

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 112]

PRAKRIYĀKAUMUDĪ

[Part III]

by

RĀMACANDRĀCĀRYA

With

PRAKĀŚA

by

ŚRĪKRISHNA

Edited by

Pt. Muralīdhara Mīśra

Ex-Head of Vyākaraṇa Department
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya.

Chief Editor of the Granthamālā

DR. BHĀGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀṬHĪ VAGĪŚAŚASTRĪ

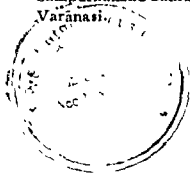
Director, Research Institute,

Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,

VARANASI

1980

Published by—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

Available At—
Publication Section,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi-221002.

First Edition : 500 Copies

Price : 8/-00

Printed by—
Naya sansara Press,
Varanasi

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[११२]

रामचन्द्राचार्यप्रणीता

प्रक्रियाकौमुदी

[तृतीयो भागः]

श्रीकृष्णविरचितया

प्रकाशव्याख्यया

संवलित्वा

सम्पादकः

प० मुरलीधरमिश्रः

व्याकरणविभागाध्यक्षचरः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतत्रिंशद्विद्यालयस्य

ग्रन्थमालाया मुख्यसम्पादकः

डॉ० भागोरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतत्रिंशद्विद्यालये

वाराणस्याम्

२०३७ तमे विक्रमाब्दे

१९०२ तमे शकाब्दे

१९८० तमे ख्रैस्ताब्दे

प्रकाशकः—

निदेशकः, अनुसन्धानसंरपानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये,
वाराणसी ।

प्रातिस्थानम्—

प्रकाशनविभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी-२२१००२.

प्रथमं संस्करणम् : ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम् : ८४-०० रूप्यकाणि

मुद्रकः—

नया संसार-प्रेस
वाराणसी ।

रामचन्द्राचार्यप्रणीता प्रक्रियाकौमुदी

प्रकाशव्याख्यया

विभूषिता

[अथोत्तरार्धम्]

प्रकृतिः सा जयत्याद्या यया धात्वादिरूपया ।

व्यज्यन्ते शब्दरूपाणि परप्रत्ययसन्निधेः ॥

“सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इति वाक्तिककारेणार्थे प्रयुक्तानां शब्दानामिद-
मनुशासनमित्युक्तम् । प्रयोगश्च पदस्यैव । “अपदं न प्रयुञ्जीत” (भा०) इति निषेधात् ।
षडक्ष द्विविधम् । “सुतिङन्तं पदम्” (१ । ४ । १४) इति वचनात् । तत्र श्रुतक्रमा-
नुरोधेन सुबन्तानि व्युत्पाद्य, तिङन्तानि व्युत्पादयिष्यन् प्रकरणादौ मञ्जलमाचरति-
प्रकृतिरित्यादिना । सा प्रसिद्धा वैयाकरणाभिमत आद्या, आदौ प्रत्ययादुत्पत्तेः
‘पूर्वकाले भवा स्थिता । सर्वप्रयोगमूलभूता वा प्रकृतिः । प्रकर्षेण नियमेन क्रियते
प्रत्ययोजनया अन्तरङ्गप्रत्ययान्वयेति यावत् । सा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

यत्तु प्रत्ययात्पूर्वमुपादीयमानशब्दः प्रकृतिरिति । आद्या^१ प्रत्ययापेक्षया
पूर्वावधिभूतेति च प्राचा व्याख्यातम् । तदसत्—रुणद्धि—पचतकि—बहुपटुरिति शनम्-
अकच्—बहुच्—प्रकृतिष्वव्यापनात् । विधौ पूर्वोच्चारितः पूर्वो ... स्तन्निमित्तं वेत्यर्थ
इति चेत् । “कर्मण्यण्” (३ । २ । १) “सार्वाचानुके यक्” (३ । १ । ६७) ...
विधौ पञ्चमीनिर्दिष्ट इत्यपि न । अकच्यव्यासेरिति दिक् ।

सा का ? यया शब्दानां पचत्यादीनां रूपाणि प्रयोगा व्यज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते ।
नहि प्रकृतिमन्तरोक्तरूपाणि निष्पाद्यन्ते । किभूतया यया^२ धात्वादिरूपया ? धात्वादीनि
धातुप्रातिपदिकङ्चन्तावन्ततिङन्तानि रूपाणि यस्यास्तया । न पुनः प्रकृतिमात्रं
रूपाभिव्यञ्जनायालमित्याह—परप्रत्ययसन्निधेरिति । अत्रापि परशब्दो न देशवाचो
शनमाद्यसङ्ग्रहापत्तेः, किन्तु प्रकृत्युपदेशात् परकाले उपपन्नो दृष्टो वा प्रत्ययो लट्-
शबादिस्तस्य सन्निधिः सन्निधानम्, तस्माद् हेतोः “न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या
नापि केवलः प्रत्ययः” इति नियमादिति भावादुभयोः परस्परविनाभावोऽपि प्रकृतिरेवो-
त्कर्षको हेतुरित्युक्तम्^३—आद्येति । प्रत्ययाद्युत्पत्तेः प्रकृतिहेतुत्वेनोपजीव्यत्वेन सैव
प्रधानमिति भावः । प्रत्यय इति च प्रत्ययसंज्ञाऽविकारविहितो गृह्यते ।

१. पूर्व । पूर्वकालभवा स्थितेति क० पु० ।

२. पूर्वा पूर्वकाले नावस्थितेति च ग० पु० ।

३. आद्येति । अतिप्रसक्तिरिति ग० पु० ।

४. ययेति नास्ति ग० पु० ।

५. अत उक्तमिति ख० पु० ।

६. प्राधान्यमिति ग० पु० ।

१. धातोः [३ । १ । ११]

आतृतीयाध्यायान्तं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः । तेष्वदौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।

यत्तु-प्रतीयतेऽर्थो यस्मादिति व्याख्यातं प्राचा, तदसत्—स्वार्थिकानां कनादीनां शवादीनाञ्च विकरणानामसङ्ग्रहापत्तेः । तेषामनर्थकत्वात् । अर्थवत्त्वस्यान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् । “स्वार्थिकाश्च प्रकृत्यर्थेनैवार्थवन्तः” इति तु कल्पनामात्रम् । वस्तुतस्त्वनर्थका एवेति “प्रत्ययः” (३ । १ । १५) इति सूत्रे हरदत्तादिभिर्व्यवस्थापितत्वात् । अन्यथा वेदान्त्यभिमतता प्रकृतिरोश्वराधिष्ठितविद्याशक्तिर्जयति । धातवः पञ्च महाभूतानि ब्रह्मखानिलतेजासि मूलभूता धातव इति स्मृतेः । तेषामादिकारणभूतं रूपं यस्याः । यद्वा प्रकृतिविकृत्योरेकत्वाद् धात्वादीन्येव स्थूलपर्यन्तानि रूपमस्याः, महाभूतात्मना परिणतत्वात् । एवम्भूतया यया शब्दा वाचका रूपाणि वाच्यानि च व्यज्यन्तेऽत्यन्तासन्त्यपि गन्धर्वनगरादिवदुपदर्श्यन्ते ।

नन्वविद्याया जडायाः कथं व्यञ्जकत्वमत आह—परेत्यादि । परश्चासौ प्रत्ययो ज्ञानम् । “प्रत्ययाधीनशपथं ज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यभिधानात् । नित्यविज्ञानमयः परमात्मा तस्य सन्निधेः सन्निधानादचेतनेऽपि कर्तृत्वादिशक्तिराविशति—अयस्कान्तसन्निधेरिव लौहशलाकायाम् ।

अन्ये तु—साङ्ख्याभिमतता प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानास्या मूलप्रकृतिरिति वराण्यन्ति । पर उत्कृष्टः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य स परप्रत्ययः पुरुषस्तत्सन्निधिमात्रादनया शब्दरूपाणि व्यज्यन्ते इति पूर्ववत् ।

यद्यपीयमन्यैर्निराकृता, एतावता न व्याख्येया न सम्भवदुक्तिकत्वात् । नित्यस्फोटादेरप्यन्यैर्निराकृतत्वेनानुपादेयत्वप्रसङ्गाच्च । जयतीत्यनेन च स्तुतिरूपं मङ्गलमुपनिबद्धम् । काव्यप्रकाशकारस्त्वाह—‘जयत्यर्थेन नमस्कार आत्तिप्यते’ सर्वोत्कृष्टा तेन ताम्प्रत्यहं नतोऽस्मि इत्यर्थो वा नमस्कार एवात्र मङ्गलमिति ।

धातोः । आतृतीयाध्यायान्तम् इति । तृतीयाध्यायस्यान्तः समाप्तिः तं मर्यादी-कृत्येत्यर्थः । अन्यथाऽन्तग्रहणासामञ्जस्यात् । “धातोरेकाच” (३ । १ । २२) इति

१. ध्वव इति नास्ति ग० पु० ।

२. अनादित्वात्सर्वजगत्कारणतपरया प्रसिद्धवेदान्त्यभिमतता ए० पु० ।

३. अभेदादिति ग० पु० ।

४. सन्निधेशे इति ए० पु० ।

५. मात्राद्या इति ग० पु० ।

६. धात्वधि इत्यर्थात्प्रमस्कार इति ए० पु० ।

२. लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः [३ । ४ । ६९]

लकाराः सकर्मकाद्भावोः कर्मणि कर्तरि चाकर्मकाद् भावे कर्तरि च स्युः ।

“प्रत्ययः” “परश्च” (३ । १ । १२) इत्यनुवर्तते ।

यङ्विधौ यद्धानुग्रहणं तत्स्वरितत्वादध्यात्मपरिसमाप्तेरनुवर्तते । प्रकृतित्वेनेति शिष्यसौकर्याय विभज्य व्याख्यातम् ।

यत्तु स्वतन्त्रं धातोः (३ । १ । ६१) इत्यधिकारसूत्रं तत् कृदन्तादौ व्याख्यास्यति । यदि तु तदेवेह व्याख्यायते तथा सति तत्पूर्वभाविषु णिच्णिङ्चिणादिषु धातुग्रहणसम्बन्धो न प्रतिपादितः स्यात् । एवञ्चामुनैव सिद्धे पुनर्धातोर्इत्यधिकारारम्भस्य प्रयोजनं तत्रैव वदिष्यति । धात्वधिकार इत्यार्धधातुकसंज्ञार्थं इति ।^१ सोपसर्गञ्च लडादयो मा भूवन्ति । तेष्विति । तेषु वक्ष्यमाणेषु प्रत्ययेषु मध्ये लस्य स्थाने तिङ् विधीयते इति । आदौ तेषा स्थानित्वेन दश लकारा अनुबन्धभेदेन बुद्धिसौकर्याय प्रदर्शयन्ते उदाह्रियन्त इत्यर्थः । तेषु षट् टितश्चत्वारो ङित इति द्वैराशयेनाक्षरसामान्यानुपूर्व्या पठति—लङित्यादि ॥ १ ॥

तः कर्मणि । ल इत्युत्सृष्टानुबन्धा लकारा सामान्येन निर्दिश्यन्ते । प्रथमा बहुवचनं चेदमिति दर्शयति लकारमात्रशेषत्वाल्लडादय एव लकारत्वेन व्यवह्रियन्ते । तत्र कर्मणि विधानमकर्मकेभ्यो न सम्भवति, कर्मणोऽलाभात् । भावे चाकर्मकेभ्य इति विशेषोपदेशाच्चेति सकर्मकेभ्य एव कर्मणि विधानमित्याह—सकर्मकाद्भावोरिति । कर्मणि चेति । चकारेण “कर्तरि कृत्” (३ । ४ । ६७) इति प्रकृतः कर्ताऽनुकृष्यते इत्याह—कर्मणि कर्तरि चेति । चकारेणापि कर्तव्यं परामृश्यते । अकर्मकेषु तदसम्भवादित्याह—भावे कर्तरि च स्युरिति ।

अत्र कर्मणि कर्तुरीप्सिततमे इति व्याख्यातं प्राचा । तदसत् । स्पृश्यते तृणम्, भुज्यते क्षिपम्, गौर्दुह्यते पयः, आस्यते मास इत्यादावपि दर्शयन् । लकारो द्विविधः, तिङ् भावी अतिङ् भावी च । तत्र भवति पञ्चत्यादौ तिङ् भाविनः कृतसञ्ज्ञानिषेधाद् “कर्तरि कृत्” (३ । ४ । ६७) इत्यस्यानुपस्थापनात् स्वार्थं विधिः स्यात् । अतिङ् भाविनस्तु कृत्वात् कर्तव्यं विधिः स्यात्, न त्वास्वमानः शय्यमान इत्यादौ भावकर्मणोरित्येतद्वचनमारभ्यते इति वदन्ति । तत्र—भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेपात्कर्तरि परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकात् लकाराणामपि भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते

१. धात्वधिकार आर्धधातुकादिसंज्ञार्थं इति ख० पु० ।

२. भावे चेति ग० पु० ।

३. न कर्मणि ग० पु० ।

४. इत्यपि प्रयोगः ख० पु० ।

इति नार्थोऽनेन उच्यते । अनारभ्यमारो एतस्मिन् यथा भावे विधीयमाना घञादय-
स्सकर्मकेभ्योऽपि भवन्ति । श्रोदनस्य पाकः । जगतः कृतिरिति । एवं “भावकर्मणोः”
(१ । ३ । १३) इत्यात्मनेपदं सकर्मकेभ्योऽपि भावे स्यात् । ततश्च घटं क्रियते देव-
दत्तेनेत्यपि प्रयोगः प्रसज्येत । अतश्चाकर्मकेभ्य इति नियमार्थं वक्ष्यामि । सकर्मकेभ्यो
भावे मा भूदितोदमारब्धम् ।

कर्मणि चेत्येतदुत्तरत्र “तयोः” (३ । ४ । ७०) इत्यनेन परामर्शार्थम् ।
अतिङ् भाविषु च लेपु “कर्तरि कृत्” (३ । ४ । ६७) इति न प्रवर्तते । ‘तद्वाक्यशेषोऽयम् ।
मनिर्दिष्टार्थेषु एबुलादिष्वर्थाकाङ्क्षित्वाद्बुधपतिष्ठते न ‘तेपुनिर्जातार्थेष्विति स्थितमाकरे-
अत्र कालभावाध्वदेशव्यतिरिक्तेन कर्मणाऽकर्मकत्वं विवक्षितम् । तेन मासमास्यते
देवदत्तेनेति कालादिकर्मकादपि भावे लो भवति । तदुक्तं कैयटेन “अकर्मक-
श्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यादिकर्म निषिध्यते न च वहिरङ्गं कालादिकर्म” । पूर्वं हि क्रियाया
द्रव्यकर्मणा योगो भवति पश्चात् कालादिना^१ परिभारणनिर्द्धारणाय । तथाऽन्तरङ्ग-
त्वाद् द्रव्यकर्मणो वहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मकव्यपदेशो न
प्रवर्तते इति । यत्र तु अन्तरङ्गस्यासन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो
भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवतीत्यपि तत्रैवाचोषाम ।

यत्तु प्राचोक्तम्--प्रविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे लकारः यथा नेह पच्यते
नेह भुज्यते इतीति । तदेतद् ‘भाष्यकैयटपदमङ्गुर्यादिष्वनूद्य करठतो दूषितम् । यथाहुः--
“अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः” इति ।
अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः ।

अकर्मकशब्दे^१ च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते नार्थः । गत्यर्थादिषु धातूनामेव
विशेष्यत्वेन प्रक्रमात् रायन्तत्वारयन्तत्वादेर्धातुष्वेव सम्भवाच्च । धातुषु चाश्रीयमाणेषु
वचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात्ते एवैते इति तत्त्वप्रत्ययविषयाणां^२ कर्म न
व्यपदिश्यते । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो भेद इति दर्शनम्, तदाऽप्येवमन्यपदार्थेष्वेव न
दोष इति । कथं तर्हि नेह पच्यते नेह भुज्यते इति, भावे लकारो मा भूद्भावकर्मण्येव
भविष्यति गम्यमानत्वान्न प्रमुज्यते प्रविश पिरडोमिति वत् ॥ २ ॥

१. मिति निर्दिष्टार्थेषु इति ५० पु० ।
२. प्वपीति ५० पु० ।
३. षात्तादिभिः रित्यधिकं ५० पु० ।
४. चान्तरातिकभिर्भोजनार्थादिक्रियाभिर्ध्वं बहिर्ते नेति ५० पु० ।
५. घतिनां रातामिति ५० पु० ।
६. छुपव्यते ५० पु० ।

३. वर्तमाने लट् [३ । २ । १२३]

आरब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काले वाच्ये धातोर्लट्प्रत्ययः स्याद् ।
अदावितौ । आदेशविधानसामर्थ्यान्न लस्येत्संज्ञा ।

वर्तमाने लट् । ननु वर्तमानत्वं धात्वर्थे सम्भवति । धहवः चरणाः धातुवाच्याः तत्र निष्पन्नानां भूतत्वादनिष्पन्नानां भविष्यत्वात् निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरिक्तस्य तृतीय-प्रकारस्याभावात् । सत्यम् । नेह विद्यमानत्वं वर्तमानत्वं किं तु वर्तमानकालो-पाधिकत्वम्, तत्र कोऽसौ वर्तमानत्वोपाधिरित्याशङ्क्य क्रियेवोपाधिरिति दर्शयति-प्रारब्धेति । आरब्धा कर्तुं प्रस्तुताऽपरिसमाप्ता न तु विरता या क्रिया तपोपलक्षितः परिच्छिन्नः । एतदुक्तं भवति अचिश्चरणोपलक्षितश्रयणपर्यन्तमोदनफलावच्छिन्नो वितत-रूपो व्यापारसमूहः पचेरथः ।

स च यावता कालेन निष्पद्यते स कालो वर्तमानः । काले वाच्ये इति । वाच्ये धातोर्वाच्यत्वेन विषयभूतेऽर्थे प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काले उपाधितया विवक्षिते सति कर्त्राद्यर्थे लडित्यर्थः । यद्वा तादृशि काले निष्पद्यमानं यद् वाच्यं क्रियारूपं तत्र वर्तमानान्तद्वाचकाद् धातोरित्यर्थः । यद्वा कालशब्देन क्रिया विवक्षिता क्रियेति च प्रसिद्धपरिमाराणि निमेषादिक्रियाः । वाच्येति च धातुविशेषणम् । तदयमर्थः प्रारब्धपरिसमाप्तश्चासौ निमेषादिक्रियोपलक्षितस्तत्परिच्छिन्नस्तादृशि काले क्रियायां वाच्येऽभिधेये स्थिताद्धातोर्लडिति स च "लः कर्मणि" (३ । ४ । ६६) इति वचनात् कर्त्राद्यर्थे न काले तस्यावाच्यत्वात् । अन्यथा चैत्रोऽस्तीति कर्तुरनभिहितत्वात् प्रथमा न स्यात् वर्तमानादेर्धात्वर्थोपाधित्वम्, न तु वाच्यत्वमिति स्थितमाकरे ।

कथं तर्हि पर्वतास्तिष्ठन्ति, यावज्जीवमधीते इति लट् । पर्वतादिस्थिते-नित्यप्रवृत्तत्वेनाप्रारब्धत्वात्, अध्ययनस्य चान्तराकालिकभोजनादिभिव्यवहि-तत्वेन परिसमाप्तत्वात् । सत्यम् । तथापि कालत्रयवर्तिराजानां याः भूतभविष्यद्वर्त-मानाः पालनादिक्रियास्तत्संबन्धात् पर्वतादिस्थितेरपि भूतत्वाद्युपपद्यते^१ । ततश्च ये सम्प्रति राजानस्तत्क्रियोपचारात् पर्वतादिस्थितेर्वर्तमानत्वम् । तस्युः पर्वताः नलादिकाले । स्यास्यन्ति पर्वताः कल्किकाले । अधीते इत्यत्राप्याफलनिष्पत्तेरध्ययन-मपरिसमाप्तमन्तरालवति तु भोजनादि नान्तरीयकत्वादव्यवधायकं तस्यैवावयव-क्रिया । यथा भुङ्क्ते इत्यादौ जलपानादि ।

१. चान्तराकालिकं भिन्नोभोजनादि क्रियादिव्यवहितत्वेनेति ख० पु० ।

२. वर्तमानां लट् ख० पु० ।

३. लुपचयते ख० पु० ।

४. लस्य [३ । ४ । ७७]

इत्यधिकृत्य ।

५. तिप्तस्त्रिसिपथस्थमिव्वस्मस्तातांज्ञथासायांध्व-
मिड्वहिमहिड् [३ । ४ । ७८]

एतेऽष्टादश लस्यादेशाः स्युः । पठञ इतः । ल इति दश लकारा
उच्यन्ते ।

६. लः परस्मैपदम् [१ । ४ । ९९]

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

भटावितौ इति । लट्पठकारणरेत्त्वार्थः । अकारः 'लटः शतृशानचौ' (३ । २ ।
१२४) इति विशेषणार्थः । 'लशक्वतद्धिते' (१ । ३ । ८) इति लस्येत्संज्ञेति तु न
भवति, लस्येत्यधिकृत्य तिवाद्यादेशविधानसामर्थ्यात् । हरदत्तस्तु सत्यामित्संज्ञायां
लोपाभावमात्रमाह । तत्रासति प्रयोजने कथमित्त्वमिति चिन्त्यम् । न च लिट्स्वरः प्रयो-
जनम् । एलो लिट्करणं शापकम्, न लादेशे लिट्स्वरो भवतीति तेनैवाभिधानात्
तिवादिभिर्लोपो बाध्यते इति व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

लस्येत्यधिकृत्येति । "लस्य" (३ । ४ । ७७) इत्यधिकारसूत्रम् । लकार इत्यु-
च्चारणार्थः । लडादिष्वनुगतमुत्सृष्टानुबन्धं लकारमात्रमधिक्रियते । "घातोः"
(३ । १ । ६१) इत्यधिकाराद्धातोर्विहितस्येव लस्य ग्रहणात् । "लः कर्मणि च"
(३ । ४ । ६६) इत्यत्र निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेर्वा कर्त्राद्यर्थे विहितस्य
ग्रहणम् । तेन 'लुनाति चूडाल' इत्यादौ न भवति ॥ ४ ॥

तिप्तस्त्रि इति । समाहारद्वन्द्वोऽयं महिडन्तानाम् । पुयकूपदानि वा । पठञ इतः ।
तिप्तस्त्रिपिपां पः स्वरार्थः पित्वाद्यर्थश्च । इट्पठकारः "इटोऽत्" (३ । ४ । १०६)
इति विशेषणार्थः । एरदिति हि उच्यमाने भवेमहोत्यत्रापि स्यात् । (अन्ये तु प्रत्यया-
प्रत्ययपरिभाषया नात्र प्रसङ्गः भवेमहोत्यत्रेकारमात्रस्याप्रत्ययत्वात् । लिडादेशस्ये-
त्यनुवृत्तेरिकारमात्रस्यालिडादेशत्वादेरदित्येव मन्यन्ते । तन्मते व्यर्थ एव) । आगम-
सिद्धं तु टित्वं न भवति, आदेशमध्ये पाठात् । महिडो ङकारस्तिङ्गिति प्रत्याहारार्थो
नावयवानुबन्धार्थोऽपीत्याचार्याणां स्मृतिपरम्परा । तेन संप्रच्छिद्यमहे वव्रश्चिमहे
इति ग्रह्यया (६ । १ । १६) इति संप्रसारणं न भवति ॥ ५ ॥

लः परस्मैपदम् । ल इति पठ्येकवचनमादेशापेक्षयेत्याह—लादेशा इति । यदि
तु ल इति जसन्तं स्यात् । तत्रादेशानां स्थानिवत्त्वाद् यद्यपि सिद्धयति तथापि किकिनो-

१. () इति विहितो नास्ति ल० पु० ।

७. तडानावात्मनेपदम् [१ । ४ । १००]

तडिति प्रत्याहारः । तादिर्नवकः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः ।
पूर्वसंज्ञापवादः ।

८. शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१ । ३ । ७८]

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्घातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ।

९. अनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१ । ३ । १२]

अनुदात्तेतो ङितश्च घातोरात्मनेपदं स्यात् ।

रपि स्यात् लिङ्वदिति वचनात् । ततश्च देङ्दृडादिभ्यश्चात्मनेपदिभ्यो न स्यात् ।
लादेशानां तु परस्मैपदसञ्ज्ञाश्रयणे नास्ति तयोः प्रसङ्ग इति कैयटादौ स्थितम् ।

अन्ये तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव किंकिनो निरासे जसन्तत्वमेव युक्तम्
इति ॥ ६ ॥

तडानाविति । आनेति शानच्कानचोरुत्सूत्रानुबन्धयोर्ग्रहणम् । चानशस्तु न
भवति ल इत्यनुवृत्तेर्लादेशस्यैव ग्रहणात् । एतदर्थमेव पूर्वत्र ल इति पठ्ठी व्याख्याता ।
तेन कतीह निष्पाना इति परस्मैपदिभ्योऽपि संभवतीत्याह—शानच्कानचौ चेति ।
“लटः शतृशानचौ” (३ । २ । १२४) इत्यादि “लिटः कानज्वा” (३ । २ । १०६)
इति विहितावित्यर्थः । पूर्वसंज्ञापवाद इति । एकसञ्ज्ञाधिकारात् । महासंज्ञाकरणं
पूर्वाचार्यानुसारेण ॥ ७ ॥

शेषात्कर्तरि । उपर्युक्तादन्यः शेषः । अनुदात्तत्वङित्वत्रित्वस्वरितत्वाद्यनुबन्धो-
पाधौ भावकर्मगन्धनाद्यर्थोपाधौ “नेविशः” (१ । ३ । १७) इत्याद्युपपदोपाधौ
चात्मनेपदं विहितम्, यः पुनस्ततोऽन्यः स शेषः इत्याह—आत्मनेपदेत्यादि । अत्र
घातोः रित्यस्यानन्तरं विहितस्य लस्येति शेषो ज्ञेयः । तिवादिवाक्ये तथैव स्थितत्वात् ।
अस्य नियमस्य तत्समानविषयत्वधर्माव्यात् । अनुदात्त इत्यादिनात्मनेपदं नियतं
परस्मैपदं त्वनियतं तत् सर्वतः प्राप्नोतीति नियम आरभ्यते । तत्र कर्मणि यदि भवति
शेषादेवेति यदि नियमस्ततश्शेषात्कर्तरि भा भूत् शेषात्तु भावकर्मकर्तृपु त्रिष्वपि
प्राप्नोति । अत्र शेषाद् यदि भवति कर्तार्येवेति । ततः शेषाद्भावकर्मणोर्भा भूत्
अशेषात्तु त्रिष्वपि प्राप्नोति । न चैकेन वाक्येन नियमद्वयं शक्यं कर्तुम् । अत्राहुः
योगविभागोऽत्र क्रियते । तत्र प्रथमे योगे शेषादेवेति नियमः द्वितीये तु कर्तार्येवेति ॥८॥

अनुदात्तङित इति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छन्दः प्रत्येकं सन्वच्यते इत्याह—

१. स्यातामिति ख० पु० ।

२. कर्तार्येव भवतीति ख० पु० ।

अनुदात्तेतो ङितश्चेति । एतच्चानुदात्तलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्, चक्षिडो ङित्करण-
ज्ञापनात् । स ह्यनुदात्तेत् पठ्यते विचक्षण इत्यत्र "अनुदात्तेतश्च हलाद्रेः" (१२।१४६)
इति युच् यथा स्यादिति । तेन "अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः" "लभन्ति पुनस्तथानम्"
"निण्डं प्रसति" इत्याद्युपपन्नम् ।

धातोः इति । अस्याप्यनन्तरं विहितस्य लस्येति शेषो द्रष्टव्यः । तिङ्गं लादेश-
त्वात् परस्मैपदात्मनेपदनियमस्य तिबादिविधेकवाचयतया विधेर्वा तद्विषयत्वेन लकारा-
पेक्षावश्यम्भावात् । अत एवात्र धातोरिति व्याख्यातम् । तेन प्रकृतेराक्षेपात् नियत-
सामर्थ्येन लाभाच्च ।

यत्तु भाष्यकृता "भूवादयो धातवः" (१ । ३ । १) इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते
इत्युक्तम्, सोऽभ्युच्चयवादः । सामर्थ्याक्षेपादिलभ्ये व्यवहितानुवृत्तये स्वरितत्वकल्पने
प्रमाणाभावात् । यद्येवं यङन्ताद् ईयङन्ताच्च न प्राप्नोति वेभिद्यते ऋतीयते इति ।
प्रत्ययस्य ङित्त्वेऽपि धातोरङित्त्वात् गुणादिनिपेधेन चारितार्थ्याच्च न समुदाय
विशिनष्टि । "अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति" । नैप दोषः ।
ङिता धातोर्विशेषणान्तदन्तविधौ ङित्तस्य धातोरिति विज्ञायते । तेनेयङाद्यन्ताद्
भविष्यति । केवलस्य चष्टे इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् । न चैवं चङडोरपि प्रसङ्गः ।
"विकरणोभ्यो नियमो बलीयान्" (५०) इति "वृद्धभ्यः स्यसनोः" (१ । ३ । ६२)
इत्यनेन ज्ञापितत्वात् । परस्मैपदप्रवृत्त्यनन्तरप्रवृत्तिकत्वेन चङडोः पुनस्तत्प्रवर्तकत्वा-
भावाच्च ।

अन्ये त्वाहुः । अयङिति यङोऽकार आदिहोऽनुदात्त इदनुबध्यते तेनावय-
वेऽचरितार्थेन समुदायस्य विशेषणानुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदं भविष्यति । एवमीय-
ङित्यत्रापीकार इदिति व्याख्येयः, न चैवं नुम्प्रसङ्गः । "गोः पादान्ते" (७ । १ । ५७)
इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्तेरन्त इदितो धातोरुंम् भवतीति विज्ञायते । तेनादाविदितो
न भविष्यति ।

यत्तु हरदत्तेनोक्तं सत्यं समाहितमायुष्मता वृथा चायं प्रयासः प्रयोजना-
भावात् । धातुग्रहणं त्यज्यतामिति । स्यादेतदेवम् । यदि तदनुवर्त्येत सामर्थ्याल्लभ्यं तु
तदित्यवोचाम । उपस्थितस्य च तस्य संबन्धो दुर्वारः दोषप्रसङ्गस्तु प्रतिविधेय इत्येव
युक्तम् । प्रयोजनाभावोऽपि पात्निकः । नियमात्परत्वात्तित्यत्वाच्च पूर्वं विकरण इति
पक्षे चङडोः कृतयोस्तङोऽवर्जनीयत्वात् ।

यत्तु "वृद्धभ्यः स्यसनोः" (१ । ३ । ९२) इति ज्ञापकमुक्तम्, तदपि न ।
स्येन व्यवहितेऽपि नियमः प्रवर्तते इति विपरीतस्यापि ज्ञापयितुं शक्यत्वादिति
शब्दालङ्कारेऽस्माभिर्व्यवस्थापितत्वादित्यलं वृद्धविरोधेन ॥ ६ ॥

१. ङित्करणात् ज्ञापकात् इति ६० ५० ।

२. शीपङन्ताच्चेति नास्ति ६० ५० ।

विषयानुक्रमिका

विषयः	पृष्ठसंख्या
भ्वादिः	१-१५७
अभादिः	१५८-१६६
ह्लादिः	१९७-२०३
दिवादिः	२०४-२१५
स्वादिः	२१६-२२१
तुषादिः	२२२-२३२
इषादिः	२३३-२३६
तनादिः	२३७-२४१
क्रुधादिः	२४२-२४८
शु्रादिः	२४९-२५६
ण्यन्तप्रक्रिया	२५७-३८६
सग्नन्तप्रक्रिया	२८७-३०५
मङ्गन्तप्रक्रिया	३०६-३१५
यङ्लुगन्तप्रक्रिया	३१६-३३८
सुबधातुप्रक्रिया	३३९-३६१
नामधातुप्रक्रिया	३६२-३७२
पदव्यवस्थाप्रक्रिया	३७३-४०६
भावकर्मप्रक्रिया	४०७-४३१
सकारार्थप्रक्रिया	४३२-४४८
त्यप्रक्रिया	४४९-४७३
दन्तप्रक्रिया	४७४-५६८
विदिकीप्रक्रिया	५९९-६१६

अनुदात्तेतो ङितश्चेति । एतच्चानुदात्तलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्, चक्षिडो ङित्करण-
ज्ञापनात् । स ह्यनुदात्तेत् पठ्यते विचक्षण इत्यत्र “अनुदात्तेतश्च हलादेः” (१।१।४६)
इति युच् यथा स्यादिति । तेन “अनुकमप्यूहति पण्डितो जनः” “लभन्ति पुनस्तथानम्”
“पण्डं प्रसति” इत्याद्युपपन्नम् ।

घातोः इति । अस्याप्यनन्तरं विहितस्य लस्येति शेषो द्रष्टव्यः । तिङां लादेश-
त्वात् परस्मैपदात्मनेपदनियमस्य तिबादिविध्यैकवाक्यतया विधेर्वा तद्विषयत्वेन लकारा-
पेक्षावश्यम्भावात् । अत एवात्र घातोरिति व्याख्यातम् । तेन प्रकृतेराक्षेपात् नियत-
सामर्थ्येन लाभाच्च ।

यत्तु भाष्यकृता “भूवादयो घातवः” (१ । ३ । १) इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते
इत्युक्तम्, सोऽभ्युच्चयवादः । सामर्थ्याक्षेपादितभ्ये व्यवहितानुवृत्तये स्वरितत्वकल्पने
प्रमाणाभावात् । यद्येवं यङन्ताद् ईयङन्ताच्च न प्राप्नोति वेभिद्यते ऋतीयते इति ।
प्रत्ययस्य ङित्वेऽपि धातोरङित्वाद् गुणादिनिषेधेन चारितार्थाच्च न समुदायं
विशिष्टि । “अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति” । नैप दोषः ।
ङिता घातोर्विशेषणात्तदन्तविधौ ङित्तस्य घातोरिति विज्ञायते । तेनेयङाद्यन्ताद्
भविष्यति । केवलस्य चष्टे इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् । न चेवं चङङोरपि प्रसङ्गः ।
“विकरणेभ्यो नियमो वलीयान्” (५०) इति “वृद्धभ्यः स्यसनोः” (१ । ३ । ६२)
इत्यनेन ज्ञापितत्वात् । परस्मैपदप्रवृत्त्यनन्तरप्रवृत्तिकत्वेन चङङोः पुनस्तत्प्रवर्तकत्वा-
भावाच्च ।

अन्ये त्वाहुः । अयदिति यङोऽकार आदितोऽनुदात्त इदनुवध्यते तेनावय-
वेऽचरितार्थेन समुदायस्य विशेषणानुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदं भविष्यति । एवमीय-
ङित्यत्रापीकार इदिति व्याख्येयः, न चेवं नुम्प्रसङ्गः । “गोः पादान्ते” (७ । १ । ५७)
इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्तेरन्त इदितो धातोरुंम् भवतीति विज्ञायते । तेनादाविदितो
न भविष्यति ।

यत्तु हरदत्तेनोक्तं सत्यं समाहितमायुष्मता वृथा चायं प्रयासः प्रयोजना-
भावात् । धातुग्रहणं त्यज्यतामिति । स्यादेतदेवम् । यदि तदनुवर्त्येत सामर्थ्याल्लभ्यं तु
तदित्यवोचाम । उपस्थितस्य च तस्य संबन्धो दुर्वारः दोषप्रसङ्गस्तु प्रतिविधेय इत्येव
युक्तम् । प्रयोजनाभावोऽपि पाक्षिकः । नियमात्परत्वात्प्रत्ययत्वाच्च पूर्वं विकरण इति
पक्षे चङङोः कृतयोस्तङोऽवर्जनीयत्वात् ।

यत्तु “वृद्धभ्यः स्यसनोः” (१ । ३ । ९२) इति ज्ञापकमुक्तम्, तदपि न ।
स्येन व्यवहितेऽपि नियमः प्रवर्तते इति विपरीतस्यापि ज्ञापयितुं शक्यत्वादिति
शब्दालङ्कारेऽस्माभिव्यवस्थापितत्वादित्यलं वृद्धविरोधेन ॥ ६ ॥

१. ङित्करणात् ज्ञापकात् इति ४० पु० ।

२. बीयङन्ताच्चेति नास्ति ४० पु० ।

विषयानुक्रमिका

विषयाः	पृष्ठसंख्या
न्वादिः	१-१५७
वशादिः	१५८-१६६
ह्वादिः	१९७-२०३
दिवादिः	२०४-२१५
त्वादिः	२१६-२२३
तुवादिः	२२२-२३२
श्वादिः	२३३-२३६
तनादिः	२३७-२४१
ऋपादिः	२४२-२४८
शुरादिः	२४९-२५६
ष्पन्तप्रक्रिया	२५७-२८६
सग्नन्तप्रक्रिया	२८७-३०५
यङ्गन्तप्रक्रिया	३०६-३१५
यङ्लुगन्तप्रक्रिया	३१६-३३८
सुबधादुप्रक्रिया	३३९-३६१
नामधातुप्रक्रिया	३६२-३७२
पदव्यवस्थाप्रक्रिया	३७३-४०६
भावकर्मप्रक्रिया	४०७-४३१
सकारार्थप्रक्रिया	४३२-४६८
कृत्यप्रक्रिया	४४९-४७३
कृदन्तप्रक्रिया	४७४-५६८
वैदिकीप्रक्रिया	५६९-६१६

प्रास्ताविकम्

रामचन्द्राचार्यप्रणीतायाः प्रक्रियाकौमुद्याः प्रकाशाध्यायसमलङ्कृतायास्तृतीय-
भागात्मकम् उत्तरार्द्धमिदं मोन्यामं प्रकाशमानोयते । प्रथमस्य भागस्य प्रास्ताविके प्रसाद-
व्याख्यात्रैगिन्द्रमघोषमेव नवद्वि । आकण्ठ्यग्रन्थनिर्देशविकल्पं तत्रत्यं विविधशास्त्रग्रन्थमन्यनं
कमग्रनुमन्यानग्रन्थनिर्देशेने । प्रक्रियाकौमुदीकारेण च बहूनि मतानि 'केचित्' । प्रक्रिया०
२१, ६१ १०८, १४०, २४८, २५२, ३१३, ३२४, ३२६, ३३२, ३७९ ४५५);
'अपरे' (प्रक्रिया० ३०१) इति कृत्वा समुद्धृतानि । किन्तु क्वत्यानि तानि मतानीति प्रकाश-
कारेणापि सर्वत्र न प्रस्तोयते । ३७९ पृष्ठस्यस्य 'केचित्' इति प्रक्रियाकौमुदीकारोद्धृतस्यलस्य
व्याख्यादावसरे, प्रसादकार आह — 'तद्विहापि गत्वर्थत्रयमन्ये मन्यन्ते इति तन्मतमिप्रायेण
केचिदित्युक्तम्' (३८० पृ०), बहुत्र तु स मौनमाकलयमानास ।

प्रकाशकृता शेषकृत्वेन समुद्धृतानि नामोन्लेखविरहितानि मसान्तराणि नूनं नदीयं
स्वाध्यायमहिमानं प्रकटयन्ति । स्वरहस्योद्घाटनायं तानि व्याख्याकाराणां मुखमीक्षन्ते । इह
तेषां कानिचन प्रस्तूयन्ते— अन्ये तु (२, ६, ८, १४, २५, ३०, ३३, ४८, ५१, ७४,
८०, ८४, १०५, १०८, ११६, ११९, १२७, १३५, १३६, १४४, १४६, १५८,
१८७, २०४, २१२, २१३, २२९, २३६, २५६, २८४, २८५, ३२५, ३४३,
३५३, ३५७, ३६६, ३६७, ३८२, ३८४, ३९०, ४३१, ४५१, ४५३, ४६९,
५३७, ५४१, ५५७, ५५९ ५७४, ५८०, ५९२, ६००); यत्तु (३, ५६, ७८,
८६, १५७, १६७, २६०, ४२३, ४१७); यत्तु (७४, ९५, १३८, २६३, २६७);
ये तु मन्यन्ते (२४ पृ०); ये तु (७७, ६६, १८७, १७६, १६९, २१३, ५५०;
ये त्वाहुः...तन्मते विररीतः इम ऊहनीयः (५६७); एतच्चाकारमित्यन्ये मन्यन्ते
(३१ पृ०); इत्यन्ये (११२, १३८, १४५, ४५८, ५०४, ५७२); अन्येषां तु; परे
मन्यन्ते (२८८); इत्यपरे (४५८); अत्र कश्चित् (३३३); इति केचित् (१४, ९४,
१०२, १०३, १३२, १४०, १६५, ५४१); केचिद् बीर्घोदितं पठन्ति, तदसत् (५१);
अत्र केचित् (५३, १२१, ३१८, ३३७, ४४९); केचित् (६, ७७, ८१, १३६,
१७४, १७८, २०१, २०९, २११, २१२, २१७, २२५, २३४, २३६, २४९,
३०८, ५०७, ५५६); केचित्तु (१४५, २८३); पठ्यते केचित् (४३१); इति
केदाश्चिन्मते (११२ पृ०); यदप्युक्तम्... तन्न (४८८); क्वचित्तु, परिष्कृत इत्यु-
दाह्रियते, तत्र णत्वानावञ्चिन्मते (११०), क्वचित्तु (२८४ पृ०); तदेतद्व्यमत्तम् (३६१),
क्वचिद् विषयः पठ्यते, सोऽकारः (५००); अत एवाधुनिकाः (३१६); प्रतितात्रैऽपि
(३२३) ।

प्रकाशकारेण दोषकृष्णेन बहुत्र ग्रन्थग्रन्थकारनामानि समुद्धृतानि, तद् विभाव्य तदोया स्वाध्यायस्य मनीरता ध्यापवता च प्रवटीभवतः । अत्रोदाह्रियन्ते कतिचन रथलानि—एतच्च वार्तिकमतेनोदाहृतम् (५३१); यत्तु भाष्यकृता...इत्युक्तम्, सोऽभ्युच्चयवादः (८); भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् (५४); भाष्यकारमते (१८७); स्थितमाकरे (१८८, ३३५); भाष्यादिषु स्थितम् (१६०); आकरे स्थितत्वात् (२०२); भाष्येऽपि (२०६), भाष्ये (२१३); इत्याकरे स्थितम् (२२७); भाष्यकारपक्षे (२४०); भाष्यव्ययटयोः ३२३); भाष्यकारस्योक्तेः (३०३); भाष्यकारस्येदमभिमतम् (३२४); भाष्ये तु (३२४); भाष्यकारोक्तोक्त्या (३२९); यदाह भगवान् भाष्यकारः (३३३); भाष्यविरोध उपेक्षणीय एव (३३५); भाष्येऽभ्युक्तम् (३३६); भाष्यकारस्तु (३३८); भाष्ये प्रकृतिपरिगणनमुक्तम् (३४०), भाष्याद्यनुदाहृतत्वेन ३७१), भाष्ये तु (३९६), भाष्यं च (४०२); भाष्यकारस्तु (३४२), इत्याकरः ४०७), भाष्ये उद्धृष्टम् (४२६); इत्येतत् तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठितम् (४५१), भाष्यकारस्तु नैतदाद्रियते ५१३), भाष्यकारस्तु (५३२); भाष्ये तु च्छान्दस एवेति स्थितम् (५४१) ।

वृत्तिकृता तु (३४२), अत एव काशिकायम् (६६), वृत्तिकारस्तु (१४४); वृत्तिन्यासपदमञ्जरीप्रदीपादिषु (१९९), तदेतत्काशिकाकारमतम् (२५४); इति काशिका (२६८) इति; वृत्तिन्यासकारहरदत्तैर्व्याख्यातम् (२८६), काशिकाकावचनम् (३२३); काशिकाकावसंमत्या भाषायामपि यद्भुक् (३३८), जयादित्येन (३७६); इति जयादित्यमतमनुमृत्य व्याचष्टे (३९६), जयादित्वाचार्यास्तु मन्यन्ते (३३८); जयादित्येन (३७६), जयादित्यस्तु मन्यते (४८२), तदुक्तं काशिकायाम् (४०२, ५०३); वृत्तिकारैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् (४५१), तथा च काशिका (५५१); विश्रामोऽभगवद् इति काशिकायाम् (५६८), नैतत् काशिकाकारे मन्यते (५६८); तथा च काशिकायाम् (५६९), काशिकायां तुक्तम् (५७५) इति । वृत्तिकारेण सूत्रे प्रक्षेपाः कृता इति मन्यते प्रकाशकारः दोषकृष्णः ।

बहुत्र हरदत्तमतानि समुद्धृतानि क्वचिन्निराक्रियन्ते, क्वचिच्च स्वपक्षमण्डनार्थमुपस्थाप्यन्ते; यथा—हरदत्तादिभिः (२) १४४, २७२; हरदत्तस्तु...आह, चिन्त्यम् (६), यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, सर्वं समाहितमायुष्मता, वृथा चार्थं प्रयासः प्रयोजनाभावात् (८); इति हरदत्तोक्तेः (५१); अत्र हरदत्तः (६५, १७५, ४०२, ४१६, ५०९), हरदत्तोऽपि (७८, १४०); हरदत्तेनाप्येव चिन्ता सूत्रिणा (८०), हरदत्तश्चाह (८१), इति हरदत्तेनोक्तम् (८६); यथाह हरदत्तः (१०९); हरदत्त... मते तु (११८), हरदत्तः (१२१, २३०, २४६); चिन्त्यतामिति हरदत्तः (१३५); यदाह हरदत्तः (१६८, ४३०, ४६१, ६०८); इति न्यासहरदत्तो (१९०); हरदत्तस्तु (२२१, ४२८, ४६४); यदाह हरदत्तः (२५९); इति...हरदत्तैर्व्याख्यातम् (२८६); इति हरदत्तादयः (३०६); न्ययट-

हरदत्ताभ्याम् (३१७), हरदत्तेनोक्तम् (३२४), यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, ...तन् (३३१); इति हरदत्तोक्तेः (३३१, ४८४), हरदादीना तु (३५७), हरदत्तेन (३१७), हरदत्त-
स्त्वाह (३५८ ४५२, ४७१), हरदत्तोऽप्याह (३६०), इति हरदत्तन तूक्तम्
(३६५); पञ्चेति हरदत्तः ३९९, हरदत्तेन द्रुमगुणम् (४०२); इति हरदत्तः
(४९१, ४६३, ५०१, ५०४, ५७२, ५९५), हरदत्तन्तु भाषायामन्य प्रयोगविचरन्
इत्याह (५०६), अयं योगः शक्योऽक्तुम् इति हरदत्तः (४३०), अयं जलं चिन्त्यमिति
हरदत्तः (५३१); हरदत्तादिनिरुक्तेः (५६९); अत्र हरदत्तः प्रमादनाडोऽयम् (६०४) ।

एवमेव—इति स्मृतेः (२), तदुक्तं कैयटेन (४), कैयटादौ स्थितम् (७);
यत्तु माधवेनोक्तं तत्रम् (११), तदाह यास्कः (११), अत्र एव कैयटेनोक्तम् (१३);
कैयटेन प्रयुक्तम् (१४), इत्यष्टधातुकारः (१५), वोपदेवस्तु (१४, १५५), इति
माधवेनोक्तं द्रुमं पराम्भम् (२५), यत्त्वाह माधवः, तच्चिन्त्यम् (३५), यदपि
श्रीभोजेन नृ इति जोपदेश उक्तस्तत् सर्वं माप्यविरोधादुपेक्ष्यम् (५४), इति भट्टिः
(५९); कानिदामप्रयोगश्चानुपपन्नः स्यात् (५६), तथा च शाकटायन (६४);
इति कैयटोक्तेः (६६), माधवेनोक्तत्वात् (७८); यदा सहवृत्त्या माधवोक्तं द्रुमवितुमाह (७८);
माधवस्त्वाह (६६), तथा च शाकल्लमल्लः (६६), कैयटादिषु (७०), तदाह वामनः
अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते, तद्विद्वान्य पाठे प्रयोजनं चिन्त्यमिति (७०); इति निरुक्तम् (७३);
इति माधवः (८१); यत्तु कैयटेनोक्तम् (८१); माधवाद्यस्त्वस्यापि सत्वमुदाजहः
(८५); कैयटेनोक्तत्वात् (८६); माधवस्त्वाह (६६); इति माधवः (१०९); इति
कैयटादिनिरुक्तम् (११६); इति छण्डने टीकाकृता वर्धमानेन चिकित्सिताम् इति भवितव्य-
मित्युक्तम् (११६); निघण्टुषु प्रसिद्धेरित्याकरः (११७), भट्टमल्लस्य चामिधानं
चिन्त्यम् (११७); कैयटेनोक्तत्वात् (१२०); तरङ्गिणीकारोऽप्येवं प्रतिपेदे (१२३),
वोपदेवोऽपि (१२३, १२७); इति माधवोक्तेः (१२५), इति माधवः (१२७), मुरारेः
परस्मैपदप्रयोगः प्रमादः (१२८); इति दौर्गाः (१३४); इति माधवः (१३५, १८१,
२०१, २११); माधवाद्यः (१३७, १७६); न्यायकैयटहरदत्तमाधवाद्यः
(१४२); भट्टिप्रयोगस्तु चिन्त्यः (१६८); माधवोक्तेरत्र (१६९); न्यासकारेणोक्तम्
(१६९); इत्यात्रैव इति माधवोक्ते (१००), आत्रेयस्तु (१७६); कौम रास्त्रेतो
भाषायामनुभवन्ते (१६०); आपिशलास्तु (१९४), इति न्यास- (१६०); चौरस्वामि-
मते (१९९); न्यासपदमञ्जरोपदीपादिषु तु (१९९); चान्द्रास्तु (२०३), इति स्वामी
(२१०); कविरहस्ये (२१८); माधवोऽप्याह (२३०); यत्तु माधवेनोक्तम् (२३०);
शाकटायनचौरस्वाम्यादयो न पठन्ति (२३९); शब्दिकाभरणो क्षेगोनीति गुण उदाहृतः
(२३६); चौरस्वाम्याह (२३९); माधवस्तु (२४३); माधवेन (२४४); सुधाकरा-
द्यः (२४८); कैयटः (२५०, ४०१); इति सौरदेवः (२५१); चौरस्वामी त्वाह

(२५२) ; वैद्यादेस्तु (१५८) ; कैयटेमोक्तम् (२६१) ; स्वैतन्व्यासकारेणोपेक्षितम् (२८३) ; तदुक्तं वोपदेवेन (२८४) ; स्वामी तु (२८५) ; अन्यामकारः (२८६) ; इति न्यासः (३००, ४८९,) ; माधववोपदेवान्याम् (३०७) ; वातन्द्रोदाहृतमनादेवम् (३१७) , यत्तत्र माधवेनोक्तम् (३१७) , कैयटः (३१७) , यदत्र माधवेन , तच्चिन्त्यम् (३२०) , यदुक्तं न्यासहृता (३२१) , इति माधवादयः (३२२) , पाणिनीयान्तु (३२२) , न्यासे तु (३२२) ; माधवादयः इत्यादिष्टने, तदस्मन्जनम् (३२२) ; भाष्यकैयटयोः (३२३) , तदुक्तं क्षारतङ्गिण्याम् (३२५) , न्यासयोग्याह (३२६) ; इति माधवादयः (३२६) , माधवादिभिः (३२८) , वामनन्यासप्रयोगेनामः (३२९) ; माधवोदाहृतं चित्तपत्न्यामावहेत् (३२९) ; कैयटोऽप्याह (३३६) , इति माधवोक्तं प्रत्युक्तम् (३३७) , तथा च भट्टिः (३५३) , इति माधवः (३३९, ३५५, ३६५,) ; इति कैयटोक्तेः (३५७) , तदुक्तं मुग्धबोधे (३५७) , कंयटादीनां मते (३५७) , इति वैश्वयन्याम् (३५८) , माधवीट्टिरदाहृतम् (३५९) , माधवमत्तमनुष्ठानं ग्रन्थो व्याख्यातः (३६०) ; इति कैयटः (३६३) , वामनस्यापि मते (३६३) , वामनमत्तनाह (३६४) , दुर्गागुप्तादयः (३६४) , अप्राह कैयटः (३६५) , कैयट-तु (३६६) , चान्द्रे तु (३३८) ; व्याख्यात च कैयटेन (३६९) , इत्यात्रैयमाधवीने (३७३) , इति न्यासः (३७६) , कैयटादयः (३८०) , रघुः ३८०) , कृष्णप्रशास्त्राह (३८२) , मुरारिप्रयोगविन्यः (३८७) , इति दुर्घटः (३८७) , भट्टिप्रयोग (३९७) , इति कैयटः (४०१) , कैयट-स्नाह (४०२) , माधवप्रयोगोऽपि व्याख्यानः (४०२) , इति उपमञ्जुना (४०५) ; उदाहृतं चात्र वैश्वं माधवादिभिरित्यास्तामेतत् (४१७) , न्यासकारोऽपि (४१६) ; तथा वोपदेवः (४३१) , भट्टिकाव्ये तु पुनि प्रमुग्यने (४५८) ; पुरुषात्तनादोऽप्येवम् (४५८) , पुरपोत्तमेन व्याख्यातम् (४५९) ; भट्टिप्रयोगात् (४५९) , माधस्तु (४६४) ; इत्यमरकोपव्याख्याने चौरस्वामी (४७०) , माधः प्रागुद्धृत (४७१) , उदाहामरवचने (४८१) ; तथा चामरः (४८१, ५८०) ; कैयटोऽपि (४८२) ; अमरतिहेत्यादि , तदति तुच्छम् (४८८) ; न्यासकारस्ताह (४९४) ; यदाह न्यासकारः (५००) ; इति न्यासादे (५०१) ; यद्वन्वय न्यासे उक्तम् ५०३ ; माधवेनारोप्यनिघानात् (५०३) ; मुग्धबोधानुसारेण (५०८) ; तथा च माधः (५२१) ; तथा च न्यासः (५५९) ; यदाह वामनः (५६८) ; इति न्यासादयः (५८४) ; रामचन्द्रनाम्नाचार्येण प्रकाशिता (६१८) ; विट्ठलो व्याख्यातः (६१५) ।

इत्थं प्रकारकारेण बहूनां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च मताति निराहृतानि, सर्वत्रैव स्वमतपोषणार्थमङ्गीकृतानि । इह 'तथा च' 'तु' 'अपि' इत्यादिभिः प्रयोगैरालोचनासूक्ष्मेक्षिका विभावनीया सुषोभिः । मन्ये, 'अष्टषातुकारः' 'शास्त्रमन्त्रः' 'वृद्धप्रबोधः' 'नैमिषीनः' इत्यादीनि नामानि 'सर्वत्रैव' 'नूतानि' मन्त्रोत्पत्तुनविष्यन्ति बुधाः । इह वात्मीकीयराभाषण-महानारतादीनां प्राचीनानां लक्ष्यग्रन्थानां प्रयोगा विरलाः, बालिदासनापादिशिवीनां प्रयोगास्तु लक्ष्यतया समालोच्यन्ते ।

शेषकृष्णस्य व्याख्याप्रकारोऽप्यामान्यस्तं विशिष्टकोटिकाना व्याख्याकाराणां पङ्क्तावुप-
वेशयति । कानिचन निदर्शनानोह विभाव्यन्ताम्—इति न किञ्चित् कष्टम् (१३); इति तु
मजान्तरम् (१६), नैप दांपः, निरातनानामनेकार्थत्वात् २६), अत्रापपाठेषि न दोषः (७०),
नैतत् सुष्ठुच्यते (७०), गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् (१२०), फलं चिन्त्यम् (१०७); अत्र पक्षे
प्रयोजनं चिन्त्यम् (१४६), इति चिन्त्यम् १६७, तदनङ्करम् (१७४); अत्र च व्याख्यानमेव
शरणम् (३२१); अनङ्गित्यमेतत् (३२९) अत्र फलभेदोपपादनार्थमिदमुपन्यस्तम् (३२९);
कपञ्चिन्निर्वाह्यम् (३३०), तदेतदज्ञानविजृम्भनम् (३३३), इति भाष्यानि मव्यवृद्धिभिः
३३४), विरोपनं चिन्त्यप्रयोजनम् ४८०, तदेतच्चिन्त्यप्रयोजनम् ५०१ इति ।

प्रकाशकारो यद्यपि सर्वत्र व्याख्यायां नामग्राहं मतानि न गृह्णाति, तथापि तदोय-
स्वपरमतविवेकः स्थाने स्थाने समुज्जृम्भते । यथा—एतच्च परमतनोक्तम् (७९), स्वमते तु
(७६); स्वमते पुनः व्याख्येयमित्याहुः (७६), ये तालव्यान्त पठन्ति तन्मतनोक्तम् (९०); एतत्
परमतनोक्तम् (२११); तदेतत् परमतनोक्तम् (३५७); माधवमतमनुमृत्य ग्रन्थो व्याख्यातः
(३६०), इति जयादित्यमतमनुमृत्य व्याचष्टे (३९६); एतच्च वार्तिकमतनोदाहृतम् (५३१);
इति तु प्रकाशः (१३६) इति ।

स्वग्रन्थस्य शब्दालङ्कारस्य नामोल्लेखोऽनेनत्र क्रियते प्रकाशकारेण—प्रपञ्चितं चैतद्
शब्दालङ्कारे (२२), शब्दालङ्कारे समाहितमग्माभिः (५०२); शब्दालङ्कारादनुसन्धेयानि
(४२६), इति ।

शेषकृष्णेन स्वव्याख्यायां पाठनिर्धारणादीनामनितरमाधारणं वैदुष्यं प्रदर्शितम्—अत्राप-
पाठेषि न दोषः (७०); पाठचिन्त्यप्रयोजनः (७८); अनेकार्यपाठस्तु प्रपञ्चार्यः (८७); अत्र
सृष्टेः पाठो व्यर्थः (८८); अस्य न्वादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् (१०४), अत्रैव त्वेतत् पठितं
युक्तम् (११७); मिवादिषु स्तुष्वजोः पाठोऽङ्गव्यवायेऽपि विकल्पार्थः (१२१); इत्यनाकरः पाठः
(१३४); केचिदमुमुक्षित पठन्ति (१४०), अनेनानि पाठे निषेधोऽप्यादेशः २१०); एवं तु
द्वुनादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् (२१२), क्वचिदोकार इति पाठः (२५४); ह्रस्वपाठ एव
ज्यायान् (३४१), क्वचिद् वेदयतीति पाठः प्रामादिकः (३५३); 'समः क्युवः' इति सविमर्ग-
पाठः (३९८); क्वचित्तु तडाद्यञ्जनमिति पाठः (४०९), न्यामादिङ्गनयोः पाठः प्रामादिकः
(४३०); क्वचिद् विकल्पः पठ्यते, सोऽनाकरः (५००), वेरिति त्वपाठः (५०८) इति ।

बहुत्र व्याख्यायां पाणिनीयसूत्रस्य प्रत्याख्यानविषये माध्यकारमतमुल्लिखितम्—एतत्
सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् (२९) इति । अनेनत्र सूत्रकारस्याऽऽप्यने निर्णीतः—सूत्रकारस्तु
मन्यते (३१), सूत्रकृतोऽग्निप्रायः ३१) इति ।

प्रायो दशमश्लोस्तशताब्दीतो वैयाकरणा लक्षणाधिशालक्ष्याणि नान्विष्यन्ति स्म । शेष-
कृष्णस्तत्रापवादो नास्ति । 'हन हिसागव्योः' इति घातोर्गत्वर्थकत्वं परवर्तिषु ग्रन्थेष्वनालोच्य तेन
तस्य प्रपञ्चार्यत्वमास्थितम् । वस्तुतो हन्-धातोर्गत्वर्थो वाल्मीकीयरामायणे-हृतम्य (२, ७३, २) =
प्रापितः (तिल०); महामार्गते—ब्राह्मणो हन्तुमर्हति (५, ४, ३५) = गन्तुम् (नील०);
हृत्तः (८, १, ५९) = गतः (नील०); हन्यमानस्य (५, १३३, ४०) = अनुदुतस्य । अत्र हन्ति-
गत्वर्थः (नील०) इति । 'इजारेः सनुमः' (८, ४, ३२) इति सूत्रव्याख्याने प्रकाशकारः 'मत्राहुः'

इत्यारम्भ मतान्तरमुद्धरति । तत्र मणि सर्पणे' इति पाठः कस्मिन् सम्प्रदाये विवक्ष्यतीति
मौनमातिष्ठते । यस्तुतोऽसौ पाठो दोषदेवीयो न तु पाणिनीयः ।

प्रकाशकारः प्रक्रियाकौमुदीवारं रामचन्द्राचार्यं सर्वत्र समादरवशाद् आचार्यपदेन
स्मरति । यथा मति तदोपात्तं दोषान् नाविष्करोति—प्राचार्यस्तु विशेषणमावात् सुट् नोदाहृतः
(१७); आचार्यस्तु ... (३२३६८); पठिष्यत्याचार्यः (३२); निषेधमूत्रमुपेक्षितमाचार्यः
(३४), प्राचार्यस्त्वत्र सूत्रमेञ्जिका न कृता (५६); आचार्यस्त्वन्व्यमताभिप्रायेणैतदुदाहृतम् (६४)
आचार्यस्तु तालव्यानास्यैव ग्रहगमिच्छति (६७ ; तौली चयमाचार्याणामन्यत्रापि दृष्टिचरो
८१); न त्याचार्यैर्धोविशेषणं व्याख्यानम्, तदेवं पयुदानेऽपि भाष्ये दोषा उद्घुता इत्या-
चार्यं स एवाहृतः (९३), अनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिराचार्यैर्दीनता । १०५ ; आचार्यस्तु
प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यमाना न तु निष्ठायामिति व्याचक्षुः (१०९ ; आचार्यैरपि तदेवानुसृतम्
(१४५, आचार्यस्तु (१८६); तदनुसारेणाचार्यैरप्युदाहृतौ (१९०). आचार्यस्तु कातन्नानु-
सारिणः प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यमाना जित्वमुदाहरन्ति (२३० ; अत एवाचार्यैः कुटादिभिः
सपुटीकृत्योदाहृतः (२३१); इति तदादाचार्याणां हृदयम्, आकरे त्वन्वया व्याख्यानम् (२७७);
आचार्यस्तु ... इति मन्यन्ते (२०९), अत एवाचार्यैः वृदन्त एव दोषं उदाहृतः (३२३);
केचिदित्याचार्यैरप्युक्तम् (३२५), तत्रभवद्भिराचार्यपादैः - वामनवाच्यं प्रमाणयद्भिः—
इदमुदाहृतम् (३३०), इत्याचार्याणामभिप्रायः (३३१), व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याचार्यैरुक्तम्
(३४०), आचार्याणां तु सुवन्तादेशोऽप्यतो स्वरम् (३६०), अदातितयादाचार्यैः पुनरप्यु-
पात्तमिति ज्येयम् (३६१), आचार्यैरप्युपेक्षितानि (३६३, इह तु आचार्यैर्गात्रवि-
धर्षणार्थेन विगृह्यते (३७०), आचार्यैस्त्वेतत् कातन्ने दशानुदाहृतमिति ज्येयम् (३७१),
आचार्यस्तु ह्यक्रौन्ते नियममनिधियत् (४३०), आचार्यस्तु (४६३) आचार्यस्तु ...
इति प्रोटिनादेनैतदुक्तम् (४६८), आचार्यस्तु गिरिशमुत्रचचार इत्यादिलोकेऽपि प्रयोगदशानु-
न्नेदमाहुतम् (४९१), आचार्यैर्वैत्युनविद्वदिति धोद्व्यम् (४९४) अयं च पञ्च आचार्याणां-
मप्यामप्रेतः (५१३) इदमेवाचार्यैरप्यामप्रेतम् (५२३), आचार्यैः संगृह्येतमिति द्रष्टव्यम्
(५७४), आचार्यस्तु कश्चिकानुनारात् तथा विमृश्य लिखितम् (६०४), आचार्यस्तु ...
लिस्त्वरमात्रमुनर्दशितम् (६१३) इति ।

प्रक्रियाकौमुद्याः प्रथमे भागे 'प्राञ्चः' 'प्राचा' इत्यादिचर्चनं शेषवृत्त्येन समीक्षितः
प्रसादकारो विट्ठलाचार्य इति मया प्रास्ताविके दर्शितम् । द्वितीयस्य भागस्य प्रास्ताविके तु
केचिदेवाणाः समुपन्यस्ताः । चैत्रकृत्त्येन विट्ठलाचार्यमतानि विशेषतः समीक्ष्यन्ते साग्रहमिति
तत्रत्यं रहस्यं निचक्षणगचणैर्व्यातव्यम् । तस्मिन् प्रास्ताविके मया तत्र तत्र तुलनायं प्रसादकार-
मतान्यपि प्रसादकारः प्रत्यपृष्ठादिनिदेशानुसरं समुद्धृतानि । इह तु केवलं प्रकाशसमीक्षितान्येव
स्थानानि निदिश्यन्ते । तुलनास्पृहयानुभिर्विद्वद्भिर्जित्तानुनिश्च प्रसादस्थलान्यविकृतानि तत्पुस्त-
कादेव विचेयानि । उद्दिश्यन्ते विट्ठलाचार्यमतसमीक्षा प्रकाशकारकृतेह मया । यथा—
यत् ... 'प्राचा व्याख्यातम्, तदसत् (१), यत् ... व्याख्यातं प्राचा, तदसत्
(१), इति व्याख्यातं प्राचा, तदसत् (३), यत् प्राचोक्तम् ... , तदेतद् नाप्यकैयटपदमञ्च-
र्वादिध्वनूय कण्ठतो दूषितम् (४), इति प्राचा व्याख्यातम्, तदसत् (१५), इति प्राचो-

मपास्तम् (१८; ४२३); यत् प्राचा व्याख्यातम् तदसत्, इति प्राचोक्तमनादेयम् (५२); इति प्राचोक्तमपास्तम् (५२); यत् तदपि न (६६); यत् प्राचोक्तम् यत् (११०); यत् प्राचोक्तम् तदसत् (४१४); यत् प्राचाकारोच्चारणं शापकमित्युक्तम्, तदप्यसत् (११४), यत् प्राचोक्तम् दूषितवाद्दुषेयम् (१२५), यत् प्राचा तदसत् (११४); इति प्राचोक्तमनादेयम् (१७३); यत् प्राचा सन्वद्भावोऽप्युक्तः (१५०); यत् प्राचोक्तम् अयुक्तम् (२५१); अत्र प्राचोक्तम्, तदसत् (२६४); अत्र प्राचा 'शद्लु घातने' इति निघातनादेव तत्त्वं भविष्यतीति शङ्कित्वा परिहृतम्, तदसत् (२७५-७६); इति प्राचोक्तम्, अनुपादेयम् (२८४); यत् प्राचोक्तम् तद् भ्रान्तिप्रलपितम् (२६६); अत एव प्राचा नायं ग्रन्थः स्पृष्ट इत्यालोचयामः (३१०); अत्र प्राचोक्तम् एतत् तु निर्मूलत्वाद्दप्रमाणम् (३०६); यत् प्राचोक्तम् तदसत् (३७६, ४८८, ५५२); यत् प्राचा तदसत् (३८०, ५१); यत् प्राचोक्तम् इति, तदसत् (३९७); इति प्राचः प्रमादः (४१४); यत् इति प्राचोक्तम्, तदसत् (४८४); यत् इति प्राचोक्तम्, तत् प्रमत्तभाषितत्वान्नादेयम् (५१४); इति प्राचोक्तमनादेयम् (५७१) इति ।

क्वचित् द्विद्वलाचार्यमतमनालोच्यैव समुद्धृत इति प्राच्यः, (२९); प्राचा तु (६४); इति प्राचोक्त व्याख्यातम् (२८६); यत् प्राचोक्तम्, एतच्च परमतम् (४१६); इति प्राचोक्तम् (५०८); इति प्राचोक्तेरडैव भाव्यम् (५७४) इति ।

इयं प्रक्रियाकौमुदी बालव्युत्पत्तये रामचन्द्राचार्येण संक्षिप्योक्ता । अतः पाणिनीयानि सर्वाणि सूत्राणि नैवह व्याख्यातानि । वैदिकप्रक्रियायां केवलं चतुश्चत्वारिंशदेव सूत्राणि व्याकृतानि । अन्ते तेनेत्यं श्लोकितम्—

आनन्त्यात् सर्वशब्दा हि न शक्यन्तेऽनुशासितुम् ।

बालव्युत्पत्तयेऽस्माभिः संक्षिप्योक्ता यथामति ॥ इति ।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये नवद्वार्याकरणविभागाध्यक्षचरैः सुगृहीतनामधेयैः पण्डितप्रवरैः श्रीमुरलीधरमिश्रमहाभागेर्महताऽऽप्यासेन मंगादितोऽयं सप्रकाशो ग्रन्थो विश्व-विद्यालयेन चतुर्दशवर्षेभ्यः प्राग् मुद्रापितुमुपक्रान्तः । स चायमधुना चतुर्दशवर्षे त्रिषु भागेषु कारस्वयैः प्रकाशमुपेभमानो विदुषो जिज्ञासूनाम् अनुसन्धितसूनां च भृशमुपकारकः सेत्स्यति । श्रीमिश्रमहोदयानामस्वास्थ्यान् प्रस्तुते हस्तलेखे सम्पादनदृशा बहुत्राकरस्थलनिर्देशपूर्वकमोक्ष-संशोधनादिकार्यं प्रकाशनाधिकारिणा डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिना रमणुण्ठितम् । सूत्रेषु क्रमाङ्काभियोजनाऽपि तेनैव विहितेति संस्करणमिदमुद्गाढमुपादेयतामघादिति ध्रुवं विश्वसिति

वाराणस्याम्

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

मेघसंक्रान्ती २०३७ वै०

निदेशकः

(१३-४-८० खी०रवो)

अनुसन्धानसंस्थानस्य

१०. स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [१।३।७२]

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले ।

११. तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः [१।४।१०१]

तिङ्प्रत्याहारः तिङ् उभयोश्चयश्चिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।

स्वरितजित इति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छद्दः प्रत्येकमभिसंबन्धयते इत्याह—
स्वरिते इत्यादि । कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् प्रकृतधातु-
वाच्यायाः क्रियायाः प्रधानभूत यत्कर्मम्, तदर्थमसौ क्रिया प्रवर्तते तच्चेत् प्रत्ययवाच्य-
कर्तृगामिविचितमित्यर्थः । यथा यजते यजमानः इत्यत्र यागफलस्य स्वर्गदिः प्रधानस्य
यजमानगामित्वम् । यजन्ति याजकाः इत्यत्र न भवति । न हि यज्ञफलं स्वर्गादि-
ऋत्विग्गामि । यच्च ऋत्विग्गामि दक्षिणादि न तत्प्रधानं फलम् । न हि ऋत्विजो
दक्षिणां लभेन् इति यजमानो यागमारभते किन्त्वहं स्वर्गं लभेयेति ।

उक्तं च—

यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते यज्ञादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम् ॥

इह तु स्वामिदासो पचत इति क्रियामात्रविवक्षया परस्मैपदम् । यदा तु स्वामिधर्मो
दासे आरोप्यते तदा स्वामिदासो पचते इत्यपि भवति । सुचेतनेऽपि कर्तृत्ववत्
कर्त्रभिप्रायारोपाद् भवति । “कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये” इत्यादि ॥ १० ॥

तिङ्स्त्रीणि इति । ननु तिङः पट् त्रिकाः संज्ञिनः^१ संज्ञाश्च तिस्रः इति यथा-
सङ्ख्यं न प्राप्नोतीत्याह—तिङः उभयोरिति । अत्र परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते
तयोः संज्ञा प्रत्येकं प्रवर्तते । तिङः परस्मैपदसंज्ञानि त्रीणि त्रीणि प्रथमादिसंज्ञानि ।
एवं तिङः आत्मनेपदसंज्ञान्यपि त्रीणि त्रीण्युक्तसंज्ञानोति । तिङ्ग्रहणं तु
शतृक्वसुकान्जादिनिवृत्यर्थम्^२ । प्रथममध्यमोत्तमाश्च^३ प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथम-
मध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वं कशेपेण संज्ञा अपि पट् तेन षष्णां त्रिकाणां पट् संज्ञाः क्रमेण
भवन्ति । अत्रापि पच्चे परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव । पुर्यादिसंज्ञा शतृक्व-
सुशानच्कानज्विपये सावकाशे परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे मा वाधिपत इति ॥ ११ ॥

१. प्रकृति इति ख० पु० ।

२. संज्ञिन इति नास्ति ख० पु० ।

३. कान निवृत्यर्थमिति ख० पु० ।

४. यद्वैत्यधिकः ख० पु० ।

१२. तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः [१।४।१०२]

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकैकश एतत्संज्ञानि स्युः ।

१३. शेषे प्रथमः [१ । ४ । १०८]

युष्मदस्मद्विषयादन्यत्र प्रथमपुरुषः स्यात् ।

१४. युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः

[१ । ४ । १०५]

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि स्थिते स्थानिन्यपि मध्यमपुरुषः स्यात् ।

तानीति । तिङ्स्त्रीणि त्रीणीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तानिग्रहणं सञ्ज्ञासमावेशार्थम् ।
 येषां पुरुषादिसञ्ज्ञाः कृतास्तानि लब्धपुरुषसञ्ज्ञानि त्रीणि । एकश एकवचनादि—
 सञ्ज्ञानि स्युरिति । अन्यैकसञ्ज्ञाधिकारात् पुरुषवचनसङ्ख्याः पर्यायेण स्युः । एकश
 इति । एकमेकमित्येकशः । “सख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” (५ । ४ । ४३) इति प्रथ-
 मान्ताच्छस् । वृत्तौ त्वेकैकश इति वीप्सायाः शसैवोक्तावपि “नित्यवीप्सयोः”
 (८ । १ । ४) इति द्वित्वम् । यथा चैतत्तथा “सुपः” (१।४।१०३) इत्यत्रोक्तम् ॥१२॥

शेषे प्रथम इति । शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्यो विषय उच्यते । यत्र युष्मदस्मदो
 समानाधिकरणौ न स्तस्तत्रेत्यर्थः । एतेन युष्मदस्मदोरर्थाभावः शेषो न पुनरन्यसद्भाव
 इति दर्शयति युष्मदस्मद्विषयादन्यत्रेति । तेन त्व च देवदत्तश्च पचथः । अहं च
 देवदत्तश्च पचाव इति प्रथमो न भवति ॥ १३ ॥

युष्मदि । समानमधिकरणां वाच्यं यस्य स समानाधिकरणः समानाभिधेय
 इत्यर्थः । तत्र केन समानाभिधेयत्वमित्याशङ्क्याह—तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति ।
 प्रकृतत्वात्तिङ्स्तदपेक्षयैव समानमभिधेयत्वं विवक्ष्यते इति भावः । यद्यपि भावकर्मकर्तार-
 स्थयोऽपि तिङ्वाच्यास्तथापि युष्मदस्मदोर्भावाच्चत्वासम्भवात् कर्मकर्तृवाच्यत्वमेवं
 गृह्यते इत्यलम् ।

कारके इति । यत्रार्थे कर्तरि कर्मणि वा तिङ्मुपच्यते तदेव चेद् युष्मदभिधत्ते
 तत्रेत्यर्थः । तेन त्वया पच्यते श्रोदन इत्यत्र न भवति । त्वामतिकान्तोऽतित्वम् भवति;
 अत्यहम्भवतीत्यत्रापि न भवति । इह चात्वं त्वं सम्पद्यते । तत्रद् भवति मद् भवतीति
 संघो भवन्ति ब्राह्मणा इतिवत् प्रकृतेरेव प्राधान्यात् प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमौ
 अन्ये तु सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारवर्णौ कुण्डले भवत इति परपशाभाष्ये विकृतिप्राधा-

१. महतीभूता महदभूतेति ख० पु० ।

१५. अस्मद्युत्तमः [१ । ४ । १०७]

अस्मदि तु तथाभूते उचमपुरुषः स्यात् । भू सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां भू तिप् इति स्थिते ।

न्यापेक्षद्विवचनप्रयोगाद् अमहतीभूता महद्भूता ब्राह्मणोति विकृतिप्राधान्य-
माश्रित्य समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावदर्शनाच्च विकृत्याश्रयो मध्यमोत्तमौ यथा-
विवक्षं भवत इत्याहुः ।

यदा त्वमत्वमित्यहमनहमिति त्वमित्येवं विपर्यस्ताध्यवसितौ युष्मदस्मदर्थौ
विवक्ष्येते भवत्येव त्वद्भवामि मदभवसोति ।

स्थिते इति । प्रयुज्यमाने स्थानिन्यपि । यत्र युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु
गम्यते तत्रापीत्यर्थः । भवान् पचतोत्यत्र तु न भवति । अलिङ्गः संबोधनैकविषयश्च
युष्मदर्थः । भवदर्थो लिङ्गवान् न तु संबोधनैकविषयः इति भिन्नार्थत्वात् । यत्तु
माधवेनोक्तम्-यदास्मात् संबोधने विर्भाक्तस्तदा युष्मदर्थयोगाद् मध्यमो भवति हे भवन्
भवसोति । तदसत् । कथञ्चित् सम्बोधनविषयत्वेऽप्यलिङ्गत्वासम्भवेनायुष्मदर्थ-
तादवस्थ्यात् । अहञ्च भवांश्चेति सहविवक्षायामपि आवां भवावः इत्युत्तम एव भवति ।
“पूर्वशेषदर्शनाच्चैत” भाष्यवचनादस्मद एव शेषो न भवति इति “त्यदादीनाम्”
(वा०) इत्यत्र स्थितत्वात् ॥ १४ ॥

भस्मद्युत्तम इति । तथाभूते इति । तिङ्नाच्यकारकत्वाविनि स्थिते स्थानिन्य-
पीत्यर्थः । इह त्वं चाह च पचाव इति प्रत्येकनिष्ठकर्तृशक्तिद्वयाभिधानाय यदैक एव
लकारः प्रवर्तते तदा परत्वादुत्तम एव भवति ।

भूसत्तायाम् । भू इत्ययं शब्दः सत्तायां वर्तते* इति शेषः । भू इत्यविभक्तिको
निर्देशः । छान्दसो वा सुपो लुक् । सत्तेहात्मभरणम् । तदाह यास्कः-“अस्तीत्यु-
त्पन्नस्यात्मावधारणमाचष्टे इति न तूत्पत्तिरेव सत्ता । तत्र जातस्तत्र भवः इति भेदेन
निर्देशात् । सत्तायामिति चार्थान्तरासामप्युपलक्षणम् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति,
मल्लो मल्लाय भवति, पराद् पराभवति, समनुभवति इत्यादावथन्तिरप्रतीतेः ।
उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । तथा चोच्यते ‘अनेकार्या हि घातवः’ इति । एव कुर्द-
खुर्द-नुर्द-गुद-क्रीडायामेवेत्यवधारणोपपत्तिः । हन हिंसागत्योरित्यादि बवचिदनेकार्थ-
प्रदर्शनम् प्रपञ्चार्यम् । आदौ भू इति निर्देशो महाव्याहृतिस्मरणेन मङ्गलार्थः ।

कर्तृविवक्षायाम् इत्यादि । भू इत्यस्य ‘भूवादयो घातवः’ (१ । ३ । १) इति
घातुसज्ञायां “वर्तमाने लट्” (३ । २ । १२३) । स यदा “लः कर्मणि”

१६. तिङ्शित् सार्वधातुकम् [३ । ४ । ११३]

तिङ्शितश्चैतत्संज्ञाः स्युः ।

१७ कर्तरि शप् [३ । १ । ६८]

कर्त्रर्थं सार्वधातुके परे धातोः शप् प्रत्ययः स्यात् । शपावितौ ।

१८. सार्वधातुकार्धधातुकयोः [७ । ३ । ८४]

एतयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । भवति । भवतः ।

(३ । ४ । ६६) इति वचनात् कर्तरि भवति तदा तावदुदाह्रियते इत्यर्थः । भाव-
कर्मप्रक्रियां त्वन्नं दर्शयिष्याम इत्यर्थादुक्तम् । लस्य' तिङ्शित् 'शेषात्' (१ । ३ । ७८)
इति परस्मैपदम् । "शेषे प्रथमः" (१ । ४ । १०८) "द्व्येकयोर्द्विवचनकवचने"
(१ । ४ । २२) इत्येकवचने तिपि पकारस्येत्वलोपयोः भू-ति इति स्थिते सत्युच्य-
माने इति शेषः ॥ १५ ॥

तिङ्शित् । एशः शित्त्व सर्वादेशार्धम् इति परत्वाद् "लिट् च" (३ । ४ । ११५)
इत्यार्धधातुकसंज्ञैव भवति । तेन जग्ले इत्यातो लोपो भवति । तिङ्शित् साहचर्याद्वा-
ल्वधिकारश्च शिदपि धातुप्रत्यय एव गृह्यते । तेन वारिणो इति शोभावस्या-
सार्वधातुकत्वात् नोपधागुणः ॥ १६ ॥

कर्तरि शप् । कर्तरि वाच्ये इति नार्थः विकरणानामनर्थकत्वादित्यालोच्य
व्याचष्टे—कर्त्रर्थं सार्वधातुके इति । शपावितौ इति । "लशक्वतद्धिते" (१ । ३ । ८) इति
शः । "हलन्त्यम्" (१ । ३ । ३) इति च पः इत्सञ्ज्ञे इत्यर्थः ।

न च कार्यः शकारोऽप्यमार्धधातुकतो गुणः ।

प्रदेशस्ये शकारे चेत्युक्ते न स्युः पिवादयः ॥

अथायं केवले शित्त्वे सार्वधातुकसंज्ञके ।

अपित्त्वान् डित्त्वमभ्येस्य संक्रमाय प्रकल्पते ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः । "इको गुणवृद्धौ" (१ । १ । ३) इत्यस्योपस्थानादाह-
ङ्गन्तस्येति । अङ्गस्येत्यधिकारान् । अथात्रोवङ् कस्मात् भवति गुणस्त्वनजादौ
सार्वधातु इत्यत आह—गुणवृद्धौ इत्यादि । इयडादीत्यादि शब्दादुवङ् वारयति ।
भेदयतीति "एनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यणमपि । "इको यणचि" (६ । ४ ।
७७) यण् त्विमाडादिभिरेव येन नाप्राप्त्या वाध्यते । "विप्रतिषेधे परम्" (१ । ४ । २)
इति वचनात् । क्वचिन्नैतत्पठ्यते । भवतीति गुणे कृतेऽवादेशः ।

१६. झोऽन्तः [७ । १ । ३]

प्रत्ययादेशस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः

भवथ ।

ननु घपः पूर्वमेव परत्वात्तिवाश्रय एव गुण उदाहर्तुमुचितः । न च नित्यत्वाच्छपैव पूर्व भाव्यम् । गुणस्यापि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । सत्यम् । “भूमुवोस्तिङ्” (७ । ३ । ८८) इति निषेधात्तिवाश्रयः गुणो न भवतीति शपमवतार्य प्रदर्शितः । तसादिषु चिनुतः, तुदतीत्यादिषु च गुणस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वासम्भवादाशो विकरण एव नित्यत्वाद् भवति । यदि तु सार्वधातुकसामान्यापेक्षया कृतप्रसङ्गश्चिन्त्यते ततः शबेव नित्यो न गुणस्तस्मादादावप्रसङ्गात् इति न किञ्चित् कष्टम् ।

भवत इति । द्वित्वे द्विवचनं तत् । पूर्ववच्छ्रवादि । ह्रस्वसर्गां । “न विभक्तौ तुस्माः” (१ । ३ । ४) इति निषेधात् सस्य “हलन्त्यम्” (१ । ३ । ३) इति नेत्त्वम् ॥ १८ ॥

भोजन्तः । अत्र “आयनेयीनीयियः फडलछ्वां प्रथयादीनाम्” (७ । १ । २) इत्यतः प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । आदिग्रहणं निवृत्तम् । अन्यथा शयान्ते इत्यत्र शीडो वेटि “लेटोऽडाटौ” (३ । ४ । ६४) इति लावस्थायामेवाटि कृते भस्यानादित्वात् स्यात् इत्याकरे स्थितम् । तत्कथं व्याख्यायते प्रत्ययादेरिति । सत्यम् । छान्दसमेतत् तत्र “बहुलं छन्दसि” (७ । १ । ८) इत्यनादेरपि भविष्यतीत्यद्रोषः ।

यद्वा प्रत्ययेनादोयते उपादीयतेऽवयवत्वेनेति प्रत्ययादिः प्रत्ययावयव इत्यर्थो ध्याख्येयः । आङ्पूर्वकाद् दाप्रः “उपसर्गे घोः कि” (३ । ३ । ६२) । वस्तुतस्त्वडागमोऽपि कृतेऽस्तु नाम तत्सहितोऽपि प्रत्ययो न तु तत्सहित एवेति नियमः । अन्यथा प्रणिदापयतीति युकि कृते दा इत्यस्यानर्थकत्वात् अथातुत्वाच्च घुसज्ञा न स्यात् । अत एव कैयटेनोक्तम् “अनागमकाना सागमका आदेशाः भवन्ति” एतत्तु नित्यतासमर्थनार्थेनोक्तम् । प्रक्रियादशायां त्वागमागमिभाव एवेति ।

भवन्ति इति । भकारमात्रस्य व्यञ्जनान्तोऽन्तादेशः । अन्त इत्यन्तोऽकार उच्चारणार्थः । अत्रान्तरङ्गत्वात् परत्वात् नित्यत्वाच्चादौ शबन्ताकारयोः “अतो गुणे” (६ । १ । ६७) इति पररूपम्, तस्य परादिग्रहणेन ग्रहणात् “विङिति च” (१ । १ । ५) इति गुणनिषेधः प्राप्नोति । एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् भवति ॥ १९ ॥

२०. अतो दीर्घो यत्रि [७ । ३ । १०१]

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यत्रादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स. भवति । त्वं भवसि । अहं भवामीत्यादि ज्ञेयम् । भू प्राप्तावात्मनेपदी वा ।

२१. टित आत्मनेपदानां टेरे [३ । ४ । ७६]

टितो लस्यात्मनेपदस्य टेरेच्चं स्यात् । भवते ।

अतो दीर्घ इति । भवामि इति । तदादोतिवचनाच्छ्रवन्तमङ्गम् । सार्वधातुक इति किम् ? केशवः अङ्गना । यत्रादौ किम् ? भवति । अत एादिति वाच्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यात् "अनन्त्यस्यापि प्रश्नास्यानयोः" (८ । २ । १०५) इति प्लुतो भा भूत्) अपात्तोदोदन देवदत्तः । ननु पचामि भोः इति । एवं युष्मदादिष्व-प्रयुज्यमानेपूदाहृतम् । प्रयुज्यमानेऽप्युदाहरति—स भवतोल्यादि । इत्यादीत्यनेन तौ भवतः ते भवन्तात्यादिद्विवचनबहुवचनयोरप्युदाहार्यंगिति सूचितम् ।

भू प्राप्तावा । प्राप्त्यर्थो भू नित्यमात्मनेपदी वा चुरादिरिति शेषः । अयं चुरादा-वाघृपाद्वेत्यधिकारे विकल्पितरिण्कः पठ्यते । एतच्च सन्नियोगशिष्टत्वाएण्यन्तादेव भवति न केवलादिति केचित् । अन्ये तु केवलादपोच्छ्रन्ति । तथा च कैयटेन वर्षासु भवति वर्षासु वा भवते इति प्रयुक्तम् । चौरादिकस्यैव च प्राप्त्यर्थस्यात्मनेपदमिदम् । भौवादिकस्य त्वनेकार्थत्वाद् धातूनां प्राप्त्यर्थस्यापि परस्मैपदमेव । तेन सर्वं भवति सर्वं सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थं इत्यष्टधातुकारः । तेन रिण्जभावपक्षे उदाहृतुमस्योपन्यासः ।

वोपदेवस्त्वरिण्जन्तमप्युभयपदिनं प्राप्तार्थादा'बुवाच । १२० ॥

टित इति । टित इति लस्य विशेषणम् इत्याह—टितो लस्येति । आत्मनेपद-विशेषणो तु अकुर्वित्यादावपि स्यात् इति भावः । आतामित्यादावत्यादेशे ए त्वं न भवति टिग्रहणसामर्थ्यात् 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविः' इति निषेधाच्च । 'तिप्तस्कि' (३ । ४ । ७८) इति प्रकृतानामेवात्मनेपदानां ग्रहणादिह न भवति पचमानो यजमान इति । एवं च तडागतिरेव सिद्धे आत्मनेपदग्रहणं वैचित्र्याथम् ॥ २१ ॥

१. प्राप्त्यर्थात्वादावाबुवाचेति ए० पु० ।

२. तुकुर्वीत्यनापोति क० पु० ।

३. आतामीत्यादावत्यादेश इति क० पु० ।

२२. सार्वधातुकमपित् [१ । २ । ४]

अपित् सार्वधातुकं डिद्धवत् स्यात् ।

२३. आतो डितः [७ । २ । ८९]

अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) । भवेते । भवन्ते ।

२४. थासः से [३ । ४ । ८०]

डितो लस्य थासः से स्यात् । भवसे । भवेथे । भवध्वे । “अतो गुणे” (६।१।९७) भवे । भवावहे । भवामहे ।

२५. विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्

[३ । ३ । १६१]

एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् स्यात् । लस्य विधादयः ।

सार्वधातुकमपित् । डिद्ध इति । डितीव डिद्धत् । “तत्र तस्येव” (५।१।१६) इति सप्तम्यन्तादिवार्ये वतिः । डिति यत्कर्तव्यमुक्तं तत्सार्वधातुकेऽपि स्यादिति प्राचा व्याख्यातम् । तदसत् । तथाहि सति भवेतेत्यत्र “आतो डितः” (७ । २ । ८९) इति डितो यत्कार्यं तन्न स्यात् । तस्मात् डिता तुल्यं डिद्धत् इति तृतीयान्ताद्वातित्तैः ।

अत्र सूत्रावृत्त्या ‘पिच्च डिन्न भवति, डिच्च पिन्न भवति’ इति व्याख्यायते । तेन व्रूतादिति स्थानिवत्त्वात् पित्वमाश्रित्य ‘वुव ईट्’ (७ । ३ । ६३) इति न भवति । अचिनोदिति च स्थानिवत्त्वात् डित्वं न भवति ॥ २२ ॥

भवन्त इति । नित्यत्वाच्छ्रुपि कृतेऽदन्तत्वाद्भादादेशः इति “भोऽन्तः” (७ । १ । ३) इत्येव भवति ॥ २३ ॥

धातः से । स इति वाच्ये से इति वचनं ज्ञापकमादेशानामेत्वं न भवति । तेन भवितेत्यादि सिद्धम् । भवध्वे इति । पत्ते “अनचि च” (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वे “भलां जश् भशि” (८ । ४ । ५३) इति घस्य दत्वे भवध्वे इत्यपि । भवे इति । भव इ इति स्थिते परमपि गुणां वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेरेत्वम् । तत्पश्चाद् गुणां वाधित्वा “वृद्धिरेचि” (६ । १ । ८८) इति वृद्धिः प्राप्नोति, अत उक्तम् “अतो गुणे” इति ॥ २४ ॥

विधिनिमं । विधिः प्रेरणम् । भृत्यादेः कस्यचित् क्रियायां नियोजनम् । निमन्त्रणं नित्यनैमित्तिककर्मविषया प्रवर्तना । आमन्त्रणं काम्यविषया । अधीष्टः

२६. यासुट् परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च [६ । ४ । १०३]

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङिचोक्ते-
र्ज्ञायते ङित्वं नादेशानामिति ।

२७. लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य [७ । २ । ७९]

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् ।

२८. इतश्च [३ । ४ । १००]

ङितो लस्य परस्मैपदेऽपिकारस्य लोपः स्यात् ।

सत्कारपूर्विका सर्वविषया^१ । एषु चतुर्ष्वपि प्रवर्तना नाम प्रवर्तते^१ । सैव लिङर्थः ।
भेदेन तूपादानं प्रपञ्चार्थम् । सम्प्रश्नः सम्प्रधारणम् । तद्वेदं वा कर्तव्यमिति ।
प्रार्थना याच्या ।

एष्वेषु इति । गम्यमानेषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः । तेन विदध्यात्
निमन्त्रयेदिति प्रकृत्याभिहितेष्वपि विध्यादिषु भवति । लिङस्तु कर्त्रादयो वाच्याः ।
“लः कर्मणि च” (३ । ४ । ६२) इति वचनात् । लिङ् विध्यादिवाची, कर्त्रादयस्त्वा-
क्षेपलभ्या इति तु मतान्तरम् ॥ २५ ॥

यामुट् । स चोदात्त इति । स यामुट् । उदात्तवचनं ज्ञापकम् “आगमा अनुदात्ताः”
इति । ङिच्च इति । ङित्वं परस्मैपदानां विधीयते तन्निमित्तत्वात् गुणादिप्रवृत्तस्तत्रैव
ङित्वविधेरध्वत्वात् ङित्वोक्तेरित्याद्यप्यत्रैवानुकूलम् । ननु लिङो ङित्वात्तदादेशाना-
मपि स्थानिवत्त्वादेव ङित्वं सिद्धं तत्किं ङित्वचनेनेत्यत आह—ङित्वोक्तेः इति ।
तेनाचिनवम् इत्यादौ गुणः सिद्धयति । एतच्च ज्ञापकम् “ङिच्च पिन्न पिच्च
ङिन्न भवति” इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणो तु स्थानिवद्भावप्राप्तं ङित्वमौपदेशिकेन
पित्वेन बाधितमिति विध्यर्थमेतत् स्यात् चिनुयादिति सिद्धधर्मम् ।

एवमपि नैतज्ज्ञापकं यद्वचयति—शृणुयुरित्यादौ यामुटो ङित्वान्न गुण इति ।
नैतदेकान्तिकं प्रयोजनम् “जुसि च” (७ । ३ । ८३) इत्यत्राचौत्यनुवृत्तेरन्यथा-
सिद्धत्वात् । सति तु ङिच्चेत्यस्मिन् भवत्येतदप्यपि प्रयोजनम् इति । यामुट उकार
उच्चारणार्थः । ट आदिवृद्धयर्थः ॥ २६ ॥

लिङः सलोप इति । सति लुप्तपृष्ठीकं पृथक् पदम् । अनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते
इत्याह—अनन्त्यस्य सस्येति ॥२७ ॥

१. सर्वकर्मविषयेति ख० पु० ।

२. वसते इति ख० पु० ।

२९. अतो येयः [७ । २ । ८०]

अतः परस्य या इत्यस्य इय् स्यात् सार्वधातुके । गुणः । यलोपः । भवेत् ।

३०. तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः [३ । ४ । १०१]

डित्तरचतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः । भवेताम् ।

३१. ज्ञेजुस् [३ । ४ । १०८]

लिङो ज्ञेजुस् स्यात् । ज इत् । भवेद्युः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् ।

३२. नित्यं डितः [३ । ४ । ६६]

डिल्लकारोत्तमसकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । भवेव । भवेम ।

भवेत् इति । भवति इति स्थिते यासुटः सलोपः, या इत्यस्येय् । आद् गुणः । “लोपो व्योर्वलि” (६ । १ । ६६) इति यलोपः । “इतश्च” (३ । ४ । १००) इतीकारलोपः ।

ननु “सुट् तिथोः” (३।४।१०७) इति सुटा भाष्यम् । न च यासुटाऽस्य बाधः, भिन्नविषयत्वात् । सुट् हि तयोर्भक्तः । यासुट् तु लिङ् इति । सत्यम् । अस्तु सुट् लिङ्ः सलोप इति यामुट् इव सुटोऽपि लोपो भविष्यति । एतच्च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिपक्षे ज्ञेयम् । आचार्यैस्तु विशेषाभावात् सुड् नोदाहृतः; भविष्योष्टेत्यादावेव श्रवणसम्भवाद्गुदाहरिष्यते ॥ २६ ॥

ज्ञेजुस् । ज इत् इति । सुट् इत्यनेन । भवेद्युः इति । भव या उस् इति स्थिते ‘उत्स्यपदान्तात्’ (६ । १ । ६६) इति पररूपं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च “अतो येयः” (७ । २ । ८०) इति प्रवर्तते, तत आद् गुणः । अवल्परत्वाद्बलि लोपो नास्ति ॥ ३१ ॥

नित्यं डितः । डिल्लकारोत्तमसकारस्य इति । डिद् यो लकारस्तदादेशो य उत्तम-पुरुषस्तत्सम्बन्धिनः सस्येत्यर्थः । ननु भूयासमित्यत्रापि प्राप्नोति । उच्यते । उत्तम-शब्द आवर्तते । तत्रैकोऽन्त्यार्थस्तेनोत्तमपुरुषसम्बन्धिन उतमस्थान्त्यस्य लोप इत्यर्थः । यद्वा नित्यग्रहणमतिरिच्यते ‘वैतोऽन्यत्र’ (३ । ४ । ६६) इति वाग्रहणाननुवृत्तेः । स्वरितेनेत्येव सिद्धेः । तेन नित्यमुत्तमस्येत्यर्थः । यासुटस्तु सा नैर्वादिषः । लिङोऽन्यत्रोत्तमे तदभावात् । तेन वस्मसारेवाय सलोपः ॥ ३२ ॥

३३. लिङ्। सीयुट् [३ । ४ । १०२]

लिङ्ः आत्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सेलोपः । भवेत् । भवेयाताम् ।

३४. झस्य रन् [२ । ४ । १०५]

लिङो झस्य रन् स्यात् । भवेरन् । भवेथाः । भवेयाथाम् । भवेष्चम् ।

३५. इटोऽत् [३ । ४ । १०६]

लिङादेशस्फेटोऽत् स्यात् । भवेय । भवेवहि । भवेमहि ।

३६. लोट् च [३ । ३ । १६२]

विभ्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

३७. आशिषि लिङ्लोटौ [३ । ३ । १७३]

धातोर्लिङ्लोटौवाशिषि स्तः ।

लिङः सीयुट् । यद्यप्ययं लिङः सामान्येन विधीयते, तथापि परस्मैपदेषु यामुट् विशेषविहित इति परिशेषादात्मनेपदे सीयुट् पर्यवस्यतीत्याह—लिङ्आत्मनेपदस्येति । तेन परस्मैपदे यामुटि कृते तस्य लिङ्भक्तत्वात् पुनः सीयुट् न भवतीति भावः । सलोप इति । 'लिङः सलोपो' (७ । २ । ७९) इत्यनेन । भवेत् इति । भव त इति स्थिते सीयुट् सुट् च पूर्ववत् । तयोर्द्वयोरपि "लिङ्। सलोपो०" (७ । २ । ७६) इति सलोपः । यलोः । ग्राद गुणः । एवं भवेयातामित्यादावपि सुटो लोपो ज्ञेयः ॥३३॥

भस्य रन् । भस्य इति । समुदायः स्थानो न भ्रकारमात्रम्, अन्यथाऽकारो न निवर्तते । एवं च भ्रोऽन्तापवाद इति प्राचीनमपास्तम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन वा योज्यम् । भवेरन्निति । "न विभक्तौ तुस्माः" (१ । ३ । ४) इति नस्य नेत्वम् । भवेष्चमिति । "अनञ्चि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वं न भवति । "दोर्घादाचार्याणाम्" (८ । ४ । ५२) इति निषेधात् ॥ ३४ ॥

इटोऽत् । इडित्यादेशो गृह्यते नागमोऽनर्थकत्वात् लस्येति सम्बन्धाच्चेत्याह— लिङ्आदेशात्स्येति । तेन भविष्योष्टेत्यादावितो न भवतीति भावः । अदिति तकार उच्चारणार्थः । तेन "न विभक्तौ" (१ । ३ । ४) इति निषेधो न शङ्क्यः । अनित्यत्वाद्वा ॥ ३५ ॥

१. न तु भ्रकारमात्रमिति ख० पु० ।

३८. एरुः [३ । ४ । ८६]

लोट इकारस्य उः स्यात् ।

३९. तुह्योस्तातङ्गपिष्यन्त्यतरस्पाम् [७ । १ । ३५]

आशिपि तुह्योः स्थाने तातङ् स्याद्वा । डिच्चं गुणाद्यभावाय नान्त्या-
देशाय । भवताद्वा ।

४०. लोटो लङ् वत् [३ । ४ । ८५]

लोटो लङ् वत्कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । भवताम् । भवन्तु ।

एरुः । इड्वहिमहिङ्गं तु न भवति 'एत ए' (३ । ४ । ६३) इति लिङ्गात्
यद्वा कृतेऽप्युक्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेरेत्व भविष्यति ॥ ३८ ॥

तुह्योस्ता । यद्यपि तिह्योरित्युक्तेऽपि साहचर्यात् लोट एव तिग्रंहीष्यते नाशो-
लिङ्गोऽपि; तथापि प्रतिपत्तिलाघवाय तुह्योर्ग्रहणम् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशोऽप्यम् ।
नन्वपवादत्वात् "डिच्च" (७ । १ । ५३) इत्यन्तस्य भाष्यम्, अनङ्गादिवदित्याशङ्क्याह
डित्वमिति ।

अयं भावः—तातङ्गोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशतैव युक्ता परत्वात् डिच्चेत्यस्य
बाधनात् । अनङ्गादिषु तु डित्वसामर्थ्यात् रस्यापि सर्वादेशत्वस्य बाधः । इह तु न
डित्वस्य सामर्थ्यम्, सर्वादेशत्वेऽपि भूतात् मृष्टादित्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य
सम्भवात् । अबाधेनैवोपपत्तौ^१ बाधो न न्याय्यः ।

ततश्चैवं योजना—गुणाद्यभावाय यत्सम्भाव्यते डित्वं तदन्त्यादेशाय न
भवति, अनन्यार्थडित्वेष्वेतदप्रवृत्तेरिति भावः । यद्वाऽप्य डित्वं गुणाद्यभावाय
तच्च सर्वादेशत्वेऽपि सम्भवत्यतोऽन्त्यादेशत्वाय न भवत्यनन्यार्थत्वाभावादिति ।
अन्यथा "एरुः" (३ । ४ । ८६) इत्यस्यानन्तर तिह्योस्तादित्येव वाच्ये डित्करणां
नान्त्यादेशाय, किं तु गुणाद्यभावाय । तच्च सर्वादेशतामन्तरेण न
भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

लोटो लङ् वत् । "विदो लटो वा" (३ । ४ । ८३) इति वानुवृत्तेर्व्यवस्थित-
विभाषया अडाट्जुसो न स्युरित्याशयेनाह—तामादय इति । तान्तन्तामः ।

४१. सेह्यपिच्च [३ । ४ । ८७]

लोटः सेह्यः स्यात् सोऽपिच्च ।

४२. अतो हेः [६ । ४ । १०५]

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव, भवताद्वा । भवतम् । भवत ।

४३. मेनिः [३ । ४ । ८९]

लोटा मेनिः स्यात् ।

सलोपश्च इति । “नित्यं ङितः” (३ । ४ । ६६) । यस्तुतस्तु लोट इत्युपमेये षष्ठोदर्शनादुपमानेऽपि षष्ठ्यन्ताद्धृतिः । तेन लङः स्थाने यत्कार्यं तामादि तदेवातिदिश्यते । ननु यत्लङि अडात् । जुसपि मुख्ये लङि भवति नातिदेशिके ङिदधिकारे “लङः शाकटायनस्यैव” (३ । ४ । १११) इत्यत्र लङ इति योग विभज्य लङेव यो लङिति व्याख्यानात् । भवतामिति । तसस्ताम् ॥ ४० ॥

सेरिति । हांत्पविभक्तिको' निर्देशः । अपिच्चेत्यनेन स्थानिवद्भावप्राप्तं ित्वं निषिध्यते । तेन “सर्वधातुकमपित्” (१ । २ । ४) इति ङित्वाद् ब्रूहि मृड्ढोत्यादौ गुणवृद्धी न भवतः । एतदेव' पिच्चनं ज्ञापकं भवत्यनुबन्धकार्याणा-मल्विधत्वेऽप्यतिदेश इति ॥ ४१ ॥

अतो हेः । भवेति । ननु भूसि इति स्थिते नित्यत्वाविशेषेऽपि परत्वादन्त'ङ्गत्वाच्च पूर्वं हिरादेश एव भवति 'ततश्शप् । ततश्च शवकारमाश्रित्य “अतो हे.” (६ । ४ । १०५) इति तुक्ता न भाव्यम्, “सन्निपातलक्षण” (५०) इति वचनात् । लुग्वचनं तु चिकोर्पा-जिहोर्पेति सन्नन्ते सावकारशम् । सत्यम् । अनित्येयं परिभाषे-त्यदोषः । अत एव जहीत्यत्र जादेशस्यासिद्धत्वमारभ्यते । अन्यथा सन्निपातपरिभाषयैव सिद्धम् । कृते तु' हेर्लुकि “निमित्तापाय” न्यायेन शपो निवृत्तिर्न भवति, अनुपजीव्यं हि नैमित्तिकं निवर्तते पपुण' इति । यथा नहि संप्रसारणेनेडुपजीव्यते । इह तु अत इति वचनाल्लुका शवुपजीव्यते । न चोपजीव्यविरोधो युक्तः । अन्यथा यथा हिर्निवृत्तः इति शब्द निवर्तते । एवं शब्द निवृत्त इति हेर्लुगपि निवर्ततेति लुगेव न व्यवतिष्ठेत् ।

१. न तु सडादि इति क० पु० ।

२. सेह्येति ष० पु० ।

३. येति अपिकः ए० पु० ।

४. अविपित्वे इति क० पु० ।

५. हि लुकि इति ष० पु० ।

६. यजुष इति क० पु० ।

४४. आडुत्तमस्य पिच्च [३ । ४ । ९२]

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात् स पिच्च । हिन्योरुच्चनिषेधः भवानि ।

४५. ते प्राग्धातोः [१ । ४ । ८०]

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः पूर्वं प्रयोज्याः ।

४६. आनि लोट् [८ । ४ । १६]

उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य णः स्यात् ।

प्रभवाणि "अदन्तरोरुपसर्गवन् वृत्तिर्बोध्या" (वा०) वृत्तिः समासः ।

श्रद् भवानि । अन्तर्भवाणि । "दुरः परस्य णत्वं न" इति केचित् ।

दुर्भवानि । भवाव । भवाम । टेरेत्वे, कृते ।

भवताविति । ननु तातडोऽपि स्थानिवद्भावाद् "अतो हेः" (६ । ४ । १०५) इति लुका भाव्यम् । नैष दोषः । "हुभल्भ्य" (६ । ४ । १०१) इत्यतो द्वितीय-हिप्रहणमनुवर्तते, तेन हेर्विशेषणात् हिरित्येवरूपो यो हिस्तस्य लुक् स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य लुग् न भवति । यद्वा तातडा परत्वाद् बाधितो हे लुक् सकृद्गतिसंभवात् हेर्न प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

भाडृतमस्य । स उत्तमस्तत्रैव पित्कार्यसम्भवाद् न चाटि पित् कार्यमस्ति । अनुदात्तत्वस्य "आगमाः अनुदात्ताः" इत्येव सिद्धेः । अड्विधानमदानीत्याद्यर्थम् । इह तु अतो दीर्घेणापि सिद्धम् । हिन्योः इति । अद्धि, जुद्धि इति हे भवानीति नेश्च "एरुः" (३ । ४ । ८६ इत्युत्वं प्राप्तं निषिध्यते । उरुवप्रहणमुपलक्षणम् । "इत्श्च" (३ । ४ । १००) इतीकारलोपस्यापि । आदेशयोः पुनरिकारोच्चारणसामर्थ्याद्बुभ्यं न भवतीति भावः । यद्वा नाप्राप्तयोरुत्वेरलोपयोरारभ्यमाणी हिनो तयोर्बाधकावित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ते प्राग्धातोः । तेप्रहणं व्यवहितस्याप्युपसर्गस्य परामशार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः । प्रयोगनियमार्थं चेदं वचनम् । तेन परव्यवहितप्रयोगो न भवति । धातोः किम् ? प्रचिकीर्षति इति सनः क्रियावाचित्वात्ततः पूर्वं प्रयोगो मा भूत् इति ॥ ४५ ॥

आनि लोट् । नि लोट् इत्येव सिद्धे आनिप्रहणमनित्यमागमशास्त्रमिति ज्ञापनार्थम् । तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादाविडभावः सिद्धयति । लोड्प्रहणं तु

१. हेरित्येवमिति क० पु० ।

२. लुग् भवतीति क० पु० ।

३. येरका इति ख० पु० ।

४. धीणावाविति क० पु० ।

५. तत्रेति ख० पु० ।

४७ आमेतः [३ । ४ । ९०]

लोट एकारस्याम् स्यात् । भवताम् । भवेताम् । भवन्ताम् ।

४८. सवाभ्यां वामौ [३ । ४ । ९१]

लोडेतः सवाभ्यां परस्य क्रमाद् व अम् एतौ स्तः । भवस्व । भवेथाम् ।

भवध्वम् ।

४९. एत ऐ [३ । ४ । ९३]

लोडुत्तमस्यैत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । आडागमः । वृद्धिः । भवै ।
आटोऽडिच्चादियादेशो न । भवावहै । भवामहै ।

विस्पष्टार्थम् । प्रकृष्टा वपा^१ येषां तानि प्रवपानि मासानोत्यत्रोपसर्गग्रहणादर्थवद्
ग्रहणाच्च न भविष्यति । निमित्ताद् इति । रपाभ्यार्मित । 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति
च । अन्तरोः इति । उपसर्गत्वात् शब्देति । 'आतश्चोपसर्गे' (३ । ३ । १०६)
इत्यङ् भवति । अद् भवानोत्यत्रोपसर्गत्वात् प्राक् प्रयोगमात्रं एतत्वं तु न भवति,
तकारेण व्यवधानात् । अन्तःशब्दे तु प्राक् प्रयोगोऽङ्किविधिणत्वानि च । अङ्
अन्तर्धा किविधिः । अन्तर्धिः । एतत्वे उदाहरति—अन्तर्भवाणीति । दुरः परस्य' इति ।
निर्दुरिति प्रादिपु पाठानुपसर्गत्वाद् भवत्येव एतत्त्वम् । ये तूपसर्गप्रतिरूपकमेतदव्यय-
मिति मन्यन्ते तेऽत्रानुपसर्गत्वाण्णत्वं नेच्छन्ति । तथा दुर्न्य इत्यादौ एत्वाभावो
दृश्यते टेरेत्वे इति "टित" (३ । ४ । ६६) इत्यनेन ॥ ४६ ॥

भवंतम् इति । 'सार्वधातुकमपित्' (१ । २ । ४) इति द्वित्वाद् "आतो
द्वितः" (७ । २ । ८१) इतीयादेशः ॥ ४७ ॥

सवाभ्याम् इति । क्रमादिति । सात्परस्य लोडेतो वः वात्परस्य त्वमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एत ऐ । पचावेदमित्यत्र तु न भवति । आद् गुणस्य "असिद्धं वहिरङ्गम्"
(५०) इत्यसिद्धत्वात् । अत एव 'आमेतः' (३ । ४ । ९०) इत्यपि न भवति ।

वृद्धः इति । भव ए इति स्थिते "अतो गुणे" (६ । १ । ८४) इति पररूपं
वाधित्वाज्तरङ्गत्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च "आडुत्तमस्य" (३ । ४ । ९२) इत्याट् ।

१. मत्पेत्पिकः ए० पु० ।

२. वपा वपानि इति क० पु० ।

३. एते इति क० पु० ।

४. प्रतिरूपकमव्ययमिति ए० पु० ।

५०. अनद्यतने लङ् [३ । २ । १११]

नास्त्यद्यतनो यस्मिन् भूते काले तस्मिन् वाच्ये घातोर्लङ् स्यात् ।

५१. लुङ् लुङ् लुङ् ध्वङुदात्ता [६ । ४ । ७१]

एषु परेषु अङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः । अभवत् । अभवताम् । शोऽन्ते इलोपे संयोगान्तलोपः । अभवन् । अमवः । अभवताम् । अभवत् । अभवम् । अभवाव । अभवाम । अभवत् । अभवताम् । अभवन्त । अभवथाः । अभवेथाम् । अभवध्वम् । अभवे । अभवावहि । अभवामहि ।

५२. लुङ् [३ । २ । ११०]

भूतेऽर्थे लुङ् स्यात् ।

५३. माङि लुङ् [३ । ३ । १७५]

माङ्योगे लुङ् स्यात् सर्वलकारापवादः ।

“आटश्च” (६ । १ । ६०) इति वृद्धिः । ततो “वृद्धिरेचि” (६ । १ । ६८) इति वृद्धिः । ननु “आतो ङितः” (७ । २ । ८१) इत्याट इयादेशेन भाव्यम्, तत्राह-आतो ङित्वादिति । आट इयादेशो नेति सम्बन्धः । मध्ये हेतुः । अङ्गित्वाद् इति । आटः परस्योत्तमस्य पित्त्वेन ङित्तं भवतीति वचनादिति भावः ॥ ४९ ॥

अनद्यतन इति । यद्ययं तत्पुरुषः स्याद् अद्यतनादन्यस्मिन्निति ततो व्यामिश्रोऽपि प्राप्नोति । अद्य ह्योऽर्भुचमहि इति । अद्यतनानद्यतनसमुदायस्याप्यद्यतनादन्यत्वात्, अतो बहुव्रीहिरित्याह—नास्त्यनद्यतनो यस्मिन्निति । काले वाच्ये इति । तत्कालोपलक्षितक्रियाविशिष्टे कर्षादौ वाच्ये इत्यर्थः ॥ ५० ॥

लुङ् लुङ् । स चोदात्त इति । “आगमा अनुदात्ताः” इत्यस्यापवादः । अभवदिति । “भ्रूलां जशोऽन्ते” (८ । २ । ३६) इति जश्त्वम् । पत्ते “वाऽवसाने” (८ । ४ । ५६) इति चत्त्वं तकारः ॥ ५१ ॥

लुङ् । भूतेऽर्थे इति । भूतसामान्येऽयं विधिः । अनद्यतनादिविशेषेषु तु लडादीनामपवादानां विधानम् ॥ ५२ ॥

माङि लुङ् । मा भवतु तस्य पापमित्यादौ तु नायं माङ्, किन्तु माशब्द इत्याहुः ॥ ५३ ॥

५४. स्मोत्तरे लङ् च [३ । ३ । १७६]

स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च ।

५५. च्लि लुङि [३ । १ । ४३]

धातोलुङि च्लिप्रत्ययः स्यात् । शवाद्यपवादः ।

५६. च्लेः सिच् [३ । १ । ४४]

च्लेः सिजादेशः स्यात् । इचावितौ ।

५७. गालिस्थाघुपाम्भ्यः सिच । परस्मैपदेषु [२ । ४ । ७७]

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् परस्मैपदेषु । गापोर्ग्रहणे इण्पित्योर्ग्रहणम् ।

च्लि लुङि । इकार उच्चारणार्थं चित्स्वमन्तोदात्ताद्यम् । यकापि च्लिनं नवापि ध्रूयते, तथापि "मन्नं घस" (२ । ४ । ५०) इत्यत्र लेरिति सामान्यग्रहणार्थं च्लि. क्रियते । अन्यथा सिचश्चडोऽङ् इति प्रत्येकं निर्देश्यं स्यात् । शवाद्यपवाद इति । आदिशब्देन तद्ग्रहणप्रयुक्तानां श्यनादिविकरणानामपि ॥ ५५ ॥

च्लेः सिच् । इचावितौ इति । तत्रेदित्त्वे प्रयोजनम् अमंस्तेत्यत्र "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इत्युपधालोपो मा भूत् । ये तु मन्वन्ते 'हनः सिच्' (१ । २ । १४) इति कित्करणज्ज्ञापकात् मिजन्तस्योपधालोपो न भवतीति तेषामिकार उच्चारणार्थः । इत्वं चोपचारेकम् इदिव इत् यौगिकं वा एति गच्छतीति' इत् । आगमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरमिव स्थानिवत्त्वप्राप्तं चित्स्वरमपि स्थानिन्यादेशे च द्विशिचत्वमकारि ॥ ५६ ॥

गालि । गापोर्ग्रहणे इति । तत्र गालीति शितपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इत्यादेशो गा गृह्यते । गाङ्गतावित्यस्य तु सत्यपि सम्भवे परस्मैपदासम्भवाद् अग्रहणम् । "लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्" (५०) इति परिभाषया "पा पाने" इत्ययं गृह्यते, न पा रक्षणे इत्यादि । भूभुवोस्तिङि । भू सत्तायाम् । पूङ् प्राणगर्भविभोचने । सुवति-सूयत्योस्तु न ग्रहणम् ॥ ५७ ॥

तिङो विकरणेन व्यवधानात् । विकरणङित्त्वेनैव गुणाभावसिद्धेश्च । अभूविति । अभूस् ति इति स्थिते तिप्त्वादिटः पूर्वं सिचो लुक् प्रत्ययान्तगोत्रेण पुनः सिच् इदं न भवति । इटो हि सिच्कार्यम्, न च कार्यम् निमित्तत्वेन नाश्रीयते इति । लुका

५८. भूसुवोस्तिङि [७ । ३ । ८८]

भू सू इत्येतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । अभूत् ।

५९. विङिति च [१ । १ । ५]

गित्-कित्-ङिन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्तः । अभूताम् ।

६०. भुवो वुग् लुङ् लोटोः [६ । ४ । ८८]

भुवो वुगागमः स्यात्तुङ्लोटोश्चि । अभूवत् । अभूः । अभूतम् ।
अभूत् । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

लुप्तञाच्च सिचि वृद्धयभावः । प्रत्ययनक्षणेन "अस्तिमिच्च" (७ । ३ । ६६) इत्यात्
तु न भवति द्विप्रकारकनिर्देशात् 'भ्रूयमाणसिचि' एव तत्र ग्रहणात् इति भाष्ये
स्थितम् । द्वितीयस्य सकारः सिचि इत्यस्यानन्तरं निर्दिश्यते । सिचस् स इति ।
प्रविभक्तिकारव निर्देशस्तस्य सयोऽन्तर्नापे सौत्रवादमिद्वत्त्वं न भवति । तेनोत्वं
सिद्धयति । स व सकारोऽस्तिमिच्चा विशिनष्टि । सकारादस्ते. सकारान्ताच्च सिच
इति । तेनास्तेभ्वादेशे सिचो लुकि च न भवति । एतेनास्तीति पदान्तभूतस्वापदस्य
सकारस्य पदान्तरेणान्वयायोगात्^१ । पूयकृदत्वे तु न तस्य धातुत्वम्, नापि तत्सङ्घि-
तस्य समुदायस्येति धातुविषयस्तिवनिर्देश एव नोपपद्यते इति माधवोक्तं दूषणं
परस्तम्^२ । ग्रन्थे तु आहिभुवोरोदप्रतिषेध इति वार्तिकमुदाहरन्ति । तदसत् ।
स्य'निवन्स्वदूराणारे तस्मिन्ननादेशस्य भुवो ग्रहणासम्भवात् । संभवेऽपि वा अस्या-
दित्यादावप्रतीकाराच्च ॥ ५८ ॥

विङिति च । कश्च ङश्च ळो तावितौ यस्येति विङ्त् तस्मिन् । गकारोऽप्यत्र
चत्वंभूतो निर्दिश्यते । विष्णुरित्यादावपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । न च ग्लान्जिस्यस्य
क्नुः कित् । स्यात्तुरित्यत्र "धुमास्या" (६ । ४ । ६६) इतीत्वप्रसङ्गात् । तदुक्तम्
"स्नोर्गित्वाच्च स्य इकारः विङ्तीरोत्वशासनात् ।

"गुणाभावस्त्रिपु स्मार्यः श्युकोऽनिद्वत्त्वं कगोरिति" ।

तदेवमभिसन्वायाह—गित्-कित्-ङिन्निमित्ते इति निमित्तग्रहणेन निमित्तसप्तमीयं न
परसप्तमीत्याह तेन भिन्नं द्विन्निमित्तमित्युवाणुस्यापि निषेधः सिद्धयति इक इत्यनुवृत्तोः
कामयत् इत्यादौ "अत उवायाः" (७ । २ । ११६) इति वृद्धेर्न निषेधः । तथापि

१. भ्रूयमाणः सिचि इति क० पु० ।
२. अन्वयायोग इति क० पु० ।
३. मन्वत्प्रकं वेदित्यमिति ख० पु० ।

६१. आर्धधातुक शेषः [३ । ४ । ११४]

तिङ्शिद्भ्योऽन्यां धात्वधिकारविहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात्

६२. आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७ । २ । ३५]

वलादेरार्धधातुकस्येडानमः स्यात् । गुणावादेशौ । पत्वद्भुत्वे । अभ-
विष्ट । अभविपाताम् ।

६३. आत्मनेपदेष्वनतः [७ । १ । ५]

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्यादित्पादेशः स्यात् । अभविपत् ।
अभविष्ठाः । अभविपाताम् ।

सैगवायन इति "आर्गुणः" (६ । ४ । १४६) इत्यस्य निषेधः प्राप्नोति फकां
कित्वात् । नैव दोषः । "विङ्गति च" (१ । १ । ५) इति चकारः कियते स चेकेत्यर्थे
निपातानामनेकार्थत्वात् तेनेक इत्येव शब्दं समुच्चार्य विहिते ये गुणवृद्धौ तयो-
निषेध इत्यर्थः । न चोर्गुणः इक् शब्दमुच्चार्य विधीयते । श्रौरिति निदिष्टस्थानि-
कत्वेनेकपरिभाषाया अनुपस्थानात् । अभूतामिति । 'न भूसुधियोः' (६ । ४ । ८५)
इति निषेधस्त्वत्र न प्रवर्तते "नाभ्यस्तस्याचि" (७ । ३ । ८६) इत्यतः पितो-
त्यधिकारात् ॥ ५६ ॥

अभूविति । उवडोऽपवादो वुक् । "घ्रातः" (३ । ४ । ११०) इति नियमात्
प्रत्ययलक्षणैः प्राप्त "सिभ्रम्यस्त" (३ । ४ । १०६) इति जुस् न ॥ ६० ॥

आर्धधातुक । अत्र धातोरिति प्रकृतेऽपि "धातोरेकाचः" (३ । १ । २२) इत्यतो
द्वितीयं धातुग्रहणमनुवर्तते तत्तामर्थ्याद् धातुशब्दमुच्चार्य विहितो यः प्रत्ययः स
आर्धधातुकम् इत्यर्थो नभ्रने इत्याशयेनाह—धात्वधिकारे विहित इति । तेन भ्रभ्या-
मित्यत्र विववन्ताद्घातोविहितस्य भ्रभ्यामो न भवति । घातोविहित एतावत्युक्तेतु
स्यादिति भावः ॥ ६१ ॥

अर्धं । "नेड् वशि कृति" (७ । २ । ८) इत्यतः इडोति वर्तमाने पुनरिड्-
ग्रहणं निषेधानुवृत्तिर्ना भूदिति । अभविष्टेति । परस्मैपदेष्विति वचनात् "गातिस्या"
(२ । ४ । ७७) इति सिचो न लुक् । नापि सिचि वृद्धिः । इट् । "सार्वधातुक"
(७ । ३ । ८४) इति गुणः । अवादेशः । "आदेशप्रत्यययोः" (८ । ३ । ५६) इति
पत्वम् । "प्लुना षुः" (८ । ४ । ४१) ॥ ६२ ॥

आत्मनेपदे । अनकाराविति । अङ्गस्येति वर्तते तस्यानेन विशेषणान्तदन्तविधेः
तेनाकारान्तादङ्गात् परस्यात्मनेपदसंबन्धिनी भ्रभ्य अदेत्यर्थः । तत्रश्च शयान्ते

६४. धि च [८ । २ । २५]

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् ।

६५. विभाषेटः [८ । ३ । ७९]

इणः परो य इट् ततः परेषां पीध्वंलुङ्लिट्ठां घस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अभविद्ध्वम् । अभविध्वम् । ध्वे सलोपो वा सस्य दः इति केचिन् । अभविद्ध्वम् । अभवि । अभविध्वहि । अभविष्महि ।

इत्यत्र न भवति । अत्र ह्यङ्गस्यानन्तरमात्मनेपदं न तु भ्रकारः । अन्तादेशस्त्वङ्ग-विशेषानुपादानादिहापि भवति । आत्मनेपदेषु किम् ? चिन्वन्ति । अनतः किम् ? भवन्ते । तपरकरणादिहापि भवति—गाते । गाते गाते ॥ ६३ ॥

धि च । धाशौ प्रत्यय इति । यद्यपि प्रत्ययग्रहणं न सन्निकितं तथापि “उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” (८ । ४ । ६१) इति पूर्वसवर्णविधानं ज्ञापकम् । अस्मिन् प्रकरणे यो लोपः स प्रत्यये भवताति । अन्यथोत्स्थानमिति स्थिते भ्रलीति सलोपेनैवोत्थानादेः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकम् । धीति धादिः प्रत्ययो गृह्यते इत्याशयः । तेन पयो धावतीत्यादौ न भवति । सस्य लोपः स्वादिति । अत्र “धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम्” इति श्लोकवाक्तिकमते सिच इति व्याख्येयम् । भाष्यकारस्त्वाह—चकाधौत्येव भवितव्यमिति । अत एवाचार्यैरुभयसाधारण्याय सलोप इत्येव व्याख्यातम् । यद्ययं सलोपो नारभ्येत ततः सिचः पत्वे जश्त्वे च सति “विभाषेटः” (८ । ३ । ७९) इति मूर्धन्याभावपक्षेऽपि नित्यं ङकारः श्रूयेत । अतः सलोपो मूर्धन्यविकल्पश्चारभ्यते । विकल्पस्तु लिङ्पीध्वमोः सावकाशेऽभविद्ध्वमिति । अभविष्ममिति । अत्र वकार इण् ततः पर इट् ततः परो लुङो धकारस्तस्य मूर्धन्यष्टवर्गं चतुर्थो ङकारो भवति धोपवद्वादिनाऽन्तरम्यात् । “अनचि च” (८ । ४ । ४७) इति पक्षे द्वित्वे जश्त्वे चाभविद्ध्वम् इत्यपि भवति । मूर्धन्याभावे त्वभविध्वमिति । न च “अनचि च” (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वे जश्त्वे च सलोपाभावपक्षादविशेष इति धाच्यम् । द्वित्वस्य विकल्पतत्वात् । ध्वे सलोप इति । “धि च” (८ । २ । २५) इति विहितो यः सलोप स वा स्यादिति केपाञ्चिन्मतम् । यदा च सलोपो नास्ति तदा “भ्रलां जश् भ्रशि” (८ । ४ । ५३) इति जश्त्वापवादे पत्वे प्राप्ते सस्य द इत्यर्थः । अभविद्ध्वमिति । एतच्च सलोपे द्वित्वपक्षे च तुल्यम् अभविष्येति । “नास्ति सिचोऽपृक्ते” (७ । ३ । ६६) इतीट् तु न भवति । “उतो वृद्धिः” (७ । ३ । ७९) इत्यतो हलीत्यनुवृत्तेः ॥ ६४-६५ ॥

६६. न माङ्ग्योगे [३ । ४ । ७४]

लुङ्लङ्लङ्क्षुक्तं माङ्ग्योगे न स्यात् । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ।

६७. परोक्षे लिट् [३ । २ । ११५]

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवाद्यः ।

६८. लिट् च [३ । ४ । ११५]

लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञः । तेन श्वाद्यो न ।

६९. परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः [३।४।८२]

लिङस्तिवादिनवानां णलादयो नवादेशाः स्युः ।

७०. इन्धिभवतिभ्यां च [६ । १ । ५]

भ्यां परो लिट् कित् स्यात् ।

परोक्षे लिट् । परोक्षवृत्तेरिति । परोक्षत्वोपाधिकार्थवृत्तेरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

यद्यपि क्रिया नित्यं परोक्षैव । यदुक्त भाष्ये 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदुष्टा पूर्वापरोभूतावयवा न शक्या पिण्डोभूता निदर्शयितुम्' यथा गर्भो निलुङ्कित इति । तथापि साधनपाराचयमिह विवक्षितम्, साधनं च यद्यपि शक्तिः सापि परोक्षैव तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदात् यत्र साधनशक्त्याश्रयभूतं फूत्कारसीत्कारादिविशिष्टं संख्यरूप द्रव्य प्रत्यक्षं न भवति तत्परोक्षमित्युच्यते । तस्मात् क्रियानाविष्टपुरुषमात्र-प्रत्यक्षोऽपि भवत्ययं पपाच त्व पेचिथेत्यादि ॥ ६७ ॥

लिट् च । अत्र "लङः शाकटायनस्यैव" (३ । ४ । १११) इत्यतः एवकारानु-वृत्तेरार्धधातुकमेवेति नियमात् सार्वधातुकसंज्ञातिवर्तते तत्फलमाह--तेन श्वाद्यो न ॥ ६८ ॥

परस्मै । इमाविति । अर्थतः साम्यादिति भावः । नन्वकारो "अलोऽन्त्यस्य" (१ । १ । ५२) इति यशब्दाकारस्य प्राप्नोति फलं च यथासंख्यसंपत्तिः स्यात् । ततश्च तूपकारः श्रूयते । अत्राहुः धातोरित्यनुवर्तते ततश्च "आदेः परस्मै" (१ । १ । ५४) इति थकारमात्रस्याकारे वृत्ते द्वयोः "अतो गुरो" इति पररूपं भविष्यति । यद्वा अ इति द्वावकारौ पररूपेण निर्दिष्टौ तेनानेकाल्त्वात् सर्वादेशो भविष्यति ॥ ६९ ॥

इन्धिभवति । इन्धि इत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो नेका । "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इति नलोपप्रसङ्गात् । इन्धेः संयोगार्थं भवतः पिदर्थे वचनम् ।

७१. लिटि धातोरनभ्यासस्य [६ । १ । ८]

लिटि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः ।

७२. एकाचो द्वे प्रथमस्य [६ । १ । १]

लिडादावुक्तं द्वित्वं धात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचः स्यात् ।

७३. पूर्वोऽभ्यासः [६ । १ । ४]

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यासमंज्ञः स्यात् ।

त्रिदन्धी दीप्तौ, भू सतायाम् । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । इन्धेऽद्यन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिटः किट्त्वचनानर्थक्यमिति । तथाहि भाषायामिन्धे- लिट् परो न संभवति “इजादेश्च” (३ । १ । ३६) इत्यामो विद्यानात् । यद्यपि “द्यन्दस्यमन्त्रे” इति निषेधात् सम्भवति समीधिरे इति तथापि “द्यन्दस्युभयथा” (३ । ४ । ११०) इति सार्वधातुकत्वेन डित्वान्नलोपः सिद्धः । भवतेरपि कृताकृत- प्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद्गुका गुणवृद्धौ वाविष्येते तत् किं कित्त्वेनेति ॥ ७० ॥

लिटि धातोरेति । धातोः किम् ? सुन्विरे । द्यन्दसिः लिटः सार्वधातुकत्वात् किं करणे कृते तदन्तस्य लिटि परे प्रथमस्यैकाचो द्वित्वं मा भूत् । अनभ्यासस्य किम् ? नोनाव । धात्ववयवस्यैकाच इति । एतेनानभ्यासस्येति नञ्त्त्वरूप इति दर्शितम् । आकरे बहुव्रीहित्वं धातुविशेषणं चेति स्थितं तदप्रयोजनं चाचा-एतच्च “एकाचो द्वे प्रथमस्य” (६ । १ । १) इत्यधिकारलब्धमुक्तम् । तदेवोपन्यस्यति—एकाच इति । अधिकारोऽयं न विधिः उत्तरविधीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याह ॥ ७१ ॥

लिडादावित्यादि । एकाज्ग्रहणं जागर्यादिषु अनेकाचः समुदायस्य मा भूदिति । प्रथमग्रहणानन्त्यानिवृत्त्यर्थम् । प्रथमत्वं च द्वितीयाजवधिकम् । तेन यत्र समुदाये द्वितीयमवधीकृत्य यावानेकाचसमुदायः यथा जागतौ जागिति दरिद्रातो दरिति सन्नन्ते यदन्ते च भूस् भूय इति तस्य सर्वस्य द्वित्वं तत्र पपाचेत्यादौ द्वितीयोऽच् नास्ति तत्र व्यपदेशिवद्भावात् पच् एतावानेव प्रथमः एकाच्चेति द्विरुच्यते । एकाजिति बहुव्रीहि- रियायेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावाद् भवति ॥ ७२ ॥

पूर्वोऽभ्यासः । अत्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे न तु “सर्वस्य द्वे” (८ । १ । १) इत्याष्टमिके इति प्राञ्चः । एवं तु “द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे च” (वा०) । दिद्युत् ।

१. व्यपदेशिवद् भवतीति क० पु० ।

२. जुहोतीनामिति ख० पु० ।

७४. ह्रस्वा [७ । ४ । ५९]

अभ्यासस्य ह्रस्वः स्यात् ।

७५. अभ्यासे चर्च [८ । ४ । ५४]

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । खयां चरः झशां जश इति विवेकः ।

७६. भवतेरः [७ । ४ । ७३]

भवतेरभ्यासस्योकारस्य अः स्यात् लिटि । भवतेरिति कर्तुर्निर्देशात् भाव-
कर्मणोर्नात्वम् । वेति कंचित् । “अचो ङिति” (७ । २ । ११५) इति
वृद्धिब्राह्मि “ङिङिति च” (१ । १ । ५) इति निषेधः । वुगागमः । वभूव ।
वभूवतुः । वभूवुः । वभूविथ । वभूवधुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविम ।

इत्यादावभ्यासकार्यं न स्यात् । एव दधृक् इत्यादावपि निपातितद्वित्वे । तस्मात्
“लिटि धातोरनभ्यासस्य” (६ । १ । ८) इति प्रक्रमादत्र^१ ग्रहणेन धातुद्वित्वं मात्रं
पराभूयते । तेन विद्मुत् दधृक् इत्यादेरपि समग्रः । चराचर इत्यादौ तु प्रागागम-
विधानसामर्थ्यादभ्यासकार्याभाव^२ इति तत्रैव वक्ष्यामः । अन्ये तु दिद्युदित्यादा-
वन्धेष्वपि दृश्यते इति दृशिग्रहणादभ्यासकार्यमित्याहुः । पूर्वं इति । द्विःप्रयोगात्मके
द्वित्वे प्रथमो भाग इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

अभ्यासे चर्च । चकारेण जशपि समुन्वीयते इत्याह—जशश्चेति । तद्ध्यनियमः
स्यादित्याशङ्क्यान्तरतमपरिभाषया व्यवस्थामाह—खयां चर इत्यादि । वगोणां
प्रथमद्वितीयास्ते च विवृतकण्ठवासानुप्रदानाः अघोवाश्च तेषां तादृशा एव चर-
स्तुल्यस्थानाः । अत्रशिष्टाः अशः^३ तृतीयचतुर्थास्ते च धोपवन्तः संवृतकण्ठा नादानु-
प्रदानास्तेषां तादृशा एव जशस्तुल्यस्थाना इत्यर्थः । तत्र प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो
भवन्ति चिचोर्पति, तितोर्पति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिगाय वुवुधे
इति । एतदप्यान्तरतम्यादर्थतः सिद्धम् ॥ ७५ ॥

भ्रतेरः । अभ्यासोकारस्येति । एतच्च अशोऽन्त्यपरिभाषया लभ्यते । न च
“नानर्थकेशोऽन्त्यविधिः” (५०) इति निषेधात् । भवतेरिति कर्तुर्निर्देशादित्यादि ।

१. दन्तग्रहणेनेति क० पु० ।
२. जशस्ये इति क० पु० ।
३. एषां चर इत्यादि नास्ति क० पु० ।
४. जश इति क० पु० ।
५. षट्निर्देशानिति क० पु० ।

अयं भावः—कर्त्रर्थस्य तिबन्तरूपस्यानुकरणमिदं न शितपा निर्देशः, शपानिदिष्टत्वाच्च बोभावेति यद्भुक्ति न भविष्यति । न चैवं भवतीत्यत्र प्रसङ्गः । लिटोति वचनात् । अभ्यासस्यासंभवाच्च । न च लिटि भवतीति रूपं भवति । अतस्तेन कर्त्रर्थो लक्ष्यते । कर्त्रर्थे लिटि परे भवतेर. स्यादिति । यत्तु कर्त्रर्थयोः तिपृथगो निर्देशादिति प्राच व्याख्यातम् । तदमत् । शितपो धातुनिर्देशमात्रे विधानात् । शपश्च विकरणस्यानर्थकत्वादिति । एतच्चवानाकरम् इत्यन्ते न मन्थये इत्याशयेनाह—वेति केचिदिति । तथा च कर्मण्यप्यत्र दृश्यते । 'तस्यातपत्रं' विभराम्भूवे, विभावराभिर्विभरं विभूविरे" इति ।

ननु बभूवेत्येव एतौ णित्वाद् वृद्ध्या भव्यमतं ग्राह—अचो ङितोत्थावि । 'इन्विभवतिभ्यां च' (१।१।१३) इति पितो ङिट्. कित्वादित्यर्थः । वृद्धिग्रहणं च बभूवियेति गुणस्याप्युपलक्षणम् । नन्विग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः 'विडति च' (७।२।११८) इति निषेध इत्युक्तं तत्कथमज्लक्षणाया वृद्धेर्निषेधः । न च कित्त्ववैयर्थ्यं घलि उत्तमे णानि च गुणनिषेधार्थत्वेनोपपत्तेः, सत्यम् । कित्-ङित्-इत्युभयमत्रानुवर्तते । तत्र कित्त्वेनैव सिद्धे ङित्त्वविधेरज्लक्षणाया अपि निषेधो भवतीति । ननु कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद् बुभेव गुणवृद्धौ बाधिस्यते तत्किं कित्त्वेन प्रतिषेधार्थम् ।

न च कृतयोर्गुणवृद्धयोरेजन्तस्य प्राप्नोति—अकृतयोस्तूदन्तस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वम् । एकदेशविक्रानस्यातन्त्यत्वेन शब्दान्तरप्राप्त्यभावात् । सत्यम् । तदेतद्वातिककारस्य मतं यदाह—इन्वेशञ्जन्दोविपयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् 'ताभ्यां लिङ्. कित्त्वचनानर्थक्यम् इति । सूत्रकारस्तु मन्यते वुगनित्यः इति तद्विधौ "ओः सुपि" (६।१।८३) इत्यत ओरित्यनुवर्तते उवणान्तस्य भुवो वुग् यथा स्यात् बोभावेति यद्भुक्ति मा भूदिति तत्र हि "इन्विभवतिभ्यां च" (१।२।६) इति शितपा निर्देशेन कित्त्वं व्यावर्त्यते । तेन वृद्धिरेव भवति । एव च यथा तत्रानुवणान्तित्वाद् वुग् न भवति ।

एवं बभूवेत्यत्रापि वृद्धौ कृतायां न प्राप्नोतीत्यनित्यो वुक् परया वृद्ध्या मा वावीदित्यारम्भणोयं कित्त्वम् । एष एव च कित्त्वे शितपा निर्देश वुकि च तदभावं कुर्वतः सूत्रकृतोऽभिप्रायः । वुगणम् इति । 'भुवो वुग्लुङ्-लिटोः' (६।४।८८) इत्यनेन । अत्रत्यं कार्यप्रवृत्तिक्रमः द्विर्वचनात् परत्वाच्चित्तत्वाच्च पूर्वप्राप्तयोर्गुणवृद्धयोः कित्त्वाग्निषेधे कृते परत्वादादौ वुक् । ततो भू इत्यस्यैकाचः समुदायस्य द्वित्वम् ।

१. वित्यये इति ख० पु० ।

२. सवेति क० पु० ।

३. तपत्तु पूतमिदं साम्प्रवारीभिरावभूदिवत् इति क० पु० ।

४. अभभ्येति क० पु० ।

५. नित्यत्वादिति नास्ति क० पु० ।

६. कित्त्वनिषेधे इति ख० पु० ।

७७. लिटस्तभयोरेशिरेच् [३ । ४ । ८१]

लिटादेशयोस्तभयोरेशिरेच् इत्येतौ स्तः । बभूवे । बभूवाते । बभूविरे ।
बभूविये । बभूवाथे । बभूविद्वे । बभूविध्वे । बभूवे । बभूविवहे । बभूविमहे ।

प्रथमस्येति तु द्वितोपाज्वर्जनार्थमिति' सिद्धान्तात् । ततो "ह्लादिः शेषः (७।१।६०)
इति वलापेऽभ्यामकार्यम् इति । आचार्येस्तु रूपे विशेषाभावात् पूर्व वुग्वोदाहृतः ।
ह्लादिः शेषश्च नोपन्यस्त । बभूवेति । तपो णलादेशोऽनेकाल्त्वात्सर्वदिशः । "नानु
बन्धकृतमनेकाल्त्वम्" (५० इत्यत्र नास्ति न ह्यकृते सर्वादिशे णकारस्य "चुट्"
(१ । ३ । ७) इनात्सजाऽस्ति । अप्रत्ययादिद्वात् । सर्वादिशे तु कृते स्थानिवद्भावेन
प्रत्ययादित्वादनन्तरं सा भवति ।

ननु वुकि कृतेऽपि तस्य 'असिद्धवदयाभात्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वादुवद्
प्राप्नोति । न च पुनर्वुकि 'उपधाया च" (८ । २ । ७८) इति दीर्घत्वे वलि लोपे च
बभूवेत्यादि रेत्यतीति वाच्यम् । वलि लोपं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वेन पूर्वं वलि लोपे
कृते दीर्घस्यासंभवात् दीर्घं, वनोपयोश्चान्तरङ्गयोः कर्तव्ययोर्बहिरङ्गस्य वुकोऽसिद्ध-
त्वेन तयोरप्रसङ्गादिति चेत् । सत्यम् । "वुग्युटावुवङ्गयोः सिद्धौ वक्तव्यौ" (वा०)
इति वचनादुवङ्गि कर्तव्ये वुकोऽसिद्धत्वं न भविष्यतीति । एतच्च दीङ् क्षये इत्यत्र
पठिष्यत्याचार्यः । वुगर्थमिहैव पठितु युक्तम् । यद्वा "शनसोरल्लोपः" (६।४।१११)
इति तपरकरणाज् जाकाद् आभाष्यमसिद्धमिति मत्वा तदुपेतितम् । बभूवतु-
रित्यादि । स्थानिवद्भावेन विभक्तिन्वान्न सस्येत्त्वम् । बभूवियेति । "आर्धधातुकस्य"
(७ । २ । ३५) इतोद् । कृत्वाद् गुणाभव । वुका वाधितत्वाद् वा । बभूवेति ।
"आदेः परस्य" (१।४।५४) इति थकास्याकारादेशे "अतो गुणो" (६ । १ । ६७) इति
पररूपे च रूपमिद्धिः । बभूवित्यादि । नन्वत्र लिटः कृत्वात् "अधुकः किति"
(७ । २ । ११) इति इट्प्रतिषेधं प्राप्नोति । उपदेशे एवाल्त्वात् वुभूपतीतिवत् ।
सत्यम् । कश्चिन्नियमादिङ् भविष्यति तदर्थं क्वादिमूत्रमात्रं पठितुं युक्तम् ॥ ७६ ॥

"एशिरेचोश्च थासः से कुत एत्वं विधीयते ।

आदेशे तु कृते मा भूत् जापितं भवितादिपु"

लिटस्त । शकारः सर्वादेशार्थः । चोऽन्तोदात्तार्थः । बभूविरे । बभूविये
इति । थासः से, इट्, पत्वम् । बभूविद्वे व भूविध्वे इति । "विभाषेतः" (८।१।७२)
इति वा ढत्वम् । "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वपत्ते जश्त्वेन बभूविद्वे
इत्यपि ॥ ७७ ॥

१. द्वितोपावर्जनार्थमिति क० पु० ।

२. अनन्तर एवेति ल० पु० ।

७८. अनद्यतन लुट् [३ । ३ । १५]

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् प्रत्ययः स्यात् ।

७९ स्यतासी लृलुटोः [३ । १ । ३३]

लृ इति लृङ्लुटोर्ग्रहणम् । धातोर्लृलुटोः परयोः क्रमात् स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तः । शवाद्यपवादः ।

८० लुटः प्रथमस्य डारौरसः [२ । ४ । ८५]

लुडादेशप्रथमपुरुषस्य क्रमाद् डारौरस् एते आदेशाः स्युः । पदद्वयेऽपि डित्त्वसामर्थ्याद्विलोपः । भविता ।

अनद्यतने । नास्त्यद्यतनो यस्मिन् सोऽनद्यतनः इति पूर्ववद् बहुव्रीहिस्तेन व्याभि लोऽपि भवति । अद्य श्वो गमिष्यतीति ॥ ७८ ॥

स्यतासी । लृ इति लृङ्लुटोर्ग्रहणमिति । उत्सृष्टानुबन्धम् लृ इति ह्यसामान्यमनुक्रियते इत्यर्थः । तेन लृ इति एकनिमित्तरूपं लुडिति चापरमिति निमित्तगोद्वित्वात् स्यतास्योर्यथासंख्यं सिद्धमित्याह—क्रमादिति । अन्यथा तु तन्न स्यात् निमित्तानां त्रित्वादनयोर्द्वित्वादिति । तासेरिकार उच्चारणार्थः । अन्ये तु मन्तेऽथात्मनेपदे तस्य डादेशो टिनोपे च कृते “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति न नोरो मा भूदिति तासेरिदिच्चमिच्छन्ति । न च “अपिद्ववदत्रामात्” (६।४।२२) इति टिनोपस्यासिद्धत्वम् । अनित्यत्वात् ॥ ७९ ॥

लुटः प्रथमस्येति । अत्र प्रथमस्येति परस्मैपदात्मनेपदयोराराध्यास्त्रयस्त्रयो गृह्यन्ते । तत्र वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्राहुः पूर्वं परस्मैपदेषु वर्तते तत्र आवृत्त्यात्मनेपदेऽप्यपीति । अथवा डारौरस इति कृतद्वन्द्वानामेकशेषस्तेन पट् स्थानिनः प्रादेशश्च पडेऽनेति भविष्यन्ति । अथवा आन्तर्गतो व्यवस्था । एकार्थस्यैकार्थे द्वयस्य द्वयै बह्वस्य बह्वै इति तदेतदाह—पक्षद्वयेऽपीति चेत् । तथापि पक्षद्वयेऽपि डित्त्वसामर्थ्यादिति । डित्त्व हि टिनोपार्थं कृतम् । यदि च भत्वाभावात् स न स्यात्, डित्करणमनर्थकं स्याद् इत्यर्थः । ननु मति डित्त्वे आकारो विधीयमानोऽनोऽन्तपस्य स्यात् । धातोर्द्वित्वाधिकाराद् “आदेः परस्य” (१।१।५४) इति चेत्, तथापि पदद्वयेऽपि इकारश्च भ्रूयेत । ततश्च डकारोच्चारणस्य सर्वादेशार्थत्वात्

१. एकनिमित्तयोरिति क० पु० ।

२. मद्रैति क० पु० ।

३. तडादेशे इति क० पु० ।

८१. रि च [७ । ४ । ५१]

रेफे परे तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात् । भवितारौ । भवितारः ।

८२. तासस्त्योर्लोपः [७ । ४ । ५०]

तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये । भवितासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः । भविता । भवितारौ । भवितारः । भवितासे । भवितास्ये । "धि च" (८ । २ । २५) इति सलोपः । भविताध्वे ।

८३. ह एति [७ । ४ । ५२]

तामस्त्योः सस्य हः स्यादिति परे । भविताहे भवितास्वहे । भवितास्महे ।

कथं सामर्थ्यम्, नैतत् । तथा सतोशादिवत् शितमेव कुर्यात् । भवितेति । भूति इति स्थिते तिपो डा, सर्वादेशः एल्वत् । ततस्तासि तासेरिट् गुणावादेशो टिलोपः । तत्र कृते 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७ । ३ । ८६) इतीटो लघूपधो गुणः प्राप्नोति, तन्निषेधाथंम् 'दीधीवोटांम्' (१ । १ । ६) इतीह पठितु युक्तम् । यद्वा 'नेड्वाश कृति' (७ । २ । ८) इत्यत इडित्यनुवर्तमाने पु। 'आर्धवातुकस्य' (७ । २ । ३५) इतीड्प्रहणम्, इडेव स्वादाङ्ग। विकारो मा भूदित्यवधारणार्थं विज्ञास्यते तेन गुणो न भविष्यतीति । अन्ययासिद्धत्वान्निषेधसूत्रमुपेतितपाचार्यैः ॥ ८० ॥

रि च। रेफे परे इति । रेफादौ प्रत्यये इत्यर्थः । यद्गङ्गस्तेरधि ऋरात् तेनाक्षितस्य प्रत्ययस्य रेफेण विशेषणात् "अस्मिन् विधि." (५०) इति तदादिविधिः ॥ ८१ ॥

तासेरस्तेश्च । तासस्त्योर्लोपः (७ । ४ । ५०) इति समुदायानुवृत्त्यनुरोधेन देतदेवमुक्तम्, न पुनरस्तेः रेफादिप्रत्ययः सम्भवतोत्यस्तेरित्याविवक्षितं द्रष्टव्यम् । भवितेति । आत्मनेपदं सस्य डः । शेष प्राग्वत् । टेरेत्वं तु न भवति । भादेशानःमेत्वं तु न भवतीति सेप्रहणेन ज्ञातित्वत् । भविताध्वे इति । 'धि च' "अनधि च" (८ । २ । २५) इति सलोपः । स्त्वे सलोपो वा सस्य दः इति केचिदिति पक्षेऽपि "अनधि च" (८ । ७ । ४७) इति घस्य द्वित्वे जश्त्वे च सदकारसलोपाभावेऽपि सस्य जश्त्वे तदेवैकं रूपमाह । तन्निवन्त्यम् । "दीर्घादाचार्याणाम्" (८ । २ । ५२) इति निषेधाद् द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वाच्च हेल्प्यस्यानिवार्यत्वात् ॥ ८२ ॥

ह एति । प्रस्तेः परस्मैरदित्वेऽपि यद्वाऽस्मात् 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (१ । १ । १४) इत्यात्मनेपदं तदेकारः संभवति । अहं व्यतिहे इति । अत्राप्येतात्रि एकारादिः प्रत्ययो

१. तेन तिप् तस्य रेफोऽप्यविशेषणादिति क० पु० ।

२. तदेवैकं रूपमाहेति क० पु० ।

८४. लिङ्गाशिषि [३ । ४ । ११६]

आशिषि लिङ्गित्वात्तु रूपं नः स्यात् । तेन न शवादि ।

८५. किदाशिषि [३ । ४ । १०४]

आशिषि लिङ्गे यासुट् क्ति स्यात् । आर्धधातुः सलोपो न ।

“स्कोः संयोगाद्योः” (८।२।२६) इति सलोपः । भूयान् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

गृह्यते । स च तासिसाहचर्यादुत्तमैकवचनं सार्वधातुकमेव गृह्यते, नार्धधातुकम् । तेनैवामासे त्वद्येत्तामासे इत्यार्धधातुके न भवति । तासेहि सार्वधातुकमेवोकारः संभवति^१, नार्धधातुकमिति ॥ ८३ ॥

किदाशिषि । यासुट् क्ति स्यादिति । यामुटोपलक्षितो लिङ् क्तिदित्यर्थः । नहि यासुटः क्तिन्ने प्रयोजनमस्ति । क्तिन्कार्याणां प्रत्यये विधानात् तदयं वृत्त्यर्थं^२ आशिषि यत्र लिङ्गे यासुट् विधीयते तत्र लिङ् क्ति स्यादिति । यामुटोपलक्षितलिङ् क्तिन्नेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे^३ सिद्धे^४ किञ्चनम् इज्यात् जागार्यादित्यादी सप्रसारणादिसिद्धयर्थम् । आर्धधातुक्त्वादिति । “लिङ्गः सलोप” (७ । २ । ७९) इत्यत्र सार्वधातुकलिङ्गः इत्युक्तेरित्यर्थः । स्कोरित्वादि भू ति इति स्थिते “इत्श्च” (३ । ८ । १००) इतीलोपे कृत्तियोर्यासुट् सुटोः सस्य “स्कोः” (८ । २ । २६) इति सलोपः । तत्र तिपि भ्रूलि संयोगादित्वात् यासुट्^५ सलोपस्तस्यासिद्धत्वात्तः संयोगान्तलोपस्तु न भवति पदान्तसंयोगादिलोपस्यानवकाशत्वात् ।

ननु संयोगादिलोपस्य “पूर्वत्रासद्धम्” (८ । २ । १) इत्यस्यासिद्धत्वाद् हल्ङ्घ्रादिनोपे न भावम् । नैतद् । सुत्तिसोत्ति प्रत्ययेन प्रकृतेरात्तेपात् हलन्ता प्रकृतिगृह्यते । न च यासुट् सुडन्ता प्रकृतिरिति । यस्वाह माधवः--भूयादित्यत्र सलोपस्यासिद्धत्वे सुटोऽपि लोपोऽसिद्धस्तस्य च तकारभक्तत्वाद् अपृकस्येवाभाव इति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि सुटमेवाश्रित्य लोपप्रसङ्गात् । प्रकृत्यात्तेपेण परिहार-

१. सर्वत इति क० पु० ।

२. तदभवृत्त्यर्थं इति क० पु० ।

३. लिङ्त्वेनेवेति क० पु० ।

४. सिचि इति क० पु० ।

५. यासुटोरिति क० । पु० ।

६. सुट इति क० पु० ।

८६. सुट् तिथोः [३ । ४ । १०७]

आशिपि लिङ्गस्तकारथकारयोः सुडागमः स्यात् । यलोः । भविषीष्ट । भविषीशास्ता । भविषोरन् । भविषोऽः । भविषोऽ्यास्याम् । भविषीद्वम् । भविषीषम् । भविषीष । भविषीवहि । भविषीमहि ।

८७. लृट् शेषे च [३ । ३ । १३]

क्रियायोरपदादन्वयं शुद्धे भविष्यत्यर्थे धातोर्लृट् प्रत्ययः स्यात् । चात् तत्रापि । “स्यतासी” (३ । १ । ३३) इत्येते स्यः । भविष्यति । भविष्यतीति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । भविष्यते । भविष्येते । भविष्यन्ते । भविष्यसे । भविष्येथे । भविष्यध्वे । भविष्ये । भविष्यावहे । भविष्यामहे ।

श्चेत्, तर्हि किमनेन ? अयागमे कृते विशिष्टस्यैवार्धवस्वात् प्रत्ययत्वाच्च नापृक्तत्वं तमाश्रयेति मतम् । न्तैव यासुट्मात्रेणापि तत्सुवचनम्, किं सुटोऽसिद्धत्वे नापूर्वं प्रतिपादितम् । प्रणिदापयतीत्याद्यर्थभागमिनोऽपि केवलस्यार्धवस्वमङ्गोद्भूतमाकरे इति न किञ्चिदेतत् । भूयास्तामित्यादौ सुटि कृते ‘स्कोः’ (८।२।२६) यासुट् मात्रस्य षस्य लोपः । भूयासमित्यादौ यथा ‘नित्यं ङितः’ (३।४।६६) इति यासुटः सलोपो न भवति, तथा तत्रैवोक्तम् ॥ ८५ ॥

सुट् तिथोः । तकारे’ इकार उच्चारणार्थः इत्याह—तकारथकारयोरिति । एवं वर्णमात्रागमेन सुटा लिङ्गः आगमो यासुट् न बाध्यते भिन्नविषयत्वात् । भविष्येत्येत । सोयुट् गुणः । अवादेशः । सुट् । यलोपः । “आदेशप्रत्यययोः” (८।२।२६) इति पत्वम् । ष्टुत्वम् । अवयवावयवोऽपि समुदायं प्रत्ययवो दृश्यते । लोके यथा देवदत्तस्याङ्गुलिश्चि । ततश्च तत्प्रत्ययावयवतकारमात्रभक्तोऽपि सुट् प्रत्ययग्रहणेन गृह्यते इति सुटोऽपि पत्वसिद्धिः । भविषीद्वद्वन्मिनि । “विभासेटः” (८।३।७९) इति चा ष्टत्वम् । भविषीषेति । इटोऽत् ॥ ८६ ॥

लृट् शेषे च । “तुमुन्नुलो क्रियायां क्रियार्थायाम्” (२।२।१०) इति प्रागुक्तम् । ततोऽन्यः शेष इत्याह—क्रियायोरपदादन्वयेति । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्या क्रियायाः सा क्रियार्था सा उपपदं यस्मिन् स क्रियार्थोपपदः क्रियार्थक्रियोपपद इत्यर्थः । यद्येवम् अनद्येतेन लुङ्विषयैऽपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—शुद्धे भविष्यतीति । चतुर्धा हि

८८. लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ [३ । ३ १३९]

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे धातोलृङ् स्यात् कुतरिचन् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । स्यप्रत्ययः । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्यात् । अभविष्याम । अभविष्यत । अभविष्येताम् । अभविष्यन्त । अभविष्यथाः । अभविष्येथाम् । अभविष्यध्वम् । अभविष्ये । अभविष्यावहि । अभविष्यामहि । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यद् इत्यादि ज्ञेयम् ।

भविष्यत्कालः । अद्यतनानद्यतनव्यामिश्रणसामान्यरूपभेदात् । यदुक्तम्—

भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यंश्च चतुर्विधः ।

वर्तमानो द्विधाख्यात इत्येकादश कल्पना ॥

तत्रानद्यतने भविष्यति परत्वाल्लुटा भाव्यम् इत्यन्यत्र भविष्यत्ययं विधिरित्यर्थः । तत्रानद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्येसाद् व्यामिश्रणोऽपि लृडेव भवति । धातत्रापीति । क्रियार्था क्रियोपपदेशोऽप्येत्यर्थः । 'भविष्यतीति शेषस्योदाहरणम् । क्रियार्थोपपदस्य तु न भविष्यतीति व्रजतीति । भविष्यामीति । "तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्" (वा०) इत्युक्तेः स्यान्तस्याङ्गसंज्ञेति "अतो दीर्घो यत्रि" (७ । १ । ३) इति दीर्घः । भविष्यते इत्येत्वम् । भविष्येते इत्यत्र "आतो ङितः" (७ । २ । ८१) इत्यादेशः ॥ ८७ ।

लिङ्निमित्ते इति । लिङो निमित्तम् "हेतुहेतुमतोलृङ्" (२ । २ । १५६) "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" (२ । २ । १५३) इत्येवमादि तत्र गम्यमाने । कुतरिचविति । कस्माच्चिद् वैगुण्णात् क्रियाया अनभिनिर्वृत्तौ गम्यमानायामित्यर्थः । स्यप्रत्यय इति "स्यतासो" (२ । १ । ३३) इत्यत्र लृङ्लृटोर्हणमित्युक्तम् । अभविष्यविति । भू ति इति स्थिते 'इत्श्च' (३ । ४ । १००) इतीकारलोपः । अडागमः स्यप्रत्ययः । इडागमे गुणायामादेशो । पत्वम् । क्रियातिपत्तिं विद्मोति—सुवृष्टिश्चेदित्यादि । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् । न च सुवृष्टिर्भविष्यति तस्मात् सुभिक्ष-मपि न भविष्यतीत्यर्थः । अत्र भविष्यत्सुभिक्षहेतुभूतां वृष्टिं बुद्ध्योत्प्रेक्ष्य तदतिपत्तिं च

१. अयं श्लोको पूर्णो नास्ति क० पु० ।

२. नेत्येव क० पु० ।

३. अभविष्यताविति क० पु० ।

८९. शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे [८।४।१८]

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्ग-स्थानिमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । एवं चेतत्यादयः । चित्ती संज्ञाने ।

प्रमाणान्तरादवगम्य वक्रोक्त्या वाक्यं प्रयुङ्क्ते । तत्र हेतुहेतुमतोर्वृष्टिमुभित्तयो-र्भविष्यत्कालयोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते । “भूते च” (३।३।१४०) इति सूत्रान्तरेण भूतकालेऽपि क्रियातिपत्तौ लृङ् विधीयते । तत्राप्येव एव प्रयोगः ॥८८॥

शेषे विभाषा । “नेर्गदनद” (८।४।१७) इति सूत्रोक्तापेक्षयाऽन्यः शेष इत्याह— गदनदादेरन्यस्मिन्नात् । उपदेशे किम् ? प्रनिचखादेति^१ । अकखादौ^२ किम् ? प्रनि-करोति । प्रनिखादति । अपान्त इति किम् ? प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनिचचे इत्यत्रापि निपेधो भवति । शेषे किम् ? प्रणिगदति प्रणिगदतीति । अस्मादेव नेर्णत्वं वचनाद् ज्ञापकाद् निशब्दव्यवधानेऽपि प्रशब्दः प्रयुज्यते । उपसर्गानुवृत्तेः स्वरितत्वेनापि सुवचत्वात् । “ते प्राग्धातोः” (१।४।८०) इति तेग्रहणेन विजातोपव्यवधानस्यैव निषिद्धत्वात् । एवमिति अनेन प्रकारेण चित्तीप्रभृतयोऽपि लकारेपूदाहर्त्तव्याः । विशेषस्तु वच्यते इत्यर्थः । तानेव विशेषान् धातुविशेषपूदाहरिष्यन् परस्मैपदात्मनेपदमिश्रप्रकरणभेदेनोपक्रमते । चित्तीति : सज्ञानं चैतन्यम् । उपलक्षण-मेतत् । स्मरणेऽपि हि दृश्यते चैतन्ती सुमतीनाम् इति । तथा च “अधोगर्थदयेशां कर्मणि” (२।३।५२) पष्ठो प्रयुक्ता । तथा सधानेऽपि । यदाह श्रीरामस्वामी प्रायो विनाशश्चित्तसधानं प्रायश्चित्तमिति । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” (वा०) इति पारस्करादिवाठात् सुट् । तथा शोधनेऽपि स्मरन्ति—“प्रायः पापं विनिदिष्टं चित्तं तस्य त्रिशोधनम्” इति । निश्चयेऽपि स्मरन्ति । “प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तयोर्निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः” इति । चित्तीति ईकारः ‘श्वोदितो निष्ठायाम्’ (७।२।१४) इतोऽप्रतिषेधार्थः । अज गतावित्यन्ताः । द्वाविंशतिः सेट्काः एध । वृद्धाविति यावत् परस्मैपदिनः ॥ ८९ ॥

१. तत्र हेतुमतोरित्येव क० पु० ।

२. रस्मिन्तिति क० पु० ।

३. प्रनिचिकायेति ख० पु० ।

४. अकखादाधित्यारभ्य-प्रनिखावतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

५. मुंदा इति क० पु० ।

६०. पुगन्तलघुपधस्य च [७ । ३ । ८६]

पुगन्तस्य लघूपधस्य चैको गुणः स्यात् सार्वधातुकयोः । चेतति ।
चेतेत् । अचेतन् । लुङि सिचि इडागमे कृते ।

६१. वदन्नहलन्तस्याच् [७ । २ । ३]

एषामचः स्थाने वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैभेदे । इति वृद्धिप्राप्तौ ।

पुगन्त । अत्र यदि पुगन्तो यस्य लघ्वी उपधा यस्येति च बहुव्रीहिज्ञायते, तेनाङ्गं विशेष्यते तेन चैकं वैय्यधिकरण्येन विशेष्येत पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुण इति । ततो दरिद्रापयति, भिनत्ति इत्यादावुपधाया अपीको गुणः स्यादतः पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति । द्वन्द्वैकवद्भावात्तुपुमकह्रस्वत्वम् । इकश्च समानाधिकरणं विशेषणम् । पुकि परे अन्तभूतो य इक्, तथा लघ्वी या उपधा सद्रूपस्येको गुण इत्याकरे व्याख्यातम् । ततश्चेहापि लघूपधाया इति व्याख्यातुं युक्तम्, न तु लघूपधस्य चेति । सत्यम्-

एवं मन्थते वृद्धीं हावपि इक प्रत्ययेनादन्तत्वेन विशेषणम् "येन नाव्यवधानम्" इत्येकवर्णव्यवहितस्येको भविष्यति, न तु भिनत्तीत्यादावनेकेन व्यवयादिति । लघूपधस्येति किम् ? इहने, कृते । कथं तर्हि भेत्ता चेतेत्यादी गुणः प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्हंलोरानन्तर्येण "सयोगे गुरु" (१ । ४ । ११) इति गुरूपधत्वात् । नैप दोषः । "त्रिसिगृधिक्षिपेः क्तुः" (३ । २ । १५०) "हलन्ताच्च" (१ । २ । १०) इति क्तुसन्तोः कित्करणं ज्ञापकं भवाते प्रकृतिप्रत्ययहंलोरानन्तर्येऽपि लघूपधगुण इति । चेतयतीति । चित् लट् तिप् शप् उपधायाः गुणः । चेततः चेतन्तीत्यादि । चेतेशिति । विध्यादौ लिङ् । तस्य तिप् यामुद् सुटो लोपः, शप्, "अतो येय." (७ । २ । ८०) "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतोकारलोपः । आद् गुणः । वलि लोपः । चेतताम् । चेतयु-रित्यादि । चेतन्विति । लोटस्तिप् । शप् । एरुः । चेतताद्धेति^२ । चेतताम् । चेतन्तु^३ । अचेतदिति । लङ्स्तिप् । इलोपः । अडागमः । शप्गुणौ । अचेतताम् । अचेतन्निति । लुङीत्यादि । चित् अस्माल्लुङ्स्तिप् इलोपः "चिल्लुङि" "च्लेः सिच्" (३ । १ । ४४) इचावितो अडागमः अचित् स् त् इति स्थिते उपधागुणे (३ । १ । ४३) प्राप्ते सदपवादं वृद्धिमाशङ्कते ॥ ६० ।

वदन्नज । वद व्यक्तायां वाचि । व्रज गती । हल् अन्ते येषा तानि अङ्गानि त्रयाणां समाहारइन्द्रोऽयमित्याह--एषामिति । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदन्नज्योप्रहर्षां

१. चैकोऽनि क० पु०

२. चेतनाद्धेति द्विवारं क० पु० ।

३. चेतन्तमिति क० पु० ।

१२. नेटि [७ । २ । ४]

इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न स्यात् । गुणः ।

६३. अस्तिसिचोऽपृक्ते [७ । ३ । ६६]

अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमः स्यात् ।
लघूपधत्वेऽपि गुणे प्राप्ते ।

१४. दीधीवेवीटाम् [१ । १ । ६]

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः ।

“अतो हलादेलघो” (७ । २ । ७) इति विकल्पवाधनार्थम् । सिचि परस्मैपदेऽपि ।
परस्मैपदे परे सिचोत्यर्थः । एतच्चाङ्गस्य विशेषण न त्वचो हलन्तेष्वचोऽनन्तरस्या-
संभवात् । अथापि येन न व्यवधानमिति न्यायः । एवमप्येकवर्णो व्यवधानं स्यान्नानेकेन
अभाङ्गीत् अभाङ्गीत् इति । यदा तु ग्रहणो जातिनिर्देशस्तदाञ्च विशेषणोऽप्यदोषः ।
उदवोढामित्यत्र तु वहेः सिचि ढस्वधत्वढोपानामसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः
प्रवर्तते, पश्चादोच्चं तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या कृतकार्यत्वात् । अत्र
त्वकृता तत्रोकारस्यापि भवति सोढामित्रस्यापत्यं सोढामित्रिरिति ॥ ६१ ॥

नेटि । इडादौ सिचोति । यद्यपोडिति समुदायनिर्देशो नाल्पग्रहणम्, तथापि
टकारस्यानुबन्धस्यानेकान्तत्वाद् इकारमात्रानर्देशे तात्पर्यमिति ‘यस्मिन्विधिः’ (५०)
इति तदादिविधिर्दंशितः । हलन्तस्येति । “अनन्तरस्य विधिर्वा” इति न्यायेन वदव्रजेत्य-
स्यापवादो न सिचि वृद्धेस्तेनालावात् इत्यादौ न निषेध इति भावः । न चान्नाप्यन्तरङ्ग-
त्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तवृद्धयैव भवितव्यमिति वाच्यम्, सिचि वृद्ध्या
वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि गुणस्य बाधनात् । “हलन्तक्षणा” (७ । २ । १) इति
णिशिवग्रहणेन “न सिच्यन्तरङ्गमस्ति” इति ज्ञापनाच्च । अन्यथा औनयोत् अश्वयोत्
इत्यत्राप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषेधस्य सिद्धेः कि
णिशिवग्रहणम् । गुण इति निषेधेन वृद्धेरपवादस्याभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरित्यर्थः ॥ ६२
अस्तीति । अस्तेरिति । अस् भुवोत्यस्माद् धातोः ‘सेः’ सिच्” (३ । १ । ४४)
अनेः सिजादेशात् । अत्र मकारः प्रश्लिष्यते तेनास्तिसिचोर्विशेषणादस्तेभूभावे सिचो
लुकि च अभूदित्यत्र न भवतीति प्रागेव प्रपञ्चनम् ॥ ६३ ॥

दीधो । दीधोद् दीसिदेवनयोः । वेवोद् वेतिना तुल्ये इति त्रातोः इटश्चेति
आगमस्य ग्रहणं व्यापकत्वात्, न तु इट किट कटो गतो इति धातोः । साहचर्यं च

९५. इट ईटि [८ । २ । २८]

इटः परस्य सिचो लोपः स्यादीटि । “सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः”
(वा०) सवर्णदीर्घः । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् ।

९६. सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च [३ । ४ । १०६]

सिचः परस्याभ्यस्तविदिभ्यां च डित्संविन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । अचे-
तिपुः । अचेतीः । चिचेत ।

न सर्वत्र नियामकम् । एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । “दीधीवेव्योश्छन्दोविपय-
त्वात्” इत्यादिना । इद्ग्रहणप्रत्याख्यानं तु भवितेत्यत्रोक्तमस्माभिः ॥ ६४ ॥

इट ईटि । “रात्सस्य” (८ । २ । २४) इत्यतः ‘सस्येत्यनुवर्तमानमपि इट
ईटीति समभिव्याहारात् सिचपर सम्पद्यते इत्याह—सिचो लोपः स्यादिति । इट
इत्यागमो गृह्यते व्यापकत्वाच्चेद् गताविति धातुः । ननु “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १)
इति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् सवर्णदीर्घेण न भाव्यमत आह—सिज्लोपश्च इति ।
अचेतिष्टामिति । तसस्ताम् । तस्यापृक्तत्वाभावादीटोऽभावान्न सिचो लोपः पत्वम् ।
पुत्वम् ॥ ६५ ॥

सिजभ्यस्त । अलिङ्घ्यमारम्भः । विदिग्रहणमसिजर्थम् । विद ज्ञाने इत्यस्यैव
ग्रहणम् । ननु विनति विद्यति विन्दतीमामाद्यपोरात्मनेपदित्वाद् फेरसम्भवात् अन्त्यस्य
च विकरणव्यवधानेन डितः परस्यासभवात् । “नित्यं डितः” (३ । ४ । ६६ इत्यतो
मण्डूकप्लुत्या डित इत्यनुवर्तते इत्याह—डित्संविन्धिन इति । ‘अचेतिपुरिति । येन नाप्रा-
प्तिन्यायेन जुसः “इत्श्च” (३ । ४ । १००) इत्येतद् वाच्यते । कृते तु तस्मिन् परत्वा-
दपृक्तत्वलक्षणे ईटि कृते तत्सहितस्य जुस् न भविष्यति “निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवन्ति” (५०) । अचेतीरिति । सिज्लोप एकादेशे रुत्वम् । यसादिपु तु अचेतिष्टम् ।
अचेतिष्ट । अचेतिपम् । अचेतिष्व । अचेतिष्मेति रूपाणि स्पष्टत्वाच्चोदाहृतानि । चिचेतेति
चितेतिटि तिपो एलि द्वित्वम् ‘तच्च चिदिति तान्तस्य समुदायस्य न तु चिमात्रस्य,
समुदायावयवसन्निधौ समुदायस्यैव कार्यं नावयवानामित्येकाजुद्विर्वचनन्यायेन व्यव-
स्थितत्वात् । विशब्दमात्रस्य च द्वित्वे तान्तस्यानभ्यस्तत्वात् चेचितीति इति यद्भुक्ति

१. मण्डूक प्रत्येति नास्ति क० पु० ।

२. उपपत्तरनवस्यात्रावायेः न्यायभाव्य नावादीति क० पु० ।

३. स्यात्तनुवृत्त्यामिति क० पु० ।

४. च त इत्येति क० पु० ।

१७. असंयोगाल्लिट् कित् [१ । २ । ५]

असंयोगात् परोऽपित् लिट् कित् स्यात् । चिचित्तुः । चिचित् ।
चिचेतिथ । चेतिता । चित्यात् । चैतिप्यति । अचेतिप्यत् । च्युतिर् आसेचने ।
“इर इत्संज्ञा वाच्या” (वा०) च्योतति । च्योतेत् । च्योततु । अच्योतत् ।

“नाभ्यस्तस्य” (७ । ३ । ८७) इति गुणानिषेधो न स्यात् । वचननामर्थ्याद् व्यवहि-
तेऽपि स्यादिति चेन्न । सधूपधग्रहणानुवृत्त्यापि वचनस्योपपत्तेः । तथा चिचित्ति
“अदभ्यस्तात्” (७ । १ । ४) इति न स्यात् । अनेतिपुरिति च “सिजभ्यस्त”
(१ । ४ । १०६) इति जुस् न स्यात् । तस्मात् तान्तस्यैव द्वित्वभेदेऽप्यम् । तथा च
“ह्लादिः शेषः” (७ । ४ । ६०) अत्रैव पठितुं युक्तस्तथापि प्रकृतौदाहरणस्य चिमात्र
द्विर्वचनेनाप्युपपत्तेरनावश्यकत्वादाचार्यैर्न्यायमनुभाव्य नापाठि ॥ ६६ ॥

प्रसंयोगात् । असंयोगात्पर इति । लिङात्तिस्य धातोरसयोगेन विशेषणान्तदन्त-
विधेरसंयोगान्तात्पर इति व्याख्येयम् । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्^१ । पर्युदासे हि संयोगान्त-
सदृशाद् हलन्तादेव कित्त्वं स्यात् । चिचित्तुः । विभिदतुरित्यादौ । न तु विव्यतुः,
चक्रतुरित्यादौ । यद्वा पर्युदासेऽपि नञिवयुक्तन्यायो नाश्रयिष्यते सस्मरतुरित्याद्यर्थात्
“ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” (७ । ४ । १०) इति गुणारम्भात् । ङित्त्वे प्रकृतेऽपि
कित्त्वातिदेशः ईधतुः, जजागरतुरित्यादौ सप्रसारणगुणाद्यर्थः । चिचित्तुरिति । “लिट्
च” (१ । ४ । ११२) इत्यार्धधातुकत्वात् प्राप्तस्योपधागुणस्य ‘विङिति च’ (१ । १६)
इति निषेधः । अपित् किम् ? चिचेतिथ । “आर्धधातुकस्येड् वलादेः” (७ । २ । ३५)
इतीट् । चेतितेति । चित्तेर्लुट्स्तिप् । तस्य डा तासि । इट्, गुणः, टिनोपः । चेतितारौ ।
चेतितारः । इत्यादि । चित्यादित्यादि । आशियि लिङि, यासुटः कित्त्वान्नोपधागुणः
“स्कोः संयोगाद्योः” (८ । २ । ६६) इति सलोपः । चैतिष्यतीति । लुट्स्तिप् तस्य इट्,
गुणः, पत्वम् । अचेतिष्यति । पूर्ववत् स्ये इटि गुणः । अट् “इतश्च” (१ । ४ । १००)
इतीलोपः । चिति स्मृत्यामिति चुरादाविति पठ्यते । चित् संचेतने^२ इत्यपरे ।
आत्मनेपदे^३ चेतयते इति । श्च्युतिर्^४ आसेचने । आसेचनमार्द्राकरणम्, तथा च
कर्मस्वकियोऽयम् इति हरदत्तः । आडोपदर्थेऽभिव्याप्तौ वा । “इर इत्संज्ञा वाच्या”

१. प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमिति नास्ति क० पु० ।
२. पूर्ववत् स्ये इट् गुण इति क० पु० ।
३. आसेचने इति ख० पु० ।
४. आत्मनेपदे इति ए० पु० ।
५. आसेचने इति नास्ति क० पु० ।

६८. इरितो वा [३ । १ । ५७]

इरितो धातोः परस्य च्लेरडादेशो वा स्यात् परस्मैपदेषु । अच्युतत् ।
अच्योतीत् ।

९९. हलादिः शेषः [७ । ४ । ६०]

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्यो हल् लुप्यते । चुच्योत् । च्योतिता ।
च्युत्यात् । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । श्च्युतिर् क्षरणे ।

(वा०) "इरितो वा" (३ । १ । ५७ इति ज्ञापकादिति भावः । यद्वा "उपदेशेऽजनु-
नासिक इत्" (१ । ३ । २) "हलन्त्यम्" (१ । ३ । ३) इतीकाररेफयोः प्रत्येक-
मित्संज्ञा वाच्या व्याख्येयेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

"इरितो वा" (३ । १ । ५७) इत्यत्रापि इरावितौ यस्येति विगृहीतव्यम् ।
न चैवं "इदितो नुम् धातोः" (७ । १ । ५८) इति नुमविधानात् । इत् चासावित्
चेदित् तस्येदितः विशेषणेन तदन्तविधेरित्सज्ञकेकारान्तस्येति व्याख्यानाद्वा । अच्युत-
दिति । च्युतेर्गुणस्तिप् इलोपः । च्चि लुङि, च्जेः सिचि प्राप्ते इरित्त्वाद्ङ् । ङित्त्वान्नोप-
धागुणः । अच्योतीदिति । अङ्भावे च्जेः सिच् तस्य 'इट ईटि' (८ । २ । २८) इति
सलोपः । तस्यासिद्धत्वादुपधागुणः, सवर्णदीर्घः ॥ ६८ ॥

ह्लादिरिति । ह्लादिरिति पृथक्पदे कर्मधारयो वा । शेषशब्दश्चात्र निवृत्तिमद-
वस्थानवाचो । तत्रावस्थानस्य स्वतः सिद्धत्वेनाविधेयत्वाद् गुणभूताऽप्यनादि-
निवृत्तिरेवात्र विधीयते इत्याशयेनाह—अन्यो हल् लुप्यते इति । आदिर्हल् शिष्यते
इत्येतत्तु शाब्दप्राधान्यप्राप्त्यर्थानुवादमात्रम्, यद्वा शेषशब्दोऽवस्थानमात्रवाचोति
वस्तुत्रयं व्याचष्टे—आदिर्हल् शिष्यते इति । नन्वेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यामित्याशङ्क्य
—एवं तर्हि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । अभ्यासजातावादिरेव हल् शिष्यते नाना-
दिरिति दर्शयति—अन्यो हल् लुप्यते इति । चुच्योतेति । लिटि समुदायस्य द्विरुक्तौ
ह्लादिः शेषेणाभ्यासे यकारतकारयोर्निवृत्तिः । श्च्युतिर् चरणे । चरणं सुतिः ।
तालव्यादिरयं न दन्त्यादिः । तथा सति आट् श्च्योततोऽथादो "ङः सि घुट्"
(८ । ३ । २६) इति घुट् प्रसङ्गाद् इति चौरस्वामी । तदसत् । "श्च्युत्व" घृटि सिद्धं
वाच्यम्" (वा०) इति निषेधादिति श्रीभोजः । तथा च वृत्तिन्यासहरदत्तादयस्तु

१. व्यादिनिवृत्तिरिति क० पु० ।

२. तदसद्विधारण्य—श्रीभोजः इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३. घुत्वमिति क० पु० ।

१००. शर्पूर्वाः खयः [७ । ४ । ६१]

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । चुश्च्योत । मन्थ विलोडने । ममन्थ । संयोगात्परस्य लिटोऽकिच्चात् “अनिदितां हलः” (६ । ४ । २४) इति नलोपो न । ममन्थतुः । संयोगाल्लिटो वा किच्चम् । ममन्थतुः । लोपः मथ्यात् । कुथि हिंसासंक्लेशनयोः ।

१०१. इदितो नुम् धातोः [७ । १ । ५८]

इदितो धातोर्नुमागमः स्यात् । कुन्थति ।

दन्त्यादि मन्यन्ते । “सकारजः शकारश्च” इति परिभाषणात् । यथा च मधुश्च्युत-माचष्टे इति णिचि “णाविष्ठवत्” (वा०) इति लोपे ततः क्विपि णिलोपे च “स्को.” (८ । २ । २६) इति सलोपः । “व्योर्वलि” इति यलोपे चोः कुत्वेन मधुगिति भवति । तालव्यादित्वे तु सलोपाभावात् ब्रश्चादिपत्वे मधुडिति स्यात् । अट् श्च्योततीत्यत्र घुट् तु न भवति । “श्चुत्वं घुटि सिद्ध वक्तव्यम्” इति वचनात् । केचित्त्वयकारममुं पठन्ति । यश् हीनमन्ये । अश्च्युतत् इति । “इरितो वा” (१ । १ । ७) ॥ ६६ ॥

शर्पूर्वाः । शर्पूर्वो येषामित्यतद्गुणसविज्ञानो बहुव्रं हिस्तेन परो न शेष इत्याह अन्ये हलो लुप्यन्ते इति । अन्ये-अनयोर्व्यतिरिक्ता इत्यर्थः । चुश्च्योतेति खयश्चकारस्य शेषेऽभ्यासे सकारयकारतकाराणां निवृत्तिः । मन्य । संयोगात् परस्येति । “असंयोगाल्लिट् कित्” (१ । २ । ५) इत्युक्तेरिति भावः । ममन्थतुरिति कित्त्वपक्षे नलोपस्यासिद्धत्वात् ‘अत एकहल्मध्ये’ (६ । ४ । १२०) इत्येत्वाभ्यासलोपो न भवतः । मन्थ्यादिति । आशिपि लिङि यासुटः कित्त्वान्नलोपः । दोगास्तु कुथि पृथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोरिति दण्डके मथिमिदितं पठन्ति । तस्य मन्थतीत्यादिरूपवर्गे समानेऽपि ङिति विशेषः । इदित्वाद्न लोपाभावः । मन्थ्यात् । मन्थ्यतेऽङ्घ्रिः सुरैः । मन्थितः । मामन्थ्यते इत्यादि । मथे विलोडने इति निरनुपङ्गाऽप्येदित् भ्वादी पठ्यते । तस्य मथति । मथ्येत् । मथतु । अमथत् । “ह्यन्त” (७ । २ । ५) अमथोत् । ममाथ । मेथतुः । मथुः । मथितेत्यादि ज्ञेयम् । ब्रयादावपि सानुपङ्गा मन्थ विलोडने इति पठ्यते । तस्य मथ्नाति, मथ्नात इत्यादि । कुथि संक्लेशो वा धातुः । अन्ये तु संक्लेशनयोरिति

१. भाषापाठात् इति क० पु० ।

२. कुत्वे इति क० पु० ।

३. य वा हीनमिति क० पु० ।

१०२. कुहोश्चुः [७ । ४ । ६२]

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गदेशः स्यात् । चुकुन्थ । इदित्वान्न-
लोपो न । प्रनिकुन्थ्यात् । कादित्वान्न णः । पिधु गत्याम् ।

पठन्ति सोऽपपाठः । सकर्मकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः 'परिरणतरविगर्भव्याकुला
पौरहूतो दिगपि घनकपोतो घूत्कृतैः कुन्थतोव" इत्यादौ सक्लिश्यतीत्येवार्थावगमात्
इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक" (१ । ३ । २) इतीत्संज्ञा । तस्याः फलं नुमूनलोपा-
भावो ॥ १०० ॥

कुन्थतीति । अत्र घातूपदेशावस्थायामेव नुमि कृते परवात् शवादि । यदि
त्वङ्गाधिकारात्तूभयं^१ प्रत्यये परतो भवेत् । ततश्च^२ कुरङ्केत्यादौ किन् स्यान्नाकारो
गुरोर्हलः । अत एवात्र घातुग्रहणं क्रियते घातूपदेशावस्थायामेव नुम् यया स्यादिति ।
नह्ययं घातुरिददस्ति । तासिसिनोरिकार उच्चारणार्थो^३ नेत्संज्ञकः इति वामनः ।
नन्विदित् फलु नुम् तनुमनुपक्त एव पठयताम् किमिदित्वेव "तद्वतोरेवास्तु कि तेन"
इति न्यायादित्याशङ्क्याह—इदित्वान्नलोपो नेति । प्रनिकुन्थ्यात् इति । अत्र यामुटः
कित्वान्नलोपः प्राप्तः । अथात्र "शेषे विभाषा" (८ । ४ । १८) इति नेणत्व प्राप्तोती-
त्यत्राह—कादित्वान्न णः इति । अकखादाविति निषेधादित्यर्थः । उपदेशे कादि-
त्वाश्रयणात् प्रनिकुन्थ इत्यत्रापि णत्वं नेति ज्ञेयम् । कुय संक्लेशे इति त्रयादौ
कुथ्नाति । कुय पूतोभावे इति दिवादौ । पूतोभावो दुर्गन्वः । कुय्यति इत्यादि
दीव्यतिवत् । अनयाः सिजादिषु लघूपवाद् गुरौ अकोयोत् । चुकोथ । कोयिता ।
कुथ्यात् । कोयिष्पतीत्यादि ज्ञेयम् । पिध, केचिदेनमुदित पठन्ति । तदसत् । निष्ठाया-
माप^४ प्रतिषेधाभावात् सिधितं बुधितं लुधितमित्येव भवतीत्यनिट्कारिकावृत्तिविरो-
धात् । उदित्वे हि "उदितो वा" (७ । ३ । ५६) इति क्वायां विकल्पितेत्वात्
"यस्य विभाषा" (७ । २ । १५) इति निष्ठायामिटा न भाव्यम् । अत एव न्यास-
पदमङ्गयोरपि सिधेरुदित्वमनार्पमित्युक्तम् ।

१. ब्रह्मपमिति क० पु० ।
२. कुरङ्केत्यादौ ततरचेति क० पु० ।
३. सिचोऽस्तोकार इति क० पु० ।
४. एवंरेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१०३. धात्वादेः षा सः [६ । १ । ६४]

धातोरादेः सस्य षः स्यात् ।

सेकृस्सृष्टृस्सृजस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

पोपदेशाः स्मृताः ष्वक्स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वप्स्मिडः ॥ १ ॥

सेधति । अच्छ सेधति । “सात्पदायोः” (७ । ३ । १११) इति पत्ननिपेधे प्राप्ते ।

धात्वादेरिति । यदि सिधादयो दन्त्या एव पठ्येरन् ततः सिसेधेत्यादौ “आदेश-प्रत्यययोः” (८ । ३ । ५९) इति पत्वं न स्यादनादेशत्वात्तः पकारमुपदिश्य तस्य सत्वमनेन विधीयते । एवं च साधादिषु पत्वस्यानुपदिष्टत्वादसति सत्वे सिसाधयिष्यतीत्यादौ “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५९) इति पत्वं न स्यात् । न च धातुपाठे सर्वत्र पकार उपदिश्यते । अतस्तद्विवेचनाय पोपदेशत्वं लक्षणैर्न बोधयामि । सेमित्यादि । सेकृ गतौ । सृ गतौ स्तृञ् आच्छादने सृज विमर्गे । स्तृञ् आच्छादने । स्तृये शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये एतान् वर्जयित्वेति यावत् । दन्त्याः लृतुलसाः अचोऽकार दयस्ते अन्ते परसमोपे यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सकारः स आदियैषां ते दन्त्याजन्तसादयो धातवस्तु स्यान्नासहसिब्व्प्रभृतयः पोपदेशाः स्मृताः । पूर्वाचार्यैरिति शेषः । तदुक्तं भाष्ये “अच्दन्त्यपराः सादयः पोपदेशाः” इति । यस्य सकारस्य अच् वा दन्त्यो वा परभृतोऽस्ति तदादयः पोपदेशा इत्यर्थः । दन्त्याजन्तेति किम् ? चस्कन्द । अपुस्फुरत् । अत्र दन्त्यशब्देन केवलदन्त्यस्य विवक्षितत्वाद् दन्त्यौष्ठवकारादीनां केषांचित् स्मिडश्चासंग्रहापत्तिमाशङ्क्याह—ष्वक्स्केत्यादि । स्वष्क गतौ । त्रिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ष्वद् आस्वादाने । स्वञ्ज परिष्वङ्गे । त्रिष्वप् शये । स्मिड् ईपद्धसने एतेऽपि पोपदेशा स्मृताः इत्यपेक्षते । अत्र ष्वक्कते पोपदेशेत्वे पत्वं प्रयोजनं तु न सुब्रह्मण्डिष्विष्वस्वस्कतोनां सत्वनिपेधात् । तथाप्यसति पोपदेशत्वोपदेशे दन्त्यादिष्वप्येतमाशङ्करन्निति तदुपदिश्यते । स्वदेस्तु पोपदेशत्वे प्रयोजनं खण्ताच्चवडि अस्मिष्वदत् त्विदेः सिष्वेद । अस्मिष्वदत् । स्वञ्जेः परिसस्वजे । पर्यसष्वजत् । स्वपेः

१. स्तेमित्यादि इति क० पुष ।
२. इत्यपे कृते इति क० पु० ।
३. अगृह्णित्कृतः ज० पु० ।
४. पोपदेशव्योपदेशे इति क० पु० ।
५. पर्यसष्वजति नास्ति क० पु० ।

१०४ उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभति-
स्थासेनयसेधसिचस्ञ्जस्वञ्जाम् [८ । ३ । ६५]

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैषां सस्य षः स्यात् ।

सुध्वाप । सोसुत्यते^१ । स्मिङ् सिस्मिये । सिष्मोयते^२ इत्यादौ वत्वम् । अत्र लक्षणे एकाच इति विशेषणमपि देयम् । सोसूच्यते, सोमूचितेत्यादौ 'सूचिसूत्र्यादीनामदन्तानामेकाचामपोपदेशत्वात् पत्वं न भवतीति माधवः । अत्र सेगित्यादिपर्युदासाद्घातुपाठपठिता एव दन्त्याजन्तसादयो गृह्यन्ते । तेन स्थूलमाचष्टे स्थापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादेर्न पोपदेशत्वम् । सति हि तस्मिन् भवान् स्थवयति पट् स्थापयतीति "ङः सि घुट्" (८ । ३ । २६ , "नश्च" (८ । ३ । ३०) इति घुट् न स्यात् । अत एव सुध्वातूनामपोपदेशत्वेन पत्वप्रतिषेधोऽनर्थक इति स्पष्टार्थमुक्तो ह्रदत्तादिभिः । एवं च घातुपाठे येषामादौ षकारो न पठ्यते साध्यति स्थूलत्यादीनां तेषामनेन पोपदेशत्वमावेद्यते । येषां तु स्वत एव सकारादित्वं न निवर्तते । न च नह्येत एव पोपदेशा नान्ये इति नियम्यते । तथा हि सति ष्टिवे द्वितीयषकार इति पक्षे सत्त्वनिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नाप्येते पोपदेशा एत्रेत्ययोगोऽपि व्यवच्छिद्यते सेधितदन्त्यादिरप्यस्तौति भैत्रेय न्यासकारादिभिरुक्तत्वात् । अतः सम्भवमात्राभिधानमेतत् । अच्छसेधतीति । अच्छ आभिमुख्ये । "अच्छगत्यर्थवदेषु" (१ । ४ । ६६) इति गतित्वात् प्राक् प्रयोगः ॥ १०३ ॥

उपसर्गादिति । पुञ् अभिपक्षे स्वादिः । पू प्रेरणे तुदादिः । पोऽन्तकर्मणि दिवादिः घृञ् स्तुतौ अदादिः । टुभ स्तम्भे भ्वादिः । अनुदात्तेत् । येषां पञ्चानां षित्पा निर्देशो यङ्लुक्निवृत्त्यर्थः । तेनाभि सोपवीतीत्यादौ पत्वाभाव इत्याकारः । यद्यपि 'स्वादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमादेवात्राप्रसङ्गस्तथाप्यभ्यासेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययवस्थात्तेपात् अत्र परे नियमेन भाव्यम् । न चैतद् यङो लुकि संभवतोत्याशयेनोक्तम् ।

ष्टा गतिनिवृत्तौ । सेनयतिरायन्तः । सेनयाऽभियातीत्यर्थे सुध्वातुः । अभिषेणयतीति । सेनाशब्दश्च यद्यव्युत्पन्नः । यदि च सह इनेन वर्तते इति व्युत्पन्नः तदा अपोपदेशत्वादप्राप्तमेव पत्वं विधीयते । यदा तु सिनोतेर्नप्रत्यये व्युत्पाद्यते तदा पोपदेशत्वमस्त्येव किं तु पदादित्वादप्राप्ते वचनम् । अत्र शपा निर्देशो यङ्लुक्-

१. सोसप्यनदादौ नास्ति क० पु० ।
२. सिष्मोयते इति नास्ति क० पु० ।
३. ष्विति त्वादिति क० पु० ।

१०५. सदिरप्रते। [८ । ३ । ६६]

उपसर्गात् सदेः सस्य पः स्यान्नि तु प्रतेः परस्य ।

१०६. स्तम्भे। [८ । ३ । ६७]

उपसर्गात्परस्य स्तम्भेः सस्य पत्वं स्यात् ।

१०७. अवाच्चालम्बनाविद्वययोः [८ । ३ । ६८]

अवात् परस्य स्तम्भेरेतयोः पत्वं स्यात् ।

निवृत्त्यर्थ इत्याहुः । तदसत् । अनेकाच्त्वेन यडोऽसंभवात् । अन्ये तु एौ^१ णिलोपे तत आचारे विवपि संभवतीत्याहुः ।

सेधति । पिघ गत्याम् । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । इति भौवादिकयोः द्वयोर्ग्रहणम् । तत्र “सेधतेर्गता” (८ । ३ । ११३) इति प्रतिषेधादगत्यर्थेऽयं पत्व-विधिः । शपा निर्देशः पिधु संराद्धौ इति दैवादिकस्य निवृत्त्यर्थः । यत्तु यड्लुक्-निवृत्त्यर्थश्चेत्याहुः । तदसत् । सेधतेर्गताविति निर्देशात् । अन्यथा यड्लुकि पत्वमेव न प्रसजति तर्त्तिक परित्राणार्थेन शितपा कृतं स्यात् । अत्र हि इण्कोरिति वतंते तच्चोप-सर्गग्रहणेन विशेष्यते “तात्स्थ्यात् ताच्छब्दचम्” इत्युपचारादित्याह—उपसर्गादिति । निमित्तादिति । “इण्कोः” (८ । ३ । ५७) इत्यधिकृतात् । तत्रोपसर्गे कवर्गस्यासंभ-वात्, गेवात्र संबध्यते । निःपुरोति । निःसेधतीत्यादावपि भवति “नुम्विसर्जनीय-शब्द्वंवायेऽपि” (८ । ३ । ५८) इति वचनात् । उपसर्गादित्युक्तेः निर्गतः सावकोऽ-स्मान्निःसावक इत्यत्र न भवति । ‘यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः’ इति वचनात् । अभिपावयतीति ण्यन्ते तु अभिपवविपया प्रवृत्तिः न तु प्रवृत्तेरभिना संबन्ध इति यत्वं भवत्येव । अभिपावकीयतीत्यत्र यदाऽभिपाकमिच्छतीति सुनोतिनाभेः संबन्धो विवच्यते तदा पत्वं भवत्येव । यदा तु सावमभोच्छतीति वयजर्थेनेच्छतिनाऽभेः सवन्-स्तदा पत्वाभावादभिसावकीयतीति भवति । एवमन्येष्वप्युहाम् । स्यादिष्व-भ्यासेन (८ । ३ । ५४) “प्राक्सितात्” (८ । ३ । ७०) इति च वच्यते । तत्रादि-पदे न सौत्रक्रमपठिता धातवो गृह्यन्ते इति पाठपरिज्ञानार्थं यथासूत्रं पत्वप्रकरणं व्याख्यति ॥ १०४ ॥

सदिरप्रतेः । पष्ठचर्थे प्रथमेत्याह—सदेरिति । पदल विशरणगत्यवसादनेपु” इत्यस्य ॥ १०५ ॥

स्तम्भेः । स्तम्भु रोधने सौत्रो धातुः ॥ १०६ ॥

अवात् । आलम्बनमाश्रयणम् । यथा यष्टिमालम्ब्यास्ते विशेषेण दूरं विप्रकृष्टं ततोऽन्यद्विदूरं तस्य भावः आविद्वयम् । अत एव निपातनानञ्पूर्वादिपि तत्पुरपाद् भावप्रत्ययः । एतयोरिति । अर्थयोरिति शेषः ॥ ०७ ॥

१. क्वचित्ति क० पु० ।

१०८. वेश्च स्वनो भोजने [८ । ३ । ६९]
व्यवाभ्यां स्वनतेः पत्वं स्याद्भोजने ।

१०९. परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्
[८ । ३ । ७०]

परिनिविभ्यः परंपामेषां पत्वं स्यात् । निसेधति ।

११०. प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि [८ । ३ । ६३]

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात् प्राक्ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् ।

१११. स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य [८ । ३ । ६४]

स्थादिषु प्राक् सितादभ्यासेन व्यवायेऽपि पत्वं स्यादभ्यासस्य च । निपिपेध ।

वेश्च । चकारोच्चादित्यस्य समुच्चयार्थं इत्याह—व्यवाभ्यामिति । यद्यपि स्वनशब्दे इति पठ्यते तथापि शब्दक्रियाविशिष्टे भोजने यदाऽयं वर्तते तदा पत्वमनेन विधीयते । यथोदाहरिष्यति—विष्वणति मासं सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थं इति । यदा तु शब्दमात्रे वर्तते तदा भोजने वृत्त्यभावात् न पत्वम्—विस्वनति वीरोति ।

परिनिविभ्यः । पेवृ सेचने । सितेति । पिञ् बन्धने निष्ठान्तो निर्दिश्यते । सयेति एरजन्तः स एव विषय इति यथा । पिबु तन्तुसताने । पह मर्षणे । सुडागमः । परिष्करोतीति यथा । ष्टुञ् स्तुतौ । प्वञ्च परिष्वङ्गे । स्तुस्वञ्चोः “उपसर्गात्सुनोति” (८ । ३ । ६५) इत्येव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोरेतयोः “सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि” (८ । ३ । ७१) विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ॥ १०६ ॥

प्राक् सितादिति । “उपसर्गात्सुनोतीति” (८ । ३ । ६५) इति सर्वमनुवर्तते । प्राक् सितादित्यनेन च सुनोत्यादयो विशेष्यन्ते । तेन “सुनोतिमुवतिस्पतिस्तोति-स्तोभतिस्थासेनय-सेध-सिबु-सञ्ज-स्वञ्ज-सद्-स्तम्भ-स्वन-सेव” एषा पत्वं स्यादित्यर्थः । इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशादड्व्यवाये न प्राप्नोतीति वचनम् । यद्यपि स्यादिषु “उपसर्गात् सुनोति” (८ । ३ । ६५) इत्यभ्यासस्य सिद्धम् । अभ्यासात्परस्य “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति, तथापि अपिशब्दादड्व्यवायेऽपि भर्वात् । अडिति चागमो गृह्यते न प्रत्याहारः व्याख्यानात् ॥ ११० ॥

स्यादिषु । उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र पठिताः स्थासेनयसेधेत्यादय इण्कोरिति पञ्चमी-निर्देशादड्व्यवाये न प्राप्नोतीत्येतद् वचनम् । यद्यपि स्यादिषुपसर्गात्सुनोतीत्यभ्यासस्य

१. सिवाड्व्यवायेऽपीति क० पु० ।

११२. सेधतेर्गती [८ । ३ । ११३]

गत्यर्थस्य सेधतेर्न पत्वम् । गङ्गां विसेधति । पिध् शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

११३. स्वरतिसृत्तिसृत्तिसृत्तिधञ्जदितो वा [७ । २ । ४४]

स्वर्त्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरौर्धधातुकस्येड् वा स्यात् । असेधीत् ।

“वदव्रज” (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । चर्त्वम् । असैत्सीत् ।

११४. झलो झलि [८ । २ । २६]

झलः परस्य सिचो लोपः स्याज् झलि ।

सिद्धम्—अभ्यासात्परस्य तु “आदेशप्रत्यययोः” इति । तथाप्यपोपदेशार्थं वचनम् । सेनयाऽभियातुमिच्छति—अभिपेक्षयति सह इनेन वर्तते इति सेना । अवृणन्ति अभ्यासार्थं च । अभितप्यौ, परितप्यौ । परिण प्रतिपिद्वार्थं च अभिसिसिञ्जति । पिच क्षरणे । “स्तौतिरणोरेव” (८ । ३ । १६१) इति नियमार्थम् । स्थादिष्वेवाभ्यासास्य पत्वं नान्यत्र । अभिसृप्तति । अतिसिपासति । पू प्रेरणे । पोःन्तकर्मणि । पूर्वत्र धातु-सकारस्य “स्तौतिरणोरेव” (८ । ३ । १६१) इति निषमादपत्वम् । अभ्याससकारस्य तु अस्मान्निनयमात् पत्वाभावः । एवं परत्रापि परणोऽभावात् अभ्यासात् परस्य पत्वम् । एव स्थिते निपिपेधेत्यत्र पूर्वैर्गौव सिद्धत्वात् यद्यप्यस्योपयोगो नास्ति तथापि “पजन्य-वल्लक्षणप्रवृत्तिः” इति न्यायेनात्रोपन्यस्तम् ॥ १११ ॥

सेधतेः । “उपसर्गति” (८ । ३ । ६५) इति प्राप्तं प्रतिपिध्यते । गङ्गां विसे-धतीति गच्छतीत्यर्थः । सेधेतित्यादि चितिवत् । ि.धू. शास्त्र शासनम् । शास्त्रविषयं ज्ञानमित्यन्ये । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । सेधती'त्यादि पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

स्वरतीति । सृ शब्दोपतापयोः । पूड् प्राणिगर्भविमोचने । अदादिः । पूड् प्राणिप्रसवे दिवादिः । धूञ् कम्पने स्वादिः, क्रधादिः, भ्वादिश्चुगादिश्च । तत्रैकाच इत्यधिकारात् चुरादेरग्रहणम् । ऊत् इद् येषां ते ऊदितः तेषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । तत्र स्वरतेरनुदात्तत्वात् नित्यामङ्निपेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । असेधीत् इति । लुङि सिच इद् । 'नेटि" (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिपेधादुपधागुणाः । चर्त्वमिति । “खरि च” (८ । ४ । ५५) इत्यनेन । धस्य तत्वम् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

झलो झलि । सस्येत्यनुवृत्तावपि सिच एवात्र लोपो विज्ञायते । “उदः स्यास्तम्भोः” (८ । ४ । ६१) इत्युक्तज्ञापकेन झलोति झलादेः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति स्थितत्वात् ।

१. नियमान्निवर्तितं धर्त्वं तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति अभ्यासस्येति ख० पु० ।

२. सेधति गच्छतीति ख० पु० ।

११५. झपस्तथोर्धोऽधः [८ । २ । ४०]

झपः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जरत्वम् । असंज्ञाम् । खद
स्थैर्ये हिंसायां च ।

११६. अतो हलादेर्लघोः [७ । २ । ७]

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदे वा वृद्धिः स्यात् ।
प्रन्यखादीन् । खादित्वान्न णः । अखदीन् ।

न च भ्रूयादौ प्रत्यये परे भ्रूः परः सकारः सिचोऽन्यः सभवतीत्याशयेनाह—भ्रूः
परस्य सिच इति । तेन समित्स्थानमित्यत्र न प्रवर्तते ॥ ११४ ॥

असंज्ञामिति । तस्य धत्वे “भ्रूया जश्” (८ । ४ । ५३) इति धस्य दत्वम् ।
सिसेध । सिचिधतुः । सिचिधुः । थलि तु क्रयादिनियमादूर्ध्वलक्षणं विकल्पं बाधित्वा
नित्यमिट् । यावान् कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः
क्रयादिनियमेनापोद्यते । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति हरदत्तोक्तेः । तेन
सिसेधियेत्वेव भवति । अन्ये त्वाहुः पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डे क्रयादिनियम आरभ्यते,
स च तुल्यजातीयत्वात् प्रकृत्याश्रयम् ‘एकाचः’ (७ । २ । १०) इति निषेधं प्रत्यया-
श्रयं च “श्रूकः किति” (७ । २ । १) इत्येतन्निषेध निवर्तयति न तु विकल्पमपि ।
तेन सिसेधिय, सिसेधेत्युभयं भवति । एव वमयोऽप्युदाहार्यम्, तदेतदग्रे स्वयमेव
वक्ष्यति । ऊदित्वादिङ् वेति केचित् । क्रयादिनियमान्नित्यमिटमाहुर्गिति । पिधु
संराद्धाविति दिवादौ पठ्यते ह्रस्वानुबन्धः । केचिद्दोर्धोर्दितं पठन्ति तदसत् । उभयतः
पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । खद स्थैर्येऽक्रमकः । चकाराद् भक्षणे च । खदतीत्यादि ॥ ११५ ॥

अतो हलादेरिति । “नेटि” (७ । २ । ४) इत्यस्यापवादः । अतः किम् ? अदेवोत् ।
हला देः किम् ? मा भनानटोत् । लघोः किम् ? अतर्ज्ञोत् । अत्र सिच्परत्वेनाकारो विशेष-
ष्यते । हलन्तस्येति च वतंते । तेन ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायादेकवर्णव्यवधाने एव
भवति नानेकवर्णव्यवधाने अचक्रामोदित्यादी । न चैवमतर्ज्ञोदित्यादावपि हलद्वयव्यव-
धानेनाप्रसङ्गाद् लघोरित्यनर्थकम् । हलजातेरेकत्वात् ‘वर्णाग्रहणे च जातिग्रहणस्य
“निपात एकाजनाङ्” (१ । १ । १४) इत्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । एवं च विस्मयार्थं

१. न भवतीति भावः इति ख० पु० ।

२. प्रकृशाशयमिति क० पु० ।

३. ऊदित्वेति क० पु० ।

११७. अत उपधायाः [७ । २ । ११६]

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति । चखाद् ।

११८. णलुत्तमो वा [७ । १ । ९१]

उत्तमणल् णिद्वा स्यात् । चखाद् । चखद् । गद् व्यक्तायां वाचि ।

११९. नेर्गदनदपतपदधुमास्थस्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्प्रतिचिनोतिदेग्धिपु च [८।४।१७]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्गत्वं स्याद् गदादौ परे । प्रणिगदति ।
अगदीत् । अगादीत् । रद् विलेखने ।

लघोरित्युक्तमिति प्राचोक्तमनादेयम् । खादित्वाप्र ए इति । "शेषे विभापाऽकखादौ"
(८ । ४ । १८) इत्युक्तेः ऋषवीदिति^१ । वृद्धचभावपक्षे ॥ ११६ ॥

चखादेति । णलि परत्वान्नित्यत्वाच्चोधावृद्धिः तस्याः "द्विवचनेऽचि"
(१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् सद् इत्यस्य द्वित्वम् । तेन वृद्धित्वे ह्रस्व इति
प्राचोक्तमपास्तम् । "कुहोश्चुः" (७ । ४ । ६२) इति खस्य छस्तस्य "अभ्यासे चर्च"
(८ । ४ । ५४) इति चः ॥ ११७ ॥

णलुत्तमो वा । णिद्वा स्यात् । "गोतो णित्" (७ । १ । ६०) इत्यतिदेशस्य
प्रकृतत्वात् णित्कार्यं वा स्यादित्यर्थः । णित्त्वाद् वृद्धेः सिद्धत्वात् पक्षे वृद्धचभावोऽ-
तिदिश्यते ॥ ११८ ॥

नेर्गदनदेति । गद् व्यक्तायां वाचि । एद् अव्यक्ते शब्दे । पत्लू गतौ । पद् गतौ
अनुदात्तेत् । धुसंज्ञा दाधारूपा । माङ् माने शब्दे च । मेङ् प्रणिदाने । द्वयोर्ग्रहणम् ।
गामादाग्रहणेष्वविशेषात् । मा माने इत्यस्य ग्रहणं तु नेष्यते । पोऽन्तकर्मणि । हन्
हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ । प्सा भक्षणे । हन्त्या-
दयः प्सान्ता अदादयः । डुवप् धोजसन्ताने । वह प्रापणे । शमु उपशमे । दिह उपचये ।
स्यतिप्रभृतिषु शितपा निर्देशः यद्लुक्निवृत्त्यर्थः । अत्र "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि"
(८ । ४ । २) इति वर्तते । तेन प्रथमगदत् इत्यटा आडा च व्यवायेऽपि भवति ।
अन्ययाऽङ्गभक्तोऽ् विपरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ संघातभक्तो न शक्यो गदादिग्रहणेन

१. ऋषवीदिति क० पु० ।

२. णित्कार्यं वृद्धेर्दि १० पु० ।

१२०. अत एकहल्मध्येऽनादेशादौ लिटि [६।४।१२०]

लिट्कृताभ्यासादेशहीनस्य घातोऽसंयुक्तद्वलोर्मध्यस्यात् एत्वं स्यात्
किति लिटि अभ्यासलोपरच । रेदतुः । रेदुः ।

१२१. थलि च सेटि [६ । ४ । २१]

इङ्गति थलि परे पूर्वत्रिपये एच्चाभ्यासलोपां स्तः । रेदिय । अनादेशादेः
किम् ? चखदतुः । नलोपिनो नेति केचिन् । ममथतुः । णद् अव्यक्ते शब्दे ।

ग्रहानुमितं एत्त्वं न स्यात् । प्रन्युपगदतीत्यादौ तु 'पदव्यवायेऽपि' (८।४।३८)
इति प्रतिषेधात् न एत्त्वम् । जगाद् । गदितेत्यादि । रद्' विलेखने । विलेखन मेदनम् ।
रदति । अरदीत् । रयद् ॥ ११६ ॥

अत एकेति । लिङीति निमित्तसप्तमौ । अनादेशादेरित्यस्य विशेषणम् । आदिश्चा-
त्राभ्यासि एव गृह्याने । सामर्थ्यादित्यादि । लिटि ऋतेत्यादि । एकहल्मध्येऽत्रैकशब्दोऽ-
सहायवाचो । सहापरच सजातीय एव भवति । तेनासंयुक्तयोर्द्वयोर्हलोर्मध्ये इति
नम्यते । किति लिङीति । यद्यप्येकं लिङ्ग्रहणं तच्चादेशविशेषण व्याख्यातम्, तथापि
सन्निधानादेत्त्रस्यापि निमित्तं संभ्रते । अभ्यासलोपरचेति । "ध्वसीरेद्वावभ्यासलोपरच"
(६।४।११६) इत्यनुवृत्तेः । अनादेशादेः किम् ? वमसतुः । चखदतुः । अत्रैत्वं
प्रति जस्त्वचत्वे नामिद्धे "पलतुकोरसिद्धे" (६।१।८६) इति वचनात् । ज्ञापकं
चात्र फनिमज्योरेत्वविधानम् । अतः किम् ? यथाचे । एकहल्मध्ये किम् ? तत्सरतुः ।
निट्कृतेति किम् ? नेमतुः । नहि एषो नत्वं लिपिनमित्तम् । किति किम् ? रराद् । अभ्या-
सादेशश्चेह रूपभेदक एव निषिध्यते "न शसदद्" (६।४।१२६) इत्यारम्भात् ।
तंन देमतुः पेन्नतुरित्यादौ न निषेधः । अस्ति ह्यत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृति-
चरां प्रकृतिचर इत्यादेशादित्त्वम् ॥ १२० ॥

थलि च सेटि । अकिदयोर्ज्यमारम्भः । पूर्वत्रिपय इति । लिट्कृताभ्यासादेश-
हीनस्य घातोऽसंयुक्तद्वलोर्मध्यस्यात् इत्यर्थः । न लोपिनो नेति केचित् । येषां संयोगाल्लिङो
वा कित्त्वमिति पक्षस्तेऽपि नलोपे एच्चाभ्यासलोपो निषेधन्तीत्यर्थः । स्वमते तु कित्त्व-
मेव नास्ति तंन ममन्यतुरित्येव भवति । सत्यपि वा नलोपे तस्य "असिद्धवदत्र"
(६।४।३२) इत्यसिद्धत्वादेत्वाद्यभावः । रदितेत्यादि । शद् ॥ १२१ ॥

१. लिङिकि वेत्यादीति क० पु० ।

२. अनादेः किमिति ख० पु० ।

३. नामिद्धे इति नास्ति क० पु० । अत्रैत्वं प्रतिषेधवत्त्वंयोर्सिद्धत्वं तु न भवति रभ्यास-
जस्त्वचत्वं पलतुकोः सिद्धे वन्मध्ये इति वचनादिति पाठः ख० पु० ।

१२२. णो नः [६ । १ । ६५]

धात्वादर्णस्य न स्यात् । णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाथूनाधूनन्दनक्क-
नूनतः ।

१२३. उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य [८ । ४ । १४]

उपसर्गस्थात्रिमिचात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णत्वं स्यात् । समासेऽ-
समासेऽपि । प्रणदति । “नेर्गद” (८ । ४ । १७) इति णत्वम् । प्रणि-
नदति । लिट्कृताभ्यासादेशाभावादेच्चाभ्यासलोपौ । नेदतुः । नेदिथ ।
अर्दं गतौ याचने च । लिटि द्वित्वे कृते ।

णो नः । अत्र “आदेच उपदेशेऽशिति” (६ । १ । ४५) इत्यत उपदेश इति
वर्तते । तेन लघूपदेशे णस्य नत्व विधीयते । तेन एकारोयति इति नामधातोर्न भवति ।
“उपसर्गादसमासेऽपि” (८ । ४ । १४) इत्यत्र णोपदेशस्येन्युच्यते तद्व्यवस्थार्यं
लक्षणमाह—णोपदेशास्त्विति । नृतो गात्रविज्ञेये । नर्दं शब्दे । नथूनाधू याच्रोपतापैश्व-
र्यांशो पु । टुनदि समूहो । नक्क नाशने । नूनये । नट अवस्यन्दने । चुरादिरिह
गृह्यते यस्तु नट नृतौ घटादिः नृतं नृत्यं च तस्यार्थः न तस्येह ग्रहणमिष्टम् । सर्वे
नादयो णोपदेशाः । नृतिनन्दिनदिनविक्रनाटिनाधूनृतित्वर्जमित । भाष्ये नाटीति
विकृतनिर्देशात् इत्याकरे स्थितत्वात् । एव च नट चलने इति प्राचोकमनादेयम् ।
यदपि रचितेनोक्त धान्तो धातुः.....

यदपि श्रीभोजेन नू इति णोपदेश उक्तस्तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । एतान् धर्जयि-
त्वाऽन्ये नादयो णोपदेशा इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

उपसर्गादिति । नन्वसमासे इति व्यर्थम्, सामान्येन विधानादेव सिद्धेः । न च
पूर्वपदाधिकारात् समासे एव प्राप्नोतीति तन्नित्यर्थमेतदिति वाच्यम् । अस्वरित-
त्वादपि तन्नित्यसिद्धेः सुवचत्वात् । सत्यम् । असत्यस्मिन् असंज्ञायां समासे न स्यात् ।
पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति नियमात् । अस्य विधेरसमासे चर्गितार्थत्वात् । तस्मात् पूर्वपदा-
धिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्वयोरपि यथा स्यादित्यसमासेऽपि ग्रहणम् ।
तत्रासमामे उदाहरति—प्रणदताति । समासे तु प्रणाम इत्युदाहर्तव्यम् । प्रणिनदतीति ।
निना प्रस्य व्यवहितत्वात् धातोर्न णत्वम् । ननु नेदतुरित्यादौ एत्वाभ्यासलोपाभ्यां
न भवितव्यम् । “णो नः” । न त्वेनादेशादित्वात्तत्राह—लिट्कृतादेशाभावादिति ।
लिटोति निमित्तसप्तम्यन्तेनादेशो विशेष्यते न च णत्वं लिङ्निमित्तमतो न निषेध इत्यर्थः

१२४. अत आदेः [७ । ४ । ७०]

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।

१२५. तस्मान्नुड् द्विहलः [७ । ४ । ७१]

दीर्घीभूतादकारात् परस्य द्विहलोर्धातोर्नुडागमः स्यात् । आनर्द । इदि परमैश्वर्ये ।

नेदिवेति । सेट्त्वमस्य दर्शयति । अर्दं याचने । अयं द्विकर्मकः । अर्दंतीत्यादि । लिटि द्वित्वे इति । अर्दं इति समुदायस्य द्वित्वे हलादिः शेषेण रदयोर्नपि चेति शेषः । “न न्द्राः” (६ । १ । ३) इति निषेधस्तु रेफस्य न भवति द्वितीयस्यैकाचोऽवग्रवा इति वच्यमाणात्वात् ॥ १२३ ॥

अत आदेः । अत्र “न व्यो लिटि”^१ (६ । १ । ४६) इत्यतः लिटौति प्रकृतमपि व्याख्यातम्, लिटोऽन्यत्राभ्यासस्यातोऽसम्भवात् । ननु सर्वत्राभ्यासे ह्रस्वविधानेन दीर्घस्यासंभवादत्त इति तपरस्त्वमनर्थकम् । एव तर्हि तपरत्वं स्वाभाविकस्यातः परिग्रहार्थम् । तेनाद्यि आयामे आञ्छेत्यत्र न भवति । अन्यथाऽपि अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे कृतेऽस्त्येवादिति स्यात्प्रसङ्गः तत्र च कृते नुट् स्यात् । अन्ये तु तपरकरणं मुखमन्वार्थं मन्यमानाः आनाञ्छेतीच्छन्ति । तथा च तत्र वच्यति—आञ्छेतेर्नुड् वेति केचित्त इति । पररूपापवाद इति । नाप्राप्ते “अतो गुणे” (६ । १ । ६७) इति पररूपेऽस्याऽऽम्भात् । न च पररूपमभ्यासविकारः^२ । अभ्यासस्त्येवमविधानात् । तेनाभ्यासविकारेषु अपवादाः नोत्सर्गान् विधीन् दाधन्ते इत्यपि नास्ति ॥ १२४ ॥

तस्मान्नुड् । तच्छब्देन पूर्वमूत्रविहितो दीर्घः परामृश्यते । स चात इति वचनाद् दीर्घस्यैव विहितः इत्याशयेनाह—दीर्घीभूतादकारात् इति । अदीर्घः पूर्वमासोदिदानीं तु दीर्घः सम्प्रभृत्यभूततद्भावे च्विप्रत्ययः । तत्प्रयोगस्तु प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्या इति कृतः । तच्छब्देन प्रधानस्य प्रकृतस्य दीर्घस्यैव पगमशब्दिकदीर्घात् परस्यैवेत्येव वक्तुं युक्तत्वं । तथा च “तस्माच्छमो नः पुसि” (६ । १ । १०३) इति पूर्वसवर्गादीर्घात् परस्यैवेत्येव व्याख्यातम् । द्विहलः किम् ? आट्, आटत्तुः । द्विहलग्रहणमनेकहल उरन्-क्षरणम् । तेनानञ्छेत्यत्र गुणोपरत्वे च कृते त्रिह्लोऽपि भवति । न च लिङ्पेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वम् । नुटोऽपि लिङ्पेक्षत्वात् । “नाजानन्तर्यं” (५०) इति निषेधाच्च । अचोरिति द्वित्वस्याविवक्षितत्वात् । अवीत्येत्यत्र यथेति । इदीति । इदित्त्वानुम् । इन्दति । इन्देदित्यादि ॥ १२५ ॥

१. व्येजो लिटि ति क० ख० पुस्तकद्वये ।

२. अभ्यासाधिकार इति ख० पु० ।

१२६. आडजादीनाम् [६ । ४ । ७२]

अजादेरङ्गस्याडागमः स्यात् लङ्लुङ्लङ्लुङ् । “आटश्च” (६।१।९०)
इति वृद्धिः ऐन्दत् ।

१२७. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः [३ । १ । ३६]

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् प्रत्ययः स्याल्लिटि ।

आमोऽमिच्चमदन्तत्वादगुणात्वं विदेस्तथा ।

आस्कासोरामविधानाच्च पररूपं कतन्त्वत् ॥

आडजादीनाम् । “लुङ्लङ्लुङ्लुङ्त्वडुदात्तः” (६ । ४ । ७१) इति वतंते ।
अटोऽपवादः । एतत्तु अदं गतावित्यत्रैव लिखितुं युक्तम् । आदंत् आदीत् इति यथा
स्यादिति । न ह्यत्राटा इष्टसिद्धिः । “अतो गुरो” (६ । १ । ६६) इति पररूपप्रसङ्गात् ।
अड्विधिश्च हलादौ सार्थकः । किं चात्र परत्वादपवादत्वाच्चाटव भाव्यम् । आचार्य-
स्त्वत्र सूच्येत्तिका न कृता ॥ १२६ ॥

इजादेरिति । इच् प्रत्याहारः आदिर्यस्य स इजादिः । गुरोरित्येव सिद्धे मतुवुपा-
दानं नित्ययोगप्रतिपत्त्यर्थम् । नित्यं यो गुरुमानृ इति । तेन इयाज । इयेप । ईपतु-
रित्यादौ वृद्धिगुणदीर्घेषु कृतेषु गुरुमत्त्वेऽप्याम् न भवति । इह तु उच्छ्रो विवासे ।
व्युच्छाञ्चकार । उच्छ्रि उच्छ्रे । उच्छ्राञ्चकारेति । तुक्नुमोः कृतयोरपि प्रयोगे गुरुमत्ताया
नास्ति व्यभिचारः । यद्वा अनृच्छ इति निषेधो ज्ञापकः आगमनिमित्ता गुरुमत्ता न
निवर्त्यते इति । अथवा लिटोति विहितविशेषणं व्याख्येयम् । इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृ,
ततो विहिते लिटि परे आम् भवतीति । तेन लिङ्निमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च
भविष्यति । आगमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भविष्यति । ऋच्छ्रयत्येति । ऋच्छ्र
गतोन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु इति तौदादिक ऋच्छ्रतिः । इजादेः किम् ? ततत्त । गुरुमतः
किम् ? इयेप । ईपतुः । अनृच्छः किम् ? आनच्छं । आनच्छंतुः । “ऋच्छ्रयताम्”
(७ । ४ । ११) इति गुणः । नन्वस्माद् ज्ञापकादृच्छेराम् न भविष्यति । यदि हि
स्याल्लिटि परे गुणविधानमनर्थकं स्यात् । चिन्त्यमेतत् । आम् स्यादिति । हलन्तपक्षा-
वलम्बनेनैवमुक्तम् अदन्तत्वपक्षे त्वामः स्यादिति वक्तुं युक्तम् । ननु हलन्तत्वे “हलन्त्यम्”
(१ । ३ । ३) इतीत्संज्ञया भाव्यमित्याशङ्क्याह—आमोऽमित्वमिति । इन्दाञ्चकारे-
त्यादौ प्रयोगेऽयमाम्प्रत्ययः श्रूयते । तस्यामिच्चम् । नास्ति मकार इद् यस्य सोऽमित्
तस्य भावोऽमित्वम् । मकारस्येत्सज्ञा न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अदन्तत्वादिति ।
अन्तशब्दः समीपवाचो अत् अन्ते समीपे यस्य सोऽदन्तः तस्य भावोऽदन्तत्वम् । तस्माद्

विधानवेलायां समीपेऽकारवच्चादीत्यर्थः । तेन मकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावात् नेत्संज्ञेति भावः । यदि त्वन्तश्चब्दोऽवयववचनः स्यात् ततो विरोधः आम् चेतु कथमदन्तः^१ अथा-
दन्तश्चेत्कथमामिति । एवं च “कासप्रत्ययात्” (३ । १ । ३५) इत्यत्राम् अमन्त्रे इति
पदच्छेदः अविभक्तिकश्च निर्देश इत्युक्तं भवति । अगुणत्वं विदेस्तयेति । “उपविदजागृभ्यो-
ऽन्त्यतरस्यामिति” । (३ । १ । ३८) अत्र आम्प्रत्ययसन्नियोगेन विदेरदन्तत्वं निपात्यते,
तेन विदाञ्चकारेत्यत्रातो लोपे कृते पूर्वविधौ स्थानिवच्चात् गुणाभावोऽपि । तथाऽ-
दत्वादेवेत्यर्थः । अप्रस्तुतमप्येतत् अदन्तत्वप्रसङ्गेनोक्तमित्याहुः । नन्वेवं पिवादेरप्य-
दन्तत्वं प्रदर्शनीयम् । अथोपलक्षणमेतत् तर्ह्ययमप्युपलक्षणमस्तु । नैप दोषः । तथा
शब्दोऽस्ति स च पिबेरपि समुच्चयार्थः । तेन विदेः पिवेशचागुणत्वमदन्तत्वादिति प्रकृतो
हेतुः । अन्येऽत्र व्याचक्षते मिच्चाभावे हेत्वस्तरसाह—अगुणत्वमिति । न विद्यते गुणो
यस्मात् सोऽगुणोऽन्त्याकारः स विद्यतेऽस्मिन्निति अगुणो विदिः । अर्शंआद्यच् । यद्वा
अकारो गुणो विशेषणं यस्येत्यगुणः तस्य भवोऽगुणत्वमदन्तत्वनिपातनमिति यावत् ।
तद्विदेरदन्तत्वनिपातनं तथा सति आमो मिच्चाभावे सत्युपयुज्यते नान्यथेत्यर्थः । अयं
भावः—यद्ययं मित् स्यात् ततो विदाञ्चकारेत्यत्र बिद् लिट् इति स्थिते परत्वाग्नित्यत्वा-
च्चातो लापे कृते भवन्ताम् अन्त्यादचः पर इकारात्परः स्यात् । अथाऽप्यतो लोपात्पूर्व-
मेवाम् स्यात् तदाऽप्यकारात्परः आम् भवन्नागमत्वाद्ङ्ग्रहणेन गृह्येतेति—अदन्तमङ्गं
सम्पन्नमित्युभयथाऽप्यलघूपघत्वाद् गुणो न भविष्यतीति व्यर्थमेवादन्तत्वनिपातनं स्यात्
इति तत्क्रियमाणे मित्त्वाभावं ज्ञापयतीति । अत्रैव ज्ञापकान्तरमप्याह—आत्कारोति ।
आस उपवेशने । कास् शब्दकुत्सायाम् । अनयोः [“दयायासश्च” , ३ । १ । १७] ।
“कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” (३ । १ । ३५) इति आम् विधीयते स यदि मित् स्यात्
अन्त्यादचः परः स्यात् । ततश्च सर्वार्थदीर्घत्वे द्वयोरकारयोः कृते आस् कासिति रूपे
विशेषाभावात् तयो] राम् विधानमनर्थकं स्यात् इति । अस्मादेव^२ ज्ञापकाद् आमो
मित्त्वं न भवतीत्यनुपङ्गः । न चानयोराम्विधानं कृत्रोऽनुप्रयोगार्थस्यादित्याशङ्क्याह—
आमन्ताद्वातोः कृत्र तु प्रयुज्यते इति व्याख्यानात् । योऽत्र धातुर्नासागमन्ते यश्चामन्तो
न स धातुरिति । किं चैवमर्थत्वे आसकासोश्च कृत्र प्रयुज्यते लिटोत्येव द्र्यात् न तु
तयोरामं विदध्यात् इत्यनयोराम्विधानं ज्ञापकमेव मित्त्वाभावस्य । ननु प्रथमपक्षे^३

१. () रेखाङ्कित पाठेः नास्ति क० पु० ।

२. अदन्तत्वमिति नास्ति क० पु० ।

३. लिट् इति नास्ति क० पु० ।

४. [] रेखाङ्कितः पाठो नास्ति क० पु० ।

५. अस्मान् ज्ञापकादिति ख० पु० ।

६. प्रत्ययमेति क० पु० ।

१२८. आमः [२ । ४ । ८१]

आमः परस्य ल्लुक् स्यात् ।

१२९. कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि [३ । १ । ४०]

आमन्ताद्घातोः कृञ् अनुप्रयुज्यते लिटि परे । अभूततद्भावे “कृञ्भस्ति” (५ । ४ । ५०) इत्यतः “कृञो द्वितीया” (५ । ४ । ५८) इति अकारेण कृञ्प्रत्याहारः । तेन कृञ्भस्त्वो ज्ञेयाः । तेषां द्वित्वादि ।

“अकः सवर्णो दीर्घेणामन्त्रे इति निर्देश्यं स्यात् तत्राह—पररूपं कतन्तवदिति । यथा “सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः” (४ । १ । १८) इत्यत्र कतोऽन्तो यपां ते कतन्ताः इति निर्देशे सौमत्वात् शकन्त्वादित्वाद्वा पररूपं तद्वदिहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

आमः । “प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्” (५०) इति वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया चाम्प्रत्ययो गृह्यते । तेनाम गतौ इत्यस्मात्प्रणलि उपधा-
वृद्धौ च यदाऽस्मिन् रूपां ततः परस्य एतलः स्थानिवद्भावेन लिट्त्वेऽपि लुक् न भवति ।

लेरिति^१ । सामान्यग्रहणेऽपि लिङ्घेवात्र गृह्यते तत्रैवाम् सम्भवति । न लिङ्घिति । लुक्कार्येण नाप्राप्तेषु तिवादिष्वारभ्यमाणस्तेषामपवाद^२ इति लावस्थायामेव जायते । तेनेन्दाश्चकारेत्यत्र “तिङ्ङितिङ्ङः” (८ । १ । २८) आमन्तस्यानिघातस्तस्माच्च परस्य निघातः सिद्धयति । अत एव लिटोऽतिङ्ङभावित्वेन “कृदतिङ्ङ” (३ । १ । ६३) इति कृत्वात् “कृत्तद्धित” (१ । १ । ४६) इति प्रातिपदिकत्वे सुपि तस्य^३ हल्ङ्घ्या-
दिलोपे स्वरादिष्वामः पाठाद् ‘अव्ययादाप्नुपः’ (२ । ४ । ८२) वा लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेनामन्तस्य सुवन्तत्वात् पदत्वमपि सिद्धम् । तथा च इन्दाञ्चकारेत्यादौ “वा पदान्तस्य” (८ । ४ । ५६) इति परसवर्णाविकल्पो भवति । यत्त्वत्र लिटो लुकि प्रत्ययलक्षणेन द्वित्वाद्याशङ्क्य “न लुमता” (८ । १ । ६३) इति निषेधेन परिजहार नैमिषीयस्तद्भ्रान्तप्रलपितम् । आमन्तस्य लिट्परत्वेऽपि घघातुत्वाद् धातोश्चामा व्यवधानाद् द्वित्वप्रसङ्गासम्भवान् ॥ १२८ ॥

कृञ्चेति । अनुशब्दः पश्चादर्थे । कस्मात्पश्चादित्यपेक्षायां प्रकृतत्वादाम^४ एवेति गम्यते । प्रत्ययेन च तदन्तग्रहणमित्यभिप्रेत्याह—आमन्ताद्घातोऽिति । तद्गुरुसंविज्ञान-

१. लेरिति नारित ख० पु० ।
२. लुक्कार्येणिति क० पु० ।
३. तिवादिष्विति नास्ति क० पु० ।
४. कृदतिङ्ङिति नास्ति क० पु० ।
५. () पाठो नास्ति क० पु० ।
६. प्रकृतित्वादिति ख० पु० ।

बहुत्रोहिः । अतद्गुणमविज्ञाने आमप्रत्ययवत् प्रवृत्त्युपलक्षणात्^१ धातोराभश्च मध्ये स्यात् । निटीति कृत्रानुप्रमुञ्चमानस्य विशेषणम्, निटि परे यः कृत्र् निडन्त इति यावत् सोऽनुप्रमुञ्चने इति । लिङ्ग्यनेनैव साध्यते न तु लिट्येव स्थिते कृत्र्मात्रं विधीयते पूर्वस्य लिटः “आमः” (२ । ४ । ८१) इति लुभन्वात् लुका लुप्ते प्रत्यय-लक्षणाभावात् । कथं तर्हि सलोप्य तेन तस्मिन्नेव कृत्रनुप्रमुञ्च्यते नैवं शङ्क्यम् । एवं ह्येकपद्य प्रसज्येत । तथाहि सति चक्षुष्कामं याजयाञ्चकारेत्यामन्तात्परस्य निघातो न स्यात् । “वा पदान्जस्य” (८ । ४ । १६) इति परमवर्णविकल्परच न स्यात् । “उच्चाञ्चक्रे नगरस्य मार्गान्” इति मट्टिः । “त पातयां प्रथममास पपात पश्च द्” इति कालिदासप्रयोगरचानुपपन्नः स्यात् । न ह्येकपदे पदान्तरस्य प्रयोगः न भवति । ननु ‘प्रमुञ्चदो विभयमिनिवृत्त्यर्थं व्यदहितनिवृत्त्यर्थं च’ इति वार्तिकान् कथमत्र कृत्रो व्यवहितस्य प्रयोगः सत्पम् । एवं वदन् वार्तिककार एवामियोज्यो न सूत्रकारः । स हि अनुशब्दं विपर्ययनिवृत्त्यर्थमेवेच्छति चकारेन्दामिति । ये तु तं पातयामित्यत्र पात यातीति पातयास्तं पानयां महिषम् प्रथमम् आस चिक्षिपे इति व्याचक्षते तेषां नयोजया विधिवदास समेतबन्धुः । विभयां प्रचकारानौ इत्यादि-प्रयोगा अचिकित्स्याः स्युः । तदेवं पूर्वप्रयोगनिवृत्तेरनुग्रहोऽस्य^२ प्रयोजनं स्यितम् । सूत्रारम्भस्याप्येतावदेव प्रयाजनम् । यत्तु आमन्तनेतदनमिथ्यक्तपशार्थकम् । नास्मात् भावकर्मकतृविशेषः पुरुषविशेषः मत्स्याविशेषो वाज्वगम्यते । केवलं पूर्वापरोभूत-मनद्यतनकाल परोक्षसाधनविशेषाकाङ्क्षं क्रियारूपमर्थमाह । तत्रावश्यं तदपेक्षा-पूरणाय विशेषवाचि^३ सर्वाक्रियानुगतक्रियासामान्यवाचिनः कृत्रानुप्रयोगः सिद्ध एवेति भाष्यादौ स्यितम् । कृत्र इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं न स्वरूपस्य । शब्दसंज्ञेति निषेवा-दित्प्राशयेनाह—कृत्रप्रत्याहार इति । क्व पुनः सन्निविष्टानां प्रत्याहार इत्यत आह—अनूजेति । प्रकरेणेति । “आदिरन्त्येन महेता” (१ । १ । ७) इति वचनात् । यद्यपि “कृत्रो द्वितीया” (५ । ४ । ३८) इति सूत्रस्यो अकारा नेत्संज्ञः संप्रति तथापि क्वचि-दित्संज्ञो दृष्ट आसीदिति । तेनेत्संज्ञोऽनन्तिनेनेदनाश्रीयते इति भावः । किमेवं सति सिद्धयतोत्यन आह—तेन कृत्रस्तयो ज्ञेया इति । यद्यपि “अभिविधां सम्पदा च” (५ । ४ । ३३) इति सम्पदोऽपि तत्रान्तर्भावोऽस्ति तथापि धातोःरित्यनुवृत्तेर्वातू-पस्रगंसमुदायस्य संपदोऽनुप्रयोगो न भवति । योज्ववानुस्तस्यापि न भवति । अर्थ-द्विप्रतिषेधात् । प्रत्याहारग्रहणे जापकमप्याहुः । “आमप्रत्ययवत् कृत्रानुप्रयोगस्य”

१. प्रत्ययेति क० पु० ।

२. रेखाङ्कितः पाठो नास्ति क० पु० ।

३. रनुग्रहस्य प्रयोजनमिति स० पु० ।

४. विञ्जयत्येति क० पु० ।

५. प्रतिषेधादिति क० पु० ।

१३०. उरत् [७ । ४ । ६६]

१, अभ्यास ऋवर्णस्य अत् आदेशः स्यात् । रपरत्वम् । हलादिः शेषः ।
अचो ङिति इन्दाञ्चकार । परत्वादादौ यणादेशः ।

(१ । ३ । ६३) इत्यत्र कृत्र् ग्रहणं भवति-व्यावृत्त्यर्थम् । स्वरूपग्रहणे हि भवस्त्यो-
रनुप्रयोगस्यासंभवात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृत्र्ग्रहणेनेति । तेषां द्विवाचोति । यद्यपि
लिङ्गन्तं चकारेत्यादिसिद्धरूपमेवानुप्रयोगविधिना विधीयते न कृत्र् लिटावेव तथापि
सिद्धरूपमेव प्रसङ्गाद् व्युत्पाद्यते । कृ एल् इति स्थिते परत्वाद् “अचो ङिति”
(६ । ३ । ११५) इति वृद्धौ पूर्वकृतायां तस्याः “द्विवचनेऽचि” (१ । १ । ६६)
इति स्थानिवच्चात् कृशब्दस्य द्विवचनमिति ज्ञेयम् । विशेषाभावान्नात्र स्थानिवच्त्व-
मुदाहृतमाचार्यैः । तथापि परत्वात् वृद्धिप्रसङ्गो दुर्वारः । तथा च ‘उख गती’ इत्यत्र
स्वयमेव वक्ष्यति-उपधागुणाः द्वित्वमिति । द्वित्वादीत्यादिशब्देन कुहोश्चुत्वहलादि-
शेषादिः संगृह्यते ॥ १३० ॥

उरत् । अत्र ऋकारेणाभ्यासो विशिष्यते । ऋकारान्तस्याभ्यासस्येति । तस्य
च विधीयमानो “अलोऽन्त्यस्य” (१ । १ । ५२) इति ऋकारस्यैव भवति । बवृते
इत्यादौ तु पूर्वं हलादिःशेषे ऋकारान्ततायामुपजातायामद् भवति । ततो रपरत्वे कृते
पुनर्हलादिशेषः । न चैवं नर्नर्तीत्यादिषु दौ रूगादिषु कृतेऽनृकारान्तत्वादत्त्वं न स्यात्
इति वाच्यम् । “अभ्यासविकारेऽत्रपवादा उत्सर्गान् विधीन् न वाधन्ते” (५०) इति
उरत्त्वे कृते पश्चाद् रूगादय आगमाः क्रियन्ते । तेनानन्त्यस्यापि ऋकारस्यात्वं
भविष्यति । एव च धवृत्त इत्यादौ पूर्वं उरदत्त्वे रपरत्वे च कृते हलादिःशेषेण रेफत-
कारयोर्द्विधोरपि युगपदेव निवृत्तिर्भवति । तदर्थं ‘लक्षणस्यावृत्तिर्न कल्प्या भवति ।
इति मुधाप्रतिविधानवलेशनेत्याशयेनाह-अभ्यास ऋवर्णस्येति । अदिति तकार उच्चा-
रणार्थः । भाव्यमानेनेव सर्वर्णग्रहणाप्रसङ्गात् । तस्य च रपरत्वम्, ततो हलादिः-
शेषः । अचो ङितोति वृद्धिरिति । इयं च परत्वात् प्रागेव यद्यपि जायते तथापि तस्या
द्वित्वं प्रति स्थानिरूपापत्त्या कृते तस्मिन् पुनरुत्तरभागस्य वृद्धिः प्रवर्तते । द्विवचने
कर्तव्ये इति कालावधारणात् कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते इति भावः ।
परत्वाविति । कृताकृतप्रसङ्गत्वेन नित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । आदौ द्विवचनात् पूर्व-

१. तस्य चेत्यारभ्य अलोऽन्त्यस्येत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. विकारेऽत्रपवादा () रेखाङ्कितः नास्ति क० पु० । विकारेऽत्रपवादा उत्सर्गाद्
विधीन् न वाधन्ते इति उरत्त्वे कृते पश्चाद् रूगादिप्रवृत्तिरित्याकरः प्राचार्यैस्तु प्रतिपत्ति-
साधनाय विशेषणविशेष्यभावे कामचारादभ्यासेन ऋकारो विशेष्यते इति ग० पु० ।

१३१. द्विवचनेऽचि [१ । १ । ५६]

रूपातिदेशोऽयम् । द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवत् स्यात्
द्वित्वे कर्तव्ये । इति साकचकस्य द्वित्वम् । इन्दाञ्चक्रतुः । इन्दाञ्चक्रुः ।

मित्यर्थः । यणादेश इति । कृ अनुस इति स्थिते “असंयोगाल्लिट् कित्” (१ । २ । ५)
इति कित्वात् गुणो निपिद्धे “इको यणचि” (६ । १ । ७७) इति यण् ऋकारस्य रेफ
इत्यर्थः । एवं चानच्कत्वाद् द्वित्वं न स्यादित्याशङ्क्य समाधातुं स्थानिवद्भाव-
भवतारयति । द्विवचनेऽचोति ॥ १३० ॥

द्विवचनेऽचोति । एकाचो द्वित्वं विधीयमानं नाचः पूर्वस्य विधिरिति “अचः
परस्मिन्” (१ । १ । ५७) इत्यस्याप्रवृत्तरेनेन स्थानिवत्त्वं विधीयते । अत्रापि यदि
तद्वदेव कार्यातिदेशः स्यात् ततश्चक्रतुरित्यादौ यणि कृतेऽनच्कत्वाद् प्राप्तं द्वित्वम्
स्थानिवद्भावात् भवदपि यणसहितस्यैव स्यात्ततश्च हलादिशेषेण यणो निवृत्ता-
वभ्यासे उरदत्त्वं न श्रूयतेत्यत आह—रूपातिदेशोऽयमिति । तेन स्थानिनो यद्वरूपमृ-
कारादि तदेवादेश आपद्यते आदेशरूपं निवर्तत इत्यदोषः । जापकं चात्राधीति
वचनम् । तद्वि जेघ्रंयते ‘ ई घ्राध्मोः’ (७ । ४ । ३१) इति हलादौ विहितस्येत्वस्य
स्थानिवत्त्वं मा भूदिति । यद्यत्र रूपं स्थानिवत्ततोऽप्यत्यजग्रहणे घ्राय् इति द्वित्वं
स्यादिति तन्नित्यर्थमजग्रहणमुपयुज्यते । अथ कार्यं स्थानिवत् ततः मत्वपि स्थानि-
वत्त्वे ईकारयुक्तस्यैव द्वित्वेन भाव्यमित्यनर्थकमेवाजग्रहणं स्यादिति । यद्येवमभ्यास
इव परभागेऽपि स्थानिरूपमेव सर्वदा श्रूयते ततश्चक्रतुः जग्मतुरित्यादि न सिद्धयेत् ।
स्यादेतत् । द्विवचन इत्युच्यते तच्च-कालावधारणार्थम्, तेन द्विवचने एव कर्तव्ये तत्काल
एव स्थानिरूपमापद्यते । कृते तु द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते इति नोक्तदोष
इति । यद्येवं द्विवचने इत्यनेन सकृत् श्रुतेनाचोत्यस्य विशेषित्वाद् द्वित्वनिमित्तेऽप्यचि
कृतोऽजादेशः स्थानिवत् स्यात् ततश्चाचिकीर्तत् इत्यत्रापि “उपधायाश्च”
(७ । १ । १०१) इतीत्वं “चङि” (६ । १ । ११) इति द्वित्वे
स्थानिवत् स्यात् । दुद्यूपतीत्यत्र चोठि यणादेशः “सन्त्यङोः” (६ । १ । १६)
इति ततश्चाचकीर्तद् दिद्यूपतीति स्यात् । तस्मात् “द्विवचनेऽचि” (१ । १ । ५६)
इत्येतदावर्ततेऽत्रैकेनाच् विशेष्यतेऽपरेण कालोऽवधार्यते इति व्याचष्टे द्वित्वनिमित्तेऽचो-

१. अनच्कत्वे इति क० पु० ।
२. यदिति भूयः इति क० पु० ।
३. चित्वेति क० पु० ।
४. त्वनि कृते इति क० पु० ।

१३२. कृसृमृवृस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि [७ । २ । १३]

क्रादिभ्य एव लिटि इण् न स्यात् । अन्यस्मादनितोऽपि स्यात् ।
इन्दाञ्चकर्थ । वा णिचम् । इन्दाञ्चकार । इन्दाञ्चकार । इन्दाञ्चकृव ।
इन्दाञ्चकृम । इन्दाञ्चभूव । “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) इन्दामास ।
विधानसामर्थ्यादस्तेभूभाशो न । णिदि कुत्सायाम् ।

त्यादि । द्विवचननिमित्तत्वाद् अजेव द्विवचनमित्युपचर्यते । द्विवचनमस्मिन्नस्तीति
द्विवचनमित्यशंभ्राद्यजन्तत्वाद्वा । द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विवचनमित्यधिकरणल्युटा
वा द्विवचननिमित्तत्वं लभ्यते इति भावः । अचोति सति सप्तमी । अचि सति योज्जादेशः
अज्जनिमित्तक इति यावत् । परसप्तम्या तु जग्मतुः पपावित्युपधालोपैकादेशयोः
स्थानिवत्त्वं न स्यात् । एवंशाचो मकारेण व्यवधानात् परत्र परस्याभावात् । यो ह्यत्र
द्वित्वनिमित्तमतुस् नासावच् । यश्चात्राच् न तन्मात्रं द्वित्वनिमित्तम् । क्व तर्हि स्यात्
चक्रे इत्यादौ यत्राज्मात्रं प्रत्ययः । नैप दोषः । अचि योज्जादेशः कोऽर्थः ? अचि यो'
दृष्ट इत्यर्थः । यश्चाचि विधोयते यश्चाजादौ ? द्वावप्यचि दृष्टावेवेति सर्वत्र सिद्धयति ।
द्विवचने क्तव्ये इति । एतेन कालावधारणं सूच्यते । यावद् द्विवचनं क्रियते तावत्काल-
मेव स्थानिवद्भावो भवति' नातः परम् । तेन कृते द्विवचने पुनरादेशरूपेणायतिष्ठते ।
तथा च चक्रतुरित्यत्र परभागे यणोव । यद्येवं नित्यतुरित्यत्रापि द्विवचनात्पूर्वमियङि
कृते स्थानिवद्भावाद् द्विवचने कृते पूर्वप्रयुक्त इयङ्गेव श्रूयते । अस्तु तस्य “असिद्धव-
दत्राभात्” (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वात् “एरनेकाचः” (६ । ४ । २२) इति
यण् भविष्यति । यद्वा पूर्वप्रयुक्तोऽप्यङ् द्विवचनकालेऽपहृत इति पुनः प्रवर्तयितव्यः ।
तस्यां च दशायामनेकाच्चत्वाद् यण् वाधिष्यते इत्यदोषः । इति सार्वत्वेन द्वित्वमिति ।
कृतेऽपि यणि रूपातिदेशात् कृञ् शब्दस्यैव द्वित्वमित्यर्थः । अधिजगे इत्यत्र तु
“गाङ् लिटि” (२ । ४ । ४६) इति द्विलकारकनिर्देशेन लकारादौ लिटि गाङादेश-
विधानाद् द्विनित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभावः ॥ १३२ ॥

कृसृम् । डुकृञ् करणे । कृञ् हिंसायाम् । सृ गतो । डुभृञ् धारणोपपणयोः ।
भृञ् भरणे च, वृञ् वरणे, वृञ् सभक्तौ । घृञ् स्तुतौ । द्रु गतो । सु गतो । श्रु भ्रवणे

१. अचि योदृष्ट इत्यर्थ इति नास्ति क० पु० ।
२. () रेखाङ्कितः पाठो नास्ति क० पु० ।
३. द्वित्वे कृते इति क० पु० ।
४. नुराब्देन इति क० पु० ।
५. अङ्गमितेति क० पु० ।

च । एषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वात् पुंस्त्वम् । क्रादीनामेकाच्च उपदेश इति प्रकृत्याश्रये प्रतिषेधे वृद्ध्वृजोस्तु “श्र्युकः किति” (७ । २ । ११) इति प्रत्ययाश्रये सिद्धे सत्या-
 रम्भो नियमार्थं इत्याह—क्रादिभ्य एवेत्यादि । सामान्येन प्राप्त इणिन्येषो लिटि चेद्भवति
 तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्यस्तेनान्येभ्य इह भवत्येवेत्यर्थः । यथा विभिदिव, लुलु-
 विवेति । अनिटोऽपि निषिद्धे टोऽपीत्यर्थः । अत्र विपरोतस्तु नियमो न भवति क्रादिभ्य-
 श्चैदिण् न भवति लिट्येवेति । कृते ग्रन्थे । परिवृतो रथः । स्तुतस्तोमयोरित्यादि-
 निर्देशात् । ननु वृज्ग्रहण प्रतिषेधविध्यर्थं स्यात् । कथमिति । न ह्यत्र प्रकृत्याश्रयः
 स सभवति वृज् उदात्तत्वात् नापि प्रत्ययाश्रयः थलोऽकित्वात् । ततश्च प्रत्ययाश्रय-
 स्यासति नियमे लुलविवेत्यादिष्वपीड् न स्यात् । सत्यम् । अत्र परिहारं वक्ष्यति ।
 ववर्थेति छन्दसि निपातनात् भाषायां नित्यमिट् इति । अतो वृज्ग्रहणमपि नियमार्थमे-
 वेत्यदोषः । अत्र च सामान्योक्तावपि कृत्भूवृग्रहणमेव नियमार्थमिति द्रष्टव्यम् । स्तु-
 दुस्तुश्रुवां तु विध्यथम् । असति हि विधेये नियमो भवति । इह चास्ति विधेयं किम् ?
 तुष्टीयेति थनि भारद्वाजनियमादिह प्राप्तस्य निषेधः । अन्यथा ययिथ ययायेत्यादाविव
 भारद्वाजनियमादिट्पक्षे स्यात् प्रतिषेधः । विभिदिव लुलुविवेत्यादौ तु क्रादीना चतुर्णां
 ग्रहणनियमार्थादिह भविष्यति । यद्येवम् तुष्टुवां तुष्टुमेत्यत्रापि क्रादिनियमादिट्
 प्राप्नोति । नैव दोषः । स्तुदुस्तुश्रुवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थम् । यश्च क्रादिनि-
 यमादिट् प्राप्तः । यश्च भारद्वाजनियमात्तयोरुभयोरप्ययं निषेधः । भारद्वाजनियमस्तु
 “अचस्तास्वत्” (७ । २ । ६१) इति ‘उपदेशोऽस्वत्’ (७ । २ । ६२) इति च
 योगद्वयेन यस्थलि प्राप्तः प्रतिषेधस्तमेव निवर्तयति । “अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो
 वेति नियमात् न तु क्रादिनिषेधम् । तेन तुष्टीयेत्यादौ भारद्वाजनियमेन ‘अचस्तास्वत्’
 (३ । २ । ६१) इत्येव प्रतिषेधो निवर्तते न क्रादिप्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् । इन्दाञ्च-
 कथेति । गुणो । रपरत्वम् । अत्र कृग्रहणस्य प्रयोजनं वमधोर्ज्ञेयम् । थलि तु क्रादिमा-
 त्रानियमेऽपि प्राप्तस्येदो “अचस्तास्वत्” (३ । २ । ६१) इति निषेधेन सिद्धम् ।
 वा णिस्त्वमिति । “णलुत्तमो वा” (७ । १ । ६१) इत्यनेन । इन्दाञ्चक्रेति । णित्वाभाव-
 पक्षे वृद्धयभावः । अनुप्रयोगे कृत् प्रत्याहार इत्युक्तम् । तदुदाहरति—इन्दाञ्चभूवेति ।
 एतच्च भूधातो व्युत्पादितम् । इन्दाभासेति । अस्तेलिट्परस्यानुप्रयोगः । द्वित्वम् ।
 ह्लादिशेषः । “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) इति दोषत्वम् । द्विह्रस्वाभावात् न

१. निषेधेति क० पु० ।

२. ववर्थेति ।

३. तुष्टुवेति नास्ति ख० पु० ।

४. क्रादिनियमेऽपि प्राप्तस्येदोव सास्वादीति ग० पु० ।

५. कृत् इति प्रत्याहारग्रहणमित्युक्तम् इति ख० पु० ।

१३३. वा निंसनिक्षनिन्दाम् [८ । ४ । ३३]

उपसर्गस्थान्निमित्तादेपां णत्वं वा स्यात् । प्रणिन्दति । प्रनिन्दति ।
उख गतौ । ओखति । औखत् । औखीत् । उपधागुणः । द्वित्वम् । ह्रस्वः ।

नुद् । सवर्णादीर्घः । अत्र 'अस्तेर्भूः' (२ । ४ । ५२) कस्मान्न भवति इत्याद्यङ्-
कथाह—विधानसामर्थ्यादिति । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा ह्यसन्देहार्थं क्रस्'
चानुप्रयुज्यते इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । इन्दिता । इन्दिष्यति । ऐन्दिष्यत् । णिदि ।
इन्दिवाद्गुम् । णो नः । निन्दति । निन्देत् । अनिन्दत् । निनिन्द । निनिन्दतुः ।
निनिन्दुरित्यादि ॥ १३२ ॥

वा नित् । णिसि चुम्बने । णिञ्चि रोपे च । णिदि कुत्सायाम् । "उपसर्गादस-
मासेऽपि णोपदेशस्य" (८ । ४ । १४) इति नित्ये एत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । इह च
"कृत्यचः" (८ । ४ । २६) इत्यतः कृतीति वर्तते । तेन कृत्येवेपां वा एत्वम् ।
प्रणिनिन्दनम् । प्रनिनिन्दनम् । एवं हि प्रकरणमबाधितं भवति । णोपदेशश्च
सार्धकः । अविशेषेण विकल्पे किं णोपदेशपाठेन । तथा च शाकटायनः । निंसनिक्ष-
निन्दां कृति चेति । एवं च प्रणिन्दतीत्यादि तिङन्ते नित्यमेव एत्वं णोपदेशलक्षण-
मित्याकरे स्थितम् । आचार्येस्त्वन्यमताभिप्रायेणैतदुदाहृतम् ।

उख गतौ । ओखतीति । "पुगन्त" (७ । ३ । ८६) इति गुणः । ओखदिति ।
"आडजादीनाम्" (६ । ४ । ७२) "आटश्च" ६ । १ । ६०) उपधागुण इत्यादि ।
लिटि । उख गान् इति स्थिते परत्वदादौ 'पुगन्त' (७ । ३ । ८६) इति गुणः ।
ततो द्वित्वम् । हलादिशेषः । 'ह्रस्वः' (७ । ४ । ५६) इत्योकारस्य "एच इग्
ह्रस्वादेशे" (१ । १ । ४४) इत्युकार इत्यर्थः । एतच्च रूपे विशेषाभावात् "द्विवचने-
ऽचि" (१ । १ । ५६) इति स्थानिवद्भावमाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणे हि गुणस्य
स्थानिवत्त्वान् उख इत्यस्यैव द्वित्वमित्यभ्यासे गुण एव नास्तीति तत्कुतो ह्रस्वप्रसङ्ग
इत्याद्युक्तं स्यात् । यद्वा ह्रस्व इत्यत्राभ्यास इति शेषो द्रष्टव्यः । कृतेऽपि गुणे तस्य
स्थानिवत्त्वात् उख इत्यस्यैव द्वित्वेन ह्रस्व एवाभ्यासो भवति न स गुण इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

उबोखेति । अभ्यासस्योवडो विधानसामर्थ्यान्न हलादिशेषः । ननु चात्रो-
कारस्य "अचः परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इति स्थानिवत्त्वादुवडा न भाव्यम् ।
असवर्ण इति निषेधात् । तत्राहुः अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ स्थानिवत् । अयं चाभ्यासः
आदिष्टादचः पूर्वं इत्यदोष इति । एतच्च कृतगुणस्यैव द्वित्वमिति पक्षे द्रष्टव्यम् । यदा

१. कृञ् इति क० पु० ।

२. द्वित्वेन ह्रस्व एवाभ्यासो भवति न स गुण इत्यर्थः इति क० पु० ।

१३४. अभ्यासस्यासवर्णं [६ । ४ । ७८]

अभ्यासस्य इउवर्णयोरियडुवडौ स्तः असवर्णं अत्रि । उवोख । ऊखतुः ।
अञ्चु गतिपूजनयोः । आनञ्च । आनञ्चतुः ।

१३५. नाञ्चेः पूजयाम् [६ । ४ । ३०]

इति नलोपावादः । अञ्च्यात् । गतौ तु अच्यात् । शुचु गतौ ।

तु पूर्वप्रवृत्तस्यापि गुणस्य द्विवचनकालेऽपहतत्वात् कृते द्विवचने पुनः प्रवृत्तिरिति पक्षस्तदाऽनादिप्रादचः पूर्वत्वेनाभ्यास एवेति स्यादेव स्यानिवद्भावः । अत्र हरदत्तः असवर्णग्रहणं सामर्थ्यात् स्यानिवत्त्वं न भविष्यति । अस्ति वचनस्यात्रकाशः इत्यति । अत इः । नह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यादती-
वित्वेव च ब्रूयादिति । अत्र गुणे कृते “इजादेः” (३ । १ । ३६) इत्याम्न भवति नित्यं गुरुतः इति व्याख्यातत्वात् । सन्निपातपरिभाषया वा । लिट्सन्निपातेन जातो गुणो लिटो विधातकमामं न प्रवर्तयति सति हि तस्मिन् “आमः” (२ । ४ । ८१) इति लिटो लुका भाव्यमिति । ऊखतुरिति । अत्र सवर्णदीर्घस्य “अन्तादिवच्च” (६ । १ । ८५) इत्यभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् “ह्रस्वः” (७ । ४ । ५६) इति ह्रस्वो न भवति । अभ्यासमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गेऽस्मिन् कर्तव्ये पूर्वपराश्रयत्वे न वहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वाद् पित्तु सर्वत्र गुणे द्वित्वे चोवडादेशः उवोखिय । ओखिता । उख्यादित्यादि । अत्र च उख उखि वख वखि मख माख एख एखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि बल रणि लणि अणि वणि मणि तणि त्वणि श्रणि श्लणि इणि रिणि लिणि गत्यर्था इति दण्डकपाठे । उखिरिदिदपि पठ्यते । तस्य “इदितो नुम् धातोः” (७ । १ । ५८) इति नुमि सति उह्वति । उङ्खेन् । उङ्खतु । औह्वत् । औह्वीत् । उह्वञ्चकार । उह्विता । उह्वयादित्यादि । इन्दतिवत् ज्ञयम् । अञ्चु । अञ्चति । अञ्चेदित्यादीन्दिवत् । लिट्युदाहरति—आनञ्च । अञ्च अ इति स्थिते द्वित्वम् । “ह्लादिः शेषः” “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) “तस्मान्नुङ्” (७ । ४ । ७१) इति नुद् । आनञ्चतुरिति । संयोगात् परस्य लिटोऽकित्वात् न नलोपः ॥ १३४ ॥

अञ्च्यादिति । “किदाशिपि” (३ । ४ । १४०) इति कित्वाद् नलोपः प्राप्तः पूजायां निषिद्धः । पूजायामिति विशेषणाद् गतौ न निषेध इत्याह—गतौ तु । अञ्चि-
ष्यति । अञ्चिष्यन् । अञ्चु । ओचतीत्यादि । जृ । जृपु वयोहानौ । स्तम्भु रोधने । सौत्रः । अञ्चु म्लुचु गतौ । अञ्चु म्लुचु स्तेय करणे । म्लुचु गतौ । दुओशिव गतिवद्बद्धयोः ।

१. () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१३६. जृस्तम्भु चुम्लुचुग्लुचुग्लुञ्चुशिवभ्यश्च
[३ । १ । ५८]

एभ्यश्चलेरङ् वा स्यात् परस्मैपदेषु । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । एवं
म्लुचु ग्लुचु ग्लुञ्चु । आछि आयामे । आच्छतेर्नुङ् वेति केचित् ।
आनाञ्छ । आञ्छ । हुर्छा कौटिल्ये ।

अम्लुचत् । च्लेः सिचोऽपवादेऽङि कृते डित्वाद् गुणाभावः । अम्लोचीत् इति । अङ्-
भावे च्लेः सिच् । इट् । ईट् । उपधागुणः । सिचो लोपः । सवर्णादीर्घः । एवमित्यादिः ।
एभ्योऽप्यङ्ङुदाहार्यं इत्यर्थः । यथा अम्लुचत् । अम्लोचीत् । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । अम्लु-
चत् । अग्लोचीत् । ग्लुञ्चेस्त्वङि नलोपादग्लुचत् अम्लुचीत् अग्लोचीत् इति त्रैरूप्यसिद्धेरुभ-
योपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेर्नलोपो न भवतोत्यग्लुञ्चदित्युदाहरन्ति । तद्भाष्यविरुद्धम् ।
तत्र ह्यन्यतरोपादानेऽपि रूपत्रयसिद्धेरन्यतरच्छ्रयमकतुमिति स्थितत्वात् । 'यदप्यर्थ-
भेदादुभयोपादानमित्याहुः । तदपि न । अनेकार्थत्वाद्वात्तनामत्र विषयेऽर्थभेदो न प्रयोजक
इति कैयटोक्तेः ॥ १३६ ॥

जृस्तम्भु त्वग्रे दर्शयिष्यति । आछि । इदित्वान्नुम् । आञ्छेत् । आञ्छीत् ।
आनाञ्छेति । "अत आदेः" (७ । ४ । ७०) इत्यत्रोक्तम् । तपरकरणं स्वाभाविक-
ह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेनाञ्छेत्तेलिट् । अभ्यासह्रस्वेऽपि कृते दीर्घाभावात् "तस्मात्"
(७ । ४ । ७१) नुडभावात् सवर्णादीर्घे आञ्छेत्येव । येषां तु तपरकरणं सुवार्थम्,
तेषामत्रापि दीर्घप्रवृत्तेर्भवत्येव नुडिति । मतभेदाद्विकल्प इति भावः । आञ्छिता ।
आञ्छयादिति । हुर्छा ॥ १३६ ॥

"वारिपधायाः" (८ । २ । ७६) इत्यतोऽनुवर्तमानमपोदम् उपधाग्रहणमिह
न संबध्यतेऽर्थाभावादिति व्याचष्टे—इको दीर्घः स्यादिति । हूर्छति । दीर्घोकारा एव
नैवमादय पठ्यन्ते क्विपि हुरो हुर इति ह्रस्वश्रवणार्थम् । जोहोति मोमोति तोतोति
इति यङ्लुकि लघूपधगुणार्थम् । हूर्छति जहूर्छत्यादि । माधवस्त्वाह—टुओ स्फूर्जा
वञ्चनिर्घोपे इत्यस्य दीर्घोपदेशेन "उपधायां च" (८ । २ । ७८) इति दीर्घस्यानित्यत्व-
ज्ञापनात् । हूर्छति, मूर्छतीत्यादि भवति । केचिदिति । मैत्रेय इति । वज । वजति ।
'अतो ह्लादेः' (७ । २ । ७) इति वा वृद्धिः । अवजीत् । अवाजीत् । ववाज ।
अजति ॥ १३७ ॥

१३७. उपधारां च [८ । २ । ७८]

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्प्रयोः परत इको दीर्घः स्यात् ।
हृच्छंति । अहृच्छंति । जहृच्छंति । वज गतौ ।

१३८. न शशददवादिगुणानाम् [६ । ४ । १२६]

शशेर्देर्देवकारादीनां गुणभूतस्य चाकारस्य एत्वमभ्यासलोपरच न स्तः ।
ववजतुः । ववजिथ । वज गतौ । “वदवज” (७ । २ । ३) इति वृद्धिः ।
अव्राजीत् । अज गतौ क्षेपणे च ।

१३९. अजेर्व्यघञपोः [२ । ४ । ५६]

अजेरार्धधातुके वीत्यादेशः स्यात् न तु घञपोः परतः । बलादावार्ध-
धातुके वेप्यते ।

१४०. एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् [७ । २ । १०]

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्ततः परस्य बलादेरार्धधातुकस्येद्
न स्यात् ।

न शशददिति । शसेति सान्तः पाठः शसु हिंसायामित्यस्य च ग्रहणम् । यस्तु शश प्लुत-
गताविति तालव्यान्तस्तस्यैत्वाभ्यासलोपाविष्येते एव । शेशतुः शेशुरित्यादौत्याकरः ।
आचार्यास्तु तालव्यान्तस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च तत्रोदाहरिष्यन्ति न शशददे-
त्युक्तेरेत्वं न । शशशियेति । दददाते । वादयो वकारादिमवर्णाः । अकारस्य गुणत्वा-
व्यभिचाराद् गुणग्रहणं तद्भावितपरमिति व्याचष्टे—गुणभूतस्य वेति । गुणशब्देन
भावितस्येत्यर्थः । “अत एकहल्मध्ये” (६ । ४ । १००) इति प्राप्तं निषिध्यते ।
ववजियेति । “थलि च सेटि” (६ । ४ । १२१) इति प्राप्ती । वज । अव्राजीदिति ।
हलन्तत्वादेव सिद्धे वदवजग्रहणं विकल्पवाधनार्थम् इत्युक्तेर्नित्यावृद्धिरिति भावः ।
वव्राज । वव्रजतुः । संयुक्तहल्मध्येत्यत्वान्नैत्वाभ्यासलोपो । अज । अजति । अजेत् ।
अजतु । अजम् ॥ १३८ ॥

अजेर्व्यं । आर्धधातुक इति विषयसप्तमोऽयम् । तेनार्धधातुके विवक्षिते इत्यर्थः ।
तेन प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वीभावे ह्लादित्वाद् यङि वेवीयते इत्यादि सिद्धयति । पर-
सप्तम्यां तु न स्यात् । यङ्लुक् त्वस्मान्न भवति । यतो लुका यङ् आर्धधातुस्य विषय-
त्वापहारान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्य नैव प्रसङ्गः । वीति दीर्घान्तोऽयम् ।
वीतम् । वीत्वा । प्रवीयेति किति श्रवणार्थम् ॥ १३९ ॥

एकाच । नास्त्युदात्तो यस्मिन् सोऽनुदात्तः । यद्वा अनुदात्तात्कत्वाद्वाधातुरेवानुदात्त
उच्यते । उपदेशः प्रकृतेराद्यः पाठः उभयविशेषणं चैतत् इष्यते । देहलीदोषकन्यायात् ।
तेन भविष्यति इत्युपदेशे एकाचः । प्रत्ययोदात्तत्वे कृते शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्त-

ऊददन्तरुस्तुक्षुशीयुणुक्षुरिवडीङ्—श्रिभिः ।

वृङ्गवृज्भ्यां च विनैकाचः खरान्ताः घातवोऽनितः ॥ १ ॥

वसतिः शकल्घस्रभ्यम्लभ्यमो रमिमन्यती ।

नमिहनिगमी देग्धिद्रहमिहनहवहलिहो रुहिः ॥ २ ॥

द्विदिंशिदशी दंशिस्पृशिमृश्विश्रुशक्रुशः ।

लिश्रिशस्त्रिध्यतिरुध्रावसाध्वुधः शुध्यति बुध्यती ॥ ३ ॥

क्रुधिधुधी व्यधिवन्धिः शुप्यति पुप्यतिः शिलपिः ।

दुपिद्विपौ त्विपपिपौ त्विपूतुपौ शिपिः कृपिकर्पती ॥ ४ ॥

तपतिः यावपिस्वप्लिप्लुपरत्प्यतिदध्यती ।

सृपशपौ छुपक्षिपौ स्कन्दिहदिछिदिभिदिक्षुदः ॥ ५ ॥

अदिः शदिसदी खिदनुदुदः खिद्यतिपद्यती ।

विनत्तिविद्यतिः पच्वच्चिचिचिचिप्रछिरञ्जयः ॥ ६ ॥

निजिः सिचिमुची भञ्जिभजिभृज्जतियज्जत्यजः ।

युजिः सञ्जिरुजिखञ्जिसृजिमस्जिभुजो विजिर् ॥ ७ ॥

इमे हलन्तेऽनितः इयनिट्यातुसंग्रहः ।

त्वेऽपि न भवति । कर्ता । कर्तुमिति नित्स्वरेण सम्प्रत्युदात्तादप्युपदेशेऽनुदात्तादिति भवति । तथा विभित्ततीत्यत्र नित्यत्वाद् द्विवचने कृतेऽनेकाचोऽपि भ्रूयमाणादुपदेशे एका च इङ् न भवति वेभ्रिदितेत्यत्रत्वल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्भावात्त्रिपेधो न भवति । अत्रानुदात्तोपदेशस्य पाठेन दुरधिगमत्वान्नक्षरापरिगणनाभ्यां दर्शयितुमुपक्रमते घातवश्च ('द्विविधाः अजन्ता हलन्ताश्च । तत्राजन्तेष्वनुदात्तान् लक्षयति—अद्वद्वन्तेत्यादीति । अनिटो ग्रहणमनुदात्तोपदेशलक्षणम् । अन्तशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । अदन्ता ऊदन्ता ऋदन्ताश्च) रशब्दे । स्तु प्रसवणे । चणु तेजने । शीङ् स्वप्ने । यु मिश्रणामिश्रणयोः । आदादिकोऽत्र गृह्यते शीङादिभिः साहचर्यात् । तेन युञ् बन्धने इति क्यादिकोऽनिडेवेति स्थितम् । णु स्तुती । दुञ्चु शब्दे । दृश्रोशिव गतिवृद्धयोः । डीङ् विहायसा गती । श्रिञ् सेवायाम् । वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे । एभिर्विनैकाचो ये खरान्ता घातवस्तेऽनितोऽनुदात्तोपदेशा इत्यर्थः । घातव इति उपदेशावस्थायां सूचयति—कर्ता

१. लक्षणपरिगणनाभ्यामिति क० पु० ।

२. द्विविधा इत्यारम्भ—अदन्ताश्चेत्यन्तो रेखाङ्कितः,) पाठो नास्ति क० पु० ।

हर्ता इति गुणे स्परत्वे च कृते संप्रत्यस्वरान्तोऽपि-अनिङ् भवति । एकाच्च्वमुपदेशगत-
मेवापेक्ष्यते न साम्प्रतिकम् । अन्यथा निनोपति तित्तित्ततोत्यत्र न स्यात् । एवं
चागवीत् इति नामघातोर्न भवति तस्योपदेशाभावात् । एवं स्थितेऽदन्तग्रहणं न
तावदस्वीत् स्वितेत्याद्याचार विवबन्तस्य स्वादेव्यावृत्त्यर्थम् । नापि चिकीर्षिता,
बोभूयितेत्यादि निवृत्त्यर्थम् । एकाच्चाभावात् ।

यत्तु हन्तेर्वेधादेशस्यादन्तत्वादवधीत् इत्यादौ—अनिट्त्वव्यावृत्तिप्रयोजन-
मदन्तग्रहणस्य । तदपि न । उपदेशेऽदन्तत्वे एकाच्चाभावात् । न च स्थानिवत्त्वेन-
काच्च्वम् । अल्विधित्वात् । अथ नात्र स्थानिवद्भाव भ्रूमः किं तूपदेशविज्ञानाद् योऽयं
घातूपदेशे एकाच् हन्तिः स एवेमामवस्थां प्राप्तः इति वधेरपि प्राप्नोतीति । मैवम् ।
यस्मिन्नूपदेशेऽयमेकाच् न तत्रादन्तः । यत्र चायमदन्ते न तत्रैकाजिति नास्ति प्रसङ्गः ।
एवं तर्हि कथञ्चिदेकाच्चादन्तत्वयोरुपदेशासम्बन्धेन भाव्यमित्येतावद्विबन्तादन्त-
ग्रहणमिति ज्ञेयम् । एकाजुपदेशसंबन्धविवक्षापत्ते' तु नास्योपयोगं पश्यामः । ऊदन्ताः
भूप्रभृतयः ऋदन्ताः कृतप्रभृतयः ।

इदानीं हलन्तेषु अनुदात्तोपदेशानाह—वसतिरित्यादि । वस निवासे । शपा
निर्देशो वस आच्छादने इत्यादादिकस्य वसु स्तम्भे इति देवादिकस्य निवृत्त्यर्थः । तथा
च शाकल्लमल्लः “वस्ता वनान्ते वसिता च वल्कं कः क्षत्रियः श्रोत्रियतामुपेयात्”
इति । शकलू शकौ । अत्र लृदितो ग्रहणात् शक्नोतेः स्वादेर्ग्रहणम् । देवादिकस्य तु
शक्यते शकितेत्येव भवतीति चन्द्रगोमो । घस्तु अदने शब्धिकरणः प्रकृत्यन्तरम् ।
अत्तेरादेशस्य तु घसेः स्थानिवद्भावेऽपि अनिट्त्वं सिद्धम् । रभ रामस्ये । डुलभप्
प्राप्तौ । यभ मैथुने । यम उपरमे । रम क्रीडायाम् । मन ज्ञाने । श्यना निर्देशो देवादिकस्य
ग्रहणार्थः । तेन मनु अवबोधने इति तानादिकस्य मनितेत्येव भवति । राम प्रह्लत्वे
शब्दे च । हन हिंसागत्योः । गम्लु गतौ । दिह उपचये । दुह प्रपूगणे । मिह सेचने । राह
बन्धने । वह प्रापणे । लिह आस्वादाने । रुह जनो प्रादुर्भवि च । दह भस्मीकरणे ।
दिश अतिसर्जने । दृशिर् प्रेक्षणे । दंश दशने । स्पृश संस्पर्शने । मृश आमर्शने । विश
प्रवेशने । रूप रिप हिंसायाम् । क्रुश आह्वाने । पिश अल्पीभावे । लिश गतौ च । रिश
हिंसायामुक्तः । पिधु संराद्धौ । रुधिर् आवरणे । रुधादिः । अनोरुष कामे । इति
दिवादिष्वच । राध् साध् ससिद्धौ । युध संप्रहारे । शुध शौचे । बुध अवगमने । सिध्यति-
बुध्यत्योः श्यना निर्देशात् भौवादिकयोः सेधतिबोधत्योरिड् भवत्येव । सेधिता बोधि-
तेति । क्रुध क्षुध कोपे । क्षुध बुभुक्षायाम् । व्यध ताडने । वन्ध बन्धने । शुप शोषणे ।
पप पुष्टौ । श्यना निर्देशात् पोपतिपुष्यत्योः पोपितेति । शिल्प आलिङ्गने । शुष्यति-
पुष्यतिसाहचर्यादस्यापि देवादिकस्य ग्रहणम् । शिल्पु दाहे इत्यस्य तु श्लेषितेति स्थितं

कैयटादिषु । कुप वैकृत्ये । द्विप अप्रोतो । विष्णु व्याप्तौ । विप अप्रयोगे च । पिपु संचूर्णने ।
 त्विप दोषी । तृप तुष्टौ । शिष्णु विशेषणौ । कृप विलेखने । तौदादिकसीवादिकौ । तप
 संतापे । तप ऐश्वर्ये क्रयादिः । तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे । तपि प्रक्षरणे । आप्ल
 व्याप्तौ । आप्ल लम्भने णिजभावपक्षे । डुवप् वीजसन्ताने । त्रिष्वप् शये । लिपं
 उपदेहे । लुप्लृ छन्देने । तृप प्रीणने । हृप हर्षविमोचनयोः । तृप्यति दृप्यत्योः "रथा-
 दिभ्यश्च" ७ । २ । ४५ । इति विकल्पितेदृत्वेषु अनिट्मु पाठः "अनुदात्तस्य च"
 (६ । १ । ५६) इत्यमागमार्थः । सृप्लृ गतौ । शप उपालम्भे । छुप स्पर्शे । क्षिप प्रेरणे ।
 स्कन्दिर् गतिशोपणयोः । हृद पुरीषोत्सर्गे । छिदिर् द्वैधोकरणे । भिदिर् विदारणे ।
 क्षुदिर् संपेपणे । अद् भक्षणौ । शद्लृ शातने । पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । खिद दैन्ये ।
 खिद्यति । खिन्दति । खिनतिश्च । नुद प्रेरणे । तुद व्यथने । त्रिष्विदा गात्रप्रक्षरणे ।
 श्यना निर्देशात् । त्रिष्विदा स्नेहनमोचनयोः इति भौवादिकस्येडेव । स्वेदिता । एवं
 पद्यतोति श्यना निर्देशात् पद गतौ इत्ययं गृह्यते । यस्तु पद वद स्वैर्वे इति भौवादिक-
 स्तस्य तु पदिते तीडेव । विद विचारणे । विद सत्तायाम् । श्नमा श्यना च
 निर्देशात् विदज्ञाने इत्यादादिकस्य चाग्रहणम् । वेदिता विद्यानाम्, वेदिता धनस्येति ।
 चान्द्रास्तु लाभाद्यर्थस्यापि विदेरनिट्त्वमाहुः । तथा च तत्सूत्रम् । विदेरलुक् इति ।
 डुपचप् पाके । पच व्यक्तीकरणे । द्वावपि । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिरपि । वचिभ्वा-
 दावपोत्येके । विजिर पृथग्भावे । रिचिर् विरेचने । प्रच्छ जीप्सायाम् । रञ्ज रागे ।
 णिजिर् शौचपोषणयोः । इदितो नुमकरण्णात् णिजि शुद्धावित्यदादेरग्रहणम् । विच
 क्षरणे । मुञ्चु मोचने । भञ्जो आमर्दने । भज सेवायाम् । भ्रस्ज पाके । यज देवपूजादौ ।
 त्यज हानौ । युजिर् योगे । पज सङ्गे । इति नुमस्त्रो
 शुद्धौ । भुज पालनाभ्यवहारयोः । इदितो
 ग्रहणात् श्रोत्रिजो भयव रुनयोरित्यस्य उद्विजितेति भवति । उपसंहरति इमे हलन्तेष्व-
 नितः इति । ननु यद्यनिट्त्वं कथंचिदिड्रहित्य विवक्षितम्, ततो दिविप्रभृतोना-
 मुदितामूदितां चानिट्कत्वात्संग्रहापत्तिः । अत्यन्तानिट्त्वविवक्षायां तु पचादिष्वत्यासिः
 तेषां क्रादिनियमादितः संभवात् । अथानिड्रग्रहणमनुदात्तोऽदेशोपलक्षणमित्युच्येत ।
 ततो मृजिरप्युद्देश्यः स्यात् । यद् वक्ष्यति—वचचिदस्यानुदात्तेषु पाठाद् "अनुदात्तस्य च"
 (६ । १ । ५६) इत्यम् अत्राक्षःत् इति । तथा चानिट्कारिकासु पठ्यते—भुजिस्वर्जि
 सृजि मृजि विद्वद्यनिट्स्वरानिति । सत्यम् । इडभावार्थं येऽनुदात्तोपदेशास्ते एवेह
 समूहोता । मृजस्त्वमर्थमेवानुदात्तोपदेशो नानिट्त्वार्थम् । ऊदित्वेन विकल्पितेडुत् ।
 तेनास्यात्रापाठेषु न दोषः । एतदेव स्पष्टयितुमाह—इत्यनिट्धातुसंग्रहः इति । अनिट्-
 त्वप्रयोजकानुदात्ताभिर्दं परिगणनम् । न त्वमर्थमेवानुदात्तानामपत्यर्थः । अनेवं परत्वे
 तद्वक्तव्यं स्यात् । इमे हलन्तेष्वनित् इतोयतैव सिद्धिः । नतत् सुष्टुच्यते । एवं हि
 तृप्यतिदृप्यत्योरप्यम् मात्रार्थः पाठो न कर्तव्यः स्यात् । वस्तुतस्तु मृजेरमर्थमप्यनुदात्तो-
 पदेशत्व नैष्यते । तदाह वामनः—अत्रागमोऽप्यस्य न दृश्यते । तदिहास्य पाठे प्रयोजनं
 चिन्त्यमिति । अत एवास्वरसादाचार्योऽपि तत्र वक्ष्यति केऽप्यमागम नैच्छन्तीति ॥१४०॥

१४१. सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु [७]

सिचि परस्मैपदे परे इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । अवैपीत् । आजीत् ।
विवाय । “एरनेकाचः” (६ । ४ । ८२) इति यण् । “न पदान्त”
(१ । १ । ५८) दीर्घ्यलोपयोर्लोपाजादेश एव न स्थानिवत् । तेन
“अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) इति यणः स्थानिवच्चात् वकारस्याच्-
परत्वं तेन “उपधायां च” (८ । २ । ७८) इति न दीर्घः । विव्यतुः ।
विव्युः ।

सिचि वृद्धिरिति । सिचोत्यङ्गापेक्षया परसप्तमी । परस्मैपदेष्विति तु सिजपेक्षया ।
इगन्तस्येति । “इको गुणवृद्धो” (१ । १ । ३) इति परिभाषया लभ्यते । ननु सर्वत्र
सिच्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वं गुणे कृते नेगन्त ववापि संभवति । मैवम् । “ह्यन्तत्तरण”
(७ । २ । ५) इत्यत्र सिचिग्रहणेन जाप्यते न सिच्यन्तरङ्गमस्ति इति । अन्यथा
श्रौणयीत्, अश्वयोत् इत्यत्राप्यन्तरङ्गत्वात् गुणायादेशयोः कृतयोः यान्तानां नेत्येव
निषेधसिद्धेस्तदनर्थकं स्यात् । अवैपीदिति । अजेः लुङ् च्लिस्तस्य सिच् अजेर्वीभावः ।
स चोपदेशावस्थायाम् एकाच्स्वरान्तरत्वेनानुदात्त इत्यनिट् । ततो वृद्धिः । अडागमः
पत्वम् । आजीविति । व्यभावपक्षे अजेरनुदात्तत्वाभावात् सिच इट् ईट् । सिचो लोपः ।
आडागमः । सर्वलोदीर्घः । विवायेति । वीभावे लिटो रालि वृद्धौ ‘द्विर्बचनेर्जिच’
(१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वात् द्वित्वमायादेशः । विव्यतुरित्यत्र वी अतुसिति
स्थिते परस्वादियङ् तस्य स्थानिवत्त्वात् वीशब्दस्य द्वित्वम् । तत्र कृतेऽनेकाच्त्वादियङ्
बाधित्वा परत्वाद् यणित्यर्थः । कृतेऽपि वा इयङ् तस्य “असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२)
इत्यसिद्धत्वाद् यण् भविष्यति । ननु यणि कृते विव्य् अतुसिति स्थिते “उपधायां च”
(८ । २ । ७८) इति दीर्घः स्यात् । न चाचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) इति यणः
स्थानिवत्त्वाद्दकारो न हल्पर इति वाच्यम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् अत आह—न
पदान्तेति सूत्रेणेत्यादि । अयमर्थः स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्
इति वार्तिकम् । स्वरे दीर्घे यलोपे च कर्तव्ये यञ्जादेशः स्थानिवद् भवति तर्हि
लोपलक्षण एव न वर्णलक्षणः । तेन चिकीर्षक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात्
“लिति” (६ । १ । १६) इति स्वरो भवति । पञ्चारत्य इत्यत्र तु यणः स्थानिव-
त्त्वात् इगन्ते द्विगो इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । तथा प्रतिदीब्ध इत्यत्र “अल्लोपो-
ज्जः” (६ । ४ । १३४) इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् “हलि च” (८ । २ । ७७)

१४२. अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् [७।२।६१]

उपदेशे यो धातुस्तासौ नित्यमनिट् ततः परस्य थल इट् न स्यात् ।

१४३. ऋतो भारद्वाजस्य [७।२।६३]

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तस्यैव थलि नेट् भारद्वाजस्य भतेन । तेन पक्षे इटोऽनुज्ञा विवेध । विवयिथ । क्षि क्षये । क्षयसि । अक्षुं व्रीत् । चिक्षाय । “अचि र्नुधातु” (६।४।७०) इतीयङ् । चिक्षियतुः ।

इति दीर्घो भवति । किर्योः गिर्योरित्यत्र तु यणः स्थानिवत्त्वान्न भवति । कण्डूति-रित्यत्रातो लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाद् यलोपो भवति । वाय्योरित्यत्र तु यणः स्थानिवत्त्वात् न भवति । एवमिहापि यणो लोपरूपत्वाभावात् स्थानिवत्त्वनिषेधः । तेन वकारोऽच्परः संपन्न इति दीर्घाभावः । आचार्यस्तु दीर्घयलोपयोरित्येव वदन् वार्तिकस्थस्वरग्रहणं नादृतवान् । पञ्चारत्न्य इत्यादेश्छान्दसत्वात् । तथा च “जसादिषु छन्दसि वा वचनम्” इति “जसि च” (७।३।१०६) इति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवति । तत्र छान्दसत्वादेव रूपवत्त्वोऽपि सेत्स्यति इति । विव्यतु-रित्यत्र ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ (५०) इति यणोऽसिद्धत्वमिति माधवः ॥ १४१ ॥

ध्वस्तास्वदिति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्वचिन्नित्यमनिट् इत्यपेक्षायां तासैः सन्निधानात् तत्रैवेति विज्ञायते इत्याह—तासौ नित्यमनिडिति । सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः तासाविव तास्वत् । यथा तासौ न भवति एवं थल्यपि इत्यर्थः । नित्यमनिटः किम् ? दुधविथ । नायं तासौ नित्यमनिट् धोता धवितेति “स्वरतिभूति” (७।२।४४) विकल्पितेत् त्वात् । अत एव क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यम् । नहिक्रमिस्तासौ नित्यानिट् “स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” (७।२।१६) इति वचनादारमनेपदे इङ्निषेधेन परस्मैपदेषु सेट्कत्वात् । वतिनिर्देशः किम् ? तासावित्युच्यमाने प्रकृतस्य तासावित्यस्यानुवृत्तावप्येतावदेव लभ्येत तासौ नित्यमनिट् थलीणं न भवति । ततश्च यस्तासावसत् तस्यावसत्त्वादेव नित्यनिट् तस्यापि निषेधः स्यात् । जघसियेति । अदेरादेशो घसिस्तासौ नास्तीति । वत्करणे तु सति यस्य तासौ प्रयुज्यमानस्य तासौ नेट् तथा-भूतस्य थल्यपीणं निषिध्यते न तु तत्राप्रयुक्तस्य । वतेः सादृश्यार्थकत्वात् । तथा च तत्र वक्ष्यति-घसस्तासावभावात् थलि नित्यामिड् । जघसियेति । न चास्यापि स्थानिवत्त्वात् तासौ सत्त्वमतिदेष्टुं शक्यम् । तस्याशास्त्रोक्तत्वात् । अचः किम् ? विभेदिथ । तास्वत् किम् ? वमूविथ । भवति ह्ययं “श्युकः किति” (७।२।११) इति नित्यमनिट् । थलीति किम् ? विव्यिव विव्यिम ॥ १४२ ॥

ऋतो भारद्वाजस्येति । ऋत इति तपरत्वाद् दीर्घान्तेषु तावन्नायं निषेधः ह्रस्वा-न्तेषु तु “अचस्तास्वत्” (७।२।६१) इत्येव सिद्धः । वृद्ध्वत्री यद्यपि सेटौ तथापि

वृद्धस्थलं न संभवति । आत्मनेपदित्वात् । वृत्रस्तु ह्यन्दसि ववर्थेति निपातनाद्
भाषायामिटा भाव्यम् । तस्मात्तयोरपि प्रतिषेधाधीमदं न युज्यते । न च वृत्रादिषु गुरो
रपरत्वे च कृतेऽनजन्तत्वाद् "अचस्तास्वत्" (७ । २ । ६१) इत्यस्याप्रवृत्तिः ।
तत्रोपदेशग्रहणस्यापकर्षणादुपदेशेऽनजन्तस्यापेक्षितत्वात् । तस्मात् सिद्धे सत्यादम्भो
नियमार्थं इत्याह—ऋदन्तस्त्वैवेति । तासौ नित्यमनिटां मध्ये ऋत एव भारद्वाजस्येण न
भवति नान्यस्येति । सामान्याकारेण नियम आश्रयते । तेन "अचस्तास्वत्" (७ । २ । ६१)
"उपदेशेऽजन्तः" इत्युभयोरप्ययं नियमः सिध्यति । तत्रायं सग्रहः—

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

तेनेति । विवोध इति स्थिते वलादित्वात् प्राप्तः इट् एकाच इति निपिद्धस्ततः
क्रादिनियमात् पुनः प्राप्तः 'अचस्तास्वत्' (७ । २ । ६१) इति प्रतिपिद्धः पुनः भार-
द्वाजनियमात् पक्षे प्रतिप्रसूयते इत्यर्थः । विवधिय इति । गुरोऽप्यदेशः । विवधेति ।
"एलुत्तमो वा" ७ । १६१ इति वा वृद्धिः । विव्यिव । विव्यिम इति । क्रादिनियमान्नि-
त्यमिट् । वलादित्वात् पक्षे आजिथेति । भारद्वाजनियमात् थलि पक्षे वलाद्यार्धघातुकं
संभविष्यताति पक्षे व्यादेशाभावः । आजिव । आजिम । अत्र वमयोः क्रादिनियमेन
नित्यमिटा भाव्यमिति वलादित्त्वस्यासम्भवान्नित्यं बोभावेन भवितव्यमिति तदयुक्त-
मित्याहुः । तदुक्त काशिकायाम्-केचिद् वमयोर्वलादित्वस्य क्रादिनियमेनेटा पर्यवसन्नत्वाद्
कदाचिदपि वलाद्यार्धघातुकाभिव्यक्तिरिति नात्रायमादेशविकल्पः । थलि तु भवत्येव
यतस्तत्रेड् विकल्पितः । वेत्ता । अजिता । आशिष्यवलादित्वान्नित्य वी । वीयात् ।
वेष्यति । अजिष्यति । अवेष्यत् । अजिष्यत् । क्षि क्षये । अकर्मकोऽयम् । अन्तर्भावित्त-
प्यर्थस्तु सकर्मकोऽपि संभवति । तथा च भाष्ये । न क्षीयते इत्यन्तरमिति निरुक्तम् ।
क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ । क्षि हिंसायाम् इति स्वादौ । वैदिकोऽयं भाषायामपि
प्रयुज्यते । 'पञ्चबाणः क्षिणोतीति' । क्षयति । क्षयेत् । अक्षेणोदिति । लुङि च्लैः
सिच् "एकाचः" (७ । २ । १०) इतीङ्निषेधः । ईट् । सिचि वृद्धिः । चिञ्जयेति ।
लिटो एल्, द्वित्वम्, हलादिः शेषः । "कुहोश्चुः" (७ । ४ । ६२) वृद्ध्यायादेशौ ।
चिञ्जियतुः । संयोगपूर्वत्वात् "एरनैकाचः" (६ । ४ । ८२) इति यणभावे इयङ् ।
"ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति नियमाद्देट् । चिञ्जियथ । चिञ्जेथ ।
चेत्ता ॥ १४३ ॥

१. चिप् हिंसायाम् इति त्रयादौ इति सर्वेषु पुस्तकेषु पाठः किन्तु त्रयादौ तथापाठाभावा-
दसंगतः प्रतिभाति ।

१४४. अकृत्सार्वधातुकयोः [७ । ४ । २५]

अकृद् यकारे असार्वधातुके च यकारेऽचो दीर्घः स्यात् । क्षीयात् । कटे
वर्षावरणयोः ।

१४५. ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् [७ । २ । ५]

हमयान्तस्य क्षणादेर्यन्तस्य श्वयदेश्च एदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ
सिचि । गुप् रक्षणे ।

अकृदिति । “अयङ् यि विङति” (७ । ४ । २२) इत्यतः ‘यि क्तीत्यनुवर्तते
इत्याह—अकृद् यकार इति । अत्र यकारमात्रस्य प्रत्ययस्यासम्भवात् “यस्मिन् विधि-
स्तादादावल्ग्रहणे” (५०) इति वचनाच्च यकारादावकृत् सार्वधातुके चेति व्यास्येयम् ।
अकृति किम् ? प्रस्तुत्य । असार्वधातुक इति किम् ? चिनुयात् । विङतीति किम् ?
उच्यतात् । “सुपां सुलुक्” (७ । १ । २६) इति टाया यादेशः । क्वचिद्वृत्तौ विङतीति
न पठ्यते । तत्रायमाशयः—उच्येत्यादेः छान्दसत्वान्नातिप्रसङ्ग इति । चेप्यति ।
अचेप्यत् । कटे । कटतीत्यादि ॥ १४४ ॥

ह्यन्तर्णोति । ह् च म् च य् च ह्यन्तम्, तदन्ते येषां ते ह्यन्ताः हकारान्ताः
मकारान्ताः यकारान्ताश्चेत्यर्थ इत्याह—ह्यन्तस्येति । हान्ताश्च ग्रहादयः । मान्ताः
शमुयमुचमुप्रभृतयः । यान्ताः अयदयप्रभृतयः । षण्णोदरति । जरा हिंसायाम् । श्वस
प्राणधारणे । जागृ निद्राक्षये । यन्ताः उनयत्यादयः दुःश्लोश्च गतिवृद्धयोः । एदित्
एकार इद् येषाम् । अकटोविति । ‘अतो ह्लादेर्लघोः’ (७ । २ । ७) इति विकल्पिता
वृद्धिर्निषिध्यते । यस्तु इट् कटि कटौ गतौ इतोदित् पठ्यते तस्येदित्वाभावाद् वृद्धि-
विकल्पो भवत्येव । अकटौत् । अकटौत् इति । ईदित्वे प्रयोजनं चास्य निष्ठायां
“श्वोदितो निष्ठायाम्” [७ । २ । १४] इति र्णनिषेधः । कट्टः कट्टवानिति यथा स्या-
दिति क्षीरस्वामी । एवं चानेनैव सिद्धे एदितः पृथक्पाठोऽर्थभेदप्रदर्शनार्थः । निष्ठायां
सेट्त्वार्थो वेत्याहुः । अन्ये त्वदितमपरं कटिं पठन्ति । तस्येदित्वान्नुमि कण्टति
अकण्टौत् । चकण्ट । कण्टिता । कण्ट्यादित्याद्युदाहार्यम् । अपरे तु कटो इति पठित्वा
ई इति धात्वन्तरस्य प्रक्षेपं वक्ष्यन्ति । तेन “उदयति विततोर्ध्वरस्मिर्ज्जौ”
इत्यादिप्रयोगः सिद्धयति । गुप् । ऊदित् ॥ १४५ ॥

१४६. गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः [३।१।१८]

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । उपधागुणः ।

१४७. सनाद्यन्ता धातवः [३ । १ । ३२]

सनादयः क्रमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । शप्-
त्त्वादि । गोपायति ।

गुप्धूप । गुप् रक्षणे । धूप संतापे । विच्छ गतौ । तुदादि । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्वार्थे इति । “अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति” इति न्यायात् । उपधागुण इति । आयस्य-र्धधातुकत्वात् “पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुपेर्गुण इत्यर्थः ॥ १४६ ॥

सनाद्यन्ताः । सन् आदिर्गेषां ते सनादयः तेषु सन्ताः अवयवा येषां ते सनाद्यन्ताः । तद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिस्तेन समुदायानामेषां संज्ञा सिध्यति । अन्तशब्दोऽवयववाचो । वृत्तौ तु प्रत्यया अन्ते येषामिति प्रत्यासन्नार्थकथनम्, न त्वयं विग्रहः समानाधिकरणानां बहुब्रीहिरिति कथनात् । यद्वा “सप्तमीविशेषणे” (२ । २ । ३५) इति ज्ञापकात् वैयधिकरण्येऽपि सप्तम्यन्तस्य समासः गड्वादित्वादन्तशब्दस्य परनिपातः । अन्तशब्दोऽत्र समासिवचनः । आदिग्रहणग्राह्यानाह-क्रमेणिङन्ताः इति ।

सन्-व्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यपोऽधाचारविवध् एिज्यङ्ङी तथा ।

यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामा सनादयः ॥ इति ।

धातुसंज्ञा इति । धातुशब्दोऽत्र स्वरूपपरो न भूवादिपरः । अनेकसंज्ञाविधाने प्रयोजनाभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽपि तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणं संज्ञाविधावपि तदन्तलाभार्थम् । यदि भूवादय इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेत्युच्येत तदा सनादीनामि-
यत्परिच्छेदो न स्यात् अतः पुनर्धातुग्रहणम् । यदि तु सनाद्यन्ता धातव इत्यस्या-
नन्तरं भूवादयश्चेत्युच्येत ततः शक्यं धातुग्रहणमकर्तुम् । धातुसंज्ञायाः प्रयोजनमाह—
शप्तिवादीति । धातुसंज्ञायां सत्यां तु “धातोः” इति विहिताः शवादयो विकरणाः
सिद्ध्यन्ति तिवादयश्चेत्यर्थः । न ह्येव गोपायतोत्यस्य प्रक्रियाक्रमः तिवाद्युत्पत्तेः पूर्वं
शपोऽनुपपत्तेः । यद्वा तिवादयश्च शप् च तयोः समाहारद्वन्द्वः । “अल्पाचूतरम्”
(२ । २ । ३४) इति शपः पूर्वनिपातः । गोपायतीति । शपि कृते “अतो गुणे”
(६ । १ । ६०) इति पररूपम् । गोपायेदित्यादि ॥ १४७ ॥

१४८. आयादय आर्धधातुके वा [३ । १ । ३१]

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

१४९. अतो लोपः [६ । ४ । ४८]

अकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके । अगोपायीत् । ऊदिच्चादिङ् वा ।
अगोपीत् । अगौप्सीत् । अगौप्ताम् ।

आयादय इति । आर्धधातुके इति । न परसप्तमो, तथा सति यदि गुपादिभ्यः आर्ध-
धातुके परत आयादयो भवन्तीत्यर्थः स्यात् । ततोऽन्तरङ्गत्वादायप्रत्यये कृते तदन्ता-
दार्धधातुके उत्पन्ने सति प्रागुत्पन्नस्यायस्य पुनरुत्पत्ति विकल्पयितुं न शक्यते इति
तुगादिवन्निवृत्तिरेवोक्ता स्यात् । ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रोभाविद्वक्षायां 'अप्रत्ययात्'
(३ । ३ । १०२) इत्यकारप्रत्यये कृते तन्निवृत्त्य भावपक्षे गोपायति काममिष्टं
सिद्धयति । निवृत्तिपक्षे तु गोपा इत्यनिष्टं प्राप्नोति । गुप्तिरिति चेष्टं न सिद्धयति ।
लिटि च जुगोपेत्यत्र निवृत्तिपक्षे प्रत्ययलक्षणो "कास्प्रत्ययात्" (३ । १ । ३५)
इत्याम् स्यात् । ततश्च गोपाञ्चकारेत्येव प्रसज्यते । अतो विषयसप्तमोति व्याचष्टे—
आर्धधातुकविवक्षायामिति । आर्धधातुकसामान्येऽवस्थितेऽपि तद्विशेषमिहोत्पादयिष्वा-
मीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थः । आयादय इति । "आयादय आर्धधातुके वा" (३ । १ । ३१)
"अतेरीयङ्" (३ । १ । २६) 'कमेणिङ्" (३ । १ । ३०) इति त्रय इत्यर्थः ।
वा स्युरिति । एकवाक्यतया तदुत्पत्तिरार्धधातुके विकल्प्यते इत्यर्थः । तेन यथायथं
पश्चादार्धधातुकप्रत्ययाः भवन्ति । तेन गुप्तिः । गोपाया । जुगोपेत्यादि सिध्यतीति
भावः । अत एवास्मादायाभावपक्षे यङ् सिध्यति । जोगुप्यते इति । यङ्लुक् न भवति ।
लुका आर्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नास्यार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति । आयपक्षे
त्वनेकाच्त्वाद् यङेव नास्ति ॥ १४८ ॥

अतो लोपः । अर्धधातुक इत्याधिक्रियते सा च विषयसप्तमो परसप्तमो चेत्युभयं
स्थितमाकरे । अगोपायीदिति । ऊदित्वस्य केवले चरितार्थत्वादायान्ताङ् विकल्पः
एकाच इत्यधिकाराच्च । अगोपोदिति । अयाभावपक्षे ऊदित्त्वादिति अपृक्तत्वादीटि च
"इट ईटि" (८ । २ । २८) इति सिचो लोपः । अगोप्तीदिति । इडभावे "वद्वज"
(७ । २ । ३) इति वृद्धिः । तामादिपु "भ्रुवो भ्रुलि" (८ । २ । २६) इति सिचो
छोपादगोप्तामिति ॥ १४९ ॥

१५०. कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि [३ । १ । ३५]

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्च आम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे । कृबोऽनु-
प्रयोगः । गोपायामास । जुगोप । जुगोपिथ । गोपायिता । गोप्ता । गोपाय्यात् ।
गुप्यात् । एवं धूप संतापे । धूपायतीत्यादि । तप संतापे । गोपिता ।
एकाजनुदात्तत्वाद्नेट् । अताप्सीत् । अताप्तम् । तेषतुः ।

१५१. उपदेशेऽत्वतः [७ । २ । ६२]

धातुपाठेनाकारवत्स्तासौ नित्यानिटः परस्य थलो नेट् स्यात् । “ऋतो
भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति पक्षे इट् । तेषिथ । ततथ् । चमु अदने ।

कासप्रत्याविति । कासु शब्दकुत्सायाम् । प्रत्ययान्ता धातवः सनाद्यन्ताः । आम्
स्याविति । मान्तः प्रत्यय इति पक्षेणैवमुक्तम् । अदन्तत्वपक्षे त्वामः स्यादित्यवक्ष्ये ।
ननु मन्त्रे इति मन्त्रशब्दः ऋग्यजुःसामसु मुख्यः आथर्वणापि ऋग्यजुष एवान्त-
र्भवन्ति । अन्यत्र गौणः । छन्दसोत्येव तु नोक्तम्, ब्राह्मणोऽपि आमो दर्शनात् । अथाह-
शुनः शेषः ईक्षाञ्चक्र इति । गोपायामासेत्यत्र यद्यप्यवश्यं वक्तव्येन “अनेकाच आम्-
क्तव्यः” (वा०) इत्यनेनार्थः सिद्ध्यति । तथापि तस्य चुलुम्पादिष्वप्राप्तप्रापणार्थत्वात्
चकावित्यादिष्वेकाज्भ्यः प्रत्ययान्तेषु नियमार्थत्वाद्वा सूत्रमेतदुपन्यस्तम् । जुगोपियेति ।
आमोऽभावे गुप्रेद्वित्वादि । ऊदित्वेऽपि क्रादिनियमान्नित्यमिट् । यावान् कश्चिदिडभावः
प्रतिषेधनिवन्धनो वा विकल्पनिवन्धनो वा स सर्वः क्रादिनियमेनापोद्यते इति मतेनै-
तदुदाहृतम् । ये तु क्रादिनियमः प्रतिषेधमात्र विषय इति वदन्ति तेषा विकल्पो भवत्येव ।
जुगोपिथ । जुगोप्येति । तथा च वक्ष्यति । ररन्विव रेध्व । अत्र परत्वादिङ् वा ।
केचित् क्रादिनियमान्नित्यमिट्माहुः । एवं वमयोरपि । एवमिति । आयादिकार्यमस्य
पूर्ववदित्यर्थः । गुरुपधत्त्वादुपधागुणवर्जम् । धूपायतीत्यादि । इत्यादिशब्दात् धूपायेत् ।
धूपायतु । अधूपायत् । अधूपायीत् । आयाभावे अधूपोत् । अतूदित्वान्नित्यमिट् । धूपा-
यामास । दुधूप । धूपायिता । धूपिता । धूपाप्यात् । धूप्यात् इत्यादि । तप तपती-
त्यादि । एकाजनुदात्तत्वाविति । तपति प्या पिबति इति तेषु पाठादित्यर्थः । अताप्तमिति ।
“ऋतो भलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । वेपतुरिति । “अत एकहल्मध्य”
(६ । ४ । १२) इत्येत्वाभ्यासलोपो ॥ १५० ॥

उपदेशे । अनजन्तार्थं आरम्भः । उपदेशे किम् ? कर्षा चकपिथ । अत्त्वतः
किम् ? भेत्ता । विभेदिथ । तपर करण किम् ? राद्धा । रराधिथ । तासौ किम् ?

१५२. ष्टिवुक्लमुचमां शिति [७ । ३ । ३५]

एषामचो दीर्घः स्यात् शिति । अत्र देवादिकस्य क्लमो ग्रहणम् । आचामति । आङ् किम् ? चमति । विचमति । मान्तत्वान्न वृद्धिः अचमोत् । क्रमु पादविक्षेपे ।

जिघृक्षति । जग्रहिय । नित्यानिट् किम् ? अङ्क्ता । अङ्गिता । आनङ्गिय । तेषिषेति । “थलि च सेटि” (६ । ४ । १२१) इत्येत्वाभ्यासलोपो । थलो निषेधात् । तेषिव । तेषिम । तप्ता । तप्यादित्यादि । चमु अदने । इतो द्वौ सेट्कौ ॥ १५१ ॥

ष्टिवुक्लम् । ष्टिवु निरसने । क्लमुग्लानौ । दिवादिः । चमु अदने । आङ्पूर्वः । अच इति । एतद् “अचश्च” (१ । २ । २८) इति परिभाषया लभ्यते । न चासौ भौवादिषु प्रसिद्ध इत्यत आह—अत्र देवादिकस्येति । अन्यस्यासम्भवात् साहचर्यं वाध्यते इति भावः । यत्तु दिवादौ वदयति—भौवादिकस्य क्लमतीति । तत्र भौवादिकग्रहणं शब्दत उपलक्षणम् । तत्र दीर्घाभावस्त्वन्यमताभिप्रायेणोक्त इति ज्ञेयम् । क्रयतीति प्राप्ते इत्यध्याहृत्य योज्यम् । अथवा तु गर्हायाम् । तेन क्रमतीति कौमारा उदाहरन्ति तद्गर्हितमित्यर्थः । अथदेवं योज्यम् । न तु क्लमिर्देवादिकः तत्र “शमामष्टानां” (७ । ३ । ७१) इत्येव सिद्धं किं क्लमिग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—अत्रेत्यादि श्यन्विकरणस्येति । शब्दिकरणोपलक्षणम् । अत्र ग्रहणम् इति च छेदः । तेनात्र शमादित्वादेव सिद्धेः क्लमिग्रहणं न श्यनर्थम्, किं तु शवर्यमित्यर्थः । तदुक्तं काशिकायाम्—क्लमिग्रहणं शवर्यम् इति । न चेवं श्यनोऽप्यनेनैव सिद्धत्वात् क्लमेः शमादिपाठोऽनर्थक इति शङ्क्यम् । शमादिपाठो धिनुडाद्यर्थः इति माधवेनोक्तत्वात् । यद्वा सहवृत्त्या माधवोक्तं द्रूपयितुमाह—अत्रेत्यादि । अत्र दीर्घविधौ देवादिकस्य शमादिषु पठ्यमानस्य क्लमेग्रहणमनर्थकमाह—ष्टिवुक्लमित्येव शन्यपि सिद्धेरित्यर्थः । न चास्यासति पाठे “शमामष्टानां” (७ । ३ । ७४) इति संख्याविरोधः स्यादिति वाच्यम् । क्लमिं मदेरनन्तरमुत्कृष्य सप्तैव शमादीन्ङीकृत्य शमां सप्तानामित्येव न्यासितुमुचितत्वात् । धिनुण्विधौ चाष्टाभ्य इत्यधिकसंख्योपादानेनानन्तरात् क्लमेरपि धिनुणोऽपि सुसाधत्वादित्याशयात् । इदमेवाभिप्रेयाय हरदत्तोऽपि । यद्याह—शमेः श्यनिपूर्वेण सिद्धत्वाच्चमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । आचमामित्युपात्तः आङ् किम् ? ‘संयसश्च’ (३ । १ । ७२) इतिवद् विवक्षित उत्तोपेयिवानिति वदविवक्षित इति प्रश्नः । इतरः प्रत्युदाहरणव्याजेन विवक्षित इत्युत्तरयति । चमति विचमतीति । केवलस्यान्योपसर्गपूर्वस्य च न भवतीति

१५३. वा भ्रासम्भासभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसिन्नुटिलष।

[३ । १ । १०]

एभ्यः श्यन् वा स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । क्रम्यति ।

१५४. क्रमः परस्मैपदेषु [७ । ३ । ७६]

क्रमो दीर्घः स्यात् शपि परस्मैपदेषु । क्रामति ।

भावः । मान्तत्वादिति । “अतो ह्लादेर्लघोः” (७ । २ । ७) इति विकल्पिताऽपि हलन्त-
लक्षणा वृद्धिः “ह्यन्त” (७ । २ । ५) इति निषिध्यते इत्यर्थः । चञाम । चेमतुः ।
चेमुः । चमितः । चम्यादिति । क्रमु । उदित् । उकार “उदितो वा” (७ । ३ । ५६)
इतीद् विकल्पार्थः । क्रान्त्वा । क्रमित्वेति ॥ १५२ ॥

वा भ्रासेति । भ्रास् भ्लास् दीप्तौ । भ्रमु चलने । भ्वादिः ज्वलादिः फणादिः ।
भ्रमु अनवस्थाने दिवादौ पुपादिः । शमादिः । उभयोरपि ग्रहणम् । तेन भ्वादेर्वा श्यनि
भ्रमति । भ्रम्यति । शमादेस्तु दीर्घे भ्राम्यन् इति त्रैलप्यम् । क्रमु पादविच्छेपे ।
क्वमु ग्लानौ । त्रसौ उद्वेगे । वृट छेदने । लप कान्तौ । श्यन् वा स्यादिति । उभयत्र
विभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः क्लमित्रसौ च दिवादयस्तेषां “दिवादिभ्यः श्यन्”
(३ । १ । ६६) इति नित्ये प्राप्ते वृटेस्तौदादित्वात् इतरेषां च भौवगदिकत्वादप्राप्ते
विधानात् । भ्राम्यतीति । अशमादित्वात् “शमामष्टानां” (७ । ३ । ७४) इति न
दीर्घः । “क्रमः परस्मैपदेषु” (७ । ३ । ७६) इत्यपि न भवति । शपीति व्याख्यास्य-
मानत्वात् । एतच्च परमतेनोक्तम् । स्वमते तु शिन्मात्रेऽपि दीर्घविधानात् क्राम्यतीत्येव
भवति ॥ १५३ ॥

क्रमः परस्मैपदेषु । शपि परस्मैपदेऽपि । अत्र शपीति धात्वपेक्षया पर-
सप्तमौ । परस्मैपदेऽपि तु शबपेक्षया । अत्र यद्यपि “ट्रिवृक्लमुचमां शिति”
इत्यनुवर्तते इत्याकरे स्थितम् । तथाप्यत्र परमतेन शपीति व्याख्यातम् । तथा च
कौमारं सूत्रम्—ट्रिवृक्लम्वाचमामनि । क्रमः परस्मैपदेषु इति । अनिति शबुच्यते ।
तन्मतेनैव क्रम्यतीति श्यनि दीर्घाभाव उदाहृतः । स्वमते पुनः शबग्रहणं शितीत्यस्योप-
लक्षणांमिति व्याख्येयम् इत्याहुः । वस्तुतस्तु क्रम्यतीति पूर्वमुदाहृत्य क्राम्यतीति शबर्थ
दीर्घमवतारयतां शपीति व्याचक्षणाणामाचार्याणां यथाश्रुत एव तात्पर्यं प्रतीमः ।
युक्तं चैतत् । तथा हि “इपुगमियमां छः” (७ । ३ । ७७) इत्यत्रानुदित्वात्पत्तेः इष्यते-

१. उकार इति नास्ति क० पु० ।

२. इतीट् कार्यनिङ्विकल्पार्थं इति क० पु० ।

३. त्वयत्रानुदित्वात्पत्तेः इति क० पु० ।

१५५. स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते [७ । २ । ३६]

यत्रात्मनेपदनिमित्तं नास्ति तत्रैव स्नुक्रमोरिट् स्यात् । अक्रमीत् । यम उपरमे ।

रिच्छतेश्च व्यावृत्त्यर्थं "वसस्याचि" (७ । ३ । ७२) इत्यतोऽचोत्यनुवर्त्यं शित्यचीति काशिकायां व्याख्यातम् । एवं च संदशपठिते "क्रमः परस्मैपदेषु" (७ । ३ । ७६) इत्यत्राप्यचि शितोति संबन्धाच्छप्येव भवितुं युक्तमिति । अन्ये त्वाहुः—छिवुक्त्वाम्बति सिद्धे क्लमः शमादौ पाठः श्यन्येवाष्टाना दीर्घ इति नियमार्थः । तेन क्लमेः श्यनि न भवतीति । क्लमेः शमादिषु पाठशिचन्त्यप्रयोजन इति वदता हरदत्तेनाप्येव चिन्ता सूत्रिता इति शपोत्युक्तम् । परस्मैपदेष्विति किम् ? आक्रमते । कथं तर्हि क्रामेति । अत्र "अतो हेः" (६ । ४ । १०५) इति हेर्नु किं कृते दीर्घो न स्यात् । प्रत्ययलक्षणमपि नास्ति । "न लुमता" (१ । १ । ६३) इति निषेधात् । नैप दोषः । प्रत्यासत्तेर्हि तत्रायमर्थो व्यवस्थितः लुमता लुप्ते प्रत्यये यस्याङ्गसज्ञां तन्निबन्धनं कार्यं न भवतीति । इह तु लुप्ते हौ विकरणान्तमङ्ग न तस्य कार्यं दीर्घः । यस्य तु कार्यं क्रमे न स हावङ्ग किं तु शपि न चासौ लुमता लुप्त इति स्यादेव प्रत्ययलक्षणेन परस्मैपदपरत्वम् ॥ १५५ ॥

स्नुक्रमोरिति । स्नु प्रस्रवणे । क्रमु पादविक्षेपे । अत्र स्नुक्रमोर्बलादेराधघातुकस्येड् भवति । आत्मनेपदनिमित्तस्याभावे इत्यक्षरार्थः । तत्रानयोर्दात्तत्वादेवेदः सिद्धेरात्मनेपदनिमित्तम्, इड्निवृत्त्यर्थम् । नियमार्थमेतदिति न च प्रस्नुतः प्रस्नुपति, क्रान्तः इत्यादौ "श्र्युकः किति" (७ । २ । ११) "सनि ग्रहगुहोरच" (७ । २ । १२) 'यस्य विभापा" (७ । २ । १५) इति निषेधविषयेऽपि इड्ब्यावृत्त्यर्थमेतत्स्यादिति वाच्यम् पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणेन निषेध एव बलवानिति व्यवस्थितत्वात् इति व्याचष्टे—यथेत्यादि । तत्रैवेत्येवकारेण यत्र प्रयोगे आत्मनेपदस्य निमित्तं भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः क्रमेर्वृत्त्यादप्यश्चार्थाः उपसर्गविशेषाश्च सन्ति तत्र नेडित्यर्थः । ('न चैवं प्रस्नविश्रयते इत्यत्रातिप्रसङ्गः । न हीयं सति सप्तमी किं तु प्रथमाद्वितीयान्तः स्नुक्रमोर्विशेषणम् । यत्र स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते तत्र नेति । इह तु वयडो ङकारस्तस्य निमित्तम्, न स्नुः । अत एव निमित्तग्रहणमकृत्वा सति सप्तम्येव नाश्रिता, दुर्लभा च सा 'तस्मिन्निति" (१ । १ । ६६) इति नियमात् । परसप्तम्यां तु प्रविक्रंस्यते इत्यत्र न

१. यस्यासातस्येति क० पु० ।

९. परमैपदत्वमिति ल० पु० ।

३. न चेत्यारभ्य—व्यवस्थितत्वादित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

४. नचैव भित्त्वारभ्य—घातो स्नुभाभ्यामित्यन्तोभागे नास्ति क० पु० ।

१५६. इणुगमियमां छः [७ । ३ । ७७]

एषां छोजन्तादेशः स्याच्छिति । यच्छति ।

स्यात् स्येन व्यवधानात् । घातोस्तु माभ्यामिति) निमित्तशब्दश्चायं कुर्वद्रूपवचनः । यत्र स्नुक्रमो आत्मनेपदं प्रवर्तयतस्तत्रैवेप्निपेयः इति न तु योग्यतापरः । तेन कर्मकर्तृविपयात् भावकर्मविपयाच्चास्मात् परस्य कृतः सत्यामप्यात्मनेपदयोग्यतायामात्मनेपदाभावात् प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यामितोऽ् भवत्येव अत एव “चिक्रसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः” इत्यपप्रयोगमाहुः । कत्रर्थे तु कृत्तिक्रमे कर्तर्यात्मनेपदविपयादसत्यप्यात्मनेपदे प्रतिपेय इति वाचनिक इडभावे प्रकृन्ता इति भवतीति कृदन्ते स्वयमेव वक्ष्यति । तेन सत्यात्मनेपदे प्रतिपेवोऽयम् । यथा प्रकंस्यते प्रचिकंस्यते । वृत्त्याद्यर्थेऽपि कस्यते चिकंसते इति । न चार्थविशेषा उपसर्गविशेषाश्चात्मनेपदस्य निमित्तं न क्रमतिरिति शङ्कनीयम् । यतस्तेषां विपयतयाविशेषणत्वात् तद्विशिष्टो घातुरेव निमित्तम् । सन्नन्तेऽपि ‘पूर्ववत्सनः’ (१ । ३ । ६१) इति प्रकृतिगत मेवात्मनेपदस्य निमित्तमतिदिश्यते इति क्रमिरेवात्मनेपदनिमित्तं चिकंस्यते इति । भावकर्मणोरपि परत्वात् ‘पूर्ववत्सनः’ (१ । ३ । ६२) इत्येवात्मने पदमितोऽभावाद् भवति । यदा तु सन्नन्ताणि च तदात्मनेपदस्य न क्रमिनिमित्तमितोऽ् भवत्येव चिक्रमिपयते इति । तथा कर्मकर्तृपि चिक्रमिपते स्वयमेवेति । अत्र हि कर्मवदतिदेशनिमित्तमेवात्मनेपदं न क्रमिनिमित्तमिति माधवः । ह्रदत्तश्चाह—सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येद् प्रतिपेयात् क्रमेश्चैति वार्तिककारवचनादिहापि आत्मनेपदेन समानपदस्थत्वादिटा न भाव्यमित्याकरादनुसंधयेम् । अक्रमोदिति । नन्वात्मनेपदे निपेयार्थमित्युचं न विध्यर्थमित्युक्तम् तत्कोऽत्रास्योपयोगः? । सत्यम् । नियमशास्त्रमपि पूर्वं विधिमुखेनैव प्रवर्ततेऽवघातादिविधिवत् । उत्तरकाल तु कैमर्याकांताया १ नियमः फलति । तदुच्यते-फलतो नियमभाव इति । परिमंश्या तु निपेयमुखेन प्रवर्तते इत्यस्माद्भिद्यते । यतु कैपटेनीकम्—इह शास्त्रे परिसंख्यैव नियमशब्देनोच्यते इति । तदपूर्वीयत्वाभावसाम्यात् । तथा च प्रत्यक्षविधित्वानेनैव भवितव्यमिति । शैलो चैयमाचार्याणामन्यत्रापि दृष्टव्ये । अक्रमिष्टाम् । चक्राम । क्रमिता । क्रम्यात् । क्रमिष्यति । यम । केचिदमुमुक्षितं पठन्ति उपरमो निवृत्तिः । इतो द्वावनिटौ ॥ १५५ ॥

इणुगमि । इणु इच्छायाम् । गम्लु गतौ । यमु उपरमे । अत्र घातौ चेपिरुदित् पठ्यते । तस्य प्रयोजनम् । इणु गताविति देवादिकस्येप्यते इणु आभीदग्धे इति । क्रयादिकस्येपेश्च मा भूदिति । ये त्वनुदितं पठन्ति तेऽत्र “क्सस्याचि” (७ । ३ । ७२) इत्यनुवर्तयन्ति । तेन शित्यचि छत्वं विधीयमानम् इष्यति, इष्णातीत्यत्र न भवति ।

१. आत्मनेपदस्य निमित्तमित्यारभ्य इत्येवात्मने इत्यन्तो भागः पाण्डुलिपौ व्यत्यासं गतः ।

१५७. यमरमनमातां सक् च [७ । २ । ७३]

यमादेरादन्ताच्च सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु एषां सगागमश्च । अयंसीत् । येमिथ । ययन्थ । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । प्रणमति । अनंसीत् । नेमिथ । ननन्थ । हय गतौ । यान्तत्वान्न वृद्धिः । अहयात् । दल विशरणे ।

१५८. अतो लान्तस्य [७ । २ । २]

अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याङ्गस्याकारस्य वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैपदेषु । “नेटि” (७ । २ । ४) अदालीत् । त्रिफला विशरणे ।

न चैवमपीप्णातेर्लोटि हौ परे हलः शानजादेशे इपाणेत्यत्र प्रसङ्गः । अत्रो विशेष्यत्वेन तदादिद्विध्यभावेनाज्मात्रे शिति छत्रज्ञापनात् । यच्छतीति । “छे च” (६ । १ । ७३) इति तुकि श्चुत्वम् ॥ १५६ ॥

यमरम । यम उपरमे । रम क्रीडायाम् । एम प्रहृत्वे शब्दे च । अत आदन्ता यावाप्रभृतयः । पष्ठोनिर्देशाद् यच्छते सक् भवति । इट् पुनः सिच एवार्धघातुकस्येडित्यधिकारात् इति व्याचष्टे-यमादेरित्यादि । अयंसीदिति “एकाच” (७ । २ । १०) इतीर्णनिपेधे प्राप्तेऽनेन सिच इटि ईटि च कृते “इट ईटि” (८ । २ । २२) इति सिचो लोपे एकादेशे च कृते “नश्चापदान्तस्य” (८ । ३ । २४) इति मस्यानुस्वारः । नन्वत्र इटि सत्यसति वा श्विशेषो नास्ति । मैवम् । सतीटि “नेटि” (७ । २ । ४) इति हलन्तलक्षणवृद्धिर्न भवति । असति तु सा स्यात् । अयंसिष्ठात् । अयंसिपुः इत्यादौ इटः श्रवणमप्यस्त्येव विशेषः । ययाम । येमतुः । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । यंम्यात् । यंस्यति । एणमु । प्रणमतीति । “उपसर्गादिसमासेऽपि एणोपदेशस्य” (८ । ४ । १४) इति एत्वम् । अनंसीदिति । “यमरम” (७ । २ । ७३) इति इट्मवौ । नेमियेति । “उपदेशेऽज्वतः” (७ । २ । ६२) इति निपेधस्य “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति नियमेन पठे निवृत्तेरिट् । “धाल च सेटि” (६ । ४ । १२१) इत्येत्वाभ्यासलोपो । नन्ता । नम्यादित्यादि । हय । हयति । हयेदित्यादि । जहाय । तासौ नित्यं सेट्वाद् जहयिथ । हयितेत्यादि ॥ १५७ ॥

अत्रो । यद्यन्तवचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिः अङ्गं चान्यपदार्थः । ततोऽन्तग्रहणमनर्थकम् । वर्साग्रहणे तदन्तविधेः सिद्धत्वात् । अथ समीपवाचिचिन्तान्तशब्देन पष्ठोऽभाते रफलकारयोः समीपभृतस्यातो वृद्धिरिति । ततो लूपिरणिलिप्रभृतिष्वपि स्यात् ।

१५९. आदित्रिटुडवः [१ । ३ । ५]

म्वादेशतोराद्या जिडुडु एते इतः स्युः । अकालीन् । अभ्यासचत्वं-
स्यैवं प्रत्यसिद्धत्वादेशे प्राप्ते “अभ्यासजश्चत्वं एचतुकोः सिद्धे वाच्ये”
(वा०) इति वचनादेशादित्त्वेनैवनिषेधे प्राप्ते ।

यदि चर्त्तं न तदन्तरञ्च कर्मधारयः भिद्येन ततोऽन्तश्चब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः
स्यात् । तस्मात् लृति पृथक्पदम्, लुप्तपञ्चकम् । अन्तश्चब्दश्च समीपवाची । तेनातः
समीपं यन् ल्यम् । अकार उच्चारणार्थः । रेफकाराविति यावत् । तेनाङ्गस्य विशेषणात्
तदन्तर्विधिरिति व्याचष्टे—अतः समीपो यौ ल्याविति । अकारस्य वृद्धिः स्यादिति । ननु
सकृच्छ्रुतमत इत्येतदपि ल्यविशेषण एवापत्तौ कथं स्यादिति न निर्दिश्यते ।
सत्यम् । विशेषणत्वेनापि तादृशकारस्य श्रुतत्वात्स्यैव वृद्धिविज्ञायते । अतः किम् ?
अत्रोरीन् । नेति किम् ? अगदौत् । लान्तस्याङ्गस्य किम् ? अखन्दीत् ? योज्य लकारोऽङ्का-
रस्य समीपभूतो न सोऽङ्गस्यान्तः अन्तान्तो न स समीपभूतः इति । नेदोत्यस्यापवाद
इति । प्राथमिकप्राप्त्यभिप्रायेणोत्तुक्तम् । अत्र हि “नेटि” (७ । २ । ४) इति निषेध
वाचित्वा “अतो ह्लादेशोः” (७ । २ । ८) इति वैकल्पिकः प्राप्तस्तदपवादोऽप्यम् ।
तद्वा “अतो ह्लादेशः” (७ । २ । ८) इति विकल्पेनापि पक्षे “नेटि” (७ । २ । ४)
इति निषेधः प्राप्नोति तस्याप्ययमपवादः । नित्यार्थं वचनमित्यर्थः । अकालीविति ।
ददाल । देलनुः । दनित्तेत्यादि । त्रिकलेति ॥ १५८ ॥

आदित्रिटुडव इति । उपदेश इति वर्तते । तेन त्रिकारोयतोत्यादौ न भवति ।
न ह्ययं समुदायः क्वचिदुपदिशति । एवमपि पृथ्वादिगणे उपदेशान् पटुशब्देऽपि
स्यात् । ततश्च पटुयते क्यङ्गन्तात् “द्वितोऽयुच्” (३ । ३ । ८९ प्रसङ्गः । अन आदि-
ग्रहणम्, स चोपदेश आदिर्वातावेव संभवति नान्यत्रेति । भूवादय इति प्रकृतत्वाद्वा
तदादिरेव गृह्यते इत्याशयेन व्यानष्टे—म्वादेशतोऽरित्यादि । भूवे प्रत्येकं सवन्वाभि-
प्रायेणादिरित्येकवचनं प्रयुक्तम् । स्वयं तु द्वन्द्वार्थसमुदायानुरोधत् बहुवचनेन
विपरिणाम्य व्याचष्टे—आद्या इति । त्रिटुडु एते इति । एतत्समुदाया एवैतेऽनुक्रियन्ते ते
जिटुडु इति वर्णमात्रमिति दर्शयति । तेन टु इति वर्णो न गृह्यते उकारस्यानुनासिक-
त्वाप्रतिज्ञानेनोदिरजाभावात् “नुडू” (१ । ३ । ७) इति पुनष्टुग्रहणाच्च ।

कश्तीनि । त्रिशब्दस्येच्चात्तस्य लोपः । “श्रीतः कः” (३ । २ । १८०) इति
च प्रयोजनम् । अकालीविति । “अतो लान्तस्य” (७ । २ । २) इति नित्या वृद्धिः ।
ननु “अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्विटि” (६ । ४ । १२) इत्यत्राभ्यासादेशः किं रूप-
मेदको गृह्यते ? रूपमेदको वा ? नाद्यः “न शसद” (६ । ४ । २२६) इति निषेधा-
रम्भात् । नान्यः सर्वत्राभ्यासचत्वंस्वैत्वाभ्यासलोपं प्रत्यसिद्धत्वात् रूपमेदं केऽन्व-

१६०. "तृफलभजत्रपश्च" [६ । ४ । १२२]

एषां किति लिटि सेटि थलि च एच्चाभ्यासलो पौस्तः । फेलतुः । फेलिथ ।
णिक्षु चुम्बने । प्रणिक्षति । प्रनिक्षति । त्तर छन्नगतौ । अत्सारीत् । तत्सार ।
ष्ठिवु निरसने । "सुब्धातुष्टयैष्वक्कृष्टिवां सत्वनिषेधः । "ष्ठिवुकलमु"
(७ । ३ । ३५) इति दीर्घः । ष्टीवति । अष्टेवीत् । "ष्ठिवेरभ्यासठकारस्य
ठकारो वा" (वा०) चर्चम् । तिष्ठेव । टिष्ठेव । ष्टेवित्ता । "हलि च"
(८ । २ । ७७) इति दीर्घः । ष्टीव्यात् । जि जये ।

काशोऽनादेशादेरिति निषेधोऽनर्थकः स्यात् । सत्यम् । रूपभेदकाभ्यासहोतस्यैच्चा-
भ्यासलोपाविति न तु "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । १ । १) इत्यसिद्धत्वादित्येतदेवाह—
अभ्यासचर्त्वेति । "अभ्यासे जश्त्वचर्त्वं एत्त्वतुकोः सिद्धे वाच्ये" (वा०) व्याख्येये
इत्यर्थः । सर्वत्राभ्यासचर्त्वेत्त्वाभ्यासलोपं प्रत्यसिद्धत्वादनवकाशाननादेशादेरिति
निषेधात् ज्ञापकात् अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धे वाच्ये इति भूतपूर्वसूत्रेऽप्येच्चाभ्यासलोपा-
प्राप्ते प्रतिप्रसवमुग्न्यस्यतो-तृफतभजत्रपश्चेति । अस्मद्गुरवो वदन्ति । यथाश्रुतमपि
व्याख्यास्यामः । ननु फेलतुः भेजतुरित्यादावेच्चाभ्यासलोपार्थं तृफलभजेत्यत्र फल-
भजग्रहणं क्रियते तदनर्थकम् "अत एकहल्मध्ये" (६ । ४ । १२) इत्येव सिद्धेः ।
न च फ न अतुसिति स्थिते द्वित्वे "अभ्यासे चर्चं" (८ । ४ । ५४) इति पूर्वफकारस्य
पत्वे कृतेऽनादेशादेरिति निषेधस्याप्राप्तिः । "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । १ । १) इति चर्त्वा-
देरसिद्धत्वेनादेशामादित्याशङ्कामनूय वार्तिकं न सिद्धत्वाभिधानात् समाधातुमाह—
अभ्यासे चर्त्वेत्येति । चर्त्वेग्रहणं प्रकृताभिप्रायं जश्त्वस्यप्युपलक्षणम् । भजेरपि
समानयोगक्षेपत्वाद् वार्तिके जश्त्वचर्त्वे इति वचनाच्च । अभ्यासजश्त्वचर्त्वं इति नात्र
यथासंख्यविचक्षितम् । एत्त्वतुकोरिति द्वन्द्वे "अल्पात्तरम्" (२ । २ । ३४) इति
लक्षणव्यभिचारचिह्नात् । तेनैत्वे जश्त्वचर्त्वेद्योर्परि सिद्धत्वम्, लुकि तु चर्त्वं-
मात्रस्य । यथोच्चेरचिन्धिपतोति । चर्त्वंस्यासिद्धत्वात् लुक् प्राप्तिः सिद्धत्वान्न भवति ।
प्रादेशादित्येनेति । असिद्धत्वस्यापोदितत्वादित्यर्थः । एत्वनिषेधे प्राप्ते इति । पुनरेत्वं प्रति
प्रसूयते इति शेषः ॥ १६६ ॥

तृल । तृ प्लवनतरणयोः । फननिष्पत्तौ । त्रिफला विशरणे । द्वयोरपि ग्रहणम् ।
निगुबन्धकपरिभाषाया प्रत्ययग्रहणविषयत्वात् । चकारेण सानुबन्धकस्य समुच्च-
याद्वा । भज सेवायाम् । त्रपू लज्जायाम् । सेटि थलि चेति सूत्रद्वयविहितस्याप्येतत्त्वस्य
प्रतिप्रसव इत्यर्थः । तृग्रहणं गुणभूताकारार्थम् । तेरतुः । त्रिपिग्रहणं संयुक्तहल्मध्ये-
स्यार्थम् । त्रेपतुः । कितोत्यादि किम् ? पफाल । एति । प्रीति । "उपसर्गादसमा-

१६१. सन्निटोर्जेः [७ । ३ । ५७]

अभ्यासात्परस्य जेः कुलं स्यात् सनि लिटि च । जिगाय । जोग्यात् ।
तूर्वा हिंसायाम् । “उपधायां च” (८ । २ । ७८) इति दीर्घः । तूर्वति ।
रक्ष् पालने । प्रनिरक्षति । प्यन्तत्वान्न णः । अक्ष्वय्यात्तौ संघाते च ।

सेऽपि” (८ । ४ । १४) इति नित्ये प्राप्ते “वा निसनिन्ननिन्नाम्” (८ । ४ । ३३)
इति वा एत्वम् । कृत्ये चैतरणत्वमित्युक्तम् । परमतमेतदिति ज्ञेयम् । निच्चेत् । निनि-
चतुः । अनिचत् अनिचोत् । निनिच । निचितेत्यादि । पान्तत्वाद् नेनं एत्वम् । प्रतिनिचती-
त्यादि । त्सर । त्सरति । अत्सारीत् इति । “अतो लान्तस्य” (७ । २ । २) इति नित्यं
वृद्धिः । तत्सार । त्सरितेत्यादि । षिब् । “घात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) इति पत्वे प्राप्ते
आह—मुञ्जत्वित्यादि । सुबन्तावयवको धातुः सुञ्जातुः । मुञ्जग्रहणेन च तदर्थः
कारक लक्ष्यते । तेन प्रातिपदिकणिजन्तम्यापि सग्रहः । अत एव नामधातुरिति चोच्यते
यथा षडाचष्टे पपयति । ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । षष्क गतो षिवु निरसने । एषा सत्वं न
भवतीत्यर्थः । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेः सुञ्जातूनां न भवति । षष्कषिवौ यकारादौ
उपदिश्येते । तत्र “लोपो व्योर्वलि” (६ । १ । ६१) इति वनोपेन पस्यादित्वाभावात्
सत्वाभाव इत्याहुः । स्त्वै ष्ट्यै इति पृथक् पाठसामर्थ्यान् ष्ट्यं इयस्यापि सत्वाभाव
इत्येके । माघवादयस्त्वस्यापि सत्वमुदाजहः । पृथक् पाठे प्रयोजन तु तिष्ठ्यासतीत्यादौ
पोपचत्वाद् “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति पत्वमित्याहुः । तथा च ‘सुञ्जातु-
षिवुष्वरुक्तीनां प्रतिषेधः’ इति वार्तिकेष्टव्यायतिर्नोपात्तः । अष्टेवोदिति । शितोत्पुक्त
दीर्घाभावादुपधागुणः । कथं तर्हि निष्ठीवनमिति दीर्घः । पूपोदरादित्वात् पत्ने दीर्घ
इति माघवः । तेन ष्टवनम् ष्टेवनमित्युभयमपि । ष्टिवेयदि द्वितीयो वणो टकार अप-
देशिकस्ततस्तिष्ठेवेत्तभ्यासे तकारो न श्रूयते अथ घकारस्ततस्तिष्ठेवेति टकारोऽभ्यासे
न श्रूयतेत्यत आह—ष्टिवेत्यादि । उभयथाऽप्याचार्येण शिष्याः पठिताः इत्युभयं
प्रमाणमिति भावः । चत्वीमिति । थश्चेत् तकारः । टश्चेत् टकार इत्यर्थः । तिष्ठिवतुः
तिष्ठिवतुरित्यादि । जि जये । अनिट् । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अत्रार्थेऽयमकर्मकः । यस्तु जि
अभिभवे इति पठ्यते सकर्मकः । शत्रून् जयति । जयेदित्यादि ॥ १६० ॥

सन्निटोर्जे । जेरिति द्वयोरपि सामान्यग्रहणम् । यत्तु ज्या वयोहानौ इत्यस्य
सप्रसारणे कृते जीतिरूपम् । जिज्यतुरित्यादौ तस्य आक्षरिणकत्वादग्रहणम् । अभ्यासात्पर-
रत्येति । प्रत्यासत्या सन् लिट् निःसन्तादेवाभ्यासादित्यर्थे बोध्यः । तेन यद्गुणान्तात्

१. सुञ्ज ग्रहणेनेति क० पु० ।

२. षष्क गतो इति क० पु० ।

१६२. अक्षोऽन्यतरस्याम् [३ । १ । ७५]

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । गुणः ।
अक्ष्णोति । अक्षति । डिच्वान्न गुणः । अक्ष्णुतः । “अचि श्नुधातु”
(६ । ४ । ७७) अक्ष्णुवन्ति । अक्ष्णुयात् ।

१६३. उस्यपदान्तात् [६ । १ । ९६]

अदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्णोतु ।
अक्ष्णुहि । आक्ष्णोत् । ऊदित्वादिङ्गा । आक्षीत् । इडभावपक्षे “स्क्रोः संयो-
गाध्योः” (८ । २ । २९) इति क्लोपः ।

सन्निधोः परयोरपि कुत्वं न भवति । जेजोय । जेजयिष्यतीति । जोयात् इति “अकृत्-
सार्व” (७ । ४ । २४) इति दीर्घः । तुर्वी । ईदित्त्वं निष्ठायामनिट्स्वार्यम् । तूरर्णः ।
अतूर्वीत् । तुतूर्वं । तूर्विता । तूर्व्यात् । “हलो यमां यमी” (८ । ४ । ६४) इति
सख्यातानुपदेशात् बलोपो न भवति । अच् । ऊदित् ॥ १६१ ॥

अचोऽन्यत । अप्राप्तविभाषाऽयम् । डिच्वान्न गुण इति । तसादेः “सार्वधातुकमपित्”
(१ । २ । ४) इति डिच्चात् श्नुप्रत्ययस्य न गुणः इत्यर्थः । अक्ष्णुयादिति । सार्वधातु-
कत्वात् “अकृत्सार्वधातुकयोः” (७ । ४ । २४) इति न दीर्घः । अतः परत्वाभावात्
“अतो येयः” (७ । २ । ८०) इत्यपि नास्ति ॥ १६२ ॥

उस्यपदान्तत् । अर्वाविति । “माद् गुण” (६ । १ । ८७) इत्यत आदित्यनुवृत्ते-
र्दीर्घादिपोत्यर्थः । अपदान्तादित्युत्तरार्थम् । दण्डाग्रमिति “अतो गुणे” (६ । १ । ९७) इति
पररूप मा भूदिति । यत्तु प्रत्युदाहरन्ति क्वा-उक्ता कोऽस्ति । तत्रानर्थकत्वादेव । प्रत्यय-
ग्रहणं परिभाषया वा न भविष्यति । यद्येव अक्ष्णुयुरित्यत्रापि न स्यात् । अत्रापि हि
यामुटि कृते तदादि-समुदायोऽर्थवान् न तदवयव उन् । मैवम् । प्रक्रियादशायामागमागमि-
भावादुसोऽप्यर्थवत्तानपायात् । “अनागमकानां सागमका आदेशाः” इति पक्षे
ह्यानर्थक्यवाचोयुक्तिः । स च पक्षः केवलं नित्यतासमर्थनार्थः एवेति स्पष्टमाचष्टे
केयटः । अत्र च पक्षे अपदान्तग्रहणमनर्थकस्याप्युसो ग्रहणं जापयतीति हरदत्तेनोक्तम् ।
अक्ष्णुपरिति । भेजुंस् । यामुट् । सलोपे आङ्गुणापवादः पररूपम् । अक्ष्णुहीति । लोटः
सेहिः अनदन्तात्वाद् “अतो हे” (६ । ४ । १०५) इति हिनोपः । संयोगपूर्वत्वाद्

१. () रेखाङ्कितो नास्ति ल० पु० ।

२. अत्रवति क० पु० ।

१६४. षढोः कः सि [८ । २ । ४१]

पस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । पत्वम् । कपसंयोगे क्षः ।
आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । आष्टाम् । अ.क्षपुः । आक्षुः । आक्षीः । आक्षिष्टम् ।
आष्टम् । आक्षिष्ट । आष्ट । आक्षिपम् । आक्षम् । आक्षिष्व । आक्ष्व ।
आक्षिष्म । आक्ष्म । आनक्ष । अक्षिता । अष्टा । तक्ष् त्वक्ष् तनूकरणे ।

१६५. तनूकरणे तक्षः [३ । १ । ७६]

तनूकरणार्थात् तक्षेः रनुः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । तदणोति तक्षति वा
काष्ठम् । अतक्षीत् । अताक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताष्टाम् । निर्मत्सने तु
संतक्षति वाग्भिः । कृप विलेखने । कर्पति । “कृपभृशस्पृशतृषट्पसृपरच्लेः
सिञ्जा” (वा०) कत्वम् । पत्वम् । अकाक्षीत् ।

“उत्तश्च प्रत्ययाद्” (६ । ४ । १०६) इत्यपि न भवति । आचोदिति । इट्पक्षे “नेटि”
(७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेधः । अनिट्पक्षे तु हलन्तत्रचना वृद्धिः । उभयत्रापि
“आटश्च” (६ । १ । ६०) इति वृद्ध्या तुल्यं रूपम् । माड्योगे त्वस्ति भेदः
मा भवानत्तीत् । मा भवानात्तीदिति ॥ १६३ ॥

पढोः कः सि । अपदान्तेऽयं विधिः । लिट्स्वित्यादौ पदान्ते त्वस्यासिद्धत्वा-
ज्जश्वेन भवितव्यमिति । आचोदिति । आच् स् त् इति स्थिते सिचि भलि परे च इति
कृप् संयोगस्यादेः कस्य लोपस्ततोऽविष्टस्य कत्वम् । ततः परस्य सिचः ‘आदेशप्रत्य-
ययोः’ (८ । ३ । ५६) इति पत्वम् । कृप् संयोगे चः इति कपयोः संयोगे एव च
इत्युच्चारयति न वर्यान्तरमित्यर्थः । आटामिति । इडभावे ‘भलो भलि’ (८ । २ । २६)
इति सिचो लोपः । “स्कोः” (८ । २ । २६) इति कलोपे ष्टत्वम् । इट्पक्षे “आक्षिष्टामेव ।
एवमिकारवतीट् पक्षे । अन्यान्यनिट्पक्षे रूपाण्युह्यानि । आनतेति । “अत आदेः”
(७ । ४ । ७०) इति दीर्घे “तस्मान्नुड् द्विहलः” इति नुट् । आनक्षिति । आदिनियमान्नित्वमिट् ।
येषां तु अचस्तास्वदिति योगद्वयविहितनिषेधापवादो नियमस्तेषामूदत्त्वादिड्विकल्पात्
आनष्टेत्यपि । अक्षयात् । अक्षिष्यति । अक्षिष्यत् । अक्षयत् । तच् ॥ १६४ ॥

तनूकरणे इति । यद्यपि तन्निस्तनूकरण एव पठ्यते तथापि पुनर्विशेषणोपादा-
नम् अनेकार्था घातव इति ज्ञापनार्थम् । वचिद्धातुष्वनेकार्थपाठस्तु प्रपञ्चार्थः ।
तच्चणोति “रपाभ्याम्” (८ । ४ । १) एत्वम् । “सार्वधातुके” (७ । ३ । ८४) गुरुः
तच्चणोति । अनोरभावे “कर्तरि शप्” (३ । १ । ८) । अतचोदिति । इट्पक्षे “नेटि”

१६६. अनुदात्तस्य चर्दुपधस्थान्यतरस्याम् [६।१।५९]

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्य अमागमो वा स्यात् झलादावकिति परे ।
यणादेशः । अतो वृद्धिः । अक्राक्षोत् । अक्राष्टाम् । अकार्षाम् । सिजभावपक्षे ।

(७ । २ । ४) इति न वृद्धिः । अताक्षोदिति । ऋदित्वादिडभावे ' 'स्कोः' ' इति कलोपे "पढो" (८ । २ । ४५) इति पत्वे कपयोगे चतः । "वदन्नज" (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । अताष्टामिति । इडभावे कलोपे च घृत्वम् । तनुकरणे किम् ? अर्थान्तरे मा भूत् इति दर्शयति—निर्भत्सने त्विति । अनेकार्थत्वादिति भावः । ततच्च । ततक्षिथ । ततष्ठ । ततक्षिव । तक्षिता । तष्टा । तक्ष्यात् । तक्षिष्यति । अतक्षिष्यत् । अतक्ष्यत् । कृप । विलेखनमाकर्षणम् । द्विकर्मकोऽग्रम् । चकर्ष शाखा ग्राममिति । स्र्वतीति । "पुगन्त-लघूपधस्य" (७ । ३ । ६६) इति गुणः । कर्षति । कर्षतु । सुडि कार्यमाह—कृपेत्यादि । कृप वितेखने । भ्वादिस्तुदादिः । मृश आमर्शने । स्पृश सस्पर्शने । एभ्यः वसे प्राप्ते । तृप प्रोणने । दृप हर्षविमोचनय । आभ्या पुपादित्वादडि प्राप्ते सूप्लृ गतौ । अस्मादपि लृदित्वादडि प्राप्ते पत्ते सिजप्यनुजायते । अत्र सूप्ते पाठो व्यर्थः । स्पृशमृपकृप-तृपदृपा सिच् वा वक्तव्यः" (वा०) इति वास्तिके पञ्चानामेवोपादानात् । सूपेश्च लृदित्वान्नित्यस्याऽऽ आकरे उदाहृतत्वाच्च । अकार्षोदिति । कृपेरेकाऽनुदात्तोपदेशत्वात् सिच इडभवे 'अस्तिस्सिचो." (७ । ३ । ६६) इतोऽपि कृते सिचि वृद्धौ "पढोः कः सि" (८ । २ । ४१) इति कत्वे "आदेशप्रत्यययोः" (८ । ३ । ३६) इति पत्वे कपसंयोगे चतः । "भ्रलो भ्रलि" (८ । २ । २३) इति सिचो लोपे घृत्वे च । अकार्षाम् । अकार्षुः । अकार्षीं । अकार्षं । अकार्षम् । अकार्ष्वं । अकार्षमं । सिचपत्ते एव कार्यान्तरमाह—अनुदात्तेति ॥ १६५ ॥

अनुदात्तस्येति । यद्यत्र साप्रतिकमनुदात्तत्वं गृह्येत ततः क्रष्टेत्यादौ तृनि नित्वात् संप्रत्ययमुदात्त इत्यम् न स्यात् । वृह उच्यते इत्यस्माच्च तृचिशेषानघातेन घातोः संप्रत्ययमुदात्तत्वात् वडेत्यत्राप्यम् न स्यात् । तस्मात् "आदेश उपदेशोऽशिति" (६ । १ । ४५) इत्यत उपदेश इति वर्तते तेन नाव्याप्यतिव्याप्तौ इत्याशयेन व्याचष्टे—उपदेशोऽनुदात्तोऽग्रम् । ऋदुपध इति । अत्राऽप्युपदेश इत्यपेक्षते अन्यथा परत्वाद् गुणवृद्धयोः कृतयोः यत्र ऋदुपधत्व दुर्लभमापद्यते तत्र विशेषणसामर्थ्याद् वा पूर्वमेव भविष्यतीति नाथंस्तदपेक्षया "सृजिदृशोः" (६ । १ । ५६) इत्यतः भ्रल्यमकित्तीति वर्तते इत्याह—अमागम इति । अनुदात्तस्य किम् ? वृह । वडव्यम् । अनिट इत्येव तद्ध्युच्यताम् लाघवायेति चेत् । मेवम् । एवं हि वृहेरपि विकल्पितेदत्त्वेनानिटत्वात् प्रसज्येत । ऋदुपधस्य किम् ? भेत्ता । भ्रलादौ किम् ? कर्षणम् । अकिति किम् ? कृष्टम् । यणादेश इति

१. () रेखाङ्कितः ऋदित्वादित्यारभ्य—दर्शयतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

१६७. शल इगुपधादनिटः। क्सः। [३ । १ । ४५]

इगुपधो यः शलन्तोऽनिट् तस्मात् च्लेः क्सादेशः स्यात् । क इत् । कत्व-
पत्वादि । क्त्विन्नान्नाम् । अकृषत् । क्रष्टा । कर्षा । रूप रिप हिंसायाम् ।

१६८. तीषसहलुभरुपरिषः [७ । २ । ४८]

इच्छत्यादेः परस्य वादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । रोपिता । रोषा ।
एवं रिपेः । उपद्राहे ।

मिच्छादन्त्यादन्नः परेऽपि कृते परामपि हलन्तलक्षणं वृद्धिं वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्
‘इको यणचि’ (६।१।७७) इति ऋकारस्य रेफ इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—अतो
वृद्धिरिति । अतो यणादेशादनन्तरम् अमोऽकारस्यैवेति वा ॥ १६६ ॥

शल इगुपधाविति । इगुपधो यः शलन्तो अनिडिति पञ्चम्यन्तं धातोर्विशेषणमिति
दशयति । न विद्यते इट् यस्मात् परस्य प्रत्ययस्य सोऽप्यनिट् तस्मादिति । नन्वेवं गुहे-
रधुञ्जदित्यत्र न स्यात् ऊदित्वेन वेट्कत्वात् गृहिता । अगूहीदित्यत्र ततः परस्य प्रत्यय-
स्येड्दर्शनात् । मैवम् । गुहादयो विकल्पितेः इटो भावाभावाभ्यां भिद्यते तत्र ये
सेटस्तेभ्यः सिञ् भविष्यति । अनिडभ्यस्तु क्स इति न कश्चिदोप इति कैयटेनोक्तत्वात्
भाष्यकारमते । न त्वाचार्यैर्धातुर्विशेषण व्याख्यातम् । नन्वेव च्छिविधानमनर्थकम्
तद्धि अनिडग्रहणमिदं च्छिविशेषणं यथा विज्ञापेत इत्येवमर्थमिति स्थितम् । मैवम् ।
च्छिविधानं हि “मन्त्रे घसह्वर” (२।४।८०) इत्यत्र लेलुंको विधानार्थम् । सिञ्ः
इति तु लुक्पुच्यमाने “आदिः सिञोऽप्यन्तरस्याम्” (६।१।१८७) इति स्वरः
प्रसज्येत इत्यन्यत्र विस्तरः । क इविति । “लशक्वतद्धिते” (१।३।८) इत्यनेन ।
कत्वपत्वादीनि । अकृप् सत् इति स्थिते “पठोः कः सि” (८।२।४१) इति पस्य
कः । “आदेशप्रत्यययोः” (८।३।५६) इति सस्य पत्वम् । क्प्-संयोगे च्छः । अकृञ्त् ।
अकृञ्जाताम् । अकृञ्त् । चकर्ष । चकृपतुः । चकृपिथ । चकृपथुः । क्रष्टा । कर्षेति ।
“अनुदात्तस्य” (६।१।५६) इत्यम् विकल्पः । अमभावपक्षे उपधा गुणः । क्रच्यति ।
कच्यति । अकच्यत् । अकच्यत् । अयं तुदादावपि पठ्यते स्वरितेत् । कृपति कृपते
इत्यादि । रूप । इतश्चत्वारः सेटः । रोपति । रोपेत् । रोपतु । अरोपत् । अरोपोत् ।
ररोप । एवं रेपतोत्यादि ॥ १६७ ॥

तीपसहेति । इच्छत्यादेरिति । एतेन इप इच्छायामिति तौदादिकस्य ग्रहणं
नेष्यते । इष्णातेर्वा । सहिनाज्जिकरणेन साहचर्यात् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञाना-
द्वेति दशयति । अन्ये त्वेतदर्थमपिमुदितं पठित्वा इहापि तीपुसहेत्युदितो ग्रहणं
वर्णयन्ति । उदित्वस्य चेतदेव प्रयोजनम् । उवायामिड्विकल्पस्य “तीपसह”

१६९. उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् [३।१।३८]

एभ्य आम् वा स्याल्लिटि । ओपांश्चभूत् । उवोप । शश प्लुतगतौ ।
 “न शश” (६।४।१२६) इति एत्वं न । शशशतुः । शशशिथ । मिह सेचने ।
 “शल इगुपधादनिटः क्सः” (३।१।४५) “हो ङः” कत्वपत्वे ।
 अमिक्षत् । ङत्वम् । “ञपस्तथोः” (८।२।४०) इति घत्वम् । ष्टत्वम् ।

(७।२।४८) इत्येव सिद्धत्वात् । वाक्तिककारस्तु इष्णातेरपि ग्रहणमभिप्रैति ।
 यदाह—‘इपस्तकारे श्यन् “प्रत्ययात्प्रांतपेधः” इति (वा०) । तन्मते त्रयोऽपि निरनु-
 बन्धकाः । तत्र पत्ते इच्छति ग्रहणमिष्णाते रप्युपलक्षणं व्याख्येयम् । आदिपदात्
 सह मर्षणे । लुभ गाढं । लुभ विमोहने । द्वावपि । रूप रोपे । रिप हिंसायाम् रोपति ।
 इडभावे ष्टत्वम् । एव रेपति । रेपिता । रेष्टेत्यादि । षपिवद् रिपेरपि रूपाणि ज्ञेयानी-
 त्यर्थः । उप । ओपति । ओपेत् । ओपतु । ओपत् । ओपीत् ॥ १६८ ॥

उपविदेति । उप दाहे । विद ज्ञाने अदादि । सत्ताविचारणार्थयोरुभयोराम्ने-
 पदित्वादुभयार्थस्य लाभार्थस्य विदलु लाभ इत्यस्योभयपदिनश्च ग्रहणं न भवति ।
 परस्मैपदिभ्यामुपजागृभ्यां जागतिनाऽप्यादादिनेन साहचर्यात् । जागृ निद्राक्षये ।
 ओषाम्बभूवेति । आमि उपधागुणः । “कृञ्जानुप्रयुज्यते लिटि” (३।१।४०) इति
 भवतेरनुप्रयोगः । द्वित्वादि । उवोपेति । णलि गुणे तस्य स्थानिवत्त्वादुपशब्दस्य द्वित्वे
 पुनः गुणे “अभ्यासस्यासवर्णे” (६।४।७८) इत्युवङ् । न चात्र कर्तव्ये गुणस्य
 स्थानिवद्भावः । आदिष्टादचः पूर्वत्वाद् असवर्णाग्रहणसामर्थ्याच्चेति प्रागेवोक्तम् ।
 किति तु सवर्णादीर्घः । ऋपतुः । ऋपुः । उवोपिथ । ऋपिव । ओपिता । उव्यात् ।
 ओपिष्यति । शश । शशति । शशेत् । अशशीत् । अशाशीत् । शशास । “न शशदद”
 (६।४।१२६) इत्युक्तेरेत्वं नेति । ये तालव्यान्तं पठन्ति तन्मतेनेतदुक्तम् । आकारे
 तु शसु हिंसायाम् इति दन्तान्तस्यैव निषेधादस्य शशतुः । शेशुर्गित्येव भवितव्यमिति
 स्थितम् । शशिता । शश्यात् । शशिष्यति । इतो द्वावनिटो । मेहति । मेहतुः । अमि-
 क्षत् । अमिहसत् इति स्थिते “हो ङः” (८।२।३) इति हस्य ङः । तस्य ‘पढोः
 कः सि’ (८।३।४१) इति कः । “आदेशप्रत्यययोः” ८।३।५६ इति सस्य पः ।
 क्प्-संयोगे क्षः । अमिक्षताम् । अमिक्षन् । मिमेह । मिमिहन्तुः । मिमिहिय । मिमिहिव ।
 क्रादिनियमादित् ॥ १६९ ॥

१७०. ढो ढे लोपः [८ । ३ । १३]

ढस्य लोपः स्यात् ढे परे । मेढा । मेढागौ । मेक्ष्यति । दह भस्मीकरणे ।
 “दादेः इति घत्वम् । एकाचो वंशो भप् इति भभावः । अघाक्षीत् । अदाग्धाम् ।
 अत्र सिचि लुप्तं भभावो न । तस्य वर्णाश्रयत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् ।
 देहिथ । ददग्ध । दग्धा । घक्ष्यति । चह परिकल्पने । अचहीत् । हान्त-
 त्वादिह न वृद्धिः । शुच शोके । “भृस्तुश्चम्बस्त्वशम्भ्यः परस्य तादेरार्धधातु-
 कस्य” इति केचित् “चोः कुः” (८ । २ । ३०) शोक्ता । शोचिता । एवं
 भृस्त्रादीनामपि । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायति ।

ढो ढे लोपः । ननु मेढेत्यादौ ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् ढः परो नास्तीति कथं लोपः ।
 सत्यम् । वचनसामर्थ्यात् “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इत्येतदसिद्धत्व वाध्यते ।
 न च लिङ्ढौकते इत्यादी यत्रौपदेशिको ढः सोऽवकाशः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्रैकपदा-
 श्रयत्वेनान्तरङ्गे जश्त्वे कृते कार्यरिणोऽसम्भवात् । न च लोपवचनसामर्थ्यात् जश्त्वमेव
 वाध्यतामिति वाच्यम् । मेढेत्यादावेव ष्टुत्वस्यासिद्धत्व पूर्वत्रामिद्धमिति तदेव वचन-
 सामर्थ्येन वाध्यते लाघवात् । लोपस्य तु जश्त्वापेक्षया द्विविधमसिद्धत्वम् । एकं
 बहिरङ्गलक्षणम्, अपरं पूर्वत्रासिद्धलक्षणम् । तत्रैकामिद्धत्ववाधेन लोपवचनमुपपन्न-
 मिति न द्विविधासिद्धत्वाबाधनाय प्रभवति । मेक्ष्यतीति । ‘पढोः कः पि’ (८ । ३ । ११)
 “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति पत्वम् । क्प्-योगे क्ष् । दह । दहति ।
 दहेत् । दहतु । अदहत् । अघाक्षीत् । लुङि सिचि “वदव्रज” (७ । २ । ३) इति वृद्धिः ।
 “खरि च” (८ । ४ । ५५) इति चर्त्वं ककारः । पत्वे क्ष् । अदाग्धामिति । ‘भञ्जे
 भञ्ठि’ (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः घत्वम् । जश्त्वम् । अघाक्षीदिति वददाग्धा-
 मित्यत्रापि भठभावेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अत्र सिच इति । पदान्तत्व तावन्नास्ति
 सकारोऽपि सिचो लोपे नास्त्यर्थः । ननु “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” (१ । १ । ६२)
 इति सकारपरत्वं भविष्यति नेत्याह—तस्य वर्णाश्रयत्वेनेति । वर्णमात्राश्रयत्वेनेत्यर्थः ।
 यत्र तु वर्णो विशेषणम् प्रत्ययस्तु प्रधानत्वेनाश्रयते भवत्येव तत्र प्रत्ययलक्षणम् ।
 यथा अतृणोद् इतीमागमो हलि पिति सार्वधातुके इति विधीयमानः । इह तु सकार एव
 प्राधान्येनाश्रितो न प्रत्ययविशेषणत्वेनेति । वर्णमात्राश्रयत्वान्नास्ति प्रत्ययलक्षणम्,

१. मेरेति क० पु० ।

२. स्या सामर्थ्यादिति क० पु० ।

३. () अघाक्षीदित्पारभ्यतस्येदन्तो नास्ति क० पु० ।

१७१. आदेच उपदेशेऽशिति [६ । १ । ४५]

उपदेशे एजन्तस्य धातोः आत् स्यात् आदिशितोऽन्यस्मिन् प्रत्यये विवक्षिते यमरमेतीद् सकौ । अग्लासीत् ।

१७२. आत औ णलः [७ । १ । ३४]

आदन्ताद्घातोर्णल औरादेशः स्यात् । वृद्धिः । जग्लौ ।

यथा गवेहितं गोहितमिति समासे डेलुकि कृतेऽज्जात्रायजेऽवादेशे कर्तव्ये इत्याद्ययः । देहतुः । एत्वाभ्यासलोपी । देहिषेति । पूर्वं "एकाच" इतीदृनिषेधः क्रादिनियमात् पुनः प्राप्तः "उपदेशेऽजत्वतः" (७ । २ । ६२) इति नियिद्धः "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति नियमात् पुनः पक्षे प्रतिप्रसूयते । तत्र कृते "धलि च सेटि" (६ । ४ । १२१) इत्येत्वाभ्यासलोपी । ददधेति । इडभावे घत्वं घत्वं जश्त्वम् । क्रादिनियमादिद् । देहिव । देहिम् । लुटि तासि । घत्ववत्त्वंजस्त्वानि । घस्यतीति । स्यः घत्वं भप्भावः चत्वं पत्वं च्त् । चह । परिकल्कनं दम्भः । शाठ्यमित्येके । इमौ द्वौ सेटी । चहति । चेहतुः । चेहिय । चहिता । चह्यात् । चहिष्यति । शुच । शोचति । अशो-
चीत् । शुशोच । शुशोचिय । भुस्तिव्यादि । भृञ् भरणे । भ्वादिः । ष्टुञ् स्तुतौ । शुच शोके । वस आच्छादने । अदादिः । वस्तोति लुग्विकरणनिर्देशात् अशु भोजने । केचित् इति त्रिमुनेतरे हेमचर्यादिपः । शोकेति । इडभावे चोः कुः । शुच्यात् । शोचिष्यति । ग्लै । इतस्त्रयोविंशतिरन्दिः । हर्षन्तयो धातुत्तयः । ग्लायतीति शपि कृते आयादेशः । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ॥ १७० ॥

आदेच इति । "लिटि घातोः" (६ । १ । ८) इत्यतो घातोऽरित्यनुवर्तते । तस्यैचः विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—उपदेशे एजन्तस्येति । तेन गोभ्याम् । नौभ्यामित्यादौ न भवति । भवति ह्यत्रापि "गमेडोस्ति" उपदेशे एच् न तु धातुः । उपदेशप्रहृणाच्च चेता स्तोतेत्यादौ न भवति । भवति ह्ययमेजन्तो धातुः न तूपदेशे । आर्धधातुके गुणविधानं चार्वार्थमेव स्यात् । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिं बाध्यते यस्य च विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति न्यायात् । कर्त्तव्यादौ सावकाशत्वाच्च । ननु चेत्यादौ लाक्षणिकत्वादेव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तार्थमेतत् । इह तु करणं ज्ञापकं वर्णप्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयते इति । अन्यथाऽनेन सिद्धे किं तेन ? तथा च क्रपयतीत्यात्वे कृतेऽपि "अर्तिहो" (७ । ३ । ३२) इति पुग्भवति ।

अगिताति । यद्ययं बहुब्रोहिः स्यात्ततो जग्ले इत्यादावेश्यामात्त्वं निविध्येत ततरच जग्ला येत्यनिष्टं प्रसज्यते । तस्मात् तत्पुरुषोऽयम् । श् इत् शित् । तस्मिन् शित्तीति ।

तेन चात्र शित्—घातुग्रहणाभ्यां प्रत्ययो विशिष्यते । “यस्मिन् विधिस्तदादिविधौ” (५० इति तदादिविधिविज्ञायते । तेनेत्संज्ञकः शकारः आदिर्यस्य प्रत्ययस्य तत्र निषेधो नान्त्यशिति इति व्याचष्टे—अशितोऽन्वस्मिन्निति । अन्यस्मिन्निति व्याख्यानमशितेति पर्युदासे ज्यमिति दर्शयति । शिति नेति प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्चाश्रयितव्यः स्यादिति भावः । यदि पर्युदासः ग्लायन्ति ग्लायन्तीति शब्रन्त्याकारयोरेकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिबद्धावात् अस्त्यत्र शितोऽज्य इति कृत्वात्त्वं प्राप्नोति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तबद्धावान् शिदग्रहणेन ग्रहणात् शितिनेति निषेधः सिध्यति । नेप दोषः । पर्युदासेऽप्येकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादशितः परत्वाभावात् । इह तर्हि सुगलः सुगला । सुगलान इत्याकारान्तलक्षणाः काङ्युवो न स्युः । पर्युदासे हि प्रत्ययनिमित्तमात्वं न ह्यतः प्रागस्तीति । नैतदेवम् । अशितेति विषयसप्तमीयम् । तेनानुत्पन्ने एव तस्मिन्मात्वं भविष्यति । ज्ञापकं चात्र “ह्वावामश्च” (३ । २ । २) इति कवाधनार्थम् पुनरणुविधानम् । अत एव जग्ले इत्यादौ अभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्ग इत्यप्यपास्तम् । आत्वस्य द्विबन्निमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । किञ्च “लिटि वयो यः” (६ । १ । ३८) इत्यत्र द्विलकारको निर्देशः । तथानिर्देशस्य च तत्र प्रयोजनाभावादिहानुवृत्तं वाक्यभेदेन संबध्यते । अशित्येव आत्त्वं भवति । लिटि तु लकारादौ लावस्थायामेवेति । ततश्चात्रात्वम् नाज्निमित्तमिति स्थानिवत्त्वं न भविष्यति । तदेवं पर्युदासेऽपि भाष्ये दोषा उद्घृता इत्याचार्यैः स एवादृतः । अयं च पक्षो बहुप्रतिषेधेय इति प्रसज्यप्रतिषेधमेवान्ये आद्रियन्ते । तदाहुः । अनैमित्तिकमात्त्वं शिति तु प्रतिषेध इति । सुगल इत्यादि समाघातुमाह—विवक्षिते इति । भाविनीत्यर्थः, ननु पर्युदासोऽयमित्युक्तम्, तत्र शितसदृशप्रत्यय आत्वस्य निमित्तं स्यात् न चानुत्पन्नो निमित्तं भवितुमर्हति । अनुत्पन्नस्य च परत्वासंभवः तस्मिन्निति परिभाषाऽपि बाधनीया स्यादिति चेत् मैवम् । पर्युदासेऽपि प्रत्ययसामान्यं निमित्तत्वेनाश्रियते । तच्च नित्यावस्थितत्वात् परमप्यस्त्येव । किं तु तद्व्यञ्जके विशेषे काङ्युजादिरूपेऽनुत्पन्न एवात्त्वं प्रवर्तते । सामान्यस्यैव निमित्तत्वेनाश्रितत्वात् तद्विशेषरूपप्रतीक्षायां कारणाभावात् । इदमेवमत्र विवक्षितत्वम् । पदुत विशेषस्यानुत्पत्तिः । एतदेवानैमित्तिकत्वं यद्विशेषोत्पत्त्यनपेक्षत्वम् । अन्यथा सप्तमी श्रुत्युपस्थापिता निर्दिष्टपरिभाषा बाधयेत् । एषैव चार्धंघातुके इति विषयसप्तमोत्यादेर्गतिः । एव हि तत्राङ्गाधिकारो न बाधितो भवतीति दिक् ॥ १७१ ॥

१. अशितोऽप्येवेति क० पु० ।

२. परत्वादा विति क० पु० ।

१७३. आतो लोप इटि च [६।४।६४]

अजादावार्षधातुके ङ्ङिति इटि च परे आतां लोपः स्यात् । ततो "द्विर्वचनेऽचि"
(-१।१६३) इति स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम् । जग्लुः । जग्लुः । जग्लिथ ।
जग्लाय । जग्लौ । जग्लिव । जग्लिम । ग्लाता ।

आत श्री एलः इति । एलात्तिसो धातुरात् इत्यनेन विशेष्यते तेन च तदन्तविधि-
रित्याह—आदन्ताद्वातेरिति । प्राथम्यादोकार एव विधातव्ये औकारविधानं ददरिद्रा-
वित्याकारलोपे औत्त्वभ्रवणार्थम् । यद्यपि "सिद्धश्च प्रत्ययविधौ" इति वचनाद् लिटि
विवक्षित एवाकारलोपे सत्यौत्त्वस्याप्रसङ्गः । "अनेकाचः आम्बुक्तव्यः" (वा०)
इत्यामि सति एल एवासंभवश्च । तथाप्यौत्त्वविधानसामर्थ्यात् उभयमेतन्न भवती-
त्याहुः । तथा च वक्ष्यति दरिद्रातेराम् वेति केचित् इति । अन्ये तु मात्रालाघवे
विशेषाभावात् औकार एव कृत इत्याहुः । वृद्धिरिति । ग्ला अ इति स्थिते द्विर्वचनात्
परत्वात् सवर्णादीर्घः प्राप्तस्त वाधित्वा अनवकाशत्वादीत्त्व तत्र कृते द्विर्वचनादपि
परत्वादादौ "वृद्धिरेचि" (६।१।८८) इति वृद्धिरित्यथः । जग्लार्थवति । वृद्धेरेका-
देशस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१।१।५१) इति वृद्धिरित्यर्थः । ह्लादिः शेषः । ह्रस्वः ।
कुहोश्चुः ॥ १७२ ॥

आतो लोप इति । "दीडो युडचि ङ्ङिति" (६।४।६३) इत्यतोऽचि ङ्ङितोत्यनुवर्तते । आर्ष-
धातुके इति चाधिभूतम् । इटि च इति चकारेण ङ्ङित् समुच्चोयते अजादौ ङ्ङिति भवति
इटि च भवतीति । अर्षधातुके इति तु ङ्ङितः इटश्च तुल्यविशेषणमित्यमजादाव-
नार्षधातुके च ङ्ङिति न भवति । ग्लायते । योताति इटश्चि अनजादावनार्षधातुके न भवति
दासीय । व्यतिरे' इति । एतत्सर्वं पर्यालोच्याह—अजादावित्यादि । इटि चेति । अत्राप्य-
जादावार्षधातुके इत्युभयमनुपज्यते । प्राचा तु अजादावित्यस्यैवानुपज्ज्ञो दर्शितः । तत्र
व्यतिरे इत्यत्रात्प्रसङ्गः स्यात् । व्यतिपूर्वाद् रा दाने इत्यस्मात् "कर्तरि कर्मव्यतिहारे"
(१।३।१४) इत्यात्मनेपदम् । लडुत्तमेकवचनमिट् । आद् गुणः । एत ए । इट्ग्रहणम्
ङ्ङिदयम् । तेन जग्लियेत्यत्रापि भवति । ननु ग्ला अतुस् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ
लोपः स्यात्, तत्र च कृतेऽनकृत्वाद् "एकाच" (६।१।१) इति द्वित्वं न प्राप्नोति
तत्राह—तत् इति । "द्विर्वचनेऽचि" (१।१।५६) इति स्थानिवत्त्वात् इति । 'अचः
परस्मिन्" (१।१।५७) इत्येतत् नास्ति साकचकस्य द्वित्वं न पूर्वविधिरिति ।

१. इहापि इति क० पु० । मूलेस्त्यतः पाठस्तु ग० पु० ।

२. व्यापरे इति क० पु० व्यत्यरे इति ख० पु० । मूलोक्तस्तु ग० पु० ।

१७४. वाऽन्यस्य संयोगादेः [६ । ४ । ६८]

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एकारः स्याद्वा आर्धधातुके लिङि
ङ्किति । ग्लेयात् । ग्लयात् । गै शब्दे । गायति । अगादीत् । जगौ ।

१७५. एलिङि [६ । ४ । ६७]

घुसंज्ञानां भास्थगैपिव्रतिजहातिस्वतीनां च ङित्यार्धधातुके लिङि
आत् ए स्यात् । गेयात् । पृथै शब्दसंघातयोः । पृथायति । दैप् शोधने ।

जग्लिय । जग्लाय । ऋादिनियमादिटः प्राप्तस्य "अचस्तास्वत्" (७ । २ । ६१) इति
निषिद्धस्यापि भारद्वाजनियमात्पक्षेऽभ्यनुज्ञानम् । इटि चातो लोपः । जग्लविति ।
उत्तमस्यापि एन औत्त्वम् । जग्लवेति । ऋादिनियमादिट् । आतो लोपः ॥ १७३ ॥

वाऽन्यस्य । 'घुमास्थागापाजहानिसां हलि' (६ । ४ । ६६) इति घ्रादयः
प्रकृतास्तदपेक्षमन्यत्वमित्याह—घुमास्थादेरन्यस्येति । एवं चाप्राप्तविभाषेयम् । संयोगादे-
रिति । "अङ्गस्य" इत्यधिकारात् अङ्गावयवसयोगादेरिति ज्ञेयम् । तेन निर्यायात्
इत्यत्र न भवति । अन्यस्य किम् ? स्थेयात् । अन्यथा संयोगादौ ध्वादौ सावकाशम्
'एलिङि' (६ । ४ । ६७) इत्येतद् बाधित्वा विकल्प एवात्र स्यात् । संयोगादेः
किम् ? यायात् । आर्धधातुके किम् ? स्नायात् । स्नायाताम् । स्नायुः । ङ्किति किम् ?
ग्लोसीष्ट । लिङि किम् ? ग्लायते । गै । गायतोति । शप्ययादेशः । अगासीविति । सिचि
"आदेच" (६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । "यमरम्" (७ । २ । ७३) इतीट्सकौ । "गातिस्था"
(२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् न भवति । गापोग्रहणे इण्पिबत्योग्रहणमित्युक्त-
त्वात् । जगाविति । जग्लवित्यनेन व्याख्यातम् । जगतुः । जगुः । गाता ॥ १७४ ॥

"एलिङि" (६ । ४ । ६७) "घुमास्था" (६ । ४ । ६६) इत्यादिह्यनुवर्तते
इत्याह—घुसंज्ञानामित्यादि । घुसंज्ञाः दाधारूपाः । मा' माने । 'गामादाग्रहणेऽव-
विशेषेऽपि माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, इत्येती न गृह्येते । आत्मनेपदित्वेन मेङ्ः ङ्कितोर-
संभवात् । अत एव गा ग्रहणे माङ्गती न गृह्येते । यस्तु (इङ्श्व' गाङ् लिटि, यश्च
इस्यो गा लुङि, इण्वादिः, इति च तेषां लिट्यसंभवात् अग्रहणम् । अतः परिशेषात्)
गै शब्दे इत्ययं गृह्यते इत्याह गै इति । यस्तु गा स्तुतौ (छन्दसि तस्य छान्दसत्वादेव
सिद्धम् इति मन्यते उपलक्षणं वा तस्यापि गै ग्रहणम् । न च लार्कारकत्वाद् गायते-
ग्रहणेन न) भाव्यम् । 'गामादाग्रहणेऽवविशेषः' (५०) इत्युक्तः । पा^१ इति पा पाने

१. गन्यमानो इति क० पु० ।

२. इङ्गारचत्वारभ्य-परिशेषादित्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. पा इति नास्ति क० पु० ।

१७६. दाधा ध्वदाप् [१ । १ । २०]

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपो विना । इति घुसंज्ञत्वा-
भावात् “गातिस्थाघुषा” (२ । ४ । ७७) इति सिचो न लुक् । अदा-
सीत् । अदासिष्टाम् । “यमरमनमातां सक् च” (७ । २ । ७३) इत्यनेन
सिद्धम् । एत्वं च न । दायात् । धेद् पाने । टो ङीवर्थः ।

इत्यस्य ग्रहणमित्याह—पिबतीति । पे ओषे शोपरो इत्यस्य तु लाक्षणिकत्वाद-
ग्रहणम् । अत एवास्य “पात्रा” (७ । ३ । ७८) इति पिवादेशः । ‘गातिस्था’
(२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् च न भवति । पा रक्षणे इत्यस्य तु लुग्विकरणत्वाद-
ग्रहणम् । जहातीति । ओहाङ् गतावित्यस्य निवृत्यर्थः । पोऽन्तकर्मणि । स्यति ।
असास्यत् । ष्ये । ष्यायतीति । “सुब्धातुष्वेष्वक्कृष्वां सत्वप्रतिषेधः” (वा०)
इति धात्वादेः पस्य सत्वं न भवति । एतच्च धातुपाठे स्त्ये ष्ये इति पृथग्धातुद्वय-
पाठसामर्थ्यादिति तत्रैवोक्तम् । माधवस्त्वाह—पोपदेशस्यापि “धात्वादेः पः सः”
(६ । १ । ६४) इति सत्वात् स्त्यायतीत्येव रूपम् पृथक्पाठप्रयोजन तु तिष्ठ्यासति ।
अतिष्ठपदिन्यादावादेश सकारत्वात् पत्वसिद्धिः । ये तु अस्य सत्व नेच्छन्ति तेषा-
मज् दन्त्यपराः सादयः पोपदेशा इति लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गः । किं च “स्त्यः प्रपूर्वस्य”
(६ । १ । २३) “प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्” (८ । २ । ५४) इत्यादौ स्त्यारूपमायपन्नयो-
र्द्वयोर्ग्रहणम् इति वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधश्च । एवं चोभयोरपि प्रस्तीतः प्रस्तीम
इत्यविशिष्टान्येव निष्ठायां रूपाणि भवन्ति । आचार्यास्तु मन्यन्ते नायं पोपदेशः
दन्त्याजन्यसादित्वाभावात् । टकारस्यैवोपदेशिकत्वात् । पाट्टवर्गस्तवर्गजः इत्यस्याः
परिभाषायाः उपदेशेन बाधितत्वात् । एवं चाभ्यासे टकारश्रवणमुपपद्यते । टष्टधौ ।
टष्टधनुः । टिष्ठ्यासति । टाष्टघायते इत्यादि । ष्यता । टष्टघायात् । ष्यारस्यति । देप्
पकारोऽदाविति विशेषणार्थः ॥१७५॥

दाधा ध्वदाप् । इह दाधा^१ इति रूपानुकरणम् इत्याह—दारूपाधारूपाश्च ।
धारूपा इति बहुत्वमविवक्षितम् । धात्र्धेटोः द्वयोरेव संभवात् । अत एव काशिकायां
दारूपाश्चत्वारो धारूपो द्वाविति । अनुकार्यबहुत्वाभिप्रायं वा बहुत्वमूलम् ।
ननूपदेशे येषां दाधा इति रूपं ते चेदनुक्रियन्ते ततो दो-देङ्-धेटा न
प्राप्नोति । अथ प्रयोगे ततोऽनात्त्वविषये शित्येषां न स्यात् । प्रणिद्यति । प्रतिदयते ।

१. सुब्धातुष्वेष्वक्कृष्वां सत्व निषेध इति क० पु० ।

२. अदन्त्यपरा इति क० पु० ।

३. इवाया रूप अनुकरणम् इति क० पु० ।

१७७. विभाषा घेट्श्वोः [३ । १ । ४९]

आभ्यां परस्य च्लेश्चडादेशो वा स्यात् कर्तरि लुङि परे ।

१७८. चङि [६ । १ । १९] .

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवम्यैकाचो द्वे स्तः । चङो ङिच्चादातो लोपः । अदधत् । अदधताम् । अदधन् । सिचूपक्षे ।

प्रणिधयते । दाणदात्रधात्रां च विकृते न स्यात् । प्रणिधयच्छति । प्रणिदत्तः । प्रणिधत् इति । अथोभयेषा ग्रहणम् । ततो दीङ्स्तादौ "मीनातिमिनोतिदीङ्गं ल्यपि च" (६ । १ । ५७) इत्यात्वे कृतेऽस्ति प्रयोगे दारूपमिति प्रसज्येत । ततश्च प्रनिदातेति नेर्गत्वं स्यात् । "उपादास्तास्य स्वरः शिक्तकस्य" इत्यत्र "स्याच्चोरिच्च" (१ । २ । २७) इति स्यात् । एवं तर्हि नोपदेशे न च प्रयोगे यदा धारूप तस्येदमनुकरणम् । किं तर्हि यावताम् ' उपदेशस्थानामनुकरणे क्रियमाणो दाधा इति रूपं संभवति तेषामिह ग्रहणम् । संभवति चैतद्दाण्दात्रधात्रामनुकरणे दोदेङ्घेटामपि "प्रकतिवदनुकरणं भवति" (५०) इत्येषामनुकरणं स्यादेव 'आत्वेन दाधारूपत्वाविशेषात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्विह न प्रवर्तते अदाविति निषेधे दैपः सामान्यग्रहणार्थात् पित्वात् । अन्यथा लाक्षणिकत्वात् अस्य ग्रहणेन न भवितव्यमिति किं तदर्थेन पित्करणेन । एव च प्रनिदारयति उपदास्तेत्यादावपि प्रसङ्गः । नहि दृदीङोरनुकरणस्यात्वमस्ति । अदावित्येतद् व्याचष्टे-दाप्दैपौ विनेति । दाप् लवने । दैप् शोभने । दैपोऽप्यात्वे कृतेऽस्ति दाप् रूपम् । 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापितं चैतत् । "उदीचां माङो व्यतीहारे" (७ । ३ । ४६) इत्यत्र मेङः कृतात्त्वनिर्देशेन । माङ् माने इत्यस्य त्वयं निर्देशो न भवति तस्य कर्मव्यतिहारे वृत्त्यसंभवात् । प्रणिदापयतीत्यत्र तु प्रकृते नायं निषेधः । अन्तरङ्गायां घुसज्ञाया बहिरङ्गस्य पुकोऽसिद्धत्वादिति । घुसज्ञाभावादिति । अदाविति निषेधेनेत्यर्थः । अदातोविति । 'यमरम" (७ । २ । ७३) अदासिष्टामित्यादि । एत्व च नेति । घुसज्ञाभावादित्यपेक्षयते । घेट्श्वोः लोपः । स्तनन्धयोत्यत्र 'टिङ्ङाणम्" (४ । १ । १५) इति ङोप् यथा स्यादित्यर्थः । धयति धयेदित्यादि ॥ १७६ ॥

विभाषा घेट्श्वोः । घेट् पाने । टुप्रोशिव गतिवृद्धयोः । कर्तरि किम् ? आधिपाता गावौ वस्तेन । अदधादिति । धाअत् इति स्थिते परत्वावित्यत्वाद् धातोर्लोपः । तस्य "द्विबन्धनेऽचि" (१ । १ । ५६) इति स्थानिवच्चात् धाशब्दस्य द्वित्वम् । ह्रस्वः । "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) इति धस्य दः ॥ १७७ ॥

१. पठितानामिति क० पु० ।

२. इत्यात्वेनेति क० पु० ।

१७९. विभाषा घाघेऽसाच्छास। [२।४।७८]

एभ्यः परस्य सिचो वा लुक् स्यात् परस्मैपदेषु । अघात् । अघाताम् ।

१८०. आता [३।४।११०]

सिञ्जुकि आदन्तादेव क्षेजुस् । “उस्यपदान्तात्” (६।१।९६) अधुः ।
आदन्तादेवेति किम् ? अभूवन् । लुगभावे अधासीत् । धेयात् । पा पाने ।

१८१. पाघ्राध्मास्थाम्नादाणदृश्यतिसर्तिसददां पिव-

जिघ्रधमतिष्मनयच्छपश्यच्छधौशीयसीदा। [७।३।७८]

पादीनां क्रमात् पिवादय आदेशाः स्युः शिति । पिवादशोऽदन्तस्तेन
नोपधागुणः । पिवति । “गातिस्था” (३।४।७७) इति सिचो लुक् । अपात् ।
पेयात् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । अघ्रात् । अघ्रासीत् । जघ्रौ । घ्रेयात् ।
घ्रायात् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । अध्मासीत् । ध्मेयात् । ध्मा-
यात् । ष्ठा गतिनिवृचौ । तिष्ठति । सिचो लुक्, सत्वे कृते प्रकृतिस्त्वर्गः
स्यात् । “नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चे-
र्पाट्त्वर्गस्तवर्गजः” । इति । अस्थात् । अड्व्येवायेऽपि षः । नित्त्यौ । स्थेयात् ।
म्ना अभ्यासे । मनति । दाण् दाने । प्रणियच्छति । प्रणयदात् । देयात् ।
ह्रू कौटिल्ये । ह्ररति । अह्वर्षात् । जह्वार ।

प्रथमविति । “भोऽन्तः” इलोपे च कृते संयोगान्तस्य लोपः । “सिजभ्यस्त”
(३।४।१०६) इति जुस् तु न भवति । चडा व्यवधानात् चडन्त्योरेकादेशे कृतेऽपि तस्य
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानमेव । सिचपचे इति । षपवादेन चडा मुक्ते
पक्षे सिचि कृते इत्यर्थः ॥१७८॥

विभाषा घ्रा । घ्रा गन्धोपादाने । धेद् पाने । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्त-
कर्मणि । परस्मैपदिषु किम् ? व्यत्ययित । व्यत्यधिपाताम् ॥ १७९ ॥

आतः । प्रत्ययनक्षणेन “सिजभ्यस्त” (३।४।१०६) इत्येव जुसि सिद्धे नियमार्थं
वचनमित्याह-आदन्तादेवेति । अभूवन्निति । प्रत्ययलक्षणेनात्रोस् प्राप्तः । अनङ्गकार्य-
त्वाद् “न लुमता” १।१।६३ इति नास्ति । ‘अपासोरिति । ‘यमरम्” (७।२।७३)
इतोऽसकौ । दधौ । दधतुः । घाता । धेयात् इति । “एलिङि” (६।४।६७) इत्येत्वम् ।
घास्यति । पा पाने ॥१८०॥

पाघ्राध्मा । पा पाने । पा रत्तरो इत्ययं तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात् । घ्रा गन्धो-

पादाने । ध्मा शब्दाग्निसयोगोः । ष्टा गतिनिवृत्तौ । म्ना अभ्यासे । दाण् दाने । दृशिर्
 प्रेक्षणे । ऋ गती । सू गती । जीहोत्यादिकयोस्तु न ग्रहणम् भवति, शितोऽम्भवात् ।
 चानशः सभवतीति चेत् । नाशितिति हि कर्मधारयः । शश्चासाविच्च शित् । शित्तीति
 वर्णप्रहणे च तदादिग्रहणादित्संज्ञकशकारादौ विज्ञायते । शित्यचीति विशेषणाद् वा ।
 एवं च शतर्यपि न भवतीति । शद्लृ शातने । पद्लृ विशरणगत्यवसादनेपु । भौवादिकयो-
 स्तौदादिकयोश्च ग्रहणम् । सद्लृ विशरणगत्यवसादनेपु । भौवादिकयोस्तौदादिकयोश्च
 ग्रहणम् । दृशेर्धातुमात्रनिर्देशे कर्त्रर्थविवक्षायां 'ज्ञापकसिद्ध न सर्वत्र' वा शपाऽभावे
 सौत्रत्वाद् वा लुकि "सृजिदृशोः" (६ । १ । ५८) इत्यमागमे द्रष्टीति निर्देशः साधुः
 पश्यादेशस्तु न भवति । "वसस्याचि" (७ । ३ । ७२) इत्यतोऽचीत्यनुवृत्तेः दृश्यति इति
 युक्तः पाठः । शितपा निर्देशे प्रयोजनाभावात् । शितोत्युक्तेरेव यद्भुक्प्रसङ्गात् ।
 लघूपधगुणमाशङ्क्याह-पिवादेशोऽन्त इति । आद्युदात्तत्वं च निपातनोपम् । अन्यथा
 "धातोः" ६ । २ । २६२) इत्यन्तोदात्तत्वे सति शपा सह "एकादेश उदात्तेनोदात्तः"
 इति मध्योदात्तं पदं स्यात् । आद्युदात्तं चेष्ट्यते । तेन नोपधागुण इति । शपा सह
 "अतो गुणे" (६ । १ । ६७) इति पररूपस्य शिद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि तस्य गुण प्रति
 स्थानिवत्त्वाद् नोपधागुण इति भावः । अन्येत्वङ्गवृत्तपरिभाषया "लोप-पिबन्तेरोच्चाभ्या-
 सस्य" (७ । ४ । ४) इति निर्देशाद्वा गुणाभावमाहुः । आपाताम् । अनार्धधातुकत्वात्
 "धुमास्या" (६ । ४ । ६६) इति नेत्वम् । अपुः 'आतः' (३ । ४ । ११०) इत्युस् ।
 "उस्यपदान्तात्" (६ । १ । ६६) पपौ । पपतुः । "ऋतो भारद्वाजस्य" (६ । ४ । ६७२)
 इति वेट् । पपिथ । पपाय । क्रादिनियमादिट् । पपिव । पाता । पेयात् । "एलिङि"
 (६ । ४ । ६७) पास्यति । घ्रा । अघ्रासोत् । अघ्रात् । "विभाषा घ्राघेट्साच्छ्वासः"
 (२ । ४ । ७८) इति वा सिचो लुक् । जघ्राथ । जघ्रिव । घ्राता । घ्रायात् । घ्रेयादीत् ।
 "वाऽन्यस्य संयोगादेः" (६ । ४ । ६८) इत्येत्त्वं वा । घ्रास्यति । ध्मा । अग्निसयोगो
 मुखवायुनाज्जेः संघुक्षरणम् । ष्टा । तिष्ठतीति । तिष्ठदेशः । तिष्ठेत् । सिचो लुक्
 "गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इत्यादिना । 'नन्वस्थादित्युक्तम्, धात्वादेः पः से कृते ष्टिवेरिव
 ष्ठस्य श्रवणप्रसङ्गात् तस्यावित्यत्र चाभ्यासे ट्श्रुतिप्रसक्तेश्वेत्याशङ्क्याह-सत्वे कृते
 इति । यतः पकारादेश्वर्गस्य तवर्गः प्रकृतिः । "ष्टुना ष्टुः" (८ । ४ । ४१) इति ष्टुत्वं तु
 विकृतिः तच्च सत्वे कृते पयोगस्यापाये नैमित्तिकोऽप्यपैति । ततः प्रकृतिभूतस्त्वर्ग एवा-
 वशिष्यते इत्यर्थः । ननु स्वाभाविकोऽयं टवर्गो न नैमित्तिक इति चेत् । 'तत्राह-नकार-
 रजावित्यादि । परिभाषेयम् । धातुपु भ्राल परे यावनुस्वारपञ्चमौ श्रूयेते 'तौ नकारजौ

१. नन्वेस्यादि युक्त मिति क०पु०१२

२. कृतेऽपि तस्येति क०पु० ।

३. तव आहेति क० पु०

४. नकारज्जाती इति ष०पु० ।

वेदितव्यो । यथा खसुध्वंसु । अत्र नकारस्य "नश्चापदान्तस्य भ्रलि" (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वारः । तेन तस्यासिद्धत्वात् खस्तम् ध्वस्तम् इति 'अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इति नलोपः सिद्धयति । पञ्चमाः अमङ्गणनाः यथा अनुपञ्ज दम्भ, अङ्क, लुरट, ग्रन्थ इति । अयं पञ्चमोऽपि नकारजः द्रष्टव्यः । तेनाकम्, सकम्, देभतुः, श्रेयतुरिति न लोपः सिद्धयति । आञ्चकदित्यत्र अकारस्य "नन्द्राः" (६ । १ । ३) इति निषेधात् द्वित्वाभावः सिद्धयति । एषु "अनुस्वारस्य ययि परसवरांः" (८ । ४ । १८) इति कृतस्य पञ्चमस्यासिद्धत्वाद् नकार एवायामति । यद्यपि अनुस्वारस्य नकारजत्वे उक्ते तन्मूलकस्य पञ्चमस्याप्यर्थात्तत् सिध्यति । तथापि पञ्चमस्य स्वाभाविकत्वं मा सम्भावीति पृथग्भिधानम् । अत्र भ्रलिति विशेषणं स्पष्टार्थम् । अमल्यनुस्वारस्यासम्भवात् । पञ्चमस्य तु सत्यपि सम्भवेऽनिष्टादर्शनात् । प्रमितमित्यादौ यस्य नकारजत्वे 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" (८ । ४ । १४) इति एत्वप्रसङ्ग इति चेत् । मैवम् । परिभाषा खल्वनियमप्रसङ्गे नियमपरिणो । ततश्च यत्र दम्भप्रभृतिषु मकारः स्वाभाविको नकारजश्च सम्भाव्यते तत्रैवेयमुपतिष्ठते । न च माप्रभृती तथा शङ्खाबोजमस्ति इति नकारजत्व नोपदिश्यते । तथा च चकारे परे यः शकारः स संकाराज्जातो वेदितव्यः । तेन व्रश्चे वृक्काः मुवृगित्यादौ "स्कोः" (८ । २ । २६) इति सलोपः सिध्यति । एतच्चोपलक्षणम् । तेन चवर्गयोगेऽपि च'वर्गः तवर्गजो ज्ञेयः । यथा उज्ज्व ल्यागे । दोषधोऽयम् । तस्य 'उज्जिभ्रपति । उज्ज्वतीत्युत् इति सिद्धम् । तथा पात् 'रेफपकाराम्या परो यष्टवर्गः सटवर्गयोगे तवर्गाज्जातो ज्ञेयः । 'तेनोणोतिः स्नातेश्च द्वित्वे सत्वे नत्वे च कृते नकारसकारधरणं भवति । उरुणाव तिष्ठासतीत्युपलक्षणम्, तेन टवर्गयोगेऽपि यष्टवर्गः सोऽपि तवर्गजो ज्ञेयः । यथा अट्ट अभियोगे ! चुडु भावकरणे इति । तेन क्वपि अत् चत् इति भवति । तदेवं तिष्ठतेः सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यादित्युपपन्नमिति भावः । अस्याडिति । लुङ्घडागमः । अड्व्यवायेऽपि यः इति "प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३) इत्यनेन । अस्यासत्यवायेऽपि यः इति । "स्यादिध्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" (८ । ३ । ६४) इत्यनेन । नितष्टी इति । "आत औ णलः" (७ । १ । २४) इत्यौस्त्वे वृद्धयेकादेशस्य 'द्विवचनेऽचि" (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् स्या इत्यस्य द्वित्वे "शपूर्वाः खयः { ७ । ४ । ६१) इति 'अकारस्य शेषः । (ह्रस्वः । चत्वम् । अभ्यासात् परस्य पत्वे ष्ट्वम् । तस्थतुरित्यादि । स्याता । स्थेयादिति । 'एलिङि" (६ । ४ । ७६) इत्येत्वम् । स्यास्यति । म्ना अभ्यासपारम्पर्येणा-

१. पञ्चमा इत्यारम्य सिध्यतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।
२. चवर्ग इतिनास्ति क० पु० ।
३. उज्जिभ्रतीति क० पु० ।
४. तथापितेन वृद्धयोगे यष्टवर्गः सोऽयं वर्गजोऽपि इति क० पु० ।
५. तेनेत्यारम्य-ज्ञेय इत्यन्तो रेताद्धितः नास्ति क० पु० ।

१८२. ऋतश्च संयोगादेर्गुणः [१।४।१०]

संयोगादेर्ऋदन्तस्य गुणः स्याद् वृद्धिनिमित्ते लिटि परे । जह्वरतुः । जह्वरुः । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति थलि नेट् । जह्वर्थ । क्रादिनियमादिट् । जह्वरिव । जह्वरिम । ह्वर्ता ।

१८३. गुणोऽस्त्तिसयोगाद्योः [७।४।२९]

अत्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य गुणः स्याद् यकि असार्वधातुके लिङि च । ह्वर्तात् ।

वर्तनम् । मनतीति । ‘पाद्याध्मा’ इति मनादेशः । अन्नासीत् । अन्नासिष्टाम् । मन्मो । मन्मत्तुः । मन्मिय । मन्माय । म्नाता । म्नेयान् । म्नायात् “वाऽज्यस्य” (६।४।६८ इत्येत्त्व वा । म्नाम्यनि । दाण् । एकारो “दागश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे” (१।३।५ इति विशेषणार्थं । प्रणिश्चदन्तीति । ‘पाद्याध्मा’ (७।३।७८) इति यच्चादेशे ‘नेर्गदन्द्’ (८।४।१७) इति एत्वम् । प्रथ्यदान् । लुङि ‘गातिस्था’ (२।४।७७) इति भिचो लुक् । अदाताम् । अद् । ददौ । दाता । देयात् इति । ‘एलिङि’ (६।४।६७) इत्येत्वम् । ह्वृ । ह्वरति इति । शपि ‘सार्वधातुक’ (७।३।८४ इति गुणः । रपरः । अह्वार्षीविति । लुङि सिचि वृद्धावट् । “अस्ति-सिचिः” (७।३।६६) इतोट् । ‘एकाच’ (७।२।१०) इति सिचो नेट् । पत्वम् । अह्वार्शाम् । जह्वारैति । एल् वृद्धिः । तस्याः स्यानिवत्त्वात् ह्वृ शब्दस्य द्वित्वम् । उरत् । ह्लादिः शेषः । “कुहोश्चु” (७।४।६२) इति हस्य भः । तस्य । “अभ्यासे चर्च” (८।४।५४) इति जन्त्वेन जः ॥ १८१ ॥

ऋतरच । ऋतः^१ प्रतिपेवविपयेऽपि गुणार्थोऽयमारम्भः । ननु च जह्वारैति वृद्धिविपयेऽपि परत्वाद् गुणेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अवृद्धिनिमित्ते इति । पूर्वविप्रतिपेयेन स्वविपये वृद्धिरेव भवतीति भावः । यद्यपि वृद्धिविपये परत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते “अत उपवायाः” (७।२।११६) इति वृद्ध्यापि सिद्ध तथापि अवृद्धिनिमित्ते लिटि गुणविधिरथवान्मान्यत्रेति भावः । जह्वरतुरिति । द्वित्वात्परत्वादतुसि गुणे तस्य स्यानिवत्त्वाद् द्वित्वे ह्लादिशेषादि । गुणविधानसमये संयोगादित्वमस्त्येव । अङ्गस्य कृतेऽपि वा द्वित्वे । ह्लादि शेषेऽपि कृतेऽङ्गस्य साम्यासस्य भूतपूर्वसंयोगादित्वमाश्रित्य गुणो भविष्यति ॥ ८२ ॥

गुरोर्जसि । ऋ गतिप्रापणयोः । भ्वादिः ऋ सृ गतौ ह्वादिः । द्वयोरप्ययं छान्दसेन लुका निर्देशः । ऋग्रहणमेव तु न कृतं वैचित्र्यायम् । अकारे एव विधेये गुणग्रहणं

१. ननोविति इति क० पु० ।

२. कित इति क० पु० ।

१८४. ऋद्धनोः स्ये [७ । २ । ७०]

ऋतो हन्तेश्च परस्य म्यस्य इट् स्यात् । हरिष्यति । सृ शब्दोपतापयोः ।
स्वरति । स्वरतिष्यतीति वेट् । अस्वारोत् । अस्वार्पीट् । स्वर्ता । स्वरिता ।
स्वरतेः स्यस्य नित्यमिड् वाच्यः । स्वरिष्यति । सृ गतौ । “पात्राध्मा” (७।३।७८)
इति धौरादेशः धावति । सर्तेः शोभ्रगतावेवायमिष्टः । अन्यत्र तु सरति ।

१८५. सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च [३ । १ । ५६]

भ्यः परस्य च्लेरडादेशः स्यात् । पृथक्सूत्रकरणादुभयपदेषु ।

१८६. ऋद्धशोऽडि गुणः [७ । ४ । १६]

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादडि । असरत् । ऋसृभ्यामड् वेति केचित् ।
असार्पीत् । सस्रतुः । सस्रर्थ । क्रादित्वान्नेट् । सस्रव ।

चिन्त्यप्रयोजनम् । असार्धधातुके लिङि इति । योत्यनुवृत्तेर्यकारादावेव भवति । तेनेह न
सस्तुपीष्ट । ह्यर्थादिति । यासुटः किन्वात् “विडति च” (१ । १ । ५) इति तदपवादो-
ऽनेन गुणः । परस्त्वम् ॥ ८३ ॥

ऋद्धनोः स्ये । ऋत् ऋवर्णान्तः । हन् हिसागत्योः । “एकाच” (७।२।१०)
इतोऽङ्निपेधे प्राप्ते वचनम् । अत एव ऋतिः सीनो घृणारूपार्थो गृह्यते तस्य सेट्त्वेन
विधिवैयर्थ्यात् । स्वृ । स्वरति । स्वरेत् । सस्वार । सस्वरतुः । थलि क्रादिदियमा-
न्त्रित्यमिड् । सस्वरिथ । केचित् “स्वरति” (७।२।४४) अत्रापि विकल्पमाहुः ।
सस्वर्थेत्यपि भवति । “गुणोऽङ्ति” (७।४।२६) इति गुणः । स्वर्यात् । “स्वरति”
(७।२।४४) आदिनाऽस्यापि विकल्पमाशङ्क्याह-स्वरतेरिति । परन्वाद् “ऋद्धनोः
स्ये” (७।२।७०) इत्येतदेव विकल्प बाधते इत्यर्थः । सृ ॥ १८४ ॥

सर्तिशा । सृ गतौ । शासु अनुशिष्टौ । ऋ गतौ । “पुपादिद्युतादिलृदित् सर्ति-
शास्त्यतिभ्यश्च परस्मैपदेषु” इत्येकयोगे कर्तव्ये पृथक् योगकरणादनुमीयते । अत्र
सूत्रे परस्मैपदेष्विति न संवध्यते इति न विशेषणोदं विधानमित्याह—पृथगित्यादि ।
ऋस्टभ्यां वेति केचित् । शासिना लुग्विकरणेन साहचर्यात् सत्यतीति लुग्विकरण-
योरेव ग्रहणं न भौवादिकयोरिति वादिनः साम्प्रदायिकाः नानयोरङ्मिच्छन्ति । एवं
च द्वैरूप्यमवर्जनोयमित्यर्थाद्विकल्पः फलतीत्यर्थः । असार्पीत् इति सिचि वृद्धिः । एका-
च उपदेशः” (७।२।१०) इति नेट् । ससार । सस्रतुरिति । परत्वाद् यणि तस्य
“द्विर्वचनेऽङ्चि” (१।१।५६) इति स्थानिवत्त्वात् सृ इत्यस्य द्वित्वम् ॥ १८५ ॥

ननु सस्रर्थं ससृवेत्यादौ “एकाच” (७।२।१०) इति निषिद्धोऽपोट् इत्यादिनिगमात्
किं न स्यात् पपियेतिवत् इत्याशङ्क्याह—क्रादित्वान्नेडिति । क्रादिष्वस्य पाठा-
त्तद्धिन्नेष्वेवैट प्रतिप्रसवादित्यर्थः । सर्ता ॥ १८६ ॥

१८७. रिङ् शयग्लिङ्क्षु [७ । ४ । २८]

श यकि यादावसार्वधातुके लिङि च परे ऋतो रिडादेशः स्यात् । रोडं बाधित्वा रिङ्विधिसामर्थ्याद् “अकृतसार्वधातुकयोः” (७ । ४ । २५) इति न दीर्घः । स्त्रियात् । सरिष्यति । ऋ गतौ शरणे च । ऋच्छति । आरत् । आपीत् । द्वित्वम् । उरत् । वृद्धिः । आर ।

१८८. ऋच्छत्यृताम् [७ । ४ । ११]

तौदादिऋच्छेऋधातोर्ऋतां चावृद्धिनिमित्ते लिटि गुणः स्यात् । आरतुः । आरुः ।

रिङ्शयक् । श “तुदादिभ्यः शः” (३।१।७७) ‘कृञः श च’ (३।३।१००) यक् ‘सार्वधातुके यक्’ (३।१।६७) यादौ किम् ? कृपोष्ट ? असार्वधातुके किम् ? पिपृयात् । लिङि किम् ? कार्यम् । स्त्रियादिति । किस्वाद् गुणे निपिङ्गेऽपि ‘अकृतसार्वधातुकयोः’ (७।४।२५) इति दीर्घे सति “ऋत्” इतोच्च स्यादिति दीर्घापवादो रिङ् विधीयते । अथ कृतेऽपि रिङि ‘पुनः प्रसङ्ग’ ५० इति विज्ञानात् दीर्घः स्यादित्याह-रोडं बाधित्वेति । अन्यथा “रिङ् ऋत्” (७।४।२७) इति रोडं सिद्धे किमादेशान्तरकरणेनेत्यर्थः । सरिष्यतीति । ऋद्धनोः स्येः” (७।२।७०) इतीट् । ऋ । ऋच्छतीति “पाद्मा” ७ । ३ । ७८ इति ऋच्छदेशः । आरदिति । लुङि “सतिंशास्त्यतिभ्यश्च” (३।१।३६) इत्यङ् । “ऋदृशोऽङि गुणः” (७ । ४ । ६) इति गुणः । ‘आडजादानाम्’ (६ । ४ । ७२) आपीत् । ऋसुभ्यामङ् वेति केचिदित्युक्तेः सिचूपत्ते वृद्ध्यादि द्वित्वमित्यादि । अत्र परत्वाद् वृद्धौ कृतायां तस्याः स्थानिवत्त्वाद् ऋशब्दस्य द्वित्वम् । तत् उरदत्त्वे हलादिः शेषे ‘अत आदेः’ (७।४।७०) इत्यभ्यासदीर्घे च कृते पुनरुत्तरखण्डवृद्धौ रपरत्वे च सवर्णादीर्घः । एवमारतुः । अरिथेत्यादि गुणविषयेऽप्युह्यम् ॥१५७॥

ऋच्छत्यृताम् । तौदादिऋच्छेरिति ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु इत्यस्य एतेन ऋच्छादेशस्य न ग्रहणम् । तस्य लिट्यसम्भवात् । नापि तेनोपलक्षितस्य भौवादिक-स्यात्तर्ग्रहणम् । ऋधातोर्ऋत् पृथक्प्रश्लेषात् । स च बहुवचननिर्देशादवसीयते तदेतदाह—ऋधातोरिति । अविशेषाद् भौवादिकजोहोत्यादिकयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ऋ इति वर्णाग्रहणं तु न सम्भवति । ऋकारान्तानां पृथक् ग्रहणात् । अवृद्धिनिमित्ते इति । वृद्धिनिमित्ते तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्ध्या बाधित्वादित्यर्थः । निमित्तशब्दोऽत्र कुर्वाद्-रूपवाची । तेनानच्छेद्यत्र एतत् वृद्धियोग्यत्वेऽपि गुणो भवति । आरतुरिति यणि वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च द्वित्वम् । हलादिः शेषः । “अत आदेः” (७।४।७०) इति दीर्घः । सवर्णादीर्घः । नन्वसत्यपि गुणे द्वित्वात्परत्वादादौ यणाच्चेव । तस्य द्वित्वं

१८९. इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् [७ । २ । ६६]

अद्भवेज् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । आरिच । अर्ति ।
“गुणोऽर्ति” (७।४।२९) इति गुणः । अर्थात् । अरिप्यति । श्रुश्रवणे ।

१९० श्रुवः शृ च [३ । १ । ७४]

श्रुवः श्रुप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके परे शृभावरच । शृणोति । शृणुतः ।

प्रति स्थानिवत्वमाह-द्वित्वे कृते पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते इति न्यायात् । ऋरु-
सिति स्थिते उरदत्वहनादिशेषाभ्यासदीर्घवारतुरिति सिद्धत्वेव तत् किं ऋकार-
प्रश्लेषेण । सत्यम् । पूर्वं प्रवृत्तस्यापि यण स्थानिवत्त्वेन निवृत्तौ ऋइत्यस्य द्वित्वे
ऋऋप्रतुमिति स्थिते वार्णादाङ्ग वलोय” (५०) इति पुनः प्रवृत्त यणं बाधित्वो-
रदत्व प्राप्तम् । तत्परमपि बहिरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वेन वार्णं सवर्णादीर्घं कृते स यच-
भ्यासग्रहेणान गृह्येत तत उरदत्वहनादिशेषाभ्यासदीर्घेषु कृतेषु “आत्ता लोपः”
(६।४।३४) इत्यालापे अनुरिति प्रत्ययमात्र श्रूयते । अथ धातुग्रहणेन गृह्येत तत
ऋकारान्तत्वात् गुणे कृते अनुरित्यनिष्ठ प्रसज्येत । अतः प्रश्लेषेण पूर्वं गुण उच्यते ।
एतच्च कृते द्विवचनेऽजादेशः पुनः प्रवर्तते इति पक्षे प्रयोजनम् । यदा तु कृते द्वित्वे-
ऽभ्यासदीर्घसवर्णादीर्घयोः “वस्वेकाजादसाम्” (७।२।३०) इतीटि आरिवानिति
प्रयोजन ज्ञेयम् । अन्यथा पूर्वापादितप्रक्रियया अरिवानिति स्यात् ॥१८॥

इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् । अद् भक्षणे । ऋ गतो भ्वादिर्ह्रादिश्च । व्येज् संवरणे ।
अर्तिव्ययत्योः “ऋतो भारद्वाजस्य” (७।२।६३) इति नियमादिति विकल्पेन प्राप्ते
नित्याभम् । अर्तेऽनु नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते विधेयं वचनमित्याह-नित्यमिट् स्यात् इति
आरिवेते । कादिपिमादिट् । अरिप्यति । “ऋद्धनोः स्ये” (७।७० इतीट् ॥ ६८ ॥

श्रुवः शृ च । शपि प्राप्तं श्रुः । विधीयते । शृभावरचेति । श्रुव इत्यपेक्षते ।
पञ्चमीनिर्दिष्टस्यापि पष्ठयन्ततया विपरिणामात् । चकारः श्रुप्रत्यय सन्नियोगार्थः ।
अस्य भ्वादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । स्वादिपाठेनापि श्नोः सिद्धे शृभाव एव विधेय
इति । कौमाराः भ्वादिषु पाठसामर्थ्यादस्मान्छ्रुपमप्युदाहरन्ति इति । शृणोतीति ।
श्नोडित्वाद् घातोर्न गुणः । श्नोस्तु पित्सु गुणः एत्वम् । शृणुत इति । तसः डित्वात्
श्नोर्गुणः । हुश्रुवोः सार्वधातुके इति । “एरनेकाचोऽस्योपपूर्वस्य” (६।४।८२)

१. पठ्यन्प तपेति क० पु० ।

२. सन्मिपि योगार्थ इति क०पु० ।

३. नोपि इति क० पु० ।

१६१. हुश्नुवोः सार्वधातुके [६ । ४ । ८७]

ह्रस्नुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके । शृण्वन्ति ।

१६२. लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः [६ । ४ । १०७]

असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । शृण्वः ।

शृणुवः । शृणमः । शृणुमः । परत्वाद् गुणेन लोपो बाध्यते शृणोमि । शृणुयात् ।
पररूपत्वम् । शृणुयुः ।

१६३. उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् [६ । ४ । १०६]

असंयोगपूर्वात् प्रत्ययस्योकारात् परस्य हेर्लुक् स्यात् । शृणु । गुणा-
वादेशौ । शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम । अशृण्व । अशृणुव । अशृणम ।
अशृणुम । अश्रौपीत् । शुश्राव । शुश्रोध । शुश्रुव । श्रूयात् । पु प्रसवे ।

“ओ” (६।४।८२) इति चानुवर्तते “अङ्गस्य” (६।४।१) इति च । तत्रानेकाज्-
ग्रहणमङ्गस्य विशेषणं ह्रस्नुभ्यामपि तद्विशेष्यते । श्नु इति प्रत्ययग्रहणात् तदन्तविधिः ।
ततश्च हुधातुरूपं यदङ्गमनेकाच् श्नुप्रत्ययान्तं च यदङ्गमनेकाच्च तयोरित्यर्थं
इत्याह-ह्रस्नुवोरित्यादि । अनेकाचोरिति अङ्गयोरिति शेषः । असंयोगपूर्वग्रहणं त्वोविशेष-
णम् । तेनाक्षुण्वन्ति, आप्नुवन्ति इत्युभयत्रापि निषेधसिद्धिरित्याशयेन व्याचष्टे-
असंयोगपूर्वोवर्णस्येति । सार्वधातुकग्रहणं ह्यर्थम् । जुहुवतुरित्यादौ मा भूदिति ।
न श्वर्थम् अव्यभिचारात् । (नन्वनेकाच् इति नानुवर्त्यं सार्वधातुके ह्रस्नुवोरनेकाचोऽ-
संभवात् । सत्यं) ह्रस्नुग्रहणं यङ्लुको भापाविपयत्वज्ञापनार्थम् इति भाष्ये स्थितम् ।
तच्चानेकाज्ग्रहणाननुवृत्तौ बाध्येत । अन्ये तु श्नोः सार्वधातुके संभवात् ।
योयुवतीत्यादेरनेकाचो व्यावर्त्यस्य संभवात् । सत्यां त्वनेकाच इत्यस्यानुवृत्तौ यङ्लुगेव
व्यावर्त्यं परिशिष्यते, स च छन्दस्यासंघातुकतो भापाविपयत्वं फलतोति सूचयितुमनेकाच
इत्यस्यानुवृत्तिराचार्येदीक्षता । एतच्च यङ्लुकि विवरिष्यामः शृण्वन्तीति । उवाङि
प्राप्ते यण् विधीयते ॥१९१॥

पररूपत्वमिति । शृणुया उसिति स्थिते “उस्यपदान्तात्” (६ । १ । ६६)
इत्यनेन । यामुटो डित्त्वान्न गुणः ॥ १६२ ॥

१. रेखाङ्कित. नन्वनेकाच इत्यारभ्य बाध्येत इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. यामुटो इत्यारभ्य—लुडोत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१९४. स्तुसुधून्भ्या परस्मैपदेषु [७ । २ । ७२]

एभ्यः सिच् इट् स्यात् परस्मैपदेषु । असावीत् । सुपुविव ।
रुद्रमुनुधातूनां लिटं विना इट् वेति केचित् । सोता । सविता । सु गतौ ।

१९५. णिश्रिद्रुश्रुभ्या कर्तरि चङ् [३ । १ । ४८]

एयन्तात् श्यादिभ्यश्च्लेश्चडादेशः स्यात् कर्त्रर्थे लुङि । द्वित्वम् ।
उवडादेशः । असुखवत् । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति
प्राप्त इट् क्रादिसूत्रेणापोयते । सुस्रोथ । सुखुव । सूयात् । दु गतौ ।
अदावीत् । अदौपीत् । दुदविथ । दुदोथ । मतान्तरे नित्यमिट् । दुदुविव । दोता ।
मतान्तरे इट् वा । दविता । दु गतौ । “णिश्रि” (३ । १ । ४८) इति
चङ् । अदुदुवत् । दुद्रोथ । दुदुव । द्रोता । गम्ल्य गतौ । “इपुगामियमां
छः” (७ । ३ । ७७) इति छः । गच्छति ।

गुणावादेशाविति । शृणुमि इति स्थिते “मिनिः” (३ । ४ । ८६) “आहुत्तमस्य
पिच्च” (३ । ४ । ६२ , “सार्वधातुक” (७ । ३ । ८४) इति गुणः । “एचोऽप्य-
वायावः” (६ । १ । ७८) । शृणुयाव इति आटः पित्वेनाडित्वाद् गुणः ।

अश्रीषोविति । लुङि सिच् अनिट् सिचि वृद्धिः । पत्वम् । अश्रीष्टाम् । अश्रीषुः ।
शुश्रोथेति । क्रादित्वादनित्त्वम् । अत एव भारद्वाजनियमादपि नेट् । श्रूयति
“अकृत्सार्व” (७ । ४ । २५) इति दीर्घः । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । पु । सवति ।
सवेत् ॥ १६३ ॥

स्तुसुधून्भ्यः । ष्टुञ् स्तुतो । पु प्रसवे । पुञ् अभिपवे । द्वयोर्ग्रहणम् । निरनु-
बन्धकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयत्वात् । धूञ् कम्पने । आद्ययोः “एकाच”
(७ । २ । १०) इति निषेधे प्राप्ते धूञ्श्च “स्वरति” (७ । २ । ४४) इत्यादिना
विकल्पे प्राप्ते विधिरयम् । सुपाव । “आदेश” (८ । ३ । ५) इति पत्वम् । सुपुविथ ।
स्वमते तासौ नित्यानित्त्वाद् थलीङ् विकल्पः । सुपोथ । सुपुविवेति । क्रादि-
नियमान्नित्यमिट् ।

स्तुसुधून्भ्यः । रुद्रमुनुधातूनामिति । रु शब्दे । दु गतौ । पु प्रसवे । पुञ् अभिपवे ।
एण स्तुतो । केचिदिति । त्रिमुनीतरे । सूयात् । सविष्यति । सोष्यति । सु गतौ ।
सवति । सवेत् । णिश्रिद्रुश्रुभ्यः । शीति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तर्विधिरित्याह—एयन्तादिति ।
श्याविभ्य इति । श्रिञ् सेवयाम् । दु गतौ । सु गतौ । एभ्यश्चेत्यर्थः । कर्तरीति
किम् ? अलविपातां देवी भक्तेन । कर्तरीत्यनुवृत्तिः प्राक् “चिण् भावकर्मणोः”

१९६. पुपादिद्युतादिलृदितः परस्मैपदेषु [३।१।५५]

श्यन्विकरणपुपादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात् परस्मैपदेषु । अनङोत्पुक्ते रुधालोपो न । अगमत । जगाम । “गमहनजन” (६।४।९८) इत्युपधालोपः । तस्य “द्विर्वचनेऽचि” (१।१।५९) इति स्थानिवचनात् साचकस्य द्वित्वम् । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । जग्मिव । जग्मिम ।

(३।१।६६) इति भाषावृत्तौ पुरुषोत्तमदेवः । तेनावच्यतां श्लोको देवदत्तेनेत्यङ् न भवति ॥ १६४ ॥

द्विर्वाभति । ‘चङि’ (६।१।११) इत्यनेन । उवडादेश इति । असुस्रु अत् इति स्थिते चङो डित्वात्तदाश्रये गुणो निषिद्धेऽपि तिवाश्रय उपधागुणः प्राप्नोति । तमपि बहिरङ्गं वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादुवडेव भवतीत्यर्थः । दु । अदावीत् इति । रुद्रसुन्विति वेट् । दुदवियेति । स्वमते भारद्वाजनियमाद्वेट् । मतान्तरेऽपीति । लिटं विनेत्युक्तेः । रुद्रसुन्वितोऽविकल्पो वसुसोर्नेत्यर्थः । गन्तु लृइत् ॥ १६४ ॥

पुपादि । ‘नन्दिग्रहपिचादिभ्यः’ (३।१।१३४) इतिवदेकेनेवादिशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धादेव सिद्धे द्वयोर्रूपादाने फल चिन्त्यम् । इह चतुर्विधः पुपादिः । पुप धारणे । दल विधरणे इत्यादि चुरादिः । पुप पुष्टौ । शिपु शिल्पु दाहे इत्यादि स्वादिः । पुपु पुष्टौ इत्यादि क्रचादिः । पुप पुष्टौ । शुप शोषणे इत्यादि दिवादिः । तत्र चुरादेः “णिश्चि” (३।१।४८) इति चङा भाव्यम् । अपूपुपदिति । णिचा च्लेव्यं वहित्त्वादसंभवः । भ्वादेस्तु ग्रहणेन पुपाचनन्तरमेव पाठात् द्युतादीनां पृथग्रहणं न कुर्यात् । त्रयादिषु चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि च त एव जिपृच्छिताः स्युस्तर्हि लृदित एव तान् कुर्यात् । स्वरितत्वादेव तेनैव सिद्धेः । अतः परिशेषाद्दिवादय एव गृह्यन्ते । के च पुनस्ते इत्यत आह— श्यन्विकरणा इति । श्यन् विकरणो येभ्यस्ते श्यन्विकरणाः । प्रकृतिप्रत्यययोरन्तरा भवन् सहकारी विकरणास्तेन भ्वादेः त्रयादेः अपोपीदित्येव भवतीति भावः । द्युतादेरिति । द्युत दोष्तावित्यादेः । लृदितश्चेति । लृड्लम्भको यस्येति । लृदित्तृतीयं निमित्तम् । अयं पुपादयो द्युतादयश्च लृदित एव कस्मान्न पठिताः ? अत्र हरदत्तः अशक्यास्ते तथा पठितुम् । आदितामीदृितामोदितामूदितां च तत्र भावात् । यद्यपि दुष्पो स्फूर्जा इत्यादिवत् त्रिलृप्विदा इत्येवमनेकानुबन्धा अपि पठितुं शक्यास्तथापि गौरवं प्रसज्येत इति तदाशयो ज्ञेयः । देवादिकाः पुपु, शुपि, तुप्, दुपु, शिल्पु, शक्, स्विद्, क्रुधन्नुवः, शुब्, पिच, रच, नश्, तृप, दृप, द्रुह, मुह, प्गुह, प्णिह, शम्, तम्, दम्, भ्रमु, भ्रमु, क्षमु, क्लमु, मदी असु, यमु, तनुवसः । व्युप, प्लुप, विस्, विमु, कुस, वुस्, मुस, मसी, लुठ, तृप, भृप, भ्रंश, वृश, कृश, तृप ह्य स्य, रिप, डिप, कुप्

१९७. गमेरिट् परस्मैपदेषु [७ । २ । ५८]

गमेः सकारादेरार्धधातुकस्येट् स्यात् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । परस्मै-
पदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयति । तेनासत्यपि परस्मैपदे इट् स्यात् । आत्मने-
पदयोग्याद्वेति केचित् । सृष्ट गतौ । सर्पति । लदित्त्वाद् । असृपत् ।
“कृषमृश” (वा०) इति वा सिच् । “अनुदात्तस्य च” (६ । ४ । ८८)
इत्यम् वा । असाप्सोत् । अत्साप्सोत् । ससर्पिथ । तसृपिव । लप्ता ।
सर्पा । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ।

गुप् रुप् लुपः । लुभचुभौ एभतुभौ किलदमिदत्त्विदा ऋधगृधपुपादयः । लुङि
एभ्योऽड् स्यात् । पञ्चपष्टिः । अन्ये त्वाहुः शमावधेः द्युतश्चितामिदप्विदा च्चिदारच्
घुट् रुट् लुट् लुट्, शुभ च्चुभ एभ तुभ लसु, ध्वस, भ्रंस् श्रम्भ वृत् वृष, स्पन्द् कृष
द्युतादय । नन्वङि सति “गमहनजनसननना लोपः विडत्यनङि” (६ । ४ । ६८)
इत्युपधालोपः किं न स्यादत् आह—अनङीत्युक्तेरिति । अगमविति । लुङि च्तेः सिचोऽ-
पवादः लृदित्त्वादद् । जगामेति । एलि ‘अत उपधायाः’ (७ । २ । ११६) इति
वृद्धिः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । कुहोश्चुः । उपधालोप इति । परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्व-
मिति भावः । यद्येवं तत्र कृते “एकाच” (६ । १ । १) इति विधेयमानं द्वित्वं न
स्यादत् आह—तस्येति । साच्चस्य गम् इति समुदायस्य । जगमिथ । जगन्य ।
“उपदेशोऽत्वतः” (७ । २ । ६२) इति निषिद्धोऽपीट् “ऋतो भारद्वाजस्य” (६ । २ । ६३)
इति विकल्प्यते । इडभावे “नश्चापदान्तस्य” (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वारः । “अनु-
स्वारस्य ययि परसवर्णाः” (८ । ४ । १८) । जग्मवेति । क्रादिनियमादिट्
गन्ता ॥ १६६ ॥

गमेरिट् । गमिर्हिदेशोऽनादेशश्च गृह्यतेऽविशेषात् सकारादेरिति । “सिचोऽसिचि
कृत्” (७ । २ । ५७) इत्यतोऽनुवृत्तेः । सिचोऽस्मादसम्भवात् असिचोति न संबध्यते ।
ननु परस्मैपदेष्वित्युच्यते तेन जिगमिपितुम् जिगमिप ‘त्वमित्यादौ कृति परस्मैपदे
लुकि च न स्यादत् आह—परस्मैपदग्रहणमित्यादि । ततः किमिष्टं न सिद्धयतीत्यत
आह—तेनेति । असत्यपि अनुत्पन्ने लुकि चेत्यर्थः । तथा च वार्तिकं “सिद्धं तु गमे-
रात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधः” (वा०) इति । इदं चात्मनेपदेऽपि इण-
निषेधे एवारभ्यमारामर्थाद् बोधयति । एवं स्वमतमुक्त्वा^१ पदशेषकारस्य मतमाह—
आत्मनेपदयोग्याद्वेति । यत्रात्मनेपदस्य निमित्तमस्ति न च तत्प्रयुज्यते स तद्योग्य

१. लृदित्त्वादद् इति नास्ति क० पु० ।

२. पदे इत्यधिकः क० पु० ।

३. पदशेषकारस्त्विति क० पु० ।

१९८. वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् [८ । ३ । ७३]

वेः परस्य स्कन्देः पत्वम् वा स्यात्, न तु निष्ठायाम् । विस्कन्दति । विष्कन्दति । निष्ठायां तु ।

१९९. परेश्च [८ । ३ । ७४]

अस्मात् स्कन्देर्वा पत्वम् । परिस्कन्दति । परिष्कन्दति । निष्ठायामपि

उच्यते । स हि एवं मन्यते गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदस्य ग्रहणम् । परस्मैपदेषु यो गमिर्दृष्टः तस्मात् सादेरिडिति । तेन तन्मते संजिगंसिता । सजिगंसितुमिति भवति । वैमत्याद्विकल्पः फलतीति चेत्युपनिबद्धम् । केचिदिति वचनमस्य पक्षस्योपेक्षणीयत्व-सूचनाय । यथाह हरदत्तः—न पुनरयं पक्षः स्थापितो भाष्यवार्तिकविरोधादिति । तन्मते संजिगमिपितेत्यत्रेड् न स्यात् । “समो गमृच्छिभ्याम्” (१ । ३ । ६) इत्यात्मनेपदत्वात् । संपूर्वस्य गमेः परस्मैपदेष्वदर्शनात् । तथा जिगमिपाचक्रे इति भावकर्मविषयस्य गमेः परस्मैपदेष्वदर्शनात् इण् न स्यात् । अथ केवलो गमिः परस्मै-पदेषु दृष्ट एवोपसर्गवशात्त्वस्यात्मनेपदमस्य भवतीतीड् भविष्यतीति मतं तर्हि सर्वत्र स्यात् । ततश्च सगंस्यते स विशेष इति भाष्यप्रयोगो विरुध्येत । सजिगमिपितेति । सन्नन्तात्तृच् । सृष्ट्वृ । सर्पति । उपधागुणः । अस्तपदिति । डित्त्वान्न गुणः । अताप्सीत् इति । ‘अमोऽभावे ‘वदन्नज’ (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । रपरत्वम् । अस्ताप्सीत् । अमि अस् अप् सीदिति स्थिते यण् वृद्धिरकारस्य । “एकाच” (७ । २ । १०) इत्यु-भयत्र नेट् । सृपिः सर्जनार्थः । कृप् मृपेति वार्तिके पञ्चानामेव ग्रहणादित्युक्तम् । ससर्पिथ । क्वादिनियमादिद् । ससर्प्यं । अमभावपक्षे गुणो रपरः । सृप्यात् । सप्स्यति । सप्स्यति । असप्स्यत् । असप्स्यत् । स्कन्दिर् । इर इदिति ॥ १६७ ॥

वेः स्कन्देरिति । “सात्पदाद्योः” (८ । ३ । ११) इति निषेधे प्राप्ते प्राप्तिविभाषेयम् । विष्कन्दतीति । अत्र निष्ठायामिति पर्युदासात् ‘नत्रिवयुक्तन्यायेन कृत्येवायं विकल्पः । तथा च वृत्तिकारेण पर्युदासो व्याख्यातः । कृतरचोदाहृता इति माधवः । आचार्यास्तु प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यमानाः न तु निष्ठायामिति व्याचक्षुः । तत्र “नत्रिवयुक्तन्यायानवतारान्तिडप्युदाजहः । परिशिष्टादिसंवादादिति ज्ञेयम् । विष्कन्न इति । “निष्ठा” (३ । १ । १०२) इति कः । “अनिदिताम्” (२ । ४ । २४) “रदाभ्यां” (८ । १ । ४२) इति नत्वम् ॥ ६८ ॥

परस्तु पत्वम् तिडचपि भवतीति सर्वसम्मतपृथग्योगकरणादनिष्ठायामित्य-स्यासंबन्धेन पर्युदासाविषयत्वात् । तदेतदाह—निष्ठायामपि वा पत्वम् इति । परि-

१. दृश्यते इति क० पु० ।

२. सन्नन्त तृप् इति क० पु० ।

वा पत्वम् । परिष्करणः । परिस्कन्नः । हरित्वाद्ङ् वा । अस्कदत् । अष्का-
न्तसीत् । अस्कान्ताम् । चस्कन्दिथ । “झरो झरि सवर्णे” (८ । ४ । ६५)
चस्कन्थ । स्कधात् । त प्लवनतरणयोः “ऋत इत्” (६ । १ । ११३)
इतीत्वे प्राप्ते इच्चोच्चोभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेनेति गुणः । तरति । अतारति ।
“ऋच्छत्यताम्” (७ । ४ । ११) इति गुणः । गुणाकारत्वेऽपि “तु फलभज”
(६ । ४ । १२२) इत्येचम् । तेरुः । तेरुः । ऋदन्तत्वात् सर्वत्रेद्
तेरिथ । तेरिथ ।

२००. वृतो वा [७ । २ । ३८]

वृड् वृज् भ्यामुदन्ताच्च इदो दीर्घो वा स्यात् न तु लिटि । तरिता ।
तरीता । लिटि तु तरिथ ।

ष्करणः । ‘अट् कुप्वाड्’ (८ । ४ । २) इति एत्वम् । क्वचित्तु परिष्कन्न इत्युदाह्रियते ।
तत्र एत्वाभावश्चिन्त्यः । अस्कददिति । अडि ‘अनिदिताम्’ (६ । ४ । २४) इति नलोपः
अडभावे सिचः ‘एकाच्चः’ (७ । २ । १०) इति नेट् । ‘वदव्रज’ (७ । २ । ३) इति वृद्धिः ।
दस्य ‘खरि च’ (८ । ४ । २५) इति चत्वं तकारः । अस्कान्तसीत् । तामादौ ‘भलो
भालि’ (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । अस्कान्ताम् । अस्कान्तसुः । चस्कन्द ।
संयोगान्तत्वात् कित्त्वम् । चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ । ‘उपदेशेऽल्वतः’ (७ । २ । ६३)
इति प्राप्ते “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६४) इति पत्ते इट् । “शपूर्वाः खयः”
(७ । ४ । ६४) इति कस्य शेषः । चस्कन्थ । इडभावपत्ते क्रादिनियमादिट् चस्कन्दिथ ।
रन्ता । स्कधात् । यासुट् : “कित्त्वात् “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इति नलोपः)
स्कन्तस्यति । अस्कन्तस्यत् । त् । इत्वे प्राप्ते इति । किरतिगिरतीत्यादौ दर्शनादिति भावः
यत्तु प्राचोकम्-अन्तरङ्गत्वादित्त्व स्यादिति । तन्न । प्रत्ययाश्रयत्वाविशेषे कथमन्त-
रङ्गत्वं सति वास्यान्तरङ्गत्वे कथं विप्रतिषेधोऽनुल्यबलत्वात् । प्रत्युत परमपि
बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादित्त्वमेव स्यादिति । विप्रतिषेधेनेति । इच्चोत्त्वयोर्वकाशः । तीर्णम्
पूर्णम् । गुणवृद्धयोर्वकाशः चयनम्, चायकः । तरतिपिपतीत्यादावुभयप्रसङ्गे ‘विप्र-
तिषेधे परं कार्यम्’ (१ । ४ । २) इति परत्वात्ते एव भवतः इत्यर्थः । अतारोतीति । सिच
इट् “इट ईटि” (८ । २ । २८) इति सिचो लोपः । सिचि वृद्धिः स्परत्त्वम् । अतारिष्टाम् ।
अतारिपुः । ततार । गुणाकारत्वेऽपीति । गुणे कृते “अत एकहृत्मध्ये” (६ । ४ । १२)
इति प्राप्तस्येत्त्वस्य “न शसदद” (६ । ४ । १२) इति निषेधेऽपि प्राप्ते इत्यर्थः ।
ऋदन्तत्वादिति । अदूदन्तेति । अनुदात्तत्वपर्युदासादित्यर्थः । तेरिथेति । ‘वृतो वा’
(७ । २ । ३८) इत्यप्रालिटीत्यनुवृत्तेर्न दोषः ॥१६६॥

वृतो वा । वृ इति वृड् वृजोः सामान्यग्रहणं न वृवरणे इत्यस्य । तथा सति वृ इत्ये-
वावक्ष्यत् । प्रो यदोतिवत् इत्यालोच्याह-वृड् वृजोरिति । अरन्ताच्चेति । ह्रस्विर्देशस्त्वत्र

२०१. सिचि च परस्मैपदेषु [७ । २ । ४०]

वृद्धवृज्भ्यामृदन्ताच्च इटो दीर्घो न स्यात् सिचि परस्मैपदेषु ।
अतारिष्टाम् ।

२०२. न लिङि [७ । २ । ३९]

वृत् इटो लिङि न दीर्घः । तरिषीष्ट । यासुटः कित्त्वान्न गुणः ।

२०३. ऋत इद्धातोः [७ । १ । १००]

ऋदन्तस्य धातोरिकारान्तादेशः स्यात् । रपरत्वम् । “हलि च”
इति दीर्घः । तीर्षात् । तरिष्यति । तरीष्यति । पञ्ज सङ्गे ।

२०४. दंशसञ्जष्वञ्जां शपि [६ । ४ । २५]

एषां नलोपः स्याच्छपि । पत्वम् । निपजति । अटोऽन्तरेऽपि पत्वम् ।
वृद्धिः । चोः कुः । अनुस्वारपरत्तवर्णौ । न्यपाङ्क्षीत् । अभ्यासेनान्तरेऽपि
अभ्यासस्य च पत्वम् । निपपञ्ज । ससञ्जतुः । ससञ्जुः । ससञ्जिय ।
ससञ्ज्य । सङ्गता । सन्यात् । सङ्क्ष्यति ।

न शङ्क्यः ‘ऋतश्च संयोगादेः’ (७।४।१०) इत्यत्र ऋत इति पुनरुपादानात् ।
एतदनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भावः । न तु लिटोति । “ग्रहोऽलिटि” (७।२।३७) इत्यतो-
ऽलिटोत्यनुवृत्तेः ॥२००॥

अतारिष्टामिति । लुङ् तस्य ताम्, सिच् इद् वृद्धिः रपरत्वम् ॥ २०१ ॥

न लिङि । परस्मैपदे इटोऽसम्भवात् सामर्थ्यादात्मनेपदमुदाहरति - तरिषीष्टेति
आशौलिङ् । “भावकर्मणोः” (१।३।१३) इत्यात्मनेपदम् । “निङः सोयुट्”
(३।४।२०२) “सुट् तियोः” (३।४।१०७) “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६)
इद् पत्वम् । घृत्वम् । गुणः, रपरत्वम् । यासुट इति पञ्चमी षष्ठी वा ‘ङिच्च’
(१।१।५३) इतिवद् व्याख्येया । कित्वादीति । “किदाशिपि” (३।४।१०४)
न गुण इति । ‘किङिति च’ (१।१।२) इति निषेवात् । एतच्च गुणविषयत्वादित्त्व-
प्रवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ २०२ ॥

ऋत इत् ॥ धातोः किम् ? मातृशाम् । नाक्षरिणकस्यापीष्यते । चिकीर्षति ।
पञ्ज इत्स्त्रयोऽनितः ॥ २०३ ॥

दंशपञ्जष्वञ्जां । दंश दशने । पञ्ज ? पञ्जे । स्वञ्ज परिष्वञ्जे । पत्वमिति ।

१. सङ्गे इति नास्ति क० पु० ।

२०५. न दृशः [३ । १ । ४७]

दृशश्च्लेः कसो न स्यात् । इरिच्चादङ् वा । “ऋदृशोऽङि गुणः”
(७।४।१६) अदर्शात् । सिचपक्षे

२०६. सृजिदृशोर्ज्ञत्यमकिति [६ । १ । ५८]

अनयोरमागमः स्यात् झलादावकिति । वृद्धिः । व्रश्चादीनां पत्वम् ।
अद्राक्षीत् । अद्राष्टाम् ।

“घात्वादेः पः सः (६ । १ । ६४) इति सत्वे कृते “उपसर्गात्सुनोति” (८ । ३ । ६५)
इति भावः । भ्रवान्तरेऽपीति । “प्राक् सितात्” (८ । ३ । ६३) इत्यनेन । वृद्धिरिति ।
“वदप्रजहलन्तस्याचः” (८ । २ । ३३) इत्यनेन । तत्र हि हल्ग्रहणं हल्-
समुदायप्रतिपत्यर्थमित्युक्तम् । अनुस्वारेति । “नश्चापदान्तस्य भ्रलि” (८ । ३ । २४)
“अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” (७ । ४ । ५८) इत्याभ्याम् । न्यषाङ्ङीदिति । लुङ्-
तिप् सिप् । “एकाचः” (७ । २ । १०) इति नेट् । “इतश्च” (३ । ४ । १००)
इति इलोपे “अस्तिसिच” (७ । ३ । ६६) इतीडागमः । वि असञ्ज सोदिति स्थिते
वृद्धिः । जस्य कुत्वेन गः । घातोः सिचश्च पत्वम् । अनुस्वारः । ततो गस्य “खरि-
च” (८ । ४ । ५५) इति चत्वेन ककारः । परसवर्णेन ङः । कपसंयोगे च्चः
इत्येप क्रमः । “भ्रलो भ्रलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । न्यषाङ्क्ताम् ।
न्यषाङ्क्षुः । भ्रम्यासेनेति । “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” (८ । ३ । ६४) इत्यनेन ।
ससज्जुर्निति । संयोगात् लिटो वा कित्वम् इति केषाचिन्मते कित्त्वान्नलोपः । तस्य
“असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वात्त्रेत्वाभ्यासलोपी । ससञ्जिथ ।
ससङ्क्थेति । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति वेट् । सङ्क्त्वा । सज्याविति
यामुटः क्त्वाद् “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इति नलोपः । सङ्क्ष्यतीति ।
लृटि स्यः कुपत्वचत्वात्सुस्वारपरसवर्णात्ताः । दृशिर् । इट् इत् । प्रेक्षणां चक्षुःकरणाकं
ज्ञानम् । ज्ञानसामान्यमित्यन्ये । पश्यतीति । “पाघ्राध्मा” (७ । ३ । ७८) इति
पश्यादेशः । शपि । पश्येत् ॥ २०४ ॥

न दृशः “शल इगुपघाद” (३ । १ । ४५) इति प्राप्तः कसो निविध्यते ॥ २०५ ॥
सृजिदृशोः । सृज विसर्गे । दृशिरूकः । घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य-
विज्ञानमिति प्रत्यय इह सन्निधापितो भ्रला विशेष्यते इति तदादिविधिर्विज्ञायते
इत्याशयेनाह-भ्रलादाविति । प्रत्यय इति शेषः । घातुप्रत्यय एव कार्यविज्ञानादिह
न भवति । रज्जुसृङ्भ्यामिति । दैवदृङ्भ्याम् । अकितोति । प्रसज्यप्रतिपेधोऽयं किति
न भवतीत्यर्थः । पर्युदासे तु सिसृत्तत्वोत्पन्न सत्यपि “हलन्तान्च” (१ । २ । १०)
इति सनः कित्वातिदेशे स्वाश्रयमकित्वमाश्रित्याम् प्रसज्येतेति स्थितम् ।

२०७. विभाषा सृजिदृशोः [७ । २ । ६५]

आभ्यां थल इड्वा स्यात् । ददृशिय । ददृच्छ । दंश दशने । दशति ।
अदाड्क्षांत । कित् निवासे रोगाननयने च ।

२०८. गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [३ । १ । ५]

एभ्यः सन् प्रत्ययः स्यात् ।

२०९. सन्यडोः [६ । १ । ९]

अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः सनि यडि च परे । धातोरित्य-
विहितत्वात् सनोऽत्र चार्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न स्तः “सनाद्यन्ताः”
(३।१।३२) इति धातुत्वात् शप्, तिच्चादि ।

लघूपथगुणस्यायमपवादः । अकितोतिवचनात् नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् ।
हल्न्तत्रद्विस्तु न बाध्यते नाप्राप्त्यभावात् । सिचोऽन्यत्र द्विपथे अस्या अप्रसङ्गात् तदेत-
दाह-वृद्धिरिति । अमि कृते 'सस्येत्यर्थः । पूर्वं तु प्रवृत्तौ नित्यत्वादभावाद्वाच्यत एव ।
भ्रूलोति किम् ? सज्जनम् । दर्शनम् । अकिति किम् ? सृष्टम् । दृष्टम् । अत्राचोति ।
अदृशतोदिति स्थिते अम्, यण्, रेफ. “वदन्नज” (७ । १ । ३) त्रश्चादि पत्वम् ।
“पडोः कः सि” (८ । २ । ४१) सिचः पत्वम् । कथयोः त्तः । “भ्रूलो भ्रूलि”
(८ । १ । २६) इति सिचो लोपे पत्वम् । ध्रुत्वम् । अत्राचुः । ददरां । ददृशतुः ।
ददृशुः ॥ २०६ ॥

विभाषा क्रादिनिगमान्नित्यमिति प्राप्ते विभाषेयम् । दर्शयति । अमभावे गुणः ।
रपरः ददृच्छेति । इड्भावेऽम् यण् पत्वध्रुत्वे । द्रष्टा । दृश्यात् । द्रक्षति । अद्रक्षत् । दंश ।
दशनं दन्तव्यापारः । अत एव निदेशान्नलोपः । ‘दशनह’ इति ज्ञापकाद् वा । दश-
तोति । ‘दंशसञ्ज’ (६।१।२५) इति नलोपः । दशेत् । दशतु । अद्रशत् । अदाड्क्षोदिति ।
सिचु, वृद्धिः, पत्वम्, कन्वम् अनुस्वारपरसवर्णौ त्तः अत्राप्याम् इति । अदाड्क्षु । दंशः
ददंशतुः । भारद्वाजिनियमादिद् वा । ददंशिय । ददंछ । दंष्टा । दश्यात् । ददृक्षति ।
अदंक्षत् । कित् ॥२०७॥

गुप्तिञ् । गुप्त गोपनकुत्सनयोः । तिज निशाने क्षमायां च । कित्तिरक्तः । स्वार्थे
इति । अनिदिष्टार्थत्वात् ॥२०८॥

सन्यडोः । एकाच इति । ह्लादेः प्रथमस्याजादेस्तु द्वितीयस्येत्यपि बोध्यते । सनि
यडि चेति । सति सप्तमोयम् । सनि यडि च क्ते सति यो धातुः “सनाद्यन्ता धातवः”

१. अन्तःस्येत्यर्थः इति क० पु० ।

२. अगतीति नास्ति क० पु० ।

(३ । १ । ३२ इति लक्षित इत्यर्थात्तदन्तस्तदवयवस्यैकाच इत्यर्थो ज्ञेयः । तथा च "सन्यङोः" (६ । १ । ६) इति षष्ठीति स्थितमाकरे । परसप्तम्यां तु प्रतीपिपति । अटाटघते इत्यादौ "सन्यङोः" (६ । १ । ६) इति द्वित्वं न स्यात् । षपावेच्यादौ लिट् इव । यत्तु प्राचोक्तम्—सप्तमीव्याख्यानेऽपि सन्नन्तस्य यङन्तस्य च द्वित्वं स्यात्तद्विषयत्वात् सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्यात् ज्ञापकात् । अतं एवाग्रे वक्ष्यति—शपोऽकारेण सिद्धे सन्यङोरकारोच्चारणम् "अजादेः" इति द्वित्वार्थम्, तेन यङ्सनी-द्वित्वम् इति तदसत् । तयोरेकलनिमित्तत्वकार्यित्वयोर्विरोधात् । अथ ज्ञापकात्तयोः कार्यित्वमनुमीयते इति मतम् ? तर्हि स्फुट षष्ठ्यन्तमेव ज्ञापयतीत्युच्यताम् । तत्कथं सप्तमीपक्षः समर्थितः । अथ हलादेर्द्वित्वे सन्यङोरिति सप्तमी, अजादिविषये तु षष्ठीति व्याख्यायेत । तन्न । एकत्वाद्विभक्तेरुभयार्थत्वायागात् । लक्ष्यभेदात्सन्नणमपि भिद्यते इति चेत् । मैवम् । षष्ठ्यन्ततयैवोपपत्तौ निरर्थकत्वेन लक्षणकल्पने गौरवान् । किं च यदि हलन्तानां द्वित्वे परसप्तम्येषा ततो बोभवीति इति यङ्लुकि यद्वक्ष्यति अतङ्गकार्यत्वाद् "न लुमताङ्गस्य" (१ । १ । ६) इति न द्वित्वनिषेधे इति तद् बाध्येत । सप्तमीपक्षे तयोः परतः पूर्वस्य विधीयमानं द्वित्वमङ्गकार्यमिति । अतोऽविशेषात् षष्ठ्येवैषां युक्ता । यच्चाकारोच्चारणं ज्ञापकमित्युक्तम् । तदप्यसत् । पापचक इत्यादावलोपस्य स्थानिवत्त्वात् "अत उपधायाः" (७ । २ । ११६) इति वृद्धिर्नैष्यते । नवाऽसत्यकारे तदुपपद्यते । किं च दित्सधित्सलिप्सादिभ्यः सन्नन्तेभ्य एकाच्चवाद् यङ् स्यात् । दित्स्यम्, धित्स्यम्, इत्यत्र "श्रद्दह्लोरयत्" (३ । १ । १४) इति श्यत् स्यात् । ततश्च "यतोऽनावः" (६ । १ । २१३) इति यत्स्वरः आद्युदात्तो न स्यात् । यच्च 'अचो यत्' (३ । १ । ६७) इत्यत्र वक्ष्यति—अजृग्रहणमजन्त-भूतपूर्वादपि यद् यथा स्यात् । दित्स्यम् इति तद् बाध्येत । तथा पिपठिपि ब्राह्मण-कुलानोति शौ अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ऋलन्तस्येति नुम् न भवति । समोऽनकारान्ते तु स्यात् । ततश्च पिपठीपि इति प्रसज्येत । अपि च पापच्यते हलन्तत्वाण्यति यलोपे कृते णित्युपधावृद्धौ पापाच्य इति प्रसज्येत । अदन्तत्वेनाचो यति पापच्य इति चेप्यते । तथा अपापचि फलं स्वयमेव । अपापचिष्ट चेति यङन्तस्याजन्तत्वाभावाद् "अचः कर्मकर्त्तरि" (३ । १ । ६२) इति च्लेशिचण् विकल्पो न स्यात् । तथा "यस्य हलः" (६ । १ । ४८) इत्यत्र यस्येति संघातग्रहणमिष्यते । अर्ह्येत् । अमध्योत् इति यवयोर्नोपो मा भूदिति तदपि दृग्ग्रह्येत । अपापचिष्टेत्यादौ यङोऽपि यकारा-कारसंघातासम्भवात् । तथा यङोऽल्लोपस्य स्थानिवद्भाववर्णनेन धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानादिभाष्योक्तमयुक्तमापद्येतेत्यवश्यं कर्तव्यमकारोच्चारणं न ज्ञापकं युज्यते । यच्च शपोऽकारेण सिद्धे इत्यादि वक्ष्यति न तज्ज्ञापनपरमुक्तमुक्तेः कित्त्वकारोच्चारण-प्रयोजनप्रदर्शनपरम् । द्वित्वार्थमिति सूक्तप्रयोजनान्तराणामप्युपलक्षणं ज्ञेयम् ।

२१०. पूर्ववत्सनः [१ : ३ । ६२]

पूर्वधातुवत् सन्नन्तादपि पदं स्यात् । गुपादेः क्रमात् निन्दाक्षमारुग्जघेषु
सन्निध्यते नान्येषु । चिकित्सति । कित संदेहे च । विचिकित्सति ।
अचिकित्सीत् । चिकित्सयामास ।

अजादेरिति द्वित्वाथमिति तु सन्यङोरिति पष्ठाव्याख्याभिप्रायेणोक्तमित्यालोचयामः ।
धातोर्नित्यविहितत्वाविति । यद्यपि वस्तुतो गुपादिभ्यो धातुभ्यो विहितो न तु धातो-
रित्यधिकृत्य विहित इत्यर्थः ॥ २०६ ॥

पूर्ववत् । पूर्वेण तुल्यं पूर्ववत् । 'तेन तुल्यम्' (१ । १ । ११५) इति
तृतीयान्ताद्धतिः । न तु 'पञ्चम्यन्तात् लक्षणाभावात् । अर्थात् पूर्वस्मादिवेति सन्नन्ता-
दात्मनेपदं भवति । "तुल्यार्थः" (२ । ३ । ७२ , इति हि तृतीयासवन्निभक्त्यर्थानन्त-
र्भावयति । सन्नन्तादात्मनेपदं भवति पूर्ववदिति श्रौतोऽन्वयः । कुतः पूर्ववदित्य-
पेक्षायां सन्निहितत्वात् सन एव पूर्ववदिति विज्ञायते । सनश्च पूर्वं धातुरेवेत्याशयेनाह-
पूर्वधातुवदिति । पदं चात्मनेपदं प्रकृतत्वात् । तत्र यदि शास्त्रं कार्यं चातिदिश्य-
मानमिहाप्यतिदिश्येत । शिशत्सति, मुमूर्षति, शीयते म्रियते इत्यत्र दृष्टत्वात् । अतो
निमित्तातिदेशोऽप्यम् । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदम्, तेनैव सन्नन्तादपीति । यथा
आस्ते, शेते । अनुदात्तत्वाद्भित्त्वे चात्मनेपदनिमित्तं सत्सन्नन्तेऽपि भवति । यद्यपि
प्रकृतिगतं निमित्तत्वादि सन्नन्ते वचनशतेनापि अतिदेष्टुमशक्यम् शिशयिष डिदिति
तथापि प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधानेऽपि तदन्तादात्मनेपदं प्रवर्तयतोत्ययमति-
देशार्थः संपद्यते । एवं च शिशत्सति, मुमूर्षतीत्यत्र न भवति । न ह्यत्र शदि-म्रियति-
मात्रमात्मनेपदस्य निमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि न चैतदिह सन्प्रकृतावस्ति । यस्य च
पूर्वत्रैव निमित्तत्वं निषिद्धं तत्सन्नन्तेऽप्यानिमित्तं यथाऽनुचिकीर्षति पराचिकीर्षति
इति । न हि योग्यतामात्रेण निमित्तत्वम्, किं तु कुर्वद्रूपत्वम् । तच्चेह "अनुपराभ्या
कृत्रः" (१ । ३ । ७६) इति परस्मैपदेनापवादेन बाधितम् । यदि तर्हि कुर्वद्रूपं
निमित्तं जुगुप्सते मीमांसते इत्यादौ कथम् ? न ह्यत्र प्रकृतिगतमनुदात्तत्वम्, तत्रा-
त्मनेपदं कदाचिदपि करोति । नित्यसन्नन्तत्वात् उच्यते । नैवात्रात्मनेपदं किं तर्हि

१. तु पूर्वस्य दिवेति पञ्चम्यपेगम्यते इति क० पु० ।

२. न दात्मने पदमिति क० पु० ।

३. पदमात्मने पद मिति क० पु० ।

४. निमित्तन्तादपि इति क० पु० ।

५. ह्यत्रैत्येव क० पु० ।

६. भवितव्यमिति क० पु० ।

अनुदात्तङितः इत्यनेनावयवेऽचरितार्थलिङ्गं सभुदायस्य विशेषकं भवतीति सन्नन्त-
स्याप्यस्यानुदात्तत्वात् । गुपादेरित्यादि । प्रथंविशेषे नियमोऽयम् । क्रमादिति ।
गुपेनिन्दायामेव । तिजेः क्षमायामेव । कित्तेः रुजय एवेत्यर्थः । अर्थान्तरे तु सन् एभ्यो
न भवति । गोपयति । तेजयति । केतयति । इति चुरादित्वाशिष्टाजैव भवति । अय
शिजन्तादपि सन्नन्तादिवात्मनेपदं प्राप्नोति अवयवेऽचरितार्थमिति न्यायात् ।
अत्राहुः—गुप गोपनकुत्सनयोरित्यादिसहायार्थनिर्देशे सत्यपि कुत्सनार्थवृत्तय एवानु-
दात्तेतो नित्यसन्नन्ता भौवादिकाः । अर्थान्तरवृत्तयस्तु निरनुबन्धकाश्चुरादौ पठितव्या-
स्तेन शिच्यकृतेऽनुदात्तोत्वाभावादात्मनेपदं न भवति । अत एवार्थान्तरे एभ्यः केवले-
भ्यो लडादयोऽपि न सभवन्ति नित्यशिजन्तत्वात् । तेन गोपते, तेजते, इत्याद्यवद्यमेव ।
एव हि केवलादात्मनेपदार्थत्वेनानुबन्धस्य चरितार्थत्वात् सन्नन्तादात्मनेपदं न
स्यात् । अन्ये तु नैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपद नापि परस्मैपद पश्याम इति भाष्यात्
तिङ्शतृशानचामेवाभावः प्रतीयते इति । निन्दादेरन्यत्र कृत उदाहरन्ति । तद-
युक्तम् । यदि हि कृतः स्यु, तर्ह्यनुदात्तत्व युज्यं स्यादिति कथमस्यावयवेऽचरितार्थत्वं
संगच्छेतेति । चिकित्सतीति । कित्तेः सति “सन्यङोः” (६ । १ । ६) इति द्वित्वम् ।
ह्लादिः शेषः कुहोरश्चुः । उदात्तेत्वात्परस्मैपदम् । तथा चायं परस्मैपदिषु पठ्यते इति
कैयटादिरुक्तम् । एव तु स्वाश्रय कश्चिकित्सतु इति खरडने टीकाकृता बधमानेन
चिकित्सतामिति भवितव्यमित्युक्तम्, तदात्मनेपदित्व भ्रमादिति बोद्धव्यम् । एवं च
“पूर्ववत्सनः” (१ । ३ । ६२) इत्यस्यात्रोपन्यासोऽनर्थको गुप्तिजादेरपि
नास्योपयोगः इत्युक्तम् । सन्सङ्गात् पठितमिति समाधेयम् । अन्ये तु गुपादिष्वनुबन्ध-
करणमात्मनेपदार्थमिति भाष्यदर्शनादादिपदेन बहुवचनानुरोधात् कित्तेरपि ग्रहणा-
दात्मनेपदम् । परस्मैपदिषु पाठाच्च परस्मैपद चेति । चिकित्सति । चिकित्सते इत्युभय-
मुदाजहूः । तद् गुपादिषु बहुवचनं मान्वधादिसूत्राभिप्रायं कितिस्तु परस्मैपदोत्पाकर-
विरोधादुपेक्ष्यम् । कित्तेः रुजये सनित्युक्तं प्राक् तदुपलक्षणमपीत्याह—कित संदेह
चेति । सनिति विशेषः । चकारान्निग्रहापनयनयोरपीति ज्ञेयम् । तथा च लक्ष्यम्—

चिकित्सत्यानुरं वेद्यो विचिकित्सति ये मनः ।

रिपुं चिकित्सति नृषो हृष्यं क्षेत्रे चिकित्सति ॥ इति ।

प्रचिकित्सीदिति । सिच्यत्तो लोपः । “इटि ईटि” (२ । २ । २२) इति सिचो लोपः ।
सवरार्थदीर्घः । चिकित्सामासेति । “कासप्रत्ययात्” (३ । १ । ३५) इत्याम् । “कृञ्चानु-
प्रयुज्यते लिटि” (३ । १ । ४०) इत्यस्तेरनुप्रयोगः । चिकित्सता । चिकित्स्यात् ।
चिकीत्सिष्यति । अचिकित्स्यत् ॥ २१० ॥

१. तिङन्तत्वादि हि क० पु० ।

२. ह्यारि कथमिति क० पु० ।

३. प्रथमेकावः कित् सन् प्रतीपते इत्यपिकः पाठ क०पु० । परन्वसवन्द्त्वान्निःसारित ।

२११. ऋतेरीयङ् [३ । १ । २९]

ऋतिः सौत्रो धातुघृणार्थः । तस्मादीयङ् प्रत्ययः स्यात् । डिच्चात्तङ् ।
ऋतीयते ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया

ऋतेरीयङ् । ऋतिः सौत्र इति । सूत्र एव पठितो न धातुपाठे इत्यर्थः । ईयङीति ।
दीर्घोच्चारणात्तान्तोऽय धातुः इदन्तत्वे तु सवर्णादीर्घोऽयैव सिद्धेरियङ्मेव कुर्यात् ।
ऋतेरिति त्विका निर्देशः । घृणार्थं इति । घृणाजगुप्साकृपयोरित्यनेकार्थत्वेऽपि
घृणाऽत्र जुगुप्सा न कृपा । ऋतीयशब्दस्य जुगुप्साऽर्थः न कृपा ऋतीयशब्दस्य जुगुप्सा-
यामेव निघण्टुषु प्रसिद्धेरित्याकरः । एव च भट्टमल्लस्य ऋतीयते इति कृपापर्यायेषु
ऋतीयते स्यात् घृणयोरिति नानार्थवर्णेषु चाभिधानं चिन्त्यम् । ऋतीयते इति ।
ईयङो डिच्चात्तान्तोपधागुणः आत्मनेपद च । छङि विधातव्ये ईयङ् विधानं वैचित्र्या-
र्थम् । यत्तु वदन्ति ईयङ्वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति तेन शमेः
खः शङ्खः, षणो ङः षण्डः इति “आयनेयीनीदियः” (७ । १ । २ इत्यादेशा न
भवन्ति इति । तदसत् । एव हि तरपूछमुनाविति वक्तव्ये ईयसुन्वचनं ज्ञापकं स्यात्
प्रातिपदिकप्रत्ययानामादेशाभावस्य । ऋतीयते । ऋतीयताम् । आर्तीयत् ।
आर्तीयिष्ट । ऋतीगाञ्चके । ऋतीयिता । ऋतीयिपोष्ट । “आयादय आर्धधातुके वा”
(३ । १ । ३१) इति ईयङोऽभावपक्षे तु शेषत्वात् परस्मैपदम् । आर्तीत् । आर्तिष्टाम् ।
लिटि । आनर्त् । आनृततु । ऋकारैकदेशोऽपि नुड्विधिं प्रति ह्रित्ति वच्यमाणत्वान्नुट् ।
अत्रैव त्वेतत् पठितु युक्तम् । आर्तिता । ऋत्यात् । आर्तिष्यति । आर्तिष्यत् । यत्तु
ईयङ्भावे आर्तिष्येत्युदाहृतं प्राचा । तदसत् । आत्मनेपदनिमित्ताभावात् ।

किं चैवं परस्मैपदप्रकरणोऽस्योपन्यःसो विरुध्येत । ईयङोऽन्यत्र वा परस्मैपदस्या-
प्रयोगात् । ‘वञ्चिलुञ्च्युतश्च’ (१ । १५) इति कत्वः कित्त्व-विकल्पनात् । ऋतित्वा ।
अतित्वा । अत् यच्च अतिता । अतित्तुम् अतित्तव्यम् । ऋतीयित्तुम् । ऋतीयित्तव्यम् ।
कृत्यप्यार्धधातुके इयङि विकल्प्यते इति परस्मैपदप्रक्रियेति प्रायोवादोऽयम् । भू
प्राप्तावात्मनेपदी इत्यात्मनेपदप्रक्रियाया अपि व्युत्पादनात् ॥२११॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिः श्रीरामचन्द्रामतो-

संसः श्रीनरसिंहसुनु रमवत् प्रत्यञ्जवाचरपतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविद्वतो सत्प्रामिथाव्याकृतो

श्रीकृष्णस्य कृतो समाप्तिमगमद् व्याख्या परस्मैपदे ॥ १ ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया

अथात्मनेपदप्रक्रिया

एधते । ऐधिष्ट । ऐधिध्वम् ।

२१२. आम्प्रत्ययवत् कृत्रोऽनुप्रयोगस्य [१ । ३ । ६३]

आम् प्रत्ययो यस्मात् कृतः तदनुप्रयुज्यमानस्य कृञ् आत्मनेपदं स्यात्
अकर्तृगामिन्यपि फले । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृपे ।

एध वृद्धौ । इत् आरभ्या गाङ्ः प्राग्वद् द्वाविंशतिः सेट्कः स्वङ्गवर्ज्याः ।
एधते इति । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । "टित्" (३ । ४ । ७६) इति टेरेत्वम् ।
शप् । एधेते । एधन्ते । एधेत । एधेयाताम् । एधेरन् । एधताम् । एधेताम् ।
एधन्ताम् । ऐधेत । ऐधेताम् । ऐधिष्टेति । लुङिः सिच इट् । आट् । 'आटश्च'
(६ । १ । ६०) पत्वम् । ष्टुत्वम् । ऐधिपाताम् । ऐधिपत । ऐधिध्वम् इति । सिच
इट् । 'धि च' (८ । २ । २१) इति सलोपः । "इणः षोडश्वम्" (८ । ३ । ७८)
इत्यत्रेड्व्यतिरिक्त इण् गृह्यते इति मते ङत्वाभाव उदाहृतः । हरदत्तमाधवादिमते
तु भवितव्यमेवात्र ङत्वेन । ऐधिड्वम् इति । "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति
द्वित्वपत्ते त्वैधिड्वमित्यपि । ध्वे सलोपो वा । सस्य द इति मते तु ऐधिद्वम् इत्यपि ।

आम्प्रत्यय । यदि आम् चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः स्यात्ततः प्रत्ययग्रहण-
मनर्थकमसंभवश्च स्यात् । आमन्तस्थाधातुत्वेन तत् आत्मनेपदादर्शनात् । तद्वत्कृत्रो
(त्रोऽसम्भवात् । अतोऽतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयमित्याह—आम् प्रत्ययो यस्मा-
दिति । धातुरन्यपदार्थः । तेनामः प्रकृतियों धातुस्तस्यैवेत्यर्थः । तद्वत् प्रतियोगिपष्ठी
निर्देशा) "तत्र तस्येव" (५ । १ । ११६) इति पष्ठ्यन्ताद्वितिः । अनुप्रयुज्यते
इत्यनुप्रयोगः । "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (३ । ३ । १६) इति कर्मणि घञ् ।
घञ्श्चैतद्विशेषणमित्याशयेन व्याचष्टे—अनुप्रयुज्यमानस्य कृञ् इति । अथघेरपि
संबन्धमात्रविवक्षया पष्ठी कृता । कृञ् इति च स्वरूपस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य । कृञ्-
ग्रहणात् । तद्वि भवस्त्योर्मा भूदिति क्रियते । अस्यापि प्रत्याहारपरत्वे तदनर्थकं
स्यात् । व्यावर्त्याभावात् । विपर्ययोऽपि न भवति । अनुप्रयोगे स्वरूपस्य इह प्रत्या-
हारस्येति । तथाहि सति भवस्त्योरनुप्रयोगस्याविहितत्वेन ताभ्यामात्मनेपदविधानानु-
पपत्तेः । यद्येवं कृत्रो भित्वात् "स्वरितत्रितः" (१ । ३ । ७२) इत्येव सिद्धे

१. अथातुत्वेन तत् आत्मनेपदा इति नास्ति क० पु० ।

२. तद्वत्कृत्रोऽचे त्पारभ्य—निर्देशादित्यन्तो () रेखाद्वितो नास्ति क० पु० ।

२१३. इणः षीध्वंलुङ्लितां धोऽङ्गात् [८ । ३ । ७८]

इणन्तादङ्गात् परेषां षीध्वंलुङ्लितां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधां-
चकृद्ध्वे । एधाञ्चकृवहे । कृजः किम् ? एधामास । एधाम्बभूव । एधिता ।
एधिपीष्ट । एधिष्यते । ऐधिष्यत । दद दाने । “न शशदद” (६ । ४ ।
१२६) इत्युक्ते रेन्वं न । दददे । ष्वष्क गतौ । ष्वष्कते । पष्वष्के । ऋज
गतौ स्थैर्ये च । अर्जते । आर्जिष्ट । “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) इति
दीर्घः । ऋकारैकदेशो रेफोऽपि नुङ्विधिं प्रति हल् । तेन “तस्मान्नुङ्
द्विहलः” (७ । ४ । ७१) इति नुट् । आवृजे । आर्जिपीष्ट । तिज निशाने
क्षमायां च । ततिक्षते । पञ्ज परिष्वङ्गे । निष्वजते ।

किमनेनेत्याह—अकर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपीति । कर्त्रभिप्राये सिद्धम् अकर्त्रभिप्रायार्थ-
स्त्वयमारम्भ इत्यर्थः । नन्वेव विध्यर्थमेतत् स्यात् तत्तश्चेन्दांचकारेत्यादौ कर्त्रभि-
प्राये तद्ध प्राप्नोति । अत्राहुः—पूर्ववदित्यप्यत्रानुवर्तते स द्वितीयो वाक्यभेदेन नियमार्थः
संपद्यते । यदि कृज आत्मनेपदं स्यात् तदपूर्ववदेवेति । तेन परस्मैपदिभ्यस्तद्ध न
भविष्यति । एधाञ्चके इति । लिट् “इजादेः” ३ । १ । ३६ इत्याम् । “आमः”
(२ । ४ । ८१) इति लेलुक् । “कृञ्च” (३ । १ । ४०) इत्यनेन कृञोऽनुप्रयोगः ।
लिट् तस्यैशादेशः । यण् तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम् । ऋतोऽत्वम् । एधाञ्चकिरे ।
एधाञ्चकृपे । ‘धासः से’ (३ । ४ । ८०) क्रादित्वान्नेट् ॥ २२ ॥

इणः षीध्वमिति । “इण्कोः” इत्यधिकारेऽपि पुनरिङ्ग्रहाणं कवर्गनिवृत्त्य-
र्थम् । पञ्चोध्वमित्यादौ मा भूत् इति । अत्रेण इत्यङ्गस्य विशेषणं तच्च षीध्वमित्यादौ
षीध्वमादीनां तं च धस्येति व्याचष्टे-इणन्तादङ्गादित्यादि । यदीदं विहितविशेषणं स्यात्
इणन्ताद्विहितानामिति तत् ऐधिङ्ध्वमित्यत्र न स्यात् । लिहदुहदुहनहां च ढत्व-
घत्वघत्वेषु अपीणन्ताद्विहित इति ढत्व स्यात् । लिञ्चोध्वम् । धुञ्चोध्वम् । नञ्चोध्वम्
इति । ननु इणो लुङि गादेशे विहितध्वमि कर्मणि अगाध्वं यूयमनेनेत्यत्र ढत्वं प्रसज्येत
इति दोषं दृष्ट्वा परविशेषणमेतदित्याह—परेषामिति । परत्वं चेह श्रुतिकृत-
माश्रीयते । तेनैधिङ्ध्वमित्यत्रापि भवतीत्याकरः । अन्ये तु “विभाषेतः” (८ । ३ । ७६)

१. इत्यत्राप्यनुवर्तते इति क० पु० ।

२. यत्रो इत्यधिकः क० पु० ।

३. न तु इति क० पु० ।

४. विविध्वमिति क० पु० ।

इतीदो विभाषाया उक्तत्वात् गोबलोवर्दन्यायेनेङ्घ्यतिरिक्तमिणन्तमिह गृह्यते इति वदन्त ऐधिध्वम् इत्यादौ ढत्वं नेच्छन्ति । कृत्रः किमिति अनुप्रयोगस्येत्येवास्तु, कृत्र एव चानुप्रयोगो विहित इति प्रश्नः । तत्र प्रत्याहारग्रहणात् भ्वस्तयोरप्यनुप्रयोगो विहित इति ताभ्यामपि स्यात् । अतस्तद्व्यावृथ्यं कृत्रग्रहणस्वरूपं पराक्रियते इत्युत्तरयति—एधाभासेत्यादिना । एधिषोष्येति । आशालिङ् 'लिङः सोयुट्' (१४ । १०२) । एधिषोयास्ताम् । एधिषोरन् । एधिषोघ्वमित्यत्र ढत्वं न भवति । इट्ः षोघ्वम्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् इणान्तादङ्गात्परः षोघ्वं नास्ति इति । शेषं प्राप्त्यर्थं भूवत्साधनायम् । दद । ददते । ददेत् । ददताम् । अददत् । अददिष्ट । दददे इति । लिट् तस्यैश् । द्वित्वादि । "न शशदद" (६ । ४ । १२६) इत्येत्वाभावः । दददाते । दददिरे । दददिपे । ददिता । ददिष्यते । ददिष्यत् । अददिष्यत् । दध धारणे इत्यप्यनुदात्तत् पठ्यते तस्यापि दधते । दधेते । दधन्ते । इत्यादि दद्वत्तृष्पणि । ष्वष्क । ष्वष्कते । 'सुवधातुष्ठिष्वष्कतोनाम्' (वा०) इति सत्वप्रतिषेधः । ष्वष्कितेत्यादि । ऋज । अर्जते इति । 'पुगन्त' (७ । ३ । ८६) इति गुणः । रपरः । अर्जत । अर्जिता । आर्जत । आर्जिष्टेति । सिच इट् । आट् वृद्धिः । पत्वम् । ष्टुत्वम् । आर्जिपाताम् । दीर्घ इति । ऋज इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे दीर्घे च कृते आर्ज इति स्थिते 'तस्मान्नुड्' (७ । ४ । ७१) इति नुट् । ननु कथमस्य द्विहलत्वमत आह—ऋकारैकदेश इत्यादि । नन्वेव हलादिशेषेण रेफस्य अनवृत्तिरपि स्यादत आह—नुड्विधि प्रति । नुड्विधि प्रत्येवेत्यर्थः । उरदत्वविधानसामर्थ्यान्नि हलादिशेषः शङ्क्य इति भावः । न चैव "कृपो रो लः" (८ । २ । १८) इत्यस्यासग्रहः । तत्र रश्रुतिमतो लश्रुतिमानादेश इत्याधरणादपि सिद्धेः । कथं पुनर्वंशैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते । अत्राहुः—नुड्विधौ द्विहलग्रहणं गौणस्येदृशस्य हल्लघ्यायानुकारिणोऽपि परिग्रहार्थम् । अन्यथा "तस्मान्नुड्" (७ । ४ । ७१) इत्येव ब्रूयात् । न चाटतु-रित्यादावपि प्रसङ्गः । 'अशोतेश्च' (७ । ४ । ७२) इत्यस्य नियमार्थत्वात् । अद्विहलो यदि भवति अशोतेरेवेति । न चाशनातेर्निवृत्त्यर्थं तत् । तथा सति हि नाशने इत्येवावच्यते । यद्येवमिहापि न स्यादानुजे इति । नैप दोषः । तुल्यजातोयत्वादवर्णोपध-स्माद्विहलो नियमः इति कैयटेनोक्तत्वात् अर्जिता । अर्जिषोष्ट । अर्जिष्यते । आर्जिष्यत् । ऋजिभृजो भर्जने इत्यपि पठ्यते । तत्राद्यस्येदितो नुमि ऋज्जते । ऋज्जताम् । आर्जत । आर्जिष्ट । "इजादेश्च" (३ । १ । ३६) इत्याम् । ऋज्जाश्चके । आनूजे इत्यनवद्यम् । ऋज्जिता । ऋज्जिषोष्ट । ऋज्जिष्यते । भर्जो त्वोदिन् । तस्य भर्जते । भर्जत । भर्जताम् । अर्भर्जत् । अर्भर्जिष्ट । वभूजे । भर्जितेत्यादि । जेयम् । तिज निशाने । निशानं तीक्ष्णो-करणम् । तित्तिक्षते इति "गुप्तज्जित्" (३ । १ । १५) क्षमार्थे सन् । द्वित्वादि । पत्वम्, चत्वेन कः क्प्संयोगे क्षः । अनुदात्तेस्वात् तद्ध् शप् । "अतो गुणौ" (६ । १ । ६७) अतित्तिक्षत् । तित्तिक्षाञ्चक्रं । इत्यादि गुपिवत् । क्षमाया अन्यत्रार्थं निरनुबन्धकश्चु-रादिः । तेन तेजयतीत्यादि उदाहार्यम् । ष्वञ्ज । अनिडयम् । परिव्वञ्ज आनिङ्गनम् ।

२१४. सिवादीनां वाङ्ग्रवायेऽपि [८ । ३ । ७१]

परिनिविभ्यः परेषां सिवसहसुट्स्तुस्वञ्जामड्व्यवायेऽपि वा पत्वं स्यात् ।
“श्लो श्लि” (८ । २ । २६) न्यस्वङ्क्त । न्यष्वङ्क्त । स्वसंयोगादपि-
ल्लिटो वा किञ्चम् । सस्वञ्जे । सस्वजे ।

२१५. सदस्वञ्जयोः परस्य लिटि [८ । ३ । ११८]

अनयोरभ्यासात् परस्य सस्य पत्वं न स्याल्लिटि । परिसस्वञ्जे ।
स्वङ्क्ता । स्वङ्क्षीष्ट । त्रूप् लज्जायाम् । ऊदित्वाद् वेट् । अत्रपिष्ट । अत्रप्त ।
“तृफल” (६।४।१२२) इत्येत्त्वम् । त्रेपे । त्रपिता । त्रप्ता । जम गात्रविनामे ।

निष्पद्यते इति । “दंशसञ्ज्वञ्जां शपि” (६ । ४ । २५) इति नलोपः । “परि-
निविभ्यः” (८ । ३ । ७२) इति पत्वम् । “उपसर्गात् सुनोति” (८ । ३ । ६५)
इत्यादि च परिष्वजते इत्याद्यर्थम् । अनेनैव परिनिविभ्योऽपि सिद्धेऽपि सिवादिपु-
स्तुष्वजोः पाठोऽड्व्यवायेऽपि विकल्पार्थः ॥ २१३ ॥

सिवादीनामिति । प्रत्यासत्तेः परिनिविभ्य इति सूत्रोपात्ता एव सिवादयो गृह्यन्ते
इत्याह—पिवु इत्यादि । पिवु तन्तुसन्ताने । पह मर्षणे । मुडागमः परिष्करोतीत्यादिः ।
ष्टुत्र् स्तुती । ष्वल्लिच्छः । उभयत्र विभाषेयम् । स्तुष्वञ्जोः “प्राक् सितात्”
(८ । ३ । ६३) इति नित्ये प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते । न्यष्वङ्क्तेति । “भ्रजो भ्रलि”
(८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । चोः कुः । अनुस्वारपरसवर्णां । न्यस्वङ्क्तेति
पत्वाभावे । स्वञ्जेरित्यादि वा कित्त्वमिति परमतमेतत् । तथा च ‘असंयोगाल्लिट्
कित्’ (१ । २ । ५) इत्यत्र श्रन्मिप्रन्मिदम्भिस्वञ्जीनाम् इति वार्तिकं व्याख्याय
हरदत्तः अत्र केचिद्वेति पठन्ति । सस्वजे इति । कित्त्वपक्षे ‘अनिदिताम्’ (६।४।२४)
इति नलोपः ॥ २१४ ॥

सदस्वञ्जि । स्वञ्जिग्रहणमिह सूत्रे प्रक्षिप्तम् । सदेल्लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यान-
मिति वार्तिके दर्शनात् । परिपस्वजे इति । “स्याद्विष्वभ्यासेन” (८ । ३ । ६४) इति
प्राप्तं परस्य निषिध्यते । पूर्वस्य तु भवत्येव । त्रूप् । पित्वं “पिद्भिदादिभ्योऽङ्”
(३।३।१०४) इत्यर्थः । त्रपा । त्रपते । ऊदित्वादिति । “स्वरति” (७ । २ । ४४)
इत्यनेन । अत्रसेति । इडभावे “भ्रजो भ्रलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः ।
संयुक्तहृत्मध्येत्यत्वाभावादाह—तृफलेत्येत्वम् ॥ २१५ ॥

ष्टुभ । विष्टोभते इति । “उपसर्गात्” (८ । ३ । ६१) इति पत्वम् । व्यष्टो-
भिष्ट इति । अड्व्यवायेऽपि पः । तुष्टुमे । “शपूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१) इति
तकारस्य शेषः । स्तोभिषीष्ट । पण । पणोः स्तुतावेवेति । पण व्यवहारे स्तुती च ।

२१६. रधिजभोरचि [७ । १ । ६१]

अनयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । अजम्भिष्ठ । ष्टु स्तम्भे ।
विष्टोभते । व्यष्टोभिष्ट । तुष्टुभे । पण व्यवहारे स्तुतौ च । “गुपूधूप” इत्यायः ।
पणेः स्तुतावेवायप्रत्ययः । अनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ता-
न्नात्मनेपदम् । पणायति । वेति केचित् । पणायते । गोपायति । गोपायते ।
अपणायीत् । अपणिष्ट । पणायञ्चकार । पणायञ्चक्रे । पेणे । पणोर्व्यवहारे
तु शतस्य पणते । पन च । पनायतीत्यादि । कमु कान्तौ ।

पन वेति पृथङ्निर्देशात् पनिः स्तुतावित्यनेनैव संबध्यते इति स्थितम् । ततश्च
“गुपूधूप” (३ । १ । २८) इत्यत्र स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात् पणोरपि स्तुतावेवार्ये
आयप्रत्ययो नार्थान्तरे इत्यर्थः । अत एव ‘न चोपलेभे वणिजां पणायाम्’ इति
व्यवहारेऽप्यायं प्रयुञ्जानो भट्टिभ्रान्ति एवेत्युक्तं तरङ्गिण्याम् । ननु पणोरप्यनुदात्त-
त्वात् जुगुप्सते इत्यादिवत् आत्मनेपदेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अनुबन्धस्येत्यादि ।
अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । यथा गुपेः, न चेह तथा^१ पणो-
र्व्यवहारे आयो नास्तीत्युक्तत्वात् । तत्रैव केवले शतस्य पणते इत्यादावनुदात्तेत्वं
तद्व्यत्वेन चरितार्थमिति नायान्तस्य विशेषकम् । ततः “शेषात्” (१ । ३ । ७८)
इति परस्मैपदमेव भवतीत्यर्थः । वेति केचिदिति । ये व्यवहारेऽप्यायं मन्यन्ते साहचर्ये च
न नियामकं सर्वत्रेति कृत्वोऽर्थग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । तथा च भट्टिकाव्ये व्यवहारा-
र्थादप्यायप्रत्ययः प्रयुक्तः^२ इत्येतावदेव हरदत्तः प्राह—न त्वयमप्रयोग इति । तन्मते
चास्ति केवले चरितार्थमिति जुगुप्सते इतिवद् भवत्यात्मनेपदमिति भावः । तथापि
पणो इत्यादौ चरितार्थत्वेन नैतद् युक्तमिति सूचयितुं केचिदित्युक्तम् । क्वचित्तु गोपायते
इत्यप्युदाहिष्यते तदपाणिनीयमेव । अपणायोत् इति । अतो लोपे ङिच इत् । ‘इट ईटि’
लोपः । अपणिष्टेति । अर्धधातुके आयाभावपत्ते ‘अनुदात्तङितिः’ (१ । ३ । १२) इत्यात्म-
नेपदम् । अपणिपाताम् । पणा^३याञ्चकारेति । “कास्प्रत्ययाद्” (३ । १ । ३६) इत्याय् ।
कृत्रोऽनुप्रयोगः । पणो इति । आयाभावे द्वित्वमेत्वाभ्यासलोगौ । पणायिता । पणायत् ।
पणिपाष्ट । पणायिष्यते । पणोष्यते । मतान्तरे पणायिपोष्ट इत्याद्यप्युन्नेयम् ।
शतस्य पणत इति । ‘व्यवहृपणोः समर्थयोः’ (२ । ३ । ५७) इति कर्मणि पष्ठी । इत्

१. इत्यर्थे इति नास्ति क० पु० ।

२. तथा इति नास्ति क० पु० ।

३. प्रयुक्त इति नास्ति क० पु० ।

४. पणायञ्चकारेत्यारभ्य—अभ्यासलोपावित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२१७. कमेण्ड् [३ । १ । ३०]

कमेर्धातोर्णिङ् प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । उपधावृद्धिः । शप्तिवादि ।
गुणायदेशौ । कामयते । एयन्तत्वात् च्लेरचङ् ।

२१८. णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः [७ । ४ । १]

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ।

व्यवहरतोत्यर्थः । पन च स्तुतौ वर्तते इत्यनुषङ्गः । पनायतीत्यादि । परिणवदाया-
दीत्यर्थः । ननु चास्मान्मित्यभायप्रत्ययस्तत्र अनुदात्तस्य केवलेऽचरितार्थत्वादायप्रत्य-
यान्ताद् नित्यमात्मनेपदेन भवितव्यम् । तथा च वोपदेवोऽपि इति पठित्वा पनायते
इत्युदाजहार । तरङ्गिणोकारोऽप्येवं प्रतिपेदे । तत्कथं परस्मैपदमुदाहृतमिति चेत् ।
सत्यम् । अस्यानुदात्तत्वं युज्यते स्यात् । गुपेरिवास्मादपि कृतो न भवन्तीत्याप्रभा-
षितमस्ति । एव चानुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वात्पणोरिव पनेरप्यायप्रत्ययान्ताभ्या-
त्मनेपदमित्याशयः पश्यमः । कमु । उदिस्त्वात् रिण्डभावपक्षे कमित्वा कान्त्वेति ।
न्त्वायां “उदितो वा” (७ । ३ । ५६) इति इङ्गिकल्पार्थम् । कान्तिरिच्छा ॥ २१६ ॥

कमेण्ड् । स्वार्थे इति । अनिदिष्टार्थत्वात् । एकारो रोरिति सामान्यग्रहणार्थो
वृद्धयर्थश्च । डकार आत्मनेपदार्थः । उपधावृद्धिरिति । ‘अत उपधायाः’
(७ । २ । ११६) इत्यनेन । अनिग्लक्षणात्त्वान्न “ङिति च” (१ । १ । ५) इति निषेधः
शक्तिबादीति । ‘सनाद्यन्ताः’ (३ । १ । ३६) इति धातुत्वात् लडादीनां स्थाने
तिबादयस्तेषु परेषु शक्यत्वार्थः गुणः । “साबंधातुक” (७ । ३ । ८२) इत्यादिना ।
आयादेशः । ‘एचोऽयवायावः’ (६ । १ । ७८) कामयते इत्यादि । ष्यन्तत्वादिति ।
“शिथि” (३ । १ । ४८) णोति रिण्डोऽपि सामान्येन ग्रहणात् ॥ २१७ ॥

णौ चङ्यु । णावित्यङ्गापेक्षया सप्तमी । चङ्गिति तु व्यपेक्षयेति । व्याचष्टे—
चङ्परे णौ यदङ्गमिति । णाविति किंम् ? चङ्गि यदङ्गमित्युच्यमानेऽपीपचदित्यादौ
न स्यात् । पाचोति चङ्गि अङ्गं न तस्योपधाकारः किं तर्हि चकारः । रिण्डोपेऽपि
कृते (स्यानिवद्भावाद् व्यवधानमेव । “चङ्परनिर्हास” (वा०) इति स्थानिवद्भाव-
निषेधो वाक्तिककृतो न सूत्रकृत इति । ननु “येन नाव्यवधानम्” (न्या०) इति
रिण्डव्यायेऽपि भविष्यति । नैतदस्ति । अलोलवदित्यादावेतद्वचनसामर्थ्यादन्तरङ्ग-
मपि वृद्धिभावादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । न च पुनर्गुणेनेष्टसिद्धिः । वृद्ध्या

१. अपापचोदिति क० पु० ।

२. (स्यानिवद्भावादित्यारभ्य-इतीत्यन्तो () नास्ति क० पु० ।

३. वेकवचनेति क० पु० ।

११६. सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे [७।४।९३]

लघुनि धात्वक्षरे परेऽभ्यासस्य सन्वत् कार्यं स्यात् चङ्परे णौ
न त्वग्लोपे ।

२२०. सन्वतः [७।४।७९]

अभ्यासस्यात् ईकारः स्यात् सनि ।

पूर्वं बाधितस्येदानी भ्रष्टावसरत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । तथादीदपत् इत्यत्र ह्रस्वेन
पुक् बाध्येतेति णावित्युक्तम् । चङि किम् ? कामयते कारयति । उपधायाः किम् ?
अचकाञ्चत् । ह्रस्वश्रुत्योपस्थितमजित्येतत् णावित्यनेन विशेषयिष्यते अङ्गस्याव-
यवो योऽव् तस्य णौ परे इति । तत्र च येन नाव्यवधानमित्येकेन वर्णेन व्यवधाने
भविष्यति नानेकेन । एवं तद्बहुपधाग्रहरणमुत्तरार्थम् इति स्थितमाकरे ॥ २१८ ॥

सन्वल्ल इति । परग्रहणं च बहुव्रीहिप्रतिपत्यर्थम् । चङ्परो यस्मात् स चङ्-
परः । स च सामर्थ्याणारेव गृह्यते । शोरन्यस्य चङ्परस्याभावात् । नन्वचकमते-
त्यत्र मकारोऽपि (सम्भ०वति अद्भुदुवदिति चकार. संभवति. नैतदस्ति । चङ्पर
इत्यङ्गस्य विशेषणम् । चङ्परे यदङ्गं तस्य योऽभ्यासस्तस्य । लघुनि धात्वक्षरे
परे इति । न च मकारे वकारे वा पूर्वमङ्गं भवतीति । पर्यालोच्याह—चङ्परे णौ
यदङ्गमिति । षष्ठे इति । अनुच्यते 'ह्रस्वं लघु' (१।४।१०) इति वचनाच्च ।
सन्वदिति । सनोव सन्वत् "सन्वत" , ७।४।७९) इत्यादि त्रिसूत्र्या यत्कार्यमुक्तं
तदत्रापि भवतीत्यर्थः । न त्वग्लोप इति अगिति प्रत्याहारः । चङ्पर इति सम्बन्धाद्
णौ अको लोपे सति नेत्यर्थः । तेन चमुप्रभृतीनामुदित्वेऽपि न निषेधः । लघुनि किम् ?
अततत्तत् । "संयोगे गृह" (१।४।११) इति तकाराकारो गुह्रं लघुः । चङ्ग्रहणं
किम् ? अह पपच । परग्रहणं किम् ? चङ्चेव केवले मा भूत् अचकमतेति । अनगलोपेति
किम् ? अचकयत् ॥ २१. ॥

सन्वतः (तपरकरणां मुखमुखायंम् अभ्यासे दीर्घासंभवात् । ये त्वाहुः पापच्यतेः
सनि पापचिपते । अत्र मां भूत् । तदसत् । सनि योऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानादप्यत्रा-
प्रसङ्गात् ॥ २२० ॥

१. संभदतीत्यारम्भः सवतं त्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२ तपरकरणामित्यरभ्यलघुनोत्यादीत्यन्तो नास्ति क० पु० । कि तु लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे
इति सर्वमनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह - लघुनीति पाठो षतते ।

२२१. दीर्घो लघोः [७ । ४ । ९४]

लघुनि घान्वक्षरे परे हलादेर्लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् चङ् परे णौ न त्वग्लोपे ।

२२२. णेरनिटि [६ । ४ । ५१]

अनिटादावाधधातुके परे णेलोपः स्यात् । इयङ् । गुणादेरपवादः । अचीकमत । णिङ्भावपक्षे “कमेरचङ् वाच्यः” (वा०) णेरभावान्न दीर्घ-सन्वद्भावौ । अचकमत ।

दीर्घो लघोरिति । लघुनि चङ् परेऽनग्लोपे इति सर्वमनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह-लघुनोत्वादि ।) हलादेरित्यङ्गस्य विशेषणम् । तेन औण्यं न वदित्यत्र न भवति । एतच्च सामर्थ्यान्वयमाचार्ये व्यख्यातम् । तथा हि—अयमत्र सूत्रार्थः । चङ् परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति । अजादेस्तु “अजादेर्द्वितीयस्य” (६ । १ । २) इति वचना-दङ्गावयवस्याभ्यासस्य नाङ्गस्येति माघवोक्तेः । एवं तु अचीचकासत् इत्यत्रापि तदुदाहृते न भवितव्यमिति स्वोक्तिविरोधश्च । अवयवावयवश्च समुदायप्रत्ययवयो दृश्यते इत्यप्यन्यत्र स्थितमिति चिन्त्यमेतत् । यत् प्राचोकम्—हलादेरित्यर्वाचीन-मतेनोक्तम् इति । एवं तु स्वमते दीर्घो भवतीत्युक्तमित्याभाति । तच्चैतद्वातुवृत्त्यादौ साक्षाद् दूषितत्वादुपेक्ष्यम् । उच्यते । अवयवावयवः समुदायावयव इति न सार्वत्रिकम् यत्त्वचीचकासदित्युदाहृतं तत्परमतेनेति वक्ष्यामः ॥ २२१ ॥

णेरनिटि । णिचृण्णोः सामान्यग्रहणम्—णेरिति । इयङ् गुणादेरपवादः इति । सर्वस्य विषयस्य तैराक्रान्तत्वादनवकाशो लोपस्तान् वाधते इत्यर्थः । तथा च वार्त्तिकम्—अप्यल्लोपावियङ्गुणुगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन वा०) इति । इमङ् । अत-तत्तत् । यण् । आटिटत् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कायते । यद्यपि द्वित्वात् परत्वादादौ णिलोप उदाहृतमुचितस्तथाप्युक्तकार्याणां णिसापेक्षत्वात् प्रत्य-यलक्षणोनापि तद्बुद्धेरनपायात् सकलकार्यापवर्ग एव तन्निवृत्तिरुचितेति शास्त्र-प्राप्तक्रम उपेक्षितः । एष तु न्याय्यः । कम् इ अत इति स्थिते नित्यत्वाणिलोप इति वचनान्च णिलोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिः । द्वित्वात्परत्वादुपधा ह्रस्वः । ननु नित्यं द्वित्वम्, कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । मैवम् । ह्रस्वोऽप्येवं नित्यः । उभयोश्च नित्ययोः परत्वाद् व्यवस्था । यत्र तर्हि ह्रस्वो नित्यस्तत्र पूर्वं द्वित्वं स्यात् । यथैधतेरिणचि चङि कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् “अजादे” (६।१।२) इति नित्यं द्वित्वं ह्रस्वः । कृते द्वित्वे ह्रस्व-भाविनी—उपधा नास्तीत्यप्रवृत्तेरनित्यस्ततश्च मा भवानेदिधत् इति प्राप्नोति—इति इदि-धदिति चेप्यते ‘ न माङ्योगे’ (६ । ४ । ७४) इत्यादौ निषेधात् । नैप दीपः । ओणोः

२२३. अयामन्ताल्वाय्येत्त्विष्णुषु [६ । ४ । ५५]

“आम्-अन्त-आलु-आय्य-इत्नु-इष्णु” एषु णेरयादेशः स्यात् । कामया-
ञ्चक्रे । चकमे । इडादित्वान्न णिलोपः । कामयिता कमिता । अय गतौ ।
अयते ।

ऋदित्करणां ज्ञापकं नित्यमपि “अजादोद्वितीयस्य” (६ । १ । २) द्वित्वं बाधित्वा पूर्व-
मुपधाह्रस्व एव भवतीति । पूर्वं हि द्वित्वे मा भवान् उणिगादित्यत्रापि ह्रस्वभाविनी
उपधा नास्तीति ह्रस्वाप्रसङ्गात् किं तन्नियेचार्येन ऋदित्करणेनेति । ततो द्वित्वम् ।
हलादिः शेषः । कुहोश्चुत्वम् अडागमः । सन्वद्भावः इत्वम् । दीर्घः । ननु लघुनीत्युच्यते
न चात्राभ्यासात्वर लघुं पश्यामः । ककारेण व्यवधानात् । वचनाद् व्यवधानेऽपि स्या-
दिति । मैवम् येन नाव्यवधानम् इत्येकेन वर्येण व्यवधाने भविष्यति नान्येनाप्ये-
केन । यद्येवमचित्तणदित्यत्रापि न स्यात् नैप दोषः । “अत् स्मृदृत्वर” (७।४।६५)
इतात्त्वविधानं ज्ञापकं भवति संयोगव्यवधानेऽपीत्वमिति । तेनाञ्भल्लसमुदायव्यवाय
एव न भविष्यति । अचिकमेतामित्यादीति । णिडभावपक्षे इति “आयादयः” (३।१।११)
इति विकल्पितत्वात् । चड् वाच्य इति । “णित्रि” (३।१।४८) इत्यस्याप्रासेर्वचनम् ।
अचिकमतेति “चडि (६ । १ । ११) इति द्वित्वम्, अकमिष्टेति त्वप्रयोग एव ॥ २२ ॥

अयामन्त इति । णिलोपापवाः । मात्रालाघवाय नेति वाच्येऽयादेशवचनं
“ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६) इत्येवमर्थम् । *प्रस्तनय्य । न ह्यत्र गुणायौ सभवत् इति ।
आम् । “कास्प्रत्यय” (३ । ६५) इति विहितः । अन्तः “भोऽन्तः” (७ । १ । ३) ।
गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । औणादिको भञ्च् । आलुः स्पृहयालुः । “स्पृह” इत्यादिनेणा-
दिसूत्रेणोक्तः । आय्यः स्पृहयाय्यः । “ऋदत्तिस्पृहिभ्यः आय्यः” इत्यादिनेणा-
दिसूत्रेणोक्तः । स्तनयित्तुः । इष्णुः पारषिष्णुः “शोश्चन्दसि” (३।२।१३७) इति इष्णुच् ।
कामयाञ्चक्रे इति । प्रत्ययाञ्चक्रे इति । प्रत्ययान्तत्वादात्तम् । णिलोपे प्राप्तेऽयादेशः । कृञो-
ऽनुप्रयोगः । आम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदम् । चकमे इति । णिडभावपक्षे लिटि द्वित्वादि ।
कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट । कामयिष्यते । कमिष्यते । अये । अयते इति । अनुदात्तेत्वा-
दात्मनेपदम् । कथं तर्हि “उदयति वित्ततोर्ध्वरश्मिरज्जौ” इति भाषः । इण आदादित्वा

१. इत्युच्यमाने इति क० पु० ।
२. नानेकेति स० पु० ।
३. विषानेऽपि क० पु० ।
४. आपादय इति विकल्पितत्वादिति नास्ति क० पु० ।
५. प्रस्तनय्ये इति क० पु० ।
६. अयतेस्तूदयमान इति एषात् इति नास्ति क० पु० ।

२२४. उपसर्गस्यायतौ [८ । १ १९]

अयतौ परे उपसर्गरेफस्य लृत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । पल्ययते ।
 “प्रत्ययः (३।१।१) इति ज्ञापकात् प्रतेर्न । प्रत्ययत । निसुदुस् एतयो रेफस्या-
 सिद्धत्वान्न लृत्वम् । निरयते । दुरयते । आयिष्ट । आयिद्ध्वम् । आयिध्वम् ।

दुद्यतीति स्यात् । उच्यते । अनुदात्तेत्प्रलक्षणमात्मनेपदमित्यम् । तेन लभन्ति
 पुनस्त्यानम् इत्याद्यपि सिध्यति । अत एव वोपदेशेऽपि एतदनुसारादय गतावित्युभय-
 पदिनमपाठोत् । अयतेः पचाद्यजन्तादाचारक्विपि शतरि रूपम् । अन्ये तु इट् क्तिट् कटी
 गताविति भ्वादिष्विकारमपि घास्वन्तरं प्रश्लिष्यन्ति तस्य च परस्मैपदमुपवर्ण-
 यन्ति ॥२२३॥

उपसर्गस्यायतौ । अयतावित्यनेन रेफो विशिष्यते प्राधान्यात् न तूपसर्गस्तेन
 प्रत्ययते इति प्रतेर्न भवति तिशब्देन व्यवधानादित्याह—उपसर्गरेफस्येति । यद्येवं
 प्लायते पलायते इत्यादावपि न स्यात् अकारेण व्यवधानात् । सवर्णादीर्घ कृते नास्ति
 व्यवधानम् । अजादेशः पूर्वविधौ स्थानिवदिति व्यवधानमेव । न च पूर्वत्रासिद्धीये
 न स्थानिवदिति निषेधः । ‘तस्य दोषः । ‘संयोगादिलोपलत्वणस्वेपु’ (वा०) इति
 सापवादत्वात् । सत्यम् । येन नाव्यवधानम्” इत्येकवर्णेन व्यवधानमाश्रियते नाने-
 केन । एवं च पल्ययते इति श्रूयमाणेन यकारेणापि व्यवधाने न भवति । ननु
 निर्दुरो रेफान्तयोरव्यवधानं सम्भवति । मैवम् । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् निर्दुरो-
 रयतावित्येव वदेत् । उपसर्गग्रहणात्तु व्यवधायिष्येकेन भवति । ये त्वाहुः अयता-
 विति श्रुतत्वादुपसर्गस्य विशेषणम् । अयतौ परे य उपसर्गस्तस्य यो रेफ इति ।
 एवं च व्यवधाने भविष्यति । यद्येवम्, प्रत्ययते इत्याद्यापि प्राप्नोति इत्याशङ्क्य
 तन्मतेऽपि परिहारमाह—प्रत्यय इति ज्ञापकादिति । ‘प्रत्ययः’ (४।१।२)
 “परश्च” (४।१।३) इति सौत्रनिर्देशादित्यर्थः । प्रतिपूर्वस्यायतेः “पुंसि सजाया
 घः प्रायेण” (३।३।११८) इति घान्तस्येदं रूपमिति पक्षे ज्ञापकम् । ये तु
 प्रतिपूर्वादणः एग्वि रूपमेतदित्याहुः, तन्मते अयतेरभावात् लृत्वाप्रसङ्गान्न ज्ञापक-
 मेतत् । कथं तर्हि प्रत्ययित इति । अजन्तादेवेणः प्रतिपूर्वात्तारकादित्वादितिचि
 भविष्यति—एवं चायतौ प्रतेर्भवत्येव लृत्वम् एतयेयते’ इत्याहुः । अन्ये तु प्रतिपूर्व

१. अय इति नास्ति क० पु० ।

२. प्युत्त्वादिति क० पु० ।

३. घान्तस्येदम् रूपमित्यत्यारम्भ—इति च भविष्यतीत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
 तत्स्थाने प्रतिपूर्वादितिचिभविष्यतीति पाठः ।

४. प्लायते इति क० पु० ।

२२५. दयायासश्च [३ । १ । ३१७]

'दय्-अय्-आस्' एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । दय दान-
गतिर्हिंसादानेषु । अदयिद्ध्वम् । अदयिध्वम् । दयाञ्चक्रे । स्फायीवृद्धौ ।
स्फायते । चायस्फायव्यायामिद् वेति केचित् । अस्फायिष्ट । लोपो व्योर्बलि ।
अस्फात् । पस्फाये । ओव्यायी वृद्धौ ।

स्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । अथ निरयते दुरयते इत्यत्र कस्मान्न स्यादत आह—निस-
दुस इत्येतयोरिति सान्तयाः "ससजुपो रुः" (८।२।६६) इति रत्वम्, तच्च "पूर्वत्रा-
सिद्धम्" (८ । १ । १) इति लत्व प्रत्यसिद्धमित्यर्थः । "निरः कुप." (७ । १ । ४६)
"मुदुरोरधिकरणो" वा० इत्यादिनिर्देशाद् रेफान्तावप्युपसर्गो स्तस्तयोस्तु भवि-
तव्यमेव लक्ष्णेन । आयिष्ट । आयिद्ध्वम् । आयिध्वमिति । विभाषेतः" (८ । ३ । ७६)
इति वा मूर्धन्यः "ध्वे सलोपो" वा" (वा) सस्य दः इति पत्ते आयिद्ध्वमित्यपि ।
अयिता । अयिषीष्ट । अयिषीध्वमित्यादि नेयम् ॥ २२४ ॥

दयायासश्च । अत्र दय दानगतिरत्तणहिंसादानेषु इति पठन्ति । दयते ।
अदयिष्ट । अदयिद्ध्वम् । अदयिध्वम् इति "विभाषेतः" (८ । ३ । ७६) इति वो
मूर्धन्यः । सलोपाभावे अदयिद्ध्वमित्यपि । दयाञ्चक्रे) "दयायासश्च" (३ । १ ।
३७) इत्याम् । दयिषीद्ध्वम् । दयिषीध्वमिति । स्फायो । ईदित् । 'श्वीदिता
निष्ठायाम्" (७ । २ । ४) इति इडभावार्यो भवति । 'स्फायः स्फो निष्ठायाम्"
(६ । १ । २२) इति नित्ये स्फोभावे कृते एकाचः स्वरान्ता इत्येवानिट्त्वसिद्धे
तस्मादनुदात्ते च्चमात्रमस्य फलमित्याहुः । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदी । स्फायते ।
स्फायन्निर्मोकसन्धरीति मुरारेः परस्मैपदप्रयोगः प्रमादः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणत्मने-
पदानित्यत्वाद्वा समर्थनीयः । चाय् इति । चाय् पूजानिश्चामनयोः । स्फायो ओ प्यायो
वृद्धौ । केचित् त्रिमुनीतरे । अस्फास्तेति । इडभावे यलोपः । परस्मैपद इत्युक्ते-
नट्सकौ । अस्फासातम् । अस्फाद्ध्वम् । पत्ते अस्फायिद्ध्वम्, अस्फायिध्वम् । पस्फाय ।
"शपूर्वाः खयः" पस्फायिषे । क्रादिनियमान्नित्यमिट् तेन च पस्फासे इति
विकल्पो न । ध्वमि' प्राग्वत् । स्फायिता । स्फाता । स्फायिषीष्ट । स्फासीष्ट । पोध्वमि
प्राग्वत् । स्फायिष्यते । स्फास्यते । ओप्यायो । ओदित् । पोः इति निष्ठानत्वार्थः ।
ईदित्त्वम्, आप्यानः, प्रप्यानः इति निष्ठायां पोभावाभावेऽनिट्त्वार्थम् । पोभावे तु
स्वरान्ता इत्येवानिट्त्वसिद्धेः प्यायतेलुङिः प्रक्रियामाह—॥ २२५ ॥

१. ध्वेसलोपावेति क० पु० ।

२. ध्वमिति इति क० पु० ।

२२६. दीपजनबुधपरितायिप्याधिभ्योऽन्यतरस्याम्
[३ । ३ । ६१]

दीनादिभ्यश्च्लेशिचणादेशः स्याद्वा एकवचने तशब्दे परे ।

२२७. चिणो लुक् [६ । ४ । १०४]

चिणः परस्य तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट ।
अप्यास्त ।

२२८. लिङ्यङोश्च [६ । १ । २९]

लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात्, पिप्ये । प्यायिता । प्याता । ताय
संतान गालनयोः । “दोरजन” (६ । ३ । ६१) इति वा चिण् । अतायि ।

दीपजनेति । दीपो दीप्तो । जनी प्रादुर्भवति । बुध अवगमने । पूरी आप्यायने ।
ताय सतानपालनयोः । ओ प्यायो वृद्धौ । दीपादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्यादिह जन
जनने, बुध बोधने इति परस्मैपदिनो ग्रहणम् । तेनाभ्यां कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे
तशब्देऽपि न भवति । तशब्दे इति । “चिण् ते पद” (३ । १ । ६०) इत्यतोऽनु-
वृत्तेः । “तस्थस्थमिपाम्” (३ । ४ । १०१) इति विहितस्य परस्मैपदमध्यमपुरुष-
वह्वचनभ्रमनिवृत्त्यर्थमाह—एकवचन इति । नित्यात्मनेपदिभ्यो दीपादिभ्योऽन्यस्य
तस्यासंभवात् । “चिणः” (६ । ४ । १०४) इत्यापि तस्यैव ग्रहणादिति भावः ।
अयं विकल्पः कर्तव्येव । “गिगि” (३ । १ । ४८) इत्यतः कर्तरि इत्यनुवृत्तेः ।
भावकर्मणोस्तु ‘चिण् भावकर्मणोः’ (३ । १ । ६६) इति नित्यमेव भवति ।
परत्वाच्च ॥ २२६ ॥

चिणो लुक् । लुगिति प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञा । न च चिणः परोऽन्यः प्रत्ययः
संभवति तशब्द एव विघ्नान्तात् । न त्वयं संभति, अकारित्तरामिति । मैवम् ।
“असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२) इति तलोपस्यामिद्वत्वेन तरबादेर्लोपस्याप्रस-
ङ्गात् । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिपक्षं लक्षणमेदेन चिणो लुक् चिणो लुक् प्रत्येवासिद्धो
भवतीति सिद्धान्तादित्यालोच्याह-तप्रत्ययस्य लुक् स्यादिति । अप्यायिष्टेति । चिणभावे
मिच् इट् पत्वम् । ष्ट्वम् । आप्यास्नेति । “चायस्फायप्यायामिड वा” (वा०) इति
सिच इडभावे यलोपः । अप्यायिपाताम् । आप्यासाताम् । आप्यायिह्वम् । आप्यायि-
ध्वम् । अप्याध्वम् । अप्याध्वम् ॥ २२७ ॥

लिङ्यङोश्च । पिप्ये इति । परत्वादादौ पीभावे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् ।
‘एरनेकाच’ (६ । ४ । ८२) इति यण् । प्यायिता । प्याता । वेट् । प्यायपोष्ट ।

१. इण्यन इति क० पु० ।

२. चिणो पुष्येवासिद्धो इति क० पु० ।

अतायिष्ट । शल चलने संवरणे च । अशलिङ्गम् । अशलिङ्घम् । पेशु सेवने ।
 “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पत्वम् । परिपेवते । न्यपेविष्ट ।
 निपिपेवे । एभ्यः किम् ? प्रतिसेवते । काशु दीप्तौ । काश आम् वेति केचित् ।
 काशामास । चकाशे । काशु शब्दकुत्सायाम् । “काम्प्रत्ययात्” (३ । १ । ३५)
 इत्याम् । कासाञ्चक्रे । वेति केचित् । चकासे । ईह चेष्टायाम् । ऐंहङ्गम् ।
 ऐहिङ्घम् । ईहाञ्चक्रे । ईहिता । गाह् गतौ । गातेः शपि कृते प्रकृत्याश्रयत्वा-
 दादौ सवर्णदीर्घः । तेन “आतो ङितः” (७ । २ । ८१) इति इय् न । गाते । “आत्मने-
 पदेष्वनतः” (७ । १ । ५) गाते । गासे । गाथे । गाध्वे । गै आते आलोप इत्येके ।
 गे । गावहे । गामहे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गाताम् । गै । गावहै । गामहै ।
 अगात् । अगाताम् । अगास्त । जगे । गाता । गातोष्ट । रुङ् गतौ भाषणे च ।
 अरविष्ट । अरविङ्गम् । अरविङ्घम् । मतान्तरे इड् वा । लिटि तु नित्यम् ।
 रुरुविपे । देङ् पालने दयते ।

प्यासीष्ट । ध्वमि प्राग्वत् । प्यायिष्यते । प्यास्यते । ताप् । संतानः । प्रबन्धः । ऋदिस्त्वम-
 ततायदित्यत्र “नाग्लोपि” (७ । ४ । २ चङि उपघाह्रस्वनिपेघार्थम् । तायते ।
 तायेताम् । तायि इति । चिरापत्ने “चिराणो लुक्” (६ । ४ । १०४) । अतायिष्टेति ।
 चिराभावे सिच इट् । अतायिङ्गम् । अतायिङ्घम् । अतायिङ्घ्वम् । तताये । ध्वमि
 ‘विभाषेतः’ (८ । ३ । ७६) इति वा ढत्वम् । शल । शलते । अशलिङ्गम् । अश-
 लिङ्घम् । इति वा ढत्वम् । शोले । शोलिङ्गम् । शोलिङ्घम् । शलिता । शलिपीष्ट ।
 पाध्वमि वा ढत्वम् । अय गत्यर्थे ज्वलादौ परस्मैपदी । तस्य शलतीत्याद्यपि । वेवृ ।
 “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पत्वमिति । पेवतेः पोपदेशस्य “घात्वादेः पः
 सः” (६ । १ । ६४) इति सत्त्वे कृते “सात्पदाद्योः” (८ । ३ । १११) इति
 निपेघे प्राप्तेऽनेन पत्वम् । दन्त्यसकारादिरप्ययमस्तीति न्यासरक्षितादिमतम् । तस्य
 त्वप्राप्त पत्वमनेन विधीयते इत्यर्थः । न्यपेघिष्टेति । “प्राक्सितादङ्घ्यवायेऽपि”
 (८ । ३ । ६३) इति पत्वम् । निपेविङ्गम् । “विभाषेतः” (८ । ३ । ७६) इति वा
 ढत्वम् । निपिपेङ्गम् । “स्थादिष्वभ्यापन” (८ । ४ । ६४) इति पत्वम् । केवलस्य तु
 सेवते । सिपेवे । सिपेविङ्गम् । सिपेविङ्घम् । अपोपदेशस्य तु सिपेवे इत्यादौ
 “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति पत्वं न भवति । सेविता । सेविपीष्ट ।

ध्वमि^१ प्राग्वत् । एभ्यः^२ किमिति उपसर्गादित्येवानुवर्तते किं परिनिविभ्य इत्यनेने-
त्यर्थः । काशु । ऋदित्त्वमचकाशदिति चकि ह्रस्वाभावायम् । तालव्यान्तोऽयम् ।
काशते । काश आम्भ्वेति^३ काचत् । केचित् काशप्रत्ययादिति तालव्यान्तं पठन्ति
इत्यर्थः । चकाशे । चकाशिध्वे । अनिण्परत्वान्न ढत्वम् । काशिता । काशिषीष्ट ।
कासृ दन्त्यान्तोऽयम् । कासते । अकामिष्ट । वेति केचित् इति । ये काशप्रत्ययादिति
शान्तं पठन्ति ते दन्त्या^४न्तादाम नेच्छन्ति इत्यर्थः । ईह । ईहते । ऐहिध्वम् । ऐहिध्व-
मिति । “त्रिभाषेटः” (८ । ३ । ७६) इति वा ढत्वम् । ईहाञ्चक्रे इति । “इजादेश्च”
(३ । १ । ३६) इत्याम् । ईहिषीष्ट । ईहिषीध्वम् । ईहिषीध्वम् । गाङ् । अर्निट् ।
गाते इति शप् सवर्णदोषः । गाअ आते इति स्थिते सवर्णदोषात्परत्वात् आतो
डितः” (७ । २ । ८) इतोय् प्राप्नोति । तत्राद्गुणे गेते इति स्यात् अत आह—
शपि कृते इति । पूर्वं पूर्वं स्यादन्तरङ्गम् परं^५ परं स्यादवहिरङ्गम् इत्यन्तभूतधातु-
शवाभ्युत्वाद् वरुणात्राश्रयत्वाच्चान्तरङ्गे दोषे कर्तव्ये बहिभूतद्विदपेक्षत्वादङ्ग-
प्रत्ययाद्विदाश्रयतया बहूपेक्षत्वेन च बहिरङ्गत्वादियादेशस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वा-
दित्यर्थः । कृते च सवर्णदोषेऽतः परम् अकारो नास्तीति इयं न भवतीत्याह—तेनेति ।
न च सवर्णादीर्घस्यादिवद्भावेनातः परत्वमाकारस्य । वरुणाश्रयत्वेनान्तादिवद्भावा-
भाव इति स्थितत्वात् । न च वरुणादाङ्ग बलोय इति सवर्णदोषात् प्रागेवेयादेश
स्यादिति वाच्यम् । यदयमङ्गात् परस्येत्यङ्गस्य न भवतीति माधवेनाहत्वात् । आत्मने
इत्यादि । अनेन ‘भस्मादादेश इत्यर्थः । गाते इति । गा अ ऋ इति स्थिते प्राग्वदादौ
सवर्णदोषे कृते वरुणाश्रयत्वेनादिवद्भावोऽपि नास्तीत्यनन्त इति पर्युदासाभावात्
भस्याद्भावो भवति । एव च शिष्वपि वचनेषु समानं रूपं भवति । एति‘आलोप इति
के चत् । अर्वाचीनमतमेतत् । गै इति आलोपाभावे “वृद्धिरेचि” , ६ । १ । ८८)
“अतो गुणे” (६ । १ । ६७) इति पररूपं तु नास्ति पूर्ववत्सवर्णदोषे कृतेऽतःऽभा-
वात् । “आतो लोप इति च” (२ । ४ । ६४) इत्यपि न भवति । आर्धधातुकस्ये-
टस्तत्र ग्रहणात् । गेतेति । लिङः सोयुट् सलोपः । यलोपः । आद् गुणः । गेयातामिति ।
वल्परौ नास्तीति न यलोपः । वचनत्रयेऽपि समानत्वात्तन्त्रेणोदाहृतम् । गास्व ।

१. धीध्वमिति क० पु० ।
२. एभ्य इति किमिति क० पु० ।
३. आञ्जेति क० पु० ।
४. दन्त्यान्तादिम् इति क० पु० ।
५. आते इ इति क० पु० ।
६. पर स्यादिति क० पु० ।
७. वसादादेश इति क० पु० ।
८. एतोत्येव क० पु० ।

गाथाम् । गाध्वम् । गे इति । एति आलोप इति तु न भवति एत ऐत्वे कृते एतोऽभावात् । प्रागापि न भवति अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं-वृत्तेनाटा व्यवधानात् । अगात् । लङ् । अगातामिति । आतामि । भे त्वदादेशे अगातेत्यत्र ज्ञेयम् । अगाथाः । अगाध्वम् । आद् गुणः । अगे । अगावहि । अगास्तेति । लुङि सिच "एकाचः" (७ । २ । ७०) इति नेट् । परस्मै-देवित्युक्तं सगिटौ । अगासाताम् । अगासत । अगास्थाः । अगासाथाम् । 'घि च' (८ । २ । २५) इति सलोपः । वा सस्य दः अगाध्वम् । अगाध्वम् । अगासि । अगास्वहि । जण इति । "लिटस्तभ्योरेशिशेच्" (३ । ४ । ८) द्वित्वम् । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । "आतो लोप इटि च" (६ । ४ । ३४) इत्यालोपः । जगाते । जगिरे । जगिषे । जगाथे । जगिध्वे । जगे । जगिवहे । जगिमहे । चिटि का'दनियमादित् । गातेति । 'गाङ्कुटादि' (१ । ० । १) इति मूत्रे इडादेशस्य गाडो ग्रहणादस्मात् परस्य न डित्वम् । तेन 'घुमास्या' (६ । ४ । ६६) इतीत्वं न । गासोष्टेति । आशिपि लिङः सोयुट्, सुट् तिथोः । यलोपे पत्वम् । ष्टुत्वम् । गासोयास्ताम् । गासारन् । गासोष्ठाः । गासोयास्थाम् । गासीय । गासीवहि । गास्यते । अगास्यत् । अयं च धातुरादादिक इति "गापोष्टक्" (३ । २ । ८) इत्यत्र स्थितम् । न्यासपदमङ्गयोदिपु शपि वाऽस्य प्रयोजनं न दृश्यते । स चात एव शपि पाठसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि सर्वेषु दोषं बाधित्वा "आतो डित्तः" (७ । २ । ८१) इत्यकाराश्रयकार्यसिद्धिप्रयोजनं स्यःदिति वाच्यम् । यत्र क्वचित्पठितव्यस्य तत्र पाठे पाठसामर्थ्यानुपपत्तेरभावात् । न्याय्यप्रक्रियाबाधेनालौकिकप्रयोगकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । एव च रूपे फले च विशेषाभावादयमिहैव कैश्चित्पठित इति बोध्यम् । रुड् भाषणे अन्ये च रोपणे चेति पठन्ति । रोपणं कोपात्पादनम् । सेट् । रवने । अरविष्टेति । लुङि सिच इट् । पत्वष्टुत्वे । अरविपाताम् । अरविपत । अरविध्वम् इत्यादि "विभाषेः" (८ । ३ । ७६) इति वा ढत्वम् । मतान्तरे इड् वेति । रद्दुसुनुधातूना लिट् विनेड् वेति केचिदित्युक्तेः । तेनेडभावपक्षे अरोष्टाम् । अरोपाताम् । अरोध्वम् । अरापि । अरोष्वहाति नेयम् । लिटि तु रुध्वे । रुध्वाते । रुध्विरे । लिटि तु नित्य लिटं विनेत्युक्तेः । मतान्तरेऽपि न विकल्प इत्यर्थः । रोता । रविता । रोपोष्ट । रविपोष्ट । रविपाध्वम् । रविपोध्वम् । रविपोध्वम् । रविष्यते । रोष्यते । रुशब्दे इत्यादौ रुः परस्मैपदो । देङ् । अर्नट् । दयते इति । शप्ययादेशः ॥ २२८ ॥

१. वाच्यमिति नास्ति छ० पु० ।

२. रव इति क० पु० ।

३. अट्टेति क० पु० ।

४. न इति नास्ति क० पु० ।

२२९. स्थाध्वोरिच्च [१ । २ । १७]

अनयोःरिदन्तादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यादात्मनेपदेषु । किञ्चान्न
गुणः ।

२३०. ह्रस्वादङ्गात् [८ । २ । २७]

ह्रस्वादङ्गात् परस्य सिचो लोपः स्याज्जलि । अदित् । अदिषाताम् ।
अदिथाः । अदिह्वम् ।

२३१. दयतेर्दिगि लिटि [७ । ४ । ६]

देङो दिगिरादेशः स्याल्लिटि । दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते । दिग्ये ।
दिग्याते । दाता । दासीष्ट । डीड् विहायसा गतौ । अडयिष्ट । डिडचे ।
डायता । गुण गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सतं । मान विचारणे ।

स्थाध्वोरिति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । दाधा ध्वदाप् । चकारेण सिच् किदिति समुच्चोयते
इत्याह—सिच्च कित्तस्यादिति । किञ्चान्न गुण इति । इत्त्वविधानं गुणाश्रमेव स्यादिति ।
न तत्सामर्थ्याद् गुणाभावः शक्यो वक्तुमिति भावः ॥ २२६ ॥

अदितेति । “आदेच उपदेशेऽशिति” (६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । अदिह्वम्
इति । “इणः पाध्वम्” (८ । ३ । ७८) वा ढत्वम् ॥ २३० ॥

दयतेर्दिगि लिटि । देङोऽत्र ग्रहणं न दय दानगतिर्हिंसादानेषु इत्यस्य । तस्य
“दयायासश्च” (३ । १ । ३७) इत्यामविधानाद् इत्याह—देङ् इति दिगिरादेशः
स्यादिति । सूत्रे त्वविभक्तिको निर्देशः । अनुकार्यानुकरणयोरभेदाविवक्षया सौत्रत्वाद्वा
दिग्यादेशेन द्वित्वबाध इति । नाप्राप्ते द्वित्वेऽस्यारम्भात् इति भावः । ननु दयतेर्यत्प्राप्त
द्वित्वं तदादेशेन बाध्यता नाम यत्पुनरादेशस्य प्राप्तं तत्कथं बाध्यते न ह्येतस्मि-
न्नाप्राप्तेऽस्यारम्भः कथमन्यथा पिष्ये आचक्ष्ये इत्यादेशस्य द्वित्वं भवति । अत्राहुः
बाध्यबाधकभावे द्वैतम् । लक्ष्य वा लक्षणेन बाध्यते लक्षणं वा । तत्राद्ये पक्षे स्या-
देतत् दूषणम् द्वित्वशास्त्रस्याबाधितत्वात् । द्वितीये तु दिग्यादेशशास्त्रेण द्वित्वशास्त्र-
मेव बाधितमिति न पुनः प्रसङ्गः । पाठ्यान्शास्त्राभ्यां तु पूर्वं प्रवृत्तं लक्ष्यमेव बाधितं
न तु शास्त्रमिति तदादेशे पुनः भवते । यद्वा पीठ्यात्रो लिट्यार्धवातुके इति विषय-
सप्तमीत्यौत्तरकानिकं द्वित्वमिति न ताभ्यां बाध्यते । दिग्यादेशस्तु परसप्तमीत्वात्
समकालप्राप्तं द्वित्वं बाधिष्यते इति । तमेव विषयविवेकं दर्शयति—इष्यते इत्यनेन । यत्र
बाध इष्यते तत्र लक्षणस्य बाधो व्याख्येयः । परसप्तमी वा । यत्र तु नेष्यते तत्र लक्ष्यस्य
बाधो विषयसप्तमी चाश्रयितव्येति । दिग्ये इति । “एरनेकात्र” (६ । ४ । ८२) इति

२३२. मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य [३।१।६]

एभ्यः सन् स्यादभ्यासस्य च दीर्घः । “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७९)
इतीत्वम् । ततो दीर्घः । मीमांसते । वध निन्दायाम् । भ्रूभावः चत्वम् ।
वीमत्सते । द्युत दीप्तौ । द्योतते ।

यण् । डोङ् । विहायसा आकाशेन गमने । “वा तु पुंस्याकाशविहायसी” इत्यमरः ।
विहायसेति आकाशान्तमव्ययमिति दीर्गाः । तत्राधिकरणमर्थः । विहायसां गतो इत्या-
नाकरः पाठः । इतो दश सेटः । डयते । डयताम् । डयत । अडयिष्टेति । लुङि सिच
इट् । गुणायामदेशौ । अडयिपाताम् । अडयिद्वम् । अडयिध्वम् । गुप् । अनुदात्तेत् ।
जुगुप्सते इति । “गुप्तजुकिद्भ्यः सन्” (३ । १ । ५) इति स्वार्थे सन् । अनार्थ-
धातुकत्वान्नेङ्गुणौ । “सन्त्यडोः” (६ । १ । ६) इति द्वित्वम् । ह्लादिः शेषः
कुहोश्चुः । धातुसज्ञाया लट् । अवयवेऽचरितार्थमिति सन्नन्तादात्मनेपदम् । शप् ।
अतो गुणे । जुगुप्सते । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साश्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिपोष्ट ।
अस्मान्निन्दायामेव समित्युक्तम् । निन्दाया अन्यत्र णिजेव । न तु तिङः कृते । वा गुप
गोपनकुत्सनयोरिति सहार्थनिर्देशेऽपि निन्दाद्यर्थवृत्तय एवानुदात्तेतो नित्यसन्नन्ताः ।
गोपनाद्यर्थवृत्तयस्तु निरनुबन्धकाश्चौरादिका एवेति स्थितत्वात् । एवं मान्वधयो-
रप्युन्नेयम् । मान् ॥ २३ - ॥

मान्वध । मान-पूजायाम् । वध बन्धने । दान अवस्त्रण्डने । शान तेजने । एभ्यः
क्रमाद् विचारनिन्दाजर्वानशामनेषु सनिष्यते । अत एवैतदर्थका एवोदाहृता इहा-
चार्यैः । नन्वभ्यासस्य दीर्घो विधीयमानो येन नाप्राप्तिन्यायेन “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७९)
इतीत्व वाधेतेत्याशङ्क्यः—सन्त्यत इतीत्वम्, ततो दीर्घ इति । “अभ्यासविकारे-
ष्वपवादा नोत्सर्गविधान् वाधन्ते” इति “दीर्घोऽकितः” (७ । ४ । ८३) इत्यत्र ज्ञापि-
तत्वादिति भावः । यत्तु प्राचा ह्रस्वमपि वाधेत इत्यापादितम् । तदसत् । यदि ह्रस्व-
स्यैव दीर्घो भवति इति पक्षः तत्कथं निमित्तमुपहन्यात् प्रवर्तेत वा । अथ दीर्घस्यापि
दीर्घो भवतीति मतम्, तर्हि बाधितेऽपि ह्रस्वे का नाम क्षतिः । दीर्घस्य दीर्घवाधान-
सामर्थ्याद् ह्रस्वाभावादित्वावाधयेतेति चेन्न । न ह्यकृते ह्रस्वे दीर्घस्येत्वं प्रसज्यते कृते
चेत्तर्हि ईच्चवाध एवानिष्टमापद्यते इति । तदेवाक्षिप्य परिहृतमाचार्यैस्तत्र किं ह्रस्वा-
क्षेपोपक्षेपेण । मीमांसते इति । पूर्ववदात्मनेपदम् । नस्यानुस्वारः । मीमांसते । अमीमां-
सिष्ट । मीमांसाश्चक्रे । मीमांसिता । मीमांसिपीष्ट । वध । पवर्गीयार्थदिरयम् । निन्दाया-
मिति । बन्धनार्थेऽपि निन्दायामेव सनमुत्पादयतीति भावः । भ्रूभाव इति ।
“एकाचो वशः” (८ । २ । ३७) इत्यनेन वश्य भः । चत्वमिति । “खरि च” (८ । ४ । ५)
धस्य तः । वीमत्सते इति । “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७९, इतीत्वे दीर्घः । अनयोरप्यन्तरे
णिजेवैत्युक्तमेव । द्योतते इति । शपि “पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुणः ॥२३॥

२३३. द्युद्भ्यो लुङि [१ । ३ । ९१]

द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । “पुषादिद्युतादि” (३।१।५५) इत्यङ् । अद्युत् । अद्योतिष्ट ।

२३४. द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् [७ । ४ । ६७]

द्युतेः स्वापेश्चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् । दिद्युते । वृतु वर्तने । द्युतादित्वाद् अद्युत् । अवर्तिष्ट ।

२३५. वृद्भ्यः स्यसनोः [१ । ३ । ९२]

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यात् स्ये सनि च ।

द्युद्भ्यो लुङि । बहुवचननिर्देशादाद्यथावगतिरित्याह—द्युतादिभ्य इति । लुङीति स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अद्योतिष्टेति । परस्मैपदेष्वित्युक्तेस्तदभावेऽङ् नास्तीति । सिच इडादि । अद्योतिष्टवम् ॥२३३ ॥

द्युतिस्वाप्योः । स्वापेरिति निर्देशात् स्वपिप्यन्तोऽत्र गृह्यते । तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति सम्प्रसारणमिष्यते । सुष्वापयिपति । इह तु न भवति स्वापयतेष्वुल्-स्वापकः ततः क्यच् स्वापकयति । स्वापकोयतेः सन् सिस्वापकोयिपति । द्युतेः पुनरभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं नापेक्ष्यते तेनादिद्युतदिति । रिणचा व्यवधानेऽपि भवति । अत एव देद्युतीति यङ् 'लुक्यपि भवति । आनन्तर्याश्रयणे तु न स्यात् यङ्पगत्वाभावात् । लुका लुमत्वाच्च प्रत्ययलक्षणं नास्तीति माधव' । एव च द्योतकोयतेः सन्यभ्यासस्य संप्रसारणं भवति न वेति चिन्त्यमिति हरदत्त' । पूर्वरूपत्वमिति । “संप्रसारणाच्च” (६ । १ । १०८) इत्यनेन । द्योतिपीष्ट । वृतु । उदित्वम् । वर्तित्वा । वत्तेति । क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । वर्तते । वर्तते । ननु द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते तत्र “वृद्भ्यः स्यसनोः” (१ । ३ । ९२) इति वक्ष्यमाणो विकल्पो लुङि द्युतादिविकल्प बाधेत परत्वात्तश्च लुङि विकल्पो न स्यादित्याशङ्क्याह—द्युतादि-त्वादङीति । ‘द्युद्भ्यो लुङि’ (१ । ३ । ९१) इति परस्मैपदे कृते इति शेषः । द्युतादिपाठसामर्थ्यात् सोऽपि भवतीति भावः । अन्ये तु ‘वृद्भ्यः स्यसनोः’ (१ । ३ । ९२) इत्यत्रापि लुङीत्यनुवर्त्यं तत्रापि विकल्पं साधयन्ति । परस्मैपदाभावात् इडभावे अवर्तिष्टेति । ववृते । वर्तिता । वर्तिपाष्ट ॥ २३४ ॥

वृद्भ्यः बहुवचननिर्देशादाद्यथा गम्यते इत्याह—वृतादिभ्य इति । वृतु वर्तने । वृधु वृद्धो । शृधु' शब्दकुत्सनयोः । स्पन्दू प्रस्रवणे । कृपू सामर्थ्ये । एतेभ्य इत्यर्थः ॥ २३५ ॥

१. यङ्क्यपि इति क० पु० ।

२. ऋशब्दकुत्सनयो रिति क० पु० ।

२३६. न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः [७ । २ । ५९]

वृत्तुद्घुशृषुस्यन्दभ्यः सकारादेरार्धघातुकस्येण् न स्यात् । तडानयोरभावे पदद्वयादन्यत्र वेति केचित् । वत्स्यति । आत्मनेपदेषु वर्तिष्यते । स्यन्दू प्रस्रवणे ।

२३७. अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु [८ । २ । ७२]

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेर्वा पत्वं स्यात् । अनुष्यन्दते । अनुष्यन्दते एवं विपर्यभिनिभ्यः । अप्राणिषु किम् ? निष्यन्दते हस्ती अस्यादन् । अह्यन्दिष्ट । अस्यन्त । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । कृषू सामर्थ्ये ।

(एतेषामन्ते' द्युतादिवृतादिसमाप्त्यर्थतः वृत्करणादिति भावः । स्ये सनि चेति विपर्ययसप्तमी । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (७ । २ । ५९) इत्यत्र चतुर्ग्रहणं कृपे-व्यावृत्त्यर्थम् इति परिसंख्यानेन दर्शयति—वृत्तु वृषु इत्यादिना । तत्रादितस्त्रयाणां नित्यमिति प्राप्ते स्यन्देस्तूदित्वाद्धिकल्पे प्राप्ते) निषेधोऽयम् । अत्रापि 'गमेरिट्' (७ । २ । ५८) इत्यतः परस्मैपदेषु इत्यनुवर्तते तद्वदेव' तडानयोरभावं नक्तयति । तेनासत्यपि परस्मैपदे कृति परस्मैपदलुकि च निषेधः सिध्यति । विवृत्तिता । विवृत्त-त्वमित्याशयेनाह—तडानयोरभाव इति । पदद्वयादन्यत्रेति । कृतोत्यर्थः । केचित् । त्रिमुनीतरे । अत्र भाष्यवार्तिककयोर्वृत्तादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येद्ब्रचनादन्यत्र निषेध इत्युक्तं भवति । तेन विवृत्तिसिद्धये' इत्यत्र आत्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समान-पदस्थत्वाभावात् अन्तरङ्गः प्रतिषेधो भवति । अवत्स्यते । अवर्तिष्यते । स्यन्दू । स्यन्दते ॥ २३६ ॥

अनुप । अप्राणिष्विति प्रसज्य' प्रतिषेधस्तेन तैलादिपदाकर्तृत्वतया विवक्ष्यते तदाऽप्ययं विकल्पः । अनुष्यन्ते हस्तीति । हस्त्यत्र प्राणीति न भवति । इह चानुष्यन्दते मत्स्योदके इत्यादि न भवति । प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति । अन्ये तु पर्यु-दासं मन्यमानाः प्राण्यप्राणिसमुदायः प्राणिभन्नो भवतीत्यत्रापि विकल्पमाहुः ।

१. () रेखाङ्कित एतेषामन्ते इत्यारभ्य-विकल्पे प्राप्ते इत्यन्ते नास्ति क० पु० ।

किन्तु एतेषामन्ते द्युतादिवृतादिसमाप्त्यर्थः वृत्करणादिति पाठः ।

२. तत्तदेवेति क० पु० ।

३. विवृत्तीयते इति क० पु० ।

४. पदस्थत्वाभावादिति क० पु० ।

५. नेत्याधिकः क० पु० ।

२३८. कृपो रो लः [८ । २ । १८]

कृपेः रेफस्य लकारः स्यात् । रो ल इति सामान्योक्तेः ऋव.रैव.देशस्य रेफस्य लृकारैरुदेशो लः । कृपादौ तु लत्व नेष्टम् । कल्पते । अक्लृपत् । अक्लृप्यत् ।

अस्यदत् । द्युतादित्वादेवाङ् । 'अनिदिताम्' (६ । ४ । २४) इति नलोपः । अस्य-दताम् । अस्यन्दिष्टेति । आत्मनेपदोऽङोऽभावात् मिच् तस्योदित्वात् "स्वर्गित्सूति" (७ । २ । ४४) इति वेट् । पत्वष्टुत्वे । अस्यन्दिपाताम् । अस्यन्तेति । इडभावे 'भ्रूलो भ्रूलि' (८ । १ । ६५) इति सलोपः । ऋरो भरि सवर्णे ८ । ४ । ६५ इति दलोपः । पत्ते दस्य चत्वेन तत्त्वे । अस्यन्त । अस्यन्त्यातामित्यदि । सस्यन्दे । सस्य-न्दाते । क्रादिनिगमन्मित्यमिद् । सस्यन्दिपे । माघवादयस्तुदित्वाद् विकल्पमेवो-दाजहः । तेन सस्यन्त्से । सस्यन्दाये । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्द्वे । सस्यदे । सस्यन्दिवहे । सस्यन्द्वहे । सस्यन्दिमहे । सस्यन्दमहे । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्दपाष्ट । स्यन्त्सोष्ट । स्यन्त्स्यताति । "वृद्धभ्यः स्यमनोः" (१ । ३ । ६२) इति परस्मैपदं वा । "न वृद्धभ्यः" (७ । २ । ५६) इतोऽन्निषेधः । ऊदिल्लक्षणा त्वन्तरङ्ग पीड्विकल्प चतुर्ग्रहण-सामर्थ्यात् वाधते इत्य'कर' । स्यन्दिष्यते इति । तडानयोरभाव इत्युक्ते "न वृद्धभ्यः" (७ । २ । ५६) इति नेङ्निषेधः । स्यन्त्स्यते इति । ऊदित्वादिडभावे । अस्यन्त्स्यत । अस्यन्दिष्वत । कृप् ॥ २३८ ॥

कृपः । कृपो रो लः इति पाठः । भाष्ये कृपः उः रः ल इत्यपि पदविभागकल्प-नात् । ननु रो ल इति वर्णयोरेव स्थान्यादेशभावेन निर्देशात्कल्पयतीत्यादावेव स्यात् न त्वक्लृपत् अक्लृपेत्यादौ । न ह्यत्र रलो स्तः वर्णकदेशो च न वर्णो तच्छ्रयानुकारिणा हि वर्णकदेशाः न पुनस्ते एवेत्युक्तत्वात् । न च वचनाद्भूवितव्यम् । कल्पते, च नक्लृप्यते इत्यादौ चारितः र्थादित आह—रो ल इतात्यादि । 'लुटि च क्लृप' (० । ३ । ८३) 'तासि च क्लृपः' (७ । २ । ६०) "ऋदुपधाच्चाक्लृपि चूतेः" (३ । १ । १०) इत्यादिनिर्देशादेकदेशस्यापि रस्य लत्वमिष्यते इति भावः । कथं पुनरिष्यमाशामपि लभ्यतेऽत आह—सामान्योक्तेरिति । वरात्त्रावणत्वंकुतमे-तिरस्कारेण । वर्णात्मिकायाः भवर्णात्मिकाया च रेफव्यक्तौ यत्सामान्यद्वयोरपि तयो-रभिधानप्रत्ययहेतुस्तस्य चेह स्थानिभावेनोपादानात्तेन वस्तुविशेषाणांमुपस्था-पनात् वर्ण इवावर्णोऽपि) ऋकारैकदेशो रेफ स्थानित्व प्रतिपद्यते । एव ल इत्यत्रापि

१. पदावपदविभागेति क० पु० ।

२. लत्वमित्येति क० पु० ।

३. () वर्णात्मिकाया इत्यारभ्य वर्ण इवावर्णोऽपि इत्यन्तो भागो नास्ति क० पु० ।

२३९. लिङ् सिचावात्मनेपदेषु [१ । २ । ११]

इक्ष्मीपाद्दलः परौ श्लादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तडि परे । अक्लत्त ।
चक्लपे ।

बोध्यम् । तत्रान्तरतम्यात् वर्यात्मकस्य रेफस्य वर्यात्मको लकारः । यस्तु ऋकाऽथो-
ऽवर्णात्मको रेफस्तथाऽवर्णात्मको लृकारस्यो लकारः इत्यर्थः । कथं तर्हि कृत्स्नस्य
वर्यास्य कृत्स्नो वर्या आदिश्यते । सत्यम् । अजभाक्तसंपुटितयोः रेफलकारयोः निष्कृष्य
कर्तुमशक्यत्वात्—एकदेशविकारद्वारेण^१ समुदायस्य समुदायादेशः संपद्यते । ननु
क्लृप सामर्थ्ये इत्येव पठ्यताम् ? किं लत्वविधानेन ? । कृपणः कृपा इत्यादनि^२ तु
कृप कृपायामित्यस्य “उणादयो बहुलम्” (३ । ३ । १) इति बाहुलकात् सेत्स्यत ति
चेत् । मैवम् । अचीकृपदिति हि न ‘सिद्धचेत् ऋलृवर्णयोः मिथः सावर्ण्याद् ‘उञ्चत्’
(७ । ४ । ७) लृकारस्य ऋकारे कृते अचीकृपदिति स्यात् । लत्वविधौ तु सिद्धमिष्टम् ।
‘उञ्चत्’ (७ । ४ । ७) इति ऋकारे कृतेऽपि पुनर्लत्वेन सिद्धेः । तथा चलीक्लृप्यते
इति रीकोऽपि लत्वसिद्धिः ‘अवयवावयवस्यपि रीकः क्लृपि’ प्रत्ययवत्त्वात् । यदा च
क्लृपेरेव कृपा इत्यादि रूपाणि क्रियन्ते तदापि लत्वमाशङ्क्याह—कृपादौ तु इति
आदिपदात् कृपणकृपीटकपूर्वादेशग्रहणम् । कृपेति मिदादिष्वडर्थात् पाठादन्येऽपि
उणादौ बाहुलकात्सेत्स्यन्त इति भावः । कल्पते इति । अत्र लत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमु-
पधाया गुणे रपर च कृते रो लः । रो ल इति सामान्योक्तेरित्याद्युक्तिस्तु अक्लृपादत्यर्था
बोद्धव्या । अक्लृपविति । “द्युद्भ्यो लुङि” (१ । ३ । ६१) इति परस्मैपदपक्षे
द्युतादित्वादङ् । ङित्वान्न गुणः । ऋकाररेफस्य लृकारैकदेशो लः । अक्लिप्यति
आत्मनेपदे सिच इट् ॥ २३८ ॥

ऊदित्वादिडभावपक्षे त्वाह—लिङ् सिच् । तडि परे । एतत् सिच एव
विशेषणम्, न लिङ्, असभवात् । प्रयोजनाभावाच्च । लिङः परस्मैपदस्याङ्भना-
दित्वेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । अक्लृप्तेति । इडभावे “भलो भलि” (८ । २ । २६) इति
सलोपः । ङित्वान्न गुणः चक्लपे इति । लत्वस्यासिद्धत्वात् कृप्^३ इत्यस्य द्वित्वे
उरदत्वे^४ हलादिशेषे लत्वम् । ऊदित्वादङ्क्लिपे चक्लृपिपे, चक्लृप्से । क्रादिनियमा-
न्नित्यमिङ् इत्यन्ये । इत्यादि स्यन्द्वद् ऊह्यम् ॥ २३९ ॥

१. विकाराणाङ्गेनेति क० पु० ।

२. कृपोदीवितोति क० पु० ।

३. अचीक्लृपविति क० पु० ।

४. उरविति क० पु० ।

२४०. लुटि च क्लृपः [१ । ३ । ९३]

लुटि स्यसनोश्च कृपो वा परस्मैपदं स्यात् ।

२४१ नामि च क्लृपः [७ । २ । ६०]

कृपेः परस्य सादेरार्धधातुस्य तसिश्चेण् न स्यात्तडानयोरभावे ।
कल्प्ता । कल्पतासि । तडि तु कल्पिता । कल्पितासे । कल्पतासे । कल्पिष्ये ।
कल्पसीष्टे । कल्पिष्यति । कल्पिष्यते । कल्प्यस्यते । व्यथ दुःखसंचलनयोः ।

२४२. व्यथो लिटि [७ । ४ । ६८]

व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । विधिवलाद् हलादिः शेषो न
विष्यथे । त्रित्वरा संभ्रमे । अत्वारिद्धम् । अत्वारिध्वम् । पतल पतने ।
लृदिच्चादङ् ।

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

लुटि च क्लृपः । चकार' स्यसनोरनुकर्षणार्थः । इयं प्राप्तिः 'वृद्धभ्यः स्यसो'"
(१ । ३ । ८२) इति पूर्वा प्राप्तिमवाचिष्टेत्याशयेनाह—ल्युटि स्यसनोश्चेति ॥२४०॥

तासि च । अत्रापि कृपेरात्मनेपदस्यानपदस्थादिङिष्यते । तेन परस्मैपदे
तल्लुकि कृति च निषेधो भवति । चिक्लृप्सिता । चिक्लृप्सत्त्वमित्यभिप्रेत्याह—
तडानयोरभावे इति । क्लृ'तासीत्युदाहरणम् । कल्पता' कल्पतासि इति । कल्पते-
त्युदाहृतस्य परस्मैपदत्वद्योतनाय । पूर्ववदयमूदिल्लक्षणं विकल्पं निषेधो बाधते ।
कल्पतासे इति । ऊदित्वादिङ् वा । कल्पिष्यतेति । लिङ् । इट्पक्षे उपधागुरो लत्वम् ।
क्लृप्सीष्टेति । "लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वान्न गुरोः । कल्प्य-
तीति । नित्यं निषेधः परस्मैपदे । व्यथ भयचलनयोरिति तु प्रकाशः ॥ २४१ ॥

व्यथते । अव्यधिष्ट । विधिवलादिति । ननु सत्यपि हलादिशेषे वकारे
विधिरर्थवान् भविष्यतीति चेन्न । हलादिशेषाद् हि परत्वात् 'संप्रसारणं तदाश्रय
च कार्यं बलवत्' इति । वचनादादीं' संप्रनारणेन भाव्यम् । तच्च "न सप्रसारणे
संप्रसारणम्" ६ । १ । ३७ । इति ज्ञापकादन्त्यस्य भवद् येन नाप्राप्तिनायेन
हलादिशेषं बाधते । इदमेव च सप्रसारणविधेर्बलम् । विष्यथे इति । "संप्रसारणा-

१ क्लृपते इति क० पु० ।

२. कृपेरित्थादिषु अत्रार्थत् पाठादन्त्येऽपि उरोति इति क० पु० ।

३ कृ इत्येव पाठः क० पु० ।

४. उरदत्वे इति नास्ति क० पु० ।

२४३. पतः पुम [७।४।१९]

पतः पुमागमः स्यादङि । प्रणयपसत् । पेततुः । पतिता । ड वमु उद्गि-
रणे । वम । एच्चाभ्यासलोपौ वेति केचित् । वेमतुः । ववमतुः । वेमिथ । अमु
चलने । “वा भ्रास” (३।१।७०) अम्यति । अमति अभ्रमीत् ।

च्च” ६।१२८) इति पूर्वरूपम् । व्यथिता । व्यथिपीष्ट । व्यथिष्यते । त्रित्वरा । त्रि
इत् । ‘त्रीत् क” ३।२।१८७) इति विशेषणार्थः । आकार “आदितश्च”
(७।२।१६) इति निष्ठायां निट्त्वार्थः इति केचित् । तन्न । “हृष्यमत्वर”
(७।२।२८) इति विकल्पारम्भात् । तस्मादस्यादित्त्वात्मानेपदमात्रफक्त्वात्
हरदत्तादयः । त्वरते । अत्वर्गिष्ट । अत्वा द्वम् । अत्वरिध्वम् इति । ‘विभापेटः”
(८।३।७६) इति वा मूर्धन्यः । तत्त्वरिपे । तत्त्वरिध्वे । त्वरिता । त्वरिपाष्ट ।
त्वरिपोध्वम् । त्वरिपोध्वम् । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत ॥ ४४ ॥

पृथ्वीमण्डलमोलिमण्डनमणियंः शेषवशामलो-

त्तसः श्रीनरसिंहानुरभवत् प्रत्यक्षवाचरपतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतो सः ६।१।७०

श्रीकृष्णस्य कृतो सन्नासमगमद् व्याप्य तदेकाश्रया ॥ १ ॥

इत्यात्मनेपदप्राक्रया

पत् । प्रयः परस्मैपदिन सेटश्च । लृ इत् । पतति । पतेत् । लृदित्वाद्
डिति । ‘पुपादिद्युतादिलृदितः” (३।१।२२) इत्यनेन । प्रणयपतत् । लुङि ।
च्लेशचङि । धातः पुमागमः “मिदचोऽन्त्यात् परः” (१।१।४७) । आडागमस्य
धातुग्रहणोनाग्रहणेऽपि “अड्ब्यवायेऽपि” इत्यनुवृत्तेः “नेगंदनद” (८।४।१७) इति
णत्वम् । अपसाम् । पपात् । पेततुरिति ‘अत एकहल्मध्ये” (६।४।१०) इत्येत्वा-
भ्यासलोपश्च । पतिथ । पतिता । पत्यात् । पतिष्यति । टुवम । उद्गिरण
निगीरांस्य मुखेन निःसारणम् । अत एव निपातनाद् गुणविषयेऽपि ‘अत इत्”
(७।१।२००) इतीत्वम् । अन्ये तूद्गिरण इति सगुणमेव पठन्ति । टु “द्वितोऽधुच्”
(३।३।७६) इत्यर्थः । वमथु । केचिदमुमुदित पठन्ति । वान्त्वा । वमित्वेति क्त्वा-
यामिड्विकल्पार्थम् । वान्तः, वान्तवानिति निष्ठायां ‘यस्य विभापा” (७।२।१२)
इतोऽनिपेधार्थं च । तदेतदनाकरम् । अत एव काशिकायाम् आश्वस्तो वान्त इत्यत्र
“आदितश्च” (७।२।१६) इति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे इति निष्ठायामिडभावः
साधितः । तथा च हरदत्तोऽप्याह—भाष्यवातात्कारानुक्तमपि—इदं प्रयोगवाहुल्या-
दुक्तमिति । एव च क्त्वायां वामित्वस्य साधु । वमति । ‘हृम्यन्तक्षण” (७।२।५)
इति न वृद्धिः । अवामात् । अवामिष्ट । ववाम । ‘न शशदद” (६।४।२२६)
इत्येर्वानिपधात् कथं वमतुरत्युदाहृतम् भागवृत्त्यामित्यत आह—वम एवेति ।

२४४. वा जृभ्रमुत्रज्ञाम् [६ । ४ । १२४]

एषां किति लिटि सैटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । भ्रेमतुः ।
 बभ्रमतुः । भ्रेमिथ । बभ्रमिथ । पह मर्षणे । “परिनिवि” (८ । ३ । ७०)
 इति पत्वम् । विपहते । सिवादिस्वान् पो वा । व्यपहत । व्यसहत । असहिष्ट ।
 सेहे । “तोष मह” इति वेट् । परि रहिता । हो ढः । “ज्ञपस्तथोः” इति धत्वम् ।
 घृत्वम् । ढलोपः ।

अयमाशयः । न शशददव^१ गुणानामिति षक्तव्य वेत्यकारान्तानुकरणम् । तेन वशब्दा-
 कारस्यैव नेत्यर्थः । एवं च वकारादेरेव लाभे पुनरादिग्रहण धातुपाठे यस्यादौ वकार
 एव श्रूयते न वर्णान्तरम्, तस्यैव निषेधो यथा स्यात् न वर्णान्तरपूर्वस्य । न चानेन
 धात्ववयवो वर्णान्तर व्यावर्तयितुमिष्टम् । स्वदादिषु सयुक्तहल्मध्यस्थत्वेन प्राप्तेरे-
 वाभावात् । तस्मादनुबन्धभूतो वमेरेव दुशब्दो व्यावर्त्यते । न चान्यो वादिरनुबन्ध-
 पूर्वो निषेधविषयाऽस्तिति नातिप्रसङ्गोऽपाति । यद्वा अदिग्रहण सोपदेशिकप्रतिपत्त्य-
 र्थम्, यमेश्च यकारः आदिः “लोपो व्यावर्लि” (६ । १ । ६६) इति तुप्तनिदिष्ट^२ इति
 बादिच्वाभावाच्च निषेधः । अतोऽन्ये तन्न मन्यन्ते । भाष्यवार्तिकदिग्ब्रदशंनानादित्यर्था-
 द्विकल्पः पर्यवस्यतीति चेत्युक्तम् । अन्ये पुनराहुः । अनादेशादेरित्यत्रैव शशदद-
 वादिगुणानामिति निषेधे कतंभ्ये पृथक्सूत्रकरणाद् धानुवृत्ते व्यवस्थितविभाषा-
 श्रयणात् वेमुश्च केचिद् रुधिरमित्यादिसप्तशताप्रयोगाः समर्थनोयाः इति । वमिता ।
 वम्यात् । भ्रमु । भ्रम्यात् । भ्वादेरशमादिच्वात् “शमामष्टानाम्” (७ । ३ । ७४)
 इति दोषो न । भ्रमु अनवस्थान इति दिवादेस्तु शमादिच्वाद्दोषे भ्राम्यतीति । भ्रमतोति
 तु श्यनो विकल्पात् पक्षे शपि । तेन ब्रूष्यम् । अत्रमोदिति । ह्रम्यन्त” (७ । २ । ५)
 इति न वृद्धिः अत्रमिष्टाम् । बभ्रामा २४३ ॥

सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वस्याप्राप्ती-ग्राह-वा जृ । जृप् वयोहानी । भ्रमु चलने
 भ्रमु अनवस्थाने” इति द्वयोर्ग्रहणम् सामान्यग्रहणार्थद्विदिान्नर्दशात् । तेन साहचर्या-
 द्विवादेरपि ग्रहण न शङ्कनायम् । त्रसो उद्वेगे । भ्रेमतुरित्यादि” । पह मर्षणे । मर्षण

१. वादि गुणानामिति क० पु० ।
२. निर्देश इति क० पु० ।
३. दर्शनादि कल्पः इति क० पु० ।
४. भ्राम्तोत्यादि क० पु० ।
५. पारब्रह्मताति क० पु० ।

२४५. सहिवहोरोदवर्णस्य [६ । ३ । १ । १२]

सहिवहोरोदवर्णस्य ओकारः स्यात् ढलोपे सति ।

२४६. सोढः [८ । ३ । ११५]

सोढरूपस्य सहेः पो न स्यात् । विसोढा । पद्ल विशरणगत्यवसादनेषु निपीदति । व्यपदत् । “सदिस्वञ्ज्योः” इति परस्य न पत्वम् । निपसाद् । निपत्ता । अप्रतेरित्युक्तेः प्रतिपीदति । शब्द्ल शातने । शीयादेशः ।

च क्षमा । सेडात्मनेपदो चायम् । विपहते इति । धात्वादेः पः सत्त्वे पत्वम् । सहेत् । सहताम् । सिवादित्वादि'त । 'सिवादीना वाङ्मव्यवायेऽपि' (८ । ३ । ६३ इत्यनेन असद्रिष्ट । सेहे । सहिद्ध्वे । सहिद्ध्वे । परिपहितेति । “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पत्वम् ॥ २४५ ॥

सहिवहोरिति । वह मर्पणे । वह प्रापणे । अवर्णस्य किम् ? ऊढः । वर्णग्रहणं कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उदवोढाम् । उत्पूर्वात् वहेर्लुङि । सिच् । वृद्धौ ढलोपादौनि' । असति वर्णग्रहणे दीर्घस्य न स्यात् । तादपि परस्तपर इति तर्हि सहिवहोरस्येत्युच्यतम् । एव तर्हि आरोवर्णस्येति निर्दिश्य वर्णग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति-तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमामसाऽप्याश्रीयते इति । ढलोपे सतीति । एवं च निमित्तत्वेनाश्रयणादोरवं प्रति ढत्वादोनि नासिद्धानि भवन्ति ॥ २४५ ॥

सोढः । निष्ठान्तस्य प्रथमया निर्देशोऽयमिति शङ्कां निरस्यन्नाह-सोढरूपस्येति । कर्मधारयोऽयम् । सहेरिति व्यधिकरणे पद्यो । सहेर्धातोर्यत् सोढ इति रूप तस्येत्यर्थः । याद् तु बहुव्रीहिराश्रीयेत सोढ इति रूप यस्य तस्य सहेरिति । ततः परिपासोढोत्यभ्यासस्यापि पत्वं न स्यात् । तथा च माधवः-परिपासोढोत्यत्राभ्यासस्य सोढरूपत्वाददय निषेध इति पो न' स्यात् इति “परिनिवि” (८ । ३ । ७०) इति प्राप्तः । सहिपोष्टेति । सहिष्यते । अयं चुरादावपि पठ्यते परस्मैपदी । “आ धूपाद्वा” (ग०) इति णिच् विकल्पितत्वात् साहयति । सहतीति भवति । “स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्” । न सहाति साहसनसहति कोत्याद्युपपन्नम् । दिवादावपि पह चत्रयर्थे इति परस्मैपदिनमन्ये पेषुः । चक्यर्थस्तुतिः । तस्य सहातोत्युदाहार्यम् । सहेति शब्दन्तनिर्देशादस्येड्विकल्पपत्त्वे न स्तः । अन्ये तु शब्दनिर्देशमनाश्रित्यास्यापि इति ते मन्यन्ते । धातुरेवायं नास्तोति न्यामकेयटहरदत्तमाधवादयः । पद्ल । अवसादनमनुत्गाहः । त्रयः परस्मैपदिनः । द्वावनिटौ । निषेविति । “पाप्मा” (७।३।७८)

१. प्राबमिति क० पु० ।

२. पौन्तः स्यादिति क० पु० ।

२४७. सदेः शितः [१ । ३ । ६०]

शित्संबन्धिनः शदेरात्मनेपदं स्यात् । शीयते । अशदत् । शेदतुः । शत्ता । फण गतौ ।

२४८. फणां च मपूनाम् [६ । ४ । १२५]

'फण-राजू-भ्राजू-भ्रासृ-भ्लासृ-स्यसृ-स्वन' एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । फेणतुः । पफणतुः । फेणिथ । पफणिथ । राजू दीप्तौ । विधिबलादातोऽप्येचम् । रेजतुः । रराजतुः । ररेजे । रराजे ।

इति सोदादेशः । "सदिप्रतेः" (८ । ३ । ६६) इति पत्वम् । न्यप ददिति । लुङ् च्लेर्लृदित्वाद्दङ् । 'प्राक्स्तितादङ् व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६६) इति पत्वम् । निपत्ता-
देति । 'सदिस्वञ्ज्योः" वा०) इति न पत्वम् उत्तरखण्डम्येति शेषः । "स्थादिष्व-
भ्यासेन" (८ । ३ । ६४) इति प्राप्तम् । अभ्यासस्य तु भवति । निपेदतुर्गित्यादौ न
निषेधः । अभ्यासस्य लुप्तत्वेन ततः परत्वाभावात् । सेदिथ । ससत्थ । क्रादिनियमा-
न्नित्यमिट् । सेदिथ । निपत्ता इति तुटि तासि । अनिट्त्वात् "खरि च"
इति चत्वम् । पत्वम् । सदचात् । सत्स्यति । अयं तुदादावपि पठ्यते तस्याप्येतदेव
रूपम् । पाठे प्रयोजन तु सादती सोदन्तीति "आच्छीनद्योर्नुम्" (७ । १ । ८०) इति
नुम्बिकल्पः । भ्वादिपु तु पाठः × स्वरभेदार्थं इत्याहुः । धातोरेन्त उदात्तः शप्ति-
पावनुदात्तौ । तत्र "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (८ । ४ । ६६) इति शप् स्वरितः
'स्वरितात्संहितायाम्" (१ । २ । ३६) इत्येकश्रुतिरिति । शपि क्रमेणोदात्तस्वरित-
प्रचयाः भवन्ति । शे तु विकरणस्याद्युदात्तत्वे धातोः शेषनिघाते तयोरनुदात्तस्य
स्वरितत्वे क्रमेणानुदात्तस्वरिता भवन्तीति भावः । चुरादावप्ययमाङ्पूर्वः । आसा-
दयति । शद्लृ ॥ २४६ ॥

शदेः शितः । शित इति पठित्याह-शित्संबन्धिन इति । शिद्धाविन इत्यर्थः ।
भ्राजदिति । लृदित्वाच्च्लेरङ् । शिदविपयत्वात्तात्मनेपदम् । शेषं सदिवत् ॥ २४७ ॥

फण इति । इतो' दश सेटः । 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः । अफणोत् । अफा
णोत् "अभ्यासे चर्च" इति फस्य पः । पफणो । फणां च सप्तग्रहणाद् बहुवचननिर्देशा-
च्च।द्यथाविगतिरित्याशयेनाह-फणराजेत्यादि । अप्राप्तविभाषेयम् । फणोरादेशादित्वाद्

× स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् (१ । २ । ३६) इति सूत्रेण ।

१. इतो इति नास्ति क० पु० ।

२. मपूनायावर्ण इति क० पु० ।

भास् दीप्तौ । “वा भ्रास” (३ । १ । ७०) इति वा श्यन् । भ्राश्यते ।
 भ्रासते । भ्रेशे । वभ्रासे । एवं भ्लास् दीप्तौ । स्वन शब्दे । विष्णति ।
 अष्णति मांसम् । व्यष्णत् । विष्णतुः । विष्णतुः । भोजने किम् ?
 विस्वनति वीणा । व्यवाभ्यां किम् ? निस्वनत्यन्नम् । खनु अवदारणे ।
 “गमहन” (६ । ४ । ९८) इत्युपधालोपः । चखनतुः । चखनुः । चखानिथ ।

राजादीनामाकारवत्त्वात् स्यमुस्वनोः संयुक्तद्वलमध्यस्थत्वात् । राज् । ऋदित्स्वमरराज-
 दिति उगधाह्रस्वनिपेधार्थम् । स्वरितत्वादुभयपदी । राजते । अराजोत् ।
 रराज । ननु कथमस्यैत्वं “फणा च” (६ । ४ । १२५) इत्यत्रात् इत्यनुवृत्तेः । अथ
 नानुवर्तते ततोऽलोऽन्यस्य स्यादत आह—विधिवलादिति । अयमर्थः सप्तानामिति तु
 वचनादानुवृत्तमत इत्येतत्प्रत्येकं संबध्यते । तच्च राजादिष्वसम्भवाद् “राधो हिंसा-
 याम्” (६ । ४ । १२३) इत्यत्रैव तपरत्वकृतं कालविशेषमपहायै वर्यामात्र-
 मुपस्थापयतीति । अथवा ‘शनाभ्यस्तयोरात्ः” (६ । ४ । १२६) इत्यतः आत्
 इत्यप्यनुवर्तयिष्यते । यद्वा उभयं मानुवृत्तत् फणादीनामेकद्वलमध्ये यत्तस्येत्यध्याहा-
 राद् वर्यामात्रस्य भविष्यति । राजितेत्यादि । अत्र फणादिपाठितोऽपि भ्राजिरूपेक्षितः
 राजतिना तुल्ययोगक्षेपत्वात् । तेन तस्यापि भ्राजते । अभ्राजिष्ट । वभ्राजे भ्रजे इत्यादि
 रूपं नेयम् । अथ पुनरस्य विशेषः । अनुदात्तत्वात् नित्यमात्मनेपदा द्विच्च । तथा च
 दुभ्राज् दुभ्राशू, दुभ्राशू दीप्त इति त्रयोऽपि फणादिसूत्रे हरदत्तादिभिः ट्वित् उप-
 दाशिताः । तेन भ्राजयुरित्यथुच् भवति । ऋत्विक् पुनरस्यानुदात्तत्वमात्रफलम् ।
 ‘भ्राजभ्रास” (७ । ४ । ३) इत्यादिनास्य “णौ चङ्घुपधायाः” (७ । ४ । १)
 ह्रस्वविकल्पनात् । अन्ये तु ऋदित्त्वमस्य न पेठुः । अत एव ‘भ्राजभासघुविद्युतोर्जि-
 पृजुग्रावस्तुवः क्विप्” (३ । २ । १७७) इत्यत्र सामान्यग्रहणादस्यान्यस्य च क्विप्
 भवति । अन्यर्थकानुबन्धत्वादस्मादेव स्यान्नान्यस्माद् द्व्यनुबन्धकत्वात् । वृत्तकास्तु
 द्व्यनुबन्धकत्वेऽप्यस्य क्विप्सूत्रे ग्रहणमिच्छति । व्रश्चादिपत्वे तु ऋणादिपठितस्यैव
 ग्रहणं राजसाहर्चात् । यस्त्वपरः पठ्यते । एजू भ्रैजू भ्राजू दीप्ताविति तस्य कुत्वेन
 विभ्राक् । भ्राक्तिः । यङ्लुकि वाभ्राक्ति । वाभ्रक्त । वाभ्रक्त्वेत्यादि भवतीति स्थितम-
 करे । एव चास्यैव विशेषस्य सद्भावात् किमर्थं द्विः पठ्यते इति न नोदनायम् । भ्रास् ।

१. मानुवृत्तमिति क० पु० ।

२. द्विः द्विरिति क० पु० ।

३. स्थित इति क० पु० ।

४. श्यन् इति क० पु० ।

२४६. ये विभाषा [६ । ४ । ४३]

जनसनखनामकारोऽन्नादेशः स्याद्वा यादौ हिङ्गति । खायान् । खन्यात्
चायू पूजानिशामनयोः । अचायीत् । इडभावे यलोपः । अचायीत् । अचा-
स्ताम् । अचायिष्ट । लप कान्तौ । श्यन् वा । लप्यति । गुहू संवरणे ।

अत्र टुभ्रशृ टुभ्ल शृ इति फणादिसप्तके तालव्यशकारान्त वाकरे पठयेते । 'वा भ्राश
भ्लाश' (३ । १ । ७०) इति श्यन्विधावपि तथैव पठितौ । वोपदेवस्तु—परमत्त-
मनुसृत्योभयत्र दन्त्यसकारान्तावपायेप । आचार्यैरेपि तदेवानुसृतम् । भ्रासितेत्यादि ।
स्वन' । स्यमुस्वन शब्द इति फणादिषु सहपाठेऽपि श्यमिष्येत्तितो विशेषान्तरा-
भावात् । सेटौ परस्मैपदिनी चेतौ । स्यमे । श्यमति । अश्यमात् । 'ह्यन्त'
(७ । १) इति न वृद्धिः । सस्याम । सस्यमतु । स्येमतु । सस्यमिथ । स्येमिथ । स्यि-ते-
त्यादि विध्वणति । 'वेश्च स्वनो भोजने' (८ । ३ । ६६) इति पत्वम् । एत्वम् ।
चकारादवध्वणतात्यत्रापि । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । अत्र भोजनं घात्वर्थः । शब्दो
विषयः भुञ्जान किञ्चित् शब्दं करोतात्यन्ये । स्वन्नविशिष्टाभ्यवहारक्रियाविशेषोऽभि-
धीयते । अनेकार्थवाच्यद्वयमात्रेऽपात्यपरे । व्यध्वणादिति । "प्राक् सितात्"
(८ । ३ । ६३) इति पत्वम् । अस्वनीत् । अस्वानीत् । विध्वणतुरिति । "स्थादि-
ध्वभ्यासेन" (८ । ३ । ४) इत्युभयोः पत्वम् । विध्वणतुरिति । फणादित्वादेत्त्वा-
भ्यासलोपो । स्वनिता । स्वन्यात् । स्वनिष्यात् । खनु । इतो द्वे अजन्ताः उभयपदिनः ।
खनति । खनते । अखनात् । अखानीत् । अखनिष्ट । चखान । चखनतुरिति ।
उपघालोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' (१ । १ । ५६) इति स्थानिवच्चाद् द्वित्वम् । चखने ।
खनिता । खनितासि । खनितासे ॥ २४८ ॥

ये विभाषा । यकारेकार उच्चारणार्थः । तेनाल्ग्रहणे सप्तमीनिर्देशात् तदादि-
विधिरित्याह—यादाविति । धातुपारायणे तु "लोपो यि" (१ । ४ । १८) इतिवत्
यि विभाषेति निर्देष्टव्ये य इत्यतोनिर्देशात् । (यङः' यकार एव भवति, न तु यासुटो-
त्युक्तम् । खनिपोष्ट । खनिष्यति । चायू । ऋदित्वमचचायत् इति रिगचि उपधाह्रस्वा-
भावार्थम् । चायात् । चायते । इडभावे इति । चायस्फायप्यायामिट् चेति केचाद-
त्युक्तत्वात् ।) यलोप इति । 'लोपो व्योर्वलि' (६ । १ । ६६) इत्यनेन । अचाय ।
चचाये । चायिता । चाता । चाटयत् । चासोष्ट । चायिष्यति । चास्यति । चायिष्यते ।
चास्यते । लप । कान्तिरिच्छा । श्यन् वेति । "वा भ्रासुभ्लास" (३ । १ । ७०)

१. एत्वमिति नास्ति क० पु० ।

२. यङो यकार इत्यारभ्य—इत्युक्तत्वात् इत्यन्तो भागः नास्ति क० पु० । तत्स्थाने यविबमात्वं
यङ्ङकार एव भवति, न तु यासुट्युक्तत्वादिति पाठः ।

२५०. ऊदुपधायाः गोहः [६।४।८९]

गुह उपधाया ऊकारादेशः स्यात्, गोह इति निर्देशात् गुणहेतावचि परे ।
गूहति । गूहते । इट्पक्षे । अगूहीत् । अगूहिष्ट । अन्यत्र क्सः । अघुक्षत् ।

२५१. लुग्वाद्गुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये [७.३ ७३]

एषां क्सस्य सर्वस्य लोपो वा स्याद् दन्त्ये तडि परे । ढत्वम् । धत्वम् ।
ष्टुत्वम् । ढलोपः । दीर्घः । अगूह । अघुक्षत् ।

इत्यादिना । लप्यते । लपते । अलपोत् । अलपिष्ट । ललाप । लेपे । लेपिता । लप्यात् ।
लपिपोष्ट । खनादयस्त्रयः परस्मैपदिनः । इति नैमिषेयः । माघवोऽप्येवम् ।
गुह ॥ २४६ ॥

ऊदुपधायाः । ऊदिति तपरकरण "णो चङ्चुपधायाः" ह्रस्वबाधनार्थम् ।
तेनाजुगूहदित्युदाहरन्ति । अन्ये त्वेतद्भाष्यादौ न दृष्टमिति तकारमुच्चारणार्थं वद-
न्तोऽजुगूहदिति ह्रस्वमिच्छन्ति । तदनुसृत्याह—ऊकारादेशः स्यादिति । अत्र पक्षे
दीर्घविधाने प्रयोजन चिन्त्यम् । आन्तरतम्यादूकार एवौकारस्य भविष्यतीति ।
उपधाग्रहणमलोऽन्त्यस्य निवृत्त्यर्थम् । ऊद् गोह इति तु नोकम्, जोगुहीति इत्यभ्यासो-
कारस्य मा भूदिति । लाघवाय गुह इति वक्तव्ये गोह इति विकृतनिर्देशो विषया-
वधारणार्थं । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । ववचास्यैतद्रूपमत आह—गुणहेताविति ।
अत्रि अजादौ प्रत्यये इत्यर्थः । तेन ङ्ङिति न भवतीति भावः । गूहतीति । गोह इति ।
विषयोपलक्षणपक्षे परत्वात् पूर्वं गुणः । तत ऊत्त्वम् । तद्धि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनि-
ताम् । ये तु गोह इति रूपानुकरणमाहुस्तेषामपि पूर्वं गुणे कृते एव ऊत्त्वम् । गूहते
इति । स्वरितत्वादात्मनेपदम् । इट्पक्षे इति । ऊदित्वादिङ् वेति भावः । अन्यत्रेडभावे
क्सः । "शङ् इगुपधा" (३।१।४५ इत्यनेन । अपुनविति । गुह स् त् इति
स्यते होढः । भप्भावः "पढोः कः सि" (८।२।४) पत्वम् । कप् संयोगे क्ष ।
अघुक्षताताम् । अतो लोपः । अघुक्षत । अघुक्षताताम् । अघुक्षताः ॥ २५० ॥

सुवेति । दुह प्रपूरणे । दिह उपचये । लिह आस्वादाने । गूह संवरणे । 'व्यो'लौप"
(६।१।६६) इति प्रकृते लोपे लुग्वचनं सर्वस्य लोपार्थमित्याशयेनाह—क्सस्य
सर्वस्येति । यद्यप्यन्तस्य लोपेऽपि कृते अगूढेत्यादौ "भ्रनो भ्रलि" (८।२।०६) इति

१. ऊदोगो हि इति क० पु० ।
२. पक्षे इति नास्ति क० पु० ।
३. अन्यत्रेडभावे इति क० पु० ।
४. स्कोलौप इति क० पु० ।

२५२. कसस्याचि [७ । ३ । ७६]

अजादौ तडि परे कसस्यान्तस्य लोपः स्यात् । अघुक्षाताम् । अघुक्षत । बहुवचने कसान्तलोपाभाव इति केचित् । अघुक्षन्त । अगूढाः । अघुक्षथाः । अघुक्षायाम् । अघूड्वम् । अघूक्षध्वम् । अघुक्षि । अगुह्वहि । अघुक्षावहि । दन्त्ये किम् । अघुक्षामहि । ह्रञ् हरणे । अहार्षीत् ।

२५३. उश्च [१ । २ । १२]

ऋवर्णात् परौ झलादौ लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तडि । कित्वान्न गुणः । सिच् लोपः । अट्टत । अहृपाताम् । द्वियात् । हृपीष्ट । भृञ् भरणे । भरति ।

सलोपे सिद्धम् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावस्तु नास्ति । “पूर्वत्रासिद्धे न स्यान्नवत्” (वा०) इति निषेधात् । तथाप्यगुह्वहीत्यभूपरे न सिध्यतीति लुग्ग्रहणम् । अघुक्षतेति । एकवचने तशब्दे परे कसलोपाभावे ढत्वभूपभावकत्वपत्वानि ॥ ५१ ॥

कसस्याचि । अघुक्षातामिति । अन्तलोपे कृतेऽतः परत्वाभावात् ‘अतो ङितः’ (७ । २ । ८) इतीयं न भवति । अघुक्षतेति । अचोति विपयसप्तमी । तेन पूर्वमेवान्तलोपे कृते ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ (१ । ४ । ४४) इत्यदादेशः । बहुवचने इत्यादि । अत्राचीति परसप्तमीत्याश्रयादान्तलोपात्पूर्वमन्तादेशस्ततोऽतोलोपस्तस्य च पूर्वस्मादपि द्विधा स्थानिवद्भावात् पुनरादेशो न भवति । फलतस्तन्तलोपाभाव इत्युच्यते अघुक्षन्त इति । अन्तलोपाभावेऽतः परत्वाद् भोजन्तः । अगूढा इति । यासि कसलोपे ढत्वघटवटुत्वढलोपदोर्धाः । ‘अघूड्वमिति । कसलोपे ‘एकाच’ (८ । ३ । ३७) भूप भावः । अगुह्वहोत । ताविति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणं दन्त्यौष्ठस्य वकारस्यापि परिग्रहार्थम् । तेनात्रापि कसलोपः । जुगूह । जुगुहतुः । जुगुहे । जुगुहति । जुगुहिता । गोढा । इडभावे ढत्वादिः अचोत्युक्ते नोत्वम् । गाढासि । गाढासे । गुह्यात् । गूहियोष्ट । इडभावे “लिङ् सिचौ” (१ । २ । १) इति कित्वान्न गुणः । ढत्वादि । घुत्तोष्ट । घुत्तोयास्ताम् । गूहिष्यति । घोच्यति घोच्यते । अगूहिष्यत् । अघोच्यत् । अगूहिष्यत् । अघोच्यन् । ह्रञ् द्वावनिटौ । अहार्षीदिति । ‘एकाच’ (७ । २ । १०) इति नेट् । सिचि वृद्धिः । स्परत्वम् । पत्वम् । अहार्षीम् । अहार्षुः ॥२५२ ॥

उरवेति । व्याप्तेन्यायाद् ऋवर्णमात्रं गृह्यते, न तु ऋगतावित्ययमेवेत्याह – ऋवर्णात्परारविति । ऋवर्णान्ताद्वातोऽरत्यर्थः । लिङ्सिञ्चामाक्षितस्य धातोऽर्चवर्षोत्

१. अत्रोति क० पु० ।
२. अगूड्वमिति क० पु० ।
३. तेना कसलोप इति क० पु० ।
४. ढत्व हि इति क० पु० ।
५. अगूहिष्यन् अघोच्यत् इति नास्ति क० पु० ।

अभ्रार्षीन् । अभृत । वभ्रुव । मर्ता । भरिष्यति । दान आर्जवे । दीदांसते ।
 शान तेजने । शाशांसते । भज सेवायाम् । भेजतुः । भेजिथ । वभ्रुव्य । भिञ्
 सेवायाम् । “णिश्चिद्” (३ । १ । ४८) इति चङ् । अशिश्चिपत् ।
 श्रयिता । रञ्ज रागे ।

विशेषणात् तदन्तविधेः । सिन्लोप इति । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ (८ । ३ । ७) इत्यनेन ।
 अभ्रत्परत्वान्न सिचो लोपः । अहृपाताम् । अहृपत् । ‘इणः षीध्वम्’ ८ । ३ । ७८)
 इति ढत्वम् । अहृढवम् । जहार । जहनुः । जह् । जहर्थ । क्रादिनियमादिद् । जह्वि
 जह्विषे । हर्ता । हर्ता । हर्तासि । हतसि । ह्रियात् । यामुटः कित्त्वान्न गुणः । ‘गि
 श्यकालिङ्क्तु’ (७ । २ । १०) इति रिडादेशः । रिङ्विधानसामर्थ्यान्न दोषः ।
 हृषीष्टेति । “उश्च” (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न गुणः ‘ऋद्धनोः स्ये’ (७ । २ । ७७)
 इतीद् । हरिष्यति । हरिष्यते । भृञ् । भरतीति । शपि गुणः । भरते । अभार्षीदिति ।
 “एकाच” (७ । २ । १०) इति नेट् । सिचि वृद्धिः । पत्वम् । अभृतेति । “उश्च”
 (१ । १ । १२) इति कित्त्वान्न गुणः । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ (८ । २ । २७) इति
 सिचो लोपः । अभृपायाम् । वभार । वभ्रतुः । क्रादित्वान्नेट् । वभर्थ । भर्तासि ।
 भर्तसि । भ्रियात् । भृपष्ट । भरिष्यतीति । “ऋद्धनोः स्ये” ७ । २ । ७७) इतीद् ।
 भरिष्यते । अभरिष्यत् । दान सेट् आर्जवे इति । दान अखखण्डने इति स्वरितेत् पठ्यते ।
 तस्मादार्जवे एव सन् भवतीति भावः । दीदांसते इति । “मान्वध” (३ । १ । ६)
 इत्यादिना सन् । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । ह्रस्वः । ‘सन्त्यतः’ (७ । ४ । ७६) इतो-
 त्वम् । दोषश्चाभ्यासस्य । अस्य सनाऽनाधंवातुकत्वादिडभावः । ‘नश्चापदान्तस्य
 ऋनि’ (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वारः । अदीदांसादिति । अदीदांसिष्ट । दीदांसाञ्चक्रं ।
 दीदांसिता । दीदांस्यत् । दादांसिपाष्ट । दीदांसिष्यति । दीदांसिष्यते । एवं शान तेजने
 इत्यपि व्याख्येयम् । अयमपि स्वरितेत्त्रादुभयपदो । नित्यसन्नन्तावेतौ । अर्धान्तरे तु
 चुरादीणाजन्ताद् दानयति । शानयतीत्युदाहार्यम् । अत एवानुबन्वस्य केवलेऽचरि-
 तार्थत्वात् सन्नन्तादात्मनेपदम् । एतेनाखखण्डने तु दानति । दानते इति वदन्तः
 परास्ताः । भज । अनिट् । स्वारतेत् । अभ्रत्तादिति । अनिट्त्वात् “वदन्नज” (७ । १ । ३)
 इति वृद्धिः । चोः कुः । पत्वम् । क्प् सयोगे क्षः । अभ्रत्ताम् । “ऋषो भ्रति”
 (८ । २ । २६) इति सिचो लापः । अभ्रत् । अभ्रत्ताताम् । वभ्राज । भेजतुरिति ।
 आदेशः । दित्वेऽपि ‘तृफजभज’ (६ । ४ । १२२) इत्येत्वाभ्यासलोपो । भ्राजय ।

१. हरिष्यतीत्यारभ्य—भरिष्यतीत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

२. भरिता इति भृस्त्वि तोट् पठे इति क० पु० । परन्त्र सङ्गत एव ।

२५४. रञ्जेश्वर [६ । ४ । २६]

रञ्जेलुपधाया नकारस्य लोपः स्यात् शपि परे । रजति । रजते । अराङ्-
क्षीत्, अरङ्क्त । अरङ्क्षाताम् । ररञ्जतुः । ररजतुः । रङ्क्ता । त्विष दीप्तौ ।
त्वेषति । त्वेषते । अत्विक्षन् । अत्विक्षत । “कस्यध्यात्रि” (७ । ३ । ७६)
इति कसान्तलोपः । अत्विक्षाताम् । “लिङ्क्षिचौ” (१ । २ । ११) इति
क्त्विच् । त्विक्षोष्ट । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । “व्रश्च” (८ । १ । ३६)
इति पत्वम् । अयाक्षीन् । अयष्ट । जश्त्वेन ङः । ष्ट्वम् । अयड्ढवम् ।

बभक्येति । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ३३) इति वेट् । क्वादिनियमात्रिभिमिद् ।
मेजिव । मेजे । भकासि । भकासे । भज्यात् । भजष्ट । भज्यति । भज्यते । भज्जो
आमर्दनेति । र्वादाौ भनक्ति । अभान्चोत् । भजि भासार्ये । चुरादिरदित् । भज्जयति ।
भासते इत्यर्थः । श्रिञ् । सेट् । श्रयतीति । शपि गुणायदेशौ । शिश्रियथ । शिश्रि-
यिव । “श्र्युकः किति” (७ । २ । १) इति निषेधः क्वादिनियमेन वाध्यते इताद् ।
श्रिये । “अकृत्सावर्चानुकयोः दोषः” (७ । ४ । २५) श्रियात् । श्रियिपोष्ट । श्रियिष्यति ।
अश्रयिष्यत् ॥ २५३ ॥

रञ्ज । स्वरितेत् । इतो नवानिटः । अराङ्क्षोदिति । सिचोऽनित्त्वाद् ‘वदव्रज’
(७ । २ । ३) इति वृद्धिः । चोः कुः । पत्वम् । ज्ञः । अनुस्वारपरसवर्णा । “कलो
भ्रूलि” (८ । २ । १६) इति सिचो लोपः । अराङ्क्ताम् । अराङ्क्तुः । अरङ्क्त ।
ररञ्ज । ररजतुगिति । सयोगाल्लिटो वा कित्त्वमिति केचनमते कित्त्वान्तलोपः ।
तस्यासिद्धत्वात् ‘अमिद्धवद्वन भात्’ (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वान्नेत्वाभ्यासलापो ।
ररञ्जे । ररजे । रङ्क्तासि । रङ्क्तासे । यामुटः कित्त्वान्तलोपः । रज्यात् । रङ्क्षाष्ट ।
रङ्क्षयति । रङ्क्षयते । अयं दिवादावपि ङित्त्वान्तलापः । रज्यति । रज्यते । इत्यादि ।
त्विष । स्वरितेत् । त्वेषति । त्वेषते । ‘अत्विक्षत् । ‘शल इगुपवादनिट क्सः’ (१ । १ । १५)
क्सः । “षडाः कः सि” (८ । २ । ४१) पत्वम् । ज्ञः । अत्विक्षाताम् इति । आत्मनेपदे
आतामि कस्यस्यान्तलोपाद् “आतो ङितः” (७ । २ । ८) इतीण् न भवति । आत्व-
क्षतेत्यदादेशोऽपि न भवति । तित्वेषे । तित्वेषे । त्वेषा । त्विष्यात् । त्वेष्यति । त्वेष्यते ।
यज । स्वरितेत् । अयाक्षादीति । अनित्त्वाद् “वदव्रज” (७ । २ । ३) इति वृद्धावडागमे
“व्रश्च” (८ । २ । ३६) इति पत्वे ‘षडाः कः सि’ (८ । २ । ४१) इति कत्वे च ज्ञः ।

१. शपि गुणायदेशौ इति नास्ति क० पु० ।

२. अत्विक्षत् इति नास्ति क० पु० ।

२५५. लिटचभ्यासस्योभयेषाम् [६ । १ । १७]

वच्यादीनां ग्रहादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ।

२५६. वचिस्वपियजादीनां किति [६ । १ । १५]

वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात् किति । ईजतुः । ईयुः ।
इयजिथ । इयष्ठ । इज्यात् । ड्वप् वीजतन्तुसंताने । प्रण्युवाप । ऊपतुः ।
उप्यात् । वह प्रापणे । प्रण्यवाक्षीत् । अवर्णस्येत्युक्तेः कृतायामपि वृद्धा-
वाचवम् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवाड । उवाह । ऊहे । वोढा । उहाद् ।
वक्षीष्ट । वेञ् तन्तुसंताने । अवासीत् । अवाभ्त ।

‘भ्रलो भ्रलि’ (८।२।२६) इति सलोपे पत्वम् । पृत्वम् । अयाष्टाम् । अयाचुः । अयष्टेति ।
आत्मनेपदं इति । अयन्ताताम् । अयन्तत । जश्त्वेन ड इति । “वश्च” (८।२।२६)
इति पत्वे तस्य ‘भ्रला जश् भ्रशि’ (८।४।५३) इत्यनेन । पृत्वमिति । “भ्रलो भ्रलि”
(८।२।२६) इति सलोपे धस्य ढत्वमिति भावः ॥ २५४ ॥

लिटचभ्यासस्येति । अधिकारादेवोभयेषामिति लब्धे पुनस्तत्करण परमपि हलादिः शेषं
बाधित्वा संप्रसारणं यथा स्यात् । अन्यथा ववश्चेत्यादौ सति हलादि शेषे रकार (रेफ)
स्यैव स्यात् । इयाजेति । “अत उपघायाः” (७ । २ । ११६) इति वृद्धिः । “संप्रसार-
णाच्च” (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । हलादिः शेषः । वचि स्वपि । आदिग्रहणं
यजिनैव सवध्यते । न च वचिस्वपिभ्यामपि स्वपेः पृथङ्निर्देशात् । अन्यथा वच्यादि-
त्वेनैव गृह्येयात् । तस्माद्वचिस्वपि इति स्वरूपेणैव गृह्येते इति दर्शयति—वचिस्वप्योः
यजादाना चेति । वच परिभाषणे । व्रुवो वचिश्चापि । त्रिष्वप् शथे ।

‘यजिर्वपिर्वाहश्चैव वसिर्व्येञ्चैव इत्यपि ।

ह्येञ्चैवदोश्वर्यातश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव” ॥ २५५ ॥

कितोति । ‘धाताः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्’ तेनेह न भवति ।
वाच्यति । वाचिकमिति । ईजतुरिति । परत्वात् संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्
द्वित्वम् । हलादिः शेषे । सवर्णादाद्यं । नन्वत्र ‘संप्रसारणाच्च’ (६ । १ । १०८) इति
पूर्वरूपेण भाव्यम् । अत्र वृत्तिः । अन्तरङ्गे वचि कृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात्
सन्निपतिते पूर्वत्वं न भवति । शकह्वी शकह्वर्यम् इति यथेति । हरदत्तस्त्वाह—
शकह्वावित्यादौ यणः स्थाने य इक् तत्संप्रसारणम् । एकादेशस्तु न यणस्थानिकः
वर्णा यत्वात् अन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति । एवं च पूर्वत्वमेव तावन्न संप्रसारणम्
किं पुनस्तत्, स्थानिकः उकार इति पूर्वदिशाभावः । संप्रसारणदोषत्वे तु वचनसाम-

१. यस्त्वेन ड इति क० पु० ।

२५७. वेजः [६ । १ । ४०]

वेजो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । वजौ । ववतुः । वविथ । ववाथ ।

य्यदिकादेशस्यान्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेश इति । इयजिय । भरद्वाजमते इति । इयष्ट । लिडिडभावे पत्वम् । ईजिव । क्रादिनियमादिट् । ईजे । यष्टासि । यष्टासे । यामुटः कित्वात् संप्रसारणम् । इज्यात् । यज्जोष्ट । यच्यति । यच्यते । अयच्यत् । अयच्यत । डुवप् । वीजस्य संतानः क्षेत्रे विस्तारणम् । गभंघान च । छेदनेऽपि दृश्यते । केशान् वपतीति । डुइत् । उज्जिमम् । डिवतः कियंथा स्यात् । स्वरितेत् । वपति । वपते । अवाप्सोत् । अवप्स । प्रण्युवापेति । लिटि द्वित्वे "निट्यभ्यासस्य" (६ । १ । १७) इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपम् । उपधावृद्धिः । "नेगंदनद" (८ । ४ । १७) इति एत्वम् । ञ्यतुरिति । यजादित्वात् संप्रसारणे द्वित्वादि । उवपिथ । उवप्या ऋपे । ऋपाते । वप्सा । उप्यात् इति । यामुटः । कित्वात् संप्रसारणम् । वप्सोष्ट । वप्स्यति । वह प्रापणे । स्वरितेत् । वहति । वहते । प्रण्यवात्सात् इति । सिच्यनिट्त्वाद् हलन्तवृद्धिः । ढत्वम् । कत्वम् । क्षः । "नेगंदनद" (८ । ४ । १७) इति एत्वम् । अवरांस्येत्यादि "सहिवहोरोदवरांस्य" (६ । ३ । ११०) इत्यत्रैव व्याख्यातम् । अवोडाम् । वह्मतामिति स्थिते ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः । "ऋलो ऋलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । ह्रीडः । ष्टुत्वम् । ढलोपः । "सहिवहोः" (६ । ३ । ११२) इत्योत्त्वम् । ढलोपस्यासिद्धत्वात् पुनरोकारस्य हनन्तलक्षणा वृद्धिस्तु न भवति, पूर्वप्रवृत्त्या चर्गितार्थत्वेन पुनः प्रवृच्ययोगात् । अवोडेति । आत्मनेपदैकवचनम् । अत ओच्चम् । ढत्वादि पूर्ववत् । अवचाताम् । अवचत । अवोडाः । अवचाताम् । अवोड्वम् । अवचि । अवच्वहि । अवचमहि । उवाहेति । एलि उपधावृद्धौ । लिट्यभ्यास संप्रसारणम् । उवहिथ । उवोड । थलोड्-विकल्पः । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपोरानि । उवाह । उवह । ऊहिव । ऊहिम । क्रादिनियमादिट् । वोजेति । लुटि तासि ओच्चम् । उह्यात् इति । किच्चत् संप्रसारणम् । वक्षाष्टेति । ढत्वं, कत्व, पत्वं, क्षः । वच्यति । वेज् । वयति । वयते । अवासोत् इति । "आदेच" (६ । १ । ४१) इत्याच्चम् । यमरमनमा" (७ । २ । ७३) इतो-दसकौ । अवासिष्टाम् । अवास्तेति । "एकाच" (७ । ३ । १०) इतोडभावः । अवासाताम् । अवाध्यवम् । अवाड्वम् । अवासि ॥ २५६ ॥

वेजः । किति घातोरकिति वाभ्यासस्य प्राप्तं संप्रसारणं निषिध्यत । ववाविति ।

"आत ओ एलः" (७ । १ । ३४) इत्यात्वम् । "वृद्धिरेचि" (६ । १ । ८८) ववतुरिति । "आतो लोप इटि च" (६ । ४ । ६४) इत्यालापः । वविथ । ववथेति । "ऋता भरद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति वेट् । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । वविथ ॥ २५७ ॥

२५८. वेजो वयिः [२ । ४ । ४१]

वेजो वयिरादेशो वा स्याल्लिटि । इकार इत् । उवाय ।

२५९. ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिमृज्ज-

तीनां डिति च [६ । १ । १६]

एषां किति डिति च संप्रसारणं स्यात् । यस्य संप्रसारणे प्राप्ते ।

२६०. लिटि वयो यः [६ । १ । ३८]

वयो यस्य न संप्रसारणं स्यात् लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ।

२६१. वश्चास्यान्यतरस्यां किति [६ । १ । ३९]

वयो यकारस्य वो वा स्यात् किति लिटि । ऊयतुः । ऊयुः । उवयिथ । वाता । ऊपात् । व्येञ् संदरणे ।

वेजो वयि । इकार इत् । एतोति इत् । क्रियाशब्दोऽयम् । तेनोच्चारणार्थ इत्यर्थः । न त्वित्संज्ञक इति । नुम्प्रसङ्गात् प्रयोजनान्तरासंभवाच्च । उवापेति । उपधा वृद्धिः । अभ्यासस्य संप्रसारणम् । अत्र स्थानिवद्भावाद्देत्र इतिनिषेधो नास्ति ग्रहिज्या" (६ । १ । १६ इत्यत्र वपेः पृथगुपादानात्तेनास्य वेश् कार्यं न भवतीति ज्ञापनात् । अन्यथा यजादित्वादेव सिद्धे किं वपिग्रहणेन ॥ २५८ ॥

ग्रहिज्या । ग्रह उपादाने । ज्या वयोहानौ । वयिरादेशः नत्वयवयगताविति । अस्यात्मनेपदित्वात्, पूर्वपरसाहचर्याच्च । यस्य परस्मैपदं भवति तस्यैव वयेग्रहणं नाध्यम् । व्यध ताडने । वश् कान्तौ । व्यश् व्याजाकरणे । ओत्र चूछेदने । प्रच्छ-ज्ञोप्सायाम् । भ्रञ्ज पाके । चकारः कितः परामर्शार्थः इत्याह—एषां किति डिति चेति । यस्येत्यादिः "न संप्रसारण" इति ज्ञापकादन्त्यस्य यस्येव प्राप्त इत्यर्थं ॥ २५९ ॥

लिटि वेति । वपादेशस्य लिट्येव विधानात् । लिङ्प्रदणमुत्तरार्थम् । ऊपतु-रिति । संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । हलादिः शेषः । सवरांशोर्घः ॥ २६० ॥

वश्चा । अस्य ग्रहण यकारमात्रनिर्देशार्थम् । अन्यथादेशोऽकारस्योच्चारणार्थत्वे प्रमाणाभावाद् वयेः सर्वं स्यात् । ऊयुविति । अकारान्तादेशे अतो लोपः । पररूपं च । उवयिथेति । वयेस्तासावभावात् "उपदेशोऽवतः" (७ । २ । ६२ इत्येतन्न भवति । अत एव भारद्वाजविकल्पोऽपि न भवतीति नित्यामिद् । वयादेशस्य स्थानिवत्त्वेन त्रित्वादात्मनेपदे । ऊये । ऊयाते । "विभाषेतः" ८ । ३ । ७६) इति ङः । ऊयिध्वे । एवम् । ऊवे । ऊयाते । ऊविध्वे । ऊविध्वे । ऊयाविति । कित्वात् संप्रसारणम् । "ग्रह-

२६२. न व्यो लिटि [६ । १ । ४६]

व्येञ् आत्तं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । विव्याप । व्येञोऽन्त्यभागस्य किति लिटि संप्रसारणं वेति केचिन् । विव्यतुः । विव्यायतुः । विव्यपिथ । “इडन्त्यतिव्यय” (७ । २ । ६६) इति नित्यमिट् । व्याता । वीयात् । हेञ् स्पर्शायां, शब्दे च ।

२६३. लिपिसिचिह्वश्च [३ । १ । ५३]

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । आतो लोपः । अह्वत् ।

त्सार्व” (७ । ४ । २५) इति दीर्घः । वासीष्ट । वास्यति । वास्यते । व्येञ् । व्ययति । व्ययते । “आदेशः” ६ । १५) इत्यात्वम् । सगिटौ । अन्व्यासीत् । अन्व्यस्त ॥ २० ॥

विव्यापेति । अभ्यासस्य संप्रसारणेन यस्येकारः । पूर्वरूपम् । “न संप्रसारणे संप्रसारणम्” (६ । १ । ३७) इति न^१ वस्योत्वम् । “अचोऽङ्गिति” ७ । २ । ११) इति वृद्धिरैकारः । व्येञोऽन्त्यभागेति । अन्त्यभाग उक्तशब्दः । तेन भ्यासस्य नित्य-मित्यर्थः । कितोत्यनेन यजादिन्वात् नित्य प्राप्ते^१ विकल्पोऽयम् इति दर्शितम् । केचि-दिति । त्रिभूतरे । विव्यतुरिति । किति यकारस्येकारे संप्रसारणे पूर्वरूपे इयञ्जे “द्विवचनेऽचि” (१ । १ । २६) इति स्थानिवत्त्वात् विशब्दस्य द्विवचने “एरनेकाच” (६ । ४ । ८३) इति यणादेशः । विव्यतुरिति । अन्त्यभागस्य संप्रसारणाभावे आन्वाभावाच्चैकारस्याप्यदेशः । विव्युः । विव्ययुः । अस्य तामावनिट्त्वात्थलिभारद्वाजनियमा दङ् वकल्पे प्राप्तेऽत आह—इडत्यर्तो इति नित्यमिट्ति । विव्यपिथेति । अकित्वान्तान्त्यभागस्य संप्रसारणस्य विकल्पशङ्का । विव्ये इति । एशि परभागस्य संप्र-सारणपक्षे । विव्यये इति तु तदभावे । कादिनियमान्नित्यमिट् । विव्यपे । विव्य-पिथे । विव्यिह्वे । विव्यिध्वे । विव्ययिह्वे । वीयादिति । कित्वात् संप्रसारणे पूर्वत्वे च ‘हनः’ (६ । १ । २) इति दीर्घ इति माधवः । परत्वात् “अकृत्साव” (७ । ४ । ११) इति दार्घ इति तु न्याय्यम् । हेञ् ॥ २६२ ॥

लिपि सिचि ह्वश्च । लिप उपदेशे । पिच चरणे । ह्वञ्जुकः । लिपिसिचित्तहितो ह्वेति मध्यमपदलोपा समासः । इसौ “आतो घातोः” ६ । ४ । १४० इत्यालापः । समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकत्व स्यात् इतरेतरयोगे तु बहुवचनम् । अत्र च “णि श्रि” (३ । १ । ४२) इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तेः । कमणि अह्वायि अह्वासातामित्यादौ चिण्णिसिचावेव भवतः । कर्मकर्तरीति तु ‘अचः कर्मकर्तरि’ (३ । १ । ६१) इति णिचो

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. अस्ति क० पु० ।

२:४. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [६ । १ । ५४]

लिपि सिचि ह्रः परस्य च्लेरङ् वा स्यात् तडि । अहवत् । अह्वेताम् ।
अह्वास्त । अह्वासाताम् ।

२६५. अभ्यस्तस्य च [६ । १ । ३३]

अभ्यस्तस्य ह्ययतेः मंत्रसारणं स्यात् । जहाव । जुहुवतुः । जुहुविथ ।
जुहोथ । वस निवासे ।

विकल्पात् तदभावे 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (६ । १ । ५४) इति पक्षेऽङ्
भवति । तदभावे निजपि । अहर्वापि । अह्ववत् । अह्ववास्त । चिखवदिटि अह्ववापिष्ठ
स्वयमेवेत्याद्यूह्यम् । आलोप इति । आतो लोप इति च" (६ । ४ । ६४) इत्यनेन ।
अह्ववत् । "आदेच" इत्यात्त्वम् । अह्ववाताम् । अह्ववन् ॥ २६३ ॥

आत्मने । अत्रापि कर्तरीत्यनुवृत्तेः कर्मणि विकल्पो नेति ज्ञेयम् । प्राप्तविभाषा
चेयम् । अह्ववतेति । अङि सर्वत्रालोपः । अह्ववेतामिति । 'आतो ङित्' (७ । २ । २१)
इत्याम् । अनत इत्युक्ते भक्त्य नादादेशः । अह्ववन्त । अह्वावहि । अह्वामहि । अह्वव-
स्तेति । अङभावे सिच अनिट् ॥ २५४ ॥

अभ्यस्तस्य च । अभ्यस्तस्य ह्ययतेरिति । आधिकरणे पष्टयो । अभ्यस्तस्य
कारणम् यो ह्ययतिस्तस्येत्यर्थः । तेन द्वित्वनिमित्तप्रत्यये द्वित्वात् पूर्वमेव संप्र-
सारणम् । ततो द्वित्वम् । यदीयं समानाधिकरणपष्टी स्यात् ततो द्वित्वे सत्यभ्यस्त-
संज्ञेति । ततः संप्रसारणं स्यात् तथा सति अभ्यासस्य न स्यात् । "न संप्र-ारणे
मंत्रसारणमिति" (६ । १ । ३७) निषेधात् । तत्र हि विदेशस्थनिषेधार्थकात् पुनः
संप्रसारणग्रहणाद् व्यवधानेऽपि निषेध इति स्थितम्, यून इति यथा । अत्रापि हि
सवरादीर्घस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानमेवेति । नचैवमुपोपुप इति उपपूर्वस्य
वसेः क्वसौ सकारव्यवधानेऽपि निषेधप्रसङ्गः । समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात् ।
यत्रैकस्मिन्नेवाङ्गे निमित्तनिमित्तनी स्तस्तत्रैव निषेधः । इह तु क्वसौ घातुरङ्गं क्वसन्तं
च शसोति न निषेध इति स्थितम् । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्येऽपि न दोषः । जुहुदु-
रित्यादौ तु व्यवधानादेव न निषेधः । एवमुपोपुप इत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वाद्वात्र पूर्व
घातोर्भविष्यति । ततः क्वसोरित्यदोषः । एवं च समानाङ्गग्रहणमपि न कर्तव्यं
भवति । यून इत्यादौ तु संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यति स्थानिवत्त्वं न भविष्यति ।
म्यानिवत्त्वकृतमोदृशं वा व्यवधानमाश्रयिष्यते नान्यकृतम् । जुहावेति । संप्रसारणे पूर्व-
वृद्ध्यावादेशयोश्च "द्विवंचनेऽचि" (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् हु इत्यस्य
द्वित्वम् । कृते वा द्वित्वे संप्रसारणम् । जुहुवुरिति । उवङ् । 'हुशुवोः' (६ । ४ । २७)

२६६. सः स्यार्धधातुके [७ । ४ । ४६]

सस्य तः स्यात् सादावार्धधातुके परे । अवात्सीत् । अवात्ताम् ।
अवात्सुः । उवास ।

२६७. शासिवसिधसीनां च [८ । ३ । ६०]

ङ्ण् कोः । परस्यैषां सस्य पः स्यात् । ऊषुः । ऊषुः । उवसिथ ।
उवस्थ । वस्ता । उष्यात् । वत्स्यति । वद् व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति ।
“वदन्नज” इति वृद्धिः । अवादीन् । उवाद । ऊदतुः । ऊदुः । उवदिय ।
वदिता । उधात् । दुओरिव गतिवृद्धयोः । श्वयति । “जुस्तम्भु”
(३ । १ । ५८) इत्यङ् वा ।

इति यस् तु न भवति । आर्धधातुकत्वात् (लाक्षणिक्त्वादनयंकत्वाच्च । अत्र च
संप्रसारणपूर्वत्वमेवान्तरङ्गत्वाद्भवति नातो लोपः । मति तस्मिन् अस्य पूर्वविधौ
स्थानिवत्त्वात् उवङ् न स्यात् । जह्विथ । जुहोथेति । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । १ । ६३)
इति वेट् । क्रादिनियमादिट् । जुह्विव । ह्वति । “आदेच” ६ । १ । ४५ इत्या-
त्वम् । ह्यात् । ह्यासीष्ट । ह्यास्यति । ह्यास्यते । वम । इतस्त्रय परस्मैपदिनः ॥२६५॥

सः स्यार्धं । स इति पष्ठी । सोति सप्तमो । अलग्नग्रहणं तेनार्धधातुकस्य विशेषणा-
त्तदादित्रिविधिरित्याह—सादाविति । अवात्सोविति “वदन्नज” (७ । २ । ३) इति वृद्धिः ।
एल्युपधावृद्धिः । “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” (६ । २ । १७) इति संप्रसारणम् ॥२६६॥

शासिवसि । शासु अनुशिष्टो । वस निवासे । वसिरादेशः । यस्त्वनादेशो
घस्तु अदने इति तस्येह न ग्रहणम्, विरलप्रयोगत्वादित्याहुः । एषा सकारो नादेश इति
वचनम् । अयत्तुरिति । वसेः किति “वचिस्वपि” (६ । १ । १५) इति संप्रसारणे वा
पूर्वत्वे च द्वित्वे हलादिः शेषे सवर्णादीर्घे पत्वम् । उवसिथ । उवस्थेति । “ऋतो भार-
द्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति नियमाद् वेट् । क्रादिनियमादिट् । ऊषिव । वस्तेति ।
“एकाचः” ७ । २ । १० इतोङ्निषेध । उष्यात् । यामुटः कित्वात् संप्रसारणम् ।
“शासिवसि” ८ । ३ । ६०) इति पत्वम् । वत्स्यति । “सः स्यार्धधातुके” (७ । ४ । ४६)
इति तत्त्वम् । वद । द्वौ सेटौ । अच्च वत्तोति । “अच्छगत्यर्थवदेपु” (१ । ४ । ६६)
इति गतिसंज्ञा । “ते प्राग्धातोः” (१ । ४ । ८०) इति पूर्वप्रयोगः । गतिसंज्ञाप्रमञ्जे
उदाहृतमप्येतत् पुनरुदाहृतं लङ्भावसरत्वात् । वदन्नजेति वृद्धिरिति । अतो हलादेलंघोः”

१. () रेखाङ्कितः लाक्षणिक्त्वादिग्रन्थ-इति वेट् इत्यन्तोभागः नास्ति क० पु ।
तत्स्थाने अस्य ह्रस्वस्य लाचि इत्येवास्ति ।

२६८. श्वयतेरः [७ । ४ । १८]

श्वयतेरिकारस्य अः स्यादङि । ततः पररूपम् । अश्वत् । पक्षे सिच् । तस्येत् । अश्वयीत् । “विभाषा धेट्शयोः” (३ । १ । ४९) इति चङ् वा । इयडादेशः । अशिश्वयत् ।

२६९. विभाषा श्वेः [६ । १ । ३०]

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । ततो द्वित्वम् । शुशाव । शुश्वतुः । शुशभिथ । शिश्राप । शिश्वयतुः । शिश्रायिथ । श्वयिता । यजादित्वात् श्यात् । इति मिश्रप्रक्रिया

इति भ्वादयः ।

(७ । २ । ७) इति विकल्पबाधनार्थं वदब्रजग्रहणम् । तेन नित्या वृद्धिरिति भावः । अवाङ्ङिति । सेट्त्वात् इट् ईटि” इति सिन्धो लोपः । अवादिष्टाम् । उवादेति । गाल्युपधाया वृद्धिः । अभ्यासस्य संप्रसारणम् । ऊत्तुणित । यजादित्वात् संप्रसारणे कृते द्वित्वादि । उवदिथेति । तासौ सेट्कत्वान्न निषेधविकल्पौ । उच्य दिति । कित्वात् संप्रसारणम् । वदिष्यति । अवादिष्यत् । टुओङिव । श्वयधुरित्यधु, र्थः । ओइत् शून इत निष्ठानत्वार्थः । श्वयति । श्वयेत् ॥ २६७ ॥

श्वयतेरः । पररूपमिति । अत्वे कृते अश्व अत् इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा ‘अतो गुणे’ (६ । १ । ६७) इति पररूपमित्यर्थः । अता लोपस्तु न भवति । अर्थ-धातुकोपदेशे यदकारान्त तस्य लाप इति स्थितेः । अश्वताम् । अश्वन् । पक्षे सिञ्जिति । अडो वक्ष्यमाणस्य चङ्श्चाभावपक्षे इत्यर्थः । तस्येडिति । श्वयतेरनुदात्तोपदेश-पर्युदासादित्त भावः । तस्येत्यनेनाङ्चङारवलादित्वाद् व्यांतरेक द्योतयति । अश्वयोरिति । “ह्यचन्त” (७ । २ । ५) इति वृद्धिनपेधाद् गुणायादेशौ । अश्वायष्टाम् । अश्व-यिपुः । इयडादेशः । संयोगपूर्वत्वात् न “एरनेकाचो” (६ । ४ । ८२) इति याणति भावः । आशिश्वयदिति । इयङो “द्विवचनेऽञ्च” (१ । १ । ५६) इति स्थानवच्चात् शिव इत्यस्य द्वित्वम् । पुनरियङ् । अशिश्वयताम् ॥ ६८ ॥

विभाषा श्वेः । यङ्यप्रप्तं पक्षे विधीयते । लिटि तु किति यजादित्वान्नित्यं प्राप्त पक्षे नवत्यंते । पित्त त्व प्राप्त पक्षे प्रवर्तते । “न वेति विभाषा” (१ । १ । ४४) इति वचनात् पूर्व निषेधेन समीकृते विषये पश्चाद् विधिमुखे न सर्वत्र विभाषा प्रवर्तते

१. विष्यते इति स० पु० ।

२. यङि श्वप्राप्तमिति क० पु० ।

इत्युभयत्र विभाषेयमिति स्थितम् । ततो द्वित्वमिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ संप्रसारण-
मिति भावः । शुश्रूवेत्यादि । संप्रसारणम् संप्रसारणाश्रयं च बलवर्द्धितं वा
“लिङ्प्रयत्नोश्च” (६ । १ । २६) इति विषयसप्तमोत्वात् वा पूर्वं संप्रसारणे पर-
पूर्वत्वे च कृते ततो यथायोगं वृद्धिगुणयोरवावोश्च कृतयोः “द्विवंचनेऽचि”
(१ । २ । ४६) इति स्थानिवत्त्वात् । शु इत्यस्य द्वित्वम् । ततो वृद्ध्यादि । एव
शुश्रूवतुरित्यादावपि कित्सूबद्धः स्थानिवद्ब्रह्मम् । शिखवायेति । संप्रसारणाभावे । अत्रापि
पित्तु यथाय.गं वृद्धिगुणयोरवावौ कित्सु इयङ् पूर्ववत् स्थानिवद्भावात् शिवशब्दस्य
द्वित्वम् । “नित्यभ्यासस्योभयेषाम्” (६ । १ । १७) इति अभ्यासस्य संप्रसारणं न
भवति संप्रसारणमात्रस्य निषेधात् । तथा च वार्तिकम् । “श्वयतेनित्यभ्यासप्रति-
षेध इति । शूयात् इति । यासुटः कित्वात्संप्रसारणम् । दोर्घः । श्वयिष्यति । अश्व-
यिष्यत् । इति मिश्रप्रक्रियेति । यद्यपि परस्मैपदात्मनेपदप्रक्रियानिरूपणेनैवेयं गतार्था
तथाप्युभयपदिनामत्रोदाहरणात् कथंचिद् भेदो विवक्षितः । यद्यत्र केवलात्मनेपदि
केवलपरस्मैपदि निरूपणम् तद्रूपोऽभ्यासेन संस्कारपाठवमात्रातुमिति वर्णनीयम्,
विशेषादर्शनात् ।

भ्वाद्यशद्विह्वादिदिवाद्यः स्वाशितुदाद्यः ।

रधादितन्वादित्रयादि क्षुरादशश्च गणाः क्रमात् ॥

इति निरूपणीयेषु दशगणेषु निरूपितं भ्वादिगणमुपसहरति—इति भ्वादयः ।
इति शब्दः प्रकारे । एवं प्रकाराः भ्वादयः ऊह्या इत्यर्थः, न पुनः समाप्ती । धातुगठे-
ऽपठितानामप्याप्तप्रयोगसिद्धानां चुलुम्पतोत्येवमादौना दर्शनात् । तदाहुरद्यापि वर्द्धते
शिवधातुं गण इति । यत्तु टुआशिवगतिवृद्धयोरित्यस्यानन्तरं वृत्करणं तद् यजादेः
परिसमाप्त्यर्थम्, न भ्वादेरिति धातुवृत्त्यादिषु स्थितम् ॥ १६ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शोषवशामलो-

त्तंसः श्रीनरसिंहसुनुरभवत् प्रथमश्चावस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतो सत्प्रक्रिया व्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् मिश्राभिधा प्रक्रिया ॥ १ ॥

श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु । शुभं भूयात् लेखकवाचकपाठकानाम् ।

श्रीः । श्रीः । श्रीः । भ्वादिः २६०० ॥

१. लिङ्प्रयत्नोश्चेति क० पु० ।

२. शिव इति नास्ति ख० पु० ।

अथादादयः.

अद् भक्षणे

२७० अदिप्रभृतिभ्यः शपः [२ । ४ । ७२]

अदादेः परस्य शपो लुक् स्यात् । चत्वंम् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ।

अद्यात् । अत्तु । अत्ताद् वा ।

२७१. हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः

होर्जलन्ताच्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि ।

२७२. अदः सर्वेषाम् [७ । ३ । १००]

अदः परभ्यापृक्तसार्वधातुकस्य अडागमः स्यात् सर्वेषां मतेन । आदत् । आचाम् । आदन् । आदः ।

अद् । इतो द्वावनिटी । सप्तविंशतिः परस्मैपदिनः ।

अदिप्रभृतिभ्यः । अदादिभ्य इति वाच्ये प्रभृतिग्रहणं पर्यायशब्देषु गौरवलाघव-
चिन्ता नाद्रियते इति ग्रन्थाधिक्येनानित्यताज्ञापनार्थं वा । तेन “न विश्वसेदविश्व-
स्तम्” इत्याद्युपपन्नं भवति । चत्वंमिति । “खरि च” (८ । ४ । ५५) इत्यनेन ।
अतीति । अदेलेटस्तिप् । ‘कर्तरि शप्’ (३ । १ । ६८) तस्य लुक् । दस्य चत्वेन तः ।
अदन्तीति । “भोऽन्तः” (७ । १ । ३) अस्मि । अत्यः । अदमि । अद्वः । अदमः । अद्यादिति ।
शपो लुप्तत्वाद् “अतो येयः” (७ । २ । ८०) इतीयं न भवति । अद्याताम् । अद्युः ।
अद्याः । अद्यातम् । अद्यात् । अद्याम् । अद्याव । अद्याम । अत्तु इति । लोटस्तिपः ‘एरुः’
इत्युच्चम् । अत्ताद्वेति । “तुह्योस्तातड्डा” (७ । १ । ५५) अताम् । अदन्तु ॥ २७० ॥

हुञ्जल्भ्यो । हु दानादनयोः । “ऋसिभसोर्हंलि च” (६ । ४ । १००) इत्यतो
हलि इत्यनुवृत्तेरिडादेर्न । रुःहि । स्वपिहाति । अत्तादित्यत्र तु परत्वाद् हेस्तातड्डि
कृते स्थानिवद्भावात्पुनः धित्वं न भवति । सकृद्गतिन्यायात् । अन्ये स्वाहुः । हेर्धिरिति
स्यान्यादेशधोरपीकार उच्चारणार्थः । हकारस्य धकारादेशस्तेन हलीत्ययिनानुव-
र्त्यम् । नापि तातड्डि प्रसङ्ग इति । अतम् । अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ॥ २७० ॥

अदः सर्वेषाम् । सर्वेषां ग्रहणं नित्यार्थम् । गार्ग्यगालवयोरित्यस्यानुवृत्तिर्मा
शङ्कोति । आदादिति । लटस्तिप् । “इतश्च” (३ । ४ । १००) इतोकारलोपः । शपो
लुक् । तिपोऽडागमः । धातोराट् । “आटश्च” (६ । १ । ६०) इति वृद्धिः । अत्ताम् ।
आदन् । आद इति । सिप इकारलोपे स्त्वविसर्गौ । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद
॥ २७२ ॥

२७३. लुङ्सनोर्धस्त्वृ [२ । ४ । ३७]

अदेर्धस्त्वादेशः स्यात् लुङि सनि च । लृदित्त्वाद् । अधसत् ।

२७४. लिट्चन्यतरस्याम् [२ । ४ । ४०]

अदो घस्त्व वा स्याल्लिटि । जघास । “गमहन” इत्युपधालोपः । उपधालोपस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवत्त्वाभावात् घस्य चत्वम् । “शासिषसि” (८ । ३ । ६०) इति पत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । घमस्तासावभावात् थलि नित्यमिट् । जवसिथ । पक्षे “अत आदेः” (७।४।७०) आद । आदतुः । आदुः । आदिय । अत्ता । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अत्स्यति । प्सा भक्षणे । प्रणिप्सति । प्सायात् । प्सायुः । प्सातु । प्साहि । अप्सात् ।

लुङ्सनोर्धस्त्वृ । लृदित्त्वाद् । घस्त्वादेशस्य लृदित्त्व पुपादोत्यङ्घर्मित्यर्थः । अघसदिति । अनङोत्युक्तः “गमहन” (६ । ४ । ६६) इति नोपवा लोपः । ननु च घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तेनैव सिद्धमेतत् । सत्यम् । अदेरात्सीत् । आत्सिपतीत्यनिष्ट-प्रयोगो माभूदित्यारम्भः । अघसन् इत्यादि ॥ २७३ ॥

लिट्चन्यतरस्याम् । प्रकृतिद्वयेन प्रयोगद्वये सिद्धेऽपि विकल्पात्प्रभः प्रकृत्यन्त्यतरस्या-सर्वविषयतां ज्ञापयति । तेन यत्र लिङ्गवचन च नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न भवति । तत्र लृदित्करणं लुङि प्रयोगस्य लिङ्गम् । घसिश्च सन्तेष्विति “वसति शकलृघसृग्भृ यभूलभृयभो” इत्यनित्पु पाठो बलाद्यार्धवातुके । “शृष्यदः कमरच्” (३ । २ । १६०) इति वचन कमरचि । भ्वादौ परस्मैपदिषु वा पाठः परस्मैपदप्रयोगे । जघासेति । “अत उपधायाः” (७ । २ । १६) इति वृद्धिः । तस्याः स्थानिवत्त्वात् घस् इत्यस्य द्वित्वम् । ह्लादिः शेषः । “कुहोश्नुः” (७ । ४ । ७२) इति घस्य भः । तस्य “अभ्यासे चर्चं” (८ । ४ । ५४) इति जश्त्वेन ज । नन्वतुसादौ घसेः पूर्वमुपधालोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽर्चि (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् साञ्कस्य घस् इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यास-कार्ये च कृते अघस् इति स्थिते “खरि च” (८ । ४ । ५२) इति चत्वं न स्यात् । अत उपधालोपस्य “अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) स्थानिवत्त्वाद् अत आह—उपधा-लोपस्येत्यादि । स्थानिवत्त्वाभावादिति । “न पदान्त” इति निषेधेनेत्यर्थः । पत्वमिति । न च पत्वं प्रत्युपधालोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवत्त्वम् पत्वविधिसामर्थ्यात्, “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” (वा०) इति निषेधाच्च । नन्वस्य थलि क्रादिनियमात् प्राप्ताऽपोऽ “उपदेशेऽज्वतः” (७ । २ । ६२) इति निषिध्यते ततो भारद्वाजनियमो नैव कल्प्येत चेत्याशङ्क्याह—घमस्तासावभावादित्यादि । तास्वदिति वतिना तासौ सत् एव थलीङ्निषेध इत्युक्तम् । घस्त्वादेशश्च तासौ नास्तीति नास्य न निषेधः प्रवर्तते ।

२७५. लङ्: शाकटायनस्यैव [३।४।१११]

आतः परस्य लङो हेजुम् वा स्यात् । अप्शुः । अप्शान् । अप्शान्तीत् ।
 पप्शौ । प्शान्ता । वश कान्तौ । वष्टि । ग्रहिय्यादित्वात् संप्रसारणम् उष्ठः ।
 उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उश्यात् । उश्यास्ताम् । उश्युः । वष्टु । उष्टाद् वा ।
 हेधिंश्वम् । पत्वम् । जरत्वम् । एरत्वम् । उड्डि । वशानि । वशाव । वशाम ।
 “हलङ्घ्याव्” (६।१।६८) इति तिलोपः । जरत्वचत्वे । अवट् ।
 अवड् । औष्टाम् । औशन् । अवट् । अवड् । औशम् । औश्व । औशम् ।
 अवाशीत् । अवशीत् । उवाश । ऊशतुः । उवशिय । वशिता । उश्यात् ।
 उश्यास्ताम् । हन हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ।

ततश्च तद्विषयो भारद्वाजनिधमोऽप्यत्र नास्ताति । क्रादिनियमागत 'ओत्सगिकनित्य
 एवेड्भवतीत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । “इडत्त्यतिव्ययतीनाम्” (७।२।६६) इति
 नित्य इड्भवतीति नोक्तम् । तस्य निषेधापवादत्वात्, निषेधस्यैवाप्रसङ्गे तस्यानवसर-
 त्वात् । स्थानिवद्भावात् “इडत्त्यतिव्ययतीनाम्” (७।२।६६) योऽपि घञिः तस्यापि
 तासौ थलि वा प्रयोगोऽभार्वन्त्रिकत्वाद् नास्तोति जघस्येति न भवति । जघतुः । जत्त ।
 जघास । जघस । जत्तव । जत्तम । पत्ते इति । घस्लादेशाभावे इत्यर्थः । आदेति ।
 अदेर्लान् द्वित्वम् हलादिः शेषाभ्यासदोषोपधावृद्धिसवरणंदर्षाः । आदियेति । क्रादि-
 नियमादिट् प्राप्तोऽपि भारद्वाजनिधमादिकल्पित इति 'इडत्त्यतिव्ययतीनाम्' इति नित्यं
 विधीयते । अत्ता । अत्तारो । अत्तारः । अत्तात् अत्तास्ताम् । अत्त्यति । अत्त्यत् ।
 अत्त्यताम् । अत्त्यन् । प्शा । प्रशिप्सति । इति । शव्लुक् । “नेर्गदनद” ८।२।१७
 इति शण्वम् । प्शातः । प्शान्ति । प्शायादिति । तपरत्वाद् न “अतो येयः” (७।२।८०)
 लिङ्: सलोपः । प्शायाताम् । प्शायुरिति भेजुर्गु । प्शाहीति । तपरत्वाद् अतो हेलुक्
 प्शाताद्वा । प्शाता । प्शानि ॥ २७४ ॥

लङ्: शाकः । अप्राप्ते विभाषेयम् । एवकारस्तुत्तरार्थः । 'लिट् च' (३।४।१५)
 इत्यादौ धावंधातुकसंज्ञैव यथा स्यात् । अन्यथैकसंज्ञाधिकाराभावात् सार्वंधातुकसंज्ञापि
 समावेशेत् अप्शुरिति । “उस्य पदान्तात्” (६।१।६६) इति पररूपम् । अप्शान्
 इति । 'भोन्तः' (७।१।३) इलोपे च कृते संयोगान्तलोपः । अप्शान्तीदिति
 सिचोद्भवौ । अप्शासिष्टाम् । अप्शासिपुः । प्शासिति । “हलादिः शेषः” (७।२।६०)
 “आत ओ णलः” (७।१।१४) “वृद्धिरेचि” (६।१।८८) ‘आतो लोप इटि च’

२७६.

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामुनुनासिक-

लोपो झलि विकृति [६ । ४ । ३७]

अनिटां वनतेस्तनोत्यादेशानुनासिकस्य लोपः स्याज्झलादौ झिति

च" (६ । ४ । ६४ इति आलोपे । पप्सतुः । पप्सुः । "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । १०) इति नेट् । इति वेट् । पप्सिथ । पप्साथ । प्सातेति । "एकाच" (७ । २ । १०) इति नेट् । "वाऽन्यस्य" (६ । ४ । ६८) इत्यत्वं वा । प्सेयात् । प्सायात् । प्सास्यति । वश । कान्तिरिच्छा । सेट् । वष्टेति । श्वलुकि । "वश्च" (८ । २ । ३६) इति पत्वम् । प्त्वम् । उष्ट इति । "सप्रसारणाच्च" (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । वच्चेति । अडित्वान्न सप्रसारणम् । पत्वम् । कत्वम् । चत्वम् । उष्ठ । उष्ट । वश्मि । उश्वः । उश्मः । उश्यात् । यामुटो डित्वात्सप्रसारणम् हेर्धित्वमिति । "हुभ्रभ्यो हेर्धः" (६ । ४ । १०१) इत्यनेन । पत्वमिति । "वश्च" (८ । ३ । ३६) इत्यादिना । जश्त्वम् । "भ्र्णां भ्रश् भ्रशि" (८ । ४ । ४३) पृत्वम् । "पृना पृनु" (८ । ४ । ४१) उड्ढीति । हेरपित्वेन डित्वात्सप्रसारणम् । वशावेत्यादि । "आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ६२) इति डित्वात् । जश्त्वचत्वं इति । पत्वे कृते 'भ्रला जशोऽन्ते' (८ । २ । ३८) इति जश्त्वम् । तस्य "वाऽवसाने" (८ । ४ । १६) इति चत्वं इत्यर्थः । औष्टामिति । वश-स्तामि सप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते "असिद्धवदश्रभात्" (६ । ४ । २२) इत्यटो-सिद्धत्वाद्जादित्वादाडागमः । यद्वा लङि कृते लकारमात्रापेक्षत्वेऽनान्तरङ्गत्वात्ति-वादेयः । अडागमस्तु लकारविशेषमङ्ग चापेक्ष इति बहिरङ्गः तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वादिकरणः । अडागमस्तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः । कृते विकरणे तदन्तस्य अकृते तु घातुमात्रस्येति । ततो नित्यत्वादेव विकरणलुकि सप्रसारणे च कृते प्राप्तमटं नाधित्वाऽजादित्वादाडे'व भवति । "आटश्च" (६ । १ । ६०) इति वृद्धिः । एव ऐय्यत । औय्यत इत्यादावप्युह्यम् । अबडिति । सिपि तिव्वत् ज्ञेयम् । अबशमिति मिपि सप्रसारणाभावादट् । अवागीरिति । "अतो ह्लादेः" (७ । २ । ७) इति वा वृद्धिः । उवागेति । अभ्यासस्य सप्रसारणम् । उपधावृद्धिः । अस्तुविति । परत्वात्नित्यत्वाच्च सप्रसारणे कृते द्वित्वम् । ह्लादिः शेषः । सवर्णादीर्घः । उवशिथेति । तासौ सेट्कत्वा-त्यलि नित्यमिट् । ऊशिव । उश्यात् । उश्यास्ताम् । वशिष्यति । अवशिष्यत् । वशि-शब्दान्दसः इति भाष्यम् । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः' इति । हन । इतो द्वावनिटौ । प्रणिहन्ति इति । शपो लुकि कृते 'नश्चापदान्तस्य भलि' (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वारपरसवर्णा । 'नेर्गदनद' (८ । ४ । १७) इति एत्वम् ॥ २७१ ॥

अनुदात्त । अनुदात्तोपदेशानाम् "एकाच उपदेशे" इतीणनिषेधादाह-अनिटामिति । अनिटामित्येव तु नोक्तम् । उदितां क्त्वायां पचे सेट्त्वस्यापि सभवात् । 'वनतेरिति ।

१. अडि चेत्येव क० पु० ।

२. वनेरिति क० पु० ।

यमिरमिनमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु पणु क्षिणु क्षणु ऋणु तृणु
घृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हतः । “गमहन” (६ । ४ । ९८) इत्युपधा-
लोपः । “हां हन्तेः” (७ । ३ । ५४) इति कुत्वम् । घ्नन्ति । हन्मि ।

२७७. वमोवा [८ । ४ । २३]

उपसर्गस्थान्निमिचात् परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्यात् वमोः परयोः ।
प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । प्रहणमः । प्रहन्मः । “हन्तेरत्पूर्वस्य”
(८।४।२२) इति णत्वम् । प्रहण्यात् । हन्तु । हताद् वा । हताम् । घ्नन्तु ।

२७८. हन्तेर्जः [६ । ४ । ३६]

हन्तेर्जादेशः स्यात् हौ परे ।

वनु मभक्तौ । अनुनासिकेति पृथक्पदं लुप्तपष्ठिकम् । तेनानुदात्तोपदेशादीनां विशेषणा-
त्तदन्तविधिस्ततश्चानुनासिकान्तानामेषां लोपो भवति, अलोऽन्त्यस्येत्यन्तरार्थः । अर्था-
दनुनासिकलोपः फञ्जतीत्याशयेनाह—अनुनासिकलोपः स्यादिति । एकपदत्वे तु नमि-
मन्यत्योर्महनहमुचमस्जादीनामनन्त्यस्यापि लोपप्रसङ्गात् । अत एव चानुनासिकन्ता-
नेवानुदात्तोपदेशादिषु निष्कृष्य दर्शयति—यमिरमीत्यादिना । यम उपरमे । रम
क्रीडायाम् । एम प्रहृत्वे शब्दे च । गम्लु गती । हन हिसागत्योः । मन ज्ञाने । एत
एवानुदात्तोपदेशालोपविधौ योग्या इत्यर्थः । तनोत्यादिष्वप्यनुनासिकान्तान्निष्कृपति ।
तनु इत्यादि । तनु विस्तारे । जणु क्षिणु हिसायाम् । ऋणु गती । तृणु अदने । घृणु
दीप्तौ । वनु याचने । मनु अवबोधने । एते एव तनोत्यादयो लोपविधौ योग्या इत्यर्थः ।
एषामेव किम् । शान्तः । उपदेशे किम् । इहापि यथा स्यात् । गतिः । किनि निरस्व-
रेणायमाद्युदात्तः । शान्त इत्यत्र च माभूत् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते शेषनिघातेनायमनु-
दात्तः । भलि किम् ? घ्नन्ति । ङ्ङिति किम् ? हन्ति । हत इति । शब्लुकोऽपरनिमित्त-
त्वान्न स्थानिवत्त्वम् । शपात्तिप्रस्यापि सार्वधातुकस्य वस्तुसतोऽपि निमित्तत्वेना-
श्रयणात् । घ्नन्तीति । नकारपरत्वात्कुत्वम् । विधिसामर्थ्यादुपधालोपो न स्थानिवत् ।
स्थानिवद्भावकृत वा व्यवधानमाश्रयिष्यते ॥ २७६ ॥

हन्तेर्जः । शिपा निर्देशो यद्ब्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥ २७८ ॥

२७९. असिद्धवदत्राभात् [६ । ४ । २२]

अत ऊर्ध्वमापादसमाप्तेः कार्यमाभाच्छास्त्रीयं, तस्मिन् कर्तव्ये तत्रत्यं कार्यमसिद्धवत् स्यात् । इति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् न हेर्लुक् । जहि । हनानि । हनात्र । अहन् । अहताम् । अघ्नन् ।

असिद्धवद् । अभिविधावाद् । भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः । पृथक्पद चेदम् । समासे ह्याभिमिति स्यात् । अधिकारश्चायम् । अत्र ग्रहण समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभाद् प्रहृणं विपर्ययनिर्देशार्थम् । तथाहि—अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति । अनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकस्य लोपो भवति ऋलादी द्विति परे सचासिद्धो भवति । आभाद् यच्छास्त्र) तत्र कर्तव्ये । अत्र यद्याभान् तत्र कोऽर्थः । द्वित्यनुनासिकलोपो भवतोक्त्युक्तम् । अत्रैव द्वित् निमित्ते सति यदाभीय प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये । एव सर्वत्र । एव च समानाश्रयमसिद्ध, व्याश्रय तु नासिद्धमित्युक्तं भवति । तेन पपुषु । विच्युषे । लुलुविषे इत्यत्र “वसोः संप्रसारणम्” (६ । ४ । ३१) आल्लोपे यणि उवडि च कर्तव्ये नासिद्धं भवति, व्याश्रयत्वात् । आल्लोपादानि हि ववसो वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति । “असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इत्येतदपीह नास्ति कथम् । एषा हि परिभाषा ‘वाह ऊठ्’ (६ । ४ । १३) इत्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया । तस्या प्रवर्तमानायां संप्रसारणादीनामाभाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वात्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदुपस्थानं नास्तीति वा सिद्धत्वमुपतिष्ठते । मन्वधिकारेऽस्मिन् यत्रास्योपस्थानं तत एवारभ्य यदाभात्तत्रैव तस्य सिद्धत्व स्यात्, न तु तस्मात् पूर्वपु यद्देशस्थेन हि ववत्ना आडुच्चार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिप्रतिपत्तिर्भवति । यथा आपाटलिपुत्राद् वृष्टा देव इति । ततश्च ध्वसोरेस्त्व पूर्वस्मिन् धित्वे कर्तव्ये नासिद्ध स्यात् । सत्यम् । स्यादय दोषः शब्दाधिकारे । अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आडर्थ्य प्रतिपादयन् “शनान्न लोपः ६ । ४ । २३) इत्येतमेवावधिमाश्रयति । स एव च प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । उपस्थितश्च तत्र तत्रोपस्थितेनात्र ग्रहणेन विशिष्यते । तदयमर्थः सपन्नः । “शनान्नलोपः” (६ । ४ । २३) इत्यारभ्यापादसमाप्तेर्योनि सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नसिद्धत्ववद्भवन्ति । तानि च तुल्यनिमित्तानीति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—इत ऊर्ध्वमित्यादि । इतः ‘शनान्नलोपः’ (६ । ४ । २३) इत्यस्मात् । आपादपरिसमाप्तेः “ऋत्त्व्यवास्त्व्यवास्त्व माध्वीहिरण्ययानि छन्दसि” (६ । ४ । १७५) इति यावत् । कार्यम् । क्रियतेऽनेनेति

१. ग्रहणमित्यारभ्य—यच्छास्त्रमित्यन्तः () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. ऋत्त्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि इति यावदिति नास्ति क० पु० ।

ऋतचस्येत्येवमेतम् इति क० पु० ।

२८०. लुङि च [२ । ४ । ४३]

हनो वध इत्यादेशः स्याल्लुङि । अतो लोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्वान्न वृद्धिः । अवधीत् । “हो हन्तेः” (७ । ३ । ५४) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नः ।

कार्यम् शास्त्रमिह विवक्षितम् । तेन शास्त्रे शास्त्रमसिद्धं भवति । तेन एधि शाधीत्यत्रैत्वशाभावशास्त्रयोरेवासिद्धत्वेन स्थानितो भ्रूलन्तत्वबुद्धेरनिवृत्तित्वात्तन्निबन्धनं धित्व सिद्धयति । कार्यस्य त्वसिद्धत्वे तु^१ पूर्वप्रवृत्तेनैत्वेन भ्रूलन्तस्य निवृत्तत्वात् धित्वं न स्यात् । जहोत्यादाविव परजादेशस्यासिद्धत्वेन तन्निबन्धनं हिलोपादि निवृत्तित् स्यात् । अतः शास्त्रामिद्धत्वमेवोभयसंग्रहार्थमाश्रितमाभादिति शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्देशादित्याकरे स्थितम् । आभाच्छास्त्रे भवमाभाच्छास्त्रीयं सूत्रस्यापि प्रकरणैकदेशत्वेन तत्र भवत्वात् । तस्मिच्छास्त्रे तत्रत्यं तस्य य आश्रयस्तत्रभव समानाश्रयमित्यर्थः । कार्यमुपस्थिति विषयभूत शास्त्र सिद्ध निष्पन्नम् । असिद्धमनिष्पन्नम् । गत्पुनः सिद्धमपि सिद्धकार्यं न करोति तत्तेन तुल्यं वर्तते इत्यपिद्धवत् । वत्करण सुधार्यम् । विनापि तेन “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इत्यादावतिदेशदर्शनात् । अस्प्येहोपन्यासे प्रयोजनमाह-इतीत्यादि । भवति त्वेतदुभयमाभीय समानाश्रयं च हि सापेक्षत्वादित्याशयः । भाष्येत्वेतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । तत्र पक्षे “अतो हेः” (६ । ४ । १०५) इत्यत्र “उतश्च प्रत्ययात्” (६ । ४ । १०६) इत्यतः प्रत्ययग्रहणापकर्षणेन प्रत्ययतः परस्य हेर्लुग्विधानात् जहोत्यत्र न भवतीति समाधेयम् । हतादित्यत्र तु जादेशात् परत्वात्तात्तुङि कृते तस्य स्थानिवद्भावेन हित्वात् पुनर्जादेशः सकृद्गतिन्यायेन बाध्यते । हनानि इति । ‘मेनिः’ (३ । ४ । ८६) “अनि लोट्” । अहन्निति हन्तंलंडस्तिपो हल्ङ्यादिलोपेऽडागमः । अहतामिति । अनुनासिकलापः ॥ २७६ ॥

लुङि । अतो लोपः इति । अदन्तो वधादेशः । हलन्तत्वे तुच्चारणार्थमिकारमेवोच्चारयेत् “अतो जग्धिः” (२ । ४ । ३६) इत्यादिवत् नत्वकारम् । आदेशेषु तथादर्शनाद् इति भावः । स्थानिवत्त्वाविति । ‘अचः परस्मिन्’ (१ । १ । ५७) इत्यनेन न पुर्निरति । “अतो हलादेः” (७ । २ । ७) इति प्राप्ता । अवधीत् इति । वधादेशस्यानेकाचत्वान्नेरिनिपेक्षः । अल्विधित्वाच्च स्थानिवद्भावेनाऽप्येकाचत्व^१ नास्ति ।

१. तु भ्रूलन्तत्वेनेति नास्ति क० पु० ।

२. मेनिः इति नास्ति क० पु० ।

३. एकारस्य नास्ति क० पु० ।

२८१. अभ्यासाच्च [७ । ३ । ५५]

अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ ।
जघ्निव । हन्ता ।

२८२. हनो वध लिङि [२ । ४ । ४२]

हनो वधः स्यादार्थवातुके लिङि । अतो लोपः । वध्यात् । “ऋद्धनोः”
(७ । २ । ७०) इतीट् । हनियति । द्यु अभिगमने ।

२८३. उतो वृद्धिलंकि हन्ति [७ । ३ । ८९]

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात् पिति हलि नत्वभ्यस्तस्य । द्यौति ।
द्युतः । द्युवन्ति । द्युयात् । द्यौतु । द्युताद् वा । द्युहि । द्यवानि । द्यवाप ।
द्यवाम । अद्यौत् । अद्युताम् । अद्युवन् । अद्यौपीत् । द्योता । द्यूयात् ।
द्यु मिश्रणे । अद्यावत् । यविता । पु स्तुनौ अनौपीत् । नविता । अन्यमते ऽत्र
वेट् । नोता । नुनविथ । द्युते जने । अक्ष्णावत् । क्ष्णविता । ष्णु प्रस्त्रवणे ।
सत्वे कृते रपयोगाभावात् न णः । स्नौति । “म्नु क्रमोः” (७ । २ । ३३)
इतीट् । अस्नावत् । स्नविता । इण् गर्तौ । एति । इतः ।

अवविष्टामित्यादि । कुत्वमिति । एलो एित्वात् । उपधावृद्धिः । जघन्तुरिति । उपधा-
लोपस्य “द्विर्वचनेर्णचि” (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वेन साच्क्त्वात् हन् इत्यस्य
द्विन्वम् । घत्वम् ॥ २८० ॥

अभ्यासाच्चेति । अभ्यासेनाक्षिप्तेन प्रत्ययेन हन्तेरङ्गस्य विशेषणादिह न भवति ।
ऋद्धनोऽप्येतीति । हननशब्दात् कर्षि कृते तदन्ताच्च सनि रूपम् । अत्र चाभ्यासनि-
मित्ते सनि परे हननोपशब्दोऽङ्गं न हनिरिति । अङ्गिणान्नाथश्चारम्भः ।
जघनिदेति । “उपदेशेऽजत्वतः” (७ । २ । ६२) इति निषेधे प्राप्ते ‘ऋतो भारद्वाजस्य’
(७ । २ । ६३) इति पक्षे इट् । जघन्वेनि । क्रादिनियमादिट् । हन्तेति । अनुस्वार-
परमवर्णौ हना वधादेशोऽदन्त इत्युक्तम् ॥ २८० ॥

ततश्च “अट्टस्ताववातुकयोर्दीर्घः” (७ । ४ । २५) इति दीर्घेण भाव्यमित्या-
शङ्क्याह—अतो लोपः इति । ‘ण्ल्लोपावियङ्पणुगुणुवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन’
(वा०) इत्युत्तेरिति भावः । द्यु दात ॥ २८२ ॥

उतो वृद्धिः । लुकोऽभावरूपस्य मुख्यपरत्वात्सम्भवादाह—लुग्विषये इति । ‘नाभ्य-
स्तस्य’ (७ । ३ । ८७) इत्यनुवृत्तेराह—न त्वन्वस्तस्येति । तेन भोयोतीत्यादौ न ।

द्युन् इति । 'ङ्ङिति च" (१ । १ । ५) इति न गुणः । पितृत्युक्तेर्न वृद्धिः । द्युवन्ति ।
उवङ् । द्युवदिति । सार्वधातुकत्वान्न दीर्घः । यामुटो ङित्वान्न वृद्धिः । ङिच्च 'पिन्न
भवतीति द्युतादित्यपि । द्युहीति । 'सेह्य'पिच्च" (३ । ४ । ८७) इत्यपित्वान्न
वृद्धिः । द्यवानीति । आट् पित्वेऽप्यह्लादित्वान्न वृद्धिः । गुणावादेशौ । अघोषी-
दिति । सिचि वृद्धिः । अघोषामित्यादि । दुद्यावेति । ह्लादिः शेषः णिति वृद्धिः ।
दुद्युवतु । दुद्युवु । भारद्वाजनियमाद्दे । दुद्युवियेति । दुद्युयेति । क्रादिनियमादिट् ।
दुद्युविव । द्युयात् इति । "अकृत्सार्व" (७ । ४ । २५) इति दीर्घः । द्युयास्ताम् ।
द्योष्यति । यु । इतश्चत्वार सेटः । मिश्रणे इति । मिश्रणामिश्रणयोस्त्व्यापः पाठः ।
तथा च दृश्यते अयुतसिद्धयोः सन्नन्धः समवाय इति । यौतीत्यादि द्युवत् । अयावोदिति ।
इट ईटि" (८ । २ । २८) इति सिचो लोपे वृद्धघावो । अयाविष्टामित्यादि ।
युयाव । युयविथ । युयुविव । 'श्रुकः किति" (७ । २ । १२) इत्यपि निषेधः
क्रादिनियमेन बाध्यते । यूयात् । यविष्यति । युञ् बन्धने । अयादिरनिट् । युनाति ।
युनीते । योतेत्यादि । युजुगुप्सायामित्याकुस्मीयश्चुरादावात्मनपेदो । यावयते इत्यादि
गुस्तु । नोतीत्यादि युवत् । उपसर्गात्" (८ । ३ । ६१) इति एत्वम् प्रणीति ।
अनावोदिति अदृद्दृदादिपर्युदासात् सेडयम् । तेन "इट ईटि" (८ । २ । २८) सिचो
लापे वृद्धघावो । अन्यमत इति । रुद्रमुनुधातूना लिटं विनेङ् वेति केचिदित्युक्तैः । अत्र
पूर्वोदाहृते तुडादौ । तेनानीषीत् । नोतेत्यपि । लिटि त्विति । लिटं विनेत्युक्तेर्नात्र
विकल्प इत्यर्थः । नूयात् । नविष्यति । नोष्यति । णु स्तुताविति दीर्घान्तोऽयं तुदादौ
नुवतीत्यादि । क्षणु तेजने । क्षणीति क्षणीतु अक्षणीत् । चुक्षणाव । क्षणविता । क्षणू-
यात् । क्षणविष्यति । णु । सत्वे कृते इति । 'धात्वादेः पः सः" इति कृते निमित्ता-
पायात् एत्वं नास्तोत्यर्थः । रग्रहण प्रकृतानुपयोग्यपि पत्वे निमित्ततया श्रुतत्वात्
सम्पातायातम् । "स्तुक्रमाः" (७ । २ । ३६) इतीट् इति । यद्यपि स्नु स्वतः सेट्
आत्मनेपदे त्विण् निषेधार्थः । स्नुक्रमोरित्यारभ्यते नियमस्तथा फलतो नियमभावेऽपि
विधिरूपेणैवादावस्य प्रवृत्तिरुपदर्शिता । मुस्नाव । तासौ सेट्त्वात् सुष्णविथ ।
स्तूयात् । स्नविष्यति । भावकर्मणोस्त्वस्यात्मनेपदनिमित्तत्वादिडभावः । अस्नोष्ट ।
अस्नोपाताम् इति । आत्मनेपदेन समानपदस्थस्यैव निषेधविज्ञानादिह न प्रस्नविते-
वाचरति प्रस्नवित्रीयते इति । इण् । एकारः 'इणो गा लुङि" (२ । ४ । ४५) इत्यादौ
विशेषणार्थः । इतः सप्तानिट् । एतीति । शपो लुकि गुणः ॥ २८३ ॥

१. ङिच्च पिन्न भवतीति द्युतादिति इत्यपीति नास्ति क० पु० ।

२. द्यवानीति नास्ति क० पु० ।

३. आनुस्मीयस्करादाविति क० पु० ।

४. अदुदादि इति क० पु० ।

५. अनुपयोग्यविषयतया इति क० पु० ।

६. दिङ्प्रभवा इति ए० पु० ।

२८४. इणो यण् [६ । ४ । ८१]

इणोऽङ्गस्य यण् स्यादचि । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयात् । इयाताम् । एतु । इताद्वा । इहि । अयानि । अयाव । अयाम् । ऐत् । ऐताम् । आयन । ऐः । ऐतम् । ऐत् । आयम् । ऐव । ऐम् ।

२८५. इणो गा लुङि [२ । ४ । ४५]

इणो लुङि परे गा स्यात् । “गातिस्था” (२ । ४ । ७७) इति सिञ्चो लुक् । अगात् । द्वित्वम् । वृद्धिः । “अभ्यासस्य” इतीयङ् । इयाय । इणो यणि कृते द्वित्वम् ।

२८६. दीर्घ इणः किति [७ । ४ । ६९]

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इयञिथ । इयेथ । ईयित्र । ईयिम । ईयात् । ईयास्ताम् ।

इणो यण् । इणिति धातुर्गृह्यते न प्रत्याहार, व्याख्यानात् । यत्तु “एरच्” (३ । ३ । ५६) “ओरावश्यके” (३ । १ । १२५) “उरत् (७ । ४ । ६६) इत्यादि निर्देशादिति प्राञ्चः । तत्र गुणादिविषये कथं यणः प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् । इयङोऽपवाद इति । इयङ् एवायमपवादो न परयोगुणवृद्धघोरपि ‘मध्येऽपवादाः’ इति न्यायात् । तेनायनम् आयक इत्यादि सिद्धिरिति भावः । यन्तीति । न चान्तरङ्गत्वाद् ‘इको यणचि” (६ । १ । ७७) इत्येव यण् सिद्ध इति वाच्यम् “वाणादाङ्ग वलीयः” इतीयङ् एव प्रवृत्तेः । इहोति । द्वित्वान्न गुणः । एहोति त्वाङ्पूर्वस्य । अयानोति । गुणायादेशो । ऐदिति । “आडजादोनाम्” (६ । ४ । ७२), “आटश्च” (६ । १ । ६०) इति वृद्धिः । आपन्निति । अन्तरङ्गत्वात्त्वादेशोऽन्तर्भावे च कृते परत्वादिसो यण् । तस्य “असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वाद्जादित्वेनाडागमः । अन्ये तु “लुङ्लङ्लुङ्चु” (६ । ४ । ७१) इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तौ द्विल १ निर्देशाश्रयणाद्वा लकारावस्थायामेवादि कृते ततो यणा सिद्धिमाह—आयनिति । परत्वाद् गुणायादेशो ॥ २८४ ॥

इणो गा । पुनर्लुङ्ग्रहणमविशेषेण नित्यं गादेशो यथा स्याद् “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” (२ । ४ । ४४) इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदिति । द्वित्वं वृद्धिरिति । परत्वादादौ कृताया वृद्धेः “द्विवंचनेऽचि” (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वादिकारस्य द्वित्वे कृते ततः पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । इणो यणि कृते द्वित्वमिति । किति परत्वादादौ यण् । तस्य “द्विवंचनेऽचि” (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वादिकारस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ २८५ ॥

दीर्घ इणः । ईयतिरिति । दीर्घविवानसः मर्थ्यान्नाभ्यासस्य ह्रस्वः । नाप्युत्तरखण्डस्य पुनः प्रवर्तमानं यणं वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घोऽपि भवति । इययिथ ।

२८७. एतेलिङि [७ । ४ । २४]

उपसर्गात्परस्येणो ह्रस्वः स्यादाशिपि लिङि विङिति । एप्यति । इक् स्मरणे ।
 “इण्वदिक इति वक्तव्यम्” इतीएवत् कार्यम् रूपं च तद्वत् । इङिक्वावधु-
 पसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति । मा माने । प्रणिमाति । लङि । अमुः ।
 अमात् । मेयात् । ख्या प्रकथने ।

इयेधेति । भारद्वाजनियमादिङविकल्पः । इंपिधेति । क्रादिनियमादिट् । एता । एतारो ।
 ईयात् इति । ‘अकृत्साव’ (७ । ४ । २५) इति दीर्घः ॥ २८६ ॥

एतेलिङि । सार्वधातुक लिङि दीर्घस्यासम्भवाद् आह—आशिपोति । अतीयात्
 अभीयादित्येकादेशस्य तु ह्रस्वो न भवति व्यपवर्गाभावात् । उपसर्गात्परस्यैरित्यु-
 भयत आश्रयणे चान्तादिवद्भावो नास्ति । इह तु आ इयात् एयात् समेयादित्यत्राडे-
 कादेशस्य परादिग्रहणादेकार स्येते सम उपसर्गात्परत्वेन ह्रस्वः पाप्नोति । तस्माद-
 प्राण इत्यप्यनुवर्तनीयमिति स्थितम् । एवं विङतीत्यस्यानुवृत्तिः स्पष्टार्था । व्यत्येपीष्टत्यत्र
 विङिति लिङि गुणेन भाव्यम् । तस्मादनणत्वादेव ह्रस्वाप्रसङ्गात् । काशिकायां तु
 लिङि यकारादौ विङतीति व्याख्यातम् । तत्राप्यणः इत्येव सिद्धेः विङतीत्यनुवृत्तिः
 स्पष्टार्था । योऽत्यस्यानुवृत्तिस्तूत्तरार्था । ‘अकृत्सावंधातुकयोः’ (७ । ४ । २५) इत्यत्र
 विच्छेदो मा शङ्कि इति । इह त्वनुपयोन्नाचार्यैरन्ववन्ति । अन्वियात् इति । अकृत्साव-
 धातुकयोः” (७ । ४ । २५) इति दीर्घे कृते ह्रस्वोऽयम् । कथं तर्हि समीयादित्यादि
 प्रयोगः । ई गताविति भौवादिकस्य भविष्यति । ऐप्यत् । इक् । क । कारोऽधीगर्धेति
 विशेषणार्थः १ । इण्वदिक इति वक्तव्यम् इति । नन्वियदेव वाच्यम् किं विशेषोपन्यासेन ।
 उच्यते । केचिदाहुः । “इणो गा लुङि” (२ । ४ । ४) इत्यत्रैव तद्व्रात्तिकं पठ्यते ।
 तेन तत्प्रकरणोक्तमेवेणकार्यमिकोऽतिदिश्यते, न प्रकरणान्तरस्यम् “इणो यण”
 (६ । ४ । ८) तेनेयङि सत्यधीयन्तीत्यादि भवति । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क ‘ससो-
 तयोः राधवयोरधीयन्निति । तन्मतमपाकर्तुमाह (इतीएवत्) कार्यमिति । इण्वदिक
 कार्यमात्रमित्यर्थः । यदाह—हरदत्तः यद्यस्यैव प्रकरणस्यायं शेषः स्यात् इणिको
 लुङि चेति सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्येवावच्यत् । यतस्तु खलु पृथगेव “इण्वदिक” इत्याह
 ततो मन्यामहे सर्वशास्त्रस्य शेषोऽयमिति । एवं च भट्टिप्रयोगस्तु चिन्त्यः । यत्पुनः
 ‘दीर्घं इणः किति’ (७ । ४ । ६६) “एतेलिङिः” (७ । ४ । २४) इत्ययोरतिदेशे
 नैव दोषो न प्रयोजनमधिपूर्वत्वेन रूपे विशेषाभावादित्याह) रूपं च तद्वदिति । तत्

१. वितेपायः इति क० पु० ।

२. () इतीएवत्कार्यमित्यारभ्य—इत्याहेत्यततो रेताङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२८७. अस्यतिवक्तित्वातिभ्योऽङ् [३ । १ । ५२]

अभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । “आतो लोप इटि च” (६ । ४ । ६४)
अख्यत् । चख्यौ । ख्येयात् । ख्यायान् । या प्रापणे । प्रणिमाति । एवं
वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ । प्रणिद्राति । विद ज्ञाने ।

किमेतीत्यादि अस्य रूपं नेयम्, नेत्याह—इडिकावित्यादि । अधिपूर्वविव प्रयोज्या-
वित्यर्थः । तथैवोदाहरति—अध्येतीति । यणादेशः । अधीतः । अधियन्ति । अधीयात् ।
अधीयाताम् । अधीयुः । अध्येतु । अधियन्तु । अधीहि । अध्ययानि । अध्यैत् । अध्यै-
याताम् । अध्यापन् । अध्यायम् । अध्यैव । अध्यैम् । अध्यगात् । अध्यगुः । अधीयाय ।
अधीयतुः । अधीययिथ । अधीयेथ । अध्येता । अधीयात् । अधीयास्ताम् । अध्येष्यति ।
अध्येष्यत् । मा । मानमिहान्तर्भवन्तम् । अत्र चार्थेऽयमकर्मकः । ‘तनी ममुस्तत्र न
कैटभद्रिपस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः’ (माघः) इत्यादि दर्शनात् । गृहं निर्माति,
तद्दुलान् परिमातीत्यादावुपसर्गवशादर्थान्तरवृत्तित्वेन सकर्मकोऽपि । प्रणिमातीति ।
नेदं “नेर्दानद” (८ । ४ । १७) इति नित्यं एत्वम् । तत्र माङ्मेङ्गोरेवग्रहणम्
नास्यापि लुग्विकरणस्थत्वादिति स्थितम् । एत्वविधौ त्रयाणामपि ग्रहणमिति तु
वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यमिति माघवोक्तेश्च । तस्मात् “शेषे विभाषा” (८ । १ । १८)
इति पालिकएत्वोदाहरणम् । तेन पक्षे प्रणिमातीत्यपि भवतीत्युन्नेयम् । मायात् ।
मातु । मातु । अमात् । अमुः । अमान् इति । “लङ्ः शाकटायनस्यैव” (३ । ४ । १११)
इति वा जुस् । परहृपम् । अमासीत् । अमासिष्टाम् । ममौ । ममतुः । माता । मेया-
दिति । “एलिङ्” (७ । ४ । २४) इत्येत्वम् । मास्यति । ख्या । ख्शादिरयम् ।
“ख्शात्रः शस्य मत्वमार्धधातुके तु विकल्पा इत्यादि चत्तिङि वक्ष्यामः । ख्याति ।
ख्यायात् । ख्यातु ॥ -८६ ॥

अस्यतिवक्तौति । असु क्षेपणे । वच परिभाषणे । व्रुवे वचिश्च । ख्या प्रकथने ।
चत्तिङ्ः ख्याञ् च । अस्यतेः पुषादित्वादेव सिद्धेः वचनमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्थित ।
पर्यास्थेताम् । उपसर्गदिस्यत्यूहोर्वा वचनम् इति । तङ् शितया निर्देशो यङ्लुगुनि-
वृत्त्यर्थः । अख्यासीदिति । अख्यदिति । अङ् “आतो लोप इटि च” (. १ । ४ । ६४)
इत्यालोपः । चख्याविति । “आत औ एलः” ७ । १ । ३४ हलादिःशेषादि । चख्यय ।
चख्याय । ख्याता । ख्येयात् इति । ‘वाऽन्यस्य’ (६ । ४ । ६६) इत्येत्व वा ।
ख्यास्यति । “समि ह्यः” (३ । २ । ७) इति सूत्रे न्यासकारेणोक्तम् सपूस्य ख्यातेः
प्रयोगो नास्तीति । संख्या । संख्यातुमित्यादिप्रयोगस्तु चत्तिङो ज्ञेयः । ये तूपसर्गपूर्वकस्य

१. जुस् इति नास्ति ख० पु० ।

२. अचाट्या सीनिति क० पु० ।

२८८. विदो लटो वा [३ । ४ । ८३]

वेत्तेलंटः परस्मैपदानां णलादयो नवादेशाः क्रमाद्वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विद्यात् । वेत्तु । विद्धि । वेदानि । वेदाव । वेदाम ।

२८९. विदाङ्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् [३ । १ । ५१]

वेत्तेलॉटि आम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । अविवक्षिते पुरुषवचने ।

प्रयोगो नेत्याहुः, तेषां व्याख्याति व्याख्यानमित्यादिप्रयोगोऽस्ताधुः स्यात् । या । प्रापण-
मिह गतिः । प्रणिष्यातीति । “नेर्गदनद” (८ । ४ । १७) इति शत्वम् । यायात् ।
यःयातामित्यादि । यायुरित्यस्यानभिधानादप्रयोगः इत्यात्रेय इति माघबीये । यातु ।
अयात् । अयु । अयान् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । ययौ । ययिथ । ययाथ । ययिव ।
याता । यायात् । यास्यति । वा । गन्धनं सूचनम् । मर्द्दनमित्येके । प्रणिष्यातीत्यादि
यातिवत् । “ह्लावामश्च” (३ । २ । २) इत्यत्राकर्मकत्वादस्याग्रहणमिति न्यासे
उक्तम् । तदयुक्तम् । “वाताः वान्ति दिशो दश” इति भाष्ये सकर्मकत्वदर्शनात् । द्रा ।
कुत्सा कुत्सिता गतिः । पलायनम् निद्रा च । प्रणिद्राति । अद्रुः । अद्रान् । अद्रासोत् ।
दद्रौ । द्राता । द्रेयान् । द्रायात् । द्रास्यति । विद । इतस्त्रयः सेटः ॥ २८७ ॥

विदो लटो वा । विद इति पञ्चमो । तथा परस्मैपदानि विशेष्यन्ते । वेत्तेरनन्त-
राणामिति । तच्चानन्तर्यं ज्ञानार्थस्यैव विदेः सभवति, नान्येषाम् विकरणेन व्यवधाना-
दित्याह—वेत्तेरिति । वेद । ‘पुगन्त’ (७ । ३ । ८६) इति गुणः । विदतुरिति ।
डित्वान्न गुणः । वेत्येति । सार्वधानुक्तत्वान्नेट् । सिपि विद्धोति । “हुभल्भ्यो हेर्धिः”
६ । ४ । ०१) । वेदानोति । ‘आडुत्तमस्य पिच्च’ (३ । ४ । ६२) इति ॥२८८॥

विदाङ्कुर्वन् । लिट्याम् विहितो लोटि न प्राप्नोतीति वचनम् । सिद्धरूपनिर्देशान्नि-
पातनमिदम् । अत्र निपात्यं दर्शयति—वेत्तेरित्यादि । विद ज्ञाने इत्यस्य । अन्येषां तु
विकरणाभावोऽपि निपात्यः स्यात् इति गौरवप्रसङ्ग इति भावः । लोटोति । अनुप्रयोगा-
नुमारात् स एवोन्नोयते इति भावः । गुणाम्ब इति । आम्निमित्तस्योपधागुणास्याप्रवृत्तिः ।
लोटो लुगिति । “आमः” (२ । ४ । ८१) इति लेविहितो लोटो न प्राप्नोति ।
लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्चेति । लिटोति वचनाल्लोडन्तस्यानुप्रयोगो न प्राप्नोतीति
निपात्यः पूर्वं संबध्यते । पविर्वक्षिते इति । मूत्रे इतिकरणः प्रकारप्रदर्शनार्थः । तेन
मध्यमोत्तमौ । एकवचनद्विवचनेऽपि भवतः । प्रयोगप्राचुर्यात्तु मूत्रे बहुवचनमुपात्तमिति
भावः ॥ २८८ ॥

२६०. तनादिकृञ्भ्य उः [३ । १ ७९]

तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञोऽग्रहणमन्यत्तनादिकार्यं नास्येति ज्ञापयति । गुणः लोट्कार्यम् । विदाङ्करोतु ।

२६१. अत उत् सार्वधातुके [६ । ४ । ११०]

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत् स्यात् सार्वधातुके क्लृप्ति । विदाङ्करोतात् वा । विदाङ्कर्वन्तु । “उत्तरच” (६ । ४ । १०६) इति हेतुक् । विदाङ्कुरु । विदाङ्कवाणि । विदाङ्करवाव । अवेत् द् । अविताम् । “सिज्भ्यस्त” (३ । ४ । १०९) इति श्नेजुस् । वेत्तेर्लङो श्नेजुस् वेति केचित् । अविदुः । अविदन् ।

२९२ दश्च [८ । २ । ७५]

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेद् त् । अवेदम् । अवेदोत् । “उपविद” (३ । १ । ३८) इति वाम् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः । विदाम्भृव । विवेद । वेदिता । अस् भुवि । अस्ति ।

तनादि । अन्यत्तनादि कार्यं नास्येति । तनादिकार्यपिप्तो नियमो विज्ञायते इति भावः । अन्यः “तनादिभ्यस्तथासोः” (२ । ४ । ७६) इति लुग्विकल्पः तदेतद् वक्ष्यति—कृञस्तनादित्वेऽपि सिचो वा न लुगिति । ननु नैतत् प्रयोजनम् सत्यपि विकल्पे पक्षे “ह्रस्वादङ्गात्” (८ । २ । २७) इति लोपेनैवेष्टसिद्धेः । न च विकल्पेनास्य बाधः, विकल्पं प्रति नित्यस्यासिद्धत्वात् । किं चैव ज्ञायते तनादिपाठोऽस्यानर्थक-प्रत्युत विकरणविधौ कृञो ग्रहणे सति तनादिषु कृञः पाठस्यानन्वयार्थत्वात् येन नाप्राप्तन्यायेन विकल्पो नित्यं विधिं बाधेत । तस्मात् कृञ्ग्रहणं प्रपञ्चार्यमित्येव साधयः । ज्ञापनोक्तिस्तु परोक्षानुवादमात्रम् । गुण इति । उप्रत्यये कृते तन्निमित्तः “सार्वधातुक” (७ । ३ । ८४) इत्यादिना गुण इत्यर्थः । स च रपरः । लोट्कार्यमिति मिति । तिप् । एहः । उप्रत्ययस्य च गुण इत्यर्थः । विदाङ्करोताविति । आम्प्रत्ययव-दिति नियमात् कर्तृगेषु क्रियाफले करोतेनात्मनेपदम् ॥ २६० ॥

अत उत् । इह कस्मान्न भवति करिष्यावः कर्तारविति । करोतेः स्यता-सिभ्यां सार्वधातुकस्य व्यवधानादिति चेत्; कुरुत इत्यत्रापि उप्रत्ययेन व्यवधानान्न स्यात् । तस्मात् सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् ।

२९३. श्नसोरल्लोपः [६ । ४ । १११]

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके ङिङिति । स्तः । सन्ति ।
 “तासस्त्योः” (७ । ४ । ५०) इति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि ।
 स्वः । स्मः । स्यात् । अस्तु । स्तात् वा ।

तत्तश्च स्यतास्यन्तेऽपि प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशि नष्टि-उप्रत्ययान्तत्वेति । अङ्गस्येति प्रकृतस्यैतद्विशेषणम् । उप्रत्ययान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरित्यर्थः । एतच्च “उतश्च प्रत्ययात्” (६ । ४ । १०६) इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते । एव तु सार्वधातुके इति स्पष्टार्थम् । तत्रैवोप्रत्ययसंभवात् । यत्तु वदन्ति कुवित्यत्र नित्यत्वाद्ङि लुकि कृते ङितः परत्वाभावाद्दुत्वं न स्यात् । प्रत्ययलक्षणं च नास्ति । “न लुमता” (१ । १ । ६३) इति निषेधात् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं भूतपूर्वेषुपि यथा स्यात् इति । तदसत् । यतो “असिद्धवदथाभात्” (६ । १ । २) इत्यसिद्धो हि लुक् सूत्रकृन्मतेनोत्वं भविष्यति । उदितितपरत्व युप्रत्ययाश्रयो लघूपधगुणो माभूदिति । अन्यथा आन्तर्यतो हि मात्रिकस्यातो मात्रिक एवोकारो भविष्यतीति किं तपरकरणेन विदाङ्करवाणीति । “आङुत्तमस्य पिच्च” (३ । ४ । ६२) इत्यङित्वान्नात उत् । अवेदिति । लङि अडागमः । “इतश्च” (३ । ४ । १००) इतोकारलोपः । हल्ङिद्यादिलोपः । “वाऽवसाने” (८ । १ । १६) ॥ २६१ ॥

अवेदोदिति । लुङि सिचि “इट ईटि” (८ । २ । १८) इति लोपः । उपघागुणः । अवेदिष्टम् । अवेदिपुरित्यादि । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञापनादिति । “उपविद” (१ । १ । ३८) इत्यकारस्य विवक्षितत्वादिति भावः । यदुक्तम्—“अगुणत्व विदेस्तथा” इति । विदाम्भूवेति । लिङन्तस्य कृत्रोऽनुप्रयोगः । विवेदिति । आमोऽभावे द्वित्वमुपघागुणः । वेदितेति । सेट्त्वमस्य दर्शयति—यथा चानिट्कारिकासु विनत्तिविद्यतिरिति विकरणनिर्देशो वेत्तेर्व्यावृत्त्यर्थः कृतः । एवं च ज्ञानार्थे षट्दर्शनवेत्तेत्याद्यपशब्दः । विचारणार्थे तु स्यात् । विद्यात् । वेदिष्यति । अवेदिष्यत् । अस् । भवनं भूः सत्ता तस्याम् । अस्तीति । शपो लुक् । “खरि च” (८ । ४ । ५५) इति चत्वेऽप्यान्तर्यात् सस्य स एव । तथा च “सः सार्वधातुके” (७ । ४ । ४६) इति तत्त्वमारभ्यते इत्युक्तमेव प्राक् ॥ २६२ ॥

श्नसो । श्नइत्युत्सृष्टानुबन्धस्य श्नसो ग्रहणम् । शकन्च्वादित्वाच्च पररूपम् इत्याशयेन व्याचष्टे—श्नस्यास्तेस्त्वेति । अदिति तपरत्वमाटो लापो मा भूदिति । आस्ताम् । नन्वाटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यतीति । एवं तर्हि एतदेव तपरत्वं ज्ञापकमनित्यमाभीयमसिद्धमिति । सार्वधातुक इति । एतत्तु स्पष्टार्थमुक्तम् । नत्वस्यानानुवृत्तावुपयोगोऽस्ति । यतः सार्वधातुके एव श्नम् विधीयते । अस्तेरप्यार्वधातुके भूभावो भाव्यम् । एषामासतुरित्यनुप्रयोगे यद्यपि भूभावो नास्ति तथापि परत्वादल्ला-

२९४. ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च [६ । ४ । १११]

धोरस्तेरचैच्चं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च । “असिद्धवद्” (६।४।२२)
इत्येच्चस्यासिद्धत्वात् “हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः” (६।४।१०१) इति हेर्धिः । एधि ।
असानि । असाव । असाम । “अस्तिसिचः” (७।३।९६) इतीट् । आडागमः ।
आसीत् । शनसोरल्लोपस्य “असिद्धवद्नामात्” (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वादाडा-
गमः । आस्ताम् । आसन् ।

२९५. अस्तेभूः [२ । ४ । ५२]

अस्तेभूर्ादेशः स्यादार्धधातुके । “स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ”
(१ । १ । ५६) इत्यनेन स्थानिवच्चात् “अस्तिसिचः” (७ । ३ । ९६)
इतीटि प्राप्ते अस्तेर्भुवश्चेट् नेष्यते । अभूत् । बभूव इत्यादि ।

पेऽपि तस्य “द्विर्वचनेऽच” (१ । १ । ५६) इति स्थानवत्त्वेनोऽजीवनात् द्वित्वे
ह्लादिः शेषे च कृते येन नाप्राप्तित्वायेनातो गुणे पररूप बाधित्वा ‘अत आदेः’
, ७ । ४ । ७० इति दीर्घे कृते परस्यातो लोपेऽपि न कश्चिद् दोषः । उत्तरमूत्रेष्वपि
नास्योपयोग इत्याकरे स्थितम् । ॥ २६३ ॥

ध्वसोः । धोरिति । दाञ् धात्रोरेव । दो देङ् दाण् घेटां तु विकारो ध्यव-
घानाद्धिः परो न संभवति । अभ्यासलोपश्चेति । एतत्तु धोरित्यनेनैव संबध्यते नास्तिना
तस्य हावभ्यासाभावात् । लोपश्चामं सर्वस्य भवति नालोऽन्त्यस्य । “नानर्थकेऽलोऽन्त्य-
विधिः” इत्युक्तेः । लोपश्च न विकारः लोपागमवर्गाविकारा इति भाष्ये पृथगुपादाना-
दित्युक्तं प्राक् । तेनाय लोपः शिदिष्यते सर्वार्थमिति प्राचोक्तमनादेयम् । ननु परत्वा-
न्नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्त्वे कृते ऋनन्तद्वविधाताद् द्वित्वं न स्यादत आह—असिद्धवदत्रे-
त्यादि । एत्वस्यासिद्धत्वादिति । एत्वशास्त्रस्यैवासिद्धत्वेनैत्वस्यापि निवृत्तत्वेन
स्थानिनो ऋनोऽनिवृत्तत्वादित्यर्थः । एषोति । अस्तेर्हौ शनसोरल्लोपे समात्रस्यैत्वम् ।
अन्ये त्वाहुः—शनसोरल्लोप इत्यतो विषयार्थमल्लोप इत्यनुवर्तते । तेनाल्लोपविषये
भवदकारस्यैवैत्वं भवति । ततो “वि च” (८ । १ । २५) इति सलोपे सिद्धमेधीति ।
तदर्थमसिद्धत्वं न वक्तव्यमिति । हेस्तातद् पक्षे त्वेत्वं न भवति । परेषु तेन बाधात् ।
कृते तु तस्मिन् स्थानिवत्त्वेन न भवति “सकृद्गतौ विप्रनियेध” इति । असावेति ।
आटः पित्त्वेनाडित्वादल्लोपाभावः । नन्वास्तामित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्चातो लोपे
कृतेऽनजादित्वादाटा न भाव्यमत आह—शनसोरित्यादि ॥ २६४ ॥

अस्तेः । भवतिनैव भवितेत्पादिसिद्धावस्ते रसितेत्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये
वचनम् । आर्धधातुके इति । विवक्षिते इत्यर्थः । यदि तु परसप्तमी स्यात् ततो भव्य-

२९६. उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः [८ । ३ । ८७]

उपसर्गेभ्यः प्रादुपश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्यात् षकारे अचि च परे ।
निष्पान् । प्रादुःष्यात् । निपन्ति । प्रादुःपन्ति । यच्चरः किम् । अभिस्तः ।
मृजूप् शुद्धौ ।

२९७. मृजेवृद्धिः [७ । २ । ११३]

मृजेरिको वृद्धिः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः । गुणापवादः । “वश्च”
(८ । २ । ३६) इति षः । मार्षि । “ङ्किति च” (१ । १ । ५) इति न
वृद्धिः । मृष्टः । ङ्कित्यपि मृजेवृद्धिर्विष्यते । मृजन्ति । मार्जन्ति । मार्क्षि ।
मृज्यात् । मार्ष्टु । मृष्टात् वा । मृजन्तु । मार्जन्तु । मृङ्हि । अमार्ष्टु । “नेटि”

मिति न सिद्धयेत् । ह्यन्तस्यास्तेष्यंति कृते तत्र परतो भूभावे वृद्धौ सत्यां भाव्य-
मिति स्यात् । अस्यानुप्रयोगे भूभावो न भवतीति तत्रैवोक्तम् । “प्रादुरास बहुलत्पा-
च्छविः” इत्यादौ त्वस गतावित्यस्य प्रयोगः । आसेति वभूवार्थे तिङन्तप्रतिरूपको
निपात इति विस्तरः । आस्तभुवश्चेति “द्रुव पञ्चानाम्” (३ । ४ । ८४) इति
दूज आहादेशस्य भुवश्चास्त्यादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादिण् न भवतीत्यर्थः । स्थानिव-
त् सूत्रे चेद वार्तिक पठ्यते । ‘आहि भुवोरोट् प्रतिषेधः’ वा०) इति । अभूदिति ।
‘गातिस्था’ (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् । प्रत्ययलक्षणौ न सिजाश्रपोऽपीट् न
भवति । श्रूयमाणसिच एव तत्राश्रयणात् । सिचि वृद्धिलुका लुप्तत्वान्न भवति ।
अभूवेति । “भुवो वुग्” (६ । ४ । ८८) इति वुक् । आदिपदात् भविता । भूयात् । भविष्यति ।
अभविष्यत् ॥ २६५ ॥

उपसर्ग । “इण्कोः” (८ । ३ । ५७) इत्यनुवृत्तमपि प्रादुः शब्देऽसंभवात्
उपसर्गेणैव संबध्यते इत्याह—उपसर्गेण इति । अस्तिः किम् । अनुसूते इत्यनुसूः ।
तस्यात्मा आनुसेयः । शुभ्रादित्वाङ् ङकि ‘ङे लोपोऽकद्रवाः’ (६ । ४ । १५७)
इत्यूलोपे सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वाद् “उपसर्गत्” (८ । ३ । ६५) इति षत्वं स्यात् ।
निष्प्यादिति । विध्यादौ लिङ् । प्रनिषन्तीति । लटो ङिः । मृजू । केचिदङ्ग्यं पितममुं
पठन्ति । तदनाकरम् भिदादिपाठानर्थक्यापत्तेः ॥ २६७ ॥

मृजेरिति । इवपरिभाषोपस्थानाद् अलोऽन्त्यविधिर्न भवतीत्याह—मृजेरिक इति ।
धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याशयेन व्याचष्टे—सार्वधातुकयोरिति ।
तेन कंसपरिमृङ्म्यामिति सुप् प्रत्यये न भविष्यति । इह तु कंसपरिमृजमिच्छति
कंसपरिमृज्याति ततस्तुचि ‘कस्य विभाषा’ (६ । ४ । ५०) इति यलोपे कंस-

(७ । २ । ४) इति सिचकृवृद्धयभावेऽपि प्रत्ययकृता स्यादेव । अमार्जीत् । अमार्शीत् । क्वचिदस्यानुदात्तेषु पाठाद् “अनुदात्तस्य च” (६ । १ । ५९) इत्यम् वा । अमार्शीत् । ममार्ज । ममार्जतुः । ममृजतुः । मार्जिता । मार्श्टा । केऽप्यमागममिच्छन्ति । अष्टा । अक्षयति तन्मते । वच परिभाषणे । वक्ति । क्त्वाभावात् “क्त्विस्वपि” (६ । १ । १५) इति नोच्चम् । वक्तः । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते । वक्ष्यात् । वक्तु । वग्धि । अवक् ग् । “अस्यतिवक्ति” (३ । १ । ५२) इत्यङ् ।

२९८. वच उम् [७ । ४ । २०]

वचोऽङ्गस्य उमागमः स्यादङि । आद्गुणः । अवोचत् । उवाच । ऊचतुः । उवचिथ । उवकथ । ऊचिव । वक्ता । उच्यात् । रुदिर् अश्रुविमोचने ।

परिमृजितेत्यतो लोपस्य स्थानिवत्वान्न भवति । क्यस्येति समुदायलोपेऽपि वा “न घातुलोप” (१ । १४) इति वृद्धयभावः । गुणशब्द इति । तेन ङ्ङिति न भवताति । सूचितम् । मार्श्टि इति । ऋकारस्य वृद्धिघराकारो रपरः । पत्वे ष्टुत्वम् । ङ्ङित्यचीति । अचीत्यलुग्रहणे सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधेरजादावित्यर्थः । तेन मार्जन्तोत्यादि सिद्धम् । तथा चेष्टिः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिघरिष्यत इति । सङ्क्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । अत्राजादावित्त्वादिग्रहणं न्यायप्राप्तानुवादः । अत्र हरदत्तः- यस्मिन् विधिरित्येव लब्धेऽजादिग्रहणं मुखभाजादिपरिग्रहार्थम् । तेन व्यपदेशिवद्भावाद्- जादौ यूयं ममृज तुन्दपरिमृज इत्यत्र न भवति । अन्ये त्वत्रापि वृद्धिमाहुः । यदाह— मैत्रेयः—मृजेति भिदादिपाठादङ् । गणपाठादेव वृद्धयभाव इति । तथा च ‘इको गुण- वृद्धौ’ (१ । १ । ३) इत्यत्र भाष्ये मृजेवृद्धिरचः । ततोऽपि ङिति मृजेवृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । अजादावेव ङिति नान्यत्र । क्व माभूत् ? मृष्टः । मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि ङिति मृजेवृद्धिर्भवति । ममार्जतुः ममृजत्तरित्वादिमपहायेव योगविभागे व्याख्यातः । तदेवानुसृत्याचार्यैरपि । ङित्य- चीत्येवोक्तम् । वृद्धिर्बोध्यते इति । अप्राप्तविभाषेयम् । मार्श्टि इति । सिपि वृद्धौ पत्वे “पठोः कः सि” इति क्त्वे कप योगे ङः । मृष्टः । मृष्टा । मार्श्टम् । मृज्वः । मृष्टादिति । तातडो ङित्वान्न गुणः । मृष्टि इति । “हुक्त्वाभ्यो हेर्धिः” (६ । ४ । १०१) इति हेर्धिः । “अश्च” (८ । ४ । ५६) इति पत्वम् । जश्त्वम् । ष्टुत्वम् । मार्शानि । मार्शिव । अमाट् इति । लङ् तिप्सिपो । हलङ्घ्यादिलोपः । वृद्धिः । पत्वम् । जश्त्वम् । शत्वम् । ‘वाऽवसाने’ (८ । ४ । ५६) इति वा ऋत्वम् । “रात्सस्य” (८ । २ । २४) इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । अमृष्टाम् । अमृजन् । अमर्जिम् । प्रत्ययकृता स्यादेवेति ।

२९३. रुदादिभ्यः सार्वधातुके [७ । २ । ७६]

रुद् स्वप् श्वम् अन् जक्ष एभ्यः परस्य वलादेः सार्वधातुकस्वेट् स्यात् ।
रोदिति । रुदितः । रुधान् । रोदितु । रुदिताद्वा । रुदिहि । रोदाव ।

३००. रुदश्च पञ्चभ्यः [७ । ३ । ९८]

रुदादेरपृक्तस्य प्रत्ययस्य ईडागमः स्यात् । अरोदीत् ।

"नेटि", ७ । २ । ४ इति निषेधो हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्नमृजेरित्यस्या अय्य-
नन्तस्येति न्यायादित्यर्थः । अमात्रादिति । इडभावे वृद्धिपत्वत्त्वानि । अमार्ष्टाम्
अमार्ष्टुः । वचचिदित्यादांति । (तथा 'चानिट् कारिकासु पठ्यते । भृजिमृजिविद्वध-
निट् स्वरानिति) । वचचिदिति । स्वस्यासम्मर्ति दशयति । अत्रात्तोत् इति । अमि
कृते यणादेशः । हलन्तवृद्धिः । कत्वपत्वादि । अत्राष्टाम् इत्यादि । क्रादिनियमान्ति-
त्यमिट् । ममाजंष । परत्वादिङ्विकल्प इति पक्षे ममाष्टं । ममृजिव । केऽपि अनुदात्ते-
ष्वतं पठन्ति । अष्टेति । इकोऽभावान्न मृजे वृद्धिः । वच । वक्तोति । चोः कुः ।
नोत्वमिति । सप्रमाणमिति वस्योत्त्व नेत्यर्थः । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यतेऽनभिधान-
नादिति भोजत्तारस्वामिप्रभृतयः । अन्तोति लट्प्रथमपुरुषबहुवचनस्यानुकरणम् ।
तेन लिङादि प्रथमपुरुषबहुवचने प्रयोगो न निषिध्यते । तथा च ऊचुः । वचन्तु ।
अवचन् । अवोचन् इत्यादि माधवादयः उदाजह्नुः । आश्रेयस्तु—एकवचनान्युदाहृतान्य-
न्यत्रानभिधानमित्येके इत्याह । तदप्रमाणमिति सूचयन् द्विवचनमुदाहरति—(वका
इति । वग्योति । हेर्धित्वं चो कुः । जश्चवम् । अवगिति । लङ्तिप्सिपोर्हल्ङ्वादि-
लोपः । अट्, कुत्वं । 'वाऽवसाने' (८ । ४ । ५६) उवाचेति । द्वित्वे "लिट्चभ्यासस्य"
(६ । १ । १७) इति सप्रसारणम् । ऊचतुरिति । "वचिस्वपि" (६ । १ । १५)
इत्युत्वे द्वित्वं सवसादीर्घः । उवचिधेति । नारद्वाननियमादिद् वा । ऊचिधेति ।
क्रादिनियमादिद् । उच्चादिति । 'किदाशिपि' (३ । ४ । ०४) इति कित्वा-
दुत्वम् । वच्यति । रदिर् । सेट् ॥ २६८ ॥

रुदादिभ्यः । रुदादयः क्रमेण वच्यमाणाः । रोदितोति । उपधागुणः । रुदा-
सिति । अत्र रुदादिप्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषं च अपेक्षमाणाभ्यामिडङ्भ्यां
लिङ्मात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव यासुड् भवति । पूर्वविप्रतिषेधाद्वा । तत्र कृतेऽव-
लादित्वादनपृक्तत्वाच्च नेटी । रदिहोति । परत्वादिति सकृद्गतिन्यायाद् हल्प्रहणानु-
बृत्तेर्वा धिभावो न भवति ॥ २६९ ॥

१. पाठो नास्ति क० पु० ।

२. () यक्त इत्यादिभ्यः—ऊचतुरित्यन्तं नास्ति क० पु० ।

३०१. अङ् गार्ग्यगालवयोः [७ । ३ । ९६]

रुदादेरपृक्तस्य अडागमः स्याद् गार्ग्यगालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरु-
दिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । अरुदिम । इरिच्चादङ् । अरुदत् ।
अरांदीत् । जिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । स्वपन्ति । स्वप्यात् । स्वपितु ।
अस्वपत् । अस्वाप्सीत् ।

३०२. सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः [८ । ३ । ८८]

एभ्यः सुप्यादेः पः स्यात् । कृतसंप्रसारणे स्वपि सुपिरित्युच्यते । “पूर्व-
त्रासिद्धीयमद्वित्वे” इति पत्वे कृते द्वित्वम् । त्रिपुपुपतुः । दुः पुपुपतुः । सुपेर-
भावान्नपः । त्रिपुष्वाप । सुपुप्यात् । सुपीति किम् । निः स्वप्ता । श्वस्
प्राणने । श्वसिति । श्वसितः । श्वस्यात् । श्वसितु । न्यश्वसीत् । न्यश्व-
सत् । न्यश्वसिताम् । अश्वसीत् । निशश्वास । श्वसिता । अन च ।

अरोदीरिति । अरोद इति लङ्. सिप इलोपे कृतेऽङ्गविसर्गः । अरोदीदिति । लुङि
अङ्गभावे सिच “इट ईटि” (८ । २ । २८) इति लोभः । अरोद । रोदिता । रुद्यात् ।
रोदिष्यति । त्रिष्वप् । स्वप्यादिति । अकिस्त्वान्नोस्त्वम् । अस्वपीदिति । लङि तिपो
“रुदश्च पञ्चभ्यः” (७ । ३६८) इतीट् । अस्वपदिति ॥ ३०० ॥

‘अङ् गार्ग्यगालवयोः’ (७ । ३ । ९६) इत्यट् । अस्वाप्सीत् इति । ‘वद-
व्रज’ इति वृद्धिः । अनिट्त्वात् “नेटि” (७ । २ । ४) इति न निषेधः । अस्वाप्ता-
मित्यादि ॥ ३०१ ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः । सूतीति किन्नन्तः । पूङ् प्रणिगर्भविमोचने । समेत्यपि स्वरूप-
ग्रहणम् । ननु पम ष्टम वैकल्ये इति धातुः । धातुानर्देशार्थयोरिक्स्तपोरभावात् सुपि
व्याचष्टे—कृतसंप्रसारण इत्यादि । सुपुपतुरित्यादौ यदस्य कृतसंप्रसारण रूप तस्येद-
मनुकरणम् । आगन्तुकेनेकारेण चाय निर्देशो नेका । तत्र हि ‘वचिस्वपि’ (६।१।१५)
इति लक्षणाप्रसङ्गेन संप्रसारणेन धातुरेवायं निर्देशः स्यात् । तत्रश्च पत्रास्तेतद्रूप
तत्रैव पत्वमित्यर्थो न लभ्येतेति भावः । तथा च “विस्वपन्ति पराधीना” इत्यादावपि
स्यात् । सुपिरित्युच्यते । आगन्तुकेनेकारान्तेनानुक्रियते इत्यर्थः । अथ किमर्थं विकृतो-
ऽनुक्रियते अत आह—सुपेरभावान्न प इति । विष्वप् णल् इति स्थिते कित्वाभावा-
द्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गादादौ द्वित्वं (तत्र ‘लिट्चभ्यासस्योभयेषाम्’ (६।१। ७)

१. तत्रेत्यारभ्य—उपसर्गाग्रय इत्यन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

३०३. अनित्ते। [८। ४। १९]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्यानित्तेर्णत्वं स्यात् । प्राणिति । विभा-
पानुवृत्ते रिति केचित् । प्रानिति । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

इति वकारस्य कृतेऽपि संप्रसारणे 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८। २। १) इति पत्वात्पूर्वं
हलादि' शेषेण निर्वर्तितपकारः सुबिति रूपस्याभावात् अभ्यासस्योपसर्गाश्रयं) पत्वं न
भवति । परस्य तु "आदेशप्रत्यययोः" (८। ३। १६) इति भवत्येवेत्यर्थः । नन्वेवं
कित्यपि पत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादिः शेषे कृते सुप्-रूपाभावात् पत्व न स्यात् । मेवम् ।
किति हि द्वित्वात्परत्वादादौ संप्रसारणे कृते परत्वात् पत्वमेव तावद् भवति । ततः
कृतपत्वस्यैव द्वित्वम् । न च द्वित्वं प्रति पत्वस्यासिद्धत्वम् । "पूर्वत्रासिद्धोपमद्वित्वे"
इत्युक्तत्वात् । अकिति तु द्वित्वे संप्रसारणे पत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादिः शेषे च कृते
पत्वेन भवितव्यम् । नचेदानीं सुप्-रूपमस्तीति' तन्न भवति । कृतसंप्रसारणत्वादिति ।
सुपीति न पकारान्तत्वमपि विवक्षितम् किं तु कृतसंप्रसारणत्वमात्रम् । तेन सत्यपि
हलादिः शेषेऽभ्यासे कृतसंप्रसारणत्वाद्भवितव्यमेव पत्वेनेति तदाशयः । न चैवमपि
"स्यादिपु" (८। ३। ६४) इति नियमात् पत्वात्प्रसङ्गः । यतः प्राक्सितादयं नियमः ।
ततः परश्च स्वपिरिति । केचिदित्यस्मिन् पत्तेऽसम्मति द्योतयन्ति । यतोऽर्थवत् एव सुपे
ग्रहणं युक्तम् । विपुतो दुःसुप्तः, सुपुतिरिति यथा । अभ्यासस्त्वनर्थकः । द्विवंचने हि
समुदायोऽर्थवान्, द्विः प्रयोगेऽपि अर्थप्रत्यस्यानावर्तनात् । द्वाभ्यामर्थः प्रत्याग्यते इत्येक-
स्यानर्थक्यमेव । विपुपुपुतिरित्यादौ तु प्रागेव द्वित्वादेकस्यैवार्थवत्त्वात् पत्वमित्युक्तमेव ।
एतच्च पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते इति पत्ते । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति पत्ते तु
पूर्वं द्वित्वेऽनर्थकत्वात् पत्वाभावे सुमुपुपुतिरित्याद्यप्युन्नेयम् । सुष्वपिथ । सुष्वप्य । सुपु-
प्यात् इति । "किदाशिपि" (३। ४। १०४) इति कित्वात्संप्रसारणम् । सुपीति
पत्वम् । निःस्वसेति । संप्रसारणाभावान्न पत्वम् । स्वप्स्यति । अश्वप्स्यत् । श्वस् ।
श्वसिति इति । रुदादिभ्यः सार्वधातुके" (७। २। ७६) इतोट् । अश्वसोदिति ।
लडि "रुदश्च पञ्चभ्यः" (७। ३। ६८) इतोट् । अश्वसोत् इति । अड् गार्ग्यगोलवयोः"
(७। ३। ६६) इति पत्ते । अश्वप्सोदिति । लुडि सिचि "इट ईटि" (१। २। २८)
इति लापे अश्वप्सिष्टामित्यादि । अन च । चकारात् प्राणने इत्यनुकृष्यते ॥३०२॥

प्रनितेः । असमानपदत्वाद् वचनम् । अणोपदेशत्वाच्च "उपसर्गादसमासेऽपि"
(८। ४। १४) इत्यप्रसङ्गः । अत्र केचिदाहुः—'अन्त" (८। ४। २०) इत्युत्तर
मूत्रस्यमन्तग्रहणमिहापकृष्यते' तच्च समोपायम् । तेनोपसर्गस्थान्निमित्तात् समो-

१. पूर्वत्रासिद्धोपमद्वित्वमिति ख० पु० ।
२. स्वरूपमस्तीति तन्न भवतीति क० पु० ।
३. पत्वप्रसङ्ग इति ख० पु० ।
४. अर्थप्रत्यस्यानार्थवर्तनादिति ख० पु० ।
५. मिहापकृष्यते इति क० पु० ।

३०४. अदभ्यस्तात् [७।१।४]

अभ्यस्तात् परस्य झस्य अत् स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । जक्षितु ।
“सिजभ्यस्त” (३।४।१०९) इति झेर्जुस् । जक्षतुः । जजक्ष । जागृ
निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । जागृयात् । जागर्तु । गुणः । “हल्-
ड्याभ्यो” इति लोपः । विसर्गः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यतत्वात् झेर्जुस् ।

३०५. जुसि च [७।३।८३]

जुसि परे इको गुणः स्यात् । अजागरुः । शृणुयुरित्यादौ यासुटो डित्त्वान्न
गुणः । वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

पस्यस्य तस्येत्यर्थं आश्रयते । तेन येन नाव्यवधानमिति न्यायात् प्राणित्यत्रैकवर्णेन
व्यवाये एत्वं भवति । न तु पर्यन्तीत्यनेकेनापीति । प्राणित्यत्वादि । इह इद्
प्राग्वत् । ग्रन्यात् । अनितु । अनिहि । आनीत् । आनन् । आनिताम् । आनन् । आनीत् ।
आनिष्टाम् । आन । आनतुः । अनिय । अगता [ज३ ॥३०३॥

अदभ्यस्तात् । भोजन्तापवाद इति । “भोजन्तः” (७।१।१) इत्यनुकरणस्यै-
कपदत्वात्पद्योसमासः । “भोजन्तः” ७।१।३ इत्यस्यैवापवादोऽन्तरत्वान्न जुसे^१
इत्यर्थः । तदेव स्फोरयति—सिजभ्यस्तेति । भेर्जुसिति । निरवकाशत्वात् पूर्वोऽपि जुस्
परमप्यन्तादे शनदादेशे च बाधते इति भावः । जागृ । जागर्तीति । सार्वधातुकार्थं”
(७।३।८४ इति गुणः । जागृतः । “अदभ्यस्तात्” (७।१।४) डित्त्वान्न
गुणः । यण् । जाग्रति । यासुटो डित्त्वान्न गुणः । जागृयात् । जागृयाताम् । जागर्तु ।
जागृतात् । जागृताम् । जाग्रतु । जागृहि । जागराणि । हल्ड्यादिलोप इत्यादि । लडि
तिपि परत्वाद् गुणो रपरे “इत्तच्च” (३।१।१०) इतोकारलोपे रेफस्य “खरव-
सानयोः” (८।३।१५) इति विसर्जनीय इत्यर्थः ॥ ३०४ ॥

जुसि च । इटो गुणः स्यादिति । इक्परिभाषोपस्थितेनेगृहणोनाङ्गस्य विशेष-
णेन तदन्तविधेरिगन्तस्याङ्गस्य गुणोऽल्लोऽन्त्यस्येत्यर्थः । तेन हलन्त्यस्य न भवति ।
अनेनिजुः । पर्यवेविशुरिति । अजागरुति । “ङ्किति च” (१।१।४) इति निषेधा-
पवादोयम् गुणः । यद्येवम् । शृणुयुः जागृयुरिहापि प्राप्नोति तत्राह—शृणुयुरित्यादि ।

१. इदोऽटः प्राप्नोति क० पु० ।

२. अनन्तरन्तरत्वादिति क० पु० ।

३. जसिति क० पु० ।

४. निरवासत्वादिति क० पु० ।

५. अदादेशमिति नास्ति क० पु० ।

३०६. जाग्रोऽविचिण्णलडित्सु [७।३।८५]

जागर्तेर्गुणः । स्यात् सर्वत्र, न तु विचिण्णलडित्सु । अजागरोत् ।
 “उपविद्” (३।१।३८) इत्याम् वा । जागरामास । जजागार ।
 “जाग्रोऽविचिण्” (७।३।) इति गुणः । अजागरतुः । जजागरिथ ।
 जागरिता । जाग्रायत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

अयं भावः—द्वेअत्र डित्वे आद्यभपित् सार्वधातुकाश्रयम् अपरं यासुडाश्रयम् तदुपजीवी
 “ङ्ङिति च” (१।१।४) इति निषेधोपि तद्भेदाद् भिद्यते । तत्र डिट्ठिपय आरभ्य-
 माणोऽपि जुसि गुणः स्वविषये सर्वत्र नित्यप्राप्तं पूर्वमेव वाधते न परम् । तस्मिन्
 प्राप्ते चास्वारम्भात् । अन्ये तु “वसस्याचि” (७।३।७२) इत्यतोऽचोत्यनुवृत्ते
 रजादौ नुसि गुणोऽप्यमित्याहुः । वृद्धौ प्राप्तायामिति । लुङि “सिचि वृद्धिः” (७।२।१)
 इत्यनेन । “ह्यन्तत्तरा” (७।२।५) इति निषेधस्तु “अतो लान्तस्य”
 (७।२।३) इति नित्याया वृद्धे पुनर्नरस्याः । तथा हि अजागृ ईदिति स्थिते
 पूर्वं यस् प्राप्तः त सार्वधातुकगुणो वाधते । तं च सिचि वृद्धिस्तां च जागर्ति-
 गुणः । तत्र कृते ह्यन्तलक्षणा प्राप्ता वृद्धि “नेटि” (७।२।४) इति निषेधः ।
 तर्माप “अतो ह्लादेः” (७।२।७) इति विकल्पः । “तमप्यतो लान्तस्य”
 (७।२।२) इति नित्या वृद्धिः ता च “ह्यन्तत्तरा” (७।२।५) इति निषेधः
 इत्येव प्राप्तिक्रमः । तदुक्तम्—

“गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव” ॥

जाग्रो । सर्वत्रेति । वृद्धिर्विषये प्रतिषेधविषये चेत्यर्थः । तत्र चिण्णलोः प्रति-
 षेधो वृद्धिर्विषयत्वमुच्यते । डिति प्रतिषेधात्तु प्रतिषेधविषयत्वम् । न तु विचिण्-
 णलडित्त्विति । एतेन प्रसज्यप्रतिषेधतामस्य दशयति । यद्येवम् अजागरुः । अहं जजागरे-
 त्यादौ “जसि च” (७।३।८३) ‘सार्वधातुक’ (७।३।८४) इत्यपि गुणो
 निषिध्येत । नैष दोषः । “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेत्यनन्तरा या प्राप्तिः
 जाग्र इति साऽनेन निषिध्यते, न ‘जुसि च’ (७।३।८३) इत्यादिरपि । अन्ये तु
 पयुंदासमाहुः । विचिण्णलडित्त्वोऽप्यत्र भवतीति । तेषु तु न विधिर्न प्रतिषेधः ।
 तेन जुसि एलि च लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणो भवत्येवेति । जजागारेति । एतत्पयुं-
 दासात् गुणाभावे वृद्धिः । ननु कृतेऽपि गुणो “अत उपधायाः” (७।२।१६)
 इति दृश्यते सिद्धम् । तत् किं एतत्पयुंदासन । भवम् । सति गुणे तद्विधानसामर्थ्यात्
 अङ्गवृत्त पारभाषया वा पुनर्वृद्धिर्न स्यात् । जागरयति, जागरक इत्यत्रेवेति तदर्थं

१. तत्रचिण्णलोः प्रतिषेधाद् वृद्धिर्विषयत्वमुच्यते इति ए० पु० ।

२. इत्यत्रे वेति क० पु० ।

३०७. इदरिद्रस्य [६ । ४ । ११४]

दरिद्रातेरात् इकारः स्यात्, सार्वधातुके ऋडिति हलि । दरिद्रिः ।

३०८. श्नाभ्यस्तयोरात् [६ । ४ । ११२]

अनयोरातो लोपः स्यात् ऋडिति सार्वधातुके । दरिद्रति । दरिद्रियात् । दरिद्रात् । दरिद्रितात् वा । अदरिद्रात् । अदरिद्रुः । “दरिद्रातेरार्धधातुके आलोपो वाच्य” (वा०) अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । “अनेकाच आम् यक्तव्य” : (वा०) दरिद्रामास । दरिद्रातेराम् वेति केचित् । ददरिद्र । दरिद्रुधात् । चक्रासु दीप्तौ । चक्रास्ति । चक्रास्तः । चक्रामति । चक्रास्मि । हेर्धित्वम् । सस्य जश्चेन दः । चक्राद्धि । भाग्यकारमतेन “धि च” (८।१-२५) इति सलोपः । चक्राधि ।

प्रतिषेधः कृतः जागरिता । जागर्यात् इति । आशिषि यामुष्टः कित्वाद् गुणः । अयं च पूर्वविप्रतिषेधेन रिङ् वाधते । एवं जागर्यते इति । भावकर्मणोर्यक्यपि इति माधवः । जागरिष्यति । दरिद्रा ॥ ३०६ ॥

इदरिद्रस्येति । दरिद्रस्येति छान्दसेन ह्रस्वेन निर्देशः । सार्वधातुक इति । आर्धधातुके लोपविधानात् अधिकारत्वेत्लभ्यते । डितोति । ङित्वात्त्यधिकारेऽपि सार्वधातुकस्य कितोऽसम्भवादेवमुक्तम् ॥ ३०७ ॥

श्नाभ्यस्तयोरिति । आत् इत्यनेन श्नाभ्यस्तयोर्विशेषणादाकारान्तयोर्लोप इति व्याख्येयम् । तेन जाप्रति, शासति चक्रासतीत्यत्र नानन्तस्य न भवति । अलोऽन्त्यस्यैव भवतीत्याशयेन व्याचष्टे—अनयोरात् इति । दरिद्रताति । “अदभ्यस्तात्” (७ । १ । ४) इत्येतत्परत्वादित्वमोत्व च वाधते । तत्र कृत आलोपः । दरिद्रितादिति तातङ्गो ङित्वादित्वम् । दरिद्रिहि । दरिद्राणि । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुरिति । ‘सिजभ्यस्त’ (३।१।१०६) इति भर्जुस् । “लङः शाकटायनस्यैव” (३।४।११७) इत्यादन्तलक्षणे विकल्पस्तु न भवति । परत्वात् “श्नाभ्यस्तयोः” (६ । ४ । ११२) इत्यालोपे आकारान्तस्यैवाभावादिति माधवः । न च दरिद्रा ऋ इति स्थिते आलोपात् परत्वात्पवादत्वाच्च ‘ह्रलोतोत्व स्यादिति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्येन जुसा बाधितत्वात् । सोऽपि च नित्येन परेणाल्लापेन बाधित इत्यनादन्तत्वम् । दरिद्रातेरित्यादि । तेन दरिद्रातोति दरिद्र इति “श्याद्व्यव” (३ । १ । १४१)

३०९. तिप्पनस्तेः [८ । २ । ७३]

पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि परे न त्वस्तेः । अचक्रात्-द् ।

३१०. सिपि धातोर्वा [८ । २ । ७४]

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा सिपि । पक्षे दः । अचक्राः । अच-
क्रात्-द् । अचक्रासीत् । चकारसमास । शासु अनुशिष्यौ । शास्ति ।

इत्यादन्तलक्षणो णो न भवति, पचाद्यजेव तु भवति । तथा च वार्तिकम्—सिद्धश्च
प्रत्ययविधौ इति । अस्या अपवादमाह—लुङि वेति । तथा च भाष्यम् । अद्यतन्यां वेति
वक्तव्यम् इति । सनीत्यादि । तदुक्तं भाष्ये—

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणो च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतोत्येके दिदरिद्रिपतोति वा ॥ इति ।

अदरिद्रोदिति । आर्द्धधातुकविवक्षायामेवाकारलोपे कृते नादन्तत्वात्सगिटौ ।
अदरिद्रासीदिति । आलोपाभावे “यमरम्” (७ । २ । ७३) सगिटौ । “एकाच”
(७ । २ । १०) इति तत्रानुवर्तते इति मतान्तरमित्याशयेनोदाहृतम् । अनेकाच इति ।
“कास्यनेकाच् ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्” इति वार्त्तिकात् इति । ददरिद्रेति । आमोऽभावे
आलोपे कृते “आत औ एानः” (७ । १ । ३४) इत्यात्व न भवति । अन्ये त्वाहुः
इत्वोत्त्वेनापि वृद्धौ षपो इत्यादिसिद्धेरीकारखचनं दरिद्रातेरालोपेऽपि श्रवणार्थम् ।
तेन ददरिद्राविति भवितव्यमिति । एवदेव दरिद्रातेराम् विकल्पस्यापि लिङ्गम् । ये
तूच्चारणे विशेषाभावात् ओकारविधान मन्यन्ते, तेषा पूर्वमातो लोपे ददरिद्रेत्येव
भवति । चकासु’ इति । “नाग्लोपि” (७ । ४ । २) इति णो चङ्चुपधाह्रस्व-
निपेयार्थः । चकासतीति । चकासतीति अदभ्यन्तात् । चकास्यात् । चकास्तु । सस्ये-
त्यादि । चकास् हि इति स्थिते “हुभ्रलभ्यो हेधिः” (६ । ४ । १०१) इति हेधित्वम् ।
“धिसकारे सिचो लोपश्चकाधीति प्रयोजनम्” इति वार्त्तिकात् सस्य लोपाभावात्
“भलां जश् भशि” (८ । ४ । १३) इति दः । “चकाधोत्येव भवितव्यम्” इति
भाष्येभ्युपगमादाह—भाष्यकारेत्यादि ॥ ३०८ ॥

तिप्पनस्तेः तिपि किम् । चकास्तीति चकाः विवप् । अनस्तेः किम् । “आप एवेदं
भुवनं सर्वमा” श्रुति । लङि तिपि “बहुलं छन्दसि” (७ । ३ । ६०) इतीडभावे
हल्ङ्घादिलोपे अस्तरा इति रूपम् । अचक्रादिति । “वाऽवसाने” (८ । ४ । २६)
इति चत्वंम् । इति वातत्वम् । अचक्रास्ताम् । अचक्रासुः ॥ ३०९ ॥

स्यादिति । “स सजुपो रुः” (८ । २ । ६६ इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् इति
भावः । पक्षे दः इति । जश्त्वेन । आकरे तु “वसुत्सु” (८ । २ । ७२ ; दोऽनुवृत्त्य

३११. शास इदङ्हलोः [६ । ४ । ३४]

शास उपधाया इकारः स्पादङि हलादौ च क्लिति । “शामिन्वसि” इति पः । शिष्टः । शासति । शास्ति । शिष्यात् ।

३१२. शा हौ [६ । ४ । ३५]

शास्तेर्हौ परे शादेशः स्यात् । शाभावस्यासिद्धत्वाद्देशिः । शाधि । शामानि । शासात्र । अशात्-द् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशात् । अशिष्टम् । “सर्तिशास्ति” (३ । १ । ५६) इत्यङ् । अशिपत् । अशिपताम् । शशास । शासिता । शिष्यात् ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

विधीयते । यद्येवम् दत्त्वे विकल्पिते पक्षे रोः सिद्धत्वाद् रुप्रहणमनर्थकम् । रुप्रहणं “दश्च” (८ । २ । ७४) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमिति स्थितम् । अचकाः इति । रुत्वे विसर्गः । अचकासीदिति । लुङि सिजादि । चकासामासेति “अनेकाच” (वा०) इत्याम् । शासु । उदित्वा शासित्वा शास्त्वेत्यत्र “उदितो वा” (७ । ३ । ५६) इताङ्विकल्पार्थम् । अनुशिष्टिः विविच्य ज्ञापनकम् । अचेत्रविद् चैत्रविद् सप्राट् स प्रैतिचेत्रविदानुशिष्टः” इति संपूर्णत्रिदुपानययोः अञ्जसाऽनुशासतात्यादौ तथादर्शनात् ॥ ३१० ॥

शास इदिति । अत्रासाधारणेन निमित्तेनाङ्ग संबन्धाद् यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्येह ग्रहणम् । अङ्विधौ च परस्मैपदिभ्यामस्तिर्तिभ्यां साहचर्यान् परस्मैपदिनः शासु अनुशिष्टौ इत्यस्येव शासेग्रहणम् । तेनाङ्गः शासु इच्छायाम् इत्यात्मनेपदिनः इत्त्वं न भवति । आशास्ते आशास्यमान इति । तथाच आशीरर्थम् आशास. बत्रावुपधायाः इत्वम् इत्युपसख्यानं वक्ष्यति । “शासिवास” (८ । १ । ६०) इति पः । तत्र शासिमात्रस्य ग्रहणम्) तेनाशिपि लिङ्ग्लोटी इत्यादिनिर्देशोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । शासतीति । अदभ्यस्तात्” (७ । १ । ४) ॥ ३११ ॥

शा हौ । शास्तेरिति स्थाने पठेयम् । उपधाग्रहणस्य निवृत्तेः शब्दाविकाराश्रयणाच्च । शाभावस्यासिद्धत्वादिति । “असिद्धवदत्राभात्” इत्यनेन । अन्ये तु शास् इति

१. शास्त्रादवेति क० पु० ।

२. ज्ञानमिति क० पु० ।

३. तेनाङ्गः शासु इत्यारभ्य ग्रहणमित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४. इत्युपधावित्यादि नास्ति क० पु० ।

अधात्मनेपदप्रक्रिया

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । “रकोः संयोग” ()
कलोपः । चष्टे । चक्षारो । चक्षे । चङ्ङ्वे । चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट ।

सान्त आदेशः । ‘धि च’ (८ । २ । २८) इति सलोपः । शासः शास्विधानमित्त्व-
वाधनाधम् इत्याहुः । अशादिति । लङि तिपो हल्ङ्यादिलोपे ‘तिप्यनस्तेः’ (८ । २ । ७३)
इति दत्वम् । वाऽवसाने । अशामुरिति । “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” (३ । ४ । १०४)
इति भेजुंस् । अशा इति । “सिपि धातो” (८ । २ । ७४) इति वा रुत्वम् । अशा-
दिति । पत्ते द । ‘सतिंशास्ति’ ३ । १ । ४६ । इत्यङ् । अत्र चकारेण परस्मैपदानु-
कर्षणमुत्तरार्थम् । अयन्तु पृथक् सूत्रकरणादुभयपदेऽपीत्युक्तत्वात् कर्मव्यतिहारे
व्यत्यशिपत् व्यत्यशिपेतामित्यादावणि भवति ॥ ३ २ ॥

इद-दादौ परस्मैपदप्रक्रिया

चक्षिङ् । इदित्वम् विचक्षण इत्यत्र अनुदत्तेतश्च हलादेः” (३ । २ । १४६)
इति युज्यम् । नुम् तु न भवति । अन्ते इदित इति व्याख्यानात् । यद्येवम् “अनुदात्त”
(१ । ३ । १२) इत्येवात्मनेपदमपि सिद्धम् इदित्वन्तु अन्ते इदित्ववारणार्थमिति चेन्न ।
तन्मात्रार्थत्वे हि चक्ष इत्यकारमेवानुदात्तनासज्जेत् । एव तर्हि अन्तेदित्वविधानार्थः
सन् “अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमित्यम्” इत्यपि ज्ञापयति । तेन ‘प्रार्थयन्ति
शायनोत्थित प्रियाः’ इत्याद्युपपन्नं भवति । इत् एकादशात्मनेपदिनः । चष्ट इति ।
ष्टुत्वम् । चक्षते इति । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ (७ । १ । ५) इत्यदादेशः । चत्ते इति ।
कनोपे ‘पठोः कः मि’ (८ । २ । ४) इति कत्वे पत्वे च कपसयोगे क्षः । चक्षाथे ।
चङ्ङ्वे इति । कनोपे ष्टुत्वे च पस्य जश्त्वेन डः । चत्ते । चक्ष्वहे । चक्षमहे । चष्टामिति ।
लोट् । “ग्रामेतः” (३ । ४ । ६०) । कत्वे क्षः । ष्टुत्वम् । चक्ष्व । चङ्ङ्वम् । चक्षे ।
चक्षावहे । चक्षामहे । अचष्टेति । लङ् । अट् । ष्टुत्वम् । अचक्षाताम् । अचक्षत् ।
अचष्टाः अचक्षर्वाह । अचक्षमहि । चक्षिङ्ः स्याञ् । आर्धधातुके इति । विषयसप्तमोयम् ।
तेनाख्येयम्, आवमेयमित्यजन्तान्तराणां यद् भवति । प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः स्याडादेशात् ।
ननु स्थानिवद्भावेन इत्त्वादेवात्मनेपदं सिद्धं तदिकं त्रिन्वेनेत्यत आह—त्रित्वाद्भ-
यपदमिति । अकृतृगक्रियाफले परस्मैपदं यथा स्यादित्यर्थः । न च तत्रापि स्थानिवद्भावेन
इत्त्वात्तद्भ्रमङ्गः । तथा मति त्रित्कारणमेवानुर्थकं स्यादिति भावः । आस्यदिति ।
“अस्यतिवक्ति” (३ । १ । ४२) इत्यङ् । स्यातांति । प्रकथनार्थस्यानादेशस्य च
ग्रहणमित्याकरे स्थितत्वात् । आतो लोपः । अस्यताम् । अस्यन् । अस्यतेति । आरामने-
पदेऽप्यङ् । अस्येतामिति । अस्यन्त । वशात्रपोष्टः । अयं भावः—चक्षिङ्ः ख्शाञ् इत्या-
देशो विधीयते । तत्र “पूर्वप्रासिद्धम्” ८ । २ । १) इत्याधिकारेण विधानानन्तरं
“ख्शाञ्ः शस्य यो वा” (वा०) इति वार्तिकेन यत्वं क्रियते । तेन यत्वाभावपत्ते

३१३. चक्षिडः ख्याञ् [२ । ४ । ५४]

चक्षिडः आर्धघातुके ख्यात्रादेशः स्यात् । जित्वाद्भुमयपदम् । अख्यत् । अख्यत । क्सात्रपीष्टः । अक्सासीत् । अक्सास्त । वर्जने निषेधः । समचक्षिष्ट ।

३१४. वा लिटि [२ । ४ । ५५]

चक्षिडः ख्याञ्-क्सात्रौ वा स्तो लिटि । चख्यौ । चख्ये । चक्सौ । चक्से । चचक्षे । ख्याता । क्साता । ईड स्तुतौ । ईडे ।

“खरि च” (८ । ४ । ५५) इति खस्य चत्वे क्शातेत्यादि भवति । अस्पाश्च कल्पनायाः प्रयोजनानि भाष्ये सुबहूनि प्रदर्शितानि । तद् यथा—सुप्रख्यस्य भावः सौप्रख्यमिति । यत्वस्यासिद्धत्वाद् “योपघाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ्” (५ । १ । १५२) इति वुञ्भावे अत्रैव भवति । सुप्रत्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीयः इति यत्वस्यासिद्धत्वात् “घन्वयोपघाद् वुञ्” (४ । २ । १३१) इति वुञ्भावे ‘बुद्धाच्छ्व’ एव भवति । पुमुख्यानमिति यत्वस्यासिद्धत्वात् अम्परत्वाभावात् “पुमः खयि” (८ । ३ । ६) इति खं भवति । नमः ख्यात्रे इत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वेन ‘शपरि विसर्जनीयः’ (८ । ३ । ३५) भवति । पर्याख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् अनटा व्यवायात् “कृत्यचः” (८ । ४ । २६) इति एत्वं न भवति । ‘न ध्याख्या’ (८ । २ । ५७) इति एत्वनिषेधे ख्याप्रहृणं च न कर्तव्यं भवति । यत्वस्यासिद्धत्वेन यण्वत् इत्यस्याप्रसक्तेरिति दिक् । ख्या प्रकथने इत्ययमपि ख्शादिरेव, तेन तमादाय नैते दोषाः प्रसङ्गन्तोत्याकरः । अस्य च कस्य “त्रयो द्वितीया शरि षोडशसादेः” (वा०) इति खकारो न भवति । अस्मिन् कर्तव्ये चत्वेन जातस्य कस्यासिद्धत्वेन चयोऽभावात् । न पुनरय कादिरिति भ्रमितव्यम् । तथा सति यत्वपक्षे खकारो न श्रूयेत । अथवा ख्शादिर्भविष्यति । केनेदानीं क्शादिर्भविष्यति चत्वेनेति भाष्यविरोधाच्च । अक्शासौदिति । ख्यातीति कृतयत्वस्य विकृतस्य निर्देशाद् “अस्यतिवक्ति” (३ । १ । ५२) इत्यङ् न भवति । “यमरम्” (७ । २ । ७३) इतोऽसकौ । अक्सासिष्टाम् । अक्सास्त । “एकाच” इति नेट् । समचक्षिष्टेति । न्यपेघीत् इत्यर्थः । “आर्धघातुस्य” (७ । २ । ३५) इतोऽट् ॥ ३१३ ॥

वा लिटि । ख्याञ्क्शात्राविति । यत्वविकल्पेन द्वैरूप्यमनेन दर्शितम् । चख्यो इति । ‘आत औ एलः’ (७ । १ । ३४) । चख्यिय । चख्याय । चख्ये इति । आतो लोपः । चख्यरे । चख्यये । चख्यिड्ढवे । “विभाषेटः” (८ । ३ । ७६) इति तु न भवति । यत्वस्यासिद्धत्वेनेणः परत्वाभावात् । “वाऽन्यस्य” (६ । ४ । ६८) इति वा

३१५. ईङ्जनोर्ध्वे च [७ । २ । ७८]

आभ्यां परस्य सस्य ध्वस्य च सार्वधातुकस्येडागमः स्यात् । ईङिषे । ईङिध्वे । ईङ्वहे । ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे ।

३१६. ईशः से [७ । २ । ७७]

ईशः सस्य सार्वधातुकस्येट् स्यात् । ईशिषे । “ईङ्जनोर्ध्वे च” (७ । २ । ७८) इत्यत्र ईशोऽप्यनुकर्मः । ईशिध्वे । ऐशिष्ट । आस उपवेशने । आस्ते । आस्ते । आध्वे । आध्वे । “दयायासरच” (३ । १ । ३७)

एत्वम् । स्येयात् । स्यायात् । स्यासोष्ट । स्यास्यति । स्यास्यते । एव 'कशात्रोऽप्युन्नेयम्' इट् । ईष्टे । एत्वम् । चत्वम् ॥ ३१४ ॥

ईङ्जनोर्ध्वे च । चकारेण “ईशः से” (७ । २ । ७७) इत्यनुकृत्याह—सस्य ध्वस्य चेति अत्र सेध्वे इत्येदन्तयोरनुकरणम् । अविभक्तिकश्च निर्देशः । तेनात्मनेपदे एवायं विधिर्न परस्मैपदे । तथा च वृत्तावुक्तम् । ध्वे इति कृतटेरेत्वस्य ग्रहणाल्लङ्घिमि न भवितव्यमिटा । लोटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् भवितव्यामटेति । एवं जन जनने इति श्लुविकरणस्य सिपि न भवितव्यमिटेति जं जसीति भवतीत्याकरे स्थितम् । आचार्यस्तु इति सेध्वे इति सप्तम्या निर्देशं मन्यमानः सस्य ध्वस्य चेति व्याचक्षाणस्तयोरपोटं मन्यते । तथा च ह्यादौ उदाहरिष्यति । ईङ्जनोरितीट् । जजनिषीति । तदेतदन्यमतेनेति कथंचिद् वशांनीयम् । स्वमतेनात्मनेपदे एदन्तत्वे एव च भवितव्यम् । न च जनेस्तत्संभवः । जायसे इति श्यना व्यवधानात् । ह्यादेश्च परस्मैपदित्वादिति वाच्यम् । छान्दसत्वात् श्यनो लुकि उपधालोपाभावे च जनिषे । जनिध्वे इति श्लुविकरणस्य च कर्मव्यतिहारे व्यतिजनिषे व्यतिजशिध्वे इति सम्भवात् । न चेड्विधौ निरनुबन्धकत्वाज्जन इति ह्यादेरेव ग्रहणमिति शङ्क्यम् । ईङिना साहचर्यादात्मनेपदिनांऽपि ग्रहणमिति स्थितिः । ईङिध्वे । ईङिध्वम् । ईङ् । ईडावहे । ऐष्ट । लङ् । प्राट्, वृद्धिः । ऐशाताम् । ऐडत । ऐडढाः । ऐडायाम् । टेरेत्वाभावान्नेट् । ऐड्वम् । ऐडवहि । ईडाञ्चक्रे इति । “इजादेश्च” (३ । १ । ३६) इत्याम् । ईश । ईष्टे इति । “ब्रश्च” (५ । २ । ३६) इति पत्वम् । ष्टुत्वम् ॥ ३१५ ॥

ईशः से । से इत्यविभक्तिको निर्देशः इति हरदत्तः । तथा च वृत्तौ व्याख्यातम् । ईश उत्तरस्य शेइत्यस्य सार्वधातुकस्येति । आचार्यस्तु से इति सप्तमीं मन्यमान आह—सस्य सार्वधातुकस्येति । व्यधिकरणे पठ्यौ । सार्वधातुकावयवस्य सस्येति ।

१. कशात्रोऽप्युन्नेयमिति क० पु० ।

२. श्लुविकरणस्येति क० पु० ।

इत्याम् । आसाञ्चक्रे । वस आच्छादने । वस्ते । वसिता । वस्ता । णिसि
 चुम्बने । प्रणिंस्ते । प्रनिंस्ते । पूङ् श्राणिप्रसवे । “भूसुवांस्तिङि” (७।३।८८)
 इति न गुणः । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । “स्वरतिभ्रति” (७।२।४४)
 इति वैट् । असविष्ट । असोष्ट । शीङ् स्वप्ने ।

सादेः सार्वधातुकस्येति न्याय्यम् । तदेतत्परमतेन व्याख्यातमित्युक्तम् ।
 यद्यप्यत्र सकारमात्रग्रहणोऽपि दोषो नास्ति परस्मैपदस्यास्मादसंभवात् । तथापी-
 ङ्जनोरित्यत्रास्यानुवृत्तेर्जनेर्जजस्रीत्यत्रातिप्रसज्येतेत्युक्तमेवेति सेग्रहणमेव न्याय्यम् ।
 ईशोऽप्यनुकर्ष इति । नतु चकारेण यदीश इत्यनुकृष्यते । तत् से ईङ्जनोर्न स्यात् ।
 से इत्यस्य परामर्शो ईशो ध्वे न स्यात् । न चोभयमेकेन समुच्चैतु शक्यम् । भिन्न-
 कक्षत्वात् । सत्यम् । कृत्स्नमेव पूर्वसूत्रमनुवर्तयिष्यते इत्यदोषः । अन्ये तु ईङ्जनोः से
 ध्वे चेति सूत्रं पठन्ति । तत्र सेध्वयोः सूत्रे एवोपादानात् चशब्दो भिन्नक्रमः ईशेरप्य-
 नुकर्षणार्थो विज्ञायते इत्याहुः । एवमीडाशजना सेध्वयोरित्येव सूत्रणोयम् । तथा तु
 न कृतम्, वैचित्र्याथम् । ईशीत् । ईशिष्टाम् । ईशिष्वेति । सवाभ्यां वामौ ।
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सेशब्द एवायमित्योऽट् । ईशिध्वम् । ईशी । ऐष्ट । टेरेत्वाभा-
 वान्नेट् । ऐड्ढ्वम् । ऐशिष्ट । ईशाञ्चक्रे । ईशिता । आस् । आस्ते इति । अत्र
 माधवः—“अनचि च” (८।४।४७) इति द्वित्वपक्षे द्वौ सकारौ अन्यदा त्वेकः ।
 न च द्वित्वे “स्कोः” (८।२।२६) इति लोपप्रसङ्गः । द्वित्वस्यास्मिन्नसिद्धत्वात् ।
 आस्ते इत्यत्रापि द्वित्वपक्षे त्रयः सकाराः । न च “भ्ररो भ्ररि” (८।४।६५) इति
 लोपान् द्वावेवेति मन्तव्यम् । तस्यापि विकल्पितत्वात् इति । तच्चिन्त्यम् । “दीर्घादा-
 चार्याणाम्” (२।४।५२) इति द्वित्वस्य निषेधात् । एतेन आध्वे इति भाष्यकारमते
 “धि च” (८।२।२५) इति सलोपे धकारस्य द्वित्वे जश्त्वमित्यपि प्रयुक्तम् ।
 आध्वे इति । सिचो लोप इति पक्षे सस्य जश्त्वेन दः । आस्ताम् । आस्व । आध्वम् ।
 आड्ढ्वम् । आस्त । आसि । आसिष्ट । आसिद्ध्वम् । “धि च” (८।२।२५) इति
 सिचो लोपे “इणः षोऽध्वम्” (८।३।७८) इति ढत्वम् । ध्वे सलोपो वा सस्य दः इति
 केचित् । आसिद्ध्वम् । आसिपि । वस । वस्ते इति अत्र “अनचि च” (८।४।४७)
 इति द्वित्वे द्वौ सकारौ । पक्षे एकः । वस्से इति । अत्र त्रयः । लोपपक्षे द्वौ । वध्वे ।
 धि चेति । “धि च” (८।४।२५) इति सलोपपक्षे “अनचि च” (८।४।२५)
 इति घस्य द्वित्वे पूर्वस्य जश्त्वेन दः । सलोपाभावेऽप्येवम् । द्वित्वाभावे त्वेकधकारमेव ।
 ववसे इति । “न शशदद” इत्येत्वाभ्यासलोपी न । वसितेति । “वसतिः शकलू घसु”
 इति शब्धिकरणस्यानिट्सु पाठादादादिकस्येत् । “भूस्तुशुच्वसत्शभ्यः” तादेरार्थ-
 धातुकस्येङ् वेति केचिन्मते वस्ता । वसिपोष्टेति । णिसि इदित्वान्नुम् । प्राणिंस्ते
 इति । कृत्येवायं एत्वविकल्प इत्युक्तत्वान्मतान्तराभिप्रायमिति ज्ञेयम् । निसीत् ।

३१७. शीङ् सावर्धातुके गुणः [७ । ४ । २१]

शीङो गुणः स्यात् सावर्धातुके । “किङिति च” (१ । १ । ४) इत्य-
स्यापवादः । शेते । शयाते ।

३१८. शीङो रुट् [७ । १ । ६]

शीङो ज्ञादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । अशयिष्ट । इङ् अध्ययने ।
अधीते । अजादावियङ् । अधीयाते । अधीयते । अधीयीत । अधीयीयाताम् ।
अध्ययै । अध्येत । परत्वादियङि कृते पश्चादाट् । अध्यैयाताम् । अध्यैयात ।

निस्ताम् । अनिस्त । अनिसिष्ट । निनिसे । निसिता । निसिपोष्ट । पूङ् । सूते । सुवीत ।
सूताम् । सुवे इति । “आडुत्तमस्य पिच्च” (३ । ४ । ६२) इति पिच्चात्प्राप्तो गुणो
“भूसुवोः” (७ । ३ । ८८) इति निविध्यते । उवङ् । असूत । असविङ्ङ्वम् ।
असविच्चम् । सुपुवे । सविता । सोता । सविपोष्ट । सविष्यते । सोष्यते । शोङ् ॥३१६॥

शीङः इति । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुक्निवृत्त्यर्थः । शीशीति इति ॥ ३१७ ॥

शीङो रुट् । अनुबन्धनिर्देशाद् यङ्लुकि न भवति । व्यतिशेष्यते इति । शीङ्
इति पञ्चम्या अनुवृत्ताया अदिति प्रथमाया पष्ठो प्रकल्प्यते इत्याह—भादेशस्यात इति ।
यदि तु भस्वैव विधीयते ततस्तेनैव व्यवधानाद् भस्यादादेशो न स्यात् । शेरते इति ।
रुटः सावर्धातुकरूपेण ग्रहणाद् गुणः । यदि तु रुक् पूर्वान्तः क्रियते ततोऽनिगन्त-
त्वात् गुणो न सिद्धयेत । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष्वा । शेये । शयै । अशेत ।
अशायाताम् । अशेरत । अशयि । अशयिष्ट । अशयिङ्ङ्वम् । अशयिषि । शिशये । शिशयाते ।
शिशियरे । शिशियध्वे । शिशियद्वे । शिशये । शिशियवहे । “एरनेकाच” (६ । ४ । ८२)
इति यण् । शयिता । शयिपोष्ट । शयिपोड्वम् । शयिपोध्वम् । शयिष्यते । इङ् ।
अधीते । इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः इत्यधेः प्राक् प्रयोगः । सवर्णादीर्घः ।
अजादावियङ् । अधि ईं आते इति स्थिते सवर्णादीर्घात् परत्वादियङ् । पूर्वं धातुरूप-
सर्गाण्युज्यते इत्यपि दर्शने ‘वार्णादाङ्गं वलीयः’ (५०) इति पूर्वमियङ् । ततः सवर्णा-
दीर्घ इत्यर्थः । लिङ्गं चात्र प्रत्ययः । “शोरध्ययने वृत्तम्” (७ । २ । २६) इत्यादि
निर्देशः । अधीताम् । अधीयाताम् । अधीष्वा । अध्ययै इति । “आडुत्तमस्य पिच्च”
(३ । ४ । ६२) इत्यादि गुणाभादेशयोर्गणादेशः । अध्यैतेति । आदिवृद्धौ यणः
परत्वात् इति । पूर्वं त्वाटि अन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यादादेशोश्चाध्यैयातामिति स्यादिति
भावः । घुमास्येति । हल्यग्रहणं ज्ञापकं विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायाम्
“असिद्धवदत्र” (६ । ४ । २२) इति न प्रवर्तते इति स्थितमाकरे । तेनाटि कार्ये इयद्
सिध्यति ॥ ३१८ ॥

३१९. विभाषा लुङ् लृङोः [२ । ३ । ५०]

इङो गाडादेशो वा स्यात् लुङ् लृङोः परयोः ।

३२०. गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिङित् [१ । २ । १]

गाडादेशात् कुटादिभ्यश्च परेऽङ्णिङितः प्रत्ययाः ङितः स्युः ।

३२१. घुमास्थागापाजहातिसां हलि [६ । ४ । ६६]

एपामात् ईत् स्याद्वलादौ किङिति । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट ।

३२२. गाङ् लिति [२ । ४ । ४६]

इङो गाङ् स्याल्लिति परे । अधिजगे । अध्येता । अध्येपीष्ट । अध्ये-
प्यते । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । दीधीते । “एरने-
काच” (६ । ४ । ८२) इति यण् । दीध्याते ।

विभाषा । अप्राप्तविभाषेयम् । गाङो ङकारो विशेषणार्थः ॥ ३१६ ॥

गाङ् कु० । गाडादेशादिति । अस्मिन् ङकारस्यानर्थकत्वादादेशस्यैव ग्रहणम् ।
न तु धातोर्गाङ् गतादित्यस्येति भावः । कुट कौटिल्ये इत्यकारान्तानुकरणेन बहुव्रीहिः ।
तेनापदान्स्त्वाज्जश्त्वाभावः । ङितः स्युरिति । परस्मिन् परशब्दप्रयोगादतिदेशोऽयम् ।
ङित इव कार्यमितेऽपि कुमुन्रित्यर्थः । न चैवमुच्चुकुटिपतीति सन्नो ङित्त्वादात्मने-
पदमपि स्यात् इति वाच्यम् । ‘अनुदात्तङित’ (१ । ३ । २) इत्यत्रोपदेशे इत्य-
नुवृत्तेः ॥ ३२० ॥

घुमास्येति । घुसंज्ञाः दाधारूपाः मेङ् प्रणिदाने, मा माने, माङ् माने, घा
गतिनिवृत्ती, गाङ् गतो, गै शब्दे, गा स्तुती इणो गा, इङो गाङ् च सर्वं गृह्यते, गामा-
दाग्रहणेष्वविशेषः (५० इति । पा पाने, पा रत्तणे, इत्यर्थं तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात् ।
ओहाव् त्यागे, पोऽन्तकर्मणि । हलि किम् ? ददतु । विङिति किम् ? ददाति । अध्यैष्टेति ।
गाङोऽभावे गुणः । आट् । वृद्धिः ॥ ३२१ ॥

गाङ् लिति । अधिजगे इति । एशि' आतो लोपः । तस्य ‘द्विवंचनेऽचि’ (१ । १ ।
५६) इति स्यानिवृत्त्वात्साच्चकस्य द्वित्वम् । गाडादेशस्य तु न स्थानिवच्चम् । “गाङ्
लिति” (२ । ३ । ४६) इति द्विलकारनिर्देशेन लकारादौ लिति लावस्थायामेव
विद्योयमानस्य तस्याजनिमित्तकत्वाभावात् । क्रादिनियमादिट् । अधिजगिषे । अधि-
जगिष्वे । दीधीङ् ॥ ३२२ ॥

१. दात्मनेपदमित्यारभ्य—नै शब्दे इत्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. एतोति क० पु० ।

३२३. यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः [७ । ४ । ५३]

दीधीवेव्योरन्त्यस्य लोपः स्याद् यकारे इवर्णे च परे । दीधीत् । दीधी-
याताम् । “दीधीवेव्यटात्” (१। १। ६) इति न गुणः । दीध्वै । अदीधीत् ।
अदीधिष्ट । दीध्याञ्चक्रे । एवं वेवीङ् वेतिना तुल्ये ।

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया

यीवर्णयोरिति । यकारेकार उच्चारणार्थः । इत्यभिप्रेत्याह—यकारे इति ।
(वरुणग्रहणं श्रूयमाणे एव इकारे यथा स्यात् । आदीघयतेरवुलि आदीघ्यक इति ।
एिलोपे स्यान्निवत्त्वान्मा भूदिति न्धासहरदत्तौ । भाष्यकैयटयोस्तु “नाग्लोपि”
(७।४।२) मूत्रे स्थितं वरुणग्रहणसामर्थ्याद् भूतपूर्वंगत्याश्रयणाद् एिलोपे ‘यीवर्णयोः’
(७ । ४ । ५३) इतीकारलोपादादोऽक पावेवक इत्येव भवति । इह दीध्वे इत्यादा-
वुत्तमे ईटि लोपोऽय न भवति । नित्यत्वाद्धृरेत्त्वे इटोऽदिति च कृते इवर्णास्याभावात् ।
दीध्वे इति । लोटद्याटः पित्त्वादगुणः । अदीध्याताम् । अदीध्यन् । दीध्याञ्चक्रे ।
“अनेकाच” वा०) इत्याम् । दीधिता । दीधिपोष्ट । दीधिष्यते । एवमिति । दीधीवद्
वेवीङ्प्युदाहार्यः इत्यर्थः । वेतिनेति वोगतिप्रजनकान्यसनखादनेषु इति घातुः । तेन
तुल्येऽयं वर्तत इत्यर्थः । वेवोते । वेव्याते । वेवीत् । वेवीयाताम् । अवेवात् । अवेव्याताम् ।
अवेविष्ट । अवेविपाताम् । वेव्याञ्चक्रे । वेविता । वेविपीष्ट । वेविष्यते । दीधीवेव्यो
द्यान्दसावेवेति भाष्यादिषु स्थितम् । कौमारास्त्वेती भाषायामनुमन्यन्ते इति तन्म-
तानुसारेणाचार्यैरप्युदाहृतौ । द्वावपि सेटी ॥ ३२३ ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

— : ० : —

१. वरुणग्रहणमित्यारभ्य—दीधियते इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

तत्स्थाने दीध्वे इत्यादावुत्तमे इटि लोपो न भवति नित्यत्वाद्भ्यते इत्येव पाठः ।

अथोभयपदप्रक्रिया

द्विप अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्विद्दृष्टि । अद्वेष्ट-इ ।

३२४. द्विषश्च [३ । ४ । ११२]

द्विपो लडो झेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषत् । अद्विष्ट । अद्विक्षत् ।
अद्विक्षत । दुह प्रपूणे । दादेर्यः । दोग्धि । दोग्धि । दुग्धि । धुक्च । धुग्ध्वम् ।
दोहै । अधोक् । अधुक्षत् । अधुक्षत । “लुग्वा दुह” (७ । ३ । ७२) इति
क्सस्य वा लुक् । अदुग्ध । “क्सस्याचि” (७ । ३ । ७२) अधुक्षाताम् ।
धुक्षोष्ट । एवं दिह उपचये । प्रणिदेग्धि । अधिक्षत् ।

लिह आस्वादने । घत्वदत्त्वादि । लेढि इत्यादि दुह्वत् । ऊर्णुञ्
आच्छादने ।

द्विष । इतश्चत्वारोऽनितः । पडुभयपदिनः । द्वेष्टि । द्विष्टः । द्वेक्षि । द्वेष्टे ।
द्विषाते । द्विक्ते । सादौ ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् “पढोः क् सि” (८ । २ । ४) इति कत्वम्,
पत्वम्, चत्वम् । द्विष्यात् । द्विषात । द्विषोयाताम् । द्वेष्टु । द्विष्टु । द्विद्धि इति ।
‘हुक्लभ्यो’ (० । ४ । १००) इति धित्वम् । ष्टुत्वम् । जश्त्वेन डः । द्वेपाणि ।
द्विष्टाम् । द्विक्च । द्विषी । अद्विष्टिति । लङ्ङि तिपि हल्ङ्ङादिलोपे अडागमे गुराः ।
वाऽवसाने । अद्विष्टेति । लडात्मनेपदम् । अद्विष्टदिति । “शल इगुपघ” (३ । १ । ४)
इति क्सः । कत्वपत्वचत्वानि । अद्विष्टत । अद्विष्टाताम् इति । ‘क्सस्याचि’
(७ । ३ । ७२) इत्यन्तलोपात् “आतो डित्तः” (७ । २ । ८) इतीय न । अद्विष्टत ।
बहुवचने क्सान्तलोपाभाव इत्येके । अद्विष्टन्त । अद्विष्टथाः । अद्विष्टाथाम् । अद्विष्टध्वम् ।
अद्विष्टि । अद्विष्टावहि । दिव्व प । द्वेष्टा । द्विष्यात् । ‘लिङ्ङिसिचौ’ (१ । २ । १९)
इति कित्त्वम् । द्विष्टीष्ट । द्विष्टोयास्ताम् । द्वेक्षति । द्वेक्षते । दुह । प्रपूरण रिक्तो-
करणम् । दोग्धीति । “क्लपस्तथोः” (८ । २ । ४०) इति घत्वम् । जश्त्वेन गः ।
दुग्धः । दुहन्ति । अथ “पूर्वात्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इति प्रागेवान्तादेशेऽभल्परत्वा-
न्न घत्वम् । एवं दुहते इत्यदादेशेऽपि । एकाचो वश” (८ । २ । ३७) इति स्वो-
भंपभावः । दोग्धि । दुग्धः । दुग्ध । दोह्नि । दुह्वः । दुग्धे । दुहाते । क्षुत्ते । धुग्ध्वे ।
दुह्यात् । दुहोति । दोग्वा । दुग्धीति । ‘हुक्लभ्यो’ (६ । ४ । १०९) इति हेधित्वम् ।
जश्त्वम् । दोहानि । दोहाव । दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् । धुक्चोति । ‘सवाभ्यां
वामौ’ (३ । ४ । ६९) घत्वं भपभावः । पत्वं चत्वं च्चः दोहै इति । आटः पिचवात्

३२५. ऊर्णोतेर्विभाषा [७ । ३ । ९०]

ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति । ऊर्णोति ।
ऊर्णुतः ।

गुणः । अधोनिति । लङि तिप्सिपोरितो लोपे हल्ङ्यादिलोपे गुणः । धत्वम् ।
भप्भावः । "वाऽवसाने" (८ । ४ । १६) अदुग्धाम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । अधुग्ध्वम् ।
अदुह्नि । अधुत्तदिति । लुङि च्त्वेः "शल इगुपध" (३ । १ । ४) इति वसः । भप्भावे
त्तः । अदुग्धेति । वसलुकि वरुणश्रयत्वाल्लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणाभावान्न
भप्भावः । अधुत्तन्त । अधुत्तत । धुत्तथाः । अदुग्धाः । अधुत्तायाम् । अधुग्ध्वम् ।
अधुत्तध्वम् । अधुत्ति । ताविति वक्ष्ये दन्त्यग्रहणाद् वकारेऽपि वसस्य वा लुक् ।
अदुह्नि । अधुत्तावहि । दोग्धासि । दोग्धासे । दुह्यादिति । यामुटः कित्त्वान्न गुणः ।
धुत्तीष्टेति । निङः सोयुटि भप्भावः । "लिङ्सिचौ" (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न
गुणः । धत्तोऽध्वम् । अत्र "इणः षोऽध्वम्" (८ । ३ । ७८) इति ढत्वं न भवति ।
धत्वे पत्वस्य पूर्वश्रामिद्धत्वेन षोऽध्वमोऽभावात् । कृते तु धत्वादौ सत्यपि पत्वे षोऽध्व-
मिणः परो न भवतीति । धोच्यते । एवं दिह उपचये इति । उपचयो लेपः । प्रणिदेग्धीति
'नेर्गद' (८ । ४ । १७) इति एत्वम् । धेत्ति । दिग्धे । धिन्ने । धिग्ध्वे । दिह्यात् ।
दिहीतदेग्धु । दिग्धि । दिग्धाम् । धित्व । दिहै । अधेक् । अदिग्ध । अधिग्ध्वम् ।
अधिक्तदिति । लुङ् च्त्वेः वसः । अधिक्तत । 'अदिग्ध । (अधिक्ताताम् । अधिक्तध्वम् ।
अधिक्ति । अदिह्नि । अधिक्तावहि । दिदेह । दिदिहे । देग्धा । दिह्यात् । धिक्तीष्ट ।
धेच्यति । धेच्यते । लिह । ढत्वधत्वादोनि) लिहति इति स्थिते उपधागुणे कृते
'हो ढः' (८ । २ । ३१) इति ढत्वम् । "भयस्तयोर्धः" (८ । २ । ४०) इति धत्वम् ।
आदिपदात् ष्टुत्वम् । ढो लोपः । आदिपदात् लीडः । ङित्त्वाद् गुणाभावे 'ढ्रलोपे' इति
दीर्घः । लेत्ति । लेह्यि । लिह्वः । लीडे । लिहाते । लिहते । लिक्ते । लिह्यात् । लिहीत ।
लेढु । लीडाद् वा । लीडि । हेर्धित्वे ष्टुत्वढलोपदीर्घाः । लेहानि । लीडाम् । लिहा-
ताम् । लिच्च । लाड्वम् । लेहै अलेट्—१।अलोढ । अलिहि । अलिक्तत् । अलिक्तत ।
अनोढ । अलिक्ताताम् । अलिक्तत । अलिक्तन्त । अलिक्तथाः । अलोढाः । अलिक्तध्वम् ।
अनोढ्वम् । अलिक्तावहि । अलिह्नि । लिलेह । लिलिहे । लेढा । लिह्यात् । लिक्तीष्ट ।
लिक्तीध्वम् । लेच्यति । लेच्यते । ऊर्णु ३ ॥ ३२४ ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा । हलि । हलादौ । स्तिपानिर्देशो यद् लुकि निवृत्त्यर्थः ।
ऊर्णोति । ऊर्णोतीति । वृद्धयभावे गुणः । ऊर्णुतः इति । ङित्त्वान्न गुणः । ऊर्णुते ।
ऊर्णुयात् । ऊर्णुवोत । ऊर्णोतु । ऊर्णुहि । ऊर्णावानि । ऊर्णुत । ऊर्णुष्व । ऊर्णावै ।
ऊर्णावावहे ॥ ३२५ ॥

१. अदुति इति क० पु० । एवं अधिक्तामित्यारभ्य—पत्यादीनीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३२६. गुणोऽपृक्ते [७।३।९०]

ऊर्णोतिरपृक्ते पिति हलि सार्वधातुके गुणः स्यात् । वृद्धेरपवादः ।
और्णोत् । और्णोः ।

३२७. ऊर्णोतिविभाषा [७।२।६]

इडादौ सिचि परे ऊर्णोतिवृद्धिः स्यात् परस्मैपदेषु । और्णावीत् ।
और्णावीत् ।

३२८. विभाषोर्णोः [१।२।३]

ऊर्णोतिरिडादिप्रत्ययो वा डित् स्यात् । और्णुवीत् । और्णुविष्ट । और्णु-
विष्ट । “ऊर्णोतिराम्निपेधो वक्तव्यः” (वा०) ।

३२९. अजादेद्वितीयस्य [६।१।२]

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकाचो द्वे स्तः ।

गुणोऽपृक्ते । और्णोत् इति । लब्धात् । “आटश्च” (६।१।९०) इति
वृद्धिः । और्णवम् । और्णुत् । और्णुवाताम् । और्णुवि ॥ ३२६ ॥

ऊर्णोतिः । सिचि वृद्धौ प्राप्तायां विभाषेयम् ॥ ३२७ ॥

और्णुवीदिति । इत्स्वेन गुणवृद्धयोर्धोरपि निपेधादुवङ् । और्णुविष्टेति ।
परस्मैपदेष्विति वचनान्न वृद्धिः । और्णुविष्टेति । इत्स्वपक्षे उवङ् । “ऊर्णोतिराम्निपेधो
वक्तव्यः” (वा०) इति । ऊर्णोतिर्णुवद्भावो वाच्य इति कृदन्ते वक्ष्यति । ततो नुवद-
भावेनानेकाच्चाभावादि जादित्वाभावाच्चेति भावः । तदुक्तम्—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्ग्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आभश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥ ३२८ ॥ इति ।

अजादेरिति । “एकाचो द्वे प्रथमस्य” (६।१।१) इति प्राप्स्य प्रथमद्विव-
चनस्यापवादः । विहितविशेषणं चेतत् । अजादेर्धातोर्विहिते लिडादाविति । तेनेयाय,
उवापेत्यादावप्रसङ्गः । न चास्तेर्भूभावे सनि बुभूपतोत्यादावपि द्वितीयस्य प्रसङ्गः ।
आर्घधातुके इति विषयसप्तमीत्वात् सनोऽजादेरविधानात् । अयवाऽनभ्यासस्येति
वहुव्रीहिस्तेन साभ्यासस्य न भविष्यति । अत्र चेकाचसूत्रविरोधः शब्दालङ्कारे
परिहृतः ॥ ३२९ ॥

१. एकाच्चाभावादजादित्वादिति क० पु० ।

२. प्राप्स्येति नास्ति क० पु० ।

३३०. न न्द्रा। संयोगादया [६ । १ । ३]

द्वितीयस्यैकाचोऽवयवाः संयोगादयो नदराः द्विर्नोच्यन्ते । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णविता । ऊर्णविता । एञ् स्तुतौ ।

३३१. तुरुस्तुशम्यमा सार्वधातुके [७ । ३ । ९५]

एभ्यः पितो हलः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा स्यात् । स्तवीति । स्तौति । अभिष्टौति । अस्तवीत् । अस्तौत् । न्यस्तावीत् । न्यष्टावीत् । अस्तोष्ट । तुष्टोथ । तुष्टुव । स्तोता । स्तोपीष्ट । डु क्षु शब्दे । क्षविता । रु शब्दे । रौति । रवोति । अरावीत् । रविता । इड्वेग्येको । रीता । णु स्तुतौ । नुरुस्त्विति पाठाश्रयणादीड् वेति केचित् । नौति । नवीति । नविता । एकीयमते वेट् । नोता । मृञ् व्यक्तायां वाचि ।

न न्द्राः इति । द्वितीयस्यैकाच इति । एतच्च द्वितीयस्येत्यनुवृत्तलंभ्यत इति वृत्तिकारः इन्द्रोपिपतीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमजादेरित्यवश्यमनुवर्तनीयम् । कर्मधारयश्चायम् । तेनादिभूतादचः परस्यैकाचः संयोगादयो नदरा इत्युक्तेः । पर्यवसन्नमेतत् । द्वितीयस्येत्याचार्याणामभिप्रायः स्फुटीकरिष्यते चायम्' ष्यन्तप्रक्रिया नदरा इति । नकारदकाररेफा इत्यर्थः । ऊर्णुनावेति । ऊर्णुं अ इति स्थिते "प्राट्टवर्गस्तवर्गजः" इति वचनात् नकारस्थाने जातस्य एकारस्य "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इत्यसिद्धत्वात् नु शब्दस्य द्वित्वम् । कृते तु तस्मिन् पूर्वस्य एत्वम्, द्वितीयस्य तु व्यवधानान्न भवति । "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" (५०) इत्येतत् एत्वविषये नास्ति । "उभौ साभ्यासस्य" (८ । ४ । २१) इति ज्ञापकात् । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनुविथ' । वा द्वित्वम् । ऊर्णुनविवेति । वस्मसोः "असंयोगान्निट् कित्" (१ । २ । ५) इति नित्यकित्त्वादुवर्द्धेव । अर्णुनुवे । ऊर्णुनुविषे । ऊर्णुनुविध्वे । ऊर्णुनुविद्ध्वे । ऊर्णुनितेत्यादि । एवञ्चावातिदेशेऽपि । उपदेश एकाजनुदात्तत्वाभावान्नेड्निषेधः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुविष्यति । ऊर्णुविष्यते । ष्टुञ् ॥ ३३० ॥

तुरुस्तु । तु इति सौत्रो धातुः वृद्धचर्यः । हिंसाथं इत्येके । गत्यर्थ इत्यपरे । रु शब्दे । एष्टु स्तुतौ । शम् उपशमे । अमु गत्यादौ । अत्र शम्यमोश्चन्दसि विकरणलुकि हलादिसार्वधातुकमनन्तरं भवति । शमोध्वम्' । अभ्यमिति । आपिशलास्तु

१. धार्यमिति नास्ति क० पु० ।

२. द्वित्वे इति ख० पु० ।

३. ऊर्णुं नुविषेत्यारभ्य ऊर्णुनविषे इत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४. अभिगौरामोद्ध्वम् अभ्यमिति इति क० पु० ।

३३२. ब्रुव ईट् [७ । ३ । ९३]

ब्रुवः परस्य पितो हलः सार्वधातुकस्य ईडागमः स्यात् । ब्रवीति । ब्रूते ।

३३३. ब्रुव। पञ्चानामादित आहो ब्रुवः [३।४।८४]

ब्रुवो लडादिपञ्चानां णलादिपञ्चादेशाः वा स्युः, ब्रुव आहादेशश्च ।
आह । आहतुः । आहुः ।

सर्वेषामपि छन्दस्येवेड्विधानमिदमिदमित्याहुः । एभ्यः पित इति । अतः पित इति परमतेनेदम् । “नाभ्यस्तस्य” (७ । ३ । ८७) इत्यतः सार्वधातुक इति वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् इत्याकरे स्थितत्वात् । तेनाविशेषात् पित्यपि चेड् भवति स्तोतीति । “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” (७ । ३ । ८६) इति वृद्धिः । ईट्पञ्चेऽहलादि-त्वाद् गुण एव । अभिष्टीतीति । “उपसर्गात् सुनोतीति” (८ । ३ । ६५) इति पत्वम् । स्तुतः । ईट्पञ्चे स्तुवीतः । अह्लादित्वान्नेट् । स्तुवन्ति । स्तवीपि । स्तौपि । स्तुयः । स्तुवीयः । स्तुवीय । स्तवीमि । स्तौमि । स्तुवः । स्तुवीवः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुपे । स्तुवीपे । स्तुप्ये । स्तुवीध्वे । स्तुवहे । स्तुवीवहे । इत्याद्युन्नेयम् । स्तुयात् । स्तुवीयात् । स्तुवीत । स्तुवीतु । स्तुहि । स्तुवीहि । स्तवानि । अस्तौत् । अस्तवीत् । अस्तुताम् । अस्तुवीताम् । अस्तुवन् । न्यष्टावोदिति । लुङि सिच्, “इट ईटि” (८ । २ । २८) सिचि वृद्धिः । अट् । “सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि” (७ । ३ । ७१) इति पत्वं वा । अस्तोष्टेति । आत्मनेपदित्वादिडभावः । तुष्टाव । तुष्टोथ । तुष्टुव । तुष्टुम । तुष्टुवे । तुष्टुपे । तुष्टुवहे । स्तोता । स्तुयात् । स्तोपीष्ट । स्तोष्यति । स्तोष्यते । ट् च् । ट् इत् क्षत्रयुरित्ययुजर्थः । इत्स्त्रयः परमेपदिनः । चत्वारः सेटः । चोति । चुयात् । चोतु । अचौत् । अचावोत् । चुक्ताव । चवितेति । सेट्कत्वमस्य दर्शयति । च्त्तुयात् । च्चि-प्यति । रु । रीति । रवीतीति । तुरुस्तुशम्यमः (७ । ३ । ६५) इति वेट् । रतः । रवोतः । रुयात् । रवीयात् । रीतु । रवीतु । रुहि । रवीहि । रवाणि । अरवोत् । अरोत् । अरावादिति । सिचि वृद्धिः रुवाव । रुविय । रुविव । इड् वेत्येके इति । रुदुस्तुतुघातूनां लिटं विना इड् वेति केचित् इत्युक्तत्वात् । तेनारीपीत् । अरीष्टाम् इत्यपि ज्ञेयम् । णु । रुवत् प्रक्रिया । ब्रू ॥ ३३१ ॥

ब्रुव ईट् । पितो हल इति । हलादेः पित इत्यर्थः ॥ ३३२ ॥

ब्रुवः पञ्चानामिति । पञ्चानां लडादेशानामिति संबन्धादन्यत्र बलुप्तसंबन्धः^१ पञ्चैव णलादयोऽत्र भवन्तीत्याह—णलादिपञ्चादेशा इति । आहादेशश्चेति । णला-दिसन्नियोगेनेत्यर्थः । ब्रुव इति पुनर्वचनं पर्यायेण प्रकृतानां णलादीनामेवायमादेशो मा विज्ञायोति ॥ ३३३ ॥

१. बलुप्तसंबन्धादिति क० पु० ।

२. मेवादेश इति क० पु० ।

३३४. आहस्थः [८ । २ । ३५]

आहो हस्य थः स्यात् झलि । चर्त्वम् । “ब्रुव ईट्” (७ । ३ । ९३)
इति प्राप्ते आहो ब्रुव ईट् न । आत्थ । आहधुः । पक्षे सुगमम् ।

३३५. ब्रुवो वचिः [२ । ४ । ५३]

ब्रुवो वच्यादेशः स्यादार्यधातुके । इकार इत् । अवोचत् । अवोचत ।
उवाच । ऊवे ।

इत्यदादिप्रक्रिया

आहस्थः । “नहो धः” (८ । २ । ३४) इति प्रकृतधत्वं विहाय थकारकरण
भयस्तयोर्धत्वं मा भूदिति । पत्ते इति । ब्रूत । ब्रुवन्ति । ब्रुवोपि । ब्रूथः । ब्रूय ।
ब्रुवोमि । ब्रूवः । ब्रूते । ब्रूये । ब्रूयात् । डिच्च पिन्न भवतीत्यपित्त्वादीडभावः । ब्रुवीत् ।
ब्रुवीयाताम् । ब्रुवीतु । ब्रूतात् । ब्रूहि । ब्रुवाणि । ब्रूताम् । ब्रूष्व । ब्रुवै । अब्रूत् ।
अब्रुवाताम् । अब्रुवि ॥ ३३४ ॥

ब्रुवो वचिः । इकार इत् इति । एतोति इत् इकार उच्चारणार्थः । तेन
‘इदित’ (७ । १ । ५८) इति (नुम्* न भवति । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी ।
तेन वाच्यमित्यत्र प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः वच्यादेशे “ऋहलोर्ष्यत्” भवति । परसप्तम्यां
तु अचो यत् स्यादिति । अवोचत् इति) लुङि “अस्यतिवक्ति” ३ । १ । ५२)
इति च्नेरङ् । “वच उम्” इत्युमागमः । अवोचतेति आत्मनेपदे । उवाचेति । वचे-
द्वित्वे कृते ‘लिट्घभासस्य’ (६ । १ । १७) इति सप्रसारणम् । “अत उपधायाः”
(७ । २ । ११) इति वृद्धिः । ऊचतुः । ऊचुः । किति “वचिस्त्वपि” (६ । १ । १५)
इति सप्रसारणे कृते द्वित्वम् । उवचिथ । ऊचिव । क्वादिनियमादिट् । थलि “उपदेशेऽ-
त्वतः” (७ । २ । ६२) इतोष्णिपेधो न भवति । उपदेशग्रहणस्य धातूपदेशपरत्वात् ।
अयं त्वादेशोत्तरकालं धातुर्नोपदेश इति । वका । उच्यात् । उच्यास्ताम् । वक्षीष्ट ।
वक्ष्यति । अब्रुवत् ॥ ३३५ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवशामलो-
त्तंसः श्रीनरसिंहसूरिरभवत् प्रत्यक्तवाचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतो सत्प्रक्रियाव्याकृतो
श्रीकृष्णस्य कृतो समाप्तिमगमत् सादादिकी प्रक्रिया ॥ १ ॥
इत्यदादिः ॥ ७०० ॥

अथ ह्यादिप्रक्रिया

३३६. जुहोत्यादिभ्याः श्लुः [२ । ४ । ७५]

जुहोत्यादः परस्य शपः श्लुः स्यात् । लुकोऽपवादः ।

३३७. श्लौ [६ । १ । १०]

श्लौ सत्यनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः ।
“अदभ्यस्तात्” (७।१।४) “हुरनुवोः” (६।४।८७) इति यण् । जुह्वति ।
जुहुधि । जुह्वान् । “जुसि च” (७।३।८३) इति गुणः । अजुह्वुः । अहौषीत् ।

३३८. भौह्रीभूह्रवां श्लुवच्च [३ । १ । ३९]

एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् आमि श्लाविच कार्यं च । जुहवामास । जुह्वान् ।
उवङ् जुहुवतुः । त्रिभौ भये । विभेति ।

हु । दानं हविषः प्रक्षेपमात्रम्, न हविविशिष्टम् । तथा सति हविषो धात्वर्थेऽन्त-
र्भूतत्वादकर्मकत्वं स्यात् । ततश्च यवागूं जुहोति इति कर्मणि द्वितीया नोपपद्येत ।
इतः पट् परस्मैपदिनः । प्रयोऽनितः । जुहोत्यादिभ्य इति । यद्यनन्तरस्य यङ् एव
श्लुविधीयते । ततः “श्लौ” (६ । १ । १०) इति द्विवचनविधानमनर्थकं प्रत्ययलक्षणेन
“सन्धोः” (६ । १ । १६) इत्येव सिद्धेः । तस्माच्छ्रप एव व्यवहितस्यापि विधीयते
इत्याह—शपः श्लुः स्यादिति । लुकोऽपवादः इति । “अदिप्रभृतिभ्यः” (२ । ४ । ७२)
इति प्राप्तस्य । अदादिसमाप्ती वृत्करणाभावादिति भावः ॥ ३३६ ॥

श्लौ । श्लुरिति प्रत्ययादर्शनमुच्यते । तस्याभावरूपस्य साक्षात् परत्वं न
संभवतोत्यतो विषयसप्तमीपमित्याह—श्लौ सतीति । जुहोतीति । “कुहोषचुः”
(७ । ४ । ६२) इति । हस्य ऋः । तस्य “अभ्यापे चर्च” (८ । ४ । ५४) इति
जश्त्वेन जकारः । जुहुयात् । जुहोतु । जुहुधीति । “हुभ्लभ्यः” (६ । ४ । ८७) इति
ह्रैधिः । जुह्वानि इति । “आडुत्तमस्य पिच्च” (३ । ४ । ६२) इति पित्त्वाद् गुणः ।
अजुहोत् । अजुह्वुरिति । “सिजभ्यस्त” (३ । ४ । १०६) इति भेर्जुस् । अहौषीदिति ।
सिचि वृद्धिः ॥ ३३७ ॥

भौह्रीभूह्रवामिति । श्लुवत्कायपेक्षया सूत्रे पष्ठौ । सन्नियोगशिष्ट-
त्वात्वामपि तेभ्य एव विज्ञायते इत्याह—एभ्य इत्यादि । श्लाविच श्लुवत् ।
“तत्र तस्येव” (५ । १ । ११६) इति सप्तमीसमर्थाद् वतिरित्याह—आमि श्लाविवेति ।
तत्पुनर्द्वित्वं भूत्रामित्त्वं च । जुहावेति । आमभावे “लिटि धातोः” (६ । १ । ८)
इति द्वित्वे वृद्धिः । जुहोय । भारद्वाजनियमादिङ् वा । जुहुविच । क्रादिनियमादिट् ।
होता । ह्यात् । होष्यति । त्रिभौ । त्रि इत् । त्रोटः काथं । विभेतीति । श्लौ द्वित्वम् ।
ह्रस्वः । “अभ्यासे चर्च” (८ । ४ । ५४) इति जश्त्वेन वकारो गुणः ॥ ३३८ ॥

३३९. भियोऽन्यतरस्याम् [६ । ४ । ११]

भिय इकारान्तादेशो वा स्यात् सार्धधातुके किञ्चिद्दिति हलि । विभीतः । विभितः । विभ्यति । विभियात् । विभीयात् । अविभयुः । विभयामास । विभाय । ह्री लज्जाम् । जिह्वेति । जिह्वियति । जिह्वयामास । जिह्वाय । पृ पालनपूरणयोः ।

३४०. अर्त्तिपिपत्योश्च [७ । १ । ७७]

अनयोरभ्यासस्येदन्तादेशः श्लौ । पिपत्ति ।

३४१. उदोष्ठ्यपर्वस्य [७ । १ । १०२]

ओष्ठ्यपूर्वस्य ऋत् उत् स्यात्किञ्चिद्दिति । रपरत्वम् । “हलि च” (६।१।११४) इति दीर्घः । पिभूर्तः । पिपुरति । पिभूर्यात् । अपिपः । अपिपरुः । अपारीत् ।

भियो । सार्धधातुके किञ्चिद्दिति हलीति । अनुवृत्तिसौकर्यादितदुक्तम् । पुनरस्य प्रयोजनमस्ति । अभ्यस्तस्येत्यधिकाराद् सार्धधातुकेऽस्याप्रसङ्गात् । विभेतोति । विभ्यतु इत्यादी किञ्चित्त्वाद्दोषाभावात् । यत् इत्त्वसामर्थ्याद् गुणो यण् च न स्यादिति प्राचोक्तम् । तदसत् । विभिव इत्यादी किञ्चिद्दिति हल्यात्त्वस्य चरितार्थत्वात् । विभेतु । विभितात् । विभीतात् । विभीताम् । विभिहि । विभीहि । विभयानि । अविभेतु । अभेपोत् । विभयामासेति । “भीह्री” (३।१।३६) इति ग्राम्ण्यनुवद्भावो । विभाय । विभ्यतु । विभयिय । विभेय । भारद्वाज-नियमाद्देट् । क्रादिनियमादिट् । विभ्यिब । भेता । भेष्यति । ह्री । जिह्वियति । “अदभ्यस्तात्” (७।१।४) इत्यत् । संयोगपूर्वत्वाद् “एरनेकाचो” (६।४।८२) इति यण् न । इयङ् । जिह्वीयात् । जिह्वेतु । जिह्वीहि । जिह्वयाणि । अजिह्वेतु । अह्वेपोत् । जिह्वयामास । “भीह्री” (३।१।३६) इत्याम् । श्लुवद्भावः । हेता । ह्रीयात् । हेष्यति । पृ ॥ ३१६ ॥

अर्त्तिपि । ऋ गतौ । पृ उक्तः । पिपत्तीति परत्वाद् गुणे रपरे च श्लौ द्वित्वे हलादिः शेषः । अकारस्येत्वम् ॥ ३४० ॥

उदोष्ठ्य । अङ्गस्येति वर्तते । तेनीष्ठ्यो विशेष्यते । तत्तत्सार्धधातुव्यधो य ओष्ठः स पूर्वो यस्माद्दृकारात्तदन्तस्य धातोरत्वम् । अलोऽन्यस्येत्यर्थः संपद्यते, तेन समोर्ण-

१. वि नियामोति क० पु० ।

२. अभ्यस्तोदित्यसंयोगेति क० पु० ।

पपार । “ऋच्छत्यताम्” (७।४।११) पपरतुः । गुणत्वान्नेच्चम् । परीता ।
परिता । पूर्यात् । ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृथात् । पिप्रतु ।
पता । प्रियात् । “रिड् शयर्गुलङ्क्षु” (७।४।२८) ओहाक् त्यागे । जहाति ।

३४२. जहातेश्च [६।४।११६]

जहातेरात् इद् वा स्यात् सान्नघातुके विडति इति । जहितः ।

मित्यादौ न भवति । विडतीति । गुणवृद्धिभ्यां स्वविषये बाधितत्वात्तद्भिन्नोऽस्य विषय
इति भावः । विडतीति चोपनक्षणां तेन प इत्यस्यानुकरणेऽपि भवति । पूः । पुरो ।
पुरः इति । पिपुरति । “अदभ्यस्तात्” (७।१।४) इत्यत् । पिपपि । पिपत्तु ।
पिपूतत्-वा । पिपुरतु । पिपृह् । पिपरणि । अपिपरिति । लङ् तिपि गुणे रपरे हल्-
ङ्यादिलोपे विसर्गः । अपिपररिति । ‘जुसि च’ (७।३।८३) इति गुणे अपिपरम् ।
अपारीत् । अपारिष्टाम् । पपार । पपरतुः इति । यदा तु “शुदप्रां ह्रस्वो वा”
(७।४।१२) इति ह्रस्वस्य भविष्यति तदा गुणाभावात् पप्रतुरित्यपि भवति ।
किं तु ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्तीति वक्ष्यमाणेन गतार्थत्वादयं विशेषो न दशितः ।
गुणत्वादिति “न शशद्रद” (६।४।१२६) इत्यादिनिषेवादित्यर्थः । परिता ।
परोतेति । ‘वृत्तो वा’ इति दीर्घः पूर्यात् । परिप्रति । ह्रस्वोऽपीति । ह्रस्वान्तोऽपी-
त्यर्थः । तेनायमेति अस्तीति चोरस्वाम्यादिभते इत्यर्थः । वृत्तित्यासपदमञ्जरीप्रदी-
पादिपुत्रो दीर्घान्त एवेति स्थितम् । सति हि ह्रस्वान्ते ‘शुदप्रां’ (७।४।१२) इति
ह्रस्वस्य विधानमनर्थकं स्यात् । घातुद्वयमादाय रूपद्वयोपपत्तेः । ह्रस्वानारम्भे च
पपूर्वानिति क्वसौ न सिद्धयेदिति प्रयोजनान्तराभिधानं चायुक्तं स्यात् । ह्रस्वान्त-
घात्वन्तरेणाप्युपपत्तेः । पिपूतः इति ऋतोऽभावान्नोत्वम् । पिप्रतीति । अदादेशे यण् ।
पप्रतुरिति । ‘ऋतोऽभावान्न गुणः । पपयं । पप्रिव । प्रियात् । रिड् । परिष्यति ।
“ऋद्धनोः स्ये” (७।२।७०) इतोद् । ओहाक् । ककारो “हृश्च व्रीहिकालयोः”
(३।१।१८) इत्यत्र हाको हाडश्च सामान्यग्रहणविधानार्थः । जहातीति । श्लो
द्वित्वेऽभ्यासस्य ह्रस्वे ‘कुहोश्चुः’ (७।४।६२) ॥ ३४१ ॥

जहातेरिति । जहातेरिति निर्देशो जिहीतेर्निवृत्त्यर्थः । जहातु । जहीतात् ।
अजहिताम् । अजहीताम् । अजहुः । अहासीत् । अहासिष्टाम् । “यमरम्” (७।२।७३)
इतोऽसकौ । जहौ । जहतुः । जहिव । हाता ॥ ३४२ ॥

३४३. ई हल्यघो। [६।४।११३]

आभ्यस्तपोरात् ईत् स्यात् सार्वधातुके षिङ्गति हलि न तु घुसंज्ञकस्य ।
जहीतः । “श्नाभ्यस्तयोः” (६।४।११२) इत्यातो लोपः । जहति ।

३४४. लोपो यि [६।४।११८]

जहातेरातो लोपः स्यात् सार्वधातुके ये परे । जहात् ।

३४५. आ च हौ [६।४।११७]

जहातेहौ परे आकारान्तादेशो वा स्यात् । पक्षे इ ई च । जहाहि । जहिहि ।
जहीहि । हेयात् । ऋ इत् । “अतिपिपच्योः” (७।४।७७) इतीच्चम् ।
“अभ्यासस्याप्रवर्णे” इयति । इयतः । इयति । इयवः । इयथात् । इयराणि ।
ऐयः । ऐयताम् । ऐयेरुः । ऐयेरम् । आपीत् । आरत् । आर । णिजिर्
शौचपोषणयोः ।

३४६. निजां त्रयाणां गुणः श्लौ [७।४।७५]

निजविजविपामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनिके ।
नेनेक्तः । नेनेग्धि ।

हेयादिति । ‘एलिङि’ (६।४।६७) इत्येत्वम् । हास्यति ऋ । इयतीति ।
गुणो द्वित्वम्, हलादिः शेषः । इत्वम् । इयङ् । इयतः इति । द्वित्वान्न गुणः । द्वित्वम् ।
उरत् । हलादिः शेषः । इत्वम् । इयङ् । इयतीति । “अदभ्यस्तात्” (७।१।४)
इत्यत् । इयर्तु इति । गुणः इयङ् । इयराणीति । “आहुत्तमस्य पिच्च” (३।४।१२)
गुणः । रपरः । ऐयः इति । लङि । तिपि । गुणः । रपरः । द्वित्वम् । हलादिः शेषे
इत्वम् । इयङ् । आट् । वृद्धिः । तिलोपः । रेफस्य विसर्गः । ऐयरिति । जुसि गुणः ।
ऐयरिति । मिपोऽम् गुणः । आपादिति । सिचि वृद्धिः । “ऋसृभ्यामङ् वा” इति
केचिदित्युक्तेः । तिच् । आर्षीमिति । “सतिशास्त्यति” (३।१।१६) इत्यङ्पत्ते ।
“ऋदृशोऽङि गुणः” (७।४।१६) इति गुणः । आरत् । “ऋच्छ्रयृताम्”
(७।४।११) इति गुणः । आरतुः । “इडत्याति” (७।४।६६) इतीट् । आरित्यि ।
आदिनियमादिट् । आरिवि । अर्ता । “गुणोऽति” (७।४।२६) इति गुणः । अर्थात् ।
अरिष्यति । णिजिर् । इतो द्वाबुभयपदिनो ॥ ३४५ ॥

निजां त्रयाणांमिति । त्रयाणां ग्रहरां “भृशामित्” (७।४।७६) इत्येत-
दप्यम् । अय एव निजादयो वृत्करणात् । नेनेक्ति इति । नेनिकः । द्वित्वान्नोपघात्वे

३४७. नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके [७।३।८७]

लघूपधस्याभ्यस्तस्य गुणा न स्यादचि पिति सार्वधातुके । नेनिजानि ।
नेनिजाव । नेनिजाम् । अनेनेक् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनिजत् ।
“इरितो वा” (३ । १ । ५७) इत्यङ् । अनैक्षीत् । एवं विचिर् पृथग्मात्रे ।
वेवेक्ति । वेवेक्तः । विष्णु व्याप्तौ । वेवेष्टि । छदिच्चादङ् वेति कैचित् ।
अधिपत् । अचिक्षत् । जन जनने । जनन्ति ।

३४८. जनमनखनां सञ्ज्ञलोः [६ । ४ । ४२]

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् झलादौ सनि विडति च झलि । जजातः ।
“गमहन” (६ । ४ । ९८) इत्युपधालोपः । जज्ञति । “ईद्जनोर्ध्वं च”
(७ । २ । ७८) इतीट् । अजनिपि । अजन्मि । अजन्धः । “ये विभापा”
(६ । ४ । ४३) अजन्यात् । जजायात् ।

गुणः । नेनिजायात् इति । नेनिजीत् । नेनेक् । नेनिग्व इति । हेधिः । अपित्त्वान्म
गुणः । नेनिजानीति । आटः पित्त्वाद् गुणः प्राप्तः नेनिकम् । अनेनेगिति । उपवागुणः ।
हलङ्बादिलोपे चोः कुः । वाऽवसाने । अनेनिकाम् । अनेनिजुरिति । अनिगन्तत्वान्म
जुसि गुणः । अनेनिजानीति । “नाभ्यस्तस्या” (७ । ३ । ८७) इति न गुणः ।
अनेनिक । अनेपोत् इति । सिचूपत्ते हलन्तस्येति वृद्धिः । कुत्वं पत्वं चः । “भ्रूलो
भ्रुलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । अनिक । अनिचाताम् । अनिगध्वम् ।
निनेज । निनेजिय । निनिजे । नेका । रिज्यात् । निचोष्ट । “लिङ्सिचौ” (१।२।११)
इति कित्त्वम् । नेद्वयति । नेद्वयते ॥ ३४६ ॥

एवमिति वेवेक्ति । वेवेक्ते । वेका । विज्यात् । विचोष्ट । “लिङ् सिचौ”
(१ । २ । ११) इति कित्त्वम् । वेद्वयति । वेद्वयते । इत्यादि । उन्नेयम् । विष्णु ।
एपोऽपि स्वरितेत् इति माधवः । वेवेष्टीति द्वित्वेऽभ्यासस्य गुणः । उपधा गुणः ।
प्लुत्वम् । वेविपति । वेवेक्ति । वेवेष्मि । वेविष्यात् । वेवेष्टु । वेविड्ढि । हेधिः ।
पस्य जश्त्वेन ङः । प्लुत्वम् । वेविपाणि । अवेवेट् । अवेविपुः । वेति केचिदिति ।
स्वामिधनपालादयो ह्युदितमेतं प्रतिपन्नास्तन्मते लृदित्वाभावादङ् नास्तीत्यर्थः ।
अविचदिति । “शल इगुपयात्” (३ । १ । ४५) इति वसः । अविचताम् । अविचत ।
अविचाताम् । अविचत । अविचन्त । विवेप । वेष्टा । विष्यात् । वेद्वयति । जन । सेट् ।
परस्मैपदी । जनन्तीति द्वित्वे हलादिः शेषे चानुस्वारपरसवर्णौ ॥ ३४७ ॥

जनसन । अङ्गाच्छिष्यस्य प्रत्ययस्य भ्रूला विशेषणात्तदादिविधौ भ्रूलादा प्रत्यये
इत्यर्थो भवति । स च विडतीत्यनेन विशेष्यते । अनुदात्तोपदेशेत्यनुवृत्तं तु भ्रूलग्रहणं
सनी विशेषणम् । भ्रूलादौ सनीति । तेन सिसनिपतीत्यत्र “सनीदन्तर्ध” (७ । २ । ४६)

डु दाञ् दाने । “नेर्गद” (८ । ४ । १७) इति णत्वम् । “श्नाभ्य-
स्तयोः” (६ । ४ । ११ , इत्यातो लोपः । दत्तः । ददति । दद्व । दत्ते ।
ध्वसोरेचाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदात् । “स्थाञ्चोरिच्च”
(१ । २ । २७) अदित । अदिपाताम् । देयात् । डुधाञ् धारणपोषणयोः ।
प्रणिदधाति । अन्तर्दधाति । श्रद्दधाति ।

३४९. दधस्तथोश्च [८ । २ । ३८]

द्विरुक्तस्य झपन्तस्य धातोर्वशो भप् स्यात् तथयोः स्ध्वोरश्च परतः ।
वचनसमर्थ्यादालोपस्य न स्थानिवत्ता । धत्तः धत्थः । धत्से । धद्ध्वे । धेहि ।
अधित । धेयात् । डुभृञ् धारणपोषणयोः ।

इतीदं पक्षेऽभ्रलादित्वात्त्व 'दा न भवतीत्याशयेन व्याचष्टे—सेट्त्वेन सतो भ्रलादे-
रसंभवात् । जजाव इति । आत्वे सवर्णदीर्घः । जज्ञति इति । अदादेशः । श्चुत्वेनत्रः ।
जज्रोक्तः । “इङ्जनोर्ध्वे च” (७ । २ । ७८) इतीदं इति । एतत् परमत्तनोक्तम् ।
सेध्वेशब्दयोरेवेङ्विधानाज्जर्जसीत्येव भवतीत्याकरे स्थितत्वादिति तत्रैवोक्तम् ।
जजन्व इति । अभ्रलादित्वान्नात्त्वम् । जजन्तु । जजातात् वा । जजाताम् । जजतु ।
जजाहि । जजनानि । अजनम् । अजजाताम् । अजनुः । अजजनम् । अजनीत् ।
अजानीत् । अजान । अजतु । जनिता । जायात् । जन्यादित्यादि । छान्दसोऽयम् ।
“गणान्ते छन्दसि” इति वचनात् । तच्च घृत्तरणे दीप्ती चेत्यादीनां पूर्वोपामपि शेष
इति माघवादयः । डुदाञ् । इतो गणान्ता अनिटः । डुइत् । “द्वितः त्रिपः”
(३ । ३ । ८८) “कत्रेर्भविन्त्यम्” (४ । ४ । २०) इति प्रयोजनम् । त्रित्वमुभय-
पदार्यम् । प्रणिददाति । “नेर्गद” (७ । ४ । ४५) इति एत्वम् । दत्त इति । अधो-
रिति निषेधादिह ई हल्यघोः” (६ । ४ । ११३) इति नास्ति । आलोपस्य “न पदान्त”
(१ । १ । ५८) इति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चत्वम् । दद्यात् । ददोत । ददानु । देहीति ।
ददाहि इति स्थिते आलोपात्परत्वदेत्वमाक रस्य । दत्तात् । अत्र ध्वसोरेत्वात् परत्वा-
देस्तातडि कृते पुनरेत्वं न प्रवर्तते ‘सकृद् गतो’ इति न्यायात् । अददात् । अदत्तम् ।
अददुः । अदत्त । अदादिति । लुङि “गातिस्या” (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् ।
अदितेति । लुङि आत्मनेपदे अदासत् इति स्थिते इत्वम्, सिच्च कित् इति न गुणः ।
“ह्रस्वादङ्गात्” (८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । अदिद्ध्वम् । अदिद्ध्वम् ।
अदिपि । ददौ । ददतु । ददाय । ददिय । दाता । देयादिति । “एलिङि” (६ । ४ । ६७)
इत्येत्त्वम् । दास्यति । डुधाञ् । प्रणिदधाति । “नेर्गद” (८ । ४ । ४५) “अदन्तरोरुप-
सर्गवद्वृत्तिर्वाच्या” इति वचनात् सयोः प्राक्प्रयोगमुदाहरति अदधातीत्यादि ॥३४८॥
दधस्त । दध इति कृतद्वित्वस्याभ्यासकार्यस्य धात्रोऽनुकरणम् । न तु दध धारणे
इत्यस्य व्याख्यानात् इति व्याचष्टे—द्विरुक्तस्य भपन्तस्येति तेन दधातीत्यत्र न भवती-

३५०. भृजामित् [७ । ४ । ७६]

‘भृज्-माङ्-ओहाङ्’ एषामभ्यासस्येत् स्यात् श्लौ । विभर्ति । विभृतः । विभ्रति । विभ्रध्वे । अविभः । अविभरुः । अभार्षीत् । अभृत । विभरामास । वभार । वभर्थ । वभृव । भर्त्ता । माङ् माने शब्दे च । ईत्त्वम् । प्रणिमिमीते । अचि आलोपः । मिमाते । मिमते । अमास्त । एवं ओहाङ् गतौ ।

इति ह्यादिप्रक्रिया ।

त्यर्थः । यद्येवम् घत्त इत्यत्रापि न स्यात् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यन्तत्वात् अत आह वचनसामर्थ्यादिति । नहि विना अल्लोपे धाञ् भ्यन्तः संभवति । सति च स्थानिवत्त्वे वचनमनवकाशं स्यादित्यर्थः । सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे ईदृशं व्यवधानमाश्रयिष्यते न श्रुतिकृतमिति वा परिहरणीयम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इति तु न परिहृतम् सवर्णादिपु निषेधारम्भेणास्य प्रायिकत्वात् । घत्त इति । “खरि च” (८ । ४ । ५५) इति चत्वम् । दधति । दधामि । दध्वः । दधमः । घत्ते । घड्ढ्वे इति । घस्य जश्त्वेन दः । दध्यात् । दधीत । दधानु । धेहीति । ‘घ्वसो’ (६ । ४ । ११६) इत्येत्त्वाभ्यासलोपी । अदधात् । अदधाताम् । अदधुः । अदधात् । “गातिस्या” (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् । अधाताम् । अधुः । अधितेति । “स्याच्चोरिच्च” (१ । २ । २७) इतीत्त्वम् । अधिपाताम् । अधिपाथाम् । अधिद्वम् । अधिधि । दधौ । दधिथ । दधाय । दधिवं । दधे । दधिपे । दधिध्वे । दधिद्वहे । धाता । धेयादिति । “एलिङ्” (६ । ४ । ६७) इत्येच्चम् । धासोष्ट । धास्यति । धास्यते । डुभृम् । डु इत् । भृन्मिति । ड्वितः क्यर्थः । चान्द्रास्तु द्वितं भरयमुदाहरन्ति ॥ ३४६ ॥

भृजामित् । बहुवचननिर्देशात् त्रयाणामिति चानुवृत्तेराह—भृजित्यादि । विभर्तीति । गुरो रपरत्वे द्वित्वम् । अभ्यासस्य जश्त्वेन चत्वम् इत्वं च । विभृव इति । डित्त्वान्न गुराः । विभ्रतीति । अदादेशे यण् । विभ्रते । विभ्राते । विभृयात् । विभृयाताम् । विभ्रीत । विभर्तुं । विभृतात् वा । विभृहि । विभराणि । अविभरिति । लिङ्गितिपि गुरो रपरे च कृते हलङ्घ्यादिलोपे रस्य विसर्गः । अविभरिति । जुसि गुराः । अविभृत । अविभ्राताम् । अविभृध्वम् । अविभ्रि । अभार्षीदिति । सिचि वृद्धिः । अमार्षीम् । “उश्च” (१ । २ । १२) सिचो लुक् । अभृत । अभृपाताम् । विभरामासेति । “भीहोभृहुवां श्लुवच्च” (३ । १ । ४६) इत्याम् । श्लुवद्भावात् द्वित्वे । वभारेति । आमभावे । वभ्रतुः । वभर्थेति । क्रादिनियमादिह भावः । वभ्रे । भ्रियात् । भृपीष्ट । “ऋद्धनोः स्ये” (७ । २ । ७०) भरिष्यति । भरिष्यते । माङ् । डित्त्वादात्मनेपदम् । “भृजामित्” (७ । ४ । ७६) इत्यनेन । प्रणिमिमीते इति । “घुमास्या” (६ । ४ । ६६) इतीत्त्वम् । “नेर्गद” (८ । ४ । ४५) इति एत्वम् । अभ्यालोप इति । “शनाभ्यस्तयोः” (६ । ४ । ११२) इत्यनेन । मिमते इति । ईत्त्वा-

दिवु क्रीडाविजिपीपाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।

३५१. दिवादिभ्यः श्यन् [३ । १ । ६६]

दिवादिभ्यः श्यन् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । शनावितौ । “हलि च” (८ । २ । ७७) इति दीर्घः । दीव्यति । पितृ तन्तुसन्ताने । निपीव्यति । न्यसेवीन् “सिवादीनाम्” (८ । ३ । ७१) इति वा पत्वम् । न्यसेवीन् । नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति । डिच्चात् गुणः ।

त्परत्वात् “आत्मनेपदेष्वनत” (७ । १ । ५) मिमे । मिमोवहे । मिमोत । मिमोयाताम् । मिमोताम् । मिमाताम् । मिमोष्व । मिमे । मिमावहे । अमिमीत । अमिमाताम् । अमिमि । अमास्तेति । अडित्त्वादीत्त्वाभावः । ममे । माता । मासीष्ट । मास्यते । एवमिति । जिहीते । जिहाते । हते । जिहीत । जिहीताम् । अजिहीत । अहास्त । जहे । हाता । हासीष्ट । हास्यते ॥ ३५० ॥

॥ इति ह्यादयः ॥

पृथ्वोमण्डलमौलिमण्डनमख्यं शेषवशात्सो—

संसः धीनरसिहसूनुभवत् 'प्रत्ययवाचरूपतिः ।

तत्सूनोः कृतगुणभावविधुतो सत्प्रक्रियाध्याहृतो

श्रीकृष्णस्य कृतो समासिमगमत् साहायिकी प्रथिया ॥ ११ ॥

॥ ह्यादिः ११५ ॥

— ० —

दिवु । इतो त्रिमिदान्ताश्चतुर्विंशतिः परस्मैपदिनः । पञ्च सेटः । उकारः “उदितो वा” (७ । ३ । ५६) इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । व्यवहारः क्रयादिः । मोदमदस्वप्नेष्वपि स्मरन्ति ॥ ३५० ॥

दिवादिभ्यः श्यन् । शपोऽपवादः । ह्याद्यन्ते वृत्करणात् । लुलुकोरप्राप्ती श्येष्वप्राप्तेऽस्यारम्भात् । शनावितौ । “लशक्वतद्धिते” (१ । ३ । ८), “हलन्त्यम्” (१ । ३ । १) इत्याभ्याम् । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । नकारो “ञित्त्वादिनित्यम्” (६ । १ । १८७) इति स्वरार्थः । दीव्यतीति । नित्यत्वाच्छ्रानि कृते तस्यडि त्वात्त्वधूपधगुणाभावः । दीव्यत इत्यादि । दीव्येत् । दीव्यतु । “अतो हेः” (६ । ४ । १०५) दीव्यः । अदीव्यत् । लुङि सिच “इट ईटि” (८ । २ । २८) इति लोपे “नेटि” (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेधः । उपधागुणः । अदेवत् । दिदेव । दिदिवतुः । दिदेविष । दिदेव देविता । दीव्यात् । दीव्यास्ताम् । देविष्यति । अदेविष्यत् । पितृ । निपीव्यति । “धात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) श्यन् दोषः । “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पात्वम् । सोव्येत् । सोव्यतु । असोव्यत् । न्यसेवीदित्यादि । “सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि” (८ । ३ । ७१) इति वा पत्वम् । निषियेव । सेविता । सोव्यान् । सेविष्यति । नृती । ईदित्करण “यस्य विभाषा” (७ । २ । १५) इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धावित्त इत्यादि सिद्धमित्येके । अन्ये त्वाहः—नरीनृत इति यङ्लुकोर्णनिषेधार्थम् । “यस्य

३५२. सेऽसिचि कृतचृतछृदन्तः [७ । २ । ५७]

एभ्यः परस्य एकारादेराधंघातुकस्य सिञ्जजितस्येड् वा स्यात् । नति-
ष्यति । नत्स्यति । सिचि तु अनर्तात् ।

प्रसी उद्वेगे । “वा भ्रास” (३ । १ । ७०) इति श्यन्वा । वस्यति ।
त्रास । “वा जृभ्रमुत्रसाम्” (६ । ४ । २४) इत्येच्चं वा । तत्रसतुः ।
त्रेसतुः । जप् बयोहानौ । “ऋत इद्धातोः” (७ । १ । १०) जीर्यति ।
“जस्तम्भु” (३ । १ । ५८) इत्यङ् वा । अजरत् । अजारीत् । जजरतुः ।
जेरतुः । जरिता । जरीता । शो तन्कुरणे ।

विभाषा”ऽस्ति । “सेऽसिचा” (७ । २ । ५७) त्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेरिड्विकल्पस्यैवा-
भावात् । “पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुणमाशङ्क्याह-डिञ्चान्न गुण इति । नित्य-
त्वात् पूर्वं श्यनि कृते तस्य ‘सार्वधातुकमपित्’ (१ । २ । ४) इतिङि ट्वात्” विडति च”
(१ । १ । ५) इति निषेध इत्यर्थः । एतत्तु दीव्यतावेव मुक्तम्, तत्रापि हि दोषस्यासि-
द्धत्वादादौ गुणः प्राप्नोति । दोषस्य तु प्रतिदीव्येत्यादिरवकाशः । नृत्यतु । अनृत्यत् ।
ननर्त । नर्तिता । नृत्यात् ॥३५१॥

सेऽसिचोति । कृती छेदने । तुदादिः । कृतो वेष्टने रुधादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् ।
चृती ग्रन्थे हिंसायां च । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उत्तृदिर् हिंसानादरयोः । अनर्तो-
दिति । “नेटि” (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेधः । प्रसी । प्रसतीति । श्यनभावे शप् ।
अप्रसोत् । अप्रासोत् । सत्रासेति । “अत उपधायाः” (७ । २ । ११६) इति वृद्धिः ।
सयुकहृत्सम्भ्रस्यत्वादाह-वा जृभ्रमु इत्यादि । सत्रसिथ । त्रसिथ । तत्रसिथ । त्रसिता ।
त्रस्यात् । त्रसिष्यति । जप् । पित्वम् जरेत्यङ्घ्र्यम् । जीर्यतीति इत्वे रपरे “हलि च”
(८ । २ । ७७) इति दीर्घः । जीर्येत् । जोर्य्यत् । अजामर्य्यत् । अजररदिति । लुङि च्लोरङि
“ऋदृशोऽङि गुणः” (७ । १ । २६) अजारीदिति । अडभावे सिचि वृद्धिः । अजारिष्टाम् ।
अजारिषुः । “सिचि परस्मैपदेषु” (७ । २ । ४०) इति निषेधात् “वृत्तो वा” (७ । १ । ३८)
इतीदो दीर्घो न । अजार । अजरतुः । जेरतुरिति । “वा जृभ्रमुत्रसाम्” (६ । ४ । १२४)
इत्येत्वाभ्यासलोपो । जेरिथ । अजरिथ । जरीता । “वृत्तो वा” (७ । २ । ३८) इति
वा दीर्घः । जोर्य्यात् । अरिष्यति । अरिष्यति । शो । इत् आरभ्याष्टावगन्त् ॥३५२॥

३५३. ओत। श्यनि [७ । ३ । ७१]

श्यनि परे ओकारस्य लोपः स्यात् । श्यति । “विभाषा प्राघेट्” (२।४. ७८) इति सिचो वा लुक् । अशात् । अशामीन । शयात् । एवं छो छेदने षोऽन्तकर्मणि । अध्यवस्यति प्रणिष्यति । न्यपात् । न्यपामीत् । दोऽवखण्डने प्रणयदान् । देयात् । राध संसिद्धौ । राध्यति । अरात्सोत् । अराद्धाम् ।

३५४. राधो हिंसायाम् [६ । ४ । १२३]

हिंसार्थस्य राधेरेच्चाभ्यासलोपां स्तः किति लिटि सेटि थलि परे । विक-
न्योऽञ्जैति केचित् । रेधतुः । रराधतुः । रेधिथ । रराधिथ । हिंसायां किम् ।

श्यति । श्येत् । श्यतु । अश्यत् । अशादिति । “प्रादेच उपदेशेऽशिति (६।१।४५) इत्याच्चम् । “यमरम” (७।२।३७) इतोऽसको । अशासिष्ठा इत्यादि । शशौ । शशिय । शशाथ । शाता । शयात् । एवमिति । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । अछ्यत् । अञ्जासीत् । चच्छ्री । छाता । छायात् । षोऽन्तकर्मनाशः । प्रणिष्यतीति “नेर्गट्” (७।४।४५) इति एत्वम् । स्येत् । स्वतु । अश्यत् । न्यसादिति । “विभाषा प्राघेट्शाच्छासः” (२।४।७८) इति वा सिचो लुक् । “प्राक्सितादङ्ग्यवायेऽपि” (८।३।६३) इति पत्वम् । न्यपासदिति । सनिटौ । ससौ । ससिथ । ससाथ ससिथ । साता । सेयादिति । “एलिङि” (६।४।६०) इत्येच्चम् । दो । द्यति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । प्रणयदात् इति । “शासिस्था” (२।४।७०) इति सिचो लुक् । धुत्वा “नेर्गट्” (८।४।४५) इति एत्वम् । दाता । देयात् । राध् । राध्यतीति । यद् प्राचोक्तम् “राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव” इति धातुभूवाद् वृद्धयर्थे श्यन् । अन्यत्र श्युरेव राध्नोऽन्योदनमिति । तदसत् । कर्मवत् सूत्रमप्ये राध्यत्योदनः स्वयमेवेत्यवृद्धावपि श्य उदाहरणात् । अत्र हि संसिद्धिरर्थः । तथा भाष्येऽपि । “न ह्ये सात्वतीसूनुर्पन्मा मपराध्यति” इति । तथा “क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः” । अत्र । द्रोहोऽर्थः । तथा देशपर्यालोचनेऽपि दूष्यते । कृष्णाय राध्यतीति । एतन्व “राधीच्योः (१।४।३६) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । अर्थं तु धातुमूत्रार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः । राधेऽकर्मकादेव श्यन् भवति । वृद्धिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यथा वृद्धावकर्मकः एवमर्थान्तरेऽपि प्रकर्मकत्वे सति श्यन्, न सवर्गकाद् इति । अरात्सोदिति । अनिट्त्वाद्दस्य चत्वेन तः अराद्धाम् । “भ्रूओ भ्रूति” (८।२।२६) इति सलोपे “भ्रूस्तयोः” (८।२।४०) इति घत्वम् । जश्त्वम् ॥१५३॥

राधो । अनेकार्यत्वाद्विंशत्ययामप्ययं वसन्ते इत्याशयेनाह—हिंसार्थस्येति

१. षोऽन्तकर्मणि इति ५० पु० ।

२. सूत्रार्थस्य ५० पु० ।

आरराधतुः । व्यध ताडने । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) इति संप्रसारणम् ।
विध्यति । विव्याध । विविधतुः । पुष पुष्टौ । “पुषादि” (३ । १ । ५५)
इत्यङ् । अपुषत् । रिलप आलिङ्गने । पुषाद्यङ् । अरिलपत् ।

३५५. शिलप आलिङ्गने [३ । १ । ४६]

शिलपश्चलेः कसः स्यादालिङ्गनेऽर्थे । अशिलक्षत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गने
किम् ? अशिलपज्जतु काष्ठम् । रध हिंसावाम् । रध्यति । पुषादिच्चादङ् ।
“रधिजभोः” (७ । १ । ६१) इति नुम् । अगन्धत् । ररन्ध । ररन्धतुः ।

(अत्र) माधवः ‘राधो हिंसायाम्’ (६ । ४ । २३) इत्येच्चाभ्यासलोपो भौवादिकस्य)
यतो हिंसार्थस्य सकर्मकत्वाद् देवादिकत्वमेव न भवतीति । रेधतुरिति । यथा पुनरा-
कारस्याप्येत्व लभ्यते तथा राजतावृक्तम् । राद्धा । राध्यात् । रात्स्यति । अय स्वादि-
श्चुरादिश्च । व्यध । विध्यतीति । श्यनो डिच्चात् संप्रसारणम् । “संप्रसारणाच्च”
(६ । १ । १६८) इति पूर्वह्रस्वेण “न संप्रसारणम्” (६ । १ । १७) इति निषेधात् यका-
रस्य न भवति । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् । “वदव्रज” इति वृद्धिः । अव्यत्सीत् ।
“भ्रूलो भ्रूलि” (८ । २ । २६) इति सलोपः । जशत्वम् । अव्याद्धाम् । विव्याधेति ।
उपधावृद्धेः स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । हलादिशेष बाधित्वा यस्य पूर्वं ‘लिट्चग्यासस्य’
(६ । १ । १७) इति संप्रसारणम् । विविधतुरिति । ‘ग्रहिज्या’ (६ । १ । १६) इति
संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । हलादिः शेष । विव्यधिय । विव्यद्ध । विविधिव । व्यद्धा ।
व्यध्यात् । व्यत्स्यति । पुष । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पोच्यति । शिलप ।
शिलप्यति । शिलप्येत् । शिलप्यतु । अशिलप्यत् । अशिलपज्जतु काष्ठेनेति शेषः ॥३५५॥

शिलप । आलिङ्गनं प्राणिकर्तृकमुपगूहनम् । अङ्गोऽपवादः । अशिलत्तु । कन्यां
देवदत्त इति शेषः । इहतु भावकर्मणोरालम्बनेपदे मयाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति । एवं
वचने परत्वाच्चिणोव । अन्यत्र समाशिलत्ताताम् । समाशिलत्तन्नति कसो भवत्येव । यद्येव-
मनालिङ्गनेऽपि “शल इमुपवाद्” (३ । १ । ४४) इति कसः प्राप्नोति इष्यते सिच् ।
समाशिलत्त जतुनि काष्ठैरिति ? अत्राह-शिलप इति । शिलपः कसः इति योगविभागः
अयं पुरस्तादपवादन्यायेनाढं बाधते चिणम् । तत आलिङ्गने इति द्वितीयो योगः ।
तेन “शिलप” इति वा “शलः” इति वा यावती कसस्य प्राप्तिः सा सा नियम्यते । आलि-
ङ्गने एवेति । तेनानालिङ्गने पदद्वयं यथायोगमङ्गसिचौ भवत इति । रध । चकारात्
संराद्धौ । रध्यस्योदनं पचतीत्यर्थः । इतः पञ्चसेटः “रधिजभोः” (७ । १ । ६१) इति
नुमिति । तत्र कृते “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इति न लोप इति द्रष्टव्यम् । गम्य-

३५६. रधादिभ्यश्च [७ । २ । ४५]

रधनश्लुपद्वपद्रुहमुहप्युहस्निह एभ्यो वलादेरार्धधातुफर्येह वा स्यात् ।

३५७. नेटचलिटि रधेः [७ । १ । ६२]

लिङ्गर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता । रद्धा । अनिटीति किम् ? ररन्धिष्व । रेध्व । अत्र परत्वादिद् वा । फेचित्तु क्रादिनियमान्नित्यमाहुः । तृष प्रीणने । तृत्यति । अतृप्यत् । अतर्पात् । अताप्सात् । अतृपत् । “अनुदाचस्य चर्दुपधस्याम्” (६ । १ । ५६) इत्यम् वा । अत्राप्सात् । ततर्प ।

मानत्वात् तत्र नोक्तम् । न च नुमो वैयर्थ्यम् । रन्धयति रन्धनमित्यकिङिति चरितार्थत्वात् । प्रायेण त्वरन्धदिति नुमनुपक्तमेव पठ्यते । तत्र नलोपाभावश्चिन्त्यः । अन्ये त्वाहुः—“रधिजभोरचि” ७ । १ । ६१) इत्यत्र जभेरचि सतो रधेरिति न्यसनीयम् । एतदेव रधिग्रहण “नेटचलिटि रधेः” (७ । १ । ६२) इत्यत्रानुवर्तित्वात् इति पुनरधिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । यद्वा जभेरचि रधेलिटि च नेटीति न्यासोऽस्तु । न च ररन्धिर्वेत्यादावपि निषेधप्रमङ्गः । अचीत्येव सिद्धे पुनर्लिटीति वचनस्य नेटीति निषेधवाधनार्थत्वात् । एव सिद्धे पुनरधिग्रहणमामर्थ्यात् रधेर्नुम् भवत्येव श्रूयते एव न लुप्यते इत्युच्यते । तेनारन्धदित्यादिनलोपाभाव उपपन्नो भवतीति । तेषां ववसो रन्धिवानिति नुमः श्रवण प्रमज्यते । वरसोरोपदेशककित्त्वाश्रयो न लोप इति वामनोक्तिविरोधश्च । येषां तु छान्दसः ववमु स्तेषां नैतददुष्यति । “दृष्टानुविधिरुन्दसि” इति । ररन्धनुरिति । नित्यत्वा न्नुमि कृते संयोगात् परत्वेन लिटः कित्त्वाभावान्नलोपाभावः ॥३५५॥

रधादिभ्यश्च । द्रुह जिषांसायाम् । ष्णुह उदगिरणे । ष्णिह प्रोती । अन्ये स्रष्टाः । तृत्यतिदृष्यतीरनिट्कत्वादन्वेषां च नित्येत्कत्वाच्च विकल्पोऽयम् ॥३५६॥

नेटचलिटि । अनिटीति किम् ? ररन्धिर्वेत्यादौ हि सतीटि नुमा भावाम्, अचीति वचनात् । प्रागेव चेटोऽसंयोगान्तेन लिटः कित्त्वं जातस्यापि श्रवणं न भविष्यतीति नार्थो निटोत्पन्नेनेति प्रश्नः । ररन्धिर्वेति नाम् पूर्व कित्त्वं ऋभ्यते धातो रित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम्बिधानात् । अचीत्येषा तु विषयसप्तमीति भावः । रेध्वेति । इडभावेन नुमोऽभावाडेत्वाभ्यासलोपो । ननु यावान् कश्चिदिडभावः प्रतिषेध-

१. उभयपरिदृश्यते इति क० पु० ।

२. अनुप्यादिति क० पु० ।

तत्पतुः । तृषट्पोरनिट्सु पाठः “अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य” इति विकल्पार्थः । त्रप्ता । तर्पिता । तर्पिता । एवं द्वप हर्षणमोहनयोः । मुह वैचित्ये । अमुहत् । “वा द्रुहमुह” (८ । २ । २३) इति घत्वढत्वै । मोग्धा । मोडा । मोहिता । णश अदर्शने । प्रणश्यति । नशेरत एत्वमडि वा । अनेशत् । अनशत् । नेशतुः ।

निबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिनियमेनापोद्यते इति स्थितम् । तत्कथं विकल्प इत्यत आह—अत्रेति । लिटीत्यर्थः । परत्वादिति । तत्र नियमस्यावकाशः विभिदिव । विकल्पस्यावकाश । रघिता । रद्धेति । लिटि तूभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव विकल्प इत्यर्थः । प्रतिषेधाधिकारे कृतो नियमः । प्रतिषेधप्रसङ्गितमेवेडभावं निवर्तयति न विकल्पकृतमपीत्यर्थः । कौचदिति । पुरस्तात्प्रतिषेधकारणकरणसामर्थ्यादनारभ्याधीनेन प्र तपेधेनेडभावमात्रमनर्पेद्वतविधानविशेषं निबन्धयते इति वादिन इत्यर्थः । तेषां अल्पपि ररन्धिथेयैव भवति । अन्येषां तु ररद्धेत्यपि । रन्धिष्यति । रत्स्यति । तूप । प्रीणनं साहित्यकरण तृप्तिश्च । उभयमपि दृश्यते “पितृनताप्सिंत् । सममंस्त वन्धूनिर्ति” । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्” इति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । अतृपदिति । पुषादित्वादङ् । ङित्वान्न गुणः । तृप्यादिति । “कृप् मृश् स्पृश तृप् दृपः च्लेः सिञ्वा” इति । पत्ते । सच “इट ईटि” (८ । २ । २८) इति लोपः । “नेटि” (७ । २ । ४८) इति न वृद्धिः । लघूपधगुणः । अत्राप्सोदिति । “रधादिभ्यश्च” (७ । २ । ४५) इतीडभावपत्ते “अनुदात्तस्य” (६ । ४ । ८८) इत्यमागमे “वदव्रज” इति वृद्धिः । अताप्सिंत् इति । अमोऽभावे हलन्तवृद्धौ रपरत्वम् । तामि “भ्रलो भ्रलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपात् । अत्राप्ताम् । अताप्सिंमित्यादि । ननु तूपदृपोः रधादित्वादिडविकल्पेन भाव्यम् । तत्किमनिट्सु पाठेनेत्याशङ्क्याह—तृषट्पोरित्यादिना । अनिट्सु पाठोऽनुदात्तोपदेशत्वज्ञापनार्थस्तत्फले चाम्बिकल्प इत्यर्थः । ततर्प । ततृपतुः । ततर्पिथ । तत्रप्य । ततर्प्य । ततृपिव । ततृप्य । तर्पिता । तर्प्ता । तृप्यात् । तर्पिष्यति । त्रप्स्यति । तर्प्स्यति । अतर्पिष्यत् । अत्रप्स्यत् । अत्रप्स्यत एवमिति । दृप्यति । दृप्येत् । दृप्यतु । अदृप्यत् । अदर्पात् । अदात्सिंत् । अद्रपसीत् । ददर्प । ददर्पिथ ददर्प्य । दद्रप्य । ददर्पिव । ददृप्य । दर्पिता । दर्प्ता । द्रप्ता । दर्पिष्यति । दर्प्स्यति ।

१. उभयपदि दृश्यते इति क० पु० ।

२. अतृप्यादिति क० पु० ।

३. अनिट् पाठ इति क० पु० ।

४. तत्रप्य इति नास्ति क० पु० ।

३५८. नशोऽघान्तस्य [८ । ४ । ३६]

घान्तस्य नशेर्णत्वं न स्यात् ।

३५९. मस्जिनशोर्झलि [७ । १ । ६०]

अनयोर्नुमागमः स्याज्झलि । प्रनष्टा । “नशेर्वा” (८ । २ । ६३)

इति श्लथपि वा कुत्वम् । णत्वं तु नेति केचित् । प्रनड्धा । प्रणशिता ।
भूतपूर्वघान्तस्यापि णत्वं न । प्रनड्ध्यति । नशिष्यति । शमु उपशमे ।

द्रप्स्यति । मुह । मोहनं गर्वः इति स्वामी । मुह्याति । मुह्येत् । अमुहत् । पुपादित्वा-
दङ् । मुमोह । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ । मुमुहिव । मुमुह्व । मुमोग्धेति । ष्टुवै
कृते ‘अपरस्तथो.’ (८ । २ । ४०) इति घत्वम् । जश्त्वेन गः । मोढेति । ढत्वघत्वष्टुत्व-
ढलोपाः । मुह्यतु । मोहिष्यति । मोच्यति । एणश् । प्रणश्यतीति । “उपसर्गादसमासे-
ऽपि” (८ । ४ । ४५) इति एणत्वम् । नश्येत् । नश्यतु । अनश्यत् । नशेरस्त एत्वमङि
वेति । एतच्च दर्गादिमतेनोक्तम् । “अत एकहलमध्ये” (६ । ४ । १२०) इति सूत्रे
भाष्ये लूकम् “नशिमन्योरलिटच्चेत्त्वं छन्दस्यमि पेचिरपि” । अनेशन्मेनकेत्येतत् व्येमानं
लिङिः पेचिरन्निति । अत्राचिटीति पादपूरणानुवाद इति हरदत्तः । अनेशन्निति ।
नशेरुङि पुपादित्वादङ् । भोऽन्तादेशः । अनेशमिति पाठे मिपोऽन्तादेशः मेनकेति ।
‘मनेराशिपि वा’ इति वुन् । “वुनश्च न” इति प्रत्यपस्थादितीत्वाभावः । अत्र
कैयटहरदत्तौ छन्दसीति पूर्वेणापि संबन्धात् भाषायामेत्वाभावः । एवं मेनकेत्यपि
भाषायां न भवति । यदीप्यते पूपोदरादिषु द्रष्टव्य इति । व्येमानमिति । विपूर्वन्मिते-
स्ताच्छील्पादिषु चानश् छान्दसः शपो लुक् । पेचिरन्निति पचेरन्निति प्राप्ते छान्दसे
एत्वह्रस्वत्वे क्रियेते । ननाश । नेशतुरिति । “णो नः” (६ । १ । ६५) इति नत्वस्या-
लिङिनिमित्तत्वादेश्वाभ्यासलोपी । नेशिथ । ननष्ट । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म ।
रघादित्वादिङ्विकल्पः ॥ ३५७ ॥

भलि नुम् । प्रनष्टेति । अश्चादिना पत्वम् । ष्टुत्वम् । “नशेर्वा”
(८ । २ । ६३) इति भल्यपि वा कुत्वम् । णत्वं, तु नेति केचिदिति । यद्यपि
“नशे वा” (८ । २ । ६३) इति पदान्ते एव कुत्वमुक्तम्, न भलि सति । अपि च
कुत्वेन गकारे अप्रान्तत्वाभावेन तयोर्धत्वं न प्राप्नोति । तथाप्येतन् परमतोपलक्षणम् ।
तेहि “मुहां घङ् भौ” इति घत्वमेव विहितवन्तः । भाविति भल्लुच्यते । एवं तु
तन्मतेन नष्टा । नष्ट्वा । नष्टिः इत्यादावपि भवितव्यमित्याहुः । प्रनड्ग्धेति । नुम्

१. पश्यपीति क० पु० ।

२. सत्यपिचेति क० पु० ।

३६०. शमामष्टानां दीर्घा इयनि [७ । ३ । ७४]

शम् दम् अम् तम् भ्रम् क्षम् क्लम मद् एपां दीर्घः स्यात् श्यनि ।
प्रणिशाम्यति । अशमत् । अशमीत् । क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति ।
अक्लमत् । भौवादिकस्य तु क्लमति । असु क्षेपणे । अभ्यस्यति “अस्यति-
वक्ति” (३ । १ । ५२) इत्यङ् ।

३६१. अस्यतेस्थुक् [७ । ४ । १७]

अस्यतेरङि परे थुगागमः स्यात् । आस्थत् । आसिथ । यसु प्रयत्ने ।

३६२. यसोनुपसर्गात् [३ । १ । ७१]

अनुपसर्गाद्यसो वा श्यन् स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । यस्यति । यसति ।
अयसत् । अनुपसर्गात् किम् ? प्रयस्यति ।

घत्वं घत्व जश्त्वम् । यद्यपि नायं संप्रति पान्तो न वा भूतपूर्वस्तथापि तेस्तालव्य-
शकारान्तस्येव नशेरांत्वविधानात् विकृतस्य गत्वानङ्गीकाराण्त्वं तु नेति क्वचि-
दित्युक्तम् । भूतपूर्वत्यादि । तत्रान्तग्रहणस्य भूतपूर्वपान्तस्यापि परिग्रहणार्थत्वा-
दिति भावः । प्रनङ्घ्यतीति । व्रश्चादिपत्वे “पदोः कः पि” (८ । २ । ४१) इति
कत्वे च्त् । शमु । इतः सप्त सेटः ॥ ३५६ ॥

शमामष्टानामिति । शमु दमु उपशमे । श्रमु तपसि खेदे च । तमु ग्लानौ ।
भ्रमु अनवस्याने । च्भूप् सहने । क्लमु ग्लानौ । मदी हर्षे । प्रणिशाम्यतीति । “नेगदं”
(७ । ४ । ४५) इति एत्वम् । शाम्येत् । शाम्यतु । आशाम्यत् । आगणान्ताः
पुपादय इति मतेऽङ् । अशमत् । शमावधयः पुपादयः इति मते सिचि अशमात् ।
“हृम्यन्त” (७ । २ । ५) इति न वृद्धिः । शशाम । शेमतुः । शेमिथ । शेमिव ।
शमिता । शम्यात् । शमिष्यति । क्लमु । क्लामतीति शप्पत्ते “ष्टेवुकलमु” (७ । ३ । ७५)
इति वा दीर्घः । भौवादिकस्य तु क्लमतात्यादि । एतत्तु परमतेनाकमिति ष्योवतीति
प्रपञ्चिऽम् । अक्लमत् । अक्लमात् । च्क्लाम । क्लमिता । असु अस्यति वक्तोत्यङिति ।
यद्यपि पुपादित्वादेव सिद्धयति तथापि यदास्माद् भावकर्मणो “रुपसर्गादस्यत्युहोर्वेति”
यात्मनेपदं भवति तदाप्यङ्घर्षं लस्य ग्रहणम् । निरास्यता आस्यत शरश्चैत्रेण येषां तु
शमावधयः पुपादयस्तेषां परस्मैपदार्थं च । आस । आसतुः । आसुः । अस्यात् ।
असिस्यति । अत्र केचित् “नेगदं” (८ । ४ । ४५) इत्यादौ सत्रणादीर्घेणायमपि
प्रश्लिष्ट इति प्रणश्यतोत्यादौ एत्वमिच्छन्तीति माधवः ॥ ३६० ॥

३६३. संयसश्च [३ । १ । ७२]

संपूर्वाद्यसः श्यन्वा । संयस्यति । संयसति । लुभ गार्घ्ये । लुभ्यति । अलुभन् । “तीपसह” (७ । २ । ४८) इति वेट् । लोब्धा । लोभिता । त्रिमिदा स्नेहने ।

३६४. मिदेगुणः [७ । ३ । ८२]

मिदेः शिति परे गुणः स्यात् । मेद्यति । अमिदन् । पूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । “स्वरतिवृत्ति” (७ । २ । ४४) इति वेट् । असविष्ट । असोष्ट । दीङ् क्षये ।

३६५. मीनातिमिनोतिदीङ् ल्यपि च [६ । १ । ५०]

एषामाच्चं स्यात् ल्यपि । चकारादशित्येज्जनिमित्ते । अदास्त ।

सपत्तश्च । अनुपसर्गादिति निषेधापवादः । अयसत् । अयसोत् । अयासोत् । ययास । येसतुः । यसिता । लुभ । गार्घ्यमिहाकाङ्क्षा । लुभ्यति । अलुभ्यत् । अनोभोत् । लुलोभ । लोभिष्यति । त्रिमिदा । त्रित्वात् “श्रीतः कः” (३ । २ । १८७) इति वर्तमाने कार्पम् । मिन्न इति । भादित्वाच्चेडभावः । अमिदत् । अनेदीत् । मेदिता । अय चुतादिष्वपि । भ्वादावात्मनेपदी पठ्यते । तस्य “द्युद्भ्यो लुङि” (१ । ३ । ६१) इति परस्मैपदे चुतादिस्त्वादेवाच्च सिद्धे पुषादिपाठोऽनेदीदिति निवृत्त्यः^१ । एवं तु चुतादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । पुषादेरमिदत् इति भविष्यति । भ्वादेस्त्वमेदिष्टेति^२ । हरदत्तस्तु मिदि भोवादिक^३ नेच्छति । पुषादयः संपूर्णाः । पूङ् । इत सप्तात्मनेपदिनः । प्राणिरहणमुपलक्षणम्^४ । प्रमूताः शालयः इत्यादिदर्शनात् । अन्ये तु तत्रापि चैतन्यमाहुः । सूयेत । सूयताम् । असूयत । असविष्टेति । गुरोऽवादेशः इति । असविष्ट्वम् । असविष्ट्वम् । असोष्टेति । इडभावे गुणः । असोषाताम् । असोषत । असोष्ट्व । सुपुवे । सुपुविषे । सुपुविहे । सुपुवहे । अत्रानि परत्वादिङ् वा । किञ्चित् क्रादिनियमान्त्वमित्यमाहुः । सोता । सविता । सोषीष्ट । सविषोष्ट्वम् । सविषोष्ट्वम् । सोष्यते । सविष्यते । दीङ् । अनिट् । दीयते । दीयेत् । दीयताम् । अदीयत ॥ ३६३ ॥

मीनाति । मीन् हिसायाम् । अयादिः । लुभिञ् प्रत्नेपरो । स्वादिः । दीङ् क्षये ।

१. निवृत्त्यर्थमिति क० पु० ।
२. भ्वादिस्त्वमेदिष्टेति क० पु० ।
३. मिदंभोवमिति ख० पु० ।
४. अत्राणिग्रहणमिति ख० पु० ।

३६६. दीङो युङचि विङति [६। ४। ६३]

दीङः परस्याजादेः ङितो युङागमः स्यात् । दिदोये । दाता । जनी प्रादुर्भावे ।

३६७. ज्ञाजनोर्जा [७। ३। ७८]

अनयोजदिशः स्यात् शिति । जायते । “दीपजन” (३। १। ६१) इति वा चिण् ।

एज्जमित्ते इति । गुणवृद्ध्यादिप्रवर्तके इत्यर्थः । इय च विषयसप्तमी । यत्र प्रत्यये एच् स्यात् तस्मिन् बुद्धिस्ये इत्यर्थः । परसप्तम्या तु-उपदायो वर्तते इत्यत्र “एरच” स्यात् न घञ् । अदास्तेति^१ । “स्थाध्वोरिच्च” (१। २। २७) इत्येतत्तु न भवति । दीङोऽनुकरणे दारूपासम्भवेनाधुत्वात् । एव चास्य प्रणिदातेत्यादौ^२ “नेर्गदनद” (८। ४। ४५) इति एत्वमपि न भवतात्युक्तम् । अन्ये तु “दङीः प्रतिषेधः स्थाध्वोरिस्त्वे” इति वार्तिके विषयविशेषे एव घुसञ्ज्ञानिषेधादन्यत्र कृतास्त्वस्य घुत्वात् प्रणिदातेत्यादौ एत्वं भवतीत्याहुः । अदासाताम् । परस्मैपदेष्वित्युक्तं सगिटो ॥३६२॥

दीङो । दीङ् इति पञ्चमो व्याख्यानात् । तथा चाचीत सप्तम्या षष्ठी कल्प्यते “तस्मादित्युत्तरस्य” (१। १। ६७) इति वचनात् । सप्तमीनिर्देशस्तूत्रार्थः । तदादिविध्यर्थश्चेति मनसिकृत्य व्याचष्टे—दीङ् । परस्याजादेरित्यादि । दिदोयेति । परमपि यदां भावित्वा नित्यत्वादादौ युट् । स च “एरनेकाच्च” (६। ४। ८२) इति यणि कर्तव्ये “असिद्धवदत्र” (६। ४। २२) इति नासिद्धः । “बुग्मुटाबुवङ्गुणोः सिद्धो वक्तव्यौ” (वा०) इति वचनात् युड्बिधानसामर्थ्याच्च । सति हि यणि दिद्य इति भाव्यम् । तत्र किं युटा१ न च यद्वयभ्रवण विशेषः । “यणो मयो द्वे वाच्ये” (वा०) इत्यपि सिद्धेः । मयः परस्य यण इत्यपि व्याख्यानात् । व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषो नास्तौत्यप्याहुः । दिदोयाते । दिदोयिद्ध्वे । दिदोयिद्ध्वे । “विभापेटः” (८। २। ७६) इति वा ढट्रम् । युटः एवेण परत्वात् । ये तु तत्राङ्गादित्यनुवर्तयन्ति तेषां युटः प्रत्ययभक्तत्वादिणन्तादङ्गात्परत्वं घस्य युटा विहितमिति “इणः षोडशम्” (८। ३। ७८) इति नित्यमेव ढट्रं भवति । द्वयमप्येतदाकरे स्थितम् । दासोष्ट । दास्यते । जनो ईदित्त्रं निष्ठायामनिर्दयम् । प्रादुर्भाव^३ उत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । अत्रायमकर्मकः । अन्तर्भावितपर्यन्तत्वे तु सकर्मकाऽपि भवति । तथा “अचः कर्तृयकि” (६। १। १६५) इत्यत्र भाष्ये जायते स्वयमेवेति कर्मकर्तादाहृतः ॥३६६॥

ज्ञाजनोर्जा । ज्ञाज्वत्रोधने । शिताति कर्मधारयात्सप्तमी । तेनेत्सञ्ज्ञकारादा-
वित्यर्थो ज्ञेयः । तथा च जज्ञे इत्येति न भवति । “अतो दोर्घो यत्रि” (७। ३। १०१)

१. अदास्ते ति नास्ति क० पु० ।
२. त्यादे रिति स्व० पु० ।
३. प्रादुर्भाव न मूर्तशिरिति क० पु० ।
४. मर्तुपकीति क० पु० ।

३६८. जनिवधयोश्च [७।३।३५]

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ङिति कृति च । अजनि । अजनिष्ट । जज्ञे । दोषी दीप्तौ । अदीपि । अदीपिष्ट । एवं पूरी आव्यायने । पद गतौ । पद्यते ।

३६९ चिण् ते पदा [३।१।६०]

पदश्लेशिचण् स्यादेकवचने तशब्दे परे । प्रणयपादि । अपत्साताम् । पेदे । बुध अवगमने । अयोधि । “लिङ्सिचौ” (१।२।११) इति किञ्चम् ।

इत्येव सिद्धे दोषोच्चारणं “प्वादोनां ह्रस्वः” (७।३।८०) इति ह्रस्वो मा भूदिति । जायते । “ये विभाषा” (६।४।४३) इत्याच्चविकल्पस्तु न भवति । जादेशविधानसामर्थ्यात् ॥३६७॥

जनिव । वध हिंसायामिति । भ्वादिषु प्रकृत्यन्तरमस्ति “भक्तकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यते” इति दर्शनात् । तस्यायं वृद्धिनिषेधः । यस्तु हनादेशो वधिस्तस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरप्रसङ्ग एव । उपधाया वृद्धिर्न स्यादिति अनन्तरस्य निषेधस्थाभावात् व्यवहिताऽपि वृद्धिरेव निषिद्धयते इति भावः । कृति किम् ? जजान । अजनि इति । च्लेशिचिणि कृते “चिणो लुक्” (६।४।१०४, इति तशब्दस्य लोपः । अजनिपाताम् । अजनिपत् । जज्ञे इति । “गमहन” (६।४।६८) इत्युपघालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । श्चुत्वेन नस्य प्रः । जज्ञाते । जज्ञिध्वे । जज्ञिवहे । जनिता जनिपाष्ट । जनिप्यते । दोषो । दोप्यते । अदीपोति “दीपजन” (३।१।६१) इति चिण् । अदीपिष्टेति । चिणभावे सिच् । दिदीपे । दीपिता । दीपिषांष्ट । दीपिप्यते । एवमिति । पूयते । अपूरिष्ट । पुपूरे । पूरिता । पूरिषोष्ट । पूरिष्यते । पद । इतस्त्रयोऽनितः ॥३६८॥

चिण् ते । एकवचने तशब्दे इति । अस्यात्मनेपदित्वेनान्यस्यासंभवादिति भावः । प्रणयपादोति । “चिणो लुक्” (६।४।१०) “अत उपधायाः” (७।२।११-) “नेर्गद” (८।४।४५) एत्वम् । अपत्साताम् । अपत्स्यत । “भ्रूलो भ्रूलि” (८।२।२६) इति सत्रोपः चत्वम् । अपत्याः । पेदे । पत्ता । पत्सोष्ट । पत्स्यते । बुध । बुध्यते । अयोधीत् । “दीपजन” (३।१।६१) इति वा चिण् । पत्ते सिच् । अयुधुस्त् इति स्थिते उपधाग्रहणमाशङ्क्याह—“लिङ्सिचौ” (१।२।११) इति कित्त्वम् । अयुद्धेति । “भ्रूलो भ्रूलि” (८।२।२६) इति सलोपः घत्वम् । अमुत्साताम् इति । “एकाचो वयो भप्” इति भप्भावः । अयुद्धाः । अमुत्साताम् । अयुद्धम् । अयुत्सि । अयुधे । बोद्धा । “लिङ्सिचौ” (१।२।११) इति कित्वाग्र

अधुद्ध । अभुत्साताम् । धुयुधे । घोद्धा । भुत्सीष्ट । भोत्स्यते । णह वन्धने ।
 “नहो घः” (८ । २ । ३४) अनात्सीद् । अनद्ध ।

इति दिवादिप्रक्रिया

—:०:—

गुणः । भुत्सीष्ट । भोत्स्यते । अभोत्स्यत् । णह । उभयपदी । नह्यति । नह्यते । अना-
 र्सीदिति । “वदन्नज” (७ । २ । ३) इति । घस्य चत्वेन तः । अनद्धाम् । “भ्रलो
 भ्रलि” (८ । २ । २६) इति सलोपः । “भ्रयस्तथोः” इति घत्वम् । ननाह ।
 नेहतुः । नेहिय । ननद्ध । नेहे । नेहिषे । नेहिह्वे । नेहिध्वे । नद्धा । नह्यात् । नत्सीष्ट ।
 नत्स्यति । नत्स्यते ॥३६६॥

पुष्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिगंः शेषवंशामलो-
 संसः धोनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
 तत्सूनोः कृतगूढभावविधुतो सत्प्रक्रिया व्याकृतो
 श्रीकृष्णस्य कृतो समाप्तिमगमद् देवादिकी प्रक्रिया ॥१॥

इति दिवादिः ॥२००॥

सं० १६१४ । धर्षे फाल्गुनवादि ॥४॥

—:०:—

अथ स्वादया

द्विः अन्विषवे

३७०. स्वादिभ्यः श्नुः [३ । १ । ७३]

स्वादेः स्नुप्रत्ययः स्यात् कर्तारि सार्वधातुके । शपोऽपवादः ।
अभिपुणोति । सुनुतः । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुबहे । सुन्वहे । व्यपात्रोत् ।
वसोष्ट । सुपुत्रिव ।

द्विः । अन्विषवः षोडशं, स्नानं, सुरासन्धानादिः । स्नानेऽपमर्कमकः । इत
प्रारभ्य घञन्ताः षड्भयपदिनः । स्तूजन्ताश्चत्वारोऽनितः ।

स्वादिभ्यः । अभिपुणोतीति "धात्वादेः षः सः" (६ । १ । ६४) "उत्सर्गा-
त्सुति" (८ । ३ । १७) इति षत्वम् । स्यात्वम् । श्नोः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातु-
कमपित्" (१ । २ । ४) इति कित्त्वान्न धातोर्गुणः । त्रिपि तु "श्नोर्गुणः । सुनुत इति ।
तसो ङित्त्वान्न गुणः । सुन्वन्तीति । "ह्रस्वोः" (६ । ४ । ८७) इति षत् । सुन्वः ।
सुनुबः । "लोपश्चात्स्यान्पतरस्यां न्वोः" (६ । ४ । १०७) इति वा उलोपः । सुनोनी-
त्यत्र तु परत्वाद् गुरो वृत्ते उर्नास्तीति लोपाभावः । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते ।
सुन्वहे । सुनुबहे । इति वा उलोपः । सनुपात् । सुन्वीत् । सुनोतु । सुनुतात् वा "उत्सर्ग-
प्रत्ययात्" (६ । ४ । १०) इति हेतुर्क् । सुनु । सुनुशानि । आटि पित्वाद् गुणं
बाधित्वा गुणः । सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुनुष्व । सुनुते । अनुनोत् ।
अनुनवन् । अनुनुत । अनुन्वि । व्यपात्रोत् । अनित्त्वेषु "स्तुतुष्वञ्भ्यः"
(७ । २ । ७२) इतोद् तिचि वृद्धिः । "प्राक्त्तित्तादङ्ब्यञायेऽपि" (८ । ३ । ६३)
इति षत्वम् । असोष्टेति । परस्मैपदेष्वित्युक्तेरिङ्भावः । रदुसुनुषातूनां लिटं विना
इङ् वा" इति केषिदिति मते असुविष्ट । सुपाव । सुपुत्रिये इति । आदिनिपमादिद् ।
लिटं विनेत्युक्तेर्मैतान्तरेषु न्यन्वमिद् । सोता । सविता । सूपात् । सोपीष्ट ।
सविपीष्ट ॥ ३७० ॥

१. त्रिपि पु श्नोङित्वाद् गुरा इति नास्ति ६० पु० ।

३७१. सुनोतेः स्यसतोः [८ । ३ । ११७]

स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । विसोष्यति । मतभेदे वेट् ।
डुमिञ् प्रश्लेषणे । “मीनातिमिनोति” (६ । १ । ५०) इत्यात्वम् । अमासीत् ।
अमास्त । ममौ । मिम्यतुः । चिञ् चयने । । अचैषीत् । अचेष्ट ।

३७२. विभाषा चेः [७ । ३ । ५८]

अभ्यासात् परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात् सनि लिटि च । प्रणिञ्चिकाय ।
विधाय । चिक्ये । चिच्ये । चेषीष्ट । स्तुञ् आच्छादने ।

३७३. ऋतश्च संयोगादेः [७ । २ । ४३]

ऋदन्तात् संयोगादेः परपोलिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तडि । अस्तरिष्ट ।
अस्तुत् । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । वृञ् वरणे । अवारीत् ।

सुनोतेः । विसोष्यतीति । “उपसर्गात्” (७ । १ । ५७) इति प्राप्तं पत्वं
निषिध्यते भवान्तरे सेडिति । तेन विसविष्यति । विसविष्यते । विसोष्यते इत्याद्यपि
भवति । ‘रुद्रमुधानूनां लिटं विनेड् वेति’ केचित् इत्युक्तेरिति भावः । डुमिञ् ।
हुडत् । “द्वितः चित्रः” (३ । ३ । ८८) मिनोति । मिनुते । मिनुयात् । मिन्वीत् ।
मिनोतु । मिनुताम् । अमिनोत् । अमिनुः । अमासोत् इति । “यभरम्” (७ । २ । ७३)
इतीट्सकौ । अमासिष्टाम् । अमास्तेति । आत्मनेपदेति । अमासाताम् । ममाविति ।
प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्वम् । तस्यानैमित्तिकत्वात् “द्विबचनेऽचि” (१ । १ । ५६)
इति न स्थानिवत्त्वम् । मिम्यतुरिति । एज्जिमितत्वाभावान्नात्वम् । “एरुनेकाचो”
(६ । ४ । ८२) इति यण् । ममिय । ममाय । मिम्यिव । मिम्ये । मिम्याते ।
मिम्यिरे । माता । मीयात् । मासीष्ट । मास्यति । चिञ् । चिनोति । चिनुते । अचैषीत् ।
अचेष्ट ॥ ३७१ ॥

विभाषा । प्रणिञ्चिकायेति । वृद्ध्यायादेशौ । “नेर्गद” (८ । ४ । ४५) इति
एः । चिचियिष्य । चिचेय । चिकेथ । चिच्यिव । चेता । चीयात् । चेषीष्ट । चेष्यते ।
स्तृञ् । स्तृणोति । स्तृणुते । स्तृणुयात् । स्तृणवीत् । स्तृणातु । स्तृणवानि ।
स्तृणुताम् । स्तृणवै ॥ ३७२ ॥

ऋतश्च । अप्राप्तविभाषेयम् । तडोति । एतच्च सिच एव विशेषणम् । न
लिङ्गः असम्भवात् । न चैवं तस्य परस्मैपदे प्रसङ्गः । बलादेरित्यधिकारात् । आस्तु-
तेति । इडभावे “उश्च” (१ । २ । १२) इति कित्वाद् गुणाभावे ‘ह्रस्वाद्-ङ्गात्’
(८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । अस्तरियाताम् । अस्तरिष्टेति । अस्तुताम् ।

३७४. लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु [७ । २ ४२]

वृद्ध्वृजोर्ध्वतरच परयोर्लिङ्सिचोरिद् वा स्यात्तडि । “वृतो वा” (७ । २ । ३८) इति वा दीर्घः । अवरिष्ट । अवरिष्ट । अवृत् । तासौ सेट्ऋत्वात् थलीट् । ववरिथ । क्रादित्वात्नेट् । ववृव । “न लिङि” (७ । २ । ३९) वरिषीष्ट । वृषीष्ट । धृञ् कम्पने । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । हि गतौ वृद्धौ च

तस्तार । “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” (७ । ४ । १०) इति गुणः । तस्तरतुः । तस्तर्यं । “अचस्तास्वत्” (७ । २ । ६१) इति इतीर्णनिषेधः । तस्तरिव । क्रादिनियमादिट् । तस्तरि । तस्तरिये । तस्तरिद्ध्वे । तस्तरिध्वे । तस्तरिवहे । रत्तरा । “गुणोऽतिसंयोगाद्योः” (७ । ४ । २६) इति गुणः । स्तर्यात् । स्तरिषीष्टेति । “ऋतश्च संयोगादेः” (७ । २ । ४३) इति वेट् । स्तूपीष्टेति । इडभावे “उश्च” (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्त गुणः । “ऋद्धनोः स्ये” (७ । २ । ७०) इतीट् । स्तरिष्यति । स्तरिष्यते । वृञ् । इतो द्वौ सेटौ । वृणोति । वृणुते । अवरोदिति । सिचि वृद्धिः । “इट् ईटि” (८ । २ । २८) इति सिचो लोपः । अवारिष्टाम् । “सिचि च परस्मैपदेषु” (७ । २ । ४०) इति निषेधात् “वृतो वा” (७ । २ । ३८) इति न दीर्घः । अवृतेति । इडभावे “उश्च” (१ । २ । १३) इति कित्त्वान्त गुणः । “ह्रस्वादङ्गात्” (८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । अवरिषाताम् । अवरीषाताम् । अवृषाताम् । ध्वमोडभावे नित्यं ढत्वम् । अवृढवम् । इट्पक्षे तु “विभाषेतः” (८ । ३ । ७६) इति षा । अवरिध्वम् । “वृतो वा” (७ । ३ । ३८) इति दीर्घपक्षे अवरोऽवम् । अवरोऽध्वमिति पञ्च रूपाणि । ववार । ववनुः । ववुः ।

ननु क्रादिनियमात् कथं ववरिथेति इट् ? तत्राह—सेटकत्वात्थलीट् । क्रादित्वादेव सिद्धे “वभूवात्तन्त्यजगुम्भववधं” इति निगमे (७ । २ । ६४) इति वृत्रस्यलीढभावनिपातनं नियमाधर्मम् । छन्दस्येव वदथेतीढभावः साधुस्तेन भाषायां वृत्रस्यलीढस्येवेति भावः । ववरिथेति । अलिटोत्युक्तेरिटो न दीर्घः । ववृव । ववृम् । वव्रे । ववृषे । वव्रिवहे । वरिता । वरीता । रिडादेशः त्रियात् ॥ ३७३ ॥

न लिङि । वृत् इतो लिङि न दीर्घः । वरिष्यति । वरीष्यति । धृञ् । अमुं ह्रस्वान्तमपि पठन्ति । तथा च कविरहस्ये—

‘धृनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकः चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुष्मम् ।
वायुधिधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चम्पकमञ्जरीरच’ ॥१॥ इति ।

३७५ हिनुमीना [८ । ४ । १५]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हिनुमीना एतयोर्नस्य णः स्यात् ।
प्रहिणोति ।

३७६, हेरचङि [७ । ३ । ५६]

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कृत्वं स्यान्न तु चङि । जिघाय ।
अचङि किम् ? अजीहयत् । जिघ्यतुः ।

३७७. धिन्विकृष्वयोर च [३ । १ । ८०]

आभ्यामुप्रत्ययः स्यादकारोऽन्तादेशश्च कर्तरि सार्धधातुके । उप्रत्यय-
स्याशिच्चादतो लोपः । अल्लोपस्य स्थानिवच्चान्नोपधागुणः । कृणोति ।

धूनोति । धूनुने । अधावीदिति । दीर्घान्तस्य “स्तुमुधृन्भ्यः परस्मैपदेषु” (७।२।७२)
इति नित्यमिट् । ह्रस्वान्तस्य त्वनिट्त्वादधीपोत् । अधौपिष्टामिति विशेषः । अधविष्ट ।
अधोष्टेति । “स्वरत्यादिना” (७।२।४४) वेट् । दुधाव । दुधुवतुः । दुधुविथ । दुधुय ।
अत्र “परत्वादिङ् वा” इति चादिनां द्वयोरपि तुल्यं रूपम् । ये तु क्रादिनियमान्नित्य-
मित्माहुः । तेषां ह्रस्वान्ते द्वैरूप्यमेव भारद्वाजनियमात् । दुधुवे । घोता । धविता ।
धूयात् । बोपीष्ट । धविपीष्ट । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । आद्योऽनिट् ॥ ३७४ ॥

हिनुमीना । हि गतौ । स्वादिः । मोत्र् हिंसायाम् । क्र्यादिः । रूपानुकर-
णार्थमविभक्तिको निर्देशः । यद्येवम्, प्रहिणुत इत्यादादिव स्यात्, न प्रहिणोतोत्यत्र
नैव दोषः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् विकृतेऽपि भविष्यति । अहैपीत् ॥ ३७५ ॥

हेरचङि । निघायेति । “कुहोश्चुः” । “अभ्यासे चच्” । वृद्धचार्यैः । जिघ्यतुः ।
जिघयिथ । जिघेथ । अचङोति किम् ? अजीहयत् । १। हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्य
प्यन्तस्य शब्दान्तरत्वात् । ज्ञापनाया तु हेश्चङोऽन्यत्र स्यधिकस्यापि ग्रहणं भवताति ।
तेन जिघापयिपति इत्यत्रापि सिद्धम् । हाता । हायात् । हेष्यति । कृवि । इत आग-
णान्ताः सेटः ॥ ३७६ ॥

धिन्विकृष्वयोर च । धिविकृष्वयोरित्येव वाच्ये नुमनुपकयोग्रहणं नुम श्रोपदेश-
कत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये । अत्र सौत्रक्रमानुरोधत् पूर्वमकारोऽन्तादेशार्थस्तत्
उप्रत्यय इति व्याख्येयम् । पूर्वमुप्रत्यये ततो लोपो न स्यात् । आर्धधातुकोपदेशे
यद्यकारात् तस्यातो लाप इति स्थितेः । उप्रत्ययस्येति अशित्त्वादाधधातुकत्वं तेनातो

१. हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यं एपरत्तस्य शब्दान्तरत्वात् ज्ञापनाया तु इति पाठो नास्ति ख० पु० ।

२. जिघापयिपतीति क० पु० ।

अकृएवीत् । चकृएव । कृएिवता । कृएव्यात् । धिवि प्रीणने । धिनोति । अधिन्वीत् । दम्भु दम्भने । “अन्धिग्रन्धिदम्भिम्यः परो लिपित् किद् वक्तव्यः” (वा०) । “असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२) इति नलोपस्यासिद्धत्वादेत्वाप्राप्तौ “किति लिटि दम्भ एत्वं वक्तव्यम्” । देभतुः । देभुः । ददम्भिथ । केषांचिन्मते ददम्भतुः । ददम्भुः । अन्धिग्रन्धिदम्भां धलि लोपैत्वे वेति केचिन् । देभिध । दम्भ्यात् । अम्रून् व्याप्तौ । अरनुते । संयोगपूर्वत्वादुलोपो न । अरनुवहे । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् । अत् आदेः ।

लोप इत्यर्थः । यद्यप्यङ्ङित्युप्रत्ययस्य गुणे कृते ‘अतो गुणे’ इति पररूपेणापि सिद्धम् । तथापि ‘ङ्ङित्यतोर’ लोपस्योपयोगो ज्ञेयः । ननु यद्ययमशित्ततो ङिदपि न स्यात् । ततश्च ‘पुगन्त’ (७ । ३ । ८६) इति गुणेन भाव्यम्, अत आह—अतो लोपस्य स्यानिवत्त्वादिति । “अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) इत्यनेन । तदर्थमेव चाकारो विधीयते । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय लोप एव विधीयेत । कृणोतीति । “ऋवर्णान्निस्य एत्वं वाच्यम्” (वा०) इति एत्वम् ।

कृणोतीति । “ऋवर्णान्निस्य एत्वं वाच्यम्” (वा०) इति एत्वम् । कृणुतः कृण्वन्ति । कृणुमात् । कृणोतु । अकृणोत् । कृन् हिंसायामित्यपरः पठ्यते । तस्याप्येतान्येव सार्वधातुके रूपाणि । आर्धधातुके तु करोतिवन्नेयानि । धिवि । धिनोतीति । इदित्वान्नुम् । वकारस्याकारः । एतौ च धिन्वकृष्णौ भ्वादौ पठ्येते । स्वादावप्यनयोः पाठं केचिदाहुः । तन्मताश्रयेणेह चार्थौ दर्शितौ । स्वादिपाठे त्वनयोः प्रयोजनं चिन्त्यम् । दम्भु । दम्भेः लोकरज्जनाथमेव कर्मानुष्ठानम् । दम्भोतीति । “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) दम्भुतः उवङ् । दम्भुवन्तीति । संयोगपूर्वत्वान्न उलोपः दम्भुयात् । दम्भोतु । संयोगपूर्वत्वान्न हेलुक् । दम्भुहि । दम्भवानि । प्रदम्भोत् प्रदम्भीत् । ददम्भ । अन्धीत्यादि । अन्य ग्रन्थ सन्दर्भे । संयोगान्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । कित्त्वान्नलोपः । एत्वाप्राप्तविति । “अत एकहल्मध्ये” (६ । ४ । १२०) इति विहितस्येद्वस्य सयुक्तहल्मध्यस्यत्वेनाप्राप्तौ सत्यामुच्यते इत्यर्थः । एत्वं वाच्यमिति । अभ्यासलोपस्याप्युपलक्षणम् । यद्यप्यस्मिन्नप्येत्वे मलोपोऽसिद्ध एव । तथापि प्रारम्भसामर्थ्यात् संयुक्तहल्मध्यस्यस्यापि भविष्यति । ददम्भिवेति । “अपित् किद् वक्तव्य” इति वचनात् कित्त्वान्नलोपः । किति लिटीति वचनान्नैत्वमिति भावः ।

१. अतो लोपस्येत्यारम्भ—प्राहेत्यन्तो नास्ति () रेखाङ्कितो भागः ख० पु० ।

१. कृणुतः । कृएवन्तीति नास्ति ख० पु० ।

३७८. अश्वमेधेय [७ । ४ । ७२]

दीर्घादभ्यासावर्णात् परस्याश्नुतेर्नुडागमः स्यात् लिटि । आनशे ।

इति स्वादिप्रक्रिया

केचित्तु श्रुत्यःप्रश्रुत्यदम्भिस्वञ्जीना वेति वार्तिकं पठन्तः कित्त्व विकल्पयन्ति, तन्मतेनाह—केषांचिन्मते ददम्भतुरिति । कित्त्वाभावपक्षे नलोपः एत्वं च नास्तीत्यर्थः । लिङ्गित् क्तिदिति न्यासादिमतमुदाहृत्य पितोऽपि लिटः कित्त्वमेतदिति मुधाकरादिमतमुपदर्शयति श्रुत्येत्यादिना । अत्र पक्षे थलोत्युपलक्षणम् पिन्मात्रस्य । तेन तिप्मिपोरप्युदाहार्यम् । हरदत्तस्तु किंमद पिदर्थमुतापिदर्थं (मुतापि चेति संदिह्यार्थं सतस्थं देवा ज्ञानुमर्हन्तीत्याह) । दम्भिता । दम्भ्यादिति । कित्त्वान्नचोपः । अशू । आत्मेनेपदी वेदकः । अश्वमेधेति । इत्त्वान्न गुणः । सयोगपूर्वत्वान्न यण् । “उवङ् । ‘शात्’ (८ । ४ । ४४) इति श्चुत्वनिषेधः । अश्वमेधेति । “आत्मेनेपदेष्वनतः” (७ । १ । ५) इत्यदभावः । अश्वमेधेति । सयोगपूर्वत्वादुलोपो नेति । “लापश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः” (६ । ४ । १०७) इति प्राप्तः । एतत्तु दम्भोतावपि समानत्वात्तत्रैव वक्तुं युक्तम् । अश्वमेधेति । अश्वमेधात् । अश्वमेधे । अश्वमेधे । आशिष्ट । आष्ट । “भ्रूलो भ्रूलि” (८ । २ । २१) इति सिञ्जलोपः । “अश्च” (८ । २ । ३६) इति पत्वम् । ष्टुत्वम् । आत्तात्ताम् । पत्वं कत्वं चः । आत्तात् । आशिष्टाः । आष्टाः । आत्तात्ताम् । आष्टुत्वम् । आत्ति ॥३७७॥

आनशे इति । द्वित्वे हलादिः शेषेऽभ्यासदोषः । आनशिपे । आनशे । आनशिपे । आनशिवहे । आनशिवहे । आनशिवहे । केचित् क्रादिनियमान्नित्यमित्यमाहुः । अशिता । अष्टा । अशिपोऽष्ट । असोऽष्ट । अशिष्यते । अक्षयते । अशिष्यत् । अक्षयत् ॥ ३७८ ॥

पुत्रोमण्डलमौत्तमण्डलमर्षिः शेषवंशामलो-
त्तंसः अं नरसिंहपुनुरभवत् प्रत्यक्षशचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतमूढभावविवृतो सप्रक्रियाव्याकृतो
श्रीकृष्णस्य कृतो समाप्तमगमत् स्वाद्यप्रथा प्रक्रिया ॥ १ । इति ।
इति स्वादिगणः । स्वादि १२५ । श्रीः ;

— :०: —

१. अश्वमेधेयानुंमो । वक्तव्य इति क० पु० ।
२. उतापिचेति खत्वदेवाः इति क० पु० ।
३. अक्षयते इति क० पु० ।

अथ तुदादयः

तुद व्ययने

३७९. तुदादिभ्यां श। [३ । १ । ७७]

तुदादेः शः प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । डिच्चात्
गुणः । तुदति । तुदते । भ्रञ्ज पाके । "ग्रहिज्या" इति संप्रसारणम् ।
सस्य जश्त्वेन दः । श्चुत्वम् । भृञ्जति । "वश्च" इति पत्वम् । संयोगा-
दिलोपः । अभ्राक्षीत् । अभ्रष्ट ।

तुद व्ययने । इतः परस्मैपदिनः पञ्चानिटः उभयपदिनः । तुदादि । शपेव सिद्धे
किं शेनेत्याह—डित्त्वान्न गुणः इति । "सार्वधातुकमपित्" इत्यपित्त्वात् डित्त्वमस्य
भवतीत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्यस्ति तुदती तुदन्ती स्त्रीकुले वेति "आच्छेदोऽनघोर्नुम्"
(७ । १ । ८०) इति नुमो विकल्पः । शपि तु "शप्श्यनोऽनित्यम्" (७ । १ । ८१)
इति स्यात् । तुदेत् । तुदतु । तुद । तुदताम् । तुदस्व । अतुदत् । अतुदथ । अतौत्सोत् ।
अतौताम् । अतुत् । अतुत्साताम् 'लिङि सिचौ' (१ । २ । ११) इति कित्त्वम् ।
अतुद्भुवम् । तुतोद् । तुतादिय । तुतुदिद् । तुतुदे' । तुतुदिपे । तुतुदिवहे । क्रां-
नियमादिद् । तोत्ता । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । तोत्स्यति । तोत्स्यते । अत्त्र । अत्त्रो
इत्यपपाठः । भृञ् इत्यत्र "भ्रीदितश्च" (८ । २ । ४२) इति निष्ठानत्वप्रसङ्गात् ।
संप्रसारणम् । शप्रत्ययस्य डिच्चात् । सस्य जश्त्वेन दः इति । 'कृतां जश् भ्रशि'
(८ । ४ । ४३) इत्यनेन । श्चुत्वमिति । "स्तोः श्चुना श्चुः" (८ । ४ । ४०) इत्य-
नेन । दस्य ज इत्यर्थः । श्चुत्व प्रति जश्त्वस्यासिद्धत्व तु न भवति । 'न मु ने'
(८ । २ । ३) इत्यत्र नेति योगविभागादिति भावः । यद्वा जश्त्वस्यासिद्धत्वादादौ
शस्य श्चुत्वं ककारः । तस्य जश्त्वेन जकारो भविष्यति । अत्र पत्ते एवं योज्यम् ।
सस्य जश्त्वे कृते दो भवति इति यदुच्यते तन्न । अत्र हेतुमाह—श्चुत्वमिति ।
जश्त्वस्यासिद्धत्वादादौ श्चुत्वमेव भवति । ततो जश्त्वमित्यर्थः । भृञ्जते । भृञ्जेत् ।
भृञ्जतु । भृञ्जताम् । अभृञ्जत् । अभृञ्जत । "वश्च" (८ । २ । ३६) इति पत्वम् ।
संयोगादिलोपः । अत्र पत्वस्यासिद्धत्वादादौ "स्कोः" (८ । २ । २६) इति सलोपः
ततः पत्वमिति क्रमो लोपः । अभ्राक्षीदिति । लुङ् सिच इट् । "वंदव्रज"
(७ । २ । ३) इति वृद्धिः । "पदोः कः पि" (८ । २ । ४१) पत्वम् । छः ।
अभ्राष्टाम् । अभ्राक्षुः । अभ्रष्टेति । तशब्दे "कृलो कृलि" इति सिचो लोपे संयोगा-
दिलोपे पत्वं णुत्वम् । अभ्रत्ताताम् । अभ्रद्भुवम् । अत्र पत्ते वचनमाणो रमागमोऽपि

३८०. भ्रूजो रोपधयो रमन्यतरस्याम् [६ । ४ । ४७]

भ्रूजो रेफस्य उपधायाः सकारस्य च स्थाने रमागमो वा स्यादार्ध-
धातुके । “मिदचोऽन्त्यात् परः” (१ । १ । ४७) । रोपधयोः स्थाने
विहितत्वात् तयोर्निवृत्तिः । अभाक्षीत् । विडति तु संप्रसारणं बाधकम् ।
अभ्यासस्य संप्रसारणम् । उरत् । वमर्ज । वभ्रज्ज । संयोगात्परस्य लिटोऽकि-
ञ्चादतुसादौ न संप्रसारणम् । वभर्जतुः । वभ्रज्जतुः । वमर्जे । वभ्रज्जे ।
भर्त्ता । भ्रष्टा । भ्रूज्यात् । मुच्लू मोक्षणे ।

द्रष्टव्यः । तेनाभ्राक्षीत् । अभ्राष्टाम् । अभ्रष्टं । अभ्राक्षीतामित्याद्युच्यम् । अत्रो-
दाहरणं तु आचार्याणां वैचित्र्यार्थम् ॥ ३७६ ॥

भ्रूजो । भ्रूज इति संबन्धे षष्ठी । रोपधयोरिति तु स्थानषष्ठीत्याह—भ्रूजै-
रित्यादि । स्थाने इति । ननु रोपधे द्वौ स्थानिनो तद्वेदादेशावपि द्वौ स्याताम्
बलीकृत्पृथक् इति लत्ववत् । अथाप्युपादेय गतसंख्या विवक्ष्येत । तथापि शंशक्य
भिन्नदेशयोर्द्वयोरेकं कर्तुंमत् आह—रमागम इति । नायमादेशो मित्करणसामर्थ्या-
दिति भावः । नन्वागमोऽपि द्वयोर्भिन्नदेशयोरेकः कर्तुं न शक्यते इत्यत आह—
“मिदचोऽन्त्यात्परः” (१ । १ । ४७) इति । भ्रूज एवायमारणमः स च तस्यान्ता-
दचः परः क्रियते इत्यर्थः । यद्येवं रोपधयोः श्रवणं प्रसज्येत तत्राह—रोपधयोरित्यादि ।
अयं भावः मित्त्वसामर्थ्यादन्त्यादचः परस्ताद् भवति । स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्याच्च
देशान्तरे प्रयुज्यमानेऽपि रोपधे निवर्तयति । स्थानं इ प्रसङ्गः । रोपधयोः प्रसङ्गे रम्
प्रयुज्यते । रोपधे न प्रयोक्तव्ये इत्यर्थात् । ननु रमोऽवकाशः भ्रष्टा । भर्त्ता । भर्त्तुमिति ।
संप्रसारणस्य तु भ्रूजतीति । भ्रूज्यात् । भ्रूज्यते । वरोभ्रूज्यते इत्यत्रोभयप्रसङ्गे
परत्वाद रम् प्रप्नोति तत्राह—विडति त्विति । पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः । अभ्यासस्य
संप्रसारणमिति । लिटि द्वित्वे कृते ह्लादिःशेषं बाधित्वा बलीयस्त्वात् पूर्वं
संप्रसारणम् । ततः उरदत्त्वे रपःत्वे ह्लादिः शेषेऽभ्यासे जश्त्वे रमित्यर्थः । वभ्र-
ज्जेति । रमोऽभावे । ननकं ङ्ङिति संप्रसारणं बाधकमिति तत्कथमनुसादौ रम्
स्यादत् आह—संयोगादित्याद । संयोगात्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति मते तु
संप्रसारणे कृते वभ्रूजतुः । वभ्रूजे । इत्याद्यपोत्याहुः । थलि “ऋतीमारुढाजस्य”
(७ । २ । ६२) इति वेट् । वमर्ज । वभ्रूज् । वभ्रूज् । वभ्रूज् । वभ्रूज्जथ । वभ्रूज्जथ ।
क्रादिनियमानित्यमिट् । वभ्रूज्जिव । वभ्रूज्जिम । भ्रूज्यात् । भ्रूज्तीष्ट । भर्त्तीष्ट ।
भ्रूज्यति । भ्रूज्यति । भ्रूज्यते । भ्रूज्यते । युच्लू ॥ ३८० ॥

३८१. श मुचादीनाम् [७ । १ । ५६]

मुच् लुप् विद् लिप सिच् कृद् पिश् खिद् ङपां नुमागमः स्यात् शे परे ।
 मुञ्चति । लृदिच्चादङ् । अमुचत् । अमुक्त । लिप उपदेहे । लिम्पति ।
 “लिपिसिचि” (३ । १ । ५३) इत्यङ् । अलिपत् । “आत्मनेपदेष्वन्यतर-
 स्याम्” (३ । १ । ५४) अलिपत् । अलिपेताम् । अलिप्त । अलिप्साताम् ।
 पिच क्षरणे । निपिञ्चति । अभिपिञ्चति । न्यसिञ्चत् । न्यसिचत् ।
 न्यपिचत् । न्यपिक्त । निपपे च । कृती छेदने । कृन्तति । “सेऽसिचि कृत”
 (७ । २ । ५७) इति वेट् । कतिप्पति । कत्स्र्यति । पू प्रेरणे । विपुवति ।
 व्यपावीत् । ओत्रश्चू छेदने । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) वृश्चति ।
 अत्रश्चीत् । अत्राक्षीत् । अभ्यासरेफस्य ऋत्वम् । उरत् । अत्वस्य स्थानि-
 वच्चात् “न संप्रसारणे” (६ । १ । ३७) इति वस्वोच्चं न । वत्रश्च ।
 वत्रश्चतुः ।

शे मुचादीनाम् । लुप् लृदने । विद्लृ लाम्भे । लिप उपदेहे । पिच क्षरणे ।
 कृतो छेदने । पिश अयवे । खिद परित्तापे । मुञ्चतीति । नुम्विधानसामर्थ्यात्
 “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इति नलोपाभावः । अनुस्वारपरसवर्णौ । मुञ्चेत् ।
 मुञ्चेत् । मुञ्चतु । मुञ्चताम् । अमुञ्चत् । अमुञ्चत । लृदिच्चादङ् इति । “पुषादि”
 (३ । १ । ५५) इत्यनेन । अमुचदिति । अङो डिच्चात् गुणः । अमुचेति । “भ्रलो
 भ्रलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । चोः कुः । अमुसाताम् । अमुग्धम् ।
 मुमोच । मोका । मोका । मुच्यात् । मुचीष्ट । मोच्यति । मोच्यते । लिप उपदेहो
 वृद्धिः । लिम्पतीति । शे नुम् । लिम्पते । अलिप्तेति । “भ्रलो भ्रलि” (८ । २ । २६)
 इति सिचो लोपः । लिलिपे । लिप्ता । लिप्यात् । लिप्तीष्ट । लिप्यति । पिच् । क्वचि-
 दस्येरित्पाठः । प्रामादिकः । प्रयोजनाभावात् । निपिञ्चतीति । “घात्वादेः पः सः”
 (६ । १ । ६४) “उपसर्गाद” (६ । ३ । ६२) इति पत्वम् । सिञ्चते । व्यसिचदिति ।
 “लिपिसिचिह्वश्च” (३ । १ । ५३) इत्यङ् । “प्राक्सितादङ्ब्यवायेऽपि”
 (८ । ३ । ६३) इति पः । न्यपिचतेति । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” (३ । १ । ५४)
 इत्यङ् वा । न्यपिचेति । “भ्रलो भ्रलि” (८ । २ । २६) सिचो लोपः । न्यपिचा-
 त्ताम् । सिपेच । सिपिचे । सेका । सिच्यात् । सिचीष्ट । कृती । इत एकविंशतिर्गु-
 षदन्ताः परस्मैपदिनः । तृम्यन्ताः सप्तसेटः । कृन्तेत् । कृन्ततु । अकृन्तत् । अकृन्तीत् ।
 अकृन्तुः । कृन्तित । कृत्वात् । पू । विपवतीत्यादि । उवङ् । “उपसर्गादि”

ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण । “छे च” (६ । १ । ७३) इति तुक् । ऋच्छति । अनुच्छ इत्युक्तेर्नाम् । “तस्मान्नुद्” (७ । ४ । ७१) इति नुद् । आनच्छ । “ऋच्छत्यताम्” (७ । ४ । ११) आनच्छतुः । तुक्संयोगान्नोपधागुणः । ऋच्छिता । कृ विक्षेपे । “ऋत इद्धातोः” (७ । १ । १००) किरति । व्यकारीत् । चकरतुः । करिता । करीता ।

(८ । ३ । ६५) इति पत्वम् । व्यसावीदिति । सिचि वृद्धिः । आवादेशः । “प्राक्सिता-दङ्व्यवायेऽपि” (८ । ३ । ६२) इति पत्वम् । सुपाव । सुपविथ । सविता । सूयात् । सविष्यति । ओत्रश्चू । ओदित्वं निष्ठानत्वार्यम् । वृक्षा इति । “ग्रह्व्या” (६ । १ । १६) इति संप्रसारणम् इति शेषः । वृश्चताति । संप्रसारणे पूर्वरूपम् अत्रश्चीत् अत्राचीत् इति । ऊदित्वादिद् वा । इट्पक्षे “इट ईटि” (८ । १ । २८) इति सिचो लोपः । “नेटि” (७ । २ । ४) इति न वृद्धिः । अत्रश्चिष्टाम् । इडभावे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “स्कोः” (८ । २ । २) इति सलोपः । “व्रश्चादि” (८ । २ । ३६) पत्वम् । “षडोः कः सि” (८ । २ । ४१) पत्वम् । क्षः । अत्राष्टाम् । अत्राक्षुः । ननु वन्नस्वेत्यत्र परत्वाद्दलादिःशेषे कृते वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोतीत्यत आह—अभ्यासरेफस्य ऋत्वमिति । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्याद्दलादिःशेषात्प्रागेव संप्रसारणं भवदन्त्यस्य यणो रेफस्य तावद् भवति । तत्र कृते “न संप्रसारणे” (६ । १ । ३७) इति नियेधात् । वस्य न भवतीत्यर्थः । यद्येवमभ्यासेऽकारो न श्रूयेत तत्राह—उरदिति । तस्य रपरत्वे कृते ह्लादिः शेषः । यद्येवमकारस्यासंप्रसारणत्वाद् “न संप्रसारणे” (६ । १ । ३७) इति नियेधो न प्राप्नोति । अल्विधित्वाच्च न स्थानिवद्भावः इत्यत आह—अत्वस्येत्यादि । स्थानिवत्त्वादिति । “अचः परस्मिन्” (१ । १ । १७) इत्यनेन । तद्धि अल्विधयमिति स्थितम् । आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इत्याश्रयणाद् अङ्गान्तिप्ते प्रत्यये विधानादस्त्वं परनिमित्तं भवतीति भावः । वन्नश्चतुरिति । संयोगात्परस्य लिटोऽकिञ्चान्न संप्रसारणम् । सयोगाल्लिटः किञ्चपक्षेऽपि प्रच्छन्नस्जव्रश्चां लिटि न संप्रसारणमिष्यते इत्याहुः । वन्नश्चिथ । वन्नष्ठ । केचित् क्रादिनियमाहित्यमित्-माहुः । व्रश्चिता । व्रष्टा । वृश्च्यात् । व्रश्चिष्यति । व्रच्यति । ऋच्छ । ऋच्छतीति । तुक् । “स्तोः श्चुना श्चुः” (८ । ४ । १०) इति श्चुत्वम् । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आच्छेत् । आच्छीत् । “इजादेः” (३ । १ । ३६) इत्याममाशङ्क्याह—अनुच्छ इत्युक्तेर्नाम् । इति । “तस्मान्नुद्” (७ । ४ । ७१) इति नुडिति । द्विहल्प्रहर्णं तत्रानेकहलुपलक्षणात् इति भावः । आनच्छेति । गुरूपधत्वाद् गुणप्राप्तिमाशङ्क्याह—ऋच्छत्यता-मिति । वृद्धयविषयत्वात्पण्यपि गुणः इत्यर्थः । एतच्च आनच्छेत्तुरित्यादावपि संबध्यते । ऋच्छयात् । ऋच्छिष्यति । आच्छिष्यत् । कृ । किरतीति गुणाविपयत्वा-दित्त्वे रपरत्वम् । अकारीत् । अकारिष्टाम् । अकरतुरिति । “ऋच्छत्यताम्” (७ । ४ । ११) इति गुणः । एलि तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेव । कृतेऽपि वा गुणे “अत

१. इजारित्वामुमाभिति क० पु० ।

३८२. किरतौ लवने [६ । १ । १४०]

उपात् परस्य किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति ।

३८३. अडभ्यासव्यवायेऽपि [६ । १ । १३६]

अद्वयवायेऽभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वं एव स्यात् । उपास्किरत् ।
उपचस्कार ।

उपधायाः" (७ । २ । ११६) इति वृद्धिः । चकरिय । करोता । "वृत्तो वा"
(७ । २ । ३८) इति इटो न दीर्घः । 'हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घः ।
कीरति । करिष्यति । करोष्यति ॥ ३८१ ॥

किरतौ । उपादिति पञ्चम्या किरताविति सप्तम्यां षष्ठो प्रकल्पते इत्याह—
किरतेरिति । शितपा निर्देशो यद्ग्लुग्निवृत्त्यर्थः । उपचाकर्त्तीति । छेदेऽर्थे इति । विषय-
सप्तमी । उपस्किरतीति । लवनानुबन्धिन' वित्तेपं करोतीत्यर्थः । एणमुलप्यत्र वक्तव्यः ।
उपस्कारं भद्रका लुनन्ति वित्तिप्य लुनन्तोत्ययः । आभीरण्यादेरांमुल्यंस्याभावाद्
वचनम् ॥ ३८२ ॥

अडभ्यासेति । ननु धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यादौ सुट् भविष्यति तत्र
कृतेऽडभ्यासयोः^१ सिद्धमिष्टम् । अत्राहुः । सुट्प्रित्वादेव कात्पूर्वत्वे लब्धेऽपि कात्पूर्व-
ग्रहणं सुटोऽभक्त्यज्ञापनार्थम् । टकारस्तु सुट्स्तुस्वज्ञामिति विशेषणार्थः । अत्र पक्षे
सुटि कृते ततो भवन्तौ अडभ्यासौ सुटः परौ स्याताम् । सुटो धात्वन्वयवत्वात् ।
अस्मिस्तु सूत्रे सत्यस्मादेव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तदव्यवायेऽपि^२ सुट् कात्पूर्वं
इति सिद्धमिष्टम् । नन्वस्मादेव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तदव्यवायेऽपि सुट्
कात्पूर्वोऽस्तु । यस्तु सकृ इत्यस्यामवस्थायां सुट्कात्पूर्वं इत्यनेन प्राप्नोति स केन
वाच्यताम् ? सति तु तस्मिन् सकारात्परवडभ्यासौ श्रूयेयाताम् इत्याशङ्क्याह—
कात्पूर्वं एव स्मादिति । नाप्राप्ते तस्मिन्नःस्यारम्भात् तस्यानेन बाध इत्यर्थः । फलितौ
नियमोऽनेन दर्शितो न पुननियमार्थमेतद् विध्यर्थत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३८३ ॥

१. उपात्त्वा कृति छेदेऽर्थे इति क० पु० ।

२. वचनानुबन्धनिति ए० पु० ।

३. ततोऽभवन्तौ अडभ्यासाविति क० पु० ।

४. तदव्यवाये इत्येव क० पु० ।

३८४. हिंसायां प्रतेश्च [६।१।४१]

उपात् प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम्। उपस्किरति। प्रति-
स्किरति। गु निगरणे।

३८५. अचि विभाषा [८।२।२१]

गृ इत्यस्यरो लत्वं वा त्यादजादौ परे। गिरति। गिलति। तृम्प तृप्तौ।
“अनिदिताम्” (६।४।५४) इति नलोपः। “तृम्पतृम्पतृम्पतृम्प-

हिंसायामिति। चकारेणोपः समुच्चयीयते इत्याह—उपात् प्रतेश्चेति। एवं तु
प्रतेश्चान्चेति युक्तं पठितुम्। फलतस्तु भेदो नास्त्येत्येवमुक्तम्। हिंसायामिति। अत्रापि
विषये इत्यर्थः। उपस्किरतीति। तथा विसृजति यथा हिंसामनुवध्नातीत्यर्थः। प्रति-
स्किरतीति। परिनिविभ्य एव सुटः पत्वम् न प्रतेः। गु ॥ ३८४ ॥

अचि विभाषेति। ‘घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानाद्’ (५०)
‘आक्षिप्तप्रत्ययोऽचा’ विशेष्यते ततश्च तदादित्रिविधमवतीत्याह—अजादौ परे इति।
व्यवस्थितविकल्पश्चायम्। गल इति कण्ठे नित्यम् विषे तु गर इति। इह तु निगार्यते,
निगार्यते इति। अन्तर्भूताजपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्व लत्व तथा णिलोपः। यदा
कृतेऽपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणो न लत्वं भविष्यति। ‘वर्णां प्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्’
(५०) इति तु नास्ति। वर्णांस्याप्राधान्यात्। स्थानिवद्भावेन वा लत्व भविष्यति।
“पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” (वा०) इति तु नास्ति, ‘तस्य दोषः संयोगादिलोप-
लत्वणत्वेषु” (वा०) इत्यपवादस्मरणात्। अगारोत्। अगारोत्। अगारिष्ठात्।
अगारिष्ठात् ‘लिचि च परस्मैपदेषु” (७।२।४०) इति निषेधादितो न दीर्घः। जगर।
जगल। जगरतुः। जगलनुः। जगरिथ। जगनय। गरिता। गरोता। ‘वृत्तो वा’
(७।२।३८) इति दीर्घः। गलिता। गलीता। गौर्यात्। गरिष्यति। गरीष्यति।
गलिस्यति। गलीष्यति। अयं शब्दार्थः। अजादौ गृणातीति। ज्ञानार्थश्चुरादावात्मने-
पदो। गारयतीति। गरतीति शपि भ्वाद् ह्रस्वान्तः। तृम्प। तृम्प तम्पेति। तृप तृम्प तृफ
तृम्फ तृप्तौ। तुप तृम्प, दृफ दृम्फ लत्वलेशे। गुफ गुम्फ ग्रन्थे। उभ उम्भ पूरणे। शुभ
शुम्भ शोभार्थो। एषु नुमनुपकाः पठ्यन्ते तेषामिह नुम् विधीयते। सानुपङ्गापदश-
स्तु आर्षघातुके तृम्पितेत्याद्यर्थः। अयं निरनुपङ्गाणामेव किं नुम् न’ विधीयते।
एवमपि सानुपङ्गाणां न लोपेन द्वैरूप्यं सिद्धयति। सत्यम्। अपूर्वविधेः प्रतिप्रसवो
बलायान्। एतच्च “अइउए” इत्याकरे स्थितम्। यद्यपि प्रकारान्तौ त्रातृम्पौ घातु-
पाठे न पठ्येते तथापि कैश्चित् पठिनावितीहोपात्तौ। ननु नुमपकाना स्वतः सिद्धत्वात्
किं नुम्विधानेन ? न। आपदेशिकस्य “अनिदिताम्” (६।४।२०) इति लोपे
श्रवणार्थं नुम्, अयं तस्यापि शनिमिता लोपः किं न स्यात् अत्र आह—विवानसाम-

गुम्फतुम्भशुम्भां शे वा नुम्वाच्यः' (वा०) नुम्विधिसामर्थ्याल्लोपो न ।
 तृम्यति । अतृम्यात् । स्पृश संस्पर्शने । अस्प्राक्षीत् । अस्पर्क्षीत् । अस्पृक्षत्
 चृती ग्रन्थे हिंसायां च । "सेऽसिचि" (७ । २ । ५७) इति वेट् ।
 चर्तिष्यति । चत्स्यति । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । "ग्रहिज्या" (६ । १ । १६)
 इति संप्रसारणम् । पृच्छति । अप्राक्षीत् । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः ।

थ्यन्नलोपो नेति । एतत्तु परिहारस्तोक्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु "चिणो लुग्" न्यायेन
 नलोपे कर्तव्ये पूर्वं नलोपस्य "असिद्धवदनाभात्" (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वात् प्रसङ्ग
 एव नास्ति । तृम्पेत् । तृम्पतु । अतृम्पत् । निरनुपङ्गस्य तु अतर्पीत् । ततर्प । तर्पिता ।
 तृप्यात् । तर्पिष्यति । अतृम्पीत् । ततृम्प । यासुटः क्त्वात् लोपः । तृप्यात् । तृम्पिष्यति ।
 अयं सेट् । अनिट्कारिकासु तृप्यति दृप्यति इति श्यना निर्देशेन तौदादिकपर्युदासात् ।
 निरनुपङ्गस्य तु तृम्पतोत्यादि । आर्धवातुकेऽपि अतर्पीत् । ततर्प । तृप्यात् । स्पृश ।
 अस्प्राक्षीत् । "स्पृशमृशवृष" (वा०) इति सिचपत्तेऽनिट्त्वात् "अनुदात्तस्य चटु"
 (६ । १ । ५६) इतीत्वम् । यणादेशे "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । "व्रश्च"
 (८ । २ । ३६) आदिना पत्वम् । कत्वम् । क्तः । अस्प्राष्टाम् । अस्प्राक्तुः । अस्प्राक्षीत्
 इति । अमभावे वृद्धौ रपरत्वम् । अस्प्राष्टाम् । अस्प्राक्तुः । अस्प्राक्षीत् । सिजभावे
 "शल इगुपघात्" (३ । १ । ४५) इति वसः । अस्पृक्षाताम् । अस्पृक्षत । पस्पर्श ।
 पस्पृशतुः । पस्पर्शिय । पस्पृशिव । कार्दिनयमादिट् । अम्वा । स्पष्टा । स्पर्ष्टा ।
 स्पृश्यात् । स्पृक्षति । स्पृक्षति । वृत्तो । सेट् । वृत्तति । अचर्तीत् । चचतं । चर्तिता ।
 चृष्यात् । प्रच्छ । इतस्त्वयोऽनिटः । पृच्छतोति । "संप्रसारणाच्च" (६ । १ । १०८)
 इति पूर्वह्रस्वम् । "छे च" (६ । १ । ७३) इति तुक् । श्चुत्वम् । अप्राच्छेदिति ।
 'वदव्रज' (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । "व्रश्च" इति पत्वम् । कत्वपस्वत्ताः ।
 "क्लौ भलि" (८ । २ । २६) इति सिचलोपः । छत्वम् । अप्राष्टाम् । पप्रच्छतुः
 रिति । संयोगात् परस्य लिटोऽक्त्वात् न संप्रसारणम् । 'लिटयग्यासस्य' (६ । १ । १७)
 इति अभ्यासस्य संप्रसारणे उरदत्त्वे हलादिः शेषः । पप्रच्छिय । पप्रष्ट । पप्रच्छिव ।
 प्रष्टा । पृच्छ्यात् । प्रक्षति । सृज । सृजति । अस्त्राक्षीदिति । अस्त्राष्टामिति । "क्लौ
 भलि" (८ । २ । २६) इति लोपः । व्रश्चादिपत्वम् । "विभाषा सृजिदृशोः"
 (७ । २ । ६२) इतोऽिवकल्पस्यलोति शेषः । ससृजिव । स्रष्टा । सृज्यात् । स्रक्षति ।
 टुमस्जो । टु इत् । मज्जयुः । ओादत्वात् मज्ज इति निष्ठानत्वम् । मज्जतीति । सस्य
 शत्वम् । जश्त्वम् । "मस्जेरन्त्यात् पूर्वम्" (वा०) सकारात् परो जकारात् पूर्व इत्यर्थः ।
 किमेवं सति सिद्धयतोत्यत आह—संयोगादिलोपः इति यदि ह्यन्तादचः परः स्यात्ततो
 नसृजानामेका संयोगसंज्ञेति पक्षे सस्यासंयोगादित्वाच्चलोपो न स्यादिति भावः । यदा
 तु बहूनां हलामनन्तराणां मध्ये द्वयोरपि संयोगसंज्ञेतिपक्षः, तदा सजयोयः संयोग-

(८) सृज विसर्गे । “सृजिदृशोर्क्षल्पमकिति” (६ । १ । ५८) इत्यम् ।
अस्त्राक्षीत् । अस्त्राष्टाम् । “विभाषा सृजिदृशोः” (७ । २ । ६५)
ससर्जिथ । सत्सृष्ट ।

इमस्जो शुद्धौ । मज्जति । “मस्जिनशोः” (७ । १ । ६०) इति नुम् ।
“मत्सेरन्त्यात् पूर्व” नुममिच्छन्ति” (वा०) संयोगादिलोपः । शोः कुः ।
अमाङ्क्षीत् । ममज्जिय । ममङ्कथ । विच्छ गतौ । “गुबूधूप” (३ । १ । २८)
इत्यायः । तुग्योगान्न गुणः । विच्छायति । विच्छेरायो वेति केचित् ।
विच्छति । अविच्छायोत् । अविच्छीत् । भृश आमर्शने । अमाक्षीत् ।
अमाक्षीत् । अमृक्षत् । इषु इच्छायाम् । “इषुगामियमां छः” (७ । ३ । ७७)
इच्छति । इयेष । “तीपसह” (७ । २ । ४८) इति वेद् । एषिता । एष्टा ।
कुट कौटिल्ये । “गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिन्डित्” (१ । २ । १) डित्वान्न
गुणः । अकुटीत् । अञ्जिति क्रिष् ? चुक्रोट । चुक्रुथि । कुटिता । व्यच
व्याजीकरणे । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) विचति । “व्यचेः कुटादि-
त् । मनसि” (वा०) इति वक्तव्यम् । अविचीत् । विव्याच् । विविचतुः ।

संज्ञा तदाश्रयसलोपः सिद्धचम्येव । अत्र तु पक्षे यद्यप्येतन्न प्रयोजनम्, तथापि मंन
इत्यत्र “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इत्यनुपङ्गलोपार्थम् अन्त्यात् पूर्व नुमेपितव्यः ।
अन्यथा “स्कोः” (८ । २ । २६) इति सलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधानकार इति लोपो
नं स्यादिति हृदयम् । अमाङ्क्षादिति । हलन्तवृद्धिः । नुमोऽनुस्वारपरसवर्णा । पत्वम् ।
स्तः । “भ्रलो भ्रलि” (६ । २ । २४) अमाङ्क्ताम् । ममज्ज । ममज्जिथ । ममङ्कथेति ।
“उपदेशेऽजत्वतः” (७ । २ । ६२) इति नेद् यत्नि । “च्यतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३)
इतीड्विकल्पः । ममज्जिव । मङ्का । मज्यात् । मङ्कयति । विच्छ । विच्छायतीति ।
विछिरयं तुदादौ पठयते । तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो न शप् । यथा
जुगुप्सते इत्यात्मनेपदम् । तेन विच्छायता । विच्छायन्ता । इति “आच्छीनचोर्नुम्”
(७ । १ । ५०) इति नुम्विकल्पो भवति । अन्ये तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्यय-
स्येव विकल्पः कल्प्यते । तेन विच्छतो विच्छन्तीति नुम्विकल्पः सिद्धयतीत्याहुः ।
तदिदमुक्तम् विच्छेरायो वेति केचिदिति । सार्वधातुके इति शेषः । एवं वादिनां मतं तु
आयान्ताद्विच्छेः शवेव । अवयवे एव तुदादिपाठस्य चारितार्थात् । तेन विच्छा-
यन्तीति नुम् नित्यमेव भवति । अविच्छीदिति । “आयादय आर्धधातुके वा”

विचिता । असुप्रत्यये तु उरुव्यचाः । न्रुट छेदने । “वा भ्रास” (३।१।७०)
इति श्यन् वा । न्रुटथति । न्रुटति । अन्रुटीत् । स्फुर स्फुरणे ।

३८६. स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः [८।३।७६]

निरनिविभ्यः परयोरनयोः सस्य पो वा स्यात् । निस्फुरति । निष्फुरति ।
पुस्फोर । एवं स्फुल संचये च । शू स्तवने । नुवति । अनुवीत् । नुनाव ।
मृड प्राणत्यागे ।

(३।१।३१) इत्यायाभावपक्षे “नेटि” (७।२।४) इति वृद्धयभावः । विच्छा-
याञ्कार । विविच्छ । विच्छायिता । विच्छिता । विच्छाय्यात् । विच्छयात् । मृश
ग्रामशने । स्पर्शः । मृशति । अत्रात्तीदिति । “स्पृशमृशकृप” (वा०) इति सिच्पक्षे
“अनुदात्तस्य च” (६।१।५६) इत्यम् । वृद्धिः । पक्वकत्वादि । अमात्तीदिति ।
अमभावे वृद्धो स्परः । अमृत्तदिति । सिञ्जभावे पक्षे वसः । ममशं । ममृशतुः । ममृशिय ।
ममृशिव । अष्टा । मष्टा । मृश्यात् । अच्यति । मच्यति । इपु । इतः सप्त सेटः ।
अमु केचिदुदितं पठन्ति । तस्य च प्रयोजनमिड्विकल्पे छविधो चोदितोऽनुवादस्तेन
देवादिककौयोर्न भवत इति । न च क्त्वायामिड्विकल्प. फलम् । “तोपसह”
(७।२।४८) इत्येव सिद्धेः । ये त्वनुदिनं पठन्ति । “तोपसह” इत्यकारमात्रविकरणेन
सहिना साहचर्यात्तादृशस्तौदादिक एव गृह्यते नेतरावित्याहुः छत्वेऽपि “वसस्याचि”
(७।३।७२) इत्यनुवृत्तेः श्नाश्यनोर्न भविष्यतात्याहुः । इच्छतोति । तुक् ।
श्चुत्वम् । तुक्संयोगान्न गुणप्रसङ्गः । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । ऐपोत् । इयेपेति ।
ए लिटि गुणे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वे ह्लादि शेषे च कृते “अभासस्यासवर्णे”
(६।४।७८) इतीयञ् । कित्पु सवर्णदोषः । ईपतुः । इयेपिय । एपिता । एपिष्यति ।
कुट । कुटति । चुकोटेति । एलो णित्वान्न द्वित्वम् । उत्तमे तु एलि । ‘एलुत्तमो वा’
(७।१।६१) इति णित्वाभावपक्षेऽस्त्येव द्वित्वम् । तेन चुकुट चुकोटेत्युभयं
भवति । यत्किं तु द्वित्वाच्चुकुटिथेति । तासि द्वित्वान्न गुणः । कुट्यात् । कुटिष्यति ।
व्यच । व्यचेरित्यादि । अयं-तुदादिपु कुटादिभ्यः प्राक् पठ्यते इत्यत्रात् कुटादित्वं
विधीयते इति हरदत्तः । अत्रानसाति पयुं दासादस्सदशे कृत्ये च कुटादित्वम् । तेना-
व्यच्चात् । विव्यचि पतात्यादौ न द्वित्वमिति हरदत्तः । माघवोऽप्याह-तासि श्यसिच ।
संनश्चाकृत्वान्न द्वित्वमिति न संप्रसारणमिति । आचार्यास्तु कातन्त्रानुसारिणः प्रसज्य-
प्रतिषेध मन्वमानाः निरवमुदाहरन्ति । यत्पुनर्माघवेनोक्तम् प्रसज्यप्रतिषेधाश्रमणो
प्रमाणं भृग्यम्, वाक्यभेदादिति । अत्र ब्रूमः । स्यादेतदेवम् । यदि कुटादित्वमपि विधी-
येत् तत्तु न तथा, तस्य कुटादिपाठादेव सिद्धत्वात् । परेस्तस्य कुटादिपु पठित्वात् ।

२. धानेति क० पु० ।

३८७. म्रियते लुङ् लृङ्गोश्च [१ । ३ । ६१] . . .

म्रियते: शिदन्ताच्च लुङ्लृङोरचाभनेपदं स्यान्नान्यत्र । रिङ्गिडादेशौ ।
म्रियते । अमृत । मृषीष्ट । एषु किम् ? मरिष्यति । ओषिजो भयचलनयोः ।
विजते ।

अत एवाचार्यैः कुटादिभिः सपुटीकृत्योदाहृतः । यद्वा अनेसीति निषेध एव कुटादित्वं
ज्ञापयिष्यति । नापि परिसंख्या, असुसदृशे कृत्येव कुटादित्वम्, नान्यत्रेति त्रिदोषदृष्ट-
त्वात् । तस्मात् प्राप्तं कुटादित्वमनूदासि निषिष्यते । लाघवादिति । विधेयभेदाभावे
वववाक्यभेदापादनम् । अविचोदिति । 'संप्रसारणाच्च' (६ । १ । १०८) इति
पूर्वरूपम् । डित्त्वाभाववादे तु "अतो हलादेशो" (७ । २ । ७) इति वा वृद्धिः ।
अव्यचीत् । अव्याचीत् । गित्त्वान्' डित्त्वम् । विव्याच । विविचतुः । विव्याचिथ ।
विविचिव । व्यचिता । यामुटः कित्त्वात् संप्रसारणम् । विच्यात् । व्यचिष्यति ।
उख्यधाः' इति बहुव्रीहिः । गतिकारकपूर्वस्य पि इत्यमुन् प्रत्ययः । स्फुर । स्फुरति ।
निष्फुरति इत्यादि । निर्निषोः साधारणमुदाहरणम् । अस्फुरीदति । सिचो डित्त्वान्न
गुणः । पुस्फोरेति । "शर्षवाः खयः" (७ । ४ । ६१) 'अभ्यासे चचं' (८ । ४ । ५४)
पुस्फुरिथ । स्फुरिता । स्फुर्यात् । स्फुरिष्यति । एवं स्फुनेति । स्फुळतीत्यादि ।
स्फुळीत् । स्फुल्यात् । "हलि च" (८ । २ । ७०) इति दीर्घत्वमस्य नास्ति अरेफान्त-
त्वात् । एषु दीर्घान्तोऽप्यम् । तथा च कुटादिमूत्रे भाष्यम्—तस्मान्नुत्वा घृत्वेत्येव भवि-
तव्यमिति । तत ऊदन्तत्वात्सेडयमित्याशयेनोदाहरति—अनुवोदिति । सिचो डित्त्वा-
दुवङ् । ननुविथ । नुविता । नूयात् । नुविष्यति । मृङ् इत्यात्मनेपदिनौ आद्यो-
ऽनिट् ॥ ३८६ ॥

अथितेरिति । शिदन्तादिति' । शिद्विषयादित्यर्थः ।) डित्त्वादेवात्मनेपदे सिद्धे
सत्यारम्भो नियमार्थं इत्याह—नान्यत्रेति । यद्येवम् विधिरेवास्तु किं डित्त्वेन । सत्यम् ।
"मा हि मृत" इत्यत्र "तास्यनुदात्तेद्" (६ । १ । १८६) इति डिल्लक्षणं सार्वधातु-
कस्यानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तत्र च कृते धातोरन्तोदात्तत्वं भवति । 'तिङ्-
तिङ्' (८ । १ । २८) इति निघातस्तु न भवति । "हि च" (८ । १ । ३४) इति
निषेधात् । "न माङ्योगे" (६ । ४ । ७४) इति निषेधादड्धातोऽपि नास्ति । रिङ्गि-

१. डित्त्वाविति क० पु० ।

२. उखचाति ।

३. () पाठो नास्ति ।

४. राघोऽनिट् इत्यारभ्य—इत्यर्थं इत्यन्तो रेखाङ्कितः () नास्ति क० पु० ।

५. निषेधादनुब सौऽपि हास्तीति क० पु० ।

३८८. विज इट् [१ । २ । २]

विजे परो णिद्वर्ज इडादिप्रत्ययो ड्द्वत् स्यात् । अविजिष्ट । विजिता ।

इति तुदादिप्रक्रिया

यडादेशाविति । "रिड् शयग्लिङ्क्षु" । (७ । ४ । २८) "अचि ष्नुधातु" (६ । ४ । ७७) इत्याभ्याम् । म्रियेत । म्रियताम् । अम्रियत । अम्रितेति । अकुटादित्वेऽपि "उश्च" (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न गुणः । "ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । अमृपाताम् । अमृड्द्वम् । ममार । मम्रतुः । ममर्थ । मम्रिव । मर्ता । मृपोष्टेति । "म्रियतेः" (१ । ३ । ६१) इत्यात्मनेपदम् । "उश्च" (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न गुणः । मरिष्यतीति । "ऋद्धनोः स्ये" (७ । २ । ७०) इतीट् । ओविजो । ओदिस्वादुद्विग्न इति निष्ठानत्वम् । ईदित्त्वादिनिट्त्वं च भवति । प्रायेणाम्-मुत्पूर्वः ॥ ३८७ ॥

विज इट् । विजिर् पृथग्भावे इति जोहोत्यादिकोऽत्र न गृह्यते । तस्मादिटोऽसम्भवात् । त्रिाद्वर्जमिति । यद्यप्यस्यानुवृत्तौ प्रयोजनं नास्ति व्यावर्त्तयसम्भवात् । तथा चान्येन व्याख्यातम् । तथापि दोषो नास्तीत्येतावता तथोक्तम् । "वृद्धिर्यस्य" (१ । १ । ७३) इत्यतो यस्यादिरिति वर्तते । तेन प्रत्ययो विशेष्यते इत्यभिप्रेत्याह— इडादिप्रत्यये इति । तेनागममात्रमुत्तमैकवचनं चेड् न गृह्यते इति भावः । अविजिष्टेति । सिचो डित्त्वान्न गुणः । अभलादित्त्वात् "लिङ्क्षिचो" (१ । २ । ११) इति कित्त्वं तु नास्ति । विविजे । विजिषोष्ट । विजिष्यते । अविजिष्यत ॥ ३८८ ॥

पूर्वोमण्डलमोत्तिमण्डनमणियः शेषशामतो-

संसः धोनरसिहसूनुरभवत्प्रत्ययवाचस्पतिः ।

सत्सूनोः कृतपुढभावविवृतौ सत्प्रशियाव्याहृतौ

धोकृष्णस्य कृतौ समासिमगमत् तोदादिकी प्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ।

— ० —

१: अविजिष्टेति । सिचो डित्त्वान्न गुणः इति नास्ति क० पु० ।

अथ रुधादयः

३८८. रुधादिभ्यां शनम् [३ । १ । ७८]

रुधिर आवरणे । रुधादिभ्यः शनम् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके न शप् । मिच्चादन्त्यादचः परः । रुणद्धि । “शनसोरल्लोपः” (६ । ४ । १११) धत्वम् । “झरो झरि सवर्णे” (८ । ४ । ६५) परत्वात् कृतस्यापि णत्वस्यासिद्धत्वादानुस्वारः । तदादेशस्य परसवर्णस्यासिद्धत्वात् न णत्वम् । अनुस्वारपरसवर्णां प्रति शनस्याल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः ।

अथ रुधादयः

रुधिर । रुधादिभ्य इति । शनम् प्रत्ययः स्यादिति । मित्वादागमत्वेऽपि प्रत्ययाधिकारे द्विधानात् प्रत्यय संज्ञाऽपि न विरुध्यते । तत्प्रयोजनं तु प्रत्ययादित्वेन शस्येत्संज्ञा । शकारोच्चारणं तु “शनान्नलोपः” (६ । ४ । २३) इत्यत्र विशेषणार्थम् इति । वक्ष्यते । न शक्ति । यद्यपि देशभेदेनोभयोरपि संभवोऽस्ति । तथापि “येन नाप्राप्ते” (प०) न्यायेन शबनेन बाध्यते इत्यर्थः । ननु यद्ययं प्रत्ययस्ततः प्रकृतेः परः प्रसज्येत तत्राह—प्रन्त्यादचः पर इति । तत्र हेतुमिच्चादिति । अन्यथा मित्करणमनर्थकं स्यात् । नात्र मकारः श्रवणार्थः । “तृणह इम्” (७ । ३ । ६२) इति निर्देशादिति भावः । हणद्धोति । शनमयं नित्यत्वात् पूर्वं भवति । “ऋपस्तथो” (८ । २ । ४०) इति धत्वम् । णत्वम् । जश्त्वेन धस्य दः । “शनसोरल्लोपः” इति (६ । ४ । १११) रुन्ध् तस् इति स्थिते धत्वादेशसिद्धत्वादादावल्लोपः । ततो “ऋपस्तथो” (८ । २ । ४०) इति धत्वम् । जश्त्वम् । “ऋरो ऋरि” (८ । ४ । ६५) इति दकारस्य लोप इत्यर्थः । ततोऽनुस्वारपरसवर्णां । यद्यपि लोपस्यासिद्धत्वादानुस्वारपरसवर्णाभ्यां प्राग् भाव्यम् । तथापि फले विशेषादर्शान्नपाययोऽपि क्रम आचार्यैर्नादृतः । न च लोपे कृते तथोनिवृत्तिः स्यात् “निमित्तापाय” (प०) इति न्यायात् इति वाच्यम् । न ह्यसिद्धत्वे जागरुके निमित्तापायोऽस्ति इति । अथास्य न स्यात् “अट्कुप्वाङ्” (८ । ४ । १२) इति णत्वं प्राप्नोति तत्राह—परसवर्णस्यासिद्धत्वान्न णत्वमिति “पूर्वप्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इत्यसिद्धत्वात् । नन्वनुस्वारपरसवर्णविवाहं दुर्लभौ तौ प्रति शनसोरल्लोपस्य “अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) स्थानिवत्त्वप्रसङ्गात् आह—अनुस्वारेत्यादि । न स्थानिवदिति । “न पदान्त” (१ । १ । ५८) इत्यनेन प्रतिषेधादित्यर्थः ।

१. न स्यात्तौ कर्षं ङिति णत्वं प्राप्नोति इति क० पु० ।

रुन्धन्ति । रुन्ध्यात् । अरुणत् । “दश्च” (८ । २ । ७५) इति वा
 रुत्वम् । अरुणन् । अरुणः । अरुधत् । अरौत्सीत् । एवं भिदिर् छिदिर्
 रिचिर्, विचिर्, क्षुधिर्, युजिर् । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते ।
 अच्छृदत् । अच्छृदीत् । अच्छृदिष्ट । “सेऽसिचि” (७ । २ । ५७)
 इति चेट् । छृदिष्यति । छृत्स्यति । एवं तृदिर् हिंसानादरयोः । शिप्ल
 विशेषणे । विशिनष्टि । हेधिः । पस्य जश्त्वेन ङः । प्लुत्वम् । “झरो झरि”
 (८ । ४ । ६५) इति ङलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिशिट् । अशिनट् ।
 अशिपत् । शेषा । एवं पिप्लु संचूर्णने । तृह हिंसायाम् ।

नन्वाशिष्टादचः पूर्वस्य विधो स्थानिवदित्युक्तम् । परसवर्णस्य च स्थान्यनु-
 स्वारः न चासावनादेशादचः पूर्वो दृष्ट इति चेत् । सत्यम् । परसवर्णो स्थानिवत्त्वनिषेध-
 सामर्थ्यात् क्वचित् स्थानिद्वारकमपि पूर्वत्वमाश्रयेते इत्यदोषः । ‘खरि च’ (८ । ४ ।
 ४५) इति चत्वम् । रणत्ति । रुध्यादिति । यासुटो डित्वाद् ‘इनसोरलोपः’
 (६ । ४ । ११) रुन्धीत् । रणद् इति । धन्वम् । जश्त्वम् । हेधित्वम् । जश्त्वम् ।
 रुणद्धि । अरुणदिति । हलुङ्चादिलोपे कृते जश्त्वे ‘वाऽवसाने’ ८ । ४ । ५६) इति
 वा चत्वम् । अरण इति । सिलोपे जश्त्वे च कृते ङत्वे विसर्जनीयः । अरुन्ध्वम् ।
 अरुधदिति । “इरितो वा” (२ । १ । ५७) इत्यङ् । अरौत्सीदिति । अङ् भावे वृद्धिः ।
 चत्वम् । हरोध । हरोधिय । हरुधिव । क्रादिनियमादिट् । रोद्धा । रुध्यात् ।
 रोत्स्यति । रुन्धे । रुन्धाम् । अरुन्ध । अरुद्ध । अरत्साताम् । अरुन्धे । रोद्धा । रुत्सीष्ट ।
 रोत्स्यते । अरोत्स्यत । अनो रुध कामे इति दिवादी पठितः । अनुरुध्यते । इच्छतीत्यर्थः ।
 उच्छृदिर् । उकारः तवायामिड्विकल्पाथं । छृत्वा । छृदित्वा । छृणत्तीति । ‘अन-
 र्णान्नस्य’ (वा०) इति णत्वम् । चत्वम् । छृन्तः । च्छृणत्ति । छृन्ते इति । अलोपे
 चत्वं “झरो झरि” (८ । ४ । ६५) इति ङलोपः । छृन्दाते । छृन्त्से । छृन्धे । छृन्-
 ध्यात् । छृन्देत् । छृणत्तु । छृन्धि । छृणदानि । छृन्ताम् । छृन्त्व । छृणदं । अच्छृणत् ।
 अच्छृणत् । इरित्वाद्ङ् वा । अच्छृदत् । सेट्कत्वात् । अच्छृदीत् । अच्छृदिष्ट । अच्छृदे ।
 च्छृदे । च्छृदिषे । “सेऽसिचि” (७ । २ । २७) इति विकल्पे च्छृत्से । केचित्
 क्रादिनियमाश्रित्यमिट्माहुः । च्छृदिध्वे । च्छृदिवहे । छृदिता । छृदधात् ।
 छृदिषीष्ट । छृत्सीष्ट । “लिङ्सिचौ” (१ । २ । ११) इति क्त्वाच्च गुणः । एवमिति ।
 तृणत्ति । तृन्ते । तृन्दधात् । तृन्दीत् । तृन्ताम् । अतृणत् । अतृन्त । अनर्दत् । अनर्दीत् ।
 ततर्दं । ततृदे । ततृदिषे । ततृत्से । ततृद्वे । तदिता । तृदधात् । तदिषीष्ट । तृत्सीष्ट ।
 तदिष्यति । तत्स्यति । शिप्लु । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । शिनष्टि । शिष्टः ।

३८९. तृणह इम् [७ । ३ । ९२]

तृहः श्नमि कृते इमागमः स्यात् पिति हलि सार्धधातुके । तृणेडि । तृण्डः । तृहन्ति । तृणेक्षि । तृणेक्षि । तृंहः । तृंहः । तृणेडु । अतृणेट् । अतर्हीत् । हिसि हिंसायाम् ।

३९०. श्नान्नलोपः [६ । ४ । २३]

श्नमः परस्य नस्य लापः स्यात् । हिनस्ति । अहिंसीत् । अञ्जू व्यक्ति-
अक्षणाकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अङ्ग्धि ।

शिनन्ति । शिष्यात् । शिनष्टु । शिनपाणि । अशिनडिति । हल्ङ्घादिलोपे पस्य जश्त्वेन ङः । चत्वंम् । अशिष्टम् । अशिनट् । अशिनषम् । अशिपदिति । लृदिस्त्वादङ् । शिशेष । शिशेषिथ । शेषा । शिष्यात् । शेत्स्यति । तृह ॥ ३८८ ॥

तृणह । अथ किमर्थं सश्नम्को निर्दिश्यते । तृह हिंसायामिति तौदादिक-
निवृत्त्यर्थम् । हरदत्तस्तु तस्य सानुबन्धकत्वादेवाग्रहण सिद्धमित्याह—तच्चिन्नन्त्यम् ।
अनुबन्धपरिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वात् । प्रयोजनान्तरमाह—तृहः श्नमि कृते इति ।
अयमर्थः—यद्यागम' श्नम्को न निर्दिश्येत ततो नाप्राप्ते श्नम्यारम्भमाण इम् तस्य
बाधकः स्यात् । अथापि न बाधेत एवमपि श्नमि कृते इमागम इतीष्टव्यवस्था न
प्रकल्प्येत विपर्ययोऽपि स्यात् पूर्वमिम् ततः श्नमिति । अतः श्नमि सत्येनेमागमो यथा
स्यात् न तु श्नम बाधित्वा न वा ततः प्राक् इत्येवमर्थः । सश्नम्को निर्दिश्यते इति ।
एव च कृत्वा रीधादिकस्यापि यङ्लुकि न भवति । श्नमोऽभावादेव । हति हलादावि-
त्यर्थः । तृणेडोति । इमि कृते आद्गुणः । डत्वधत्वष्टुत्वढनोपाः । तृणह इति श्नसो-
रलोपे ढत्वादि । तृणेक्षाति । ढत्वे "पढोः कः सि" (८ । २ । ४१) इति कत्वम् ।
पत्वचौ । तृंहः । तृह्यान् । तृणेडु । तृण्डात् । तृण्डि । तृणहानि । लङ् अतृणेट् ।
हल्ङ्घादिना तिर्पासपालोपेऽपि प्रत्ययलक्षणनेमागमः । वर्णार्थये नास्ति प्रत्यय-
लक्षणम्" (५०) इति तु नास्ति । यत्र वर्णः प्राधान्येनाश्रायते तत्रैवाथ निषेध इति
स्थिते प्रत्यय आधीयते न हल्मात्रम् इति । अतृणहामिति । मिपि निव्यत्वात्पूर्वममादेशे
कृतेऽह्लादित्वान्नेमागमः । तजहं । तर्हिंता । तृह्यात् । तार्हंष्यति । हि'स । इदित्वा-
न्नुमि । नुम्विधावुपदेशवद्वचनत् श्नमः पूर्वं नुमिति भावः ॥ ३८९ ॥

श्नान्नलोपः । श्नमयमुत्सृष्टमकारा गुह्यतेऽप्यस्यासम्भवात् इत्याह—श्नमः
परस्येति । नेति लुप्तपञ्चक पदमित्याशयेनाह—नस्येति । शकारवता ग्रहण किम् ?
यज्ञानामिति दार्ढ्येऽपि कृत एकदेशविकृतस्यानन्यानन्यत्वात् नुटो लापः स्यात् ।
हिंस्तः । हिंसन्ति । हिनस्मि । हिंस्यात् । हिनस्नु । "व च" (८ । २ । २५) इति

१. तृण्डात् । तृण्ड इति नास्ति क० पु० ।

३९१. अञ्जे। सिचि [७ । २ । ७१]

अञ्जेः सिचो नित्यमिड् स्यात् । आञ्जीत् । आनञ्ज । आनञ्जतुः ।
अङ्क्ता । अञ्जिता । जि इन्धी दीप्तौ । इन्धे । इन्धाते । इन्धाञ्चक्रे । विद
विचारे । विन्ते । एवं खिद दैन्ये ।

इति रुधादिप्रक्रिया

सलोपः । हिन्धि । हिनसानि । ' तिप्यनस्तेः' (८ । २ । ७३) इति दः । अहिनत् ।
"सिचि धातोः" (८ । २ । ७४) इति वा खत्वम् । अहिनः । अहिनत् । जिहिंस । हिंसिता ।
हिंस्यात् । हिंसिष्यति । अञ्जू । अनक्ति इति शान्नलोपः । अङ्क्ता । अञ्जति । अनक्ति ।
अञ्ज्यात् । अनक्तु । अङ्ग्धि । हेर्धित्वम् । चोः कुः । अनुस्वारपरसवर्णौ । जत्वम् ।
अनजान । आनक् । आनग् । आञ्जम् । आनजम् ॥ ३९० ॥

अञ्जेः सिचि । ऊदित्वादिङ्घिकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । आनञ्ज । "अत
आदेः" (७ । ४ । ७०) इति दीर्घः । "तस्मान्नुड्" (७ । ४ । ७२) इति नुड् ।
आनञ्जिय । आनङ्क्थ । आनञ्जिव । अञ्जितेति । ऊदित्वादिङ् वा । अङ्क्त्वा ।
अञ्ज्यात् । अञ्जिष्यति । अङ्क्थति । जि इन्धी । जित्व औतः कार्यम् इन्ध इति ।
ईदित्वान्निप्रायामिड्भावः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदी । इन्धी इन्धते इति स्थिते शनम् ।
'शान्नलोपः' (६ । ४ । २३) 'शनसोरल्लोपः' (६ । ४ । १११) पत्वम् ।
जशत्वम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । "भरो भरि" (८ । ४ । ६५) इति दलोपः । इन्धे ।
इन्धहे । इन्धीत । इन्धाम् । इन्त्स्व । इन्धे । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धिष्ट । इन्धाञ्चक्रे
इति । "इजादेश्व" (३ । १ । ३६) इत्याम् । कृञोऽनुप्रयोगः । "धाम् प्रत्ययवत्"
(१ । ३ । ६३) इत्यात्मनेपदम् । इन्धिता । इन्धिष्यते । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत् ।
अत्रेन्धेश्छन्दोविपर्ययत्वात् इति वार्तिकदशंनान्त भाषायामस्य प्रयोगाभावः । इति केचि-
दिति । तदसत् । यतस्तस्यायमर्थः—इन्धेर्भाषायामनन्तरो लिङ् नास्ति "इजादेः"
(३ । १ । ३६) इत्यामो विधानात् । किं तु छन्दस्येव संभवति । तत्रामन्त्रे इत्यामो
निषेधात् । छन्दसि च लिट् सार्वधातुकमपि भवति । तत्र डिच्त्वादिपि समीधे इत्यामो
नलोपादिसिद्धेर्नार्थः कित्त्वेनेति न पुनरस्य भाषायां प्रयोग एव नास्तौत्युच्यते इति
स्थितमाकरे ॥ ३९१ ॥

पुम्बोमण्डलमौत्तिमण्डनमण्डिः शेषधंशामलो-

संसः धीनरसिहसुनुरभवत् प्रत्यञ्जवाचस्पतिः ।

तस्मूनोः हृतगूढभावविषुतो सत्प्रक्रियाप्याकृतौ

धीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिभगमत् रोपादिकी प्रक्रिया ॥ १ । इति ।

इति रुधावयः । रुधादि ८० ।

अथ तनादयः

तनु विस्तारे ।

३३२. तनादिकृञ्भ्यः उ। [३ । १ । ७९]

तनादिभ्यः उः स्यात् । तनोति । तनुतः । तन्वन्ति । तन्वः । तनुवः ।
अतानीत् । अतनीत् ।

३९३. तनादिभ्यस्तथासोः [२ । ४ । ७६]

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः परयोः “अनुदात्तोपदेश”
(६ । ४ । ३७) इति अनुनासिकलोपः । अतत । अतनिष्ट । अतथाः ।
अतनिष्ठाः । पणु दाने । सनोति । ‘जनसनखनां सञ्जलोः’ (६ । ४ । ४३)

तनु विस्तारे । इतः पडुभ्यपदिनः । पञ्च सेटः उदित्वम् । तनित्वा तन्त्वेति
इङ्बिकल्पार्थम् ।

तनादिकृञ्भ्यः इति । एतत्तु पूर्वं व्याख्यातम् । तनोति । पिति सार्वधातुके
उप्रत्ययस्य गुणः । तनुत इति । “सार्वधातुकमपित्” (१ । २ । ४) इति ङित्त्वान्न
गुणः । तन्वन्ति । तनोपि । तन्वः । तनुवः इति । “लोपश्चास्थान्यतरस्यां भ्वोः”
(६ । ४ । १०७) इत्युलोपः । तन्मः । तनुमः । तनुते । तन्वाते । तन्वते । तन्वहे ।
तनुवहे । तनुयात् । तन्वीत् । तनोतु । तनुतात् । “उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्”
(६ । ४ । १०६) इति हेर्लुक् । तनु । तनुतात् । तन्वाताम् । तनवानि । तनेवे ।
अतनोत् । अतनुताम् । अतनवम् । अतन्व । अतनुव । अतनुत । अतन्वाताम् ।
अतन्व । अतन्व । अतनीत् । अतानीत् इति । “अतो हलादेर्लघोः” (७ । २ । ७)
इति वा वृद्धिः ॥ ३६२ ॥

तनादिभ्य इति । धासा साहचर्यात्तशब्दस्यात्मनेपदस्य ग्रहणम्, न परस्मैपदस्य,
तेनेह न अतनिष्ट धूयमिति । अतनिपाताम् । अतनिध्वम् । ततान । तेने । तेनिध्वे ।
तनिता । तन्यात् । तनिषोष्ट । तनिष्यति । तनिष्यते । पणु । उदित्वात् उवायां

असात् । असनिष्ट । असाधाः । असनिष्ठाः । “ये विभाषा” (६ । ४ । ४३)
 सायात् । सन्यात् । क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । ‘हृम्यन्तक्षण’ (७ । २ । ५)
 इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । क्षिणु हिंसायाम् । उप्रत्यये
 तनादेर्नोपधागुणः । उपधाञ्चकारस्य तु वा । क्षिणोति । अक्षेणीत् । अक्षित ।
 अक्षेणिष्ट । ऋण गतौ । ऋणोति । अर्णोति । ऋणुयात् । अर्णुयात् । ऋणोतु ।
 अर्णोतु । आर्णोत् । आर्णात् । आर्णिष्टाम् । आर्त । आर्णिष्ट । आनर्ण ।
 आनर्णतुः । इकृञ् करणे । करोति । “अत उत्सार्वधातुके” (६ । ४ । ११०)
 कुरुतः । यणादेशः । “न भकुञ्चुराम्” इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

३९४. नित्यं करोते । [७ । ४ । १०८]

करोतेः प्रत्ययाकारस्य नित्यं लोपः स्यान्व्योः परयोः । कुर्वः । कुर्मः ।

वेद् । सनित्वा । सन्त्वा । सनोतीति “धात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) नैमित्तिक-
 कत्वाणत्वस्याप्यपायः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत । सनोतु । सनुताम् । असनोत् ।
 असनुत । असनातेति । “तनादिभ्यस्तथासोः” (२ । ४ । ७२) इति सिचो लोपः ।
 आत्वम् । असनिष्ट । सिचो लुगभावे इट् । ससान । सेने । सनिता । सनिषीष्ट । सनि-
 ष्यति । सनिष्यते । क्षणु । क्षणुयात् । क्षणोत । क्षणोतु । क्षणताम् । अक्षणीत् ।
 अक्षणुत । अक्षतेति । “तनादिभ्यस्तथासोः” (२ । ४ । ७६) इति सिचो लोपे ‘अनु-
 दात्तोपदेश’ (६ । ४ । २७) इति अनुनासिकलोपः । अक्षणिष्टेति । लुगभावे ।
 अक्षयाः । अक्षणिष्टाः । चक्षाण । चक्षणे । चक्षिता । चक्ष्यात् । चक्षिषीष्ट । चक्षिणु ।
 उप्रत्यय इत्यादि । उप्रत्ययनिमित्त उपधागुणः । इत्यनेनान्त्यगुणः करोतेर्न वायते
 इत्युक्तम् । एतच्च “संज्ञापूर्वको विधिरनित्य” (५०) इत्याश्रयरक्षितमाधवादिभि-
 र्दृक् । तथा चापिशलिदुर्गादयोऽपि शप्येवोपधागुणमसूचयन् । यत्तु प्राञ्चोक्तम् । एतत्तु
 दुर्गमतम् । तथा चानिच् विकरण इति शप्येव गुणं विदधाति इति । तदसत् । स्वमते
 गुणस्वीकारप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अभिमुक्ताभिधानविरोधेनापसिद्धान्तात् ।

३९५. ये च [६।४।१०६]

कृञ् उलोपः स्याद् यादौ प्रत्यये । कुर्यात् । कृञ्स्तनादित्वेऽपि सिचो वा लुक् न । अकृत ।

अत एवाभुं धातुं शाकटासनक्षीरस्वाम्यादयो न पठन्ति । “पञ्चबाणः क्षिणोति” न तदयशः शस्त्रभृतां क्षिणोति” इति प्रयोगस्तु स्वादिपु छान्दसेपु रिञ्चि, चिरि, जिरि, दाश दृ हिंसायामिति दण्डकपठितस्य भाषायामपि प्रयोगाङ्गीकारेणात्रेयमैत्रेयादिभिः समर्थितः । अन्ये तु क्षिणोतीति प्रयोगं भाषयामसाधुमेव मन्यन्ते । तथा च शाब्दिकाभरणे क्षीणोतीति गुरा उदाहृत । उपवाञ्छकारस्य तु वेति एतदप्यनित्यप्रपञ्चादागतम् । अत एव ऋणप्रभृतीनुदाहृत्य क्षीरस्वाम्याह—सार्वधातुके संदिग्धगुरा एते इति । द्वात्रय्येती दन्त्यान्तौ । लाक्षणिकं च एत्वम् । तेन यद् लुकि चाक्षन्ति चेत्तेति इतीडभावपत्ते “नञ्चापदान्तस्य” (८।३।२४) इत्यनुस्वारः सिद्धयतीति स्थितम् । ऋणु । ऋणुते । ऋणुयात् । अणुयात् । ऋण्वीत । आणोत् । अण्वीत । आणुत । आर्त्तति सिचो लुक् । ननोपः । आट् वृद्धिः । आणिष्टेति । सिचो लुगभावे इट् । आनर्त्तति । “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) “तस्मान्नुड् द्विहलः” (७ । ४ । ७१) ऋकारैकदेशोऽपि रेफो नुड्विधिं प्रति हल् । उपधागुराणः । आनृणतुः । आनृणिव । आनृणे । आनृणिपे । आणिता । ऋणयात् । अणिंषीष्ट । अणिंष्यति । अणिंष्यते । डुकुञ् । डुइत् । कृत्रिमिति । क्तिप्रत्ययार्थं । करोतीति । “सार्वधातुक” (७ । ३ । ८४) इति गुराः । कुरत् इति । उत्वे तु कृते उपधागुराणो न भवति विकारनिवृत्त्यर्थत् तपरकरणात् संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वा । यणादेश इति । कुरु अन्तीति स्थिते “इको यणचि” (६ । १ । ७७) इत्यनेन वकार इत्यर्थः । “न भकुर्ध्राम्” इति न दीर्घ इति । एतत्तु कुर्वे इत्यादौ वमुचितम् । इह तु यणो “अचः परस्मिन् (१ । १ । ५७) इति स्थानिवत्त्वमपि सिद्धम् । न च दीर्घविधौ न स्थानिवत्त्वनिषेधः । तस्य लोपाजादेशविषयत्वात् । न च स्थानिवद्भावे सिद्धेऽप्यस्मिन् पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रतिपदोक्तन्वाच्च निषेध उदाहृत इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावं प्रति निषेधस्यासिद्धत्वात् । यद्वा “पूर्वत्रासिद्धीमे न स्थानिवत्” (वा०) इति स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गाच्चैवमुक्तम् । कुरुते । कुर्वीत । करोतु । कुरुताम् । अकरोत् । अकुरुत । अकार्षीत् । कृञ्स्तनादित्वेऽपि इति । उक्तं हि प्राक्—तनादित्वादेव सिद्धे कृञो ग्रहणमन्यत् । तनादिकार्यं नास्येति ज्ञापयति । अस्तु वा विकल्पः तथाप्यनेन भुक्ते “ह्रस्वादङ्गात्” (८ । २ । २७) इति लोपो भविष्यति । न च विकल्पेन वाचः । नोपस्यासिद्धत्वात् । नापि विकल्पविधिवैधर्म्यम् । अतत । अतनिष्टेत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ ३६३ ॥

अकृतेति । ‘उपच’ (१।१।१२) इति कित्त्वान्न गुराः । चकार । चकर्त्त । चकृव । चक्रे । चकृवहे । कर्ता । क्रियात् । ‘ऋद्धनोः स्ये’ (७।१।३०) करिष्यति ॥३६५॥

३९६. संपर्युपेभ्यः करोतेभूषणे [६ । १ । १३७]

एभ्यः करोतेः सुडागमः स्यात् भूषणेऽर्थे । संस्क्रोति । “अडभ्यास-
व्यवायेऽपि” सुट् । उपदेशाधिकारत्वात् “ऋतश्च संयोगादेः” (७।२।४३)
इति लिङ् सिचोर्नेट् । समःकृपाताम् । संचस्कार । “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः”
(७।४।१०) इत्यत्र संयोगोपघग्रहणं कर्तव्यम् कृत्र्यमिति गुणः ।
संचस्करतुः । “कृसृभृश्च” (४।२।१३, इति सूत्रे “ऋतो भारद्वाजस्य”
(७।२।६३) इति सूत्रे च “कृजोऽसुट् इति वक्तव्यम्” (वा०) इति
नियमात् सुट्कस्येत् । संचस्करिथ । संचस्करिब । सुटो बहिरङ्गत्वात्
“गुणोऽत्तिंसंयोगाद्योः” (७।४।२९) इति गुणा न । संस्क्रियात् ।

संपर्युपेभ्यः । संस्क्रोतीति—अलङ्करोतीत्यर्थः । सुटि कृते “समः - सुटि”
(८ । ३ । ५) इति रुः । “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” (८ । ३ । २) पक्षे “अनु-
नासिकात्परोऽनुस्वारः” (८ । ३ । ४) रोविसर्जनीयः । “विसर्जनीयस्य सः”
(८ । ३ । ३४) ‘वा शरि’ (८ । ३ । ३६) इति प्राप्ते “संपुंकांतां सो वक्तव्य”
(वा०) इति सः । संपूर्वस्य क्वचिदभूपणेऽपि मुडिष्यते । संस्कृतमन्त्रम् । सूत्रकारो
निर्देशयति—संस्कृतं भक्ताः इति । ननु सप्तकृपाताम् । सप्तकृपाद्येत्यत्र सुटि कृते
संयोगादित्वाद् “ऋतश्च” (७ । २ । ४३) इतोटा भाष्यमित्याशङ्क्याह—उपदेशा-
धिकारत्वादिति । “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” (७ । २ । १०) इत्यत्र उपदेशे
इत्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थायां यः संयोगादिस्तस्येह विधीयते । न च करोतिस्तथा, सुट्
उपदेशोत्तरं विहितत्वादित्यर्थः । एतच्च भक्तः सुडिति भाष्यकारपक्षे परिहृतम् ।
कात् पूर्वग्रहणेन मुडभक्त इति जापितमिति वृत्तिकारमते त्वप्रमङ्ग एव सुटः कृजोऽ-
नवयवत्वेन संयोगादित्वाभावात् । अत्र तु पक्षे एवं योजना—उपसमीपे ककारस्य देशो
यस्य सुटः स चासावधिकश्च तत्त्वात् अभक्त एवायं कात् पूर्वः समीपदेशे एव प्रयुज्यते
इत्येतावत् न त्ववयव इत्यर्थः । अयं च परिहारः पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते पश्चात्
साधनेनेति पक्षे । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति पक्षे तु सुटो बहिरङ्गत्वेनासिङ्-
त्वात् संयोगादित्वं नास्तोत्यपि परिहारोऽस्ति । संचस्कारेति । अभ्यासव्यवायेऽपीति ।

१. भर्षति क० पु० ।

२. उपदेशाऽनुदात्तादिति क० पु० ।

३. कात् पूर्वग्रहणेन जापितत्वादिति एतत् पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन
इति क० पु० ।

संस्कृषीष्ट । “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पः । परिष्करोति ।
 “सिवादीनाम्” (८ । ३ । ७१) इति पत्वं वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यष्कार्षीत् ।
 उपस्करोति ।

३९७. उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च [६।३।१३९]

उपात् कृजः सुट् स्यात् पुनर्गुणाधाने विकारेऽध्याहारेऽर्थे । उपस्कुरुते ।

इति तनादिप्रक्रिया

—:०:—

ननु संचस्करतुरित्यत्राङ्गस्वासंयोगादित्वाद् गुणो न स्यादित्याशङ्क्याह—
 ऋतश्चेत्यादि । “संयोगोपघग्रहणं कर्तव्यम्” इति । संयोगोपघग्रहणमपीत्यर्थो द्रष्ट-
 व्यः । ननु संयोगादिग्रहणं तर्हि न कर्तव्यम्, सस्वरतुरित्यादावपि संयोगोपघत्वेनैव
 सिद्धेः । भवेत् सिद्धं सस्वरतुरिति, इह तु न सिद्धवति सचस्करतुरिति । बहिरङ्ग-
 लक्षणस्य सुटोऽसिद्धत्वेनासंयोगोपघ इति गुणाप्राप्तेः । संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे
 संयोगोपघग्रहणस्यार्थत्वात् सुटोऽसिद्धत्व बाध्यते इति गुणसिद्धिः । यद्यप्यल्पात्र-
 मुपधा न संयोगः तथाप्यवयवगतमुपधात्वं समुदाये उपचर्यते । ननु सुटोऽभक्तत्वा-
 न्नाङ्गस्य संयोग उपधा । सत्यम् । तन्मध्यपतितस्य तद्गहणेन ग्रहणाददोषः । सुटो
 बहिरङ्गत्वादिति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति पक्षे पश्चादुपनतोपसगपिक्तस्य
 सुटो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् संयोगादित्वाभावादित्यर्थः । यदा तु पूर्वं धातुरुपस-
 गेण युज्यते इति पक्षस्तदा । यद्यपि सुडन्तरङ्गस्तथापि सुटोऽभक्तत्वादिति परिहारो
 ज्ञेयः । भक्तत्वपक्षे तु “नित्यं छन्दसि” (७ । ४ । ८) इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेर्नित्यं
 यः संयोगादिस्तस्य गुण इति विज्ञानात् सुटि कृते न भविष्यतीति बोध्यम् ।
 संस्क्रियात् । ‘रिङ् शयग्लिङ्चु’ (७ । ४ । २८) संस्कृषीष्टेति । “उश्च”
 (१ । २।१२) इति कित्त्वान्न गुणः । सस्करिष्यति । पर्यष्कार्षीदिति “अडभ्यासव्य-
 वायेऽपि” इति सुट् । परिचस्कारेत्यत्र तु “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” (७।३।६५)
 इति पत्वं न भवति । प्राक्सितादित्यनुवृत्तेः ।

समवाये च । समवायं व्याचष्टे—सङ्घेऽर्थे इति ॥ ३९६ ॥

उपात् प्रतियत्नं व्याचष्टे—गुणाधाने इति । लब्धसत्ताकस्य वृद्धये वृद्धस्य च
 तादवस्थाय गुणान्तराधानहेतुरिह प्रतियत्न इत्यर्थः । विकृतमेव वैकृतम् ।

१. यद्यप्य मात्रमिति क० पु० ।

२. तस्येति गुण विज्ञानाविति क० पु० ।

तिङन्ते क्रयादयः।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । विनिमयः परिवर्त्तः । इतो द्वावनिटाबुभयपदिनौ च ।

३६८. क्रयादिभ्यः शना [३ । १ । ८१]

क्रयादिभ्यः शनाप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः ।
क्रीणाति । “ई हल्यघोः” (६ । ४ । ११३) क्रीणीतः । “शनाभ्यस्तयोरतः”
(६ । ४ । ११३) क्रीणन्ति । क्रीणीति । स्कुञ् आप्रवणे ।

३६९. स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च

[३ । १ । ८२]

भ्यः श्नुः स्यात् शना च कर्तरि सार्वधातुके । स्कुनोति । स्कुनाति ।

“प्रज्ञादिभ्यश्च” (५ । ४।३८) इति स्वार्थेऽणित्याशयेन व्याचष्टे—विकार इति । अर्थ-
प्रकरणादिना गम्यमानार्थस्य वाक्येकदेशस्य स्वरूपेणोपादानम् । वाक्याध्याहारस्तु
प्रतीकेन पादत्ते—ग्रध्याहारे चेति । उपस्कुस्ते इति । अलङ्कस्ते । सङ्गीकरोति ।
गुणान्तरमाधत्ते । विकरोति । वाक्येकदेशमध्याहस्तोति वार्थे तन्त्रेणोदाहरणं
योज्यम् ॥ ३६७ ॥

पृश्नीमण्डलमौलिमण्डलमणिर्यः

शोषवंशामलो-

त्तंस

धीनरसिहसूनु रभवत्

प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः

कृतगूढभावविवृतौ

सरप्रत्रिन्वाव्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य

कृतौ समाप्तिभ्याम्

तानादिकप्रक्रिया ॥ १ । इति ।

इति तनादयः । तनादि ६० ।

—:०:—

क्रयादिभ्यः । क्रीणाति । शनः “सार्वधातुकमपित्” (१ । २ । ४) इति
ङित्त्वान्न गुणः । एत्वम् । क्रीणन्तीति । भौ परत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमन्तादेशे
आल्लोपः । एवं क्रेऽपि ज्ञेयम् । क्रीणोयात् । क्रीणीत । क्रीणीयाताम् । क्रीणीतात् ।
क्रीणीहि । क्रीणानि । क्रीणीताम् । क्रीणीष्व । क्रीणौ । क्रीणावहे । अक्रेष्ट । चिक्राय ।
इयङ् चिक्रियतुः । चिक्रियय । चिक्रेथ । चिक्रियिष । चिक्रिये । चिक्रियिषे । चिक्रि-
यिद्दे । चिक्रियिध्वे । चिक्रियिवहे । क्रेता । क्रीयात् । क्रेपीष्ट । क्रेप्यति । क्रेप्यते ।
स्कुञ् । आप्रवणमुद्धारणम् ॥ ३६८ ॥

स्कुनोतीति सुनोतिवत् । स्कुनातीति । क्रीणातिवद्रूपाणि ज्ञेयानि । स्तम्भु ।
एषु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोपणार्थः । चतुर्थो धारणार्थ इति माधवः ।

१. आप्रवणमुद्धारणम् इति नास्ति क० पु० ।

स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु रोधने । एते सौत्राः । “अनिदिताम्” (६।२।२४)
इति नलोपः । विष्टम्नोति । अवष्टम्नाति । “जस्तम्भु” (३।१।५८)
इत्यङ् वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भोत् । अवतष्टम्भ । स्तुम्नोति । स्कम्नोति ।

४००. वे। स्कम्नातेर्नित्यम् [८ । ३ । ७७]

वेः परस्य स्कम्नातेः सस्य पः स्याद् नित्यम् । विष्कम्नाति । स्कम्नाते-

उदित्वं क्त्वायामिड्विकल्पाथंम् । अत एव श्नुशनाव्यतिरिचविपयेऽपि प्रयोग एपा-
मिति गम्यते । एते सौत्रा इति । सूत्रे एवोपात्ताः, न धातुपाठे पठ्यन्ते इत्यर्थः ।
(ते “हलः शनः शानज् हौ” (३।१।३८) इति सूत्रे क्रयादेरित्यनुवृत्तेः धातोः
क्रयादिगणपठित्तस्यैव हल उत्तरस्य शनः शानजादेशो भवति, नान्यत्र सौत्रेष्वपीति
जयादित्यादयः ।) सर्वे परस्मैपदिनः सेट्काश्च । विष्टम्नोतीति । ‘स्तम्भेः’
(८ । ३ । ६७) इति पत्वम् । अवष्टम्नातीति । श्ना । “अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः”
(८ । ३ । ३८) इति पत्वम् । स्तम्भुवन्ति । संयोगपूर्वत्वान्न “हुश्नुवोः” (६ । ४ । ८७)
इति षण् । अत एव हि नलोपहिलोपी । स्तम्भुहि । स्तम्भवानि । अस्तम्भोत् ।
स्तम्भोयात् । स्तम्भोहि । (ये तु हल. शन इत्यत्र क्रयादिभ्य इत्यनुवृत्त्यै क्रयादिभ्यश्च
शानचं प्रत्ययं कुर्वते तेषां सौत्रेभ्यः स नास्तीति । माघवस्तु स्तम्भानेत्युदाजहार ।
शानज्विधौ क्रयादिभ्य इत्यनुवृत्ति नेच्छति तेन सौत्रेभ्योऽपि भवति) अस्तम्भ्नात् ।
अस्तम्भोताम् । व्यष्टभत् इति । अङि नलोपः । व्यष्टम्भात् । अङभावे सिचः “इट ईटि”
(८ । २ । २८) इति लोपः । उभयत्र “प्राविसतादङ्ब्यवायेऽपि” (८ । ३ । ६३)
इति पत्वम् । अवतष्टम्भेत्यादि । (द्वित्वे । “शर्पूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१)
“स्यादिष्वभ्यासेन” (८ । ३ । ६५) इति पत्वम् । तस्तम्भिभ्य । तस्तम्भिभ्य ।
श्नाश्नुवोर्नलोपः । स्कुम्नोति । व्यष्टम्भोत् । तस्तम्भ । तस्तम्भिता । स्तम्भ्यात् ।
स्तम्भिष्यति ॥ ३६६ ॥

वेः स्कम्नातेरिति । स्कम्नोतेर्वेति । ननु श्नानिर्देशो यदि श्नान्तरूपानुकर-
णार्थस्ततो विष्कम्भिताः विष्कम्भितमित्यादावपि न स्यात् । अथ धातूपलक्षणम् ।

१. ते इत्यारभ्य—जयादित्यादयः इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. ये तु इत्यारभ्य—भवतीत्यन्तो रेप्ताद्धितो () नास्ति क० पु० ।

रित्युक्तेः स्कुम्भोतेर्न । विस्कम्भोति । स्कुम्भोति । मीञ् हिंसायाम् ।
 “हिनुमीना” (८ । ४ । १५) प्रमीणाति । “मीनातिमिनोति” (६ । १ । ५०)
 इत्याच्चम् । अमासीत् । अमास्त । ममौ । मिम्यतुः । पूञ् पवने ।

४०१. प्वादीनां ह्रस्वः [७ । ३ । ८०]

प्वादीनां द्वाविंशतेर्ह्रस्वः स्यात् शिति परे । प्वादीनां ह्रस्वो वेति
 केचित् । पुनाति । पुनीते । अपावीत् । अपविष्ट । कृञ् हिंसायाम् ।

ततो विस्कम्भोतीत्यत्रापि भवितव्यम् । यतः स एवायं घातुर्विकरणद्वययोगी^१ ।
 न चास्य गणपाठोऽस्ति येन शतानिर्देशात् क्रियादिको गृह्यते न सौवादिक इति कल्पेत ।
 अत एव माधवेन विष्कम्भोतीति श्नुप्रत्ययान्तपक्षेऽपि पत्वमुदाहृतम् । शतानिर्देशश्च
 स्कम्भतेर्भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थस्तेन विष्कम्भ इत्यादावपि भवतीति चोक्तम् । एवं तु
 स्तम्भोतेर्नैत्येतन्मतान्तरेणोक्तमिति बोद्धव्यम् । मीञ् । उभयपदी, अनिद्^२ च । हिनु-
 मीना इति । अनेन एत्वमित्यर्थः । प्रमीणोतः । प्रमीणन्तीत्यत्र त्वेकदेशविकृतस्यानन्य-
 त्वात् मोनारूपाश्रयमपि एत्वमीत्वान्लोपयोरपि कृतयोर्भवति । मीनीते ।
 मीनीयात् । मीनीत । मीनीयाताम् । मीनातु । मीनीहि । मीनानि । मीनीताम् । मीनीष्व ।
 मीने । अमीनात् । अमीनीत । अमासीदिति । “यमरम्” (७ । २ । ७३) इतोऽत्सकी ।
 अमासिष्टाम् । ममाविति । आत्वम् । “आत औ एल” (७ । १ । ३४) वृद्धिः ।
 मिम्यतुरिति । अनेज्निमित्तत्वान्नात्त्वम् । इयङ् । तस्य स्थानिवत्त्वात् “एकाच”
 (७ । २ । १०) इति द्वित्वम् । यण् । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् ।
 मासीष्ट । मास्यति । मीस्थते । पूञ् । पवनं शुद्धिकरणम्, न शुद्धिमात्रम् । तथा च पुनीते
 आत्मानम् कर्षकेण । बलजं पुपूपत इत्यादौ सकर्मकत्वं दृश्यते । इतः सप्त सेटः ।
 चत्वार उभयपदिनः ॥ ४०० ॥

प्वादीनामिति-। आगणान्ताः प्वादयः, कथं ज्ञायते ? “ज्ञाजनीर्जा” (७ । ३ । ७६)
 इति दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा ह्रस्वान्तोऽपि “अतो दीर्घो यञि” (७ । ३ । १०१)
 इति दीर्घेण जानाति जायते इत्यादि सिद्धम् । तत् क्रियते प्वादीनां ह्रस्वो मा भूदिति ।
 यदि तु दीर्घान्ता एव प्वादयः स्युस्ततो ह्रस्वाप्रसङ्गादनर्थकं दीर्घोच्चारणं स्यात् ।

१. योग इति क० पु० ।

२. अनिद् वेति क० पु० ।

अकारीत् । अकरीष्ट । अकरिष्ट । “लिङ्सिचोः” (७ । २ । ४२) इति वेट् । अकीष्टि । करिपीष्ट । कीर्षीष्ट । धृञ् कम्पने । अधावीत् । अधौपीत् । इत्यपि केचित् । तासौ नित्यानिट्त्वाभावात् थलि नित्यमिट् । दुधविथ । ग्रह उपादाने । “ग्रहिज्या ” (६ । १ । १६) इति संप्रसारणम् । गृह्णाति ।

एव च ली श्लेषणे इत्यस्यानन्तरं यद् वृत्करणं तत्तु ध्वादिपरिसमाप्त्यर्थम् आनन्तर्यात्, न तु ध्वादिसमाप्त्यर्थमित्याकरः । केचित्तु ध्वादिसमाप्त्यर्थमपि वृत्करणमित्याहु-
स्तन्मतमाश्रित्याह—ध्वादीनां ह्राविशतेरिति । ते च पूञ् पवने । लृञ् छेदने । धृञ् कम्पने । स्तृञ् आच्छादने । कृ सु हिंसायाम् । वृञ् वरणे । पू हिंसायाम् । वृ वरणे भृञ् भुंसने । पू प ननपूरणयोः । दृ विदारणे । जृ पू वयोहानी । न नये । ऋ गती । गृ शब्दे । ज्या वयोहानी । व्री वरणे । री गतिरेपणयोः । प्ली गती । ली श्लेषणे । वत् । इत्यन्ताः । अत्र पक्षे इत उत्तरेषां श्री वरणे इत्यादीनां ह्रस्वो नास्ति । आगणान्तः इति पक्षे भव-
तीति मतभेदात् फलितं विकल्पमुपदशयति । ध्वादीनामिति । ते च व्री वरणे । श्री भये । चीव् हिंसायामिति त्रय एव । जा इत्यस्य तु जादेशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् ह्रस्वेन न भाव्यम् । परे तु हलन्ता इति । पुनीयात् । पुनीत । पुनातु । पुनीताम् । अपुनात् । पुपाव । पुपविथ । पुपुविथ । पुपुविड्द्वे । पुपुवे । पुपुविध्वे । पविता । पूयात् । पविपीष्ट । पविष्यति । कृञ् । कृणाति । कृणीते । अकरिष्ट । प्रकरोष्टेति । ‘ वृत्तो वा’ (७ । २ । ३८) इति वा दीर्घः । इडभौव इति । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेपु” (७ । २ । ४२) इतीटो विकल्पनात् । अकीष्टेति । “उश्च” (१ । २ । १०) इति कित्त्वे ‘ ऋत् इडातोः’ (७ । १ । १०८) इतीत्त्वम् । “हलि च” (८ । २ । ७७) इति दीर्घः । पत्वम् । ष्टुत्वम् । चकार । चकरतुः । चकरिथ । चकरे । करिता । करोता । कीर्यात् । करिपीष्टेति । “न लिङि” (७ । २ । ३६) इतीटो न दीर्घः । कीर्षीष्टेति । “लिङ्सिचोः” (७ । २ । ४२) इतीडभावपक्षे । करिष्यति । करोष्यति । धृञ् । धुनाति । धुनीते । धुनीयात् । धुनीत । धुनातु । धुनीताम् । अधुनात् । अधुनीत । अधावीदिति । स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा “स्तुसुधृञ्भ्यः परस्मैपदेपु” (७ । २ । ७२) इति नित्यमिट् । अध्यैपीदित्यपीति । “स्तुसु-
धृञ्भ्यः” (७ । २ । ७२) इत्यत्र सुसाङ्चर्यात् स्वादेरेव धृञो ग्रहणम् । तेनास्म “स्वरति” (७ । २ । ४४) इत्यादिनेह विकल्प्यते इति नेपामाशयः । अधविष्ट । अधोष्ट । दुधाव । तासौ नित्यानिट्त्वाभावादिति । “स्वरति” (७ । २ । ४४) इत्यादिना विकल्पितेत्त्वाद् इत्यर्थः । दुधुवे । धविता । धोता । धूयात् । धविपीष्ट, धोपीष्ट । धविष्यति । धोष्यति । ग्रह । गृह्णातीति । ‘ संप्रसारणाच्च’ (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । गृत्वम् । गृह्णीतः । गृह्णीते । गृह्णीयात् । गृह्णीत । अगृह्णात् ॥४०१॥

४०२. हलः स्नः शानज्ज्ञौ [३ । १ । ८३]

हलः परस्य स्नः शानजादेशः स्यात् हौ परे । गृहाण । अगृह्णात् ।
अग्रहीत् । हान्तत्वान्न वृद्धिः । जग्राह । जगृहत् । जग्राहिय ।

४०३. ग्रहोऽलिटि दीर्घः [७ । २ । ३७]

अहेरिदो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । अहोता । शृ हिंसायाम् । शृणाति ।

४०४. शृदृप्रां ह्रस्वो वा [७ । ४ । १ । २]

एषां ह्रस्वो वा स्याल्लिटि क्लृप्ति । शशार । ह्रस्वाभावे “ऋच्छत्युताम्”
(७ । ४ । ११) इति गुणः । शशरतुः । शशतुः । शशरिष । शरीता ।

हलः स्नः । स्न इति स्थाननिर्देशादादेशोऽप्यमित्याह-शानजादेशः स्यादिति ।
यदि स्न इत्यकृत्वा प्रत्यय एवायं विज्ञायते तत्रापि न दोषः । न चैवं हलन्तमात्रात्
प्रसङ्गः । अयादिभ्य इत्यनुवृत्तेः । ननु यदायं प्रत्ययः स्यात्तदा भिदानेति “व्यत्ययो
बहुलम्” (३ । २ । ८५) इति शानचि कृते “मिदेर्गुणः” (७ । ३ । ८२) इति गुणः
प्राप्नोति । स हि प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो भेद्यतीतिवत् इहापि स्यात् । आदेशत्वे
तु स्थानिवद्भावेन सिद्धेऽपि शित्वे पुनः शित्करणात् डिक्त्वमपि पुनर्भवतीति गुणो
न भवति । तस्मादादेश एव एष्टव्य इति चेन्न । यदि व्यत्ययेन तत एव गुणविषये
इकारोऽपि भविष्यतीति नुवचत्वात् । गृहाणेति । सन्निपातपरिभाषायाः
अनित्यत्वात् “अतो हेः” (६ । ४ । १०५) इति हेर्लुक् । गृह्णोताम् । अगृह्णोत् ।
अग्रहोष्ट । अग्रहेति । “लिट्यभ्यासस्य” (६ । १ । १७) इति संप्रसारणम् ।
“उरत्” (७ । ४ । ६६) हलादिः शेषः । जगृहे । ४०२ ॥

अहोर्जितोति । अलिटोति किम् ? उगृहिव । प्रकृतस्मेदो दीर्घत्वम् । तेन चिरण-
दिदो न दीर्घ इति वक्ष्यति । गृह्यात् । अग्रहोषोष्ट । अग्रहोष्यति । अग्रहोष्यते । शृ । इतो
दश परस्मैपदिनः । शृणाति । “प्रादीनां ह्रस्वः” (७ । ३ । ८०) शृणोयात् ।
शृणातु । अशृणात् । अशारीत् । अशारिष्टाम् । “तिचि च परस्मैपदेषु” इति न
दीर्घः । शशार ॥ ४०३ ॥

शृदृप्रां । शशरतुरिति । “ऋच्छत्युताम्” (७ । ४ । ११) शशतुः । ह्रस्व-
पक्षे अर्त् । अशारिष । अशारिष्व । शशिव । शरीता । शरीता । शीर्षात् । शरिष्यति ।

१. स्तुवचनत्वादिति ४० पु० ।

शीर्षात् । शरिष्यति । शरीन्यति । एवं दृ विदारणे । ४ पालने । ज्या
वयोहानौ । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) ।

४०५. हलः [६ । ४ । २]

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति
दीर्घत्वे कृते ष्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । जीयात् ।
त्री वरणे । त्रीणाति । ज्ञा अवबोधने । “ज्ञाज्नोज्ञौ” (७ । ३ । ७९)
जानाति । अन्यग्रन्थ सन्दर्भे । श्रध्नाति । “श्रन्थिग्रन्थयोः किति लिटि सेटि

शरीष्यति । एवमिति । दृणाति । अशरंत् । ददार' । ददरतुः । ददरतुः । दरिता ।
दरीता । दीर्षात् । ५ । पपार । पपरतुः । पप्रतुः । पपरिथ । परिता । परोता । “उदो-
ष्ठ्यपूर्वस्य” (७ । १ । १०२) इत्युक्त्वम् । स्परत्वम् । दीर्घः । पूर्षात् । परिष्यति ।
परीष्यति । ज्या द्वावनिबो ॥ ४०४ ॥

हलः । अङ्गस्येति । प्रकृतमिहावतंते । तेनकेन हल् विशेष्यते । तेन च
संप्रसारणम् । तेन चाङ्गम् । ततश्च तदन्तविविभक्तात्याशयेन व्याचष्टे—
अङ्गावयवादित्यादि । अङ्गावयवात्किम् ? निरुतम् । दुस्तम् । हल. उत्तर किम् ?
उत्तम् । संप्रसारणं किम् ? चितम् । स्तुतम् । तदन्तस्याङ्गस्य किम् ? विद्धः । विचितः ।
इति । दीर्घत्वे इत्यादीनास्य ष्वादिपु' पाठे प्रयोजनं समर्थयते । अज्यासीत् । जिज्यौ
इति । “लिट्यभ्यासस्य” (६ । १ । १७) इति संप्रसारणम् । ‘आत औ णलः’
(७ । १ । ३४) जिज्यतुरिति । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) इति संप्रसारणे दीर्घे
चेयद् । तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम् । यण् । जिज्यथ । जिज्याथ । ज्याता । जीयात् ।
व्यास्यति । व्री । व्रीणाति । व्रीणातोति । ष्वादीनां ह्रस्वो वेति केचिदित्युक्तम् ।
अज्ञेयीत् । विज्ञाय । ज्ञेता । ज्ञेयात् । ज्ञेप्यति । ज्ञा । अज्ञासीत् । जज्ञौ । जज्ञिथ ।
जज्ञाय । जज्ञिव । ज्ञाता । ज्ञेयात् । ज्ञायात् । ज्ञास्यति । अन्य ग्रन्थ इतो
गणान्ताः सेट्काः । श्रध्नातोति । ‘अनिदिताम्’ ६ । २ । २४) इति नलोपः ।
अश्रन्थीत् । शश्रन्थ । श्रेयतुरिति ‘श्रन्थिग्रन्थिदम्भिभम्ः परो लिङ्गपित् किङ्कक्यः’
(वा०) इति कित्त्वान्न लोपः । तस्यासिद्धत्वाद्वाद्प्राप्तमेत्त्वमुपसंख्यानयति’—वेति
केचिदिति । श्रन्थिग्रन्थि इति कित्त्ववातिके वेति केचित्पठन्ति इत्युक्तम् । तेन कित्त्वस्य
विकल्पितत्वादेत्वमपि विकल्प्यते इत्यर्थः । यदि त्वेत्त्वस्यैव विकल्पो व्याहयेयत्

१. ददारेति नास्ति क० पु० ।

२. स्परत्वमिति नास्ति क० पु० ।

३. उपसंख्यानमिति क० पु० ।

थलि च एवं वक्तव्यम्" (वा०) वेति केचित् । श्रेयतुः । शश्रन्थतुः । श्रेथिथ । शश्रन्थिथ । एवं ग्रन्थ । कुप निष्कर्षे । कुष्णाति । कुपाण ।

४०६. निरः कुषः [७ । २ । ४६]

निरः परात् कुपो बलादेरार्धतुकस्थेद् वा स्यात् । निरकोपीत् । निरकुक्षत् । नित्यं किम् ? कोपिता । अश भोजने । अशनाति । अशान । अशिता । अशिप्यति । वृङ् संभक्तौ । अवरीष्ट । अवरीष्ट । अवृत । ववृषे । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । इति क्रयादिप्रक्रिया । इति नवगणाः ।

तनः कित्त्वपत्ते एवेत्त्वाभावे शश्रयतुः । शश्रयुः । शश्रयिथेत्यपि प्रसज्येत । शश्रन्थतु-रिति । कित्त्वाभावपत्ते न नलोपः । पिद्वचनेऽपि कित्त्वमिति सुधाकरादयः । श्रन्थिता श्रथ्यात् । श्रन्थिप्यति । एषमिति । ग्रथनाति । अग्रन्थीत् । जग्रन्थ । श्रेथतुः । जग्रन्थतुः । ग्रथिय । जग्रन्थिय । ग्रथिव । ग्रन्थिता । ग्रथयात् । कुप । निष्कोपणं बहिनिःसारणम् । कुष्णातीति । 'रपाभ्याम्' (८ । ४ । १) इति णत्वम् । कुष्णीयात् । कुपाणेति । "हलः श्नः शानजभौ" (३ । १ । ८३) ॥ ४०५ ॥

निरः कुप । प्राप्तविभाषेयम् । निरकुक्षदिति । इडभावपत्ते "शल इगुपधात्" (३ । १ । ४५) इति वसः । "पठोः कः पि" (८ । २ । ४१) पत्वं क्षः । चुकोप । चुकुपतुः । कोपिता । कुप्यात् । कोपिप्यति । अश् । अशनातु । अशानेति । श्नः शानच् । आशीत् । आक्ष । मतान्तरे अष्ट । अश्यात् । अशिप्यति । वृङ् । आत्मनेपदी । वृणीते । वृणाते । वृणने । वृणीत । वृणीताम् । वृणीष्व । वृणौ । अवृणीत । अवरीष्ट । अवरीष्ट । "वृतौ वा" (७ । २ । ३८) इति दीर्घः । अवृतेति । "लिङ्सिचोऽगत्मनेपदेपु" (७ । २ । ४२) इतीडभावे "उश्च" (१ । २ । ११२) इति कित्त्वम् । "ह्रस्वाद्ङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । ववृषे इति । क्वादित्वान्तेट् । वरितः । वरीता । वरिषीष्ट । वरिष्यते ॥ ४०६ ॥

पृथ्वीमण्डलभौतिमण्डलमण्डलः शेषवंशामलो-

क्षंसः धोःनरसिंहवृषभवत् प्रत्यङ्वाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याहृतौ

धीकृष्णस्य कृतौ समासिमगमत् क्रियादिकप्रक्रिया ॥ १ । इति ।

इति ब्रधादयः । ब्रधादिः १०० ॥

अथ चुरादयः

चुर स्तेये

४०७ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् [३ । १ । २५]

एभ्यश्चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् प्रत्ययः स्यात् । णकारे वृद्धयर्थः,
चकारः “चितः” (६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तार्थः । उपधागुणः ।
धातुसंज्ञायां शप्तिवादि । गुणायदेशौ । चोरयति ।

४०८. णिचश्च [१ । ३ । ७४]

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते ।

अथ चुरादयः । चुर स्तेये ।

सत्यापपाश । अत्र चूर्णान्तानि प्रातिपदिकानि तेषां “प्रातिपदिकाद् घात्वर्थं”
इत्येव सिद्धे एषां ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । एभ्यो णिचं तु नामधातुप्रक्रियामुदाहरिष्यति ।
इह तु चुरादिभ्यो णिजर्थमुपन्यस्तमेतत् सूत्रम् । ननु चुरादेः “हेतुमति च”
(३ । १ । २६) इत्येव सिद्धम्, तत् किमनेनेत्याह—स्वार्थे इति । एतत्तु चुरादिभिरेव
संबध्यते सत्यापादिभिः तेषु घात्वर्थं इत्यादिनार्थनिर्देशात् । उपधागुणः इति ।
“पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इत्यादिना । धातुसंज्ञायामिति । “सनाद्यन्ता घात्वः”
(३ । १ । ३२) इत्यनेन । तिप्शवादि इति । धातोरिति विहितस्य लडादेः “तिप्-
तस्भि” (३ । ४ । ७८) इति तिवाचयः आदेशा भवन्ति । तेषु च परेषु शप् प्रत्ययः ।
आदिपदादनुबन्धलोपसार्वधातुकसंज्ञादि । गुणायदेशाविति । “सार्वधातुक” (७ । ३ । ८४)
इति गुणः । “एचोऽयवायावः” (६ । १ । ७८) इत्यप् चोरयतीति । णिच् ।
एस्य “चुट्” (१ । ३ । ७) इतीत्संज्ञा । चकारस्य “हलन्त्यम्” (१ । ३ । ३)
इति । चोरयतः । चोरयन्ति । चोरयेत् । चोरयतु । अचोरयत् ॥ ४०७ ॥

णिचश्च । केचिदाहुः—“स्वरितेत् स्याद् ग्रहिः क्र्यादौ लक्ष्मिश्चैकश्चुरादिपु”
इति वचनात् सत्तेः स्वरितेत्त्वात् लिङ्गाद् अन्त्येभ्यश्चुरादिभ्यो णिचश्चेति तङ् नेति
हेतुमण्णिजन्तादेवायं विधिरिति तदप्रमाणमित्याह—हरदत्तः । एष विधिर्न चुरादि-
णिजन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म । आसवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टम् । लक्षयतेः
स्वरितेत्त्वमनार्पमिति, तदेतदभिसन्वायोदाहरति-चोरयते इति । चोरयेत । चोरयताम् ।

“णिश्रिद्रुस्तुभ्यः” (३ । १ । ४८) इति चङ् । द्वित्वम् । उपधाह्रस्वः ।
अभ्यासदीर्घः । णिलोपः । अचूचुरत् । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् ।
चुरादेर्णिञ्जेति केचित् । पक्षे चोरतीत्यादि । कृत संशब्दने ।

अचोरयत् । कामयतावुकं लुङि प्रक्रियां स्मारयति—णिश्रीति चङित्यादिना । अयं
तु प्रातिश्रमः । चोरि, इति स्थिते । न्लिः । चङ् । ततः परत्वाद् “शोरनिटि”
(६ । ४ । ५२) इति णिलोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् “शौ चङि” (६ । १ । ११)
इत्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् परत्वात् पूर्वं भवति । स च “एच इग्घ्रस्वादेशे” (१ । १ । ५८)
इत्योकारस्य ह्रस्व उकारः । “चङि” (६ । १ । १०) इति द्वित्वम् । हलादिः शेषः
“दीर्घो लघोः” (७ । ४ । ६४) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यस्तु प्राचा सन्वद्भावोऽप्युक्तः ।
तस्य प्रकृते क उपयोग इति चिन्त्यम् । अचूचुरत् । अचूचुरताम् । चोरयामातेति ।
“कास्प्रत्ययात्” (३ । १ । ३५) इत्याम् । कृत्रोऽनुप्रयोगः । “शोरनिटि” (६ । ४ । ५२)
इति लोपापवादः “अयामन्ताल्वाप्येत्विष्णुषु” (६ । ४ । ५५) इत्ययादेशः ।
चोरमितेति । अयन्तस्यानेकाचत्वेन सेट्त्वादिति कृतेऽनिटीति निषेधान्न णिलोपः ।
अयादेशः । चोर्यात् इति णिलोपः । चोरयिष्यति । अचूचुरत् । अचूचुरताम् । चोरया-
श्चक्रे । चोरयिषीष्ट । चोरयिष्यते । चुरादेर्णिञ्जेति केचित् । अत्रार्थे ज्ञापकं चिन्तयते-
रिदित्करणम्, तदाह हरदत्तः—चितिः स्मृत्यामितोदित्वमत्र हि ज्ञापकम् । अस्य हि
फलं चिन्तितमित्यादौ नलोपो मास्य भूदिति । नित्ये तु णिचि सत्यत्र नलोपस्या-
प्रसङ्गतः चिन्त स्मृत्यामित्येव पठितव्यं भवेदिति पक्षे चोरतीति । शप्पुपधागुणः ।
आदिपदात् चोरतु । अचोरीत् । चुचोर । चोरिता । चूर्यात् । चोरिष्यति ।
अचोरिष्यत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षामिति वादिनां मतेनेदमुदाहृतम् । सिद्धान्ते
तु विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति स्थितम् । तथा हि घुपिर विशब्दने इत्यत्र भाष्ये—किमर्थ-
ममविशब्दने इत्युच्यते । ननु विशब्दने घुपेरिणा भवितव्यम् । एवं तर्हि सिद्धे सति
यदविशब्दने प्रहृष्टं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः ? विशब्दने विभाषा घुपेरिञ् भवतीति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? “महोपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमानवाः” इत्येष प्रयोगः
उपपन्नो भवतीति विशिष्टविषयत्वमुक्तम् । अनित्यप्यन्ताश्चुरादय इत्यस्य तु
सामान्यापेक्षत्वेऽविशब्दनार्थस्यापि घुपेरयमन्तस्य सम्भवात् । तद्व्यावृत्त्यर्थमविशब्द-
नोक्तिः कथं ज्ञापिका स्यात् । तथा च “शोरणो” (१ । ३ । ६७) इत्यत्रापि णि
प्रकृत्य भाष्यम् । यस्मात्तयोः कर्मकर्ता वा विद्यते । न चैतस्मात्तयोः प्राक् कर्म कर्ता वा
विद्यते तस्योऽनित्यप्यन्तत्वमुक्तम् । एतद्व्याख्याने च कैयटः । नित्यत्वाभ्येचः केवलानां
चुरादीनां प्रयोगाभावात् इति । तस्माद् यत्र लिङ्गं वचनं त्वाघृपाद्वेत्यादि । एवं च
तदुभयाभावाच्चुरेणैज्विकल्पोऽप्राप्त्याणिक इति वदन्ति । परमतेन त्वेतदुदाहृतं

४०९. उपधायाश्च [७।१।१०१]

धातोरुपधाया ऋकारस्य इदादेशः प्रत्यये परे । कीर्तयति । अचिकी-
तत् । अथ अदन्ताः । गण संख्याने । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वा-
न्नोपधावृद्धिः । गणयति ।

दृष्टव्यम् । 'अत' एव 'एकहल्मध्ये' (६।४।१२) इत्यनुवृत्ती यज्जगणतुः,
जगणुरिति लिङ्गवचनयोरभावेऽपि अण्यन्तमुदाहृतम्, तदपि) परमतेनेति माधवः ।
कृत ॥ ४०८ ॥

उपधा । अङ्गस्येत्यधिकारेण स्वनिमित्तप्रत्यय आक्षिप्यते इत्याशयेनाह—
प्रत्यये परे इति । अत्र कृत इति सूत्रणोपयम् । ऋत इति सूत्रणोपयम् । न चान्य ऋद्-
पधोऽस्ति तत्किम् 'उपधायाश्च' (७।१।१०१) इति गुरुणा तथा तु न कृतमित्ये-
वाहुः । कीर्तयति । इत्वे रपरत्वे 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः । तिप्,
शप् । गुणायादेशी । कीर्तयेत् । कीर्तयतु । अकीर्तयत् । कीर्तयते । कीर्तयेत् ।
कीर्तयेयाताम् । अकीर्तयत । अचिकीर्तदिति । तुङि । 'णिश्चिद्रुसुभ्यः' (३।१।४८)
इति चङ्, द्वित्वम् । न च तत्र कर्तव्ये 'द्विवचनेऽचि' (१।१।५६) इति स्थानि-
वत्त्वाद्भ्यासेऽकारश्रवणप्रसङ्गः इत्वस्या चङ्निमित्तत्वात् । णी कृते स्थानिव-
द्भवतीत्यस्य तु नायं विषयः । यत्र द्विरुक्तौ क्रियमाणायां परभागस्याजवर्ण-
स्तत्रैवेयं परिभाषेत्याकरे स्थितत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तावप्यस्थानित्यत्वाद्वाप्रवृत्ति-
रिति सीरदेवः । अत्रैव 'उरत्' (७।४।६६) इत्यदादेशपक्षे द्वित्वे उरदत्व-ह्लादि-
शेषसन्वद्भावाभ्यासदीर्घत्वैरचीकृतत् । अचीकृततामित्याद्यपि ष्यन्ते उदाहरिष्यति ।
अचिकीर्तत् । अचीकृतत् । कीर्तयामास । कीर्तयतु । कीर्त्यात् । कीर्तयिषीष्ट ।
कीर्तयिष्यति । अस्माच्च णिजनित्यस्तेन कीर्तयतीत्यपि भवति । अत्र च लिङ्गम्
'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' (३।१।११०) इत्यत्र ऋकारोपधः । कीर्तयति व्यावृ-
त्त्यर्थं तपरकरणम् । नित्ये तु णिच्यनुपधा ऋकार इत्येव क्वचन न भविष्यतीति
किं तद्व्यावृत्त्यर्थेन तपरकरणेनेति । अथादन्ता इति । इतः परं वक्ष्यमाणेषु धातुषु
अन्त्योऽकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थो नापीत्संज्ञकोऽनुनासिकप्रतिज्ञानादित्यथः । यत्तु
प्राचोक्तम् धातुसूत्रमेतत् इति । न त्वेतद् धातुवृत्त्यादावुपलब्ध व्याख्यात वा । क्वचि-
दुपलब्धावप्यनेनादन्तत्वं विधीयते इत्ययुक्तम् । उक्तरोत्यानुवादत्वस्यैवोचितत्वात् ।
गण । संख्याने नाम संख्यानिमित्तो ज्ञानविशेषः । भागशोऽवस्थापनं च । तत्राद्योऽर्थः
कर्तृस्थो भाव इति । कर्तृस्थभावकत्वात् कर्मकर्ता नास्तीति । गणयतीति गण-
स्वयमेवेति । 'णोरणौ' (१।३।६७) इत्यत्र वृत्तावुदाहृतम् । द्वितीये त्वर्थे

४१०. ई च गणः [७ । ४ । ६७]

गणयतेरभ्यासाकारस्य वा ई स्याच्चङ्परे णौ । अर्जागणत् । अग्लोपित्वान्न सन्वद्भावः । अजगणत् । कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । कथोऽभ्यासस्य ईत्वं वेति केचित् । अचीकथत् । अचकथत् । अङ्क पदे लक्षे च । अङ्कयति । चङि तु

कर्मस्यभावकत्वात् गणयतेर्गणः स्वयमेवेति कर्मवद्भाव उदाहृतो भाष्ये । भागशोऽभ्यास्यमानो गणस्तत्रानुकूल्यात् स्वयमेव भागशोऽवतिष्ठते इत्यर्थः । भ्रवस्त्वान्न कर्मस्यो भावः इति न वृत्तिभाष्ययोर्विरोधः शङ्क्यः । ननु यद्यमदन्तस्ततो णिवि "भाद् गुणः" (६ । १ । ८७) स्यात् अत आह—अतो लोप इति । किमर्थं तद्दन्तत्वं प्रतिज्ञायते अतस्तत्प्रयोजनमाह—तस्य स्थानिवत्त्वादिति । "अचः परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इत्यनेन । उपधावृद्धिरिति । "अत उपधायाः" (७ । २ । ११६) इति प्राप्ता ॥ ५०६ ॥

ई च गण इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । चकारो "विभाषा वेष्टिवेष्टयोः" (७ । ४ । ६६) इति विकल्पस्यानुकर्षार्थः इत्याशयेनाह—वा ई स्यादिति । गणेरग्लोपित्वात् सन्वद्भावोऽभ्यासदीर्घयोरप्रसङ्गादीस्त्वमिदमारभ्यते । अर्जागणदिति । णिच्यतो लोपः चङि णिलोपः । अदन्तत्वे प्रयोजनान्तरमप्याह—अग्लोपित्वान्न सन्वद्भाव इति । अजगणदिति । ईत्वाभावपक्षे "सन्वल्लघुनि" (७ । ४ । ६३) इति प्राप्तः "दीर्घो लघोः" (७ । ४ । १४) इत्यप्यत एव न । नन्वतो लोपस्य स्थानिवद्भाववात्तेन व्यवधानादेव सन्वद्भावादौ न भविष्यति किमग्लोपित्वादित्यभिधानेनामैवम् । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च प्रागेवातो लोपे ततो द्वित्वेनाभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवद्भावाप्रसङ्गात् । गणयामास । गणयिता । गणयात् । गणयिषीष्ट । णिज्ज्विकल्पस्तु—अस्मान्न भवति । लिङ्गवचनयोरभावात् । यत्तु "अत एकहल्" (६ । ४ । १२) इत्यत्र जगणतुः, जगणुरिति प्रत्युदाहृतम् । तत्सामान्येना- 'न्यप्यन्ताश्चुरादय इति ज्ञापकवादिमते वेति प्रागेवोक्तम् । कथ । कथयतीति । अतो लोपः गुणयादेशो । कथोऽभ्यासस्येति । "ई च गणः" (७ । ४ । ६७) इत्यत्र चो भिन्नक्रमोऽनुक्तसमुच्चयार्थः इति भावः । सौरस्वामी त्वाह—कथमचीकथत् । प्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यमिति । अचकथदिति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावो । कथयामास । कथयितेत्यादि । अङ्क पदं संख्यास्थानमेकत्वादि । तेन च तन्निष्ठः क्रियाविशेषो लक्ष्यते । लक्षणां विन्दुकरणम् । अङ्कयतीति । अतो लोपः । चङि त्विति । अकि अत् इति स्थिते "चङि" (६ । १ । ११) इत्यनेनाकारवतः ककारस्य द्वित्वमित्यन्वयः । "अजादेद्वितीयस्य" (६ । १ । १२) इति वचनात् कश्चिदस्यैकाचो द्वित्वम् । न तु सणिचकस्य किश्चिदस्येत्यर्थः । ननु किमुच्यतेऽकारवत इति यावता प्रागेव सुप्तोऽकारस्तथाह—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । ननु स्थानिवद्भावोऽपि

“ओः पुयण्ज्यपरे” (७ । ४ । ८०) इति ज्ञापकात् अद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृतमभ्यासस्य स्थानिवत् भवतीति ज्ञायते । तेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अकारवतः ककारस्य द्वित्वम् । अग्लोपित्वान्न सन्वद्भावः । आञ्चकत् । केचिदेवमाहुः । “ओः पुयण्” (७ । ४ । ८०) इत्युवर्णनिर्देशात् णौ कृत उवर्णदेशे आकार आवादेशरचाभ्यासस्य स्थानिवत् स्थानान्य इति नियमादजादित्वेन सणिच्चस्यैव ककारस्य द्वित्वम् । आञ्चकत् ।

न तावत् “अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) इत्यनेन, एकाच इति विहितद्वित्वस्य पूर्वविधित्वाभावात् । नापि “द्विवंचनेऽचि” (१ । १ । ५६) अतो लोपस्याचङ्-निमित्तत्वात् । एश्चद्वित्वनिमित्तत्वात् । द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवदित्युक्तेरत आह—तेनेति । यत् एव विज्ञायते तेन कारणेनेत्यर्थः । किं पुनर्विज्ञायतेऽत आह—अद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृतमित्यादि । यद्यपि णिनं द्वित्वनिमित्तं तथापि सत्र निमित्तभूते यत्कृतमतो लोपादि तदभ्याससंबन्धिनि कार्ये द्वित्वादौ कर्तव्ये सति स्थानिवद् भवतीति । ननु वचनाभावात् कथमिदं विज्ञातमत आह—“ओः पुयण्ज्यपरे” (७ । ४ । ८०) इति ज्ञापकादिति । अनेन हि विभावयिषति, लिलावयिषति, जिजावयिषतीत्यादावभ्यासोवर्णस्येत्वं विधीयते, तच्च प्रायेण णिच्येव तत्रैव पवर्णदण्-जानामवर्णपराणां सम्भवात् । यद्यपि पिपविषते यियविपतीत्यत्र संभवति । तथापि वर्णग्रहणेन (प्रत्याहारग्रहणेन) जकारग्रहणेन च पकारयकारभिन्नानां मवर्णपराणां न संभवो विना णिचम् । तत्र वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोर्दयन्द्वित्वनिमित्तत्वेन स्थानिवद्भावो न स्यात् ततस्तत्सहितयोरेव द्वित्वे कृतेऽभ्यासे उकारो न संभवति, संभवति चाकारस्तस्य “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७६) इतीत्वेनैव ‘सद्धमितोत्त्वविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मादेतदेव ज्ञापयत्यद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृतं स्थानिवद् भवतीति तेन नुनावयिषति, जुहावयिषति—इत्यादावभ्यासे उकारश्रुतिः सिद्धा । तथा च प्रकृतेऽपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् कश्चिदस्यैव द्वित्वमिति सिद्धम् ।

नन्वस्तु नामैवम् सन्वद्भावादित्वेन भाव्यमेवेत्यत आह—आग्लोपित्वादि-त्यादि तत्तश्च “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७६) इतीत्वं न भवतीति भावः । आञ्चकदिति । न लोपः । ‘नन्दाः संयोगादयः’ (६ । १ । ३) इति न नकारस्य द्वित्वम् । एतेन वहेः कान्तस्य णिच्योजादित्यपि व्याख्यातम् । न चैवमचिकीर्तत् इत्यत्रेत्त्वस्यापि

१. प्रत्याहारग्रहणेनेत्याह—भिन्नान् नित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. संभवतीति वारमेकमेव पठ्यते क० पु० ।

३. तत् इति नास्ति क० पु० ।

न च अस्मिन् अदन्तत्वं व्यर्थम् । यतोऽग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्व-
प्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनम् । अदन्तत्वसार्थकत्वाय
वा अलोप इत्यर्थः । अङ्कयति । अलोपाभावे “अचो जिणति”
(७।२।११५) इति वृद्धिः ।

स्थानिवत्त्वप्रसङ्गः । सजातीयविषयत्वात् ज्ञापकस्यावर्णोपर एव धात्वक्षरे परेऽस्य
प्रवृत्तेः । तदेतत् काशिकाकारमतमुदाहृत्य त्रिमुनिमतमुत्तरपक्षयन् केचिदेवमाहुरिति ।
एवं वक्ष्यमाणं केचिदिति भाष्यतत्त्वविदः । यद्वा पूर्वपक्षशेषोऽयं ग्रन्थः । केचिद्वाम-
नाशयः । एवं पूर्वोक्तमाहुरित्यर्थः । सिद्धान्तस्तर्हि कीदृश इत्यपेक्षयामाह—भ्रोः
पुषणित्यादि । सजातीयत्वाद् ज्ञापकस्य एव कृत उवर्णस्यैवादेशोऽभ्यासस्य संबन्धिनि
कार्यं द्वित्वे स्थानिवत् स्यादिति संबन्धः । उवर्णदेशमुदाहरति—आकार आवादेश-
श्चेति परम्परयेति भावः । आकारः “चिस्फुरोर्णौ” (६।१।३४) पुस्फुरयति ।
क्वचिदौकार इति पाठः । सेन साधीयान् तस्या सत्यपि स्थानिवत्त्वे “ह्रस्वः”
(७।४।५६) इति ह्रस्वेनाभ्यासे उकारश्रवणो विशेषाभावात् । आवादेशस्य
सत्यसति च विशेषोऽस्तोति स उदाहृतः । नान्य इति । अतो लोपादिः । अस्मिस्तु
पक्षेऽचिकीर्तत् इत्यत्र स्थानिवत्त्वप्रसङ्गो नास्ति । अनुवर्णदेशत्वात् । उत्तरभागेऽवर्ण-
भावादिति परिहारस्तु भाष्यकृतः स्वपक्षविषयो ज्ञेयः । ननु मा नाम भूत् स्थानिवद्भाव-
स्तथापि ककारस्याद्याकारेणैव साचकत्वादस्तु द्वित्वम्-तत्राह अजादित्वेनेति । “अजादे-
द्वितीयस्य” (६।१।२) इति वचनात् परस्यैव भाव्यमित्यर्थः । स्यादेतत् । द्वितीय-
स्यैकाचोऽसम्भवात् प्रथमस्यैव भविष्यति । आटनुरित्यादिवदित्यत आह—सणिच्छस्यै-
वेति । ग्यन्तस्यापि धातुत्वात् संभवति द्वितीय एकाजिति भावः । ननु तथापि
ङकारादेर्द्वितीयैकाचो द्वित्वादभ्यासे ङकारः श्रूयेत आत्रिङ्कुदित्वाह—ककारस्येति ।
“नकारजावनुस्वारपञ्चमौ” इत्युक्ते नकारोऽयं न प्रतिपदोऽङ्कारस्तेन “न न्द्राः” इति
नकारस्य द्वित्वं नास्तोति आश्रिकदिति सणिच्छस्य कृते द्वित्वे पुनरादेशरूपमेवावति-
ष्ठते इति परभागे णिलोपः । एतेनौजिह्वदित्यपि व्याख्यातम् । एवं तर्हि अदन्तत्व-
प्रतिज्ञानमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अस्मिन् मते सणिच्छस्य
द्वित्वमिति पक्षे कुतो न व्यर्थमत आह—यत इति । यस्माद् हेतोरित्यर्थः । अग्लोपित्व-
मित्यादिद्वयमदन्तत्वस्य फलम् । तत्राचकयदित्यत्राग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावो
कथयति, गणयतीत्यादी तु स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । अङ्कयतेस्तु द्वयमप्येतत् न
संभवति । आश्रिकदित्यत्र सणिच्छस्य द्वित्वे कृते “सन्वतः” इत्यस्याप्रसङ्गेना-
ग्लोपस्थानपेक्षणात् । स्थानिवत्त्वं च नापेक्षितम् । अङ्कयतीत्यत्राकारस्यानु-
पधात्वेन वृद्धेरप्रसङ्गात् । तत्रैवंविधे विषये सर्वत्राप्यल्लोपविकल्पः कल्पनीयः ।
ग्रन्थयाऽदन्तत्वोपदेशो व्यर्थः स्यादिति तदेव स्पष्टमाचष्टे—अदन्तत्वेत्यादि । बाल्लोप

४११. अतिह्रीव्लीरोवन्यूयिक्ष्माय्यातां पुङ्णौ [७।३।३६]

अस्यैदिरदन्तानां च पुगागमः स्योत् णौ परे । अङ्कापयति । अर्थ

इति । ननु यच्चलोपेऽदन्तत्वमनर्थकमापद्यते ततस्तत्सामर्थ्यात् नित्यलोपो वाध्यताम्, न पुनर्विकल्पोऽतुल्यत्वात् । अतो लोपस्य चिकीर्षक इत्यादौ सावकाशत्वात् । सत्यम् । वाचनिक एवात्र इति प्रामाणिकाः । अति ह्री । अच् सृ गताविति भ्वादिह्र्याद्योर्द्वयोर्ग्रहणम् । ह्री लज्जायाम् ॥ ४१० ॥

व्लो गत्याम् । री गतिरेपणयोः । रोङ् प्रवरणे । क्तूयो शब्दे । इमायो विधूनने । पुकः पूर्वान्तकरणे^१माञ्चिकपदित्यादावुपधाह्रस्वार्थम् । अङ्कापयामास । अङ्कापयिता । अङ्काप्यात् । अर्थ । अर्थापयते इति । एतेन नित्यात्मनेपद्यम् सूचयति । अतो लोपः । अर्थापयते इति । अतो लोपाभावे पुक् । आर्तथतेति । अर्थ अस्माल्लुङि च्लिस्तस्य "णिश्चिद्रुञ्" (३ । १ । ५८) इति चङ् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् "अजादेः" (६ । १ । २) इति थशब्दस्य द्वित्वम् । "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) (णिलोपः^२ णी कृते उवणदिश एव स्थानिवदिति पक्षे तु सण्णिकस्य द्वित्वम् । आर्तियत । आर्तियथतेति । अर्थापि अत इति स्थिते "णी चङि" (७ । ४ । १) इति उपधाह्रस्वः । अजादेः "न न्द्राः" (६ । १ । ३) इति थप इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिः शेषः । चर्चम्, सन्वद्भावः । इत्त्वम् । हलादेरित्युक्तेर्न "दोर्धो लघोः" (७ । ४ । ६४) इति । णिलोपः अर्थयाञ्चक्रे । अथ कथमस्मादात्मनेपदं यावता नात्रानुदात्तेत्वादीनि निमित्तानि सन्ति । सत्यम् । आगर्वादात्मनेपदिनः इति धातुसूत्रमस्ति तेन भविष्यति । भू प्राप्तावात्मनेपदीतिवत् । न चैवमेधते इत्यादावपि "आत्मनेभापा" इत्यादि धातु-सूत्रैरेव सिद्धे किम् 'अनुदात्तङितः' (१ । ३ । १२) इत्यादिनेति वाच्यम् । "आत्मनेभापा" इत्यादिपाठस्यापाणिनीयत्वात् अत्र ह्येधादय अनुदात्ताः इत्याद्येव पठ्यते स चानुवादः । अत्र "अनुदात्तङित" (१ । ३ । १२) इत्यादिनैवात्मनेपदं विधायस्यते । "आगर्वादात्मनेपदिन" इति पुनरपूर्वविधिः विधायकान्तरादर्शनात् । तथापि "अनुदात्तङित" (१ । ३ । १२) इत्यादिलक्षणस्याव्याप्तिदुर्द्वरा । सामान्य-

१. णिलोप इत्यारिभ्य—सूति थप् इत्मन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. पूर्वान्तकमाञ्चिकविति क० पु० ।

उपर्याञ्जायाम् । अर्थयते । अर्थापयते । आर्तयत । आर्तिथत इत्यादि ।
इति चुरादयः ।

लक्षणसंगृहीतस्य गणसूत्रेण विधानस्यान्यत्र दर्शनात् । तस्मात् “कर्तरि कर्मव्यति-
हारे” (१ । ३ । १४) इत्यत्र कर्तरि इति योगो विभज्यते । तेनानुदात्त्वादिरहिते-
भ्योऽपि अदन्तेभ्य ईदृग्भ्यः क्वचिदात्मनेपदं भवतीति साध्यते । तदेतदागर्वादात्मनेपदिन
इत्यनेन सूच्यते इति कथञ्चित् संगमयितव्यम् । इत्यादीनि । अन्येऽपि चुरादिपु
पठिता ग्राह्या इत्यर्थः ।

यद्वा भ्वादिगणपठितेभ्योऽपि स्वार्थे णिञ् विशेय इत्यर्थः । तथा च गणसूत्रम्—
बहुलमेतन्निदर्शनमिति । चुरादिपाठस्तु निदर्शनमात्रं मत्त्यर्थः । रामो राज्यमचीकर-
दित्याद्यपि भवति । अन्ये तु व्याचक्षते—वर्धते घातुगणपाठः भ्वादिगणपाठस्तु
दिङ्मात्रप्रदर्शनायः इति ॥४१॥

इति चुरादयः

पृथ्वीमण्डलमोत्तिमण्डनमणिर्यः शीपर्वशामलो-
संसः धोनेर्दसिहसुनुरभवत् प्रत्ययवाचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभाषविधृतौ सारप्रक्रियव्याकृतौ
थोकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् चौरादिकप्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ।
इति दशागणो समाप्तः । चुरादि १६० ॥

अथ ण्यन्तप्रक्रिया

४१२. हेतुमति च [३ । १ । २३]

हेतुः प्रयोजकः तद्व्यापारः प्रेषणादिहेतुमान् तस्मिन् वाच्ये धातो-
णिच् स्यात् । कुर्वन्तं प्ररयति कारयति । अचीकरत् । णिजन्ताणिच् ।
चोरयन्तं प्रेरयति चोरयति ।

अथ ण्यन्तप्रक्रिया

एवं दशगणीं निरूप्य स्वार्थे णिच्प्रसङ्गात् हेतुमरिणाचमप्युदाहरन्ति—हेतुमति ।
यत्तु प्राचोकम्—

“स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्ष्यन्ता सन्नन्ता णिचि सन्परा ।

यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या निष्प्रयोजना” ॥ इति ।

क्रममभिप्रेत्य शुद्धप्रकृतिरूपाण्यभिधाय ण्यन्ताया रूपाण्यभिधातुमारभते
इति । तदसत् । चुरादिष्यन्ताया उदाहृतत्वेन शुद्धप्रकृतिरूपाण्यभिधायेत्याद्यभिधान-
व्याघातान् । यदि तु स्वार्थिकास्वार्थिकभेदे तात्पर्यम् । ततो मद्रुक्मेवानुगृहीतं स्यात्
शुद्धेत्याद्युपन्यासवैयर्थ्यं च । न चैतावत्येव प्रकृतिरित्यपि नियमः । तथा हि यदि
शुद्धेति धातुपाठपठिताऽभिमता तत आयाद्यन्ताया असङ्ग्रहः । अथ स्वार्थिक-
प्रत्ययान्ताऽपि शुद्धेति विवक्षिता ण्यन्तेति च हेतुमरिणाजन्तात् (‘सनि णिचि शुद्धाच्च
यदि यङ्लुकि वृत्त्याचारविषयि) सन्नन्तेति चेच्छासन्नन्ता ततो णिच् सन्परेत्यनर्थकम् ।
उक्तेनैव सङ्ग्रहात् । अथ प्रत्ययसन्निवेशेन कृतोऽस्य भेदः ततः क्यजन्तात्सनि णिचि
यङि यङ्लुकि पुनस्तेषामेव व्यस्तसमस्तक्रमव्युत्क्रमैरुत्पत्त्याऽनेकभेदत्वान्नातोऽन्येति
भावः । आचारविवन्तायाश्चासप्रहान्म्यन्ता । अथ विवपो पुकि कृते शुद्धेवा-
वशिष्यते इति चेत् हन्तेव यङ्लुगन्तेति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति दिक् ।

हेतुमति च । हेतुरत्र पारिभाषिको गृह्यते । “तत्प्रयोजको हेतुश्च” (१ । ४ । ५५)
इति कृत्रिमत्वात् । न तु फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरिति लौकिको गृह्यते । तेनेह
न । अध्ययनेन वसति—इत्येतदभिप्रेत्य व्याचष्टे—हेतुः प्रयोजक इति । कर्तुरिति
शेषः, “तत्प्रयोजको हेतुश्च” (१ । ४ । ५५) इति वचनात् । ननु यथा पितृमान्
इत्युक्त्यर्थं प्रति पितृत्वं स एवावगम्यते तथेहापि यं प्रति हेतुः स एव कर्ता हेतुमानिति
यावत् प्राप्तं कारकाधिकारात् क्रियापेक्षत्वाच्च कारकभावस्य यो यस्मिन् व्यापारे
प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते स एव हेतुमानित्युच्येत । स च प्रयोज्यव्यापारोऽधिभ्रयणादि-
सर्वसाधनसाध्यो विविलत्यादिवेति तत्रैव णिच् स्यादित्याशङ्क्याह—तद्व्यापार

इति । तस्य प्रयोजकस्य व्यापारः प्रवर्तनारयः । तस्यादान्तरभेदमाह—प्रेषणादिरिति । भृत्यादेर्निवृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् । आज्ञेति यावत् । आदिपदादध्येषणम् तत्समर्थाचरणा च गृह्यते । तत्र भुवदिराराध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणम् । प्रार्थनेत्यर्थः । तत्समर्थाचरणां तदनुकूलव्यापारकरणम् । तच्चानेकधा । अनुमतिरूपदेशोजुग्रह इति । अनुमतिं विनाऽर्थो निवर्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वम् । वैद्यादेस्तु “मुस्तापर्वटकं पिवेत् ज्वरितः” इत्याद्युपदेशेन । य. पुनः जिघांसितं पलायमानं निरुणाद्धि निरुद्धश्च हन्यते तत्र निरोद्धा हन्तुरनुग्रहेण प्रवर्तकः । सर्वश्चायमर्थोऽयंप्रकरणादिगम्यः । एषु सर्वेषु—अनुगत प्रवर्तनामात्रं शिचोऽर्थः । भिक्षा वासयति । कारोपोऽग्निरध्यापयति—इत्यादावचेतनस्याप्यनुकूलाचरणमेव प्रयोजकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते । यतो भिक्षाः प्रचुरा व्यञ्जनस्यश्च लभ्यमाना वा सम्प्रयुज्यते तथा कारोपान् सम्प्रयुज्यते । तथा कारोपोऽग्निरेकान्ते निवर्तते सुप्रज्वलितः शीतवृत्तमध्ययनविरोधिनमुपद्रवभयमपतयन्नध्ययनेऽनुकूलो भवतीति । तद्व्यापारो हेतुमान् इति । अत्र विवक्षित इति शेषः । अत्र चाभिधानस्वभाव एव हेतुः । स्वभावतो हि शिचु प्रत्ययः प्रयोजकव्यापारमेवाचष्टे नान्यदित । तस्मिन् वाच्ये इति । एतेनाधिधरणादिवत्तादर्थ्यात्प्रयोजकव्यापारोऽपि पञ्चादीनामेवायं शिचुप्रत्ययस्तु द्योतक इति मतमपाकरोति । तथाहि सति पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति द्वयोः कर्त्रोरभिधानं प्राप्नोति । धातुवाच्यव्यापारवत्त्वेन* द्वयोरपि तुल्यकक्ष्यत्वात् पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति स्यात् । प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य ष्यर्थस्य प्राधान्यात् तस्यैव कर्तरि लः सिद्धयतीति भावः । यदि न प्रकृत्यर्थस्तत् कथं तूष्णोमासीनोऽपि पद्भिर्हृत्तैः कृपतीति प्रयुज्यते । अनाहुः—अनेकार्थत्वाद्घातूनां कृपिरेव प्रतिविधानेऽपि वर्तते इति विनापि शिचं प्रयोजकव्यापारावगतिरिति । कुर्वन्तं प्रपत्तीति । इदं कुरु ईदृशं कुरु इति स्वाभिप्रायेऽवस्थापयतोत्यर्थः । कुर्वन्तमित्यनेन प्रयोज्यस्य* कर्तृत्वं दर्शयति । अन्यथाऽस्याकर्तृत्वे प्रयोजकस्य हेतुत्वमपि नास्तीति शिचु नोन्वद्येन । यथा पृच्छन्तु मां भवान्, अनुयुक्ता मां भवानित्यादौ । अत्र हि प्रष्टा प्रयोज्यमोदृशं कुर्वति यूतेऽस्तौ प्रयोज्यो नासौ कर्ता न ह्यसौ संप्रति पृच्छति तूष्णोमास्ते । तस्य च निर्व्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमिति प्रयोजकत्वेऽपि न हेतुरिति शिचोऽप्रसङ्गात् लोडत्र भवति । उक्तं च—

१. प्रेषणादिरिति १०० पु० ।
२. अनुग्रह इति नास्ति १०० पु० ।
३. अनुग्रहं करोतीति १०० पु० ।
४. धातुवाच्यव्यापारवत्त्वेनेति १०० पु० ।
५. प्रयोजकस्येति १०० पु० ।

४१३.

नाग्लोपिशास्वदिनाम् [७।४।२]

द्रव्यमात्रस्य तु ग्रंथे पृच्छयादेर्लोड्। बधोयते ।

सन्निपयस्य यदा प्रैषरतदा स विपधो णिचः ॥ इति ।

ननु यदि प्रयुक्तेः पूर्वमेव प्रयोज्यः सक्रियस्तद् व्यर्था प्रयुक्तिः । सत्यम् । तथाप्युपरतिशङ्कया ष्वचित् प्रयुक्तेरर्थवत्त्वम् । यद्येवम् यत्राप्रवृत्तो बलात् प्रवर्त्यते ततो णिच् न स्यात् न ब्रूमः प्रवृत्तप्रवर्तने एव णिजितिः । किं तु प्रवर्तितोऽपि प्रयोज्यो यत्र प्रवर्तत एव न तु निवर्तते तत्र णिच् भवतीति । एव च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयुक्तिर्णजर्थः, केवला तु लोडर्थ इति भिन्नविषयत्वात्वाण्यचो लोटश्च न पर्यायता शङ्क्या । किं च प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः । अनियत'कर्तृका तु सा णिजयं इति । कारयतीति । डुकृञ् कंग्से । अस्माष्णिच् । णिच्त्वात् "अचोऽणिति" (७।२।११५) इति वृद्धिराकारः । रपरत्वम् । "सनाद्यन्ता धातवः" (३।१।३२) इति धातुत्वम् । तिप्, शप्, गुणायदेशो । कारयेत् । कारयतु । अकारयत् । कर्तृगामिनि तु क्रियाफले "णिचश्च" (१।३।७४) इत्यात्मनेपदे कारयते इत्यादि ज्ञेयम् । अचोकरदिति । कारि, अस्मान्लुडस्तिप् । 'इतश्च' (३।४।१००) इतीकारलोपः । च्चिः । 'णिश्च' (३।१।४८) इति चङ् । णिलोपः । अत्र द्वित्वात् परत्वात् "णौ चङि" (७।४।१) इत्युपधाया ह्रस्वः । ततो द्वित्वम् । अत एवाभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात् सन्वदभावे दीर्घे च कर्तव्ये उपधाह्रस्वो न स्थानिवद्भवति । द्वित्वं च णौ कृतस्य स्थानिवच्त्वात् कृ इत्यस्य । "उरत्" (७।४।६) अत्वम् । 'कुहोश्चुः' (७।४।६२) सन्वद्भावः, "सन्वतः" (७।४।७६) इतीत्वम् । 'दीर्घो लघोः' (७।४।६४) इति दीर्घः । अचोकरताम् । अचोकरन्तित्यादि । आत्मनेपदे अचोकरत् । अचोकरेतामित्यादि । कारयामास । कारयिता । कार्यान् । कारयिष्यति । कार्यविशेष दर्शयितुमाह—णिजन्ताण्यजिति । चोरयति इति । चुर स्तेये । अस्मात् स्वार्थे णिचि उपधागुणो च कृते ततो हेतुमण्यच् । "खोरनिटि" पूर्वं णिलोपः । तिप्, शप्, गुणायदेशो ॥ ४२ ॥

नाग्लोपोति । अकृप्रत्याहारस्तस्य लोपो यस्मिस्तदग्लोप्यङ्गम् । शासु अनुशिष्टौ । ऋकार इद् यस्य तद् ऋदित् । अत्र णाविति सन्निधानादग्लोपोऽपि णिनिमित्तक' एव विवक्ष्यते । तदाह हरदत्तः—यत्र णौ परतोऽग्लोपस्तदिहाग्रेऽपि गृह्यते । दीव्यति-प्रभृतेर्नायं निषेधः शास्वृदिद्ग्रहणात् । तथा—

"शक्यः शासिग्रहोऽकर्तुमृदित्येव पठिष्यते ।

ऋ शासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते ॥ १ ॥

वदन्त्यन्ये तु सूत्रेऽस्मिन् शासि निरनुबन्धकम् ।

पठन्तः प्रतिषेधोऽस्य यद्ग्लुक्वपि भवेदिति" ॥ २ ॥ इति ।

ह्रस्वाग्राह इति । पूर्वस्य गोरको लुप्तत्वेनाङ्गस्थाग्लोपित्वादिति भावः ।

१. द्वृषेति क० पु० । २. न भवतीति क० पु० । ३. अनियतकर्तृकानुसारीति पाठः क० पु० ।

४. इत्याज्ञेय इति छ० पु० । ५. अचोकरताम् इति नास्ति क० पु० । ६. णिनिमित्तकमेवेति क० पु० ।

अग्लोपिनः शास ऋदितश्चोपधाह्रस्वो न स्यात् चङ्परै णौ । इति ह्रस्वाप्राप्तौ णेर्णिचि नाग्लोपित्वमिति ह्रस्वादि । अचुचुरत् । णिलोपेऽग्लोपित्वमिति केचित् । अचुचोरत् । अशशासन् । ऋदितः । अहुदौकत् ।

ननु कपमग्लोपित्वं यावता चोरि इ ऋत् इति स्थिते शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्या-
खिलोपात् पूर्वं परत्वाद् वृद्धौ वृतायामैकारस्य लोपेन भाष्यम् । तन्नाग्लोप्यङ्गं
भवति । नैप दोषः । 'ण्यल्लोपाविषङ्ग्यरागुणवृद्धिदोषेभ्यः पूर्वविप्रतिपिद्धम्'
(वा०) इति परमपि वृद्धि बाधित्वा पूर्वं णिलोप एव भवति । यत्तु "सम्बल्लघुनि"
(७ । ४ । ६३) इत्यत्र भाष्ये णोः परत्वाद् वृद्धौ वृताया लोप इत्यग्लोपित्वान्वा-
दित्व भवति इति । तत्प्रौढिवादमात्रम्, परमतेन वा । "णौ चङि" (७ । ४ । १)
इत्यत्र "वृद्धेलोपो बलायान्" इति स्वयमेवोक्तत्वात् इति ज्ञेयम् । णेलिचोति । लोप
इति शेषः । णिचि परे णेलिचि सति तत्कृतमग्लोपित्वं नाश्रोयते इत्यर्थः । यदि तु ष्यन्तात्
परे णिचि विहितेऽग्लोपित्वं नेति निःशेषं व्याख्यायेत् ततोऽममालदिवादावपि
द्वितीये णौ कृते आकारलोपकृतमप्यग्लोपित्वं निषिध्येत्युपधाह्रस्वः स्यात् ।
नाग्लोपित्वमिति । "णौ चङि" (७ । ४ । १) इत्यत्रोपधाह्रस्वत्वे "णेशिञ्च्युपत्त-
न्यानम्" इति मूलवार्तिकम् । तदपि नाप्राप्तह्रस्वविधानार्थम् । किं तर्हि "नाग्लोपि"
(७ । ४ । २) इति निषेधवाधनार्थमित्यभिप्रेत्येवमुक्तम् । तथा च तत्र भाष्ये
अग्लोपित्वाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोतीति तद् व्याख्यातम् । तत्र वाचनिकोऽयमर्थः इत्येके ।
वर्तिकारस्तु न्यायेन साधयति स्म । 'ष्याकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति' णिजाते-
निमित्तत्वेनाश्रयणात् । तस्याश्चैकत्वाद् गोबलोवर्दन्यायेन शयाकृतेरन्यस्याको लोपः
प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । नन्वेवमप्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । तत्र कर्तव्ये
पूर्वणिलोपस्य "अचः परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इति स्थानिवद्भावाद् यश्चङ्परो णिः
न तत्रोपधा ह्रस्वभाविनी यत्र चोपधा ह्रस्वभाविनी न स चङ्परः द्वितीयेन णिचा
व्यवधानात् । नैप दोषः । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः । "क्विव्रलुगुपधात्त्रचङ्पर-
निर्हर्षिकुत्वेपूवत्तस्यानम्" (वा०) इति । कथं तर्हि वृत्तिकृतोक्तम्—योऽग्लो णौ णि-
लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादुपधाह्रस्वो न प्राप्नोतीति । सत्यम् । सूत्रकारमते वार्तिकं
नास्तीत्येवमुक्तम् । का तर्हि सूत्रकृतो गतिः, ष्याकृतिनिर्देशात् सिद्धमित्येव ।
णिजातिरेका निमित्तत्वेनाश्रीयते । तत्र सत्यपि स्थानिवद्वे ष्याकृतेरेकत्वाद् यश्चङ्-
परो णिः स एव पूर्वः परश्च स एव चङ्परः इति नास्ति व्यवधानमिति । इति

१. यश्चापिनत्वादि इति ६० पु० ।

२. ष्यन्त्याकेलोप इति ६० पु० ।

४१४. णौ च संश्वडो। [६ । १ । ३१]

सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् । “संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्” इति वचनादादौ संप्रसारणम् । वृद्धधावादेशौ । द्वित्वम् । आवादेशस्याभ्यासे स्थानिवच्चादुकारदीर्घः । अशुशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिरवयत् ।

ह्रस्वादि । आदिना-ऋचुरदिति “दीर्घो लघोः” (७ । ४ । १४) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अत्रोवदद्वोणा परिवादकेनेत्यादौ सन्वदाद्यपि अचूचुरदिति द्वितीयस्यापि श्लोत्रडि जोपः । णिलोपेऽलोपित्वमिति केचिदिति । णाविति व्यकिरेव निमित्तत्वेनाश्रयते न जातिरिति वदन्तो वचनं चानाश्रयन्त इति भावः । अचूचोरदिति । अलोपित्वान्नोपधा ह्रस्वाभ्यासलोपी । अडुडौकदिति । डौकृ त्रौकृ गतौ । चङि द्वित्वेऽभ्यासस्य ह्रस्व उकारः । “अभ्यासे चर्चं” (८ । ४ । ५४) इति द्वय डः । अलघुपरत्वान्न दीर्घः । न च ऋदितोऽऽग्लोपित्वादेव सिद्धमिति वाच्यम् । णिनिमित्तानलोपिनामेव तत्र ग्रहणात् । अत्र च प्रमाणमृदिद्ग्रहणमेव । तेनाचोचकासत्, अनीनृतत् इत्यादौ न निषेधः । ऋदिद् ग्रहणेन लृदितो न गृह्यन्ते । पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यादित्येतद् अलृवर्णयोः सवरासजायामेवोक्तम् ॥ ४१३ ॥

लौ च संश्वडोः । णावितिश्च वेरपेक्षया परसप्तमो । संश्वडोरिति तु ण्यपेक्षया । विपर्यस्तं न भवति चङ्यसंभवादित्याशयेन व्याचष्टे—सन्परे इत्यादि । श्वयतेरिति । टुप्रो श्विव गतिवृद्धयोरित्यस्य । ननु श्विव इ अदिति स्थिते चङ्येक्षात्तु संप्रसारणात्तु पूर्वं णिमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गौ वृद्धधावौ स्याताम् अत आह—संप्रसारणं तदाश्रयं चेत्यादि । तदाश्रयं ‘संप्रसारणाच्च’ (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । वचनादिति । “लिट्यभ्यासस्योभयेपाम्” (६ । १ । १७) इत्यत्राधिकारादेवोभयेपामिति लब्धे पुनरुभयेपां ग्रहणेन भाष्ये साधित्तया परिभाषयेत्यर्थः । तथा च वन्नश्चेत्यत्र ह्लादिशेषं वाधित्वा पूर्वं संप्रसारणमेव भवति । तथा जुहुवतुरित्यत्रातो लापं च वाधित्वा संप्रसारणपूर्वरूपत्वे भवतः । अन्यथातो लोपस्य “असिद्धवदत्रामात्”

१. आत्रोवदद्वोणामिति क० पु० ।
२. सत्वाद्यपि इति क० पु० ।
३. वचनं वचनाश्रयन्त इति क० पु० ।
४. अभ्यासे इति क० पु० ।
५. ऋदिद्ग्रहणेनेति क० पु० ।

४१५. स्तम्भुसिवुसहो चङि [८ । ३ । ११६]

एषां पो न स्यात् चङि । “उपसर्गादिति वाच्यम्” (वा०) एषा-
मुपसर्गानिमित्तः पो नैष्यते नाभ्यासकृत इत्यर्थः । अवावस्त्वम्भत् ।

(६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वादुबङ् न स्याद् इति । प्रत्याख्याता चेषा
भाष्ये । पूर्वविप्रतिषेधाद्याश्रयेणाभ्याससंप्रसारणादेः साधितत्वात् । अत्र पक्षे “एषो
च सञ्चडोः” (६ । १ । ५१) इति च विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गत्वादादौ
संप्रसारणमिति बोध्यम् । किमेव कृते कृतं स्यादत आह—वृद्ध्यामादेशाविति । पूर्वं
तु वृद्ध्यावेकारस्याय् स्यात् । यद्यत्र शावित्यस्य द्वित्वेऽभ्यास इत्येव श्रयेतत्त्याद्यङ्-
क्याह—प्रावादेशस्येत्यादि । एषो कृतं स्थानिवद् भवतीति ज्ञापनादित्याशयः ।
संप्रसारणस्य त्वनजादेशत्वान्न स्थानिवच्चशङ्का । यद्यपि वृद्धेर्गोकारस्यापि
स्थानिवद्भावः प्राप्तोति, तथाप्योङ्कारवतो द्वित्वेऽपि ह्रस्वेनाप्युकार एव भविष्यतीति
विशेषाभावात् तथा नोक्तम् ।

उकारदोषं इति । संप्रसारणस्य वृद्ध्यामादेशयोः^१ स्थानिवत्त्वाद् शुशब्दस्य
द्वित्वम् । तेनाभ्यासे उकारः सिद्धयति । तस्य च दोषं इत्यर्थः । अशूशवदिति । चङि
एषो संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् वृद्ध्यामादेशयोः स्थानिवत्त्वात् शु इत्यस्य द्वित्वे
परभागस्य वृद्ध्यामादेशयोः “एषो चङ्युपधायाः” (७ । ४ । १) इत्युपधाह्रस्वे ‘दीर्घो
लघोः’ (७ । ४ । ६४) इत्यभ्यासस्य दीर्घं सन्वद्भाव इति । संप्रसारणपक्षे स्वि
इ अत् इति स्थिते वृद्ध्यामादेशयोर्द्वित्वेऽभ्यासस्य ह्रस्वे उपधाह्रस्वे च सन्वद्भावात्
“सन्वत्.” (७ । ४ । ७६) इतीत्वमिति भावः । न च वृद्ध्यामादेशयोः एषो कृतत्वे
स्थानिवत्त्व शङ्क्यम् । उवरादिशस्यैव स्थानिवत्त्वमिति पक्षेऽतस्याभिधानात् ।
एषो कृतादेशमात्रं स्थानिवदिति पक्षे तु शिव इत्यस्य द्वित्वे हतादिशोपे च प्राकृत
एवेकार इति कण्ठं नास्ति । “दीर्घो लघोः” (७ । ४ । ६४) इति मभ्यासदीर्घमाद्यङ्-
क्याह—प्रलघुत्वान्न दीर्घं इति । “संयोगे गुरु” (१ । ४ । ११) इति लघुसंज्ञाया
बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ४१४ ॥

स्तम्भुषियु । स्तम्भ रोधने । पियु तन्तुसंताने । पह मर्पणे । चङि इति विषय-
सप्तमा परसप्तमी वा । तच्च “येन नाव्यवधानम्” इति लिखा व्यवधानेऽपि चङ्-

१. संप्रसारण्य दोषंवृद्ध्यामादेशागमिति ख० पु० ।

२. परभागस्य द्वित्वे इत्यधिकः ख० पु० ।

३. इति नास्ति । कथं ता इति क० पु० ।

पर्यंसीपिवत् । व्यसीपहत् । सुव्धातोरनेदाचरच सन्वद्भावो वेति केचित् ।
अचचकासत् । अचीचकासत् । “न न्द्राः संयोगादयः” (६ । १ । ३) इति
नद्राणां न द्वित्वम् । उन्दी क्लेदने । औन्दिदत् । अङ् अभियोगे । आङ्ङि-
डत् । आर्चिचन् । वङ्कारस्यापि न द्वित्वम् । उञ्ज आर्जवे । औञ्जिजत् ।
अजादेरित्येव । नेह अदिद्रयत् ।

परत्वं स्तम्भादेर्न विहन्यते इति ज्ञेयम् । ननु 'व्यसीपिवदित्यादौ अभ्यासस्यैव पर-
भागस्याप्यनेन पत्वं किं न निषिध्यते इत्याशङ्क्याह—उपसर्गादितोत्यादि । अनेन
च सस्य विशेषणादुपसर्गात् परस्य सस्य पत्वं निषिध्यमानमभ्यासस्यैव निषिध्यते ।
तच्चोपसर्गनिमित्तमेव संभवति । यस्तु परभागस्य सो नासावुपसर्गात्परः इति नायं
निषेध इति फलितं व्याचष्टे—एषामित्यादि । उपसर्गनिमित्तं स्तम्भेः । “अवाच”
(८ । ३ । ६८) “परिनिविभ्य.” (८ । ३ । ७०) इत्यादिना प्राप्तः । अवातस्तम्भत्
इति । “अवाचचालम्बनाविदूर्मयो. (८ । ३ । ६८) “प्राक्सितादङ्ङ्यवायेऽपि”
(८ । ३ । ६३) “स्थादिष्वभ्यासेन” (८ । ३ । ६४) च प्राप्तिः । पर्यंसीपिवदिति ।
सिक्वेश्चङ्ङि णौ लघूपधगुणौ णौ चङ्घुपधाया” (७ । ४ । १) इत्युपधाह्रस्व
ङ्कारः “सिवादीना वाऽङ्ङ्यवायेऽपि” (८ । ३ । ७१) इति प्राप्तेऽभ्यासस्य पत्वेऽपि
“आदेशप्रत्यययो” (८ । ३ । ५६) इत्यभ्यासाश्रयं पत्वं परभागस्य भवति ।
व्यसीपहदिति । सहेरपि “अत उपधायाः” (७ । २ । ११६) इति वृद्धौ उपधाह्रस्वः,
सन्वद्भावः, द्वित्वम्, दीर्घः, पूर्ववत्प त्वव्यवस्था । सुव्धातोरिति । पूर्वं सुवन्तान्निष्पन्नो
घातुः सुद् घातुस्तस्य । यया पटयति । अगोपटत् । अत्र वृद्धेः पूर्वं पश्चाद्वा टिलोप इति
मतभेदात् फ्रित्तो विकल्पः । अनेकाचमुदाहरति—अचकासदिति । चकासु दीप्तौ ।
‘अदित्वान्नोपधाह्रस्व । अस्य च विकल्पस्य मूलं व्याख्यानभेदः । तथाहि चङ्परे णौ
यदङ्ङं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सन्वद्भावः दीर्घोऽप्येवमित्यर्थवादिनां हरदत्तादीनां
मते अचीचकासन् इति भवति । चङ्परे णौ यल्लघु तत्र परतो योऽभ्यासस्तस्य
सन्वद् दीर्घोऽप्येवमिति वादिनां सन्वद्भावदीर्घयोरभावादचचकासदिति भवितव्यम् ।

१. वसीपिवदित्येविति क० पु० ।

२. ङ्ङोरिति क० पु० ।

३. क्रादित्वादिति क० पु० ।

४. सन्वद्भाव इति नास्ति क० पु० ।

काश्चन्देन सघोर्णिचश्च व्यवधानात् । एतेन सन्वद्भावाभावपक्षे "दीर्घो लघोः" (७।४।६४) इति दीर्घः प्राप्नोतीत्यपि चोद्यमलानकम् । सन्वद्भावेन तुल्ययोग-
क्षेपत्वात् । अन्ये पुनः परिहरन्ति—सन्वद् भवत्यस्मिन् इति सन्वद्भावः । सन्वद्भावस्य
निमित्तं यो लघुः स चेति केचिदिति सामर्थ्याल्लघुत्वस्यैव विकल्पोऽतिदिश्यते । तेन
लघुत्वपक्षे दीर्घसन्वद्भावो द्वावपि न भवतस्तुल्ययोगक्षेपत्वात् इति । दरिद्रातेस्त्वार्ध-
घातुके आतो लोपो वाच्य इत्यग्लोपित्वाद् सन्वद्भावो नास्तीति—अदरिद्रादिति
भवति । जागर्तरपि न भवति । अजजागरदिति । योऽत्र चङ्परिणपरो लघुर्ग इति
न तस्मिन् परतोऽभ्यासो जा इत्यनेन व्यवधानात् । औन्दिददिति । उन्दी कनेदने ।
णिचि उन्दि अत् इति स्थिते "अजादेद्वितीयस्य" (६।१।२) इत्युकारस्य न
द्वित्वम् । "न न्दाः" (६।१।३) इति नकारस्यापि न द्वित्वम् इति । दिशब्दस्यैव
द्वित्वम् । णिणोपः आट् । "आटश्च" (६।१।६०) इति वृद्धिः । अत्र प्राचोक्तम्—
अजादित्वात् "दीर्घो लघोः" (७।४।६४) इति दीर्घो नार्वाचोनमतेन स्वमते
स्यादिति । तदसत् । अभ्यासे चङ्परिणपरस्य लघोः परत्वाभावात् । न च चङ्परे
णौ यदङ्गमिति पक्षे णिचमेव लघुमाश्रित्य स्यादिति वाच्यम् । "शोरनिटि" (६।४।११)
इति प्रागेव लुप्तत्वात् । वर्णाश्रयत्वाच्च प्रत्ययलक्षण नास्ति । स्थानिवद्भावोऽपि न
भवति । अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वाद् दीर्घविधौ न स्थानिवदिति निषेधाच्च ।
आट्टिडदिति । अट्ट अभिगोगे । दकारोपधः । अजादित्वाद् "न न्दाः" (६।१।३)
इति निषेधाच्च दिशब्दस्य द्वित्वं^१ डस्य ष्टुत्वेन डः । शिलोपः । आचिर्चदिति ।
अर्चं पूजायाम् । रस्य निषेधात् विशब्दस्य द्वित्वम् । वकारस्यापि इति । पवर्गीयस्य ।
उञ्ज आज्वे इत्येनमुपध्मानोयोपधं^२ प्रादोपधमप्येके षोपधं केचिदूचिरे । तथा च
भाष्यम्—उञ्जिरयमुपध्मानोयोपधः पठ्यते इति । तत्रायोगबाह्यानामट्टित्वव
शर्पुं जशभावपत्वे इति शर्पूपदेशचोदना^३ । तेन ऋत्वे "भलां जश् भशि" (८।४।५३)
इति जश्त्वेनौष्ठस्योष्ठ्ये वकारे, उञ्जिता । उञ्जितुमित्यादि सिद्धयति । द्वित्वे तु
जश्त्वस्यासिद्धत्वात् वकारस्य द्वित्वाभाव इति सिद्धम् । नन्वत्र पक्षे उपध्मानोयादेरेव
द्वित्वं प्राप्नोति ततश्च हलादिशेषेण जकारस्य लोपे "अभ्यासे चर्चं" (८।४।५४)
इति जश्त्वेनाभ्यासस्य जश्त्वे परस्यापि "भलां जश् भशि" (८।४।५३) इति
जश्त्वे औत्तञ्जदिति स्यात् । नैप दीपः । व्यञ्जनांन्तानां द्वन्द्वे "न न्दाः" (६।१।३)

१. द्वित्वे ष्टुत्वमिति क० पु० ।

२. उपध्मानोयोपधमिति क० पु० ।

३. चोरणात्वे इति क० पु० ।

इति निर्देशसामर्थ्याद् उपध्मानोयस्यापि प्रथलेपो विज्ञास्यते । अविभक्तिकश्च निर्देश-
स्तेनास्य द्वित्वं न भविष्यति । कथमभ्युदगः समुदग इति । अभ्युत्पूर्वस्य गमेर्दप्रत्यये
एतद्रूपम्, नोब्जेस्तस्य अभ्युदगः समुदग इत्येव भवितव्यम् । यस्याप्ययं दोषधस्तेनाप्येतद्
वाच्यम् । अन्ये त्वेतदर्थं दकारोपधं मन्यन्ते उदज इति । “भुजन्युब्जो पाण्युपतापयोः”
(७ । ३ । ६१) इत्यकुत्वविषये दस्य वत्व निपात्यते । यद्वा अस्मात् दकारोच्चारणा-
ल्लिङ्गात् “स्तोः ष्चुना ष्चुः” (८ । ४ । ४०) इत्यस्यानन्तर उद्भेदस्य वः इति वाक्य-
शेषोऽनुमीयते । तत्र “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इति वत्वस्यासिद्धत्वात्
दस्य “न न्द्रा” (६ । १ । ३) इत्येव निषेधः सिद्धः । कैपटेन उक्तम्—निपातन-
पक्षेऽपि दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याद् द्विवचने दकारस्य वत्वं प्रवर्त्यते इति । अभ्युदगः
समुदग इति गमे रूपं भविष्यतीत्याशयः । येषां त्वयं दकारोपधस्तेषां प्रतिषेध
आरब्धव्यः सूत्रेणासिद्धेः । केचित्तु बकारस्यापि संयोगान्तलोपेन सूत्रनिर्देशं वर्णयन्ति ।
द्वयोः संयोगसंज्ञेति पक्षे दकारोऽपि किं न लोपित इति चेत् । विचित्रा
हि सूत्राकृतिः पाणिनेः । अजादेरित्येवेति । अजादेरित्यनुवृत्तौ शङ्का न कार्येत्यर्थः ।
तेन हलादौ प्रथमस्यैकाचोऽव्यवस्य यत्र द्वित्वं तत्र संयोगादीनामेषां नायं निषेधः ।
अदिद्रिपत् इति । द्रा कुत्सायां गतौ । एौ पुगागमः । चङ्शुपधाह्रस्वः । द्वित्वम् ।
ह्लादिः शेषः । अदुद्रवदिति । “णिश्चिद्भुभ्यः” (३ । १ । ३८) इति चङ् । द्वित्वम् ।
उवङ् । ननु इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति वयच् । इन्द्रीयतुमिच्छति सन् । इन्द्रीयति
इति “न न्द्राः” (६ । १ । ३) इति दकारस्यापि द्वित्वं निषिध्यतेति चेत् मैवम् । यत्र
बहवो हलोऽनन्तरास्तत्र बहूनामेव संयोगसंज्ञेति पक्षे दकारस्य संयोगादित्वाभावात् ।
द्वयोरपीति पक्षेऽपि न भवति कथमजादेरित्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तम्, कर्मधारय-
श्चायम् । अच्चासावादिश्वाजादिस्तस्मादजादेरिति । तत्र “तस्मादित्युत्तरस्य”
(१ । १ । ६७) इत्यनन्तराणामेव नदराणां द्वित्वनिषेधः इत्यनन्तरस्यैव नस्य
निषेधो न दस्येति । अथवा अजादेरित्येवेत्यस्यायमर्थः अदिद्रिपदित्यादिव्यावृत्त्यर्थं
दृष्टिकारोद्वितीयस्येत्यनुवर्तितम् ।

१. वत्वस्येति क० पु० ।

२. इन्द्रीयति क० पु० ।

३. नस्येति नास्ति क० पु० ।

४१६. रभेरश्वलितोः [७ । १ । ६३]

रभेर्नुमागमः स्यादचि, न तु श्वलितोः । लघुनीत्युक्तेर्न सन्वत् ।

अररम्भत् ।

४१७. लभेश्च [७ । १ । ६४]

लभेर्नुम् स्यादचि न तु श्वलितोः । अललम्भत् । अचडीत्युक्तेर्न

कुत्वम् । अजीहयत् ।

तथापीन्द्रीयिपतीत्यत्र दकारस्य निषेधो दुर्वारः । तदर्थमजादेरित्यनुवर्तनीय-
मिति वदन्ति । यद्येवमावश्यकत्वाल्लाघवाच्चाजादेरित्येवानुवर्त्यताम्, न द्वितीय-
स्येत्यपि इति । ननु असति द्वितीयस्येत्यस्मिन् आनञ्च, आनर्च, आनृज्द्वे इत्यादा-
वप्यजादेः प्रथमस्याप्येकाचः संयोगाद्याः नदरा न द्विरुच्येरन् । अस्त्वेवमकार-
मात्रस्यैव द्वित्वे दीर्घे नुटि च सिद्धमानञ्चेत्यादि । सत्यम् । एकाच इति तद्गुण-
संविज्ञानो बहुव्रीहिः समुदायश्चान्यपदार्थः । एक. कार्यो^१ न प्रत्येकं वर्णास्तत्र अश्च,
अर्च इति समुदाये द्विरुच्यमाने आभ्यन्तरपच समुदायेऽवयवो भवतीति नदरविशिष्ट
एव द्विरुच्यते न पुनरेते मुञ्जेपीकाव^२दुद्धर्तुं शक्यन्ते इत्यर्थेन द्वितीयैकाचोऽवयवेष्वेव
निषेधः पर्यवस्यति । अनेनैवाभिप्रायेण तत्र व्याख्यात द्वितीयैकाचोऽवयवा
इति ॥ ४१५ ॥

रभेरश्वलितोः । रभ राभस्ये । अचि किम् ? आरब्धुम्^३ । अश्वलितोः किम् ?
आरभते । आरेभे । अररम्भत् इति । रभेर्णो^४नुम् । चङि द्वित्वम् । हलादिः
शेषः ॥ ४१६ ॥

एवं लभेरप्पूहाम् । अचडीत्युक्तेर्न कुत्वमिति । “हिरचङि” (७ । ३ । ५६)
इत्यनेन । अजीहयदिति । हि गतो वृद्धो च । अस्मागणो वृद्धयायादेशी हायि इति ।
अस्माच्चङि उपधाह्रस्वे द्वित्वसन्वदित्वदीर्घत्वानि^५ ॥ ४१७ ॥

१. एकः कार्यो न प्रत्येकमिति क० पु० ।

२. आरभतु रिति क० पु० ।

३. अशितितोरिति क० पु० ।

४. द्वित्वमस्यदित्त्वदीर्घत्वान्नीति क० पु० ।

४१८. नोनयति ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः [४।१।५१]

एभ्यश्च्लेश्चङ् न स्याच्छन्दसि । औनयीत् । अध्वनयीत् । ऐलयीत् । आर्दयीत् । लोके तु औनिनत् । अदध्वनत् । ऐलिलत् । आर्दिदत् । द्वयमपि लोके इति केचित् ।

नोनयतीति । ऊन परिहारो । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणो । त्रयश्चुरादयः तेषूनिवद् । ध्वनिरदन्तः पठ्यते । तेन नोपधावृद्धिः । घटादावपि पठ्यते । अर्दं गती याचने च । अर्दं हिंसायामित्यपि । हेतुमरणयन्तावेती । चङ् न स्यादिति । “शिथ्रि” (३।१।५८) इति प्राप्तः । छन्दसीति । ‘गुपेच्छन्दसि’ (३।१।५०) इति प्रकृतत्वादिति^१ भावः । औनयोदित्यादि । चङो निषेधात् । च्लेः सिच् । “इट ईटि” (८।२।२८) इति लोपे सवरांशोर्धः । अनिटीति निषेधान्न णिलोप । गुणयादेशो । सिचि वृद्धेस्तु ‘ह्यधन्तक्षण’ (७।२।५) इति निषेधः । आडागमः । “आटश्च” (६।१।९०) इति वृद्धिः । छन्दसोत्यनुवृत्तेर्वावृत्त्यंमाह—लोके तिबति । (औनिनदिति^१ । ऊन इ अत इति स्थितेऽतोऽजलोपित्वान्नोपधाह्रस्वस्ततो “अजादेः” (६।१।२) इति निशब्दस्य द्वित्वादि । तेन तेन मा भवान् औनिनदिति भवति । इलेस्तूपधागुरोर्नाग्लोपित्वादुपधाह्रस्वे ततो द्वित्वे मा भवानिलिलदिति—आटोऽभावे ह्रस्वध्रवण भवति । पूर्वं द्वित्वे सति ततो ह्रस्वभाविन्युपधाविहृतेति^२ ह्रस्वो न प्रवर्तत । (अश्वनदिति । अग्लोपित्वान्न सन्वदिस्वम् । यस्तु घटादिस्तस्यानग्लोपित्वाददध्वनदिति भवति) । ननु युक्तमचोकरदधीपचदित्यादौ द्वयोरपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्ययोर्ह्रस्वद्वित्वयोः परत्वादादौ ह्रस्वो भवतीति । अजादिषु तु द्वितीयस्य द्वित्वम् । तच्च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यम् । न चास्ति शब्दान्तरप्राप्तिः ह्रस्वस्त्वनित्यः । कृते ह्रद्वित्वे ह्रस्वभाविन्युपधा विहृतेति^३ तदप्रवृत्तेः । अन्तरङ्गं च द्वित्वं बहिरङ्गो ह्रस्वो बहूपेक्षत्वात् तत्तश्चादौ द्वित्वेनैव भाव्यम्, न ह्रस्वेनेति चेत् । सत्यम् । ओरोऽर्दित्करणे तु ज्ञापकमजादिषु द्वित्वात्पूर्वमुपधाह्रस्व एव भवतीति । तद्धि मा भवान् ओणिणदित्यत्र “नाग्लोपि” (७।४।२) ह्रस्वनिषेधार्थं कृतम् पूर्वं तु द्वित्वे ह्रस्वभाविन्युपधा नेति । किं निषेधेनेति । तथा च एधतेर्मा भवानिदिवदित्युदाहरन्ति । (द्वयमपीति^४ । छन्दसीति नानुवर्तते विभाषेति चानुवर्तते इति भावः) ॥ ४१८ ॥

१. प्रकृतत्वादिति क० पु० ।

२. औनिनदित्यारभ्य—तेनेत्यन्तो नास्ति ए० पु० ।

३. गुरोर्नाग्लोपित्वादिति क० पु० ।

४. विहृतेति क० पु० ।

५. विहृतेति क० पु० ।

६. द्वयमपीत्यारभ्य—भाव इत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४१९. अत्स्मृद्वत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् [७ । ४ । ६५]

एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इच्चापवादः । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः । अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् ।

४२०. विभाषा वेष्टिचेष्टयोः [७ । ४ । ९६]

अनयोरभ्यासस्याद्वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । “एच इग्रस्वादेशे” (१ । १ । ४८) अचचेष्टत् । अचिवेष्टत् ।

४२१. भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्धतरस्याम्
[७ । ४ । ३]

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्यात् चङ्परे णौ । अधिभ्रजत् । अधिभ्राजत् । अदीदिपत् । अदिदीपत् इत्यादि । “कणरणवणभणश्रणह्वेज्लपलुपलुठहेठां च”

अत्स्मृ । स्मृ चिन्तायाम् । भ्वादिः । ग्राध्याने तु घटादिः । दृ षिदारणे ग्र्यादिः । जित्वरा संभ्रमे । प्रथ प्रख्याने । अद मदने । त्रयो घटादयः । स्तृञ् आच्छादने । स्पश वाधने । इच्चापवाद इति । सन्वद्भावे सति “सन्वतः” (७ । ४ । ७६) इति प्राप्तम् इत्वम् । असस्मरदिति । हलादिः शेषः । अलघुत्वान्न दीर्घः । अथाददरदिति । अस्वे कृते तस्य “दीर्घो लघोः” (७ । ४ । ६४) इति दीर्घः प्राप्नोति । तत्राह— तपरत्वसामर्थ्यादिति । स्यान्निनो ह्रस्वत्वात् भास्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसङ्गात् लक्षणान्तरप्राप्तोऽपि दीर्घोऽनेन निवच्यते इति भावः ॥ ४१६ ॥

विभाषा । वेष्ट वेष्टने । चेष्ट चेष्टायाम् । लघुपरत्वाभावादप्राप्त एव सन्वद्भाविऽभ्यासस्य “एच इग्रस्वादेशे” (१ । १ । ४८) इति ह्रस्वे प्राप्ते पक्षेऽयं विधीयते ॥ ४२० ॥

भ्राजभासेति । भ्राज् भास् दीप्ती । भ्राज् कथने । दीपो दीप्ती । जीव प्राणधारणे । मील मीलने । पीड भ्रववाधने । चुरादिः । प्राप्तविभाषेयम् । भ्राजभ्रासोऽर्थादित्करणमप्राणनीयमिति काशिका । अवश्यमनयोरनुदात्तोऽनुबन्ध आसङ्गनीय

१. भ्रपावीदिरिति क० पु० ।

२. ह्रस्व इत्यस्यैवेति क० पु० ।

(वा०) अचीकणत् । अचक्राणत् । अरीरणत् । अरराणत् । अवीवणत् । अववाणत् । अवीभणत् । अवभाणत् । अशिभ्रणत् । अशभ्राणत् । अजूहवत् । अजुहावत् । अलीलपत् । अललापत् । अलूलुपत् । अलुलोमत् । अलूलुठत् । अलुलोठत् । अजीहिठत् । अजिहेठत् ।

४२२. उक्तं [७ । ४ । ७]

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने अत् स्याद्वा चडः परे णौ । अचीकृतत् । अवीकृतत् । अमीमृजत् । पक्षे इद्गुणवृद्धयः । अचिकीर्तत् । अववर्तत् । अममार्जत् ।

आत्मनेपदार्थं इति फले विशेषाभावाद् ऋकारः केशिचदनुबध्यते । अत्रभ्रजत् इति । ह्रस्वपक्षे सन्वदित्वम् अलघुपरत्वान्न भवति । अदीदपदिति । ह्रस्वपक्षेऽभ्यासदीर्घः । पक्षे अदिदोपदित्याद्युह्यम् । काण्पादीना वेति वार्तिकमर्थतः पठति । कणारणेति । आचारश्चत्वारः शब्दे । श्रण दाने । ह्येञ् स्पर्धायां शब्दे च । लप परिभाषणे । लुप लोपने । लुठ लोठने । हेठ बाधने । एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्यादित्यर्थः । अचोक्कण-दिति । उपधाह्रस्वत्वेऽभ्यासस्य सन्वदित्वदीर्घादि । पक्षे तदभावः । अजूहवदित्यत्र "ह्रः सप्रसारणम्" (६ । १ । ३२) इति वस्योत्त्वे पररूपत्वे च वृद्ध्यादेशयोः स्थानिवत्त्वात् हु' शब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासकार्यम् । पक्षेऽजुहावत् । एवमजाहठन् इति । उपधाह्रस्वे इति तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वदीर्घचुत्वादि । पक्षेऽजिहेठन् । शेषमूह्यम् ॥ ४२१ ॥

उक्तं । उरिति पष्ठी । ऋवर्णस्येत्याह—ऋकारस्येति । ऋ गतावित्यस्य ग्रहणं तु न भवति तपरकरणात् । तद्धि दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव मया स्यादिति क्रियते । अचोक्तदिति । कृत सशब्दने । णौ चडि । अन्तरङ्गमपि ऋत् इत्वं वचन-सामर्थ्याद् बाधित्वा ऋत् भवति सवर्णग्रहणे ऋत् ऋकारस्यापि ग्रहणात् । अवी-वृतदिति । वृतु वर्तने । अत्र गुणः प्राप्तः । अमोमृजदिति । मृजेवृद्धिः प्राप्ता । पक्षे इद्गुणवृद्धय इति यथासध्येनान्वयः । अचिकीर्तदिति । णौ कृतमपि इत्वं न स्थानिवत् यत्र यत्र हि द्विरुक्ते परभागस्यादयोऽत्रवर्णस्तत्र स्थानिवत्त्वम् । तथा च

१. द्वजस्याह यामिति क० पु० ।

२. वृद्धस्येति छ० पु० ।

३. चित इति क० पु० ।

४. अचोक्तदिति क० पु० ।

४२३. सावपेश्चङि [६ । १ । १८]

अयन्तस्य स्वापेश्चङि संप्रसारणं स्यात् । अन्नपुपत् ।

४२४. शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् [७ । ३ । ३७]

एषां युगागमः स्यात् णौ । शाययति । अशीशयत् । छाययति ।
अचिच्छयत् । साययति । असीतयत् । ह्वाययति ।

४२५. ह्वा संप्रसारणम् [६ । १ । ३२]

सन्परे चङ्परे च णौ ह्यतेः संप्रसारणं स्यान्नित्यम् । संप्रसारणस्य
बलीयस्त्वान्न युक् । अजूहवत् । व्याययति । वाययति । पाययति ।

“ओः पुयण्ज्यपरे” (७ । ४ । ८०) इति ज्ञापकमप्येतादृशमेव । अत्रवर्तत इति ।
अलघुपरत्वान्न सन्वदिस्त्वदीर्घाः । तपरकरणमादेशत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा आन्तर-
तम्याद् दीर्घस्य दीर्घविधानं विकारवाधनाय स्वरुपाभ्यनुज्ञार्थं संभाव्येत । अपूर्व-
विध्ययेक्षया प्रतिप्रसवस्य लघुत्वात् । अत एव भाव्यमानत्वं नास्तीति भाव्यमानोऽण्
सवर्णान्नि गृह्णातोत्यपि न प्रवर्ततेति ॥ ४२२ ॥

स्वापेश्चङि । स्वापिः प्रकृतिपाठेन प्रगिद्धोऽतो व्याचष्टे—अयन्तस्य स्वापे-
रिति । सुपूर्वस्यापेस्तु ग्रहणमनाशङ्क्यम्, धातोर्स्वरप्रधिकारान् । अथ स्वापेरित्येव किं
नोक्तम् ? न ह्यण्यन्ताच्चङिस्ति । सत्यम् । स्वापशब्दात् घञन्तादपि णौ चङि स्वाप-
शब्दस्याविशिष्टत्वात् संप्रसारणं यथा स्यात् । अतो विकृतनिर्देशः । तत्रेतावान्
विशेषः । अस्यातो लोपेनाग्लोपित्वाद्भ्यासदीर्घो नास्तात्यसुपूर्वदिति भवति । केवल-
अयन्तस्य तु दीर्घोऽस्ति । असूपुपदिति । स्वपेश्चञ् चङ् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वा-
दादौ संप्रसारणं तत्र कृते लघूपधगुण ओकारः । तस्योपघाहस्व उकारस्ततो द्वित्वं
“दीर्घो लघोः” (७ । ४ । ६४) पत्वम् ॥ ४२३ ॥

शाच्छासा । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । ह्वञ् स्पर्धायां शब्दे
च । व्जेञ् सवरणे । वेञ् तन्तुसन्ताने । पा पाने । पे शोपणे । पा रक्षणे इत्यस्य तु
सुगुणिकरणत्वादग्रहणम् । शाययतीति । “अदेच उपदेशोऽशिति” (६ । १ । ४५)
इत्यात्वम् । “अतिह्वो” (७ । ३ । ३६) इति पुकि प्राप्ते युक् विधीयते । त्रिपृशपोः
कृतयोर्णोर्गुणायादेशो । पुकः पूर्वन्तकरणमशीशयदित्युपघाहस्वो यथा स्यादिति ।
अत्र कृतात्वानां निर्देशः पुकः प्राप्ति सूचयति । तस्य च प्रयोजनमिह प्रकरणे लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापनम् । तेन क्रापयति । अव्यापयतीत्यादौ पुक्
सिद्धयति । वे इत्यनुकृतात्वस्य निर्देशो वातिवायत्यानिवृत्त्यर्थः ॥ ४२४ ॥

ह्वः संप्रसारणम् । प्यङ्ङः संप्रसारणमित्यधिकारेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणं
विभाषाधिकारनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—नित्यमिति । नन्वत्र “अभ्यस्तस्य च”

१. इत्यनु इति क० पु० ।

४२६. लोपः पित्रतेरीच्चाभ्यासस्य [७ । ४ । ४]

पित्रतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ ।

अपीप्यत् । “अर्तिह्वील्ली” (७।३।३६) इति पुक् । “पुगन्त” (७।३।८६)
इति गुणः । अर्पयति । ह्येपयति । च्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति ।
क्षमापयति । स्थापयति ।

(६ । १ । ३३) इत्येव सिद्धे तत्र ह्यभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये विवक्षितेऽभ्यस्तीभवतो द्वित्वात् पूर्वमेव संप्रसारणमित्यर्थः स्थितस्तत् किमनेन । सत्यम् । ज्ञापनार्थं तु अनभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन व्यावाये यदि भवति एवावेवेति । तेनात्मनो ह्यायकमिच्छति ह्यायको'यति ततः सनि जिह्यायकोयिपतीत्यत्र' क्यचा ष्वुला व्यावाये न भवति । एव च सन्परे चङ्परे च णौ “अभ्यस्तस्य च” (६ । १ । ३३) इत्येव संप्रसारणमित्याहुः । आचार्यास्तु अभ्यस्तसज्ञायामसत्या संप्रसारणमिच्छन्त इदमेवोदाजहः । अन्यथा परत्वाद् युक् कृते द्वित्वेऽनिष्टं रूपं स्यादिति । नन्वेवमपि ह्या इ अत्' इति स्थिते परत्वाद् युक् प्राप्नोति तत्राह—संप्रसारणस्य वल्लोयस्त्वादिति । संप्रसारणं तदाश्रयं कार्यं वलीय इत्युक्तेरित्यर्थः । संप्रसारणे तु कृते पररूपत्वेनादन्तत्वं विहितमिति पुकोऽप्रवृत्तेस्तदपवादो युगपि न भवति । अजूहवदिति । संप्रसारणे कृते दीर्घः वृद्धावो । स्थानिवत्त्वाद् हु इत्यस्य द्वित्वे उपधाह्रस्वेऽभ्यासस्य दीर्घः । अजूहवदिति । कणरणेति उपधाह्रस्वत्वात् ॥ ४२५ ॥

लोपः पित्रतेरिति । श्रितपा निर्देशो यङ्लुक्निवृत्त्यर्थः । अपाययत् । अपीप्यदिति । पा पाने । णौ युक् चङि उपधाह्रस्वे प्राप्ते तदपवादो लोपः । णौ कृत स्थानिवदित्युपधालोपस्य' स्थानिवत्त्वात् पाय इत्यस्य द्वित्वे ह्लादिशेषे ह्रस्वे वाग्लोपित्वादलघुपरत्वाच्च सन्वदित्त्वदीर्घयोःप्राप्तयोरोत्त्वमनेन विधोयते । येषां णौ कृत उवणदिश एव स्थानिवदिति पक्षास्तेषां यद्युपधालोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति । तथापि णि इत्यस्य द्वित्वे ह्लादिशेषेऽलोपित्वेन दीर्घप्राप्तावनेनाभ्यासस्येत्वं भवतीत्यदोषः । अर्पयतीति

१. आत्मन इति नास्ति क० पु० ।
२. ह्यायतीति क० पु० ।
३. जिह्यायकोयतीति क० पु० ।
४. हा, इ. अ इति स्थिते इति क० पु० ।
५. विहितमिति क० पु० ।
६. उपधालोपस्थानिवत्त्वादिति क० पु० ।

४२७. तिष्ठतेरित् [७।४।५]

तिष्ठतेरुपधाया इदादेशः स्यात् चङ्परे णौ । अतिष्ठित् ।

४२८. जिघ्रतेर्वा [७।४।६]

जिघ्रतेः प्रागुक्तं वा स्यात् । अजिघ्रत् । “घातेणौ लुगागमो वक्तव्यः”

(वा०) पालयति ।

४२९. वो विधनने जुक् [७।३।३८]

जुक् स्यात् णौ कम्पनेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् ? केशान् वापयति । “धूञ्प्रोत्रोरिति केचित्” (वा०) । धूनयति । प्रीणयति । प्रापयति ।

तिष्ठतेरित् । ईच्चाभ्यासस्येति न स्वयति । शितपनिर्देशोऽस्तास्यदिति^१ यद्लुक्-निवृत्त्यर्थः । अतिष्ठित् । उपधाह्रस्वापवाद इत्येतीत्त्वस्य^२ स्थानिवत्त्वात् स्थाप् इत्यस्य द्वित्वम् । सन्वदित्वं^३ सत्त्वं ष्टुत्वम् । अत्र प्राचोक्तम्—स्था इति स्थिने पुक् । चङ् । इकारोऽन्तादेश इति । तत्रोपधाय । विधीयमानः कथमन्तादेश इति चिन्त्यम् ॥ ४२७ ॥

जिघ्रतेवेति । घ्रा गन्धोपादाने । अजिघ्रपदिति । इत्वाभावे उपधाह्रस्वः पतेरिति । पा रत्तणे इत्यस्य पुको वाधनार्थं लुग् विधीयते । पाल रत्तणे इत्यनेनापि पालयतीति सिद्धत्वात् ॥ ४२८ ॥

वो विधनने । वा गतिगन्धनयोः । अत्रापि कम्पे पुक्^४ मा भूदिति जुक् विधीयते । वज गतावित्यनेनापि वाजयतीति सिद्धेः । केशान् वापयति इति मुण्डयतीत्यर्थः धूञ्-प्रोत्रोरिति । धूञ् कम्पने । प्रीञ् तपरे । धूञ्प्रोत्रोर्नु^५ वक्तव्य इति वार्तिकम् । अत्र यद्यपि नित्यो नुक् स्मर्यते तथापि तत्र आन्तानुकरणादननुबन्धकस्य कुटादेः धूक्कम्पने इति चाधृषीयस्य चुरादेः प्रोङ् प्रीती इति अनुबन्धस्य दिवादेशचाग्रहणाज्जुगभावे धावयति प्राययतीत्यपि^६ भवतीति हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् अर्थफलितो विकल्प आचार्यैर्दाशतः । एक इति हरदत्तादयः ॥ ४२९ ॥

विभाषा । ली श्लेषणे । अयादिः । लीङ् श्लेषणे दिवादिरुभावपि गृह्यते । यकारनिर्देशस्य सामान्यग्रहणार्थत्वात् । स्तिपः शित्करणसामर्थ्यात् सुनोतीत्यादिना-

१. इत्यस्यपदिति क० पु० ।

२. इत्येत्वस्येति क० पु० ।

३. सत्त्वं द्वित्वमिति क० पु० ।

४. धुत् इति क० पु० ।

५. कम्पे जुक् विधीयते इति क० पु० ।

४३०. विभाषा लीयते [६ । १ । ५१]

लीङोरात्त्वं वा स्यात् ल्यपि एज्जिमिच्चे अशिति च । विलीनयति ।
विलायति वा घृतम् ।

४३१. लीलोनुग्लुकावन्यरस्यां स्नेहविपातने
[७ । ३ । ३९]

लीयतेलतिश्च क्रमान्तुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे । विली-
नयति । विलाययति । विलालयति । विलाययति वा घृतम् । स्नेहद्रवे किम् ?
लोहं विलायति । “प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति
वाच्यम्” (वा०) ।

ऽभावकर्मवाचिन्यपि यग् भवति । यथाऽकर्तृगेऽपि शप् । “भवतेरः” (५ । १ । ३)
इत्यत्र । यदि तु लीङ एव श्यनाय^१ निर्देशः स्याल्लीङ^२ इत्येवावच्यदित्याशयेनाह—
लीलीङोरिति । विलाययति इति । परत्वात् गुणे कृते एवात्त्वम् । “आदेच”
(६ । १ । ४५) इत्यधिकारात् । युक् ॥ ४३० ॥

लीलोरिति । लीलीङोर्द्रवोर्ग्रहणम् । निरनुबन्वपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहण-
विषयात् । लातेरिति । ला आदाने इत्यस्य, कृतात्त्वस्य लीयतेश्च ग्रहणम् । ली
ई इतीकारप्रश्लेषादीकारान्तस्यैव नुग् भवति । तेनास्य “विभाषा लीयतेः”
(६ । १ । ५१) इत्यात्त्वम् पक्षे न भवति । विलीनयति इति । लिय आत्वाभावपक्षे
नुक् । विलाययतीति । तस्यैवानुगभावे वृद्धिः । विलालयतीति^३ । यातेर्लीङश्चा-
त्त्वपक्षे लुक् । तयोरेव लुगभावे आदन्तत्वात् पुक् । लम्भनेति । प्रलम्भनं वधनम् ।
अभिभवः पराभवः । पूजा सत्कारः । नित्यमात्त्वमित्ये । “विभाषा लीयतेः”
(६ । १ । ५१) इति विकल्पस्यापवादः । एतच्च व्यवस्थितविभाषा विज्ञानाल-
लभ्यते ॥ ४३१ ॥

लियः संमाननेति । ष्यन्तयोरिति । “शोरणी यत्कर्म” (१ । ३ । ६७) इत्यतो

१. भवयते । ए इति क० पु० ।

२. श्यनायामिति क० पु० ।

३. स्या स्लाङ इति क० पु० ।

४. लियो मात्त्वपक्षे इति क० पु० ।

५. विभाषा रित्येच क० पु० ।

४३२. लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च [१।३।७०]

लियोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजामिभवयोः प्रलम्भने चार्थे ।
लाययते । श्येनो वर्तिकामुल्लाययते । बालमुल्लाययति ।

४३३. विभेतेर्हेतुभये [६।१।५६]

आच्चं वा स्यात् प्रयोजकाद् भयं चेद्वाच्यम् ।

४३४. भीस्म्योर्हेतुभये [१।३।६८]

आत्मनेपदं स्यात् हेतुभये । युगागमः । पुगागमः । मुण्डो भाययते ।

शोत्यनुवृत्तेः^१ । नहि "णिचश्च" (१।३।७४) इत्यनेन सिद्धमत आह—अकर्तृ-
गेऽपि फले इति । चकारेण 'गृधिवञ्चयोः प्रलम्भने' (१।३।६६) इति प्रवृत्तोऽ-
प्यर्थः परामृश्यते इत्याह—प्रलम्भने चार्थे इति । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छ-
तीत्यर्थः । तद् भ्राश्वसन्नियोगेनैव प्रवर्तते । श्येन इत्यादि । अभिभवतीत्यर्थः ।
बालमुल्लाययतीति । मिथ्याफलोपदर्शनेन वञ्चयतीत्यर्थः^२ ॥ ४३२ ॥

विभेतेरिति । त्रिभो भये । हेतुरिह पारिभाषिकः "तत्प्रयोजको हेतुश्च"
(१।४।५५) इति गृह्यते । हेतुभय इति । "पञ्चमी भयेन" (२।१।३७) इति
समासः, इत्याह—प्रयोजकाद् भयं चेदिति । वाच्यमिति प्रकरणादिना गम्य-
मित्यर्थः ॥ ४३३ ॥

ऋ गतो । णिचि^३ पुकि गुणो रप-रत्वम् । चङि^४ । आपिपत् । ह्येपयतीति । ह्यी लज्जा-
याम् । पुकि "पुगन्त" (७।३।८६) इति गुणः । ब्लेपयतीति । ब्लो वरणे ।
रेपयतीति । रोङ् क्षरणे । यलोप इति । "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६२) इत्यनेन ।
कनोपयतीति । कनूयी शब्दे । यलोपे उपधागुणः । र्मापयतीति । र्मायो विधूनने ।
पुकि यलोपः । स्थापयतीति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आदन्तत्वात् पुक् ।

भीस्म्योरिति । त्रिभो भये । स्मिङ् ईपद्धसने । हेतुभये इति । भयग्रहणं घात्वर्थो-
पलक्षरणम् । तेन भयं विस्मये । वा यदि हेतोरेव विवक्ष्यते इत्यर्थः । मुण्डो भाययते
इति । अत्र मुण्डः स्वरूपेणैव प्रयोजकत्वात् इन् हेतुः । तत एव भयं विवक्षितमित्यात्वं
तद् सन्नियुक्तम् ॥ ४३४ ॥

१. इत्यतोऽपोत्यनुवृत्तेरिति क० पु० ।

२. वञ्चयतीत्यर्थ इति क० पु० ।

३. हेतुः ।

४३५. भियो हेतुभये पुक् [७ । ३ । ४०]

पुक् स्यात् णौ हेतुभये । इयडा निर्देशान्नाच्चपक्षे पुक् । भीपयते ।

४३६. नित्यं स्मयतेः [६ । १।५७]

स्मयतेरेचो नित्यमात्रं स्यात् णौ हेतुभये । जटिलो विस्माययते ।
हेतुभये किम् ? कुञ्चिक्रयैर्न भाययति । विस्माययति ।

४३७. स्फायो वा [७ । ३ । ४१]

अस्य वान्तादेशः स्यात् णौ । स्फायवति । अपिस्फवत् ।

४३८. शदेरगतौ ता [७ । ३ । ४२]

शदेर्णौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति
गोविन्दः ।

भियो हेतुभय इति । आस्वाभावपक्षेऽयं विविः । अयास्वपक्षेऽप्येकदेशात्कृतत्वात्
किं न स्यादत आह—ईदन्तनिर्देशादिति । भी ईं भी इत्तोकारः प्रश्लिष्यते । तेनेकारान्त-
स्यैव भियः पुक् विधीयते इत्यर्थः ॥ ४३५ ॥

नित्यं स्मयतेः । पृथग्योगकरणादेव विकल्पो निवर्तयिष्यते तत् किं नित्यग्रहणेन^१ ।
मैवम् । एवं हि हेतुभय इत्यस्यैव कदाचिन्निवृत्तिः सभाव्येत । हेतुभय इति ।
भयमत्र घात्वर्थो^२ लक्षितस्तेन हेतोर्विस्मये प्रतिपाद्ये इत्यर्थो भवति । जटिलो
विस्मापयते इति । अत्र जटिलादेव विस्मयो न करणात्^३ । कुञ्चिक्रया^४ एनमिति ।
कुञ्चिकाऽत्र करणम् भये विस्मये च न हेतुः । यश्च हेतुः देवदत्तादिर्न ततो भय-
विस्मयी । तेन स्माययतीत्यात्वमात्मनेपदं, भातीति^५ पुक् च न भवतीति । वृद्धयायो ।
एवं च “विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ” इत्यपपाठः । मनुष्यवाचेति करणादेव
विस्मयात् । अन्यथाऽऽत्मनेपदमपि न स्यात् ॥ ४३६ ॥

स्फायो वः । स्फायो वृद्धौ । अपिस्फवत् इति । “शपूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१)
“अभ्यासे चर्चं” (८ । ४ । ५५) ॥ ४३७ ॥

शदेरगतौ । अत्र प्राचा शद्लु शातने इति निपातनादेव तत्त्वं भविष्यतीति
शङ्कित्वा—अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति (५०) ज्ञापनार्थमेतदिति

१. अप्यपत् इति क० पु० ।

२. शमोर्षा इति क० पु० ।

४३९. रह। पोऽन्यतरस्याम् [७ । ३ । ४३]

रहः पः स्याद्वा णौ । रोपयति । रोहयति ।

४४०. क्रीड्-जीनां णौ [६ । १ । ४८]

क्रीड्-जि एषामेव आत्वं स्याणौ । क्रापयति । अध्यापयति ।

४४१. णौ च संश्चडोः [२ । ४ । ५१]

सन्परे च णौ इडो गाड् वा स्यात् । अध्यजोगपम् । अध्यापिपत् ।

परिहृतम् । तदसत् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवात् । शातयतीति ।
“अत उपधायाः” (७।२।११६) इति वृद्धिः । गाः शादयति । गमयतीत्यर्थः ॥४३॥

रहः पो । रह जन्मनि प्रादुर्भव च । यद्यपि रूप विमोहने इति देवादिक-
स्तस्य प्यन्तेऽनेकार्थत्वाद् घातूनां जन्म निर्वातिष्यते तस्य रोपयतीति, रहस्त्वा-
रोहयतीति । तथापि वित्स्पष्टार्थं सूत्रम् । यत्त्वत्र प्राचोक्तम्—“अनेकार्था हि घातवः”
अतः सर्वे सर्वार्था इति । सोऽयमनुकोपालम्भः । नहि सर्वार्थत्वमापादितमस्माभिः ।
अनेकार्थत्वं तु त्वयापि स्वोक्तं तावतैव सिद्धं नः समोहितम् । कथमेतदर्थत्वमवगत-
मिति चेत् ? अनादिप्रयोगात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां^१ हि लोकेऽर्थावसायः । गवादिष्वि-
वेति प्रसिद्धतरं स्वयं चान्यत्र तथैव व्युत्पादितम् इति न किञ्चिदेतत् ॥ ४३६ ॥

क्रीड्जीनां णौ । डुभीञ् द्रव्यविनिमये । इड् अध्ययने । ईड्^२ गतावित्पयं तु
न गृह्यते साहचर्यात्^३ । अत एव करोतेः कृतयणोऽब्रह्मणं नाशङ्कनीयम् । दोग्धंश्रवणा-
नुपपत्तेः । एच इत्यधिकाराच्च । क्रापयतीत्यादि । णौ वृद्धौ कृतायामात्वं^४
पुक् ॥ ४४० ॥

णौ च संश्चडोः । अध्यजोगपत् इति । अधिपूर्वस्य इडो णौ गाड् पुक् ।
“णौ चड्युपधाया ह्रस्वः” (७।४।१) द्वित्वे सन्त्रदित्वाभ्यासदीर्घौ^५ चुष्वम् ।
अध्यापिपदिति । गाडोऽभावे इडः आत्वं पुक् । अजादित्वात् पि इत्यस्य
द्वित्वम् ॥ ४४१ ॥

सिध्यते । पिधू संराट्ठी । दिवादिः । श्यना निर्देशात् पिध गत्वामिति भ्रीवादिको
न गृह्यते । परलोकप्रयोजनमस्य स पारलौकिकः । “प्रयोजनम्” (५।१।१०६)
इति ठक् । “मनुद्यतिकादोनां च” (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः । परलोकप्रहृणं
शरीरान्तरोपलक्षणम् । इह वा भवतु स्वर्गादी वा यच्चरोरान्तरेणोपभोग्यं फलं
तत्साधनं पारलौकिकमुच्यते । तत्रार्थं विषयीभूते वर्तमानस्य सिध्यतेरित्यर्थः । पार-
लौकिकत्वं च धात्वर्थविषयस्य निष्पाद्यमानस्य विवक्षितम् । न चेह जन्मकृतस्य
कर्मण आशुविनाशिनस्तत्साधनशरीराद्यवगमः जन्मान्तरे फलसाधनत्वं मयुष्यद्वा-

४४२. सिध्यतेरपारलौकिके [६ । १ । ४९]

अस्यैच आत्त्रं स्याणौ न तु पारलौकिकेऽर्थे । अन्नं साधयति ।
अदृष्टार्थे तु तपः सेधयति ।

४४३. चिस्फुरोणौ [६ । १ । ५४]

चिञः स्फुररचैच आत्त्रं वा स्याणौ । चापयति । चाययति । स्फार-
यति । स्फोरयति । आत्त्वस्याभ्यासे स्थानिवत्त्वात् । अपुस्फुरत् ।
अपुस्फुरत् ।

मन्तरेण समवतीत्यतोऽर्थतः फलितभेदद् मददृष्टसाधनं कर्म तद्विषयस्य सिध्यतेरयं
पर्युदासो न दृष्टार्थविषयस्येति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति—अदृष्टार्थे तु तपः
सेधयतीति । अत्राप्यन्नं साधयतीतिवत् सिद्धयतेर्निष्पत्तिरेवार्थो विशिष्टं तपः सिद्धयति
निष्पद्यते तत्तापसः प्रयुङ्क्ते निष्पादयतीति । तथापि निष्पद्यमान तपः कृच्छ्रचान्द्रा-
यग्यादिरूपमदृष्टद्वारा शरीरान्तरे स्वर्गसाधनं, न साक्षात् । अत्र तु निष्पद्यमानं
साक्षादेव^१ तृप्त्यादिफलं साधयतीति ।

न पारलौकिकमित्युच्यते । यत्राप्यन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यभि-
सन्धिना तत्रापि निष्पाद्यमानस्यान्नस्य फलं दानं तदपि दृष्टमेव । दानं तु स्वर्गादि-
फलकत्वाद् यद्यप्यदृष्टार्थम् । तथापि न तत् सिद्धयतेरर्थः । न च साक्षात् परलोकफले
सिद्धयतेरर्थे कृतावकाशो निषेव एवंविधे विषये प्रवर्तितमुत्सहते इति तावदाचार्याणां
हृदयम् । आकरे त्वन्यथा व्याख्यातम् । तदयथा—उदाहरणे निष्पत्तिरित्यर्थः । प्रत्यु-
दाहरणे तु सिध्यतेर्ज्ञानविशेषोऽर्थः । तापसमिति च शेषः । तदयमर्थः । तापसः सिध्यति
हेयमुपादेयं च तत्त्वतो ज्ञातुकामः प्रवर्तते । त तपः प्रयुङ्क्ते । ज्ञानविशेषवन्तं
करोतीत्यर्थः । स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोकेऽभ्युदयलक्षणं फलमुपनयन् परलोक-
प्रयोजनो भवति । अन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यत्र तु सिध्यतेरर्थो निष्पत्ति-
स्तस्याः प्रयोजनं सन्नेतस्य यद्दानं तत्पारलौकिकमपुनर्निष्पत्तिरेवेति । अत्र मते
पारलौकिकत्वं धात्ववयवस्यैव साक्षाद् विवक्षितम्, तद्विषयस्येति विवेकः ॥ ५४२ ॥

चिस्फुरोणौ । चिञ् चयने । स्फुर संचलने । चापयतीति^१ । णौ वृद्धावात्त्वम्
पुक् । चाययतीति । आत्त्वाभावे आयादेशः । स्फारयतीति । स्फुरेरुपधागुणौ आत्त्वम् ।
आत्त्वस्येत्यदि । “ओः पुयणज्यपरे” (७ । ४ । ८०) इत्युवर्णनिर्देशाणौ कृत
उवर्णादिश्च आकार आवादेशश्चाभ्यासस्य स्थानिवदित्युक्तेः स्फुर इत्यस्य द्वित्वम्

४४४. प्रजने वीयते [६ । १ । ५५]

अस्यैच आत्त्वं वा स्यात् णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति । वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । स्वावयति । आवादेशस्य स्थानिवत्त्वात् अतुष्टवत् । भावयति । सन्वद्भावे ।

४४५. ओः पुयण्ज्यपरे [७ । ४ । ७०]

अभ्यासोवर्णस्य सनि परे इत्वं स्यात् पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अयोयवत् । अजाजवत् ।

इत्यर्थः । अपुस्फरत् । “एो चंडि” (७ । ४ । १) इत्युपधाह्रस्वः । अपुस्फुरदिति । आत्त्वाभावे स्फोर इत्यस्य द्वित्वे ह्रस्वेनोकारः ॥ ४४३ ॥

प्रजने । अस्येति । ‘वी गतिप्रजनकान्त्यसमखादनेपु’ इत्यस्य वीयतेति यका निर्देशः । लीयतेरिति वत् स्मर्यतेः वेतेरादादिकत्वेन श्यनोऽसंभवात् । वापयतीति । वी इत्यस्य एो वृद्धादात्त्वे पुक् । प्रजनो जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणमिति व्याचष्टे गर्भं ग्राहयतीत्यर्थ इति । गृहीतो हि गर्भो जायते ततो गर्भग्रहणं जन्मन उपक्रमत्वात् प्रजन इत्युच्यते इति भावः । अय योगः शक्योऽवक्तुम् । यदि वातिरनेकार्थत्वात् प्रजने वतति तदा वातेर्वापयतीति सिद्धम् । वेतेस्तु वाययतीति । स्तावयतीति । ष्टुर्, स्तुती । एो वृद्ध्यावादेशो । ननु चंडि कृतावादेशस्य द्वित्वात् । “सन्वतः” (७ । ४ । ७६) इतीत्त्वेऽतिष्ठदिति स्यात् इत्याशङ्क्याह—आवादेशस्येत्यादि ।

एो कृत आदेशः धाकार आवादेशश्चेत्युक्तेः । अतुष्टवदिति^१ । स्तु इ अत् इति स्थिते आवादेशस्य एो कृतस्य स्थानिवत्त्वात् स्तु इत्यस्य द्वित्वम् । उपधाह्रस्वः । “शपूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६७) । पत्वष्टुत्वे । अलघुत्वान्ताभ्यासस्य दीर्घः । भावयतीति । भू सत्तायाम् । एो वृद्ध्यावो । सन्वद्भावः । भाव् इ अत् इति स्थिते उपधाह्रस्वः । द्वित्वम् प्रत्यावादेशस्य स्थानिवत्त्वात् भू इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासे उकारश्रवणं प्रसजति तत्र “सन्वल्लघुनि” (७ । ४ । ६३) इति सन्वद्भावे कृते इत्वं लभ्यते इत्यर्थः ॥ ४४४ ॥

ओः पुयणिति । पुयण्जकाराणां समाहारद्वन्द्वः । पुयण्जीति । “द्वन्द्वाच्चनुदपहान्तात् समाहारे” (५ । ४ । १०६) इति टच् तु न भवति समासान्त-

१. वायतीति क० पु० ।

२. अतुष्टवदिति क० पु० ।

३. स्तु इ इमत् इति क० पु० ।

४४६. स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा
[७ । ४ । ८६]

एषामभ्यासस्योकारस्येत् वा स्यात्त्वं सन्धवर्णपरे घात्वक्षरे परे ।
असिस्रवत् । असुस्रवत् । इत्यादि । गूहयति । अजूगुहत् ।

४४७. दोषो णौ [६ । ४ । ६०]

दुप्यतेरुपधाया ऊदादेशः स्याणौ । दूपयति ।

विधेरनित्यत्वात् । अः परो यस्मात्तुप्यण्जस्तत् परं तस्मिन् तदेतद् व्याचष्टे—पवर्ग-
द्यादिना । पवर्गमुदाहरति अत्रोभवदिति । इत्वे कृते “दोषो लघोः” (७ । ४ । ६४)
वर्गग्रहणस्य प्रयोजनमेतत् । अत्रास्त्यवर्णपरः पवर्गो भकारः । अग्रीपवदिति । पूत्र-
पवने । भवतेः प्रकान्तत्वात् वर्गप्रथमोऽपि पकारश्चरममुदाहृतः । पुनातिरेव तु
प्रक्रमितुमुचितः । अयोववदिति । यु मिश्रणामिश्रणयोः । यण उदाहरणम् । प्रत्याहार-
ग्रहणात् अरीरवत् । अलीलवत् इत्यपि योज्यम् । अजोववदिति । जु गतो । सौत्रो
घातुः । “जुचङ् क्रम्य” (३ । २ । १५०) इत्यत्र निर्दिष्टः ॥४४५॥

स्रवति । श्रु श्रवणे । अन्ये सर्वे गत्यर्थाः । अत्रावर्णपरे इत्यनुवर्तते । ननु पुण्यण-
जोति पवर्गञ्कारयोरसभवाद् यणि रेफयलाः सभवन्ति । तदप्यभिचागन्न संबध्यते
किं त्वपर इत्यनेनान्यपदार्थतया वर्णमात्रं संबध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—अवर्णपरे
घात्वक्षरे परे इति । अक्षरशब्दो वर्णपरः । यत्तु प्राचोक्तम् व्यञ्जनसहितोऽजक्षर-
मिति । नैतल्लोकवेदयोः प्रसिद्धम् । अक्षरसमाभ्यायेत्यादावदर्शनात् । प्रातिशाख्ये
चोभये त्वक्षराणीति परिभाषणात् । प्रकृते तथा लक्ष्यते इति चेत् । अस्तु तर्हि
वर्णमात्रपरता । एवं ङ् अवर्णपरोऽन्त्योऽवयवोऽस्येति न क्लिष्टकल्पनाश्रयणीया
स्यादिति । परे इति । ननु सोऽपि णकारादिभिर्व्यवहितत्वात् कथमभ्यासात् परेत्युच्यते ।
सत्यम् । वचनसामर्थ्यादिकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते इत्यदोषः । अप्राप्तविभाषेयम् ।
पूर्वसूत्रे अनन्तर एव यणि भाव्यम् । गूहयति इति । गूह संवरणे । एावुपधाया गुणे
कृते “ऊदुपधाया गोहः” (६ । ४ । ८६) इत्यूत्वं चङि ह्रस्वः । अजूगुहत् ऊदिति
तपरत्वात् ह्रस्व इति मते अजूगुहत् ॥ ४४६ ॥

दोषो णौ । दोष इति कृतगुणस्यानुकरणं गोह इति प्रक्रमवैरुप्यार्थम् । दुप इत्येव
सिद्धेः । एावित्युक्तेर गुणविपयेऽस्याप्रसङ्गान् । दूपयतीति । दुप वैकृत्ये ॥ ४४७ ॥

३. अः परोऽस्माति इति क० पु० ।

४. पुषङ् स्पेति क० पु० ।

५. अत्रैवेति नास्ति छ० पु० ।

४४८. वा चित्तविरागे [६ । ४ । ९१]

चित्तविरागेऽर्थे वा उत्स्यात् णौ । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ।

४४९. मितं ह्रस्वः [६ । ४ । ९२]

घटादयो मितः इति कृतसंज्ञायामुपधाया ह्रस्वः स्यात् णौ । घटयति । व्यथयति । एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् । “जनी जृपकनसुरञ्जोऽमन्ताथ” । जन्मादयोऽमन्तश्च मितो ज्ञेयाः । जनयति । जरयति । कनसयति रञ्जेणौ मृगरमणे राजयति मृगान् । अन्यत्र तु रञ्जयति षस्त्रम् । दमयति । “मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । एष्वर्थेषु ज्ञा मित् स्यात् । ज्ञपयति । अन्यत्र तुज्ञापयति । ज्वलद्दक्षलनमोऽनुपसर्गा वौ । “ग्लास्नावनुवमरच” । ज्वलादयो ग्लादयश्च मितो वा स्युः अनुपसर्गाः । ज्वलयति । ज्वालयति । ग्लपयति । ग्लापयति । स्नपयति । स्नापयति । अनुपसर्गाः किम् ? प्रज्वालयति । प्रग्लपयति । “न क्रम्यमिचमः” । अमन्ता अपि एते मितो न स्युः ।

वा चित्तविरागे । चित्तस्य विरागोऽप्रतीता । प्राप्तविभाषेयम् ॥ ४४८ ॥

मितं ह्रस्वः । के पुनर्मित इत्याह—घटादयो मित इति । वातुसुब्रमेतद् । ते च घट चेष्टायाम् । ध्यय भयसंचलनयोः । प्रथ प्रख्याने । प्रथ विस्तारे । भ्रद मर्दने । स्वद स्वदने । क्षजि गतिदानयोः । दक्ष गतिहिंसनयोः । कृप कृपायां गती । कदि ऋदि कृदि वैकल्ये । त्रित्वरा संभ्रमे । ज्वर रोगे । गड सेवने । हेड वेष्टने । घट भट परिभाषणे । ष्टके प्रतिघाते । चक तृषी । कखे हसने । रगे शङ्कायाश्च । लगे सङ्गे । हगे ह्रगे पगे ष्टगे संवरणे । कणे नोच्यते । अस्यायमर्थः—अर्थविशेषो नोच्यते । क्रियासामान्यमस्यार्थः । अनेकार्थं इति यावत् । अक भ्रग कुटिलायां गती । कण रण गती । चण शण दाने च । अथ क्रय बलथ हिंसार्थाः । वन च । वनु नोच्यते । ज्वल दीप्तौ । हल ह्रल चलने । स्मू आघ्याने । दृ भये । नृ नये । आ पाके । मारण-

१. वृक इति क० पु० ।

२. षक इति क० पु० ।

३. करवे हसने इति क० पु० ।

४. अण इति क० पु० ।

५. बलथ इत्यधिकः क० पु० ।

६. वस इति क० पु० ।

कामयति । आमयति । चामयति "शमो दर्शने" । शमोऽदर्शने मित्
 स्यात् । शमयति । दर्शने तु निशामयति । यमोऽपरिवेषणे" । यमयति ।
 अन्यत्र तु यामयति । "स्खदिरवपरिभ्याम्" । अवस्खदयति । परिस्खद-
 यति । सोपसर्गात् स्खदेः फणश्च मित्रं वेति केचित् । प्रस्खदयति । प्रस्खा-
 दयति । फणयति । फाणयति ।

तोपणनिशामनेषु ज्ञा । कम्पने चलिः । छद् ऊर्जने । जिह्वोन्मथने^१ लडिः । मदो हृष्ये-
 पनयोः । ध्वन शब्दे । स्वन श्रवतंसने । फण गतौ । एषु त्वरान्ताः सेटः आत्मनेपदिनः
 पितश्च । पित्वफलं तु घटेत्यादौ 'पिञ्जुदादिभ्योऽङ्' (३ । ३ १०४) इत्यङ् । इह ये
 केचित् गणान्तराधीनाः पठन्ते, तेषामिहोपात्त एवार्थे मित्त्व नियम्यते । यथा स्मृ
 आध्याने इति पठन्ते । तस्य मित्त्वात् स्मरयति । यश्च स्मृ चिन्तायामित्यन्यत्र
 पठितस्तस्यामित्त्वात् स्मारयतीति । ये स्वपूर्वाः पठन्ते तेषामुपात्ते चानुपात्तेऽर्थे
 मित्त्वम् । यथा घटयति । विघटयतीति । तथा येऽत्र संयोगान्ता दत्त्यादयः पठन्ते तेषा
 मित्त्वसामर्थ्यादिनुपधात्वेऽपि "चिष्णामुलोः" (६ । ४ । ६३) इति दीर्घविकल्पो भवति ।
 अदत्ति । अदात्ति । दत्तम् दत्तम् । दात्तम् दात्तम् इति । तथा कदि ऋदि क्लदीनामा-
 ह्वानरोदनयोः । परस्मैपदिषु पूर्वत्र पठितानां पुनरिहापि पाठो न केवल मित्त्वार्थः^२
 किं तु आत्मनेपदिषु पाठसामर्थ्यात्तदर्थोऽपि । तेन क्रन्दते इत्याद्यपि भवति । अर्थ-
 नियमार्थ एव पाठश्चेत् परस्मैपदिष्वेवामून् अनुवदेत् । एवं हेङ् अनादरे इत्यात्मनेपदिषु
 पूर्वपठितस्येह परस्मैपदिष्वनुवादसामर्थ्यान् परस्मैपदमपि भवति । अर्थनियमाच्च
 वेष्टने हिडयति ।^३ अनादरार्थस्य तु हेडयति । तथा वेष्टं वेष्टने भटभृतावित्यन्यत्र
 पठितयोः परिभाषण एव मित्त्वार्थोऽनुवादः । नटनृत्ताविति पूर्वं पठ्यते घटादावपि ।
 तत्रैव विवेचयन्ति ६
 नर्तकव्यपदेशस्तत्रैव

१. जिह्वोन्मादायः किन्तु आदानेतिगिति । पु० क०
२. दात्तमिति नास्ति क० पु० ।
३. मित्त्वादात्मनेपदिषु इति क० पु० ।
४. हिडयतीति क० पु० ।
५. वेदेति क० पु० ।
६. नृत्तेति नास्ति ख० पु० ।

प्रणयतीति । पूर्वं पठितस्य तु नाट्यमर्थः यत्कारिषु नटव्यपदेशः । चतुर्धाभि-
नयोपेतो नाट्यम् । तस्यामित्वान्नाटयतीत्यादिप्रयोगः । योऽपि नट अत्रस्कन्दने
चुरादिः । अत्रस्कन्दनं नाट्यमिति भावः । तस्यापि नाटयतीत्येव भवति । 'नान्ये
मितावहेतो' इति चुरादिर्णचि मित्वनिषेधात् । अमितश्च एोपदेशणत्वं प्राक्
पर्युदस्तम् । नृत्ति नन्दीति एोपदेशपर्युदासो भाष्ये नाटोति सवृद्धिकरयोपादानात् ।
तत्र वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविज्ञेयमात्रं यत् सर्वा-
भिनयवर्जितम् शास्त्रोक्ताङ्गमङ्गलरूप तन्नृत्तमिति भेदः । अन्ये तु घटादौ नट-
नृत्ताविति पठन्ति । क्रथेस्तु 'जासिनप्रहृणनाटकाथपिपाम्' (२ । ३ । ५६) इति
निर्देशात् मित्वेऽपि वृद्धिरिति वृत्त्यादौ स्थितम् । मित्वफलं अक्रथि अक्रथि इति
'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' ६।४।६३ इति दीर्घविकल्पः । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्-
घटादिपाठस्तु घटादय पित इत्यातिदेशिकोऽङ् यथा स्यात् इति । तच्चिन्त्यम् । त्वरा-
न्तानामेव पित्वातिदेशात् परेषां तदभावात् । तथा च नेर्मित्वं सोपसर्गार्थम् ।
अनुपसर्गस्य ज्वल ह्वलेति वक्ष्यमा । स्वात् एव ज्वलह्वलह्वालामपा तथा दू भये दरयति ।
अन्यत्र दारयति । तथा नृ नये । नरयति । अन्यत्र नारयति । आ पाके । अरयति ।
स्वेदे तु' श्रापयति । धातूकामनेकार्थत्वादर्थान्तरेऽपि वृत्तिः । तथा कम्पने चलिः ।
चलयति शाखाम् । अन्यत्र शील चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीति वा ।
सूत्रं चालयति क्षिपतीत्यर्थः । "चालयन् सकलां पृथ्वी" उच्चाटयन्नित्यर्थः । तथा छद
ऊर्जने । ऊर्जनं बलम् । छदयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । छद अपवारणे
इत्यस्य तु छादयति । बलप्राणयोरपि यदा स्वार्थं गन्तस्तदापि 'नान्ये मितोःहेतो'
इत्यमित्वात् छादयतीति भवति । तथा मदी हर्षग्लेपनयोः । अन्यत्र मादयति चित्त-
विकारमुत्पादयतीत्यर्थः । तथा ध्वन शब्दे । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति ।
अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र "दलिवलिस्खलिरिणध्वनिश्रपिक्तपश्च" इत्यत्रान्यानपि
श्रीभोजः पठति स्म । कृच्छये इत्यस्य पुकि ह्रस्वे क्षपीति निर्देशः इत्याद्यनुसर्तव्यम् ।
घटयतीति । एो "अत उपधायाः" (७ । २ । ११६) इति वृद्धौ सत्या ह्रस्वः ।
उद्धाटयतीति घट रंघाते इत्यस्य चौरादिकस्य । "नान्ये मितोःहेतो" इति वचनात् ।
ज्ञादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयः शमप्रभृतयः अहेतो स्वार्थे णचि मितो न भवन्ती-
त्यर्थः । इदं मित्वं गरानिर्दिष्टत्वात् जाघाटयतीत्यादौ यङ्लुकि न भवति ।
एवमिति । फणान्ताः सप्तपञ्चाशत् घटादयस्तेषु घटव्यथोरुदाहृतत्वाद्दशशष्टाः
पञ्चपञ्चाशत् पूर्ववदुदाहार्या इत्यर्थः । अन्तर्गणसूत्रेः कृतमित्वानन्यान्यप्यु-

१. अयं पाठो नास्ति ए० पु० ।

२. एोपदेशात् एत्वं प्राक् पर्युदागविति क० पु० ।

३. स्वेदेति क० पु० ।

दाहरन्नाह—जनीजुपेति । जनो प्रादुर्भवे । जूप्वयोहानो । क्रसु ह्वरणदीप्त्योः^१ । एते दिवादयः । रञ्ज रागे । अम् इति शब्दोऽन्ते येषान्तेऽन्ताः शमादयः । जनो इतो-दितो निर्देशाद् जन जनने इत्यस्याग्रहणम् । न चंमस्य वृद्धिप्रसङ्ग आपादनीयः । छान्दसत्वात्, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । एव चोभयोरप ग्रहणमिति प्रचोक्तं नियु-क्तिकत्वावनादेयम् । न च जनाति पृथक् पद द्विवचनान्तमुच्चारणार्थनेकारेण सामान्य-ग्रहणार्थमिति शङ्क्यम् । जन् जुपाति समासनिर्देशेऽपि तदुपपत्तेर्गुणकरणावैयर्थ्यात् । अनुबन्धपरिभाषाया प्रत्यग्रहणव्यतिरिक्तत्वात् । जुपाति रितोप्रहणात् जृणातेरनुबन्धक-स्याग्रहणम् । जारयत्यन्नकम् । वनसपति इति । केचित्तु वनसेः स्थाने^२ णसु निरसने इति दिवादि पठन्ति । स्तमयतीत्युदाहरन्ति । रञ्जेणावित्यादि । मृगरमण-माखेटकम् । मृगेति किम् । रञ्जयति पञ्जिण । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति भृगान् तृणादिदानेन । न च मित्त्वसामर्थ्यादिव नलोपः सिद्ध इति वाच्यम् । नलोपा-भावेऽपि अरञ्जि अराजोत्यादौ 'चिरणम्लो' (६।४।८२) दीर्घविकल्पस्य मित्त्वफलस्य सत्त्वात् । दमयति इति । दमुउपशमे । अमन्तोऽयम्^३ । उन्नामयतीत्यादि तु "तन्करोति" इति णौ निर्वाह्यम् । सक्रामयतीत्यादिप्रयोगे मित्त्वाद् ह्रस्वो न भवति । तत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।६१) इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषा-विज्ञानादिति वृत्तिः । मारणातोपरो । मारण हिंसनम् । निशामनं चाक्षुपज्ञानम् । शम लक्षणो आलोचने इत्यस्य ह्येतद् रूपम् । आलोचनं च चतुर्विज्ञाने प्रसिद्धम् । "पश्यार्थश्चानालोचने" (८।१।२५), "त्यदोदिपु दृश" (२।२।६०) तथा स्थितत्वात् ।

तेन ज्ञानसामान्ये मित्त्वाभावात् ज्ञापयत्याचार्यः, 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इत्यादयः प्रयोगाः उपपद्यन्ते । मारणादौ तु मित्त्वम् । यथा सज्ञपयति पशुम् । विष्णुं विज्ञायति^४ । रूपं प्रज्ञपयति^५ । अन्ये तु निशानेष्विति पठन्ति । निशानं तीक्ष्णोकरणम् । प्रज्ञपयति शस्त्रमिति चोदाहरन्ति । तदेतन्न्यासकारेणो-पेक्षितम् । यदाह—प्राचोनास्तु निशानं नेच्छन्ति इति ज्ञाप्यमानः^६ ज्ञापयितुमिष्यमाण इति सूत्रवृत्तिप्रयोगस्तु "ज्ञप मिच्च" (ग०) इत्यस्य चोदादिकस्य स्यन्तस्य । विज्ञप्त

१. क्रसु शब्दहरणदीप्त्योरिति ख० पु० ।

२. वनसेः स्थानिस्तसु इति क० पु० ।

३. ह्यत्यादिपु तथेति क० पु० ।

४. विज्ञप्तौति क० पु० ।

५. प्रज्ञपतीति क० पु० ।

६. ज्ञाप्यमान इति क० पु० ।

इति प्रयोगस्तु जानातेर्ज्ञानाद्धे तोपणे वर्तमानस्य मित्वात् इति प्राचोक्तम् तत्
 "ज्ञप मिच्च" इत्ययं चुरादे 'वादान्त' (७ । २ । २७) इत्यत्र णिलोपेड्विकल्पयो-
 निपातनेन ज्ञप इति साधितत्वात् अनुपादेयम् । ज्ञपयतीति । मारणादित्रयस्य तन्त्रै-
 णोद्गाहरणं विनापि उत्तमगंविशेष प्रकरणादितोऽपि विशेषावगतेः । अन्यत्र तु ज्ञाप-
 यतीति ज्ञानसामान्यादावित्यर्थः । अत्र मित्वाभावात् वृद्धिः । अत्राहुः—चौरादिको
 ज्ञापने मारणादौ चार्धघानस्वभावादुभयत्र वर्तते । तेन ज्ञापनार्थे ज्ञपयति, ज्ञापयतीति
 रूपद्वयं भवतीति । तदुक्तम्—'वीपदेवेन' जानातोति स्मिंसिद्ध, ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ
 घटादेर्गामित्वेऽपि ज्ञपमिदिति पद मारणादौ तेनार्थान् ज्ञापनेऽर्थे ज्ञपयतीति पदवद्
 ज्ञापयतीत्यपि स्यादिति । यः पुनर्ज्ञां नियोजने इत्यपरोऽस्ति चुरादिस्तस्यामित्वादाज्ञा-
 पयति भृत्यम् इति वृद्धिरेव । न चायमेव "धत्तुनामनेकार्थत्वात्" ज्ञानेऽपि प्रयुज्यता-
 मिति वाच्यम् । एवं हि ज्ञान इव मारणादावपि ज्ञापयतीति स्यादिति भावः ।

ज्वलह्वल । वाक्यद्वयमेकत्र पठितम् । ज्वल ह्वल ह्यननमोऽनुपसर्गाद् वा इत्यनुवर्तते।
 एते मितो वा स्युः । रास्नावनुवमश्चेत्यपरम् । अत्राप्यनुपसर्गाद्वा इत्यनुवर्तते । ततोऽन्ति-
 रिकविपयत्वात् समुदायार्थमेव दर्शयति—ज्वलादयो ग्लादयश्चेति । ज्वलदोषो ।
 ह्वत् ह्वत् चलने । एण प्रह्वत्वे । ग्लै हर्पत्तये । श्ना शोचे । एण शौचवेष्टनयोरुभयो-
 रपि प्रह्वणम् । वनपण संभक्तौमौवादिको गृह्यते, न वनु याचने इति तानादिकः । 'अन-
 न्तरस्य' इति न्यायात् । स हि घटादौ मित्वाथंमुदित्वानुपसर्गाथञ्च प्रागनुदितो
 वनु च नोच्येते' इति । अन्ये तु क्रियासामान्यवाचि घात्वन्तरमेतदित्याहुः । दुवम्
 उदिगारणे । एषु ज्वल ह्वल ह्यननमां वन्वमोरश्च* पूर्वेण नित्यं मित्त्वे प्राप्तेऽनुपसर्गे
 विकल्पः क्रियते । ग्लास्नोस्त्वप्राप्ते । प्रज्वलयतीति । सोपसर्गाणां विकल्पाभावात्
 नित्यं मित्त्वाद् ह्रस्वः । एव प्रह्वलयति । प्रह्वलयति । प्रणमयति । प्रवनयति ।
 प्रवमयतीति । ग्लास्नोऽपसृष्टयोर्मित्त्वाभावादुपधावृद्धिः । क्वचित्तु प्रज्वलयतीति
 प्रत्युदाह्रियते सोऽपपाठः । कथं तर्हि प्रज्वलयति, अज्वलयतीति । निरुपसर्गाद्
 णिचि वृद्धौ कृतायां पश्चादुपसर्गयोगे भविष्यति ।

न कम्यमिचमामिति । कमु कान्तौ । अम गत्यादौ । चमुअदने । मित्त्वप्राप्ति-
 मुपपादयति अमन्ता अपीति । कामयति इति । णिडन्तात् केवलाद्वा णिच । णिडधपि
 ह्रस्वः प्रासोऽनेन निवर्त्यते । शमो नेति वर्तते । शमु उाशमे । अयं दर्शने चात्तुपज्ञाने

१. ज्ञप मिच्चचेति क० पु० ।

२. देवेन जातीति सि सिद्धं ज्ञपयतीति क० पु० ।

३. वनुवतोऽप्यसे क० पु० ।

४. वन्वीमोरश्चेति क० पु० ।

४५०. णौ गमिरबोधने [२ । ४ । ४६]

इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्यापयति । इत्यदिकः ।
अधिगमयति ।

वर्तमानो भित् नेत्यर्थः । स्वामो तु नेत्यनुवर्त्तोरशने इत्यत्र नञ्^१ प्रश्लिष्य दशनाद-
न्यत्र मिदिति व्याचष्टे । तत्रापि न फले भेदः कश्चित् । निशामयतीति । चतुष्पा
परयतीत्यर्थः । दशनादन्यत्र तु निशामयति वचनम्^२ इति माथवेनोदाहरणादच्चासुषे
ज्ञाने मित्त्व न भवतीत्यवगम्यते । निशामय तदुत्पत्तिमिति तु शम लक्ष्णं शालोचने
इति चोदादिकस्य । "नान्ये मितोऽहेतो" (ग०) इति वचनात् । शार्पत्वात्
परस्मैपदम् ॥

घञोऽपरिवेवले । यम उपरमे । अस्य परिवेवणादन्यत्रार्थे न गिराम् । मारि-
वेण एवामन्तत्वेन प्राप्तं मित्त्वं न भवतीत्यर्थं । गमयति ब्राह्मणान् । भोजयिष्यन्
परिवेयतीत्यर्थं । यामयतीत्यपि । दाधीकरोति व्यापारयति चेत्यर्थः । अन्ते तु
नेत्यनपेक्ष परिवेवणादन्यत्र मिदिति व्याचक्षते तत् वृत्तिविरुद्धम् । गदाह—“न पाद-
म्माडजमाड्यन” (१ । ३ । २२) इत्यत्र आयागमयते इत्युदाहृत्य यमोऽपरिवेवले
इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते इति व्याख्यातं च न्यासे । सप्त हि “न कम्पमिषमाग्”
(वा०) इत्यतो नेति प्रतियेवोऽनुवर्तते इति रक्षितादयोऽप्येवमेव प्रतिपन्नाः । नियम-
यतीति प्रयोगस्तु नियमश्चञ्चदात् “तत्करोति” (वा०) इति एणच् शेषः ।
एणच्चपरिभ्यां चेतः । एण्देश्चान्दिषु पाठात् सामान्येन प्राप्तं मित्त्वमनेन नियम्यते ।
सोपसार्गस्य स्वादेयं भवति—अवपरिभ्यामेव परस्येति । तेन प्रादिपूर्वस्य मित्त्वं
व्याचक्ष्यते । अत्रादिपूर्वस्य नित्यं मित्त्वं स्थितमेव । तथा चमोऽहृतम् । माथवेन
स्वन्यथेदं व्याख्यातम् । तथा हि स्वाद परपरिभ्यां च नेति शेषः । अवस्थादयति ।
परिस्तादयतीत्युदाहृत्य पूर्वोक्तं नियममुद्धाव्याह—इदं च वृत्तिकाराशोनागनभि-
मतम् । यतः सर्वत्र नेत्यपेक्षते । एवं हि नियमो नोपपद्यते । अन्यथा स्वादस्याने
इत्यस्यानन्तरमेव ‘अवपरिभ्यां च’ इति पठेत् । द्विः स्वादिग्रहणं न कर्तव्यम् भवतीति ।
एवं च नियमवादिना मन्सोपसार्गं पूर्वोऽस्य मित्त्वाभावः । निषेधवादिना तु गिर-
मित्त्वर्थकान्तो विकल्पस्तदेतदाह—सोपसार्गस्येत्यादि । फणश्च गतादित्यर्थनियमा-
दन्यत्र मित्त्वं नास्तीति फणायति । तत्र निस्नेहवतास्ययं इत्येके । अन्ते तु पूर्वपठिन-
स्येहैव पाठादन्यार्थेऽभिन्तरे च मित्त्वं भवतीति प्राग् उपरस्यापितस्मात् फणपत्ते
तत्रमित्येव भवितव्यमिति प्रतिपन्ना इति हं मत्वाद्दिकलाः फलित इति ध्येयम् ॥४५१॥
णौ गमिरबोधने । इण इति । इण् गतो । गमयतीति । अमन्ताश्चेति
मित्वाद् ह्रस्वः । प्रत्यापयतीति । वृद्धभाषादेशी । शपि एो [एण् । अयादेशः ।
इत्यदिक इति । “इत्यदिक इति यकश्चम्” इति वचनात् । अधिनगमयतीति ।
इडि नावधुपसार्गं तो न व्यभिचरतः ॥ ४५० ॥

१. सन्त्रमिति क० पु० ।

२. वचन इति क० पु० ।

३. अन्त्योपसार्गस्य मित्त्वाभाव इति क० पु० ।

४५१. हनस्तोऽचिण्णलोः [७ । ३ । ३२]

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्यात् चिण् णल् वजिते ङिति । “हो हन्तेः” (७।३।५४) इति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्यति । “ईर्ष्यतेऽस्तृतीयस्य द्वे” (वा०) तृतीयव्यञ्जनस्यैकाचो वा । ऐर्ष्यत् । ऐर्ष्ययत् ।

॥ इति एयन्तप्रक्रिया ॥

हनस्तोः अचिण्णलोः किम् । अघानि, निजघान । घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमितीह भवति वृत्रघ्नोऽपत्ये वात्तंघ्नः । तथा च “औणहृत्य” इति निपातनम् । ईर्ष्यतीति । ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । ईर्ष्यतेरित्यादि वार्तिकम् । कस्य तृतीयस्येत्याकाङ्क्षायां मतभेदेन व्याचष्टे—तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति । व्यञ्जनापेक्षया तृतीयस्य व्यञ्जनस्य यकारस्याच् सहितस्येत्यर्थः । अत्र पक्षे पकारस्य द्वित्वं न भवति । मतान्तरमाह—एकाचो वेति । तृतीयस्येत्येव ईर्ष्यतेर्यस्तृतीय एकाच् तस्य द्वित्वमित्यर्थः । अत्र पक्षे मन्न्वन्ते ईर्ष्ययिपतीति । सनो द्वित्व वक्ष्यति । ईर्ष्यतेः सनि यिसनोर्वा द्वित्वमिति । ववचित् ऐर्ष्यदिति पकारादेरपि द्वित्वमुदाह्रियते । तदुद्भ्रान्त-प्रक्षिप्तत्वादुपेक्ष्यम् । भ्रमे च कारणम्—अथवा तृतीयस्यैकाचः पकास्येत्यर्थः इति प्राचोत् व्याख्यानम् । तथा हि—यदि तृतीयस्य वर्यास्येति व्याख्यायते ततः कथमेर्ष्यदिति पकारादेर्द्वितीयस्यैकाचः स्यात् । न च तृतीयस्य जर्णस्येति व्याख्यातु-मुचितमध्याहारप्रसङ्गात् तृतीयस्यैकाच इति अन्यस्वारस्यभङ्गाच्च । तथा च कस्य तृतीयस्य ? केचिदाहुः—व्यञ्जनस्येति । अपरे पुनराहुः—तृतीयस्यैकाच इति वृत्त न्यासकारहरदत्तव्याख्यातम् । तृतीयस्येति । तृतीयव्यञ्जनसहितस्यैकाच इत्यर्थः । अत्र पकारस्य द्वित्वचनं न भवति । अत्र पुनरिति । अस्मिन् पक्षे ईर्ष्यतेः सनि कृते इति व्याख्येयम् । अन्यथा तत्सन्निधिनस्तृतीयस्यैकाचोऽसम्भवादिति माघवः । तस्मादेर्ष्यदित्येकमेवात्र रूप साधयो न तु ऐर्ष्यदिति, प्यन्ते तृतीयस्यैकाचोऽसम्भवात् । न चाटि कृते तमेवापेक्ष्य पकारादिस्तृतीय एकाजिति वाच्यम् । अन्तरङ्गत्वात् “घाटश्च” (६ । १ । ६०) इति वृद्ध्यात्तद्विघातात् । अन्तरङ्गत्वादेव वृद्धेरसिद्धेः । अस्तिद्वमपि नास्ति, नापि स्थानिवद्भावः । वृद्धिः पूर्वस्माद् वा विधेरभावादिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमालिख्यः शेषवशात्सतो-

ससः धीनरसिहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तस्मूनीः हृतगुडभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याहृती-

श्रीहृत्पत्स्य हृती समासिमगमत् प्यन्तापया प्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ॥

॥ इति एयन्तप्रक्रिया ॥ ६०० ॥

अथसन्नन्तप्रक्रिया

४५२. धातोः कर्मणः । समानकर्तृकादिच्छायां वा

[३ । १ । ७]

इपि कर्मणो धातोरिपिणैककर्तृकात् सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ।
 “लुङ्सनोर्धस्लृ” (२ । ४ । ३७) द्वित्वम् । “सन्न्यतः” (७ । ४ । ७९)
 धातोर्विधेरिहाधधातुर्त्वंम् । एकाच्च उपदेश इति किम् । धातुत्वान्लडादयः ।
 सस्य तच्चम् । अत्तु मिच्छति । जिघत्सति । “अतो लोपः” (६ । ४ । ४८)
 अजिघत्सीत् । पक्षे वाक्यमपि । “दीङः सन्न्यास्त्वं वेति” (वा०) केचिन् ।
 दिदासते । दिदीपते । “धुतिस्वाप्योः संप्रसारणम्” (७ । ४ । ६७) ॥

॥ अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मण इति । इच्छायामिति श्रुतत्वात् कर्मत्व समानकर्तृकत्वं च तदपेक्ष-
 मेव गृह्यते इत्याशयेनाह—इपि कर्मण इत्यादि । इपिः इप इच्छायामिति धातुस्तदर्थं
 प्रति यत्कर्म तथेपिणा धातुनाऽर्थद्वारा समान एकः कर्ताऽस्य धातोस्तस्मादित्यर्थः ।
 धातोश्च कर्मत्वेपेः समानकर्तृकत्वं च अर्थद्वारके ज्ञेये । अत्र कर्ता क्रियामेव प्रति
 संभवति । गमनमिच्छतीत्यादौ च ‘सुपः आत्मनः क्यच्’ (३ । १ । ८) इत्यपवादेन
 क्यच् भवितव्यम् । पुत्रेच्छायामपि न समानकर्तृकत्वं संभवति धातोरिति लब्धेऽपि
 पुनर्धातुग्रहणं प्रवर्तुमिच्छत् प्रचिकीर्षत् इति सोपसर्गान् माभूत् इति । अन्यथा प्रकर्ष-
 विशिष्टाया क्रियाया इच्छाविषयत्वविवक्षायां तदर्थकात् प्रकरातेरेव सन् स्यात् ।
 ततश्च प्रशब्दस्यैव द्वित्वमडादिपूर्वत्वं च स्यात् । वस्तुतस्तु धातुरेव विशिष्टक्रिया-
 वाचो उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारकाः । अत्र भते धातुग्रहणमाधधातुकसङ्गार्थम् ।
 कर्मणः किम् ? गमनेनेच्छति इति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात् किम् ? देव-
 दत्तस्य भोजनमिच्छतीति । इच्छाया किम् । कर्तुं जानाति । ‘लुङ्सनोर्धस्लृ’
 (२ । ४ । ३७) द्वित्वम् । इति । आर्धधातुके इति विषयसम्प्याश्रयणात् सनि विवक्षित
 एवादेर्धस्लादेशस्ततः सनि कृते “सन्न्यडोः” (६ । १ । ६) इति धसुइत्यस्य

४५३. रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च [१ । २ । २६]

उश्च इश्च वी इउवर्णोपधाद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वा सनौ सेटौ वा कितौ स्तः । दिद्युतिपते । दिद्योतिपते । उच्छेस्तुकि द्वित्वे च कृते "स्वपूर्वाः

द्वित्वमित्यर्थः । सन्यत इति । हलादिः शेषे "कुहोश्चुः" (४ । ६२) इति घस्य भ्रकारे 'अभ्यासे चर्चं" (८ । ४ । ४५) इति जश्त्वेन जकारेऽत इत्त्वमित्यर्थः । "गुप्तिज्किद्भ्यः" (३ । १ । ५) इत्यत्रोक्तं 'धातोरित्यविहितत्वात्' सनो नार्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न स्तः । इह तु न तथेत्याह—धातोर्विधेरिहार्ध-धातुकत्वम् इति । इहेत्यनेन पूर्वत्र नेति सूचयति । तेन "सः स्यार्धधातुके" (७ । ४ । ४६) इति तच्चर्चं सेत्स्यतीति भावः । यद्यप्येवमार्धधातुकत्वादिद्विपि स्यात् अत आह—एका च इत्यादि । धातुत्वादिति । "सनाद्यन्ता धातवः" (३ । १ । ३२) इत्यनेन । लडादय इति । आर्शिपदाच्छ्रवपि । सस्मिश्च कृतेऽतो गुरो इति पररूपं सस्य तस्त्वमिति प्राप्तिकमोऽत्र न विवक्षितः । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चादी तत्त्वेन भाव्यम् । ततो द्वित्वम् उडादिः* । अत्तुमिच्छतीति । अनेनादनमिपेः कर्म अदनेच्छयोश्चैकः कर्त्तैति सूत्रार्थमुदाहरणे घटयति । जिघत्सेत् । जिघत्सतु । अजिघत्सत् । अजिघत्सीदिति । मन्तन्तात् सिच "इट ईटि" (८ । २ । २८) इति लोपे सवर्णदोषः । "कासूप्रत्यय" (३ । १ । ३५) इत्याम् । जिघत्सामास । जिघत्सिता । जिघत्स्यात् । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् । पत्ते वाक्यमपि इति । वाग्रहणत्पत्ते सन्न भवतीत्यर्थः । -

दोङः सनीत्यादि । ' इको भ्रन्' इति मनः कित्वाद् गुणाप्रसक्तरेज्विपयत्वा-भावात् "मिनातिमिनोति दोङां ल्यपि च" (६ । १ । ५०) इत्यात्वं नेत्येके । अशितीति विद्यसप्तम्या आरणात् प्रागेव सनुत्पत्तोरान्वेन भवितव्यम् । न च तदानीं कित्व-प्रसङ्गोऽस्तीति परे मन्यन्ते इति द्वैमत्याद् विकल्प इत्यर्थः । दीदामते इति पूर्ववत् सनः" (१ । ३ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । दिद्योपते इति । "इको भ्रन्" (१ । २ । ६) इति कित्वात्त्र गुणः । पत्वम् ॥ ४५२ ॥

रलो व्युपधा । अप्राप्तविभाषेयम् । सनोऽकित्वात् क्त्वायाश्च "न क्त्वा सेट्" (१ । २ । १८) इति कित्वनिषेधात् कित्वाभावात् । दिद्युतिपते इति । द्युतेः सनि द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणे पूर्वरूपत्वे हलादिः शेषे च कित्वात्त्र गुणः । उच्छेदित्यादि ।

१. इति विहितत्वाविति क० पु०
२. यद्यप्येवमार्धमिपि इति क० पु० ।
३. छत्रमपीति क० पु० ।
४. नादिभिरिति क० पु० ।

खयः शिष्यन्ते इति वक्तव्यम्” इति तलोपः । चर्त्वंम् । अभ्यासचर्त्वंस्य तुकं प्रति सिद्धत्वात् “छे च” (६ । १ । ७३) इति न तुक् । उचिच्छिपति । तलोपो वेत्येके । उदिच्छिपति । एयन्तात् सन् । “णौ च संश्चडोः” (२ । ४ । ५१) इति गाड् वा । अधिजिगापयिपति अध्यापिपयिपति । शिश्वाययिपति । अण्यन्तस्य तु शिश्वयिपति । ह्रः संप्रसारणम् । (६ । १ । ३२) जुहात्रयिपति । जुहोतेरप्येवं रूपम् ।

उच्छ्रो विवासे तुकि द्वित्वे कृते इति । उपदेशानन्तरमेव प्राप्तत्वादादौ तुक् ततो द्वित्वमित्यर्थः । द्वित्वं च “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) चुत्वस्यासिद्धत्वात् सतकारस्यैव भवति । तत्र च कृते ह्लादिःशेषेण तकारस्यैव शेषः प्राप्नोतीत्यत आह—खपूर्वाः खय इति । “शपूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१) इत्यत्र शग्रंहरणमपनीय खग्रंहरणं कर्तव्यमित्यर्थः । एतच्च “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणो हि चुत्वे कृते तस्य सिद्धत्वात् च्’ छ् इत्यस्य द्वित्वे कृते चकारशेषेणैव रूपं सिद्धयति । न च निमित्तापाये नैर्मित्तकं चुत्वं निवर्तिष्यते इति शङ्क्यम् । नहीदं वचनं नापि न्याय इत्युक्तत्वात् । यथा विपुपुपतुरित्यत्रोक्तं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति कृते पत्वे द्वित्वमिति । चर्त्वंमिति । अभ्यासे शिष्टस्य शब्दस्य छकारस्य “अभ्यासे चर्त्वं” (८ । ४ । १४) इति चकार इत्यर्थः । अथ कृतेऽपि चर्त्वं तस्यासिद्धत्वात् पुनस्तुक् प्राप्नोति अत आह—अभ्यासे चर्त्वंस्य तुकं प्रति सिद्धत्वादिति । अभ्यासस्य जश्त्वचर्त्वं पत्वतुकोः सिद्धे वाच्ये इति वचनात् । तलोपो वेत्येके इति । शपूर्वाः खय इति नाश्रीयते इति भावः । अधिजिगापयिपति इति । अधिपूर्वं इङ् अध्ययने । ततो णिचि सनि गाडादेशपत्ते णौ पुकि सनि डटि च—अधि गापि इ स इति स्थिते द्वित्वे गाप इत्यस्य द्वित्वाभ्यासकार्ये णोर्गुणायदेशो । अध्यापिपयिपतीति । गाडोऽभावे “क्रीड्जीनां णौ” (६ । १ । ४८) इत्यात्वे पुकि ‘अजादेः’ (६ । १ । २) इति यिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्ववत् गुणायो । शिश्वापयिपतीति । टु ओशिव गतिवृद्धयोः । णिचि वृद्धयादेशयोः ।

१. अगत् इत्यस्येति क० पु० ।

२. गाडोऽभावे इत्यारभ्य—गुणायो इत्यन्तो () नास्ति ख० पु० ।

४५४. उभौ साभ्यासस्य [= । ४ २१]

अनितेः साभ्यासस्य उभौ नकारौ प्राप्नुतः निमित्ते सति । प्राणिणिपति।
पराणिणत् । “न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः” (७ । २ । ५९) ।

४५५. हलन्ताश्च [१ । २ । १०]

इकसमीपाद् हलः परो झलादि सन् किन् स्यात् । विवत्सति । तडि
तु विवत्तिपते “सेऽसिचि” (७ । २ । ५७) इति वेट् । निन्त्सति ।
निनर्तिपति ।

द्वित्यह्लादि शेषह्रस्वत्वानि । शुशाद्विपति-इति । संप्रसारणे वृद्ध्यादा-
देशयोः स्थानिवत्त्वात् शु इत्यस्य द्वित्वम् । क्वचित् प्रक्षिप्यते । अप्यन्तस्य तु शिरद-
यिपतीति । तदनिद्वत्त्वभ्रमवारणार्थम् । जुहावयिपतीति । ह्येञ् स्पर्शायां शिच् सन्,
संप्रसारणपूर्वत्वयोः वृद्ध्यादादेशयोः स्थानिवत्त्वात् डु इत्यस्य द्वित्वे । “बुहोश्चु-”
(७ । ४ । ६२) । यत्र क्वचित् प्रक्षिप्यते ज्होतेरप्येवम् इति । तत्त्वयुक्तम् । तस्य
ह्यप्यन्तस्य जुहूपतीति भाव्यम् ॥ ४५३ ॥

उभौ साभ्यासस्येति । अनितेरिति । अन प्राणने । निमित्ते सतीति “उपसर्गात्,”
“स्थादिष्वभ्यासेन,” र्पाभ्यामित्युक्तेः । प्राणिणिपतीति । प्रपूर्वादिन इत्यस्मात् सन
इद् घनि स् इति स्थिते एत्वस्यासिद्धत्वात् “अजादेः” (६ । १ । २) इति निशब्दस्य
द्वित्वे ऽभ्यासनकारणव्यवायात् घातुनकारस्य एत्वमप्राप्तमनेनोभयोः क्षिपते । यद्येवं
साभ्यासस्यानितेरित्येव सिद्धमित्पारम्भसामर्थ्यादिव घातुनकारस्य व्यवधानेऽपि
भविष्यति किमुभावित्यनेन । सत्यम् । असत्युभावित्यस्मिन् परस्यैव स्यात् न पूर्वस्य
तत्कौण्डिन्यन्यामादित्याहः । एतच्च एत्ववचनं शापकं “पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे” (५०)
इत्यनित्यमिति । नित्ये तस्मिन् परत्वाण्यत्वे वृत्ते सणत्वस्यैव द्वित्वे सिद्धं प्राणि-
णिपतीति । किमनेनेति । तेनौजटदित्यत्र टत्वादीनामसिद्धत्वाद् हत् इत्यस्य द्वित्वम्
इति वक्ष्यति तदुपपन्नं भवति । पराणिणदिति । अनित्तेरिति लुङि-निशब्दस्य
द्वित्वेऽनेनोभयोरेत्वम् । एतत् प्रथमोपारिधतत्वात् ख्यन्त एव व्युत्पादयितुमु-
चितम् ॥ ४५४ ॥

हलन्ताश्च । अन्तशब्दोऽत्र नावयववचनः । घातावन्यपदार्थे तदन्तविधिर्नव
सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । (३६कस्त्वन्पदार्थो नहि संभवति नहि वर्णोवर्णान्तरस्यावयव
इति सनीपवचनं, कर्मधारश्चापम् हल् चासावन्तश्चेति ।

१. र्पाभ्यामिति ख० पु० ।

२. एतदभ्याप्तमप्यन्त मिति ख० पु० ।

३. इकस्त्वन्पदार्थः इत्यारभ्य इत्यप्येवमित्यनेन नास्ति क० पु० ।

४५६. इट् सनि वा [७ । ४ । ४१]

वृड् वृज्भ्यामृदन्ताच्च परस्य सन इट् वा स्यात् ।

४५७. इको भल् [१ । २ । ६]

इगन्ताञ्जलादिः सन् कित् स्यात् । “ऋत इद्वातोः” (७ । १ । १००)

तितीर्षति । तितरिपति । तितरीपति ।

४५८. आज्ञानगमां सनि [६ । ४ । १६]

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्यात् सनि । “उदोऽथपूर्वस्य”

(७ । १ । १०२) । वुवूर्पति । विवरीपति । विवरीपति । “ऋतरश्च संयोगादेः”

(७ । २ । ४३) इत्यत्र सनि इति पदमनुवर्त्य ऋदन्तात् संयोगादेः स्कृवर्जात्

सन इड्वेति केचिन् । स्कृवर्जान् किम् ? संचिस्कीर्षति । दुयूर्पति ।

दिध्वरिपति ।

कस्य रसोप इत्यपेक्षायामिक इति प्रकृतं पञ्चम्यन्तमपि पद्यन्तेनविपरिणम्यते इत्यालोच्यह—इक्समोपादित्यादि । विवृत्सतीति । ‘वृद्भ्यः स्थसनोः’ (१ । ३ । ६२) इति परस्मैपदं द्वित्वं उरत् हलादिः शेषे ‘सन्त्यतः’ (७ । ४ । ७८) । यदा त्वात्मनेपदं तदाह—तडि तु विवर्तिपते इति । तडानयोःभाव इत्युक्तेस्तद्विषये इति अङ्गनादित्वादुपघागुणो रपरः ॥ ४२५ ॥

इट् सनि वा । वृड् संभक्तौ । वृज् प्रावरणे । “सनिग्रहगुहोश्च” (७ । २ । १२) इतीट् प्रतिषेधे प्राप्तो पत्ते इड् विधोयते ॥ ४२६ ॥

इको भल् । इगिति प्रन्याहारो गृह्यते न त्विक्स्मरणे भलिति प्रत्याशारेण साहचर्यान् । भ्लादिरिति यद्यपि सप्तमानिर्दशाभावाद् “यस्मिन् द्विविस्तदादा-वल्ग्रहणे” (५०) इति तदादिविधिर्नास्ति तथापि मन्मात्रं सन् न सभवति । नापि भलन्त इति सामर्थ्यात् तदादिविधिरिति भावः । तितरिपतीति । इड्पत्तेऽङ्गनादि-त्वाद् न कित्त्वमिति गुणः । तितरीपति इति । वृत्तो वा” (७ । २ । १८) इति दीर्घः ॥ ४२७ ॥

अजन्तगमाम्” (६ । ४ । १६) इति सामान्येन ग्रहणात् गम्लु गतावित्यस्मात् संजिगंसते इत्यत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—इडादेशगमेश्चेति । “सनि च

४५९. सन्लिटोर्जेः [७ । ३ । ५७]

जिगीपति । “विभाषा चेः” (७ । ३ । ५८) चिकीपति । चिचीपति । कुत्वम् । जिघांसति ।

४६०. सनि च [२ । ४ । ४७]

सनि परे ङणो गमिः स्यात्, न तु बोधने । जिगमिपति । बोधने तु शपोऽकारेण सिद्धेऽपि सन्पडोरकारोच्चारणमजादेरिति द्वित्वाथम् । तेन सनो द्वित्वम् । अभ्यासस्य इत्वम् । प्रतीपिपति । इण्वादिक् । अधिजिगमिपति ।

४६१. इङ्श्च [२ । ४ । ४८]

इङ्हा गमिः स्यात् सनि । अधिजिगांसते । ईर्ष्यतेः सनि यिसनोद्वित्वम् । ईर्ष्यिपति । ईर्ष्यिपिपति ।

(२ । ४ । ४७) इङ्श्च” (२ । ४ । ४८) इति विहितस्येत्यर्थः । तथा च वार्तिकम्— “गमेरिङ्हादेशस्येति वक्तव्यम्” इति । अत्रेङ्ग्रहणमजादेशस्योपलक्षणम् । तेन सनि च” (२ । ४ । ४७) इतीणादेशस्य “इण्वादिक् इति वक्तव्यम्” (वा०) इतीक आदेशस्यापि गमे दीर्घो भवति । सजिगांस्यते । अधिजिगांसते इति । परस्मैपदित्वेऽप्यनयोः” भावकर्मणोः” (१ । ३ । १३) इत्यात्मनेपदे इङ्भावे ऋलादौ सनि रूपम् । तथा च भाष्ये “इङ्हादेशस्य” इति वार्तिकं प्रत्याख्याय गमेरजादेशस्येति व्यवस्थापितम् । तत्कथमिह सनीत्येतावद् वक्तव्यम् । दीर्घश्रुत्या “अचश्च” इत्युपस्थितेनाङ्गस्य विशेषणात् अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थाश्रयणाच्चिचीपतीति सिद्धम्, ततो योगविभागेन हनिगम्योरिति कर्तव्यम् । एवं चाङ्ग्रहणं च न कर्तव्यं भवति तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्य गमे दीर्घो भवतीति । वुवृषतीति । वृञ् आवरणोः ‘इट् सनि वा” (७ । २ । ४१) इतोऽभावे कित्वाद् अत उच्चं स्पर्शत्वं द्वित्वे हलादिः शेषः । “हलि च” (८ । २ । ७७) इति दीर्घः । इट्पक्षे गुणः “वृत्तो वा” (७ । २ । ३८) इतीटो वा दीर्घः । वृड्स्तु “पूर्ववत्सनः” (१ । ३ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । वुवृषते इत्याद्युह्यम् । अतश्च संयोगादेरित्यादि । “लिङ् सिचो” (७ । २ । ४०) इति प्रकृतेऽपि “इट् सनि वा” (७ । २ । ४१) इत्यतो मण्डूकप्सुत्या सनीत्यण्यनुवर्तते इत्यर्थः । स्कृवर्जादिति चार्थसिद्धस्यानुवादः । सुट् उपदेशाधिकत्वादभक्तत्वाच्चासयोगादित्वात् । तत्र सूचीकटाहत्यायेनादौ पर्युदस्तः स्कृत्र प्रत्युदाहरति । संचिस्कीर्षतीति । डुकृञ् करणे । अथ सनि ‘अजन्तगमाम्” (६ । ४ । १६) इति

१. विशेषणार्थम् इत्यादिभ्य—दीर्घो भवतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

दीर्घे "इट् सनि वा" (७ । २ । ४१) इतोट् तु न भवति उपदेशाधिकारात् लान्निष्कत्वाच्च ऋत इत् । रपरः । द्वित्वम् । चुत्वम् । "संपरिभ्याम्" (६ । १ । १३७) इति सुट् । "अडभ्यासव्यवायेऽपि "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घः । पत्वविकल्पमुदाहरति—दिध्वरिषतीति । ध्व कौटिल्ये । इट्पत्ते गुणः । दुष्ब्रूयंतीति । इडभावे "अजभनगमाम्" (३ । ४ । १६) इति दीर्घे "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७ । १ । १०२) इति—उत्त्वे रपरत्वे च "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घः । "ऋतश्च सयोगादेः" (७ । २ । ४३) इत्यत्रात्मनेपदेष्वित्यनुवृत्तेः परस्मैपदान्त प्रत्युदाहरणमयुक्तमात्मनेपदान्तन्तु पठनीयम् । ४५८ ॥

जिगीषतीति । जि जये "एकाचः" (७ । २ । १०) इत्यनिट् दीर्घः । कुत्वम् । विचीपति । चिच् चयने । कुत्वमिति । "अभ्यासाच्च" (७ । ३ । ५५) इत्यनेन । जिषांसति । तन हि सागत्योः । अजभनगमां सनि" (६ । ४ । १६) इति दीर्घः । द्वित्वं सन्यतः कुत्वम् "नश्वापदान्तस्य भलि" (८ । ३ । २८) इत्यनुस्वारः ॥ ४५९ ॥

जिगमिपतीति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु" (७ । २ । ५८) इतोट् । प्रतीपिपतीति सनो द्वित्वमुपदर्शयितुमाह—शपोऽकारेणेत्यादि । अर्धंधातुके तावदतो लोपेन भाव्यम् । सार्वधातुके तु विनाप्यकारोच्चारणं शबकारेणोच्चारणान्तश्रवणमुपपन्नं तत् क्रियते यसनोद्वित्वं यथा स्यात् । अन्वयान्चकत्वान्न स्यात् । ननु "एकाचो द्वे प्रथमस्य" (६ । १ । १) इत्युक्तम् । तत्कथं सान्ते द्वित्वं सभवति—इत्याशङ्क्याह—अजादेरिति द्वित्वार्थमिति । प्रतीपिपतीत्यादौ सनेव द्वितीय एकाच् इति भावः । द्वित्वार्थमिति । द्वित्वार्थमपोत्यर्थः । पिपाठिपि द्राह्मणकुलानि, पापचक इत्यादावतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यर्थमप्यकारोच्चारणात् । एतच्च सन्यडोरिति पठोव्याख्यानस्य स्थितत्वादुक्तम् । सप्तमीव्याख्याने तु सन्यडोद्वित्वं न लभ्यत । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यात्तयोरपि भविष्यतीति वाच्यम् । तस्यान्यार्थत्वस्य सत्र सूत्रेऽस्माभिः प्रपञ्चितत्वात् । सनो द्वित्वम् "सन्यडोः" (६ । १ । ६) इत्यनेन । इत्वम् । "सन्यसः" (७ । ४ । ७६ इत्यनेन । इण्वदिक इति । तेनेकोऽपि "सनि च" (२ । ४ । ४७) इत्यनेन गमिरित्यर्थः ॥ ४६० ॥

अधिजिगांसते इति । इङ् अघ्ययने । "एकाच" (७ । २ । १०) इति नेट् । "अजभनगमाम्" (६ । ४ । १६) इति दीर्घः । पूर्ववत्सनः" (१ । ३ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । अनुस्वारः । ईष्यंतेरित्यादि । ईष्यं ईष्यायाम् इत्यस्मात् सनि, इटि, कृते ईष्यि स इति त्रय एकाचस्तत्र "ईष्यंतेस्तृतोस्येति वाच्यम्" (वा०) इति द्वित्वं विधीयमानं तृतीयव्यञ्जनत्येति यदा व्याख्यातं तदा विशब्दस्य द्वित्वम् । तृतीयस्यैकाच इति तु व्याख्याने स शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ ४६१ ॥

४६२. सनि ग्रहगुहोश्च [७।२।१२]

ग्रहेगुहेरुगन्ताच्च सन इट् न स्यात् । बुभूपति । जुष्टुपति । अत्रादेशा-
ददन्तत्वेऽपि नेट् । चिकीर्षति । जुष्टुपति ।

४६३. रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छ। संश्च [१।२।८]

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः । “ग्रहिन्या” (६।१।१६) सनः
पत्वस्मात्प्रिद्धत्वान् भप्भावः । जिष्टुपति । “वचिस्वपि” (६।१।१५)
इत्युच्चम् । सुपुष्ति ।

सनि ग्रहगुहोश्च । उगन्ताच्चेति । “श्र्युकः” (७।२।११) इत्यनुवृत्तावपि-
उगेवेह संबध्यते न श्रिन् ‘सनीवन्तधिंश्रिस्वपूर्णांभर’ (७।२।४६) इत्यादिना विकल्प
विधानात् । बुभूपतीति । भुसत्तायाम् “इको भल्” (१।२।६ इति कित्त्वान्न
गुणः । ऊदन्तत्वादिति प्राप्ते उगन्तत्वेन निषेधः । नन्वत्र ‘इको भल्’ (१।१।६)
इति सनः कित्वात् ‘श्र्युकः किति’ (७।१।१६) इत्येव निषेधः सिद्ध इति चेत् ।
न सिध्यति भनादेशेह सनः कित्त्वम् न वा भलः इट् निषेधे सन् भलादिरिह सभवति ।
यत्र प्रकृत्याश्रयो निषेधो नास्ति । कथं तर्हि जुष्टुपतीत्युदाहृत्यते हुदानादनयोस्त्व-
स्य ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ (७।२।१०) इत्यनेन प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य सत्त्वात् ।
न च दार्ढ्ये कृते ऊदन्तत्वाद् भवति यदयमप्युदात्त इति शङ्क्यम्, उपदेशे ऊदन्तत्वा-
भावात् तत्राह—अत्रादेशाद्दन्तत्वेऽपि नेट् । अश्रुपेत्यवादोऽयम् । उपदेशे ऊदन्तत्व-
विज्ञानादेव तावदप्राप्तेरिति । अथाप्येव न विज्ञायते लाक्षणिकोऽप्युदन्ते । गृह्यते
सथापि नेट् भविष्यति, उगन्तत्वेन निषेधादिति । चिकीर्षतीति । कृत्रः सनि दीर्घे कृते
“ऋत इद्वातोः” (७।१।१००) इतीत् रपरः दीर्घः । शाच्छमः इति कृतात्त्वनिर्दे-
शेन ज्ञापितं वशांनिर्देशे लाक्षणिकस्यापि ग्रहणमिति । जुष्टुपतीति । गृह संवरणे ऊदि-
त्त्वादिद्विकल्पे न प्राप्तेऽयं निषेधः । “हलन्ताच्च” (१।२।१०) इति कित्त्वान्न
गुणः । तेनोपधायाः ऊदादेशो न । “होडः” (८।२।३१) ‘एकाचो वशो भप्’
(८।२।३७) इति भप्भावः । “पद्योः कः सि” (८।२।४१) इति कः ।
पत्वम् । सत्वम् ॥ ४६२ ॥

रुदविद । रुदिर अश्रुविमोचने । विद ज्ञाने । मुप स्तेये । ग्रह उपादाने । जिप्व
पृशये । प्रच्छज्ञाप्तायाम् । अत्र रुदविदमुपा ‘रलो व्युपधात्’ (१।२।२६) इति
विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । ग्रहेस्तु विध्यर्थम् । तत वत्वा अपि “न त्ववा सेट्”
(१।२।१८) इति कित्त्वनिषेधात् । स्वपिप्रच्छयोस्तु सनयमेव । किदेव हि क्त्वा ।

४६४. स्मिपूड् रञ्जशां सनि [७ । २ । ७४]

स्मिङ्० पूड्० ऋ अञ्जू, अशु, एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मपिपते ।
पिपविपते । अरिरिपति । अञ्जिजिसति । अशिशिपते ।

४६५. किरश्च पञ्चभ्यः [७ । २ । ७५]

कृ गृ हृ प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । चिकरिपति । जिगरपति ।
अत्रेते दीर्घत्वं नेष्टम् । दिदरिपते । दिधरिपते । पिप्रच्छिपति ।

ननु परत्वात् सनः पत्वे कृते स परत्वाभावात् भूपभावो न स्यात् अत आह—
सनः सस्यस्येत्यादि । एतत् जुषुत्ततोऽथत्रैव वक्तुमुचितम् । सुपुष्पतोति । “एकाच”
(७ । ० । १०) इत्यनिट् । सनः किच्वादादौ संप्रसारणपूर्वत्वे द्वित्वम् । अभ्यासेणः
परस्य पत्वम् ॥ ४६३ ॥

स्मिपूड् रजगाम् । स्मिङ् ईपद्धमे पूड् पवने । ऋगतिप्राणनयोः । ऋगती
च । अञ्जू अकिञ्चनकान्तिगतिषु । अशू व्याप्तौ । अश भोजने इत्यस्य तु सेट्त्वा-
देवाग्रहणम् । अत्र रक्षणे । वश कान्तौ इत्यनयोर्भ्रमं वारयितुं त्रिगुह्य व्याचष्टे—स्मि
पूडित्यादिना । पुडो डकारोच्चारणं पूडो व्यावृत्त्यर्थम् । पुपपत्तोत्येव तस्य भवति ।
ऋ इति—ऋकारान्तस्तु स गृह्यते किरत्यादोनामिदो विधानात् । अत्राङ्गशेषोदित्वाद्
विकल्पे प्राप्ते ऋपूडोरुगन्तत्वान्नपेधे प्राप्ते ष्मिङ्स्त्वनिट्त्वादप्राप्ते वचनम् । सिस्म-
पिपते । “पूर्ववत्सनः” (१ । ३ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । “स्तौतिखयोरेव” (८ । ३ । ११)
इति नियमात् न पत्वम् इति । पिपविपते इति । “ओः पुयण्ज्परे” (७ । ४ । ८०)
इत्यभ्यासोवर्णस्येत्वम् । अरिरिपतीति । ऋ स इति स्थिते इटि गुणे रपरे अरि स
इति स्थिते “अनादेः” (६ । १ । २) इति रिस् शब्दस्य द्वित्वम् । अत्र च इट्
द्विवचनं प्रति कार्यो न निमित्तं “नहि कार्यो निमित्ततयाश्रीयते” तेन गुणस्य “द्विव-
चनेऽचि” (१ । १ । ११) इति स्थानिवत्त्वं न भवतीति । अञ्जिजिपतीति । “नन्द्राः”
६ । १ । ३) इति निषेधान्नस्य न द्वित्वम् ॥ ४६४ ॥

किरश्च पञ्चभ्यः । व्यत्ययेनैकवचनम् । पञ्चभ्य इति संबन्धात् । किरादिभ्य
इत्यर्थः । कृ विसृजे । गृ निगरणे । दृड् अनादेर । धृड् अवस्थाने । प्रथ ज्ञीप्सायाम् ।
कृशोः “इट् सनि वा” (७ । २ । ४१) इति विकल्पे प्राप्ते दृधोरुगन्तत्वान्नित्यनिषेधे
प्रच्छेः “एकाच” (७ । २ । १०) इति प्राप्ते वचनम् । जिगरिपतीति । “अचि विभाषा”
(८ । २ । २१) इति पत्ते लत्वे जिगलिपतीत्यपि । दीर्घत्वं नेष्टमिति । इष्टिरेवेयमिति
हरदत्तः । दिधरिपते इति । कयमुद्दिधीर्पुंरिति । धृड् धारणे । धृड् विध्वंसने इति

१. तुतोपेनैकवचनमिति क० पु० ।

४६६. सनीवन्तर्धभृत्जदम्भु श्रिस्व्यूर्णभरत्नापिननाम्
[७ । २ । ४९]

इवन्तेभ्य ऋषादिभ्यश्च त्त इह वा स्यात् ।

४६७. च्चवोः शूडनूनातिके च [६ । ४ । १९]

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमान् शूडत् इत्येवावादेशौ स्तः, सतुनातिके
चवौ शलादौ छिति च । द्वित्वम् । दुघृषति । दिदेविषति । छल्पृषति ।
“स्तौतिषोः” (८ । ३ । ६१) इति नियमान् न पत्वम् सित्तेविषति ।
अदिषिषति ।

भौवादिकयोर्भविष्यति । निपृच्छिष्यतीति । “रुददिद” (१ । २ । ८) इति
कित्वात् संप्रसारणम् । ‘हे च’ (६ । १ । ७३) इति तुक् । उरत् । हलादिः शेषः ।
“सन्तः” ॥ ४६५ ॥

सनीवन्तर्धं । इवेति शब्दोऽन्ते येषां ते इवन्ता दिव सित् प्रभृतयः ऋषदृष्टौ ।
भृत्ज पाके । दम्भु दम्भने । श्रिञ् सेवायाम् । स्व शब्दोऽन्तानयोः । यु निप्रत्ये । ल्लुञ्
पान्छादने । भृञ् भरणे दीर्घान्तो भ्वादिः शप्ता निर्देशो यद्वत्तुकि ना भृदिति । श
षवबोधने पुनन्तो नित्तंसः । पकारान्तश्चौरादिकः । परत् दाने । परत् संभडी । अत्र
भृत्जे “एकावः” (७ । २ । १०) अयतेस्मान्तानां च ‘सनिप्रहगुहोश्च (७ । २ । १२)
इत्यत्र भृनुक इत्यनुवृत्तैः प्रतिषेधप्राप्तेऽप्येषां तु नित्यमिति प्राप्ते । दिक्त्वोऽप्यनारभ्यते
॥ ४६६ ॥

च्वोः शूड । पद्यत्र केवलः छकारो निर्दिश्येत् ततः पुन्येति अन्तरङ्गत्वात्
‘हे च’ (६ । १ । ७३) इति तुकि कृते छनाप्रत्य शब्दे प्रथेति तुक् अर्थात्
प्रसज्येत् । तस्मात् सतुक्कस्याप्यनादेशः एष्टव्य इत्याशयेनाह—सतुक्कस्येति । एवञ्च
‘ननी पृष्टप्रतिवचने’ (३ । २ । १२०) इति निर्देशादवसोपते, नडि द्वित्करणात् ।

१. शब्दो साना इति क० पु० ।
२. दिद् सित् प्रभृतयः इति क० पु० ।
३. दीर्घान्त इति क० पु० । यत्पु चातुराडे वास्ति ।
४. पुन्येति क० पु० ।
५. पृष्टव्य इति क० पु० ।

४६८. आपञ्जप्यधामीत् [७ । ४ । ५५]

एषामच ईत् स्यात् सादौ सनि ।

तद् हि विश्व इत्यत्र गुणो मा भूदिति कृतम् । केवलस्य तु शादेशे तुगेवोपधेति गुण एव नास्तीति अनर्थकं तत् स्यात् इति । ननु यदि सतुक्को निर्दिश्यते ततो “राल्लोपः” (६ । ४ । २१) इत्यत्र नायं सबध्यते, असम्भवात् । नहि रेफात् परस्य छस्य तुक् संभवति । ततश्च मुर्छा मूः मुरो मुरः इति न स्यात् । अत्राहुः द्वावत्र छकारो निर्दिश्यते । एकः सतुक्कोऽपरो वितुक्कः । एवं च राल्लोपे सतुक्कस्यासंभवात् वितुक्कोऽनुवर्तिष्यते, तर्हि छ्वोरिति द्विवचनं नोपपद्येतेति चेत्, न, पूर्वं छ्वयोः द्वन्द्वं कृत्वा पुनः सतुक्केनेतरेतरयोगद्वन्द्वे न निर्देशात् । एवं च कृत्वा वाञ्छतेः क्विपि शो भवति वान् वांशौ वांशः इति सतुक्कस्यैव ग्रहणे तु एतन्न स्यात्, तकारात् परस्य छस्य तुकोऽभावात् इति । अत्र पत्ते क्रमादिति दुर्योजमित्येष विचारः इति कृष्णकौतूहले द्रष्टव्यः ।

ऋष्ठकारः ‘एत्येधत्पूठसु’ (६ । १ । ८६) इति विशेषणार्थः । सर्वत्र ठकारस्य जगत्वचत्वभ्यां निर्देशात् । वाहः ऋषिः ठिदेव । द्वित्वमपि । दिवेः सनि “हलन्ताच्च” (१ । २ । १०) इति किरवे परत्वात् वस्योठि अन्तरङ्गत्वाद् यणि च कृते घृ इत्यस्य द्वित्वम् इत्यर्थः । ह्लादिः शेषः ह्रस्वः । दिदेविपतीति । इत्पत्ते गुणः । सुस्यूपतीति । पिधु तन्तुसन्ताने । यणि च कृते द्वित्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५९) इति पत्वमाशङ्क्याह—स्तौतिष्योरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अर्दिधिपतीति । ऋथेः सनि इति उपधागुणे रपरे “अजादेः” (६ । १ । २) इति धिस् इत्यस्य द्वित्वम् । ‘नन्द्राः’ (६ । १ । ३) इति रेफस्य न द्वित्वम् । “अभ्यासे चर्च” (८ । ४ । ५४) इति घस्य दः ॥ ४६७ ॥

आपञ्जप्यधाम् । आप्लु व्याप्तौ । अत्र “सनिमीमे” (७ । ४ । ५४) इत्यतो अच इत्यनुवर्तमानभावादिभिर्न सामानाधिकरण्येन संबध्यते । आप् ऋधोरजन्तत्वा-सम्भवात् शेषेश्चाव्यभिचारात् । अत आवादिभिरच् वैय्यधिकरण्येन विशेष्यते इत्याह—
एषामच इति । इदिति तकार उच्चारणार्थः ॥ ४६८ ॥

१. भूतमिति क० पु० ।
२. द्वितुको इति क० पु० ।
३. इध्यजिमिति क० पु० ।
४. ऋठमपि इति क० पु० ।

४६६. अत्र लोपोऽभ्यासस्य [७ । ४ । ५८]

सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासलोपः स्यात् । रपरत्वम् । चत्वम् । ईर्त्सति । विभ्रज्जिपति । विभर्जिपति । विभ्रक्षति । विभर्क्षति । दिदम्भिपति ।

४७०. दम्भ इच्च [७ । ४ । ५६]

दम्भेरच इदादेशः स्यात् ईच्च सकारादौ सनि । अभ्यासलोपः । "हलन्ताच्च" (१ । २ । १०) इत्यत्र दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वाद् सनः कित्त्वम् । नलोपः । धिप्सति । धीप्सति । शिश्रियिपति । सिस्वरिपति । नृस्वर्पति । यियविपति । युयूपति । उर्णुनुविपति । उर्णुनविपति ।

अत्र लोपो । "सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इत् अभ्यासलोपश्च" इति वाच्येऽप्येति विषयावधारणार्थम् । अत्रैवाभ्यासलोपो भवति सन्द्वावविषये न भवति । अमीमवदिति । सर्वस्याभ्यासस्य लोपार्थमत्र ग्रहणमित्येके । तत्र "नानर्थकेऽलोन्यविधिः" (१०) इत्येव सर्वलोपस्य सिद्धेः । अत्राभ्यासविकारेऽपि निषेधस्तु नास्ति, लोपस्याविकारत्वात् । ईर्त्सतीति । ऋकारस्य ईत् । रपरः । घस्य "सरि च" (८ । ४ । ५७) इति चत्वम् । अजादेरिति । द्वितीयस्यैकाच त्सं इत्यस्य द्वित्वम् । अभ्यासलोपः । विभ्रज्जिपताति । इत्पक्षे रमभावेऽभ्यासस्येत्वे सस्य श्नुत्वे जस्त्वे विभर्जिपतीति । "अस्जो रोपधयोः" (६ । ४ । ५७) इति रन्पक्षे विभ्रजतीति । इडभावपक्षे रमभावे च 'रकोः' (८ । २ । २६) इति सलोपः । 'ब्रश्च' (८ । २ । २६) इति पः । 'पटोः कः सि' (८ । २ । ४१) इति कः । "इण् कोः" (८ । ३ । ५७) इति पः । च् । विभ्रज्जतीति । तत्रैव रन्पक्षे ॥ ४६६ ॥

दम्भ इच्च । नन्वत्र सनः कित्त्वेन न भाव्यम्, इवसमीराद् हलः परत्वान्भावान्मध्ये मकारेण व्यवहानात्—अत आह—हलन्ताच्चैत्यादि । दम्भेः सनः कित्त्वमिति संशयः मध्ये हेतुः, हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति । 'निपात एकाज्' (१ । १ । १४) इत्येकग्रहणेन आपितमिह वर्याग्रहणे जातिनिर्दिश्यते इति । तेनेह हलिति हल्जातेर्निमित्तत्वेनापेक्षितत्वात् । तस्याश्चैकत्वादेव हल्जातिरिक्तः समीपे तस्यान्तरः सन्निहित नास्ति व्यवधानम् इत्यर्थः । नलोप इति । 'अदिताम्' (६ । ४ । २४) इत्यनेन । धीप्सति । धिप्सति । भप्भावः । "सरि च" (८ । ४ । ५७) इति चत्वम् । शिश्रियतीति । "अज्भन" (६ । ४ । ५१) इति नृस्वर्पतीति इडभावे "अज्भनगमाम्" (६ । ४ । १६) इति दीर्घः । "उदोऽप्यूर्वस्य" (७ । १ । १०)

१. अत्र विषयेति क० पु० ।

२. इडोऽप्येति क० पु० ।

उणुंनूपति । विभरिपति । वुभूर्पति । जिज्ञपयिपति । “इको झल्” (१।२।९) इति क्त्विन्न गुणः । परस्वारिणलोपेन दीर्घो बाध्यते । ज्ञाप्सति । ज्ञपिरत्र पुगन्तो मित्संज्ञः । प्रकारान्तश्चौरादिकश्च । अन्यत्र जिज्ञापयिपतीत्येव । सिसनिपति । “जनसन.” (६।४।८२) इत्याचम् । परिसिपासति । ‘तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सना वा इड् वाच्यः’ । तितनिपति ।

इत्युत्वम् “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । यियविपतीति । इट्पक्षे गुणावादेशयोः स्थानिवत्त्वात् युशब्दस्य द्वित्वम् । “ओः पुयण्ज्यपरे” (७।४।८८) इतीत्वम् । उणुंनुविपतीति । “विभाषोर्णोः” (१।२।३) इति ड्क्त्वपक्षे उवङ् । “अजादेः” (६।१।२) इति नुशब्दस्य द्वित्वम् । “नन्द्राः” (६।१।३) इति रेफस्य निषेधः । एत्वम् । पक्षे गुणः । उणुंनूपतीति । इडभावे क्त्विन्न गुणः । दीर्घः । विभरिपतीति । उरदत्वे सन्यतः (७।४।७९) इतीत्वम् । वुभूर्पतीति । इडभावे क्त्वाद्गुणो ‘उरण् रपरः’ । (१।१।५१) “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । जिज्ञपयिपतीति । ज्ञा णिच् पुक् । “मितां ह्रस्व.” (६।४।६२) सनि इटि गुणायौ । परस्वारिणलोपेनेति । ज्ञपि स इति स्थिते णिलोपञ्च प्राप्नोति “आपज्ञप्य वामोत्” (७।४।५५) इतीत्व चानन्तेऽचि सावकाशमोत्वमित्यन्ते णिचि णिलोपेन बाध्यते इति पूर्वविप्रतिषेधेन । एवम् “अज्झन” (५।४।१६) इति प्राप्तो दीर्घोऽपि बाध्यते । यद्यपि कृतेऽपीत्वे दीर्घे वा स्थानिवत्त्वेन णिलोपे सिद्ध्यति, तथापि न्यायो व्युत्पाद्यते इत्यदोषः । ज्ञपिरत्रेत्यादि । अत्र “सनीवन्तर्ध” (७।२।४६) इत्यत्र “आपज्ञप्यधाम्” (७।४।५५) इत्यत्र च पुगन्तो मित्संज्ञ इति जानातिः हेतुमण्यन्तः प्रकारान्तश्चौरादिक इति स्वार्थे णिचि ‘ज्ञपमिच्च’ इति पठितः उभावप्यविशेषाद् गृह्यते, अर्थभेदात्तूभयोर्ग्रहणमपेक्ष्यते इति भावः । ज्ञाग्रहणे एव कतंभ्ये ज्ञपीति विकृतनिर्देशस्य व्यावर्त्यमाह—अन्यत्रेति । मित्संज्ञाया अभावे इत्यर्थः । सिसनिपतीति । “स्तौतिष्योः” (८।३।६०) इति नियमान्न पः । परिसिपासतीति । पणोऽभावात् “स्तौतिष्योः” (८।३।६१) इत्यस्याप्रवृत्तेरभ्यासात्परस्य पत्वम् । अभ्यासस्य तु न भवति, “सात्यदाद्योः” (८।३।१११) इति निषेधात् । यत्तु प्राचोक्तम् —‘स्थादिष्वभ्यासेन’ (८।३।६४) इति नियमात् अभ्यासस्य न पत्वमिति तदभ्रान्तिप्रलपितम् । स हि “सात्यदाद्योः” (८।३।१११) इति निषेधापवादस्य

१. उणुंनुविपतीत्यारभ्य—अग्रिमग्रन्थः यथास्थितो वर्तते इतः पूर्वं क० पु०

यद्बुद्धं तत् पूर्वत्रैव लिखितमस्ति ।

४७१. तनोतेर्विभाषा [७।४।१७]

तनोतेरुपधाया दीर्घः स्याद्वा झलादौ सनि । तितंसति । तितंसति ।
‘आशङ्कायां सन् वक्तव्यः’ । श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिपति ।

४७२. सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच्च इस्
[७।४।५४]

मि मी मा माङ् मेङ् दा धा रभादीनां चाचः इस् स्यात् सादौ सनि ।
अभ्यासलोपः । “स्कोः संयागाद्योरन्ते च” (८।२।२९) इति संयो-
गादिलोपः । पित्सति । दिदारद्रिपति । दिदरिद्रासति । “सः स्यार्ध-
धातुके” (७।४।४९) इति सस्य तः । मित्सति । मित्सते । दित्सति ।
दित्सते । तित्सति । रिभस्ते । लिभस्ते । शिधति । पित्सते । ईप्सति । “राधो
हिंसायां सनीस् वाच्यः” (वा०) प्रतिरित्सति । हिंसायां क्रिम् ? आरिरात्सति ।

“उपसर्गात् सुनोति” (८।३।६५) इति प्राप्तस्य पत्वस्य नियमः । स चायं सनोतिः
सुनात्यादिषु पठ्यते । यत्तु “स्यादिष्वभ्यासेन” (८।३।६५) इत्यत्र वृत्तावभि-
सिपासतीति नियमोदाहरणमुक्तम्, तत् “दोऽन्तकर्मणि” इत्यस्येति न्यास एव स्पष्टं
व्याख्यातम् । तनोत्यादि । तनु विस्तारे । पत्वु गतो । दरिद्रा दुर्गता ॥ ४७० ॥

आशङ्कायामिति । आशङ्का भावना प्रयोक्तुर्धर्मस्तद्विशिष्टक्रियावचनात्
स्वार्थे प्रत्ययः । श्वा मुमूर्षतीति । अशङ्के मरिष्यति चेत्यर्थः । “वर्तमानसामोष्ये
वर्तमानवद्वा” (३।३।१३१) इति भविष्यति लङ्वा । संभावना हि क्रियाप्रवृत्तेः
प्राग्भवतीति शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवितस्य प्रियत्वात् व्याख्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वाद्
मर्तुमिच्छा न संभवतीत्यारम्भः । मृद् प्राणत्यागे । कित्वम् । दीर्घः । उत्त्वम् ।
रपरत्वम् । दीर्घः । पत्वम् । कूलं पिपतिपतीति । शङ्के पतिष्यति कूनमित्यर्थः ।
अत्राचेतनेच्छा न सम्भवतीति । डुमिन् प्रक्षेपणे । मीन् हिंसायाम् । अत्र मी इत्यनेन
द्वयोप्राहरणम् ॥४७१॥

सनि । “अजम्न” (६।४।१६) इति दीर्घे कृते मी इति रूपस्याविशेषादिति
भावः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा चेह नाश्रोयते । रूत्रे घु इत्यस्य पूर्वनिपातात्
करणेनास्या अप्यप्रवृत्तिज्ञापनात् । मा इति श्रमाणां सामान्येन ग्रहणमित्याह—
मा माङ् मेङ् इति । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । गामादाप्रहृष्टेष्वविशेषादिति भावः ।
घु इति ‘दाधाध्वदाप्’ (१।१।२०) इति संज्ञिनो गृह्यन्ते इत्याह—श घा इति ।

४७३. मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा [७ । ४ । ५७]

अकर्मकस्य मुचो गुणो वा स्यात् सादौ मनि । अभ्यासलोपः । पक्षे 'हलन्ताच्च' (१ । २ । १०) इति क्विचान्न गुणः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् ? मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । गौ कृतादेशस्य स्थानिवत्त्वम् । पुत्कारयिपति । चुक्षावयिपति । ओः पुयण्ज्यपरे । पिपावयिपति । विभावयिपति । यियावयिपति । रिरावयिपति । लिलावयिपति । जु गतौ । जिजावयिपति । ओः पुयण्जि इति किम् ? जुनावयिपति । अपरे इति किम् ? बुभूषति । स्रवतीति (७ । ४ । ८१) सिाल्लयिपति । सुस्त्रावयिपति इत्यादि । अपरे इत्येव । "रलो व्युपधाद्वलादेः संरच" (१ । २ । २६) रुरोचिपते । रुरुचिपते । लिलेखिपति । लिलिखिपति । "रुद्विद" (१ । २ । ८) इति नित्य क्विचम् । रुरुदिपति । विविदिपति । मुमुपिपति ।

रभ रामस्ये । डुलभप् प्रप्तौ । शक्लू शक्तौ । पल्लू गतौ । पद गतौ । सादाविति । 'सः स्यार्घवातुके' (७ । ४ । ४६) इत्यतः सीत्यनुवत्तेः । तनिपत्तिदरिद्रातिभ्यः इत्युपक्रम्य पतिमुदाहृत्य दरिद्रातिमुदाहरति—दिदरिद्रिपतीति । "आतो लोप इटि च" (६ । ४ । ६४) इत्यालोपः । अन्तरा प्रकृत समुदाहरति—मित्सतीति । मिमोमा इत्यत्र त्रयाणामुदाहरणम् । मित्सते इति माङ् मेङ्गे । दित्-तीति दो दाण् दाजामुदाहरणम् । देडस्तु दित्सते धित्सतीति । घात्र् धेटोः दित्सते इति रभलभोरिसि "स्को." (८ । २ । २६) इति सलोपः भस्य "खरि च" (८ । ४ । १५) शिञ्जतीनि । शक इति इस्कृते सलोपे "इण् कोः" (८ । ३ । १७) इति पत्वे च्चः । शकर्मणो इत्यस्य दिवादेरुभयपदिनः शिञ्जतेः इत्यपि शक्नोतेः परस्मैपदिनोऽपि सनि शिञ्जेजिज्ञासायाम् इति यदा तद् तदापि शिञ्जते इति भवति । विद्यादिविषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतो-त्यर्थः । पित्सते इति । पदेः इस् सलोपः । चत्वंम् । "पूर्ववत्सनः" (१ । ३ । ६२) इति तद् । ईप्सति । "आपृज्जप्युघामात्" (७ । ४ । ५५) अस्य प्रकारणे उत्कर्षकारणा मृग्यम् । प्रतिस्तिस्ततीति 'एकाच उपदेशे' (७ । २ । १०) इत्यनिट् । घस्य चत्वंम् ॥ ४७२ ॥

मुचोऽकर्मकस्य । मुच्लू मोक्षणे । मोक्षते इत्यादि । वत्सं मोक्षुमिच्छति । मोक्षुमिच्छमाणो वत्सः स्वयमेव मुक्तावनुकू-ने भवतीति । कर्मकर्तृविवक्षायामकर्म-कोऽयं भवति । 'कर्मवत् कर्मणा' (३ । १ । ८७) इति कर्मवद्वावादात्मनेपदम् । "एिथन्निप्रन्यिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणां यक्चिणौ न" (वा०) इति यगभावः ।

४७४. स्तौतिण्योरेव पण्यभ्यासात् [८ । ३ । ६१]

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य पः स्यात् पभृते सनि नान्य-
स्य । तुष्टूपति । “द्युतिस्वाभ्योः” (७ । ४ । ६७) इत्युच्यम् । सुष्वाप-

“एकाचः” (७ । २ । १०) इत्यनिट् गुणः । अभ्यासलोपः । चोः कुः । पत्वम् । क्षः ।
मुमुक्षते इति । ‘हलन्ताच्च’ (१ । २ । १०) इति कित्त्वम् । अत्र ‘मुच भ्रोत्’
इत्येव सिद्धम्, न च “अलोऽन्त्यस्य” (१ । १ । ५२) अच इत्यनुवृत्तेः । सत्यम् ।
गुणग्रहणं ज्ञापयत्यच इति अत्र नानुवर्तते’ इति । तेन अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७ । ४ ।
५८) इत्यत्राच इति न संबध्यते इति । अन्यथाऽभ्यासस्याच एव लोपः स्यान्त सर्व-
स्येत्याह । पुस्तारयतीति । स्फुर सचलने । णिचि उपधागुणः “चिस्फुरोर्णो”
(६ । १ । ५४) इत्यात्त्वम् । सन् । इद् । द्वित्वं प्रति उवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्फुर
इत्यस्य द्वित्वम् । “शूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१) “अभ्यासे चर्चं” (८ । ४ । ५४)
सकारेण व्यवधानादभ्यासोवर्णस्य पवर्गपरत्वात् ‘ओ पुयण्ज्यपरे’ (७ । ४ । ८०)
इतोत्त्व न । गुणायो । चुत्तावयिपतीति । टुत्तु शब्दे णो । वृद्ध्यावादेशयोः स्थानि-
वत्त्वात् चुशब्दस्य द्वित्वे ह्लादि शेषः । कुहाश्चुः । अत्रापि पुयण्ज्यपरत्वान्नेत्त्वम् ।
पिपविपतीति । पूञ् पूङो वा णिचि वृद्ध्यायो । तयोः स्थानिवत्त्वात् चुशब्दस्य
द्वित्वेऽवर्णपरः पवर्गपरोऽस्तीत्यभ्यासस्योकारस्येत्त्वम् । विभावयिपतीति । भू सत्ता-
याम् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । रुङ् शब्दे । लूञ् छेदने । जु गताविति सौत्रो धातुः ।
नुनावयिपतीति । णु स्तुतो । वभूपतीति । भवते शुद्धात् सन् । ‘सनिग्रहगुहोश्च’
(७ । २ । १२) इताण्निषेधः । ‘इको ऋन्’ (१ । २ । ६) इति कित्त्वान्न गुणः ।
सिस्रावयिपति इत्यादि । स्तु श्रवणे । अस्मापणो वृद्ध्यावादेशो ततः स्त्रावीत्यस्मात् सन्
इति पूर्ववदादेशस्य स्थानिवत्त्वात् सु इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासोकारस्येत्त्वविकल्पः ।
एवं श्रुणात्यादेरप्युह्यम् । शुश्रूपते इति । “ज्ञाशुस्मृदृशा सनः” (१ । ३ । ५७)
इति तङ् ॥ ४७३ ॥

स्तौतिण्योरेव । णोति प्रत्ययग्रहणात् तदन्तां गृह्यते इत्याह-स्तौतिण्यन्तयोरिति ।
अल्पाचूतस्यापि णोः परनिपातः सौत्रत्वात् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एवकार-
करणा त्विष्टतोऽवधारणाथम्, अन्यथा विपरताऽपि नियमः सभाव्येत । स्तौतिण्योश्चेत्
पण्येवेति । तथा हि सनि तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह तु स्नादेव सिसित्ततीति ।
तुष्टूपतीति । ष्टुञ् स्तुतो । “धात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) “इको ऋन्”
(१ । २ । ६) इति सनः कित्त्वम् । दोषः द्वित्वम् । “शूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१)
पत्वं ष्टुन्व सनः पत्वम् । मुष्वापयिपतीति । जिष्ण्व् शये । षन्तात् सन् । सिसित्त-

१. इत्यनुवर्तते इति ए० पु० ।

यिपति । स्तौतिण्योः त्रिम् ? मिसिक्षति । उपसर्गान् तु “स्थादिप्त्रभ्यासेन”
 (८ । ३ । ६५) इत्यभ्यासान् पः स्यादेव । परिपिपिक्षति । पणि किम् ?
 सभृतेऽन्यस्य स्यादेव । तिष्ठासति । सुपुप्सति । अभ्यासात् किम् ? धात्विण्-
 निमित्तः षोऽन्यस्य स्यादेव । ङ् प्रतीपिपति इक् । अधीपिपति ।

तोति । पिच क्षरणौ । हलन्ताच्च” (१ । २ । १०) इति क्त्त्वम् । चोः कुः पत्वम्, क्षः ।
 यदि पणि स्तौतिण्योरन्यस्य पत्वन् तर्हि परिपिपिक्षतीत्यत्रापि न स्यादत आङ्—
 उपसर्गास्त्विति । अभ्यासेऽपि नित्तं पत्वमनेनान्यस्य निवर्त्यते । यत्पुसर्गनिमित्तम्
 “उपसर्गात्सुनोति” (८ । ३ । ६५) “स्थादिपु” (८ । ३ । ६४) इति वा प्राप्नोति न
 निवर्त्यते इत्यर्थः । एतदभ्यासग्रहणादेव नभ्यते । नन्वेतदस्य मुख्यं प्रयोजनं कथम-
 सिद्धम् उपसर्गात् पत्वं तस्यासिद्धत्वान्निगमो न भविष्यतीति । अत एवाग्रे प्रतीपिपतीति
 प्रयोजनं दर्शयिष्यति । पणि किमिति । कृतपत्वस्य सनोऽनुकरणं किमर्थमित्यर्थः ।
 सभृते इति । स इत्येवं भूतः सन् विद्यमान इति यावत् । सामान्येन सतीत्येवमुच्यमाने
 यत्र पत्वं नास्ति तत्रापि स्यादित्यर्थः । तिष्ठासतीति । ष्ठा गतिनिवृत्ती । द्वित्वे
 “सन्त्यतः” (७ । ४ । ५६) इतीत्त्वे धातोः पत्वम् यतः सन इणपरत्वाभावात् पत्वं
 नास्ति । सुपुप्सतीति । त्रिष्वप् शये । धात्विण्निमित्त इति । अभ्यासग्रहणमभ्यासाद्
 या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्, धातोर्था प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूदित्येवमर्थ-
 मित्यर्थः । प्रतीपिपतीति । इणः सन् । बोधनार्थत्वाद् गम्यादेशाभावे “अजादेः”
 (८ । १ । २) इति सँशब्दस्य द्वित्वम् । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात् परस्य पत्वे कृते
 अस्य नियमस्याभावात् धात्वाश्रयं पत्वमभ्यासस्य भवति । सतीति च सन्प्रदेशेषु
 सनि सप्तमी । तत्र यथा “सन्त्यतः” (७ । ४ । ५६) इतीत्त्वं भवति तथा पत्वनियमोऽपि
 प्रवर्तते इत्यभ्यासग्रहणम् । ननु इस इति स्थिते परत्वात् सनः पत्वे कृते “पूर्वत्रा-
 सिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इति स-पत्वस्यैव द्वित्वं भविष्यति । न चेदानीं जातस्य
 प्रवृत्तेर्नापि नियमेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम्, तत् किमभ्यासग्रहणेनेति । सत्यम्, “पूर्वत्रा-
 सिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इत्यनित्यत्वादिह नास्ति । इक् स्मरणौ ॥ ४७४ ॥

१. नियमाग्रेति क० पु० ।

२. स्तरावस्येति क० पु० ।

३. इत्यस्येति क० पु० ।

४. अणो इति क० पु० ।

४७५. सः स्विदिस्वदिमहीनो च [८ । ३ । ६२]

अभ्यासे णः परस्यैषां श्यन्तानां सस्य स एव स्यात्, न पः, षणि परे । सिस्वेदयिपति । सिस्वादयिपति । सिसाहयिपति । “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” (८ । ३ । ६५) इत्यत्र स्थादिष्वेवाभ्यासस्य पत्वं न सुनो-
त्यादिषु इति नियमात् अभिसुपति । परिसिपासति ।

शैपिकान्मतुवर्थायात् शैपिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते इति ।

स्वार्थसन्नन्तात् तु सन् स्यादेव । जुगुप्सिपते । मीमांसिपते ॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

सः स्विदि । त्रिष्वदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद आस्वादाने । पह मर्णो एषां श्यन्तानामिति इका निर्देशेऽपि सामर्थ्यप्राप्तमेतत् । पत्वे प्राप्ते हि सत्वमुच्यते । पत्व-
प्राप्तिश्च श्यन्तानामिति सस्य स विधानम् “मो राजि” (८।३।२५) इतिवत् विकार-
निवृद्ध्यर्थमिति व्याचष्टे—सस्य स एव स्यात्, न पः इति । नेत्येव तु नोक्तम्, लाघवे
विशेषाभावात् । सिस्वेदयिपति इति । स्विद एिच् उपधागुः । द्वित्वम्, ह्रस्वः ।
एवमिह ‘स्थादिष्वभ्यासेन’ (८।३।६५) इत्यादि द्वे एते वाक्ये स्थादिष्वभ्यासेन
व्यवाये पत्वं भवतोत्येक विध्यर्थम् । अभ्यासस्य चेत्यपरं नियमार्थम् । नियममेव
विवृणोति-स्थादिष्वेवेत्यादि । अभिसुपति इति । पुत्र् अभिपत्वे । अनिट् ।
‘अञ्भन’ (६।४।१६) इति दीर्घः । “सुनोते स्यसनोः” (८।३।१७) इति परस्य न
पत्वम् । पू प्रेगणे इति वा “सनि ग्रहगुहोश्च” (७।२।१२) इतीडभावः । अस्य
“स्तौतिथयोः” (८।३।६१) इति नियमात् परस्य न पत्वम् । उभयत्रापि ‘उप्युपसर्गात्’
(८।३।६१) इति प्राप्तमभ्यासस्य पत्वमस्मान्नियमान्न भवति इति । परिसिपास-
तीति । षोऽन्तकर्मणि । “आदेच उपदेश” (६।१।४५) इत्यात्वम् । “इण्कोः”
(८।३।१७) इति पत्वम् । “एकाच” (७।२।१०) इत्यनिट् ।

शैपिकादित्यादं भाष्यम् । सन् सङ्घेऽन्योऽप्यनिष्टः प्रत्ययो वर्णयते । अपत्यादिचतुरर्थ्य-
न्तादन्योऽर्थः शेषः । तत्र भवः शैपिकः अघ्यात्मादित्वाद्भ्रम् । तस्माच्छैपिकात् प्रत्ययात्
शैपिकः सरूपः प्रत्ययोनेहः । यथा शालायां भवः शालीयो घटः “वृद्धाच्छः” (४।२।११४)
तत्र भव इत्यर्थे पुनः छो न भवति । विरूपस्तु भवति, ग्रहिच्छन्ने भवः ग्राहिच्छन्ः

१. स इति नास्ति क० पु० ।

२. एवमिच् इति क० पु० ।

३. तत्र भव इत्यारभ्य—वृद्धाच्छ इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

तत्र भावः (५।३।५३) इत्यण् । तत्र भव आहिच्छत्रीयः तथा मतुबर्थे भवो मतुबर्थीयः । गहादित्वाच्छः । तस्मात् सरूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो नेष्ट । मतुवर्थोऽस्यास्ताति मतुवर्थिकः । “अत्र इनि ठनी” (५।२।११५) इति ठन् । यथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः । सोऽस्यास्तीति पुनष्टञ् । विरूपस्तु स्यादेव दण्डिमती शालेति । तथा सन्नन्तान्न सनिष्यते । सरूप इत्येव । सारूप्यं च सनोऽर्थद्वारक मादृश्य विवक्षितम् । तेनेच्छासन्नन्तात् पुनः सन्न भवतीति भावः । (अत्रापि^१ सरूप इति विशेषणमपेक्ष्यते इति सूचयंस्तस्य व्यावर्त्यमाह—) स्वार्थसन्नन्तादिति । अत्र सनः स्वार्थिकत्वाद् इच्छायाः अनुकत्वादिति भावः । (योऽपि^२ निन्दाजुगुप्तादौ मन् सोऽपि स्वार्थिक एवेति भावः) । जुगुप्सिपते इति । “गुप्तिज्किद्भ्यः सन्” (३।१।५) तत् परस्य आर्धघातुक्त्वाद् इट् । अतो लोपः । मीमांसिपते इति । “मान्ब्रदानशान” (३।१।६) इत्यादिना सन् । अत्राहुः—प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्तिरिति पक्षे वाचनिको निषेधः । जातिपक्षे तु^३ सकृल्लक्षणं प्रवर्तत इति तत्प्रवृत्तेः प्राक् तत्प्रत्ययान्ता प्रकृतिर्न सभवतीति । तदन्तात्तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादोऽयमिति ॥ ४७५ ॥

• पृथ्वीमण्डलमौत्तिमण्डनमण्डनः शेषवशाभलो-
त्तसः धीनरसिहसूनुरभवत् इत्यन्तवाचस्पतिः ।
तसूनोः कृतगूढभावविवृत्तौ सत्प्रक्रियव्याकृतौ-
श्रीकृष्णस्य कृत्तौ समासिमगमत् व्याख्या सन्नन्ताश्रया ॥ १ ॥ इति ॥

॥ इति सन्नन्त-प्रक्रिया ॥

या पाण्डितो परिडत्तकार्यकर्त्री सा पाण्डिता किल्विपशेषहन्त्री ।

श्रीपाण्डितापाण्डितपूज्यकर्त्री सापा ण्डितो पाण्डितसिद्धयेऽस्तु ॥ २ ॥

॥ सन्नन्त ४०० ॥

१. अत्रापित्यारभ्य—इत्याहेत्यन्तो नास्ति () रेखाङ्कितः क० पु० ।

२. योऽपीत्यारभ्य—भाव इत्यन्तो नास्ति () रेखाङ्कितः क० पु० ।

३. पक्षे इति नास्ति क० पु० ।

अथ यङन्तप्रक्रिया

४७६. धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् [३।१।२२]

हलादियों धातुरेकाच् तस्मात् पौनः पुन्ये भृशार्थे च यङ् प्रत्ययः स्यात् ।
 “रुचिस्रत्रिमूच्यटथत्यंशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः” (वा०) । धातोरित्युक्तेः
 मोपमर्गान्न । प्राटति भृशम् । रुचिशुभ्योर्यङ् न ।

धातोरिति । एकाच इति बहुव्रीहिः हलादेरिति विशेषणसामर्थ्यात् धातुश्चान्य-
 पदार्थं इत्यालोच्य व्याचष्टे—हलादियं इत्यादि । तस्मात् पौनः पुन्ये भृशार्थे
 चेति । अनेन क्रियासमभिहार व्याचष्टे—प्रकृत्यर्थं विशेषणं चेतत् । पौनः पुन्ये भृशार्थे च
 वर्तमानाद्धाताः तद्विशिष्टक्रियायाच'वादित्यर्थः । क्रिया हि धातुवाच्या पौनःपुन्यादि
 विशिष्टापि क्रिया क्रियैव भवति । यङ् प्रत्ययः स्यादिति । स चानिदिष्टत्वात् स्वार्थे
 भवति । समभिव्याहारस्तु द्योत्यः । यथा शुक्लतर इति । प्रकृत्यर्थस्यातिशयद्योतनाय
 स्वार्थं एव तर'वादयस्तद्वत् । तत्र यद्यपि विप्रकीर्णानां बहूनां पदार्थानां मूर्तानामेक-
 कालानामेकत्र राशिकरण समुदायभावापत्तिर्मुख्यः समाहारः क्रियासु न संभवति ।
 यतो धातुवाच्या समूहस्य प्रधानक्रिया निवृत्तभेदेनैवेति सम-हारो नास्ति—
 अधिश्रयणादीनां तु गुणक्रियाणां युगपदेकधातुवाच्यत्वेऽपि क्रमजन्यत्वादुत्पन्ना-
 पयगंत्वेन युगपदवस्थानाभावात् अमूर्त्तत्वाच्च समभिहारासम्भवः, अतो मुख्यस्य समभि-
 हारस्य धात्वर्थविषयेऽसम्भवात् पौनः पुन्यं भृशार्थश्च गौणः संगृह्यते । तत्र यथा
 द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यवेतानां समाहारो भवति तद्वत् क्रियाणां क्रियान्तरैरव्यवेता-
 नामेतदुभय भवतीति । तत्र प्रधानक्रियाणां पौनः पुन्यं समभिहारः पुनः पुनरनुष्ठेयमानं
 हि तत्प्रधानक्रियैव च पुनः पुनरनुष्ठेयते । अवयवक्रियाणां तु भृशार्थता
 समभिहारः । वृद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सेति विवेकः । सूचीत्यादि ।
 सूच पेशून्ये । सूत्र श्रवमोचने । मूत्र प्रसवणे । अट गती । ऋ गती । अश भोजने ।
 अश् व्यामी द्वयोरपि ग्रहणमिति हरदत्तादयः । उणुञ् आच्छादने । तत्र अयश्चुण-
 दिष्यन्ता अनेकाचः अटथरथंशस्त्वहलादयः उणुञ् चानेकाच् अहलादिश्चेत्य-

१. इति व्याचष्ट इति क० पु० ।
२. क्रिया धर्चादिति क० पु० ।
३. होति नास्ति क० पु० ।
४. तन्भावय इति क० पु० ।
५. निर्वयभेदेनेति क० पु० ।

४७७. नित्यं कौटिल्ये गतौ [३ । १ । २३]

गत्यर्थान् कौटिल्ये एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे ।

४७८. लुपसदचरजपजभदहशगभ्यो भावगह.याम् । [३ । १ । २४]

एभ्यो धात्वर्थगर्भायामेव यङ् स्यान्न क्रियासमभिहारे । भृशार्थभाव-
गर्भयोर्मिश्रणेऽपि लुपादेः स्यादिति केचित् । “सन्त्यङोः” (६ । १ । ९)
इति द्वित्वम् ।

प्राप्ते' वचनम् । एतच्चोर्णाणुवद्भावमनां त्व द्रुतम् । तस्यैवायं प्रयोजनप्रपञ्चो
ज्ञेयः । सौत्रस्य धातुग्रहणस्य प्रयाजनमाह—धातारित्युक्तरिति । प्राटतीति । अत्र
धातुपसर्गसमुदायस्य) विशिष्टक्रियावचनत्वान् समुदायाद् यङ्—उपसर्गस्यैव द्वित्वादिः
स्यात् । ननु यदि सोपसर्गस्यैव क्रियासमभिहारवृत्ति प्राटाटयते, उपपत्तीपद्यते इत्यादौ
यङ् न स्यात् । योऽत्र धातुर्न स क्रियासमभिहारे, योऽसौ क्रियासमभिहारे न स धातु-
रिति । तस्माद् धातुरेव समभिहारविशिष्ट क्रियावचनः । उपसर्गस्तु सनिधिमात्रेणो-
पकारः । एवं च सोपसर्गान्नास्ति प्रसङ्गः । धातुग्रहणं त्वार्धधातुकसञ्ज्ञार्थमेवानु-
पङ्गिकी तु सोपसर्गनिवृत्तिरित्याहुः । अचशुभोरिति । रुच दीप्तौ । शुभ शोभायाम् ।
यङ् नेति' । अत्रभिधानात् । अत्र'भृश शोभने । भृश रोचते यङ् नेष्यते इति भाष्यवृत्त्यादौ
भृशार्थोपादानान् पौनः पुन्ये न निषेधः इति प्रतिभाति । इदमेवाभिप्रेत्य माधवव्योपदे-
नाभ्यां शोशुभ्यते । रोच्यते इत्युदाहृतम् । शोभते इति शब्द्विकरणस्योदाहरणात्तो-
दादिकस्य यङ् न निषिध्यते इति कृष्णप्रबोधः ।

नित्यं कौटिल्ये' । गताविति धातोर्विशेषणम्, गतौ वर्तमानाद्गतोरिति । गति-
वाचित्वाच्च गतौ वृत्तिरित्याशयेन व्याचष्टे—गत्यर्थोदिति । कौटिल्यं च सन्निधानाद्
गतिविषयमेव गम्यते । नित्यग्रहणं च न तावद् विकल्पस्य निवृत्त्यर्थम् अप्रकृतत्वात्,
अनभिधानादेव वाक्यस्याप्रसङ्गाच्च किं तु विषयनियमार्थं गतिकौटिल्य एव यङ्
यथा स्यात्, अर्थान्तरे मा भूदिति व्याचष्टे—कौटिल्य एव यङ् स्यात् इति नियमस्य
व्यवच्छेदमाह—लुपसदेति ।

लुपसदेति । लुप्लू विशरणागत्यवसादनेपु । चरगतिभक्षणयोः । जपव्यक्तायां

१. इत्येवप्राप्तस्य विराशयेति क० पु० इत्यप्राप्ते इत्यारभ्य—समुदायस्येत्यन्तो रेखाङ्कितो
() नास्ति क० पु० ।
२. योऽसौ क्रियासमभिहारे न स धातुरिति नास्ति क० पु० ।
३. यङ्नेति क० पु० ।
४. अत्रेत्यारभ्य—कृष्णप्रबोध इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।
५. नित्यं कौ इत्येव क० पु० ।

४७९. गुणो यङ्लुको। [७ । ४ । ८२]

अभ्यासस्य गुणः स्यान् यङि यङ्लुकि च परे । धातुत्वाच्छलडादयः ।
डित्त्वादात्मनेपदम् । णिलोपः । पुनः पुनरतिशयेन वा सूचयति सोसूच्यते ।

४८०. यस्य हला [६ । ४ । ४६]

हलः परस्य यकारस्य लोपः स्यादार्षधातुके । असोसूचिष्ट । स्रस्रचा-
ञ्चक्रे । सोसूच्यते । सोमूच्यते । द्वितीयस्य द्वित्वम् । हलादिः शेषः ।

वाचि । जभ गात्रविनामे । दह् भस्मोकरणे । दश दशने । गृ निगरणेयङ् नास्त्यनभिधा-
नादित्याह—भावोऽत्र धात्वर्थ इत्यर्थं व्याचष्टे—धात्वर्थगर्हयामिति । इहापि
विषयनियमार्थं^१ नित्यग्रहणामनुवर्तते इत्याशयेनाह—एवेति । व्यवच्छेदं दर्शयति—
नेत्यादि । मिश्रणेऽपीति । केचिदिति । अयोगव्यवच्छेदोऽत्र विवक्षितो न त्वन्ययोगव्य-
वच्छेद इति मन्यमाना इति भावः ।

गुणो यङ् । यङ्साहचर्यात् लुगपि यङ् एव गृह्यते । अन्वस्मिन् लुकि अभ्यासोऽपि
न संभवतोत्यालोच्याह—यङ्लुकि चेति । “न लुमता” (१ । १ । ६३) इति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न स्यादिति लुग्रहणम् । धातुत्वादिति । “सनाद्यन्ता धातवः”
(३ । १ । ३२) इत्यनेन । डित्त्वादात्मनेपदमिति । “अनुदात्तडित्” (१ । ३ । १२)
इत्यनेन । यद्यपि धातुर्न डित् किन्तु तदवयवो यङ् एव न चासौ धातुः अवयवे च डित्त्वं
गुणादिनिषेधे चरितार्थत्वान्न समुदायविशेषकमपि । तथापि डित्त्वादात्तोऽरिति तत्र
व्याख्यातत्वान्न दोष इति शेषम् । णिलोप इति ।

“शोरनिटि” (६ । ४ । ११) इत्यनेन । अयं च सूचिय इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ
भवति । ततः सूच्य इत्यस्यैकाचो द्वित्वं भवति । एकाचो द्वे इत्यत्र द्वितीयमचमवधी-
कृत्य यावानेकाचसमुदायस्तस्य द्वित्वमिति स्थितेः । सूचिकटाहन्यायेन वात्तिकोक्तं
यङ् तावदुदाहरति । सोसूच्यते इति । सूच पेसून्वे अदन्तोऽस्मात् चुरादेरिञ् । “अतो
लोपः” (६ । ४ । ४८) यङ् । णिलोपः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । अभ्यासस्य गुणः ।
अपोपदेशत्वान्न धातोः पत्वम् । पापदेशलक्षणे एकाच इति विवक्षणात् । सूच्यादीनां
चादन्तत्वेनानेकाचत्वात् लट्^२ । चात्मनेपदम् । शन् । प्रतो गुणो सोसूच्येत । सोसूच्य-
ताम् । असोसूच्यत ॥ ॥

पस्य हलः । हलः पश्यति । यकाराकारसङ्घातग्रहणम् श्रुतस्याकारस्याविव-

१. विषये नियमार्थमिति क० पु० ।

२. प्रित्वादिति क० पु० ।

३. पत्तद् इति क० पु० ।

४८१. दीर्घोऽकितः [७ । ४ । ८३]

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद् यङि यङ्लुकि च । अटाटघते अशा-
श्यते ।

क्षायाः कारणाभावात् । तेन ईर्ष्यिता । भव्यता । अहर्ष्यात् इत्यादौ यकारमात्रस्य न
भवति । अत्र संघातग्रहणोऽपि हल इति पञ्चमीनिर्देशात् 'आदेः परस्य' (१।१।५४)
इति यकारमात्रस्य लोपः । अकारस्य तु 'अतो लोपः' (६ । ४ । ४८) इति पृथगेव
लोपः । तथा च तस्य स्थानिद्वत्वात् पापचक^१ इति—अतो लोपे वृद्धिर्भवतीत्याकरः ।

आचार्यास्तु—नाप्राप्तेऽतो लोपे आरभ्यमाणोऽयं समुदाय लोप एवेति मन्यन्ते ।
एतच्च यङ्लुगन्ते प्रपञ्चयिष्यामः । यदि संघातस्य लोपः कथमुच्यते यकारस्येति ।
सत्यम् । नायं कारप्रत्ययः किं तु क्रियते इति कार इति कर्मणि घञ् । तेन कारशब्दे
कर्मकारयः । यश्चासौ कारश्चेति । उच्चार्यमाणस्य यशब्दस्येत्यर्थः^२ । एतच्च लकार-
स्थावरणेनेत्यत्र निपुणतरं निरूपितमस्माभिः । असोसूचिष्टेति । लुङि सिच इट् । पत्वम् ।
ष्टुत्वम् । प्रत्ययान्तादाम् । सोमूचाञ्चक्रे^३ । सोसूचिता । सोसूचिषीष्ट । सासूचिष्यते ।
असोसूच्यत^४ इति । एव परेषामपि ॥ ॥

दीर्घोऽकितः^५ । अभ्यासस्येति । दीर्घश्च्युत्वाच्चश्चेत्युपस्थानादजन्तस्येति^६ बोध्यम् ।
अकितः^७ किम् ? जङ्गम्यते । ननु चापवादत्वात् पूर्वं नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव न भवि-
ष्यति । एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति—'अभ्यामविकारेष्वपवादाः उत्सर्गान् विघोन् न
बाध्यन्ते' (५) इति । तेन मीमांसते इत्यादौ दीर्घोऽस्त्वं न बाध्यते इति दिक् ।
अटाटघते । अशाशयते इति । अटेरशेश्च यङि द्वितीयस्य टघ श्य इत्यस्य द्वित्वम् ।
यनोपेऽकारस्य दीर्घविधिसामर्थ्याद् ह्रस्वो न । षडि च । अरायते इति । गुणो रपरे
च कृते यंशब्दस्य द्वित्वम् । "नन्दाः" (६ । १ । ३) इति निषेधो यकारपररेफस्येत्य-
नेनापेक्षते । ह्लादिशेषेण यलोपे दीर्घः । ऋणोऽनूयते इति । "अजादेः" (६ । १ । २)
इति नुशब्दस्य द्वित्वम् । रेफस्य तु 'नन्दाः' (६ । १ । ३) इति प्रतिषेधः । द्वित्वे च
एत्वमसिद्धम् । 'पूर्वांसिद्धयमादित्वे' (५०) इत्येतच्चानित्यम् "उभौ साभ्यासस्य"

१. पाचक इति क० पु० ।
२. परवा शब्दस्येति क० पु० ।
३. सोमूचाञ्चक्रे इति क० पु० ।
४. असोसूच्यत इति नास्ति क० पु० ।
५. दीर्घो कित् इति क० पु० ।
६. उपधास्यान्नादिति क० पु० ।
७. अङ्कित इति क० पु० ।
८. प्रा० ३० क० पु० ।

४८२, यङि च [७ । ४ । ३०]

अर्त्तः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद् यङि । यकारपरस्य रेफस्य न द्वित्व-
निषेधः । अरार्यते । ऊर्णो नूयते । “धुमास्थागाजहातिसां हलि” (६।४।६६)
ततो द्वित्वम् । गुणः । देदीयते । अतो लोपः । अदेदीयिष्ट । देधीयते ।
मेमीयते । तेष्ठीयते । जगीयते । पेपीयते । जेहीयते । सेपीयते । “विभापाश्वेः”
(६ । १ । ३०) शोशूयते । शेश्वीयते । सास्मर्यते । “रीङ् ऋतः”
(७ । ४ । २७) चेक्रीयते । सुटो बहिरङ्गत्वात् न संयोगादित्वेन गुणः ॥

(८ । ४ । २१) इति ज्ञापकात् । देदोयते इति । दोदेद्दाण्दात्रा रूपम् । आद्ययोः
“आदेच” (६ । १ । ४) इत्यात्वे परत्वाद् द्वित्वे परत्वात्ततो द्वित्वेऽभ्यासस्य गुणः ।
अवेधीयिष्टेति । हल इत्युक्तेर्यस्य न लोपः । अतो लोपः । देधीयते इति । धाञ्घेतोः ।
मेमीयते इति । मामाङ्मेडाम् । पेपीयते इति । ईस्वे सिञ्जुकि च लुग्विकरणस्या-
ग्रहणात् पाने पापायते । अपासीदित्येव । सेपीयते इति । पोऽन्तकर्मणि । “आदेच”
(६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । ईस्त्वम् । गुणः । ‘ इण्को. ’ (८।३।५७) इति पत्वम् ।
शोशूयते इति । प्राक् सप्रसारणे कृते द्वित्वम् । “अकृतसार्वं” (७ । ४ । २५) इति
दोषं । सास्मर्यते इति । “यङि च” (७ । ४ । ४०) इति गुणे द्वित्वम् । हलादि-
शेषः । “दोषोऽङ्कितः” (७।४।८३) सचेस्क्रायते इति । “संपयुपेभ्यः” (६।१।२३७)
इति सुट् । अत्र पठ्यते सुटो बहिरङ्गत्वात् न संयोगादित्वेन गुण इति । तच्चिचन्त्यम् ।
परत्वाद् रीङ् कृते ततो द्वित्वे “अभ्यासव्यवायेऽपि” (वा०) इत्यभ्यामात् परस्य
सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति कथं गुणप्राप्तिरिति ?

न च संकृत इत्यस्यामेवावस्थायां द्वित्वात् परत्वात् सुटि कृते रीङ् प्रवृत्तेः प्रागस्ति
संयोगादित्वम् इति शङ्कनीयम् । “अभ्यासव्यवायेऽपि” (वा०) इत्यस्यारम्भेणा-
दभ्यासयोः वृत्तयोरेव सुट्, न प्रागिति साधितत्वात् । अत एव सचस्करतुरित्यत्र
संयोगादिस्वाभावात् गुणः न सिद्धयतीति मयोगोपधग्रहणम् कर्तव्यमित्युक्तम् ।

न च भाष्यकृता पूर्वं धातुरूपसंगेरोति सुटोऽन्तरङ्गत्वोक्तेः समुट्कस्यैवाभ्यासा-
भ्युपगमात् परत्वाद् रीङ् वाधित्वा कथञ्चित् प्रतिपदोक्तत्वमात्रित्य च सङ्क इत्यव-
स्थायां गुणप्राप्तिरिति वाच्यम् । तन्मते सुटो बहिरङ्गत्वात् इति परिहारविरोधात् ।
तस्माद् भ्रान्तप्रक्षेपोऽयम् । अत एव प्राचां नायं ग्रन्थः स्पृष्ट इत्यालोचयामः ।

४८३. सिचो यङि [८ । ३ । ११२]

सिचः परस्य वो न स्यात् यङि ।

४८४. गो यङि [८ । २ । २०]

गर्हितं गिलति निजेगिल्यते । लोलुप्यते । सामद्यते ।

४८५. न कवतेर्यङि [७ । ४ । ६३]

कवतेर्भौवादिकस्याभ्यासस्य चुत्वं न स्याद् यङि । कोक्यते । कवते-
निर्देशान् कौतिकुवत्योरचुत्वमेव । चोक्यते ।

सिचो यङि । उपसर्गाभ्यासनिमित्तपत्वापवाद इति । अभ्याससकारस्य
“उपसर्गात्” (८।३।६५) इति ‘सुनोति’ (८।३।६५) इति प्राप्त धातुसकारस्य तु
“स्यादिष्वभ्यासेन” (८।३।६४) इति प्राप्तं पत्वग्नेन निपिध्यते इत्यर्थः ।
निसेसिच्यते इति । पिच क्षरणे । वक्रं व्रजतीति । सोऽल्पोयस्याऽध्वनेः गतागतानि
करोति कुटिलां गतिमभापयन्नेवमुच्यते । वात्रज्यते इति । व्रज गती । “नित्यं
कौटिल्ये गती” (३ । १ । २३) इति यङ् । ह्लादिः शेष । दीर्घः ।

गो यङि । अनाश्रितार्थं ग् इति रूपमात्रमनुक्रियते । यङीति संबन्धात्त-
त्कालं धातुत्वावगतिः । आश्रितार्थानुकरणे तु क्तिर् इत्यादिवत् ‘ऋत इद्धातोः’
(७ । १ । १००) इतीत्वे गिर इति भवितव्यम् । गहितमिति क्रियाविशेषणम् । एवं
हि भावस्य गर्हां दर्शिता भवति । गिलनस्य गहितत्वम् । विकृतास्यचेष्टादिकृतम् ।
जेगिल्यते इति । “लुपसद” (३ । १ । २४) इत्यादिना यङ् । “ऋत इत्”
(७ । १ । १००) इतीत्वम् । रपरत्वम् । द्वित्वाभ्यासकार्येण “हलि च” (८।२।७७)
इति दीर्घस्यासिद्धत्वात् पूर्वमनेन लत्वम् । ततो रेफान्तत्वाभावात् दीर्घो न ।

न कवतेरिति । कोरित्येव वाच्ये विकरणनिर्देशे प्रयोजनमाह—कवतेरिति
निर्देशादिति । शब्दविकरणस्य निर्देशान् भौवादिकः कुड् शब्दे इति गृह्यते । कौतिः
कुशब्दे इत्यदादिः कुवतिः । कूड् शब्दे तुदादिश्च न गृह्यते इत्यर्थः । यद्यपि
कोरित्युक्तेऽपि तीदादिकस्य दीर्घान्तस्य प्रहणप्रसङ्गो नास्ति । तथापि कौतिव्यावृत्त्यर्थम्
शब्दनिर्देशः क्रियमाणः कुवतिमपि व्यावर्तयतीति भावः ।

१. गहितत्वमित्यारभ्य—दीर्घो नेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. न कवेति क० पु० ।

३. करणेति क० पु० ।

४८६. नीग्वञ्चुस्त्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् [७।४।८४]

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद् यङ् यङ् लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीसंस्थते इत्यादि ।

४८७. नुगतोऽनुनासिकान्तस्य [७ । ४ । ८५]

अनुनासिकान्तस्यादन्ताभ्यासस्य नुगागमः स्याद् यङ् यङ् लुकोः । नुकूपदान्तवद्वाच्यः । अश्ल्यप्यनुस्वारः । “वा पदान्तस्य” (८।४।५९) इति वा परसवर्णः । यंयम्यते । यँयम्यते । वंवम्यते । वँवम्यते । तंतन्यते । तन्तन्यते । अत इति तपरत्वान्नेह भाम क्रोधे । वाभाम्यते । “ये विभाषा” (६।४।४३) इत्याच्चम् । जाजायते । जञ्जम्पते । एवं सन खन । कुत्वम् । जङ् घ्न्यते । “हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः” (वा) । जघ्नीयते ।

नीग्वञ्चु । वञ्चुकसपतपदयो गत्यर्थाः । संसुध्वसुभ्रंसु अधःपतने । स्कदिर् गतिशोषणयोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । अभ्यासस्य स्वतः कित्वं न सम्भवति— इत्यागमकित्वाश्रयो निषेधो भवतीति भावः । नलोप इति । “अनिदिताम्” (६।४।२४) इत्यनेन । वनीवच्यते । नीकोदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ह्रस्वगुणौ न । आदिपदाद् दनीध्वस्यते । वनोभ्रश्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते ॥ ॥

नुगतो । अनुनासिकस्येत्यङ्गस्य विशेषणम् । अनुनासिकान्तस्याङ्गस्यावधवो-ऽभ्यासाऽदन्तस्तस्य नुगित्यर्थः । नुकूपदान्तवद् वाच्य इति । अयं भावः इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम् यदन्तविधिर्नैव सिद्धेस्तत् क्रियते तस्यानुस्वारस्य यो घर्मः सोऽस्य यथा स्यादिति । एव चानुनासिकेति^१ लुप्तपट्टीकं पृथक् पदम् अभ्यल्प्यनुस्वार इति नुगित्यनेनानुस्वार उपलक्ष्यते । स्थानिना हि आदेशो लक्ष्यते तेनाभ्यल्प्यनुस्वारो । भवतीत्यर्थः । यंयम्यते इति । यम उपरमे । परसवरांपत्ते सानुनासिका यवलाः । अत इति तपरत्वान्नेह । तपरकरणसामर्थ्याद् भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य प्रतिषेधो ज्ञायते । नहि सांप्रतिकोऽभ्यासे दीर्घोऽस्ति सर्वत्र ह्रस्वविधानादिति भावः । वाभाम्यते इति । अभ्यासस्य ह्रस्वे कृते “दीर्घोऽकितः” (७।४।८३) इति दीर्घः । जाजायते इति ।

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. दनीध्वस्यते इति क० पु० ।

३. तु इत्यधिकः क० पु० ।

४८८. जपजभदहदशभञ्जपशां च [७।४।८६]

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्-यङ् यङ्लुकोः । गहितं जपति जञ्जप्यते । पशतिस्तालव्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः । कुटिलं पशति पम्पश्यते इत्यादि । लवयान्ताभ्यासस्य नुग्वेति केचित् । चञ्चन्यते । यञ्च्यते । चाचल्यते । मामच्यते । ददञ्च्यते । दादच्यते ।

४८९. चरफलोश्च [७।४।८७]

अनयोरभ्यासस्यांतां नुक् स्याद् यङ् यङ्लुकोः ।

४९०. उत्परस्यातः [७।४।८८]

चरफलोः प्रकृतेरकारस्य उत् स्याद् यङ् यङ्लुकोः । चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते ।

दीर्घः । जाजायते इति । जन जनने । एवमिति । सासायते । ससन्त्यते । चाख्यायते । चङ् खन्यते । कुत्वमिति^१ । “अभ्यासाच्च” (७।३।५५) इत्यनेन । जङ् घन्यते इति । हन हिंसागत्योः । द्वित्वे । हलादिः शेषे च कुत्वम् । घ्नीभावो वक्तव्य इति । यद्यपि घ्नीभावेऽपि कृते कुत्वेन जेघ्नीयते इति सिध्यति ; तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नीभावः क्रियते । अत्र न दिग्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्वित्वं वाध्यते विषयभेदात् । तथाहि यङन्तस्य नित्यं द्वित्वं प्रकृतिमात्रस्य घ्नीभाव इति ॥ ४८७ ॥

जपजभ । जप व्यक्तायां वाचि जभ गात्रविनामे । दह भस्मीकरणे । दश दशने । भञ्जो धामर्दने । पश गतौ । सौत्रः । जञ्जप्यते इति । “लुपसद” (३।१।२४) इत्यादिना यङ् । पशेः “नित्ये कौटिल्ये” (३।१।२३) इति । जभेस्तु “धातोरेकाच” (३।१।२२) इति यङ् द्रष्टव्यः । चञ्चल्यते । चल चलने । मव ग्रन्थने । दय गति-हिंसादानेषु । सर्वत्र नुग्भावेऽभ्यासदीर्घः ।

चरफलोश्चेति । चर गतिभक्षणयोः । त्रिफला विशरणे । फलनिष्पत्ती द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते ।

उत्परस्यातः । अभ्यासस्य प्रकृतत्वात् तत एव परो धातुर्गृह्यते इत्याह—प्रकृते-रत इति । चञ्चूर्यते इति । “हृति च” (८।२।७७) इति दीर्घः । आन्तयन्तो मात्रिकस्य मात्रिके सिद्धे उरदिति तपरत्वम् चञ्चूर्तीव्युपधागुणनिवृत्यर्थम् । एतच्च तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते ।

१. तु इत्यधिकः क० पु० ।

२. जभ इति क० पु० ।

४९१. रीगृदुपधरय च [७ । ४ । ९०]

धातोर्ऋदुपधस्याभ्यासस्य रोगागमः स्याद् यङि यङ्लुकि ।

४९२. क्षुम्नादिपु च [८ । ४ । ३९]

क्षुम्नादात्राकृतिगणे णत्वं न स्यात् । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । “कृपो रो लः” () इत्युभयत्र लत्वम् । चलीकल्लप्यते । “रीगृत्वत” इति “संयोगार्थं वचनम्” वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ।

४९३. स्वपिस्यमिव्येजां यङि [६ । १ । १९]

एषां यङि संप्रसारणं स्यात् । सोसुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

४९४. न वशः [६ । १ । २०]

वष्टेर्यङि संप्रसारणं न स्यात् । वावश्यते ।

क्षुम्नादिपु च । आकृतिगण इति । अविहितलक्षणश्च सत्व^१निषेधो क्षुम्नादौ^२ द्रष्टव्यः । जरीगृह्यते इति । ग्रह उपादाने । यङि ‘ग्रहिज्या’ (६।१।१६) इति संप्रसारणे ऋदुपधत्वाद् रोगागमः । ‘कृपो रो लः’ (८।२।१८) इत्युभयत्र लत्वमिति रोगादिरभ्यासावयवोऽपि कल्पिग्रहणेन गृह्यते । अवयवावयवोऽपि समुदायं प्रत्यवयवत्वेन गृह्यते लोके यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरिति । प्रतिलक्ष्यं लक्षणां प्रवर्तते इत्याश्रीयते इति भावः । तथा ह्युच्यते—“अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।” वरीवृश्च्यते इति । ओत्रश्चू छेदने । प्रच्छ शोप्तायाम् । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् ।

स्वपिस्यमिव्येजामिति । त्रिप्वप् शये । स्यमु शब्दे । व्येञ् संवरणे । सोसुप्यते इति । संप्रसारणे पूर्वरूपे च द्वित्वम् । अभ्यासस्य गुणः । “इराको.” (८।३।५७) इति पत्वम् । सेसिम्यते । अपोपदेशत्वान्न सः । वेवीयते इति । ‘हलः’ (६।४।२) इति वा “अकृतसार्वधातुकयोः” (७।४।२५) इति वा दीर्घः ।

न वशः । वश कान्तौ । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति प्राप्तं संप्रसारणं निषिध्यते ।

१. अविहितलक्षणश्च निषेध इति क० पु० ।

२. अत्रादाविति क० पु० ।

४९५. चाय। की [६। १। २१]

चायते: की स्याद् यङि । चेकीयते ।

४९६. ईत्राध्मोः [७। ४। ३१]

एतयोरी अन्तादेशः स्याद् यङि । जेत्रीयते । देर्धीयत ।

४९७. अयङ् यि ङ्ङिति [७। ४। २२]

शीङोऽयङादेशः स्याद् यादौ ङ्ङिति । ङिच्चादन्त्यस्य । शाशय्यते ।

अम्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । ङोऽङ्गीक्यते ।

इति यङन्तः क्रिया

चायः की । चायू पूजान्तशामनयोः । दोषोच्चारण यङ्लुगर्थम् । अत एव 'न लुप्तता' (१।१।६३) इति प्रत्ययनक्षरप्रतिषेधोऽपि तत्र न प्रवर्तते । चेकीयत । "कुहोऽनुः" (७।४।६२) ।

ईत्राध्मोः । त्रा गन्धोपादाने । ध्मा अग्निशब्दसयोगयोः । दोषोच्चारणं प्रक्रिया-लाघवार्यम् । जेत्रीयते इति । ईत्वे कृते द्वित्वे गुणः ।

अयङ् यि ङ्ङिति । शाशय्यते इति । शोङ् स्वप्ने । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङा-देशे कृते द्वित्वम् । "दोषोऽङ्कितः" (७।४।६३) । ङोऽङ्गीक्यते इति । ङोऽङ्गीक्यते । "ह्रस्वः" (७।४।५६) इत्यम्यासोकारस्य उकारः । "गुणो यङ्लुकोः" (७।४।६२) इति तस्योकारः ॥

पुंश्रीमग्दलमीलिमण्डनमणिर्यः शेषवशामतो-

सप्तः श्रीनरमिहमनुरभवन् प्रत्यत्रवाधस्पर्तिः ॥

सन्तूनोः कृतगूढमोऽविबुनौ सन्प्रक्रिया-सकृती

श्री कृष्णस्य कृती सामासिमगमन् वृशस्या यङन्ताश्रया ॥ १ ॥

यङन्त-२०० ।

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया

४६८. यङोऽचि च [२ । ४ । ७४]

यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात् । चकारादन्यत्रापि बहुलं लुक् स्यात् । अनङ्गकार्यत्वात् “न लुमता” (१।१।६३) द्वित्वानिषेधः । यङ्लुकि सत्यन्तरङ्गात् द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च कृते धातुत्वात् तिवादिः । ततश्चित्ताश्रितं कार्यं ज्ञेयम् । “चर्करीतं च” (वा) चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं ततः परस्मैपदि अदादिषु ज्ञेयम् । शपो लुक् ।

यङोऽचि च । यङ् साहचर्यादजति प्रत्ययो गृह्यते न प्रत्याहारः । अत एव “इट् ईटि” (८।१।२८) इत्यत्रेता साहचर्यादडप्यागम एव गृह्यते न धातुरित्याशयेनाह—अचि प्रत्यय इति । परसप्तमी चेयं तेनात्र सनिमित्तो लोपः इति लोलुवादौ “न धातुलोप” (१।१।४) इति गुणादिनिषेधसिद्धिः । अचि लुग्विधानं च ज्ञापकं सर्वं धातवः पचाद्यजन्ता इति । चकारो बहुलग्रहणानुकार्यणार्थं इत्याह—चकारादिति । ये तु छन्दसोत्यनुकार्यन्ति तेषां भाषाया यङ्लुक् न सिद्धयेदिति भावः । यथा चेतत्तथोत्तरत्र वक्ष्यते । अन्यत्रापि विषयसप्तमी न परसप्तमी । बहुलग्रहणादेव । तेनानुत्पन्न एव प्रत्यये लुक् । ततश्च मोमोदिता । नोनावेत्यादौ “न धातुलोप” इति गुणवृद्धौ न निषिद्धयेते । आर्धधातुकस्य धातुलोपं प्रत्ययनिमित्तत्वादिति भावः ।

ननु यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् “सन्त्यङोः” (६।१।६) इति द्वित्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—अनङ्गकार्यत्वादिति । सन्त्यङोरिति पठ्ठी, व्याख्यानः । सन्तन्तस्य यङन्तस्य च द्वित्वं विधीयते । ननु तयोः परतः पूर्वस्येत्यनङ्गकार्यत्वादित्युक्तम् । नत्वङ्गाधिकारेऽविहितत्वादिति प्राचीकं विश्वसनीयम् । न लुमताङ्गस्येति नाङ्गाधिकारः प्रतिदिश्यते इत्याकरे स्थितत्वात् । न चैवमपि

शित्पा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणो न च ।

यत्रैकाच् ग्रहणं चैव पञ्चेतानि न यङ्लुकि ॥

इति स्मृतेरेकाच् इति विधीयमानं द्वित्वं न स्यादिति वाच्यम् । “गुणो” यङ्लुकोः” (७।४।८२) इति ज्ञापनात् द्वित्वस्यानिषेधात् । अत एवाधुनिका यत्रैकाच् ग्रहणं किञ्चिदिति पठित्वा किञ्चिदेव कार्यं निर्दिश्यते न सर्वमिति द्वित्वानिषेधः इति व्याख्याते ।

१. नेति पाठो नास्ति क० पु० ।

२. गुणो यङ्लुकोः इति घाट्टयं तत्रैकस्याधिकः पाठः क० पु० ।

प्रक्रियाक्रमं दर्शयति—यद्भुक्तिं सतांति । अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्नेष्वेव लडादिपु प्रथमोपनतयङ्पेक्षत्वात् द्वित्वं लडादिभ्योऽन्तरङ्गमित्यर्थः । अत एव युगपत् प्राप्य-भावात् परत्वादिति नोक्तम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्व तूभयोरविशिष्टम् । अभ्यास-कार्ये चेति । अन्तरङ्गत्वादित्यपेक्षते । धातुत्वादिति । प्रत्ययलक्षणैर्नतेन सर्वविधिम्यो लुग्विधेः बलोयस्त्वादतपेक्षत्वादल्पापेक्षत्वादुत्पन्नमात्रस्यैवादी यङो लुक् । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वावशिष्टस्य प्रकृतिमात्रस्य द्वित्वादीत्युक्तम् । ततश्चाटैर्यङ्-लुकि अजादित्वेऽपि द्वितीयस्यैकाचोऽभावादटैरेव द्वित्वं ह्लादिःशेषदीर्घादिषु कृतेषु आट्टि । आट्टः । आट्टोत्थादि सिद्धम् । एवं चाटाटोतीत्यादि कातन्त्रोदाहृतमनादेयम् ।

चर्करोत चेति । गणमूत्रम् । चर्करोतमिति यद्भुगन्तमिति । अनेन पूर्वाचार्य-संज्ञेयमिति दर्शयति । तत्परस्मैपदीति । प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदमुच्यते । यत्त्वत्र माधवेनोक्तम्—यत्र त्रिधौ प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते, तत्र प्रत्यय-लक्षणम् । तेन द्विन्मात्रविधौ आत्मनेपदे नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्याह—आत्मनेपदा-भाव इति । तदाकरविरद्धम् । यद् 'दाधति' (७।४।६५) सूत्रे भाष्यम्— 'तेनिक इति किं निपात्यते ? यद्भुगन्तस्यात्मनेपदम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् सिध्यत्यत्रात्मनेपदम् । "अनुदात्तडित् आत्मनेपदम्" (१।३।१२) इति । नियमार्थं तर्हि भविष्यति । यत्रैव यद्भुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति । क्व मा भूत् वेभिदीति चेच्छिदीति" ।

तथा च वामनोऽपि तेनिक इति तिजेर्यङ्भुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो द्वित्वात् प्रत्ययलक्षणेन यद्भुगन्तस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवति इत्येतदेव ज्ञापकमिति । उपादितं च कैयटहरदत्तान्याम् । यद्यपि "अनुदात्तडित्" (१।३।१२) इति द्वित्वनि मित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तम् । तथापि लोभयते इत्यादौ यद् यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य द्वित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति । न चैवं गोहितमित्यवाद्योऽपि स्युरिति शङ्क्यम् । वर्णमात्रवृत्तिरूपाश्रयस्यैव द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन व्यावर्तितत्वात् । यदुच्यते—'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' (५०) इति । द्वित्वं समुदायवृत्तिर्न वर्णमात्रवृत्तिरिति न व्यावर्त्यते इति ।

एवं चादादिषु "चर्करोतं परस्मैपदीति परस्मैपदग्रहणं भाष्यकारोक्तनियमसिद्ध-परस्मैपदानुवादे इति स्थितम् । कर्त्रर्थे एवेदमात्मनेपदं नियम्यते । तेन "भावकर्मणोः" (१।३।१३) इति यद्भुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव । बोध्यते लक्ष्म्या । अनुबोध्यते सुखं चंत्रेणेति । आदादिबज्जेयमिति । अनेनादादित्वमेव विधीयते । परस्मैपदीति तु न्यायप्राप्तानुवाद इत्युक्तम् । उभयविधाने चशब्द प्रयुञ्जीत । अदादित्वस्य फल-माह—शभो लुगिति ।

१. चादिषु इति क० पु० ।

२. कर्त्रर्थेवच्चेति क० पु० ।

४६६. यङो वा [७ । ३ । ९४]

यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा -स्यात् ।
 “भूसुवाः” (७।३।८८) इति गुणाप्राप्तौ “बोभूतु तेतिक्ते” (७।४।६५)
 इति छन्दसि निपातात् भाषायां यङ्लुकि गुणः । बोभवीति । बोभोति ।
 बोभूतः । बोभूवति । बोभूयात् । बोभूहि । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः ।
 अवांभूत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभवाञ्चकार । कौश्चिदाम् नेष्यते ।
 धातुनिर्देशे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् “भुवो वुग्” (६।४।८८) इति वुक् ।
 घोभूव । घोभूवतुः । वनीवञ्जीति । वनीवक्ति । वनीवक्तः । जङ्गमीति ।
 जङ्गन्ति । जङ्गतः । उपधालोपः । जङ्ग्मति । जङ्गमति ।

यङो वा । अत्र यङन्तात् हलादिपित् सार्वधातुकं न भवतीति यङ् इति
 यङ्लुगन्तं गृह्यते इत्याह— यङ्लुगन्तादिति । अत्र केचित् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्
 लग्यादीनां नित्यं नृतिवृत्त्योर्नान्येषां बत्याहुः । पठन्ति च—“लगेवन्देनेदेरीतेर्लुङ्
 ईप्नित्यमिष्यते । चकंरोतिव्यवस्थावद्वाशब्दान्न वृत्तेर्नृतः” इति । न चेतत् त्रिमुनि-
 मतम् । तथैव तथा चाववृत्तिः । इत्युदाहरिष्यति । बोभूरित्यादि । यदि “भूसुवो.”
 (७।३।८८) इति निषेधा यङ्लुकि प्रवर्तते छन्दसि गुणाभावः न निपातयेदनेनैव
 सिद्धत्वात् । अतो नियमार्थमेतद् भविष्यति छन्दस्येव गुणानिषेधो न भाषायामपीति
 भावः । एतदेव निपातनं ज्ञापकम् “प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्” इति ।

बोभवीतीति । भू अस्माद् यङ्लुकि द्वित्वम् । जश्त्वम् । ह्रस्वः । गुणः । तिप् ।
 शप् । तस्य लुक् । ईट् । गुणः । अवादश । इत्येवमुत्तरत्र ज्ञेयम् । बोभोति । बोभूतः
 इति । ‘द्विति च’ (१।१।५) इति न गुणः । बोभूवतीति । “उभे अभ्यत्तम्” (६।१।१२)
 इत्यभ्यस्तत्वात् ‘अदभ्यस्तात्’ (७।१।४) इत्यत् । बोभवोपि । बोभोपि । बोभोमि ।
 बोभूयः । बोभूय । बोभवोमि । बोभोमि । बोभूवः । बोभूमः । बोभूयादिति । लिङ् ।
 यासुटो द्वित्वेन पितृस्य निवर्तितत्वादीडभावः । बोभूयाताम् । वांभूयुः । बोभूयाः ।
 बोभूयातम् । बोभूयाम् । बोभूयाव । बोभूयाम । वाभवोतु । बोभोतु बोभूताद्वा ।
 द्विच्च पित्तं भवतीतीडभावः । बोभुवतु । बोभूहि । अप्रित्वान्नेट् गुणो । बोभूताद्वा ।
 बोभूतम् । बोभूत । बोभवानि । बोभवाव-बोभवाम । घ्राटः पित्वाद् गुणः । पित्स्व-

१. हलादिपित् इति क० पु० ।

२. लुगन्तादिति क० पु० ।

३. तथैवात्र वृत्तमुदाहरिष्यतीति क० पु० ।

पह्लादित्वान्नेट् । अबोभवीत् अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । अत्र "सिञ्ज-
भ्यस्त" (३।४।१०६) इति जुस् । "जुसि च" (७।२।८३) इति गुणः । अबोभवोः ।
अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत् । अबोभवम् । अबोभूव । अबोभूम । लुङि अबोभू-
वीत् । अत्र लुङ् 'गातिस्था' (२।४।७७) इति सिचो लृक् । "भुवोवुक्" नित्यत्वाद्
गुणवृद्धौ बाधते । तेनेट् पक्षे अबोभूवीदित्यादि भवताति । ईडभावे वुकोऽसम्भवाद्
गुणः । अबोभोदिति वार्तिकम्ते । सूत्रभाष्यमते तु 'ओ सुपि' (६।४।८३) इत्यतो
ओरित्यतुवृत्तेः वुको नित्यत्वाद् गुणवृद्धिनिषेधे स न प्रवर्तते इति परत्वात्ताभ्यां
बाधितत्वादित्यबोभवोदिति । ईडभावे पूर्ववत् । अत्र प्राचोक्तम्-लुङि 'भूवोवुक्' (७।३।८८) इति न गुणः । ज्ञापकं चतुष्द्वैव लकारेषु इति न लुटि नियमादपि गुणः ।
तेनानित्योऽपि वुग् भवतीति । अबोभवोत् । ईडभावे अबोभूत् इति चातूरूपम् ।
एतत्तु निमूर्त्त्वात्प्रमाणम् । अबोभूदिति तु प्रक्रियो दाहरण परमताभिप्रायम् ।
अबोभूताम् । अबोभवुरिति । अत्र मिच. प्रत्ययलक्षणो न 'सिञ्जभ्यस्त' (३।४।१०६)
इति जुस्भावः । "आतः" (३।४।११०) इति नियमान्न भवति । अभ्यस्ताभ्यस्तु
भवति । विदेहिं लडयेवानन्तरो ऋः संभवतीति तत्रैव जुस् भवति तत्साहचर्यादभ्य-
स्तादपि लडयेवेति न लुङि प्रसज्यते । सिच्साहचर्यात् लुडयेव किं नस्यादिति चेत् ।
नैतत् 'विप्रतिषेधे परम्' (१।४।२) इति शब्दपरविप्रतिषेधाभ्यन्तरेण परसाह-
चर्यस्य वलीयस्त्वादिति भाववेनोक्तम् तद् "अचः परस्मिन्" (१।४।७) इति पञ्चसमास-
प्रयोजनभाष्यविरुद्धम् । तत्र हि उक्तमपोपचन्निति । अभ्यस्ताञ् भेजुंस् इति जुस्
प्राप्नोति । स्थानिऽत्त्वान्न भवतीति । वृक्पक्षे अबोभूतुरित्यपि । अबोभूम । अत्र च
"गातिस्था" (२।४।७७) इति धातुग्रहणोक्तत्वात् मिज्लुगभावपक्षे सिचि वृद्धिः ।
(७।२।१) इति वृद्धौ अबोभावोत् । अबोभाविष्टामिति चतुर्थमपि रूपमूह्यम् । बोभवाञ्-
कारेति प्रत्ययलक्षणो न प्रत्ययान्तादाम् । यङ्लुकः आद्यधातुकरनिमित्तत्वाभावाद् "न
धातुलोपः" (१।४।४) इति न गुणनिषेधः । बोभवाञ्चक्रतुरिति कैश्चिदिति । येषां
छान्दसो यङ् लुक् तेषामत्र द्विः प्रतिषेध इति भावः ।

धातुनिर्देश इति । नैतद्वचनम् किं तु न्यायसिद्धोऽयमर्थः । तथाहि यदा तावद्
द्विः प्रयोगो द्विवचनम् इति पक्षस्तदा स एव धातुद्विरावर्तते इत्याकृतिभात्रं परं
भिन्नं धातुस्तु स एवेति । यदा तु स्थाने द्विवचनमिति पक्षस्तदापि स्थानिबद्धा-

१. अबोभूवमिति नास्ति क० पु० ।
२. बाधित्वादिति क० पु० ।
३. परमनोऽभिप्रायमिति क० पु० ।
४. सिञ्जभ्यस्त इति नास्ति क० पु० ।
५. इति नात्र परं निन्नमिति क० पु० ।

धाद्धानुव्यपदेश इति ज्ञापकाच्च । यदयम् "ऊदुपधाया गोहः" (६।४।८६) इत्यत्र "घोः सुपि" (६।४।८३) इत्यत्र (घोरित्यनुवर्त्यं)—ऊदोः गोहः इति नाघवार्थं वक्तव्ये उपधाग्रहणं करोति । तद्धि यङ् लुकि जोगूहामास—जोगूहेत्यादावभ्यासोकारस्य मा भूदित्येवमर्थम् क्रियते । एतच्च प्रकृतिग्रहणे) यङ् लुगन्तस्य ग्रहणं विना नोपपद्येतेति । उत्तरार्थमुपधाग्रहणं चेदुत्तरत्रैवाकरिष्यन् । यदत्र माघवेन बोभूतु इति भाषायां गुणप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् निपातनमेव ज्ञापकमस्यार्थस्येत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम् । अस्ति प्रकृतिग्रहणेन यङ् लुगन्तग्रहणे छन्दसि बोभूतु इत्यत्र 'भूमवोस्तिडि' (७।३।८८) इति निषेधो न प्राप्नोतीति तन्निषेधार्थमेव निपातनं स्यादिति ।

बोभूवेति । ग्रामभावे नित्यत्वाद्बुक् गुणवृद्धिर्भावते इति वातिककारमतानुसारेणोक्तम् । बोभूवतुरिति । कित्वाद् गुणनिषेधे वुक् । धातुग्रहणोक्तमिति । यङ् लुको रूपान्यत्वेन धात्वन्तत्वादित्येके । द्विः प्रयोगे द्विवंचने स्थाने द्विवंचने वा भवितव्यमित्याह परे इति भावः । (वस्तुतस्तु रूपान्यत्वेन धात्वन्तरत्वे लिट्यपि न स्यात् । अतः परमते वाचनिकी परिभाषेयमिति बोध्यम्) बोभावेति । वुगभावे वृद्धिः । "इन्धिभवतिभ्यां च" (१।२।६) इत्यत्र भवतेः । वितपा निर्देशाद् यङ् लुकि न कित्त्वम् तेनेह वृद्धिर्भवत्येव ।

बोभूवतुरिति । वुगभावे उवङ् बोभूवुः । बोभूवुः । बोभूविथ । वुक्पक्षे गुस्पधत्वान्न गुणः । वुगभावे बोभविथ । बोभूवधुः । बोभूव । एगि बोभूव । बोभाव । अणित्वे बोभव । बोभूविव । बोभूविव । बोभूविम । बोभवित्तेत्यादि । बोभूयात् । बोभविष्यति । बोभोभविष्यत् । वनीवञ्चीति । वञ्चु गतो । कुटिलं वञ्चतीत्यर्थे "नित्यं कौटिल्ये" (३।१।२३) इति यङ् पूर्ववद् द्वित्वम् । हनादिः शेषः वनीवञ्चित्यभ्यासस्य नीगागमः । ईडागमः । तिपोऽडित्वान्न न लोपः । यद्दे लुका लुप्तत्वाद् न तदा त्रयोऽपि अनुस्वारपरसवर्णा ।

ननु च नीकः पूर्वमकित्वाद्भ्यासस्य "दीर्घोऽकितः" (७।४।८३) इति दीर्घः कस्मान्न भवति । नीका वाधितत्वादिति चेत् । न । अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् वाधन्ते इति नैप दोषः । नैप विद्यमानकितो निषेधः अपि तु भाविवचीतोऽपि । तेन निषेधो भविष्यति । अथ नीकोऽभ्यासावयवत्वान् "ह्रस्वः" (७।४।५६) इति ह्रस्वः स्यात् । तन्न । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । वनीवङ्क्तीति । ईडभावे कुस्वम् । वनीवङ्क् इति । "अनिदिताम्" (६।४।२४) नलोपः वनीवञ्चति वनीवञ्चीपि । वनीवङ्क्ति । वनीवधयः । वनीवञ्चीमि । वनीवञ्चिमम । वनीवच्चः । वनीवचमः । वनीवच्यादित्यादि वनीवञ्चीतु । वनीवङ्क्तु । वनीवक्तात् वा । वनीवङ्काम् वनीवचतु । वनीवधि ।

१. घोरित्यनुवर्त्यं इत्यारभ्य—प्रकृतिग्रहण इत्यन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

२. तच्चिन्त्यम् इति नास्ति क० पु० ।

३. वस्तुतस्तित्यारभ्य—भोष्यमित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

(७।३।८७) इति न गुणः । चञ्चुरीति । “उत्परस्यातः” (७।४।८८) इति तपरत्वान्न गुणः । दीर्घत्वं स्यादेव । चञ्चूर्तः । धातुग्रहणोक्तं यद्गुणिके

जङ्घनीपि । जङ्घंसि । जङ्घथ । जंघथ । जंघनीमि । जंघन्मि । जंघन्वः । जंघन्मः । लिङि तु जंघन्यात् इत्यादि । जंघनीतु । जंघन्तु । जंघताद्वा । जंघताम् । जंघन्तु । जंघनतु । जंघहि । हन्तेरिति श्लेषा निदेशाज्जदेशो न । जंघताद्वा । जघतम् । जंघत । जंघनामि । जंघनाव । जंघनाम । अजङ्घनीत् । अजङ्घन् । अजङ्घताम् । अजङ्घन्तु । अजङ्घनीः । अजङ्घन् । अजङ्घतम् । अजङ्घत । अजङ्घनम् । अजङ्घन्व । अजङ्घन्म । लिङि “अतो ह्लादेः” (७।२।७) इति वा वृद्धिः । अजङ्घनीत् । अजङ्घनीत् । अजङ्घनिष्ठामित्यादि ।

प्रकृतिग्रहणे यद्गुणन्तस्यापि ग्रहणात् वधादेशो भवधीत् । अर्वाधिष्ठामित्यादीति माघवादयः । न चास्य द्वित्वप्रसङ्गः । स्यानिद्वत्त्वेनानन्यासस्येति निषेधात् । धातुग्रहणोक्तत्वात् अजङ्घनीदित्याद्यपि ज्ञेयम् । जङ्घनाश्चकार । जङ्घनिता । वध्याद् धातुग्रहणोक्तत्वात् जङ्घन्यात् । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत् । अत्र जङ्घतः । जङ्घतात् इत्यत्र ‘के पुनरनुःसतोपदेशाः इति पृष्ठे गमिरमोति गणस्य निदिष्टत्वात् हन्तेर्गमेश्च नलोपेन भाव्यम् । ततश्च “अनुनासिकस्य विवद्भलोः ङ्किति” (६।४।१५) इति दीर्घे जङ्घातः । जङ्घातम् । जङ्घान्त इत्येव भवितव्यमित्यातिष्ठन्ते । तदसमञ्जसम् । नहि गम्यादिगणो मुनित्रयेण पठितः । पाणिनीयास्तु प्रयोगजिज्ञासुच्छात्रहितपवोऽनुदात्तोपदेशान् विवेचयन्ति स्म । वृत्करणाभावान्च ।

न्यासे तु क्वचिद् जङ्घनीहि इति प्रत्युदाहरणं हेरपित्वेनेडभावाच्छान्दसमित्याहुरिति सर्वं निरवद्यम् । आङ्पूर्वाद् हन्तेर्यद्गुणन्ताद् “आङो यमहनः” (१।१।२८) इत्यात्मनेपदे आजङ्घते इत्याद्यपि भवति ।

चञ्चुरीति इति । चर गतिभक्षणादौः इत्यस्मात् यद्गुणिके “चरफलोख” (७।४।८७) इति नुक् । उत्परस्यातः (७।४।८८) इत्यन्यासादुत्तरस्योत्वम् । चञ्चूर्तीति । ईडभावे “हति च” (८।१।७७) इति दीर्घः । ननु चात्र दीर्घस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणः प्राप्नोतीति तत्राह—उत्परस्यात इति ।

तपरत्वविति । अयमर्थः उत्परस्येत्यत्र ह्रस्वस्य स्थानेऽन्तरतमे मात्रिके सिद्धेतपरकणं विकारनिवृत्त्यर्थमिति गुणाभावः इति । यद्येवं दीर्घोऽपि न प्राप्नोति तस्य विकारत्वात् अत्राह—दीर्घत्वं तु स्यादेवेति । अयं भावः तपरत्वेन नियमे कर्तव्ये दीर्घत्वं ‘पूर्वप्रासिद्धम्’ (८।२।१) इत्यसिद्धम् । तेन नियाम्यस्याभावान्न दीर्घो वाच्यते । गुणस्तु नासिद्ध इति स निवर्त्यते इति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । चञ्चुरपि । चञ्चूपि । चञ्चूर्यः । चञ्चूर्यं । चञ्चुरीमि । चञ्चूरिम् । चञ्चूर्वः । चञ्चूर्मः । चञ्चूर्वादित्यादि । चञ्चुरातु । चञ्चूर्तु । चञ्चुरतु । चञ्चूर्हि । चञ्चुराणि । चञ्चुराव । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूरि ।

वेति केचित् । चङ्खन्ति । चङ्खनीति । चङ्खातः । चङ्खन्तः ।
चङ्खन्ति । चङ्खन्ति । जञ्जनीति । जञ्जन्ति । जञ्जातः । जञ्जन्तः ।

अचञ्चूर्तामित्यादि । धातुग्रहोक्तत्वात् नुगभावे चाचुरीति । उत्वाभावे चञ्चरोति ।
उभयोरभावे चाचरोत्यादि पित्सु इंडनीटोरष्टौ । अन्यत्र चत्वारोत्याहुः । तदसत् । नुगु-
त्वयोः साक्षात् यङ्लुकि विहितत्वेन विकल्पायोगात् ।

चङ्खनीतीति । इट् । अभ्यासस्य नुगागमः । चखन्ताति । इंडभावेऽनुस्वारप-
रसवर्णौ चङ्खातः इति । “जनसनखनाम्” (६।४।४२) इत्यात्वे । धातुग्रहणोक्तं
यङ्लुकि वेत्याच्चस्याभावे चखन्त इति । अनुदात्तोपदेशत्वाभावान्न नलोपः ।

अत्र “अनुनासिकस्य” (६।४।१५) इति दीर्घो न भवति “जनसनखनाम्”
(६।४।४२) इत्यात्वेन तस्य बाधितत्वात् । यद्वा “अपवादे प्रतिपिद्धे उत्सर्गो न
प्रवर्तते” “सुजाते अश्वसूनृते” इतिवत् । एव चङ्खन्त इत्यात्वाभावेऽनुनासिकलोपोऽपि
न भवति । एतच्च भाष्यकैश्चटयोः स्पष्टम् । तथा च प्रतितन्त्रेऽपि चङ्खन्त
इत्युदाहृतम् । ये तु विवृप् साहचर्यात् भ्रूनादिकृत्येव दीर्घमाहुः । तेषामप्येतत्
संमतम् । अत एवाचार्यैः कृदन्त एव दीर्घ उदाहृतः । प्रपञ्चितं चैतत्
शब्दालङ्कारे । चङ्खन्तः । चङ्खन्ति । “गमहन” (६।४।९) इति केचिन्मते
नोपधालोपः । चङ्खनोपि । चङ्खसि । चङ्खावः । चङ्खथः । चङ्खाथ । चङ्खथ ।
चङ्खनीमि । चंखन्मि । चंखन्वः । चङ्खन्मः । चखन्यात् । चखायात् । “ये विभाषा”
(६।४।४३) इत्यात्वं वा । चङ्खनीतु । चखन्तु । चङ्खताद् वा । चखाताद्वा ।
चखंताम् । चखताम् । चखन्तु । चखाहि । चखहि । चखनानीत्यादि । अचंखनीत् ।
अचङ्खन् । अचङ्खाताम् । अचङ्खनीः । अचङ्खन्तः । अचखन्तु । अचखनीः ।
चंखन्यात् । चखायात् । चखनिष्यति । अचखनिष्यत् । जजनीति । जन जनने । इटि ।
जंजनीति । जञ्जात इति । पूर्ववदात्वम् । जञ्जन्त इति । केचिन्मते विकल्पः । जञ्जति ।
उपधालोपः । तदभावे जञ्जन्तीति । जजनीपि । वेडभावे “इंडजनीध्वे च” (७।२।७८)
इतीट् । जंजनीपि । धातुग्रहणोक्तत्वात् विकल्पः । जंजसि ।

वस्तुतस्तु ध्वेसाहचर्यात् परस्मैपदेऽयमिट् न भवतीति तत्र स्थितम् । जंजाथः ।
जंजंथः । जञ्जाथ । जजन्थ । जजनीमि । जजन्मि । जजन्वः । जंजन्मः । जजन्त्यात् ।
जंजायादित्यादि । जंजनीतु । जंजन्तु । जंजताद्वा । जञ्जन्ताम् । जजन्तु । जञ्जन्तु ।
जञ्जन्वि । जञ्जनानि । जञ्जनाव । जञ्जनाम । अजञ्जनीत् । अजञ्जन् । अजञ्जन्ताम् ।
अजञ्जाताम् इत्यादि । लुङि । “अतो हलादेः” (७।२।७) इति वा वृद्धिः । अजञ्जानीत् ।
अजञ्जनीत् । अजञ्जनीष्टामित्यादि । वेदिकीति इति । “नाभ्यस्तस्याधि” (७।३।८७) इति
गुणनिषेधः । इदमिदानीं विचार्यते । कथमत्र यङ्लुगिति । कुतः पुनरय प्रश्नः । “चङ्खोः
शूडनुनासिके च” (६।४।१६) इत्यत्र भगवतो भाष्यकारस्याक्तैः । तथाहि तत्रैतद् विचा-
रितं “चङ्खोः शूडः (६।४।१६) इत्यत्र द्वितोत्वनुवर्तते न वा ? इत्नुनासिकस्य दाषानुद्वाभ्य

जञ्जनति । जञ्जति । यङ् लुकि झलि वे चच्छवोः शूठौ वेति केचिन् ।
देधीति । “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) देदेति । देदिवीति । देद्युतः ।

परिहृत्य चोक्तम् । तत्र त्वेतावान् विशेषः—(अनुवर्तमाने) ङ्ङिप्रहरो छः पत्वं
वचनम् इति । अयमर्थं अननुवर्तमाने ङ्ङिप्रहरो छः शत्वे शान्तत्वादेव पत्वे सिद्धे
“वश्चभ्रञ्ज” (८।२।३६) इति मूत्रे छप्रहारा कर्तव्यम्) ङ्ङिदधिकारे त्वङ्ङित्प्राप्त-
त्वाच्छस्य पत्वार्थं तत्र छप्रहारा कर्तव्यम् । ननु चाननुवृत्तां द्युभ्याम् द्युभिरित्यत्रापि
प्रसज्येत । नैप दोषः । ‘दिव उत्’ (६।१।३१) इति तपरकरणां दोषनिवृत्त्यर्थम् ।
मात्रिक एव दिवो भवति नाधिक इति तपरत्वेनैव बाध्यते । एतावानेवेत्येवकारोऽ-
न्ययोगव्यवच्छेदार्थः नान्यो विशेष इति । ननु दिवेयंङ् लुकि देदेति देदेषि—अङ्ङिति
ळ् मा भूदित्यस्ति विशेषः । केचित्तु एवं तर्ह्यस्मादेव भाष्यवचनाज् जायते न वका-
रान्तेभ्यो ळ्भाविभ्यो यङ् लुगस्ति इति । यदि स्यादेतावानेवेति भाष्यं न संगच्छेत्-
त्याहुः । नैतदिति वयम् । भाष्यकारस्येदमभिमतम् ‘द्यान्दसो यङ् लुक् । द्यन्दसि च
दृष्टानुविधानादेवोऽ न भविष्यतीति स्वसिद्धान्तदृष्ट्या एतावानेवेत्युक्तम् । वचनमाणो-
पायेन तु शिष्टप्रयोगानुसारात् भाषायामपि यङ् लुगस्तोत्वाच्चार्याणामभिप्राय इति
यङ् लुगुदाहृतः । अथवा द्यान्दसमुदाहरणमिदम् । अत एव हरदत्तेनोक्तम्—ये ङ्ङितोति
नानुवर्तयन्ति तेषा दद्योतीति इति भवति । अन्येषा तु देदेतीति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।
इडभावे वलि लोपः । भाष्ये तु बलोपः प्रत्याख्यातः । तत्र द्यान्दसो बलोपः । देद्युतः ।
“च्छवोःशूड” (६।४।१९) इत्यूट् । यङ् लुकि भलोति । अयमर्थः यङ् लुकि सति च्छवोः
भ्रूपरे वकारे च च्छवोः शूठौ वेति केचिदिति । तेन दद्योति । दद्योपि । दद्योतु—इत्या-
द्यङ्ङित्यपि भवति । एतच्च प्रागुक्तमतभेदाश्रयत् सिद्धम् । ङ्ङिति भ्रलि वकारे च
विभाषा वाचनिवयेव सा च प्राप्ताप्राप्तविभाषा ङ्ङिति भ्रलि वकारे प्राप्ते विधीयमान-
त्वात् । (क्वप् साहचर्यात् भ्रलादिः कृदेव गृह्यते इति मताश्रयणे तु भ्रलमात्रे न्याय-
सिद्धो विकल्पः) । देदिवीति । देदेति । दद्योति । देद्युतः । देदितः । देदिवति ।
देदिवीति । देदेषि । दद्योपि । देद्युतः । देदियः । देद्युप । देदिय । दद्योमि । अप्रा-
भ्रलत्वान्नेङ् विकल्पः । देद्युवः । देदिवः । देद्युमः । देदोव्यात् । देदोव्यात्तामित्यादि ।
देदिवीतु । देदेतु । दद्येतु । देदितात् वा । देद्युताद् वा । देद्युताम् । देद्युहि । देदिहि ।
देद्युतम् । देदितम् । देद्युत । देदित । देदिवानि । देदिवाव । देदिवाम । अदेदिवीत् ।
इडभावे परत्वाद् ह्रस्व्यादिलोपापेक्षयोऽसि सति अदेद्योत् अदेदेत ।

१. अनुवर्तमाने इत्यारभ्य—न कर्तव्यमिन्त्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. वकारान्ते इत्येव क० पु० ।

३. अभिमतमिति नास्ति क० पु० ।

४. क्वप् साहचर्यादित्यारभ्य—विकल्प इत्यन्तो () नास्ति क० पु० ।

देदितः । देद्यूयः । देदिथः । मिणेऽचुनासिक्रवाद्दूठ । गुणः । देद्योमि ।
देद्यूवः । देदिवः । विच्छ । वेवेच्छीति । वेवेष्टि । वेविश्वः । वेविच्छ्वः ।

न च "लोपो व्योर्वनि" (६।१।६६) इति विधेयस्य प्राङ्निर्देशेन ज्ञापितेन वलि लोपस्य वलीयस्त्वेन हल्ङ्चादिलोपो बाध्यतामिति वाच्यम् । अपृक्तलोपापेक्षयेव वलीयस्त्वज्ञापनात् । अन्यथा द्युभ्यामित्युक्त्वमपि बाध्येत तस्य द्युयानम् अहविमलद्यु— इत्यादिरवकाशः । तथा च वार्तिकम्—'वेरपृक्तलोपाद् वलि लोप' पूर्वविप्रतिषेधेनेति" (वा०) अत एपोऽपि न भवति । न च वेरपृक्तग्रहणं विध्यन्तरस्याप्युपलक्षणम्— अप्राप्तभाषिताभावात् । अन्ये तु प्रकृतिविशेष प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणात् हल्ङ्चादिलोपाद्' वरणभाषापेक्षत्वाद्न्तरङ्गो वलि लोप इति पूर्वं प्रवर्तते । ते'नादेर्देदित्युदाहरन्ति । अदेद्योत् । अदेदेत् । अदेद्यूताम् । अदेदिताम् । अदेदिवुः । अदेदिवीः । अदेदेव । अदेद्यौः । अदेद्यूतम् । अदेदितम् । अदेद्यूत । अदेदित । अदेदिवम् । अदेदिव । अदेद्यूव । अदेद्यूम । अदेदिम । अदेदेवीत् । अदेदेविपाताम् इत्यादि । वेविच्छतीति । विच्छ गतौ । अत्र केचित् "आयादय आर्धघातुके वा" (३।१।३१) इत्यार्धघातुक इति । विषयसप्तम्याश्रयणात् व्यकाभिव्यक्तिके आर्धघातुके विकल्प- विधानाद् यद्भुक्ति व्यकाभिव्यक्ते'भावात् विकल्पाप्राप्ती—आयप्रत्यये कृते एकाच्च- विधाताद् यद्भुक् न स्यात् नित्यश्चायः श्रूयतेत्यनिष्टं आपततीति विकल्पसिद्धये नास्माद् यद्भुगस्तोत्याहुः ।

अत्रोच्यते । विच्छेर्दि नित्या आयादयःस्युः ततस्तदन्तस्यातुदादिन्वात् छो' न स्याद् घातुत्वाच्छेव स्यात् इति विच्छेस्तुदादिपाठोऽनर्थकः । आयादीनां विकल्पं ज्ञापयति तदुक्तम्—'चौरतरङ्गिण्याम् वृत्तौ-विच्छेस्तुदादिपाठः सार्धघातुकेऽप्यायानि- त्यत्वज्ञापनार्थं इति । अत एव विच्छेरायः वेति केचिदित्याचार्येऽप्युक्तम् । ततश्चा- नेन विकल्पः सिद्ध इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तथा च युक्तं यद्भुगन्तोदाहरणम् । वेविच्छीति । वेवेष्टि । 'अश्च" (८।२।३६) इति षः । वेविष्टः । वेविच्छति । वेविच्छीपि । वेवेत्ति । वेविष्टः । वेविष्टः । वेविच्छोमि । वेवेशिम । वेविश्वः । वेविच्छ्वः । वेविश्वः । वेविच्छयात् । वेविच्छीतु । वेवेष्टु । वेविष्टाद् वा । वेविष्टाम् । वेविष्ट । वेविच्छानि । वेविच्छ्याव । वेविच्छ्याम । वन्मसोर्वकारानुनासिकयोराटा व्यवधानान्न शनः । उत्तमभक्तमाद् तमेव न व्यवदध्यात् । वकारमकारौ व्यवधात्येव । वरण- समूहरूपत्वादुत्तमस्य । अवेविच्छीत् अवेवेद् । अवेविष्टाम् । अवेविच्छुः । अवेविच्छोः । अवेवेद् । अवेविष्टम् । अवेविष्ट । अवेविच्छम् । अवेविश्व । अवेविच्छ्व ।

१. आश्रयणादित्यारभ्य—इत्याहुरित्यस्य स्थाने त्याश्रयेनेत्यनिष्टमापततीति विकल्पसिद्धे- नास्माद् यद्भुगस्तोत्याहुरिति क० पु० ।

२. छो न स्यादित्यारभ्य—आयानित्यत्वज्ञापनार्थं इत्यन्तो () नास्ति क० पु० ।

“नाभ्यस्तस्य” (७।३।८७) इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति । योयवीति । नोनोति । नोनवीति । जाहाति । जाहेति । जहात्यभ्यासस्य न दीर्घ इति केचित् ।

अशेविश्वम् । अवेविच्छेत् । अवेविष्टामित्यादि । नाभ्यस्तस्यानुवृत्तेरिति । “उतो वृद्धिर्न किं ह्यन” (१।२।२६) इत्यत्राभ्यस्तस्य नेत्यर्थाश्रयणात् उतो वृद्धिर्नेत्यर्थः । योयवीतीति । यु मिश्रणामिधरणयोः । योयोति । योयुयात् । सार्वधातुबन्धकारत्वान्न दीर्घः । योयवीत् । योयोतु । अयोयवीत् । अयोयोत् । इत्यादि । नोनवीति । नोनोति । एणुस्तुतो पूर्ववद्रूपम् । जाहेतीति । ओहाक् त्प्रागे । ईद् गुणः । “दीर्घोऽकित्तः” (७।४।८३) इति दीर्घः । जाहाति । जहात्यभ्यासस्येति । धातुरेव द्विरावर्तते इत्यभ्यासस्या सस्यापि कित्त्वमिति भावः । ननु यद्यपि कित् धातुविशेषणम् तदा वनोवञ्जीति इत्यादौ धातोरकित्त्वात् दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादभ्यासविशेषणम् । ततश्चान्न धातोः कित्त्वेऽभ्यासस्याकित्त्वात् भवितव्यमेव दीर्घेण । न च धातोः कित्त्वेनाभ्यासस्य कित्त्वं वक्तुं युक्तम् स्थाने द्विवचनपक्षेऽसम्भवात् ।

द्विःप्रयोगेऽपि न दोषः । नैवं विगृह्यते न किद् अकिदिति कि तु न किद् यस्मिन्निति । तेन किदागमवानेवाभ्यासो निषिध्यते न चाय तदयुक्तोऽपि । न च कित्करणसामर्थ्यम् । “ह्रस्व ब्रौहिकालयोः” (३।१।१४२) इत्यत्र हाह्रहाकोः सामान्यप्रणयार्थत्वात् । तस्मान्नैतदयुक्तम् । न्यासकारोऽप्याह—जाहेतीत्येव भवितव्यमिति । ग्रन्थान्तरानभिमतं च । तस्मात्ते एव प्रष्टव्याः । ग्रन्थभ्यास्त्वाने प्रवृत्त्वाद् यथाधृतप्रक्रियाश्रयणेन निरूप्यते । जाहोत इति । “ई हल्ययोः” (६।१।१२) । जाहितः इति । “जहातेश्च” (६।४।१६) इतीत् । जाहति । जाहेपि । जाहासि । जाहोथः । जाहियः । जाहिय । जाहेमि । जाहामि । जाहिव । जहावः । जाह्यात् । अत्र ‘तोयो यि’ (६।४।११८) इत्यालोपः । धातुप्रहणेनोक्तत्वात् पक्षे जाहीयात् । जाहीयाताम् । जाहोयुः इत्यादि । इत्त्वे जाहियात् । जाहेतु । जाहातु । जाहिताद् वा । जाहीताम् । जाहतु । जाहीहि । जाहाहि । जाहिहि । जाहीतात् । जाहीतम् । जाहीत । जाहानि । जाहाव । जाहाम । अजाहेत् । अजाहात् । अजाहताम् । अजाहोताम् । अजाहः । अजाहेः । अजाहाः । अजाहितम् । अजाहातम् । अजाहित । अजाहाम् । अजाहिव । अजाहाव । अजाहिन । अजाहोम । अजाहासात् । अजाहासिध्वमित्यादि । जाहाञ्कार । जाहिता । “जातो लोप इटि च” (६।४।६४) इतीत्वम् । पक्षे ‘एलिङि’ (६।४।६७) इत्येत्वम् । जाहेयात् । उभयोरप्यभावे जाहायात् इति । अभ्यासदीर्घविकल्पेऽप्येतानि योज्यानि । जाहिष्यति । अजाहिष्यत् । अत्र जहातेरिति स्तिपा निर्देशात् “धुमास्या” इतीत्वम् “आ च हौ” (६।४।११७) “लोपो यि” (६।४।१२०) “एलिङि” (६।४।६७) इत्येते विधयो न भवन्ताति माघवादयः । इदं तु जहातेरिति

५०१. न धातुलोप आर्धधातु [१ । १ । ४]

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते गुणवृद्धि न स्तः ।

शितपा निर्देशात् जहातेर्न भवतीति वृत्तिदर्शनाच्च यद्गुणव्यावृत्त्यर्थः । तथा चान्य-
थाव्याख्यातत्वादाचार्या नानुमन्यन्ते । द्वित्वाभावान्नलोपाप्राप्तावाह—जपजमेति ।
द्वन्द्वशोति । दंश दशने । द्वित्वम् । “जपजभ” (७।३।८६) इत्यभ्यासस्य नुक् । लोपो योति
केविदिति । त्रिचन्द्रप्रत्ययप्रकृतिदेशेरेवानुकरणां तत् स्यादिति भावः । तदा दन्दसीत्यपि ।
दंष्ट्र इतीडभावे । “वश्च” (८।२।३६) इति प । ष्टुत्वम् । दन्दष्टः । “अनिदि-
ताम्” (६।४।२४) इति नित्यं नलोपः । दन्दशति । दन्दशीमि । दन्दश्मि । दंशंशीमि ।
दन्दंश्मि । दंशश्च । दंशश्मः । दन्दश्यात् । दन्दशीतु । दन्दष्टु । दंष्ट्यात् । दन्दष्टाम् ।
दन्दशतु । दन्दद्विष्ट । नलोपो हेत्वि । “वश्च” (८।२।३६) इति पत्वे जश्त्वम् । दन्द-
ष्ट्यात् । दन्दशानि । अदन्दंशीत् । ईडभावे नलोपाभावे च अदन्दत् । अदन्दत् नलोपः ।
एवं मिष्यपि । सोपुनीति । सोपुप्ताति । त्रिष्व् शये । “स्वपिस्यमि” (६।१।१६) इति
संप्रसारणम् द्वित्वम् । धातुग्रहणोक्तं यद्गुणिके वेति संप्रसारणाभावे सास्वपीति ।
सास्वति । तदाह—“स्वपिस्यमि” (६।१।१६) इत्युत्पत्ते मोपोति । सोपुपीति ।
अन्यत्र सास्वपीति । सास्वति । तत्र यडो लुका लुप्तत्वाद् यड् परत्वाभावे “स्वपिस्यमि”
(६।१।१९) इत्युत्वं कथमिति चिन्त्यम् । आचार्यास्तु ‘संप्रसारणां तदाश्रयं च कार्यं
बलवत्’ (५) इति यद्गुणिकः प्रागेव संप्रसारणमभिमन्यन्ते । एवं स्वपतेरपि ‘रुदादिभ्यः
सार्वधातुके’ (७।१।३६) इति गणनिर्दिष्टत्वान्नेट् । सास्वत् । सास्वपति । सास्व-
पीपि । सास्वप्सि । सास्वपथः । सास्वपथः । सास्वपीमि । सास्वप्मि । सास्वप्वः ।
सास्वप्वमः । सास्वप्यात् । सास्वपीतु । सास्वप्सु । सास्वप्यात् वा । सास्वप्ताम् । सास्व-
पतु । असास्वपीत् । ईडभावे हल्च्चादिलोपः । असास्वप् । असास्वापीत् । असा-
स्वपिष्टामित्यादि । आचार्यमते तु सोपुप्यात् । सोपुपीतु । सोपोत्सु । असापुपीत् ।
असोपोप् । असोपोपीत् । असोपीपिष्टाम् । सोपुपाञ्चकारेत्याद्यपि ।

न धतु लोप इति । अत्र यदि सर्वस्यापि धातुलोपस्य निमित्तं गृह्यते तदा
गुणवृद्धी कस्य स्थाने स्याताम् । अतो धात्वैकदेशे धातुशब्दो वर्तते इत्यभिप्रत्याह—
धात्वंशोति । अत्र यदि धातुलोपो धातुलोप इति तत्पुरुषः स्यात् तदा आर्धधातुकग्रहणां
लोपविशेषणम् गुणवृद्धिविशेषणमुभयविशेषणं वा स्यादिति त्रयः पक्षाः । अत्र
लोपविशेषणोऽयमर्थः स्यात् आर्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति यत्किञ्चिन्निमित्तके
गुणवृद्ध न स्त इति । तदा प्रेडमित्यत्र पूर्वदिग्धेः कप्रत्यये तन्निमित्तकेऽनुसिक्तलोपे
सति प्राप्त आद्गुणोऽपि न स्यात् । “याह्यु भयो” स्थाने भवति लभतेऽसौ’ अन्यतरतो’

१. ह्योन्तुभयोरिति क० पु० ।

२. लभते इति नान्ति क० पु० ।

३. अन्यतरव्यपदेशमिति क० पु० ।

वेभिदिता । मरीमृजिता । आर्धधातुके किम् । वेभेत्ति । मरीमार्ष्टि ।

व्यपदेशम्" इति न्यायादकारस्थानिकोऽपि गुणः इक्ष्स्थानिकः एवेति । न चैको भवतोक्शब्दोच्चारणेन विधेयमानयोनिपेधः । इक्ष्शब्दस्यात्र स्वरूपपरत्वे प्रमाणाभावात् । अथ गुणवृद्धिविशेषणम् यत्किञ्चिन्निमित्ते धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धौ न स्तः इति । तदा वनोपयतोत्यत्र वनूय इ' इति स्थिते पुक् । "लोपो व्यांबलि" (६।१।६६) इति पुग्निमित्तकलोपे सति णिज्निमित्तो गुणो न स्यात् । अथ तन्त्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणम्, तथापि भेद्यते इत्यत्र भिदेर्यन्तात् यकि सति "शेरनिटि" (६।४।५१) इति यङ्निमित्ते णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणः प्राप्तः सोऽपि निषिध्यते । एवं तत्पुरुषपक्षे दोषं दृष्ट्वा बहुव्रीहियुक्तमभिप्रेत्याह--धात्वंशलोपनिमित्त इत्यादि । एतेन धातुलोपस्य गुणवृद्धयोश्चकार्धधातुकनिमित्तत्वे निषेधो भिद्यते इत्यभातथात्वात् नेत्युक्तम् । वेभिदितेति । भिदेर्यङ् द्वित्वम् । हलादिः शेषः । "गुणो यङ्लुकोः" (६।४।८२) इति गुणः । तस्यैकार्धधातुकनिमित्ते यङो लोपे तन्निमित्तप्राप्तो गुणो निषिध्यते । ननु यङोऽकारस्य "अतो लोपः" (६।४।४८) इति लोपे सत्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव निषेधः स्यात् । न च "यङोऽचि च" (२।४।७४) इत्यस्य समुदायलोपत्वादतोलोपाभावः । यतो "यस्य हलः" (६।४।४६) इत्यत्र लोप इत्यनुवर्तमाने यस्येति धोगं विभज्य यस्यातो लोपो भवतीति व्याख्यास्यते ।

प्रतिपदविहितेन समुदायलुकाऽतो लोपो मा बाधोदिति लाघवार्थं च । अतो नानेन सूत्रेणार्थः । अत्रोच्यते—लोऽलुवः पोपुव इत्यादी लोलूय अ इति स्थितेऽतो लोपे यलोपे अत्रत्ययनिमित्तो गुणः स्यात् । ननु तत्रापि पूर्ववत् स्थानिवत्त्वात् सिद्धम् । एवं तद्गुणवृद्धि पुनः प्रसक्तस्य निषेधार्थम् । न चात्रापि स्थानिवत्त्वान्निषेधः । अनादिष्ठादचः पूर्वस्य विध्यभावात् । न ह्युवङ् उकारः पूर्वमासोदिति कर्तव्यमेव । किं च योगविभागे नातो लोपे जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवत्त्वाद् "गमहन" (६।४।६८) इत्युपघालोपः स्यात् । अत्रानङोति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न । एवं हि दरीदृश इत्यङ्गप्रयो गुणः स्यात् । तस्मात् समुदायलुगेवेष्टव्यः । तत्तु अजङ्गलादेशस्म स्थानिवत्त्वाभावात् गुणः स्यात् । अतोऽर्थवदेव सूत्रम् । ननु वेभिदितेति नैतद् युक्तमुदाहरणम् । तथाहि यद्यर्थ यङो लुक् ततस्तस्यानैमित्तिकत्वादाधधातुकनिमित्तो लोपो न भवतीति निषेधाप्रसक्तिः । यथा नोनूपतेर्नोनाव । तथा च माधवादिभिर्यङ्लुगन्तानां भिदिमुदिप्रभृतीनां वेभिदिता मोमोदिनेत्यादि गुण उदाहृतः । अथ नायं यङ्लुक् किं तु यङ् एव 'यस्य हलः' (६।४।४६) इति लोपः स चार्धधातुकनिमित्त एवेति युक्तम् वेभिदितेत्यभिप्रायः । एतदपि न । इदमेव तावदयुक्तम् यद् यङ्लुगन्तप्रकरणोऽस्योपन्यासः । यङन्तोदाहरणे हि प्रकरणाविरोधाय यङन्तप्रकरण एव युक्त उपन्यासः । किं च "यस्य हलः"

१. प्रकारे इति क० पु० ।

२. इति नास्ति क० पु० ।

(४।४।४८) इत्यवयवलोपो न समुदायलोपः । यस्येति सङ्घातग्रहणमिति तु काशिकाकारवचनं यकाराकारसमुदायान्तर्गतस्यैव यकारस्य लोपो न त्वहर्षी^१ दमव्योदित्यादौ यकारमात्रस्यापीत्येवमभिप्रायकं, न तु समुदायलोपार्थमिति सर्वैरेव व्याख्यातम् । तथा चात्र पृथगतो लोपेन भाव्यम् । तस्य च स्थानिवत्त्वादेव गुणस्याप्रसङ्गः, पापचक इति यथा । कथमन्यथा समुदायलोपेऽतीलोपाभावेनाज्जलदेशत्वात्स्थानिवद्भावाभावात्^२ उपधावृद्धिनं स्यात् । न चास्या वृद्धेरयं निषेधोऽनिग्लक्षणात्त्वात् । अतश्चिन्त्यमेतत् । अत्रोच्यते । प्रकरणा तावद् यङः एव, न प्रकरणान्तरम् । तस्य चादर्शनं द्वेषाववचिल्लुका, वचचिल्लोपेनेति । उभयमप्येतद् फलभेदाद् यङमधिकृत्येहोदाहृतम् । तत्र फलभेदोपपादनार्थमिदमुपन्यस्तम् । अतो न तावत् प्रकरणविरोधः कश्चित् यङन्तस्यैव त्वेतरूपम् । न चात्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् । यस्येति समुदायलोपस्यैवाचार्यैरत्र स्वीकृतत्वात् । यस्येति श्रुताकाराविवक्षाया प्रयोजनाभावात् । नाप्राप्तेऽतीलोपे आरभ्यमाणेन प्रतिपदविहितेन यस्येति समुदायलोपेनातो लोपस्य बाधितत्वाच्च यङ्लुगवत् । यस्येति समुदायग्रहणमिति च वदतो वामनस्याऽप्ययमेवाशयः । तावताऽप्यहर्षीदित्याद्यनिष्टवारणसम्भवात्^३ । अन्यथा वराने प्रमाणाभावात् । अत्रयं च समुदायलोप एवायं विज्ञेयः । अवयवलोपे यङ्लुकोऽवयवलोपत्वे ये उक्ता दोषास्ते प्रसज्येरन् । तथाहि—गमेयंङ्लुगन्तादचि जङ्गम इत्यत्र यथा पृथगतो लोपे “गमहन” (६।४।६८) इत्युपधालोप आशङ्क्यते । एवं यङन्ताण्वुलि जङ्गमक इत्यत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्धयभावश्चोपधालोपः स्यात् । अथानडीति प्रतिषेधः दरोदृशक इत्यत्र “ऋदृशोऽङि” (७।४।१६) इति गुराः स्यात् । देशक इति “दोडो युडचि” (६।४।६३) इति युट् स्यात् इति । अतो यदेव यङ्लुकः समुदायलुक्त्वसाधकं तदेव ‘यस्य हलः’ (६।४।४६) इत्यस्यापि समुदायलोपत्वमावेदयति । अथ यद्यत्र क्वचिदङ्गवृत्तपरिभाषया “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (५०) इत्यादि कुशकाशावलम्बनेन उपधालोपादि पराक्रियेते । ततो यङ्लुगन्तादपि जङ्गम इत्यादौ दोषोद्धारः सुकर एवायुष्मतामिति भाष्यकारोक्तरीत्या यङ्लुकोऽप्यवयवलोपे सिद्धे गतं “न घातुलोप” (१।१।४) इति निषेधसूत्रेति न चाशङ्का न चोत्तरम् । सर्वथाऽनाश्रिते सूत्रेऽवयवलोपेनेव सिद्धम् वेभिमितेति । वेभिमितेत्यादि माघवोदाहृतं चिन्त्यतामावहेत् । हरदत्तोक्तरीत्या आश्रिते पुनः सूत्रे भवत्येषा विचारणा यङन्तस्येद ह्रस्वं यङ्लुगन्तस्य वेति । तत्र च तत्रभवतिङ्गराचार्यपादैर्लुका च^४ यस्येति लोपेऽपि पृथगतो लोपस्य

१. न त्वहर्ष्यादसंख्याविति क० पु० ।

२. स्थानिवद्भावादिति क० पु० ।

३. अनिष्टघरेणेति क० पु० ।

४. लुकोऽवयवस्येति क० पु० ।

विनिगमनाविराहादविशेषाद्दोषं पश्चद्विभयंस्पेति संघातग्रहणमिति यथा श्रुतं वाम-
नवाक्यं प्रमाणयद्भिर्यस्येति समुदायलोपमास्थाय हलचोरादेशस्यास्थानिवत्त्वेन निषेधा-
पेक्षणादिदमुदाहृतम् ।

नन्वेवं पृथगल्लोपाभावात्^१ तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् पापचक इत्युपधा-
वृद्धिः प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । सेयमुभयतः पाशारज्जुः । पृथगल्लोपे हि सर्वत्र
प्राप्नुवदुपधालोपादि दुनिवारम् । समुदायलोपे चोपधावृद्धिर्दुःस्वरा । तत्र 'स्यजेदेकं
कुलस्यार्थं' इति न्यायाद् भूयसामुपधालोपाल्लोपयुद्धादोनामनुग्रहायैकेयमुपधावृद्धिः
सोढव्येत्याचार्याः मन्यन्ते । इदमेव चाभिप्रेत्य कृदन्ते उदाहृष्यान्ति " न घातुलोप"
(१।१।४) इत्यत्रेक इत्यनुवृत्तेः पापचक इति । उचन्त्यादिवदप्रयोग एवायमिति चेत् ।
यो हि मन्यते "यडोऽचि च" (२।१।७४) इत्ययं समुदायलुगिति तस्याल्लोपस्यास्था-
निवद्भावाद्भूवितव्यमेव पापाचक इति । अथ यस्येति लोपेन इष्यते चेत् को न्वत्र विशेषः
लुगन्तस्येष्यते लोपान्तस्य नेष्यते इति, न खलु कश्चिदर्थे रूपे वा विशेषः । अथ पापचक
इत्यपीष्यते इति चेत् यदीष्यते पचाद्यजन्तात् स्वार्थे कप्रत्यये भविष्यति । नैतदस्ति स्वरे-
दोषः स्यात् । प्लुलि हि लिस्त्वरेण भाव्यम् । के त्वन्तोदात्तः स्यात् । एवं तर्हि खदुलेवा-
यम् । वृद्धिस्तु 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' प) इति न भविष्यतीति कथंचिन्निर्वाह्यम् ।

ननु यस्येति संघातग्रहणोऽपि हल इति पञ्चमीनिर्देशात् "आदेः परस्य"
(१।१।४५) इति यकारमात्रस्यैव लोपेन भवितव्यम् । न । हल इति संवन्धे पठ्योयं
हलन्तस्य घातोयौ यः कश्चन, तस्य यो हलन्तघात्वर्थंगतं त्रियासमभिहारादि प्रतिपाद-
यति तस्य लोप इत्यपीष्टसिद्धेः । यद्वा "अतो लोपः" (६।१।४८) इत्यतोऽत्र
इत्यनुवर्तते तच्च यस्येत्यस्य समानाधिकरणविशेषणम् अकारान्तस्य यस्येति संघा-
तग्रहणादेव सिद्धेः किमर्थमिदम् ? समुदायस्यैव लोपो यथा स्यात् "आदेः परस्य"
(१।१।४४) इत्ययवलोपो मा भूदित्येवमर्थमिति । यदि तर्हि समुदाय एव लुप्यते
इह समिधमिच्छति दृपदिवाचरतीत्याद्यर्थविवक्षायां समिधको' दृपदक इति कथ-
क्यडोः' समुदाये लुप्ते पापाचक इतिवद् गुणवृद्धी प्राप्नुतः । न क्यच्वयडोरवयव-
लोपविज्ञानात् । तत् कथम् ? "क्यस्य विभाषा" (६।१।४९) इत्यत्र क्यस्येति योगो
विभज्यते तत्सामप्योदेव अत' इति निवर्तते । तेन हलः परस्य लोपो भवत्यादेः
परस्येति । यद्वा यस्येत्यनुवर्तते तत्र क्यस्येत्येव सिद्धेर्यग्रहणानुवृत्तिर्मात्रस्यैव लोपो
यथा स्यात् संघातस्य मा भूदिति । तेन यकारमात्रलोपे चातो लोपे च स्थानिवत्त्वात्
सिद्धमिष्टम् । ततो विभाषा । क्यस्येति वर्तते । सोऽपि लोपो विभाषा भवतीत्यर्थः । इह
तर्हि कुपुभकः कण्ठ्वादि यकि संघातलोपे दोषः । यदि च क्यस्येत्यत्रायमपि प्ररिलप्येत,

१. पृथगल्लोपादिति क० पु० ।
२. समिधक इति क० पु० ।
३. इह इति क० पु० ।
४. ते इति क० पु० ।

५०२. रुग्रीकौ च लुकि [७।४।९१]

ऋदुपधस्य च धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमाः स्युः
यङ्लुकि । ववृतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । ववृत्तिं । वरिवृत्तिं । वरीवृत्तिं ।

ततश्च विभाषेप्यत्रात्यनुवर्तेत ततश्च यकोऽपि वा लोपे मगधिता, १ मगध्यतेत्यनिष्टं प्रसज्येत ।

अत्र वदन्ति—वयस्येत्यत्र कितो यशब्दस्य ग्रहणात् कादित्वस्याविवक्षणात् कण्ड्वादियकोऽपि वा लोपमिच्छन्तीति । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—कादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावाद् इति तन्न । किद् यः क्य इति मध्यमपदलोपिसमागम्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात् । अथापि नेष्यते एव तर्हि “धिन्विकुरवो र च” (३।१।५०) इतिवत् “करड्वादिभ्योऽयक्” इत्यत्राकारोऽपि स्वतन्त्रो विधीयते अयगिति । कण्ड्वादेरकारो भवति । उपदेशक्रमानुरोधाच्च तदन्ताद् यग् भवतीति । अत्र च यकि परतोऽलोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । तदर्थमेव चाकारो विधीयते इति न कश्चिद् दोषः । गुणे तु “न धातुलोप” (१।१।४) इत्यपि परिहारोऽस्तीति । कित्करणसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि यण् न भवति । तद्धि क्रियते वल्ग्यते यन्तूयतोत्यादावतो ओपस्य स्थानिवत्त्वात् उपधागुणो मा भूदिति । यद्येव कण्डूयति, महीयते इत्यादावतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् यस् प्राप्नोति । नैष दोषः । परत्वादीर्घेण वाधिष्यते । ननु चान्तरङ्गो यण् । सत्यम् । यदि चान्तरङ्गत्वाद् यण् स्यात् ततो गुणभावोक् नास्तांति किं गुणनिषेधार्थं कित्त्वेन । अन्त्यगुणस्त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव न भविष्यतीति तावदाचार्यहृदयम् । यथा तु भाष्यम् तथा पापचक इत्येव भवति । तदत्र तस्त्वं निपुराणदृशः पश्यन्तु ।

मरोमृजितेति । मृजूप् शुद्धी । पूर्ववत् यडादि । “रोगृदुपधस्य च” (७।४।९०) इति रोगागमः । अत्र “मृजेवृद्धिः” (७।२।११४) इति प्राप्ता वृद्धिर्न । ननु धातुलोप इति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्ततोऽन्यपदार्थं आर्धधातुकमेव ग्रहीष्यते इत्यनर्थकं तदिति मनसि कृत्यात्तिपति—आर्धधातुके किमिति । उत्तरमाह—वैभेतीति । अन्यपदार्थं आर्धधातुकवदविशेषात्सार्धधातुक (मपि गृह्येत १ ततोऽत्रापि गुणवृद्धी निषिद्धचेयाताम् इत्युत्तरितम् । ननु चात्र यथा धातुलोपस्यानैमित्तिकत्वात् गुणवृद्धो आर्धधातुके नचैव धातुलोपोऽपि इति कथं निषेधः स्यात्) । मैयम् । असति तस्मिस्तत्पुरुषशङ्कया स्यादेव । कृते तु तस्मिन् बहुव्रीहिः सम्भवतीति नात्र प्रसङ्गः इत्याचार्याणामभिप्रायः ।

रुग्रीकौ च लुकि । “रोगृदुपधस्य च” (७।४।९०) इति सर्वमनुवर्तते । रुगागमे

१. मधिगतेति क० पु० ।

२. गृह्यते इति क० पु० ।

३. कमपीत्यारम्य—निषेधः स्यादित्यन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

५०३. ऋतश्च [७।४।६२]

ऋदन्तस्य धातोरपि तथा । चर्करीति । चरिक्रीति । चरीक्रीति । चर्कति । चरिकर्ति । चरीर्कति । ऋतश्चेति तरत्वाद्दन्तस्य न । कृ । चाकृति । चाक्करीति । गुणवद् वृद्धेरपि निषेधो ज्ञेयः । मर्मृजीति । ग्रह । जर्गृहीति । ढत्वधत्वप्ढत्वढलोपाः । जर्गृढि । केचिद् यङ्निमित्तं संप्रसारणं नेच्छन्ति । जाग्रहीति । ढत्वधत्वप्ढत्वढलोपदीर्घाः । जाग्राढि । बलीयस्त्वादादौ संप्रसारणे कृते रुग्ग्िगादि । जर्गृढः । जरिगृढः । जर्गृहति । गृधु । जर्गृधीति । जर्गधि । अजर्गृधीत् । गुणः । हल्ङ्थादिलोपः । भप्भावः । जरत्वचत्वे । अजर्घत् । अजर्गृद्धाम् । अजर्गृधुः । “दश्च” (७।२।१०९) इति वा रुत्वम् । “रो रि” (८।३।१४) ढलोपे दीर्घः । अजर्घाः । अजर्घत् । अजर्गृद्धम् इत्यादि प्रयोगालुसाराज् ज्ञेयम् ॥

इति यङ लुगन्तप्रक्रिया ॥

चोकार उच्चारणार्थः । ववृतीति । वृत्तु वतने । लुकि द्वित्वम् रुक् । “(नाभ्य'स्त-
स्याचि पिति गुणः” (७।३।२७) इति निषेधान्न गुणः) । ईट्पक्षे श्रोणि । तदभावे
च श्रोणि । ववृत्तः । वरीवृत्तः । वरिवृत्तः । ववृत्तति । वरीवृत्तति । वरिवृत्तति ।
ववृतीपि । ववृत्ति ३ । ववृत्त्यः ३ । ववृत्त्यः ३ । ववृतीमि ३ । ववृत्त्यः ३ । ववृत्तमः ।
ववृत्त्यात् ३ इत्यादि । ववृत्तौ ३ । ववृत्तु ३ । ववृत्ति ३ । ववृत्तानि ३ । अववृत्तात् ३ ।
अववृत्तं ३ । (अत्र ' रुकि गुणो च हल्ङ्थादिलोपः । ' रात्तस्य” (८।२।१४) इति निय-
मान्न संयोगान्तलोपः । अवरिवृत्तः अवरीवृत्तं) अत्र तस्य जश्त्वेन दकारे “दश्च”
(८।३।१४) इति पक्षे दस्य रत्वे “रोरि” (८।३।१४) इति लोपे पूर्वस्य दीर्घेऽजर्घा ।
इतिवद् अवर्वाः अवरिवाः । इत्याद्यूह्यम् । अववृत्तम् ३ । अववृत्तं ३ । अववृत्तम् ३ ।
अववृत्त्वः ३ । अववृत्तमः । अववृत्तीत् ३ । दृतादीनां यङ्लुगन्तानां “न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः”
(७।२।१६) इति सकारादेरिण्निषेधो गणनिदिष्टत्वान्न भवति । वरीवृत्तिप्यति ३ इत्यादि ।

ऋतश्च । अत्राङ्गभ्यासश्चेति द्वयं प्रकृतम् । तत्र यद्यभ्यासस्य विशेषणम् ।
ऋत इति ततस्तपरत्वनयकं स्यात् । तथाहि—तद्धि चाकृति—इत्यत्राकारान्तत्वाद्
रगादयो मा भूवन्ति कृतम् । अभ्यासविशेषणो त्वत्रापि स्यादेव सर्वत्राभ्यासरय ह्रस्वेन
दीर्घाम्भवादिति तदनयकं स्यात् । अतोऽङ्गविशेषणेन च तदन्तविधिरिति मत्वाह—

१. नाभ्यस्तस्याचि पिति इति निषेधान्न गुणः इति नास्ति क० पु० ।

२. अत्रेत्यारभ्य—अवरीवृत्त् इत्यन्तो () रेखाद्भूतो नास्ति क० पु० ।

ऋदन्तस्येति । तथेति । अभासस्य स्मृ रिक् रीकः आगमा भवन्तीत्यर्थः । ऋदुपधत्वा-
भावादयमारम्भः । चर्करीतीति । डुकृञ् करणे । चर्कतीत्यादि । चर्कृतः । चर्कति ।
ऋतरचेति तपरत्वादिति । उकोऽभिप्रायः । चाकीर्तीति । कृविच्चेपे । अत्र कृ य इति
स्थिते यङो लुकि सति प्रत्ययलक्षण्येन यङन्तस्य "सन्यङोः" (६।१।६) इति द्विवं-
चनम् । "उरत्" (७।४।६६) हलादिः शेषः । श्चुत्वम् । दीर्घः । ईट्पक्षे चाकरीति ।
"नाभ्यस्तस्याचि" (७।३।८७) इति निषेधः पुगन्तलघूपधरयेवेतीह 'सावंधातुका-
धंधातुकयोः" (७।३।८४) इति गुणो भवत्येव । अत्र कश्चित् यङ्लुको द्विरुक्ते प्रागेव
प्रतिषेधात् पित्सु गुणा डित्सु चेत्योत्वयोः कृतयोः पश्चादिह द्विवचनं कर्तव्यम् । ननु
पूर्वमपि द्विवचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वरन्त्वचुत्वदीर्घत्वमार्धधातुकगुणेषु चाकीर्तीत्या-
दीष्टरूपसिद्धेरिति चेत् । सत्यम् । पित्सु सिद्धयति डित्सु दीपः स्यात् । तत्र हि पूर्वं
द्विवचने कृते पश्चादित्वं स्यात् । ततश्चाभ्यासस्योरदत्वचुत्वदीर्घेषु कृतेषु चाकीर्तः ।
चाकिरतीत्याद्यनिष्ठानि रूपाणि प्रसज्येरन्, इष्यन्ते चेकीर्तः चेकिरतीत्येवम् । तच्च
पूर्वं द्वित्वे सति न स्यात् । अस्तु पूर्वमेव द्वित्वम् चाकीर्तं इत्याद्येव साध्विति चेत् । न ।
"रीङ् ऋतः" (७।४।२३) इत्यत्र चेकीर्येते जेगिल्यते इत्याद्युदाहरता वृत्तिकृता
सहविरोधात् ।

तस्य चैपोऽभिप्रायः किरतेयंङि ऋदित्वे तदनु द्विवचने हलादिःशेषचुत्वगुणाः
भवन्तीति । अन्यथा चाकीर्येते जागिल्यते इत्याद्युदाहरेत् । तस्माद् यथा यङि
इत्वादी कृते द्विवचनमिष्यते तथा यङ्लुकि डित्स्वपीत्याधरणोयम् । यदाह—भगवान्
भाष्यकारः—'विप्रतिषेध" (१।४।२) इति सूत्रे "द्विवचनादित्त्वोत्वे" आतेस्तोर्येते
आपोपूर्वते द्विवचनं च प्राप्नोति इत्त्वोत्वे च । नित्यत्वाद् द्विवचनं स्यात् । इत्त्वोत्वे
भवतोऽन्तरङ्गत इति तदेवं द्विवचनात् प्रागित्वादिषु कृतेषु द्विवचनमिति ।
सदेतदज्ञानविजृम्भितम् । यङपेक्षत्वेन द्वित्वस्थान्तरङ्गत्वात् । इत्वादेश्च तसादिनि-
मित्तत्वाद् युगपत् प्राप्यभावेन विप्रतिषे गसंभवात् । आतेस्तोर्येते तूभयोरपि यङ्-
पेक्षत्वाद् मुक्तमित्त्वेन बाधनम् । "द्विवचनादित्त्वात्त्वे" इत्यस्याप्ययमेव विषयः । न च
प्रकृतेऽपि लुकः प्राग् यडाश्रयमित्त्वं स्यादिति वाच्यम्, लुको नित्यत्वाद् बलवत्त्वात् ।
न च प्रत्ययलक्षण्येन पुनः प्रसङ्गः, अङ्गकार्यत्वात् । द्वित्वं तु न तस्मिन् पूर्वस्येत्वनङ्ग-
कार्यत्वान्न निषिध्यते । ततश्च प्राग् यङ्लुकि सति अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वाद्वा तसादिषु
तन्निमित्तेत्वाद्वा च चाकीर्तं इत्याद्येव सिद्धम् । तथा च "ऋतश्च" (७।४।१२) इति
सूत्रे भाष्ये तपरकरणं किम् चाकीर्तं चाकिरतीति प्रत्युदाहृतम् । ततः चाकीर्तं ।
चाकरीति । चाकीर्तः । चाकिरति । चाकिर्पि । चाकरोपि । चाकीर्यः । चाकीर्य ।
चाकरोमि । चाकिर्मि । चाकीर्यः । चाकीर्मः । चाकीर्म्यात् । चाकर्तुं । चाकीर्तात् ।

१. साहचर्यात् इत्यधिकः सावंधातुक इति न्यूनोऽस्ति क० पु० ।

२. कृतयो रिति नास्ति क० पु० ।

चाकीर्ताम् । चाकीर्हिं । चाकाराणि । अचाकरोत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् । अचाकरीः ।
अचाकः । अचाकरोत् । अचाकरिष्टाम् । चाकारामासेत्यादि भाव्यानि भव्यवृद्धिभिः ।
एषु ऋत् इति तपरकरणात्न रुगादयः । यदाह भाष्यकारः—

किरति चर्करोतान्त पचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन सग्रहः ॥ इति ।

चर्करोतमिति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा । पचतीति लङन्तोपलक्षणम् । तेन यङ्लुकि
किरतेलंति पूर्वोक्तरीत्या रूपाणि यो नयेत् प्राययेत् पचताविव रुगादिकमकृत्वेति
यावत् । तमहं भाष्यकारः प्राप्तज्ञ रूपादि प्राप्तिविषयवेदितारं मन्येऽवगच्छामि ।
तेन संग्रहः करणसाधनव्युत्पत्त्या व्याकरणम् कर्मसाधनव्युत्पत्त्या शब्दराशिर्वारब्ध
इति योजना । अतोस्तु यङ्लुकि ऋशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वे ह्लादिः शेषे रुक्
उत्तरखण्डस्य गुणो । अरति । रिग्रीकोस्तु “अभ्यासस्यासवर्णो” (६।४।२०) इति इयङि
अरियति । तसादौ डित्वात् गुणाभावे रुक् अर्हतः । रिग्रीकोस्तु अरियतः भौ
एवदादेशे उत्तरखण्डस्य यण्यभ्यासरुको “रोरि” (८।३।१४) इति लोपे “दूलोप”
(६।३।११) इति दोषः । अरति । न च रोरोति लोपे यणः स्थानिवत्त्वम् । ‘पूर्व-
प्राप्तिद्वये न स्थानिवत्’ इति निषेधात् । रिग्रीकोस्तु यङि यणः । रिग्रीकोश्चे यङि
परखण्डस्य यणि अरियन्ति । यणः स्थानिवत्त्वान्न वलि लोपः । यलोपे न स्थानि-
वदिति तु नास्ति “स्वरदोषयन्त्रेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्” इति नियमात् ।
एवमन्यत्राप्यह्यम् । तदयं रूपसंग्रहः—अरति । अरियति । अररोति । अरियरोति ।
अर्हतः । अरियतः । अरति । अरियति । अरपि । अररोपि । अरियरोपि । अर्ह्यः ।
अरिय्यः । अर्ह्यथः । अरिय्यथः । अरमि । अरियमि । अररोमि । अरियरोमि । अर्ह्यवः ।
अरय्ववः । अर्ह्यमः । अरियमः । अर्ह्ययात् । अरिययात् । अर्ह्ययाताम् । अरिय्यताम् ।
इत्यादि । अरतुं । अरियतुं । अररोतु । अरियरोतु । अर्ह्यतात् । अर्ह्यताम् । अरिय्यताम् ।
अरतु । अरियतु । अर्ह्यहि । अरिय्यहि । अरराणि । अरियराणि । लङि आडागमे
तिप्सिपोर्ह्लङ्यादिलोपे विसर्जनीये च अरः । अरियः । अर्ह्यताम् । अररम् ।
अरियरम् । लुङि सिच् वृद्धौ आरारीत् । आरियारोत् । आरारिष्टाम् । आराराश्चकार ।
आरियराश्चकार । आमभावे अरार । अरियार । ‘ऋच्छ्रवत्ताम्’ (७।४।११) इति
गुणः । आरतुः । अरियरतुः । अररिता । अरियरिता । लिङि रिडादेशे रलोपदोषयोः ।
आरियात् । अरिय्यताम् । स्तिरा निर्देशात् ‘गुणोऽति’ (७।४।८) इति न गुणः ।
आरिष्यति । अरियरिष्यति । आरियरिष्यदित्याद्यह्यम् ।

गुणवद्बुद्धेरपीति । ममंजीतात्यय द्वित्वे रुक् ईटि “पुगन्त” (७।३।८६)
इति प्राप्ते “नाभ्यस्तस्याचि” (७।३।८७) इति निषिद्धे “मृजेवृद्धिः” (७।३।११४)

इति प्राप्ता वृद्धिनं भवति । यद्भुक्कश्छन्दसत्वात् सर्वे विधयश्छन्दसि व्यभिचरन्तीति वचनादिति भावः । पत्ने मरीमृजोति । मरिमृजोति । ईडभावे मर्माष्टिं । द्वित्वे उरदत्वे ह्लादिः शेषे ष्टिक मृजेवृद्धौ "ब्रश्च" (८।२।३६) इति पत्वे ष्टुत्वे । मरिमाष्टि । मरीमाष्टिः ।

धातुग्रहणोक्तत्वात् वृद्धयभावे गुणो मर्माष्टि इत्याद्यपि । अचिदस्यानुदात्तेषु पाठाद् अम् पत्ने मर्माष्टि । मरीमृष्टि । मरिमृष्टि । मर्माष्टिः । मरिमृष्टिः । मरीमृष्टिः । अमभावे मर्मृष्टः । मरिमृष्टः । मरीमृष्टः इत्यादि । पित्तु अम्पत्ने त्रीणि । अमभावे तु पट् । ईटि तु त्रीणि इति द्वादश । डित्तु पट् द्वित्याच मृजो वृद्धे विकल्पे च मर्मृजति । मर्मर्जति इत्येवं पट् इत्याद्युह्यम् ।

जर्गृहीतीति । ग्रह उपादाने प्रत्ययलक्षण्येन "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति संप्रसारणम्, द्वित्वम्, ईट्, रक् । यद्यपि ग्रहिः प्राक् संप्रसारणाद् ऋदुपधो न भवति, तथापि कृते संप्रसारणे ऋदुपध इति रूपादिसिद्धिः । "रोगृत्वत" (वा०) इति वक्तव्याद्वा । जर्गृहीतीति । ईडभावे अत्रेवं रूपसंग्रहः । तर्पि ईटि जर्गृहीतीति । जरिगृहीतीति । जरीगृहीतीति इति त्रयम् । ईडभावे जर्गृहिं । जरिगृहिं । जरीगृहिं इति त्रयम् । सिपं टि जर्गृहीति । जरिगृहीति । जरीगृहीति इति त्रयम् । ईडभावे "होडः" (८।२।३१) इति ढत्वे भपभावे "पडो कः सि" (८।२।४१) इति ढत्वे सस्य पत्वे जर्घञि । जरिघञि । जरीघञि इति त्रयम् । मिषीटि जर्गृहीमि । जरिगृहीमि । जरीगृहीमि इति त्रयम् । ईडभावे जर्गृहि । जरिगृहि । जरीगृहि इति त्रयम् । "न लुमताङ्गस्य" (१।१।६३) इत्यत्राङ्गाधिकारविहितं कार्यं प्रतिपद्यते, संप्रसारणं तु न तथेति ।

प्रत्ययलक्षण्येन तत्स्यादिति मन्त्रानामर्वाचोनाना मतं प्रदर्श्य भाष्यानुवर्ति-
मतमाह—केचिदिति । किति डिति च परे पूर्वस्य ग्रह्यादेर्विधीयमानं संप्रसारणं वस्तुतोङ्गस्य कार्यमिति तदपि न भवतीति जागृहातीत्याद्येव भवितव्यमिति भावः । "इक्रोर्षिच विभक्ती" (७।१।७३) इत्यजग्रहणाद् "न लुमताङ्गस्य" (१।१।६३) इत्यनित्यः प्रतिषेधः इति तु "इह किञ्चित् त्रयो इति, इति किञ्चिद् ग्रहणाद् संवृद्धिगुणं प्रयेवेति" न तदवनम्ब्यापि संप्रसारणमिति स्थितमाकरे । जगृहीतीत्यादि संप्रसारणोदाहरणान्ते भाष्यविरोध उपेक्षणीय एव ।

न पुनरेतान्यसाधूनि । गृह् ग्रहणे इति भौवादिकादृदुपवाद् यडि लकि साधुतो पपतेरित्यास्तां त्रिस्तरः । जाग्रहीति इति । द्विवचनम् ह्लादिः शेषः "कुशेचुः" (७।४।६२) "दीर्घोऽकितः" (७।४।६३) ईडभावे जाग्रहीतीति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।

बलोपस्त्वादिति । द्विवचनात् परत्वादादौ संप्रसारणमित्यर्थः । तत्तु यडमाश्रित्य पूर्वोक्तन्यायात् न तु तसादेरित्त्वान् । तसादेरुत्पत्तेः प्रागेवान्तरङ्गत्वेन प्रसङ्गात् ।

१. प्रये वितोति क० पु० ।

२. जगृहीत्यादि इति क० पु० ।

न तु ग्रहेरिति परिहारान्त रामिधानम्, तदपि यदन्तमात्रे उपायान्तरपरम्, न त्वेकाजङ्ग-
विशेषणपक्षसंकोचकं प्रमाणाभावात् । अस्तु वा समुच्चयः । तेन ग्राहितमित्यादौ न
भविष्यति । एतेन विहितविशेषणांशेऽपि द्विःप्रयोगरूपत्वात् द्विर्वचनस्य द्विरुक्तोऽपि
समुदायः प्रद्विरिति यद्भुगन्ते दोषो भवतीति माधवोक्त प्रत्युक्तम् ।

जगृधोति । गृध । यड्लुक्, द्विर्वचनम्, उरदत्वम्, हलादिः शेषः ।
जरिगृधोति जरीगृधोति । जगृद्धि । जगृद्धि ३ । अत्र “भृगस्तथो.” (८।२।४०) इति
तस्य घः । “भृनां जश् भृशि” (८।४।५३) घस्य दः । जगृधति । “अदभ्यस्तात्”
(७।१।४) इत्यत् । सिपीटि जगृधोपि ३ । ईडभावे जघत्सि ३ । गुणः भृप् “खरि च”
(८।४।५५) इति चत्वम् । जगृद्धः ३ । जगृद्ध ३ । जगृधोमि ३ । जगृधिमं
जगृध्वः ३ । जगृधमः ३ । जगृध्यात् ३ । जगृधीतु ३ । ईडभावे जगृद्धुं ३ । जगृद्धाद्
वा ३ । जगृद्धाम् ३ । जगृधतु ३ । जगृद्धि ३ । जगृद्धात् ३ । जगृद्धम् ३ । जगृद्ध ३ ।
जगृधानि ३ । जगृधाव ३ । जगृधाम ३ । अजगृधीत् ३ । लङि ईडित्यादि । अजगृधत्
इति स्थिते ईडभावे “पुगन्त” (७।३।८६) इति गुणः । “हृल्लडाभ्य.” (६।१।८६)
इति तिलोपः । “एकाचः” (८।२।३७) इति भृभावो गकारस्य घकारः । “भृनां
जशोऽन्ते” (८।२।३६) इति घस्य दः । तस्य “वाऽवसाने” (८।२।५६) इति चत्वे
तकार इत्यर्थः । “रात्सस्य” (८।२।२४) इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । अजघत् ।
अजरिघत् । अजरीघत् । अजगृद्धाम् ३ । अजगृधुः ३ । “सिजभ्यस्त” (३।४।२०९)
इति भृजुम् । सिपीटि अजगृधीः । ईडभावे “दश्च” (८।२।७५) इत्यादि । गृध् ।
द्वित्वम् उरत्, हलादिः शेषः “कुहोश्चुः” (७।४।६२) रुगादिः सोर्हृल्लडादिलोपः ।
“पुगन्त” (७।३।८६) इति गुणः । भृभावः । घकारस्य जश्चेन दकारः “दश्च”
(८।२।७५) इति रुत्वम् “रोरि” (८।३।१४) इति लोपः । “दलोप” (६।३।११)
इति दीर्घः । विसर्जनीयः । अजर्वाः ३ । रुत्वाभावे अजघत् ३ । अजगृद्धम् ३ ।
अजगृद्ध ३ । अजगृधम् ३ । अजगृध्व ३ । अजगृधम ३ । अजगृधीत् ३ । जगृधामास
३ । जगृधता ३ । जगृध्यात् ३ । जगृधिष्यति ३ । अजगृधिष्यत् ३ इत्यादि ज्ञेयम् ।

अत्र केचित् यड्लुक् छान्दस इत्यातिष्ठन्ते । तेषामयमाशयः—“हृशुवोः
सार्वधातुके” (६।४।८७) इत्यत्र हृशुप्रहरणं यड्लुक्छान्दसत्वमभ्युपगम्य प्रत्याचक्षा-
णस्य वार्तिकृतो वचनाद्विशदः ।

तथा हि हृशुप्रहरणमनर्थकम्, अन्यस्याभावात् । अत्र ह्यनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्यो-
वर्णस्य यण भवति । द्वित्यचि सार्वधातुके इत्येव सिद्धम्, नार्थो हृशुप्रहरणेन । याति
वातीत्यत्राङ्कित्वात्, यात इत्यात्रानजादित्वात्, यान्तीत्यादावनुवर्णान्तत्वात्, युवन्ती-
त्यादावेकाच्त्वात् प्रोणुवन्तीत्यादौ संयोगपूर्वकत्वात् । न प्रसङ्गः योयुवतीत्यत्र, तर्हि

१. ग्रहेर्विहितस्येत्यारभ्य—प्रत्युक्तमित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

प्रसङ्गः । यङ्लुगन्तार्थमिति चेत्, आर्धघातुकत्वात् सिद्धम् । छान्दसो यङ्लुक् । तत्र छन्दसि आर्धघातुकत्वादेव न भविष्यति । 'यङोऽचि च' (२।४।७४) इति चकारेण छन्दसीत्यनुकृष्यते इति तदभिप्रायः । भाष्यकारस्त्वेतदुरीकृत्यास्मादेव हुशुग्रह-
णाद् ज्ञापकात् क्वचिद् भाषायामपि यङ्लुगित्याश्रित्य वेभिदीति चेच्छिदीति इत्यादीनां कियताञ्चेत् सिद्धिमाह स्म । छन्दसोति च लुग्विधावनुवर्तते इति जयादित्याचार्यास्तु मन्यन्ते । यदि ज्ञापकादपि भाषायां यङ्लुगस्तीत्यभिमतम्, अलं तर्हि छन्दसीत्यनु-
वृत्त्या । प्रयोगाश्च यथाभिमत व्यवस्थास्यन्ते इति काशिकाकारसम्मत्या भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । तेन केचिद् महाकविप्रयुक्ताः यङ्लुगन्ताः शिष्टप्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्या इत्याह—प्रयोगानुसारादिति । चान्द्रे तु यङ्लुग्भाषाविषये एवेत्युक्तमिति सर्वमकलङ्कम् ।

पृथ्वीमगडसमौसिमएडनमण्डिः शैयवंशामलो-

त्तंसः धीनरसिहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तस्मूनीः कृतगूढभावविवृतौ सप्तप्रक्रियाः यावृत्तौ

धीकृप् एव कृतौ समासिभगमद् यङ्लुग् यया प्रक्रिया' ॥ इति ।

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

यङ्लुक् ४५० ॥

अथ सुव्धातुप्रक्रिया

५०४. सुप आत्मनः क्यच् [३।१।८]

एषितुरात्मसंबन्धिन् इपि कर्मणः सुवन्तादिच्छायां क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः” (७।४।७१) इति सुपो लुक् ।

॥ अथ सुव्धातुप्रक्रिया ॥

सुप । अत्रात्मशब्दः परव्यावृत्तिपरः स्वशब्दपर्यायः । न चेतनवाचकः सर्वस्याप्यात्मसंबन्धित्वाव्यभिचारेणानर्थक्यापत्तेः । अत्रापि कर्मणः इच्छायां वा इत्यनुवर्तते । सन्निधानाच्चेच्छां प्रत्येव कर्मत्वं गृह्यते । सुवन्तात् कर्मणः इच्छायां वाच्यायाम्, तच्चेत् सुवन्तमात्मनः स्वस्य सम्बन्धि भवति । कस्य स्वस्येत्यपेक्षायामिच्छया^१ तत्कर्तुः सन्निधापित्वात्तस्यैवेषितुरात्मनः संबन्धीति विज्ञायते इत्यालोच्य व्याचष्टे— एषितुरित्यादि । न चैवमात्मनः पुत्र परस्य दासमिच्छतोत्यत्रापि सुवन्तस्यात्मसंबन्धित्वात् प्रसङ्गः । नात्र यथाकथञ्चिदात्मसंबन्धि (त्वं विवक्षितं किं तर्हि—इष्यमाणमेव रूपमात्मसंबन्धित्वेन) यदेष्यते तदा प्रत्ययः । सुप्रग्रहणं किम् ? महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र मा भूत् । कथं पुनः सति सुव्ग्रहणे न भवति ? उच्यते, यदा महत्त्वविशिष्टस्य पुत्रस्येष्यनाणत्वेन समुदायः कर्म, तदा प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुदायो न सुवन्तः । यदाऽप्यवयवयोरेव पृथक् कर्मत्वम्, तदाऽप्यवयवान्न भवति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्^२ ।

समर्थः पदविधिः” (२।१।१) इति चोक्तम् । सति च सुव्ग्रहणे पदविधिरयं सम्पद्यते नान्यथेति । न तर्हीदानीमिदं भवति महापुत्रोयतीति । भवति च यदेकं वाक्यं महान् पुत्रो महापुत्रस्तमिच्छतीति । आत्मनः किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । शत्रोर्मरणमिच्छतीति । यत्तु^३ राज्ञः पुत्रमिच्छतोत्यत्रासामर्थ्यान्न भविष्यतीति भाष्ये उक्तम् तत्प्रौढिवादमात्रम् । इष्यमाणं हि स्वत एव नित्यमन्यदपेक्षते इति नैतावता अस्त्यसामर्थ्यम् । अत एव वृत्तावेतत्प्रत्युदहृतमिति भाषवः । उच्यते, नहि शकं पद-भ्रंशाश्रीयते, किं तु सुवन्तमिति । अन्यथा सम्भस्तस्य समासे समर्थयति सा न प्रकरोत । क्यच्ः ककारो “नः क्ये” (१।४।१५) इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तदविधातार्थो न स्वरार्थः, प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा तत्सिद्धेः । अकारस्तु समिधको दृपदक इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः ।

१. इच्छन्ति इति क० पु० ।

२. एवं विवक्षितमित्यारभ्य—संबन्धित्वेनेऽन्तो नास्ति क० पु० ।

३. असमर्थत्वाविति ल० पु० ।

४. यत्तु राज्ञः इत्यारभ्य—माधव इत्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

५०५. क्यचि च [७।४।४४]

क्यचि च परे अवर्णस्य 'ई' आदेशः स्यात् । धातुत्वान्लडादयः ।
 आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीपति । "वान्तो यि प्रत्यये" (६।१।७९) ।
 गव्यति । नाव्यति । त्वद्यति । मद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । "हलि च"
 (८।२।७७) । गीर्यति । पूर्यति । दीव्यति । अद्स्यति । "रीड् ऋतः"
 (७।४।२७) कर्त्रीयति । "क्यच्चयोश्च" (६।४।१५२) गार्गीयति ।

सुपो लुगिति । नयजन्तस्य "सनाद्यन्ता धातवः" (३।१।३२) इति धातुत्वादिति
 भावः ।

आत्मनः पुत्रमिच्छतीति । पुत्रो मे स्यादितोच्छतीत्यर्थः । पुत्रीपतीति । पुत्रमिति
 द्वितीयान्तात् क्यचि "अन्तरङ्गानपि विधीम् बहिरङ्गो लुग् राधते" (५०) इति वा
 "अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" (५०) कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति च सन्धिकार्यरहित-
 स्यामो लुक् । "क्यचि च" (७।४।३३) इतोत्त्वम् । लट्स्तिप् शप् । "मतो गुरो"
 (६।१।६७) पुत्रोयेत् । पुत्रोयतु । अयुत्रोयत् । अतो लोपः । अपुत्रोयोत् । प्रत्ययान्त-
 खादाम् । पुत्रीयामास । पुत्रीयिता । पुत्रीय्यात् । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । अष्-
 सोति । अदरणाभावान्नेत्वम् । लुङि अगव्योत् । क्यचि वान्तादेशे कृते सन्निपात-
 परिभाषया "यस्य हलः" (१।४।४६) इति यलोपो न भवति । अहलोपस्य स्यानिव-
 त्वात् "वदव्रजहलन्तस्याचः" (७।२।३) इति वृद्धिर्न । "नेटि" (७।२।४) इति
 निषेधाद्वा । गोसमानाक्षरान्तादिति भाष्ये प्रकृतिपरिगुणनमुक्तम् । तत्र वाच्यतीत्या-
 दसिद्धिप्रसङ्गान्नायं स्थितः पत्त इति कैयटाद्युक्तेरन्यत्रापि क्यचमुदाहर्तुमुपक्रमते ।
 नास्यतीति । त्वद्यति । मद्यतीति । त्वां मां वेच्छतीति सुपो लुक्कपि 'प्रत्ययोत्तरपद-
 योश्च" (७।२।६८) इत्येकार्थयोः युष्मदस्मदोर्मपयन्तस्य त्वमौ । विभक्तिपरत्वा-
 भावान्न शेषे लोपादि ।

युष्मद्यतीत्यादि । युवामाचाम्, युष्मानस्मान् वेच्छतीत्यर्थे क्यचि—एकार्थत्वा-
 भावान्न त्वमौ । विभक्तिपरत्वाभावात् "युवावो द्विवचने" ७।२।६२ 'मीर्मतोः' ।
 गिरतेविवपि "अत इडातोः" (७।१।१००) इतीत्वे भवत्ययं रेफान्तो धातुर्हृत्परश्चेति
 दोषः । दीव्यतीति । दिवमिच्छतीत्यर्थः । ननु "हलि च" (८।२।७७) इत्यत्र वृत्ता-
 युक्तं धातोरित्येव दिवमिच्छति दिव्यति । तत्कथं दोषं उदाहृतः ? यत्तु प्राचोकम्—
 दिवेरीणादिके विवपि कृते च दिव्'शब्दोऽपि धातुरेवेति व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याचार्यैक

५०६.

नः क्ये [१।४।१५]

क्यचि क्यङि क्यपि परे नान्तमेव पदसंज्ञं स्यात्, नान्यत् । नलोपः राजीयति । नान्तमेवेति नियमान्नेह—वाच्यति । “अकृत्सार्वधातुकयोः” (७।४।२५) इति दीर्घः । कवीयति ॥

वृत्तिकृता त्वव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्येत्यविरोध इति । तदसत्, विवब्रन्तत्वे “च्छ्रवोः शूड” (६।४।१६) इत्यूठ्प्रसङ्गात् । विजन्तत्वे तूपधागुणः स्यात् । न चोणादिपु बह्वलवचनादेवोठ् न भविष्यतीति वाच्यम् । एवं हि “दिव उठ्” (६।४।३१) इत्यत्र यदुच्यते तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थं द्युभ्याम्, द्युभिरिति । परत्वाद्गूठ् प्राप्नोतीति तद्विरुध्यते । न चाकरे दिवैरौणादिकः क्विप् क्वाप्युपलब्धः । अत एव धातुवृत्तिपु दिवैदिविरिति डिविप्रत्ययान्तोऽयं व्युत्पादितः । तथा चेह वकारान्तस्याधातुत्वाद्दीर्घो-
दाहरणमयुक्तम् । ह्रस्वपाठ एव तु ज्यायान् ।

अदस्यतीति । अमुमिच्छतीत्यर्थं क्यचि विभक्तेलुंका लुप्तत्वात् त्यदाद्यत्वाभावः । सान्तत्वान्न मुत्वम् । “नः क्ये” (१।४।१५) इति नियमान्न पदान्तकार्यम् । कर्त्रोपतीति । कर्त्तारमिच्छतेत्यर्थं “अकृत्सार्व” (७।४।२५) इति दीर्घं बाधित्वा ‘रौड् ऋतः’ (७।४।२७) इति तपरत्वाद्दीर्घान्तानुकरणे कर्त्तृयतीत्येव भवति । अधातुत्वात् ऋत इत् । एवं कृग्रोरप्यनर्थकयोरनुकरणे । सार्थक्यास्तदनुकरणे कीर्यति’ गीर्थेतीति भवितव्यम् । क्यच्योरचेति । हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्चौ च परे इति । तद्धिते व्याख्यातमेतत् ।

गर्गायतीति । गर्गशब्दाद् गोत्रापत्ये ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ (४।१।०५) आदि-
वृद्धिः । “यस्येति च” (६।४।१४८) इत्यनोपः । क्यचि कृते यस्य लोपः । अकारस्य “क्यचि च” (७।४।३४) इतीत्वम् ।

“नः क्ये” (१।४।१५) इति सामान्यग्रहणमित्याह—क्यचि क्यङि क्यपि परे इति । “संज्ञायां समज” (३।३।६६) इति विहितस्य क्यपस्तु ग्रहणं न भवति, प्रयोजनाभावात् । न च मन्येति नलोपः प्रयोजनम्, धातुत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, सुब्रन्तमित्यवृत्तेर्वा । तत्र क्यजादेः सुब्रन्तादेव विधानात् प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं पदत्वमिति सामर्थ्यान्नियमार्थमेतदित्याह—नान्तमेवेति । नान्तं क्य एवेति विपरीतस्तु नियमो न भवति । “न डिसंबुद्धयोः” (८।२।८) इति निषेधारम्भान् ।

नलोप इति । “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।७) इत्यनेन । राजीयतीति । “क्यचि च” (७।४।३३) इतीत्वे नलोपस्तु नासिद्धः, “नलोपः सुप्स्वर” (८।२।१) इति नियमात् । वाच्यतीति । अपदान्तत्वान्न कुत्वम् ।

१. क्यतीति क० पु० ।

२. चेत्वमिति क० पु० ।

५०७. वयस्य विभाषा [६।४।५०]

हलः परेषां क्यच्क्वङ्क्वपां लोपो वा स्याद् आर्धधातुके । समिधिता ।
मान्ताव्ययेभ्यः क्यच् नष्टः । किमिच्छति । उच्चैरिच्छति ।

५०८. अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासागर्धेषु [७।४।३४]

अशनादयः क्रमाद् वुभुक्षार्धेषु निपात्यन्ते क्यचि । अशनायति ।
उदन्यति । धनायति । वुभुक्षादौ किम् ? अशनीयति ।

वयस्य विभाषा । वयच्क्वङ्क्वमिति । वये इति निर्देशस्याविशेषादेवमुक्तम् ।
वयपस्तु हलन्तादसम्भवः । नान्तादपि वयपि नलोपेन भाव्यमित्यसम्भव एव । तस्मादिह
वयच्क्वङ्क्वरेव ग्रहणम्, न वयप इति स्थितम् । समिधितेति^१ । समिधमिच्छति । यलोपे
कृते जश्त्व न भवति—प्रदान्तत्वात् । उपधागुरोऽपि न भवति । “न घातुलोप”
(१।१।४) इति निषेधात् । दृषदको युष्मदक इत्यादावपि अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
न्लोपघातवृद्धिः । वयस्येत्ययमवयवलोपः न समुदायलोप इति यद्गुणन्ते वरिणतम् ।
तेन ‘युष्मदोत्, अस्मदोत्’ इत्यादौ “अतो हलादेः” (७।२।७) इति वृद्धयभावोऽप्य-
नुसन्धेयः ॥

मान्ताव्ययेभ्य इति । मान्तमिह प्रातिपदिकं विवक्षितम्, न सुदन्तम् । अन्यथा
पुत्रमिच्छतीत्यादावेव न स्यात् । इह च स्यात् कानिच्छति इमानिच्छतीति । किमो-
च्छतीति वाक्यमेव भवतीति भावः । उच्चैरिच्छतीति । अधिकरणप्रधानस्याप्यस्य यदा
आधेये वृत्तिस्तदा कर्मत्वात् प्रसङ्गः ।

अशनायति । निपात्यन्ते इति । तत्राशनधनयोः वयचोत्वापवाद आत्वं निपात्यते
इत्याकरः । यद्यपि दार्धेणापि सिद्धेरुत्वाभावनिपातनेऽपि न क्षतिः, तथाप्यभावा-
पेक्षया भावस्य लघुत्वादात्त्वमेव निपात्यते । उदकस्य चोदन्नादेशो निपात्यते । वुभुक्षा-
गर्ध इति तु विषयसप्तमो । एष्वर्थेषु गम्यमानेष्वित्यर्थः । भोक्तुमिच्छा वुभुक्षा । पातु-
मिच्छा पिपासा । गर्धो^१ लोभातिशयः । अशनायतीति । धनायतीति^२ । यस्तदानोमेव
वुभुक्षमाणोऽशनमिच्छति, यश्च पातुमुदकमिच्छते, यश्च सत्येव धने भूयो धनमिच्छति
तत्रोदाहरणानि ।

१. समिधितेति क० पु० ।

२. अस्मदोत्परेति क० पु० ।

३. गर्धो लोभातिशय इति क० पु० ।

४. यस्तनायतीति क० पु० ।

५०९. अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीनी क्वचि [३।१।५१]

एषां क्वचि परेऽसुगागमः स्यादात्मप्रीतौ । “अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिष्यते” (३०) अश्वस्यते वडवा । वृषस्यति गौः । “क्षीरलवणयोर्लालसायाम्” (वा०) । क्षीरस्यति शालः । लवणस्यति उष्ट्रः । सर्वंप्रातिपदिकानां क्वचि लालसायां सुगसुग् वागम इति परे । आदेशप्रत्ययेतरत्वान्न पः । दधिष्यति । दध्यस्यति ।

यस्तु तदानीं सुहितमनाः अप्यशनमुत्तरार्थमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकमिच्छति । यया दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्राशनीयति । उदके यति । धनीयतीति प्रत्युदाहरणान्यूहानि ।

अन्ये त्वाहुः—अशनीयतीत्यादिषु अविचित्तप्रकृत्यर्थं बुभुक्षादिकमेवार्थः । तथा च भारविः प्रयुक्ते किमु धनं धनायितुमिति । “उदन्या तु पिपासा तृडिति” निघण्टुश्च ।

अश्वक्षीरवृष । अश्ववृषयोस्त्यादि । आत्मप्रीनावित्यपनीयैवं सूत्रं न्यसनीयमित्यर्थ इति माधवः । मैथुनेच्छायामिति । अश्ववृषविषयेच्छा यदा मैथुनार्था भवति, न त्वारोहणार्था, तदैवासुगित्यर्थः । अश्वस्यति वडवेति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एवं वृषस्यतीत्यत्रापि । अन्ये तु मैथुनेच्छापरत्वात् प्रयोगस्याश्ववृषग्रहणमतन्त्रं परित्यक्तपरित्यक्ता मैथुनेच्छैवेत्यर्थ इत्याहुः । तथा च मनुष्यविषयेऽपि प्रयुज्यते इति रामो वृषस्यतीमिति । निघण्टुरपि वृषस्यन्ती तु कामुकीति ।

लालसायामिति । तृष्णातिरेको लालसा अगदवजिहोर्पातिशयः । क्षीरलवणविषय इच्छातिरेको यदाऽभ्यवहारार्थो न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः । क्षीरस्यतीत्यादि । क्षीरं लवणं वातिशयेनाभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अत्रोदाहरणेऽपि सर्वत्र प्रकृत्यसुगागमयोः सवर्णदीर्घं वाधित्वा “अतो गुणे” (६।१।६७) इति पररूपं भवति । असुकोऽकारोच्चारणं तु ब्राह्मणसास इत्यादौ पूर्वत्र “आज्रसेरसुक्” (७।१।५०) इति विहिते चरितार्थमिति । “नः वये” (१।४।५) इति नियमान्न रत्वादिपदकार्यम् ।

सर्वंप्रातिपदिकानामिति । अत्र भाष्ये द्वाविभावागमौ प्रकृत्यदध्यस्यति, मध्वस्यति । दधिष्यति । मधुष्यति—इत्येतदर्थमित्याभिवानाद् दधिमधुशब्दावेवागमिनावित्येके । अन्ये तु सर्वग्रहणात् बहुवचननिर्देशाच्चानिग्रमः । दधिमधुग्रहणं तूदाहरणमात्रमित्याहुः । माधवस्त्वाह—अत्र मते दध्यस्यति मध्वस्यति इत्येवमर्थमित्येवं शब्दः स्वार्थं तु पुष्यतीति । एवं वदन् स द्वगोरेवागमत्वमभिप्रेयाय । “इण्कोः” (८।३।५८) इति पत्वमाशङ्क्याह—आदेशेत्यादि । दध्यस्यतीति । असुकृपत्ते यण् ।

५१०.

काम्यच्च [३।१।६]

इपि कर्मणः सुवन्तादात्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । काम्य-
चोऽधातुविहितत्वेनार्धधातुत्वाभावात् एव गुणाप्राप्तेः कित्त्वप्रयोजनाभावात्
ककारस्य नेचम् । पुत्रकाम्यति । “सोऽपदादौ” (८।३।३८) यश्चास्का-
म्यति । “इणः षः” (८।३।३९) सर्पिष्काम्यति । किं काम्यति । अव्यय-
त्वान्न सः स्वःकाम्यति ।

काम्यच्च । पूर्वेण तुल्यमेतत् । चित्करणमिह पुत्रकाम्यतोत्यत्र सति शिष्टमपि
स्वरं वाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति । अथ कस्यापि “लशक्वतद्धिते” (१।३।२)
इतीत्संज्ञा कस्मान्न स्यादिति शङ्कामपनुदति^१ । काम्यच्च इत्यादि । काम्यचः ककारस्य
नेत्वमित्यन्वयः । तत्र हेतुः प्रयोजनाभावादिति । ऽन्वग्निर्काम्यतोत्यत्र गुणप्रतिषेधः
प्रयोजनं स्याद् नेत्याह—अर्धधातुकत्वेनेत्यादि । सार्धधातुकं तावदयं न भवति ।
अतिइत्वादशित्वाच्च । आर्धधातुकमपि न भवति धातोरित्यविधानात् । तेन ययान्य-
दिडादि न भवति, तथा गुणोऽपि न भविष्यतोत्यर्थः ।

न चोपयट् काम्यति, वाक् काम्यति इत्यादौ कित्तीति संप्रसारणप्रयोजनम्,
धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । तत्प्रत्ययो धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्यय
इति माधवः । पुत्रकाम्यतीति । आत्मनः पुत्रमिच्छति—इति काम्यचि कृते “सनाद्यन्ता”
(१।१।३२) इति धातुत्वात् सुवन्नुगादि पूर्ववत् ।

सोऽपदादाविति । विसर्जनीयस्य स इत्यर्थः । यश्चास्काम्यतीति । आत्मनो यश्
इच्छति द्वितीयान्ताद् यश्चास्शब्दात् काम्यचि कृते ‘नः कये’ (१।४।१२) इति निय-
मस्याविषयोऽयमित्यन्तर्वृत्तिविभक्त्या पदान्तत्वात् सस्य ह्यत्वं विसर्गः । तस्य
“विसर्जनीयस्य सः” (८।३।३४) इत्यस्यापवादे “कुप्वोः कपो च” (८।३।१७)
इत्यस्मिन् प्राप्ते तदपवादः पुनरनेन सो भवतीति भावः । सर्पिष्काम्यतीत्यत्रापि तर्हि
स्यात्, अत आह—इणः ष इति । मान्ताव्ययंभ्यः क्यच् नेष्यत्वे इत्युक्तम् । काम्यच्
पुनस्तोभ्योऽपि भवतीति दशोपति—किं काम्यतीति । अनुस्वारपरसवर्णविकल्पौ ।
अव्ययत्वान्न षः इति । “सोऽपदादौ” (८।३।३८) इत्यत्र “अनव्ययस्येत्युपसंख्यायते”
इति भावः ।

स्वःकाम्यतीति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य कृतिविषये शक्तिमत्प्राधान्य-
न्यादेऽपितुः कर्मत्वेन योगः । दोषामन्यमहरितिवत् ।

१. कस्यापीति नास्ति ल० पु० ।

२. अनुवदतीति क० पु० ।

३. नक्षोषट् षपट् इति क० पु० ।

५११. उपमानादाचारे [३।१।१०]

उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्याद्वा । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात् तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीर्याति छात्रम् । विष्णुपति द्विजम् । “अधिकरणाच्च” (वा०) प्रासादयति कुट्याम् ।

उपमानादिति । कर्मणः सुप इति च वर्तते । तत्र प्रत्ययार्थस्याचारक्रियायाः सन्निधानात् तदपेक्षयोपमानस्य कर्मणा विज्ञायते इत्याशयेनाह—उपमानात् कर्मण इत्यादि । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । आचरणाभाचारः । क्यच् स्याद्वेति । अनन्तरोऽपि काम्यच् अत्र न संबध्यते क्यचः स्वरितत्वसामर्थ्यात् । पुत्रमिवाचरतीति मानयतीत्यर्थः । प्रासादोपतीति । उपमेये सप्तमीश्रवणात् उपमानमपि सप्तम्यन्तं कर्मविवक्षाया तु कुट्या-मिति सप्तमोप्रयोगो न स्यादित्यारम्भः ॥ कर्तुरिति । आचार इति वर्तते तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्तृत्वं “विज्ञायते” । चकारोऽन्वाचये । समुच्चयार्थं हि तस्मिन् क्यङ् सलोपावित्यवच्यत् । तेन कर्तुः क्यङ् सर्वत्र भवति । यत्र अवचित् सकारः सभवति तत्र सलोपोऽपि भवति । न तूभौ परस्परसन्नियोगशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—क्यङ् स-दित्यादि ।

सलोप इति । सलोप इति यद्येकपदं ततो हंसायतीभ्यत्रापि स्यात् । अतः सेति लुप्तपठ्ठीकं पृथक् पदम्, तेन कर्तुं विशेषणत्वात्तदन्तविधौ सान्तरस्य कर्तुर्लोपो विधीयते । स चालोऽन्त्यस्य सस्यैव पर्यवस्यतीत्याशयेन व्याचष्टे—सान्ते सलोपश्चेति । कर्तुरिति-पञ्चम्यन्तमपि प्रकृतमर्थ्यात्^१ सलोपविधौ पठ्यन् विपरिणम्यते । सान्त इति तस्यैवा-धारत्वविवक्षया सप्तमी ज्ञेयः ।

कृष्णायते इति । डित्वादात्मने पदम् । कथं तर्हि “क्षीरोदीयन्ति^२ सद्यः । सकलजलधयो धासुकोयश्च नागः” इति । आत्मानं क्षीरोदमिवाचरन्तीत्यर्थविवक्षयाचारे क्यच् भविष्यति । राजायते इति । पदत्वान्न लोपः । दीर्घः । कुमारायते इति । पुंवद्भावे दीर्घः । अत्र वेत्यनुवृत्तं क्यङ्चि सलोपेनापि संबध्यते । सा च व्यवस्थित^३-विभाषा । तेन क्वचिन्नित्यम् क्वचित्तु वेत्याह—ओजस इत्यादि । ओजायते इति । ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । अप्सरायते इति । अप्सरस इवाचरति । अत्र पयो-ग्रहणमोजोऽप्सरसो व्यतिरिक्तानां सान्तानामन्येषामप्युल्लक्षणम् । तेनेहापि विभाषा भवति । यशायते । यशस्यते । अत एव सलोपाः वा ओजोऽप्सरसोर्नित्यमिति सामान्येन धात्तिकम् ॥

१. प्रकृतमर्थ्यादिति क० पु० ।

२. क्षीरोदीयते इति क० पु० ।

३. तत्रेत्यधिक क० पु० ।

५१२. कर्तुः क्यङ् संलोपश्च [३।१।११]

“उपमानात् कर्तुः सुप आचारेऽर्थे क्यङ् स्यात् सान्ते” संलोपश्च ।
 “अकृतसार्वधातुके” (७।४।२५) इति दीर्घः । कृष्ण इवाचरतीति कृष्णापते ।
 राजापते । “क्यङ्मानिनोश्च” (६।३।३६) इति पुंवत् । कुमारापते वृद्धा ।
 “ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया” (वा०) । संलोपः । ओजापते ।
 अप्सरापते । पयापते । पयस्यते । सुपूर्वस्य मनसो नित्यम् । सुमनापते
 “आचारे गल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विच्वा” । (वा०) । क्विपः सर्वस्य लोपः गल्भादेः
 क्वावपि तडानौ । गल्भापते । गल्भते इत्यादि । “सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्
 आचारं इत्येके” (वा०) । कृष्णति । स्वति । स्वामास । स्वञ्चिकारं ।

आचारे । गल्भ घाष्टंथे । क्लीव अघाष्टंथे । होङ् अनादरे । इत्येते पचाद्यजन्ताः
 इह निर्दिश्यन्ते । तत्राकारस्य वाक्येऽनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् विवचन्तादिप्या-
 दत्तनेपद भवतीत्याह—गल्भादेः क्वावपि तडानौ इति । गल्भायते इति । क्विप-
 सन्तियोग एवानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्यङ् इत्येते इकारस्य नेत्संज्ञा । गल्भते इति । क्विपः
 ककारस्य “लशक्वतद्धिते” (१।३।५) इतीत्संज्ञा यस्य ‘हलन्त्यम्’ (१।३।३) इति ।
 “सनाद्यन्ता” (१।३।३२) इति घातुत्वानुदात्तत्वः । शप् ।

यद्यपि गल्भादयो धातुष्वेवानुदात्तैः पठ्यन्ते तेषु एव गल्भते इत्यादि
 सिद्धयति । तेषु एव पचाद्यजन्तेभ्यः क्यङ् गल्भायते इत्यादिपि । तथापि गल्भाद्येके
 इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादात्तं यथा स्यादित्येवमर्थं क्विप् विधीयते । यदा तु धातुभ्य एव
 लिङ् विधीयते तदाऽमोऽभावात् जगल्भे । क्विक्लीवे । जुहोडे इत्यादि भवति । “एतच्च
 विवव्विधानं प्रातिपदिकेभ्य एव न धातुभ्यः, भाष्यधातिक्रमोः सर्वप्रातिपदिकेभ्य
 इत्यनेनान्यथासिद्धिशुक्रमादित्याकरः । तदेव वात्तिकमुदाहरति—सर्वेत्यादि ।” न
 केवलं गल्भादिभ्य एवापि तद्भिः सर्वेभ्य प्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थं इति व्याख्यातारः ।

अत्र सर्वेभ्य इति वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रातिपदिकादेवायं क्विप् विधीयते
 न मुच्यन्तात् । तेन पदत्वामावात् कृष्णतोत्यादौ शपि सवर्णदोषं बाधित्वा “अतो गुरो”
 (६।१।१६७) इति पररूपं भवति । विधुरविभ्यां शपि गुरो “एङ्-पदान्तादति”

१. होङ् इति क० पु० ।

२-३. घात् एव अनुदात्तत्वच्यते इति क०पु० ।

४. परयायके इति क० पु० ।

५. तद्येत्यादि इति क० पु० ।

(६।१।१०९) इति-न भवति । विधवति । खयति । तथा राजानतीति नलीपो न भवति । वाचति-इति जश्त्वकुत्वाद्यभावः । गवति-अवङ् न भवति । दिवो द्यवति । दिव ज्ञन्न भवति । ऊट् तु भवति । तेनास्मात् यङ्लुकि तसादी देद्युत् इति भवति । मधुलेहति । गोदोहति ढत्वघत्वादि न भवतीति दिक् । येषि सर्वप्रातिपदिकेभ्य विवपं निदधति तैरपि गल्भाद्यनुक्तमणमात्मनेपदार्थमनुबन्धानासङ्कुम् आदरणीयम् । स्वाञ्चकारेति । प्रत्ययान्तत्वादाम् ।

आकारे तु प्रत्ययान्तादेकाच्च आम् नेष्टः । तथा ह्यनेकाच्च आम् वक्तव्यः इत्यत्र हरदत्तेन व्याख्यातम् । यथान्यासे हि कशब्दाद् अशब्दाद् वा गादिभ्यश्चाचारविबन्तैभ्य एकाज्भ्योऽपि प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रसङ्गः । चुलुम्पादिभ्यश्चाम्प्रत्ययान्तत्वादप्रसङ्गः । अतोऽग्राप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनायानेकाच्च ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र कशब्दस्य एलि "अचो ङ्णिति" (७।१।११५) इति वृद्धौ "आत औ एल्लः" (७।१।१३५) । चकौ । अन्यत्र आतो लोपः । चक्रतुः । चकुः ।

माधवस्तु "ण्यल्लोपो" (वा .) इति वचनात् एलि वृद्धि बाधित्वाज्जो लोपात् चक इत्युदाजहार । अशब्दस्य एलि रूपम् आविति । अन्यत्र "अत आदेः" (७।५।७०) इति दीर्घत्वे "आतो लोप इटि च" (६।४।६५) । अतुः । उः इति । माधवाद्योऽप्येवमेव प्रत्यपीपदन् ।

आचार्यास्तु—अनेकाज्ग्रहणमप्रत्ययान्तानां चुलुम्पादीनां सङ्ग्रहार्थमूनत्वेकाघा प्रत्ययान्तानां व्यावृत्त्यर्थम् । सौत्रस्य प्रत्ययग्रहणस्यापनयने कारणाभावादित्याशयेऽनात्राप्यामन्तमुदाजहः । अत्र विवबन्तानां वक्त्रचिद् विशेष उच्यते । आ इवाचरति । भाति । "यमरम" (७।१।७३) इतोऽसको । आसीत् । आसिष्टाम् । ययाकथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । मालेवाचरति मालाति । अमालासोत् । अमालासिष्टाम् । कवयति । सिचि वृद्धि इत्यत्र "ऋत इद्वातोः" (७।१।१००) इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति विज्ञानान्न नामधातोर्वृद्धिरिति कैयटहरदत्तवर्धमानमते गुणे अकवयात् ।

माधवस्तु इक्षुपरिभाषारम्भपक्षे धात्वनुवृत्तेः कैरप्यदर्शनादिगन्तनामधातावपि वृद्धिमुदाजहार । तन्मते अकवायोत् इति । कवयामास । कवयिता । "अकृत्सादं" (७।४।२५) इति दीर्घः । कवोयात् । विरिव वयति । अवायोत् । विवाय । विव्यतुः । इरिव अयति । आयोत् । इयाय । ईयतुः । लरुमीः । लरुमयति । अलरुम्यायोत् । लरुमयाञ्कार । श्रीः । अयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । ईः । अयति । "इजादेश्च" ३।१।३६)

१. मासङ्कुम् इत्येव क० पु० ।

२. कशब्दशब्दाद्गादिभ्यश्चेति क० प्र० ।

३. रित्यत्रत्यारम्य—तन्मते इत्यन्तो () रेङ्गाद्धितो नास्ति क० पु० ।

५१३. भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हल। [३।१।१२]

भृशादिभ्यश्चर्धे भवत्यर्धे क्यङ् स्यात् न तु च्व्यन्तेभ्यः । अन्तहल्लोपः ।
अभृशो भृशो भवति । भृशापते । उन्मनायते । शरवत् । शरवायते ।
क्विवप्यन्नेति केचित् । भृशति । पक्षे च्विः । भृशीभवति ।

इत्याम् । अयाञ्चकार । विधुः । विधवति । अविधावीत् । विधवाञ्चकार । उः ।
अवति । अवीत् । उवापः । उवतुः । अवाञ्चकार । पिता । पितरति । अपितारीत् ।
पितरामास । नृ । नरति । अनारीत् । ननार । ननन्नतुः । ऋ । अरति । "पात्राध्मा"
(७।१।७८) इत्यत्र साहचर्यात् धातुपाठस्य एवार्तिगृह्यते । तेनास्य ऋच्च्देशो न ।
आरीत् । आर । अतुसादौ द्वित्वे धात्वन्मासयोः सवर्णदीर्घे धातुग्रहणेन ग्रहणाद्
ऋकारान्तलक्षणो गुणे अरतुः । अररति भवतीत्येके ।

अन्ये त्वभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् उरदत्वहलादिः शेषाभ्यासदीर्घेषु मातो लोपे
अतुरिति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते इत्याहुः । भूः । भवति । अभावीत् । अभाविष्टाम् ।
बुभाव ।

अभिष्ठाकपदार्थाः ये स्वतन्त्राः तोरुविभ्रताः ।

शास्त्रापन्तेषु षतंभ्यः शास्त्रेषु न तद्विकृत् ॥

इति भूग्रहणेभ्यस्य^१ ग्रहणाभावात् सिचो लुक्, युक्, अभ्यासात्वानि न भवन्ति ।
एवं पातेविजन्तादाचारे क्विपि पाति । आपासीत् । पिवादेशसिञ् लुकोरभावः । एव-
एवमन्येष्व्यूहाम् । ऋ । अरति । आरोत् । अराञ्चकार । लृ । अलति । गोः । गवति ।
"अतो हलादेः" (७।१।७) इति वा वृद्धिः । अगवोत् । अगावीत् । जुगाव । स्वर ।
स्वरति । फन । फनति । "अतोलान्तरस्य" (७।१।२) इति नित्यं वृद्धिः । अस्वायेत् ।
अफालीत् । इदम् । इदामति । अङ् । अङ्ति । अस् । अणति राजानति । 'अनुता-
सिकस्य क्विवक्कनोः द्विति" (६।४।१५) इति दीर्घः ।

न चात्र धातोरेव विहितः क्विप् गृह्यते इति शङ्कनीयम् । अस्य क्विपः
ककारस्य सामान्यग्रहणादन्वस्य प्रयोजनस्याभावात् इति माधवोक्तेः । एवं च परिपमप्य-
भुक्तां परमपि उपधागुणं वाधित्वाज्तरङ्गे क्विवाश्रये दीर्घे सति पयोनिति ।
मयोनिति । ऋभुक्तीणति इति भवितव्यम् । कौमारास्तु-अत्र क्यङो लोपं विदधति न
क्विवं तेन त्रिवशाश्रयस्य दीर्घस्याप्रमङ्गात् गुणे सति पथेनतीत्युदाजहः ।

भृशादिभ्य इति । अत्राच्चेरिति पर्युदासात्तत्सदृशो गृह्यते । सादृश्यं चायं-
द्वारणमभूततद्भावविषयवत्वेनेत्याह—च्यर्थे इति । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वच्चेरित्यनर्पकं

१. भूग्रहणेभ्यस्य इति क० प० ।

२. परिपमप्यभृशादिभ्य इति क० पु० ।

यतो भवतियोगे चिद्विधीयते तत्र भवतिर्नैव स्वार्थस्य भवनस्योक्तत्वात् न च्वन्तात्
 वयङ्गः प्रसङ्गः । एतदेवार्थसिद्धमनुब्रह्माह—न तु च्व्यन्तेभ्यः । एतेनाच्चेरित्येतत्
 भृशादीनां विशेषणं समानाधिकरणम् । सूत्रे चैकवचन प्रत्येकं सन्नन्धविवक्षयति
 सूचितम् । अत्र हल् इत्यनेन भृशादीनां विशेषणात्तदन्तविधौ हलन्तानामेषां लोपोऽ-
 लोन्त्यपरिभाषाऽन्त्यस्य हल एव भवतीत्यालोच्य व्याचष्टे—अत्र हल्लोपश्चेति ।
 तेन भृशादावनन्त्यस्य न भवतीत्यर्थः ।

एतेन चकारोऽन्वाचये इत्युक्ते भवति । सन्नियोगे हि विज्ञायमाने भृशादिष्व-
 हलन्तानां पाठोऽन्त्यैकः स्यादिति भावः । भृशादिभ्य इति पद्व्यन्तमपि लोपविधौ
 स्थानपठ्याः विपरिणाम्यते । भृशादीनामन्त्यस्य^१ हलो लोप इति । अभृशो भृशो भव-
 तीत्यनेनाच्च्यर्थं^२ दर्शयति । उन्मनायते इति । अत्र मनसः सलोपः । अत्र सु उत्, अभि-
 पूर्वा मनः शब्दः पठ्यते । तस्य सुमनायते । उन्मनायते । दुर्मनायते । अभिमनायते
 इत्यादौ मनस एव प्रत्ययस्तेनोदमनायत । उन्मनायपते । उन्मनाद्य गतः इत्यादौ
 ऋद्वित्वल्यभादयः सोपसर्गास्य न भवन्ति ।

एवं च उन्मनायत इत्यादावुपसर्गः पृथक् पदम् । न चैवं “तिङ्गितिङ्” (८।१।१८)
 इति निघातप्रसङ्गः । ‘मुत्रामिन्त्रते पराङ्गवत्स्वरे’ (२।१।२) इत्यत्र मनस्युपसर्गे इति
 मनः शब्दे परे उपसर्गस्य पराङ्गवद्भावविधानात् । कथं पुनः समुदायस्य प्रकृतित्वेन
 पाठोऽप्येकदेशात्प्रत्ययो^३ भवति । उच्यते । चुरादिपु संग्रामयुद्धे इति पठ्यते स न
 पाठ्यः संग्रामशब्दात् युद्धव चिनः ‘तत्करोति’ इत्येव लिच्सिद्धेरिति नियमार्थः
 पाठो विज्ञायते । संग्रामयत्तेरेव सोपसर्गात् घातुसज्ञानिमितः प्रत्ययो भवति नान्यस्मात्
 इति । ज्ञापनार्थो वा । सोपसर्गात् सघातात् घातुसज्ञानिमितः प्रत्यये विधित्सिते उप-
 सर्गाः पृथक् क्रियन्ते परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति । यत्त्वं हृदत्तेनोक्तम्—अनुदात्तेदयं
 संग्रामयतिरिष्यते ततश्चात्मनेपदार्थमनुबन्धमासङ्क्षयामोति पाठः स्यादिति कथं
 ज्ञापकं नियमो वा भवेदिति ।

सन्माघवैनेव प्रत्युद्घृतम् । यथाऽस्यानुदात्तत्वमपाणिनीयमिति पाठस्यैतदर्थतया
 न ज्ञापकत्वभङ्ग इति । भाष्यकैयटयोस्त्वनुदात्तेदयमिति स्थितम् । भृशादयो वृत्तौ
 प्रसिद्धाः । तत्र रेहच्छब्दः पठ्यते ‘स रहसि निर्वृत्तत्वे भित्ताभिलापस्य च निवृत्तौ
 वर्तते इति गणवृत्तिः ।’ रेहायते । नृप । नृपायते । नृपश्चन्द्रः समुद्रश्च । वेहत् ।^४
 यतो वेहत् गर्भोपघातिनी । अधरायते । अधरो मूर्खः पुष्करश्च । रेहत् सरोपः ।
 कन्धरायते । त्वचोऽभ्यन्तरे स्यूततन्त्राभया^५ संयुक्ता स्नायुः कन्धरा तद्वान् कन्धरः

१. हलो इति नास्तिक० पु० ।

२. पाठेस्त्वैकदेशादिति क० पु० ।

३. विहत् इति क० पु० ।

४. भाषा इति क० पु० ।

५१४. लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् [३।१।१३]

लोहितादेर्डाजन्ताद् चोक्तेऽर्थे क्यप् स्यात् । पक्षे च्विः । क्विप् वेत्येके ।

५१५ वा क्यप् [१।३।९०]

क्यपन्तात् परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायते । लोहितायति ।
लोहितति । लोहितीस्यात् । चर्मायति । चर्मायते । चर्मति । चर्मीस्यात् ।
पटपटायति । पटपटायते । पटपटाति । पटपटास्यात् ।

मत्वर्थे, "अशं आदिभ्योऽच्" (१।२।१२०) ओजायते । वर्चयते । ओजोवचंसुशब्दो
वृत्तिविषये तद्वति वर्तते ॥ ॥

लोहित । अत्रादिशब्दः प्रकारे । तेनाकृतिगणोऽयम् । प्रमाणं चात्र क्यपः
कित्करणं 'नः क्ये' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् । नहि गणपठितेषु लोहितादिषु नान्तो-
ऽस्ति तत्किं पदसंज्ञार्थेन सामान्यग्रहणेनेति । एव च कृत्वोदाहरिष्यति-चर्मायतीति ।
ये तु लोहितशब्दात् परे पठयन्ते नीलहरितमन्द्रफेनमन्देति । तेषामिह प्रमादपाठः ।
भृशादिषु तु त एष्टव्याः क्यप् यथा स्यात् तदाह-वार्तिककारः "लोहितडाज्भ्यः क्यप्-
वचनं भृशादिष्वित्तराणि" (वा०) । लोहितशब्दात् डाजन्ताच्च क्यप् वक्तव्यः । यानि
स्वप्न पठयन्ते नीलादीनि तानि भृशादिषु द्रष्टव्यानात्यर्थः ।

वृत्तिकारोऽप्याह—यानि पठयन्ते तेभ्यः क्यप् अपरिपठितेभ्यः क्यपेव भवतीति ।
तानि चापरिपठितानि आकृतिगणसिद्धानि गणद्वयी संगृहीतानि ।

लोहितरयामदुःखानि हर्षवर्षमुत्तानि च ।

मूर्खानिद्रावृषाधूमाः कठणानित्यवर्मणो ॥ इति ॥

सदेतसर्वं मनसिकृत्याह—लोहितादेरित्यादि । डाजितिप्रत्ययग्रहणात्तदन्त-
विधिरित्याह—डाजन्ताच्चेति । उक्तेऽर्थे इति । भुव्यच्चेरित्यनुवृत्तोः । च्व्यर्थे भवत्यर्थे
इत्यर्थः ।

वा क्यपः । ननुतावदप्राप्ते विभाषेयम् । क्यपन्तात् "शेषात् कर्तरि" (१।३।१०८)
इत्येव परस्मैपदस्य सिद्धेः नापि प्राप्ते तत्र हि परस्मैपदेन मुक्तेऽप्यात्मनेपदं न लभ्यते ।
अनुदात्तङ्गिद्भ्य एवारमनेपदमित्यादि । नियमेन तस्य निर्वातितत्वात् वा । वचनं तु
केवलस्य लकारस्य श्रवणार्थं स्यादिति चेत् । उच्यते । लस्य तिवाच्यः सामान्येन
परस्मैपदात्मनेपदरूपाः प्रसक्तास्तेषु परस्मैपदे प्रतिपिद्धे आत्मनेपदं भविष्यति ।

न चात्र नियमप्रसङ्गः । अनियमप्रसङ्गाभावात् । यत् तदुक्तं वा वचनं
केवलस्य लकारस्य श्रवणार्थं स्यादिति । तत्र । तस्यानभिन्नकदाच्येकस्य कालकारक-

१. लोहितेत्यात्म्य-कदाहेत्यन्तो () नास्ति क० पु० ।

५१६. । कष्टाय क्रमणे [३।१।१४]

चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादेनार्जवैश्वे क्यङ् स्यात् ॥ कष्टाय क्रमणे क्रामति कष्टायते । छद्मायते इत्यैके । “सत्रकक्षकष्टगहनेभ्यः पापचिकित्सायांम्” (वा०) सत्रायते इत्यादि ।

सङ्ख्योपग्रहोद्यर्थविशेषाभिव्यक्तये^१ आख्यातप्रयोगस्यावश्यकत्वात् । एवं च परस्मैपदं वा स्यादुक्तेऽर्थात्पक्षे आत्मनेपदं पर्यवस्यति ।

ननु तर्हि क्यपेव विकल्प्यताम् । तेन क्यपा मुक्ते क्यङ्आत्मनेपदं सिद्धम् । “वा क्यपः” (१।३।१०) इत्यवक्तव्यं भवतीति ज्ञेत् । मैवम् ।^२ एवं हि लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया लोहितोशब्दात् क्यङि लोहितीयते इति पुंबद्धावः स्यात् “क्यङ्मानिनोश्च” (६।३।३६) इति ।

लोहितीत्याविति । “अस्य च्वी” (७।४।३२) इतोऽवम् । चमयतीति । “नः क्ये” (१।४।१४) इति नियमेन पदत्वान्न लोपे “अकृत्साव” (७।४।५) इति दोषः । एतच्चोक्तित्वात्वेन लब्धमित्युदाहृतम् । चमतीति । क्त्रावुदाहरणम् । एतस्वयुक्तम् । प्रातिपदिकात् विवधो विधानेन लोपस्याप्रसङ्गात् । नचात्र सुबन्तात् विवद् विवक्षितः । तथा सति “ग्रतो गुरो” (६।१।६७) इति परंरूपाप्रसङ्गात् । तस्माच्चर्म-णेतोत्युदाहायम् ।

पटपटायतो व । पटत्शब्दाद् “अव्यक्तानुकरणाद्” (५।४।५७) इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम् ततो डाच् टिलोपः । पटत् पटा इति स्थिते “नित्यमात्रेण्डिते डाचि” (वा०) इति तकारस्य पकारस्य च पकारः । ननु “कृभ्रस्तियोगे डाच् विधीयते स कथं क्यपो योगे स्यात् । सत्यमेतदेव ज्ञापकं कृभ्रस्तिभिरिव क्यपाऽपि योगे डाच् भवतीति ॥

कथाय । कष्टादिति वाच्ये चतुर्थ्यन्तनिर्देशः समर्थविभक्तविवक्षार्थं इत्याह— चतुर्थ्यन्तादिति । क्रमणमिह न पादविक्षेपः इति व्याचष्टे—अनार्जवैश्वे इति अनार्जवम् कौटिल्यम् । इह तु वृत्तिस्वभावादनार्जवकरणं गुह्यते । अनार्जवरूपेण क्रमण इत्यर्थः । क्यङ् स्यादिति । अनन्तरोऽपि क्यप् न स्वयते इति भावः । कष्टायते । कष्टं कृच्छं दुःखम् इह तु तत्करणं पापं कर्म गुह्यते इत्याह—कर्मणे इति । तादर्थ्ये चतुर्थी । क्रामतीति । पापं कर्मकर्तुकामः कुटिलमाचरतीत्यर्थः । वृत्याद्यर्थाभावा-

१. व्यर्थं विशेषति क० पु० ।

२. इति वक्तव्यमिति क० पु० ।

३. चमंएय तोति क० पु० ।

५१७. कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः [३।१।१५]

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात्, क्रमेण वर्तिचरोरर्थयोः । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते गौः । “हनु चलने एव” (वा०) “तपसः परस्मैदं च” (वा०) तपरचरति तपत्यति ।

५१८. वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने [३।१।१६]

आभ्यां क्यङ् स्यादुद्धमने । वाष्पमुद्धमति वाष्पायते । उष्मायते । “फेनाच्च” (वा०) फेनायते । धूमाच्चेति केचिद् । धूमायते ।

५१९. शब्दवैरकलहाभ्रकण्ठमेघेभ्यः करणे [३।१।१७]

एभ्यः कर्मभ्यः कृत्र्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते इत्यादि । “सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च” (वा०) सुदिनायते ।

न्तात्मनेपदम् । छद्मायते इत्येके । कण्ठायेत्यर्थनिर्देशः व्यवस्थित वानुवृत्तेरच नातिप्रसङ्गः । छद्मशब्दश्च वृत्तौ निषिद्धे कर्मणि वर्तते इत्याशयः :

सत्रश्चेति । पापचिकीर्षामिति प्रकृतप्रत्ययसमुदायस्यार्थनिर्देशः^१ । सत्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायास्तेन्यश्चिकीर्षायां प्रत्ययो विधीयते । एवं च चिकीर्षा प्रति कर्मत्वेन द्वितीयान्तेभ्यः सत्रादिभ्यः पापवचनेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङित्यर्थः संपद्यते ।

कर्मण । कर्मण इति पञ्चमी । प्रत्येकं संवन्धाच्चेकवचनम् । वर्तिचरोरर्थयोः । वर्तनं वर्तिः वृत्तेर्यन्तादस्मादेव निपातनाद् युञ्ज वाधित्वा क्तिन् । “अवाधकान्यपि-निपातनानि” (प०) इति युजपि भवति । वर्तनेति । चरणां चरः सम्पदादित्वाद् भावे विवप् । वर्तने चरणो चेत्यर्थः । रोमन्थं वर्तयति इति । अभ्यवहृतं पुनर्मुखे आकृष्य चर्वयतीत्यर्थः । हनुचलने एवेति । हनुचलनेनात्र तत्सहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वणां लक्ष्यते तत्रैत्यर्थः । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निर्गतद्रव्यं कीटो वर्तुलं करोतीत्यर्थः । कैयटस्तु अपानप्रदेशान्निःसृतमश्नातीत्यर्थं इति व्याख्यत् ।

शब्द । कर्मण इति वर्तते तेन शब्दादयो विशेष्यन्ते इत्याह—एभ्यः कर्मभ्य इति । करसां कृतिः क्रियेत्यर्थः । न तु पारिभाषिकं करसां नहि तदपेक्षं शब्दादीनां कर्मत्वं संभवतीत्याशयेनाह—कृत्र्थं इति । कर्वायते । कर्त्वं पापम् । यद्यपि “तत्करोति” (वा०) इति णिचि प्राप्ते क्यङारभ्यते, तथापि नानेन णिच् बाध्यते । भृशादिभ्य इत्यतश्चकारानुवृत्तेर्णिचोऽप्यभ्यनुज्ञानात् । तेन शब्दयतीत्याद्यपि भवति ॥ ॥

१. छद्मशाब्दस्येति क० पु० ।

२. सप्तहायसामर्थ्यानिर्देशा इति क० पु० ।

५२०. सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् [३।१।१८]

एभ्यः कर्मभ्यः क्यङ् स्यात् वेदयितुरनुभवेऽर्थे । सुखं वेदयते सुखायते ।
दुःखायते ।

५२१. नमो वरिवश्चित्रदः क्यच् [३।१।१९]

एभ्यः क्यच् स्यात् क्रमेण पूजायां परिचर्यायामाश्चर्यलेखनयोः ।
नमस्यति । वरिवस्यति । डिच्वात्तङ् । चित्रीयते ।

५२२. पुच्छभाण्डचीवराणिङ् [३।१।२०]

एभ्यो णिङ् स्यात् कृत्रथे । “पुच्छादुदसने पर्यसने वा” (वा०) उत्थु-
च्छयते । “भाण्डान् समाचयने” (वा०) संभाण्डयते । “चोवरादर्जने परिधाने
च” (वा०) संचीवरयते भिक्षुः ।

सुखं । कर्तृ इति पृथक्पद लुप्तपण्ठीकम् । वेदना अनुभवः । विद चेतनाख्या-
ननिवासनेष्वित्यस्माच्चुरादिष्यन्ताद् भावे “ण्प्रासशन्थो युच्” (३।१।१०७) कर्मत्वं
कर्तृत्व च श्रुतवेदनक्रियापेक्ष्यम् । तेन वेदना क्रियायाः कर्तुराधाराधेयभावेन
सबन्धिभ्यः सुखादिभ्यः इत्यर्थो भवतीत्याह-वेदयितुरनुभवेऽर्थे इति ।

यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानसामान्यवचनस्तथापीह कर्तृग्रहणेन सुखादीनि
विशेष्यन्ते । कर्तृगतानां च सुखादीनां वेदनाऽनुभवरूपैवेति मत्त्वंवमुक्तम् । सुखं वेदयते
इति । स्वगतं सुखमनुभवतीत्यर्थः । आकुस्मादात्मनेपदिन इत्यधिकारे वेदिः पठितः ।
एवं च क्वचिद् वेदयतीति पाठः प्रामादिकः । वेदयित्रा सुखादीनां विशेषणादिह न
भवति । मुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्येति । अत्र हि प्रसाध्यगतं मुखं प्रसाधकोऽ-
क्षिन्निमोलनादिनाऽनुमिमोते इति सुखं वेदयितृगतं न भवति ।

नमोवरिवरिति । पूजायामित्यादि । करण इति क्रियासामान्यानुवृत्तावप्यभि-
धानशक्तिस्वाभाव्यात् विशेषोऽयं लभ्यते इति भावः । नमस्यतीति । पूजयतीत्यर्थः ।
वरिवस्यतीति । परिचरतीत्यर्थः । चित्रीयत इति । आश्चर्यवद् भवतीत्यर्थः “चेतश्चि-
त्रायते मम” इत्यादिदर्शनात् ।

अन्ये तु परस्याश्चर्यमुत्पादयतीत्यर्थमाहुः । तथा च भट्टिः—प्रायामृगमघ-
कृत्य—तत्तद्विचित्रोयमारोऽसौ इति । अत्र च चित्रोऽो डित्करणत् अत्रयवे कृतं लिङ्ग
समुदायस्य विशेषकं भवतीति क्यजन्तादात्मनेपदम् । न चैवं शब्दवैरादिमूत्र एव
चित्रशब्दोऽपि पठ्यताम् । एवं च क्यङ् इव तङ् भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र हि “क्यचि
च” (७।४।३३) इतीत्वं न स्यात्, तस्मात् क्यजेव कार्यो डित्त्व च ॥

पुच्छ । कर्त्रथे इति । करण इत्यनुवृत्तेः । तच्च पूर्ववदभिधानस्वभावात् क्रिया-
विशेषणपरं संपद्यते इति प्रपञ्चयति पुच्छादित्यादि । उदसनमुत्तेपणम् । पर्यसनं परितः

५२३. मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृत-
तूस्तेभ्यो णिच् [३।१।२१]

एभ्यः कृत्र्ये णिच् स्यात् । मुण्डयति । “व्रताद् भोजनतन्निवृत्त्योः”
(वा) पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । “वस्त्रादाच्छादने” (वा०) संवस्त्रयति ।
णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य । इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावभावा-
दिलोपविन्मत्तुलोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशा स्युस्तद्वत् णावर्षीत्यर्थः ।
टिलोपः । हलिं कलिं गृह्णाति । अत्र णिचि परत्वाद् शृद्धौ सत्यां टिलोपः ।
हलयति । महद् हलं हलिः । कलयति । चङि अग्लोपित्वाभावात् सन्वद्भावे
प्राप्ते हलकलेत्पदन्तनिर्देशान्न । अचकलत् । अजहलत् ।

त्तेपणं । उत्पुच्छयते इत्यादि । पुच्छमुदस्यति पर्यस्यति वेत्यर्थः । “णाविष्टवत्” (वा)
इति टिलोपः । पुच्छशब्दादेव प्रत्ययः उत्परो तु उदसनपर्यसने क्रमेण द्योतयतः ।
भाण्डादिति । समाचयनं राशीकरणम् । समशब्दोऽस्य द्योतकः ।

चोबराणोति । अन्नं द्रव्यलाभोपायो यज्ञादिः “गिडो एकारो एरनिटि”
(६।४।५५ , सामान्यग्रहणार्थो न वृद्धयर्थः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावेन वृद्धरसंभवात्
ङकारस्तङ्घर्षः । अत एव मुण्डादिसूत्रे नैते षठ् शक्यन्ते ॥

मुण्ड । कर्मण इति करण इति च वर्तते । मुण्डयतीति । मुण्डं करोतीत्यर्थः । ननु
“तत्करोति” (वा०) इत्येव सिद्धम् । सत्यम् । मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ सापे-
क्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो यथा स्यादिति पुनर्विधिः । तस्यैव प्रपञ्चो वा । अन्ये त्वाहुः
पुनर्विधानं धात्वर्थम् । द्विविधा हि मुण्डादयो धातवः प्रातिपदिकानि । तत्र सूत्रे धातव
एवोपात्तास्तेभ्यः स्वभावाद्द्विशिष्टक्रियाचनेभ्यो णिच् भवति । प्रतिपादिकानां तु
विग्रह एव माणवकं मुण्डं करोतीति । मुण्डादयश्च गुणवचनत्वात् नित्यसापेक्षाः ।

न च नित्यसापेक्षमसमर्थं भवतीति । यदि तर्हि गुणवचनत्वात् मुण्डादयो
नासमर्थाः, माणवकं मुण्डयतीति वयर्जाप स्यात् । अत्राहुः—वयच् त्वनभिधानात्
भवति । माणवकं मुण्डयतीति ह्युक्ते माणवकं मुण्डमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव
प्रतीयते इति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । सर्वत्र णाविष्टवदिता टिलोपः ।
व्रताविति । द्वयमपि प्रकृत्यर्थः । कृत्र्ये च प्रत्ययः । तत्र भोजने व्रतशब्दः श्रूयते ।
यदस्य पयोव्रतं भवत्यात्मानमेव तद्ब्रूयतीति । पस्पशाभाष्यं च शन्यं चानेन श्वर्मा-
सादीन्वपि व्रतयितुमिति । अयमेव च व्रतशब्दो विपरीतलक्षणया तन्निवृत्तौ वर्तते,

न शक्येति माघवः । तथोदाहरति—पय इत्यादि । पयो व्रतयति । भुङ्क्ते इत्यर्थः । शूद्रान्न व्रतयति । परिहरतीत्यर्थः ।

वस्त्रादाच्छादने इति । अत्राप्याच्छादनं प्रकृत्यर्थः । कृजोऽर्थे प्रत्यय. संवस्त्रयति प्रावारमित्यस्य हि प्रावारमाच्छादयतीत्येवार्थः । इति स्थितिः ।

णाविष्टविति । इष्टे इवेष्टवत् “तत्र तस्येव” (५।१।११६) इति सप्तम्यन्ता-द्वितिः । प्रतियोगिनि सप्तमोनिर्देशात् । तेनेष्टनि यद्विहितं कार्यं तदेवातिदिश्यते नेष्टेनो यत्कार्यं तदपि । तेन बहूनाचष्टे बहयतीत्यत्र “इष्टस्य यिट् च” (६।४।१२६) इ.त षोऽयिट् न भवतीत्यालोच्याह—इष्टे यदित्यादि । पुवद्भावः । “भष्याडे तद्धिते” वा०) इत्युक्तः । न तसिलादिष्विनि परिगणनात् । रभावः । “र ऋतो हलादेः” (६।४।१६१) इति । टि-ोपः । “ष्टेः” (६।४।१५५) विन्मत्वु लोपः । “विन्मतोर्लुक्” (५।३।६५) यणादिलोपः । “स्थूलदूर” (६।४।१५६) इति । प्रादयः । “प्रियस्थिर” (६।४।१५७) इति । आदिशब्दाद् भसंज्ञादिसंग्रहः ।

नहीदं प्रयोजनपरिगणनम्-अपि तूदाहरणदिगित्याकरे स्थितम् । एतानि कार्याणि यथेष्टानि भवन्ति तथा णावपीति वार्तिकार्थं । यद्यपि “प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुल-मिष्टवच्च” इति गणसूत्रेणैवेष्टवद्भावो विधीयते, तथापि तस्यैवायं प्रपञ्चः । एतदुपन्या-सस्य प्रकृते उपयोगमाह-अत्रेत्यादि ।

यद्यपि “पुच्छभाण्डचोवराण्ण्ड” (३।१।२०) इत्यत्रेव टिलोपार्थमेतदुपन्य-सितुमुचितम्, तथापि “यस्येति च” (६।४।१८४) इति लोप एव विधातव्ये टिलोप-विधानस्यासाधारण प्रयोजनमिदमेवेत्यत्रोपन्यस्तम्, तदेव च पूर्वत्रापि कार्यं करिष्य-तीत्याशयः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामिति । हलि कलि मूलातीत्यर्थे रिञ्चि सति हलि इ कलि इ इति स्थिते “णाविष्टवत्” (वा०) इति टिलोपः प्राप्तो वृद्धिश्च, तत्र वृद्धि-रनित्या कृते टिलोपे न प्राप्नोतीति टिलोपोऽप्यनित्यः । यद्यपि कृतायामकृताया च वृद्धौ प्राप्नोति तथापि शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्य इत्युभयोरनित्ययोः* परत्वाद् वृद्धि-रित्यर्थः । वृद्धौ सत्या टिलोप इति । अन्तरङ्गमप्ययादेशं बाधित्वा “वार्णादाङ्गं वलीयः” (५०) इति ऐकारस्यैव लोप इत्यर्थः । आयादेशं कृत्वा तु टिलोपेऽग्लोपि-

१. प्राणमाच्छादयतीति क० पु० ।
२. ते ने वा यत्कार्यमिति क० पु० ।
३. न तसिलादिष्विनि परिगणनादिति नास्ति क० पु० ।
४. गुणसूत्रेणेति क० पु० ।
५. पोर्यादिति क० पु० ।
६. वार्णादाङ्गं वलीय इति नास्ति क० पु० ।

कृतयति । अचकृतन् । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तययि । “सत्या-
पशाश” (३।१।२५) इति णिच् । अर्थवेदसत्या नामापुग्वाच्यः” (वा०)
सत्यमाचष्टे सत्याभयति अर्थापयति । वेदापयति । “पाशाद्विमोचने”
(वा०) त्रिपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायति उपवी-
णयति । तूलैरनुकृण्वति अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोक यति ।
सेनया अभियाति अभिपेणयति । अभ्यपेणयन् । अपोपदेशत्वेऽपि “स्था-
दिप्त्रभ्यासेन” (६।३।६४) इति नियमादभ्यासव्यवायेऽपि पत्वम् । अभिपि-
पेणयति । लोमान्यनुमाष्टिं अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति त्वचयति ।
धर्मणा संनहति संवर्ययति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते
अवचूर्णयति ।

त्वाभावात् सन्वद्धावः प्राप्त इत्युत्तरग्रन्थविरोधः स्यात् । एकग्रहणव्यावर्त्यं च न
प्रसिद्धयेत् । सर्वत्र चाकारस्यैव लोपात् ।”

ननु “णौ चडि” (७।४।१) इत्यत्र भाष्ये व्यवस्थापितं वृद्धेलोपो ब्रलोया-
निति । ज्ञापकं चात्रागिति प्रत्याहारग्रहणम् । तथा हि अत्रणान्तिपु-प्रवर्णोपधेषु च
वृद्धावाप्यबर्ला एव लुप्यन्ते तत्रालोपिनां नेत्येव वाच्यम् इवर्णोवर्णान्तयोस्तु वृद्धौ
कृतायामेकारोकारो लुप्येते न त्वक् ।

ननु स्वामिनमाचष्टे-असस्वामत् । गोमिनम् अजुगोमत् । प्रादुराख्यत् ।
अपप्रादत् । यादृशमाख्यत् । अययादत् । तादृशम् अततादत् इत्यादौ यत्र वृद्धेरप्रसङ्गा-
दिको लोपस्तत्र निषेधार्थमिक् ग्रहणं कर्तव्यम् । अत्राहुः—एणजत्र नास्ति-अनभि-
धानात् । एतच्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वसमर्थनादवसोयत इति ।

ननु तथाहि सन्विणमाख्यत् असम्भजत् इत्यत्र चिन्मती लुकि उपधाया वृद्धौ
तस्य ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं प्रत्याहारग्रहणं स्यात् । अस्ति ह्यथाभिधानं “टेः” (६।४।१५५)
इत्यत्र भाष्ये स्रजयतीत्पुदाहरणम् । नैतदस्ति । उक्तादेव हेतोः प्रकृतपूरिमापया
वृद्धेरप्रसङ्गाद् ह्रस्वः भाविन्युपधैव नास्तीति । अतः प्रत्याहारग्रहणं ज्ञापकं वृद्धेः पूर्वं
टिलोप इति । तत्कथमुच्यते वृद्धौ सत्या टिलोप इति । उच्यते । हलिः कल्पोरदन्तत्व-
निपातनमेव ज्ञापकं लोपात् पूर्वा वृद्धिरिति । अन्यथाऽसत्यप्यत्वनिपातने वृद्धेः
पूर्वमिकारस्य लोपेनैवाग्लोपित्वसंपादनादनर्थकं तत् स्यात् ।

१. लोप इति नु इति क० पु० ।

२. कृतायामेकारो लुप्येते इति क० पु० ।

३. अत्रतोति क० पु० ।

४. द ह्रस्वपाकिन्य इति क० पु० ।

एवं च कृत्वाऽपि वक्ष्यति—वृद्धौ सत्यां टिलोप इति । अचीकवत् । अपीपट-
दिति । न चैवं रोहिणि नाम्नोपित्वमित्यस्य वैयर्थ्यम् । “स्यल्लापो” (वा०) इति
वाचनिकेन पूर्वप्रतिषेधेन प्रागुपन्यस्तज्ञापकत्वशेन च वृद्धेः पूर्वं णिलोपाभ्युपगमात् ।
टिलोपस्तु वृद्धौ सत्यामेवेति विवेकः । तदेतत् परमतेनोक्तम् ।

भाष्यमते तूक्तज्ञापकत्वशब्दाद् वृद्धेः प्रागेव टिलोपादपपटत् अचकवदित्याद्येव
श्रित्वित्यम् । अनाभित्य तज्ज्ञापक हलिकल्पोरत्वनिपातनमुक्तम् । ज्ञापकाध्ययणं तु
ज्यायः । पटुमाख्यत् अपपटदित्यादावकृतायां वृद्धौ लोपे सति सन्वद्भावस्य प्रसङ्गा-
भावायमिति कैयटोक्तेः । अन्ये तु हलिकल्पोरत्वनिपातनस्याग्रहणज्ञापकत्वस्य च
भाष्ये एव प्रयोजनकथनाद् वृद्धेरन्तरकाल पूर्वं वा कामचारेण टिलोपविज्ञानादपपटत्
अपीपटत् इत्युभयमपि प्रमाणमित्याहुः ।

तदेतदाचार्येणापि समुद्गीतम् । सुव्धातोरनेकाचश्च सन्वद्भावो वेति केचि-
दिति । हलिकल्पोरदन्तत्वनिपातनसामर्थ्यान्नाय विकल्पः । तदुक्तम् ’मुग्धबोधे “खे-
सन्वद् द्यार्हसादर्यश्च ल्यबेकाचोस्त्वहलिकलिर्वा” इति ।

ननु वृद्धौ कृताया टिलोपेऽपि तस्य “अचः परस्मिन्” (१।१।५७) इति स्थानि-
वद्भावेन व्यवधानात्सन्वद्भावो न प्राप्नोतीति चेत्, अभ्यासस्य टिलोपाद्यनन्तर-
जातत्वेनादिष्टादच पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । एतच्च यदा चङ्परे णौ यद्
लघु एकवर्णेन व्यवहितं तत्र परतो याऽभ्यासस्तस्य सन्नदिति वादिना कैयटादीना
मते परिहृतम् । चङ्परे णौ यद्ङ्ग तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सन्वदित्यथवादिना
हरदत्तादीनां तु मते सत्यपि स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव चङ्परे णौ परमङ्गस्याभ्या-
सश्च तस्यैवेति न किञ्चिदुच्यते ।

एवं च कृत्वा हलिकल्पोरत्वनिपातनमर्थवद् भवति । कथं तर्हि “सन्वल्ल-
घुनि” (७।५।६३) इत्यत्र हरदत्तेनोक्तम् अचकवदित्यत्राल्लोपस्य स्थानिदत्त्व च तेन
व्यवधानात् सन्वद्भावो न भविष्यतीति । सत्यम् । परमतेन पूर्वं द्विवचनमिति वाशि-
रथेत्यदोषः । हनयतीति । अपि गुणायदेशौ णिचि टिलोपः । कथं पुनरत्र टिलोपः
यावता इष्टवदुच्यते ।

न चास्मादिष्टो नास्ति । अजादीना गुणवचनादेवेति नियमात् । नैवम् ।
नावश्यमिष्टानि दृष्टमेव कार्मुर्मतिदिश्यते किं तु संभावितमात्रमपि । तथा च कुमार-
यतोऽप्यथर्वं पुंवद्भावोऽतिदिष्टः । न चात्र टिलोपेनैवेष्टसिद्धिः । चिण्णोलुग्न्यायेन
ङोप्लोपस्याकारलोपं प्रत्यसिद्धत्वप्रसङ्गात् ।

अचकवदिति । कलिशब्दाणि णिचि चङि परत्वाद् वृद्धौ कृतायां टिलोपश्चेत्
क्रियते ततोऽनलोपित्वात् सन्वद्भावादित्त्वदीर्घा स्याताम् इति हलिकल्पोरदन्तत्त्व-
निपातनं क्रियते ततश्च टिलोपे सत्यग्नोप्यङ्गं संपन्नमिति सन्वद्भावाद्यभावः ।

कृतमतीति । कृतं गृह्णाति । अचकृतदिति । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावः । तूस्तानि विहस्तीति । विहृत एवं भवतीति भावः । संहृताः जटाः तूस्तानि । नापमिति वैश्वन्त्याम् । विहमनद्योतनाय वेः प्रयोग । नामधातुप्रस्तावात् सत्याप" (३।१।२५) इति सूत्रारूढानि प्रातिपदिकान्युदाहृतुमाह-सत्यापयोगेति । णिजिति । अत्र च सत्याप इति निर्देशाण्येवः सन्नियोगेनापुग्नपात्यते । अन्त्योकार उच्चारणार्थः ।

वार्तिककारेण त्वर्थवेदार्थमवश्यारभ्ये वार्तिके सत्यशब्दोऽपि संगृहीतः । अर्थ-वेदमत्यानामिति । अत्रापि णिज्विधी करणे इत्यनुवृत्तं क्रियाविशेषोपलक्षणम् । तान् विशेषान् विग्रहव्याजेन दर्शयति-सत्यमाचष्टे-इति^१ । भाष्ये तु^२ णिविधावर्थ-वेदसत्यानामापुक् च" इति पठित्वा सत्यं करोतीति विगृहीतम् ।

हरदत्तस्त्वाह-भाष्ये कृत्रीत्यर्थनिर्देशो प्रयोगदर्शनवशादिहास्यातार्थ इति । एवमर्थमाचष्टे^३ वेदमाचष्टे इत्याद्युक्तम् । अथ किमर्थमापुक् क्रियते न पुगेव क्रियेत, विधानसामर्थ्याच्च टिलोपो न भविष्यति । एवं तर्हि आपुग्वचनं सामर्थ्यादन्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन लिखापयति शब्दापयेत् । प्रक्षालापयेदित्यादिप्रयोगा उपपादिता भवन्तीति रक्षितः । 'तत्करोति" (वा०) इत्येव णिचि सिद्धे सत्यस्यापुग्विधानार्थं वचनम् ।

अन्येषां तु प्रपञ्चार्थम् । मालिन्या" उपश्लोकमतीति सापेक्षादपि विधानार्थं वा । विपाशयतीति । पाशं विमुञ्चति । विविमोचनद्योतनार्थः । अत एवायमर्थान्तरेऽपि भवतीति ज्ञायते । अन्यथा विपाशयतीति विशब्दप्रयोगो न स्यात् । विशिष्टस्यैव मोचनस्य ण्यर्थत्वात् । यथाचारे कपच्याङ्प्रयोगो^४ न भवति । एवमुपवीरण्यतोत्युपादिष्वपि द्रष्टव्यम् इति हरदत्तः । तूलं तृणाग्रमनुकृष्णाति । अनु^५ दध्यतीत्यर्थः । अभिषेण-यतीति । "उपसर्गात्तुनोति" (८।३।६५) इति पत्वम् । अभ्यषेण्यदिति । "प्राक्सिता-दङ्ब्यवायेऽपि" (८।३।६३) इति पत्वम् । अपोपदेशत्वेऽपीति । एतच्चाव्युत्पन्नः सेना-शब्दः । नह इनेन वर्तते इति व्युत्पन्नो वेति पक्षे द्रष्टव्यम् ।

यदा तु सिनोतेर्न प्रत्यये सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदाऽस्त्येव पोपदेशत्वम् । स्या-दिष्विति नियमादिति । तत्र हि सूत्रे स्यादिष्वभ्यासेन चेत्येतद्वाक्यं विध्यर्थमपोपदेश-ार्थमिति स्थितम् । अभ्यामस्येति द्वितीयं वाक्यं नियमार्थमभिप्रेतुमपतोत्यादौ भा भूदिति स्थितिः ।

१. इत्पूर्वम् शर्षति इति ख० पु० ।
२. तत्रुक्त्वा कथाभ्यामुक्तीति क० पु० ।
३. त्वमर्थमिति क० पु० ।
४. मातिभ्यन्वेति क० पु० ।
५. क-चाप प्रयोगो इति क० पु० ।
६. अनुदध्ययतीति क० पु० ।

हस्तिनातिक्रामति । अतिहस्यति । हस्तौ निरस्यति हस्तयति इति केचित् । तत्करोति “तदाचष्टे” (वा०) इति चुरादित्वान् सुबन्ताणिच् । षष्ठं करोति आचष्टे वा षष्ठयति । लुब्धातुत्वान् षस्य न सः । कवि षष्ठं चाचष्टे । वृद्धौ सत्यां टिलोपः । कवयति । षठयति । चाडि अनालोपित्वात् सन्वद्धावः । आचीकवत् । अपीषट् । “आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे” इति कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिश्च कारणम् (वा०) कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । ब्रालं बन्धयति ।

एवं च प्रकृते स्याद्विष्विति यद्यपि विधेर्व्यापारो न तु नियमभागस्य तथापि नियमाशोऽपि तत्र सूत्रे स्थित इत्यवयवधर्मस्य समुदायेऽप्युपचारात्प्रत्ययमादित्युक्तम् । त्वचयतीति । त्वच सवरणे इत्यस्मात् “पुति सज्ञाया घः प्रायेण” (३।३।११८) इति घप्रत्ययान्तत्वात् त्वचशब्दोऽकारान्तः तेनातो लोपस्य स्थानिस्वाहाट्टुपघाया वृद्धिर्न । हलन्तस्य तु “तत्करोति” इति णी त्वाचयतीति भवति । “प्रकृत्यैकाच्” (६।४।१६३) इति प्रकृतिभावाट्टिनोपाभावः । हस्तौ निरस्यति हस्तयति इति केचित् इति ।

तथा च बहुलमेतन्निदर्शनमित्युक्त्वा माभवायेष्टदाहृतम् । एण्डाभिरसने डकार आत्मनेपदाथः । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते इति । एवं च हस्तयतीति क्वचित् परस्मैपदपाठो न युक्तः । हस्तिनातिक्रामतीति । “तेनातिक्रामति” (वा०) इति घातुसूत्रेण एणच् । चुरादिषु हि त्रीणि षठ्यन्ते “प्रातिपदिकाद्वास्वर्थे बहुलमिष्टवञ्च” इति प्रथम प्रातिपदिकात् घातोरर्थे विशेषरूपे वाच्ये एणच् भवति इष्टनीव चास्मिन् बहुलं कार्यं भवति । कूनमुल्लङ्घयति । उत्कूलयति । अस्यैव प्रपञ्चः “तत्करोति तदाचष्टे” “तेनातिक्रामति” “कर्तृकरणाद्वास्वर्थे” इति ।

अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणम् । करणत्वेन लोके प्रतिद्वानां चचुरादीनामेवग्रहणं मा भूदिति । अन्यथा चक्षुषा पश्यति चक्षुषतोत्यादावेव स्यात्, न तु करिभिरववघ्नाति अवकरयति । परशुना छिनति परशयति इत्यादावपि । तेनातिक्रामतीत्येतत् कर्तृकरणद्वयस्यैव प्रपञ्चः संपद्यते । अत्र च तेनेति करणत्वोपलक्षणम् । तेन करणत्वविशिष्टात् प्रातिपदिकात् एण्जुत्वद्यते न तु सुबन्तात् प्रातिपदिकादित्यधिकारात् । सुबन्तादुत्पत्तो चातिहस्तयतोत्यादौ णी मुब्लोपे टिलोपे च

१. दिव्यरथित्पर इति क० पु० ।

२. भावादिति क० पु० ।

३. मापवोये इति क० पु० ।

हृतेऽन्तर्वतिविभक्त्या पदत्वाज्जश्वं स्यात् । न च 'शिलोपस्य स्थानिवत्त्वम्, 'न पदान्त' (१।१।४८) इति जश्विधौ तद् निषेधात् ।

न च शो कृतया भसंज्ञया नान्तावधेः पदत्वबाधः, भसंज्ञां प्रति टिनोपस्य स्थानिवत्त्वात् । भिन्नावधिकया तया पदसंज्ञाबाधस्यासंभवात् । एवं तत्करोतीत्यत्रापि तदिति कर्मत्वोपलक्षणं तेन पटुमाचष्टे पठयति वाचपतोत्पादो ज.त्वकुत्वाद्यभाव ऊह्यः । एवं च तदिति द्वितीयासमर्थात् तेनेति च तृतीयासमर्थात् इति प्राचोक्तमप-
व्याख्यानम् । किन्तु ह्युच्यते सुवन्ताणिजिति^१ । सुपा तदर्थस्य कारकस्य लक्षणत्वं सुपं चान्ति सवध्नाति कार्यत्वेन तत्सुवन्तं कारकं तस्मादिति व्याख्यानाद् वा न दोषः ।

तथा च पठयतीत्यत्र जश्वसंयोगान्तलोपो न कृती । कथं तद् ह्युच्यते सुवधातु-
त्र पस्य स इति । यावता प्रातिपदिकादयं शिजुच्यते, तेन सुवन्तादित्युक्तम् । सत्यम् ।
इदानीमेव ह्युक्तं सुवग्रहणं^२ कारकत्वोपलक्षणार्थम् इति । तेन धातुसंज्ञानिमित्त-
प्रत्ययान्तः कारकाभिधायि सुवधातुरित्यविरोधः ।

एवं नामधातुरित्यपि व्याख्येयम् । किं च 'सुवधातुष्ठिवृष्वकृत्तौनी' सत्व-
प्रतिषेधः' (वा० इत्यत्र सुवधातुत्वं न निषेधतन्त्रं । क तु 'धात्वादेः पः स.'
(६।१।६४) इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेरनौपदेशिकत्वं तच्च सुवन्तासुवन्तसाधारणं
तदेवात्र सुवधातुग्रहणेनोपलभ्यते^३ इति वा गमनोपम् । तदेव प्रातिपदिकादेव शिजिति
माधवमतमनुसृत्य ग्रन्थो व्याख्यातः ।

आचार्याणां तु सुवन्तादेर्वोत्पत्तौ स्वरसः । यदाह—सुवन्ताणिजिति । हर-
दत्तोऽप्याह—तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणम् । कथं तर्हि पदकार्यभावः । इष्टवदित्यति-
दिष्टया भसंज्ञयेति द्रूमः । न चास्या स्थानिवद्भावशङ्का । पदसंज्ञायामतुल्यत्वात् ।
नहि पदसंज्ञापि पदान्तस्य विधिः कर्मसाधने हि विधिशब्दे स्थानिवद्भावनिषेधाद्विन-
यः सिद्धः पदान्तस्तस्य यो विधिर्भवन्^४ पदस्यान्तः सपद्यते स पदान्तविधिः ।

न च पदसंज्ञा तथा । भावसाधने तु भसंज्ञाया अपि पदान्तविधित्वं भाष्ये
उपपादितम्—वेतस्वानित्यस्य^५ सिद्धये । अथशयं च भपदसंज्ञयोस्तुल्यावधिकत्वमेपितव्यम्,
अन्यथा पटिष्ठ इत्यादौ सुवन्तादिष्टनि भसंज्ञया पदसंज्ञा नापीद्येतेति^६ जश्वं

१. सुवन्तं शिजिति क० पु० ।

२. सुवग्रहणमिति क० पु० ।

३. तदुच्येत्यमिति क० ० ।

४. सुधातुग्रहणेनेति क० पु० ।

५. योऽनू इति क० पु० ।

६. तेनाश्वेतेति क० पु० ।

७. परमंशेति नास्ति क० पु० ।

स्यात् । किं च योऽपि मन्यते प्रातिपदिकाणिणजिति, तेनापि भसज्जयैव पदकार्य-
भावोऽवश्यं वाच्यः । अन्यथा स्रजयतीत्यादौ सुबन्ता 'दुत्पन्नयोः विन्मतोर्लुकि तत्प्रकृतेः
सुबन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन पदकार्यं प्रसज्येत इति दिक् ।

वृद्धौ सत्यां टिलोप इति । परत्वाद् वृद्धिरदौती । ततस्तयोर्लोपो न त्विदुतो-
रेवैत्यर्थः । किमेवं सति कृतं भवतीत्याहुः । चङ्चनग्लोपित्वात् सन्वद्भाव इति । तदेत-
दन्यमतम् । भाष्यमते' स्वत्रागिति प्रत्याहारग्रहणात् ज्ञापकात् वृद्धेः प्रागेव टिलो-
पाभ्युपगमात् अपपटदित्येव भवितव्यमिति वणितम् । हलि कलि निरूपणे तत्क-
रोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितम्, न प्रत्ययार्थं इति भूतेऽपि णिजुदाहृतः । एवं च
कृत्वा भविष्यत्यपि द्वित्वबहुत्वयोर्भावकर्मणोरपि भवति । अत्र च प्रकरणे 'तेना-
तिक्रामती' त्येतद्धानुसूत्रमित्यतिहस्तयति इत्युदाहरणेनैवार्थतः सूचितम्, न कण्ठतः
पठितम् ।

तत्करोतीत्येतत् घातुसूत्रत्वेऽपि वार्तिककृता मुखार्थं पुनरुपसंख्यातमिति
श्रद्धातिशयादाचार्यैः पुनरप्युपात्तमिति ध्येयम् । उपसंख्यानान्तरमाह—आख्याना-
दिति । आख्यायते इत्याख्यानम् । "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति कर्मोण
ल्युट् । यदेव किञ्चिदाख्यायते तदेवाख्यानमिहाभि'प्रेतम्, न तु कंसवधनलोपाख्यानः
सुभद्राहरणबलिवन्धाद्येव संज्ञाभूतम् । तेन राजा गमनमाचष्टे । राजानमागमयती-
त्यादावपि भवति । आख्यानशब्देन च तदभिधायी शब्दो गृह्यतेऽर्थे कृदन्तत्वासम्भवात् ।
"कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति कंसवधबलिवन्धादयः समुदाया अपि
कृदन्ता उच्यन्ते ।

तस्मात्तदिति कर्मभूतादाचष्टे इत्यर्थे णिच् भवति । कृत्प्रत्ययस्य च लुक्
भवति । कृतश्च या प्रकृतिस्तस्याः प्रत्यापत्तिः । विकारत्यागेन स्वेनैव प्राकृतेन स्वरूपेणा-
वस्थानं भवति । यश्च तत्र कृदन्ते सन्निहितं कारकं विभक्तिस्तत्प्रकृतिवद् भवति ।
कृत्प्रकृतेः शुद्धे णिचि "हेतुमति च" (३।१।२६) इति विहिते यादृशं भवति तादृश-
मस्यापि ध्यन्तस्य भवतीत्यर्थः ।

कंसवधाख्यानमाचष्टे इति । अत्र कंसवधशब्द एव प्रकृतिविवक्षिता । तस्यैव
च ख्यायमानत्वद्योतनायाख्यानग्रहणम् । हननं वध इति हन्तेरप्प्रत्ययो वधादेशश्च ।
कंसस्य वधः इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । ततो णिच् । अप्प्रत्ययस्य कृतो लुक् ।
तत्प्रकृतेर्हन्तेर्वधादेशरूपविकारपरित्यागेन हन्रूपेणावस्थानम् । यद्यपि कृतो लुकि कृते

१. अस्याप्रे इष्टनि इत्यारभ्य णिजितोत्पन्तो द्विवारं पठितः क० पु० ।

२. सते इति क० पु० ।

३. पुनरपि कण्ठत उपात्तमिति ख० पु० ।

४. मिहा इति द्विवारं क० पु० ।

५. द्योतनावाख्यानेति क० पु० ।

तत्सन्नियोगशिष्टस्य वधादेशस्यापि निवृत्तिः सिध्यति, तथापि पुष्पेण योगं जानाति, पुष्पेण योजयतीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोगशिष्टस्य निवृत्यर्थं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् इत्याहुः ।

यद्यपि^१ निमित्तापायन्यायेनापि तत्सिद्धयति, तथापि अस्यानित्यत्वमनेन जायते, तेन भवेत्यादावतो हेर्लुकि शपो निवृत्तिरिति तत्त्वम् । एवं च कंस हन् इति स्थिते कंसात् पठ्ठी पूर्ववत् स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन कृद्योगस्याद्यापि सत्वात् । “न लुमता” (१।१।६३) इति तु नास्ति अनङ्गकार्यत्वात् । अतो हेतुमणिचः प्रकृतौ हन्तौ यादृशी विभक्तिः कर्माभिधायिनी दृष्ट्या द्वितीयारूपा सेवात्रापि भवति ।

ननु घातयतीत्यत्र “हो हन्तेः” (७।३।२४) इति कुत्वम् । “हनस्त” (७।३।१२) इति तत्त्वं च न प्राप्नोति । किं कारणम् ? घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् । न चायं णिच् घातुप्रत्ययः । न च वाच्यं हेतुमणिचि प्रकृतौ तद्दृष्टमितीहाप्यतिदिश्यते इति । यतः प्रकृतिवत् कारकमेवातिदिष्टं न कार्यान्तरमपि । अत्राहुः प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । . कार्यमिति चाध्याहारः, तदायमर्थः कृतो या प्रकृतिस्तस्या शुद्धे णिचि यादृशं कार्यमन्यदपि भवति तदस्मिन्नपि णौ भवतीति । तेन घत्वत्त्वाद्युपपत्तिः ।

एवं च राजानमागमयतीत्यत्र^२ लुप्तान्तर्वन्तिविभवत्या पदत्वात् प्राप्तो नलोपोऽपि न भवति, प्रकृताविव सिद्धकारकरूपे दृष्टस्य नलोपाभावस्याऽप्यतिदेशात् । अत एव कंसमघातयत् । राजानमजोगमत् इत्यत्र कसवधराजागमनशब्दाभ्यां णिचो विधानादङ्गसंज्ञा नामधातुत्वं तयोरेवेति अट्द्विर्वचने अपि तयोरेव स्यातामित्यपि दूषणं परास्तम् । यतः शुद्धे णिचि यादृशं कारकं भवति घातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तमकृतनलोपादिकं तादृशेनैवात्रापि भवितव्यमिति^३ ।

एवं च कंसादीनां कारकाणां णिजुत्पत्तौ पृथक्करणस्यातिदिष्टत्वादाह्यानात् कृत इत्यास्यानशब्दोऽर्थात् स्वावयवकृदन्तपरः पर्यवस्यति । शब्दान्वयरोत्या तु कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रागुदाहृता ।

वलि बन्धयतीति । वलेर्वन्धो वलिबन्धः कर्मणि पठ्ठ्या समासः । वलिबन्धमाचष्टे इति णिच् घञो लुक् । वलेद्वितीया पृथक्करणं च । इह राजानमागमयतीत्यत्र पूर्वं कृत्प्रकृतौ^४ राजा कर्ता आसात् तस्य गमेः शुद्धे णौ “गतिबुद्धि” (१।४।५।५२) इति कर्मसंज्ञा भवतीत्यत्रापि कर्मता भवति । इह तु देवदत्तपाकमाचष्टे । देवदत्तेन पाचयतीति भवति । नहिदेव दत्तस्य पचेणिचि कर्मताऽस्ति “गतिबुद्धि” (१।४।५२)

१. इत्याहुः इत्याहुः—तत्त्वमित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. मागमयतीति क० पु० ।

३. भवितव्यमिति क० पु० ।

४. कृत्प्रताविति क० पु० ।

ऊट्टिमाचष्टे ऊडयति । चडि द्वित्वं प्रति ढत्वादीनामसिद्धत्वात् सणि-
 च्कस्य इति इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिः शेषः । औजिडत् । ढीत्यस्य द्वित्वम्
 इति दुर्गुसादयः । औडिडत् । ऊट्टिमाचष्टे ऊडयति । औजिडत् । अल्लोपस्य
 णौ स्थानिवत्त्वमाश्रित्य ह्रस्वस्य द्वित्वादौजडत् इति काशिकायाम् ।
 औडिडत् इत्यन्ये ।

इति नियमात् ।

इह पुनर्यदा स्वयं मृगरमणमनुभवन् अन्यस्मै तद्दर्शयितुमाचष्टे इति
 विवक्षा, तदा मृगान् रमयतीति भवति । यदा त्वरणये दृष्टं मृगरमणं ग्रामस्थोऽन्यस्मै
 कथयति एवं मृगस्तत्र रमते इति, तदाऽत्र मृगाणामसंभवात् सा दर्शनार्था प्रवृत्तिरिति
 वाक्यमेव भवति, न सिञ्च । तथा चोपसंह्याने “दृश्यायां च प्रवृत्तौ” इति येषं,
 मृगरमणस्याख्यानरूपा प्रवृत्तिः सा यदि दृश्यायां भवति, तदा सिञ्चित्यर्थः ।

“इदं चाख्यानाकृतम्” (वा०) इत्येव सिद्धे नियमार्थमदृशार्थे मा भूदिति ।
 दृश्यायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव । राजागमनादौ तु प्रवृत्तेरदृश्यार्थत्वेऽपि
 सिञ्च भवतीति कैयटः । अत्रान्यान्यप्युपसंह्यायन्ते । आलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे
 मर्यादायाम् । चित्रीकरणे प्रापि । नक्षत्रयोगे जि । तत्तन्नातिप्रचुरप्रयोगत्वाद् भाष्य-
 कृता प्रत्याख्यातत्वाच्चाचार्यरूपुपेक्षितानि । आख्यानादित्येतत् बहुविषयत्वात् प्रत्या-
 ख्यातमप्युदाहृतम् ।

ऊडयतीति । बहेस्त्रियां किति यजादित्वात् संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते ढत्व-
 घत्वष्टुत्वढलोपदोषेषु ऊडिः । ततो सिञ्चि ढिलोपे तिपशवोर्गुणोऽयादेशे च रूपम् ।
 चडित्यादि । ऊडिशब्दाद् ऊडिः “सिञ्चिद्विस्तुभ्यः” (३।१।४८) इति च्चेश्चङ् । “चडि”
 (६।१।११) इति द्वित्वम् । “अजादेद्वितोयस्य” (६।१।१२) इति ढिशब्दस्य प्राप्तं तत्र
 कर्तव्ये “पूर्वत्रासिद्धम्” (८।१।११) इति ढत्वादीन्यसिद्धानि । “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे”
 (१०) इतीह नास्ति “उभौ साम्प्रासस्य” (८।१।१२) इति एत्वारम्भेणास्यानित्य-
 त्वज्ञापनात् । तेन इति इत्यवस्थितस्य द्वित्वमित्यर्थः । तत्किमनञ्कस्य द्वित्वं नेत्याह
 सणिञ्चकस्येति । णौ कृतं स्थानिवत् इति । ढिनोपस्य स्थानिवद्भावस्तु नोक्तः ।

भाष्ये नमते उवणदिशस्यैव तदभ्युपगमात् । अनुवणदिशस्यापि स्थानिवत्त्व-
 वादिनो वामनस्यापि मते सत्यपि स्थानिवत्त्वे रूपे विशेषाभावात् स नोपन्यस्तः ।

१. ध्वेरिति क० पु० ।
२. मनुभवश्रिति नास्ति क० पु० ।
३. मृगस्तत्रेत्यारम्भ—येपमित्यन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।
४. चाख्यानित्यादिति क० पु० ।
५. एत्वारम्भे इति वारद्वय क० पु० ।
६. तेन इति इत्यवस्थितस्येति क० पु० ।
७. स्थानिवद्भावस्यस्तु इति क० पु० ।

“प्रकृत्यैकाच्” (६।४।१६३) वृद्धिपुगागमौ । स्वापयति । इष्ठवत्त्वाद् पुंवद्भावः । एनीमाचरतपति “र ऋतो हलादेः” (६।४।१६१) इति रत्वम् । प्रथयति । “स्थूलदूर” (६।४।१५६) इति यणादिलोपः । स्थवयति । “प्रियस्विर” (६।४।१५७) इति प्रादयः । प्रियमाचष्टे प्रापयति । स्यापयति । सापयति । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (५०) इति नोपधा- वृद्धिः । कनयति । “विन्मतोलुक्” (५।३।६५) स्रग्निन् स्रजयति । ईशमन ईशयति । त्वचयति । “श्वेतश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेत- कलोपरच” (३।०) । श्वेतयति । अश्वयति । गालोडयति । आह्वरयति ।

श्रीजिहदिति । हृत्ति हृत्तीति द्वित्वे हलादिः शेषात्तलोपे ह्रिहृत्ति-इति स्थिते कुहोभु- त्वेन हस्य ऋकारे “अभ्यासे चर्चं” इति जकारे उत्तरस्वण्डस्य पूर्ववद् ढत्वादिपु एतौपे चादिवृद्धिः । ढीत्यस्य द्वित्वमिति । “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इत्याश्रयणादिति भावः । श्रीजिहदिति । ढस्य जश्त्वेन डः । शेषे पूर्ववत् । ऋडमाचष्टे इति । वहेः कप्रत्यये पूर्ववत् संप्रसारणादौ रूपम् । श्रीजिहदिति । एौ कृत उवणादिश्च एव स्थानिवदिति भाष्यमतेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाद् एिसहितस्य हृत्तीत्यस्य द्वित्वं प्राग्वत् प्रक्रिया ।

वामनमतमाह-मल्लोपस्येत्यादि । उवणादिश्च एवेति नियमो नास्तौत्पर्यः । हृत्- शब्दस्येति । ढत्वादीनामसिद्धत्वमिहाप्यविशिष्टमिति भावः । श्रीजिहदित्यन्य इति । दुर्ग- गुप्तादयो हि “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इत्यास्थिताः । तेनाल्लोपस्य स्थानि- वत्त्वपक्षेऽपि ढशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासस्य चर्चमितिर्थाः । स्वापयतीति । स्वं करोत्याचष्टे वेति । स्वशब्दागिणचि इष्ठवद्भ्रावाट्टिलोपे प्राप्ते एकाब्जान्निवर्तिते “अचो जिहति” इति वृद्धिराकारः । “प्रातिहो” इति पुक् । चडि तु असिस्वपत् । अशब्दागिणचि वृद्धिपुकोरपयति । चडि तु भ्रोलोःश्रंदिक्करणेन शापितम् द्वित्वात् पूर्वमुपधाह्रस्वः । तत्कृते विशब्दस्य द्वित्वे मा भवानपिपददिति भवति ।

एवमिकारादिष्वप्प्रहम् पूर्वजम् । एनीयाचष्टे इति । यथाकथंचिद् “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” (५०) इति स्थिते ढयबन्तादपि णिच् पुवद्भ्रावश्च भवतीति भावः । एतश्चात् स्थियां “वणादिनुदात्तात्” इति ढीप्- तस्य नकारे एनो तस्याः पुंवद्भावेनेत शब्द आदेशो भवति । नन्वत्र टिलोपातिदेशेनेव ढोपो निवृत्तो तत्संनियोगशिष्टस्यापि निवृत्तिर्भविष्यति “सन्नियोगशिष्टानामन्वतरा- पाये उमयोऽप्ययायः” इति परिभाषणात् ।

१. हृत्ति ति इत्यस्येति क० पु० ।

२. पुवद्भ्रावोऽपि क० पु० ।

अत्राह कैयटः—भाष्ये पुंवद्भावेनैतद्रूपसिद्धेः कृत्वात् “सन्नियोगशिष्ट” परिभाषाऽनित्येति ज्ञाप्यते । तेन ऐनेयः ख्येनेय इत्यत्र “यस्येति च” (६।३।१८४) इतीकारलोपेऽपि नकारो न निवर्तते इति सिद्धयति इति हरदत्तेन तूक्तम् । अपर आह—इडविडमाचष्टे इडविडयति । दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति । अत्र गोत्रत्वेन जातित्वेन “जातेश्च” (६।३।४१) इति निषेधो नास्ति । “प्रवाहण षे” (७।३।२८) इत्यत्रास्म्य निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् ।

अत एव हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र पुंवद्भावोऽनेन न निषिध्यते । प्रययतीति । पृथुमाचष्टे । टिलोपस्य स्था निवदभावाद् “अत उपधायाः” (७।२।११६) इति न वृद्धिः । स्वययतीति । स्थूलमाचष्टे इति एगो लशब्दस्य लोपे तस्य “असिद्धवदत्रामात्” (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वात् ओगुंलस्याप्राप्तावपि पूर्वस्य गुण इति गुणावादेशः । अत्राप्युपधावृद्धिः प्राप्ता “अङ्गवृत्ती पुनर्वृत्तावविधिः परिनिष्ठितस्य” (५०) इति वा, प्रातिपदिकाद् घात्वर्थे बहुलमिति बहुलग्रहणाद्वा न भवति ।

एगं दूरस्य द्वययति । “सोकरव्यतिकर मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्यति” इति तु विन्त्यम् । इष्टवद्भावाद्द्वययतीत्येव हि भाव्यम् । यूनः यवयति । लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया युवतिशब्दस्यापि परयणादिलोपे पुंवद्भावे च कृते यवयतीत्येव रूपं भवति । प्रापयतीति । प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ पुगागमः । टिलोपे कर्तव्ये “असिद्धवद्” (६।४।२२) इति प्रादोनामेवासिद्धत्वाट्टिलोपाभावः । “प्रकृत्यैकाच्” (६।४।१६३) इति प्रकृतिभास्त्वत्र न संभवति । अस्मिन् कर्तव्ये प्रादोनामसिद्धत्वादेकाजेव नास्तीति । अत्र बहुलग्रहणात् प्रादेशाभावात् प्रिययतीत्यपि स्वामी प्राह । स्थापयतीति । स्थिरस्य । एव स्फापयतीति स्फिरस्य । उरोः । वरयतीति । बहुलग्रहणात् अङ्गवृत्त-परिभाषया वा वृद्धयभावः । साधयतीति । “अन्तिकवादयोर्नेदसाधौ” (५।३।३३) इति साधादेशः ।

एवमन्तिकस्य नेदयति । कनयतीति । युवानमल्पं वाचष्टे । “युवाल्पयोः कन-न्यतरस्याम्” (५।३।६४) इति कनादेशः । अन्यतरस्यां ग्रहणात् पक्षे यवयति । मन्त्रयतीत्यपि । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् युवतेरपि कनयतीति भवति । इह (‘प्रशस्यमाचष्टे प्रशस्ययतीति भवति प्रशस्यस्य श्रः’ (५।३।६०) “ज्य च” (५।३।६१) इति श्रज्यादेशो न भवतः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गादिति ज्ञापकात् शस्यशब्दादेव णिच्चा भाव्यम्, न तु प्रशस्यशब्दादिति णिच्चास्त्वाभावादिति माधवः ।

१. ष्टतस्येति वा इति क० पु० ।

२. दवोपतीति क० पु० ।

३. प्रशस्यमाचष्टे इत्यारभ्य न शिव्यः ३ () रेसाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

अन्ये तु आपयति ज्यापयतीत्युदाजहः । वृद्धस्य तु ज्यादेशो एावपीष्यते । ज्यापयति । पक्षे वपदेशोऽपि वपयति । सजयति । समस्यास्तीति सजो । "प्रत्यामा-
मेघास्रजो विनिः" (५।१।१२१) इति विनिः । ततो णिचि विनो लुक् "प्रकृत्येकाच्" (६।४।१६३) इति प्रकृतिभावाद्दिलोपाभावः, अङ्गवृत्तपरिभाषया चोपधावृद्धय-
भावः । अनेकावां तु मायाविन्-मेधाविन्-वसुमन्-द्रुपद्वत्प्रभृतीनां विन्मतोलुकि टिलोपे
माययति । मेधयति । वसयति । द्रुपयति इति भवति । सान्तानामपि पयस्विन्-भेज-
स्विन्-आपुष्मदादीनां विन्मतोलुकाऽनेकाच्त्वाद्दिलोपे पययति । तेजयति । घापयति
इति भवति ।

कैयटस्तु नाप्राप्तं टिलोपे 'विन्मतोलुक्' आरभ्यमाणाः प्रत्ययविषयमिव प्रकृति-
विषयमपि टिलोपमेकत्वाद् बाधते" इति भाष्यदर्शनात् सान्तानां विन्मतुपोर्लोपविषये
टिलोपाभावात् तेजसयति, आयुषयतीत्युदाजहार । असान्तेषु तु वसयतीत्यादिषु
टिलोपमनुमन्यते एवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

ईषमन्निति ईडस्यास्तीति मनुष् नलोपः । एवं त्वचयतीति । पूर्ववद् वृद्धप-
भावः । "विन्मतोलुक्" (५।३।६५) इत्यत्र ड्मतुपोऽपि ग्रहणमिच्छतः 'कुमुदनड्वेत-
सेभ्यो ड्मतुपि कुमुदयति, नडयति, वेतसयतीत्युदाहरन्ति । अन्ये तु द्वयनुबन्धको
मत्तवेव गृह्यते, न तु व्यनुबन्धेका ड्मतुबिति वदन्तः कुमुदयति, नड्वयति, वेतस्वय-
तीत्युदाजहः ।

प्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते । कर्तारमाचष्टे इति णी "तुश्छन्दसि" (५।३।५६) इति
तृशब्दलोपे करयति । दाहयति । भाषायां तु कर्तयतीत्यादि । पितुः पितृयति । स्वाद-
यति । मादयति । त्वमी वा । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिनैत्येके । त्वदयत्त मदयति ।
मन्ये तु "प्रतो गुणे" (६।७।१७) इति पररूपं बाधित्वा टिलोपे वृद्धिपुकी त्वापयति ।
मापयतीत्याहुः । श्वादिषु विवदन्तः श्वानमाचष्टे इति णी कृते "प्रकृत्येकाच्"
(६।४।६३) इति प्रकृतिभावः "टेः" (६।४।१५) इत्यस्यैवेति तस्मिन् निवृत्तेऽपि
"नस्तद्धिते" (६।४।१४४) इत्यपरिटिलोपो भवति । तत्र कृते "श्वयुवमधोनामत्द्धिते"
(६।४।१३३) इति संप्रसारणे वृद्धयत्वादेशो । "मोर्गुणाः" (६।४।१४६) इति तु न
भवति । "असिद्धवदत्र" (६।४।२२) इत्योर्गुणां प्रति संप्रसारणास्यासिद्धत्वात् ।

ननु श्वादीनामेतत् संप्रसारणं नान्तानामिष्यते इत्युक्तं तत्कथं टिलोपे कृते स्या-
दिति चेत्, मैवम्, संप्रसारणं प्रति टिलोपस्यासिद्धत्वान्त्वान्तमेवेतत् इति । शाय-
तीति भवितव्यमित्येके । (न चैवं मघवतः इत्यत्रापि तुरसिद्धत्वात् संप्रसारणप्रसङ्गः ।
परत्वात् पूर्वं प्रवृत्तस्य संप्रसारणास्यासिद्धत्वेन तुः प्रवृत्तेः पुनस्तुरसिद्धत्वान्न प्रवृत्तः
सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्) ।

अन्ये तु नान्तलक्षणद्विभोपात् 'टेः' (६।४।१५५) इत्यनेनैव परत्वाद् भवि-
तव्यम्, स च प्रकृतिभावेन निर्वातित इति संप्रसारणे शुनयतीति मन्यन्ते । विदुषो णौ
टिलोपे संप्रसारणे वृद्धधावो विदावयति । नित्यत्वादादौ संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते
टिलोपाद् विदयतीत्येके । प्रष्टोहः । प्रष्ठावयति । कृते ऋठि टिलोपपक्षे प्रष्ठावयति ।
उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । संग्रामयतेरेव सोपमर्गादिति नियमादुपसर्गाणां पृथक्
करणाद् अञ्चतेरेव णौ "प्रकृत्यैकाच्" (६।४।१६३) इति टिलोपाभावे भत्वान्तलोपे
"उद ईत्" (६।४।१३६) इत्यादि ।

एव प्रतीचयति । समीचयति । तिरसस्तु अन्तरङ्गत्वात्तियदिशे कृते 'टेः'
(६।४।१५५) इति टिलोपे वृद्धधायोस्तिराययति । न पुनस्तिरेष्टिलोपः शङ्क्यः ।
चिणो लुक् चिणो लुक्वेवासिद्धो भवतोतिवदस्मिन् कर्तव्ये पूर्वं प्रवृत्तस्य तस्यासिद्ध-
त्वात् । "अङ्गवृत्त" (प०) इति वा ।

अत एव 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा०) इत्यपि न भवति । एवं सध्यङ्
सध्राययति । विष्वद्वचङ् विष्वद्वचापयति । युवयति । 'अदसोऽद्रेः' अदद्वचापयति । मुत्वे
अमुमु आययति । अदमु आपयति । कर्णोपाध्यायस्तु^१ भस्य अङ्गस्येत्यधिकारात्
अङ्गारम्भके स्वरे एव संप्रसारणविधानात् श्वनयति । युवयति । मघवयति । विद्वयति ।
प्रष्ठवयति । अञ्चेः प्रत्ययति । तिर्ययति । उदञ्च् उदयति । सम्ययति इत्याद्येव
भवतीत्याह । "प्रकृत्यैकाच्" (६।४। ६३) इत्यपीह नास्ति, विववन्ते^२ लिङ्गे उपसर्गस्य
तदवयत्वात् समुदायस्यानेकाच्त्वात् ।

संग्राम युद्धे इति ज्ञापकस्याविववन्तविपयत्वात् णिङ्कृते टिलोपादिति । बहूना-
चष्टे बहयति । इष्टवदितोष्ठनि परे यद् दृष्टं कार्यं तदेवातिदिश्यते न स्विष्टनोऽपी-
त्युक्तम् । तेन "इष्टस्य यिट् च" (६।४।११६) इति यिट् न भवति । इष्टवदिति
प्राधान्येन कार्यस्येवातिदेशादिष्टनि परे प्रकृतौ यद् दृष्टं संभावितं वा सर्वं कार्य-
मेवातिदिश्यते इति सन्नियोगशिष्टत्वाभावात् भूभावे कृते भावयतीति भवति—इति
केयटमाधवी ।

श्वेताश्वेति । श्वेतयतीति । श्वेताश्वमाचष्टे । णिचि अश्वशब्दस्य लोपे कृते
णाविष्टवदिति टिलोपः । अश्वयतीति तरस्य लोपः । गालोडयतीति इतस्य आह्वर-
यतीति कशब्दस्य । एतेषां चङ्गलोपित्वात् सन्वद्भावोपवाह्वस्वयोरभावात् ।
आशिश्वेतत् । आशश्वेतत् । अजगालोडयत् । आजह्वरत् । गालोडिते इतशब्दस्य

१. टेरिति लोपे इति क० पु० ।

२. कर्णोपाध्यायस्तु इति क० पु० ।

३. विववन्तो इति क० पु० ।

४. आशश्वेतत् अजगालोडितो इत शब्दलोपोऽप्यलोप एव । नहि तत्रालोपमात्रस्य लोपोऽ-
लोपः आप्यीयते इति क० पु० ।

५२४. कण्ड्वादिभ्यो यक् [३।१।२७]

कण्ड्वञ् इत्यादिभ्यो यक् प्रत्ययः स्यात् कृत्रर्थे । धातवः प्रातिपदिकानि चेति कण्ड्वादयो द्वित्रिधाः । कण्ड्वं करोति कण्ड्वयति । कण्ड्वयते । हृणीङ् हृणीयते, महीङ् महीयते इत्यादि । क्यजन्तात् सन् । नामधातोर्यथेष्टं द्वित्वं वक्तव्यम् । पुपुत्रीयिपति । पुतित्रीयिपति । पुत्रीयिपति । अजादेराद्येतरस्य द्वित्वम् । अशिरवीयिपति । अरवीयिपति । यत्र संयोगे नदराः सन्ति तत्र आदेरेव न द्वित्वम् । इन्द्रिद्रीयिपति । चन्द्रिद्रीयिपति । कण्ड्वादेस्तृतीयस्यैव । कण्ड्वयिपति । णिङ्ः सन् । चिकामयिपते । आयादित्वाद्वा चिकमिपते । यङ् सन् ण्यन्तात् सन् धोभूयिपति इत्यादि ।

इति नामधातुप्रक्रिया

लोपोऽपि अग्लोप एव नहि तत्रागमात्रस्य लोपोऽग्लोप आश्रियते । तथासददुपत् । अरराजत् इत्यादावनग्लोपित्वात् सन्वदित्वोपधाह्रस्वप्रसङ्ग इति प्रागेव प्रपञ्चितम् । ननु माघवीये ' एण्डङ्गान्निरसने' (ग०) इति प्रक्रम्य 'श्वेताश्वतर' (ग०) इत्यादि पठित्वा एभ्यो एण्ड् भवतीति व्याख्याय श्वेतयते इत्यादि चतुर्ष्वप्यात्मनेपदमुदाहृतम्, तत्कयमिह परस्मैपदमुदाहृत्यते इति ।

न च एणच् भविष्यतीति वाच्यम् । नाप्राप्तत्वेन एण्डा सामान्यविहितस्य तस्य वाधादिति चेत् । एवमेतत् । आचार्येस्तु अयाधोऽपि एणचो बाहुलकादिति' मैत्रेयादिमतानुसारेण एणचमभिप्रेत्योदाहृतम् ।

कण्ड्वा । कृत्रर्थे इति । करणे इत्यनुवर्तत' इति भावः । यकं विशेषे व्यवस्थायितुं कण्ड्वादोन् विभजते द्वित्रिधा इति । यदित्वमे' धातव एव स्युस्ततो वाऽनुवृत्तौ यगभावे लडाऽपु कण्ड्वतीति स्यात् । त्रिपि यकि कण्ड्वरिति न स्यात्, धातोः सुपोऽमम्भात् । संपदादित्वाद्भावे विवप्यल्लोपयोर्भविष्यतीति चेत्, एवमपि कण्ड्वो कण्ड्वः इति धातुत्वादुवङ् स्यात् । अस्तु' 'च्छ्वो शूडनुनासिके च' (६।४।१६) इत्यूठ् करिष्यते । नैतदस्ति । विवशाश्रयेऽन्तरङ्गे ऊठि वर्तव्ये बाह्यविभवत्याश्रयस्योवङ्गोऽसिद्धत्वात् ।

१. एणशागादिति क० पु० ।

२. श्वेताश्वेत्यादि इति क० पु० ।

३. पुण्डिमभिप्रेत्येति क० पु० ।

४. अशिरवोपिपति इति मूलेपाठोऽधिकः प्रतिभाति ।

५. चेषे इति क० पु० ।

अथापि कथञ्चिद् यण् स्यात् । एवमपि कण्डूवाऽकण्डवे इति "नोङ्घात्वोः" (६।१।१७५) इति विभक्तेश्वात्तनिषेधः स्यात् । मन्तुर्वल्गुरिति च न सिद्धयेत् "प्रकृत-साबंधातुकयोः" (७।४।२५) इति^१ दीर्घे मन्तुर्वल्गुरिति स्यात् । यदि पुनः प्रातिपदिकान्येव स्युः, दुःख्यति, मगध्यतो'त्यादावतो लोपो न स्यात् । अघातुविहितत्वे नाना'र्धघातुकत्वात् । नित्ये च यकि मन्तुर्वल्गुरिति न स्यात् । तस्मादुभये कण्डूवादयः । तत्र घातुप्रकरणाघातुभ्य एव घातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते न प्रातिपदिकेभ्यः, तथा सति सुख्यति दुःख्यतीत्यादावतो लोपो न स्यात् ।

न चैतानि हल'न्तान्येवोपदृष्टु शक्यन्ते । यगभावपक्षेऽनका'न्तता'प्रसङ्गात्, अतो घातुभ्य एव यगेपितव्यः । कण्डूः कण्डूवौ इत्यादिप्रयोगास्तु प्रातिपदिकात् सुषा सिद्धमेष्टव्यम् । अस्मान्च यगन्तात् क्विप् नास्ति, अनभिधानात् । 'नैतेभ्यः क्विप् वक्ष्यते' इति भाष्यात् । अन्यथा सति तस्मिन् अलोपयलोपयोः कृतयो^२ कण्डूवा-वित्यादौ पूर्ववद्घातुकार्यप्रसङ्गः स्यात् इति स्थितमाकरे । एवं तु कण्डूं करोतीति विग्रहप्रदर्शनमयुक्तम् । तथाहि नित्यत्वाद् यकः प्रकृतेरेव तावत्प्रयोगेण न भवितव्यम् ।

तथापि यद्ययं घातुस्तत् उवङ् स्यात्, सुबेव वा न स्यात् । स्वार्थिकत्वाद् यकः प्रकृत्य'र्थाधिककरोत्यर्थोपदर्शनं च न युज्येत । अथोच्येत नेद विग्रहवाक्यम्, किन्तु घात्वर्थविवरणं पक्षति पाकं करोतीतिवत् । सर्वो हि घात्वर्थः करोत्यर्थेन^३ व्याप्त इति न्यायात् । कण्डूं गात्रविघर्षणं करोतीत्यर्थं इति । तदपि न, कण्डूशब्दस्य घातुत्वे प्रागुक्तदोषानिदृत्तेः^४ प्रातिपदिकत्वे^५ च विघर्षणार्थात्वानुपपत्तेः ।

तदुक्तं भाष्ये—'आतश्चोभयं कण्डूयतीति क्रिया कुर्वाणे प्रयुज्यते । अस्ति च मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य साभिध्यात्" इति । व्याख्यातं च कैयटेन वेदनामा-त्रस्येति । वेदनाऽत्र सत्त्वरूपतया प्रतीयते, न साध्यरूपतयेति भावः । तथा च कण्डूप्रति

१. वार्थे इति क० पु० ।
२. मगध्यः मगधादाविति क० पु० ।
३. विहितत्वेनार्धघातुकत्वात् ।
४. हन्तान्येवमेष्टमिति क० पु० ।
५. यडभावपक्षे इति क० पु० ।
६. अकारान्तरचेति क० पु० ।
७. अतोपयोरिति क० पु० ।
८. प्रकृत्यर्थाधिकारोत्पयोपदर्शनमिति क० पु० ।
९. करोत्यर्थं युज्येत अथोच्येतेत्यादि द्विवारं पठितः इति क० पु० ।
१०. इति न्यायाविति नास्ति क० पु० ।
११. परिवर्त्ये इत्येव क० पु० ।

शिरः इत्युक्ते शिरो विघर्षयतीति प्रतीयते । कण्डू करोति दुर्लभमित्युक्ते च वेदनां जनयतीति स्फुटोऽर्थभेद इति चेत् सत्यमेतत् । विघर्षणार्थमपि कण्डूप्रातिपदिकमौः
 णादिकर्मास्ति । तथा चामरसिंहः—“खर्जूः कण्डूश्च कण्डूया” इति विघर्षणार्थेन
 कण्डूयाशब्देन कण्डूशब्द व्याचष्टे, तस्य चानेकार्थत्वात् वेदनार्थत्वमप्यविरुद्धम् ।

इह तु आचार्यैर्गीर्णविघर्षणार्थेन विगृह्यते । न चास्याधातुत्वाद् यका न
 भाव्यम्, धातुभ्य एव यगिति सिद्धान्तात् इति वाच्यम् । तादृशसिद्धान्तकरणे प्रयो-
 जनप्रमाणयोश्भावेन प्रातिपदिकादेव यगुत्पत्तिपक्षस्याचार्यैरभिप्रेतत्वात् । न, चाथ
 पक्षे कण्डून्तूर्वल्गूरित्याद्यसिद्धिः । वेत्याधिकारेण यगभावपक्षेऽप्योपपत्तेः ।

न चैव सुख्यताद्यादौ अतो लोपाप्रसङ्गः इति वाच्यम्, यकः कित्वेनावश्य-
 क्त्याल्लाघवाच्चार्धधातुकत्वज्ञापनात् । धातुत्वज्ञापनपर्यन्तानुधावने प्रमाणप्रयोज-
 नयोरभावात् । एव च कृत्वा नामधातुत्वाद् यथेष्ट द्वित्वे प्राप्ते “कण्डूवादेस्तृतीयस्य”
 इति नियम वक्ष्यति । अत एव द्विविधा इत्येवोक्तम्, न तु धातुभ्य एव यगिति ।

एव हि नामधातुनिरूपणेऽप्योपन्यासो न विरुद्धश्चेत् । तस्मादस्तु प्रातिपदि-
 केभ्य एव यक् । स च करोत्यर्थं न स्वार्थं । तथा च व्याख्यात कृत्रर्थे इति । “कथं तेहि
 उक्तम्—धातवः प्रातिपदिकानि चेति द्विधा यगन्ताः सन्तो धातवः केवलास्तु प्रातिपदि-
 कानि इत्याशयात् । यद्वाः यगन्तधातववयवेषु तेषु धातुशब्दो गोण इति द्विविध्यमु-
 पचयते । उपपादितश्चाद्यमर्थोऽस्मद्वृद्धैरित्यलमियता । कण्डूयते इति । कित्वान्न गुराः ।
 अत्रयवेऽन्तरितार्थलिङ्ग समुदायस्य विशेषकं भवतीति त्रित्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले
 यगन्तादप्यारम्भनेपदम् । ह्यणोड् इति लज्जायामयम् । अत्र च कृत्रर्थे इति क्रियावि-
 शेपोपलक्षणं तेनार्थान्तरेऽपि भवति ।

अथ वेत्यनुवृत्त व्यवस्थितविभाषा तेनैवप्रकारेभ्यो नित्यं यक्समुदायार्थो
 लज्जादिरिति ज्ञेयम् । महीड् पूजयामित्यादिपाठात् । मन्तु रोपापराधयोः
 मन्तुयति । यल्गु पूजामाधुर्ययोः वल्गुयति ।

असूञ् असू मनस् एते उपतापे । असूयति । अस्यति । मनस्यति । लेट् लोट् वृद्धौ
 लेटयति । लेला दांसौ । लेलायति । वातो भूतो लेलायति सः । इतस् इरज् इरज्
 इर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति । ईर्यते । इयस् ऐश्वर्ये । इयस्यति । उपस्

१. दिविष्टमिति क० पु० ।

२. एक इति क० पु० ।

३. इत्यादौत्यादिपदादिति क० पु० ।

४. पुञ् इति क० पु० ।

५. यद्यादौ तातो लेलायति वेति क० पु० ।

६. एत इति क० पु० ।

७. उपसि इति क० पु० ।

प्रभातोभावे । उपस्यति । वेद नीतये स्वप्ने च । वेद्यति । मेवा आशुग्रहणे । मेघायति । कुपुमत्तेपे । कुपुभ्यति । मगध परिवेष्टने । मगध्यति । सन्तम् पम्पस् दुःखे । तन्तस्यति । पम्पस्यति । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखदुःखे अनुभव-
तोत्यर्थः । सपर पूजायाम् । सपर्यति । अरर आराकर्मणि । आरा प्रतोदः । अरर्यति
भिषेज् चिकित्सायाम् । भिष्यति । भिषणजू पसेवायाम् । भिष्यज्यति । इपुघ
शरघागणे । इपुध्यति । चरणवरण गतो । चरणयति । वरण्यति । चुरण चौये । चुरण्यति ।
तुरण त्वरायाम् । तुरण्यति । भुरण धारणपोषणयोः । भुरण्यति । गद्गद वाक्-
स्खलने । गद्गद्यति । एला केला खेला विलासे । एलायतीत्यादि । लेख स्खलने च ।
लेख्यति । लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । लाट्यति । रेखा श्लाघा-
सादनयोः । लेख्यति । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । द्रवस्यति । तिरस् अन्तर्द्वे ।
तिरस्यति । उरस् बलार्थे । उरस्यति । अगद निरोगत्वे । अगद्यति । तरण गतो ।
तरण्यति । पयस् प्रसृतौ । पयस्यति । सम्भूयस् प्रभूतभावे । संभूयस्यति । अंवर सभर
संवरणे । अंवर्यति संवर्यति । आकृतिगणेशचाम् । तेन रैघनादिभ्योऽपि भवति ।
रायति । घन्यति इत्यादि ।

प्रत्ययमालां व्युत्पादयितुमाह—क्यजन्तात् सनिति । यथेष्टं द्वित्वमिति । नाम-
घातो यावन्त एवाचस्तेषां सर्वेषां पर्यायेण युगपद्वा द्वित्वं स्यात् । न प्रथमस्य द्विती-
यस्येति च नियम इत्यर्थः । पुपुत्रोयिपतितीति । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति । “सुप आ-
त्मनः क्यच्” (३।१।८) । पुपुत्रोयश्चदात् “घातोः कर्मणः” (३।१।७) इति सन् इट् ।
अतो लोपः “सन्वडोः” (६।१।९) इति द्वित्वम् । अजादेः प्रथमस्यापि प्राप्नो आह-
अजादेराद्येतरस्य द्वित्वमिति । आद्यस्याचो द्वित्वस्य शिष्टैरनिष्टत्वादिति भावः ।

अत एव यथेष्टमित्युक्तम् । तथा च चतुर्थस्य सनो न भवति । सन्नन्तस्या-
नामघातुत्वाद्वा । तथाहि प्रथमस्य द्वितीयस्येति च सूत्रे प्रक्रमे नामघातोस्तृतीयस्य
त्रिपर्यन्तां वृद्धिमुक्त्वा अरर आह “यथेष्टं नामघातुपु” इति । तत्रैवानियममाह भाष्य-
कारः । पुपुत्रोयिपतितीति । एतच्च भाष्यादौ नेष्यते । क्यम् ? यदि जातिः पदार्थः
ततः सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात् पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तिः ।

अथ व्यक्तिस्तर्हि सुद्वयुं आसन् इत्यादौ पुनर्द्वित्वमिति वदित्वापि द्विल्लानामपि
द्वित्वानवस्था स्यात् । अयानभ्यासस्येत्यपेक्षते एवमप्यन्त्यस्थोपान्त्यस्य स्यादेव । अथैव
बहुव्रीहिर्घानुविशेषणं ततः सर्वेषां वा युगपद् द्वित्वं व्याहृतम् । अथ यथेष्टवचना-
दभ्यासस्यपोत्वुच्येत, तदपि न । भाष्याद्यनुदाहृतत्वेन प्रत्युत तदनिष्टत्वावधार-
णात् । वचनस्य पर्यायेण प्रवृत्त्याऽप्युपपत्तेरिति । आचार्यस्त्वेतत् कातन्त्रे दर्शनादु-
दाहृतमिति ज्ञेयम् ॥

१. गद्गद इति क० पु० ।

२. इना केला इति क० पु० ।

३. पुपुत्रोयिपतितीति क० पु० ।

४. एवमन्त्यस्यान्त्यस्य स्यादेवेति क० पु० ।

यत्र संयोग इत्यादि । “नन्द्राः” (६।१।३) इत्यत्राजादेरित्यनुवर्तते । स च कर्म धारयः । तेनादिभूतादचोऽनन्तरस्यैव नकारादेर्निषेध इति प्रागेव व्याख्यातम् । इन्द्रोद्गोपियतीति । इन्द्रमात्मन इच्छति षयच् । इन्द्रोपति ततः सन् इट् । प्रतो लोपः । द्रीशब्दस्य द्वित्वम् । एष पिशब्दस्य द्वित्वम् । एवं यिशब्दस्योभयोश्च द्वित्वमुदाहार्यम् । चन्द्रोद्गोपियतीति । द्वितीयस्य यदा द्वित्व तदा नकारं विहाय द्विमात्रस्य भवति । पूर्वस्य तु चिचन्द्रोपियति । तृतीयस्य तु चन्द्रोपियति । सर्वेषां चिचन्द्रोपियिषत्तो-
त्युन्नेयम् ।

कण्ठवारेरिति । नामधातुत्वाद् यथेष्टं प्राप्ते नियमोऽयमिति द्योतनायेव शब्दः । अस्मादप्युन्नीयते यत्प्रातिपदिकेभ्यो यक् इत्याचार्याशय इति । अत एवाकरे धातुभ्यो यगित्युपगम्य विध्यर्थमेतदिति स्थितम् । प्रसङ्गात् प्रत्ययमालां व्युत्पादयितुमुदाहरित्-
चिकामयिपते इति । कर्मेण्ड् स्वार्थे । कामयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् द्वित्वादि । “पूर्वंवत् सनः” (१।३।६३) । ननु तर्हि एण्डो नित्यत्वाच्चिकामयिपते इति न कदाचित् स्यादत-
ग्राह—प्राया दिग्नाद्धेति । बोभूयिपयिपतीति । बोभूयतेर्यङन्तात् सन् इट् । प्रनभ्या-
सश्चेति निषेधात् पुननं द्वित्वम् । ततो बोभूयिपमाणां प्रेरयतीत्यर्थे “हेतुमति च”
इति शिच्यतो लोपः । ततो बोभूयिपयितुमिच्छतीत्यर्थे पुनः सन् इट् एणुणाया-
देशो पत्वम्, ततो लट् शप् तिबादि इत्यादि ज्ञेयम् इति ।

एवं प्रकारेण प्रकृत्यन्तरेभ्यः प्रत्ययान्तराणि व्याससमासाभ्यां योज्यानीत्यर्थः ।

पृथ्वीमण्डलमीलितमण्डनपरिःसृतः शेषवंशामलो-

संमः धीनरसिंहमूर्त्तुरभवत्प्रत्यक्ष वाचस्पतिः ।

तस्मिन्नेः कृतसमूहभावविद्युतो सरप्रक्रियाव्याहृतो

श्रीकृष्णस्य कृतो समासिमगमत् सुवधातुना प्रक्रिया ॥ इति ।

। शुभ भूयात् । नामधातु ७०० ।

॥ अथ पदव्यवस्था ॥

५२५. अनुपराभ्यां कृमः [१।३।७९]

आभ्यां कृमः परस्मैपदं स्यात् कर्तृगोऽपि फले । गन्धनादावपि । अनु-
करोति । पराकरोति ।

५२६. अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपा [१।३।८०]

कर्तृगोऽपि फले परस्मैपदम् । अभिक्षियति । एवं प्रति । अति ।

५२७. प्राद्धहः [१।३।८१]

प्रवहति ।

५२८. परेमृषः [१।३।८२]

परिमृष्यति । बहेरपि । परिचहति ।

अनुपराभ्यामिति । अनुपराभ्यां जित्वात् "स्वरितजित" (१।३।७२ इति क्रिया-
फले तद् प्राप्तः । अकर्तृगोऽपि "गन्धनावक्षेपण" (१।३।३२) इति प्राप्तस्तदपवादः ।
परस्मैपदं विधीयतेति दर्शयति—कर्तृगोऽपि फलगन्धनादावपि इति । अत्र कर्तरीत्य-
नुवर्तते । तेन भावकर्मणोर्न भवति । अनुक्रियते भेदस्त्वैत्रेण । द्वितीयमपि कर्तृग्रहण-
मनुवर्तते । तेन कर्तव्यं यः कर्ता न कथञ्चित् कर्म तत्रैव भवति । तेन कर्म कर्तरि न
भवति । अनुक्रियते स्वयमेवेत्यादि । एवं परेष्वपि ज्ञेयम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'
(प०) इति नियमात् सर्वान् पराकृत्याः^१ इत्यत्र परस्मैपदाभाव इत्याश्रयमावबोये ।
एतेन सुरकुलमनुचक्रे तत्र बाणासुरीयां पुरमित्यपि प्रयोगो व्याख्यातः ।

अभिप्रत्यतिभ्य इति । जित्वात् प्रेरणे । स्वरितेत् तु इति ।

प्राद्धहः । वह प्रापणे । भ्वादिः स्वरितेत्^२ ।

परेमृषः । मृष तित्तिज्ञायाम् । दिवादिः । स्वरितेत् । बहेरपीति । परेरिति^३
योगविभागात् परिपूर्वात् बहेरपि परस्मैपदं भवतीत्यर्थः ।

१. पराकृत्येति क० पु० ।

२. स्वरिते तु इति क० पु० ।

३. परे तित्ति क० पु० ।

५२९. व्याङ्परिभ्यो रमः [१।३।८३]

विरमति । आरमति । परिरमति ।

५३०. उपाच्च [१।३।८४]

उपपूर्वाद्भ्रमेरन्तर्भूतएयर्थान् परस्मैरदं स्यात् । यद्भ्रदत्तमुपरमति । उपर-
मयतीत्यर्थः ।

५३१. विभाषाऽकर्मकात् [१।३।८५]

उपाद्भ्रमोऽकर्मकाद्वा परस्मैरदं स्यात् । उपरमति । उपरमते । निवृत्ते
इत्यर्थः ।

५३२. वुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्तुभ्यो णोः [१।३।८६]

एभ्यो णोः पूर्वमचित्तवत्कर्तृकेभ्योऽचलनार्थेभ्योऽपि एयन्तेभ्यः परस्मैरदं
स्यात् । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठम् । विनाशयति । जनयति ।
अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्नावयति ।

व्याङ्परिभ्य इति । रमु क्रीडायामनुदात्तेत् । तनो नित्य तद्धि प्राप्तेऽपि परस्मै-
पदं विधीयते ।

उपाच्च । अकर्मकाद्भिभाषां वक्ष्यति । अतः सकर्मकार्थं आरम्भः । ननूपपूर्वोरमि-
निवृत्तिविनाशयोर्वर्तते । उपरतोऽध्ययनात् । उपरताति घनानीति । न चानयोरर्थयोः
सकर्मको भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—अन्तर्भूतएयर्थादिति^१ । विनाऽपि एिचं रमिः
प्रयोजकव्यापारे लक्षणया वर्तते । तत्रायं सकर्मको भवतीत्यर्थः । एयर्थमेव विवृणोति-
उपरमयतीत्यर्थः इति ।

वुधयुध इति । वुध अरगमने । युध संप्रहारे । एणश अदशने । जनी प्रादुर्भवे ।
इद् अघ्ययने । प्रुद् गतौ । द्रुस्तु गतौ । एपु वुधयुधणशजनेऽकर्मकास्तेषामणव-
कर्मकादिति (१।३।८८) परस्मैपदे सिद्धे वचनमचित्तवत्कर्तृकार्थमित्याह—अचित्तव-
त्कर्तृकेभ्य इति प्रुद्रुस्तुनचनार्थास्तेषां 'निगरणचनार्थेभ्यश्च' (१।३।८७)
इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनमित्याह—अचलनार्थेभ्योऽपि इति । अत्रैवार्थेऽ-
यमकर्मकः जाने तु सकर्मकोऽप्यस्ति 'कमादमु नारद इत्यवोधि सः' (मा०) इति ।
बोधयतीति । विनाशयतीत्यर्थः । एषां कर्तृगे क्रियाफले "णिचश्च" (१।३।७४)

१. प्रपानर्षयोरिति क० पु० ।

२. अन्तर्भूतएयर्थादिति क० पु० ।

३. अचित्तवदिति । अचननार्थेभ्योऽपोलोव क० पु० ।

५३३. निगरणचलनार्थेभ्यश्च [१।३।८७]

अणौ सकर्मकेभ्योऽचित्तवत्कर्तृकेभ्योऽपि अदनकम्पनार्थेभ्यो एयन्तेभ्यः कर्तुः फलेऽपि परस्मैपदं स्यात् । भोजयति । चलयति । “अचेनिपेधः” (वा०) आदयते ।

५३४. अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् [१ ३।८८]

णेः पूर्वमकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात् एयन्तात् परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णः । शाययति कृष्ण गोरी । अकर्मकात् किम् । भक्तिं कारयते । प्राणिकर्तृकात् किम् ? शोपयते शालिं वायुः । अणौ किम् ? रूपवन्तं प्रयोजयति रूपयते हरिः ।

इत्यात्मने प्राप्ते वचनम् । अत्र विकाशे^१ पद्यं कर्तृ तच्चाचेतनम् । विनाशयति जनयति दुःखं सुखमिति शेषः । प्रावयतीति । प्रापयतीत्यर्थः । स्थावयति^२ । स्यन्दयतीत्यर्थः । चलनं तु प्राप्तिहेतुव्यापारो न पुनः प्राप्तिरेव । द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । ननु स्यन्दनमपि द्रवद्रव्यकर्तृकं चलनमेव । मैवम् । तथा प्रसिद्धयभावात् ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति । अयमपि योगः सकर्मकाथोऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चेत्याह—अणौ सकर्मकेभ्य इत्यादि । निगरणमभ्यवहृत्प्रणाम् । चलनं कम्पनमिति व्याचष्टे—अदनेत्यादि । “शिचश्च” (१।३।७५) इति प्राप्तस्य तडोऽपवाद इत्याह—कर्तुं फलेऽपीति । चलयतीति । कम्पने चलि रिति । घटादित्वात् “मिता ह्रस्वः” (ग०) इति ह्रस्वः । अनेरिति^३ । कर्तृगे फले “शिचश्च” (१।३।७५) इति प्राप्तात्मनेऽपवादः परस्मैपदमनेन निषिध्यते परनामिनि तु फले “शेपात्” (१।३।७८) इति परस्मैपदं स्थितमेव । तथा आदयति खादयति वात्र वटुनेति कारकेऽपूदाहृतम् ।

अणावकर्मकाविति । शेते कृष्णः इति शोड् स्वप्ने । अयमकर्मकः कर्ता कृष्णश्चित्तवान् । भक्तिं कारयते इति करोतिभक्तिमिति कर्मणा सकर्मकः । शोपयते इति । शुष शोषणेऽकर्मकः । अणौ किमिति । नहि णौ कश्चिदकर्मको भवति । प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वादित्याशयः ।

इतरस्तु स्वार्थे णिचि सम्भवत्यकर्मक इत्युदाहरति । रूपवन्तमिति^४ । रूपरूपकरणे । चुरादित्वाणिएच् । अकर्मकोऽयं रूपाख्यस्य कर्मणो घात्वर्थेऽन्तर्भावात् । ततो हेतुमणिएचि भवत्ययं चित्तवत्कर्तृको न त्वणावकर्मकः । नित्येण्यन्तत्वेनाऽप्यन्तावस्थाया अभावात् ।

१. विकाशे पद्यं कर्तृत्वाचेतनम् इति क० पु० ।
२. स्थावयति । स्यन्दयतीत्यर्थ इति नास्ति क० पु० ।
३. अनेरिति क० पु० ।
४. रूपवन्तमिति क० पु० ।

५३५. न पादभ्याङ्ग्यमाङ्गपसपरिमुहश्चिनृतिवदवसः

[१।३।८६]

सूत्रद्वयोक्तलक्षणवद्भ्योऽपि पादिभ्यो एयन्तेभ्यः कर्तुः फले परस्मैदं न स्यात् । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । “धेटोऽपि निषेधः” । (वा०) धापयते । अकर्तुः फले परस्मैदं स्यादेव । सोमं पाययति याज्ञिकः ।

अत्र वदन्ति—बुधादिभूत्रादिह 'शेरित्यनुवर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमत्त्वेव णिच् संभवतोति यस्मात्श्लोविधिविधेयोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य' इति हेतुमणिएजेव प्रत्युदाहार्यः । आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते । आरोहयते इति चुरादिणजन्तात् हेतुमणिएचि परस्मैपदेनेव भवितव्यम् । रूपयतोति ।

यत्तु प्राचोक्तं णिग्रहणे णिजातेराश्रयणाद्भेदस्याविवक्षयेदं प्रत्युदाहृतमिति तदसत्, विशेषग्रहणहेतौ प्रत्यासत्तौ सत्या सामान्यग्रहणस्यायोगाद् भाष्यादिविरोधाच्च । कथं तर्हि “शेरणी” (१।३।६७) इत्यत्र जयादित्येन^१ प्रत्युदाह्रियते । अणविति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयतोति गणः स्वयमेवेति । विषम उपन्यासः यथेह^२ णिचो बुधादिसाधकयो विशेषग्रहेतुरस्ति नैव “शेरणी” (१।३।६७) इत्यत्र इतीह णिसामान्यं गृह्यते इति ।

किं च तत्रापि हेतुमणिएव एव ग्रहणमिति भाष्ये स्थितम् । एवं तर्हि हेतुमणिएच्येवायं भविष्यति मेवम् तत्र प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वेनाकर्मकत्वासंभवं स्योक्तत्वात्^३ । नैप दोषः, हेतुमण्यन्तोऽपि सौकर्यातिशयाद् यदा प्रयोजकव्यापारस्याविवक्षया प्रयोज्यव्यापारमात्रे वर्तते, तदाऽयमकर्मको भवति । एतच्च “शेरणी” (१।३।६७) इत्यत्र स्फुटीभविष्यति ।

एवमपि “शेरणी” (१।३।६७) इति वा कर्मबद्धात्मात्मनेपदं स्यात् । आरोहते हस्तो स्वयमेवेति यथा ।

एवं तर्हि रूपवन्तं प्रयोजयति रूपयते इति स्वार्थणजन्तात् हेतुमणिएच एतद्वाच्यम् । तत्र कर्मकर्तृत्वादारोहयत इतिवदात्मनेपदं तदन्ताच्च यदा रूपयमाणं

१. शेरिति क० पु० ।

२. नाप इति क० पु० ।

३. अयादिवदनेनेति क० पु० ।

४. यापेह णिचि बुधादिसाधक्यं इति क० पु० ।

५. बोक्तृत्वाश्रयो इति क० पु० ।

६. अदात्मनेपदात्वेति क० पु० ।

५३६. कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१।३।१४]

धातोः कर्तृर्थात्मनेपदं स्यात् क्रियायाः विनिमये । व्यतिभवते । “श्न-
सोरल्लोपः” (६।४।१११) व्यतिस्ते । व्यतिपाते । व्यतिपते । “तासस्त्यो-

प्रयुक्ते इति द्वितीयो हेतुमणिएण् क्रियते, तदाऽभ्याप्येतदेव रूपं तत्प्रत्युदाहरणं
द्रष्टव्यम् । रूपाभेदात् न पृथगुपात्तं तन्त्रेण निर्देशात् ।

एवं हि रूपवन्तं प्रयोजयतीति णिजर्थं उपपद्यते । यदि त्वेक एव णिज्जिवद्भ्यते
तस एकैव प्रयुक्तिरपि विवक्ष्येत ततः प्रयुङ्क्ते इत्येवावक्ष्यत् । यतस्तु खलु हेतुमणिएण्
द्वावुत्पादयितुं विवक्ष्यति ततो द्वे प्रयुक्ती प्रदर्शयति । एका' हि युजिना परा णिचा ।

एवं च कृत्वा चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयते इत्यपि प्रत्युदाहरणं केपाञ्चिद्
ध्यास्यानम् ।

न पावभ्याद् इति । पा पाने भ्वादिः । पा रक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते लुग्विकरणा-
त्वात् । दमु उपशमे । आङ्पूर्वो यम उपरमे । आङ्पूर्वो यमु प्रयत्ने । परिपूर्वो मुह वैचित्ये ।
रुच दोषो । नृतो गात्रविक्षेपे । वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे भ्वादिः । वस
आच्छादने इत्यस्य तु लुग्विकरणात्वादग्रहणम् ।

केन पुनः प्राप्तं निषिध्यते अत आह—सूत्रद्वयोक्तलक्षणवद्भ्य' इति । “निगरण-
चलनार्थेभ्यश्च” (१।३।८७) “अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्” (१।३।८८) इति
द्वयम् । तत्र पिबतिनिगरणार्थः, दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः, नृतिश्चलनार्थः । पाय-
यते इति । “शाच्छ्र” (७।३।३७) इति युक् । दमयते इति । “जनोऽदृप्” (ग०)
इत्यमन्तत्वेन मित्वाद् ह्रस्वः । आयामयते' इति । ‘यमोऽपरिवेषणे” (ग०) इत्य-
मित्त्वम् । आङिति ङकारोच्चारणं स्पष्टार्थम् । क्रियायोगे आङोऽन्यस्यासंभवात्' ।
घेटोऽपि निषेधो वक्तव्य इति शेषः । निगरणार्थत्वात्' प्राप्तः । धापयते इति । “आदेचः
उपदेशे” (६।१।४५) इत्याच्चे पुक् । कथं तर्हि ष्यन्ते स्वयमुदाहृतम् अपोप्यत् ।
दमयतीत्यादि । भाष्ये च प्रयुज्यते भित्ता वासयति । अबोवदद् वीणामित्यादीत्या-
द्यङ्क्याह—प्रकर्तुः फले इत्यादि । कर्तृगे प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादो यद्विहित परस्मैपदं
तत् स्थितमेवेति भावः । याजक इत्यनेन परगामित्वं फलस्य दर्शयति सोमपानफलस्य
स्वर्गादियजमानगामित्वात् ।

कर्तरि । धातोर्गति । एतच्च “भूवादयः” (१।३।१) इत्यतोऽनुवृत्तेरात्मनेपदे-
नाच्चेपाद्वा लभ्यते । एवं च कर्मव्यतिहारे इति धातोर्विशेषणं कर्मव्यतिहारेऽर्थे

१. एकां युजि वा परां णिच इति क० पु० ।
२. सूत्रद्वयोक्तेति क० पु० ।
३. आयामते इति क० पु० ।
४. आङो न स्यात्संभवादिति क० पु० ।
५. निगरणापूर्वरवाविति क० पु० ।

लोपः" (७।४।५०) । व्यातिसे । "धिच" (८।२।२५) व्यतिध्वे ।
 "ह एति" (७।४।५२) व्यतिहे । व्यतिपीत । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यति-
 राते । व्यतिरासे । व्यतिरै । आलोपाक्षे व्यतिरे ।

वतमानाद्घातोरिति । ततश्चात्र कर्मलौकिकं क्रियारूपं गृह्यते न पारिभाषिकं साधनकर्म
 तत्र बहिरङ्गे घातोवृत्त्यसंभवात् इत्याशयेन व्याचष्टे-क्रियाविनिमय इति । क्रियाणां
 विनिमयो ध्यत्यासः योग्यतावशादस्या इदं साधनमस्येयं साध्येति निज्ञातायां यो
 विपर्यासः साधनभावस्य सः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । सप्रहरन्ते राजानः ।
 व्यात्युच्ची व्यावक्रोशीति यया । व्यतिभवते इति । अन्यस्य योग्यमन्यस्य विपर्यं वा
 भवनमन्यः करोतीत्यर्थः ।

अत्र यदानेकस्य कर्तृत्वे सह विवक्षा तदा द्विवचनं च भवति । सह विवक्षया
 अभावे त्वेकवचनमपि । यया मेपान्मेयो विश्लष्यते इति मेयो विश्लष्येते इति वा ।
 तेन व्यतिहारस्यानेककर्तृकत्वादेकवचनं न संभवतीति न शङ्कनीयम् । अत्र सर्वत्र
 व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहारद्योतनार्थः ।

व्यतिस्ते इति । अमूते इति स्थिते शपोऽदादित्वाल्लुक् । "शनसोरल्लोपः" (६।४।१११) व्यतिपीत इति । "उपसर्गप्रादुर्भ्याम्" (८।३।८०) इति पत्वम् ।
 व्यतिपते इति । "भ्रातमनेपदेऽनतः" (७।१।१५) इत्यदादेशः । व्यतिसे इति ।
 अस्तेरकारसकारयोलोपे स इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते तच्च व्यपदेशवद्भावात्
 तिङन्तमिति पदं तस्य "सात्पदाद्योः" (८।३।१११) इति पत्वनिषेधः व्यतिपाये ।
 व्यतिध्वे इति । "शनसोरल्लोपः" (६।४।१११) इत्यल्लोपे "धि च" (८।२।२५)
 इति सलोपः । व्यतिहे इति । इद् उत्तमस्य टेरेत्वेऽल्लोपे च सस्य हः । व्यतिस्वहे ।
 व्यतिस्महे । व्यतिपीतेति । लिङः सोयुटि सलोपयलोपयोः शनसोरल्लोपे
 परत्वादस्तेः सस्य पत्वम् । लोटि व्यतिस्ताम् । व्यतिपाताम् । व्यतिपत ।
 व्यतिस्व । व्यतिपायाम् । व्यतिध्वम् । व्यत्यसै । उत्तमस्य टेरेत्वे नित्यत्वात् "एत ऐ"
 (३।४।६३) इत्यैत्वे 'निमित्ताभावात्' 'ह एति" (७।४।५२) इति न भवति । "भाहुत्-
 मस्य पिच्च" (३।१।६२) इत्याद् वृद्धिः । पितृवन्न "शनसोरल्लोपः" (६।४।१११)
 यणादेशः । इणः परत्वाभावात् न पः । व्यत्यसावहे । व्यत्यसामहे । ध्यत्यास्तेति । लिङि
 शनसोरल्लोपस्य "भ्रसिद्धवत्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वाद् "भाहजादीनाम्" (६।४।१०२)
 इत्याद् । तुडादौ "अस्तेभूः" (२।४।५२) इत्यादेशात् व्यत्यभविष्टेत्यादि नेयम् ।

१. च्चेत्तत्रेति क० पु० ।
२. ज्ञायते इति क० पु० ।
३. अतो सोप इति क० पु० ।
४. निमित्तत्वान्नावाद् इतीति क० पु० ।

५३७. ईङ्जनोद्ध्वे च [७।२।७८]

ह्वादिवाज्जनेद्वित्वम् । व्यतिजज्ञिपे । व्यतिजज्ञिध्वे । व्यतिजज्ञिष्व ।

५३८. न गतिर्हिंसार्थेभ्यः [१।३।१५]

एभ्यः क्रियाविनिमयेऽपि नात्मनेपदं स्यात् । व्यतिसर्पन्ति । व्यति-
घ्नन्ति । “हसादीनां च” (वा०) व्यतिहसन्ति ।

एवं जल्पपठी । “हरतेर्न निपेधः” (वा०) संप्रहरते । वहेर्न निपेध इति
केचित् । व्यतिवहेते ।

व्यतिराते इति । रा दाने । शपो लुक् । आतामि टेरेत्त्वे । भस्पादादेशे च
सवरान्दोर्घेण सदेव रूपम् । व्यतिराध्वे । आलोपपत्ते इति । एति आलोप' इत्युक्तत्वात् ।
व्यतिरे । व्यतिराताम् । व्यतिरास्व । व्यतिरै । व्यत्यरात् व्यत्यरास्त । जन जनने ।
व्यतिजनाते । व्यतिजज्ञाने । व्यतिजज्ञते । व्यतिजज्ञिपे इति । “घासः से” (३।४।५०)
इडागमः द्वित्वम् । ‘गमहन’ (६।४।१८) इत्युपधालोपः । व्यतिचज्ञाथे । व्यतिजज्ञिध्वे
इति सेटवत् । व्यतिजज्ञे । व्यतिजजन्वहे' । व्यतिजजन्महे । व्यतिजज्ञोत् । व्यतिजजा-
ताम् । व्यतिजज्ञाताम् । व्यतिजज्ञत् । व्यत्यजज्ञाताम् । व्यत्यजनिष्टेत्यादि । कर्तरि-
प्रहरणान्तुत्तरार्थम् । भावकर्मणोरपि भवत्येव ।

कथं तर्हि “संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्” इति । न च विनिमयशब्देन व्य-
तिहारस्योक्तत्वान्न भवतीति वाच्यम्, इतरेतरान्योन्योपपदाच्चेत्यारम्भात् । अपशब्द
एवापमिति तु न्यासः । वस्तुतस्तु द्रव्यमात्रस्यात्र' विनिमयो विवक्षितो न क्रियाया
इत्यदोषः ।

न गतिर्हिंसार्थेभ्य इति । व्यतिसर्पतीति । सृष्टु गतो । हसादीनां च इति हि
आदिशब्दः प्रकारे शब्दक्रियाणामित्यर्थः ।

अत एवाह-एव जल्पपठी इति । “लघ्वत्तरं पूर्वम्” (वा०) पठेः पूर्वनिपातो न
कृतोऽनित्यत्वात् । हरतेर्न निपेध इति । हिंसार्थत्वात्प्राप्तिः । एतत्तत्त्वर्थग्रहणसामर्थ्याद्
ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह' गृह्यन्ते इत्युपसर्गवशेन हिंसार्थत्वाद्
हरतेरप्रतिपेधः । कथं तर्हि “ततः संप्रहरिष्यन्तो दृष्ट्वा कर्णमनञ्जरो” इति ।

१. इत्येकं उक्तत्वात् इति क० पु० ।
२. व्यतिजजन्वहे व्यतिजजन्महे इति क० पु० ।
३. भावकर्मणोर्पि भवत्येव भावकर्मणोरित क० पु० ।
४. द्रव्यमात्रे इति क० पु० ।
५. दधे इति क० पु० ।
६. अत एवेति क० पु० ।

५३६. इतरेतरान्योन्योपपदाच्च [१।३।१६]

आभ्यां युक्तात् क्रियाविनिमयेऽपि नात्मनेपदं स्यात् । इतरेतरस्य अन्नोन्यस्य वा व्यतिलुनन्ति । “परस्परस्येष्टिः” परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।

५४०. नेविशः [१।३।१७]

निपूर्वाद् विश आत्मनेपदं स्यात् । निविशते ।

५४१. परिव्यवेभ्यः क्रिया [१।३।१८]

एभ्यः क्रोणातेस्तडानौ स्तः । इहोभयपदिनामात्मनेपदमकर्त्रभिप्रायार्थम् । परिक्रीणीते । एवं वि अत्र ।

नात्र व्यतिहारो विवक्षितः, किन्तु योत्स्वमानाविति कैयटादयः । बहूनेत्यादि । “न वहिगंत्यर्थे” इति भाष्यात् । देशान्तरप्रापणं बहुरथो नान्तरीयकस्तु गतिप्रत्ययः । अर्थग्रहणाद्वाच्यायां गतौ न भवतोत्पुक्तत्वमिति भावः ।

गत्यादिसूत्रे फञतया प्रतीयमानगतयोऽपि गत्यर्थतया गृह्यन्ते । तथा च “नोबहोने” (वा०) इति कर्मसज्ञा निषिध्यते । तद्वदिहापि गत्यर्थत्वमन्ये मन्यन्त इति तन्मताभिप्रायेण केचिदित्युक्तम् ।

इतरेति । उपोच्चारितं पदमुपपदं न पारिभाषिकमसंभवादित्याह—आभ्यां युक्तादिति । इतरेतरस्यादि । लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादरादितरेतरा शब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारशोतनाय समुच्योवन्ते । पदस्य द्विवचनविधानादन्योन्येति प्रकृतिभागमात्रस्यानुकरणं सूत्रे इति द्रष्टव्यम् ।

नेविश इति । आत्मनेपदं स्यादिति । यद्यपि तिवादिमूत्रेणैव परस्मैपदमात्मनेपदं च विहितम् । इदन्तु प्रकरणं नियमार्थम् । तथापि “अमुदात्तञ्जित आत्मनेपदम्” (१।३।१२) “भावकर्मणोः” (१।३।१३) इत्येतदपेक्षया विधित्वमप्यस्य संभवतोत्पेवमुक्तम् । न्यविशतेत्यत्र त्वाटा व्यवधानं विशेषं शङ्कनीयं यतो बाह्योपसर्गसंबन्धापेक्षया बहिरङ्गादस्माज्जावस्थायामेवाद् घातोर्भवन् तदागम इति तस्याव्यवधायकः । अर्थवतो निशब्दस्य ग्रहणान्नेह—मधु निविशन्ति भ्रमराः इति ।

कथं तर्हि अङ्गे निविशन्ती भयादिति रघुः । पदसंस्कारे पश्चात्ते संबन्ध इत्यदोषः । यद्वोपसर्गो निर्गृह्यते । अर्थं तद्रूपको निपात इत्याहुः ।

परिव्यवेभ्य इति । क्रिय इति संबन्धे पष्ठो । अर्थद्वाराकश्च पयदिः संबन्धस्तेनोपसर्गा एव पर्यायो गृह्यन्ते इतोह न संभवन्ति वेक्रीणासीति । एकदेशविकृतस्यानन्वत्वाद् भक्त्यर्थं विशब्द इति प्रसङ्गः । यत्तु बहुविक्रीणाति घनमिति प्राचा प्रत्युदा-

१. क्रिये इति क० पु० ।

५४२. विपराभ्यां जे। [१।३।१९]

विजयते । पराजयते ।

५४३. आडो दोऽनास्यविहरणे [१।३।२०]

आडू पूर्वादाजः आत्मनेपदं स्यात् न तु मुखप्रसारणेऽर्थे । आदत्ते । मुख-
प्रसारणे तु व्याददाति मुखं कृष्णः । मुखप्रसारणसदृशादपि न । विपादिकां
व्याददाति । स्वाङ्गकर्मकादेव निषेधः । नेह व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य
मुखम् ।

५४४. क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च [१।३।२१]

भ्यः क्रीडस्तडानौ स्तः । अनुक्रीडते । एवं संपरि । चकारादाडोऽपि ।

हियते, तदसत्, बहवो बयो यस्मिन्निति बहुव्रीहौ जहत्स्वार्थायां वृत्तो वेरानथं-
वयात् । अजहत्स्वार्थायां तु तदर्थस्योपसर्जनत्वेनाप्रसङ्गात् ।

विपराभ्यामिति । अत्रापि पूर्वबहुपसर्गयोग्रहणान्नेह—वेः जयसि । वी जयतः ।

विरत्र पत्नी । परा जयति सेना । उत्कृष्टेत्यर्थः ।

आडो दोऽनास्येति । आस्यविहरणे तावद्वात्र एव वृत्तिर्नान्येषां दारूपाणामिति
प्रतिषेधे दात्रो ग्रहणद्विधावपि तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिप्रेत्याह—आडूपूर्वादाज्
इति । मुखप्रसारणसदृशादपि नेति । इहानास्येत्येवास्तु न च घातुरास्ये वर्तते इति
तन्मात्रनिष्ठा क्रिया ग्रहोष्यते । एवं सिद्धे विहरणग्रहणमास्ये प्रसारणसदृशस्यापि
संप्रहारार्थमिस्थाहुः ।

यद्वा विपादिकां व्याददातीत्यत्राप्यास्यविहरणस्य सादृश्यादारोपात् प्रयोग-
इत्यर्थः । पादस्फोटो विपादिका । एवं च प्रतीकमाददातीत्युपपन्नम् । आस्यप्रसारण-
साध्ये प्रतीकोच्चारणरूपे कार्ये कारणोपचारात् । स्वाङ्गकर्मकादेवेति । स्वमङ्गं
स्वाङ्गमिह विवक्षितम् न त्वद्भवमित्यादिलक्षणलक्षितम् । न्यायसिद्धं चैतत् । कथं
कर्तरोति वर्तते ? आस्यशब्दश्च संबन्धिः शब्दस्तत्र कस्यास्यमित्याकाक्षायां यस्मिन्
कर्तार्यात्मनेपदं तस्य चेतदास्यमिति सन्निधानादेव आस्यते इति । निहेति ।
परकीयास्यविहरणे निषेधो न । तेनात्मनेपदमेव स्यादित्यर्थः ।

क्रीडोऽनु । सम उपसर्गत्वाद्यभिचारादनुपरी अपि साहचर्यादुपसर्गादेव गृह्यते ।
तेन कर्मप्रवचनोपयोगे न भवति । अनुक्रीडति माणवकमिति । माणवकेन सह क्रीडती-

१. नार्थमित्यभिप्रेत्याहेति क० पु० ।

२. सन्निधानात् तु ज्ञास्यते इति क० पु० ।

आकूडते । अवाद्पि केचित् । अवक्रीडते । “समोऽकूजने” (वा०) संक्रीडते ।
कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । “आगमेः क्षमायाम्” (वा०) आगमयते कालम् ।
“आशिपि नाथः” (वा०) सर्पिपो नाथते । “हरतेर्गत्यनुकारे” (वा०)
पैतृकमनुहरते अश्वः । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु आत्मनेपदम्” (वा०)

त्यर्थः । “तृतीयार्थे” (१।४।२५ इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः । मनुक्रीडते इति । क्रीड
विहारे उदात्तेत् । नित्यं परस्मैपदे प्राप्ते वचनम् ।

एवं तु क्रीडते नागराज इति केवलाद्वात्मनेपदमपशब्दः । संक्रीडति चक्रम्
इति । सशब्द विहरतीत्यर्थः । “आगमेरिति” (वा०) । आइपूर्वाद् गमेर्णन्ताद-
कत्पूर्वेऽपि फले आत्मनेपदं स्यात् । चमा उपेता कालग्रहणप्रतीक्षेत्यर्थः । आगमयते
गुरुम् । प्रतीक्षते इत्यर्थः ।

क्षमाया किम् ? विद्यामागमयति । “आशिपि नाथः” (वा०) । नाथं नाथु
याच्चोपतापैश्वर्याशोःपु । अस्यानुदात्तेस्वात् कर्तव्याःत्मनेपदं^१ सिद्धमेव, नियमार्थं तु वच-
नम् । आशिष्येव नाथैरात्मनेपदं न याच्चाद्यर्थेषु इति । सर्पिपो नाथते इति । सर्पिर्मा
भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः ।

आशिपि नाथ इति कर्मणि पठ्ये । कथं तर्हि “नाथसे किमु पतिं न भूभूताम्”
इति भारविः । अपशब्दोऽयमित्येके ।

एवं च कृत्वा च्युतसंस्कृत्युदाहृतं काव्यप्रकाशे-

तत्पल्लीयति पुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना ॥

दीनां त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृयाः ॥

अनुनाथति कुचयुगमिति तु पठितव्यमिति चोक्तम् ।

अग्नये त्वाहुः-नैतदाशिष्येवेति नियमार्थं किं तु नाथैरनुदात्तेस्वलक्षण्णात्मनेपदा-
नित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनोभयं भवतीति ।

कृष्णप्रबोधस्त्वाह-आशिष्येवेत्ययं नियमोऽनुपसर्गस्यैव नाथेः, तेन सोपसर्गस्या-
र्धान्तरेऽपि-प्रात्मनेपदं स्थितमेवेति नाशब्दोऽनुनाथते इति ।

हृतेरिति । गतं प्रकारः । पैतृकमिति । तितुरागतं प्रकारं सततं शीलयतीत्यर्थः ।

“श्रुतघ्न” (४।३।७८) । ‘इमुमुकन्तात्कः’ (७।३।५१) । प्रकारताञ्छेत्स्यादि
विचक्षायां तु पैतृकमनुहरति । सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितम् ।

ये तु व्याचक्षते-गतं गमनं तस्य ताञ्छेत्त्ये इति तेषाम् “जलधिमनुहरते सरः ।
अयं कः संबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदम्” इत्यादि प्रामादिकं स्यात् ।

किरतेरिति । कृ विक्षेपार्थः । हर्षादयस्त्वस्य विषयत्वेनोपादीयन्ते । तेषु हर्षो
विक्षेपस्य कारणम् । जीविकाकुलायकरणे तु फले ।

१. अनुदात्तेत्याद् मुत्रर्थात्मनेपदमिति क० पु० ।

५४५. अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने [६।१।१४२].

अपात् किरतेः सुट् स्यात् चतुष्पाच्छकुनिकट्टके आलेखनेऽर्थे । अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी । अन्यत्र मल्लोऽपस्किरति । गजोऽपस्किरत्यम्भः । “आङ्ङि नुप्रच्छोरिष्टिः” । आनुते । आपृच्छते । “शप उपालम्भे” (वा०) विप्राय शपते ।

अपस्किरते वृषो हृष्टः इति । हर्षेण भूमिं^१ विलिखतीत्यर्थः ।

भिक्षार्थीति जीविकामाह—आश्रयार्थीति च कुलाय करणम् । मल्लोपस्किरतीत्यादि । सुड्विधावपि “हर्षंजीविकाकुनायकरणेषु” इति वक्ष्यमिति वचनात् प्रत्युदाहरणेष्व्वात्मनेपदमिव सुडपि न भवतीति ज्ञेयम् । द्वयोरेकस्मिन्नर्थे विधानात् । अत एव द्वयं परस्परसन्नियोगेनाचार्यैः पठितम् । तावताऽपि सुज्ञानत्वात् पृथग्यमर्थो न निर्दिष्टः ।

मल्लोपस्किरतीति^१ । अत्र हर्षाद्यभावाच्चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकरवाभावाच्च सुट्त्तञो न स्तः अत्र हर्षादिसत्त्वे ततो भाव्यं न वेति चिन्त्यम् । तद्विधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वस्यानुपादानात् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सुटा समानविषयत्वं तडः इति प्राहुः ।

गजोऽपस्किरति । अत्र सत्यपि चतुष्पात्त्वे हर्षाद्यभावः

“आङ्ङि नु प्रच्छोः” (वा०) णु स्तुती अशदिः, प्रच्छजोप्सायाम् तुदादिः । आनुते इति । उत्कण्ठापूर्वं शब्द करोतीत्यर्थः । आपृच्छते इति । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । “शप उपालम्भे” इति । शप आक्रोशे स्वरितेत् । अकृतृगे फले तस्योपालम्भे आत्मनेपदं विधीयते । उपालम्भोऽत्र वाचा शरीरस्पर्शनम् । विप्राय शपते इति । त्वत्पादो^१ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथेन विप्रस्य स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ।

“शशापहृद्” (१।४।३४) इत्यादिना विप्रस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कथं तद्दि “सह्यः” शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि” इति । शपयरूपस्याविवक्षणात् स्वाशयं प्रकाशयामोत्येतावदिह विवक्षितमित्यदोषः । शशापेत्यादौ तु आक्रोशमात्रं विवक्षितमित्यात्मनेपदाभावः । आतिष्ठते इति । प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

१. तत्कले इति क० पु० ।

२. मल्लोपस्किरतीति क० पु० ।

३. त्वद्वदो इति क० पु० ।

५४६. समवप्रविभ्यः स्थः [१।३।२२]

एभ्यस्तिष्ठतेस्तडानौ स्तः । संतिष्ठते । समस्थित । एवं अव प्र वि ।
“आडः प्रतिज्ञाने” । नित्यं शब्दमातिष्ठते ।

५४७. प्रकाशनस्थेयाह्वयोश्च [१।६।२३]

स्वाभिप्रायाविष्करणे निर्णेप्राख्याया च स्थम्बडानौ स्तः । कृष्णाय
तिष्ठते गोपी । त्वयि तिष्ठते विवादः ।

५४८. उदोऽनूर्ध्वकर्मणि [१।३।२४]

उदस्तिष्ठतेस्तडानौ स्तः । अनूर्ध्वक्रियायाम् । “उद् ईहायामिष्टिः” ।
मुक्तावुत्तिष्ठते । ईहायां किम् । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । अनूर्ध्वक्रियायां किम् ।
आसनादुत्तिष्ठति ।

प्रकाशन । प्रकाशनं न शब्देनैवेति नियम इत्याह—स्वाभिप्रायाविष्करणे इति
तिष्ठत्यस्मिन् विवादे इति स्थेयः । विवादपदनिर्णयता लोके प्रसिद्धस्तस्य रुडिप्रति-
पत्त्यर्थमाख्याग्रहणमित्याह—निर्णयत्रायामां चेति । कृष्णाय तिष्ठते इति । स्वस्वित्या
नेत्रादिविकारद्वारा स्वाभिप्रायविशेषं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

“श्लाघहृद्” (१।४।३४) कृष्णस्य सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । त्वयि इत्यादि ।
अस्य विवादस्य तत्त्वं निर्णेतुं त्वयि तिष्ठातीत्यर्थः ।

अन्ये तु अस्य विवादस्य त्वं निर्णेत्येतावानर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् तिष्ठति-
प्रकाशनं निर्णयं वाचष्टे इत्याहुः ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । कर्मह क्रियोच्यते न साधनं कर्म तत्र धातोर्वृत्त्यसंभवात् ।
यद्येवमनूर्ध्वं इत्येव सिद्धमनूर्ध्वताविशिष्टेऽर्थे वर्तमाना । तिष्ठतेरित्यर्थादनूर्ध्वकर्मणो
सामात् ।

एवं सिद्धे कर्मग्रहणं लोकप्रसिद्धस्य चलनात्मकस्य प्रतिपत्त्यर्थमित्याशयेनाह—
उद् ईहायामिष्टिरिति । ईहा परिस्पन्दः । तेनेहात्मकेऽनूर्ध्वकर्मणि—इत्यर्थो भवति ।
मुक्तावुत्तिष्ठते इति । मुक्त्यर्थं घटते इत्यर्थः । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यते इत्यर्थः ।
भवत्यत्रोत्पत्तिक्रिया न तु परिस्पन्दात्मिकेति तदोऽभावः ।

५४६. उपान्मन्त्रकरणे [१।३।२५]

उपात् स्थस्तडानौ स्तः मन्त्रकरणे । गायत्र्या उपतिष्ठतेऽर्कम् । मन्त्रकरणे किम् ? यौवनेनोपतिष्ठति पतिम् । “उपाद्देवपूजामङ्गतिमैत्रीकरणपथिष्विति वक्तव्यम्” । विष्णुमुपतिष्ठते । गङ्गायमुनामुपतिष्ठते । सन्तमुपतिष्ठते । गङ्गा-मुपतिष्ठते पन्याः । “लिःसायां वा” । भिक्षुः धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

५५०. अकर्मकाच्च [१।३।२६]

उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकात्तडानौ स्तः । ज्ञानमुपतिष्ठते ।

५५१. उद्विभ्यां तपः [१।३।२७]

आभ्यामकर्मकात्तपः प्राग्बत् । उच्यते । वितपते । “आत्माङ्गकर्म-कादिष्वितिः” । उच्यते । वितपते पाणिम् । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकात् किम् ? महीं वितरत्यर्कः ।

५५२. आडो यमहनः [१।३।२८]

आडः पराभ्यामकर्मकाभ्यामभ्यां तडानौ स्तः । आयच्छते । आह्वे । आव्रते । “आत्माङ्गकर्मकाभ्यां च” (वा०) आयच्छति पाणिम् । आह्वे शिरः ।

उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रः करणं कारक यस्य धात्वर्थस्य तत्र वर्तमानादित्यर्थः । सतीति । धात्वर्थे मन्त्रकरणे सतीति योज्यम् । गायत्र्येति । सेवते इत्यर्थे वर्तमानोऽयं सकर्मको भवति । मन्त्रेति किम् ? यौवनेनोपतिष्ठति पतिम् । उपादित्यादि । देवानां पूजा, मङ्गः मंश्लेपः । मित्रस्य भानाः मैत्रम्, पन्याः मार्गं म च कर्तृत्वेन सदध्यते । विष्णु-मुपतिष्ठते इति । पूजयतीत्यर्थः । यमुनेति । सश्लिष्यते इत्यर्थः । सन्तमात् सन्त मित्र करोतीत्यर्थः । गङ्गामिति । प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘वा लिप्सायाम्’ (वा०) लब्धुमच्छः निप्सा तस्यां गम्यम नायामित्यर्थः । भिक्षुरिति । लिप्साद्योतनाय लानेच्छया धार्मिक-मुपगच्छतीत्यर्थः । अकर्मकोऽप्ययमर्थान्तं कृत्या सकर्मको भवति ।

अकर्मकाच्च । कर्महे कारकं न क्रिया ग्रमभवान् ज्ञानमुपतिष्ठते इति । सन्निघते इत्यर्थः । अकर्मकात् किम् ? ‘एतदप्यस्य कापेय यदकमुपतिष्ठति’ ।

उद्विभ्यां तपः । उच्यते इति । दीप्यते इत्यर्थः । आत्माङ्गोति । आत्मनः कर्तृ-त्वेनोपात्तस्य यदश तच्च कर्म भवति, तदाऽपि स्यादित्यर्थः ।

आडो यमहनः । आयच्छत इति । दोषो भवति । व्याप्रियते इति वार्थः । यम उपरमे । शपि “इषुगमियमा छः” (७।३।७७) । आह्वे इति । संश्लिष्यते इत्यर्थः । हन्तेरदादित्वाच्छपो लुकि ‘अनुदात्तापदेशे’ (६।४।२७) इत्यनुनासिकलोपः ।

१. सन्तमित्यारभ्य भिक्षुरित्यन्तो नास्ति क० ५० ।

५५३. हनः सिच् [१।२।१४]

हनः परो सिच् कित् स्यात् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।२७) आहत । आहसाताम् ।

५५४. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [२।४।४४]

हन्तेर्बधादेशो वा स्यादात्मनेपदे लुङि । आवधिष्ट ।

५५५. यमो गन्धने [१।२।१५]

सूचनार्थाद् यमः सिच् कित् स्यादात्मनेपदेषु । उदायत । अकर्मकाभ्यामात्माङ्गकर्मकाभ्यां किम् ? शत्रुमाहन्ति । परशिर आयच्छति ।

५५६. समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यत्तिस्त्रुदिदिभ्यः [१।३।२९]

एभ्यः संज्ञेभ्योऽकर्मकेभ्यस्तडानौ स्तः । संगच्छते ।

आघ्नते इति । “गमहन” (६।४.६८) इत्युपघालोपः । “हो हन्तेः” (७।१।५४) । आघ्नत इति । “आत्मनेपदेष्वनत.” (७।१।५) इत्यत् । आयच्छते पाणिमिति स्वीयमिति बोध्यम् । अ.त्मनेपदेनैव द्योतितत्वान्न प्रयुक्तम् ।

हनः सिच् । सौप्रत्वाद्बालोपो न इत्यल्लोपो न कृतः । लिङ्मिचाविति वर्तमाने सिज्ग्रहणा लिङो निवृत्त्यर्थम् । अत्रापि भ्रूलिति वर्तते, तेन सिचो विशेषणाज्भनादिसिजिति बोध्यम् । तेन आघानिष्टेति चिष्वदिटि न भवति । सति हि कित्त्वे उपघालोपः स्यात् । चिष्वद्भावविधिस्त्वग्येषु सावकाशः ।

यमो गन्धने । गन्धनं सूचनं परेण प्रच्छाद्यमानस्याविष्करणम् । उदायतेति । परस्यावद्य प्रकाशयति स्मेत्यर्थः ।

अत्र चोदाङ्भ्यां गन्धनं द्योत्यते इत्युभयोः सह प्रयोगः । “ग्राहो यमहनः” (१।३।२८) इति तड् । अत्राकर्मकत्वात् “समुदाङ्भ्यः” (१।३।७२) इति नास्ति । लुङि चङि सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।२७) इति सिचो लोपः । परशिर इति परस्य शिरोऽत्र कर्म न तदात्मनोऽङ्गम् ।

समो गम्यृच्छिम्याम् इत्येतावत् सूत्रम्, पृच्छ्यादयस्तु वात्तिकोक्ता इह प्रक्षिप्ताः । फेञ्चित् स्वं गतो । ऋच्छ गत्यादौ । आदेशस्तु न गृह्यते । अतिग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । प्रच्छ जोप्सायाम् । स्वं शब्दोपतापयोः । ऋ गतो ह्वादिः । ऋ गतिप्रापणयोः भ्वादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । श्रु भ्रवणे । विद ज्ञाने । गम्यादिभिः परस्मैपदिभिः माहचर्यान्त लाभार्यः । मत्तादिचारणार्योस्त्वनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदे मिदमित्यग्रहणम् । मगच्छते इति । युज्यते इत्यर्थः ।

१. चिष्वद्भावविधिस्त्वग्येषु सावकाश इति नास्ति व० पु० ।

२. सूडोति नास्ति क० पु० ।

३. सोप इत्यारभ्य—मदङ्गादिभ्यःता () रेधाङ्गो नास्ति क० पु० ।

५५७. वा गमा [१।२।१३]

गमः परी लिङ्सिचौ कितौ वा स्तः आत्मनेपदेषु । “अनुदात्तोपदेशः” (६।४।३७) इति मलोपः । समगत । समगंस्त । संगसीष्ट । संमसीष्ट । सम्पृच्छते । संपृच्छते । मंस्वरते । समियते । “सतिशास्त्यति” (३।१।५६) इत्यङ् । समारत । समारताम् । संशृणुते । संविचे ।

५५८. वेत्तोविभाषा [७।१।७]

वेचः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रेते । संविदते । “दृशेर्वाच्यम्” (वा०) संपरयते । अकर्मकेभ्यः किम् ? गङ्गां संगच्छति ।

५५९. निसमुपविभ्यो ह्रः [१।३।३०]

अकर्मकादिति निवृत्तम् । एभ्यो ह्रस्वः प्राग्वत् । निह्वयते । एवं सम् उप वि । “उपसर्गादस्पर्यृहोर्वा इति वाच्यम्” (वा०) निरस्यात् । निरस्यते । समूहति । समूहते ।

५६०. उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः [७।४।२३]

उपसर्गात्परस्य उहतेरणो ह्रस्वः स्यात् । यार्दो विडति । इह स्मुह्यात् ।

सकर्मकाणामप्येवमादीनामथन्ति रवृत्तेरकर्मदत्वम् ।

समगतेति । मलोपे “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।१७) इति सिचो लोपः । संगसीष्टेति । अनुनासिकलोपः । गत्तेऽनुस्वारः । संपृच्छते इति । ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति सप्रसारणम् । समिदते इति । शरः श्लुः । “श्लो” (६।१।१०) इति द्वित्वम् । “अतिपिपत्योश्च” (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येच्चम् । “अभ्यासस्यामवर्णे” (६।४।७८) इतीयङ् समारतति । लुङि च्लेः “सतिशास्त्यति” (३।१।५६) इत्यङ् । “ऋदृशोर्गङ् गुणाः” (७।१।१६) इति गुणाः । आट “आटश्च” (६।१।६०) इति वृद्धिः । सङ्गुते इति । “द्युवः शृच” श्नुः शृभावश्च ।

सविद्रेते इति । “आत्मनेपदेऽवनतः” (२।४।४४) इत्यदादेशः । संपश्यते इति । शपि “पात्राध्मा” (७।३।७८) इति पश्यादेशः । अत्रावर्तकमित्यनुवृत्तेः “रक्षांसीति पराऽपि संशृणुमहे” इति मुरारिप्रयोगविधन्त्यः । कर्मव्यतिहारे तङ् । अन्योन्यकुशलप्रश्नसंश्वरणमुच्यते इति दुषटः ।

निसमुपविभ्यो ह्रः । निह्वयते इति । ह्रस्वः स्पर्धायां शब्दे च । शप्ययादेशः । ‘अस्यत्पूहोरिति वक्तव्यम्’ (वा०) । अमु लोपणे । ऊह वितर्के । परस्मैपदिनी ।

१. निसमुपविभ्यो इति नास्ति क० पु० ।

५६१. स्पर्धायामाङ्गः [१।३।३१]

आङो हेजः प्राग्वत् स्पर्धायाम् । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । त्वर्धायामिति किम् ? गामाह्वयति ।

५६२. गन्धनावक्षेपणसेदनसाहसिकव्यप्रतियत्नप्रकथनो-
पयोगेषु कृञ् [१।३।३२]

हिंसात्मकसूचने भर्त्सनादौ च कृञः पूर्ववत् । उत्कुरुते । श्वेनो वृत्तिकामप-
कुरुते । परदारान् प्रकुरुते । एषोदकस्थोऽस्कुरुते । गीताः प्रकुरुते । शतं
प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । एषु किम् ? कटं करोति ।

५६३. अधेः प्रसहने [१।३।३३]

अधेः कृञस्तडानौ स्तः शक्तौ । दैत्यानधि कुरुते विष्णुः ।

स्पर्धायां प्राग्वत् आत्मनेपदमित्यर्थः ।

स्पर्धायामिति विषयमसमी । हेतुत्वेन च विषयत्वं न त्वभिधेयमसमी । आङ्-
पूर्वस्य ह्येजः शब्दक्रियत्वान् । कृष्ण इत्यादि । स्पर्धया तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः ।
स्पर्धापरामिभवेच्छा ।

गन्धनावक्षेपण । गन्धनं व्याचष्टे—हिंसात्मकसूचने इति । वस्तुतस्तु गन्धं अर्द्धने ।
अर्द्धं हिंसायाम् इति चौरादिकस्याय प्रयोग इति भावः । सूचनं पेशुन्वं दोषाविष्कारण
तेन सूचितस्य वचनधादिका हिंसायाम् तस्य तद्धेतुत्वात् सूचनमेव हिंसात्मकमित्युच-
यते । अवक्षेपणं विवृणोति । भर्त्सनं तिरस्कार इत्यर्थः । आदिना नवनादयो गृह्यन्तः
उत्कुरुते इति । 'हिंसापर्यवसायदोषाविष्कारणं करोतीत्यर्थः । अपकुरुते । भर्त्सय-
तीत्यर्थः । विष्णुमुत्कुरुते । सेवते इत्यर्थः । प्रकुरुते । परदारेषु सहसा धविमूरय
प्रवर्तते इत्यर्थः । उनकुरुते इति । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । 'कृञः प्रतिपत्ने'
इति कर्मणि पठ्यते । गायाः प्रकुरुते इति । प्रवर्षेण कथयतीत्यर्थः । उच्योगमुदाहृति
शतं प्रकुरुते इति । शब्दार्थं व्याचष्टे—धर्मार्थमित्यादि । एषु किम् ? कटं करोति ।

अधेः प्रसहने । प्रवर्षेण सहनं समाप्रसहनं प्रवर्षश्च पराजेतुं समर्थस्त्वेव समया
सदभावः । एतच्च शक्यतिशयायत्तमित्याशयेनाह—शक्याविति । दैत्यानधिवृत्ते
इति । दैत्यान् पराजेतुं शक्योऽपि न तान् पराजयते इत्यर्थः । तथा च भारविः—
'भवादृशश्चेदधिकुर्वते परान्' इति । समया न पराजयन्त इत्यर्थः । ये तु प्रसहन-
मभिभव इति व्याचक्षते, तेषां 'निराश्रया हन्त हता मनस्विता' इति न मंगलम् ।

१. हिंसापर्यवसायेश्च—उपकुरुते इत्यन्तो नास्ति ४० पु० ।

२. शटमिति नास्ति ४० पु० ।

५६४. वेः शब्दकर्मणः [१।३।३४]

शब्दः कर्म कारकं यस्य तस्माद्विपूर्वात् कृञः प्राग्वत् । स्वरान् विकुरुते ।

५६५. अकर्मकाच्च [१।३।३५]

वेः कृञोऽकर्मकात्था । वायुर्विकुरुते । शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किम् ?
चित्तं विकरोति कामः ।

५६६. सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृति-
विगणनव्ययेषु नियः [१।३।३६]

पूजनोत्क्षेपणादौ णीञस्तडानौ स्तः । शास्त्रे नयते । दण्डमुन्नयते ।
पुत्रमुपनयते । पदार्थान् नयते । भृत्यमुपनयते । करं विनयते । शतं विनयते ।

वेः शब्दकर्मणः । कर्मोह कारकग्रहणम् कृ त्रिमत्वात् क्रिया । विपूर्वस्य करोतेः
शब्दनक्रियाया वृत्त्यसम्भवात् कर्मग्रहणं चात्रानर्थकम्, वेः शब्दे इत्येव शब्दनक्रिया-
लाभात् इत्यालोच्याह-शब्दकर्मकारकं यस्येति । स्वरान् विकुरुते इति । उच्चा-
रयतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च । वायुर्विकुरुते इति । शोभनं वातीत्यर्थः । सूत्रद्वयोक्तोपाधौ तन्त्रे-
णोत्तरविषयन्नाक्षिपति—शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किमिति । चित्तं विकरोति कामः
इति । चित्तस्य कर्तृत्वभ्रमनिरासार्थं काम इत्युपात्तम् । चित्तमिह कर्मास्ति इति
नायमकर्मकः, न वा शब्दकर्मक इति न पूर्वेषु न वाऽनेन तद् भवति ।

नन्वकर्मकाच्चेति नारम्भणीयम् । पूर्वत्र वेरिति योगविभागः करिष्यते । तेना-
कर्मकारोपि भविष्यति ।

न चैवमतिप्रसङ्गः । शब्दकर्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात् सकर्मकाच्चेत् शब्द-
कर्मण एवेति । भवम् । विपरोक्तोऽपि नियमः सभाव्येत शब्दे यदि भवति कर्मण्येवेति
ततश्च चित्तं विकरोतीत्यत्रापि स्यात् ।

सम्माननोत्सञ्जन । आचार्यकरणोदीनि स्पष्टत्वादुपेक्ष्याद्ये द्वे व्याचष्टे—पूजनोत्क्षे-
पणादाविति । सति सप्तमी चेद्यस्वभावात् सतो विशेषणत्व गमयति । विशेषणं च
यथासम्भव वि द्विद्वात्वर्यस्य किञ्चित्तु धातोः । तेन सम्माननाचार्यकरणभृतिपु नयत्यर्थ-

१. वे शब्दे इति नास्ति क० पु० ।

२. कर्तृत्व व निरासार्थमिति क० पु० ।

३. तेन वा इति क० पु० ।

४. करण भृतिपु न यत्यर्थविशेषणेषु सत्सु सञ्जनज्ञानेति क० पु० ।

५६७. कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि [१।३।३७]

पात्रः कर्तृस्थेऽमूर्ते कर्मणि कारके पूर्ववत् । क्रोधं विनयते । कर्तृस्थे किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्ते किम् ? गडं विनयति ।

विशेषणेषु सन्तु उत्सङ्गवत् न विगलनव्ययेषु वाच्यतया नयति विशेषणेषु सन्तु 'नोत्र-स्तडानावित्यर्थः सपद्यते । आदिपदाद् आचार्यंकरणमाच यस्वसम्पत्तिः । अनूत-तद्भावेऽपि चित्रविकल्पितत्वान्न कृतः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । भूतिर्वैतनम् । 'विगल-नमूणादेः शोधनम् । व्ययो घर्मादिषु विनियोगः । शास्त्रे नयते इति । शास्त्रार्थान् पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरोकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयतोत्यर्थः । युक्तिभिः स्थिरोकरणमेव पदार्थानां पूजनम् ।

अन्ये त्वाहुः—पदार्थानामचेतनत्वान्नेयं पूजा मुस्या, किं त्वभिन्नपिताधंसम्पादने न शिष्याणामेव पूजेति व्याख्येयमिति ।

दण्डमुन्नयते इति । उत्क्षिपतोत्सर्गः । पुत्रमुपनयते इति । पुत्रमोद्देशेन विधि-नात्मसमीपं प्रापयतीति येनोपनयनेनाचार्यं सञ्चते इत्यर्थः ।

पदार्थान्नयते इति । पदार्थंलक्षणा प्रमेय निश्चिनोतीत्यर्थः । भृत्यमुपनयते इति वेतनेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । करं विनयते इति । राजदेय भाग शोधयति नियति-यतात्यर्थः । शतं विनयते इति । घर्मायं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।

इह तु 'विानन्युरेनं गुरवा गुरप्रियम्' इत्याचार्यंकरणस्याविर्वाच्यत्वात्तदोऽभाव इत्याहुः ।

कर्मस्यनयते रात्मनेपदविधानात् सन्निधानात्तत्कर्तृवात्र गृह्यते इत्याह ।

कर्तृस्थे वा । इह शरीरस्यैव चैतन्यविशिष्टस्य कर्तृत्व लौकिकाः प्रतियान्ति, न तदर्थतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य । न च शरीरमेव शरीरस्थ सम्भवतीति शरीरशब्देन तदवयवो गृह्यते । तेनाशरीरस्यावयवान्स्मिन्निन्त्युक्तं भवति । तच्च कर्तृत्वमवयवभिन्नं क्रोधादि तद् अर्थादमूर्तमेव पर्यवश्यनीत्याशयेनाह—अमूर्तेति । क्रियाया अमूर्तत्वाव्यभिचारात् कर्मह कारकं गृह्यते इत्याह—कर्मणि कारके पूर्ववत् तडानो स्त इत्यर्थः । क्रोधं विनयते स्वस्येत्यर्थः । विनयनमवागमनम् । यद्येयं क्रोधाप-नयनफलस्य वित्तप्रसादादेः कर्तृगत्वात् "स्वरितभिन्नः" (१।३।३७) इत्येव सिद्धमात्मने-पदम् किमनेन ? इत्यम् । नियमार्थमेतत् । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे एवेति । किं नियमे

१. नोत्रन्तत्रादादित्यर्थं इति क० पु० ।

२. विगलनमूणादेरिति क० पु० ।

३. निपोतपत्यर्थं इति क० पु० ।

५६८. वृत्तिसर्गतापनेषु क्रमः [१।३।३८]

क्रमस्तडानौ स्तः । अप्रतिबन्धात्साहस्रीततासु । ऋचि क्रमते बुद्धिः ।
धर्माय क्रमते । सतां श्रोः क्रमते ।

५६९. उपपराभ्याम् [१।६।३९]

वृत्त्यादिभ्याभ्यामेव क्रमस्तडानौ स्तो नोपसर्गात् । उपक्रमते । परा-
क्रमते । आभ्यां किम् ? प्रकामति । वृत्त्यादौ किम् ? उपकामति ।

५७०. आङ् उद्गमने [१।३।४०]

आङ्ः क्रमः प्राग्बहुद्गमनेऽर्थे । आक्रमतेऽर्कः । “ज्यातिरुद्गमन इति
वाच्यम्” । नेह आकामति धूमः । उद्गमने किम् ? खमाक्रामत्यर्कः ।

प्रोक्तमित्याक्षिपति-प्रमूर्त्तं किमिति । गडुं विनयति इति । एतच्चापनयने वर्तमाना-
देशान्नेपदं वि रोयने, नार्यान्तरे । तेनेह न । “विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोध-
रया जिगीषवः” इति । इह हि कगत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वा वर्तनेऽनेकार्थत्वाद्वातूनाम् ।

वृत्तिसर्गं । अप्रबन्धेति' वृत्तिशब्दार्थमाह—उत्साहेति सर्गशब्दार्थम् । सृजि-
रनेकार्थत्वादुत्साहार्यः । “मृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधे” । “येनेन्द्राकावजयाय सृष्टः” इत्यादौ
दर्शनात् । तापनं व्यानष्ट—स्फीततेति । तायु सन्तानपालनयोरित्यस्य' ल्युटि रूपम् ।

उपपराभ्याम् । वृत्त्यादिष्वित्यनुवर्तते । तत्र पूर्वैर्लौक सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
सोऽसर्गादक्रनेरवेत्, भवत्युपपराभ्यामेवेत्याह—प्राभ्यामेवेत्यादि । व्यवच्छेद्यमाह—
नान्योपमर्गादिति ।

संक्रामतीति । “क्रमःपरस्मैपदेषु” (७।३।७६) इति दीर्घः ।

आङ् उद्गमने । आक्रमते इति । उदयते इत्यर्थः । ज्योतिर्ग्रहणनक्षत्रादिः ।
प्राज्ञामति धूमः' इति । ऊर्ध्वं गच्छतोत्यर्थः । खमुत्क्रामत्यर्क' इति । व्याप्नोतीत्यर्थः ।

इह 'नमः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमान्" इत्यत्रापि व्याप्तिरेव विवक्ष्यते, नोद्ग-
मनमिति तदभावः ।

१. विहितं धोषत्रया विजिगीषव इति क० पु० ।

२. अप्रतिबन्धे वृत्ति इति क० पु० ।

३. रित्यल्युटि इति क० पु० ।

४. प्राज्ञामतीति क० पु० ।

५. पमोऽक्रामत्यर्क' इति क० पु० ।

५७१. वे। पादविहरणे [१।३।४१]

वेः क्रमः प्राग्बन्तु पादविहरणेऽर्थे । साधु विक्रमते वाजी । पादिति किम् ? वाजिना विक्रामति ।

५७२. प्रोषाभ्यां समर्थाभ्याम् [१।३।४२]

आभ्यां तुल्यार्थाभ्यां क्रमस्तद्धानौ स्तः, क्रियारम्भ एवानयोस्तुल्यार्थता । भोक्तुं प्रक्रमते । उपक्रमते ।

५७३. अनुपसर्गाद्वा १।३।४३]

क्रमते । क्रामति ।

५७४. अपह्नवे जः [१।३।४४]

ज्ञानातेस्तद्धानौ स्तोऽपलापेऽर्थे । शतमपजानीते ।

वेः पादविहरणे । विहरणं वित्तेरणं यद्यपि क्रमु पादवित्ते । इति पठ्यते तथाप्यनेकार्थत्वाद्धानुनामेतदुक्तं विशेषणम् । साधु विक्रमते वाजीति । अश्वदीनां गति-विशेषो विक्रमणम् उच्यते । वाजिना विक्रामतीति । विहरतीत्यर्थः ।

प्रोषाभ्यां समर्थाभ्याम् । 'समर्थः पदविधिः' (१।१।१) इतिवन्नेह समर्थत्वं परस्परसंबन्धार्थत्वं धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्येण परस्परसंबन्धार्थत्वस्याभावात् । धातुना चोपसर्गसंबन्धो व्यभिचारोत्पत्तिः व्यञ्जये—तुल्यार्थाभ्यामिति । एतेन समीपार्थो ययोस्तौ समर्थौ । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । समशब्द एव च तुल्यार्थेऽत्र वर्तते इति दर्शयति ।

ननु प्रकृषादी उपश्च सामीप्यादी प्रसिद्धा, अतन्तविनक्षणो चानयोर्थी, तत्कथं तुल्यार्थतेत्याशङ्क्याह—त्रियारम्भ एवेत्यादि । श्रियाया आरम्भः प्राद्य उप-क्रमः आदिकर्मेति यावत् ।

अनुपसर्गादिति । उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वाद् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषय-मेवेति न तत्रायं विकल्पः । तेन यत्र वृत्त्यादयो न सन्ति तत्रेयमप्राप्तविभाषा नाद्यत् । तेनानेन मुक्ते क्रामतीत्यत्र वृत्त्यादिनात्मनेपद^१ कस्मात् भवतीति न नादनीयम् ।

अपह्नवे जः । शतमपजानीते इति । सोपसर्गं एवायमपलापे^२ वर्तते । तेनास्मात् कर्त्रभिप्रायेऽपि त्रियाकथं विधास्यमानम् "अनुपसर्गाद् जः" इत्याह न प्रवर्तते । अत्रानु-वे किम् ? नाभिजानीति ।

१. संशय एवेति क० पु० ।

२. वृत्त्यादयो इति क० पु० ।

३. वृत्त्यादित्यात्मनेपदमिति क० पु० ।

४. अर्मेद्वन्तिरमाहेति क० पु० ।

५७५. अकर्मकाच्च [१।३।४५]

अकर्मकाज्जानातेस्तथा । सर्पिपो जानीते । सर्पिपोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

५७६. संप्रतिभ्यामनाध्याने १।३।६४]

आभ्यां ज्ञः प्राग्बन् अनौत्कण्ठये । संजानीते । औत्कण्ठये तु पितुः संज्ञानाति ।

५७७. भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नवित्युपमन्त्रणेषु
वदः [१।३।४७]

भासनसान्त्वनादिषु वृद्धतेस्तजानौ स्तः । शास्त्रे वदते । भृत्यानुप-
वृद्धते । पाणिनिर्वदते । क्षेत्र वदते । विवदन्ते शिष्याः । परदारानुपवृद्धते ।

अकर्मकाच्च । अकर्माभिप्रायार्थमिदम् । कर्माभिप्रायेऽपि भोपसर्गार्थं च । औपध-
स्यानुजानीते । औपधस्तानुजिज्ञासते इति । कथं पुनरयमकर्मको यावता सर्पिः कर्म-
त्यर्थान्तरमाह—सर्पिपा प्रवर्तते इत्यर्थं इति । सर्पिरत्र करणं न कर्म । तथा च
'ज्ञोऽविद्वदर्थस्य करणे' (२।३।५१) इति पृष्ठी विहितेति भावः ।

अकर्मकात् किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । कथम् 'जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा
स्वप्नेऽह दृष्टा मया' इति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् । सत्यम् । "अनुपसर्गाद् ज्ञ." इति
कर्माभिप्राये तद् ।

संप्रतिभ्यामिति । संजानीते इति । अवेक्षते इत्यर्थः । प्रतिजानीते । अङ्गी-
करोतीत्यर्थः । पितुः संज्ञानाति । उत्कण्ठ पूर्व स्मरतीत्यर्थः । 'अधिगर्थदयेशा
कर्मणि' (२।३।५२) इति कर्मणि पृष्ठी । 'नन्वत्र शेषे इति वर्तते, तेनात्र कर्मण-
शेषत्वेन विवक्षितत्वात् "अकर्मकाच्च" (१।३।४५) इति पूर्वणात्मनेपदेन भवितव्यम् ।
मंत्रम्, अनाध्यान इति विभज्यते । स चोभयोर्योग्योः शेषः, तेनाध्याने पूर्वणापि न
भविष्यति ।

भासनोपसंभाषा । भासनं दीप्तिः । उपसभाषां व्याचष्टे—सान्त्वनेति । आदि-
शब्दाद् ज्ञानादयः । ज्ञान सम्यगवबोधः । यत्न उत्साहः । विमर्तिः नानामर्तिः । उप-
मन्त्रणमुपचञ्चदनम् । स्वसमोहिते प्रवर्तनमित्यर्थः । शास्त्रे वदते इति । भासमानस्तत्र
पदार्थान् वक्तव्यर्थः ।

अत्र भासनं वदने हेतुतया विशेषणम्, यतः शिष्यैः स्तुयमानो भासते । तथा
चोपर्युपरि शास्त्रार्थं प्रतिभासात् सुष्ठु वदनं भवति । 'तेजोभङ्गे न शक्नुयाद् वदितु-

५७८. व्यक्तवाचा समुच्चारणे [१।३।४८]

मनुष्याणां सहोच्चारणे वदेस्तडानौ स्तः । सप्रवदन्ते विप्राः । समुच्चारणे किम् ? वदति विप्रः । व्यक्तवाचां किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

५७९. अनोरकर्मकात् [१।३।४९]

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद् वदतेरकर्मकात् तथा । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम् ? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । पुनर्वदतीत्यर्थः । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा । विमतां च । अनुवदन्ते शिष्याः ।

५८०. विभाषा विप्रलापे [१।३।५०]

नृपां विमत्तिसहोक्तिव्यामिश्रणे वदेः प्राग्वद् वा । विप्रवदन्ते विप्रदन्ति वा वैद्याः ।

मिति । भृत्यानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । पाणिनिर्वदते इति । वदितु सम्यगवबुध्यते इत्यर्थः । क्षेत्रे वदते । क्षेत्रविषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विवदन्ते शिष्याः । विमताः सन्तो निर्वन्ध भाषन्ते इत्यर्थः । परदारानुपवदते इति । ' भद्रे भजस्व मामेव ते दास्यामि' इत्येव रहसि प्रलोभ्य स्वाभिलषिते प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

व्यक्तवाचामिति । व्यक्ताः परिस्फुटवर्णा अर्थाविगतिहेतुका वाग् येषां ते व्यक्तवाचः । ते च यद्यपि शुकसारिकादयोऽपि संभवन्ति, तथापि इह मनुष्या एव गृह्यान्ते प्रसिद्धतरत्वात् । प्रमिद्धिपरिग्रहाथमेव हि व्यक्तवाचा ग्रहणमितरथा हि यदि व्यक्तवाच्येव पठ्यते किमनेन कृत स्यादित्यालोच्य व्याचष्टे मनुष्याणामिति । संभूयोच्चारणं समुच्चारणमित्याह—सहोच्चारण इति ।

अनोरकर्मकात् । व्यक्तवाचामित्येव सिद्धे सहोच्चारणाभावेऽपि यथा स्यादिति पचनम् । अनुवदते कठः कालापस्येति । पनुरथ सादृश्ये कालापस्यति तुल्यार्थे शेषलक्षणा पशो । तेन कानापेन सादृशं कटाऽधीयमाना वदतीत्यर्थः । वदनगादृश्यप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यात् । कर्माऽविवक्षयाऽकर्मकोऽयम् । कठकालापौ शास्त्रावचनौ तदध्वरेतरि पुरुषे वर्तते । प्रकर्मकात् किम् ? परोकमनुवदति । व्यक्तवाग्विषयात् किम् ? अनुवदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे । व्यक्तवाचा समुच्चारणे इति सर्वमनुवर्तते । विरुद्धः परस्परप्रलापो विप्रलापस्तदात्मके समुच्चारणे इति व्याचष्टे—नृणांमत्यादि । विमति

१. तेजोभङ्गनेन इति क० पु० ।

२. तदात्मकमुच्चारणे इति क० पु० ।

५८१. अवादग्रः [१।३।५१]

अवाङ्गिरतेस्तडानौ स्तः । अवगिरते ।

५८२. समः प्रतिज्ञाने [१।३।५२]

समपूर्वाद् गिरतेः पूर्वधत् प्रतिज्ञायाम् । शतं संगिरत ।

५८३. उदश्चरः सकर्मकात् [१।३।५३]

उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकात् तडानौ स्तः । धर्ममुच्चरते । उल्लंघ्य गच्छ-
तीत्यर्थः । सकर्मकान् किम् ? धूम उच्चरति ।

५८४. समस्तृतीयायुक्तात् [१।३।५४]

संपूर्वाच्चरतेः प्राग्धत् तृतीयायोगे । अश्वेन संचरते ।

५८५. - दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे [१।३।५५]

संपूर्वाद् दाणश्चतुर्थ्यर्थे तृतीयायोगे तडानौ स्तः । दास्या संयच्छते

विरुद्धाभिधानम्, सहोक्तेरेककालोच्चारणम् तयोर्व्यामिश्रणमुभयात्मकत्वमिति यावत् ।
प्राप्तविभाषेयम् । विप्रा वदन्तीत्यादि । युगपत् परस्पर विरुद्ध वदन्तीत्यर्थः ।

अवादग्रः । गिरतेरिति । एतच्च ग् निगरणे इति भीवादिकस्येद ग्रहणं न ग्
शब्दे इति क्रेपादिकस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नाम्तीति सूचयति । सूत्रे प्र इति
रूपमात्रानुकरणां द्रष्टव्यम् । अर्थवद्दात्त्रनुकरणे तु विभक्तौ "ऋत इद्धातीः" ७।१।
१००) इतीच्चे किरश्चेतिवद् गिर इति भाव्यम् ।

- समः प्रतिज्ञाने । शतं संगिरते इति । प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

उदश्चरः सकर्मकात् । उत्त्रम्योल्लङ्घ्येत्यर्थः । धूम उच्चरति । उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः ।

समस्तृतीयायुक्तात् । तृतीयेति विभक्तिगृह्यते । युक्तग्रहणं श्रयमाणविभक्तियोग
एव यथा स्यात् । तनोभौ लोकौ संचरसि इति गम्यमानतृतीयायोगे न भवति । नहि
संचरसां विना संभवतीति गम्यतेऽत्रापि तृतीया श्रुतेन तपसा चेति । घातोश्च तृती-
याया योगोऽर्थद्वारको वाच्यत्वेन तदन्तत्वेन वाऽभभवान् ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । दाण् दाने भ्वादिः । दास्या संयच्छते इति । कामितया

१. उदरतीति क० पु० ।

२. गामा तत्रापि तृतीया श्रु पुन न सानेद्योतिघातोदतृतीयेति क० पु० ।

३. व्यंगरचेति क० पु० ।

४. दास्यो इति क० पु० ।

५५३. हनः सिच् [१।२।१४]

हनः परो सिच् कित् स्यात् । किच्वादनुनासिकलोपः । "ह्रस्वादङ्गात्" (८।१।२७) आहत । आहसाताम् ।

५५४. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [२।४।४४]

हन्तेर्वादेशो वा स्यादात्मनेपदे लुङि । आवधिष्ट ।

५५५. यमो गन्धने [१।२।१५]

सूचनार्थाद् यमः सिच् कित् स्यादात्मनेपदेषु । उदायत । अकर्मकाभ्या-
मात्माङ्गकर्मकाभ्यां किम् ? शत्रुमाहन्ति । परशिर आयच्छति ।

५५६. समोगम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यत्तिस्त्रुदिभिः [१।३।२९]

एभ्यः संसृज्येभ्योऽकर्मकेभ्यस्तडानौ स्तः । संगच्छते ।

आघ्नते इति । "गमहन" (६।४.६८) इत्युपघालोपः । "हो हन्तेः" (७।१।५४) । आघ्नत इति । "आत्मनेपदेष्वनत." (७।१।५) इत्यत् । आयच्छते पाणिमिति स्वीयमिति बोध्यम् । आत्मनेपदेनैव द्योतितत्वान्न प्रयुक्तम् ।

हनः सिच् । सौत्रत्वादल्लोपो न इत्यल्लोपो न कृतः । लिङ्सिच्विति वर्तमाने सिज्ग्रहण लुङो निवृत्त्यर्थम् । अत्रापि भ्रूलिति वर्तते, तेन सिचो विशेषणाङ्गनादि-
सिजिति बोध्यम् । तेन आघानिष्टेति चिष्वादिटि न भवति । सति हि किस्वे उपघालोपः स्यात् । 'चिष्वाद्भावविधिस्त्वन्नेपु सावकाशः ।

यमो गन्धने । गन्धनं सूचन परेण प्रच्छाद्यमानस्याविष्करणम् । उदायतेति । परस्यैव प्रकाशयति स्मेत्यर्थः ।

अत्र चोदाङ्भ्यां गन्धनं द्योत्यते इत्युभयोः सह प्रयोगः । "आडो यमहनः" (१।३।२८) इति तड् । अत्राकर्मकत्वात् "समुदाङ्भ्यः" (१।३।७५) इति नास्ति । लुङि चङि सिच्ः कित्वादनुनासिकलोपः । "ह्रस्वादङ्गात्" (८।१।२७) इति सिचो लोपः । परशिर इति परस्य शिरोऽत्र कर्म न तदात्मनोऽङ्गम् ।

समो गम्यच्छिन्याम् इत्येतावत् सूत्रम्, पूच्छ्यादयस्तु वार्तिकोक्ता इह प्रक्षिप्ताः । केष्वित् स्वं गतो । अच्छ गत्यादौ । आदेशस्तु न गृह्यते । अस्तिग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । प्रच्छ शोप्तायाम् । स्वं शब्दोपतापयोः । अ गतो ह्नादिः । अर्गतिप्रापणयोः भ्वादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । श्रु भवणे । विद ज्ञाने । गम्यादिभिः परस्मैपदिभिः साहचर्यान्त लार्थः । सत्तात्रिचारणार्थोस्त्वनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदं सिद्धमित्यग्रहणम् । संगच्छते इति । युज्यते इत्यर्थः ।

१. चिष्वादिष्विष्वादिष्वेपु हायगाता इति नास्ति क० पु० ।

२. सुटोति नास्ति क० पु० ।

३. लोप इत्यारभ्य—सिद्ध्यादिःपतो () रथाङ्गतो नास्ति क० पु० ।

५५७. वा गमा [१।२।१३]

गमः परौ लिङ्सिचौ कितौ वा स्तः आत्मनेपदेषु । “अनुदात्तोपदेश” (६।४।३७) इति मलोपः । समगत । समगस्त । संगसीष्ट । संमंसीष्ट । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । समियते । “सतिशास्त्यति” (३।१।५६) इत्यङ् । समारत । समारेताम् । संशृणुते । संविचे ।

५५८. वेत्तेविभाषा [७।१।७]

वेचः परस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रेते । संविदते । “दृशोर्वाच्यम्” (वा०) संपश्यते । अकर्मकेश्यः किम् ? गङ्गां संगच्छति ।

५५९. निसमुपविभ्यो ह्वः [१।३।३०]

अकर्मकादिति निवृत्तम् । एभ्यो ह्वञः प्राग्भत् । निह्वयते । एवं सम् उप वि । “उपसर्गादस्यव्यूहोर्वा इति वाच्यम्” (वा०) निरस्यात् । निररयते । समूहति । समूहते ।

५६०. उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः [७।४।२३]

उपसर्गात्परस्य ऊहतेरेणो ह्रस्वः स्यात् । यादौ विडति । ङ्ह स्मुह्यात् ।

सकर्मकाणामप्येवमादीनामथन्ति रवृत्ते रकमंडत्वम् ।

समगतेति । मलोपे “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।१७) इति सिचो लोपः । संगसीष्टेति । अनुनासिकलोपः । गतेऽनुस्वारः । संपृच्छते इति । ग्रहज्या” (६।१।१६) इति सप्रसारणम् । समिदते इति । शतः श्लुः । “श्लो” (६।१।१०) इति द्वित्वम् । “अतिपिपत्त्वोश्च” (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येच्चम् । “अभ्यासस्यामवर्णे” (६।४।७८) इतीयङ् समारतति । लुङि च्तेः “सतिशास्त्यति” (३।१।५६) इत्यङ् । “अट्टशोर्ङ्गगुणाः” (७।१।१६) इति गुणाः । आट्ट “आट्टश्च” (१।१।६०) इति वृद्धिः । सट्टशुते इति । “श्रुवः शृच” श्नुः शृभावश्च ।

सविदते इति । “आत्मनेपदेष्वनतः” (२।४।४४) इत्यदादेशः । सपश्यते इति । शपि “पात्राध्मा” (७।३।७८) इति पश्यादेशः । अत्राकर्मकादित्यनुवृत्तेः “रत्तांसीति पराऽपि मंशृणुमहे” इति मुरारिप्रयोगशिवन्त्यः । कर्मव्यतिहारे तङ् । अन्योन्यकुशलप्रश्नसंश्रवणमुच्यते इति दुषटः ।

निसमुपविभ्यो ह्वः । निह्वयते इति । ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च । शप्ययादेशः । “अस्यव्यूहोर्वात् वचव्यम्” (वा०) । अमु चोपरो । ऊह वितर्क । परस्मैपदिनी ।

१. निसमुपविभ्यो इति नास्ति क० पु० ।

५६१. स्पर्धायामाङ्गः [१।३।३१]

आङो हेजः प्राग्वन् स्पर्धायाम् । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायामिति किम् ? गामाह्वयति ।

५६२. गन्धनावक्षेपणसेवनमाहसिक्वप्रतियत्नप्रकथनो-
पयोगेषु कृत्रा [१।३।३२]

हिंसात्मकसूचने भर्त्सनादौ च कृत्रः पूर्ववन् । उत्कुरुते । श्वेनो वर्तिकामप-
कुरुते । परदारान् प्रकुरुते । एधोदकस्थोऽनस्कुरुते । गीताः प्रकुरुते । शतं
प्रकुरुते । धर्मार्थं विनिवृद्ध्वा इत्यर्थः । एषु किम् ? कटं करोति ।

५६३. अधेः प्रसहने [१।३।३३]

अधेः कृजस्तडानौ स्तः शक्तौ । दैत्यानाधि कुरुते विष्णुः ।

स्पर्धायां प्राग्वत् आत्मनेपदमित्यर्थः ।

स्पर्धायामिति विषयसप्तमी । हेतुत्वेन च विषयत्वं न स्वभिधेयसप्तमी । आङ्-
पूर्वस्य ह्येजः शब्दक्रियत्वात् । कृष्ण इत्यादि । स्पर्धया तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः ।
स्पर्धापराभिभवेच्छा ।

गन्धनावक्षेपण । गन्धनं व्याचष्टे—हिंसात्मकसूचने इति । वस्तुतस्तु गन्धं अहने ।
अहं हिंसायाम् इति चौरादिकस्यायं प्रयोग इति भावः । सूचनं पेशुन्धं दोषाविष्कारण
त्वेन सूचितस्य वधवन्धादिका हिंसायुत्रे तस्य तद्धेतुत्वात् सूचनमेव हिंसात्मकमित्युप-
चर्यते । अवक्षेपणं विवृणोति । भर्त्सनं तिरस्कार इत्यर्थः । आदिना सेवनादयो गृह्यन्तः ।
उत्कुरुते इति । 'हिंसापर्यवसायेषोऽपि विष्कारणं करोतीत्यर्थः । अपकुरुते । भर्त्सय-
तीत्यर्थः । विष्णुमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । प्रकुरुते । परदारेषु सहसा अविमृश
प्रवर्तते इत्यर्थः । उपकुरुते इति) गुणग्रहणं करोतीत्यर्थः । 'कृत्रः प्रतियत्ने'
इति कर्मणि षष्ठो । गायाः प्रकुरुते इति । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगमुदाहृति
शतं प्रकुरुते इति । शब्दार्थं व्याचष्टे—धर्मार्थमित्यादि । एषु किम् ? कटं करोति ।

अधेः प्रसहने । प्रकर्षेण सहनं क्षमाप्रसहनं प्रकर्षश्च पराजेतुं समर्थस्यैव क्षमया
सदभावः । एतच्च शनर्थातिशयात्तमित्याशयेनाह—शक्ताविति । दैत्यानाधिकुरुते
इति । दैत्यान् पराजेतुं शक्नोऽपि न तान् पराजयते इत्यर्थः । तथा च भारविः—
"भवाद्दुःशाश्चेदधिकुर्वन्ते परान्" इति । क्षमया न पराजयन्त इत्यर्थः । ये तु प्रसहन-
मभिभव इति व्याचक्षते, तेषां "निराधया हन्तं हता मनस्विता" इति न गंगच्छते ।

१. हिंसापर्यवसायेषोऽपि विष्कारणं—उपकुरुते इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. कटमिति नास्ति क० पु० ।

५६४. वेः शब्दकर्मणः [१।३।३४]

शब्दः कर्म कारकं यस्य तस्माद्विपूर्वात् कृञः प्राग्भूत् । स्वरान् विकुरुते ।

५६५. अकर्मकाच्च [१।३।३५]

वेः कृञोऽकर्मकात्तथा । वायुविकुरुते । शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किम् ? चित्तं विकरोति कामः ।

५६६. सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृति-

विगणनव्ययेषु नियः [१।३।३६]

पूजनोत्क्षेपणादीं णीञस्तञ्जनास्तः । शास्त्रे नयते । दण्डमुद्रयते । पुत्रमुपनयते । पदार्यानि नयते । भृत्यमुपनयते । करं विनयते । शतं विनयते ।

वेः शब्दकर्मणः । कर्मह कारकग्रहणम् कृ त्रिमत्वान्न क्रिया । विपूर्वस्य करोतेः शब्दनक्रियायां वृत्त्यसम्भवात् कर्मग्रहणं चात्रानर्थक्यम्, वेः शब्दे इत्येव शब्दनक्रिया-लाभात् इत्यालोच्याह-शब्दकर्मकारक यस्येति । स्वरान् विकुरुते इति । उच्चारयतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च । वायुविकुरुते इति । शोभन वातीत्यर्थः । सूत्रद्वयोक्तोपाधी तन्त्रे-णोत्तरयिष्यन्नाक्षिर्पति—शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किमिति । चित्तं विकरोति कामः इति । चित्तस्य कर्तृत्व'भ्रमनिरासार्थं काम इत्युपात्तम् । चित्तमिह कर्मास्ति इति नायमकर्मकः, न वा शब्दकर्मक इति न पूर्वरं न वाऽनेन तद् भवति ।

नन्वकर्मकाच्चेति नारम्भणोपयम् । पूर्वत्र वेरिति योगविभागः करिष्यते । तेना-कर्मकार्दपि भविष्यति ।

न चैवमतिप्रसङ्गः । शब्दकर्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात् सकर्मकाच्चेत् शब्द-कर्मण एवेति । मैवम् । विपरोतोऽपि नियमः सभाव्येत् शब्दे यदि भवति कर्मण्येवेति ततश्च चित्तं विकरोतीत्यत्रापि स्यात् ।

सम्माननोत्सञ्जन । आचार्यकरणोदीनि स्पष्टत्वाद्दुपेक्ष्याद्ये द्वे व्याचष्टे—पूजनोत्ते-परणादाविति । सति सप्तमी चैव स्वभावात् सतो विशेषणत्व गमयति । विशेषण च यथासम्भव वि द्विद्वारव्यस्य किञ्चित्तु धातोः । तेन सम्माननाचार्यकरणभृतिषु नयत्यर्थ-

१. वेः शब्दे इति नास्ति क० पु० ।

२. कर्तृत्व व निरासार्थमिति क० पु० ।

३. तेन वा इति क० पु० ।

४. करण भृतिषु न धनार्थविशेषणेषु सत्सु सञ्जनानेति क० पु० ।

५६७. कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि [१।३।३७]

गीजः कर्तृस्थेऽमूर्ते कर्मणि कारके पूर्ववत् । क्रोधं विनयते । कर्तृस्थे किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्ते किम् ? गृहं विनयति ।

विशेषणेषु सत्सु उत्सृज्यन्त नविगणनव्ययेषु वाच्यतया नयति विशेषणेषु मत्सु 'नीज-स्तडानावित्यर्थः सपद्यते । आदिपदाद् आचार्यकरणमाच.रंत्वसम्पत्तिः । अभूत-तद्भावेऽपि चिद्विकल्पितत्वान्न कृतः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । भृतिर्वेतनम् । 'विगण-नमृणादेः शोधनम् । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शास्त्रे नयते इति । शास्त्रार्थान् पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरोकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयतोत्यर्थः । युक्तिभिः स्थिरोकरणमेव पदार्थानां पूजनम् ।

अन्ये त्वाहुः—पदार्थानामचेतनत्वान्नेयं पूजा मुख्या, किं त्वभिलषिताथं सम्पादने न शिष्याणामेव पूजेति व्याख्येयमिति ।

दण्डमुन्नयते इति । उत्तिपतोत्यर्थः । पुत्रमुपनयते इति । पुत्रमोदृशेन विधि-नात्मसमीपं प्रापयतीति येनोपनयनेनाचार्यं सद्यते इत्यर्थः ।

पदार्थान्नयते इति । पदार्थलक्षणं प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृत्यमुपनयते इति वेतनेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । करं विनयते इति । राजदेयं भागं शोधयति निर्यात-यतात्यर्थः । शतं विनयते इति । धर्माथं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।

इह तु "विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्" इत्याचार्यकरणस्याविर्वाचितत्वात्तडोऽभाव इत्याहुः ।

कर्मस्थनयतेरात्मनेपदविधानात् सन्निधानात्तत्कर्त्तव्यं गृह्यते इत्याह ।

कर्तृस्थे च । इह शरीरस्यैव चैतन्यविशिष्टस्य कर्तृत्व लौकिकाः प्रतियान्ति, न तद्भ्यातिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य । न च शरीरमेव शरीरस्थं सभवतीति शरीरशब्देन तदवयवो गृह्यते । तेनाशरीरस्यावयवान्वस्मिन्नित्युक्तं भवति । तच्च कर्तृत्वमवयवभिन्नं क्रोधादि तद् प्रयादमूर्तेमेव पर्यवस्यतीत्याशयेनाह—अमूर्तेति । क्रियायां अमूर्तत्वाव्यभिचारात् कर्महं कारकं गृह्यते इत्याह—कर्मणि कारके पूर्ववत् तडानो स्त इत्यर्थः । क्रोधं विनयते स्वस्येत्यर्थः । विनयनमपगमनम् । यथेवं शोधाप-नयनफलस्य चित्तप्रसादादेः कर्तृगत्वात् "स्वरितत्रितः" (१।३।३७२) इत्येव सिद्धमात्मने-पदम् किमनेन ? सत्यम् । नियमाथंमेतत् । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे एवेति । किं नियमे

१. नीजन्तत्रादादित्यर्थं इति क० पु० ।

२. विगणमृणादेरिति क० पु० ।

३. निपोतयत्यर्थं इति क० पु० ।

५६८. वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः [१।३।३८]

क्रमस्तडानौ स्तः । अप्रतिबन्धात्साहस्फीततासु । ऋचि क्रमते बुद्धिः ।
धर्माय क्रमते । सतां श्रोः क्रमते ।

५६९. उपपराभ्याम् [१।६।३९]

वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्रमस्तडानौ स्तो नोपसर्गात् । उपक्रमते । परा-
क्रमते । आभ्यां किम् ? प्रक्रामति । वृत्त्यादौ किम् ? उपक्रामति ।

५७०. आङ उद्गमने [१।३।४०]

आङः क्रमः प्राग्बहुद्गमनेऽर्थे । आक्रमतेऽर्कः । “ज्यातिरुद्गयन इति
वाच्यम्” । नेह आक्रामति धूमः । उद्गमने किम् ? समाक्रामत्यर्कः ।

प्रयोजनमित्यान्तिपति-प्रभूतं किमिति । गडु विनयति इति । एतच्चापनयने वर्तमाना-
देशात्प्रनेपदं वि गीयते, नार्थान्तरे । तेनेह न । “विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोध-
रया विगीयव ” इति । इह हि कगत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वा वर्तनेऽनेकार्थत्वाद्वातूनाम् ।

वृत्तिसर्गः । अप्रबन्धेति वृत्तिशब्दार्थमाह—उत्साहेति सर्गशब्दार्थम् । सृजि-
रनेकार्थत्वादुत्साहार्थः । “मृश्वेद् ब्राह्मणवधे” । “येनेन्द्रलाकावजयाय सृष्टः” इत्यादौ
दर्शनात् । तायनं व्याप्रे—स्फीततेति । तायु सन्तानपालनयोरित्यस्य ल्युटि रूपम् ।

उपपराभ्याम् । वृत्त्यादिष्वित्यनुवर्तते । तत्र पूर्वेष्वेव सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
सोऽसर्गादक्रमेत्वेत्, भक्त्युपपराभ्यामेवेत्याह—प्राभ्यामेवेत्यादि । व्यवच्छेद्यमाह—
नान्योपमर्गादिति ।

संक्रामतीति । “क्रमःपरस्मैपदेषु” (७।३।७६) इति दीर्घः ।

प्राङ् उद्गमने । आक्रमते इति । उदयते इत्यर्थः । ज्योतिर्ग्रहणनक्षत्रादिः ।
प्राक्रामति धूमः इति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । खमुत्क्रामत्यर्कः इति । व्याप्नोतीत्यर्थः ।

इह “नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमान्” इत्यत्रापि व्याप्तिरेव विवच्यते, नोद्ग-
मनमिति तदभावः ।

१. विहित श्लेषजया विजिगीयव इति क० पु० ।

२. अप्रतिबन्धे वृत्ति इति क० पु० ।

३. रित्यल्युटि इति क० पु० ।

४. प्राक्रामतीति क० पु० ।

५. चमोक्रामत्यर्क इति क० पु० ।

५७१. वेः पादविहरणे [१।३।४१]

वेः क्रमः प्राग्भन्तु पादविहरणेऽर्थे । साधु विक्रमते वाजी । पादिति किम् ? वाजिना विक्रामति ।

५७२. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् [१।३।४२]

आभ्यां तुल्यार्थाभ्यां क्रमस्तडानौ स्तः, क्रियारम्भ एवानयोस्तुल्यार्थता । भोक्तुं प्रक्रमते । उपक्रमते ।

५७३. अनुपसर्गाद्वा १।३।४३]

क्रमते । क्रामति ।

५७४. अपह्नवे जः [१।३।४४]

ज्ञानातेस्तडानौ स्तोऽपलापेऽर्थे । शतमपजानीति ।

वेः पादविहरणे । विहरणे वित्तेपणं यद्यपि क्रमु पादवित्तेः इति पठ्यते तथाप्यनेकार्थत्वाद्वातूनामेतदुक्तं विशेषणम् । साधु विक्रमते वाजीति । अत्रवादीनां गतिविशेषो विक्रमणम् उच्यते । वाजिना विश्रामतीति । विहरतीत्यर्थे ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । 'समर्थं. पदविधि.' (२।१।१) इतिवन्नेह समर्थत्वं परस्परसंबन्धार्थत्व धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्येण परस्परसंबन्धार्थत्वस्याभावात् । घातुना चोपसर्गसंबन्धो व्यभिचारोत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—तुल्यार्थाभ्यामिति । एतेन समोऽर्थो ययोस्तौ समर्थौ । शकन्व्यादित्वात् परह्वणम् । समशब्द एव च तुल्यार्थेऽप्यवर्तते इति दर्शयति ।

ननु प्रकर्षादौ उपश्च सामीप्यादौ प्रसिद्धं, अत्यन्तविनक्षणी एवानयोऽर्थो, तत्कथं तुल्यार्थतेत्याशङ्क्याह—क्रियारम्भ एवेत्यादि । क्रियाया अारम्भः प्राद्य उपक्रमः आदिक्रमेति यावत् ।

अनुपसर्गादिति । उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वाद् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषयमेवेति न तत्रायं विकल्पः । तेन यत्र वृत्त्यादयो न सन्ति तत्रैवमप्राप्तविभाषा साद्यते । तेनानेन मुक्ते श्रामतीत्यत्र वृत्त्यादिनात्मनेपदं कस्मात् भवतीति न नोदनीयम् ।

अपह्नवे जः । शतमपजानीते इति । सोपसर्ग एवायमपलापे वर्तते । तेनास्मात् कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले विधास्यमानम् "अनुपसर्गाद् जः" इतिह न प्रवर्तते । अह्नवे किम् ? नाभिजानाति ।

१. संशब्द एवेति क० पु० ।

२. वृत्त्यादित्वात्मनेपदमिति क० पु० ।

३. वृत्त्यादयो इति क० पु० ।

४. एतेऽप्युद्धृतिरिति क० पु० ।

५७५. अकर्मकाच्च [१।३।४५]

अकर्मकाज्जानातेस्तथा । सर्पिपो जानीते । सर्पिपोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

५७६. संप्रतिभ्यामनाध्याने १।३।६४]

आभ्यां ज्ञः प्राग्वत् अनौत्कण्ठये । संजानीते । औत्कण्ठये तु पितुः संजानाति ।

५७७. भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नवित्युपमन्त्रणेषु
वदः [१।३।४७]

भासनसान्त्वनादिषु वृद्धतेस्तडानौ स्वः । शास्त्रे वदते । श्रुत्यानुप-
वदते । पाणिनिर्वदते । क्षेत्र वदते । विवदन्ते शिष्याः । परदारानुपवदते ।

अकर्मकाच्च । अकर्माभिप्रायार्थमिदम् । कर्माभिप्रायेऽपि मोपसर्गार्थं च । श्रोपध-
स्यानुजानीते । श्रोपधन्तानुजिज्ञासते इति । कथं पुनरयमकर्मको यावता सर्पिः कर्म-
त्यर्थान्तरमाह—मर्षिपा प्रवर्तते इत्यर्थं इति । सर्पिरत्र करणं न कर्म । तथा च
“ज्ञोर्जवदर्थस्य करणे” (२।३।५१) इति पृष्ठी विहितेति भावः ।

अत्रमंकात् किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । कथम् ‘जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा
स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया’ इति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् । सत्यम् । “अनुपसर्गाद् ज्ञः” इति
कर्माभिप्राये तड् ।

संप्रतिभ्यामिति । संजानीते इति । अवेक्षते इत्यर्थः । प्रतिजानीते । अङ्गी-
करोतीत्यर्थः । पितुः सजानाति । उत्कण्ठ पूर्व स्मरतात्यर्थः । ‘अधिगर्थदयेशा
कर्मणि’ (२।३।५२) इति कर्मणि पृष्ठी । ‘नन्वत्र शेषे इति वर्तते, तेनात्र कर्मण-
शेषत्वेन विवाचितत्वात् “अकर्मकाच्च” (१।३।४५) इति पूर्वैणात्मनेपदेन भवितव्यम् ।
मंत्रम्, अनाध्यान इति विभज्यते । स चोभयोर्योगयोः शेषः, तेनाध्याने पूर्वैणापि न
भवितव्यति ।

भासनोपसंभाषा । भासन दीप्तिः । उपसभाषां ध्याचष्टे—सान्त्वनेति । आदि-
शब्दाद् ज्ञानादयः । ज्ञान सम्यगवबोधः । यत्न उत्साहः । विमतिः नानामतिः । उप-
मन्त्रणमुपचञ्चन्दनम् । स्वसमोहिते प्रवर्तनमित्यर्थः । शास्त्रे वदते इति । भासमानस्तत्र
पदार्थान् वक्तव्यर्थः ।

अत्र भासनं वदने हेतुतया विशेषणम् । यतः शिष्यैः स्तूयमानो भासते । तथा
चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात् सुप्तु वदनं भवति । ‘तेजोभङ्गे न शक्नुयाद् वदितु-

५७८. व्यक्तवाचा समुच्चारणे [१।३।४८]

मनुष्याणां सहोच्चारणे वदेरतडानौ स्तः । सप्रवदन्ते विप्राः । समुच्चारणे किम् ? वदति विप्रः । व्यक्तवाचां किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

५७९. अनोरकर्मकात् [१।३।४९]

व्यक्तवाग्बिषयादनुपूर्वाद् वदतेरकर्मकात् तथा । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम् ? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । पुनर्वदतीत्यर्थः । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा । विमतां च । अनुवदन्ते शिष्याः ।

५८०. विभाषा विप्रलापे [१।३।५०]

नृपां विमतिसहोक्तिव्यामिश्रणे वदेः प्राग्वद् वा । विप्रवदन्ते विप्रदन्ति वा वैद्याः ।

मिति । भृत्यानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । पाणिनिवदते इति । वदितु मन्मगदबुध्यते इत्यर्थः । क्षेत्रे वदते । क्षेत्रविषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विवदन्ते शिष्याः । विमताः सन्तो निबन्ध भाषन्ते इत्यर्थः । परदारानुपवदते इति । 'भद्रे भद्रस्व मामेवं ते दास्यामि' इत्येव रहसि प्रलोभ्य स्वाभिनिमित्ते प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

व्यक्तवाचामिति । व्यक्ताः परिस्फुटवर्णा र्थविगतिहेतुका वाग् देपां ते व्यक्तवाचः । ते च यद्यपि शुक्रमारिकादयोऽपि संभवन्ति, तथापि इह मनुष्या एव गृह्यन्ते प्रतिद्धतरत्वात् । प्रनिद्धिपरिग्रहार्थमेव हि व्यक्तवाचा प्रहरणमितरथा हि यदि व्यक्तवाच्येव पठ्यते किमनेन कृत स्यादितरानोच्य व्याचष्टे मनुष्याणामिति । संभूयोच्चारणं समुच्चारणमित्याह—सहोच्चारण इति ।

अनोरकर्मकात् । व्यक्तवाचामित्येव सिद्धे सहोच्चारणभावोऽपि यथा स्यादिति यच्चतम् । प्रनुवदते कठः कालापस्येति । प्रनुरथ सादृश्ये कालापस्येति तुल्याप्यं शेषलक्षणं पशोः । तेन कालापेन सादृश्यं कठोऽशोषमानो वदतेत्यर्थः । वदननादृश्यप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यात् । कर्मार्थवैवक्ष्याऽकर्मकोऽयम् । कठजानापी शाखावचनौ तदध्वेतारि पुरये वर्तते । प्रकर्मकात् किम् ? परोक्षमनुवदति । व्यक्तवाग्बिषयान् किम् ? अनुवदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे । व्यक्तवाचां समुच्चारणे इति सर्वमनुवर्तते । विरुद्धः परस्परप्रलापो विप्रलापस्तदात्मके' समुच्चारणे इति व्याचष्टे—नृणामित्यादि । विमति

१. क्षेत्रोभङ्गनेन इति क० पु० ।

२. तत्रात्मकमुच्चारणे इति क० पु० ।

५८१. अवादग्रः [१।३।५१]

अवाङ्गिरतेस्तडानौ स्तः । अवगिरते ।

५८२. समः प्रतिज्ञाने [१।३।५२]

समपूर्वाद् गिरतेः पूर्ववत् प्रतिज्ञायाम् । शर्त संगिरत ।

५८३. उदश्चर। सकर्मकात् [१।३।५३]

उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकात् तडानौ स्तः । धर्ममुच्चरते । उल्लेख्य गच्छ-
तीत्यर्थः । सकर्मकान् किम् ? धूम उच्चरति ।

५८४. समस्तृतीयायुक्तात् [१।३।५४]

संपूर्वाच्चरतेः प्राग्वत् तृतीयायोगे । अश्वेन संचरते ।

५८५. दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे [१।३।५५]

संपूर्वाद् दाणश्चतुर्थ्यर्थे तृतीयायोगे तडानौ स्तः । दास्या संयच्छते

विरुद्धाभिवानसु, सहोक्तेरेककालोच्चारणम् तयोर्व्यामिश्रणम् भयात्मकत्वमिति यावत् ।
प्रासविभाषेयम् । विप्रा वदन्तीत्यादि । धुगपत् परस्पर विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ।

अवादग्र । गिरतेरिति । एतच्च गृ निगरणौ इति भौवादिकस्येद ग्रहणं न गृ
शब्दे इति क्रियादिकस्य । तस्य ह्रावपूर्वस्य प्रयोग एव नास्तीति सूचयति । सूत्रे प्र इति
रूपमात्रानुकरणं द्रष्टव्यम् । अर्थवद्वात्वनुकरणौ तु विभक्तौ "ऋत इडातोः" ७।१।
१००) इतीत्वे किरश्चेतिवद् गिर इति भाव्यम् ।

- समः प्रतिज्ञाने । शर्तं संगिरते इति । प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

उदश्चर सकर्मकात् । उत्स्योल्लेख्येत्यर्थः । धूम उच्चरति^१ । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः ।

समस्तृतीयायुक्तात् । तृतीयेति विभक्तिगृह्यते । युक्तग्रहण श्रयमाणविभक्तियोग
एव यथा स्यात् । ततोभौ लोकी संचरसि इति गम्यमान्तृतीयायोगे न भवति । नहि
संचरणां विना संभवतीति गम्यतेऽत्रापि^२ तृतीया श्रुतेन तपसा चेति । धातोश्च तृती-
यायोगोऽर्थद्वारको वाच्यत्वेन तदन्तत्वेन वाऽसभवान् ।

दाणश्च^३ सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । दाण् दाने भ्वादिः । दास्या^४ संयच्छते इति । कामितदा

१. उदरतीति क० पु० ।

२. गाया तत्रापि तृतीया श्रु पुन न सानेवोतिधातोस्तृतीयेति क० पु० ।

३. व्यंगश्चेति क० पु० ।

४. दास्यो इति क० पु० ।

कामो । सम इति पठन्तत्वात् श्रेण व्यवधानेऽपि । दास्या संप्रयच्छते ।
चतुर्थ्यर्थे किम् ? दास्या संप्रयच्छति भिक्षां भिक्षवे ।

५८६. उपाद् यमः स्वकरणे [१।३।५६]

उपपूर्वाद् यमः विवाहेऽर्थे तडानौ स्तः । भार्यामुपयच्छते ।

५८७. विभापोपयमने [१।२।१६]

विवाहार्थाद् यमः सिज्वा कित् स्यादात्मनेपदेषु । रामः सीतामुपायत,
उपायंस्त वा ।

दास्ये^१ ददातीत्यर्थः । 'पाद्माध्या' (७।३।७८) इति पच्छद्विशः । अशिष्टव्यवहारे
चतुर्थ्यर्थे तृतीया^२ । अशिष्टव्यवहारतां दर्शयितुं कामोक्तम् । यो दास्या सह भुञ्जानस्तया
दत्त स्वयं भुङ्क्ते स्वयं च तस्यै ददाति तद्विषयोऽयं प्रयोग इत्य हु^३ ।

ननु नम इति पञ्चम्या "तस्मादित्युत्तरस्य" (१।१।६७) इत्यव्यवहितस्यैव दाणः
स्यात्, न तु व्यवधाने संप्रयच्छते इत्यादौ, अत आह—सम इति न पञ्चमी, विन्नु
विशेषणपद्योयमित्यर्थः ।

एव च पूर्वमूत्रेऽप्यश्वेन समुदाचरते^४ इत्यादावपि भवितव्यमेव ।

उपाद् यमः स्वकरणे । अस्वस्य स्वस्य करणे 'स्वकरणमिह विवक्षितम् । विक-
ल्पितत्वात् च्चेरभावः^५ ।

स्वकरणमिह सामान्योक्तमपि^६ प्रसिद्धिवशाद् विशेषे वतंते इति जयादित्य-
मतमनुसृत्य व्याचष्टे—विवाहेऽर्थे इति । विवाहः पाणिग्रहणम्, कन्यासंस्काररूपः ।
भार्यामुपयच्छते इति । पाणिग्रहणविधिना स्वीकरोतीत्यर्थः ।

भाष्ये त्वश्वस्य^७ सतः स्वत्वापादनमात्रं स्वीकरणमित्युक्तम् । इह कस्मान्न
भवति स्व शतकान्तमुरयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोतिभ विनवगमेव तदेति ।
स्वकरणमित्यस्य^८ तु व्यावर्त्ये^९ यत्र स्वस्यैव सती रूपान्तरेण करणं तत् ।

१. समुदाचरति इति क० पु० ।

२. धरण स्थावरणमिहेति क० पु० ।

३. छेरभाव इति क० पु० ।

४. सामान्यो इति क० पु० ।

५. अ यमेति क० पु० ।

६. स्वगुणद्वयस्येति क० पु० ।

५८८. ज्ञाश्रुस्मृदृशा सनः [१।३।५७]

एभ्यः सन्नन्तेभ्यस्तडानौ स्तः । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्पते ।
दिदृक्षते ।

५८९. नानोर्ज्ञः [१।३।५८]

अनुपूर्वाद् ज्ञः सन्नन्तात् तडानौ न स्तः । अनुजिज्ञाति पुत्रम् ।

एव च विवाह इत्युपलक्षणम् तथा च भट्टिप्रयागः “उपायस्त महास्त्राणि ।
उपायंसत नासवम्” । “शस्त्राययुपायसत जित्वराणि” इति । उपायतेति । लुङि सिचः
कृत्वात् । “अनुदात्तोपदेश” (६।४।३७) इति मलापे “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।२७) इति
सिचो लोपः । उपायंस्तेति । अकिस्त्वपत्ते मस्यानुस्वारः ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । ज्ञा अवबोधने । श्रु श्रवणे । स्मृ चिन्तायाम् । दृशिर् प्रेक्षणे ।
तत्र जानातेरपह्ववे ज्ञ इत्यादित्रिसूत्र्या विहितमात्मनेपदम् । “शृणोतेः सम्भृच्छ्रियाम्”
(१।३।२६) इति दृशेरचोपसंख्यानाम् । एषां सन्नन्तानां “पूर्ववत्सनः” (१।३।६२)
इत्येव सिद्धम् ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतेन्तु सर्वथाऽप्राप्त विधीयते । जिज्ञासते
इति । “सन्त्यङोः” (६।१।१६) इति द्वित्वं “सन्त्यतः” ७।४।७६ इतीत्त्वम् । हलादिः
शोषादि । शुश्रूषते इति । “एकाचः” (७।२।१०) इतीङ् निषेधः । “इको ऋन्” (१।२।९)
इति कित्वात्मने गुणः । “अजभन” (६।४।१६) इति दीर्घः ।

यत्तु प्राचीकं श्युकः कित्त्वेन “श्युकः किति” (७।२।११) इतीङ् निषेधः
इति, तदस्तु, येषां प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तदर्थमित्युक्तत्वात् । अथापि प्रत्यया-
श्रयः निषेधः क्रियते, तर्हि “सनि ग्रहगुहोश्च” (७।२।१२) इत्यनेनास्तु न त्वनेन ।
किं कारणम् ? भ्रूनादेः सनः कित्त्वं न चन्तरेणोऽप्रतिषेधं सन् भ्रूनादिर्भवतीति ।
सुस्मूर्पते इति पूर्ववन् । “अजभनगम” (६।४।१६) इति दीर्घे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य”
(७।१।१०२) इत्युरवे “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । विदृचते इति । “हलन्ताच्च”
(१।२।१०) इति कित्त्वम् । “अश्चअस्ज” (८।२।३६) इति षः । “षटोः कः सि”
(८।२।४१) इति पत्वम्, चत्वम् ।

नानोर्ज्ञः । पूर्वेण प्राप्त निषेधते । पूर्वा च प्राप्तिः सकर्मकविषया । अकर्मकेभ्य-
स्तु “अकर्मकाच्च” (१।३।४५) इत्येव तडा विहितत्वात् “पूर्ववत्सनः” (१।३।६२)
इत्येव सिद्धेः । अत एव पुत्रमित्युदाहरणे कर्मापदर्शात् । तेनाकर्मकात् “पूर्ववत्सनः”
(१।३।६२) इत्यात्मनेपदं भवत्येव । औपदेश्यानुजिज्ञासते । औपदेशेन प्रवर्तितु मिच्छ-
तोत्यर्थः ।

१. श्युकः कित्त्वोच्चारण—क्रियेतेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. तस्याने ष्युकः क्रियेत इति क० पु० ।

३. सन् इति नास्ति क० पु० ।

४. अकर्मकत्वमिति क० पु० ।

५६०. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः [१।३।५६]

आभ्यां श्रुणोतेः सन्नन्तात् ताडानौ न स्तः । प्रतिशुश्रूपति । आशुश्रूपति ।
इह सर्वत्रोपसर्गग्रहणात् कर्मप्रवचनीयादौ न । द्विजं प्रतिशुश्रूपते ।

५६१. प्रोपाभ्यां युजेयज्ञपालेषु [१।३।६४]

आभ्यां परादयज्ञपात्रविषयाद् युजेस्तडान स्तः । प्रयुङ्क्ते । उप-
युङ्क्ते । “स्वराद्यन्तोपसृष्टाद् वाच्यम्” (वा०) उद्युङ्क्ते । विपुङ्क्ते ।
यज्ञपात्रेषु । प्रयुनक्ति ।

५९२. समः क्षणुवः [१।३।६५]

संक्षुते शस्त्रम् ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । सन्निमिता प्राप्तिः प्रतिविध्यते । सर्वत्रोपसर्गग्रहणादिति ।
इह परस्परसाहचर्यादन्यत्र पृथो निर्देशेषु तैर्वातोविशेषणादिति भावः । द्विजं प्रतोति ।
द्विजं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः । ‘लक्ष्मणेत्यंभूत’ (१।४।६४) प्रति. कर्मप्रवचनीयः ।

प्रोपाभ्यामिति । युजेरितीकारो विदधितः नागन्तुक इति युजिरयोगे इत्यस्यैव
ग्रहणं न युजसमाधावित्यस्य देवादिकस्य । तस्याःनुदात्तेत्वादेव सिद्धश्चेत्यालाच्याह-
युजिर् योगे इति । स्वरितेत् अयम् । अकर्त्रभिप्रायार्थं आरम्भः । कर्त्रभिप्राये तु सिद्ध-
मेव “प्रजामु वृत्ति यमयुङ्क्त वेदितुम्” इति प्रयुङ्क्ते इति । रुधादिभ्यः षनम्” ३।-
७८) । “षनक्षोरल्लोपः” (६।४।११) । “चोः कु” (८।२।३०) चत्वंम् । अनुस्वार-
परसवर्णौ । स्वराद्यन्तोत्यादि । स्वरः अच् आदिः, अन्तो वाऽयवो यस्य स स्वराद्यन्तः
तेनोपसर्गेण सन्नन्तः । स्वराद्यन्तोःसृष्टः सम् निस् दुस्। एते व्यावर्त्यन्ते । प्रयुनकोति ।
द्वन्द्वान्यसि यज्ञपात्रावि । प्रयुनक्ति धीर इति । वाक्याद् यज्ञपात्रविषयताऽवगम्यते ।

समः क्षणुवः—सविसर्गपाठः “शपरे विसर्जनीयः” (८।३।१५) इति वचनात् ।
संक्षुते शस्त्रमिति । क्षणु तेजने । “समो गम्यच्छिद्यभ्याम्” (१।३।२६) इत्यत्रेवायं किं
न पठ्यते ? एवं हि सम इति द्विः कर्तव्यं न स्यात् । सत्यम् । तथाकर्मकादिति वर्तते ।
सकर्मकश्चायम् । एतदेव स्फोटयितुं शस्त्रमिति कर्म प्रयुक्तमिति ।

१. भस्येति नास्ति क० पु० ।

२. व्यावर्त्यन्ते इति क० पु० ।

३. यत्राणांति क० पु० ।

४. यावर्गमिति क० पु० ।

५९३. भुजोऽनवने [१।३।६६]

भुजस्तडानौ स्तः न तु पालनेऽर्थे । ओदनं भुङ्क्ते । पालने तु पृथिवीं
भुनक्ति ।

५९४. णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् सकर्ताऽनाध्याने [१।३।६७]

एयन्तात् तडानौ स्तः यत् कर्म स एव एयन्तस्य कर्ता चेत्,
न त्वाध्याने । पश्यन्ति भवं भक्ताः । दर्शयते भवो भक्तान् स्वयमेव ।

इह कर्तृस्था क्रिया । तेन “कर्मवत् कर्मणा” (३।१।८७) इति कर्मवत्त्वा-
भावाद् आत्मनेपदमप्राप्तं विधीयते ।

अणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तेति किम् ? दर्शयति भवं भक्तान् भक्तिः ।
औत्क्रय्यथे तु—स्मरयति भक्तान् हरिः ।

भुजोऽनवने । भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादेर्ग्रहणम् । अवनप्रतिषेधात् ।
संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिवगतिहेतुत्वात् । यथा सवत्सा धेनुरानोयता-
मित्युक्ते गौः धेनुः प्रतीयते साकशोरेति वडवा । वमवत्सा—अकिशोरेत्यप्युक्ते संभवद्
वत्सादिमंत्रिन्नो सैवावगम्यते । एव यस्य भुजोऽनवने वृत्तिर्दृष्टा स एव गृह्येत ।
तेन भुजो कौटिल्ये इति तुदादेरग्रहणम् । विभुजति प्राणमिति । ओदनं भुङ्क्ते इति ।
अभ्यवहृतीत्यर्थः । कथं “बुभुजे पृथिवीमेव केवलम्” । “दिवं मरुत्वानिव भोदयसे
महीम्” इति च पालने प्रतिषेधात् । सत्यम् । भुजो भक्तौ इति वाच्येऽनवनमुपभोग-
वृत्तार्थेन यथा स्याद् भुजेः पालनाभ्यवहाराविवोपभोग आत्मसात्करणं चार्थः । एवं च
“वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते” इत्युपपन्नम् । आत्मसात्करणं ह्यत्रार्थः ।

एोरणाविति । “एिचश्च” () इति कर्त्रभिप्राये सिद्धमात्मनेपदम-
कर्त्रभिप्रायार्थाऽप्यमारम्भः । कर्त्रभिप्रायेऽपि “विभापोपपदेन प्रतीयमाने” ()
इति विकल्पवाक्यार्थं च । अत्रेदमाकरे स्थितं च स्वार्थं तानि वाक्यानि इति भाष्यम् ।
पञ्चेति हृदतः । तत्र ऐरित्येक वाक्यम् । तदेतद् व्याख्यानं एयन्तात्तडानौ स्तः इति ।
ऐरित्युक्तेनेह आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो ऽस्ती साध्वारोहताति ।

यद्यप्यणो कर्मत्वानुवादेन प्राधान्याश्रयणावेव भविष्यति, तथाप्युत्तरार्थं ऐरि-
त्यवश्यं वक्तव्यं तदिहापि स्पष्टार्थं भवति । अणौ यत्कर्मत्यादि द्वितीयं वाक्यम् ।

१. संसर्गविधिरयोगस्यापि विशेषास्त्रति इति क० पु० ।

२. -संभवद्वत्सावि संबन्धो इति क० पु० ।

अत्र यत्तदो नित्यसंबन्धाद् यच्छब्देन^१ तच्छब्दः शान्तिष्यते, धर्मान्तरस्यापि निर्देशाद्द्वेष्यतयाऽपि श्रुतं कर्मत्वमेव विधीयते । तच्च एष्यन्तावस्थायामेव । कुतः ? एणिरिति सन्निधानात् । अणौ कर्मत्वनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यासंभवाच्च । ततश्चाणौ यत्कर्मत्येतावत् एवाणौ यत्कर्म एणौ चेत् तत् कर्मत्वयो भवति ।

अनेन च कर्मान्तरनिवृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो एणौ कर्मवद्भावः प्रतिपाद्यते । सकर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् । एकस्य युगपदेकस्यां क्रियायां कमकर्तृत्वयोरुभयोरसंभवात् । तदेतद् व्याचष्टे—अणौ यत्कर्मत्वयंशेन । अत्र एणौ चेत् तदेव कर्मेति शेष । तेनेह न संभवति^२ । आरोह्यमाणो हस्ती ह्यलमारोह्यति मनुष्यान् इति ।

अत्र मनुष्यानि कर्मान्तरमप्यस्ति । एणौ चेदिति तृतीय वाक्यम् । अत्राणौ यदित्यनुवर्तते । (अणौ^३ यत्प्रतिपाद्यं वस्तु तदेव चेणौ प्रातिपाद्यमित्यर्थः । किमस्य प्रयोजनम् ? प्रयोज्यप्रयोजकभाववल्लणोऽपि क्रियाभेदे मा भूत् । एण्चक्रुत्युपात्ताया मेकक्रियायां यथा स्यात्तेनेह न भवति । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः । तानारोह्यति हस्तीति सकर्तेति चतुर्थं वाक्यम् । अत्राणौ यत्कर्म एणौ चेत् इति सर्वमनुवर्तते । अण्यन्तावस्थाया यत्कर्म तण्यन्तावस्थाया^४ चेत् कर्तेति । तेनेह न आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकास्तानारोह्यति महामात्र इति ।

अत्र यद् एणौ कर्महस्ती न तदेव एणौ कर्तृत्वेन विद्यति नम् किं तर्हि महामात्रः ते एते तृतीयचतुर्थं वाक्ये मिथ्याकृत्य व्याचष्टे—स एव एष्यन्तस्य कर्ता चेदिति । तत्र ष्यन्तस्य चेदित्यंशेन एणौ चेदिति तृतीयवाक्यार्थो दर्शितः । स कर्तेति च चतुर्थवाक्यार्थ इति प्राचा व्याख्यातम् । अनाध्याने इति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पञ्चम वाक्यम् इति मत्वा व्याचष्टे—न त्वाध्याने । आध्यायनमुत्करुणापूर्वकं स्मरणम् । तेनेह न । स्मरति वनगुल्म कोकिलः । स्मरत्यनेन वनगुल्मः स्वयमेव ।

अत्र च एणौ चेद् ग्रहणं समानक्रियार्थमिति तृतीयवाक्यार्थो भाष्यकारेणैव नातिश्रुतः प्रयोजनभावात् । तथा हि ष्यन्तादात्मनेपदं भवति । अणौ यत्कर्म एणौ चेत् स कर्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते, येन एण्चा ष्यन्तादात्मनेपदं विधित्सत् तेनेव एण्चा ष्यन्ते प्रकृतिभूते धातो यत्कर्म स एव चैकर्ता तस्मिन्नेव ष्यन्ते इति । ततश्च यथा आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः । आरोह्यमाणो हस्तीति भातान् सेचयति मूत्रेण इत्यत्र धातुभेदे न भवति । एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदेऽपि न भविष्यति । अत एव

१. यच्छब्दव्याचिष्यते इति क० पु० ।

२. न स इति क० पु० ।

३. अणौ यत्प्रतिपाद्यं वस्तु इत्यारम्भ—मनुवर्तते इत्यन्तो () रेखाद्धतो नास्ति क० पु० ।

४. तावन्तावस्थाया इति क० पु० ।

तृतीयवाक्यार्थो भाष्यानादृतत्वेनाचार्यैरप्युपेक्षितः । स एव शयन्तस्य कर्ता चेत् इत्येक-
वाक्यस्यैव प्रतीतेः स्वारसिकत्वात् ।

एवं चात्राध्याहारव्यवहितान्त्रयकल्पनाभ्यां^१ वाक्यार्थद्वयोपक्षेपवराणं प्राचीक-
मनादेयम्, अनर्थकानेकविलष्टकल्पनापत्तेः । न चात्र पक्षे णौ चेदग्रहणं व्यर्थम्,
असति हि तस्मिन् णौ यत्कर्म स कर्तृत्युक्ते एकवाक्यतयैव संबन्धः स्यात् । ततश्च
कर्मन्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात् । अतः कर्मन्तरनिवर्तक^२वाक्यभेदापादकं णौ चेद्
ग्रहणं व्यर्थमवश्यं कर्तव्यम् । पश्यन्ति भवं भक्ता इति । एतदणौ भवस्य कर्मत्वप्रदर्श-
नार्थम् । दर्शयते भवो भक्तान् स्वयमेवेत्येतत्तूदाहरणम् । दृशिरयं दर्शनविषयत्वाप-
स्युपसर्जनविषयत्वापादाने वर्तते, दर्शनविषयत्वमापद्यमानं भवं विषयत्वमापादयन्ति
भक्ता इत्यर्थात् । दर्शनं चक्षुर्गोचरत्वम् । यदा तु भवस्य सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय
भक्तव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा विषयत्वापत्तिमात्रे दृशिर्वर्तते इति भवस्य कर्तृत्वम् ।
तदुक्तम्—

निवृत्तिप्रेषणं कर्मं स्वक्रियावपे स्थितम् ।

विवर्तमाने कर्मणे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते ॥ इति ।

अनेकार्थत्वाद्भातूनां भिन्ना एव धातवो भिन्नार्थाः । सादृश्यात् तत्त्वाध्यव-
साय इति कैयटः । स एष कर्म कर्ता इत्युच्यते । कर्मबद्धावस्त्वस्य न भवति, कर्तृस्थ-
भावकत्वात् । ततः कर्मव्यापारमात्रवृत्तेर्दृशेर्यदा भक्तव्यापारे णिजुत्पद्यते, तदा
य एवार्थः पश्यन्ति भव भक्ता इति स एवार्थः दर्शयन्ति भवभक्ता इति ।

ततः सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते भक्तव्यापारे दृशिरपि भवव्यापारमात्रे
विषयभावापत्तौ वर्तते । दर्शयते भवो भक्तान् इति । दर्शनानुकूलो भवतीत्यर्थः । सोऽयं
निवृत्तप्रेषणपक्षः । अपरः प्रकारः पश्यन्ति भवं भक्ताः, तान्^३ सौकर्यातिशयात् भवः
प्रयुङ्क्ते इति भवव्यापारे णिजुत्पद्यते दर्शयति भवो भक्तानिति । ततः प्रयोज्यप्रयोजक-
भावविवक्षायां दर्शयते भवो भक्तानिति सुष्ठु दर्शनविषयो भवतीत्यर्थः ।

एष एव प्रयोजकस्यात्र व्यापारः सोऽयमध्योपितप्रेषणपक्ष इत्युच्यते । उभयो-
रपि पक्षधोरणौ कर्मणो भवस्य णौ कर्तृत्वात् भवत्यात्मनेपदम् । स्वयामिति वचनं
कर्त्रन्तरनिरासार्थम् । यद्वा स्वयमित्यनेनात्मनः करणत्वं प्रतिपाद्यते, न कर्तृत्वम् ।

१. भीतास्तेवर्षति सूत्रेणेत्यत्रेति क० पु० ।

२. कर्मात्तभेदापादकमित्येव क० पु० ।

३. स्वमेवेति क० पु० ।

४. सारूप्यान्तु स्व । ध्यवसाय इति क० पु० ।

५. तत्सौकर्येति क० पु० ।

ननु—

“उद्देशप्रतिनिर्देशाल्लब्धं यत् संप्रहे पुनः ।

तदूपहो वाच्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये” ॥

इति स्थितिः । तदकथमत्रात्मनेपदम्, भक्तानिति कर्मान्तरस्य सत्त्वात् ।

अत्र हरदत्तः अस्मिन्नुदाहरणे यदा सौकर्यातिशयप्रदर्शनाय कर्मव्यापारमात्रे तात्पर्यं तत्कर्म भक्तानिति न विवक्ष्यते, दर्शयते भवः स्वयमेवेत्येतावदेव प्रयुज्यते, तदेदमुदाहरणमेवमन्यत्राप्युक्तम् ।

कैयटस्त्वाह—पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेवेति भाष्योदाहरणादणी ये कर्तृकर्मणो तदव्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भाव एवात्मनेपद न भवति । यथा 'आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि । इह त्वणी कर्तृणां भृत्याना एषी कर्मत्वमिति भवत्येव ।

एव चानाघ्याने इति किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरत्येतेन वनगुल्मः कोकिलमिति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणत्वमुपपन्नम् । एतेन “करेणुरारो-
हयते निपादिनम्” इति माघप्रयोगोऽपि व्याख्यातः ।

यच्चात्र^१ हरदत्तेन दूषणमुक्तम् । तेषां सूत्राक्षराण्येतावदधिकानि । भाष्यं चोदाहरणवर्जं सर्वमनुपपन्नम् । तदेतत् शब्दालङ्कारे समाहितमस्माभिः । विस्तर-
भयात्तु नेहोच्यते ।

कर्मवद्भावो नान्यथासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—इहेत्यादि । निवृत्तप्रेषणपक्षे चेयं कर्मवद्भावप्राप्तिशङ्का । अघ्यारोपितप्रेषणपक्षे दर्शयतो भवस्य कर्मत्वाभावात्^२ कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् पचत्योदनं देवदत्तो राघवत्योदनः^३ स्वयमेवे-
तिवत् कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । आरब्धे चास्मिन् सूत्रेऽयमपि पक्षः सम्भवात् प्रद-
क्षितः । अनारब्धे तु निवृत्तप्रेषणप्रक्रियेवाश्रीयते ।

कर्तृस्था श्रियेति । दर्शनं ज्ञानं तच्च कर्तुं पु भक्तेषु समवेतमित्यर्थः ।

क्रियाग्रहण भावस्थोपलक्षणम् । दर्शनस्यापरिस्पन्दसाधनसाध्यत्वेन भाव-
त्वात् । तदुक्तं—काशिकायाम्—दृशिः कर्तृस्थभावक उदाहृत इति । तेनेत्यादि ॥
कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवदिति । तत्र व्यवस्थितत्वादिति भावः

ननु यथा विक्रित्युपसर्जनविवलेदनवाची पचिः कर्मस्थभावक एव दृशिरपि
विषयत्वापादानवाचित्वात् कर्मस्थभावको युक्तः, न तु कर्तृस्थभावकः. सकर्मकाणां
व्यापारद्वयाभिधायित्वनियमात् । सत्यम्, नैतावता कर्मस्थता भवति । गमिरुहि-
प्रभृतिषु व्यभिचारात् । यदुच्यते—

१. यद्वा इति क० पु० ।

२. यदत्रेति क० पु० ।

३. कर्मत्वाभावादिति क० पु० ।

४. राघवत्योदन इति क० पु० ।

कर्मस्थः पचतेभविः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

भासातिभावः कर्तृस्थः कर्तृत्या चागमेः क्रिया ॥ इति ।

किं तर्हि कर्मकर्तृस्थताया व्यवस्थापकम् ? उक्तमत्र हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्देरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

विशेषदर्शने तु शब्दानुसारेण ताटस्थ्यं गम्यते ।

न चैतत्कारणद्वयं दृशोः कर्मस्थभावतां गमयति, नहि पश्यतीत्युक्ते घटपटस्तम्भादिषु दर्शनस्य रूपभेद उपलभ्यते, यथा मासघृततरुडुलादिषु । पाकेन च तण्डुलादिषु विविलत्त्यादिरूपो विशेषो यथा स्यादिति पाके यथा कारकाणि^१ व्याप्रियन्ते नैवं^२ दृशनेऽपि घटादविषयतामापद्यतामित्येवमर्थ कारकव्यापारः, किं तु जानीयामिति ।

किं च पश्यतीत्युक्ते चतुर्जन्यज्ञानानुकूलयत्नवानिति प्रतीयते । ज्ञानस्य च सम्बन्धिपदार्थत्वाद्विषयाकाङ्क्षाया पदान्तरेण तद्विषयता घटादेः प्रतीयते, न धातुना । एवं च कृत्वा कर्तृव्यापारमात्रवचनो दृशिरिति गीयते । पचतीत्युक्ते तु विविलत्युपसर्जनं विवलेदनमभिधीयते, सा च विविलत्तघातव्यभिहितोपसर्जनतया कर्मनिष्ठेति^३ कर्मस्थं फलम् । तस्मात् कर्मभेदेन रूपभेदाद्दृश्यस्य च कर्मगतत्वाद् धातूपात्तफलाश्रयत्वाच्च पचिः कर्मस्थभावको विपर्ययात्तु दृशिः कर्तृस्थभावक इति सिद्धम् ।

आत्मनेपदमप्राप्तं विधीयते इति । अकर्त्रभिप्राये इति शेषः । कर्त्रभिप्राये तु “णिचश्च” (१।१।७४) इत्येव सिद्धेः ।

ननुदाहरणोऽवनेन प्राप्तमप्यात्मनेपदं वाधित्वा परत्वात् “अणोवकर्मकात्” चित्तवत्कर्तृकात्” (१।१।२८) इति परस्मैपदेन भाव्यम् । अस्याचित्तवत्कर्तृकेऽवकाश इति चेत्, सत्यम्, पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र व्याख्येयः ।

यत्त्वत्यन्ताविद्यमानकर्मोऽकर्मकोऽत्र गृह्यते, न त्वविवक्षितकर्मोऽकर्मके ग्रहणसामर्थ्येन घातोरन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात् । अन्यथा पचादीनामपि कर्मकर्तृकर्मकत्वात् तदव्यावृत्त्यर्थं तदनर्थकं स्यादिति । तदसत्, अकर्मकादित्यस्मिन्नसति—अणावित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् । अणो चित्तवत्कर्तृकादित्येवान्विध्यात् । अणावित्यपि त्याज्यं चेत्, तर्हि रूपयते हरित्यादौ हेतुमण्णावपि कर्माविवक्षया—अकर्मकात् स्यादित्यलं पल्लवितेन ।

१. यथा कारकरो इति क० पु० ।

२. नैवमिति क० पु० ।

३. निष्ठेति क० पु० ।

४. अणोवकर्मकाचित्तवदिति क० पु० ।

५. कर्मकर्त्रर्थकर्मत्वारिति क० पु० ।

५९५. गृधिवञ्च्यो। प्रलम्भने [१।३।६९]

एयन्ताभ्यामाभ्यां तडानौ स्तः प्रतारणेऽर्थे। वहुं वञ्चयते। गर्धयते।
प्रलम्भने किम् ? श्वानं गर्धयति। अहिं वञ्चयति।

५९६. मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे [१।३।७१]

एयन्तान् कृजो मिथ्योपपदात् तडानौ स्तोऽभ्यासे। पदं मिथ्या कार-
यते। मानचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्या किम् ? साधु पद
कारयति। अभ्यासे किम् ? सकृत् पदं मिथ्या कारयति।

प्रणो दत्कर्म णो चेत् स कर्तेति किमिति। यद्यपि श्रोत्रयेवेतानि वाक्यानि द्वे वेति
प्राग् व्यवस्थितम्, तथापि स कर्तेत्यंशे^१ आक्षेपः। तत्र चाणो यत्कर्म णो चेदित्येतदनु-
वर्तते इत्याशयेनैवमुक्तम्^२। तत्र स इत्यनेन कर्मणः परामर्शात्^३ कर्मणोवे कर्त्रा भाव्यम्,
इति किमर्थो नियम इत्याक्षेपः। करणादेः कर्तृत्वविवक्षायां मा भूदित्युत्तरयति।
दर्शयति भवं भक्तान् भक्तिरिति। भवो णो कर्मासीन्नेदानीं स कर्ता अपि तु भक्तिः।
न चा^४सौ णो कर्म, किं तु करणम्, भक्त्या हि भवं पश्यन्ति।

आघ्यानं व्याचष्टे—उत्करुतेति। उत्करुतापूर्वं स्मरणमित्यर्थः। स्मरयति।
रम् आघ्याने घटादिः। मिच्वादुपधाह्रस्वः। अत्राणो कर्त्^५णो^६ णो कर्मत्वेन कर्मा-
न्तरत्वं न भवति। अणो ये कर्तृकर्मणो तद्व्यतिरिक्तस्यैव^७ कर्मणो यत्संग्रहणेन^८
निश्चितितत्वादुदाहरणम् इत्यवधेयम्।

गृधिवञ्च्योः। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। वञ्चु गतो। प्रलम्भनं मिथ्याफलास्यानेन
विसंवादनमिति व्याचष्टे—प्रतारणेऽर्थे इति। श्वानं गर्धयति इति। लोभयतीत्यर्थः।
अहिं वञ्चयतीति। परिहरतीत्यर्थः।

मिथ्योपपदेनेति। उपोच्चारितं पदमुपपदम्, न पारिभाषिकं कृत्रं प्रति तदसम्भवात्।
मिथ्या इत्युपपदं यस्येति बहुव्रीहिः। अभ्यासः पुनरावृत्तिः (पदं मिथ्या कारयते इति)।

१. स इति नास्ति क० पु० ।

२. नेतु मुक्तम् इति क० पु० ।

३. वृषेरामर्शादिति क० पु० ।

४. तत्तुस्येति क० पु० ।

५. कर्त्^५कारणमिति क० पु० ।

६. तद्व्यतिरिक्तस्यै इति क० पु० ।

७. यत्संग्रहणे इति क० पु० ।

८. पश्चिम्येत्यादिभ्य इतिवशात् इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

५९७. अपाद्वदः [१।३।७३]

अपपूर्वाद् वदस्तडानौ स्तः कर्तुगे क्रियाफले । अपवदते ।

५९८. समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे [१।३।७५]

एभ्यो यमस्तडानौ स्तः, न तु ग्रन्थकर्मकान् कर्तुगे फले । संयच्छते । उद्यच्छते । आपच्छते । आयंस्त रज्जुम् । ग्रन्थे तु वेदमुद्यच्छति ।

५९९. अनुपसर्गाद् जः [१।३।७६]

अनुपूर्वाज्जानातेः कर्तुगे क्रियाफले तडानौ स्तः । गां जानीति । अनुप-
सर्गान् किम् ? प्रजानाति । कर्तुगे फले किम् ? परस्य गां जानीति ।

अकर्त्रभिप्रायाथं वचनम् । आत्मनेपदेर्नगभ्यासस्य द्योतितत्वाद् 'नित्यक्षेप्सवोः' (८।१।४) इति द्वित्वाभावः) । मिथ्याशब्दार्थमाह—सापचार इति । अपचारी दोषस्तेन सहितं तदेव विवृणोति—स्वरादिदुष्टमिति । आदिपदेनैव वेहृष्यं गृह्यते । असकृदित्यभ्यासं दर्शयति । उच्चारयतीत्यनेन ष्यन्तस्य करोतेरुच्चारणे वृत्तिः अनेकार्थत्वात् प्रकृतिभूतस्तु करोतिरुच्चारणे वर्तते अकर्मकरचेत्युक्तम् । प्रत्युदाहरणेषु तु प्रत्येकमेवां व्यतिरेको ज्ञेयः ।

अपाद्वदः । अपवदते इति । स्वार्थसिद्धये घममपि बाधते इत्यर्थः ।

अपवदतोति परस्य दोषं कथयतीत्यर्थः ।

समुदाङ्भ्यः । आङ्पूर्वकाद् यमेरकर्मकात् 'आङो यमहनः' (१।३।२८) इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थोऽपमारम्भः । संयच्छते इत्यादौ व्रीहीन् भारं वस्त्रमित्यादि यथासंभवं कर्म ज्ञेयं भवति । ददाति, उत्तिपति, आकर्षतीत्यर्थः । आयंस्त रज्जुमिति लुङि सिच् । अग्रन्थनार्थत्वारिसचः कित्वाभावाद्गानुनासिकलोपः । अनुस्वारः । वेदमुद्यच्छतीति । अत्राधिगमफलके उद्यमे यमिः वर्तते । वेदमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः ।

अनुपसर्गाविति । नास्त्युपसर्गो यस्येत्यनुपसर्गः । नञ्समासे तु वैयधिकरण्यं श् इत्यनेनाश्रयणोयं स्यात् । प्रसज्ये त्वसमर्थसमासः, पर्युदासे तु निरूपपदान्न स्यात् ।

अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकत्वार्थं वचनमिदमिति दर्शयति—संजानीते इति । गौरत्र स्वीया ज्ञेया । प्रजानातोति । अस्योपसर्गत्वात् कर्त्रभिप्रायेऽपि न भवति । कथं तर्हि 'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुयज्ञे गमनं सुतस्य' इति नृपेणेति विपरि-
णामेन कर्मणि तडिति जयमंगला ।

६००. विभाषोपपदेन प्रतीयमाने [१।३।७७]

कर्तुं फले यदात्मनेपदं विहितं तदुपपदेन द्योत्ये कर्तुं फले वा स्यात् ।
स्वयं यज्ञं यजति । स्वयं यज्ञं यजते । एवमन्यत्र ।

इति पदव्यवस्थाप्रक्रिया

विभाषा । कर्तुं फले यदात्मनेपदं विहितमिति “स्वरित्प्रितः” (१।३।७२)
इत्यादिसूत्रैरित्यर्थः । वा स्यादिति । अप्राप्तविभाषेयम् । उपपदेन हि द्योतिते तस्मिन्
“उक्तार्थानामप्रयोगः” इत्यप्राप्तत्वात् । अत्र च “स्वरित्प्रितः” (१।३।७२) इति
पञ्चसूत्राभ्यनुवर्तन्ते इति हरदत्तः । तेन स्वरितेत्वादिहीनेषु दृश्यादिषु नैतत् प्रवर्तते ।
स्वरूप पश्यति स्वसुखमनुभवतीति । स्वं यज्ञं यजतीति यज्ञं करोतीत्यर्थः । आस्यात्-
मात्रस्य विवक्षितत्वात् । यद्वा इज्यते इति देवस्तं पूजयतीत्यर्थः । दानं ददातीतिवत् ।
एवमित्यादि । स्वरितेत् उदाहृताः । अन्यत्रापि पञ्चसूत्रीविषये इत्यर्थः । यथा स्वं कर्तुं
करात् कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं
धान्यं संपृच्छति संपृच्छते वा । एवमुदाङ्म्यामनि याज्यम् । स्वं गां जानाति जानीते
वेति ।

पुष्पोमण्डनमौलिमण्डनमणिर्यः शोषवंशामतो-

रांसः धीनरसिहसूनु रभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तस्मिन्नेः कृतगूढभावविवृती सत्प्रक्रियाग्याकृती

श्रीकृष्णस्य कृती समाप्तिमगमत् सेवा व्यवस्था पदे ॥

पदव्यवस्था । ५०० ।

अथ भावकर्मप्रक्रिया

भावकर्मविवक्षायाम् "लः कर्मणि च" (३।४।६९) इति लडादयः ।
तस्य तिवादयः ।

६०१. भावकर्मणोः [१।३।१३]

भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् सत्रत्र ।

"लः कर्मणि च" (३।४।६९) इत्यनेन भावकर्मकर्तृषु त्रिषु लकारा इत्युक्तम् ।
तेषु सकर्मकार्कर्मकसाधारणत्वात् कर्तार्यादौ प्रदर्शितास्तत्रैव तदादेशाः परस्मैपदात्मने-
पदरूपा निरूपिताः । इदानीं प्रागुद्दिष्टयोः परिशिष्टयोर्भावकर्मणोस्तात् वक्तुमुपक्रमते—
भावकर्मत्यादिना ।

वक्तुं प्रतिपादयितुमिच्छा विवक्षा तस्यां भावे वा कर्मणि वा प्रतिपिपादयि-
पिते सतीत्यर्थः । लस्य तिवादयः प्रसक्ता इति शेषः । तिवादिसूत्रेणाविशेषाद् भाव-
कर्मणोरपि तिवादयः परस्मैपदरूपा अपि प्रसक्तास्तत्रात्मनेपदं वक्ष्यते इत्यर्थः । न
पुनस्तिवादयो भवन्ति इति व्याख्येयं परस्मैपदांशे बाध्यात् । तद् 'परस्वे च लक्षणा-
पत्तेः । तिवादय इत्यादिशब्दः प्रकारे तेन शतृशानजादयः कृतोऽपि संमूह्यन्ते । तथा
चात्मनेपदमिति तेषु नियम्यन्ते ।

भावकर्मणोरिति । भाव्यते इति भावः । ष्यन्ताद्भवतेः कर्मणि घञ् । साध्या-
वस्यापन्नो घात्वर्थ उच्यते । घञ्विधौ तु भवनं भाव इति शुद्धाद्भवतेर्भावे घञ्भावः ।
सत्ता घात्वर्थस्य सिद्धतावस्थोच्यते इति भेदः । कर्म पारिभाषिकं कृत्रिमत्वत् । 'पुन-
र्भावग्रहणात् भावकर्मणोरिति विहितविशेषणम्, लस्येत्यस्य तु तिवादिवाक्यैकवाक्यतया ।

विशिष्टविधिविधायमित्यभिप्रेत्याह—भावकर्मणोरिति विहितस्य तस्येत्यादि ।
भावकर्मणोर्वाच्योरात्मनेपदमिति न व्याख्यातम् । 'लः कर्मणि च' इत्यादि । तयो-
र्लकारार्थत्वोपदेशात् ।

अत्रैवकारानिर्देशाद्विधित्वमाचार्योऽभिप्रेति । भाष्यकारस्तु भिन्नवाक्यता,
नियमश्चेत्याह । तन्मते त्वैव योज्यम्—लस्य स्थाने ये प्राप्ताः सामान्येन तिवाद-
यस्तेषां मध्ये भावकर्मविषयस्यात्मनेपदमेव स्यान्न परस्मैपदमिति । एवकारस्तु गम्य-

१. तद्वा एवेति क० पु० ।

२. पुनर्भावग्रहणात् इति नास्ति क० पु० ।

३. विशिष्टविधिविधायमित्यभिप्रेत्याह—भावकर्मणोरिति नास्ति क० पु० ।

४. समोच्येनेति क० पु० ।

६०२. सार्वधातुके यक् [३।१।६७]

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो धात्वर्थः । तस्यैकत्वात् तडाद्येकवचनं सर्वत्र । कर्तृस्तिङाऽनभिधानात् कर्तरि तृतीया । मया भूयते । भूयेत । भूयताम् । अभूयत ।

अकर्मकोऽप्युपसर्ग-शात् क्वचित् सकर्मकः । अतः कर्मणि लडादयः । तिङोक्तत्वात् कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दरचेत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये इत्यादि ।

मानार्थत्वान्न प्रयुक्तः, नियमद्वयसाधारण्यप्रतिपत्तये च । प्रयुक्ते हि तस्मिन्नेकतर-नियम एव गम्येत । तत्रात्मनेपद भावकर्मणोरेवेति प्रत्ययनियमः । अन्यत्रापि तु कर्मव्यतिहार इत्यादिविधिवलाद् भविष्यति । अर्थनियमो वा भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति ।

न चैवं को भवता लाभो लब्ध इति कर्मणि घञ् न स्यादिति प्राचोक्तं दूषण-मनादरणीयम्, तुन्यजातीयस्य परस्मैपदस्यैव नियमेन व्यावर्तनात् । एवंनेति । अनु-दात्तेत्वादिनिमित्ताभावेऽपीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु परिहारं वक्ष्यति ।

सार्वधातुके इति । ककारो मृज्यते-भुज्यते इत्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यकः शवादिबद्ध विकरणत्वेन भावकर्मणो नार्थः संभवतोत्यन्यथा व्याचष्टे—भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके इति । यद्यपि भावकर्मणि लकारार्थो "लः कर्मणि" (३।४।६६) इत्याद्यु-पदेशात्, तथापि तदादेशः सार्वधातुकमपि स्यान्न्यर्थेनार्थवत् । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थ-स्यैवादेशत्वादित्याशयेनैव वक्तुम् ।

अथ च यदा भावे द्वौ कर्तारौ बहव वा आस्यते भवद्भ्याम् आस्यते भवद्भिरिति, तदा हि वचनबहुवचने कस्मान्न भवतः ? न त्वेते साधनगते द्वित्वबहुत्वे न लकारवाच्ये भावे न्तः, तस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् । हन्तैव पाकौ पाका इत्यत्रापि न स्यात्, घञोऽपि भावे विधानादित्याशङ्क्याह—भावे धात्वर्थे इति साध्यावस्थो लकारवाच्य इति शेषः ।

१. युक्त इत्येव क० पु०
२. प्रत्यय इति नास्ति क० पु० ।
३. प्राक्मनादरणीयमिति क० पु०
४. स्थान्यर्था इति क० पु० ।
५. बहुव्ये इति क० पु० ।
न्याका इति क० पु० ।

अयमाशयः "लः कर्मणि" (३।४।६६) इति सूत्रे भाव्यते इति भावः प्यन्ताद्-
भवतेः कर्माणि घञ्, तेन साध्यावस्थापन्नो घात्वर्थ उच्यते । स एव भावकर्मणो-
रित्यत्राणि । स चासुररूपात्त्वान्न द्वित्रयाश्रयत्वं प्रतिपद्यते, संख्याया द्रव्यधर्मत्वात् ।
द्रव्यं च सिद्धस्वभाव उच्यते, तेन लकारवाच्ये भावे न द्विवचनबहुवचने । घञ् सूत्रे तु
भवनं भावः इति शुद्धाद्भवतेभवि घञ् । भावः सत्ता घात्वर्थस्य सिद्धावस्थोच्यते ।
तदवस्थश्च घात्वर्थो द्रव्यरूपत्वात् द्वित्वादिभियुज्यते पाकौ पाका इति । उक्तं च—

“क्रियायाः साध्यतावस्था” सिद्धावस्था च कीर्तिता ।

सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्त्रिधिम ॥ इति ।

न्यायविदोऽन्याहुः “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति । द्रव्यधर्मान् संख्या-
कर्मादीन् गृह्णातीत्यर्थः । तदेवमाख्याताभिहिते भावे न स्वरूपकृतो भेदोऽस्ति, नापि
साधनकृतः संभवति । तदुक्तम्—

कर्तुर्भेदोऽपि नावश्यं घात्वर्थो भिद्यते यतः ।

एकामेव क्रियाव्यक्तिं बहुपूत्पादस्त्वपि ॥

दृष्टमेते पचन्तीति कर्मभेदोऽपि तादृशः ।

यथैकस्यां क्रियाव्यक्तौ पच्यन्ते तण्डुला इति ॥

न कालभेदे शब्दैक्यमास्यासिष्यत आस्यतः ।

पाकौ पाका इति त्वत्र क्रियाख्याते प्रतीयते ॥

निवृत्तभेदा सर्वेव क्रियाख्याते प्रतीयते ।

श्रुतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पना ॥ इति ।

तदेतदाह—तस्यैकत्वात् इति । तस्याख्यातवाच्यस्य भावस्यैकत्वादभिन्नरूपत्वेन
प्रतीयमानत्वात् । न पुनरेकत्वसंख्यान्वयत्वादिति ग्राह्यम्, तस्यासत्त्वरूपत्वेन सत्त्व-
धर्मसंख्यानाश्रयत्वस्य प्रागुक्तत्वात् ।

यद्येवं संख्यायां विधीयमानास्तडो नैवात्र स्युरतग्राह—एकवचनमिति । “एक-
वचनमुत्संगतः करिष्यते” इति वचनात् संख्यानपेक्षमेकवचनमात्रं भवतीत्यर्थः ।

तत् किं मध्यमोत्तमयोरप्येकवचनेन भाव्यम्, नेत्याह—तडादीति । तडः पुरुष-
त्रयात्मकस्यादिः प्रथमपुरुषस्तस्य यदेकवचनं तशब्दः स स्यादित्यर्थः ।

वदचित्तु तडाद्यवचनमिति पाठः । तत्र तडामाशं यद् वचनं तशब्द इति स एवार्थः ।
त्वया भूयते, मया भूयते इत्यादौ युष्मदस्मदोस्तिङ्ग सामानाधिकरण्याभावात्

मध्यमोत्तमौ, किं तु “शेषे प्रथमः” (१।४।१०८) एव भवति । तस्याप्येकवचनं न
वचनान्तरमित्यर्थः ।

१. स्वभाव उच्यते इत्यारभ्य भाव इत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पृ० ।

२. सिद्धतीवस्येति क० पृ० ।

३. तस्मादित्यक्तः क० पृ० ।

६०३. चिण् भावकर्मणोः [३।१।६६]

धातोश्च्लेशिचण् स्याद् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि ।
अन्वभावि ।

सर्वत्रेति । युष्मदादियोगे 'सर्वकारकेषु चेत्यर्थः ।

कर्तुरित्यादि । भावकर्मणोर्लकारे तयोरेव तिङाभिहितत्वं न कर्तुरित्यर्थः ।

मय भूयते इति । भू सत्तायाम् । अकर्मकत्वाद् भावे लः । "सर्वधातुके यक्"^३
(३।१।६७) तस्य कित्त्वान्न गुणः । कर्त्रर्थत्वाभावान्न शप् । अस्मदोऽसामानाधि-
करण्यान्नोत्तमः । लुडादिषु च्छ्यादयो वाधका इति चतुर्व्वेव यगुदाहृतः । भवतेरेव
कर्त्तरि प्रत्यये प्रागुदाहृत इति भावेऽपि स एवोदाहृतः ।

एवं च प्रक्रमामेदाय कर्मण्यप्यमुमुदाहरिष्यन्तस्तस्य सकर्मकत्वं व्युत्पादयितु-
माह—अकर्मकोऽपीत्यादि । यः कदाचिदकर्मकः क्रियावाधित्वेऽकर्मकत्वेन दृष्टः स एव
यदाऽनेकार्थत्वात् व मंसापेक्षां क्रियामुपस्थापयति, तदा तदर्थपरत्वे सकर्मको भवति ।
तत्परत्वं च तस्योपसर्गणं द्योत्यते इत्युपसर्गवशादित्युक्तम् । न तु सोपसर्गा एव सकर्मक-
क्रियावाचीति ग्राह्यम् । तथास्यते अनुभूयते आनन्द इत्यत्र भूमात्रस्याकर्मकत्वात्
कर्मणि लो न स्यात्, सोपसर्गाच्चाधातुत्वान्न स्यात् । तस्माद्धातुरेव सकर्मिकाकर्म-
मिके क्रिये अभिपत्ते । उपसर्गस्तु द्योतक इति स्थितम् ।

तिङोक्तत्वाविति । कर्मत्वशक्तेरुक्तत्वात् न द्वितीयेति । तत्रानभिहिते इत्यधिकाराच्च ।

अनुभूयते इति । उपलभ्ये वर्तमानोऽयं सकर्मक इत्यानन्दे कर्मणि लः । तस्य
च शेषत्वात् प्रथमपूरुषैकवचनम्^१ । त्वया मया चेति । अत्रापि युष्मदस्मदोरसामानाधि-
करण्यानन् मध्यमोत्तमाविति सूचितम् ।

कर्मणि च लकारोऽनेकैषामपि कर्मणामेकदाऽपि योगसंभवाद् द्विवचनबहुवचने
भवत इति भावाद् वेलत्तएयमुदाहरति—अनुभूयते इत्यादि ।

यदा पुनर्युष्मदस्मदोरेव कर्मत्वम् तदा तिङ्वाच्यकारकवाचित्वसत्तणसामा-
नाधिकरण्यसत्त्वान्मध्यमोत्तमो भवत एवेत्युदाहरति—त्वमनुभूयसे इत्यादि । युवामनु-
भूयेथे । यूयमनुभूयध्वे इति द्विवचनाद्यप्युदाहार्यमेवं लिङादावपोत्याह ।

चिण् भावकर्मणोः । चिण्प्रहृणं स्पष्टार्थम् "चिण् रते पदः" (३।१।६०) इत्यत
एवानुवृत्तेः वाधक^२ वाधनार्थमित्यन्ये । भावकर्मणोरित्येतत् ते इत्यस्य विशेषणमित्याह

१. सर्वकारेषु इति क० पु० ।

२. साङ्ग्यातुके इति क० पु० ।

३. प्रथमैकवचनमिति क० पु० ।

४. वाधकवाधनार्थमिति नास्ति क० पु० ।

६०४. स्यसिचूसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झन-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च [६।४।६२]

उपदेशेऽजन्तेभ्यो हनादेश्च परेषां भावकर्मणोर्विहितानां स्यादीनामिद्
वा स्यात् । स च इट् चिण्वच्च । चिण्वद्भावाद् वृद्धिः । अन्वभाविपाताम् ।
अन्वभविपाताम् । बुभूवे । वभूवे । भाविता । भविता । भाविपीठ । भविपीठ ।
भाविष्यते । भविष्यते । अभाविष्यत् । अभाविष्यत् । “अकृत्सार्वाधातुकयो-
र्दीर्घः” (७।४।२५) । स्तूयते विष्णुः । अस्तावि । अस्ताविपाताम् । अस्तो-
पातां हरिहरौ भक्तेन । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविपीठ । स्तोपीठ ।
स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्ताविष्यत् । अस्तोष्यत् । “गुणोऽर्वाति” (७।४।
२९) इति गुणः । स्मर्यते । अर्यते । सुटो वहिरङ्गत्वान्न गुणः । रिडादेशः ।
संस्क्रियते । नलोपः स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । संप्रसारणम् । इज्यते ।
“अयद्पिङ्गिति” (७।४।२२) शय्यते ।

भावेत्यादिना । अभावीति । भावे लः “चिणो लुक्” (६।४।१०४) इति तशब्दस्य
लुक् । अन्वभावीति कर्मणि लः ।

स्यसिचूसीयुट् इति । उपदेशे इत्येत ट्यद्यपि समासनिदिष्टैरजन्तादिभिः संव-
ध्यते, तथापि संभवव्यभिचाराभ्यामजन्तानामेव विशेषणम्, न हनादीनामव्यभिचारा-
दित्यभिप्रेत्याह—उपदेशेऽजन्तेभ्यः इति । हनादेश्चेति । हन हिंसागत्योः । ग्रह उपा-
दाने । दृशिर् प्रेक्षणे । भावकर्मणोर्विहितानामिति । विषयसप्तमीयम् । भावकर्मणो-
र्ययोग्यमानयोः सतीरेभ्यो विहितानां स्यादीनामित्यर्थः ।

यदि त्वमिधेयसप्तमी स्यात्, ततः सीयुडेको विशेषितः स्यात्, न स्यसिचूतासयः,
भावकर्मणोलिङ्गव्यवृत्त्वात् सीयुटश्च तद्भक्तत्वात् । अथोच्येत भावकर्मवाचिनि प्रत्यये
परे ये स्यादय इति तर्हि स्यादयो विशेष्येरन्, न सीयुट्प्रत्ययागमस्य तस्य तेन पौर्वा-
पर्यासम्भवात् । अतः सर्वानुग्रहान् विषयसप्तम्येव युक्ता ।

स्यादीनामिद् वा स्याविति । ननु सूत्रे स्यादयः सप्तम्यानिर्दिश्यन्तेऽत्रादयश्च पष्ठया
चिण्वद्भ्रवश्च प्रधानं शिष्टः । इट् तु चकारेण तत्सन्निभयोगशिष्टः । चिण्वदिति च
सप्तम्यन्ताद् वतिः । चिणोव चिण्यत् स्यसिचूसीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमो-

१. सप्तम्या विन्यते इति क० पु० ।

२. इट् हेतु इति क० पु० ।

निर्देशात् । ततश्च स्यादपि परेषु अजन्तादीनामङ्गानां चिरणोव कार्यं भवति । यदा च चिण्वद्भावस्तदा इडागमो भवति श्रुतत्वात् स्यादीनामेवेति यथाकरमित्यास्यानुमुचितम्, न तु यथोपवर्णितमशब्दार्थत्वात् ।

न च विभक्तिविपरिणामोऽपि युक्तः, यथाश्रुतमोः षष्ठोऽसप्तम्योरचरिताथंत्वात् । अथाजन्तादीनां स्यादपि चिण्वदिति वाक्ये चरिताथंयोस्तयोरिडिवधिवाक्ये विपरिणामो भविष्यतीति चेत्, न, स' इट् चिण्वच्चेति इट एव चिरवद्भावविधानस्य दशितत्वेन पूर्ववाक्यार्थस्य सर्वथाऽसंपृष्टत्वात् ।

किं च चेतान्वाचित' इट् प्रधानतया विहितः प्रधानशिष्टश्च चिरवद्भावोऽन्वाचितः' चशब्दस्य च व्यवहितान्वयः स्थानपाठश्च किमनुरोधात् कल्प्यते इति चेत्, अत्रायमाशयः—इड्विधौ तावदवश्यं विभक्तिविपरिणामस्त्वदाऽप्याश्रीयते, अन्यथा सन्निहिततत्त्वाद् योग्यविभक्त्यन्तत्वाच्चाङ्गस्यैवैट् प्रसज्यते अडादिवत् । अतः स्यादीनामिड् भवतीति तावद् व्याख्येयम् ।

तत्कथं सप्तमे योगविभागः क्रियते आर्धघातुस्येट् ? परिभाषेयं यो यावान् कश्चिदिड् नाम स सर्वत्रार्धघातुकस्यैव भवतीति ज्ञेयम् । तेनायमर्षे इ' आर्धघातुकस्यैव भवतीति स्थितम् । अजङ्गनप्रहृशमित्यपि षष्ठी षड्म्या विपरिणम्यते । अन्यथा यद्यत्रापि वाक्ये स्थानषष्ठ्येपा ततस्तेषामप्यागमित्वं वचनात् प्रतोयेत परिभाषाविशेषविरोधोद्बोधश्च । अथात एव संबन्धसामान्ये षष्ठी व्य स्यायते' । ततः पूर्वत्र स्थानषष्ठी, इह तु संबन्धसामान्ये इति वैरूप्यं प्रसज्येत । तद्वरमावश्यकं विपरिणामे षड्म्येव कल्पिता । तत्रातिदेशापेक्षयोपदेशस्याभ्यहितत्वादिडेव तावद् विधीयते । चरमं चिण्वदितिदेशः । सोऽपि सन्निहितत्वाद् विधेयतया प्रधानेन चेटैव संबध्यते, न तु स्यादिर्भ्यवहितत्वात्; तदेतदुक्तम्—स इट् चिरवच्च । एवं न्यायतः सम्पन्ने वाक्यार्थे परिनिष्ठिते च शब्दस्थानपाठो व्यवहितान्वयश्च न दोषाय ।

किं त्वत्र व्याख्याने षष्ठोऽसप्तम्योरचरिताथं परं परिशिष्यते । तदपि न, विभक्तिव्यत्ययस्यापि बहुलं दर्शनात् । विचित्रत्वात् च भूत्रस्य कृतेः । स्यादेतत् । इट् चिरवच्चेति व्याख्यायमाने चिणा तुल्यं चिण्वदिति तुतीयान्ताद् वतिरक्तो भवति । तत्र मया पूर्वस्य कार्ये वृद्ध्यादौ चिरवद् भवति । एवमितः परस्यापि कार्ये स्यात् ततश्च

१. वाच्ये इति क० पु० ।
२. स इति नास्ति क० पु० ।
३. किं च चिणा स्या विन इति क० पु० ।
४. चिरवद्भावो एवा चित् इतराभ्येति क० पु० ।
५. अत्रात् इति क० पु० ।
६. दृष्टयेवा इति क० ।

अभविष्यातां चिणो लुगपि प्रसज्येत । यदा ह्ययं सम्यन्ताद् वतिविज्ञायते, तदाऽन्य-
स्यासंभवाच्चिणः परस्य तप्रत्ययस्येति सामर्थ्यलब्धं व्याख्यायते । तस्मिन्स्तु पक्षे
कुतोऽसंभव इति सिजादेरपि लुका भवितव्यम् । नैप दोषः, चिणो लुकि चिण्वदिटोऽ-
सिद्धत्वात् । यद्वा तत्र विडतीत्यनुवर्तते तेन विडतः प्रत्ययस्य लुग्विधीयमानस्तरवादेरिव
सिजादेरपि न भविष्यति ।

ननु वृद्ध्यादिकार्यं प्रत्यये विधीयते । न चेटश्चिण्वद्भावेऽपि प्रत्यय-
त्वमस्तीति चेत्, न, चिणिः 'दृष्टस्य सर्वस्यैवातिदेशे प्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशात् ।
किं हि वचनान्न भवति । कार्यातिदेशे तु न किञ्चिद् दुष्यतीत्यल'मतिचोदेन ।

चिण्वद्भावाच्च वद्विरिति । न चिणमाहृत्य विहितं युग्दोर्घाद्यैव विधीयते, किं तु
चिणि दृष्टमात्रं संकोचकाभावादिति भावः ।

ननु यदि चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेशः हनि^१णिडादेशा अपि स्युः । घानिष्यते ।
आयिष्यते । अघ्यापयिष्यते इति । नैप दोषः, अङ्गाधिकारविहितमेव ह्यतिदिशते
सन्निहिततत्वात्^२ । न चैते आङ्गाः ।

अन्वभाविष्यातामिति । अन्वभू स् आतामितिस्थिते परत्वात् प्राप्तं बलादि-
लक्षणमिदं बाधित्वा चिण्वदिडेव तावद् भवति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ।
अयं हि कृतेऽपि तस्मिन् प्राप्नोत्यकृतेऽपि बलादित्वस्यानपेक्षणात् । परस्त्वनित्यः
कृते ह्यस्मिन् बलादित्वविघातात् ।

न च शब्दान्तरप्राप्तेरस्यानित्यत्वम् । आकृतिपक्षे शब्दान्तरत्वाभावात् ।
तदुक्तम्—नित्यश्चायं बलनिमित्तो विघातोति ।

एवं च नित्यत्वात् सेट्केभ्योऽप्यनेनेवेटा भवितव्यम् । एतेनोपदेशग्रहणं
भाविष्यते इत्यत्र गुणावादेशयोः कृतयोर्न स्यादिति प्राचोक्तमपास्तम् । चिण्वदिटो विषये
बलनिमित्तस्याप्रसङ्गादप्रवृत्तेरव^३देशस्यासंभवात् । गुणमात्रे तु प्रवृत्तेऽप्यजन्तत्वा-
नपायात् । उपदेशग्रहणं तु ऋदन्तार्थमिति वक्ष्यामः । अन्वभाविष्याताम् इति ।
चिण्वदिटोऽभावे बलादिलक्षण इङ्गुणः । बभूवे इति । भावे लिटि द्वित्वे भवतेरिति
कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्भावत्वम् इत्युक्तम् । वभूवे इति । वेति केचिदिति चोक्तम् ।

१. दृष्टमात्रं संकोचकाभावात्प्रसङ्गात्स्याप्यतिदेशादिति क० पु० ।

२. प्रतिषादेनेति क० पु० ।

३. चिण्वाहात्स्येति क० पु० ।

४. हनिणिडादेशा इति क० पु० ।

५. संहितत्वादिति क० पु० ।

६. भवादेशस्येति क० पु० ।

६०५. तनोतेर्यकि [६।४।४४]

तनोतेराकारान्तादेशो वा स्याद् यकि च । तायते । तन्यते । “ये विभाषा” (६।४।४३) जायते । जन्यते ।

भावितेति । तसिश्चिश्चवदिट् । भाविष्यति । “लिङ्ः सीयुट्” (२।४।१२) भाविष्यति इति । स्यः । स्तूपते विष्णुरिति । टुञ् स्तुतो । सकर्मकत्वात् कर्मणि लः । अस्तावोति । लुङि च्नेश्चिष् “चिष् भावकर्मणोः” (३।४।६६) इति चिष् । चिष्णो लुक्” (६।४।१०४) । अस्ताविपातामिति । अजन्तत्वात् सिचश्चिचश्चदिट् वृद्ध्या-वादशौ । अस्तापातामिति । विष्वदिटोऽभावे बलादिलक्षणांश्चिष् “एकाच” (७।२।१०) इति निषिद्धः । एवमन्यत्राप्युह्यम् । स्मर्यते इति । स्मृ चिन्तायाम् । सकर्मकः । अस्मारि । अस्मारिपाताम् । अस्मृपाताम् । सस्मरे । स्मारिता । स्मर्ता । स्मारिषोष्ट । स्मृषोष्ट । स्मारिष्यते । पक्षे “ऋद्धनोः स्ये” (७।२।७०) इतीट् । स्मरिष्यते ।

अत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणो रपरत्वे च कृते यद्यपीदानीमनजन्तः, तथाप्यु-पदेशोऽजन्त प्राप्नोदिति चिष्चदिट् भवत्येव । एतदर्थमेव चोपदेशग्रहणं कृतम् ।

अयते इति । ऋ गतो । सुटो बहिरङ्गत्वादिति । पूर्वं धातुः साधनेनेति पक्षे पश्चादुपसर्गपिठस्वेनेत्यर्थः । पूर्वं धातुस्पर्शगोति पक्षेऽभक्तत्वादिति बोध्यम् । भक्तत्व-पक्षे तु “गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः” (७।४।२९) इत्यत्र “नित्यं च्छन्दास” (४।१।४६) इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तते । तेन नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणो विधीयमानः सुटि कृते न भविष्यतीति समाधेयम् ।

एतच्च मुड्विधावेव प्रपञ्चितम् । एवं च बहिरङ्गत्वादिति हेत्वन्तरस्याप्युप-लक्षणं बोध्यम् ।

हांदिष्यते इति । “संपर्युपेभ्यः” (६।१।१३७) इति मुट् । “रिङ् श्यग्लिङ्क्षु” (७।४।२८) इति रिङ् । चिष्चदिटि । समस्कारि । समस्कारिपाताम् । समस्कृपाताम् इत्यादि स्मरतोतिवत् ।

यकः कित्त्वे प्रयोजनान्तरामाह—नलोप इति । “(अनिदिताम्” (६।४।२४) इत्यनेन । संसु अयःपत्रने । भावे लः । इदितस्तु इति । तुविशेषार्थः । अनिदितामिति निषेधात् लोपो नेत्यर्थः । नन्दते इति । टुनदि समृद्धौ । संप्रसारणमिति । कित्त्वात् “वचिस्त्वपि” (६।१।१५) इत्यनेन इज्यते इति । यज देवपूजादौ । सकर्मकत्वात् कर्मणि लः । भावे ल इति तु प्राचः प्रनादः । श्ययते इति भावे ।

६०६. तपोऽनुतापे च [३।१।६५]

तपशश्चलेशिचण् न स्यात् कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापिना ।
“धुमास्था” (६।४।६६) इतीच्चम् । दीयते । एशः आदिशिच्चाभावा-
दाच्चम् । जग्ले ।

६०७. आतो युक् चिण्कृतोः [७।३।३३]

आदन्तानां युगागमः स्यात् चिणि ङिति कृति च । अदायि । अदा-
यिपाताम् । अदिपाताम् । दायिप्यते । दास्यते । ह्न्यते । “हो हन्तेः”
(७।३।५४) इति कुत्वम् । अधिष्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । अधानि-अधानि-
पाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः।अधि । अधिपाताम् । गृह्यते । अग्राहि ।
चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् इष्टम् । अग्राहिपाताम् । दृश्यते । अदशि । अदशि-
पाताम् । सिचः कित्वादम् न । अदक्षाताम् । णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

तपोऽनुतापे च । तप सतापे । अनुतापः पश्चात्तापः । चकारात् कर्तृगत्यनु-
कृष्यते इत्याह—कर्मकर्तरोति । “तपस्तपः कर्मकस्येव इति” (३।१।५८) । यत्र कर्मवद्भावो
विधोयते तत्रैव प्राप्तश्चिण् प्रतिपिध्यते, नान्यत्राप्राप्तत्वात् । अनुतापे चेति । अकर्मक-
कर्मत्रयमिदम् । तर्हि भावकर्मणोरपि प्राप्तः प्रतिपिध्यते । अन्वतप्तिति । “भ्रूलो भ्रूलि”
(८।२।२६) इति सिचो लोपः । पापेनेति । पूर्वं यत्पापं कर्म कृतं तेन पश्चादभ्याहृत
इत्यर्थे शुद्धे कर्मणि देवदत्तं लः । पुण्याभिधाने कर्तरि तृतीया । अधर्माभिधाने तु
करणे । ‘यदाऽप्यभ्याहनार्थस्य तपेः कर्मस्यभावस्य कर्मकर्ता विवक्ष्यते, तदा ‘कर्म-
वत्कर्मणा’ (३।१।६७) इत्यात्मनेपदं तदापि हेतौ तृतीया । एश इत्यादिशित्वा-
भावादिति । “ग्रादेच उपदेशेऽशिति” (६।१।४५) (अत्रैव स्थितं शित्तीति कर्म-
धारयः शश्चासाविच्च शित् । “यस्मिन् विधित्तदादावल्प्रहणे” (५०) इति च
सदादिविधेरित्सङ्गकशकारादो निषेध इति बहुक्रीडौ त्वेशाऽपि निषेधः स्यादिति भावः ।
जग्ले इति । ग्ले हर्षक्षये । भावे लः । “आतो लोप इटि च” (६।४।६४) इत्यातोपः ।

आतो युक् । चिण्कृतोः किम् ? ददौ । चौडिः । वालाकिः । बह्वादिवादिम् ।
अदायिपाताम् इति । “स्याध्वोरिच्च” (१।२।२७) इत्येतद्वाधित्वा परत्वाच्चरव-
दिटि कृते अज्भनादित्वात् पुनर्न भवति । अदिपातामिति । “स्याध्वोरिच्च” (१।२।२७)
इतोत्त्वकित्त्वे । अधरनीति । चिणि “अत उपधायाः” (७।२।११६) इति वृद्धिः ।

१. यदाप्यानमार्थस्य तपः कर्मस्यभावस्य कर्मकर्ता विवक्ष्यते इति क० पु० ।

२. अत्रैव स्थितम् शित्तीति नास्ति क० पु० ।

३. चौडिरिति नास्ति क० पु० ।

“चिणो लुक्” (१४।१०४) घघानिपाताम् इति । चिण्वदिट् । ग्रहसातामिति ।
चिण्वदिटोऽभावे “हनः सिच्” (१।२।१४) इति कित्वादनुनासिकलोपः ।

पक्षे वधादेश इति । यदा चिण्वदिट् नास्ति तदा “अत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्”
(२।४।४४) इति वैकल्पिको वधादेश इत्यर्थः ।

अवधीति । वधादेशोऽदन्तस्तेन चिणि प्रतो लोपस्य स्वानिवरत्वादुपधावृद्धिर्न ।
“जनिकथोश्च” (७।३।३५) इति तु निषेधो नाशङ्क्यः । स हि वध हिंसामामिति
प्रकृत्यन्तरस्य भौवोदिकस्य व्यञ्जनान्तस्यारभ्यते । अयं पुनरदन्त आदेशः । तथा चा-
वधोदिति हलन्तवृद्धिर्न भवति । चिण्वदिट् । पक्षे तु वधादेशो न भवति यतः पूर्वप्रवृत्त-
शिवणदिटा परत्वाद् बाध्यते । कृते तु तस्मिन् सकृगतन्यायेन न भवति । एवं घानि-
पोष्टेति सिद्धयपि द्रष्टव्यम् । तथा च वाचिकम्—“वधभावात् सोऽपि चिण्वद्भावे
विप्रतिषेधेन” इति ।

ननु तत्रार्धधातुके इति विषयसप्तमोति स्यितम् । ततश्च वधादेशोऽन्तरङ्गः
तत्कृतो विप्रतिषेधः ।

अत्र हरदत्त—लुडोति विशेषनिर्देशात् परसप्तमीयम् । यत्र त्वार्धधातुकसामान्यं
निमित्तत्वेनोपादीयते “अस्तेभूः” (२।४।५२) इत्यादेः, तत्रैव विषयसप्तमी भाष्या-
दित्यादिसिद्धये इत्याह—भ, व्यकारस्तु विषयसप्तमीमेव प्रतिषेदे ।

यदाह—“एकाच उपदेशे” (७।२।१०) इत्यत्र वधिपीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं
प्रत्ययम्बरो बाधिष्यते । अर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति ।

एवं त्वन्तरङ्गत्वाद् वधभावेन भाव्यम् ।

अत्र कैयटः विषयसप्तम्यामपि प्रतिपद्विधेयं लोपस्त्वाच्चिचवद्भाव एव भवति, न
वधादेश इति ।

अत्र यद्यपि वधादेशोऽपि प्रतिपद्विधिः, तथापि विप्रतिषेधाच्चिचवद्भाव इत्याशय
इति नारायणः । यद्यपि परादप्यन्तरङ्गं वलीयः, तथापि परशब्दस्येष्टवाचित्वाच्चिचवद्-
भावेन व्यवस्थेति ।

‘तस्याप्याशयः—एवं स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीकमादाय यत् प्राचीकम्—
एतच्च परमतम् । स्वमते तु वधादेशोऽत्र भवत्येव । तथा चोक्तं भाष्ये—चिण्वद्भावे
कृते पुनः प्रसङ्गाद् वधभावः कस्मान्न भवति ? सकृद्गतो विप्रतिषेधे यद्वाचितं
तद्वाचितमेवेति कुर्या ‘हनि णिडादेशप्रतिषेधश्च’ (वा०) इतीति । तदेतत्
प्रमत्तभाषितमित्युपेक्ष्यम् । चिण्वद्भावपक्षे सलु विप्रतिषेधेन वधादेशाभाव उक्तो
भाष्यकृता, न तदभावपक्षेऽपि । तत्र प्रतियोगिनोऽस्तत्त्वेन तदसंभवात् । “हनि णिडादेश-
प्रतिषेधश्च” (वा०) इत्येतत्त्वनाङ्गस्याप्यतिदेशशङ्कापरं घानिष्यते इत्यादी ।

१, तस्याशय इति क० पु० ।

६०८. चिष्णमुलो दीर्घोऽन्यतरस्याम् [६।४।१३]

चिष्णुपरे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । द्वितीये णिचि दीर्घत्रिधौ त्वजादेशो न स्थानिवदिति पाक्षिकदीर्घार्थं दीर्घोक्तिः । ह्रस्वो-

न चावाधिपातामित्यादावतिदशापेक्षा । “ह्रमो वध लिङि” (२।४।४२) “लुङि च” (२।४।४३) इति साक्षादेवोपदेशात् । उदाहृतं चात्र वैरूप्यं माधवादिभिरित्यास्तामेतत् ।

गृह्यते इति । “ग्रह्णिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । अग्रहीति । चिष्णु-पधावृद्धिः । चिष्णुदितो न दीर्घत्वमिष्टमिति “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” (७।२।३७) इत्यनेन प्रकृतस्य बलादिलक्षणस्यैवेदो दीर्घत्वम् न त्वस्य “अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा” इति न्यायादिति भावः ।

अग्रहीपातामिति । चिष्णुदितोऽभावे बलादेरितोत् । “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” (७।२।३७) इति दीर्घः । सिचः क्त्वादम् नेति । चिष्णुदितोऽभावे “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” (१।२।११) इति सिचः क्त्वे “सृजिदृशोर्भल्यमकिति” (६।१।५८) इति पर्युदासात्-त्रामागम इत्यर्थः ।

अदृक्ताताम् इति । “अश्च” (८।२।३६) इति षः । “पठोकः सि” (८।२।४१) इति पत्यं क्षः ।

शम्पते इति । शमु उपशमे । हेतुमण्यन्तात् कर्मणि लः । यक् । “शोरनिटि” (६।४।५१) इति णिलोपः । अमन्तत्वात् “मितां ह्रस्वः” (ग०) भावे लकारअम निरसितुं मोहो मुकुन्देनेत्युपन्यासः ।

चिष्णमसोरिति । मितां ह्रस्वे कृते पत्ते दीर्घार्थं वचनम् ।

ननु प्रकृतोमितां ह्रस्व एव विकल्पताम् । तत्र यदा ह्रस्वस्तदा अशमि इति भविष्यति । तदभावपत्ते यथास्थितोपधावृद्धिरेव श्रोष्यते अशमि इति । तत्किं दीर्घ-ग्रहणेनेत्याशङ्क्य सरप्रयोजनमाह—द्वितीये णिचि इत्यादि ।

यदाशमेहेतुमण्यन्तात् शमयन्तं प्रयुक्तवानिति प्रयोजकव्यापारे द्वितीयो णिच् क्रियते, तदा अशम् इ इ चिष्णु इति स्थिते “शोरनिट्” (६।४।५१) इति पूर्वस्य लोर्लो-पितस्य स्यानिवद्भावाद् अत्र णिश्चिष्णुपरो न तस्मिन् यदङ्गं पूर्वेषु णिच्चा व्यवधानात् । यस्मिन् णौ यदङ्गं न स चिष्णुपरः परेण णिच्चा व्यवधानाद् इति ह्रस्व विकल्पो न सिद्धयेदिति दीर्घ एव विधोयते इत्यर्थः ।

१. चिष्णुदिति इति क० पु० ।

२. त्रामागम इति क० पु० ।

३. प्ररनतो इति क० पु० ।

७. निवङ्गमिति ।

४. विकल्पतामिति क० पु० ।

५. लोपेतस्येति क० पु० ।

६. निवङ्गमिति क० पु० ।

क्तावाद्यणिच्लोपस्य स्थानिवच्चात् पाक्षिक उपधाह्रस्वो न स्यात् । अशमि ।
अशामि । ष्यन्तत्वेनाजन्तत्वात् चिष्वदिट् । तस्य “असिद्धवद्नाभात्”
(६।४।२२) इति णिलोपं प्रति असिद्धत्वाणिणलोपः । अशामिपाताम् । अशमि-
पाताम् । चिष्वदिट्भावे अशमयिपाताम् । ष्यन्तत्वाभावे श्म्यते मुनिना ।
६०९. नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचामेः [७।३।३४]

मान्तस्थ सेट उपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ङिति कृति च न त्वाचमेः ।
अशमि । अदमि । अनाचमेः किम् ? आचामि । “अनाचमिकमिवमीना-

ननु दीर्घविधावपि स्थानिवच्चाद् व्यवधानं दुर्वारमत आह—दीर्घविधौ तु इति ।
तुः पत्तान्तराद्विशेषद्योतनार्थः ।

तमेव विशेषं दर्शयति—प्रजादेशो न स्थानिवदिति । “न पदान्तद्विवचन”
(१।१।५८) इति निषेधादित्यर्थः । यस्माद्दीर्घविधौ स्थानिवद्भावो नास्ति । अतः
पाक्षिकः दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः ।

न चैतद् ह्रस्वविधावपि सुबचमित्याह—ह्रस्वोक्तावित्यादि । न हि ह्रस्वविधा-
वपि केनचित् स्थानिवद्भावो निषिद्ध इति भावः ।

ननु शमेरनजन्तत्वात् अशामिपाताम् इति चिरवद्भावो न स्यादत आह—
ष्यन्तत्वेनेत्यादि । ष्यन्तं धात्वन्तरं तदुपदेशावस्थायां भवत्ययमजन्त इति भावः ।
एतत्तु केवले णिचि ष्यन्ताद्वा णिचि साधारणम् ।

नन्वेव चिरवदिटि सति अनिटीति निषेधाणिणलोपो न स्यादत आह—तस्ये-
त्यादि । अस्ति समानाश्रयत्वं णिलोपस्य चिष्वदिटश्च सिजेकाश्रयत्वात् । उक्तं च—इह
षाऽसिद्धस्तेन मे लप्यते णिरिति । अशामिपाताम् । अशमिपातागिति । यत्नादिलक्षणे
इति श्लोपाभावे गुणायो । श्म्यते मुनिना । भावे लः ।

नोदात्तोपदेश । आद्यमुच्चारणमुपदेशो धातुपाठः । उपदेशे उदात्त उदात्तो-
पदेशः । अस्मादेव निपातनान् परनिपातः । स चार्थात् सेडेव भवति । अनुदात्तोपदेश-
स्येदो निषेधादित्याशयेन व्याचष्टे—सेट इति । उपधाया इति ।

यद्यप्येतन्न प्रकृतं वृद्धिग्रहणं च “हनस्तोऽचिरणमुलोः” (७।३।३२) “आतो
युक् चिरण् कृतोः” (७।३।३३) इत्येताभ्यां व्यवच्छिन्नम्, तथापि सामर्थ्याल्लिष्यम्,
तथाहि निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्, चिरण्कृतोश्चान्यस्याप्रसङ्गात् चिरण्कृतोर्दत्प्राप्त
सप्त भवतीत्युक्तेऽर्थादुपधावृद्धिरेव मान्तानां संभवतीति निषिध्यते । ‘अत उपधायाः’
(७।१।१६) इत्यन्यानन्तरमेव तु न कृतं चिरण्कृतोरपजीवनाद्यम् । आचामीत्यादि ।
‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमिकमिवमीनाम्’ इति सूत्रं पठनीयमित्यर्थः ।

मिति वाच्यम्” अकामि । अचामि । अमृचमृचिश्रमां वेति केचित् । आमि
मा । अचामि । अचमि व्यश्रामि । व्यश्रमि । वध हिंसायाम् । “जनिवध्योश्च”
(७३।३५) इति न वृद्धिः, अवधि । “जाग्रोऽविचिण्णलुडित्सु”
(७३।८५) इत्युक्ते वृद्धिः । अजागारि ण्यन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति
केचित् । अजागरि । अजागारि ।

अत्र यद्यपि वार्तिके केवलश्चमिरुपात्तः, तथाप्याङ् पूर्वस्यैव पर्युदासो द्रष्टव्यः,
सूत्रे तथा दर्शनात् । वार्तिकस्य हि अनुक्तयोः कमिचम्योः सग्रहे तात्पर्यम्, न तु चमेः
केवलस्यापि निषेधः । तथा च भाष्यम्—अत्यल्पमिदमुच्यते इति ।

न्यासकारोऽपि वार्तिकं प्रत्याचक्ष्णास्तावदनाचमिरिति सूत्रेणोपादानात्
प्रतिषेध इत्याह । तथा च काशिकादौ वार्तिकोदाहरणे चाङ्पूर्वं एव प्रदर्शितः । अत
एवाचार्यैरपि सूत्रे एवोदाहृतत्वाद् व्यतिरिक्ताविषयत्वाच्च पुनर्नोदाहृतः ।

एवं चानाङ्पूर्वस्य चमेः अचमि पर्यंचमि इति विस्तरेऽप्युदाहृतम् । अत एव
केचिदाचमिकमिवमोनामिति वक्तव्यमिति पठन्ति । तन्निषेधो नेत्याध्याहृत्य व्याख्ये-
यम् । अकामोति । कमु कान्ती । “आयादयः” (३।१।३१) इति णिङ्भावपक्षे इव-
मुदाहरणम् । णिङ्गन्ताच्च चिणि णिङो लोपस्य स्थानिवद्भावात्निषेधाप्रसङ्गात् कि
पर्युदासेन ? णिङ्निमित्ता वृद्धिनानेन निषिध्यते, चिण्णुतो रिति वचनात् । अस्माच्च
ण्यन्ताण्येचि चिण्वदिटद्यपि “चिण्णमुलोः” (६।४।६३) इति दोषविकल्पो नाशङ्क्यः
“न कस्यमिचमाम्” (ग०) इति मित्वनिषेधात् । अचामीति । टुवम् उद्गिरणे ।
अमृचमित्यादि । अमरोगे । चमु अदने विपूर्वः । अमुतपसि खेदे च । तत्राम् गत्यादिपु
भ्वादिरस्ति । तस्य “नोदात्तोपदेशस्य” (७।३।३४) इति वृद्धिनिषेधात् आमीति
सिद्धम् । चौरादिकस्य त्वमरोगे इत्यस्य णिचि वृद्धौ चिणि अमीति भविष्यति । न
चास्य मित्तां ह्रस्वप्रसङ्गः, “नान्ये मितोऽहेतो” (वा०) इति वचनात् । अत एवास्य—
आमः आमक इत्याद्यपि सिद्धयति । धातूनामनेकार्थत्वादेकार्थतापि न विरुध्यते ।
चमेरपि वार्तिके केवलस्योपादानात् निषेवपर्युदासवादिनां वृद्धौ अचामीति भविष्यति ।
तथा च कोमारं सूत्रं न सेटो मान्तस्याचमिकमिवमोति प्रागुपवर्णितरोत्याङ्पूर्वस्यैव
पर्युदासवादिनां केवलस्य वृद्धिनिषेधाद् अचमि इति भवति । अमेरपि विश्राम इत्यादि-
प्रचुरप्रयोगादर्शनाद् “नत्रा निदिष्टमनित्यमिति वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा
वृद्धिमपोच्छ्रतां व्यश्रामि”, इति ।

१. विस्तरे उदाहृतमिति क० पु० ।

२. न कस्यमिचमात्वात् इति क० पु० ।

३. अन्येषां विप्रमोति नास्ति क० पु० ।

६१०. भञ्जेच्च चिणि [६।४।३३]

भञ्जेर्नलोपो वा स्याच्चिणि । अभाजि । अभञ्जि ।

६११. विभापा चिण्णमुलो [७।१।६९]

लोभेर्नुमागमो वा स्याच्चिण्णमुलोः परतः । अलम्भि । अलाभि । व्यवस्थितप्रिकृत्यान् प्रादेर्नित्यं गुम् । प्रालम्भि । यदा कर्मव कर्तृत्वेन विवक्ष्यते, तदा लक्ष्मकाणामप्यकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च लकारः ।

अन्वेया व्यश्रमीति भवति । तथा च वद्धमानो वोश्रमेवृद्धिविकल्पं सूत्रयामास । एतत्प्रतारितो मणिकारोऽपि वैयाकरणमन्य आह—विश्रमविश्रमयोव्यकिरणस्मृतिविरोधेऽपि “वोश्रमेविकल्पः” इष्यते इति महाभाष्यवचनादुभयं साध्विति ।

तदिदं मतद्वैतभेदं सुहृद्भूत्वाचार्य आचष्टे—अमीति । “न माङ्योगे” (६।४-७४) इत्याटोऽभावः । वयं हिंसायाम् इति भ्वादिब्यञ्जनान्तः प्रकृत्यन्तरम् । तथा च प्रयुज्यते लक्षकश्चेन्न विद्येत बाधकोऽपि न विद्यते इति । हनादेशस्य तु वधेरदन्तत्ववृद्धेरपसङ्ग इति प्रागेवोक्तम् ।

भञ्जेच्च चिणि । अभाजीति । भञ्जो आमर्दने । नलोपे कृते “अत उपधायाः” (७।१।११६) इति वृद्धिः ।

एवं शुद्धे कर्मणि प्रत्ययमुक्त्वा आतिदेशिकेऽपि कर्मणि वक्तुं कर्मकर्तारं निरूपयति—यदेत्यादि

अग्रमर्थः—सर्वेषामेव कारकाणां प्रातिस्विकोऽवान्तरव्यापारोऽस्ति, अकिञ्चित्करस्य कारकत्वानुपपत्तेः । तत्र च स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वं सर्वत्रैवास्ति, कारकव्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसंभवः । ततश्च प्रधानेन कर्तृव्यापारेण तिरस्कृतं स्वव्यापारकृतं स्वातन्त्र्यमिति कर्तृसंज्ञा न भवति, करणादिसंज्ञैव भवतीत्यर्थः । तत्र सकर्मकाः घातरः कर्मव्यापारमभिव्याय तदुपसर्जनकर्तृव्यापारमप्याचक्षते । तद् यथा भिदिद्विधा भ्रान्तोपसर्जनकं भावनम् । पाचिश्च विविलत्युपसर्जनं विवलेदनम् । तत्र यदा कर्मणः वर्तते, सोऽकर्म्यतिशयप्रतिपादनाय कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा भिदवादिः कर्मव्यापारमात्रे वर्तते समुदाये प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति कर्मव्यापारमात्रं प्रति च कर्तृत्वमेव काष्ठादीनां प्रातिस्विकं न, तदा कर्मत्वगन्धोऽप्यस्ति । कर्तुः क्रियया व्याप्यत्राप्रतीतः । एवं च सकर्मका अप्यत्र प्रायोऽकर्मकाः भवन्ति मिथ्ये काष्ठं स्वमेवेति । एवं पचादिष्वप्युह्यम् ।

१. कारका व्यापार भोसरेवापामिति क० पु० ।

२. सोऽकर्म्यतिशयप्रतिपादनाय क० पु० ।

६१२. कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियाः [३।१।८७]

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यात् । कर्मवत्त्वाद् यगात्मनेपद् चिण् चिण्वदिटः स्युः । उक्तं च—

“क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्म कर्तेति तद्विदुः” ॥ इति ।

किं पुनरकर्मकत्वसपादने प्रयोजनम् ? तत्राह—कर्तरि भावे च लकारः इति । लकार इति । प्रकृताभिप्रायेणोक्तम् । उपलक्षणं त्वेतत् । कृत्यकखलर्यानामिति । तेन भेदव्यं काष्ठेन । ईषद्भेदं काष्ठेनेति भावे तव्यादयोऽपि सिध्यन्ति ।

कर्मवत् । कर्मणा इति हृत्रिमत्वान् साधनं 'कर्मह गृह्यते, न लौकिकम् । तथा सति क्रियया तुल्या क्रिया यस्येत्युक्तं स्यात् । तच्चानर्थकम्, काचिदपि क्रिया कयाचित् तुल्यैवेति । कर्मशब्दश्च मञ्जाः क्रोशन्तीतिवत् तास्त्वस्यात् कर्मस्थां क्रियां लक्षयति, मुख्येन कर्मणा क्रियायाः सादृश्यासंभवात् । साध्यसाधनयोरत्यन्तवैतन्त्र्यात् । तुल्यशब्दश्चेह सादृश्यवचनो गृह्यते प्रसिद्धतरत्वात् । क्रियातुल्यक्रिय इत्येव तु नोक्तम् । ('करणव्यापारेण तुल्यक्रियस्य मा भूत् । स'ध्वनिशिद्धयत्तोति । करणाधिकरणव्यापारेऽपि घातुर्वर्तते इति मतम् । तस्मात् कर्मव्यापारेणैव सादृश्ये यथा स्यादिति कर्मग्रहणम्) । क्रियोपचारे न प्रयोजनम् ।

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद् यथा स्यात्, कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च मा भूदित्येतत् सर्वं पर्यायोच्य व्याचष्टे—कर्मस्थया क्रिययेत्यादि । कर्मत्वं यद्यपि शक्तिः तथापि तन्मात्रे क्रियाया असंभवात् कर्मशब्देनेह द्रव्यमुच्यते, शक्तिशक्तिमतोभेदात् । कर्मस्थवादिक्तं च 'एोरणो' १।३।६०) इत्यत्र निरूपितम् । 'कर्तरि शप्' (३।१।६८) इति प्रकृतं कर्तरीति मत्तम्यन्तमपि प्रथमया विपरिणम्यते इत्याशये'नाह—कर्तेति । कर्मणा तुल्यं वर्तते इति कर्मवत् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।१५) इति तृतीयान्ताद्धृतिः । षोढातिदेशोऽपि प्राधान्यात् कार्यातिदेशोऽयमित्याह—कर्मवत्त्वाद् यगात्मनेपदेत्यादि ।

अनेनैव सूत्रेण सर्वाण्येव कर्माणि दृष्टानि कार्याणि प्रवक्ष्यन्ते इति । यद्वा' शास्त्रमतिदिश्यते ।

१. कर्मह इति क० पु० ।

२. करणव्यापारेणैः शारभ्य—कर्मग्रहणमित्यन्तो नास्ति () करेणांकितः क० पु० ।

३. इत्याशयेनेति क० पु० ।

४. यद्विधेति ख० पु० ।

गृत्वाच्छपि प्राप्ते कर्मकर्तरि यग् वाच्यः । कर्तरि कर्मेत्यनुवृत्तौ “शेषान् कर्तार” () इति पुनः कर्तृग्रहणान् कर्तव्यं यः कर्ता तत्रैव परस्मैपदं न कर्मकर्तरि । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अत्र कर्तुस्तिङोक्तत्वात् प्रथमा ।

ननु कर्म कर्तृवाप्रसिद्धस्तत्कस्य कर्मवद्भावो विधीयते इत्याशङ्क्याह, वृद्ध-संमत्या उ द्रढयति—उक्तं चेति । “कर्मत्वकर्मणा” (३।१।८७) इत्यस्मात् प्रागेतद्बुद्धा-हृतुमुचितम् । यत्कर्म काष्ठादिक्रियमाणं तद्वाह्यस्य कर्तुश्चेत्त्रादेर्भावारेण व्याप्य-मानमपि स्वयमेव सतोऽपि कर्तृव्यापारस्य सूक्ष्मत्वाद् अनुदरा कन्येतिवद् प्रविवक्षया-त्मनैव प्रसिद्धयति । विकलेदादिभाग् भवति ।

कथं पुनरचेतनं चेतनाधिष्ठानमन्तरेण प्रसिद्धयति, यो हि कुठारस्त्योद्यमननिप-तनादि करोति स भेदने कर्तापलब्धः ? न चैतन्, काष्ठेऽस्तांतित्यत आह—सुकदैः स्व-गुणैरिति । सुकरैरनायाससिद्धैः स्वैरात्म्यैर्गुणैः धर्मैः प्रशिक्षितावयवसंयोगपुराणत्व-नि सारत्वादिभिर्हेतुभिस्तत् कर्म कर्तेति विदुषः व्यपदिशन्ति इत्यर्थः ।

परत्वाविति । यदाऽयं शास्त्रातिदेशस्तदा कर्मकर्तरि अतिदिष्टेन तेन शास्त्रेण तत्तत् कार्यं प्रवर्त्यते । ततश्च “सावंधातुके यक्” (३।१।९७) इत्यवकाशः शुद्धं कर्म पच्यते श्रोदनश्चेत्त्रेण । “कर्तरि शप्” (३।१।९८) शुद्धः कर्ता चैत्रः पचतीति । कर्म-कर्तव्यभयप्रसङ्गे परत्वाच्छप् प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्मकर्तरि ‘यग् वाच्यः इति व्याख्येय इत्यर्थः ।

तत्रेदं व्याख्यानम् “कर्तरि शप्” (३।१।९८) इत्यत्र ग्रहणं न कर्तव्यमविशेषणो सावंधातुके शप् विधेयस्तस्य भावकर्मणोर्योगपवादो भविष्यति । एवं सिद्धे कर्तृग्रहणं कर्तव्यं यः कर्ता तत्रैव शब्दादयो यथा न्युः कर्मापदिष्टे मा भून्नित्येवमर्थं भविष्यति ।

इह तर्हि दोषः शुद्धे कर्मणि सावकाशं भावकर्मणोरात्मनेपदं वाधित्वा कर्म-कर्तरि परत्वात् परस्मैपदं न्यादित्यशङ्क्य पण्डित्—कर्तरि कर्मेत्यनुवृत्ताविति । अनेन कर्तृग्रहणेनानुवृत्तमानं तद्विशिष्यते कर्तरि कर्तरीति । यदा कर्तृसामान्येऽनुवृ-त्त्यापि लभ्ये पुनः कर्तृग्रहणं शुद्धस्य कर्तुः परिग्रहार्थमित्यर्थः ।

शुद्धत्वमेव विशदयति—कर्तव्यं यः कर्तेति न कथंचित् कर्मपिदिष्ट इत्यर्थः । भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति । अत्र भिदिद्धिवा । भवनमात्रे वतंते सा च कर्मस्या क्रिया तस्यामेव संप्रति काष्ठं कर्तुं ।

१. तत्तत्कार्यं प्रवर्त्येत इत्यर्थः पाठः क० पु० ।

२. सिद्धमिति क० पु० ।

३. यथेति क० पु० ।

अभेदि । पच्यते ओदनः स्वमेव । अपाचि । यदा भावे लकारस्तदा काष्ठात् कर्तरि तृतीया । लोऽनुवृत्तेःस्तिङ्वाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवचम् । तेनात्र न द्वितीया । भिद्यते काष्ठेन ।

ननु यदा काष्ठं कर्मकाष्ठं भिनत्तीति न सदा तत्स्यां विशरणक्रियां प्रति कर्तुं यदा च निवृत्तप्रेरणदशायां विशरणां प्रति कर्तुं तदा नैतत् कर्मस्थमिति कथं कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इत्युच्यते ? न ब्रूमोऽस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति । किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति ?

यद्येव पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेत्यत्रापि स्यात् । नैव दोषः । कर्तुं कर्मणोर्घातोरन्यत्र संभवाद् घातोरिति लब्धेऽपि “घातारेकाचः” (३।१।२२) इति पुनस्तदनुवृत्तिरेकत्रविवक्षायां । तेन यस्मिन्नेव घातो यत्कर्म तस्मिन्नेव घातो यदि तत्स्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्तव्यर्थः । तेन घातुभेदे न भविष्यति इत्युक्तं भवति । यस्यैव कर्मणः कर्मावस्थायया यद्घातुपात्तायाः क्रिया कर्त्रवस्थायामपि यदि सैत्र तु तद्घातुपात्ता भवति स कर्ता कर्मवदिति । एव च कर्मकर्त्रवस्थामेदादेकस्या अपि क्रियायाः भेदाभ्रयं सादृश्यमुपपादनोपयम् । अत्र स्वयमेवेति कर्त्रन्तरव्यावृत्त्यर्थम् । आत्मनाकरणेनेति च । शुद्धे कर्मणि प्रत्यये कर्तुंरनुक्त्वात् तृतीयेत्युक्तम् ।

कर्म कर्तरि तु न तथेत्याह—अत्र तु कर्तुंस्तिङ्कोक्तत्वात् प्रथमेति । (ननु कार्यातिदेशेनैव द्वितीया विधेया । न चात्रानभिहिताधिकारोऽस्ति । सत्यम्, वत्करणमिह सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यथा कर्मण्यभिहितं न भवति । एवं कर्तव्यंतीति द्वितीयाभाव इति स्थितमाकरे) अभेदोति । लुङि चिष् । पच्यते ओदनः इति । पचि^४विक्रित्युपसर्जनविकलेदनवाचो । स यदा तण्डुलानां सोकुमार्यातिशयप्रतिपिपादयिषया कर्तुंवापारस्य सतोऽप्यविवक्षया कर्मव्यापारमात्रे वित्रिलत्तो वर्तते स्वयमेव विक्लिनयते इति, तदा कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियोऽयं कर्तेति कर्मवद् भवति । कर्मस्थक्रियोऽत्रायं परिस्पन्दवदेव पाकस्योदनस्य पाकाभिनिवृत्तेः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या च क्रियेत्युक्तम् ।

यत्तूच्यते कर्मस्थः पच्यतेर्भाव इति । तत्पच्यते घट इत्यत्र तद्देशस्यैव घटस्य पाक इति भावोऽनो भवति, अपरिस्पन्दसाधनसाध्या भाव इत्युक्तत्वात् । इह तु स्यादुदुम्बरः स लोहितं फलं पच्यते इति पचिद्विकर्मकेषु प्राक् पठितः । वृत्तस्य पाकमन्तरेण पत्रस्य पाकासंभवात् । तेन दुह्यो^५दिर्गोणः इति वृद्धो कथिते लकारः ।

१. ननु यदा काष्ठं काष्ठं भिनत्तीति क० पु० ।

२. कर्मावस्थायामपि पचिसैवेति क० पु० ।

३. ननु कार्यातिदेशेनैवेत्यारभ्य-स्थित माकरे इत्यन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

४. पचति इति क० पु० ।

५. पाककर्मांतरेणेति क० पु० ।

६. तस्मादुदुम्बरादिर्गोण इति क० पु० !

६१३. तपस्तपःकर्मकस्यैव [३।१।८८]

तपःकर्मकस्यैव तपेः कर्ता कर्मवत् स्यात् । तप्यते तपस्तापसः । तपोऽ-
र्जयतीत्यर्थः । "तपोऽनुतापे च" (३।१।६५) इति कर्म कर्तरि चिण् न ।
अतस्त । तपःकर्मेति किम् ? उत्तपति सुवर्णम् । श्रद्धावत् कर्तृकात् सृजो यक्
चिणौ कर्तरीति केचित् । सृज्यते राजं भक्तः । अमर्जि ।

कालस्तु वर्तेति वदन्ति ।

अर्थवत्करणं किम् ? कर्मणा तुल्यक्रियः कर्मैत्युच्यमाने कर्ता कर्मसंज्ञ इति
विज्ञायते । ततश्च सकर्मकत्वादकर्मणो भावे लादयो न स्युः । वत्करणात्तु स्वाश्रयम-
कर्मवत्त्वमप्यरतीति भावकार्यसंतिदिरित्याह—यदा भावे लकार इति कर्तरि । तृतीयेति ।
अनभिहितत्वादिति भावः ।

ननु तत्रापि कर्मवद्भावाद् द्वितीयाया भाव्यम्, तत्कथं तृतीयेत्यत आह—धानु-
वृत्तेरित्यादि । 'लिङ्ग्यशिष्यङ्' (३।१।६६) इति द्विलकारको निर्देशस्ततो ल इत्यनु-
वर्तते । तस्य च पष्ठ्या विपरिणानाल्लस्य सवन्धिनो लकारवाच्यस्य कर्तुः कर्मवद्भावो
भवाति । न च भावे प्रत्यये सति कर्ता लकारवाच्य इति कर्मवद्भावाभावाद् इत्यर्थः ।

(ननु कर्मवद्भावे परत्वात् तृतीयेव भविष्यतीति। सत्यम्, कार्यातिदेशत्वे त्वतदु-
च्यते। तत्रानेनैव द्वितीया विधेयेति परत्वात् सैव स्यात्। किं च शास्त्रातिदेशेऽपि लकार-
वाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवद्भाव इत्यवश्यं वाच्यम्), अन्यथा कर्तव्यतिदेशात् कृत्वक्तव्यार्था
अपि स्युः । भेत्तव्यं कुसूलः स्वयमेव । ईषद्भेदः कुसूलः स्वयमेव । भावे एव चेत्प्रते ।
भेत्तव्यं कुसूलेन । ईषद्भेदं कुसूलेनेति ।

तपस्तपःकर्मकस्यैव । त्रिययोः सादृश्ये कर्मवद्भावो विहितः पूर्वं सोऽप्यत्यन्त-
वेसादृश्ये न प्राप्नोत्यर्थं कर्मवद्भावो विधीयते। सर्वं वाक्यं सावधारणमित्यर्थं प्राप्तस्ये-
वावधारणस्यानुवादक एव शब्दो न पुनरस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति। तप्यते तपस्तापस
इति ।

त्रिया वै सादृश्यमुपपादयितुमाह—तपोऽर्जयतीत्यर्थं इति । 'अत्रोपवासादिरूपं
तपस्तापस तपति इत्यत्र तपेः क्लेशानुभावनमर्थस्तत्र न कर्मस्यो व्यपारो दुःखानु-
भयस्तु 'तपेरर्थः । स तापसस्तपः तप्यते स्वर्गायेत्यत्र यदाजंनं तपेरर्थः, नैकार्थत्वात्
तदाजंने । तापसः कर्ता न चाजंनं कर्मसादृशायां कर्मस्यत्वेन दृष्टमिति नैकस्यां
क्रियायां कर्मत्वकर्तृत्वे रसः इति पूर्वोणाप्राप्तिरिति भावः ।

१. ननु सायणोत्पारभ्य—ईषद्भेदं कुसूलेनेत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. अत्रोपवासादिति क० पु० ।

३. तपेरर्थो नैकार्थत्वमिति क० पु० ।

६१४. कुषिरजो। प्राचां श्यन् परस्मैपदं च [१।३।६०]

अनयोः कर्मकर्तरि श्यन् परस्मैपदं वास्तः । कुष्यति कुष्यते वा पादः स्वमेव । रज्यति रज्यते । व्यवस्थितविकल्पत्वादाधधातुकेन । अकोपि । अरञ्जि ।

६१५. अच। कर्मकर्तरि [३।१।६२]

अजन्ताच्छ्लेशिचण् वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे । अकारि । अकृत ।

६१६. दुहश्च [३।१।६३]

अदोहि । अदुग्ध ।

अततेति । 'अनो अलि' (८।२।२६) इति सिचो लोपः । अद्वावत्तुंकावित्यादि । यक्विलाविति । एतदात्मनेपदस्याप्युपलक्षणम् । (यग्ग्रहणां च सृजेर्न । अस्तु वाऽन्यमता-
नुरोधेन कृतम् । अत एव केचिदित्युक्तम् । स्वमते तु यग्विपये श्यन् विहितः । तथा च भाष्यम्—सृजियुज्योः श्येस्तु इति) । अनयोः सकर्मकयोः कर्ता कर्मवद् भवति । तत्र सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावः, यग्विपये च श्यन्नित्यर्थः । तत्र श्यनि सति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति । यकि तु लसावंधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वं स्यात् । सृज्यते स्रजमिति । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । सृज विसर्गे । भक्त इत्यनेन कर्तुः श्रद्धावस्त्वं द्योतयति । असर्जोति । लुङि चिण् ।

कुषिरजोरिति । कुपि निष्कर्षे । रञ्ज रागे । न लोपवतोरनुकरणं लाघवाथंम् । रज्यतीति । "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति न लोपः भ्राद्धंधातुकेनेति । श्यन् परस्मै-
पदं चेत्यर्थः ।

अचः कर्म । प्राप्तविभाषेयम् । अकृत इति । "उश्च" (१।२।१२) इति किञ्चान्न गुराः । "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति सिचो लोपः । अकारिधाताम् इत्यादौ चिष्वदिदोऽपि विकल्पो न भवति । व्यवस्थितविभाषा विज्ञानादेव । अन्ये तु मन्यन्ते ग्रन्थकृन्मते भवत्येवेते । तथा च वक्ष्यति चिरावदिटो न निषेधः । इति केचिविति । आकरे तु चिणीव चिष्वदित्याश्रयणात् । चिणीपरे यत्पूर्वस्य कार्यं तदेवातिदिश्यते, न च चिणो विकल्पश्चिणी परे पूर्वस्येति न शङ्कावकाशः ।

दुहश्च । दुहश्च्लेशिचण् वेत्यर्थः । अदुग्धेति । चिणभावे सिचोऽपवादः "शल इगुपध" (३।१।४५) इति वसः । तस्य "लुग्वा दुहदिह" (७।३।७३) इति पक्षे लुक् । "दादेः" (८।२।३२) इति घः । घत्वम् । जश्त्वम्, पक्षे अघुञ्जतेत्यपि ।

१. यग्ग्रहणां तु इत्यारभ्य—श्येस्तु इत्यन्तो नास्ति () रेखाङ्कितः क० पु० ।

२. विभाषेति द्विवारं क० पु० ।

३. पूर्वस्येति न शङ्कावकाशः इति क० पु० ।

६१७. न रुधः [३।१।६४]

रुधश्च्लेः कर्मकर्तारि चिण् न । अरुद्ध । पचदुहान्यद्विकर्मकाणां कर्म-
कर्ता न कर्मवदिति केचित् । चिनोति वृक्षः फलानि स्वयमेव । द्विकर्मकाणां
पचदुहाभ्यां कर्मकर्तारि चिण् नेति केचित् । अपक्ताम्रः फलम् । अदुग्ध
गौर्दुग्धम् ।

न रुधः । अरुद्धेति । रुधिर आवरणे । "भ्रूलो भ्रुलि" (८।२।२६) इति सिचो
लोपः । "लिङ्सिचौ" (१।२।११) इति क्त्वाच्च गुणः । धत्वजश्ल्वे । पचदुहान्येत्यादि ।
दुपचप् पाके, दुह प्रपूरणे । आभ्यामन्येषाम् । रुधेस्तु नायं निषेधः "न रुधः" (३।१।६४)
इति चिपरनिषेधसामर्थ्यात् चिनोति वृक्षः फलानि—इत्यादि । देवदत्तो वृक्षं फलानि
चिनोति । फलानि त्यजन्त वृक्ष देवदत्तस्त्याजयति—इत्यर्थः ।

अत्र वृक्षोऽकथितं कर्म स यदाऽवनतशाखत्वादिना सौकर्येण चयनेऽत्यन्तमनु-
कूलतया^१ पुरुषव्यापारस्याविवक्षया त्यागं प्रति स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, तदाऽसौ
कर्मकर्ता भवति । तत्र कर्तारि वृक्षे लकारेणोक्ते प्रथमा । फलेभ्यस्तु द्वितीया स्थितेव ।
कर्मवद्भावे निषिद्धेति प्रश्नो भवति । अस्माद्भावे लकारस्तु न भवति कर्मस्थाया
अपि त्यागक्रियायाः । ('सकर्मकत्वात् । द्विकर्मकेषु चाप्रधानमेव कर्म कर्ता भवति, न
प्रधानम् । अनादित्वाद्विवक्षायाः तदाह—हरदत्तः—"न दुहस्तुनमाम्" (३।१।८६)
इत्यत्र दुहिरयं द्विकर्मकः । तत्राप्रधाने दुहादीनामिति यस्मिन्) कर्मणि लकारस्तस्य
कर्तृत्वकर्तृत्वविवक्षा । प्रधानं कर्म तु कर्मवदिति । द्विकर्मकाभ्यां पचदुहाभ्यामित्यादि ।
द्विकर्मकेषु हि प्राक् पचिः पठितः तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगात् । तथा च तस्माद्-
दुग्धः सलोहितं फलं पच्यते इति भाष्ये उट्टुङ्कितम् । व्याख्यातं च पचिरत्र विषये
द्विकर्मकः, वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासभवात् ।

हरदत्तस्तु ('कर्मवद्भावे न मन्यते यदाह—अप्रधाने दुहादीनामिति । वृक्षोऽ-
कथितं कर्म तत्र लकारः । कालस्तु कर्तारि कालेन वृक्षः फलं पच्यते शुद्धे कर्मणि
प्रत्ययः इत्युक्तं भवति । अत एवाभ्यां कर्मवत्कर्तृत्वाभावात् कर्मवद्भाव आरब्धो
भाष्ये) । दुहिपच्योर्वहुलं सकर्मकयोरेति ।

तथा च कैयटः—वृक्षस्य इत्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । एवंविधे च
विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदनं पचतीत्यादौ इति । अर्पाचि फलमिति । कर्म-
कर्तारोति वचनात् स्वयमेवेति ज्ञेयम् । तेन शुद्धे कर्मणि भावे चिण् भवत्येव । अर्पाचि
आग्नेरेण फलम् । अदोहि गवा दुग्धमिति ।

१. अनुकूलव्यापारत्वाविवक्षयाप्राप्तं प्रति इति क० पु० ।

२. सकर्मकत्वादित्यारभ्य—यस्मिन्नित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. कर्मवद्भावमित्यारभ्य—भाष्ये इत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

६१८. न दुहस्तुनमां यक्चिणौ [३।१।८९]

एषां कर्मकर्तारि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरेनेन यग् निपेक्ष्यते । चिण् प्रागेव विकल्पितः । दुग्धे । प्रस्तुते । चिण्वदिटो न निपेध इति केचित् । अस्नाविष्ट । “स्तुक्रमोः” (७।२।३६) इति नेट् । अस्नोए । नमते । अनंस्त । “णिश्रुन्धिग्रन्थिद्रुआमात्मनेदाकर्मकाणां च यक्चिणौ न” । कारयते । एषन्वात् कर्मकर्तारि चड् वेति केचित् । अचीकरत् ।

न दुहस्तुनमामिति । दुह प्रपूरणे, ष्यु प्रसवणे, नम प्रहृत्वे शब्दे च । चिण्वदिटो न निपेध इति ।

केचिदिति । चिण्वदिति ङि चिण् यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते । न च चिण् निपेधश्चिण् परतो विधीयते इति चिण्निपेधे कतंघ्ने नान्ति चिण्वद्भाव इति भावः ।

केचिदिति वचनात् स्वमते निपेधो भवति इत्युक्तम् । तृतीयान्ताद्धतेविज्ञानाद् चिणो निपेधोऽपि चिण्कार्यमेवेति ; अस्नाविष्टेति । चिण्वदिटि वृद्धिः । प्रास्नोष्टेति । तदभावे नमते इति । अन्तर्भावित्पर्थोऽत्र नमिरिति कर्मस्थक्रियः सम्पद्यते । यथा नमयति दण्डं देवदत्तः । नमते दण्डः स्वयमेवेति । णिश्चन्धि इत्यादि । णीति णिङ् णिचोः सामान्यग्रहणम् । यथा पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः । “पुच्छभाण्डचीवराणिङ्” (३।१००) स यदाऽन्तर्भावितरण्यथस्तदोत्पुच्छयते गाम् । पुनः सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षामामुत्पुच्छयत गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत् । णिचमुदाहरति-कारयते इति । याकि प्रतिपद्ये शपि गुणः । एषन्वात् कर्मकर्तारि चड् वेति केचिदिति ।

अयं भावः-चड्विधौ कर्तरीति न कतंव्यम्, सामान्येन चड् विधीयताम् । तस्य भावकर्मणोः परत्वाच्चिण् बाधको भविष्यति । किं च “चिण् ते पदः” (३।१।६०) इत्यतश्चिणोति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । ष्यादिभ्यो विहितमपि चड् बाधित्वा भावकर्मणोश्चिणोव यथा स्यादिति ।

यत्तु वदन्ति-पूर्वं चिण्ग्रहणं विकल्पनिपेधाभ्यां संबद्धमिति तदनुवृत्तौ तयो-रप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनश्चिण्ग्रहणमिति । तन्न, विकल्पस्य च (विधावेव निवृत्तत्वात् । अन्यथा प्रतिपेधविधानमनर्थकं स्यात् । नापि निपेधानुवृत्तिशङ्का । न च भावकर्मणोः केनचिच्चिणः प्राप्तिरस्ति । अत एव चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः ।

एव सिद्धे चिण्ग्रहणसामर्थ्याच्चिणोवात्र भवितव्यमिति वादिनश्चडमंश्च नेच्छन्ति । भाष्यकारस्तु अचीकरत् कटः स्वयमेव । उदशिश्चियत् कटः स्वयमेवेति चडमुदाजहार) । ततो वैमत्याच्चिणविकल्पः फलति इति ।

१. विधावेव निवृत्तत्वादिशब्द-उदाजहारेऽगतौ () रेताद्धितो नास्ति क० पु० । विकल्पस्य न ह्य इति नियेऽयं च प्रवृत्तिशङ्काप्राप्तपूर्वको हि स न चात्र प्राप्तिः इति पाठः क० पु० ।

अकारिष्ट । अकारिष्ट । अघ्नति । अघ्नतिष्ट । अघ्नति । अघ्नतिष्ट । अघ्नतिष्ट ।
 मूते । अवोचत् । आहते । आहत् । आघानिष्ट । आवघीष्ट ।

कृगृध्रिजभृषार्थेभ्यः सन्नन्ताच्च यक्चिणौ न । श्रिञ्चवीत् चिण्वदिट्पत्ते ।
 नेति केचिद् । किरते । अकीर्त् । गिरते । अगीर्त् । अयते । अयतिष्ट । अभा-
 यिष्ट । अंसते । अंसतिष्ट । अचिकीर्षते । अचिकीर्षतिष्ट ।

अकारिष्टेति । चङ्भावे सिच् इद् गुणाभादेशौ । अकारिष्टेति । चिरवदिट्पत्ते ।
 अघ्नतातीति । अघ्न्य अघ्न्य सन्दर्भे । प्रयादौ । "ई हल्ययोः" (१४११२३) "अनिदिताम्"
 (१४१२४) इति नलोपः । अघ्नतिष्टेति । अघ्न अघ्नियन्त्योराधृषीययोरपि ग्रहण-
 मिच्छन्ति । 'अघ्नयते अघ्नयते वा स्वयमेवेति विधेयः । मूते इति । इतीति कषां
 देवदत्तः, मूते कषा स्वयमेवेत्युदाहारम् । अचनं शब्दप्रवाशानफलत्वात् कर्मस्यम् ।
 अन्तर्भावित्यर्थत्वाद्वा । अवोचतेति । ("ब्रुवोवचिः" (२४१२३), "अत्यतिर्चिः"
 (२४१२२) इत्यद् । "वच उम्" (७४१२०) । आहन्ति माणवकं देवदत्तः । आहते
 माणवकः स्वयमेवेत्युदाहृतम् "आहो यमहनः" (१४१२८) इत्यात्मनेपदमस्माद्ग्रहितं
 तद्विधौ चायमकर्मकत्वेनाश्रितः । कर्माविवक्षयाऽकर्मकरचेति पूर्वं सकर्मकत्वेऽपि चिरव-
 मुदाहरणमिति मन्यते ।

हरदत्तस्तु—आत्मनेपदं विधावकर्मका ये घातवो निदिष्टास्ते यदाऽन्तर्भावित्यर्थ-
 यत्वात् सकर्मका भवन्ति ते आत्मनेपदाकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्माण्य इत्याह ।

इदं चोदाहरणम् । वेः शब्दकर्मणः । अकर्मकाच्च । विक्रुवंतो सैन्धवा इत्यान्तो-
 त्ययः । तान् 'यदान्यो बल्यमति, तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनः सौकर्म्यतिशयाय कर्तृत्व-
 विवक्षामां विक्रुवंते सैन्धवाः । सुष्ठु बल्यन्तीत्ययः ।

आहतेति । चिण्व चिरवदिटोऽभावे 'हनः सिच्' (१४१२४) इति कित्वाद्
 नलोपः । "ह्रस्वादङ्गात्" (८१२२०) इति सिचो लोपः । अघानिष्टेति । चिरवदिट्
 षुद्धिः । अघत्वम् । "आत्मनेपदेषु" (२४१२४) इति वधादेशः विकल्पेन । कृगृध्रि-
 त्पादिः कृ विसृजे । अ निगरणे । श्रिञ्च सेवाम् । भूपालङ्कारस्तदपराः । अकीर्त्तेति ।
 चिण्वभावे "उश्च" (१४१२२) इति कित्वाद् गुणाभावे अत इत्, रपरत्वम्, "हति
 च" (८१२०७) इति दोषः । चिण्वदिट् पत्तेऽकारिष्टेति । गिरतेरप्यकारिष्ट । "तिट्

१. अघ्नते वा स्वयमेवेति क० पु० ।

२. इतीति बर्षित्त्वारभ्य—उदाहृतम् इत्यन्तो () रेखाङ्कितो भास्ति क० पु० ।

३. यदान् यो इति क० पु० ।

एयादयो एयन्तनिष्कर्म गत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यावि गौखेऽन्ये तु यथारुचि ॥ १ ॥

निन्ये विजनमजागारि रजनिमगमिमवमयाचि संभोगम् ।

गोषी हावमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ २ ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया

सिचोरात्मनेपदेषु" (७।२।४२) इतीदृशे गुणे चागरिष्ट। "वृत्तो वा" (७।२।३८) इति दीर्घे वा अगरीष्ट। "अचि विभाषा" (८।२।२१) इति पक्षे लत्वमप्यूहम् । अस्य च ध्वमि इट् चिष्वदिट् तद्विकल्पैर्लत्वविकल्पात् "विभाषेतः" (८।३।६६) इति ढत्वविकल्पात् "धि च" (८।२।२५) इति सलोपविकल्पेऽट्त्वविकल्पाभ्यां ढस्य घस्य च व्याससमासाभ्यां द्वित्वविकल्पे सवर्णलोपविकल्पे पुनर्द्वित्वलोपादिप्रपञ्चेनाष्टीत्रिशद्रूपाणि भवन्ति । विस्तरभयादिह नोदाह्रियन्ते । शब्दालंङ्कारादनुसंधेयानि ।

अश्रापिष्टेति । चिष्वदिटि । तंसते इति । तसि अलङ्कारे । भूयार्थोऽयम् । चिकीर्षन्ते इति । कृञ्. सन् । प्रकृत्यथपिचमत्र कर्मस्थक्रियत्वम् । इच्छा तु कर्तृस्था । अर्थं च प्रकृत्यर्थप्राधान्यम्, तदर्थत्वादिच्छायाः ।

अत्र ये द्विकर्मकास्तेषु यदा कर्मणि प्रत्ययः स किं मुख्ये कर्मणि स्यादुत्ताप्रधाने किं चोभयोरिति सदेहे निर्णयमाह—प्राद्य इति । "अकथितं च" (१।४।५१) इत्यत्र दुहादयो न्यादयश्च द्वे राशयेन पठिताः । तेषु न्यादयो नीहृकृपित्यादयः । ये च प्यन्ताः निष्कर्मणिः, ये च गयन्ता गत्यर्थाः, ते मुख्ये कर्मणि विहित लकृत्यक्षलयरूपं यान्ति प्राप्नुवन्ति । यथा नीयते ग्राममजा, नेया नीता सुनया ।

अयं भावः—कर्माभिधाय प्रवृत्तः प्रत्ययो युगपदभिन्नकक्षं कर्मद्वयमेकोऽभिधातु-मसमर्थः इत्युभयोस्तावन्न भवति । अन्यतरत्रापि प्रवर्तमानः प्रधाने एव प्रवर्तते "प्रधानाप्रधानसमवाये प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्" । कथं तर्हि द्वितीयोभाभ्यां भवति । नैप दोषः, स हि प्रातिपदिकं पृथगुत्पद्यते नैकात् । तत्रैकया प्रधानमभिधीयते परयात्व-प्रधानमिति नास्ति विरोधः ।

एवं पक्षमपि नेताऽश्वस्य ग्रामस्येति । अत्र प्रधाने नियता पक्षी । गुरो तूमयथा-भवदित्याह—गोणिका पुत्रः इति भाष्ये व्यवस्थितम् । दुह्यादिर्गोण इति । दुह्या-च्यर्थेत्यादिपठिताः । घातवो गौरो कर्मणि प्रत्ययं यान्तीति संबन्धः । यथा दुह्यते गोः पयः । दोह्या । दुग्धा । सुदोहा । अत्र दुहेः प्रधानं कर्म पयः, गोस्त्वकथितं कर्माप्रधानं तत्र प्रत्ययो न न्यादिवत् प्रधाने । युक्तं चैतत्, यतः पयो हि पूर्वं गवि प्रवर्तते, अतोऽन्तरङ्गत्वाद् अप्रधाने एव गवादी लादयो भवन्ति । न बहिरङ्गे पयसि । उक्तं च—गुणकर्मणि लादिविधिः । पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् । मुख्यं कर्म प्रेप्सुयंस्माद्

गव्येव यतते प्राक् । तस्मात् शुद्धस्य दुहेभंवति गवा पूर्वमेव चबन्धः गोः दुहिना पयसन्तु प्राक्, तस्माल्लादयस्तस्मिनि । एवमन्यत्राप्युहाम् ।

अत्र दण्डमुपोरप्यप्रधान एव कर्मणि प्रत्यय इष्यते । गर्गाः शतं दण्डयन्ताम् । दण्ड्याः । दण्डिताः । सुदण्डाः । अत्र हि शतं प्रधानं दण्डेग्रहणार्थत्वात् । अधिनेश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । निग्रहायंस्तु न भवतीत्येतत्कारकेष्वेव प्रपञ्चितम् । एवं मुष्यते शतं देवदत्तः । मोपितव्यः । मुपितः । मुमोप । एवं च न्यादिष्वनयोः पाठः प्रामादिकः ।

('एवं पचेरपि यदाह हरदत्तः—यस्माद्दुडुम्बरः सलोहितं फलं पच्यते इत्यत्र दत्तस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभवाद् वृत्तोऽर्थात् कर्मणि तत्र लकारः । अग्रधाने दुहादीनामिति) ।

यद्वा तत्र द्विकर्मकगणानभावे तात्पर्यम् । इह तूभयत्रादिशब्दः प्रकारे । तेन न्यादयो नीप्रकाराः दण्डमुपिव्यतिरिक्ता ग्राह्याः । दुह्यादयश्च दण्डमुपिसहिताः ग्राह्या इति ध्येयम् । अन्ये तु यथा रुचोति । न्यादिभ्यो ष्यन्तनिष्ठकर्मगत्यर्थेभ्यो दुह्यादिश्च येऽप्ये द्विकर्मका गत्यादिसूत्रोक्ताः ते यथारुचि यथेच्छं मुष्ये गौरो वा प्रत्ययं यान्तोति सबन्धः । यथा बोध्यते माणवको धर्मम् । 'बोधितव्यो बोधिते सुबोधः यथा बोध्यते माणवक धर्मं इत्यादि । एव प्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मणोरप्युदाहार्यम् ।

अत्रापि प्राधान्यमेव हेतुः प्रधानभूतणिच्प्रत्ययवाच्यप्रयोजकव्यापारैरेणाप्यमानत्वेन प्रयोज्यस्य प्राधान्यात् प्रत्ययार्थोपसर्जनीभूतप्रयोज्यव्यापारव्याप्यस्य तु प्राकृतकर्मणो गुणत्वात् ।

अन्ये स्वर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारः प्रधानं तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राकृतस्य प्राधान्यमित्याहुः । तच्चोभयं विवक्षाधीनम् । तथा हि धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपरयां तु प्रवृत्ती माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभाव इति ।

एव च यथाविवक्षं प्रधाने स्वर्थकर्मणि प्रकृत्यर्थकर्मणि वा प्रत्ययः इत्याशयेनोक्तम्—यथारुचोति । एतच्च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेष्वेव । गत्यर्थकर्मकयोस्तु प्रबलप्रयोगदर्शनात् प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो ('भवन्तीति नियम इत्याहुः । इदमेवाभिप्रेत्य प्रागुक्तम्—एत्यन्तनिष्कर्मगत्यर्थाः मुष्यकर्मणोति । हृकोरपि ष्यन्तयोः प्रबलप्रयोगदर्शनादेव प्रयोज्यकर्मण्येव लादयः) इत्यप्याकरे स्थितम् । यथोपसंज्ञहार हरदत्तः । तदयमत्र निर्णयः नीवहिकृपिभ्यः प्रधाने कर्मणि लादयस्तत्संबन्धस्य पूर्वभावितत्वात् । दुह्यादिभ्यो जिदण्डमुपिभ्यश्चाप्रधाने तत्संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने च यथेष्टम् । गत्यर्थकर्मकयोः हृकोश्च ष्यन्तयोः प्रयोज्यकर्मणोति । प्राचार्यास्तु हृकोर्तेन नियममशिश्रियन् । तथा च यथारुचोत्यस्योदाहरणं गोपोहावमकार्यतेत्यादि प्रदर्शयिष्यन्ति । अत्र न्यादिष्वपि मन्यप्रहिपचामनियम इत्याहुः ।

१. प्रमुष्येमाद् इव्य चेति क० पु० ।

२. एव चेत्यारभ्य—दुहादीनामित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. न्यायोणि प्रकारा इति क० पु० ।

४. बोधितव्यो इत्यारभ्य—गुणव्यवहितवन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

न्यादय इत्यादितोक्तस्योदाहरणमाह—आयंया नित्ये इत्यादि । अनन्तेन गोपी विजनं नित्ये । गोप्यत्र मुख्यं कर्म ईप्सिततमत्वात् । तत्र ले कृते तिङोक्तत्वात् प्रथमा । विजनं त्वकथितं कर्म गौणम् । ग्यन्तं निष्कर्मणिमुदाहरति—अजागरि रजनि रात्रिम् । अजागरि । जागरिता । अनन्तेनेति सर्ववाक्यशेषः । अत्र जागर्तोरकर्मकस्याग्यन्ते कर्तुः गोप्याः प्यन्ते “गतिबुद्धि” (१।४।५२ इत्यादिना कर्मत्वम् । रजन्यास्तु “काल-भावाश्चगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” (वा०) इति । ततश्चायं द्विकर्मकः सपद्यते । तत्र मुख्ये कर्मणि गोप्यां लः । लुङि चिणि गुणः । जागर्तोरिवण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति केचिदुक्तेः । शेषं पूर्ववत् ।

तथा प्यन्तं गत्यर्थमुदाहरति—अगमीति । “मितां ह्रस्वः” (ग०) ।

दृह्यादिमुदाहरति—अयाचाति । अनन्तेन गोपी संयोगमयाचि । याचिता । अत्र संयागो मुख्यं कर्म ईप्सिततमत्वात् । गापो तु तदर्थत्वात् अकथितं कर्मा मुख्यम् । तत्रापि गौर्गोऽपि कर्मणि गोप्यामेव प्रत्यय इति प्रथमा ।

अन्ये तु यथारुचीत्येतदुदाहरति—हावमकार्यते इति । अनन्तेन गोपी हावं शृङ्गारमाचनं चेष्टाविशेषं चाकार्यते कारिता । अत्र हावो मुख्यं कर्म, गोपी तु तदर्थत्वाद्-मुख्यम् “हृक्रोरन्यतरस्याम्” (१।४।५३) इति कर्म । तत्र यदा हाव संस्कारकत्वेनोपादीयते गोपो तु सस्कार्यत्वात् प्रवानमिति विवक्षा । तदा गोप्या प्रत्ययः ।

यदा पुनर्हाविकोर्पाथैव प्रवृत्तिः, गोपी तु तदर्थतयोपादीयते, तदा हावमुख्यत्वात् प्रत्ययमुदाहरति—भावश्चैनामनन्तेनेति । एना गोपीम् । अत्र गोप्यास्तिङानुक्तत्वाद् द्विताया । भावात्कृत्वात् प्रथमा । भावश्चित्तवृत्त्यर्थकः क्रियाविशेषः । ये तु हृक्रोरपि ग्यन्तयोः प्रयोज्यकर्मण्येव प्रत्ययमिच्छन्ति तेषामेतदनुदाहरणम् । बुद्धि-प्रत्ययसानार्थशब्दकर्ममुदाहृतं व्यम् । अत्रोध्यत् वा पठनीयम् ।

यद्वा कृ विज्ञाने दीर्घान्ति श्चुरादिराकुस्मोयेष्वात्मनेपदी पठ्यते कैश्चित् । तथा च वोपदेवः । कृङ् विज्ञाने इति पठित्वा कृङ् कारयते इत्युदाहरणम् । तस्य हेतुमण्णिवि बुद्धयर्थत्वात् द्विकर्मकस्येदमुदाहरणं द्रष्टव्यमित्यर्थसूचनेत्तिकया ।

५३०मण्डलमीलिमण्डनमण्यः शेषवंशामलो-

तसः धीनरसिहसूनुरभवत् प्रत्ययवाचस्पतिः ।

तदसुनोः कृतगुणभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्यावृत्तौ

श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगन्त् सा भावकर्मक्रिया ॥ १ ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ भावकर्म ५०० ।

१. अत्रोच्येति क० पु० ।

२. श्चुरादिवाक् स्मोयेष्वात्मनेपदीति क० पु० ।

३. कृङ्ङ इति क० पु० ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया

६१९. अभिज्ञावचने लृट् [३।२।११२]

स्मृतिपर्यायधातुयोगे भूतानघतने धातोर्लृट् स्यात् । स्मरसि कृष्ण
गोकुले वत्स्यामः ।

६२०. न यदि [३।२।११३]

यद्युक्ते प्रागुक्तं न । अभिज्ञानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ।

६२१. विभाषा साकाङ्क्षे [३।२।११४]

यच्छब्देन योगेऽपि उक्तार्थे लृट् वा स्यात्, लक्ष्यलक्षणसंबन्धे प्रयोक्तु-
राकाङ्क्षायाम् । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामः, तत्र गार्चारयिष्यामः ।
वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लृट् । एवं यच्छब्दे ।

अभिज्ञा । अभिज्ञा स्मृति, सा उच्यतेऽनेनेति अभिज्ञावचनः । वचनग्रहणं
पर्यायार्थमित्याह—स्मृतिपर्यायधातुयोगे इति । तेन बुध्यसे, चेतयसे इत्यादिभोगेऽपि
भवति । अर्थप्रकरणादिनाऽभिज्ञायामप्येषां वृत्तिसंभवात् । वत्स्याम इति । वस निवासे ।
‘स्यतासी’ (३।१।३३) इति स्यः । ‘सः स्याधधातुके’ (७।४।५६) इति सस्य तः ।
‘प्रतो दीर्घो यञि’ (७।१।३) । एवमुत्तरेष्वपि प्रक्रिया स्मर्तव्या । विस्तरभयादत्र न
लिख्यते । वाक्यार्थः कर्म । अश्य भृगो धावतीतिवत् ।

न यदि । यदिति सप्तमी । अभिज्ञावचन इत्यनुवर्तते । तेन यत्र यच्छब्दोऽस्ति तत्र
यदभिज्ञावचनं तन्नियोगतो यच्छब्दसहितमेवेत्याशयेनाह—यद्युक्ते इति । अभुञ्जमहि
इति भुज पालनाभ्यवहारयोः । लृट् ।

विभाषा । यदिति नानुवर्तते । सामान्येनायं विधिरित्याह—यच्छब्देन योगेऽपि
इति । अभिज्ञावचनेन योगे इत्यर्थः । तेनोभयत्र विभाषेयम् । यद्योगे निषेधादप्राप्तेऽ-
न्यत्र नित्यं प्राप्तेऽस्त्यारम्भात् ।

आकाङ्क्षाया विषयमाह—लक्ष्यलक्षणसंबन्धे इति । यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्यः,
अपरो लक्षणम् । तत्र द्वयोर्लक्ष्यलक्षणभावेन यः संबन्धः तद्विषयिणी चेदाकाङ्क्षेत्यर्थः ।

आकाङ्क्षायाश्चेतनधर्मत्वात् धातोर्विशेषणं न सम्भवतीत्यालोच्याह—प्रयोक्तु-
रिति । उदाहरणे साकाङ्क्षतामुपवादयति । वासो लक्षणमिति । परं प्रति सिद्धतर-
त्वात् । चारणं लक्ष्यमिति । अनभ्यासदशापन्नत्वेन सहसा युद्धयचनारोहान्त-

६२२. परोक्षे लिट् [३।२।११५]

चकार । उत्तमपुरुषे वैचित्र्यात् पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप ।
अत्यन्तापह्नवेऽपि लिट् । नाहं कलिङ्गं जगाम ।

६२३. हशश्वतोल्लङ् च [३।२।११६]

आभ्यां योगे लिङ्विपये लङ् स्यात् चाल्लिट् । इति हाकरोत् चकार वा ।
शश्वदकरोत् चकार वा ।

६२४. प्रश्ने चासन्नकाले [३।२।११७]

लङ् स्यात् चाल्लिट् । अगच्छत् किम् ? जगाम किम् ? आसन्नकाले
किम् ? कसं जयान किम् ?

परिज्ञानादिति बोध्यम् । अननुभूते स्मृतेरेवासंभवात् । अस्ति चानयोः संबन्धप्रतिपादने
प्रयोक्तुराकाङ्क्षा । स हि न वासमात्रं प्रतिपाद्य कृतीभवति । यतस्तेनैव प्रसिद्धेन
गोचारणमपि स्मारयितुं प्रवर्तते । लङिति । स्मरणि कृष्ण वनेऽवसामस्तत्र गाः अचा-
र्यामेति । एवमिति । यद्वने वत्स्यामः इत्याद्युद्धम् ।

परोक्षे । पूर्वं व्याख्यातमप्येतद्विशेषं वक्तुं स्मारितम् ।

अत्र पारोक्ष्यं साधनशक्त्याश्रयस्य द्रव्यस्य विवक्षितमित्युक्तम् । तत्रोत्तम-
विपये लिट् न प्राप्नोति । तत्र हि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसंघातः कर्ता, स चात्मनः प्रत्यक्ष
एवेत्याशङ्क्याह—उत्तमपुरुष इत्यादि । विवक्षितं चित्तं यस्य स विवक्षितस्तस्य भावो
वैचित्र्यम् । मदस्वप्नादिभिषिचत्ते विवक्षिते कश्चित् स्वगतमेव न जानाति, पश्चादेवं
त्वया कृतमिति पार्श्वस्थेभ्यः श्रुत्वा प्रयुङ्क्ते 'सुप्तोऽहं किल विललाप' इति । किलेत्य-
ज्ञानं सूचयति । तेनात्मसाध्याऽपि क्रिया यदा चित्तविक्षेपान्नोपलक्ष्यते, तदाऽसौ परोक्षेति
भवति उत्तमविपयेऽपि लिङित्यर्थः ।

अत्यन्तापह्नवे लिट् । अपह्नवोऽपलापः । नाहमिति । कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो
देशः ।

तत्र प्रविश्य स्वया चिरं स्थितमिति कश्चिदुक्तः सन्नाह—नाहं कलिङ्गान्
जगामेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते, किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति । भवत्य-
त्रात्यन्तापह्नवः । यदा तु गमनमेवाभियुक्तस्तेनापलपति न तदाऽत्यन्तापह्नव इति
सङ्घे भवति ।

प्रश्ने चासन्न । पृच्छयते इति प्रश्नः । कर्मणि नङ् । आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे
वर्तमानाद्वातोरित्यर्थः स्यात् । ततोऽर्थान्तरवाचिभ्यो न स्यात् । अत्र पञ्चवर्षम्यन्तर-
मासन्नकालं पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमिति वराण्यन्ति ।

६२५. लट् स्मे [३।२।१८]

स्मयोगे लिङ्गैऽपि लट् स्यात् । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

६२६. अपरोक्षे च [३।२।११९]

भूतानद्यतनेऽपरोक्षेऽपि स्मयोगे लट् स्यात् । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

६२७. ननौ पृष्टप्रतिवचने [३।२।१२०]

ननु योगे भूतेऽपि लट् पृष्टप्रतिवचने । अकार्पीः किम् ? ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचने इति किम् ? नन्वकार्पीत् ।

६२८. नन्वोर्विभाषा [३।२।१२१]

आभ्यां योगे प्रागर्थे लङ् वा स्यात् । अकार्पीः किम् ? न करोमि । नाकार्पम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्पम् ।

६२९. पुरि लुङ् चास्मे [३।२।१२२]

पुरा शब्दयोगे भूतानद्यतने लुङ् लटौ वा स्तः, न तु स्म योगे । पक्षे यथा प्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः अवसन् । ऊर्षुर्वा । अस्मे किम् ? यजति स्म पुरा ।

ननौ पृष्ट । पृष्टमिति भावे कः । प्रश्नपूर्वं प्रतिवचनमिति मध्यमपदलोपी समास इति केचित् । हरदत्तस्तु कर्मणि कः । पृष्टस्य प्रतिवचनम् । पृष्टप्रतिवचनमिति पठोऽप्रमास इत्याह—अत्यन्तासन्नकाले चायं विधिरिष्यते । अनद्यतने परोक्षे इति च निवृत्तम् । भूतसामान्येऽयं विधिरित्याह—भूतेऽपीति ।

पुरि लुङ् । पुराशब्दस्य आत इति योगविभागात् आतो लंपेनायं निर्देशो न प्रःशब्दस्य, तस्य भूते वृत्त्यभावादिति दर्शयति—पुराशब्दयोगे इति । अनद्यतने इति । लुङ्ग्रहणं चात्र लिङ्गम् । व्यवहितमप्यनद्यतनमनुवर्तते इति । यदि भूतमात्रे स्यात् विभाषया लटो विधानात् तेन मुक्ते लुङ्प्ययत्नसिद्धः । अनद्यतनानुवृत्तौ तु लटा मुक्ते लङ्गैव स्यादिति कर्तव्यं लुङ्ग्रहणम् ।

चो लट् समुच्चिनोतीत्याह—लुङ् लटाविति । अवसन्निति । अनद्यतने भूते लङ् । ऊर्षुरिति । परोक्षे भूते लिट् । 'वचि स्वपि' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । पक्षे यथाप्राप्तमिति वचनादभिज्ञावचने लुङ्प्युदाहार्यः । स्मरसि वत्स्यन्तीह पुरा छात्रा इति ।

१. विषये लटो विधानादिति क० पृ० ।

६३०. यावत्पुरानिपातयोर्लट् [३।३।४]

आभ्यां निपाताभ्यां योगे भविष्यति काले घातोर्लट् स्यात् । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोः किम् ? यावद् दास्यते तावद् भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ।

६३१. विभाषा कदाकह्योः [३।३।५]

आभ्यां योगे भविष्यति लट् वा स्यात् । पक्षे यथा प्राप्तम् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ।

६३२. किवृत्ते लिप्सायाम् [३।३।६]

विभक्तयन्तं हतरद्वतमान्तं च किमो रूपं किं वृत्तं तद्योगे भविष्यति वा लट् स्यात् लिप्सायाम् । कं कतरं कतमं वा त्वं भोजयसि ? भोजयितासि वा ?

यावत् पुरा । यावत्पुरेत्यविभक्तिको निर्देशः इति व्याचष्टे—आभ्यामित्यादि । भविष्यति गम्यादयः इत्यधिकारादाह-भविष्यत्काले इति । यावद् भुङ्क्ते इत्यादि । निपातावेतौ निश्चय द्योतयतः । एतयोश्च प्रयोगे वर्तमाने लट् न भवति, भविष्यत्कालतया वर्तमानकालताया वाचात् । यावद् दास्यते इत्यादि । यत्परिमाणस्य “यत्तदेतेभ्यः परिमाणो वतुप्” (५।२।३६) “आ सर्वनाम्नः” (६।३।६१) लाक्षणिकत्वादेवानयोरग्रहणे सिद्धेऽपि “लक्षणप्रतिपदोक्त” परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनायं निपातग्रहणम् । कारणभूतयेति । पूःशब्दोऽयं तृतीयान्त इति दर्शयति ।

विभाषा कदा । ननु कर्हिशब्दोऽयमनद्यतनविषयः । “अनद्यतने, हिलन्यतरस्याम्” (५।३।२१) किमोर्हिल् इति व्युत्पादनात् । ततश्च तद्योगे लुट् वा भाष्यम्, न तु लृटा कर्हि भोक्ष्यते इति ।

अत्राहुः—भोक्ष्यते इति पदं भविष्यत्सामान्ये वर्तते, अनद्यतनावागतिस्तु कर्हिशब्दाधीना । न च वाक्यार्थः पदसंस्कारे उपयुज्यते इति । भोक्तेति ।

नन्वयं लुट् भविष्यत्सामान्ये विहितः सोऽनद्यतने लृटा वाधिष्यते, तस्मात् विकल्पस्य विषयः ।

अत्र वदन्ति—“अनद्यतने लुट्” इत्यत्रायं योगोऽनुवर्तनीयः । तेन लुट् विषयेऽपि पक्षे लट् भवति । एवमुत्तरमपि योगत्रयं तत्रानुवर्त्यन्ते तथा तंष्वेपि लडुः दाह्यते इति ।

किं वृत्ते । वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तम् “कोऽधिकरणे च” इति कः । किमोऽवृत्तं शेषपद्यथा समासः ।

६३३. लिप्स्यमानसिद्धौ च [३।३।७]

लिप्स्यमानेनात्रेण स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानां भविष्यति लङ् वा स्यात् ।
योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा, स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

६३४. लोडर्थलक्षणे च [३।३।८]

लोडर्थस्य प्रैपादेः लक्षणक्रियावचनाद्वातोर्भविष्यति लङ् वा स्यात् ।
आशंसायामपीति केचित् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गार्चारय । पक्षे लुट् लुट् लुट् ।

६३५. वर्तमानसामाप्ये वर्तमानवद्वा [३।३।१३१]

समीपमेव साम्नी प्यम् । स्वार्थेऽपिप्यजनेन ज्ञाप्यते । वर्तमानसमीपे
भूते भविष्यति वा काले वर्तमानवत् प्रत्यया वा स्युः । कदा आगतोऽसि ?
अयमागच्छामि । अयमागमं वा । कदा आगमिष्यसि ? एष आगच्छामि,
आगमिष्यामि वा ।

अत्र किशब्दोऽव्यवत्वेन धर्तते, तत् सर्वं कि वृत्तम् ततश्च कीदृशः किमीय
इत्यादावपि प्रसङ्ग इति परिसंख्यानमाह—विभक्त्यन्तमित्यादि । यत् किमो रूपं
साक्षाद् विभक्तिपरं इतरइतप्रत्ययपरं वा तदिह किवृत्तमित्युच्यते पूर्वाचार्यप्रसिद्धे-
रिति भावः ।

किमित्यादि । लघुकायः पृच्छतीत्यस्ति लिप्सा ।

लिप्स्यमानसिद्धौ । लघुमिप्यते यत्तत् लिप्स्यमानमन्नादि तन्निमित्ता चेत्
स्वर्गादेः सिद्धिः प्रतिपाद्यते तत्रैत्यर्थमाह—लिप्स्यमानेनेति । वस्तु कथनमेतत् ।
शेषपठ्या तु समासः ।

ननु अत्र लिप्स्यमानस्य सिद्धिर्गम्यते लिप्सापि तत्रास्ति इति पूर्वैरेव सिद्धम् ।
सस्यम् । कि वृत्त इति तदुक्तम् । अकिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः इत्याशयेनोदाहरति—
योऽन्नमित्यादि । अन्नदातुः स्वर्गसिद्धिमाचक्षणाः प्रोक्ताहयते ।

भोडर्थलक्षणे च । लोटोऽर्थः प्रैपातिसर्गप्राप्तकालाः विध्यादयश्च । तस्य लक्षणं
परिचायको धारवर्धो लोडर्थलक्षणः सूत्रे उक्तः । स च धात्वर्थः क्रियेति व्याचष्टे—
लक्षणक्रियावचनादिति । प्रैपादिसापेक्षत्वेऽपि नित्यसापेक्षत्वाल्लक्षणशब्दस्य द्वियेत्यनेन
समासः । लस्यतेऽनयेति लक्षणा । सा चासौ क्रियेति कर्मधारये पुंवद्भावः । कृष्णश्चे-
त्यादि । अत्र भोजनंमुलक्षणम्, चारणप्रैपो लक्ष्यम् ।

वर्तमान । यद्यर्थं भविष्यत् स्यात्, ततो वर्तमानस्य यत् 'सामोप्यं भूतभविष्यद्गमाम्'
इति तावन्नाथोऽतिदेशवैयर्थ्यात् । यदि हि वर्तमाने प्रत्ययास्ते तत्समीपेऽपि तस्मिन्
सिद्धेवेति ।

६३६ आशंसायां भूतवच्च [३।३।१३२]

भविष्यति काले भूतवत् च कात् वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युः आशंसा-
याम् । देवश्चेद् वर्षति, अर्षीत्, वर्षिष्यति वा, एतद् भान्यं वषामः,
अवाप्स, वप्स्यामो वा ।

अथ वर्तमानं प्रति सामीप्यमित्यर्थः स्यात् । तथापि भूतभविष्यन्तो कालौ नाभि-
धेयेताम् । यदि तु सामीप्येन तद्वत्तो कालौ लक्षयिष्यते, तर्हि लाघवाय समीप इत्येव
वाच्यम्, किं प्यञ् इत्यत आह—समीप एव सामीप्यमिति

न चात्र पत्ते प्यत्रो वैयर्थ्यमित्याह—स्वार्थेऽपोत्यादि । ज्ञापनप्रयोजनं च
('चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यमित्यादिसिद्धिः भूते भविष्यति चेति । स एव वर्तमानस्य
समीपः) । वर्तमानोऽस्य समीपः संभवतीति भावः ।

'वर्तमानवदिति । वर्तमानो लट् इत्यारभ्य यावद् "उणादयो" (३।३।१) इति
ये ये वर्तमाने विहितास्ते इत्यर्थः । वत्करण सर्वसादृश्यार्थं येन विशेषणेन यत्र प्रकृ-
त्युपपदोपाधौ यो विहितः स तथैव भवति, नान्यतो विहितोऽन्यतोऽपीति । यथा "पूङ्-
यजोः शानन्" (३।२।१२८) वर्तमाने विहितः स ताभ्यामेव वर्तमानसमीपे भवति,
नान्यतः । अलंकरिष्णुरिति ताच्छ्रोल्यादिविशिष्टे कर्तृदलपूर्वात् कृत्रः इप्सुजुक्तः स
वर्तमानसामीप्येऽपि तथैव भवति । कदा' आगतोऽसि—इति भूतकालेन प्रश्नः । उदा-
हरणो भूतकालाभिव्यक्तये । एवं कदा गमिष्यसीत्यत्राऽप्युह्यम् ।

उदाहरणयोरयमेव पदाभ्यामागमना विनाभूत यद्रूपं प्रस्वेदपरिकरबन्धा-
दियुक्तं तत्प्रतिनिदिश्यते । इदानीमागमनमित्यर्थः । एव हि कदेति प्रश्ने उत्तरं सगच्छने,
सामीप्यं च द्योतितं भवति । आरोपादप्युपपत्तेर्नेदमारब्धव्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

अ.शंसावामिति । भविष्यत्काले इति । अप्राप्तत्वार्यस्य प्राप्तमिच्छा ह्याशंसा । सा
च न भूतार्थविपरिणी संभवतीति भावः । आशंसायामिति । आशंस्यमानक्रियावचना-
द्धातोरिति यावत् । 'देवश्चेदित्याद्याशंसावाक्यम् । तत्र वर्षणं वषणं चोभयमप्याशा-
स्यते इति उभयत्रापि प्रत्ययः । भूतवदिति च । भूतसामान्यप्रत्ययो लुङ्वातिदिश्यते
नानद्यतनविशेषे विहितौ लङ्लिटौ "सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः" (५०) इति
न्यायात् । लुटोऽपि विषयेऽयमिष्यते । तथा चात्रो लृडप्रहरणम् ।

१. चातुर्वर्ण्यमित्यारभ्य—समीप इत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. वर्तमानवदिति नास्ति क० पु० ।

३. कदा आगतोऽसि इति नास्ति क० पु० ।

४. स्वतेरिति क० पु० ।

५. देवश्चेदित्याद्याशंसावाक्यमिति क० पु० ।

६३७. क्षिप्रवचने लृट् [३।३।१३३]

क्षिप्रपर्यायोपपदे भविष्यति लृडेव स्यादाशंसायां न भूतवत् । वृष्टिचेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा आयास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वाच्ये लृड्किलुङ्-
बाधनार्था । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ।

६३८. आशंसावचने लिङ् [३।३।१३४]

आशंसापर्यायोपपदे भविष्यति लिङ्गेव स्यान्न भूतवत् । गुरुचेदुपेयात्
आशंसेऽघोषीय आशंसे क्षिप्रमघोषीय ।

६३९. भूते च । [३।३।१४०]

“उताप्योः समर्थयोः” इत्यादिलिङ्निमित्ते भूतेऽर्थे लृड् स्यात् क्रियाया
अनिष्पत्तौ । यद्यहमैष्यमुताभोऽस्ये अप्यभोऽस्ये न भुक्तवान् ।

क्षिप्रवचने । वचनग्रहण स्वरूपमप्येव ग्रहणं मा विज्ञाधीत्येवमर्थमित्याह—क्षिप्र-
पर्यायोपपदे इति । भूतवच्चेत्यस्यापवादोऽयमित्याह—न भूतवदिति । लृटो बाधनार्थेति ।
अप्यया हानद्यत्ने भविष्यति लृट् बाधित्वापवादत्वाल्लुङ्गेव स्यादित्याशयः । लृड्-
ग्रहणात्तु सोऽपि बाध्यते । अत एव पूर्वं लृडेव स्यादिति साधारणं व्याख्यानम् ।

आशंसावचने । न भूतवदिति । उपलक्षणमेतत् । भूतवच्चेत्यनेन प्रापितानां
सर्वेषामपवाद इत्यर्थः । लिङ्गेवेत्येवकारेण क्षिप्रवचने लृटमपि व्यावर्तयति ।

यत्र हि क्षिप्रवचनमाशंसावचनं चोपपदं तत्र परत्वाल्लिङ्गेव भाव्यम् । लृटस्तु
यत्राशंसावचनं नास्ति सोऽवकाशः । तदेतदुदाहरति—आशंसे क्षिप्रमघोषीयेति । इड्
अप्यने । अघिपूर्वः । “लिङ्गः सोऽयुट्” (३।४।१०२) । तलोपः । धातोरियद् ।
“इटोऽत्” धातूपसर्गयोः सवर्णादीर्घः ।

भूते च । “लिङ्निमित्ते लृड् क्रियातिपत्तौ” (३।३।१३६) इति सर्वमनुवर्तते ।
तेन च भविष्यति विहित इत्यनेन भूते विधीयते । “उताप्योः समर्थयोः” (३।३।१३२)
इत्यादि लिङ्निमित्तमिति । तेनात्र नित्यं लृड् भवतोत्यर्थः ।

एवं च यद्यहमैष्यमिति यदिशब्दस्य पाठो न युक्तः “जातुयदोलिङ्” (३।३।
१४०) इत्यत्र ‘यदायद्योरपसंख्यानम्’ (वा०) इति यदेलिङ् निमित्तत्वादुत्तरमूत्रेण
लृटो विकल्पनात् । तस्मादहमैष्यमित्येव पठितव्यमित्याकरः । न भुक्तवानिति । एतेन
क्रियातिपत्तिं दर्शयति ।

१. नमित्त क० पु० ।

२. इटोऽत् इति नास्ति क० पु० ।

६४०. वोताप्योः [३।३।१४१]

वा आ उताप्योः । उताप्योरिति यावद् भूते लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियाति-
पत्तौ वेत्यधिक्रियते ।

६४१. गर्हायां लडपि जात्वोः [३।३।१४२]

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रयेऽपि गर्हायाम् । कालविशेषप्रत्यया-
पवादः । अपिजायां त्यजसि जातुगणिकामाधत्से । अत्र लिङ्निमित्ताभावात्
लृङ् न ।

६४२. विभाषा कथमि लिङ् च [३।३।१४३]

कथमायोगे कालत्रयेऽपि वा लिङ् स्यात् । चान् लट् गर्हायाम् । कथं
धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रयलकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ्
भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ।

वोताप्योरिति । वा आ उताप्योरित्यनेनाडोऽत्र प्रश्लेषं विवृणोति । मयदायां
चाडित्यादि । "उताप्योः" (३।३।१४२) इति यावत् । उताप्योरिति सूत्रैकदेशस्य
सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । तत्रच "प्रकृतिवदनुकरणम्" (५०) भवतीत्यनुकरणस्या-
प्रत्यय इति निषेधेनाप्रातिपदिकत्वादाडोऽपि योगे पञ्चमी न भवतीत्याहुः । वस्तुतस्तु
पर्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः "इयं" (७।१।१३), "तुभ्यमहौ ह्यि" (७।२।१५)
इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेरिति स्थितम् । अत्र पक्षे छान्दसः पञ्चम्या लोपो द्रष्टव्यः । अत्रापि
लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भूते च इत्यनुवर्तते । तेन वेत्यधिकारेण तदनुवृत्तिरपि
समुच्चयीते इत्याह—भूते इत्यादि ।

विभाषा कथमि । पक्षे इति । स्वे स्वे काले विहिताः लट्-लिट्-लुट्-लृङ्दादयोऽप्यु-
दाहार्या इत्यर्थः । यद्यत्र लडपि विभाषाग्रहणेन भविष्यति, किं चाल्लट् समुच्चयीते ।
सत्यम् । वर्तमाने सेत्स्यति कालान्तरे तु न स्यात् । अत्रेत्यादि । ('भूते एव क्रियाति-
पत्तौ विकल्पाधिकारात् लिङ्निमित्तं चास्ति कथं गर्हा च । अनेन पूर्वनिपातः लक्षण-
व्यवहारचिह्नम् । तेनानयोः प्रत्ययाभ्यां यथासंबन्धं न भवति । उत्तरत्र चोपपदाभ्याम् ।

अनवहृष्य । अनवहृलृप्ति व्याचष्टे-असंभावनेति । अमर्षो । अत्तमा । अकिंवृत्तेऽपि
इति स्पष्टार्थम् । अक्षरितत्वादेव तदननुवृत्तेरविशेषणीभयत्र सिद्धेः । क्रियातिपत्तौ
पक्षे लृङ् इति । भूते इति शेषः । भविष्यति नित्यमिति तु गम्यत एवेति नोक्तम् ।

१; भूते एवेत्यारभ्य— चोपपदाभ्यामित्यन्तौ () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

६४३. किंवृत्ते लृङ्लृटौ [३।३।१४४]

किंवृत्तयोगे गर्हापमेतौ स्तः । कालत्रयेऽपि । सर्वलकारापवादः । कः कतरो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति । लृङ्त्र प्राग्वत् ।

६४४. जातुयदोर्लिङ् [३।३।१४७]

आभ्यां योगे कालत्रयेऽपि लिङेव स्यादुक्तेऽर्थे । यदा यद्योर्योगे च । ज्ञातु यत् यदा यदि वा त्वाद्देशे । हरिं निन्देत् नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ।

६४५. यच्चयत्रयोः [३।३।१४८]

आभ्यां योगे पूर्ववत् । यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः, न शब्दधे न मर्षये । लृङ् प्राग्वत् ।

६४६. गर्हायां च [३।३।१४९]

अनवकल्पयमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोयोगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्यास्यं तत् । लृङ् पूर्ववत् ।

किं वित्ताग्रदर्थेषु । किं किलेति निपातसमुदायः क्रोधद्योतकः उपपदम् । केवल-योरे 'तमोरनवकल्पयमर्षयोर्वृत्त्यसंभवादित्यभिप्रेत्याह—किं किन् शब्दे इति । पूर्वैरेव सिद्धे लृङ्ग्रहणं निङो निवृत्त्यर्थमित्याशयेन व्याचष्टे—लृङेव स्यादिति । मस्तीत्यादि । त्वं शूद्री गमिष्यति । त्वत्कतृकं शूद्रोगमनमस्ति तन्न मर्षये इत्यर्थः ('तथा च भाष्यम्—भवति-पठति-पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्ष्यो भवन्तीति) । मन्त्रेत्यादि त्रिपा-तिरस्ताविति शेषः ।

('जातुयदोर्लिङ्) अनवकल्पयमर्षयोरित्येव लिङ्लृटोः सिद्धौ पुनर्विधानं लिङेव यथा स्यात्, लृङ् मा भूदित्येवमर्थमित्याशयेन व्याचष्टे—लिङेव स्यादिति । एतद्योगे चेति । उपसंख्यानान् । लृङ् प्राग्वदिति । लिङ्निमित्तमस्तीति भविष्यति नित्यं भूतेवेत्यर्थः) ।

१. एतयोरिति नास्ति क० पु० ।

२. तथा चेत्यारभ्य—भवन्तीत्यन्तो () रेषाद्धितो नास्ति क० पु० ।

३. जातुयदोर्लिङ् इत्यारभ्य—भूतेवेत्यर्थं इत्यन्तो नास्ति () रेषाद्धितः क० पु० ।

६४७. चित्रीकरणे च [३।३।१५०]

यच्च यत्र वा त्वं याजयेः । चित्रमेतत् ।

६४८. शेषे लृडयदौ [३।३।१५१]

यच्चयत्राभ्यामन्येन यदिवर्जेन योगे लृडेव स्यात् कालत्रये चित्रीकरणे ।
आश्चर्यमन्यो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अत्र लृड् न । अयदौ किम् । आश्चर्यं
यदि स भुञ्जीत ।

६४९. उताप्योः समर्थयोर्लिङ् [३।३।१५२]

आभ्यां तुल्यार्थाभ्यां योगे लिङ् स्यात् त्रिकालेषु । सर्वलकारापवादः ।
वाढार्थे तुल्यार्थतानयोः । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । इतः प्रभृति लिङ्-
निमित्ते क्रियातिगतौ भूतेऽपि नित्यो लृड् ।

६५०. कामप्रवेदनेऽकच्चिति [३।३।१५३]^१

स्वाभिप्रायाविष्करणार्थे लिङ् स्यात् कालत्रये न तु चिति । कामो
मे मुञ्जित भवान् । अकच्चित् किम् । कच्चिति जीवति ।

(*चित्रोकरणे च । चित्रीकरणमाश्चर्यम् ।

शेषे लृडयदौ । यद्वा यत्नापेक्षः शेषो न चित्रीकरणापेक्षः) । लिङ्लृटोः सिद्धौ
पुनः करणापेक्षस्तस्येह स्वरितत्वेनाधिकारादित्याशयेन व्याचष्टे—यच्च यत्राभ्यामन्ये-
नेति । लृडेव स्यादिति । सर्वलकारापवाद इत्यर्थः । अत्र लृड् नेति । लिङ्निमित्ताभावा-
दित्याशयः । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति । अत्रानकलृप्तिराश्चर्यं च द्वयं गम्यते ।
तत्राश्चर्यं निमित्ते लृटि प्रतिपिद्धे यदा यद्योयोगे चेत्यनवकलृप्तौ लिङ् । भाष्ये तूक्तम् ।
संभावनार्थो यदिशब्दः । तत्र संभावनेऽलमित्यनेन लिङ् । एवं च चित्रीकरणमत्र
नास्तीति भयदौ इति निषेधानर्थक्यमिति ।

उताप्योः । समानोऽर्थो ययोस्तौ समर्थौ शकन्वादित्वात् पररूपं समशब्द आवृत्ति-
विषये तुल्यायः । इतः प्रभृतीत्यादि । वाधिकारो निवृत्त इत्यर्थः ।

कामप्रवेदने । काम इच्छा तस्याः प्रवेदनं प्रकाशनं तदाह—स्वाभिप्रायाविष्करणे
इति । कच्चिज्जीवतीति । कच्चिदित्यव्ययं कामप्रवेदने ।

१. चित्रोकरणे चेतारभ्य—चित्रोकरणापेक्ष इत्यन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

६५१. सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे [३।३।१५४]

अलमर्थेन प्रौढ्या संभावनेऽर्थे लिङ् सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः कालत्रये ।
अपि गिरि शिरसा भिन्द्यात् । अलमोऽप्रयोगे किम् ? अलं कृष्णो हस्तिनं
हनिष्यति ।

६५२. विभाषा धातौ सम्भावनवचने यदि [३।३।१५५]

संभावनेऽर्थे धातावुपपदे प्रागुक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे ।
संभावयामि भुञ्जीत भवान् भोक्ष्यते वा । अयदि किम् ? संभावयामि
यद् भुञ्जीथास्त्वम् ।

संभावने । सम्भावनमस्ति^१ विधुरप्रत्यये भवित्तव्यमनेनेति ज्ञानम् । तस्य विशेष-
णमलमिति । चेदिति । अलमिति चेत्संभावनमिति विपरिणतेनान्वयः । संभावन-
मलमर्थविषयश्चेदित्यर्थः । अलमर्थश्चात्र पर्याप्तिः, न भूषणादिः । धातोश्च प्रत्यय-
विधानात् तादर्थगोचरमेव सामर्थ्यं गृह्यते । इदं धात्वर्थमनुष्ठातु समर्थमित्येवं रूपत्वेन
संभावनमित्यर्थः । तदाह—अलमर्थेनेत्यादि । अलमोऽर्थे विवृणोति—प्रौढ्येति । स्वकार्य-
निष्पादनं प्रौढिः । सिद्धाप्रयोग इति व्याचष्टे—सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोग इति । सन्नि-
धानादलम इति लभ्यते । चेदिति वस्तु कथनं न पुनरत्र चेच्छब्दस्यान्वयः । सप्तम्यन्तेन
संबन्धासम्भवात् । वव पुनः सिद्धोऽलमोऽप्रयोगः ? यत्र तस्यार्थो गम्यते न^२ चासौ
प्रयुज्यते । कालत्रये इति । उपलक्षणमेतत् । संभावनस्य भविष्यद्विषयत्वाद्भविष्यतो
वाऽयं विधिरत एव लृट् प्रत्युदाहरिष्यति । अपि गिरिमित्यादि । एवं नामार्थं बलवा-
नित्यर्थः । गिरिं तु भिनत्तु मा भिदत् । अलं कृष्ण इति । पर्याप्तं हनिष्यतीत्यर्थः ।
संभावन किम् ? अलं भुङ्क्ते । अलमिति चेत् किं प्रायेण गमिष्यति । भनद्यतने लड-
प्युदाहार्यः ।

विभाषा । संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनो धातुः संभावयामि । अत्रकल्प-
यामि । श्रद्धे इत्यादिरूपः पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते इत्याह—उक्तेऽर्थे इति । तत्तश्च प्राप्त-
विभाषेयमिति भावः । संभावयामि भुञ्जीत भवानिति । भोजने भवान् युक्त इत्युत्प्रेक्ष्यते
इत्यर्थः । अयमपि भविष्यति विधिरिति दर्शयति भाच्यते वेति । लुडप्युदाहार्यः ।

१. संभावनमस्ति विधुरप्रत्यये इति क० पु० ।

२. संबन्धाभावात् इति क० पु० ।

३. तेन चासविति क० पु० ।

६५३. हेतुहेतुमतोलिङ् [३।३।१५६]

हेत्वर्थे हेतुमदर्थे च लिङ् वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् । पक्षे लट् । पुनर्लङ् क्ते भविष्यदर्थे एव लिङ् । नेह हन्तीति पलायते ।

६५४. इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ [३।३।१५७]

इच्छार्थेषु धातुभिर्योगे लिङ् लोटौ स्तः त्रिषु कालेषु । इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । कामप्रवेदने वाच्ये नेह । इच्छन् करोति ।

६५५. लिङ् च [३।३।१५६]

समानकर्तृकैरिच्छार्थेषु लिङ् वा स्यात् । भुञ्जीयेतीच्छति ।

हेतुहेतुमतोलिङ् । हेतुः कारणं हेतुमत्कल हेत्वर्थं हेतुमदर्थं चेति । वतमानाद् च्चवतोरिति शेषः । कृष्णमित्यादि । अत्र नमनं हेतुः सुखभासिहेतुमती ।

“उताप्योः समययोः” (३।३।१५२) इत्यती लिङ् नुवृत्तौ पुनर्लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—पुनर्लिङ्गुकेरित्यादि । स हि लिङ् कालत्रये विहितः, अस्य तु पुनर्ग्रहणाद् भविष्यद्विषयत्वमनुमोयतेऽभिधानस्वभावादित्यर्थः । “उपसर्गस्यायतौ” (८।१।२६) इति लत्वम् ।

अत्र हननं हेतुः पलायनं हेतुमत् । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” (३।२।२६) इति लटः शता तु न भवति । इति योगे तु सद्धिधिरिति व्यवस्थितविभाषामु पाठात् । अत्र लिङ्निमित्तात्वाद्भविष्यति क्रियातिपत्तौ लुङ् ।

इच्छार्थेषु । इच्छा अर्थो येषां तेषु धातुषु इच्छामि प्रायये कामये इत्येवमादिषु पदेषु इति सूत्रान्तरव्यापारः ।

ननु कामप्रवेदने वाच्यमिति वक्ष्यति । किमर्थं तर्हि कामप्रवेदनेऽकच्चित्तीत्या- रम्भे तेनैव सिद्धेः । सत्यम् । यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते तत्रापि यथा स्यादित्येवमर्थं तत् ।

इदं पुनर्यत्रेच्छार्थमुपपदं प्रयुज्यते, तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थमिति दर्शयति— इच्छार्थेषु धातुभिर्योगे इति ।

लिङ् लोटौ स्त इति । यद्यपि कामप्रवेदन इत्येव सामान्यतो विधानादिच्छार्थेषु पदेषु लिङ् सिद्धस्तथापि पुनर्लिङ्गुकिर्लोटा वाच्यो मा भूदिति । लोट् चेत्येव तु नोक्तम् । प्रकृतेर्हि लिङ्ग्रहणे तु कृष्णमारो तत्सबद्धविभाषाग्रहणमप्यनुकुर्येतेति ।

लिङ् च । इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ वाचित्येव सिद्धे पुनरारम्भः समानकर्तृकैरिच्छार्थेषु यो लिङ् एव यथा स्यात् लोपना भूदिति । किं च समानकर्तृकेषु तु पुनर्वक्ष्यति स यथा लोटं वाधते । एवं लिङ्पि वाधते । “कश्युदुत्तुमुन्क्षत्रयेषु तु वासहृषविनिर्वास्तोति” लिङ् विधीयते ।

१. लिङ्नुवृत्तौ पुनरिति नास्ति क० पु० ।

६५६. इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने [३।३।१६०]

इच्छार्थेभ्यो लिङ् वा स्याद् वर्तमाने । पक्षे लट् । इच्छति । इच्छेत् ।
वष्टि । उश्यात् । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । कालत्रये विधौ यागं कुर्यात् ।
नियोगकरणे । इह भुञ्जीत भवान् । कामचारे इहासीत् भवान् सत्कारपूर्वके
व्यापारे । पुत्रमध्यापद्भवान् । संप्रधारणे किम् ? भो वेदमधीयीय उत उक्तम् ।
प्रार्थने भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

६५७. प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च [३।३।१६३]

एषु गम्येषु कृत्याः स्युः लोट् च । कामचारानुज्ञा अतिसर्गः ।
प्रेषितस्त्वं गङ्गां गच्छ । एवमतिस्मृष्टस्त्वम् । प्राप्तस्ते कालो वा । लिङ्प्यत्रेति
केचित् ।

इच्छार्थेभ्य इति । लटि प्राप्ते पक्षे लिङ्विधिः । वष्टीति । वश कान्तो उश्यादिति ।
“प्रहिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । “विधिनिमन्त्रण” (३।३।१६१) इति
लिङ् । भूधातो व्याख्यातमेतत् । कालत्रये इति एतदपि भविष्यत् उपलक्षणम् । यतो
विध्यादयश्चत्वारः (प्रवर्तनाविशेषः । प्रवर्तना चाप्रवृत्तिविषया । संप्रश्नप्रार्थने अपि
तथैवेति नैषां भूतविद्यमानयोः सम्भवोऽस्ति । विधाविधिः) । गुर्वादिना शिष्यादेः प्रेरण-
माज्ञेति यावन् यावत् (निमन्त्रणादिक्रमेण व्याचष्टे—निमन्त्रणं नियोगकरणम् ।
नियोगो नामावाश्यभावेन करणम् । यदकरणेन प्रत्यवाय इति यावत् । इह भुञ्जीत
भवानिति । श्राद्धे हि निमन्त्रितो दौहित्रादिरभुञ्जानः प्रत्यवेति । अभिनयेनामन्त्रितोऽप-
कामति इति स्मृतेः कामचार इति । यदकरणेऽपि न प्रत्यवाय इत्यर्थः । अघोषः
सत्कारपूर्वको व्यापारः । गुर्वादिराराध्यस्य व्यापारेणेत्यर्थः । संप्रश्नः संप्रधारणम् ।
इदं च कर्तव्यमिदं चेत्येवह्या विचारणा । प्रार्थना याञ्चा प्रसिद्धा । एवं लोट् ।
विध्यादिष्वेव लोटोऽपि विधानात् ।

प्रेषातिसर्गं । विधिरेव प्रेरणम् । आमन्त्रणमेवातिसर्गं इति । लोटि सिद्धे
प्रेषातिसर्गयोः प्रहणं कृत्याथंम् । अत्रैव कृत्या यथा स्युरिति । प्राप्तकालेति ।
उक्ते निमन्त्रणादावपि कृत्याः स्युः । चकारेण लोड्नुकृत्यते । एतदर्थमेव विध्यादिसूत्रा-
ल्लोट् चेति योगो विभज्य निर्दिष्टः । प्रेषितस्त्वमित्यादि । तव गङ्गागमने प्रैष इत्ये-
वार्थः । अस्वैवार्थस्य लोटोऽभिहितस्य द्योतनाय प्रेषितादिपदप्रयोगः न त्वेतान्युप-
पदानि, एषु गम्येषु इत्युक्तत्वात् । कृत्यानुदाहरिष्यति ।

१. प्रवर्तनाविशेष इत्यारभ्य—विषावितोर्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
२. निमन्त्रणादिक्रमेण व्याचष्टे इत्यारब्ध-संप्रश्नः संप्रधारणमित्यतो () रेखाङ्कितो
नास्ति क० पु० । तत्स्थाने निमन्त्रण व्याचष्टे नियोगकरणमिति संप्रश्न इत्येव क० पु० ।

६५८. अहं कृत्यतृचश्च [३।७।१६९]

चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

६५९. शकि लिङ् च [३।३।१७२]

शक्तौ लिङ् स्यात् चात्कृत्याः । त्वं भारं वहेः । लोडप्यत्र केचित् सिंधु-
मपि शोषयाणि । 'माङ्ङि लुङ्' । (३।३।१७५) मा कार्षित् । कथं मा भवतु
मा भविष्यति इति । नायं माङ्ङि किन्तु माशब्दः ।

६६०. क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च
तध्वमोः [३।४२]

पौनःपुन्यार्थे भृशार्थे वा लोट् स्यात् । तस्य च लोटः पदव्यवस्थायां
हिस्वौ स्तः सर्वतिङ्विषये तध्वमोर्विषये, तु वा कालत्रये लमात्राववादः ।

अहं कृत्यतृचश्च । अहंसोत्यहं । प्रकृत्यर्थे योग्ये कर्तरि गम्यमाने एते स्युः ।
कृत्यानां नानात्वाद्वहवचनम् । त्वं कन्या वहेरिति । वहने योग्य इत्यर्थः ।

शकि लिङ् च । शकीति प्रकृत्यर्थविशेषण नोपपदम् । "त्तय्यज्जयो शक्यार्थे"
(६।१।२१) इति लिङ्गात् । उपपदत्वे हि न केवलावेतौ शक्यार्थो स्त इत्याह—
शकाविति ।

क्रियासमभिहारे । पौनःपुन्ये भृशार्थे चेति । एतद्विशिष्टक्रियावचनाद्धाताः
('प्रकृत्यर्थविशेषण ह्येतत् । न तु प्रकृत्यर्थः । क्रियाधर्म समभिध्याहारे धातोर्वृत्त्य-
संभवात् । नापि प्रत्ययार्थः "लः कर्मणि च" (३।४।६६) इति वचनात् ।

अत्र यदि हिस्वौ लोडादेशानां तिङ्गं क्रियेताम्, वा च तध्वमोरिति दर्शनात् ।
ततो लुनीहि लुनीहीति तिप्सिप्मिपामादेशस्य हेः पित्वादिङ्ङित्वाभावेनेत्वं न
स्यात् । ब्रूहि ब्रूहीति व्रुवः ईट् स्यात् भुङ्ङ्व भुङ्ङ्वेति च इनसोरल्लोपो न स्यात् ।
अतो लोट् एवैतावादेशौ इत्याह—तस्य च लोट इति ।

यदि तद्दि लोट एवादेशावेतौ तद्दि "लः परस्मैपदम्" (१।४।६६) इति द्वयोः
परस्मैपदत्वात् परस्मैपदिभ्य द्वावपि स्याताम् । द्वावपि परस्मैपदत्वात् कर्तृष्वेव
स्याताम् । न तु स्वादेशो भावकर्मकर्तृषु स्यात् । तिवादिषु असंनिवेशात्तिङ्ङन्तं पद-
मिति पदत्वम् "तिङ्ङत्तिङ्ङः" (८।१।२८) इति निघातश्च न स्यात् । अत आह—
पदव्यवस्थाया हिस्वौ स्व इति । पदयोः परस्मैपदात्मनेपदयोर्विषये प्रयुज्यमानो यो
हिस्वो तयोर्व्यवस्था स्थितिधर्मस्तया विशिष्टावित्यर्थः ।

१. प्रकृत्यर्थविशेषणं ह्येतत् न तु प्रकृत्यर्थः, क्रियाधर्म समभिध्याहारे धातोर्वृत्त्यसंभवात् । नापि
प्रत्ययार्थः, लः कर्मणीति वचनात् इति नास्ति क० पु० ।

६६१. समुच्चयेऽन्यतरस्याम् [३१४३]

अनेकक्रियाव्यवहारे प्रागुक्तं स्यात् ।

६६२. यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् [३१४४]

पूर्वस्मिन् लोटविधाने यस्माद्घातो लोटोक्तः सोऽनुप्रयोज्यः ।

अथमाशयः—योगविभागोऽत्र क्रियते । क्रियासमांभारे लोट् । व्याख्यात लोटो हिस्वो इत्यपरो योगः । अत्र लोटित्यनुवर्तते । तच्च समानाधिकरणं हिस्वयो- विशेषणम् । न च हिस्वो लोटो भवति इति सामर्थ्यात् तद्धमण्णावित्यर्थः संपद्यते । तथापि मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्यातिदेशासम्भवात् स्थानिवद्भावेन लब्धलोट- व्यपदेशयोरिति भूतयोर्हिस्वयोरेव धर्मो हिस्वयोरतिदिश्यते । तेनानयोरपि स स विशेषः सिद्धयति । परस्मैपदिभ्यो हि कर्त्तरि तिङ्चेत्यात्मनेपदियः स्वो भावकर्म- कर्तृषु लिङ्चेति व्यवतिष्ठते । पुरपैकवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्यात् भवतः । यदि हि ते अपि स्याताम्, हिस्वयोरनेन विधानमनुपपन्नं स्यात् । ('वचनान्तरेण तयोस्ता- दृशयोः सिद्धत्वात् । सर्वेतिङ्विषये इति सामान्यविहितानां तिङां शतृशान्ज्यामिव "येन नाप्राप्तिन्यायेन" हिस्वाभ्यामपि बाधनादित्यर्थः । यद्येवं वाचतध्वमोरित्य- युक्तम् इत्याशङ्क्य नेयं पष्टा, किं तु विषयसप्तमोति व्याचष्टे—तध्वमोर्विषये इति ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । समान्योक्तावपि क्रियायामेव समुच्चयोऽत्र गृह्यते, धातोः प्रत्ययविधानात् । तद्विशेषणत्वात् समुच्चयस्येत्याह—अनेकक्रियाव्यवहारे इति । अने- कासां क्रियाणामेकस्मिन् संबन्धिनि यो विशेषेणावहरो लीयमानतेत्यर्थः । एतेनैक- क्रियाविषयात् समाभिव्याहारात् समुदायस्यादौ दक्षितः । अप्रापि धातोः क्रियावाचि- त्वात् । क्रिया धर्मे समुच्चयेयमाने वृत्तिर्न स भवतीति समुच्चयेयमानक्रियावचनादित्यर्थो ज्ञेयः । प्रागुक्तमिति । लोट् लोटश्च पदव्यवस्थया हिस्वो कालत्रये वाचतध्वमो- र्विषये इत्यर्थः ।

यथाविध्यनुप्रयोगः । विधिमतिक्रम्य यथाविधि । यथार्थेऽव्ययीभावः । पूर्व- स्मिन्निर्दिष्टे स्पष्टार्थम् । "समुच्चये सामान्यवचनस्य" (३१४३) इति वक्ष्यति । तेना- र्थात्ततोऽन्यत्र पूर्वस्मिन्नेव सिद्धः । इह हि हिस्वो नामैतदनभिव्यक्तपदार्थकम् । तत्र सस्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् तदभिव्यक्तये तु प्रयोगः प्राप्त एव धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानाच्च । तथापि यथाविध्ययं वचनम् । सेन याहि माहोति यातोत्येवानु- प्रयुज्यते, न गच्छति करोति वा । करोतेरपि हि सन्निहितलोडन्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानात् सम्भवत्येवान्वयः ।

१. वचनान्तरेण इत्यत्र-सम्भवात्किंशभाष्येण शरणम् इति द्वितीयपृष्ठस्थान्ते वर्तमानं तदन्तो गृह्यमाणो प्रत्यो नास्ति क० पु० ।

६६३. समच्चये सामान्यवचनस्य [३।४।५]

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरप्रयोगः । क्रियासमभिहारत्वाल्लोडन्तस्य द्वित्वम् । याहि याहीति याति । एवं यातः यान्ति यासि याथः याथः । पक्षे यात यातेति यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा अधीञ्च अधीञ्चेत्यधीते । एवमन्यत्र । अन्विषये प्राग्वत् । पक्षे अधीञ्चमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । यङ्न्ते क्रियासमभिहारान्तरे तु लोलूयस्व लोलूयस्वेति लोलूयते ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य । अत्रापि यतो धातोर्लोडविहितः प्रत्यासन्नतरत्वात्-
तस्यैव विशेषस्यानुप्रयोगः प्राप्नोतीति इदमुच्यते ।

यद्यपि लाघवात् सर्वविशेषानुगतं सामान्यमेवानुप्रयोच्यते, न विशेषो गौरवात् परस्परव्यभिचाराच्च । तथापि लाघव लौकिकशब्दव्यवहारे नाद्रियते इत्याग्म्भः । क्रियासमभिव्याहारत्वाल्लोडन्तस्य द्वित्वम् इति । द्वित्वसहितमेव क्रियासमभिहारं द्योतयितुं शक्नोति । न तु केवल शुद्धेन लोटा तुल्यरूपत्वेन साशयिकत्वात् । दृष्टञ्च शब्दशक्तीनां वैचित्र्यम् । यथा गार्गायणीत्यत्रैकमेव स्त्रीत्व ष्फडोव्भ्यां द्योत्यते, तथा क्रियासमभिव्याहारोऽपि लोटा द्विवचनेन चोभाभ्यां द्योत्यते इत्यर्थः ।

यत्तु "क्रियासमभिव्याहारे द्वे स्तः" इति प्राचोक्तम्, तदसत्, "नित्यदीप्सयोः" (८।१।४) इत्येव सिद्धेरस्य वक्तव्यस्य भाष्येऽनाश्रितत्वात् । अथ लोटोक्तोऽपि क्रियासमभिव्याहारे द्वित्वार्थं वक्तव्यमेतदिति चेन्न, यदि उक्तोऽपि क्रियासमभिव्याहारे वचनबलाद् द्वित्वमित्याशयः, तर्हि यङ्न्तेऽपि प्रसङ्गः स्याद् मतम् । लोटोः "लः कर्मणि" (३।४।६६) इति वचनाद्भावकर्मकर्तारो वाच्याः, न समभिव्याहार इति द्वित्वेनैव स द्योत्यः । यद् पुनस्तत्रैवार्थं विहितो नार्थान्तरे इति स्वयमेव तत्र शकत्वान्नापेक्षते द्वित्वमिति । तच्च वार्तम् । सन्तु नामास्य कर्मादयो वाच्याः समभिव्याहारोऽप्युपाधितया श्रुतः स कथं न द्योत्यः स्यात्, यथा लडादिषु वर्तमानादयः । तस्मात् शब्दशक्तिस्वाभाव्यमेव शरणम्) । सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावाद्वादानुसन्धोऽप्युपपद्यते । यात यातेति यूयं याथेति । "लोटो लङ्वत्" (३।४।८५) इति तामाद्यतिदेशाद् मध्यमबहुवचने तादेशो भवतीति । वा च सध्वमोरिति बहुवचनादिनेरिति तदुदाहरणम् । भूतभविष्यतोरप्युदाहरणम् अयासीत् । यास्यति चेति । स्वमुदाहर्तुमाह—अधीष्वाधीष्वेत्यधीयते इति । इङ् अघ्ययने । एवमन्यत्रेति । द्विवचनबहुवचनयोर्मध्यमोत्तमयोर्भूतभविष्यतोरप्यनुप्रयोगा ऊह्या इत्यर्थः ।

१. छूपमिति क० पु० । २. भविन्तीति क० पु० । ३. बहुवचनमाहरणमिति क० पु० ।

समुच्चये तु सक्तून् पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्व
दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरति । तध्वमोस्तु पिवत खादतेत्यभ्यवहरथ ।
भुङ्क्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वा । लोडभावपक्षे लडादि ।
पुनः पिवति, पुनः खादति इत्यभ्यवहरतीत्यादि ।

इति लकारार्थप्रक्रिया

ध्वंदिपक्षे प्राग्वत् । वा स्व इत्यर्थः । यथाघोष्वाधीष्वेति । अघोध्वम् अघोष्-
मित्यधीध्वे इति वा । एवं लकारान्तरेऽप्युदाहार्यम् ।

समुच्चये त्विति । लोडुदाह्रियते इति शेषः । सक्तून् पिवेत्यादि । सक्तूपानादीनि
करोतीत्यर्थः । मास्वादयस्वेति । स्वद मास्वादने प्रीतो च । भ्वादिः । अनुदात्तेत्
सकर्मकः । पुनः पुनः पिवति पुनः पुनः खादति इत्यभ्यवहरति । अत्राभ्यवहरतीति
नानुप्रयोगः तस्य हिस्वान्तयोरेव विधानात् । किं तु समुच्चयं द्योतयितुमैच्छिको
प्रयोगो दक्षितः ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामतो-
त्तस धीनरतिहृत्सुनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
तरुमूलेः वृत्तगूढभावविवृत्तो सप्तप्रियाव्याकृतौ
धोदृष्टस्य वृत्तौ समाप्तिमगमत् सार्याश्रया प्रक्रिया ॥ १ ॥
धीरस्तु । लकारार्थाः ३०० ॥

६६४. धातोः [३।१।९१]

आतृतीयाध्यायान्तं धातोरित्यधिक्रियते । पुनर्धातूक्तिः कृत्संज्ञा
उपपदसंज्ञा चाश्रवैरथेवमर्थाः ।

६६५. तत्रोपपद सप्तमीस्थम् [३।१।९२]

अत्रास्मिन् धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदाख्यं स्यात् ।

६६६. कृदतिङ् [३।१।९३]

इति कृत्संज्ञा ।

कृतां तिङन्तनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह-
धातोः । विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयम् ।

तत्र केचिदाहुः—प्राग्लादेशादयमधिकार इति, तन्निराचष्टे—आतृतीयाध्याय-
स्यान्तमिति । तृतीयाध्यायस्यान्तः समाप्तिस्तां मर्यादीकृत्येत्यर्थः ।

अत्र च लिङ्गमेशः शित्कारणम् । तद्धि तत्र धातोरधिकारे सत्यर्थवान् । “आदेः
परस्य” (१।१।५४) इति तकारस्य स्थाने एत्वे अयादेशे टेरेत्वे च सत्यये शब्दे मा
श्रावीति क्रियते । प्राक् तु लादेशाद्धात्वधिकारे “अलोऽन्त्यस्य” (१।१।५२) टेरेत्व-
स्यैवैकारवचने प्रयोजनं नास्तीति सर्वादेशो भविष्यति, किं शकारेण ? न चैकारस्यैकार-
वचनं विकारनिवृत्त्यर्थं स्यात् “मो राजि समः बवौ” (८।३।२५) इतिवत् । लिट्स्टे-
रेस्वाभावज्ञापनार्थं वा स्यादिति वाच्यम् । यथाकथञ्चिज्जापकत्वे प्राप्ते लक्ष्यानुरोधे-
नेष्टसिद्धये सर्वादेशत्वकल्पनस्यैवैतसागिकस्य युक्तत्वात् । यद्यप्यध्यायपरिसमाप्तेरधि-
कारः । करिष्यतोत्यादौ नित्यत्वान्नावस्थायामेव स्यादपि कृतेषु तैर्व्यवागाद्
धातोरिति त्रिवाच्यो न स्युः पचते इति टेरेत्वम् । “लोढो लड्वत्” (३।४।८५ ,
‘एहः’ । (३।४।८६), ‘सैह्यपिच्च’ (३।४।८७), “यासः से” (३।४।८०), “तस्य-
स्यमिपाम्” (३।४।०१) इत्यादि च न स्यात् । नैप दोषः, विहितविशेषणं धातुग्रहणं
धातोर्विहितस्य लस्येत्यादि । इहान्तरङ्गत्वात् प्रकृत्यर्थस्य साधने विधीयमाना लडा^१दय
क्रियावाचिनो धातोरैव भविष्यन्ति, न ड्याप्प्रातिपदिकात् । तथापि सोपसर्गल्लडादयो
मा भूवन्निति धात्वधिकारः क्रियते । अन्यथा प्राकरो’दिति सोपसर्गमेवाङ्गमिति ततः
पूर्वमडादयः स्युः ।

१. स्तन्यादय इति क० पु० ।

२. प्राकरोति इति क० पु० ।

६६७ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् [३।१।६४]

अत्रासरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं

विना ।

ननु धात्वधिकारोऽनर्थको यद्विधौ धात्वधिकारस्य दशितत्वादत् आह—पुनर्धातूक्तिरिति । अतिङ्प्रत्ययो धातोर्विहितः कृत् इत्युक्ते हि करिष्यतीति स्वादेरपि स्यात् । ततश्च "कृत्तद्धिन" (१।२।४६) प्रातिपदिकत्वात् तिङोक्तेऽप्येकत्वे वचनग्रहणात् "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इत्युक्तेश्च सुः स्यात् । एवमुपपदसंज्ञापि पूर्वत्र स्यात् । "च्चि लुङि" (३।१।४) लुङ्गन्ते उपपदे च्छिरिति । तस्मादस्मिन्नेव धात्वधिकारे ते यथा स्याताम्, पूर्वत्र मा भूतामित्येवमर्थमित्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयायः । तेन वाऽसरूपविधिरत्रैव यथा स्यादिति प्रयोजनम् । तेन वसादिभिः स्त्रिः समावेशो न भवति । तथाऽऽर्धधातुकसंज्ञायामप्यस्योपयोगः । अन्यथा हि लूभ्यामित्यत्रापि स्यात् । पुनर्धात्वधिकारस्तु धातोरित्येवं सशब्देन विहितस्येत्यर्थलाभान्न दोषः ।

अत्राहुः—अधिकारेण कृदुपपदसंज्ञे विधास्येते प्रत्ययसंज्ञावत् । वाऽसरूपश्चाधिकारेणैव करिष्यते । आर्धधातुकसंज्ञाया च "शमिधातोः" (३।२।१४) इत्यतो द्वितीयं धातुग्रहणमनुवर्तितव्यते । एवं चायमधिकारः शक्योऽकर्तुमिति । प्राग्ब्याख्याते कृदुपपदसंज्ञे स्मारयति । "तत्रोपपदं सप्तमोऽस्यम्" (३।१।६२) "कृदतिङ्" (३।१।६३) इति कृत्संज्ञा । पूर्वत्रावैरूप्याय उपपदसंज्ञेति शेषोऽध्याहार्यः परत्र वा कृत्संज्ञेति न पठनीयम् ।

वाऽसत्पोऽस्त्रियाम् । अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थं वचनम् । असरूप इति पदच्छेदः । अन्यथा लाघवे विशेषाभावादसदेहाय सरूपो वेति द्रुयादित्यालोच्याह—अत्रासरूप इति । तत्र केनासरूप इत्यपेक्षायां सर्वस्यापि कृतो येन केनचिदसारूप्यमव्यभिचरतीति सामर्थ्यात् स्वविधानवेलायां यस्तस्मिन् विषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्पत्वात् प्रतियोगी गम्यते स चोत्सर्ग इति । तदपेक्षया मिन्नरूपोऽपवाद एवासरूपो विवक्षित इत्याह—अपवादप्रत्यय इति । यद्यप्यपवादापेक्षयाऽसरूप उत्सर्गोऽपि शक्यते वक्तुम्, न च तस्यापि विकल्पने दोषः कश्चित्, तथापि प्रतियोग्यपेक्षमसरूपत्वं स्वभावादपवादमेव गोचरयतीत्येवमुक्तम् ।

तत्र यद्युत्पत्तिविकल्पेस्तत्तोऽपवादाभावपक्षे केवला प्रकृतिरेव प्रयोज्या स्यात् । अपवादविषये उत्सर्गस्याप्रवृत्तेस्तद्धितवत् । न चैतद् युक्तम्, "न केवला

१. पुनर्धातूक्तिरित्यादीति क० पु० ।

२. तिङोऽप्येवमेव वचने इति क० पु० ।

३. अपवादापवादविषये इति क० पु० ।

६६८. कृत्या। प्राङ्ण्वुलः [३।१।९५]

“ण्वुलन्तौ” (३।१।१३३) इत्यतः प्राक् प्रत्ययाः विहितास्ते कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥

प्रकृतिः प्रयोक्तव्या” इति नियमात् । तद्धिते त्वनुत्पत्तिपक्षेऽप्युत्सर्गविद्वन्वदपि प्रत्ययान्तर-
मस्ति पद्यथादिभिः । अतः सामर्थ्याद्बहिरङ्गमपि बाधकत्वमेव विकल्प्यत इत्याह—
उत्सर्गस्य वा बाधकः (‘स्यात्’ इति । यद्यपि शास्त्रं शास्त्रस्य बाधकं न कार्यम् ।
निदानोच्छेदेनैव निदानिन उच्छेदो दृष्टः । न हि प्रदीपे उच्छिन्ने प्रकाश उच्छिद्यते,
तथापि शास्त्रबाधे विकल्पिते तद्द्वारा कार्यं विकल्प एव पर्यवस्यति इति साधन-
धर्मस्य बाधकत्वस्य साध्ये प्रत्यये उपचारात् प्रत्ययो बाधक इत्युक्तम् । अस्त्रियामित्यत्र
स्त्रोशब्द-स्वर्यते । “स्वरितेनाधिकारः” (१।३।११) इति स्वरितेनाधिकारावगतिरित्या-
शयेनाह—स्त्र्यधिकारोक्त विनेति) । तेन “स्त्रिया किन्” इत्युत्सर्गम् “अप्रत्ययात्”
इत्यपवादो नित्यं बाधते । चिकोर्षेति । यदि तु स्त्रिया वाच्यायामिति व्याख्यायेत ।
ततो लव्या लवितव्या, इति यतो विषये तव्यो न स्यात् । यदि तु स्त्रियामित्युच्चार्यं
यो विधीयते स न इति विज्ञायेत । तदा व्यावक्रोशो व्याकुष्टिरिति श्लोको विषये किन्न
स्यात् । अतः सुष्ठूक्तम्—स्त्र्यधिकारोक्त विनेति केचिदाहुः । ‘उत्सर्गपवादयोर्द्वयोरपि
स्याधिकारनिवेशिनोरयं निषेधः । किं कृतं भवति ? आसना—आस्या । स्त्र्यधिकार
विहितेनापि युचाऽपवादेन “ऋहलोर्ण्यत्” (३।१।१२४) एततः समावेशः सिद्धो
भवति । युचस्तु किन्नादिनाऽनभिधानान्न समावेशः इति ।

अन्ये स्वाहुः—अपवादमात्रस्यापि स्त्र्यधिकारोक्तत्वे निषेधः । तेन घञः किन्नादिभिर्न
समावेशः । आस्येत्यत्र तु “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३।३।११३) इति एतत् । तेनैतदप्यु-
पपन्नम् “यदुगास्तिमसावत्र” परमात्मा निरूप्यते” इति । अन्यथा द्वयोरपि स्त्र्यधिकारो-
क्तत्वाद् युच्विषये किन् न स्यात् ।

असरूपः किम् ? कर्मण्यणमुत्सर्गम्, आतोऽनुपसर्गो कोऽपवादो नित्यं बाधते ।
कारणोः सरूपत्वात् । “नानुबन्धकृतमसारूप्यम्” (५०) “लिटः कानञ्वा”
(३।१।१०६) इति बाग्रहणाल्लङ्गात् । “लादेशेषु वाऽसरूपविधिनोस्ति” (५०)
भवानोति नित्यमेवादेशं बाधित्वा “मेनिः” (३।४।८६) भवति ।

कृत्याः प्राङ् । अत्र कृत्या इतीयदेव पठितं सूत्रं सूत्रकारेण । प्राङ्ण्वुल
इत्येतत्तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठितम् । वृत्तिकारैः सूत्रे प्रचित्तम् । प्रयोजनं त्वस्य

१. अप्युत्सर्गाविद्वन्वस्यापीति क० पु० ।

२. बाधकः स्यादित्यारम्भ - स्त्र्यधिकारोक्तं विनेत्यन्तो () रेखांकितो बहुलङ्गाः नास्ति
क० पु० । ३. उत्सर्गपवादयोरित्यारम्भ-कृत्यल्युटो बहुलङ्गाः इत्यन्तो () रेखांकितो भागो
नास्ति क० पु० । ४. यदुगास्ति मसावत्रेति क० पु० । ५. लिट कानञ्चेति क० पु० ।

६६९. कर्तरि कृत् [३।४।६७]

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते ।

६७०. तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः [३।४।७०]

कृत्याः क्तः खलर्थाश्च भावकर्मणोरेव स्युः ।

६७१. तव्यत्तव्यातीयरः [३।१।९६]

धातोरेते प्रत्ययाः स्युरुक्तेऽर्थे । तः स्वरार्थः । प्राग्बुद्धिदिदि । स्वाद्युत्पत्तिः । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावस्यैकत्वादेकवचनं क्लीबता च । चेतव्यरचयनीयो वा धर्मस्त्वया । “वसेस्त्वव्यत् कर्तरि णिञ्च” (वा०) वास्तव्यः । “कर्मकर्तरि केलिमर्वाच्यः” (वा०) स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमास्तण्डुलाः ।

नास्ति । प्रत्यय इत्यादिवत् कृत्या इत्यधिकारेणापि इष्टसिद्धेः । बहुवचनमनुक्त-कृत्यसमुच्चयायार्थम् । तेन केलिमरसदयो नोपसंख्येयाः भवन्तीत्याहुः । “खुलुत्तुची” (३।१।१३३) इत्यतः प्राक् । “गोगाख्यायां ष्वल् बहुलम्” (३।१।१०८) इति तु नावधिः । “महं कृत्यतुचश्च” (३।१।१६१) इति तृचः पृथग्रहणात् ।

तयोरेव । एवकारः कर्तुरपकर्षार्थः । यद्यपि “तत्रकीण्डिन्य” न्यायेनैव कर्तुरपकर्षः सिद्धः, तथापि स्पष्टार्थमेवशब्दकरणम् ।

हरदत्तस्त्वाह—ययोर्भावकर्मणोर्लकार उक्तस्तयोरेवान्यु नानतिरिक्तयोरेव कृत्यादयो भवन्तीति । यदि सकर्मकेभ्यो भावे स्युस्तादृशयोरेव न स्युरित्येवकारः ।

तव्यत्तव्या । उक्तेऽर्थे । भावकर्मणोरित्यर्थः । ननु रूपे भेदाभावाद् तव्यविधानं द्विरनर्थकम् । यत् आह—तः स्वरार्थः इति । आद्यस्य तु इदमुच्यते ‘तित् स्वरितम्’ इति स्वरार्थम् । तेन स्वरभेदाद् द्विविधानमिति भावः । अनोपरस्तु रेफः “उपोत्तमं रिति”

१. नतिरिक्तयोः कृत्या इति क० पु० ।

२. इत्याह तद्व्याख्येयमिति क० पु० ।

३. भोऽर्थमिति नास्ति क० पु० ।

४. त्वेति नास्ति क० पु० ।

५. तत्र इति नास्ति क० पु० ।

६. भावे उदाहरति एधितव्यमित्यादि । एव वृद्धौ । त्वमेति कर्तुरनुक्तत्वात् कृतीया । द्वितीया द्विवधाद्यभावं स्मारयति । भावस्यैकत्वादि । अनोबता चेति निङ्गुणोपवात् इति घ० पु० प्रथिरः पाठः नास्ति क० पु० ।

६७२. कृत्यचः [८।४।२९]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थनकारस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः क्तिम् ? प्रमग्नः । “निर्विण्णस्योपसंख्यानम्” (वा०) निर्विण्णः ।

६७३. णेविभाषा [८।४।३०]

एयन्तात् परस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थनस्य णो वा स्यात् । दुर्वर्जादुपसर्गादिति केचिन् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।

(६।१।२१७) इति मध्योदात्तार्थं इत्यपि ज्ञेयम् । प्राग्वदिति । ‘आर्धधातुकस्येड् वलादेः’ (७।२।३५) इत्यादि । आदिपदेनेटो निषेधविकल्पदोषार्धधातुकगुणादिसंग्रहः । स्वाद्युत्पत्तिरिति । “कृतद्धित” (१।२।४६) इति प्रातिपदिकत्वात् । चेतव्य इति । कर्मणि धर्मे प्रत्ययः । कृतोक्तत्वात् प्रथमा । वसेरिति । वस निवासे इत्यस्य । वस आच्छादने इत्यस्य लुग्विकरणत्वादग्रहणम् । तयोरेवेति नियमात्कर्तव्यं प्राप्नो वचनं णिच्कार्थं च । वास्तव्य इति । अत एवोपधावृद्धिः । अन्ये तु वास्तुनि भवो वास्तव्य इति दिगादित्वात् यत्ता व्युत्पादयन्तो नंतद्वारभन्ते । कर्मकर्तरोति । भाष्ये तु शुद्धे कर्मणि प्रत्यय उक्तः । पचेलिमा मापाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्या इत्यर्थः । ‘केलिमर ककारो गुणप्रतिषेधार्थः’ । रेफः स्वरार्थः ।

कृत्यचः उपसर्गादिति वर्तते रषाभ्यामिति च ।

तत्र तास्त्थ्याताच्छब्दाभित्याह—उपसर्गस्थान्निमित्तादित्यादि । अच उत्तरस्येति । एतच्च नस्य विशेषणं न कृतः । तथा सति प्रापणमित्यत्र न स्यात् प्रापणीयमिति । ‘अट्कुप्वाड्नुम्ब्यवायेऽपि’ (८।४।२) इत्युक्तेः । प्रमग्न इति । टु मस्त्रो शुद्धो । “ओदितश्च” (८।२।४५) इति निष्ठा नस्त्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘स्कोः’ (८।२।२६) इति सलोपः । “चोः कुः” (८।२।३०) निर्विण्ण इति । विदेः कस्य “रदाभ्याम्” (८।२।४२) इति नस्त्वपूर्वस्य दस्य च । तस्याचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम् । ततः परस्य नस्य एतत्त्वे पूर्वस्य ष्टुत्वम् ।

णेविभाषा । एयन्तात्परस्येति । कृतश्चैतद्विशेषणम् । यद्येवं प्रयाप्यमाण इत्यत्र न स्यात्, यत्ता व्यवायात् । अडादिव्यवाये इति वर्तते, तेन यकारव्यवधानेऽपि भविष्यति । अन्ये तु विहितविशेषणं वर्यंयन्ति । एयन्ताद्विहितस्य कृतो नस्येति तेन व्यवधानेऽपि स्यात् । दुर्वर्जादिति । अयं च सर्वणत्वप्रकरणशेषः । तेन दुर्यानिं दुर्यापिनमित्यादौ न । प्रयापणीयमिति । या प्रापणे णिचि । “अर्तिह्नि” (७।३।३६) इति युक् । “सोरनिटि” (६।४।५१) इति णिलोपः ।

६७४. हलश्चेजुपधात् [८।४।३१]

हलादेरिजुपधात् कृन्नस्याचः परस्य णोवा स्यात् प्रागुक्तनिमित्ते सति । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् ? ऽंहणीयम् । इजुपधात् किम् ? प्रवपणीयम् ।

६७५. इजादेः सनुमः [८।४।३२]

इजादेरेव सनुमो हलन्तात् कृन्नस्य णः स्यात् प्राङ्निमित्ते । प्रेङ्स्-
णीयम् । इजादेरेव किम् ? प्रमङ्गनीयम् ।

हलश्चेजुपधात् । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारादविशेषणमतो हलादिगृह्यते इत्याशयेनाह—हलादेरिति । प्रकोपणीयम् इति । कुप् क्रोधे । प्रोहणीयमिति । ऊह वितर्के । अत्र “कृत्यचः” (८।४।२६) इति नित्यमेव एत्वम् । एव प्रवपणीयम् इत्यत्रापि । टु वप् । यजादिः सः ।

“कृत्यचः” (८।४।२६) इत्येव सिद्धे नियमार्थमेव तदित्याह—इजादेरेवेति । सनुमश्चेद् भवति इजादेरेव नान्यस्येत्यर्थः ।

अथ “शेविंभाषा” (८।४।३०) इति विकल्पे प्राप्तो नित्यं यया स्यादिति विध्यर्थं कस्मान्न भवति तत्राह—हलन्तादिति । हल इत्यनुवर्तते । तच्चेह सदन्तपर-
मिजादेर्हलादित्वस्यासंभवादिति भावः ।

ननु च शिलोपे कृते एयन्तोऽपि हलन्तो भवति । ततश्च सत्यपि हलधिकारे संभवत्येव विध्यर्थमिति । नैव दोषः । विहितविशेषणमिह हलप्रहणं हलन्ताद्विहितस्य कृत इति । कृन्नस्येति । वृत्तौ तु समासे गुणीभूतस्यापि कृतः सामार्थ्याद्विहितत्वं विशेषणं बोध्यम् । स्वर्गीस्यामिति वत् । कृद्द्वारा नकारेऽपि विहितत्वमुपचारणीयम् ।

नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यादौ विध्यर्थतासंभवाद् नुमा व्यवायात् “कृत्यचः” (८।४।२६) इत्यस्याप्राप्तेः । न च नुम्व्यवाये इति सिद्धिः, तत्रापि नुम्व्यवाये नुस्वारोपलक्षणार्थमित्युक्तेः ।

अत्राह—इहापि नुम्व्यवाये नुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन प्रेन्वनमित्यत्रा-
प्रसङ्गः । एव कृत्वा प्राम्भणमित्यत्रापि सनुम् इति एत्वं सिद्धयति । श्रौतार्थिको ह्यर्थं नकारो न नुम् । प्रेङ्गणीयमिति । ईति गतो । इदित्वाद् नुम् । तस्यानुस्वारः । अत्र तु स्थानिवद्भावादपि नुम्व्यवाये वक्तुं शक्यते । प्रमङ्गनीयमिति । मणि संप्ले ।

६७६. न भाभपकमिगमिप्यापीवेपाम् [८।४।३४]

एभ्यः कृत्तस्य णो न स्यात् । ख्याघातोरपि णत्वं नेति केचित् ।
प्रख्यानीयम् । प्रमानीयम् । प्रभवनीयम् । प्रयवनीयम् । प्रगमनीयम् ।
प्रप्यायनीयम् । प्रवेपनीयम् । अयन्तभादिभ्योऽपि न । प्रभापनीयम् ।

६७७. कृत्यल्युटो बहुलम् [३।३।११३]

कृत्याः ल्युट् च बहुलमर्थेषु स्युः । स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् ।
दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

६७८. अचो यत् [३।१।९७]

अजन्ताद्धातोर्यत् स्यात् । चयं पुण्यं स्वया । जेयम् । वाऽसरूपाधिघेस्त-
व्यादयोपि । जेतव्यम् । जयनीयम् । भूतपूर्वादिपि दित्स्यम् । धित्स्यम् ।

न भाभूत् । भा दीप्तो । भू सत्तायाम् । पूञ् पवने । कमु कान्तो । ओप्यायी वृद्धी ।
टु वेपु कम्पने । ख्याघातोरिति । “ख्शात्रः शस्य यो वा” (वा०) इति विहितस्य
यत्त्वस्यासिद्धत्वे शकारेण व्यवधाने एत्वं न भवतीति भावः ।

एतच्च ख्याघातो प्रपञ्चितम् । पूञ् एव निषेधः । इष्टिरेवेयम् । अयन्तभादि-
भ्योऽपि नेति । प्रकृतिग्रहणे ष्यधिकस्यापि ग्रहणादिति भावः । एतच्च “हेरचडि”
(७।३।५६) इति प्रतिषेधेन ज्ञापितम् ।

कृत्यल्युटो बहुलम् । बहुलग्रहणं कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारबोधनार्थम् । अन्यया
“कृत्यल्युट्” (३।३।११३) इत्येव सिद्धेः । आरम्भसामर्थ्यादेव यत्र विहितस्ततोऽन्यत्र
भविष्यति । तेन पादाभ्यां ह्लियते पादहारकः । गले चोप्यते गले चोपक इत्याद्यपि
सिद्धयतीति । चुप मन्दायां गतो ।

अचो यत् । (“कथं तर्हि यद् भाव्यं तद् भविष्यतीति यतः प्रसङ्गात् । सत्यम् ।
“ओरावश्यकै” (३।१।१२५) इति श्यति साधुः ।)

ननु द्वये घातवोऽजन्ताः हलन्ताश्च । तत्र हलन्तानाम् “ऋह्लोरयन्तं”
(३।१।१२४) इति श्यतं वक्ष्यामि इति परिशेषादजन्तेभ्य एव यद् भविष्यति तत्किमत्र
इत्यनेनेत्याशङ्क्य ‘प्रयोजनमाह—अजन्तभूतपूर्वादिपि इति । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ।
“सुपु सुपा” (२।१।४) इति समासः । अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्चेति कर्मधारयः ।
दित्स्यम्, धित्स्यमिति । दाओ घात्रश्च सनि द्वित्वम् “सनि मीमाघु” ७।४।५४ इतीस् ।

१. कर्मात्कारभ्य—ण्वति साधुरित्यन्तो () रैलान्तो नास्ति क० पु० ।

२. इत्याशयहेतिः क० पु० ।

६७९. ईच्छति [६।४।६५]

यति परे आत ईन् स्यात् । गुणः देयम् । ग्लेयम् । “तकिशसिचति-
यतिजनिभ्यश्च यत्” (वा०) तक्थमित्यादि । “हनो वा यद्गधश्च”
(वा०) वध्यः । पक्षे एयत् । घात्यः ।

६८०. पोरदुपधात् [३।१।९८]

पवर्गान्तादपदुधाद् यत् स्यात् । एयतोऽयवादः । शप्यम् । सरूपत्वान्न एयत् ।

६८१. आङो यि [७।१।६५]

आङपरस्य लभेर्नुम् स्यात् यादौ प्रत्यये । आलम्भ्या गौः । आङः
किम् । लभ्यम् ।

‘स स्यार्धधातुके’ (७।४।४६) इति सस्य तस्वम् । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (७।४।५८)
इत्यभ्यासलोप । दित्त धित्स इति स्थिते अनुदान्ते एवार्धधातुकेऽतो लोपे कृते हलन्त-
न्वात् एयत् स्यात् । ततश्च “तित् स्वरितम्” (६।१।१२३) इति स्वरितत्वं स्यात् ।
अज्ग्रहणात् भूतपूर्वाजन्त्स्वमाश्रित्य यद्भवति । तेन “एतोऽनावः” (६।१।२१३)
इत्याद्युदात्तत्व सिध्यति चिकीर्षादित्यादौ तु एयद् यतो स्वरभेदाभावः । “यतो नावः”
इत्यत्र द्वयच इत्यनुवृत्तेः ।

एतच्च यदा आर्धधातुके इति विषयसप्तमी तदा प्रयोजन परसप्तम्यां तु न
कर्तव्यमेवाज्ग्रहणमिति स्थितम् । तकीत्यादि वक्तव्यम् । तत्र हसने । शसु हिंसायाम् ।
चते याचने । यतो प्रयत्ने । जनी प्रादुर्भावे । अत्र जनेर्यद्विधानं “यतो नावः” इति
स्वरायम् । “जनिवध्याश्च” (७।१।३५) इति वृद्धिनिषेधेन एयत्यपि रूपे विशेषा-
भावात् ।

हनो वेति । यद् वा वक्तव्यः । तत्संयोगेन वधादेशो नित्यम् । वध्य इति । (‘यद्यपि
वधमर्हति वध्यः । यदित्यनुवर्तमाने “दराडादिभ्यश्च” (५।१।६६) इति तद्धितेन
यताऽपि रूपं सिद्ध्यति, तथाप्यसिक्वयो मुसलवध्य इति समासो न सिद्ध्यति ।
कृति पुनः “कर्तृकरणे कृता” (२।१।३२) इति सिद्धम् ।) घात्य इति । “हो इन्तेः”
इति कृत्वम् ।

पोरदुपधात् । शप्यम् । शप उपालम्भे ।

आङो यि । यादौ प्रत्यये इति विषयसप्तमीयम् । तेनानुत्पन्ने एव (‘ण्यप्रत्यये ।
“नुम् विधावुपदेशिवद्धचनम्” इत्युक्तेः । तस्यश्च नुम् विधाने चादुपधत्वाभावाद् यदभावे

१. यद्यपि इत्यारम्भ—कृतेति सिद्धम् इत्यन्तो () रेतांशितो नास्ति क० पु० ।

२. एयप्रत्यये । नुम् विधावुपदेशिवद्धचनमित्युक्तेरिति नास्ति क० पु० ।

६८२. उपात्प्रशंसायाम् ; [७।१।६६]

उपाल्लभेर्नुम् स्यात् प्रशंसायां यति । उपलभ्यः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलब्धुं शक्यः उपलभ्यः ।

६८३. शकिसहोश्च [३।१।९९]

आभ्यां यत् स्यात् । शक्यम् । सह्यम् ।

६८४. गदमदचरयमश्चानुपसर्गो [३।१।१००]

एभ्योऽनुपसर्गोभ्यो यत् स्यात् । गद्यम् । मद्यम् । चयम् । “चरेराडि चागुरौ” (वा०) आचर्यो देशः । अगुरौ किम् ? आचार्यः । यमेर्नियमार्थम् । उपसर्गो तु प्रगाद्यम् । प्रयाम्यम् ।

प्यदेव भवति (“तित्” स्वरितम्” (६।१। ८५) च । तेनालभ्यो गौरिति समासान्तो-
दात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितत्वमिष्टं सिद्धं भवति । योति परसप्तम्यां
तु नुमः पूर्वमेवादुपघत्वाद् यत् स्यात् । ततश्च नुमि सत्यपि “यतोऽनावः” (६।१।२११)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्व प्रसज्येत तच्चानिष्ठम् । लभ्यमिति ।)

उपात्प्रशंसायाम् । अत्र प्रशंसा गम्यमानतया विशेषणम् । प्राप्तिरेव तु धात्वर्थः ।
तेन यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्तिः स प्रशंसाहेतुर्भवति । तदत्रोदाहरणम् । विपर्यये तु प्रत्यु-
दाहरणम् । यतीतोयमपि विपर्ययसप्तमी पूर्ववत् । तेन प्रत्ययविबन्धायामेव पूर्व नुम् । तत्र
कृते रायति सति अन्तस्वरितमेव भवति । यति तु पुनराद्युदात्तत्वं स्यात् । उपलभ्यः
साधुरिति ।

यद्येवमुपदेशे एव नुमि सति प्यत्वं भाव्यम्, न यत्ता तत् किमुच्यते यतीति ।
सत्यम् । संयोगोपघत्वेन वृद्धेरसम्भवात् । उपेक्षितणकारो प्यदेव यच्छब्देन निर्दिष्टः ।
स्वरे विशेषमनालोच्य यतीति । परसप्तम्याश्रयणाद्वा ।

शकिसहोश्च । शकलु शकौ । पह मर्पणे ।

गदमद । गद व्यक्तायां वाचि । मदी हर्षे । चर गतिभङ्गणयोः । यम उपरमे ।
अनुपसर्गोभ्य इति सूत्रे पञ्चमर्थे सप्तमीति भावः । “चरेराडि” (वा०) इति सोप-
सर्गार्थं वचनम् । आचर्यो देश इति । गन्तव्य इत्यर्थः । आचार्य इति । उपनेता ।
यमेर्नियमार्थमिति । “पोरदुपघात्” (३।१।९८) इत्येव सिद्धे यमिप्रहरणम्, अनुप-
सर्गादेव यमेर्यथा स्यात्, सोपसर्गान्माभूदिति नियमार्थः ।

१. तित् स्वरितं चेत्यारभ्य लभ्यमित्यन्तो () रेखाङ्कितो भागो नास्ति क० पु० ।

६८५. अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यापणितव्यानिरोधेषु [३।१।१०१]

एते यदन्ता निपात्यन्ते गर्हाद्यर्थे । अवद्यमनिष्टम् । पण्यं विक्रयम् । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः शतेन वर्या कन्या । वृत्यान्या । स्त्रीनिर्देशात् पुंसि न । वार्या ऋत्विजः ।

६८६. वह्यं करणम् [३।१।१०२]

वह्यं निपात्यते करणं चेत् । वह्यं शकटम् । बाह्यमन्यत् ।

कथं तद्दि "तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्" अनियम्यस्य नाद्युक्तिः । "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" (रघु०) इति । प्रमाद एवायमिति हरदत्तः । केवलाद् यत् कृत्वा निशब्देन समास इत्येके । उपसर्गप्रतिरूपकेण निशब्देन समास इत्यन्ये । नियमे साधुः नियम्यः । "तत्र साधुः" (४।४।६६) इति यदित्यपरे ।

अवद्यपण्य । अवद्यमिति । वदेनञ्पूर्वाद् "वदः मुषि वयप् च" (३।१।१०६) इति यत् वयपः प्राप्तयोर्बदेव यथा स्यात् । सोऽपि गर्हायामेव यथा स्यादिति निपातनम् । अनिष्टमिति । पापादि तद्धि अवचनाहंम् । अन्यत्र वयवेव । अनुद्यं गुह्यनाम । तद्धि न गह्यं वचनाहं तु न भवति । पण्यमिति । पण्येव्यं बह्वार्याण्यतिप्राप्ते । विक्रयमिति । निपातनस्य हृढार्थत्वात् पण्यशब्दस्य च तत्रैव रुढत्वादिति भावः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यमित्यर्थः । शतेन वर्येति । संभक्त्येत्यर्थः । वृञ् संभक्तौ इत्यस्येदं निपातनम् । तत्रैवानिरोधप्रसङ्गात् । शतेनेति । शतशब्दोऽनियतवचनः । कन्यावरणो वरयित्तृणां नियमो नास्तोत्यर्थः ।

तथा चाहः—शतं वरा कन्येति । एतेनानिरोधो दर्शितः ।

वृत्यान्या । वृञ् वरणे । "एतिस्तुशास्वृदृजपः वयप्" (३।१।१०६) । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति । सूत्रे अवद्यादोनि निबिभक्तिकानि पृथक्पदानि । तत्र वर्याशब्दष्टावन्तोऽमुक्रियते । नन्वेव द्वन्द्वेन जसन्तेन निर्देश इत्यर्थः ।

^१ भट्टिकाव्ये तु पुंस्यपि प्रयुज्यते "सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता वारि विज्जमे" इति ।

पुरषोत्तमादयाऽप्येवम् । वार्या ऋत्विज इति । ऋत्विजामपि वियन्तुमान्नेण वरणोयत्वादनारोधोऽस्ति । स्त्रीत्वं नास्तोति ष्यदेव भवति । वृडश्चैतद्रूपम् । तेन "एतिस्तुशास्वृदृ" (३।१।१०६) इति व्यप् नास्ति वृजो ग्रहणात् ।

वह्यं करणम् । वहिर्धातोः करणोऽर्थे यद् भवतीति फलितायः । वह्यं शकटमिति । उह्यतेऽनेन । वहनसाधनमित्यर्थः । बाह्यमन्यदिति । वहनकर्मेत्यर्थः ।

६८७. अर्या स्वामिवैश्ययोः [३।१।१०३]

अर्यः स्वामी वैश्यो वा । आर्योऽन्यः ।

६८८. उपसर्गा काल्या प्रजने [३।१।१०४]

उपसर्गेति निपात्यते । गर्भे प्राप्तकाला चेत् । उपसर्गाऽन्या ।

६८९. अजयं संगतम् [३।१।१०५]

नजपूर्वाज्जीर्यते कर्त्तरि यन्निपात्यते संगतं चेद्वाच्यम् । न जीर्यतो-
त्यजयं सतां संगतम् ।

अर्यः स्वामि । ऋ गती । अस्माद् यद् निपात्यते । आर्योऽन्यः । “अहलोअर्यत्”
(३।१।१२४) वृद्धिः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

उपसर्गः । प्रजननं प्रथमगर्भहणमित्यर्थः । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या समयसः
“तदस्य प्राप्तम्” (१।१।१०४) इत्यधिकारे “कालाद् यत्” (१।१।१०७) एतदुभयं
व्याचष्टे—गर्भप्राप्तकाला चेदिति । उपसर्गा गौरिति । उपपूर्वात् सरते सिसर्त्वेर्वा यत् ।
गर्भावानार्थं वृषभोपगमनस्य प्राप्तकालेत्यर्थः । उपसर्गान्वेति । प्राप्तव्येत्यर्थः ।
कर्माण्यत् ।

अजयं संगतमिति । कर्त्तरि इत्येव । “तयोरेव” (३।४।७०) इति भावे (‘प्राप्ते
निपातनमेतत् तेन भावे संगतकर्तृकेऽपि ष्यदेव भवति । अजयं संगतेनेति) संगतं
चेद्वाच्यमिति । संगतरूपः कर्ता चेद्वाच्यत्वेन विवक्ष्यते इत्यर्थः ।

न तु समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो ग्राह्यः । तथा सति अजयं सतां गतमिति
सह प्रयोगो न स्यात् ।

न च घटः कलशः इतिवद् व्याख्यानपरतया (‘सह प्रयोगः “तेन संगतमार्येण
रामाजयं कुरु द्रुतम्” इति भट्टिप्रयोगात् । अत एव) पुरुषोत्तमदेवेन व्याख्यातम् ।
अजयं भवति संगतं चेद्विशेष्यमिति ।

एवं च “मृगैरजयं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्वबन्धे” इत्यादौ संगतमित्य-
प्याहृत्य व्याख्येयम् ।

अजयमिति । न जीर्यति न विनश्यतीत्यर्थः । संगतं किम् ? अजरिता कम्बलः ।

१. समपरतदस्य प्राप्तनिरयधिकारे इत्यारभ्य—उपगमत्येत्यन्तो () रेखाङ्कितो
नास्ति क० पु० ।
२. प्रप्ते इत्यारभ्य—अजयं संगतेनेत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० । तस्यपाने
संगतकर्तृकोपि अयदेव भवति । अजयं संगते चेति क० पु० ।
३. सहप्रयोग इत्यारभ्य—अत एव इत्यन्तो रेखाङ्कितो () नास्ति क० पु० ।
४. इत्याहनद् व्याख्येयमिति क० पु० ।

६९०. ऋहलोर्णत् [३।१।१२४]

ऋवर्णान्ताद्बलन्ताच्च एयत् स्यात् । कार्यम्, हार्यम् । वाद्यम् । कुत्वम् ।
“हनस्तोऽचिएणलोः” (७।३।३२) घात्पम् ।

६९१. चजोः कु घिण्ययतोः [७।३।५२]

चजोः कुत्वं स्यात् घिति एयति च परे । पाक्यम् । रोग्यम् ।

६९२. न क्वादेः [७।३।५९]

क्वर्गादिर्घातोः चजोः कुत्वं न स्यात् । गर्ज्यम् ।

६९३. अजिद्रज्योश्च [७।३।६०]

एतयोर्न कुत्वम् । ब्राज्यम् । चाद्रजेरपि ।^१स्वाज्यम् । अजेर्वाभावा-
ण्यति नोदाहरणम् ।

ऋहलोर्णत् । पञ्चम्यर्थे पठोऽस्याह—ऋवर्णान्तादित्यादि । कुत्वमिति । “हो
हन्ते ञ्चिण्नेपु” (७।३।५४) इत्यनेन । घत्वमिति । हन् हिंसागत्योः । उपघातुः ।
चजोः कु । यथासंख्यमर्थं नास्ति । “तेन रक्कं रागात्” (४।२।१) इति लिङ्गात्
‘भोग्यम् । रोग्यमिति । रूजो भङ्गे ।

न क्वादेरिति । गर्ज्यमिति । गर्जं शब्दे । अत्र वार्त्तिकमते निष्ठायामनिद्वत्-
मात्रे-कुत्वविज्ञानाद् ‘अजिसजितर्जीनां निष्ठायां सेद्वत्वाच्च कुत्वम् । ऋचुग्लुचु-
प्रभृतीनां निष्ठायामनिद्वत्त्वात् क्वादित्वेऽपि भवत्येव कुत्वम् । सूत्रकृन्मते तु विपर्ययः ।
तत्र यथोत्तरं मुनित्रयस्य प्रामाण्याद् वार्त्तिकमतमेव प्रमाणमित्याकरः ।

अजिद्रज्योश्च । अज गतौ क्षेपणे च । ब्राज्यमिति । अज गतौ । अजेरित्यादि ।
ब्राज्यमिति स्वाङ्पूर्वदिङ्जेः संज्ञायां वपपीति वक्ष्यति । अजिद्रहृशं तु समाजः उदाजः
इति अत्रि कुस्वनिषेधार्थम् । प्यत्प्रकरणानुरोधात् ‘सनोदाहृतः ।

१. भोग्यमिति नास्ति क० पु० ।

२. ह्वेति नास्ति क० पु० ।

३. सानि इति नास्ति क० पु० ।

४. सनोदाहृत इति क० पु० ।

६६४. वञ्चेर्गतौ [७।३।६३]

गतौ वञ्चेः कुत्वं न स्यात् । वञ्च्यम् । गतौ किम् ? वङ्क्यं काष्ठम् ।

६९५. ष्य आवश्यके [७।३।६५]

आवश्यकैर्ष्ये एषे परे कुत्वं न स्यात् । लुम्पेदवश्यमः कृत्ये । अवश्य-
पाच्यम् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।

६९६. यजयाचरुवप्रवचर्षच [७।३।६६]

एषां ष्ये कुत्वं न स्यात् । यज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् ।
ऋच अर्च्यम् । ऋदुपघादपि ऋचेरत एव एषत् । “स्यजि पूज्योश्च” (वा०) ।
न कुत्वम् । त्याज्यम् । पूज्यम् ।

वञ्चेर्गतौ । वञ्चु गतौ । वञ्च्यम् इति । गन्तव्यम् इत्यर्थः । वङ्क्यम् काष्ठ-
मिति । कुटिलीक्रियमाणमित्यर्थः । वञ्चिरिहानेकार्थत्वात् कौटिल्ये वर्तते । तत्रा-
कर्मकत्वेऽप्यन्तर्भावितपर्यन्तत्वात् कर्मणि ष्यद् व्याख्येयः । अत एव काशिकायां वङ्-
कम् काष्ठमिति भावे घञ् च प्रत्युदाहृत ।

यदाह हरदत्तः—वङ्कमिति गुणशब्दोऽन्यं भावे घञ् । अभेदोपचाराद् गुणनि
वृत्तिरिति । कुटिलमित्यर्थं इति व्याचक्षाणेन प्राचाऽपि घञन्तपाठ एवानुमन्यते
इति लक्ष्यते ।

ष्य आवश्यकै । अवश्यपाच्यम् इति । “आवश्यकार्थयोग्योऽपि” (३।३।१७०),
“कृत्याश्च” (३।३।१६५) इति ष्यत् । आवश्यकार्थोत्तनायेवावश्यमः प्रयोगो न स्वा-
वश्यकः । तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् ष्यः कुत्वाभावश्च भवति । यथा
“अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्” इति । अन्ये तु “शुच्युब्ज्योर्घञि कुत्वम्” (वा०) इत्युप-
संचत्तते । तच्च नियमार्थं घञ्येव कुत्वं न ष्यतीति । शोकः । समुद्गः । ष्याति तु
शोच्यः । समुब्ज्य इत्येव नित्यमिति ।

यजयाच । यज देवपूजादौ । याचू याचत्रायाम् । रुच दीप्तौ । प्रपूर्वो वच
परिभाषणे । अर्चं स्तुती । प्रवाच्यम् इति पाठविशेषोपलक्षितस्य ग्रन्थस्येदं नाम तन्न
शब्दसंज्ञेयमिति “वचोऽशब्दसंज्ञायाम्” (७।३।६७) इत्यस्याप्रसङ्गात्तिपेधोऽय-
मारभते ।

६६७. वचोऽशब्दसंज्ञायाम् [७।३।६७]

वचः कुत्वं न स्यादशब्दाख्यायाम् । वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ।

६९८. प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे [७।६।६८]

एतौ शक्यार्थे निपात्येते प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोज्यः । अन्यस्तु प्रयोग्यः । नियोग्यः ।

६९९. भोज्यं भक्ष्ये [७।३।६९]

भोग्यमन्यत् ।

७००. ओरावश्यके [३।१।१२५]

उवर्गान्ताएषत् स्यादावश्यकेश्च । यतोऽवाद् । अवश्यलाच्यम् । विप्रेण शुचिना । भाव्यम् । लच्यमन्यत् ।

प्रवाहः—प्रवाच ग्रहण नियमाथम् अशब्दसंज्ञायामपि प्रपूर्वस्येव वचे'निषेधो नान्योपसर्गपूर्वस्येति । तेषां नास्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् 'प्रविवाचयमित्याश्वलायनप्रयोगोऽनुपपन्नः ।

अर्च्यमिति । ननु "अदुपधाकलुपिवृतेः" (३।१।११०) इति वयपा भाव्यम् । सहरत्वाद् वाऽसहरत्वाविधिर्नास्ति । तत्राह—प्रत एव ष्यदिति । अन्यथाऽऽप्य घातोः ष्यति विधीयमानः प्रतिषेधो व्यर्थः ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । वाच्यमिति । तिङ्मुबन्तचयो वाच्यमिति ।

प्रयोज्यनियोज्यौ । इह प्रयुजनियुजः शक्यार्थे इति सूत्रणीयम्, ष्ये इत्येव । एवं सिद्धे निपातनाश्रयणं रूढव्ययं भूते एवैतत्प्रयोगो यथा स्यात् । प्रयोज्यो भूत्यः, नियोज्यो दास इति । स्वामिनि प्रयोज्यनियोज्यौ न भवतः ।

भोज्यं भक्ष्ये । भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रं विवक्षितम्, न तु खरविशदमभ्यवहार्यम् । तेन भोज्या यवागूरित्यपि भवति । भोग्यमन्यदिति । गालनीयमुपभोक्तव्यं च ।

ओरावश्यके । अवश्यं भाव आवश्यकः । मनोज्ञादित्वाद् वृत् । (इत्यवश्यं भाव आवश्यकार्थो द्योत्पत्त्येनेपात्तो नोपपदत्वेनेति दाशतम्) । अत एवास्य आदृच्छिकः प्रयोगः ।

१. ये एवाहुरिति क० पु० । २. भचेरिति क० पु० । ३. वाच्यमिति वा क० पु० ।
४. धातोरिति नास्ति क० पु० । ५. रूपहर्षं भूतेति क० पु० । ६. इत्यवश्यं भाव आवश्यकः—
रिति नित्यत्वे () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० । ७. आदृच्छिकोऽ प्रयोग इति क० पु० ।

७०१. आसुयुवपिरपिलपित्रसिचमश्च [३।१।१२६]

एभ्यो एयत् स्याद् यतोऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । प्राप्यम् । आचाम्यम् । “दभेश्च” (वा०) दाभ्यम् । नलोपिनो निर्देशाद् नलोपः । “भज्जप्यजानमां यद्वेति केचित्” । भाग्यम् । भज्यम् । जाप्यम् । जप्यम् । याज्यम् । यज्यम् । आनाम्यम् । आनाम्यम् ।

७०२. आनाय्योऽनित्ये [३।१।१२७]

गार्हपत्ययो नौ दक्षिणाग्नावनित्ये आनाय्यो निपात्यते । आनेयोऽन्यः ।

प्रासुयु । आहपूर्वः पुत्र् अभिषवे, न तु पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । बहुलवचनात् । डुवपु बीजसंज्ञाने । रप लप व्यक्तायां वाचि । त्रपू लज्जायाम् । चमु अदने । अत्र युप्रभृतीनां द्वन्द्वं कृत्वा आसुवो द्वन्द्वस्तेन “अल्पाचत्तरम्” (२।२।३४, इति यु इत्यस्य न पूर्वनिपातः शक्यः । यतोऽपवाद इति । आद्ययोः “अचो यत्” (३।१।६०) परेषाम् “पोरदुपघात्” (३।१।९८) प्राप्तस्य । आचाम्यमिति । आहपूर्वश्चम् । दभेश्च । एतद्वाचिकम् । वृत्तौ तु सौत्रेण चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेन संगृहितम् । तत्र दाभधानुष्वपठितोऽपि चुरादिपु “बहुलमेतन्निदर्शनम्” (ग०) इति वचनात् शिष्टप्रयोगाच्च प्रकृत्यन्तरमाश्रीयते । तस्मात् “पोरदुपघात्” (३।१।९८) इति यति प्राप्ते ष्यदनेन विधीयते इत्याकरः ।

आचार्यास्तु प्रकृत्यन्तरकल्पने प्रमाणप्रयोजनयोरभावाद् दाभ्यमिति प्रयोगो दभेश्चेच्छन्ति । न च तस्य यतोऽप्रसङ्गात् एयतो विधानवैयर्थ्यम् । तत्सन्निधौ न नलोपनिपातार्थत्वात् । तदेतदुक्तम्—नलोपिनो निर्देशान्नलोप इति ।

यद्वा लोपोऽदर्शनं तेन नलोपिनो निरनुपङ्गस्य “दभेश्च” इति शक्तिके निर्देशाद् न लोपो निरनुपङ्गो प्रकृत्यन्तरमस्तीति शेषः । तेन न कश्चिद् विरोधः । भोग्यमिति । ष्यति “चजोः” इति कुत्वम् ।

आनाय्योः । अनित्यमात्रे चेत् घटादावपि प्रसङ्गोऽत आह—दक्षिणाग्नाविति । स हि गार्हपत्यादानीयते इत्यानाय्य इत्युच्यते । अनित्यश्च भवति सततमप्रज्वलनात् । दक्षिणाग्नावपि विशिष्टे एवात्रेष्यते । न सर्वस्मिन्नित्याह—गार्हपत्ययोनाविति । गार्हपत्यो योनिरुपत्तिर्यस्य तस्मिन् । दक्षिणाग्नेर्हि योनिर्विकल्पते । वैश्यकुलाद् भ्रष्टाद्वा गार्हपत्याद्वेति । तत्र यो गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निस्तत्रैव विशेषे निपातनमेतत् ष्यदायादेशयोः । आनेयोऽन्यः । यो वैश्यकुलादियोनिर्दक्षिणाग्निर्यो वाऽनित्यो घटादिस्तत्र नयतेः “अचो यत्” एव भवतीत्यर्थः । सर्वश्चायं विषयनियमो रुद्विलाल्लभ्यते । तदुक्तं—श्लोकवार्तिके—

७०३. प्रणारुधोऽसंभतौ [३।१।१२८]

दुर्मतौ निष्कामे वा वाच्ये । प्रणारुधः साधुश्चौरो वा । प्रथेयोऽन्यः ।

७०४. पाथ्य सान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविनिवास-
सामिधेनीषु [३।१।१२९]

एते मानादौ क्रमान्निपात्यन्ते । पाथ्यं मानम् । पेयमन्यत् । सान्नाय्यं
हविः । संनेयमन्यत् । निकाय्यो निवासः । निचैयोऽन्यः । दधाति अग्निमिति
धाय्या सामिधेनी ऋक् । धेयमन्यत् ।

पातुसापनहालानां प्राप्स्यर्थं नियमस्य च ।

अनुबन्धविकारणं हृदप्यं च निपातनम् ॥ इति ।

प्रणारुधोऽसंभतौ । संभति संमाननमभिलाषश्चेह तन्त्रेण निर्दिश्यते । प्रविष्टमाना
संभतिरस्मिन्नित्यसंभतिः । स च चौरादिर्वा मुमुक्षुर्वा भवतीत्याह—दुर्मतौ निष्कामे
वा वाच्यः इति । प्रणारुध इति । प्रपूर्वस्य नयतेत्यदायो निपातनात् । साधुरिह मुमुक्ष-
तया निष्कामो विवक्षितः ।

पाथ्यमान्नाय्य । पाथ्य मानमिति । भोयतेऽनेनेति पाथ्यम् । माहू मानेऽस्मात्
करणे ष्यप्रत्ययः आदेयत्व च निपात्यते । आतो युक् । सूत्रे च मानमिति करणे
ल्युट् द्रष्टव्यः । भेयमन्यदिति । भावकर्मणोर्यदेवेत्यर्थः । “ईदं पति” गुणः । सान्नाय्य-
मिति सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति । नयतेः कर्मणि ष्यत् । या आदेशः, उपसर्गस्य
दीर्घश्च निपात्यते । हविरिति । रुदित्वाच्च हविर्विशेष एव विवक्षितः । ऐन्द्रं दधि
अमावस्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावस्यायामिति विहितो दधिपयोऽल्पः । माघस्तु हविर्मात्रे
प्रायुक्—

प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां विधिविहितविरब्धेः सामिधेनीरपीत्य ।

कृतमुद्धरितौघघंसमप्ययुंमुह्यैर्हृतमपयमवलोद्रेः साधु सान्नाय्यमग्निः ॥ इति ।

निकाय्य इति । निचोयतेऽस्मिन् घान्यादिकमिति चिनोत्तेरधिककरणे श्यदाया-
देशो । आदेशच कुस्वं निपात्यते । निवास इति । निवसत्यस्मिन्निति अधिकरणघना
गृहमुच्यते । निचैयोऽन्य इति । भावकर्मणोर्यदेवेत्यर्थः । दधात्यग्निमिति । सा
हि समिदाधानद्वारा अग्निं समिधेः इति । सेवाग्निं दधातोऽयुच्यते । तेन कर्त्तरि
एयान्निपात्यते ।

हरदत्तस्तु भोयतेऽनया समिदिति करणे श्यदित्याह ।

७०५. ऋतौ कुण्डपाऋग्रसंचायौ [३।१।१३०]

कुण्डैः पीयतेऽत्र सोमः इति कुण्डपाय्यः ऋतुः । संचायः ऋतुः ।

७०६. अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः [३।१।१३१]

अग्नावेते साधवः । अग्नौ किम् ? परिचयः उपचयः । सवाह्यः ।

७०७. चित्याग्निचित्ये च [३।१।१३२]

एतौ निपात्येते । चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

माधवस्तु धीयते इति घाय्यमिति कर्मणि एयत्तमाह ।

सर्वथा ऋग्विशेषमेव रूढ्या प्रतिपादयति । रूढिशब्देपु च न व्युत्पत्तेर्निग्रमः । यथा गिरो शेते गिरिशः । "गिरो डश्छन्दसि" (बा०) गिरिरस्यास्तीति गिरिशः । सोमादिलक्षणः श इति वा । सामिधेनीति । समिध आधानी । पृथोदरदित्वात् सामु-
रित्येके । ऋगिति । पृथुयाजा अमत्यः इत्यादि ऋग्विशेषः सामिधेनीत्यर्थः ।

अत्र च न सर्वा सामिधेनी घाय्या इत्युच्यते, किं तु समिध्यमानवती समिद्धवती चान्तरेण विकृतिपु प्रक्षिप्यमाणा पृथुयाजा अमत्यं इत्यादिकैव । अयं च विशेषे निपातनस्य रूढयर्थत्वाल्लभ्यते । सूत्रे च सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविषयोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते घाय्या शसत्याग्निर्नेता त्वं नामकतुभिरिति । ज्योति-
ष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रविधानमेतदित्याहुः ।

ऋतौ कुण्डपाय्य । कुसडैरित्यादि । कुण्डशब्दे^१ तृतीयान्ते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत् युक् च निपात्यते इत्युक्तं भवति । ष्यति प्रकृते यतो निपातनम् "यतोऽनावः" इत्युत्तरपदाद्युदात्तार्थम् । ष्यति तु स्वरितत्वं स्यात् । संचायतेऽसौ संचाय्यः ।

अग्नौ परिचाय्यो । अग्नाविति । अग्न्यर्थे इष्टकाचयनविशेषे इत्यर्थः । तत्रैव रूढत्वादिति ज्ञेयम् । साधव इति । पर्युपपूर्वाच्चिनोतेत्ययंदायादेशौ निपात्येते । संपूर्वाद्ब्रह्मेः संप्रसारणं दीर्घश्च निपात्येते इत्यर्थः ।

चित्याग्निचित्ये च । चिनोतेः कर्मणि क्यप् निपात्यते । चोयते इति चित्यः । "ह्रस्वस्य पिति कृति" (६।१।७१) इति तुक् । अग्नेश्चयनमग्निचित्येति । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च निपात्यते । तेनान्तोदात्तो भवति । क्यपि तु कृते चित्य इत्याद्यु-
दात्तः स्यात् । भावे विधानादग्नावितीह न^२ संबध्यते ।

१. इत्येके इति नास्ति क० पु० ।

२. पृथुयाजा आ इति क० पु० ।

३. कुण्डशब्दे तृतीया उपपदे वतेरधिकरणे यद्युक्तेति क० पु० ।

४. अग्नौ य इति क० पु० ।

५. नेति नास्ति क० पु० ।

७०८. अमावस्यदन्यतरस्याम् [३।१।१२२]

अमोपपदाद्भ्रसेः कालेऽधिकरणे ण्यत् । तत्र च वृद्धयभावो वा निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावस्या अमावास्या वा । यजन्त्यनेन याप्या ऋक् इति केचित् ।

७०९. वदा सुपि क्यप् च [३।१।१०६]

वदेरनुपसर्गे सुवन्ते उपपदे क्यप् प्रत्ययः स्यात् चकाराद्यत् । “उपपद-मतिङ्” (२।२।१९) समासः । ब्रह्मणोद्यते इति ब्रह्मोद्या कथा । ब्रह्मवद्या ।

७१०. भूवो भावे [३।१।१०७]

अनुपसर्गे सुप्युपपदे भवः क्यप् स्याद् भावे । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपि क्रिम् ? भव्यम् । अनुपसर्गे क्रिम् ? प्रभव्यम् ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् । अमोपपदादिति । अमा इति शब्दः उपपदं यस्य तस्मात् । एतेनामा शब्दस्योपपदत्वमप्येतेन निपात्यते इत्युक्तम् । तेनोपपदत्वात्ते सति “गतिकारकोपपदात् कृत्” (६।२।१३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितत्वं भवति । एततः स्वरितत्वात् । तत्र च वृद्धयभाव इति । वृद्धेदिमाप्रत्वादेरभावो यस्मिन् स वृद्धयभावो ह्रस्व इत्यर्थः । तेन एयति वृद्धो वृत्तायां षत्ते ह्रस्वो निपात्यते । तेनामावास्याया अभावेऽमावस्याशब्दोऽपि निपात्यते । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ।

अन्ये त्वाहुः । एयति-अमावास्या इति स्वतः प्राप्तं रूपम् । तस्मैव वृद्धय-भावोऽपि विकार इति ।

अमाशब्दार्थमाह-सहेति । अमात्य इत्यादौ तथा दर्शनात् । साहित्यमिह सन्नि-कार्यमाश्रम् । यजन्त्यनयेति । करणे ष्यदित्यर्थः ।

वदः सुपि । अनुपसर्गं इति । “सत्सूद्विप” (३।१।६१) इत्यनुपसर्गग्रहणेन ज्ञापितमन्यत्र सुवृद्धौ उपसर्गग्रहणं नेति भावः । ब्रह्मोद्येति । कर्मणि क्यप् संप्रसारणम् । आद्गुणः ।

अत्र चोत्तरसूत्राद् भाव इत्यपकृष्यते । तेन भावेऽपि भवति । ब्रह्मोद्यमितीत्याहुः । सुपि क्रिम् ? ब्रह्मवाद्यमिति । उपसर्गे तु प्रवाद्यम् । क्यमनूद्यम् ? उपसर्गप्रतिरूपको निपातोऽपमित्याहुः ।

भूवो भावे । यद्य नानुवर्तते पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् ।

१. अमान्यतरस्येति क० पु० ।

२. वृद्धिव्यभाव इति क० पु० ।

३. अमावास्या या एतावेत्यमावस्या इति क० पु० । ४. तस्य इतवृद्धयभाव इति क० पु०

७११. हनस्त च [३।१।१०८]

अनुपसर्गे सुप्सुपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात् तकारोऽन्तादेशश्च ।
ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ।

७१२. एतिस्तुशास्वृद्धजुप। क्यप् [३।१।१०९]

एभ्यः क्यप् स्यात् ।

७१३. ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [६।१।७१]

धातोर्ह्रस्वान्तस्य तुगागमः स्यान् पिति कृति । इत्यः । स्तुत्यः ।

“शास इदङ्ङ्हलोः” शिष्यः । वृ इति वृत्रो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु
वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यवृक्तिः क्यन्वाधकस्य रयतो
वाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । “शंसिदुहिमुहिभ्यो वा” (वा०) । शस्यम् ।
शस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । मोह्यम् । “आङ्पूर्वादेशश्च संज्ञायाम्”
(वा०) । अजेः क्यपि “वोभात्रो नेति वाच्यम्” (वा०) आज्यम् । उपेयमिति
ई गतौ इत्यस्य रूपं नेणः ।

हनस्त च । ब्रह्महृत्पेति । स्वभावादस्य क्यपः स्त्रीत्वमन्यस्य वलीवत्वमेवेत्याहुः ।
स्त्रीत्वमिति । सुपोऽप्येव । धातोरिति वर्तते । ष्यत्तु भावे नोदाह्रियतेऽनभि-
धानात् ।

एतिस्तुरास्वृ । अ एतीति निर्देशादिएण एव ग्रहणं नेङ्ङिकोः, तयोरधिपूर्वयोरेव
प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्तेः । तथा चाध्वेयं व्याकरणमिति यदेव प्रयुज्यते ।

अन्ये तु “इरावदिकः” (वा०) इति षकव्यमित्यधीत्यामानेत्युदाहरन्ति ।

टुञ् स्तुतो । शासु अनुशिष्टी । अन्ये त्वाङ् शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणे-
मिच्छन्ति । आशास्यमिति ।

यद्यपीस्वमस्य नास्ति परस्मैपदिन एव तद्विधानात् । तथापि—स्वरे विशेषोऽस्ति ।
अपि धातुस्वरे मध्योदात्तम् । रयति तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वीरतमिति ।
वृत्रो ग्रहणमिति । इष्टिरेवेयम् । वृत्य इति । वृञ् वरणे । वार्य इति । वृड् संभक्तौ ।
आदृत्य इति । दृङ् आदरे । जुष्य इति । जुपो प्रीतिसेवनयोः । पुनरिति । “वदः सुपि
क्यप् च” इत्यतः क्यप् अनुवर्तते एवेत्यर्थः । रयत इति । “ओरावश्यके” इति प्राप्तस्य ।
शंसि दुहि इति । शास स्तुतो । दुह् प्रपूरणे । गुह् संवरणे । शस्यम् । “अनिदिताम्”
इति नलोपः । दोह्यमिति । ष्यत्सुपधागुणः । आङ्पूर्वादेशश्चेति । अज गतो क्षेपणे
च । अस्त्र ष्यति तिस्वरः प्रसज्येतेति क्यवेव विधीयते ।

७१४. ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते। [३।१।११०]

ऋदुपधात् क्यप् स्यात् ऋदुपिचृती विना । घृत् घृत्यम् । क्लृपिचृत्यो-
स्तु कल्प्यम् । चर्त्यम् । ऋदुपधेति तपरः क्तिम् ? कृत् कीर्त्यम् । “पाणौ
सृजेत्यत्” (वा०) । पाणिसर्ग्या रज्जुः । “समवपूर्वाच्च” (वा०) ।
समवसर्ग्या ।

७१५. ईच खन। [३।१।१११]

खनः क्यप् स्यादीकारोऽन्तादेशश्च । “आद्गुणः” (३।१।८७) ।
खेयम् । दीर्घोक्तिरिकारान्तरप्रश्लेषार्था । तेन “धे विभाषा” (६।४।४३)
इत्यार्चं न ।

नन्वत्रापि “अजेव्यंघत्रपोः” । इति वीभावः प्राप्नोति, तत्राह अजेः क्यपीति ।
एतच्च समज्येत्याद्यर्थमवश्यं वाच्यमेव । आकरे त्वञ्जरेति पठितत्वात् अञ्जू व्यक्ति-
अक्षरान्तात्पु इत्यस्मात् करणे क्यपि नलोपे आज्यमिति व्युत्पादितम् ।

आचार्यस्तु अजेरपि क्यपो विधानेन सिद्धयति रूपमिति प्रौढवादेनैतदुक्तम् ।
आज्यमिति । आडा सहैकादेशः ।

ननु यद्याङ्पूर्वस्यैव प्रयोगः अत्रग्रहः प्राप्नोति आ आज्यमित्याज्यमिति । अत्र
भाष्यम्—भवत्येवावग्रहः । न लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनु-
वर्त्यमिति ।

ऋदुपधाच्चा । कृपू सामर्थ्ये । चृती ग्रन्थे हिंसायां च । कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वेन
ऋदुपधत्वेन प्राप्तिः । कल्प्यमित्यादि । ष्यति गुणो रपरः सत्वम् । कीर्त्यमिति अनित्य-
ष्यन्ताश्चुरादय इति एिजभावे ष्यत् । एिच्पक्षे तु एिलोपे कृतेऽकृते वापि दित्स्य-
मिति यत् “अचो यत्” । अत्र हि क्यपि सति आद्युदात्तः स्यात् । ष्यति तु अन्तस्वरित्त्वं
भवति ।

ई च खनः । ननु ह्रस्वविधानेऽप्याद्गुरो रूपे विशेषो नास्ति, तर्हि दीर्घो-
पचारणेनेत्यत आह—दीर्घोक्तिरित्यादि । आत्वं नेति । द्वितीय ईकारो बाधकबाधनाथं
इति भावः ।

१. समज्येश्चर्मिति क० पु० ।

२. पठित्वा इति ल० पु० ।

३. अजतेरिति ल० पु० ।

४. पित्स्यमिति ल० पु० ।

७१६. भृजोऽसंज्ञायाम् [३।१।११२]

भृजः क्यप् स्यान्न तु संज्ञायाम् । भृत्यः । संज्ञायां तु भार्या नाम
स्त्रियाः । भार्या बभूः । "संभृजो वा" (वा०) संभृत्याः । संभार्याः ।

७१७. मृजोर्विभाषा [३।१।११३]

मृजैः क्यप् वा स्यात् पञ्चे एयत् । मृज्यः । मार्ग्यः ।

७१८. राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यल्यथ्याः
[३।१।११४]

एते क्यवन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यो राजसूयः । क्रतुः । सुवति
सरति वा सूर्यः । मृषोद्यते मृषोद्यं नित्यम् । रोचते रुच्यः । स्वणरूप्या-
भ्यामन्यत् कुन्म् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यते इति कृष्टपच्यो
ब्रोहिः । न व्यथते अव्यथ्यः ।

भृजोऽसंज्ञायाम् * । 'एकानुबन्धग्रहणौ न द्वयनुबन्धकस्य ग्रहणम्' (प०) इति ।
भृज् भरणे इत्यस्य ग्रहणम्, न तु हु भृज् धारणपापणयोरित्यस्य । भृत्य इति । भर-
णीय इत्यर्थः । 'भार्या बभूरिति । भार्याशब्दोऽयं यूप्राहवनीयादिवत् सत्कारशब्दत्वान्
संज्ञाशब्दः । तथा चाग्निवमास्यापि भार्योच्यते ।

ननु संज्ञायां संभृत्येति क्यपा भाव्यम् । संज्ञाधातुष्वस्तु पुंसि चरितार्थः ।
नैतदस्ति । शब्दशक्तिस्वभावात् भृजो भावे एव स्त्रियां क्यप् भवति । कर्मणि तु ष्यतेव
भवितव्यम् । संभृजो वेति । असंज्ञायामयं विधिः । तेन प्राप्तविभाषेयम् ।

मृजोर्विभाषा । ऋदुपवादिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । मार्ग्य इति । "चजोः कुः"
(७।३।२२) इति कुत्वम् ।

राबन्सूर्ये । राज्ञा सोतव्य इति । अग्निपिक्कः स्त्रियोऽत्र राजा, तेन सोतव्यः
अग्निपवद्भारेण निपातदयितव्य इत्यर्थः । निपातनरुद्धयत्वाद् अश्वमेधादौ नातिप्रसङ्गः ।
अन्ये तु लतात्मकः सोमो राजा । राजानं क्रीणन्तीत्यादौ दर्शनात् । राजा
सूयतेऽत्रेति राजसूय इत्यधिकरणे क्यवित्याहुः । अत्रापि रुद्धिवलादेव ज्योतिष्टोमेनाति
प्रसङ्गः । राजसूय इति । राजशब्दे उपपदे पुञ् अग्निवेष्ज्मात् कर्मणि क्यप् दोषश्च
निपात्यते । ह्रस्वामावान् तुक् । सुवति सरति वेति । पु प्रेरणे । सू गतौ । आभ्यां
कर्तरि क्यप् । रगागमः । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति । सरत्याकाशे इत्यर्थे सतः
कर्तरि क्यप् । उकारोऽन्तादेशश्च निपात्यते । तत्र रपरत्वे "हलि च" (८।२।७७) इति
दीर्घः । मृषोद्यमिति । मृषापूरुवाद्भेदेः कर्मणि क्यप् । सप्रसारणम् ।

७१९. भिद्योद्धयौ नदे [३।१।११५]

कर्तरि क्यवन्तावेर्ता नदे वाच्ये । कृलं भिनत्तीति भिद्यो नाम नदः ।
वारि उञ्जतीति उद्धयो नदः ।

७२०. पुप्यसिद्धयौ नक्षत्रे [३।१।११६]

कार्यं पुष्णाति पुप्यत्यस्मिन् वा पुप्यो नक्षत्रम् । कार्यं साधयति
सिद्धयत्यस्मिन् वा सिद्धयः । एष एव तिप्योऽपि ।

ननु 'वद. मुपि क्यप् च' (३।१।१०६) इत्येव सिद्धः क्यप्, तत्राह—नित्यमिति ।
स हि विकल्पितस्तेन पक्षे यदपि प्राप्नोति । क्यवेव स्यादित्येवमर्थं निपातनमिन्वर्थम् ।
रोचते रूपः इति । रुच् दोषो । कर्तरि क्यप् निपात्यते । स्वरांरूप्याभ्यामन्यत्
कुप्यमिति ।

एतेन सज्ञायामेतन्निपातनं तेन नातिप्रसङ्ग इति दर्शयति—गोप्यते इति
कुप्यम् । गुप् रक्षणे । क्यप् आदेशच कृत्व निपात्यते ।

यत्तु गुप् गोपने इत्यस्येति प्राचोक्तम्, तदसत्; गोपनार्थस्य चुराःत्वेन णिच.
प्रसङ्गात् । अस्यानित्यस्यन्तत्वे प्रमाणाभावात् । निन्दार्थे तु नित्यं सना भाव्यम् ।
पातनेन 'तदुभयवाचकल्पने प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । कृष्टे स्वपथेव पचते इति ।

एतेन कर्मकर्तरि निपातनमेतदित्याह—शुद्धे तु कर्मणि कृष्टरावय इत्येव
भवात् । अव्यय इति । व्यथ भयचलनयोः ।

भिद्योद्धयो । भिनत्तीति । भिदिर् विदारणे । उज्जतीति । उज्ज उत्सर्गो ।
दकारोपधोऽप्यम् । जत्व तु नाक्षरिणकम् । उद्धय इति । निपातनाद् घत्वम् ।

पुप्यसिद्धयो । पर्याययोरप्यनयोः स्वरूपपरत्वाद् द्वन्द्वः । पुप् पुष्टौ । पिष् संराद्धौ ।
आम्पां कर्तव्यधिकरणे वा क्यप् । स एव तिप्योऽपि इति । अनयोः पर्यायान्तरमप्यस्ती-
त्येतावता यदनेन प्रतिपाद्यते, न त्वस्यापि क्यपि निपातनमिति । त्विप् दोषो इत्यस्य'
ध्ववादयश्चेत्यौणादिकस्य यक्प्रत्ययान्तस्य निपातनात् । तथा च पुप्यतिप्ये' कलियुगे
इत्यमरकोशव्याख्याने चौरस्वामो त्विप्यतीति तिप्यः । त्विप् दोषो । अघ्न्यादिरिति ।
तुप् तुष्टावित्यस्य रूपमिति प्राचोक्तम् । यद्वा "मूर्धतिप्य" इति निपातनात्तिप्योऽपि
पुप्यसमानार्थः साधुज्ञेय इति व्याख्येयम् ।

१. तदुभयभावप्रस्थाने प्रयोजनभावान् इति क० पु० ।

२. एतेन कर्तरि इत्येव क० पु० ।

३. विपयो ह्यवश्यनेश्चेत्यौणादिक इति क० पु० ।

४. वदुप् तिप्येति क० पु० ।

७२१. विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिवु
[३।१।११७]

पूनीजिभ्यः क्यप् निपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः ।
जित्यो हलिः । एषु किम् ? विपत्यम् । विनेयम् । जयम् ।

७२२. प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दमि [३।१।११८]

आस्यां ग्रहेः क्यप् स्याच्छन्दसि । भाषायां वेति केचित् । प्रतिगृह्यम् ।
प्रतिग्राह्यम् । अपिगृह्यम् । अपिश्राह्यम् ।

७२३. पदास्वरिवाह्यापक्ष्येषु च [३।१।११९]

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् । प्रगृह्यं पदम् । गृह्यः । अस्वेरी । ग्राम-
गृह्या सेना । ग्रामवाह्या इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशान्नान्यत्र । कृष्णगृह्यः ।
तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ।

विपूयविनीय । पूनीजिभ्य इति । पूङ् पवने । लीङ् प्रापरो । जि अभिभवे ।
क्यविति । यतोऽपवाद इति । विपूयो मुञ्जः इति । रञ्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य
इत्यर्थः । मुञ्जस्तृणपुञ्जविशेषः । विनीयः कल्क इति । कल्कः पिष्टौषधादिः स विनीयते
साध्यते इति विनीयः ।

हरदत्तस्त्वाह—कल्कः पापमिति । तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः इति
दर्शनात् ।

तथा च माघः प्रायुङ्क्त—ग्रविनीय संभ्रमं विकामिभक्तिभिरिति ।

जित्यो हलिरिति । बलेनाकृष्टव्य इत्यर्थः । महद्वलं हलिः । कृष्टसमीकरणार्थं
स्यूलकाष्ठमुच्यते ।

अर्थपिभ्यां ग्रहेः । प्रतिगृह्यम् इति । “ग्रहृज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् ।

पदास्वरि । स्वयमेव ईरितुं शीलभस्य स्वेरी ताच्छ्रोत्र्ये एणिनिः । स्वतन्त्र
उच्यते । न स्वेरो अस्वेरी परतन्त्रः । वहिर्भवाः वाह्याः “वहिपण्डितोपो यञ्च”
(वा०) । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद् यत् । प्रगृह्यं पदम् इति । प्रगृह्यते प्रगृह्यम् ।
यस्य प्रगृह्यसंज्ञाक्रियते तत्र । असन्निकर्पश्चात्र ग्रहेरर्थः ।

तत्र हि स्वरसन्ध्यभावाद् अग्नी अत्रेत्यादौ क्रियताऽपि कालेन व्यवधानात्
परस्याचो न सन्निकर्प इति ।

७२४. विभाषा कृवृषो। [३।१।१२०]

आभ्यां वा क्यप् स्यात् । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वप्यम् ।

७२५. युग्यं च पत्रे [३।१।२१]

पत्रं वाहनम् । युग्यमश्वोदि चेत, योग्यमन्पत् ।

७२६. प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च [३।३।१६३]

प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम् । अनुज्ञातस्त्वं त्वया अध्ये-
तव्यम्, अध्ययनीयम्, अध्येयम् । प्राप्तस्ते कालस्त्वया घ्यातव्यं घ्यानीयं घ्येयम् ।
सामान्यतः प्राप्तावप्यत्र लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः । स्त्रियां
क्तिन् ऊर्ध्वं वाऽस्ररूपविधेरभावात् ।

ननु पदावयवस्य द्विवचनादेरेव प्रगृह्यत्वेन पदस्य, तत्किमुच्यते प्रगृह्यं
पदमिति । नैव दोषः, अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । यद्वा पद्यते गम्यतेऽने-
नाथं इति पदं प्रगृह्यम् इति । पञ्जरादिवन्धेन परिगृह्यावस्थापितः शुकादिरुच्यते
तदेवाह—अस्वेरोति । परतन्त्र इत्यर्थः । ग्रामगृह्येति । शेषपद्यथा समासः । नान्यत्रेति ।
पुनपुस्रकयोरित्यर्थः ।

विभाषा कृवृषोः । हुकृञ् करणे । वृषु सेचने ।

युग्यं च पत्रे । युज्यतेऽनेन गमनमिति करणे क्यप् कृत्यं च निपात्यतेति
योग्यमिति । ष्यति “चजोः कुः” (७।१।५२) इति कृत्यम् ।

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु । लकारार्थेषु व्याख्यातमेतत् । गम्यमिति । “पोरदुप-
घात्” (३।१।१८) इति यत् । अध्येतव्यमिति । अधिपूर्वं इह् अध्ययने । अध्येयं
मिति । “अचो यत्” (३।१।१७) घ्यातव्यमिति । घ्ये चिन्तायाम् । “अदेच-
(६।१।४५) इत्यास्त्वम् । घ्येयमिति । “ईदयति” (६।४।६५) ।

ननु भावकर्मणोः सामान्येन विहिता एव कृत्यास्ते प्रेषदिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति
तत्किं प्रेषादिषु पुनः कृत्याः विधीयन्तेऽत आह—सामान्यतः प्राप्तावपीति । लोटा
बाधा मा भूदिति । अन्यथा प्रेषादिषु विशेषविहितो लोट् कृत्यान् बाधेतेत्यर्थः ।

ननु वाऽस्ररूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत आह—स्त्रियां क्तिन् ऊर्ध्व-
मित्यादि । एतदेव ज्ञापकं इत ऊर्ध्वं वाऽस्ररूपविधिरनित्य इत्यर्थस्येति भावः ।

७२७. अहं कृत्यतृचश्च [३।३।१६६]

स्तोतुमर्हः स्तोतव्यः । स्तवनीयः । स्तुत्यः । लिङाञ्च वाधादिति कृत्यतृचोर्विधिः ।

७२८. भव्यगेयप्रवचनीयोपीस्थानीयजन्याप्लाव्या-
पात्या वा [३।४।६]

एते कृत्यान्ता वा कर्तरि निपात्यन्ते। भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः । गेयं साम बहुना वा इत्यादि ।

७२९. शकि लिङ् च [३।३।१७२]

चात् कृत्याः । बोद्धुं शक्यो बोढव्यः । वहनीयः । वाह्यः । लिङा वाधा माभूदिति कृत्योक्तिः ।

इति कृत्यप्रक्रिया

अहं कृत्यतृचश्च । ननु चात्रापि सामान्येन विहिताः कृत्यतृचोऽहोऽपि सिद्धा एव, तर्हि कृत्यतृचः पुनर्विधेयन्तेऽत आह—लिङाञ्चेति । अत्रार्हायिः ।

भव्यगेयेति । तयोरेवेति नियमात् कर्तयंप्राप्ते वचनम् । भव्य इति । “अवो यत्” (३।१।९७) “वान्तो यि प्रत्यये” (६।१।७६) भव्यमनेनेत्यादिना । वाग्रहणात् पक्षे सकर्मकेभ्यः कर्मण्यपि, अकर्मकेभ्यस्तु भावेऽपि इति दर्शितः । आदिपदात् प्रवकीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्यस्य । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः । जन्यमनेन वा । आप्लावनम्, आप्लाव्यः । प्यत् । आप्लाव्यमनेन वा । आपततीति आपात्यः । आपात्यमनेन वा ।

शकि इति । बोढव्य इति । वह प्रापणे । तव्यः । “होढः” (८।२।३१) घत्व-प्लुत्वढलोपाः । “सहिवहोः” (६।३।११२) इत्योत्त्वम् । लिङेत्यादि । व्याख्यातप्रायम् ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणियंः शेषवंशामलो-

त्तंसः धीनरसिंहसुनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तस्मिन्तोः कृतगूढभावविवृतौ सप्तप्रक्रियाव्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् कृत्यात्रया प्रक्रिया ॥ १ ॥

कृत्यप्रत्ययः ॥ ३०० ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया

७३०. ण्वुल्तृचौ [३।१।१३३]

घातोर्ण्वुल्तृचौ स्तः, “कर्तरि कृत्” (३।३।६७) इति कर्त्रर्थे ।
 “घुवोरनाकौ” (७।१।१) करोतीति कारकः । कर्ता । वोढुमहो वोढा ।
 “प्रत्ययस्थात्” (७।३।४४) इतीच्चम् । कारिका । “ऋन्नेभ्यो ङीप्”
 (४।१।५) । कर्त्री । “गाङ्कुटादिभ्यः” (१।२।१) इति ङिच्चम् ।
 कुटिता । कोटकः । “विज इट्” (१।२।२) विजिता । वेजकः । “ह्रन्स्तोऽ-
 च्चिण्मुलोः” (७।३।३२) घातकः । “आतो घृक् चिण् कृतोः” (७।३।३२)
 दायकः । “नोदात्तोपदेश” (७।३।३४) इति उपधावृद्धिर्न । शमकः ।
 दमकः । अनिटस्तु यामकः । “जनिवध्योश्च” (७।३।३५) जनकः ।
 वधकः । “रधिजभोरचि” (७।१।६१) रन्धकः । जम्भकः । “नेटथ-
 लिटि रधेः” (७।१।६२) रधिता । रद्धा । मङ्क्ता । नंष्टा । नशिता ।

पूर्वकृदन्तप्रक्रिया

ण्वुल्तृचौ । एकारो वृद्धघर्षः । उकारो “घुनोः” (७।१।१) इति विशेषणार्थः ।
 लकारो “लिति” (६।१।१६१) इति स्वरार्थः । तृचश्चकारः “तुरिष्टेमेपस्तु” (६।४-
 १५४) “तुश्छन्दसि” (१।३।५९) इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थः । “चित्” (६।१।१६३)
 इत्यन्तोदात्तार्थस्तु न भवति । “आद्युदात्तश्च” (३।१।३) इत्येव सिद्धेः । कारक इति
 “मचो ङिणिति” (७।२।११५) इति वृद्धिः, स्परः । कर्तेति । तृचि गुणो स्परः ।
 “ऋदुशनस्” (७।१।६४) इत्यनङ् । “सर्वनामस्थाने च” (६।४।८) इति उपादादौर्घः ।
 “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।७) इति नलोपः । वोडेति । ग्रहं कृत्यतृचश्च”
 (३।३।१५६) इति तृच् । ङत्ववत्त्रष्ट्वङ्गलोपाः । “सहिवहोरो” (६।३।११२) इत्योत्त्वम् ।
 कारिकेति । स्त्रियां टाप् । “हलङ्घ्यादिना” (६।१।६८) सुलोपः । कर्त्रीति । यणादेशः ।
 कुटिता । कुट कौटिल्ये । कोटकः । अन्विणित्युक्तेर्न ङित्त्वम् । घातक इति । “घत
 उपधायाः” (७।३।११६) इति वृद्धिः । “हो हन्तेः” (७।३।५४) इति कुत्वम् ।
 यामक इति । यम उपरमे । वधक इति । वध हिंसायाम्, प्रकृत्यन्तरम् । “रधिजभोरचि”
 (७।१।६१) ग्रनेन नुमिति शेषः । रधि हिंसायाम् । जम्भ गात्रविनामे । रन्धकः इति ।
 उपदेशिवद्वचनादादौ नुमि कृते वृद्धयभावः । रद्धा । “रधादिभ्यश्च” (७।१।६५)

रम्भकः । रब्धा । लम्भकः । लब्धा । “तीपसह” (७।२।४८) इतीड् वा ।
 एपिता । एष्टा । सङ्घिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । “एबुलि न”
 (वा०) दरिद्रायकः । “कृत्यल्युट्” (२।३।११३) इत्यत्र बहुलोक्तेः
 क्वचित् कर्मण्यपि एबुल् स्यात् । पादाभ्यां द्वियते पादहारकः । गले चोप्यते
 गले चोभकः । “हलदन्तान्” (६।३।९) इत्यलुक् । आत्मनेपदाहान् क्रमेः
 कृत इणिनपेधः प्रकन्ता । कर्तरीत्येव । प्रकमितव्यम् । “गमेरिट्”
 (७।२।५८) तडानाभावे इत्युक्तेः संजिगमिपिता । संजिगमितेत्यपि
 केचित् । एवं न वृद्धयरचतुर्भ्यः । विवृत्तिसवा । विवर्तिपितेत्यपि केचित् ।
 चिक्लृप्सिता । “न घातलोपे” (१।१।४) इत्यत्र इमेव गुणवृद्धिनिपेधात्
 पापचकः । पापचिता इत्यादि ज्ञेयम् ।

इतीडभावपक्षेऽन्वरत्वाभावादेव नुमभावः । मङ्क्तेति । ढु मस्जो शुद्धौ । “मस्जिनशोः”
 (७।१।६०) इति नुम् । “अन्त्यात् पूर्व” (वा०) “स्कोः” (८।२।२६) इति सलोपः ।
 अनुस्वारपरसदृशौ । नष्टेति । “रधादिभ्यश्च” (७।२।४५) इतीडभावपक्षे पूर्व नुम् ।
 रम्भकः इति । रभ रामस्ये । “रमेर्यवूलिटोः” (७।१।६३) इति नुम् । रब्धा इति ।
 “भूपस्तथोर्धोऽधः” (८।२।४०) जश्त्वम् । लम्भक इति । “लभेश्च” (७।१।६४) इति
 नुम् । “तीपसह” (७।२।४६) वेडिति शेष । एपितेति । इषु इच्छायाम् । उपघागुणः ।
 सोढेति ढत्ववत्त्वष्टुत्वङलोपाः ओत्वम् । दरिद्रातेरित्यादि । दरिद्रातेरार्धघातुके आतो
 लोपो वाच्यः इति वचनात् । एबुलि नेति । “सनिष्बुलि ल्युटि च न” (वा०) इति
 वचनात् । दरिद्रायक इति । आतो युक् । चोपक इति । चुप मन्दायां गतौ । गते
 चोपकः इति । “साधनं कृता” (भा० इ०) इति समासः । प्रकन्तेति । “प्रोपाभ्यां
 समर्थाभ्याम्” (१।३।४२) इत्यस्त्यात्मनेपदयोग्यता । तडानाभाव इत्युक्तेरिति ।
 परस्मैपदद्रष्टुणं तडानयोरभावं लक्षयति । तेनासत्यपि परस्मैपदे इट् स्यादित्युक्तम् ।
 संजिगमिपितेति । गमेः सन्नन्तात् तुच् संजिगमितेत्यपि केचिदिति । आत्मनेपद-
 योग्याद्वेति केचिदित्युक्तेः । “समो गम्युच्छिभ्याम्” (१।३।२६) इत्यात्मनेपद-
 योग्यता । विवृत्तिसतेति । वृत्तु वर्तने । सन् द्वित्वम् । उरदत्वम् । हलादः शेषः ।
 “सन्यतः” (७।४।७६) इतीत्वम् । “हलन्ताच्च” (१।२।१०) इति कित्त्वान्न गुणः ।
 विवृत्तिसतेति । कूप सामर्थ्ये । सनि द्वित्वादि । “त्तासि च क्लृपः” (७।२।६०) इतीष्-
 निपेधः “कूपो रो लः” (८।२।१८) पापचकः इति । पचेयङन्तात् ष्वुलि पापच्य भ्रक इति
 स्थिते यदा ‘यस्य हलः’ (६।४।४९) यकाराकारसमुदायस्य लोपस्तदोपघावृद्धिर्भवति ।

७३१ नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः [३।१।१३४]

नन्द्यादेर्ल्युः । ग्रहादेर्णिनिः । पचादेरच् । नन्दनः । “असि उसि अने च चक्षिङ्ः स्पाञ् नैति वाच्यम्” (वा०) विचक्षणः । जनार्दनः । मधुसूदनः । ग्राही । स्थापो । प्रयापिणौ । “यङोऽचि च” इति यङो लुक् । “न घातुलोपे” (१।१।४) इति गुणनिषेधः । नैन्यः । लोलुवः । पोषुवः । मरीमृजः । उदन्तात्

यदि तु “न घातुलोपे” (१।१।४ इत्यत्र इक इति नानुवर्तत ततोऽत्रापि निषेधः स्यादिति भावः । आकरे त्वन्नातो लोपं कृत्वा “यस्य ह्रत्ः” (६।४।४६) इति यलोप-मात्रं भवति । तत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्ध्यभावेन पापचक इत्येव स्थितम् । न च मन्तव्यं यङ्लुकः समुदायलोपश्चात्तस्येदमुदाहरणं पापाचक इतीति । तत्र हि यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेन न घातुलोप इति निषेधस्याप्रसङ्ग इक एव इत्यादिपरिहारा-भिधानवैयर्थ्यात् । प्रपञ्चितं चैतद् यङ्लुगन्ते, न घातुलोपसूत्रे । पापचितेति । तुच् ईट् यलोपः ।

नन्दिग्रहि । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादादिशब्द प्रत्येकं स्वव्यते इति तेन त्रिभ्यो गणोभ्यस्त्रयः प्रत्ययाः यथासंख्यं भवन्तीत्याह-नन्द्यादेर्ल्युरित्यादि ।

एते च गणान् घातुपाठे संनिविष्टाः, किं तु नन्दनरमणोत्पादिषु प्रातिपदिक-गणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निदिश्यन्ते । तत्र नन्दिवासिमदिद्रूपिसाधिवधिशोभि-रोचिभ्यो ष्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दन इति । टु नदि संमृद्धौ । “युवोरनाकौ” (७।१।१) । “असि उसि अने च चक्षिङ्ः स्पाञ् नैति वाच्यम्” (वा०) असि उसि इति घोणादिकावेतौ प्रत्ययौ । नृचक्षाः चक्षुरिति यथा । विचक्षण इति । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । जनार्दन इति । जनानर्दयतीति । मधुसूदन इति । मधु देत्यं सूदयतीति । सूद क्षरणे । आभ्यां कर्मण्यणि प्राप्ते । एवं विशेषेण भोषयतीति विभोषण इति । “भियो हेतुभये पुक्”, (७।३।४०) लुनाति लवः । निपातनात् एत्वमिति दिक् । ग्राहीति । ग्रह उपादाने । एत्वाद्गुपधावृद्धिः । सौ नान्तत्वाद् दीर्घः । स्थायी । षा गतिनिवृत्तौ । “आतो युक् चिण्कृतोः” (७।३।३३) प्रयापिणाविति । “प्राति-पदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च” (८।४।११) इति एत्वम् ।

एवं “याचूष्याहसंभाह्वजवदवसां नत्रपूर्वाणाम्” (ग०) अपाचीत्यादि । “अज-न्तानामचित्तकृतंकारणाम्” (वा०) प्रकारो । अहारीत्यादि । शोङ् स्वप्ने । विशायो । पिञ् वन्धने । विषयो । निपातनाद् वृद्ध्यभावः । परिभाषो । परिभाषो । परिमवो । निपातनाद्वा वृद्धिरिति दिक् । पच इति । डुपचप् पाके । देविति । दिक् क्रिडादौ ।

यडो लुग्नेति केचिन् । रोरुयः । “चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वम् चात्वम-
भ्यासस्य” (वा०) “अभ्यासस्य कार्यमनचीति वक्तव्यम्” (वा०) इति
ह्लादिशेषाभावः । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । “हन्ते-
घैत्वं च” (वा०) घनाघनः । “पाट्रेणि युक् ऊक् चाभ्यासस्य” (ग०) पाट्रपटः ।
पक्षे चरः । चलः । पतः । हनः । पाटः । घञर्थे कविधानमिति “कृञः क्लिदेः
कनसश्च कप्रत्ययः” (वा०) “कृत्रादीनां के द्वे स्तः” (वा०) चकम् ।
चक्लिदम् । चकनसः । पक्षे क्लिदकसोरजिति केचित् । क्लेदः । कनसः ।

अस्याचि टित्वं निपात्यते । तत्प्रयोजनं च “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५) इति द्विविद्यु-
दाहरति । देवीति । एवं नदट् । भयट् । प्लवट् । चोरट् । मरट् । गाहट् इत्येतेऽपि
निपात्यन्ते । जारं विभति इति जारभरा । श्वपचा । श्वपाक इति । न्यङ्क्वादिषु पाठात्
कर्मणि अणिः पचादिश्चायमाकृतिगणः । तथा च “शिवशमरिष्टस्य करे”
इति कृत्रोऽच् प्रत्ययः कृतः । घटेरपि कर्मणि घटोऽठच् । तथा यङन्तानाम् “यडोऽचि
च” इति लुगुच्यते ।

अन्ये त्वजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्तम् । पचाद्यनुक्रमणं तु टित्वादि-
निपातनार्थम् । कर्मोपपदानामिगुपधानां च कादिवाचकवाधानार्थमन्येषां च
प्रपञ्चार्थमित्याहः । एतदेव प्रपञ्चयितुमुदाहरति । पोडन् डीत । पड् दन्ता अस्य
पोडन् । “संख्यासुपूर्वस्य” (५।४।१४०) इति दन्तस्य दन्तादेशः । पप उत्त्वम् ।
ष्टुत्वम् । “तत्करोति तदाचष्टे” (वा०) इति णिच् । ‘णाविष्टवत्’- वा० इति
तूग्वदस्य टेलोपः । ततोऽर्च्णिचोषो । नेन्य इत्यादि । णीञ् प्रापणे । लूञ् छेदने ।
पूञ् पवने । मृजूप् शुद्धौ । एभ्यो “धातोरेकाच्” (३।१।२२) इति यङ् द्वित्वम् ।
“गुणो यङ्लुकोः” (७।४।८२) तव्येऽचि कृते तन्निमित्ते “यडोऽचि च” (२।४।७४) इति
यङः समुदायस्य लुकि कृते “सावंधातुकार्धधातुकयोः” (७।३।८४) इत्यज् निमित्तो
गुणः प्राप्तः “न धातुलोपे” (१।१।४) इति निषिध्यते । मरीमृज इति । “रिगृदुप-
घस्य च” (७।४।१६०) इति रोगागमः । रोरुय इति । रू शब्दे । “अकृतसावांधातु-
कयोः” (७।४।२५) इति दीर्घः ।

चरिवन्तो । चर गतिभक्षणयोः । चल गतो । पल्लु गतो । वदव्यक्तायां
चाचि । ह्लादिः शेषाभाव इति । आगागमविधानसामर्थ्यात् । ह्लादिः शेषे हि सति
आगमस्यादेशस्य वा विशेषो नास्तीति भावः ।

७३२. रात्रौ कृति विभाषा [६।३।७२]

कृदन्ते परे रात्रेर्नुमागमो वा स्यात् । रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रि-
मटः । रात्र्यटः ।

७३३. इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः [३।१।१३५]

एभ्यः कः स्यात् । क्षिभः । युधः । भूरुहः । ज्ञः । इयङ् । प्रियः । कृ । ऋत्
इत् । क्रिरः । गिरतेश्चेत्येके । गिरः । “गिले परेऽगिलस्य पूर्वस्य नुम् वाच्यः”
(वा०) तिर्मिगिलः । अगिलस्य क्रिम् ? गिलगिलः । “गिलगिले च”
(वा०) तिर्मिगिलगिलः । वाऽस्वरूपविधिना ण्वुल्लृचावधि । क्षेपकः । क्षेप्ता ।

चराचर इति । दीर्घविधानसामर्थ्याद् अभ्यासह्रस्वोऽपि न भवति । हन्तेर्धत्व
चेति । हन्तेर्च द्वित्वं भवति । अभ्यासे हकारस्य घत्वमागागमश्चेत्यर्थः ।

घनाघन इति । “अभ्यासाच्च” (७।३।५५) इति कुत्वम् । पाटेरिति । पट
गती । रयन्तः । “एोरनिटि” (६।४।५१) इति एिलोपेनेव सिद्धे लुग्वचनं प्रत्यय-
लक्षणोपधावृद्धिर्मा भूदिति । पाटूपट इति । पूर्ववद् हलादिः शेषयोरभावः । अत्र
वामनमाधवाभ्यां च “पाटेऽणिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य” (वा०) इति पठित्वा
पाटूपट इत्युदाहृतम् ।

एवं चोक् चेत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेनाभ्यासस्य दीर्घ इति व्याख्येयम् ।
कृत्र इत्यादि । डुकृञ् करणे । विलूङ् आर्द्रोभावे । वनमु हरणे । चक्रमिति ।
विस्वान्न गुणः । यणादेशः क्लेदवनसोरजित्यादि । वनसेहि घञि वृद्धिः स्यात् ।
विलदेस्तु आद्युदात्तः स्यादिति घञ् विधीयते ।

रात्रेः कृति । रात्रिचर इति । रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः” (१।२।६)
उपपदसमासः । रात्रिमट इति । अटतीत्यटः सप्तमीति योगविभागात् समासः ।

इगुपप । इक् उपधा यस्य सः । ज्ञा अत्रवाचने । प्रोञ् तर्पणे । कृ विक्षेपे ।
एवमितरेतरयोगे द्वन्द्वः । भ्यसः छन्दसत्वात् डसिः, समाहारद्वन्द्वे तु नर्पुसवत्त्वाद्
ह्रस्वत्वे ऋत् इत् स्यात्, नुम् च स्यात् । कयमेपः पचादिषु द्रष्टव्यः ? ज इति ।
“घातो लोप इटि च” (६।४।६४) इत्यालोपः । गिरतेश्चेत्येके इति । मूल-
विभुनादित्वात् क इति भावः ।

गिर इति । गिर इति । गृन्निगरणे । ऋत् इत् रपरः तिर्मिगिल इति ।
तिर्मि सूक्ष्ममत्स्यं गिलतीति तिर्मिगिलो मत्स्यविशेषः । गिरतः पूर्ववन् क इषत्म् ।
“अचि विभाषा” (८।२।२१) इति सत्वम् । गिलगिल इति । गिलतीति गिलः ।
गिलगिले चेति । यदा गिलगिलशब्देन तिमेः समासस्तदेदमुपसर्गानम्, यदा तु
तिर्मिगिलं गिलतीति विगृह्यते, तदा गिले परे इत्येव सिद्धम् ।

७३४. आतश्चोपसर्गे [३।१।१३६]

उपसर्गे उपपदे आदन्तात् कः स्यात् । “श्यादव्यघ” इति णत्वस्याप-
वादः । सुस्यः । सुगलः । प्रज्ञः ।

७३५. पाघ्राध्माधेट् दृशः [३।१।१३७]

एभ्यः शः स्यात् । शिच्चात् पिवादयः । शप् । “अतो गुणे” उत्पिवः ।
उज्जिघ्रः । विघमः । उद्वयः । विपश्यः । उपसर्गानुवृत्तिर्नात्रित्येके । पश्यः
जिघ्रः संज्ञायां तु व्याघ्रः ।

७३६. अनुपसर्गात्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति-
सातिसाहिभ्यश्च [३।१।१३८]

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यः शः स्यात् । शित्कार्यम् । लिम्पः । विन्दः, धारयः,
पारयः । वेद्यः, उदेजयः । चेतयः । सातिः सौत्रः । सातयः । साहयः ।
अनुपसर्गात् किम् ? प्रलिपः “नौ लिम्पेर्वाच्यः” । (वा०) निलिम्प्या देवाः ।
गवादिषुविदेः संज्ञायाश्च” (वा०) गोविन्दः । अरविन्दम् ।

आतश्चोपसर्गे । सुगल इति । ग्लै हर्षत्तये । कप्रत्ययविवक्षायां “आदेच”
(६।१।४५) इत्यास्वे कः । प्रज्ञ इति । “इगुपघजा” (३।१।१३५) इत्यनुपसर्गे सावकाश
कं वाचित्वा परत्वात् “श्यादव्यघ” (३।१।१४१) इति एः प्राप्तस्तं परभयं को
विशेषविहितत्वाद् वाघते इति दर्शयितुमेतदुदाहृतम् ।

पाघ्राध्मा । पा पाने । पार चणे इत्यग्रं तु लुग्विकरणात्वात् न गृह्यते । धेज्जानां
के णे च प्राप्ते दृशस्विगुपघत्वात् के प्राप्ते शो विधीयते । अतो गुणे इति उत्पिव इत्यत्र,
त्रयाणां पिवादशोऽदन्त इत्युक्तेः । अन्यत्र द्वयोः । उद्वय इति । अशितोत्युक्तेरास्त्वं
न । उपसर्गानुवृत्तिर्नात्रेति । अस्त्ररित्वात् । तेन सामान्येनायं विधिः । संज्ञायां नेति ।
व्याघ्रादिभिरित्यादिनिर्देशाल्लिङ्गादिति भावः । व्याघ्र इति । विशेषेण जिघ्रतोति
व्याघ्रः । “आतश्चापसर्गे (३।१।१३६) इति कः । उपपदसमासः ।

अनुपसर्गादिति । लिप उपदेहे । नुम्बिवावुपदेशवचनात् सनुम्कनिर्देशः । विदलू
लामे । सनुम्निर्देशाद्विदघात्वन्तराणामग्रहणम् । धृञ् धारणे । धृङ् भवस्थाने ।
प्यन्तपोर्घात्वोर्ग्रहणम् । पारतोरकमंसनापौ । चुरादिष्यन्तः । पृ पालनपूरणयोरिति वा
हेतुमप्यन्तः । विद वेतनास्याननिवासेषु । चुरादिष्यन्तः । ज्ञानाद्यर्थानां विश्रामन्यतमो

७३७. ददातिदधात्योर्विभाषा [३।१।१३६]

आभ्यां शो वा स्यात् । शिच्चात् श्लुकार्यम् । ददः । दधः । पक्षे णः
अनुपसर्गादेव । प्रदः । प्रधः ।

७३८. ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः [३।१।१४०]

इति शब्दः आद्यर्थे । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षे अच् ।
ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादेव । प्रज्वलः । "तनोतेर्णः" ।
(वा०) । अवतानः ।

वा हेतुमरण्यन्तः उत्पूर्वं एजू कम्पने । चित्ती संज्ञाने । चुरादिष्यन्तः शिल्कार्यम् इति ।
लिपविन्दास्तु "तुदादिभ्यः शः" (३।१।७७) "शे मुचादीनाम्" इति नुम् । घाग्यादिषु
शब्दगुणायादेशो । सातिः सौर इति । पह मर्षणे चुरादिहेतुमरण्यन्तो वा । प्रतिप
इति । "इगुपथ" इति कः । भरविन्दम् इति । भराकाराणि दलानि भरशब्देन नोच्यन्ते ।

ददाति । शिच्चात् श्लुकार्यम् इति । "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" । "श्लो" इति द्वित्वम्
'शनाभ्यस्तयोरातः' इत्यालोप इत्यर्थः । पक्षे एण इति । तत्र दायो घाय इति युक्ति कृते
रूपम् । यद्यपि दद दाने । दध धारणे । एतयोरपि ददः, दधः इति सिद्धम् । दात्र-
घात्रोश्च णे दायो घाय इति । तथाप्यददः दधधः इत्यत्र "अच्" कावशक्तौ" (३।१।१५७)
इत्यन्तोदात्तो भा भूत् । नृस्वर एव यथा स्यात् इति शो विधीयते, अत एव चारम्भात्
दददवाभ्यामच् नास्तीति गम्यते । सति हि तस्मिन् अन्तोदात्तो मानामशान्ते
स्यात् । अत्रन्तयोस्तु दददधोः केन वायेत ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः इति 'शब्द आद्यर्थे' इति । निपातनामानेकार्थत्वात् ज्वल इति
आदिशेषां ते ज्वलिति । अविभक्तिश्चायं निर्देशस्तदेतदाह—ज्वलादिभ्य इति ।
ज्वल दीप्तौ इत्यर्थे द्विः पठ्यते घटादिषु परस्ताच्च । तत्र संदेहः स्यात् । किं पूर्वं
ज्वनादिस्तापर इति । तत्र घटाद्यन्तगणस्य व्यावृत्त्यर्थमाह—कसन्तेभ्य इति । अत्र ये
कसगतावित्यस्यानन्तरं वृत्स्वरसं पठन्ति, तेषां कसन्तेभ्य इति विशेषणं चिन्त्य-
प्रयोजनम् । ज्वाल इति । शिच्चाद् वृद्धिः । अवतान इति । विभाषा अनुपसर्गादिति
घाथ वा'स्तिनेन सम्बध्यते इति भावः ।

१ इत्यत्र वा घ शब्दावित्यन्तोदात्तो इति क० पु० ।

२ इतिरापयः इति क० पु० ।

३ विभाषेति उपसर्गादिति घाथ वा'स्तिनेन न संबध्यते इति क० पु० ।

७३६. श्याद्व्यधास्तुसंस्त्रतीणवसावहलिहशिलषव-

सश्च [३।१।१४१]

अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । श्यैडः आदन्तात् व्यधादेश्च णः स्यात् ।
आदन्तत्वेऽपि श्यैडुक्तिः कवाधार्था । अवश्यायः । दायः । धायः । व्याधः ।
आस्त्रावः । संस्त्रावः । आश्रुसश्चो णो वेति केचित् । आश्रवः । सश्रवः ।
अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः । “दुन्योरनुपसर्गे”
(वा०) दायः । नायः । वेति केचित् । दवः । नयः । अनुपसर्गे किम् ?
प्रदवः । प्रणयः ।

७४०. विभाषा ग्रह [३।१।१४३]

णो वा व्यवस्थया । जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । “भुवश्च वा
वाच्यः ।” भावः । भवः ।

श्यादव्यधा । अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात् ।
ततश्च तत्संबद्धं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तमित्यपि बोध्यम् ।

श्यैड् गतावित्यस्यात्त्वेनायं निर्देशः, न शीड् स्वप्ने इत्यस्य यणा व्याख्याना-
दित्याह—श्यैडः इत्यादि । व्यध ताडने । आङ्पूर्वः श्रु श्रवणे । अतिपूर्वः इण् गतौ ।
अवपूर्वः पोज्तकर्मणि । अवपूर्वो हृत् हरणे । लिह आस्त्रादने । शिल्प् आलिङ्गने ।
श्वस् प्राणधारणे । कवाधार्थेति । अन्यथा ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६ इति विशेष-
विहितः कः सामान्यविहितस्यास्य बाधकः स्यादित्यर्थः । एतदेवावस्यतेरपि ग्रहणे
प्रयोजनं ज्ञेयम् । आश्रु सश्रवोर्णो वेति । ये श्रु गतौ इति दन्त्यादिमिह पठन्ति, ते
श्रुणोतेरचमेवेच्छन्ति, न एमित्यर्थः । तदाहामरवचने स्थितमाश्रव इति ।

दुन्योः । द्रुदु उपतापे । शोत्र प्रापणे । पञ्चम्यर्थे षष्ठोसप्तम्यौ । अनुपसर्गाभ्या-
माभ्यां णः स्यादित्यर्थः ।

वेति केचिदिति । नयति वा साहचर्यात् । सानुबन्धकस्य ‘दुनोतेरिह ग्रहणम्,
तेन निरनुबन्धकाद् द्रु गताविति भौवादिकात् पचाद्यजेवेति भावः । तथा चामरः—
दवदावो वनारण्यवह्नी इति । प्रणय इति । अच् । “उपसर्गादिसमासेऽपि” (८।४।१४)
इति एत्वम् ।

विभाषा ग्रहेः । व्यवस्थयेति । व्यवस्थितविभाषेयमित्यर्थः । तामेव व्यवस्थां
दर्शयति—जलचरे ग्राह इति । जलचरेऽभिधेये ण एव भवति, न कदाचिदजित्यर्थः ।
एवं ज्योतिषि अजेव भवति, न कदाचिण्ण इत्यर्थः ।

७४१. गेहे का [३।१।१४४]

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् । तात्स्थ्यात् गृह्णाः दाराः ।

७४२. शिल्पिनि ष्वुन् [३।१।१४५]

शिल्पिनि कर्तरि धातोः ष्वुन् स्यात् । “नृतिखनिरञ्जिभ्य एव” (इ०) नर्तकः । खनकः । “असि अके अने धिनुणि च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः” (वा०) रजकः । पित्वाद् नर्तकी ।

भुम्बेति । इयमपि व्यवस्थितविभाषा । तेन भावः पदार्थः, भवः शम्भुः संसार-
श्चेति ज्ञेयम् ।

गेहे कः । गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं नोपपदम् । “गृहपतिना सयुक्ते” (४।४।६०) इति निर्देशादित्याशयेन व्याचष्टे—गेहे कर्तरोति । गृहमिति । गृहणाति धान्यादिकं धारयति । गृहं वेश्म । के “ग्रह्ज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । गृहशब्दोऽयमर्घर्चादित्वादुभयलिङ्गः । तत्र पुल्लिङ्गो बहुवचनान्त एव न पुंसक-
लिङ्गस्त्वभिधेयवचनः ।

यदि गेह इत्युच्यते, ततो दारेष्वभिधेयेषु गृहा इति न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्याह—
तात्स्थ्यादिति । भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्दश्चम् । मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादौ पुरुषा अपि
मञ्चशब्देनोपदिश्यन्ते । एव गृहशब्दो वेश्मनि, मुख्ये दारेषु त्वौपचारिक इत्यर्थः । उपचारे
च हेतुस्तात्स्थ्यादित्यनेनोक्तः । अत एव नपुंसकस्यापि दारेषु उपचारेण प्रयोगो दृश्यते ।
यथा “न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणो गृहमुच्यते” इति ।

जयादित्यस्तु मन्यते दारेष्वपि मुख्य एव गृहशब्दः । गेहे इति च गौणस्यापि
गेहस्य ग्रहणम् ।

एतच्च तन्त्रावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणाल्लभ्यते इति हरदत्तः । एतत्तु
मत्तं गौरवादन्ययोपपत्तेश्चानादेयम् ।

शिल्पिनि । क्रियासु कौशल शिल्प तदस्यास्तोति शिल्पी । एतदपि प्रत्ययार्थ-
विशेषणं नोपपदं पूर्वेषां साहचर्यादित्याह—शिल्पिनि कर्तरोति । नृतीत्यादि ।
परिगणनमेतत् । तेनाह्वता ह्यायक इत्यादौ न भवति । नर्तक इति । नृती गान-
वित्सेपे । युवोरकः । गुणो रपरः । असौत्यादि । तथा च वार्तिकम्—‘रजकरजनरजः-
सूपसख्यानम्’ (वा०) ।

ननु कित्वादेवात्र नलोपः सिद्धः । यदुक्तं भाष्ये—कित् एते श्रीणादिका इति ।
तथा च कैयटोऽपि—रजक इति “शिल्पिसंज्ञयोः” (श्री०) इति ष्वुन् ।
रजनमिति रजे ष्वुन् । रज इति “भूरजिभ्यां कित्” (उ०) इत्यमुन् प्रत्यय इति ।

१. अर्घर्चादित्वादिति क० पु० ।

२. तोषं पूर्वरोति क० पु० ।

७४३. गस्थकन् [३।१।१४६]

गायतेः स्थ कन् स्यात् शिल्पिनि । गायकः ।

७४४. ष्युट् च [३।१।१४०]

गायनः टित्वाद् गायनी ।

७४५. हश्च व्रीहिकालयोः [३।१।१४८]

हाको हाडश्च ष्युट् स्याद् व्रीहौ काले च कर्तरि । अम्बु जहाति जिहीते वा हायनो व्रीहिः । भावान् जहाति जिहीते वा हायनो वर्षम् ।

तदिक नलोपेन^१ किं च ष्युनेत्यत आह—पित्वात्तर्तकीति । ष्युनि हि “पिद् गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति डो स्यादित्यर्थः । रजकोत्यत्र तु पुंयोपलक्षणो ङीप् । अपुंयोगे तु ङीपा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्राय इति तत्रैवोक्तम् । घिनुणि तु “सपृचादि” (३।२।१४२) सूत्रे त्यजरेति नलोपिनो निर्देशाद् रागोत्यत्र नलोपः सिद्धयतीति भावः ।

गस्थकन् । गायतेरिति कै गे रै शब्दे इत्यस्य । “गामादाग्रहणेऽवशिेषः” (५०) इति । गाड् गतावित्यस्य तु ग्रहणं नास्ति, अनभिधानात् । गायक इत्युच्चे हि ‘गायत्यर्थविषयमेव शिल्पं गम्यते, न गतिविषयमपि ।

हश्च व्रीहिकालयोः । जहातिः ककारः सामान्यग्रहणार्थं इत्याशयेनाह—हाको हाडश्चेति । ओहाक् त्यागे । ओहाड् गती । अन्यतरस्यैव तु ग्रहणे ‘परस्मारणबुलपि व्रीहिकालयोः प्रयुज्येत ।

नहीदं जातिसंज्ञयोर्विधानम्, येन प्रयोगनियमः स्यात्, व्रीही काले च कर्तरी-
त्यभिधानात् । व्रीहिकालयोरिति ‘प्रवृत्तिनिमित्तं धृत्यितुं विगृह्णाति ।

अम्बु जहातीति । अम्बुनाधिकं वर्धनात् । जिहीते वेति । जल प्रायेणापेक्ष्यते इत्यर्थः ।

जाङ्गलदेशोद्भवाः केचिद् व्रीहयो हायना इत्यागमः ।

भावानित्यादि । भावाः पदार्थास्तान् जहाति, प्रलयावस्थायां जिहीते गच्छति
परिच्छेदकत्वे व्याप्नोतीत्यर्थः ।

१. तदिक नलोपेनेत्यत आह—इति क० पु० ।

२. गायतन्त्रेत्यर्थं इति क० पु० ।

३. परस्मारणबुलपि इति क० पु० ।

४. व्रीहिकालयोरिति निमित्तमिति क० पु० ।

७४६. प्रसृत्वः समभिहारे वुन् [३।१।१४९]

प्रादेर्वुन् स्यात् साधुकारिणि कर्तरि । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

७४७. आशिपि च [३।१।१५०]

धातोर्वुन् स्यादाशिपि । जीवतादिति जीवकः । जीवका । “आशीरके
मनेरव एच्चं वाच्यम्” (वा०) मेनका ।

७४८. क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम् [३।३।१७४]

धातोः क्तिच् क्त्श्च स्यादाशिपि संज्ञायाम् ।

७४९. तित्त्रतथसिसुसरकसेपु च [७।२।९]

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न स्यात् । भवतात् । भूतिः । देवा
एनं देवासुः । देवदत्तः । चोक्तिः क्तिचा वाधा मा भूदिति ।

प्रसृत्व इति । पञ्चम्याः स्थाने व्यत्ययेन जस् । ‘ओःसुपि’ (६।४।८३) इति
यण् । पुनः पुनरनुष्ठानं समभिहारः । तत्र च प्रायेण कोशलमुपजायते । अतः
समभिहारशब्देन प्रायः साहचर्यात् साधुकारिष्वं लक्ष्यते इत्याह—साधुकारिणि-
कर्तरीति । तेन या सकृदपि सुष्ठु करोति तत्र भवति, यस्त्वसकृदपि दुष्करोति तत्र न
भवतीति भावः ।

आशिपि । अप्राप्तप्रार्थनमाशोः । प्रयोक्तृघर्मोऽयं न प्रत्ययार्थः । कर्तरि कृत्ते
विधानात् । जीवतादिति । जीवनं तत्र भूयादित्यर्थः । जीवकेति । स्थिया टापि ।
“आशिपि वुनश्च न” (वा०) इति निषेधात् “प्रत्ययस्यात्” (७।३।४४) इतीत्त
नेत्यर्थः ।

क्तिच् क्तौ च । आशोःप्रकरणात् इदमिहोपन्यस्तम् । तेन न क्रमातिक्रम उद्भाव
नीयः । प्रायेण “क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्” इति पठित्वा मूले धातोः क्तिन् क्त्श्च
स्यादिति व्याख्यायते । अत्र च कृदुक्तिः क्तिचा वाधा मा भूदिति पठ्यते ।

मन्वत्र प्रयाजनं प्रमाणं च पश्यामः । संज्ञायामिति । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा
गम्यते इत्यर्थः । क्तिवश्चकारो विस्पष्टार्थः ।

यत्तु न क्तिचोति विशेषणार्थं इति प्राचोक्तम्, तदसत् । एकानुबन्धपरिभाषये
क्तिनो ध्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तोक्तेः ।

वस्तुतस्तु “तित्त्रतथ” (७।२।९) इत्यत्र क्तिन् क्तिचोः सामान्यग्रहणार्थं
श्चकारः । अन्यथैकानुबन्धकत्वादग्येव ग्रहणं स्यात्तु न क्तिनः ।

तित्त्रतथ । तीति क्तिन् क्तिचौ गृह्येते, कृतीत्यनुवृत्तेः । अन्यथैकानुबन्धत्वात्
क्तिचैव गृह्येते । ततश्च रोदित्तीतोऽट् न स्यात् । भूतिरिति । उपलक्षणमेतत् । तन्नि

७५०. अनुनासिकस्य विवञ्जलो विडति [६।४।१५]

अनुनासिकान्तस्य धातोर्गधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च विडति ।
इति दीर्घे प्राप्ते “अनुदात्तोपदेश” (६।४।३७) अनुनासिकलोपे च प्राप्ते ।

७५१. न क्तिचि दीर्घश्च [६।४।३६]

क्तिचि परे अनिष्टां वनतितनोत्यादीनां दीर्धानुनासिकलोपौ न स्तः ।
यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

७५२. सन। क्तिचि दीर्घश्चास्यान्यतरस्याम् [६।४।४५]

सजोतेः क्तिचि परे आकारान्तादेशो नस्य लोपश्च वा स्यात् ।।तिः । स
सतिः । सन्तिः ।

७५३. कर्मण्यण् [३।२।१]

कर्मण्युपपदे धातोर्ण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति
कुम्भकारः । अघटं घटं करोतीति घटोकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावन-
भिधानान्न ।

दीप्तिरित्युदाहरणम् । भूर्तिरित्यत्र तु परत्वात् “श्रुकः किति” (७।२।११) इत्येवेद्
निषेधः सिद्धः । ‘सितनिर्गमिसिसव्यविधाञ्कुसिभ्यस्तुच्’ (३०) सेतुः । तन्तुः ।
“दाम्नीति” (३।२।१२) इति ष्टन् । पत्रम् । “हसिमृश्रिणवाऽमिदमिल्लूपूधूविभ्य-
स्तन्” (३०) हस्तः । ‘हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः क्यन्’ (३०) कुष्ठम् । “प्लुपि-
कुपिशुपिभ्यः कितः” (३०) कुत्तिः । इपे वसुः । इक्षुः । असेः सरन् अक्षरम् । “ङण-
भोकापाशल्यतिर्माचिभ्यः कन्” (३०) शकः । मक्कः । “वृत् वृदिह्निकमिकसिभ्यः
सः” (३०) इत्याद्युदाहरणानि । देवदत्त इति । हुदाञ् दाने । “दोददयोः” (७।४।४६) ।

ननु कः सामान्येन विहित एव तत्किं पुनर्विधीयतेऽत आह—कृदुक्तिरिति ।
कृदग्रहण कस्योपलक्षणम् । यन्तिरित्यादि । यम उपरमे । रमु क्रीडायाम् । वनु माचने ।
तनु विस्तारे ।

सनः क्तिचि । परणु दाने ।

कर्मण्यण् । कर्मह “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१।४।४६) इति पारिभाषिकं गृह्यते,
कृत्रिमत्वादित्याशयेनाह—कर्मण्युपपदे इति ।

१. हसिमृश्रिणवाऽमिदमिल्लूपूधूविभ्यस्तन् इति क० पु० ।

२. हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यस्तन् इति क० पु० ।

३. प्लुपिपिभ्यः कितः इति क० पु० ।

४. इण् भोकापाशल्यतिर्माचिभ्यः कन् इति क० पु० ।

५. वृत् वृदिह्निकमिकसिभ्यः सन् इति क० पु० ।

७५४. ह्यावामश्च [३।२।२]

एभ्यः कर्मण्युपपदेऽण् स्यात् । कापवादः । आतो युक् । स्वर्गहायः ।
तन्तुवायः । धान्यमायः ।

७५५. आतोऽनुपसर्गे कः [३।२।३]

आदन्तादनुपसर्गे कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् । आतो लोपः । गोदः ।
पार्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् ? गोसन्दायः ।

उपपदसमास इति । कर्मणीति सप्तमीनिर्देशात् कर्म कुम्भादुपपदम् । तेन "उप-
पदमतिङ्" (२।२।१६) इति समास इत्यर्थः ।

नित्यसमासत्वात्स्वपदविग्रहं दर्शयति—कुम्भं करोतीति कुम्भकार इति ।
प्रणि वृत्ते "कर्तृकर्मणोः कृति" (२।२।६४) इति पठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन
समासः । घटोकार इति । अभूततद्भावे च्विः । "अस्य च्वी" (७।४।२२) इतीत्वम् ।
"उर्यादिच्विडाचश्च" (१।४।६१) इति गतित्वात् "कुभति" (२।२।१८) "उपपदम्"
(२।२।१६) इति वा समासः । नित्यसमासत्वसाधर्म्येण चैतदुदाहृतम् ।

आदित्यं पश्यतोत्पादाविति । प्राप्ते कर्मणि क्वचिन्नेत्यर्थः । धनभिधाना-
दिति । धनभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इति चोक्तम् ।

ये तु कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणे एवेति नियममेतदर्थमारभ्यन्ते, तेषां
वेदाध्यायः, मनसा देव इत्यादावपि न स्यादित्यनभिधानमेव शरणागमिति भावः ।

ह्यावामश्च । ह्येञ् स्पर्धायां वाचि । वेञ् तन्तुसंताने । माद् माने । मेद्
प्रणिदाने द्वावपि । मा माने इत्यस्य त्वकर्मकत्वात्प्रहणम् । कापवाद इति ।
"आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३) इति प्राप्तस्य ।

आतोऽनुपसर्गे । नाणिति । कर्मण्युपपदेऽण्वाद इत्यर्थः ।

किंत्वप्रयोजनमाह—आतो लोप इति । पार्णित्र इति । पार्णित्र प्रायते इति ।
श्रेद् पालने । गोसप्रदाय इति । "आतो युक्" (७।४।२३) "पार्णित्रमिति ।
कश्चिद्वै सर्वत्र संप्रसारणम्यो ङः । ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः । "आतोऽनुपसर्गे"
(३।२।३६) आह्वः । प्रह्वः । केऽपि सति संप्रसारणं स्यात् ।

१. प्राप्ते प्राप्ते इति क० पु० ।

२. कर्मनिर्वर्त्यमाने विक्रियमाणे एवेति नियममेतदर्थमारभ्यन्ते इत्यर्थः । तेषां वेदाध्याय इति
क० पु० ।

३. पार्णित्रमित्येतदशरभ्य—इत्यन्यानुकरणमित्यन्तो () रेखाङ्कितो भास्ति क० पु० ।

७५६. सुपिस्थः [३।२।४]

सुप्युपपदे तिष्ठते; कः स्यात् । समस्थः ।

७५७. अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्ग-

मञ्जिजपुञ्जिपरमेवर्हिदिव्यगिनभ्रः स्थः [८।३।९७]

एभ्यः परस्य स्थः सस्य पः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । सुपीति योग-
विभागादन्यस्मादादन्तात् कः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । भावेऽपि
कार्यं । तिष्ठतिग्रहणम् । आखूनामुत्थानमाखूत्थं वर्तते । इत ऊर्ध्वं सकर्मकेषु
कर्मानुवृत्तिरन्यत्र सुपः ।

सुपिस्थः । सुपीति प्रत्याहारो गृह्यते कृत्रिमत्वात्, न सप्तमीबहुवचनम् ।

अम्बाम्बेत्यादि । स्थ इति रूपानुकरणम् । प्रथमा च षष्ठ्यर्थे । तेन भूमिस्थितं
गोस्थानमित्यादौ न । अत एवस्थास्थिन् 'स्यूणामप्युपसंख्यानं वर्तते । समेष्टाः ।
परमेष्टो । सव्येष्टा सारथिः । एवं च वृत्तौ स्थः सस्येति कप्रत्ययान्तस्येति ज्ञेयम् । द्विष्ठ
इति । द्वयोस्तिष्ठतीति । एवमम्बष्टः । अम्बष्टः । गोष्टः । भूमिष्टः । सव्यष्टः । अपष्टः ।
कुष्ठः । शेकुष्टः । शंकुष्टः । अङ्गुष्टः । मञ्जिष्टः । पुञ्जिष्टः । परमेष्टः । वर्हिष्टः ।
दिविष्टः । अग्निष्टः । अत्र योगविभागः क्रियते ।

सुपीत्येको योगः आत इति वर्तते, तेन 'सुप्युपपदे आदन्तमात्रे त्वेत्तद् विधीयते
इत्याह—सुपीत्यादि । पादप इति । पादेः मूलैः पयः पिबति इति ।

तर्हि द्विष्टादावप्येतेनैव सिद्धेः किं स्थ इत्यनेनेत्याह—भावेऽपीति । आरम्भ-
सामर्थ्यात् कर्तरि तावन्न भवति ।

न चान्योऽर्थो निर्दिश्यते । अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे । स्वार्थश्च घातूनां
भाव एवेत्यर्थः ।

यद्यपि 'घत्रर्थे कविधानम्' इत्येव भावे कः सिद्धः । नित्यसमासार्थं तु वचनम् ।
सति ह्यस्मिन् नित्य उपपदसमासो भवति । अन्यथा हि 'विकल्पेन षष्ठीसमासः स्यात् ।

तथा चास्वपदविग्रहं दर्शयति—आखूनामुत्थानमिति, आखूत्थं वर्तते इति ।
"उदः स्यास्तम्भोः" (८।४।११) इति पूर्वसवर्णः । आखूत्यमिति । नपुंसकस्तु प्रामा-
दिकः । ल्युः कर्तरीति मनिच् भावे कः (अ० को०) २।१।१५ । इत्यमरकोशे भावे कस्य
पुंस्त्वविधानात् । "भावे नकणचिद्भ्योऽभ्य" इति कस्य पर्युदासाच्च भाष्यादौ चास्य
पुंस्त्वङ्गस्यैवोदाहृतत्वात् ।

१. एवास्थास्थिन्स्यूणामप्युपसंख्यायते इति क० पु० । २. सुप्युपपदे इति क० पु० ।

३. स्वार्थे इति क० पु० ।

४. विकल्पितः इति ख० पु० ।

७५८. तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः [३।२।५]

आभ्यां कः स्यात् तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः । तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । “मूलविभुजादेरच” (वा०) मूलविभुजः । कुमुदम् । आकृतिगणः ।

यत्तु प्राचोक्तम् “ल्युः कर्तरि” इत्यादिना पुंस्त्वविधानेऽपि नपुंसकत्वं न प्रतिपिद्धमिति । तदसत्, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति पुंस्त्वादिविधेरितस्यवच्छेद-फलवत्वात् । अन्यथा कोशस्य पुंनपुंसकोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । घञन्तस्य पुस्त्वो-पदेशेऽपि नपुंसकत्वाप्रतिषेधात् तत्सिद्धेः । भावे नणकचिद्भ्योऽन्य इति कश्चिन्नो नपुंसकत्वप्रतिषेधाच्च ।

‘यच्चोक्तं पर्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेध इति । तदप्यसत्, पर्युदासत्वेऽपि भावार्थे ‘कस्य नपुंसकत्वविधायकानुपलब्धेः “सुहनपुंसकस्य” (१।१।४३) इति पर्युदासत्वेऽपि “शि सर्वनामस्थानम्” (१।१।४२) इति विधिरस्ति ।

यदप्युक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि ‘भयादीनामजन्तानां चित्त्वान्नपुंसकत्वं न स्यादिति । तत्र, ‘भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके” (लि०) इति प्रतिपदविधिना सामान्यनिषेधस्य संकोचेनादोषात् ।

यदाप्युक्तम्—गुणवचनं च तव्यादय इत्यनुवर्तमाने प्राग्घञः ‘प्राक्तव्यादीनां लिङ्गानुशासने त्रिलिङ्गत्वविधानात् सर्वस्य प्रयोगेणेति चोक्तत्वात् । अमरसिंहेनापि ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः इत्युक्तत्वाद् नपुंसकत्वमपि घटते इति । तदति तुच्छम् । ‘विशेषण-वचनानां शुक्लादीनां तव्यादीनां च तत्र त्रिलिङ्गताविधानम् । न च भावप्रधानम् कस्यचिद्विशेषणमिति शिष्टप्रयोगानुसरणां वा सति विशेषणविधौ लिङ्गनिर्णायकम् । इह तु ‘ल्युः कर्तरीमनिजभावे कः” इति पुंस्त्वविधिर्जागरूको न केनाप्यभिभवितुं शक्यते इत्यास्तामेतत् । इत ऊर्ध्वमिति । कर्मणि सुधीति च द्वयमप्यधिक्रियते । तदयथायोग्य-मुपतिष्ठते इत्यर्थः ।

तुन्दशोकयोः । पञ्चम्यर्थे पछोर्याह—आभ्यामिति । परिपूर्वो मूजु शुद्धो । अ-पूर्वो नुद प्रेरणे ।

१. यजोक्तम् पर्युदितोऽयं न प्रतिषेध इति क० पु० ।
२. भावे कस्येति ।
३. भयानमजातानामिति क० पु० ।
४. भयांलिङ्गभेदानि इति क० पु० ।
५. प्रतिपन्नविधिना सामान्यनिषेधस्येति क० पु० ।
६. प्राग् घञ इति घञ प्राक् तव्यादीनामिति क० पु० ।
६. विशेषणमिति शिष्टप्रयोगानुसरणां वा सति विधौ लिङ्गनिर्णायकम् । इह तु ल्युः कर्तरी-निर्णयभावे क इति पुंस्त्वविधौ जागरूके इति क० पु० ।

७५९. प्रेदाज्ञः [३।२।६]

कर्मणि प्रपूर्वाभ्यामाभ्यां कः स्यात् । सोपसर्गायमेवत् । सर्वप्रदः ।
पथिप्रज्ञः ।

७६०. समिह्यः [३।२।७]

गोसह्यः ।

७६१. गापोष्टक् [३।२।८]

कर्मण्यनुपसर्गाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्, न कः । सामगः । सामगी ।
“पिवतेः सुराशीघ्वोरिति वाच्यम्” (वा०) । सुरापी । सीधुपी । अन्यत्र
क्षोरपा । पिवतेः किम् ? सुरापा । उपसर्गे तु सामसंगायः ।

“आलस्य सुसाहरणकर्त्रोरिति वाच्यम्” इति वात्तिकार्थं मन्सिकृत्योदाहरति-
तुन्दपरिमृजोऽलसः इति । यः आलस्यात्तुन्दं परिमष्टि स एवमुच्यते । विड्यपिचि
मृजेवृद्धिर्वध्यते इति त्वत्र न भवति, मृजेरजादाविति मुख्यवात्तिके आदिग्रहणं मुख्या-
जादिपरिग्रहार्थमिति स्थितिः । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव भवति । शोकापनुद
इति । यस्तु केवलं शोकेवापनुदति संसारानित्यताद्युपदेशेन स शोकापनीद एव ।

मूलविभुजा । विभुजादेशचेति । मूलशब्दे उपपदे विपूर्वा भुजकौटिल्ये 'इति
घातुरुच्चारणार्थनाकारेण 'निर्देशात् तस्यादिशब्देन बहुव्रीहिः । यद्वा मूलविभुज
इत्यादिशब्दस्य' सिद्धये को वक्तव्य इति व्याख्येयम् । कुमुदमिति । कौ पृथिव्यां
मोदते इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन महोघ्रशिरोरुहादिसिद्धिः ।

प्रेदाज्ञः । “गामादाग्रहणेष्वविशेषः” (५०) ज्ञाऽवबोधने ।

ननु “आतोऽनुपसर्गे क इत्येव सिद्धम्, किमनेन तत्राह—सोपसर्गायम् इति ।
प्रे किम् ? गोसंप्रदायः । गोसंप्रदायः इत्यत्रापि को न भवति । अनुपसर्गे इत्यस्यानुवृत्तेः
केवलेनेव प्रेण योगे कविधानादुपसर्गान्तरेण तु योगो नैव भवतीत्याहुः ।

समिह्यः । गोसह्य इति । गाः संवष्टेः “चत्तिडः ख्यात्” (२।४।५४) ख्या
प्रकथने इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासः ।

गापोष्टक् । पा पाने इत्यस्य ग्रहणं न, पा रचरो इत्यस्य लुग्विकरणत्वात् । तत्साह-
चर्याद् गा इत्यपि गे शब्दे इत्यस्यैव ग्रहणम्, न “गामादाग्रहणेष्वविशेष” (५) इत्यस्ये
सत्त्वैऽपि गाङ् गतौ इत्यस्यानभिधानान्च । सामग इति । “आतो लोप इटि च”

१. पार गारत्वेऽकारणोविशपते न स्यादि शब्देन न च ब्रह्मा इति क० पु० ।

२. निर्देशात् इति । ग० पु० । निर्दिश्यते इति ख० पु० ।

३. इत्यादेः रूपस्य सिद्धये को वक्तव्य इति क० पु० ।

७६२. हरतेरनुद्यमनेऽच् [३।२।१९]

कर्मणि ह्रोऽच् स्यात्, नोक्षेपणे । अंशहरः । उत्क्षेपणे तु भारहारः ।
“शक्तिलाङ्गलाङ्कुशघटितोमरस्पटघटीधनुःपु ग्रहः” (वा०) शक्तिग्रह इत्यादि ।
घत्रग्रहोऽपि ।

७६३. वयसि च [३।२।१०]

वयसि द्योत्ये कर्मणि ह्रोऽच् स्यात् । उद्यमनार्थमेतत् । कवचहरः
कुमारः ।

७६४. आङि ताच्छील्ये [३।२।११]

फलान्याहरति तच्छीलः फलाहरः । ताच्छील्ये किम् ? भारहारः ।

७६५. अहं [३।२।१२]

अस्मादच् । पूजार्हः । पूजार्हा ।

(६।४।१४) इत्यालोपः । सामगोति । “टिङ्गाणञ्” (४।१।१५) इति डोप् । क्षीरपेति ।
“घातोऽनुपसर्गे” (३।२।३) इति कः । सुरापेति । पा रक्षणे । पूर्ववत्कः । सामसंगाय
इति । “कर्मण्यण्” (३।२।१) “घातो युक्” (७।३।३३) ।

हरतेर । उत्क्षेपणमुत्तोलनम् । तच्चाद्यः स्थितस्योर्ध्वदेशे प्रापणम् । अंशहर
इति । अंशं स्वीकरोतीत्यर्थः ।

शक्तिलाङ्गल (वा०) । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटोग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽ-
नित्यत्वज्ञापनार्थम् । सूत्रग्रहोऽपि धारयत्यर्थे एव धारेऽन्त्यर्थं एवेष्यते । यस्तु केवल-
मुपादत्ते न तु धारयति तत्राणैव भवति सूत्रग्राह इति ।

वयसि च । पूर्वेण सिद्धिमाशङ्क्य उद्यमनार्थमेतदिति । यदुद्यमनं क्रियमाणं
संभाव्यमानं वा व्योऽवस्थाविशेषं गमयति तत्रार्थं विधिरित्यर्थः । कवचहर इति ।
कवचोत्क्षेपणसमये वयसि वर्तते इत्यर्थः ।

आङि ताच्छील्ये । फलानिरपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्यम् । कथं पुनः फलमनपेक्ष्य
प्रवर्तते । स्वभावस्यापयंनुयोज्यत्वात् ।

अहं इति । ननु पूजार्हं इत्याणाऽपि सिद्धमत आह—पूजाहेति । अणि हि सति
डोप् स्यादिति भावः ।

१. कर्मण्यण् घातो युक् इति नास्ति क० पु० ।

२. सूत्रग्रहोऽपि धारयत्ये एवेति नास्ति क० पु० ।

७६६. स्तम्बकरणयोः रमिजपोः [३।२।१३]

“हलदन्त” (६।३।६) इति डेरलुक् । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः ।

७६७. अधिकरणे शेते [३।२।१५]

खे शेते खशयः । “पार्श्वदौ च” (वा०) पार्श्वभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदारशयः । पृष्ठशयः । उत्तानः शेते उत्तानशयः । “गिरौ शेतेर्डः” (वा०) गिरिशः ।

७६८. चरेष्टा [३।२।१६]

अधिकरणे चरेष्टः स्यान् । कुरुचरी ।

स्तम्बकरणोरिति । एतयोरुपपदयोरमिजपोरच् इत्यर्थः ।

अत्र सुपोत्वेव संबध्यते ('न कर्मणोति । रमतेरकर्मकत्वात् । अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । तेन देवदत्तमुपरमतामित्यन्तर्भावितशयर्थस्य सकर्मकत्वेऽप्यप्रसङ्गः) । जपेरपि शब्दकर्मकत्वात् कर्णो न कर्म संभवतीति । “हस्तिमूचकयोरेवायमिष्यते” (६०) इत्युदाहरति । स्तम्बेरमो हस्तीति । सूचकः । पिशुनः ।

अधिकरणे । खेशय इति । “शयवासवासिष्वकालात्” (६।३।१८) इत्यलुको विकल्पनात् । खशय इत्यप्युदाहार्यम् ।

पार्श्वदौ च । अनधिकरणार्थं आरम्भः इति दर्शयन् विगृह्णाति पार्श्वभ्यां शेते इति । उत्तानः शेते इति च । आकृतिगणत्वाद् दिग्घ सह शयः । दिग्घेन सह शेते इति विग्रहे आद्ययोर्मयूरव्यसकादित्वात् समासः । दिग्घसह शब्दस्य चोपपदसमासः ।

गिरौ शेतेर्डः इति । छन्दसोत्याकरः । आचार्येस्तु “गिरिशमुपचचार” इत्यादिलोकेऽपि प्रयोगदर्शनान्नेदमादृतम् । ये तु गिरिरस्यास्तीति गिरिश इति पायादिलुत्तणः श इति समादधति । तेषामेतद् वात्तिकमनारभ्यमेवापतेत् । तथा चात्र भाष्यम्—तद्धितो वेति ।

चरेष्टः । अधिकरणे इति । कथं तर्हि सहचरः, सहचरोति । पचादिषु चरडिति पठ्यते । “सह सुपा” (२।१।४) इति ममासः इति हरदत्तः । ट इति योगविभागाद् उत्तरसूत्रे चकाराद्धेति । शरणदेवः । चिन्त्यमिति भापावृत्तिः । प्रत्ययान्तरकरणं स्त्रीवर्थमित्युदाहरति—कुरुचरोति । कुरुषु देशेषु चरति गच्छतीत्यर्थः ।

१. न कर्मणोत्पारभ्य—अप्रसङ्ग इत्यन्तो नास्ति क० पु० । तत्त्वाने रमेरकर्मकत्वेनाप्रसङ्गः ।

जपेरपि शब्द एव सकर्मकत्वात् कर्णो न कर्म संभवतीति वर्तते क० पु० ।

२. सूचनः इति क० पु० ।

७६९. भिक्षासेनादायेषु च [३।२।१७]

एष्वपि चरेष्टः । भिक्षां चरति भिक्षाचरः इत्यादि ।

७७०. पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः [३।२।१८]

एषु सरतेष्टः स्यात् । पुरःसरः । अग्रतःसरः अग्रेसरः ।

७७१. कृजो हेतुताच्छील्यानुलोभ्येषु [३।२।२०]

कर्माणि कृजष्टः स्यात् हेत्वर्थे ।

७७२. अता कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकणीष्वनव्ययस्य
[८।३।४६]

क्रादौ परे अतः परस्य विसर्गस्य सः स्यात् समासे, न त्वव्ययस्य ।

× कापावदः । यशस्करो विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ।

भिक्षासेना । अनधिकरणार्थं आरम्भः । भिक्षां चरतीति । चरित्रचरणपूर्व-
केऽर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः । तेनार्जनं प्रति भिक्षाया उपपन्नं कर्मत्वम् ।
चरिभिक्षार्थो वा । आदिपदात् सेनाचरः । सेनां प्रविशतीत्यर्थः । आदायचरः । आदायेति
त्यबन्तम् एतदनुवृत्तम् । 'कर्म सापेक्षत्वेनासामर्थ्येऽपि वचनात् प्रत्यय इति न्यासः ।
वस्तुतस्तु' नित्यसापेक्षत्वेन नासामर्थ्यम् ।

पुरोऽग्रतो । पुरःसर इति । "पूर्वंपराधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्"

(५।३।३६) इति । असिप्रत्यये पुरादयः स्युः । अग्रतः सर इति । अग्रशब्दादाद्यादि-
त्वात्तसिः । अग्रे सर इति । एदन्तत्वं निपातनात् ।

ननु सप्तम्या अलुक्वपि एतत् सिद्धम् । सत्यम् । यदा त्वग्रं सरति अग्रेण
वा सरतीति विगृह्यते तदाऽप्यग्रेसर इति यथा स्यादित्येतदर्थं निपातनम् । एतच्चाग्रे-
शब्दस्य परनिपाताद् विज्ञायते । अन्यथा "अजाद्यदन्तम्" इति पूर्वनिपातः स्यात् ।
कथं तर्हि "यूयं तदग्रसरगवितकृष्णसारम्" इति । टसन्नियोगेनैव निपातनात् पञ्च-
षडन्तैर्न समासे भविष्यति ।

कृजो हेतु । हेत्वाद्यर्थे इति । गम्यमाने इत्यर्थः (न^१ तु वाच्ये । "कंतिरि कृत्")
(३।४।६७) इत्यस्य वाधापत्तेः । हेतुश्चासौकिको गृह्यते न "सत्प्रयोजको हेतुश्च"
(३।४।५५) इति पारिभाषिकम्, केवले कृत्रि तदसंभवात् ।) हेतुः कारणम् । ताच्छील्यं
व्याख्यातम् । भानुलोभ्यम् अनुकूलता । क्रमेणोदाहरति—यशस्करोत्यादि । सत्व-
विधौ अनुत्तरपदस्येत्यधिकाराग्रं तथाह—परमयशःकर इति ।

१. कर्मपक्षत्वेनासामर्थ्येऽपि इति स० पु० ।

२. अनुवृत्तौ चेतदिति क० पु० ।

३. न तु वा इत्यारम्भ—तदसंभवादित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

७७३.

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्नाद्विबु-
नान्दीकिलिपिलिविलिभक्तिकृतृचित्रक्षेत्र-

संख्याजङ्घावाह्वयत्तद्धनुररुषु [३।२।२१]

एषु कृत्रष्टः स्याद्हेत्वादावपि । दिवाकरः । भास्करः । निपातनात् सः ।
भास्करः, कारकरः इत्यादि । “किं यत्तद्बहुष्वज्वा” (वा०) किकरा
स्त्री इत्यादि ।

दिवाविभान्ना । अहेत्वादावपि इति । हेत्वादौ पूर्वैणैव सिद्धेरिति भावः^१ । दिवाकरः
इति । दिवाशब्दोऽधिकरणवाचो । दिवाकरोत्तांति । प्राणिनश्चेष्टायुक्तानित्यर्थः । एवं
च दिवाशब्देऽपि^२ सुपोत्येव संबध्यते न कर्मणीति ।

यदा तु दिवामन्या रात्रिरिव वृत्तिविषये कर्मत्वमप्यभ्युपगम्यते^३, तदा कर्मणीत्य-
स्यापि संबन्धो न विरुध्यते । (‘भास्करेति निपातनात् स इति । सकारोच्चारणादेव
निपातनाद् प्रत्ययसन्नियोगेन भाशब्दस्य सकारो भवति, न विसर्जनीयो न जिह्वामूलीयं
चापीत्यर्थः ।

यद्वा भास्करेति निर्देशादनुमितात्कस्कादिपाठादित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

तथा च विसर्गसंबन्धादुक्^४ कस्कादित्वान् स इति । भास्कर इति कारकरः ।
कर एव कारः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । अनन्तकरः । यद्यप्यन्तकरशब्देन नञ्समासेऽ-
प्येतत् सिद्धम्, तथापि स्वरे विशेषः स्यात् । नञ्समासे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृति (‘स्वरेणाद्यु-
दात्तः स्यात्, इष्यते च ‘गतिकारकोपपदात् कृत्’ (६।२।१३६) इत्युत्तरपदप्रकृति-
स्वरेणान्तोदात्तत्वम्) । बहुशब्दोऽत्र वैपुल्यवचनो गृह्यते संख्यावचनस्य तु संख्या-
ग्रहणेनैव सिद्धेः । लिपिलिविरुभे समे । संख्या एकादिः । एककरः । द्विकरः ।
ग्रहस्करः । “रोः सुपि” इति नस्य रेफः । घनुष्करः । “इमुसोः सामर्थ्ये” (८।३।४४)
“नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य” (८।३।४५) इति पत्वम् ।

किं यत्तद्बहुष्वज्जेति । आकरे तु नित्यमेवाज्जिघीयते । तत्रानेन हेत्वादिपु
टस्य बाधितत्वादन्यत्र तु किकरीत्यसाधुरिति हरदत्तः ।

१. भावः दिवाकर इति नास्ति क० पु० ।

२. दिवारोत्वेव इति क० पु० ।

३. कर्मत्वमेवाभ्युपगम्यते इति क० पु० । ४. भास्करेति इत्यारभ्य—चापीत्यर्थं इत्यन्तो (.)
रेखाङ्कितो ख० पु० । क० पु० नास्ति ।

५. स्वरेणोत्पारभ्य—ग्रन्तोदात्तत्वमित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

७७४. कर्मणि भृतौ [३।२।२२]

कर्मशब्दे कृजष्टः स्याद् भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ।

७७५. न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु
[३।२।२३]

एषु कृजष्टो न हेत्वादौ । शब्दकार इत्यादि ।

७७६. स्तम्बशकृतोरिन् [३।२।२४]

एतयोः कृज इन् स्यात् । न इत् । स्तम्बरिर्ग्रीहिः । शकृत्कर्त्विर्त्सः ।

७७७. हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ [३।२।२५]

हृज एतयोरिन् पशौ कर्त्तरि । दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः ।

न्यासकारस्त्वाह—ग्रहेत्वाद्यर्थत्वात् चारम्भस्य यदा हेत्वादयो विशेषा न विवक्ष्यन्ते, तदा किं यत्तद्वहुष्वचो विधानम् । हेत्वादिषु तु विवक्षितेषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति । तेन किंकरणशोला किंकरोत्यु'पपन्नम् ।

एवं च भिन्नविषयेणाचा टस्य बाधासम्भवादुभयमपि भवतीत्याशयेनाचार्यै-
र्वेत्युपनिबद्धमिति बोद्धव्यम् ।

कर्मणि । कर्मणोत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहण स्वरूपग्रहणार्थमित्याह—कर्मशब्दे
इति । उरपदे इति शेषः । कर्मनाच्चिनो च । तेन कर्मणा करोतीत्यादौ न । भृतिर्वेतनम् ।

स्तम्बशकृतोः । न इति । "ञिनस्यादेर्नित्त्म्" (६।१।१६७) इत्याद्युदात्तार्थः ।

श्रीहिवत्सयोरेवेति वार्त्तरुमनुस्मृत्योदाहरति—स्तम्बकारिर्ग्रीहिरित्यादि । निस्त्वादेश
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।

श्रीहिवत्सयोः किम् ? स्तम्बकारः । शकृत्कारः ।

हरतेर्दृति । एतयोरिति । दृतिनाथयोश्चपदयोरित्यर्थः । पशौ कर्त्तरीति ।

एतेन पशुः प्रत्यार्थस्य कर्तुर्विषयणं न प्रत्ययार्थकर्तुर्विषयकः इति दर्शयति—
पुत्त एतत् घातोः प्रत्ययविधानात् । यदर्थस्य येन सह संबन्धस्तत्र वाच्ये प्रत्ययो
भवेत्तुमर्हति । घात्वर्थस्य क्रिया तस्याश्च साधनेन सम्बन्धो न च वस्तुस्वरूपेण ।

१. किंकरोत्येव क० पु० ।

२. प्रत्ययप्रतिपाद्येति क० पु० ।

३. सा च न साधनमित्यपिहः क० पु० ।

७७८. फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च [३।२।२६]

एतौ निपात्यौ । चात् कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः । देवानान्पोति
देवापिः । वातापिः । रजोग्रहिः । मलग्रहिरिति केचित् ।

७७९. एजे। खश् [३।२।२८]

कर्मणि एयन्तादेजेः खश् स्यात् ।

७८०. अरुद्विषदजन्तस्य मुम् [६।३।६७]

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् । सिद्दन्ते उत्तरपदे,
नत्वव्ययस्य । शिच्चाच्छवादि । जनमेजयः । “वातशुनीतिलगर्भेष्वजघेद्
तुदजहातिभ्यः खश्” (वा०) । वातमजः ।

साधनं च शक्तिः, न वस्तुरूपं पशुशब्दश्च चतुष्पाज्जातिरूपं वस्तुस्वरूपेणाचष्टे^१,
न शक्तिरूपेण । ('तेनाशक्तिरूपेण प्रत्याभ्यमानः पशुर्नाहति प्रत्ययार्थो भवितुम् ।
सोऽप्रत्ययार्थः कथमिह प्रत्ययार्थं वाधेत) तस्मात् प्रत्ययार्थः कर्ता पशुना विशिष्येत,
न तु सोऽभिधीयते इति ।

एवं सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषणो द्रष्टव्यमिति स्थितम् ।

फलेग्रहिः । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । उपपदस्येदन्तत्वं ग्रहेरिन् प्रत्ययश्च
निपात्यते । आत्मानं विभर्त्यात्मम्भरिः । उपपदस्य मुम् भूत्रेश्चेन्^२ प्रत्ययः । चकारोऽ-
नुक्तसमुच्चयार्थं इत्याह—चादिति । चकारसमुच्चयमप्येतदन्यैः कण्ठत उक्तमिति
केचिदित्युक्तम् ।

एजेः खश् । ननु^३ कर्मणोति कथमुच्यते, एजतेरकर्मकत्वादित्याशङ्क्याह-
प्यन्तादिति ।

नायं धातुनिर्देशार्थेनेका निर्देशः, किं तर्हि णिचोऽनुकरणं व्याख्यानात् ।
प्यन्तश्च सकर्मक इति भावः । णिच्चे प्रयोजनमाह ।

अरुद्विषद । वराग्रहणो तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तग्रहणं^४ कायन्तिरस्यान्तैऽवसाने
मुम् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन शुनिघय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुम् भवति ।

१. आतिरूपेणाचष्टे इति क० पु० ।

२. तेनाशक्तिरूपेणेश्वरभ्य—वाधेतेत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. फलानि गृह्णान् गृह्णाति इति क० पु० । ४. भूत्रेश्चेन् प्रत्यय इति नास्ति क० पु० ।

५. मन्विति नास्ति ख० पु० ।

६. विकार्यान्तरस्वति क० पु० ।

७८१. खित्यनव्ययस्य [६।३।६६]

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिल-
न्तुदः । शर्द्धंजहः ।

कथमेतत् ? समीपवचनोऽन्तशब्दः । 'अच्चासावन्तश्चेत्यजन्तो निषातनाद्
विशेषणस्य परनिपातः ।

कथं पुनरसौ पूर्वसूत्रेण विहितो ह्रस्वो तदन्तस्य मुम् इति व्याख्यानात् ।

शित्वाच्चद्वादि-इति । शित् सावंधातुकमित्युक्तम् 'तेन शप् । आदिपदाद्
गुणायो णिलोपाभावश्च । खिदन्ते परे इति ।

ननु "हृदयस्य हृल्लेख'यदण् लासेपु" (६।३।५०) इत्यत्राणग्रहणेनेव सिद्धे
लेखग्रहणेन तदन्तविधिर्भवतीति तत्कथं खिदन्तं गृह्यते । सत्यम् । अव्ययस्य नुमः
प्रतिषेधात् । तेन तदन्तग्रहणम् । न ह्यव्ययात्परः खित् संभवति । धातोरिति विधानात् ।
पूर्वपदस्य सूत्रोपस्थितेनाच इत्यनेन विशेषणादजन्तस्य पूर्वपदस्येति ज्ञेयम् । तेन
वाङ्मन्य इत्यादौ न भवति ।

ननु परत्वान्मुमि कृतेऽजन्तस्य ह्रस्वेन न भाव्यमत आह—ततो मुमिति ।
यदि पूर्वं मुम् स्यात् ततोऽजन्तस्येति विधीयमानो ह्रस्वोऽनवकाशः स्यादतो विधान-
सामर्थ्यादादौ ह्रस्वो भवति ततो मुमिति भावः ।

अथ ह्रस्वान्तेषु सावकाशं मुमं दीर्घान्तेषु ह्रस्वः किं न वाधते इति चेत्, न,
ह्रस्वान्तेष्वपि ह्रस्वेन भाव्यम्, किं प्रयोजनं ह्रस्वस्येति विज्ञायमानो मुम् यथा स्यात् ।
ह्रस्वनिमित्तो हि मुम् । यत इदानीमेव ह्युक्तमजन्तमित्यन्तग्रहणम् । कृते ह्रस्वे
मुम्प्रतिपत्त्यर्थम् इति । तिलन्तुद् इति । तुदादिभ्यः शप्रत्ययस्य द्विस्वान्नोपधा-
गुणः । शर्द्धंजहः इति । शर्द्धंनं शर्द्धः । शघुशब्द 'कुत्सायाम् । घर्द् । शर्द्धं
जहातीति । ओहाक् त्यागे । 'अस्मात् रवशि ह्रादित्वात् शपः श्लो । "श्लो"
(६।१।१०) इति द्वित्वादि । "शनाभ्यस्तपोरातः" (६।४।११२) इत्यालोपः । आक्रे
तु "वातशुनीतिलगर्धेषु" इति पठित्वा गर्धंजह इत्युदाहृतम् ।

१. अतपावजन्तश्चेऽजन्तो इति क० पु० ।

२. तेन शप इत्यारभ्य—णिलोपाभावरचेऽजन्तो नास्ति क० पु० ।

३. अन्तेरपरावनेति क० पु० ।

४. नुमः इति नास्ति क० पु० ।

५. स इति अदादिभ्य इति क० पु० ।

६. शर्द्धंनं शर्द्धं इति नास्ति क० पु० ।

७. तसु कुत्सायामिति क० पु० ।

८. साजमिति क० पु० ।

९. स्यात् सशिविति च इत्यस्ति ह्रदित्वादिति नास्ति क० पु० ।

७८२. नासिकास्तनयोध्माधेटोः [३।२।२६]

स्तने घेटः नासिकायां ध्माधेटोः खश् स्यात् । स्तनन्धयः । नासिक-
न्धमः । घेटटित्वात् । स्तनन्धयी ।

७८३. नाहीमुष्टयोश्च [३।२।३०]

एतयोध्माधेटोः खश् स्यात् । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः ।
चात् घटिन्धमः । घटिन्धयः । खरिन्धमः । खरिन्धयः । मुष्टिन्धयः ।
वातन्धमः वातन्धय इति । मुञ्जकूलास्य पुष्पेषु घेटः खशिति केचित् ।
मुञ्जन्धयः इत्यादि ।

७८४. उदि कूले रुजिवहोः [३।२।३१]

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहान्यां कूले कर्मणि खश् स्यात् । कूलमुद्रजः । कूल-
मुद्रहः इति ।

नासिकास्तनयोः । स्तनस्याल्पाक्षतरस्य पूर्वनिपाताकरणेन यथासंख्यव्यभि-
चारः सूच्यते इत्यभिप्रेत्याह—स्तने घेट इति । नासिकन्धम इति । “नासिकायां
ध्माधेटः” (वा०) एतच्च प्रयोगदर्शनाद् व्यवतिष्ठते । स्तनन्धय इति । घेट् पाने ।
खशि श्यपदेशः । मुम् । ‘नासिकन्धम इति । नासिकां धमतीति । ध्माशब्दाग्नि-
संयोगयोः । “पाघ्राध्मा” (७।३।७८) इति धमादेशः । “खित्यनव्ययस्य”
(६।१।६६) इति मुम् । टित्वात् स्तनंधयिति । “टिट्ठाणञ्” (४।१।१५) इति
होवित्पर्यः ।

नाहीमुष्टयोश्च । अत्रापि ध्यन्तस्यापूर्वनिपातनात् यथासंख्याभावः । तथा चोदा-
हृतम् ।

उदि कूले रुजिवहोः । सकर्मकत्वात्कर्मणीत्युपतिष्ठते । तेन कूलं विशेष्यते नोच्छ-
ब्दोऽस्तववाचित्वेनासंभवात् । अत उदीति सति सप्तमी नोपपदेन । “ते प्राग्घातोः”
इति उच्छब्दस्य घातोः प्राक्प्रयोगो नियतः । तेन तत् पूर्वः कूलशब्दः उपपदम् इति
व्याचष्टे—उत्पूर्वाभ्यामित्यादि । कूलमुद्रज इति । रुजो भङ्गः । खशि “तुदादिभ्यःशः”
“अतो गुणे” (६।१।६७) डित्वान्न गुणः । मुम् ।

१. नासिकन्धम इति नासिकायां ध्माधेटोरिति नासिक क० पु० ।

२. दत्वाण्यत्पुपतिष्ठते इति क० पु० ।

७८५. वहाभ्रलिह। [३।२।३२]

वहलिहः । अभ्रलिहः । वाहुं लिहोऽपीति केचित् । अपित्सार्वाधातुकत्वात्
न गुणः ।

७८६. परिमाणे पच। [३।२।३३]

परिमाणे प्रस्थादौ पचः खश् स्यात् । प्रस्थम्पचा स्थाली ।

७८७. मितनखे च [३।२।३४]

एतयोः पचः खश् स्यात् । मितम्पचः । नखम्पचः ।

७८८. विध्वरुषोस्तुदः [३।२।३५]

विधुन्तुदः । संयोगान्तलोपः । अरुन्तुदः ।

७८९. असूर्यललाटयोः दशितपोः [३।२।३६]

एतयोः कर्मणोः क्रमात् दशितपोः खश् स्यात् । असूर्यमित्यसमर्थ-
समासः दशिना नञः संयन्धात् । सूर्यं न पश्यन्ति असूर्यम्पश्याः राजदाराः ।
ललाटन्तपः सूर्यः ।

वहाभ्रे लिहः । 'वहलिह इति । लिह आस्वादाने । वहस्कन्धस्तं लेटोति ।
अदादित्वाच्च भो लुक् । खशो डिस्वान्न गुणः—इत्याह—अपित्सार्वाधातुकेत्यादि ।

परिमाणे । परिमोयतेऽनेन तत्परिमाणम्, सर्वतो मानन्तदाह—परिमाणे
प्रस्थादाविति । प्रस्थंपचेति ।

यद्यपि प्रस्थद्रोणादिशब्दः काष्ठादि ('निमित्तपरिद्वेदहेतो प्रसिद्धाः, इह तु
तत्परिमिते श्रीह्यादी ततंते विक्वित्यर्थेन पचिना काष्ठाण्वयासंभवात् परिमेयनिष्ठेषु
प्रत्ययः) । कयन्तहि परिमाणवाचित्वम् ? परिमाणाध्यारोपेण परिमेयवृत्तेरदोषः ।

मितनखे । अपरिमाणार्थं आरम्भः । मितशब्दो हि नित्यं परिमेयवाची ।
नखम्पच इति । पचिरत्र तापवचनः ।

विष्मद्वोरिति । अरुन्तुद इति । "अरुद्विपदजन्तस्य" (६।३।६७) इति मुम् ।
अरुस्यद्वे मिरवादुकारात्परो मुम् । सकारस्य संयोगान्तलोपः । "भोजुस्वारः"
(८।२।२३) "वा पदान्तस्म" (८।४।१६) इति परसवराण्विकल्पः ।

असूर्यललाटयोरिति । असूर्यमित्यसमर्थसमास इति । अस्मादेव निर्देशात् भवचिद-
समर्थेनापि नञ्समासो जायते । तेनाश्राद्धभोजो ब्राह्मण इत्याद्युपपन्नमिति भावः ।

१. वहं लिह इति । लिह आस्वादाने । वहस्कन्धस्तं लेटोति नास्ति क० पु० ।

२. इत्याह इति नास्ति क० पु० । ३. निमित्तेत्यारम्भ—प्रत्ययः इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

७९०. उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमश्च [३।२।३७]

एते निपात्याः । उग्रम्परयः । इरया माद्यति इरम्मदः । पाणयो ध्मायन्ते पाणिन्धमोऽध्वा । शुनिन्धयः । करन्धम इत्यपि केचित् ।

७९१. प्रियवशे वदः खच [३।२।३८]

एतयोर्वदेः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदः । “गमेः सुपि वाच्यः” (वा०) भुजङ्गमः । “विहायसो विह च” (वा०) विहङ्गमः । “खच्च द्विवाच्यः” (वा०) विहङ्गः । भुजङ्गः ।

कथमसामर्थ्यमित्याह—दृशिना नञः संवन्धात् इति । अत्र हि दर्शनक्रिया प्रतिषिध्यते न सूर्य एव । गुप्ति पर ह्येतद् वाक्यम् । एवं नाम गुप्ताः दाराः यदपरिहारादर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः पुरुषानित्यन्तगुप्तत्वप्रतिपादनेऽस्य वाक्यस्य तात्पर्यम् । अत एव सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते । तस्माद् दृशिना नञः सम्बन्धो न सूर्येण । यदा पुनः सूर्य एव प्रतिषेध्यत्वेन विवक्ष्यते, तदा न भवितव्यमेव खच् प्रत्ययेनानभिधानादिति न्यासः । दृशिना नञः सम्बन्धमेव विग्रहेण विशदयति । सूर्यं न पश्यन्तीति । असूर्यम्पश्या इति । “पाद्माध्मा” (७।३।७८) इति पश्यादेशः ।

उग्रंपश्येरम्मद । उग्रं पश्यतीति । उग्रमिति क्रियाविशेषणं कर्मण्यणि प्राप्ते । इरम्मद इति । इदा उदकं तेन माद्यति दीप्यते “अविन्धनत्वादिरम्मदो मेघज्योतिः । मदो हृषे । अस्मादेव निपातनात् “द्विवादिभ्यःशयन्” (३।१।६६) इति न भवति । अत्र तुजादिषु प्राप्तेषु । पाणिन्धम इति । अत्राधिकरणे ल्युटि प्राप्ते खच् निपात्यते । “पाद्माध्मा” (७।३।७८) इति धमादेशः ।

प्रियवशे । (‘वदेः खशापि सिद्धेः प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपो यया स्याताम् शच् च माभूत् इति) ।

यद्येवमुत्तरत्रैव कर्तव्यम् । सत्यम् । इह करणमन्यतोऽपि भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन “गमेः सुपि वक्तव्यम्” इत्युपपन्नं भवति । भुजङ्गम इति । भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति । विहङ्गम इति । विहायसा गच्छतीति । पूर्वत् खचि विहादेशे । मुम् । खच् द्विवाच्य इति ।

१. अस्मिन् वाक्ये सतीत्यर्थ इति क० पु० ।

२. सूर्य एव प्रतिषिध्यत्वेन प्रत्ययेनाभिधानादिति क० पु० । ३. इरमेति इति क० पु० ।

४. परिवरत्वादिति क० पु० । ५. अत्रजादिषु इति क० पु० ।

६. वदेः खशापीत्यारभ्य—मा भूदित्यत्रो नास्ति () रेखाङ्कितो क० पु० ।

७६२. द्विपत्परयोस्तापेः [७३।२।३९]

एतयोर्णन्तान् तपेः खश् स्यात् । णिलोपः ।

७९३. खचि ह्रस्वा [६।४।६४]

खच् परे णौ उपधायाः ह्रस्वः स्यात् । द्विपन्तं परं वा तापयति द्विपन्तः ।
परन्तः । द्विपन्तपरेति द्विवकारोक्तेः स्त्रियां न । द्विपतीतापः ।

७६४. वाचि यमो व्रते [३।२।४०]

वाक् शब्दे यमेः खच् स्यात् व्रते ।

क्वचिद् विकल्पः पठ्यते सोऽनाकारः । यदाह न्यासकारः—विहापसो विहवे-
त्यतो भेदेन योगो ङित्वस्यानित्यत्वज्ञापनायं, भन्यया विहङ्गम इति न तिष्यतीति ।
यद्वा अनित्यत्वज्ञापनात् फलित एव विकल्पो वेत्सुपनिबद्ध इति व्याख्येयम् । मुञ्जङ्ग
इति ङित्त्वादिलोपः ।

द्विपत्परयोः । तप संतापे ऽवादिः^१ । तप दाहे तुदादिः । द्वयोरपि प्यन्तयोः सामान्य-
ग्रहणं तापेरिति व्याचष्टे—प्यन्ततापेरिति । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणे प्रयोजनमाह-
णिलोप इति । खशि हि शित्वेन सार्वधातुकत्वाद् “खोरिति” (६।४।३९) इति
णिलोपो ऽन स्यात् । द्विपन्तप इति । मित्त्वादन्त्यादचः^२ परे भूमि संयोगान्तलोपः ।

ननु प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् द्विपतीताप इत्यत्रापि
प्राप्नोति । तत्राह—द्वितकारकोर्सेरिति । तत्रापरेण तकारेण द्विपच्छब्दो विशिष्यते
तकारान्ते द्विपच्छब्दे उपपदे इति । तेन द्विपतीशब्दे डोबनेन भवतीत्यर्थः ।
द्विपतीताप इति । कर्मण्यण् ।

वाचि यमो । शास्त्रोमो नियमो व्रतम् । व्रतादन्यत्र वाग्यामः । कर्मण्यण्ये
भवति ।

१. पत्त्रादिरिति क० पु० ।

२. नेति नास्ति क० पु० ।

३. मित्त्वादन्त्यान्तरे इति क० पु० ।

४. तकारो द्विपच्छब्दे इति क० पु० ।

५. सात्प्रियो इति क० पु० ।

६. स्वात्वम्याम इति क० पु० ।

७९५. वाचंयमपुरन्दरौ च [६।३।७९]

मुमर्थमेतौ खचि निपात्यौ । वाचंयमो मौनव्रती ।

७९६. पा। सर्वयोर्दारिसहोः [३।२।४१]

पुरि दारेः सर्वशब्दे सहेश्च खच् स्यात् । पुरन्दरः । सर्वसहः । “भगे च दारेः” (वा०) भगन्दरः ।

७९७. सर्वकलाभ्रकरीषेषु कषा [३।२।४२]

एषु कषेः खच् स्यात् । सर्वङ्कष इत्यादि ।

७९८. मेघतिभयेषु कृजः [३।२।४३]

एषु कृजः खच् स्यात् । मेघङ्कर इत्यादि । “अभयादौ च” (वा०) अभयङ्करः ।

७९९. क्षेमप्रियभद्रेऽण् [३।२।४४]

एषु कृजोऽण् स्यात् खच् च । क्षेमकारः । क्षेमङ्कर इत्यादि । अणुक्ते-
हेत्वादौ टो न ।

‘वाचंयमपुरन्दरो । मुमर्थमिति । नन्वत एव खशपि निपात्यतां किं पृथग्वि-
धानेन । न चैवं व्रतादन्यत्र प्रसङ्गः । वाचयमो व्रते पुरन्दरश्चेति न्यासात् । न च
‘पचाद्यचाप्यन्यथा सिद्धिः स्यात् । नित्यसमासश्च न स्यादिति न शङ्क्यम् । निपात-
नस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् । तदेतत् चिन्त्यप्रयोजनम् । एतेन पुरन्दरो व्याख्यात इति हरदत्तः ।

पूः सर्वयोः । पुरिदारेति । दृ विदारणे इत्यस्य ष्यन्तस्य ग्रहणं न दृ भये, दृङ्-
भ्रादरे इत्येतयोरित्युपदेश इति हरदत्तः । सर्वसह इति । असंज्ञायामेतत् । संज्ञायां
“भृत्वुजिघारि” (३ । २।४६) इति वक्ष्यति ।

मेघतिभयेषु । “उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्” (वा०)^१ तदन्तर्विधि प्रयोज-
यति इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—अभयादौ चेति । अत्र अभयादावुपपदे इति नार्थः ।
सूत्रोपात्तेषु भयग्रहणमात्रे तदन्तर्विधेरुक्तत्वेनादिपदग्राह्याणामन्येषामसंभवात् ।
तस्मादभयशब्दः ग्राह्युपपदं यस्य स अभयादिस्तस्मिन्नपि करोतेः खजित्यर्थः ।

क्षेमप्रिय । न चान्न वेत्येव वाच्यम् । तत्र खचि विकल्पिते पक्षे कमन्तयणोव भवि-
ष्यति । तत्किमेतद्ग्रहणे नेत्यत आह—अणुक्तेरिति । हेत्वादि विवक्षायां हि “कृजो हेतु”
(३।२।२०) इति प्राप्नोति । स च परत्वादानेनापवाद्यः । तस्मात् तस्यापि वाचनार्थं
पुनरणा विधीयते इत्यर्थः ।

१. वाच्यमर्थमिति क० पु० ।

२. स्त च पचाद्यचाप्यासिद्धिरिति क० पु० ।

३. यां तदन्तर्विधयप्रयोजनविधयप्रयोजनविधयेति क० पु० ।

८००. आशिते भुवः। करणभावयोः [३।२।४५]

आशिते सुपि भवतेः खच् स्यात् करणे भावे चार्धे । आशितो भवत्यनेन
आशितम्भव ओदनः । आशितम्भवे वर्तते ।

८०१. सज्ञायां मृत्त्वजिधारिसहितपिदमः [३।२।४६]

एभ्यः सुपि खच् स्यान्नाम्नि । विश्वम्भरः । रथन्तरं साम । पतिवरा ।
घनञ्जयः । वसुन्धरा । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः ।

८०२. गमश्च [३।२।४७]

गमः खच् स्यान्नाम्नि । सुतङ्गमः ।

८०३. अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वान्तेषु डः [३।२।४८]

एषु गमेर्धः स्यात् । डिच्चकरणसामर्थ्याद्विलोपः । अन्तग इत्यादि ।
“सर्वत्र पन्नयोरच” (वा० , सर्वग्रगः । पन्नगः । “उरसो लोपश्च” (वा०)
उरसा गच्छति उरगः । “सुदुरोरधिकरणे” (वा०) सुखेन गम्यतेऽत्र सुगः ।
दुःखेन गम्यतेऽत्र दुर्गः । “निरो देशे” (वा०) निर्गो देशः । “अन्यत्रापि
दृश्यते” (वा०) ग्रामगः । विहगतुरगभुजगपतगप्लवगादयोऽप्येवं ज्ञेयाः ।

प्राशिते भुवः । १ प्रशोरयन्तात् कर्मणि के प्राशितशब्दः संगृह्यते । सुपीति ।
एतेन भवतेरकर्मकत्वात् कर्मणोऽप्यस्यासक्यं दर्शयति । प्राशितम्भव ओदन इति ।
यावतोदनेन प्रतिध्यादेर्भोजनं भवति स एवमुच्यते ।

अत्र प्राञ्चोक्तम्—वाऽसरूपविधिना ल्युट् भवत्येव । प्राशितम्भवनः प्राशित-
म्भवनम् इति । सरूपत्वात् पत्र् वाऽप्यते एवेति । तदसत् । कृत्वुद् तुमुनखलयेषु
वाऽसरूपविधिर्नति प्रतिषेधात् ।

संज्ञायां सुपीति । कर्मणोऽपि द्रष्टव्यम् । रथन्तरमिति । रथेन तरतीति ध्यु-
त्पत्तिमात्रं न तत्रावयवार्थेष्वनुगमोऽस्ति । वसुन्धरेति । वसु धारयतीति । धृश् धारणे ।
१७५न्तादस्मात् खचि टिलोपः । खचि ह्रस्वः । अरिन्दम इति । अन्तर्भावितरण्यार्थद्विमे-
सकर्मकत्वात् खच् ।

१. प्रशोरत्वादिति क० पु० ।

२. कर्मणोऽप्यसक्यमित्येति क० पु० ।

३. एतस्माद् खचि टिलोप इति क० पु० ।

४. खच् इति नास्ति क० पु० ।

८०४. आशिपि हन्तः [६।२।४९]

कर्मणि हन्तेर्दः स्यादाशिपि । शत्रु वध्यात् शत्रुहः । “दारावाहनोऽण-
न्त्यस्य टः संज्ञायाम्” (वा०) दारावाङ्पूर्वाद्धन्तेरेण् प्रत्ययः स्यादन्त्यस्य
च टो नाम्नि । दावां हन्तीति दावाघाटः । “कर्मणि सभि च” (वा०) । कर्म-
ण्युपपदे संपूर्वस्य हन्तेरेण् प्रत्ययः स्यात् अन्त्यस्य च टो वा । वर्णान् संह-
न्तीति वर्णसङ्घाटः । वर्णसङ्घाटः ।

८०५. अपेक्लेशतमसोः [३।२।५०]

एतयोरपपूर्वाद्दहन्तेर्दः स्यात् । क्लेशापहः । तमोपहः ।

८०६. लक्षणे जायापत्योऽटक् [३।२।५२]

अनयोर्हन्तेष्टक् स्यात् लक्षणे द्योत्ये । जायाध्नो ना । पतिध्नी स्त्री ।

ननु “अन्तात्यन्त” (३।२।४८) इति डप्रत्ययस्य द्वित्वेष्यभवात् टिलोपेन न
भाव्यमत आह—द्वित्वसामर्थ्यादिति । अत्रणार्थस्तु डकारो न भवति । “पादस्य पदा-
ज्यातिगोपहतेषु” (६।३।५२) इत्यत्र कृतटिलोपस्य डप्रत्ययान्तस्य गेति निर्देशात् ।
पन्नग इति । पन्नं पतित यथा भवति तथा गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति क्रिया-
विशेषणम् । सुदुरोरधिकरणे इति । कर्मणि तु खलेव भवति । सुगमो निर्गम इति ।

यत्त्वन्वय न्यासे उक्तम्—अधिकरणे ल्युडपवादो यो डो विधीयते वाऽसरूपविधिना
पत्ते सोऽपि भवत्येव सुगमनं दुर्गमनमिति । सदयुक्तम् । कल्युट्त्तुमुन्त्वलयेषु वाऽस-
रूपविधेः प्रतिषेधात् इति । माधवेनाहेत्याभिधानात् ।

‘निर्गो देश इति । निर्गच्छन्त्यस्मिन् निर्गः । देशादन्यत्र ल्युडेव । पतगप्लवगादय
इति । पततीति पतः पचाद्यच् । पतो गच्छतीति पतगः । प्लव उत्पवनं तेन
गच्छतीति प्लवगः ।

अपेक्लेश । कथं पापापहः । शोकापहः । अन्येभ्यो दृश्यते इति ()
दो भविष्यति ।

लक्षणे जाया । यस्य तिलकालकादि जायाभरणचिह्नमस्ति स एव तद्धेतुत्वात्
हन्ति इत्युपचयंते । तत्रार्थं प्रत्ययः । उपचारसामर्थ्याच्च हननलक्षणवत्त्व गम्यते ।
एतेन पतिध्नो जायेत्यपि व्याख्याता । “गमहन” इत्युपधालोपः । “हो हन्तेः” इति
कुत्वम् । स्त्रियां ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् ।

१. तथा गच्छतीति नास्ति क० पु० । २. तदनुदनुमस्त्वयुक्तेति क० पु० ।

३. माधवो नाहेत्यभिधानात् इति क० पु० ।

४. निर्गो देशः निर्गच्छन्त्यस्मिन्निति । देशादन्यत्र ल्युडेवेति नास्ति क० पु० ।

५. अपगप्लवगादय इति । पततीति पतः पचाद्यच् इति नास्ति क० पु० ।

६. यस्य तिलकादि जायान्तरकरणवोजमस्तीति स एव हि द्वित्वाहतीति क० पु० ।

७. व्याख्येति क० पु० ।

८०७. अमनुष्यकर्तृके च [३।२।५३]

कर्मणि हन्तेष्टक् स्यात् अमनुष्यकर्तृकेऽर्थे । पित्तघ्नं घृतम् । मनुष्ये तु आखुघातः । शूद्रः । बाहुल्याच्चोरघातो हस्ती ।

८०८. शक्ती हस्तिकपाटयोः [३।२।५४]

एतयोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् स्यात् शक्ती गन्पमानायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थ-
मारम्भः । हस्तिघ्नः । कपाटघ्नः ।

८०९. पाणिघताटघौ शिल्पिनि [३।२।५५]

एतौ निपात्यौ शिल्पिनि । “राजघश्च” (वा०) । राजानं हन्ति राजघः ।

८१०. आढ्यसुभगस्थूलपलिनगनान्धप्रियेषु च्चर्थेऽप्यच्चा
कृञः करणे ख्युन् [३।२।५६]

एषु च्चर्थेषु अच्यन्तेषु कृञः करणेऽर्थे ख्युन् स्यात् । अनाढ्यमाह्वं
कुर्वन्त्यनेनेति आढ्यङ्करणम् । सुभगङ्करणम् । स्थूलङ्करणम् । प्रियङ्करणम् ।
अच्चाँ किम् । आढ्यो कुर्वन्त्यनेन । प्रतिषेधसामर्थ्याल्ल्युडापि न । नह्यत्र
ख्युन् ल्युटो रूपभेदः । च्यन्तस्पाव्ययत्वेन मुमोऽभावात् ।

अमनुष्यकर्तृके । पित्तघ्न घृतमिति । यद्यप्यमनुष्यशब्दा हृद्या रक्तः पिशाचा-
दीनाहेति प्रागुक्तम् । इह तु (‘मनुष्यादन्यत् सर्वमेव गृह्यते व्यास्यानादिति भावः ।
आखुघात इति । कर्मण्यण् । कर्म कृतघ्नं पुरणं दृष्ट्वा बलभद्रः प्रलम्बघ्नः शत्रुघ्न
इति । मूलविभुजादित्वात्क इति हरदत्तः । बाहुल्य इक् इत्यन्ये । पदसंस्काराद्वा ।
पदान्तरसन्निधाने हि) मनुष्यकर्तृकत्वं गम्यते इत्याहुः ।

पाणिघताटयोः । हस्य घत्वं टिलोपश्च निपात्यते । शिल्पिनीति किम् । पाणि-
घातः । ताडघातः । अच्ययण्वभूततद्भावविषयेऽप्युपपदेपु करणे वाच्य इत्यर्थः ।

आढ्यङ्करणम् इति । “युवोरनाको” (७।१।१) इति योरनः । एत्वम् ।
खिरवान्मुम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीवाचके आढ्याशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्;
तदार्षि “खित्यनव्ययस्य” (६।१।६६) इति ह्रस्वेनैतदेव रूपम् ।

आटघोऽकुर्वन्त्यनेनेति । अभूततद्भाव इति विकल्पितः स यदा भवति तदा
प्रतिषेधः । तदभावपक्षे तूदाहरणम् ।

८११. कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ [३।२।५७] ' -

आढ्यादिषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भुवः कर्त्रर्थे खिष्णुच् खुकञ् एतौ स्तः । अनाढ्यः आढ्यो भवति आढ्यन्मविष्णुः । आढ्यं भातुक इत्यादि । “त्यदादिषु दृशः” इति कञ्क्विनौ । तादृक् । तादृशः । “समानान्ययोश्च” (वा०) सदृशः । सदृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक । “दृशेः कसरच्” (वा०) सदृक्षः । तादृक्षः । अन्यादृक्षः ।

ननु स्युनि निषिद्धेऽपि ल्युटा भाव्यम् ततश्चाढ्यीकरणम् इति स्वरे रूपे वा विशेषो नास्तीति निषेधो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—प्रतिषेधसामर्थ्यादिति । सामर्थ्य-
मेवोपपादयति—न ह्यत्रेत्यादिना । रूपभेद इति । आढ्यीकरणमिति रूपस्य ल्युटि
स्युनि वा तुल्यत्वात् । स्त्रियामिति “टिड्ढाणञ्” (४।१।१२) इति ङोपोभयत्र
भाव्यम् ।

नन्वस्ति रूपे विशेषः स्युनि खित्वान्मुमा भाव्यम् ल्युटि तु नेति सोऽपि नेत्याह
‘च्यन्तस्याव्ययत्वेनेति । “ऊर्थादिच्चिडाचश्च” (१।४।६१) इति निपातत्वादव्यय-
मेतत् । मुम् चानव्ययस्योक्त इत्यर्थः ।

‘स्वरेऽपि नास्ति भेदः स्युनि हि नित्यत्वात् प्रकृतिराद्युदात्तः । ल्युटपि लित्वात्स
एवेति । मुमोऽभावादिति । मुम् ग्रहणं “खित्यनव्ययस्य” (६।३।६६) इति ह्रस्वस्या-
प्युपलक्षणम् ।

एवमत्र कुतः प्रतिषेधसामर्थ्यमुत्तरार्थमेतत् स्यादाढ्यो भवितेति खिष्णुच्-
खुकञ्भ्यामुक्ते तृजादिभिर्भवितव्यमिति भाष्ये स्थितत्वात् । सत्यम् । इह तुकरण-
भनयंकमिति सामर्थ्यं मन्यते ।

“त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च” (३।२।६०) । हलन्तेषु व्याख्यातम् । तत्र
हलन्तानां प्रकरणात् क्विनेवोदाहृतः । इह तु ‘कञ्जादीनामुदाहरणावसरे’ पुनः
स्मारयति—त्यदादिष्वित्यादिना । तादृश इति । “आ सर्वनाम्नः” । (६।३।६१)
इत्यात्वम् । “समानान्ययोश्च” (वा०) इति कञ्क्विनौ वाच्यौ इत्यर्थः । सदृश
इत्यादि । समान सः इत्यनुवर्तमाने “दृग्दृशवतुषु” (६।३।६८) इति समानस्य

१. अतस्य व्ययत्वेनेति क० पु० ।

२. मुम् न व्ययस्य कुर्यर्थः इति क० पु० ।

३. मुमोऽभावादिति । मुम् ग्रहणं खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वस्याप्युपलक्षणमिति नास्ति क० पु० ।

४. ज्यादीनामिति क० पु० ।

५. उदाह तुमवरयमिति क० पु० ।

८१२. सत्सूद्विपद्रुहदुहयुजविदछिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि
क्विप् [३।२।६१]

एभ्यः सुप्युपपदे उपसर्गे सत्यपि क्विप् स्यात् । उपसर्गोक्ते श्रायते अन्यत्र
सुपुक्तौ प्रादिग्रहणं नेति 'वदः सुपि क्यप् च' (३।१।१६) 'सुपिस्थ' ()
इत्यादौ । वेलोपः । शुचिपत् । उपनिपत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्राद्दृ ।
'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' (वा०) अग्रणी । ग्रामणीः । देवराट् ।

सभावश्च । (तादृत्त' इत्यादि । 'दृत्ते च' (वा०) इति वचनादात्त्वम्, सभावश्च ।
अत्र सर्वत्र स एव इव दृश्यते इति विगृह्णन्ति तत्त्वयुक्तम्) । कर्तरि कृतौ विधानात् ।
पश्यतीति विग्रहे तु वमयस्याय भवितव्यम् । तद्दर्श इति अनालोचने इति निषेधात् ।
सत्सूद्विपद्रुहदुहयुजविदछिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि सादृश्यमाश्रयित्वायां प्रत्ययः 'दृशब्द-
त्वात् । स इव भवति तादृश इत्यादि । भाष्ये तु कर्मवर्तरे व्युत्पत्तिर्दक्षिता तमिवेमं
पश्यन्ति मा सोऽयं स ईदृग्दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति । तत्र कर्मव्यापारमात्रे
दृशिवर्तते न पुनः कर्मव्यापारे अलोचनेऽपीति ।

सत्सूद्विप । पदलु विशरणगत्यवसादनेपु । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । अदादिः
गृह्यते । द्विषा साहचर्यत् । तेन सुवत्सिमूयत्पोर्नं ग्रहणम् । द्विष अत्रोती । द्रुह जि-
घांसायाम् । दुह प्रपूरणे । युजिर योगे । युज समाधौ द्वावपि । विद ज्ञाने । विद सत्ता-
याम् । विदेत्यकारस्य विवक्षायां विदलु लाभे इत्यस्याग्रहणम् । भिदिर् विदारणे ।
छिदिर् द्वेघोकरणे । जि जये । शीञ् प्रापणे । राज् दीप्तौ । 'स्पृशोऽनुदके क्विप्'
(३।२।५८) इत्यतः प्रभृति 'कर्मग्रहणं न व्याप्रियते इत्यतः समयमालोच्याह—
सुप्युपपदे इति ।

एवमुपसर्गेऽपीत्यनर्थकमुपसर्गस्यापि सुबन्तत्वेन क्रोडीकरणादत आह—उप-
सर्गोक्तेऽप्यिते इत्यादि ।

क्वा'न्यत्रेत्यत आह—'वदः सुपि क्यप् च' (३।१।१०६) इत्यादि प्रयोजन-
दिगियं दक्षिता । अत्र 'गदपद' (३।१।१००) इत्यतः अनुपसर्गे इत्यनुवर्तत एव ।

१. तादृत्त इत्यारभ्य—तत्त्वयुक्तम् इत्यन्तो नास्ति क० पु० । किन्तु सत्यने इव न सर्वत्र स
इति दृश्यते समान इत्यनवदृश्यते इत्युदाहरति तत्त्वयुक्तम् इति । वर्तते ।
२. प्रत्ययदृश्यादिनि क० पु० ।
३. प्रभृतिषट्कानिनि क० पु० ।
४. नात्मत्रेति क० पु० ।
५. उपसर्गो इत्येकः क० पु० ।

८१३. भजो णिवः [३।२।६२]

सुपि प्रादौ च भजेणिवः स्यात् । सुखभाक् । प्रभाक् ।

८१४. छन्दसि सहः [३।२।६३]

सहेऽर्धः प्राग्वत् छन्दसि । लोकेऽपीति केचित् । “अन्येषामपि दृश्यते” (६।४।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तुरापाद् ।

८१५. वहश्च [३।२।६४]

पृष्ठवाद् । “परौ व्रजेः पः पदान्ते” (वा०) इति क्विप् । तेनैव पः । परिवाद् । “अनसि वहे क्विप् अनसो वश्च” (उ०) । अनो वहतीति अनह्वान् ।

तस्मात् स्पृशोऽनुदके क्विप् (३।२।६८) इत्यादौ प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । क्विपः पकार-
स्तुगर्गः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । वकारो वेरिति सामान्यग्रहणार्थः । वेलोप
“वेरपृक्तस्य” (६।१।६७) इत्यनेन । शचिपद् इति । छान्दसमेतदुदाहरणम् ।
“पूर्वपदात्” (८।३।१०६) इति पत्वम् । छन्दसोत्यनुवर्तते । तेन भाषायां शुचिप-
दित्येव । ‘द्यसदितिवत् । दिक्पदित्यत्र तु सुपामादित्वात्पत्वमिति माघवः ।
उपनिपदिति “सदिरप्रतेः” (८।३।६६) इति पत्वम् । अग्रग्रामाभ्यामिति ।

अत्र वदन्ति । “स एषां ग्रामणीः” (५।२।७८) इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत् ।
पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नीत्रो नकारस्यासंज्ञायामपि एत्वं भवतीति । नीरुप-
विषयं चेदं एतत्त्वम् । तेन ग्रामनाय इति कर्मण्यणि न भवति इत्याहुः ।

“अन्येषोऽपि दृश्यते” (३।२।१७८) इति सामान्येन क्विपं वक्ष्यति, तस्यैवायं
प्रपञ्चः इति दिक् ।

भजो णिवः । उपर्गोऽपीति वर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—सुपि प्रादौ चेति । सुख-
भागिति । भज सेवायाम् । “वेरपृक्तस्य” (६।१।६७) इति वेलोपः । “अत उपघायाः”
(७।१।१६) इति वृद्धिः । “चोः कुः” (६।२।३०) ।

छन्दसि सहः (३।२।६३) प्राग्वत् । सुपि प्रादौ चेत्यर्थः ।

ननु यदि छान्दसोऽप्यम् तद्वैदिकप्रक्रियायामेवोदाहर्तुमुचित इत्याशङ्क्याह—
लोकेऽपीति केचिदिति । छन्दोग्रहणमतन्त्रम् । तुरासाहं पुरोवायेत्यादिमहाकविप्रयोग-
दर्शनात् इति भावः ।

हरदत्तस्तु भाषायामस्य प्रयोगश्चिन्त्य इत्याह—तुरापाडिति^२ सोतोतीति
तुरः तुर त्वरणे ह्लादिः “इगुपध” (३।१।१३५) इति कः । तुरं सहते तुरापाद् ।
पूर्वपदस्य दीर्घः “सहेः साडः सः” (८।३।५६) इति पत्वम् । जश्त्वम् । “वाऽवसाने”
(८।४।५६) परौ व्रजेरिति ।

८१६. जनसनखनक्रमगमो विट् [३।२।६७]

उपसर्गे सुप्येभ्यो विट् स्याच्छन्दसि ।

८१७. त्रिड्वनोरनुनासिकस्यात् [६।४।४१]

अनुनासिकस्यात् विटि वनि च । अञ्जाः ।

८१८. सनोतेरनः [८।३।१०८]

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सनोतेः सस्य पः स्यात्, न तु नान्तस्य ।
गोपाः । कूपखाः । उदधिकाः । अग्रे गाः ।

८१९. अदोऽनन्ते [३।२।६८]

छन्दसोति निवृत्तम् । अदो विट् स्यात् अनन्ते सुपि । आमात् । सस्यात् ।
अन्ते तु अन्नादः ।

मुग्धबोधानुसारेण प्रसिद्धैव सिद्धिरित्युक्तम् । वेरिति स्वपपाठः । स्वातन्त्र्ये पर-
तन्त्रे वा तल्लक्षणभावात् । 'उणादिसूत्रञ्चेदमिति प्राचीकम् । तत्र पञ्चपाद्यां दशपाद्यां
वा द्विद्विद्विधविव विधीयेते तदग्रं दशयिष्यति । 'स्तुद्रुपरिग्रजां दीर्घश्चेति केचित् ।
'अनड्वानिति । अनः वहतीति । अनः शकटम् । अनसि वहेः विवपि संप्रसारणम् ।
सौ परे 'चतुरनडुहोः' (७।१।६६) इत्याम् । 'सावनडुहः' (७।१।८२) इति नुम् ।
'संयोगान्तस्य लोपः' (८।२।२३) इति हलोपः ।

जनसन । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे इति च । पणु दाने । पण संभक्तौ इति
च । खनु विदारणे । क्रमु पादविक्षेपे । गम्तु गतो । अञ्जा इति । अप्पु जायते "वेरपु-
क्तस्य" (६।१।६७) इति वेलोपः । नस्यात्त्वम् । सवर्णादीर्घः ।

सनोतेरनः । अनः किम् । "सिसनिपते विवप् । प्रतिसिसनीः । गोपा इति
गां सनोतीति अग्रे गा इति । "तत्पुरस्ये कृति बहुलम्" (६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक्
अदोऽनन्ते । 'सस्यादिति । सस्यमन्ति । अद भक्षणे । वाऽऽरूपविधिनाऽणपि
तेन सस्यादः । कणादः । विपाद इत्यादि सिद्धम् । तथा च ("अव्ये च" (३।२।६९

१. णित्युक्तम् इति क० पु० ।

२. उणादिमात्रञ्चेदमिति वा प्रोक्तम् तत्र पञ्चपाद्यादशपाद्यां द्विविधदीर्घो विधीयेते इति क० पु०

३. स्तुद्रुपरि मुजादिवंश्वेति केचिदिति क० पु० । ४. अनड्वानिति मासि क० पु० ।

५. गोसनिः नियेन किं प्रतिनिसना इति क० पु० । ६. सास्यादिति क० पु० ।

७. धतेति तत्र सस्यविधिवाचनार्थः क्रियते अस्यादित्येव पा स्यात् कर्मण्यण् मा ऋडिति क० पु०

८२०. दुहः कव्यश्च [३।२।७०]

दुहः सुपि कप् स्याद् घश्चान्तादेशः । कामदुघा ।

८२१. मन्त्रे श्वेतवहोक्तथशसपुरोडाशो ष्विन् [३।२।७१]

एभ्यो ष्विन् स्यान्मन्त्रे । अलाक्षणिककार्यार्थं समुदाया निपात्यन्ते ।

ष्विन् विधीयते । श्वेता एनं वहन्ति श्वेतवाः इन्द्रः । उक्त्यानि उक्त्यैर्वा
शंसति उक्त्यशाः । पुरो दास्यते एनं पुरोडाः ।

८२२. अवे यजः [३।२।७२]

अवयाः ।

इति सूत्रमसरूपत्राघनार्थं क्रियते क्रव्यादित्येव यथा स्यात् कर्मण्यण् मा भूदिति ।)
कथं तर्हि क्रव्याद इति । अत्राहुः । 'अदेरण् । कृत्तविकृत्तशब्दस्य पृषोदरादित्वात्
क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपत्रमांसभक्तः क्रव्यादः । आममांसभक्तकस्तु क्रव्यादिति
विशेष इति ।

अन्नाद इति । अत्र हृदत्तः भाषायामणोव भवति । छन्दसि त्वचि अन्नाद
इत्यत्र वर्णास्य च प्रत्ययविपणत्वेनोपादानात् । 'अन्न अद् इत्यवग्रहो भवति ।

दुहः कव्यश्च । कामदुघेति । काम्यते इति कामास्तान् दोग्धि । दुह प्रपूरणे ।
कवित्यर्थः । कपः पित्तवान् गुणः । पित्त्वादनुदात्तः ।

मन्त्र श्वेतवहो । एभ्य इति । श्वेतादिपूर्वैभ्यो वहादिभ्यः इत्यर्थः । 'किमर्थं'
पुनः घातूपपदसमुदाया निदिश्यन्तेऽह आह—अलाक्षणिकेति । किं तत्कार्यमित्यपे-
क्षितं विग्रहेण व्यनक्ति । श्वेता एनमित्यादि । श्वेते कर्तयुपपदे वहेः कर्मणि ष्विन् ।
उक्ते कर्मणि करणे कर्तरि वा ष्विन् शंसेर्नलोपश्च । पुरसपूर्वकस्य दाश दाने इत्यस्य
कर्मणि ष्विन् दस्य डत्वं च निपातनात् सिध्यतीति भावः । उदाहरणेषु "श्वेतवाहुवय-
शासपुरोडाशवयाजां डस् पदान्ते" (वा०) इति डस् । "अत्वसन्तस्य" (६।४।१४)
इति दीर्घः । रुत्वविसर्गौ । डस्त्रयाणां पदान्तविपये ष्विनोऽपवादः इति श्वेतवा
इत्यदीनि तूदाहरणानि । डस्ष्विनोः समानविपयत्वोपदर्शनमात्राभिप्रायेणोदाहृतम् ।

अवे यजः । मन्त्रे इत्येव ष्विन्नुदाहार्यः ।

१. कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेशो कृत्तविकृत्तं संचष्टे इति क० पु० ।

२. अन्नाद इति नास्ति क० पु० ।

३. अत्र एव वपग्रहो भवतीति । दुह् कप् । कामदुघेति काम्यन्ते इति कामास्तान् दोग्धि ।
दुह प्रपूरणे कवित्यर्थः इत्येव क० पु० ।

४. काः पुनर्वृत्तयः यत्र समुदायो निदिश्यते इत्याह—अलाक्षणिकेति क० पु० ।

५. वन्श्य कर्मिष्विन् संरोः नलोपश्च पुरः सर्वदा दानेऽस्यति क० पु० ।

८२३. आतो मनिन् क्वनिव्वनिपश्च [३।२७४]

सुपि प्रादौ चादन्तादेते स्युः विच् च छन्दसि । सुष्ठु ददातीति सुदामा ।
“धुमास्था” इतीचम् । सुयीवा । वनिप् । घृतपीवा । भूरिदावा । विच्
सोमपाः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (३।२।७५) । अनादन्तेभ्योऽप्येते स्युः ।
भाषायामपि ।

८२४. नेड्वशि कृति [७।२।८]

वशादे कृत इण् न स्यात् । सुशर्मा । “म्बोश्च” (८।२।६५)
इति नः । सुगन्मा । क्वनिप् प्रातरित्वा । वनिप् “विड्वनोः” (६।४।४१)
इत्याचम् । विजावा । ओराट् । अवावा । “वनोरच” (४।१।७)
अवावरी । विच् । रोट् । रेट् । अपिशब्दान्तिरूपपदेभ्योऽपि । सुत्वा ।
धीवा । दृश्युक्तिः प्रयोगानुसारार्था ।

८२५. विदप् च [३।२।७६]

उपपदे सत्यसति च धातोः क्विप् स्यात् सर्वत्र । उखास्तन ।
पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ।

नेड्वशि कृति । कृतीति सप्तम्या पष्ठी विपरिणाम्यते । वशीति वरुणनिर्देशः सप्त-
म्या च तदादिविधि भवतीत्याह--वशादेः कृत इति । ‘अत्राकरे तु “नेड्वररमनादौ”
(वा०) इति पठ्यते नैतत्परिगणनम् । तेन ‘अमन्ताड्ड’ (उ०) दराड इत्यत्रापि
निषेधो भवति । सुशर्मति । सुष्ठु शृणाति । शृ हिंसायाम् । ‘मनिनि गुणः । ‘सुगन्मेति ।
गम्न् गतौ । प्रातरित्वेति । इण् गतौ । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” । (६।१।७१)
विजावेति । जन जनने । “विड्वनोः” इत्याद्येऽवादेशः । अवावेति । “विड्वनोः”
(६।४।४१) इत्यात्वेऽवादेशः । ‘सौ दीर्घमनोपो । रोट् रेट् इति । रुप रिप् हिंसायाम् ।
उपपदगुणः । जश्त्वचत्वे । प्रयोगानुसारच्चेति । यत्र प्रयोगो दृश्यते तत्रैवायमव-
स्थापनीयो न तु लक्षणसौकर्यादिच्छ्रया प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

क्विप् च । सर्वत्रेति । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । पूर्वसूत्रे एव छन्दसोत्यस्य
निवृत्तत्वादिति भावः । उखास्तदित्यादि । उखायां खसते । पर्णानि ध्वंसते । खंस ध्वंसु

१. विति भवतीति क० पु० । २. अत्रानेश्वरमानादौ प्रयोजनमिति पठ्यते इति क० पु० ।

३. मन्त्रिभित्तौ गुणः इति क० पु० । ४. सुगनोरित्तवादेश इति क० पु० ।

५. सौ दुग्यते इति तत्रैवायमवस्थापनीयो इति क० पु० ।

८२६. अन्तः [८।४।२०]

पदान्ते नस्याप्यनितेर्णत्वं स्यान्निमित्ते । हे प्राण् । “च्छ्वोः शूङ्” (६।४।१९) इत्युठ् । अक्षद्यूः । “शास आशासरच ष्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्” (वा०) मित्राणि शास्ति मित्रशीः । आसीः । गीः । अस्प्यैव प्रपञ्चः । “सत्स् द्विपे” (३।२।६१) । असुन् (उ०) । अय प्रत्ययो घातोः स्यात् । उरुव्यचाः नृचक्षाः । रजः । “अचिंशुचिहुसृपिछदि-छृदिभ्य इसुन्” (उ०) । अचिः । शौचिः । सर्पिः । “धनति चक्षिवपितपि-जनियजेरुस्” (उ०) धनुः । चक्षुः । “सर्वधातुभ्यः ष्टृन्” (उ०) तन्त्रम् ।

अवस्रसने । ध्वसेरन्तर्भावितष्ययत्वात् सकर्मको भवति । उभयत्र “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति नलोपः । “वसुसंसु” (८।२।७२) इति दत्वम् । वाहभ्रडिति । वाहाद् भ्रश्यति । भ्रंशु अघःपतने । “व्रश्च” (८।२।३६) इति पत्वम् । जश्त्वम् । चत्वंम् । वृत्त्यादिपु । वाहाभ्रट इत्युदाहृत्य वाहस्य “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इति दीर्घ इत्युक्तम् ।

अन्तः । अनितेरिति वतंते । अन्तोऽत्रपदापेक्षो गृह्यते । तेना^१नितेरेत्तयाऽव्यभिचारादित्याह--पदान्ते नस्यापि इति । अपिभिन्नक्रमः । पदान्तेऽपीत्यन्वयः । “पदान्तस्य” (८।४।३७) इति निषेधापवादोऽयम् । निमित्ते रपाभ्यामित्यर्थः । हे प्राणिति । अन प्राणने क्विप् । “अनुनासिकस्य” (६।४।१५) इति दीर्घः । सवुद्धौ “न डिंसवुद्धयोः” (८।२।८) इति नलोपनिषेधः । अन्यत्र तु नलोपेन भाव्यमिति संवुद्धयन्तमुदाहृतम् । अक्षररिति । अक्षदीर्घव्यति । वस्योठि यणादेशः । अमिद्वत्त्वमूठो नास्ति । “नाजानन्तयं” (५०) इति निषेधान् ।

“शास आशासरच ष्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्” (वा०) इत्यादि । शासु अनुशिष्टो । आङ्पूर्वः शास इच्छायामात्मनेपदी । अनयोर्वाच्यम् व्याख्येयमित्यर्थः । तत्र मित्रशीरित्यत्र शासेस्तावत् सूत्रेणैव सिद्धं “क्वौ लुसेऽपि” प्रत्ययलक्षणैः हलादिङ्ङि-त्परत्वात् । वरांस्य च प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादानात् । “वरांश्रये नास्ति प्रत्यय-लक्षणम्” (५०) इत्यपि नास्ति यथा ऋतूण्डितोमानमे । आशासस्तु “क्षिप शीः प्रेषेपु” (८।२।१०४) इति निपातनादित्त्वसिद्धिः ।

१. नानितेरेत्तयेति क० पु० ।

२. निमित्ते रपाभ्यामिति नास्ति क० पु० ।

३. तत्त्वेति क० पु० ।

४. शास उपधायामिति क० पु० ।

५. इत्यादित्वात् प्रत्ययलक्षणत्वेनोपादानात् इति क० पु० ।

६. वरिणाराीरिति क० पु० ।

८२७. इस्मन्भन्क्विवषु च [६।४।१७]

एषु परेषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । छदिः । छद्म । छत्रम् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्विवषुलोः छिति" (६।४।१५) "भोनो घातोः" (८।२।६४) प्रशान् । प्रतान् ।

८२८. ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च [६।४।२०]

एषामुपधाया वकारस्य च ऊट् स्यात् क्वौ झलादौ छिति । जूः । जुरौ । तूः । त्रू । त्रुवौ । ऊः । ऊट् वृद्धिश्च । जनानवतीति जनौः । जनार्वा । मूः ।

८२९. राल्लोपा [६।४।२१]

रेफादुत्तरपोरछबोलोपः स्यात् क्वौ झलादौ च छिति । मूर्छा मूः । धुर्वा धूः । विरुहः धोऽन्तादेशो वेवीदीर्घ इति केचिन् । वीरुत् ।

न चान्नापि सूत्रेणैव सिद्धिः तत्र परस्मैपदिन एव शास्ते ग्रहणात् । गोरिति । गृ निगरणे । श्रुत इत् रपर. । "वोरुपधायाः" (८।२।७६) इति दीर्घः ।

ननु सदादिभ्योऽप्यनेनैव क्विप् सिद्धे किं सदादिसूत्रेणेत्यत आह—प्रस्येव प्रपञ्च इति ।

अमुनित्यादि । चत्वायुंणादिसूत्राणि । उरुव्यचा इति । व्यच व्यात्रीकरणे । "व्यचेः कुटादित्वमनसि" (वा०) इति पर्युदासात् डित्वाभावः । नृचत्ता इति । "असि उसि अने च चत्तिडः स्यात् नेति वाच्यम्" (वा०) इति । स्यात्प्रदेशाभावः रज इति । रज्ज रागे । "असि अने अने घिनुणि च रञ्जेनंतोपो वाच्यः" (वा०) इति नलोपः । तन्त्रम् । तनु विस्तारे । "तितुत्र" (७।२।६) इति नेट् ।

इममन्त्रिवु । छादेरिति । छद्म अपवारणे । चुरादितिच् । उपधावृद्धिः । इस् ह्रस्वः छद्मेति । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (१।२।१७८) इति मनिन् । छादयतीति छद्म । प्रशानित्यादि । शम उपशमे । प्रतान् । तमु ग्लानी ।

ज्वरत्वर । ज्वर रोगे । त्रिवरा संभ्रमे । त्रिवु गतिशोपणयोः । अत्र रत्तणे । मव चन्वने । उपधाया वकारस्य वेति । समुदायः स्थानीति पक्षे एक एवोठ् । प्रत्येकं स्थानित्वे तु द्वावठौ सवसंदोषः । 'जूरिति । जू गतावित्यस्य रूपमिति शङ्कामपाकतुं जुरावित्युपन्यस्तम् । स्रवाविति । संयोगपूर्वत्वान्न यणिति दर्शयितुमस्थोपन्यासः ।

राल्लोप । शूडिति । सतुवक्वितुवको द्वौ द्वौ निदिरयते इत्युक्तम् । इह तुरात्परः सतुवको न संभवतीति वितुवको गृह्यते । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । छस्य लोपे "वोरुपधाया" (८।२।७६) इत्युपधादीर्घः । भ्रमादौ विडतीति तूदाहरिष्यति । निष्ठायां मूत्तं इति । केचिदत्र विडतीति नानुवर्तयन्ति । मोमोर्तीति यद्बुभुदहरन्ति ।

१. योचगिति । तन्त्रमित्यत्र क० पु० । २. जूरिति ज्वरावित्यस्येदं रूप मिति क० पु० ।

८३०. गमा क्वौ [६।४।४०]

गमः क्वौ परेऽनुनासिकस्य लोपः स्यात् । “ह्रस्वस्य” (६।१।७१) इति तुक् । अङ्गात् । “यममनतनां च वाच्यः” (वा०) संयत् । परिमत् । परितत् । “ऊ च गत्यादीनाम्” (वा०) अग्रेगू । अग्रेभ्रू ।

८३१. सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये [३।२।७८]

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये । उष्णभोजी । सुबुक्तिः प्रादिनिवृत्त्यर्था ।

बोद्धविति । “नहिवृत्ति” (६।१।११६) इति दीर्घः । ऊ चेति । गमादीनां क्वाव-
नुनासिकलोपो भवति । तत्र क्वावलोऽन्त्य ऊकारश्चेत्यर्थः । अग्रे भ्रूः । भ्रमु चलने ।

सुप्यजातो । उष्णभोजीति । उष्ण भोक्तं शीलमस्य । “सुपि स्यः” (३।२।४) इत्यतः सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सुवग्रहण किमर्थमत आह—सुबुक्तिरित्यादि । पूर्वं हि सुवग्रहणमुपसर्गोऽपीत्युपसर्गग्रहणेन सबद्धं तदनुवृत्तौ तु तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादत उपसर्गनिवृत्त्यर्थं पुनः सुवग्रहणमित्यर्थः ।

एवं च उत्प्रतिभ्याङि सर्वैरुपसर्गानम् । उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इत्युप-
सर्गयोगेऽपि यथा स्यादिति ।

भाष्यकारस्तु नैतदाद्रियते । यदाह अथवा “सुपि स्यः” (३।२।४) इत्यत्र सुवग्रहणं “सत्सूत्रिप” (३।२।६१) इति सूत्रस्योपसर्गग्रहणेनाऽनुपसर्गार्थमिति ज्ञापितम् । इदं पुनः सुवमात्र एव यथा स्यात् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्य इति ।

एवं च कृत्वा अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयितेति प्रत्युदाहृतम् । अन्यथा भाङ्ः उपसर्गत्वात्प्रसङ्ग एव न स्यात् अयं च पक्षः आचार्याणामप्यभिप्रेतः । तथा चोत्प्रतिभ्यामिति नोपसर्गचक्रेते । पाणिनीयानुसारिणीमिति च प्रायुज्यत ।

अत्र पक्षे उपसर्गनिवृत्त्यर्थेत्पर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । मशकार्थो घूम इतिवत् । निवृत्तेश्च निवृत्तिः प्रवृत्तिरेव । तेनोपसर्गयोगेऽपि यथा स्यादित्यर्थोऽपि व्याख्येयः ।

ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । “आक्वेस्तच्छील” , ३।२।१३४) इत्यत्र तच्छील इत्युक्तेऽपि साधुकारिग्रहणात् ज्ञापकात् साधुकारिण्य ताच्छील्येऽपि णिनिर्भवति । साधुदायोति । “ब्रह्मणि वदः” (वा०) इति तु वक्तव्यम् अताच्छी-
ल्यार्थम् । जात्यर्थं सरूपविधिनिवृत्त्यर्थं च । ब्रह्मवादीत्येव भवति न जातु ब्रह्मवाद इति कर्मण्यण् ।

८३२. मना [३।२।८२]

सुपि मन्यतेणिनिः स्यात् ताच्छील्येऽपि । दृश्यमानी ।

८३३. आत्ममाने खश्च [३।२।८३]

मनः सुपि खश् स्यादात्ममाने चाणिनिः । शिच्चात् रयन् । आत्मानं परिङ्गतं मन्यते परिङ्गतम्मन्यः । परिङ्गतमानी । “खित्यनव्ययस्य” (६।३।६६) कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् ? दिवामन्या ।

८३४. इच एकाचोऽभ्प्रत्ययवच्च [६।३।६८]

इजन्वादेकाचोऽम् स्यात् सच स्वाधम्बत् खिदन्ते परे । “औतोऽम्शसोः” (६।१।९३) गाम्मन्या । “बाऽम्शसोः” (६।४।८०) स्त्रीमन्यः स्त्रियंमन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः ।

मनः । मन्यतेरिति । मन इति देवादिकस्य । बहुलग्रहणाच्च मनु ध्रुवबोधने इति तानादिकस्यात्र न ग्रहणम् । यद्यपि णिनि विशेषो नास्ति, तथाप्युत्तरसूत्रे खशि विकरणकृतो विशेषः स्यादित्याशयः । दृश्यं मन्यते यः कश्चित् । णित्वात् “मत् उपधायाः” (७।२।११६) इति वृद्धिः ।

आत्ममाने । मननं मानः । भावे घञ् । आत्मनो मानः । आत्ममानः इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । स्वमयंश्चात्मशब्दः सन्निधानान्मननकर्तुं रेवात्मभाव इति गम्यते इत्याशयेन विगृह्णाति । परिङ्गतमात्मानं मन्यते इति । एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वम्, परिङ्गतत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वं चां, पाधिभेदान्न विरध्यते ।

आत्ममाने किम् ? परमाने तुः णिनिरेव प्रागुरुः । कालिम्मन्येति ह्रस्व इति भावः ।

यत्त्वत्र “क्यङ्मानिनोश्च” (६।३।३६) इति प्राप्तः पुं वद्भावः इति प्राचोक्तम्, तत्प्रमत्तभाषितत्वान्नादेयम् । तस्यासामान्याधिकरणविषयत्वात् । मानिन् ह्यपाभावाच्च ।

दिवामन्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात् कर्मत्वम् ।

इच एकाचो । ‘अम् स्यादिति । अभ्प्रत्ययवद्भावात्तदेशात् मकारस्य नेत्संज्ञा । “न विभक्तौ तुस्माः” (१।१।४) इति प्रतिषेधात् । अत एव परश्च भवतीति भावः ।

१. आत्मा इत्येव तु क० पु० ।

२. अम् स्यादिति नास्ति क० पु० ।

८३५. भूते ३।२।८४]

एतदधिक्रियते।

८३६. करणे यज। [३।२।८५]

करणे उपपदे यजेणिनिः स्यात् भूते । सामेनेष्टवान् सोमयाजी ।

८३७. कमणि हन। [३।२।८६]

पितृघाती । निन्दायामेव । चौरं हतवान् ।

यद्यत्र प्रत्ययवच्चेत्येतावदुच्यते ततः “सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः” (५०) इति “श्रौतोऽम्शसोः” (६।१।६३) इति विशेषाविहितमास्वममि पूर्वत्वादि न स्यात् । तत्र शसा साहचर्येण विभक्तयम एव ग्रहणात् । सामान्यविहितमियङ्-घेव तु स्यादत आह-स च स्वाद्यम्बत् इति । अम्प्रहणमिहावर्तते । तेनैकेनायं विधीयत परेणैकेन प्रत्यया विशेष्यते इति भावः । तदवोदाहरति—श्रौतोऽम्शसोरित्यादि । स्त्रीमन्य इति । “अमि पूर्वः” (६।१।१०७) स्त्रियम् ।

स्त्रियमन्य इति । इयङ् । नेहामि यदाहत्य विहितं तस्यैवातिदेशः किं त्वमि यद्दृष्ट सामान्यनिवन्धनं वा तत्सर्वमतिदिश्यते इत्याशयेनोदाहरति—नरंमन्य इति । “श्रौतो ङि सर्वनामस्यानयोः” (७।३।११०) इति गुणः । भुवमन्य इति । “अचि श्नुवातुभ्रुवाम्” (६।४।७७) इत्युवङ् । इह तु श्रियमात्मान मन्यते इति श्रिमन्यं कुलमित्यत्र परित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दः कुले वर्तते । यथा प्रष्टादयः शब्दाः पुंयोगात् स्त्रिया वर्तते प्रष्टा गाणकेत्यादि । तत्र “स्वमोर्नपुंसकात्” (७।१।२३) इत्यमो लुगु भवति । अम्प्रत्ययस्तु मध्येऽपवादग्यायेन “सुपो ङघातुप्रातिपदिकयोः” (१।४।७१) इत्येतमेव लुक वाधते नामुमिति भाष्ये स्थितम् । यदा त्वपरित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दः कुले वर्तते तदा श्रियम्मन्य इत्यपीति विस्तरः ।

भूते । एतदधिक्रियते इति । “वर्तमाने लट्” (३।२।१२३) इति पर्यन्तम् । एतच्च घात्वर्थस्य विशेषण घातोरित्याधिकारात् ।

करणे यज् । स्वरितत्वारिण्यनिरेवानुवर्तते न खश् इत्याह—णिनिः स्यादिति । सोमेनेष्टवानिति । सोमो लतारूपः । स च यागे करणमुपपन्नम् ।

यत्त्वत्र प्राचोक्तम् । सोमयागः फलोत्पादनास्थे व्यापारे करणं भवति, न तु फलोत्पादनलक्षणं व्यापार प्रति साधनत्वेनेप्सितत्वादनुष्ठीयमानो यागः कर्म भवति, सत्यम्, तथापि शक्तिभेदात् करणत्व स्यादेव यथा निनीयमानेन मधुना मत्त इत्यत्र ।

८३८. ब्रह्मन् णवृत्रेषु क्विप् [३।२।८७]

एषु हन्तेः क्विप् स्याद्भूते । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । “नलोपः सुपवर-
संज्ञा” इति नलोपस्यासिद्धत्वात् न “ह्रस्वस्य पिति” इति लुक् । वृत्रहस्याम् ।
ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव क्विवेव भूते एवेति नियमार्थं सूत्रम् ।

कर्मत्वमनुभवते । मधुनः 'करणत्वम् । तस्मात् सोमयाजोन्यस्यायमर्थः । सोमेन करणेन
स्वर्गं भावितवानिति । स्वर्गशब्दो वृत्तावन्तभूतस्थान्न प्रयुज्यते । ('तदेतत् स्थाने
भ्रान्तं सभ्रान्तश्च ।

तर्थाहि अग्निष्टोमयाजोत्यादौ यत्राग्निष्टोमादिशब्दः कर्मनामधेयं प्रयुज्यते
तत्राभेदात् तदेव तत्र करणम् न युज्यते इत्याशङ्क्य यागोऽपि फलोत्पादनायां करणं
संभवत्याकरे समाधीयते अग्निष्टोमः फलभावनाया करणं भवतीति ।

न चेह तथानुपपत्तिरस्ति सोमास्यस्य द्रव्यस्य यागं प्रत्येव करणत्वसंभवात् ।
एव च सोमेन करणेन स्वर्गं भावितवानित्यर्थं करणमनर्थकम् । प्रयुक्तञ्च ।
सोमो हि यागे करणं स्वर्गभावनाया यागो न सोमः ।

न चेह सामशब्दस्य तद्वृत्तया यागलक्षणायां प्रमाणं प्रयोजनं चास्ति । सोमेन
यजेतेत्यत्र तु विध्यवद्भवभावनायां पुरुषार्थभूतमुखरूपस्य स्वर्गस्य च भाव्यत्वेना-
लम्बनात् तत्र समानपदापात्तस्य यागस्य करणत्वेन योग्यत्वात् तत्सामानाधिकरणानु-
पपत्त्या सोमवात् लक्षणा युक्ता च ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु । ननु “क्विप् च” (४।२।७६) इत्येव सिद्धः क्विप् सर्वत्र तत्
किं पुनर्विधीयतेऽत आह—ब्रह्मादिष्वेवेत्यादि । अगृह्यमाणविशेषत्वात् चतुर्विधोऽथ
नियमः । धातुपदप्रत्ययकालविषय इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियमः ।
तेनान्यस्मिन्नुपपदे न भवति । पुरुषं हतवानिति ।

अत्रापि भूत इत्याश्रयणात् कालान्तरे उपपदान्तरेऽपि भवत्येव । हिमं हन्ति
हनिष्यति वा हिमहेति । ब्रह्मादिषु हन्तेवेत्युपपदनियमः । अत्रापि भूत इत्याश्रयणात्
कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजित् इति । भूते क्विप्-
वेति कालनियमः नान्यः प्रत्ययः “कर्मणि हनः” (३।२।८६) “कर्मण्यण्” (३।२।१)
इत्यादि । उपपदान्तरे तु भूनेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव पितृघाती आगुघात इति ।
सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते तेन निष्ठा भवत्येव । वृत्रं हतवानिति । अत
एव तृच वृत्रस्य हन्तुः कुनिशमिति । कालसामान्यक्विप्तायां भविष्यति । भूते एवेति
प्रत्ययनियमः । अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरेऽस्मादेव च धात्वन्त-
रात्कालान्तरेऽपि भवत्येव ।

१. करणत्वमिति नास्ति ८० पू० ।

२. तदेतदित्यारभ्य—तत्रेत्यन्तो रेखाद्धितो नास्ति ८० पू० । तत्स्थाने तत्राग्निष्टोमोऽप्रेति यतंते ।

३. आलम्बयतयनात्प्रेति ८० पू० ।

८३९. सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः [३।२।८९]

एषु कृजः क्विप् भूते । सुकृन् इत्यादि । उपदान्तरेऽपि शास्त्रकृन् ।

८४०. सोमे सुजः [३।२।६०]

सोमसुन् । अत्र चतुर्विधो नियमः ।

८४१. अग्नौ चोः [३।२।९१]

अग्निचिन् । नियमः प्राग्वत् ।

८४२. दृशोः क्वनिप् [३।२।९४]

कर्मणि दृशोः क्वनिवेव स्याद्भूते । पारदृशवा ।

८४३. राजनि युधिकृजः [३।२।९५]

राजनि कर्मण्युपपदे युधिकृजोः क्वनिप् स्यान् भूते । अग्रान्तर्भावित-
एयथो युधिः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

सुक्रमं । उपदान्तरेऽपीति । अत्रापि पूर्ववन्नियमः । 'स च बहुलप्रहृष्टानुवृत्ते-
र्घान्तु' नियम वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययविषयस्त्रिविध एवाश्रयते । तेनापदान्तरेऽपि
"क्विप् च" इति क्विब्वभवतीत्यर्थः । तत्र कालनियमात् । कर्म कृतवानिति कर्मकार
इत्यण् न भवति । उपपदनियमान्मन्त्रमधीतवानिति मन्त्राध्याय इत्यणोव न क्विप्
प्रत्ययनियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायामणोव न क्विप् ।

सोमे सुजः । चतुर्विध इति । तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वात् सोम सुतवान्
सोमसाव इत्यण् न भवति । धातोः सोमे एवोपपदे नियतत्वात् सुरां सुतवान् सुरा-
साव इत्यणोव भवति । सोमस्य सुनोतावेव नियतत्वात् सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः
इति क्विप् न भवति । अणोव तु भवति । अग्नौ नियमः प्राग्वत् । चतुर्विध इत्यर्थः ।
तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वान् अग्निचाय इत्यण् न भवति । धातोश्चाग्नावुपपदे
नियतत्वादिष्टकाचिदिति न भवति । अग्नेश्चनोतावेव नियतत्वादग्निभृदिति न
भवति । क्विपरत्र भूत एवेति नियतत्वादग्निं चिनोति चेष्यति इत्यत्राभावः ।

दृशोः क्वनिप् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इत्येव सिद्धे नियमार्थमेतदित्याह—क्वनिवेव
स्यादिति न भविन्क्वनिपो । न चाणादय इत्यर्थः । सोपपदस्येवेति नियमेन निवर्तमाना-
न्निष्ठा भवत्येव । पारं दृष्टवानिति ।

राजनि युधिकृजः । ननु युधेरकर्मकत्वात् तस्य राजानमिति कर्म न युज्यते
आह—अन्तर्भावितपर्ययो युधिरिति ।

८४४. सहे च [३।२।९६]

सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

८४५. सप्तम्यां जनेर्डः [३।२।९७]

अभ्युजम् । “तत्पुरुषे कृति” इति डेरलुक् । सरसिजम् । बहुलोक्तेः
सरोजम् ।

८४६. पञ्चम्यामजातौ [३।२।९७]

जातिवर्जे पञ्चम्यन्ते जनेर्डः स्यान् भूते । पञ्चजः । अजातौ किम् ?
अश्वाज्जातः ।

८४७. उपसर्गे च संज्ञायाम् [३।२।९९]

प्रजा ।

८४८. अन्येष्वपि दृश्यते [३।२।१०१]

अन्येषूपपदेषु जनेर्डो दृश्यते । अजः । द्विजः ।

८४९. सुयजोङ् वनिप् [३।२।१०३]

आभ्यां ङ्वनिप् स्यात् भूते । मुत्वा । यज्वा ।

८५०. जीर्यते रतन् [३।२।१०४]

जरन् ।

पञ्चम्यामजातौ । पञ्चज इति । पञ्चशब्दः सद्यथावचनो न तु कमलजातवाचो ।

उपसर्गे च । प्रजेति । प्राणिजातस्यैव संज्ञा ।

अन्येष्वपि । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्यभिचाराद्यर्थः । तेन धात्वन्तरात् कारकान्तरे
च भवति परितः खाता परिखा । अजातावित्युक्तेः जातावपि भवति । पञ्चजो ब्रह्मा
क्षत्रियजो धर्मः । अज इति । न जायते । द्विज इति । “मातुष्यंदमे जायन्ते द्वितीयं
मोञ्जिवन्धनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः” इति ।

सुयजोः । सुत्वेति । ‘सुतवान् सुत्वेति । पुञ् अभिपवे । जित्वान् गुणः “ह्रस्वस्य
पिति” (६।१।६१) इति तुक् । सौत्रत्वाद्दोषः । ननापः जरन्निति । उगित्वात् “उगिद-
चाम्” (७।१।७) इति तुम् । “संयोगान्तस्य लोपः” (८।२।२३) निरवादाद्युदात्तः ।

१. परितः खानेति नास्ति क० पु० ।

२. सुतवान् सुत्वेति नास्ति क० पु० ।

८५१. कृत्वत् निष्ठा [१।१।२६]

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

८५२. निष्ठा [३।२।१०२]

धातानिष्ठा स्याद्भूते । “तयोरेव कृत्वत्” (३।४।७०) इति भाव-
कर्मणोः क्तः । “कर्तरि कृत्” (३।४।६७) कर्तरि कृत्वत्तुः । उकारवितौ ।
स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृत्वान् ।

८५३. निष्ठाग्रामण्यदर्थे [६।४।६०]

एयदर्थो भावकर्मणी । ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

८५४. क्षियो दीर्घात् [८।२।४६]

दीर्घात् क्षियो विष्ठातकारस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु
क्षितः कामो मया ।

निष्ठा । धातानिष्ठा स्यात् इति । धातोः स प्रत्ययो भवति यस्य जातस्य
निष्ठेति सज्ञा भविष्यतीत्यर्थः । तेन सूत्रशतकवद्भाविसेजानान्निष्ठासंज्ञायां नेतरेतराश्रयः
शङ्कनीयः । स्नातं मयेति । ष्णा शौचे । अकर्मकत्वाद्भावे क्तः । अनुकृत्वात् कर्तरि
तृतीया । स्तुत इति । पृञ् स्तुतौ । कर्मणि विष्णौ उक्तत्वात् प्रथमा । विश्व
कृत्वानिति । उगित्वान्नुम् । अत्वन्तत्वाद्दीर्घः । सयोगान्तलोपः । कर्तुः कृतोक्तत्वात्
प्रथमा । “न लोकाव्यय” (२।३।६६) इति निषेधात् न कर्मणि पष्ठौ ।

निष्ठाग्रामण्यदर्थे । भावकर्मणीति । “ऋह्लोर्ण्यत्” (३।१।२२४) इति ष्यत्
प्रत्यय “स्तयोरेव” (इति वचनात् भावकर्मणोर्विहित इति भावः ।

विष्यो द्वीर्षात् । न्ति क्षये । न्ति निवासगत्योः । द्वयोरपि ग्रहणम् । श्युकः । पञ्चम्या
“तस्नादित्युत्तरस्य” । १।१।६०) इति सप्तम्याः पष्ठो कल्प्यते इत्याह—न्ति इति
एतत्तु कृत्वत्तोः कृत्वमाश्रित्य व्याख्यातम् । ये तु “गलास्या” इत्यत्रेत्वभया स्नो
गित्त्वमाश्रयन्ति, तत्रापीणनिषेधार्थं गकारोऽप्यत्र चत्वंभूतो निर्दिश्यते इति
वर्णयन्ति । तत्रापि सौप्तवाच्च निर्देशस्य । चत्वंस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोस्त्व
न कृतम् विसर्जनीयश्च कृत इति वदन्ति । भूतवतीति । “उगितश्च” (४।१।६)
इति डीप् । चुत इति । टुत्तु शब्दे । ऊर्णोनेरित्यादि । ऊर्णञ् आच्छादने इत्यस्य
रावत् । रा्णु स्तुतौ इत्यस्यैव कार्यं न भवतीत्यर्थः । अनेन चैकाव्यमेवातिदिश्यते ।

१. चिएणो इति क० पु० ।

२. एन्त्प्रत्ययेरेवेति त इति वचनात् भावकर्मणोरेव ष्येव धृत्भाव इति क० पु० ।

३. स्या इत्यत्रेत्वभयात् इति क० पु० ।

८५५. श्युकः किति [७।२।११]

श्रिज एकाच उगन्ताच्च परस्य कितः इएन स्यात् । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवती । क्षुतः । “उर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः” (वा०) तेनैकाच्त्वान्नेट् । उर्णुतः । धृतः ।

८५६. रदाभ्यां निष्ठातो नः पर्वस्य च दः [८।२।४२]

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातो नः स्यात् पूर्वस्य च दः । शृ शीर्णः । भिन्नः ।

८५७. सयागादेरातो धातोर्यण्वतः [८।२।४३]

यण्भ्रंयोगादेरादन्तात् धातोः निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । ग्लानः ।

८५८. त्वादिभ्या [८।२।४४]

एकविंशतेर्लृजादिभ्यो निष्ठातो नः स्यात् । लूनः । ज्या । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) जीनः । “दुर्बो दीर्घश्च” (वा०) दूनः । गूनः । “पूजो

“वाच्य उर्णोर्णुवद्भावो यद् प्रतिद्धिः प्रयोजनम् ।

धामश्च प्रतिषेध.धमेकाचश्चेदुपग्रहात्” इति ।

एकाचकार्याणामेव वास्तिके प्रयोजनत्वेन परिगणनात् । तेन छद्बुनु-धातूनां लिटं विनेड्वेत्यादि कार्यं नाशङ्क्यमिति सूचयन्नाड्—तेनैकाच्त्वान्नेडिति । कर्णविष्यतीत्यादौ त्वनुदात्ताभावादेव “एकाच उपदेशे” (७।२।१०) इतोर्णनिषेधो न भवति । वृत् इति । वृङ् वृञ् वा । एषु सर्वेषु प्रकृत्याभयो निषेधो नाम्नीति प्रकृत्याश्रयो निषेधोऽयमारभ्यते इत्युदाहरणभूयस्त्वेन दक्षितम् ।

रदाभ्यां । रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशिष्यते । न निष्ठा । तेन चरित्तमुदितमित्यत्र च न भवति । तकारस्येटा व्यवहितत्वादित्याशयेन व्याचष्टे—रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातकारस्येति । पूर्वस्य च दः इति । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य चेत्यर्थः । शीर्णो इति । ‘श्युकः किति’ (७।२।२१) इतोर्णनिषेधः । “श्रुत इद्धातोः” (७।२।१००) इतोत्वम् । रपरः । तस्य नः । तकारेकार उच्चारणार्थः । तेन भिन्नमित्यत्र पूर्वकारे चाकारश्रवणं न भवति । कृतस्यापत्यं कारितरित्यत्र तु बहिरङ्गायाः वृद्धेरसिद्धत्वान्नत्वाभावः ।

त्वादिभ्यः । एकविंशतेरिति । प्रयादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः पठ्यन्तेऽत्र दूत्रं विहाय त्वादयो ज्ञेया इत्यर्थः । जीन इति । बलवत्त्वादादौ संप्रसारणे कृते “संयोगा-

१. एकाचकार्याणामेवेति क० पु० ।

२. कृतस्यापत्यमित्यारभ्य—नत्वाभाव इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

विनाशे" (वा०) पूनाः यवाः । पृतमन्यत् । "सिनोतेर्ग्रासकर्तृकस्य" (वा०) सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

८५६. ओदितश्च [८।२।४५]

ओदितो धातोर्निष्ठातस्य नः स्यात् । भुजो । भुग्नः । ओहाक् प्रहीणः । स्वादय ओदितः । पूङ्, दृङ्, दीङ्, डीङ्, धीङ्, मीङ्, रीङ्, लाङ्, व्रीङ् नवैते ओदिताः स्युः । स्रनः । स्रनवान् । दूनः । ओदिन्मध्ये पाठवल्गान्नेट् । उड्डीनः ।

८६०. स्फायः स्फी संज्ञायाम् [६।१।२२]

स्फायः स्फी स्यान्निष्ठायाम् । स्फीतः । वेति केचित् । स्फातः ।

८६१. द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः [६।१।२४]

द्रवस्य मूर्तौ काठन्त्ये स्पर्शे चार्थे श्यैडः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

८६२. श्योऽस्पर्शे [८।२।४३]

श्यैडो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । "हलः" (६।४।२) इति दीर्घः ।

शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् ? शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् ? संश्यानो वृश्चिकः । शीतात् संकुचित इत्यर्थः ।

देरातः" इत्यस्याप्राप्तिः । "दुग्धोर्दीर्घश्च" (वा०) दुग् गतावित्यस्य- ग्रहणम् । दुग् उपतापे इत्ययं तु सानुबन्धकत्वान्न गृह्यते । तथा च माघः प्रयुङ्क्ते 'मृदुतया दुतया' इति । 'गूनः इति । गु पुरीषोत्सर्गे । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां, पूङ् पवने । पून इत्यस्य विनाशोऽपि वृत्तिः सिनोतेर्ग्रास इति । पिङ् बन्धने । पिण्डी- क्रियमाणो ग्रासो यदा दद्यादिव्यञ्जनवशाद् बन्धनेऽनुकूले भवति, तदा कर्मणः कर्तृत्वं विवक्ष्यते । ग्रासेति किम् ? सिता पाशे न सूकरो । कर्मकर्तृकम्येति किम् ? सिती ग्रासो देवदत्तन ।

श्रोदितश्च । श्रोत् श्रोकारः इत्सन्नकोऽस्य स श्रोदित् । प्रहाण इति । "कृत्यचः" (८।४।२६) इत्यनेन एत्वम् "घुमास्था" (६।४।६६) इतीत्वम् । स्वादयः इति धातु- सूत्रम् । पूङ् प्राणिप्रसवे । दूङ् परितापे । दृङ् आदरे । दीङ् चये । डोङ् विहायसा गतो । मोङ् हिंसायाम् । रोङ् स्रवणे । लीङ् श्लेपणे । व्रीङ् वरणे । ओदिन्मध्ये इति । यदि डीङ् इट् स्यात्ततो धातोः परो निष्ठातकारो न सम्भवीति न त्वार्थः पाठो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ।

१. गून इति नास्ति क० पु० ।

८६३. प्रतेश्च [६।१।२५]

प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायां काठिन्ये स्पर्शे । प्रतिशीनः ।

८६४. विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य [६।१।२६]

अभ्यवपूर्वस्य श्यो निष्ठायां वा संप्रसारणं स्यात् । अभिश्चानमभिशीनं घृतम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । अभ्यवेत्युक्तेर्नेह । समवश्यानः ।

८६५. अञ्चोऽनपादाने [८।२।४८]

अञ्चो निष्ठावस्य नः स्यात्, न त्वपादाने । समवनः । अनपादाने किम् ? उदक्तमुदकं कृपात् ।

८६६. दिवो विजिगीपायाम् [८।२।४९]

दिवो निष्ठावस्य नः स्यादविजिगीपायाम् । “सनीइवन्त” (७।२।४६) इति विकल्पितेदृक्त्वात् ।

८६७. यस्य विभाषा [७।२।१५]

यस्य क्वचिद् विभाषया इद् विहितस्ततो निष्ठायामिण् न स्यात् । घूनः । विजिगीपायां तु घूतम् । ओग्रश्च । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) “स्कोः” (८।२।२९) इति सलोपः । नत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् पत्वे कुत्वे च प्राप्ते “निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो चक्तव्यः” (वा०) इति श्लोऽभावान्न पत्वम् । वृकणः ।

विभाषाऽभ्यव । अभ्यवेत्युक्तेरिति । अभ्यवपूर्वस्येति पूर्वग्रहणादित्यर्थः । अभ्यवाभ्यामित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं यत्र समुदाये यौ पूर्वं तत्र यथा स्यादिति । तेन धातोरवपूर्वत्वेऽपि समुदायस्यातथात्दान्न भवति ।

बुत्तिकारत्स्वाह—पूर्वग्रहणमवसंश्यान इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । समवश्यान इत्यत्र तु व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भवतीति ।

अञ्चोऽनपादाने । न त्वपादाने इति । अञ्चत्यर्थविषये चेशपादानं न भवतीत्यर्थः । समवन इति । “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इतोऽन्तिषेधः । नलोपः । उदकमिति । उदक्तमित्यर्थः । वृकमित्येतत् अञ्चू व्यकावित्यस्य नाञ्चैः । तेन नत्वाभावः “च्युशोः शूडनुनासिके च” (६।४।१६) इत्युट् इत्यर्थः । घूतमिति । विजिगीपया हि तत्राक्षाः पात्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा । नत्वमिति । “ओदितश्च” (८।२।५५) तस्यासिद्धत्वादिति । “पूर्वत्रासिद्धम्” । ८।२।११ इत्यनेन । न पत्वमिति । पत्वं प्रत्येवं सिद्धत्ववचनात् । कुत्वं तु स्यादेवेत्येतत्प्रति नत्वस्यासिद्धत्वात् मन्परत्वात् ।

८६८. निर्वाणोऽवाते [८।२।५०]

अयं निष्ठायां निपात्यते, न तु वाते वाच्ये । निर्वाणोऽग्निः मुनिर्वा ।
वाते तु निर्वाणो वातः ।

८६९. शुषा कः [८।२।५१]

शुषो निष्ठातस्य कः स्यात् । शुष्कः ।

८७०. पचो वा [८।२।५२]

पचेर्निष्ठातस्य वः स्यात् । पक्वः ।

८७१. क्षायो मः [८।२।५३]

क्षायः परस्य निष्ठातस्य मः स्यात् । क्षामः । क्षामवान् ।

८७२. प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् [८।२।५४]

प्रपूर्वात् स्त्यतेर्निष्ठातस्य मो वा स्यात् ।

८७३. स्त्या प्रपूर्वस्य [६।१।२३]

प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रस्तीमः । मत्वाभावपक्षे
यएवत इत्यस्य संप्रसारणं प्रत्यसिद्धत्वात् नःवाभावः । प्रस्तीतः । प्रात्
किम् ? स्त्यानः ।

निर्वीणोऽवाते । निरपूर्वात् वा गतिगन्धनयोरित्यस्मान्निष्ठातो नत्वं निपात्यते
इत्यर्थः, न तु वाते वाच्ये इति । वातश्चेत्कर्त्ता न भवतीत्यर्थः । तेन निर्वीणो दीपो
वातेनेत्यत्र न निषेधः । हेतो करणे वा तृतीया । भावे प्रत्यये तु भवति । वातम्,
धातेन । वार्त्तिकमते तु भावे प्रतिषेधो न भवति, निर्वीणं वातेनेत्येव भवति । इद-
मेवाचार्यस्याप्यभिप्रेत यदाह—वाच्य इति ।

क्षायो मः । क्षाम इति । क्षे क्षये । "आदेव उपदेशे" (६।१।४५) इत्यात्वम् ।

स्त्यः प्रपूर्वस्य । यएवत इति । अनेन "संयोगादेरातो" (८।२।६३) इति
सूत्रमुपलक्ष्यते । तस्य चासिद्धत्वात् आदौ संप्रसारणे कृते यएवता विहसेति न
नत्वम् । स्त्यानः इति । "संयोगादेः" (८।२।४३) इति नत्वम् । अत्रापि पूर्वग्रहणं
प्रपूर्वत्वं समुदायस्य यथा विज्ञायेतेति तेन प्रसंस्तो न इत्यत्रापि भवति ।

८७४. अनुपसर्गात् फुल्लक्षीब्रकृशोल्लाघा। [८।२।५५]

एते निष्ठान्ता निपात्यन्ते, न चेत् प्रादेः परे स्युः । त्रिफला । फुल्लः ।
क्षीवो मत्तः । कृशस्तनुः । परिकृशश्च । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात् किम् ?

८७५. आदितश्च [७।२।१६]

आकारेतो निष्ठाया इण् न स्यात् ।

८७६. ति च [७।४।८९]

तादौ किति परे चरफलोत्तर उरस्यात् । प्रफुल्लः । प्रक्षीञ्चितः । प्रकृ-
शितः । प्रलाघितः । “उरफुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्” (वा०) ।

अनुपसर्गादिति । न चेत् प्रादेरिति । एतेनोपसर्गग्रहणं प्रादिमात्रोपलक्षणमिति
इति धातिककारस्याशयं दर्शयति—अन्यथा परिकृशश्चेति नारभेत । परिगतकृश
इत्यर्थः । परेः त्रियान्तरस्योभेनानुपसर्गादित्येव सिद्धेः । “यत्कि.पापुक्ताः प्रादपरतं
प्रति” इति वचनात् ।

वस्तुतस्तु उपसर्गग्रहणस्योपचारे कारणाभावादुक्तरीत्या ‘परिकृशश्च’
(वा०) इति नारभ्यामिति स्थितम् । यदा तु परिः कृशि विशिनष्टि तदोपसर्गत्वेऽपि
यथा स्यादिति तदारभ्यम्, यद्यभिधानमस्ततोत्यन्ये ।

फुल्ल इति । त्रिफला विशरणे । “आदितश्च” (७।२।१६) इति नेट् । “ति च”
(७।४।८९) इत्युत्त्वम् । लत्वमात्रं तु निपात्यते इति स्थितिः । क्वत्वन्तस्याप्येतन्निपा-
तनमिष्यते, फुल्लग्रहणस्य सूत्रे निष्ठैकदेशकान्तानुकरणपरत्वात् । तेन फुल्ल
वानित्यपि । क्षीवादिषु तु नैतदिष्यते । क्षीव इत्यादि । क्षीव मदे । कृशतनुत्वे
साधु शकौ । उल्लूवः । एषां निष्ठायास्तकारस्य लोपः । तस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्य बलादि
लक्षणस्येदोऽभावश्च निपात्यते ।

यद्यपि फुल्ल विकसनेऽस्य उल्लाघेश्च पचाद्यवि इतरयोश्च इगुपधारलक्षणं
के च फुल्लादयः सिद्धयन्ति, तथापि “निष्ठा च द्वयजनात्” (६।१।२०५) इत्यादि—
कार्यसिद्धये सौविताद्यनिष्ठनिवृत्तये फुल्लवानिति सिद्धये निपातनाश्रयणम् ।

आदितश्च । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाश्वस्तो वातः इत्यपि सिद्धम्
पद्यप्युत्वेऽभावो फुल्ल इत्यत्रैव प्रथमोपस्थितावपेक्षितत्वाद्दर्शयितुं युक्ती, तथापि
लत्वार्थं निपातनेनैवानयोरपि निपातयितुं सुशक्यत्वात् तदर्थमनयोरात्मोऽनर्थकं
इति शंङ्कां निरसितुं निपातनाविषये प्रयोजनं दर्शितम् । प्रसङ्गात् फुल्ल इत्यत्रा
प्युपयोऽयते’ इति हृदयम् ।

८७७. नुदविदोन्दनाघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् [८।२।५६]

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा म्यात् । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे ।
विन्नः । वित्तः । उन्दी क्लेदने ।

८७८. श्वीदितो निष्ठायाम् [७।२।१४]

श्वयतेरिदितश्च निष्ठायामिण् न स्यात् । उन्नः । उत्तः । श्राणः ।
श्रातः । घ्राणः । घ्रातः । होणः । होतः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेस्तु विन्नः ।

८७९. न ध्याख्यापमूर्च्छिमदाम् [८।२।५७]

एभ्यो निष्ठातस्य नो न स्यात् । ध्यातः । ख्यातः । पूर्त्तः । राल्लोपः ।
मूर्त्तः । मत्तः ।

न च नलोपो निपात्यते, उरवमिडभावश्चेति प्राचो ग्रन्यादुभावपि निपातितो
इति भ्रमितव्यम् लक्षणान्तरसिद्धत्वेन तदयोगात् । न च लत्वमात्रार्थत्वे निपातना-
श्रयणमनर्थकं लत्वर्थत्वात् । ग्रन्यथा "शुपः कः" (८।१।३१) "पचो घः"
(८।२।५२) इतिवत् । फनेर्लः इति सूत्रेण मात्राप्रतीतिगौरवे स्याताम् । "अवयव-
व्युत्पादनात् समुदायव्युत्पादन लघीय इति । प्रफुल्ल इति । कथं तर्हि "प्रफुल्लराजीव-
मिवाङ्गमध्ये" इति । प्रशब्दस्य फुल्लशब्देन समासे भविष्यति । उत्फुल्लसफुल्लयोरिति ।
यद्यपि प्रफुल्ल इतिवत् फुल्लेरेव पचाद्यजन्तत्वेन वा सिद्धम् । एतत्तथापि उत्फुल्ल
संफुल्लः इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

नुदविद । "रदाभ्याम्" (८।२।४२) "संयोगादेरातो" (८।२।४३) इति
नित्ये प्राप्ते ह्यौ इत्यस्याप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । नुन्न इति नुद प्रेरणे । विद
विचारणे । उन्दिना रोधादिकेन साहचर्यादस्यैव भवति, न विद सत्तायामिति देवा-
दिकस्य । विद्लू लामे इत्यस्य तु "वित्तो भोगप्रत्यययोः" इति वच्यते । विद ज्ञाने
इत्यस्य तु सेट्कत्वात् घातोः परो निष्ठातो न सभवतीत्यग्रहणमिति भावः । नुत्तः ।
नुत् इति । "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोपः ।

यदुक्तं नुदादिसूत्रे विद विचारणे इत्यस्यैव ग्रहणमिति तस्य व्यावर्यं
दर्शयति—वेत्तेस्त्वित्यादिना । तदुक्तम् भाष्ये—

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेवित्त इष्यते ।

वित्ते विस्तत्त विन्नश्च भोगे वित्ताश्च विन्वते ॥ इति ॥

न ध्याख्या । ध्ये चिन्तायाम् । ख्या प्रकथने । पृ पालनपूरणयोः । मूर्च्छा मोह-
समुच्छ्राययोः । मदी हर्षे । पूत्त इति । "शुपुकः किति" (७।१।११) इतीण्-

८८०. वित्तो भोगप्रत्यययोः [८।२।५८]

विन्दतेर्निष्ठातस्य निपातोऽयम् । भोगे प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् ।

वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् ? विन्नः ।

८८१. भित्तं शकलम् [८।२।५९]

भिन्नमन्यत् ।

८८२. ऋणमाधमर्ण्ये [८।२।६०]

एतन्निपात्यमाधमर्ण्यव्यवहारे । ऋतमन्यत् ।

निषेधः । मूर्ते इति । "आदितश्च" (७।२।१६) मत्त इति । "स्वीदितः (७।२।१५) भोगे प्रत्यये धार्थे इति विन्नं धनमिति वद् भुज्यते । प्रतीयते इति प्रत्ययः कर्मसाधनावेतो इति व्याचष्टे ।

वित्तो भोग । विन्दतेरिति । विद्लु नाभे इत्यस्य ज्ञानार्थोदितो भाव्यम् । सत्ताविचारणयोरेषि न भोगप्रत्यययोर्वृत्तिः न भवतीति भावः । 'भुज्यते इति भोगः । "विभाषा गमहन्विदविशाम्" (७।२।६८) इति तौदादिकस्य वचसौ विकल्प्यते इति वेदकत्वात् "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इतीत्यनिषेधः ।

भित्त । भिदे निष्ठायां नत्वाभावा निपात्यते, शकल च पर्यायतयोच्यते । तथा चामरः 'भित्तं शकलखण्डं वा' इति । जातिशब्दो हि भित्त शब्द क्रिया तु केवलं व्युत्पत्त्यर्थमुपादीयते । गच्छतीति गौरितिवत् । 'न त्वत्र क्रिया विवक्ष्यते । अन्यया भिन्न भित्तामिति सह प्रयागा न स्यात् । भिन्नामिति विदीक्षांमित्यर्थः ।

ऋणमाधमर्ण्ये । अधमः ऋणो अधमर्णः । अस्मादेवं निपातनात् सप्तम्यन्तोत्तरपदसमासः । तस्य भाव आधमर्ण्ये' तेन 'चाधमर्ण्योपलक्षितो व्यवहार उपलक्ष्यते, तेनोत्तमर्ण्ये इत्यपि सिद्धयतीत्याचष्टे—प्रथमण्यव्यवहार इति । ऋणग्रहण काला-पेक्षया । कालान्तरदेयेन वस्तुना परिवर्तितरूपो व्यवहार इह विवक्षितः । स चोभयोरपि दातृगृहीत्रोः सम्बन्धा भवति इत्युभयोरपि प्रयोगो न विरध्यते रुत्तणानां लिङ्गम् "धारिण्यमर्ण्यः" (१।४।३५) इति निर्देशः ।

१. भोगमिति क० पु० ।

२. विद्वत्त्वाने इति क० पु० ।

३. न च ऋषि इति क० पु० ।

४. उरगदितो व्यवहारोपलक्ष्यते इति क० पु० ।

५. इति इति क० पु० ।

८८३. इण् निष्ठायाम् [७।२।४०]

निरः कुपो निष्ठाया इण् न स्यात् । निष्कुपितः ।

८८४. वसतिचुधोरिट् [७।२।५२]

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उपितः । क्षुधितः ।

८८५. अञ्चेः पूजायाम् [७।२।५३]

पूजार्थादञ्चतेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ।

८८६. लुभोऽविमोहने [७।२।५४]

लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्, न तु गार्घ्ये । लुभितः । गार्घ्ये तु लुब्धः ।

८८७. क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः [७।२।५०]

क्लिशः परयोरेतयोरिट् वा स्यात् । क्लिशितः । क्लिष्टः । “वस्जप् व्याश्रवसो निष्ठाया इड् वेति केचित् । वमितः । “अनुनासिकस्य क्विब्व्” (६।४।१५) इति दीर्घः । वान्तः । जपितः । जप्तः । विश्वसितः । विश्वस्तः । आश्वसितः । आश्वस्तः ।

इण् निष्ठायाम् । “निरः कुपः” (७।२।४६) इति विकल्पितेत्कत्वाद् “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इतीड्निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ।

वसतिचुधोः । उपित इति । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । “शासिबसि” (८।३।६०) इति पत्वम् । क्षुधित इति किरवान्न गुणः । वसतीति शप्निदेशः स्पष्टार्थः । वसतेः सेट्कत्वाद्भूवितव्यमेवेटा ।

अञ्चेः पूजायाम् । उदित्वात् क्त्वायां तु “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इति नित्ये प्राप्ते वचनम् । अञ्चत इति । “नाञ्चेः पूजायाम्” (६।३।३०) इति नलोप-भावः । अक् इति “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति न लोपः ।

लुभोऽविमो । “तोषसह” (७।२।४८) इति क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । क्लिश उपतापे सेट् । क्लिश बाधने इत्युभयोः सामान्य-ग्रहणम् । क्लिश उपतापे इत्यस्योभयत्र नित्यं प्राप्तं बाधित्वा क्लिश् विवाधने इत्यस्य तूदित्वात् क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठाया ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । वस्जपोव्यासेत्यादि । टुवम् उद्दिगरेण । जप जल्पव्य-कायां वाचि विपूर्वः आङ्पूर्वः । श्वस प्राणने ।

८८८. पृङ् च [७।२।५१]

पृङ्ः क्त्वानिष्ठा योरिड् वा स्यात् ।

८८९. पृङ्ः क्त्वा च [१।२।२२]

पृङ्ः क्त्वानिष्ठा च सेट् किन्त्वा स्यात् । पठितः । पृतः ।

८९०. निष्ठा शीङ् स्विदिमिदिस्विदि घृषः [१।२।१३]

एभ्यः सेट्निष्ठा किन्त्वा स्यात् । श्यितः । “आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या” (वा०) ।

८९१. आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च [३।४।७१]

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ।

८९२. विभाषा भावादिकर्मणोः [७।२।१७]

भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड् वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । स्वेदितं तेन । मेदितम् । स्वेदितम् । घर्षितम् । पसे प्रस्विन्नः । स्विन्नं तेनेत्यादि ।

पूरुषः । “अपुङ्कः किति” (७।२।११) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । क्त्वानिष्ठाया-
नुत्तरापर्यन्तं, “न क्त्वा नेट्” (१।२।२८) इत्येव सिद्धेः ।

निष्ठा शीङ् । शीङ् स्वप्ने । अनुबन्धनिदेशो पृङ् लुगुभ्यावृत्त्यर्थः ।
शे’स्वितः । शे’स्वितवान् इति । जिष्विदा गान्धरत्तरणे । जिमिदा स्नेहने । जिच्चिदा
स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिः । न तु च्चिदा भव्यङ्गे शब्दे इति श्वादिः । मिदि
साहचर्यात् । जिघृषा प्रागल्भ्ये ।

स्विदादीनां “आदितश्च” (७।२।१६) इति निषेधात् सेट् निष्ठा न संभवति
इत्यादि कर्मणि निष्ठायादाहरति—आदिकर्मणोः इति ।

कर्म क्रिया सा च फलोद्देशप्रवृत्तानेकतत्त्वसमूहस्या तस्या आदित्यः
आदिकर्म । आदित्ये प्रवृत्ते अत्यर्थं नूता क्रिया न प्रवृत्तेति वचनम् । अपवा
न्यायसिद्धोऽप्यर्थः । आदित्यनात्रे क्रियात्वा रोपात् । तदुक्तम्—

तनूतः स तपानूतः प्रतिभेदं तनूतिष्णु ।

तनाप्यते ततो भेदे षाते भेदस्य संनयः ॥ इति ।

१. शे’स्वितः शे’स्वितवान् इति नाम्नि ४० पु० ।

८९३. मृषस्तितीक्षायाम् [१।२।२०]

क्षमार्थान्मृषेः सेड्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । तितिक्षायां किम् ? अपमृषितं वाक्यम् ।

८९४. उदुपधाद्भावादि कर्मणोरन्यतरस्याम् [१।२।२१]

उकारोपधात् परा भावादिकर्मणोः सेड्निष्ठा किन्न स्याद्वा । धोतितम् । धु तितं तेन । प्रधोतितः, प्रधु तितः । भ्वादीनामिष्टिः । नेह गुधितम् ।

८९५. निष्ठायां सेटि [६।४।५२]

सेटि निष्ठायां परतो णेर्लोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । “श्वी-
दितः” (७।१।१४) इति नेट् । संप्रसारणम् । शुनः दीप्तः । गुहू गूढः ।
वनु उदितो वेति विरुल्लिप्तत्त्वात् निष्ठायां नेट् । वतः । ततः । पतेः सनि
वेट् कृत्वादिडभावे प्राप्ते “श्रितातोतपतित” इति निपातनाद् इट् । पतितः ।
अनेकाञ्चवादिट् । दरिद्रितः । “जाग्रोऽविचिण्णल्” (७।३।८५) इति
गुणः । जागरितः । आदिकर्मणि निष्ठायां शक्रिनिड् वेति सौनागाः ।
शक्तः शकितोऽर्चितुं शिवस्तेन ।

प्रस्वेदितरचेत्र इति । प्रस्वेदितुमारब्ध इत्यर्थः । कर्तर्यथं क इति दर्शयितुं
पुनरुदाहृतम् । प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः ।

स्वेदितमित्यादि । भावे कः ल्यङ् नपुसके भावे पक्षे इति । इडभाव इत्यर्थः ।

प्रस्विन्न इति । कित्वात्र गुणः । “रदाभ्याम्” इति नत्वम् ।

मृषस्तितीक्षायाम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।

तितिक्षाप्रहणमेव ज्ञापकमनेकार्थाः घातव इति ।

उदुपधाद्भावादिकर्मणोः । गुधितमिति । गुध परिवष्टने दिवादिः ।

निष्ठायां सेटि । सेटीति किम् ? अनिटि मा भूत् । ननु तत्रापि भवितव्यम्
“लोरनिटि” (६।४।५१) इति । एवन्तर्हि कालावधारणार्थम् । इडागमे कृत एव रि-
लोपो यथा स्यात् । अकृते मा भूत् । अन्यथा कारितमित्यादौ कृताकृतप्रसङ्गित्वात्
पूर्वं “लोरनिटीति” (६।४।५१) रिलोपे कृते ‘एकाव’ (७।२।१०) इतीण् न स्यात् ।
संप्रसारणमिति । “वचिस्वापि” (६।२।१५) इत्यनेन ।

८९६.

ध्रुवस्वान्तध्वान्तलग्नमिष्टविरिधफाण्डानि
मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासमृशेषु

[७।२।१८]

मन्थादिष्वर्थेषु ध्रुव्यादयोऽथौ क्तान्वा निपात्यन्ते । फाण्डमनायासः
कपायमेदः । अन्यत्र ध्रुभितम् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छि-
तम् । फाणितम् । बाहितम् ।

शून इति । द्रुमोऽपि गतिवृद्धयोः । "हल्ः" (६।१।१) इति दीर्घः ।
"सोदितस्व" (८।२।१५) इति नत्वम् । (दीप्त इति । दीपो दीप्ती । ईदित्वाङ् ।
गूढ इति । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट् । टत्वधत्वष्टुत्वङ्लोपदेशोः ।
धनु इत्यादि । वनु याचने । तनु विस्तारे । मनु भ्रदघोषने । सर्वे लदितः । 'अनु-
दात्तोपदेशः' (६।१।३०) इति नलोपः । नत् इति । राम प्रहृत्वे शब्दे च । 'एकाच
उपदेशे' (७।२।१०) इतोऽभावः । सनि वेदकत्वादिति । "तन्निपतिर्द्विधातिग्नः
सो वा इड्वा वचनात्" (वा०) इडभावे प्राप्ते । "यस्य विभाषा" (७।२।१५)
इत्यनेन । पतित इति । "एकाच उपदेशे" (७।२।१०) इत्युक्तेः प्रहृत्याऽपस्ताव-
क्षास्ति निषेधः । सनि वेदकत्वे न "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति प्रत्ययाधपोऽपि
न भवति तत्राप्येकाच इत्यनुवृत्तेरिति भावः । दरिद्रितः इति । घ्रातो लोपः । सौनागा
इति । मुनागत्याचादस्य घिष्वाः । शक इति । शक्तितोऽर्धवतुनोऽश्वरस्तेन इति ।
कर्मणि क्तः ।

यद्यपि शक्तिः केवलोऽकर्मकः, तथापि तुमुन्नन्तवाच्यक्रियाविषयत्वात् सकर्मको
भवति । तथा च कर्मणि लादयो दृश्यन्ते । धर्मयोगः शक्त्योऽकर्तुम् इति ह्यरदतः ।

ध्रुवस्वान्त । मन्थादिष्वर्थेषु इति समुदायेन चैन्मन्थादयोऽभिधायन्ते इत्यर्थः ।
तेन मन्थादीनां 'घात्वर्थे' प्रति साधनत्वेनोपादाने' न भवति । कुम्भितं मन्थेनेति ।
द्रवद्रव्यसंयुक्ताः सक्रवो मन्थः । मन्थद्रव इत्यपरे । तथा च भाषः "शोभेऽ मन्दस्तुब्ध-
स्तुम्भिताम्भोधिवलनेति" । लुब्धा गिरिनदीति लुपमानान् । लुब्ध इति । लुम्भ संवलेने ।
ऊ इडभावो निपात्यते । स्वम् ध्वन शब्दे । इडभावः । 'अनुन.सिक्तस्य' (६।१।१५)
इति दीर्घः । लगे सङ्गे । ऊ इडभावो निपातनान् । निष्ठानत्वमपि निपातनान् । म्लेच्छ
अप्यङ्के शब्दे । अत्रैस्त्वमपि निपातनान् । "द्वस्व" (८।२।१६) इति पत्वे षुत्वम् ।

१. इति ह्यपारम्भ—दीर्घाः इत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति ४० पु० ॥

२. साधनत्वेनोपादतेनेति ४० पु० ।

३. ध्रुवाम्भितंभोपिदराना इति ४० पु० ।

८९७. धृषिणसी वैयात्ये [७।२।१९]
एतौ निष्ठायामविनये अनिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः ।

८९८. दृढः स्थूलबलयोः [७।२।२०]
स्थूले बलवति चायं निपातः । दृहितोऽन्यः ।

८९९. पभौ परिवृद्धः [७।२।२१]
परिवृद्धितोऽन्यः ।

रेभृ शब्दे । इत्त्र प्राग्बत् । फण गती । दीर्घः । फाण्टमनायासः । कषायभेद इति । अल्पायाससाध्यः कषायविशेषोऽनायासशब्देन लक्ष्यते इत्यर्थः । रसः । कल्कः । शृतं क्षीरम् । फाण्टमिति पञ्चाप्येते कषायाः । तत्र रसः स्वरसः । कल्कः पिष्टः । शृतं ब्रूयाथः । शृतं नाम 'पित्तुरणमौषधजातम् उदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितमुदकं यत् प्रातः पीयते तदेवोदके प्रक्षिप्य मधुसंयुक्तं कृत्वा यत्पीयते तत्फाण्टमित्यर्थः । बाढमिति । 'बाहुप्रयत्ने । इडभावे ढत्वादि । अन्यत्रेति । मन्थादेरवाचकत्वे इत्यर्थः ।

धृषिणसी । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । शमु हिंसायाम् । अनयोः आदितश्च "यस्य विभाषा" इति चेत्प्रतिषेधे सिद्धेऽपि वचनं नियमार्थम् । अनयोर्वैयात्ये एवानिटृत्वं नान्यत्रेति विरुद्धजातेः विजातिः तस्या भावो वैयात्यम् । ततोऽन्यत्र धृषितः 'विशसित इत्येव भवति ।

'अथ धृषेः "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति विकल्पे प्राप्तं नित्यार्थं कस्मान्न भवति ? अत्र वृत्तिः—भावादिकर्मणोरपि वैजात्ये न 'धृषिरस्तीति । एवं चास्यादिष्टे प्रयोजनं चिन्त्यमिति हरदत्तः ।

माधवस्त्वाह—वैयात्यादन्यत्र भावकर्मणोर्विकल्प एव भवति । धृष्टम् । धृषितम् । प्रधृष्टः, प्रधृषित इति ।

दृढः स्थूलबलयोः । बलमस्यास्तीति बलः "अशं आदिभ्योऽच" तदाह—बलवतीति । स्थूलो मांसलो निर्बलोऽपि । बलवान् कृशोऽपि दृढ इति । दृहि वृद्धी इति 'श्रवादिः पठ्यते । इदित्वान्नुम्, तस्य कप्रत्यये इडभावः । हकारलोपस्तकारस्य ढत्वं च निपात्यते । दृहितोऽन्यः इति । स्थूलबलाभ्यामन्यत्रेत्यर्थः* । एतच्च वार्तिक-मतेनोदाहृतम् ।

१. पिष्टमिति क० पु० ।
२. सिंसित इति क० पु० ।
३. वृत्तिरस्तीति क० पु० ।
४. भ्यामिति नास्ति क० पु० ।

२. प्रापसे इति क० पु० ।
४. अयेति नास्ति क० पु० ।
६. हाविरिति क० पु० ।

६००. कृच्छ्रगहनयोः कषः [७।२।२२]

कषो निष्ठायामिण् न स्यात् कृच्छ्रगहनयोः । कष्टोऽग्निः । कष्टं वनम् । कषितमन्यत् ।

६०१. घुपिरविशब्दने [७।२।२३]

घुपेर्निष्ठायामिण् न स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् ? घुपितं वाक्यम् ।

६०२. अर्देः सनिविभ्रश्च [७।२।२४]

एतत्पूर्वादर्दतेर्निष्ठायामिण् न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ।

भाष्यकारस्तु वृह वृही वृद्धी इति धातुद्वयं पठति स्म । तत्र “अनिर्दितोऽप्येत-
न्निपातनं नलोपवर्जम् । प्रत्युदाहरणं (वृहित् इति द्रष्टव्यम् ।

ननु “होढः” (८।२।३१) इति ढत्त्-धत्व-ष्ट्वढलोपेषु वृढ इति सिद्धं तर्हि हलोप-
निपातनेन ? उच्यते—द्रष्टव्येति “पूर्वशासिद्धम्” (८।२।१) इत्यसिद्धत्वात् ढलो-
पस्य “र ऋतो हलादेशलोपोः” (६।४।१६१) इति रभावो न स्यात् । परिवृढप्यागत
इति । “ल्यपि लघुर्वात्” (६।४।५६) इत्ययादेशो न स्यात् । परिवृढी कन्येति
गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यञ् स्यात् । अतोऽसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निरात्यते ।

प्रभो परिवृढः । वृहि वृद्धावस्यापि क्त् पूर्ववन्निपातनं हलोपे प्रयोजनं च ।
परिवृहितोऽन्यः । भाष्यकारस्तु वृह वृद्धाविति प्रकृत्यन्तरमपि मन्यते । तस्याप्येतन्नि-
पातनं नलोपवर्जमिच्छति । तन्मते वृहितमिति निरनुपपन्नं प्रत्युदाहार्यम् ।

कृच्छ्रगहनोः । दुःखं तत्कारणं च लक्षणाया कृच्छ्रशब्देन गृह्यते । कष्टोऽग्निरिति ।
कष हिंसायर्थः । अग्निरिह चोद्यमानो विवक्षितः । स हि कष्टो भवति । चयनकरणस्य
दुर्ज्ञानत्वात् । कष्टं वनमिति । दुष्प्रवेशमित्यर्थः ।

घुषिचि । घुपिर् शब्दार्थ इति भ्वादिः । घुपिर विशब्दने इति चुरादिः ।
द्वयोः सामान्येन ग्रहणम् । तथा च विशब्दने इति निषेधः क्रियते ।

ननु विशब्देनार्थाच्चुरादिणिचा भाष्यम्, सतश्च तेन व्यवधानात् घुपे परा
निष्ठा नास्तीति । कषमिदं निषेधप्रसङ्गः ? एवं तर्हि विशब्दने इति निषेध एव
ज्ञापको विशब्दनायर्थस्य चुरादेर्जायन्त्य इति । तेन “महिपालवचः श्रुत्वा जुषुषुः
पुष्यमाणवाः” इत्युपपन्नम् । तथा घुपितं वाक्यमित्यपि । सति हि णिचि घोषितमिति
स्यात् । घुपितशब्देन प्रकटोक्तमित्यर्थः ।

१. वृहित इत्यारभ्य—असिद्धत्वावित्यन्तो () रेताद्धितो नास्ति क० पु० ।

२. परिवृढ इति । एतन्निपातनं न यथा गत इति क० पु० । ३. प्रकारस्वेति ख० पु० ।

६०३. अभेषचाविदूर्ध्वे [७।२।२५]

अभिपूर्वादर्देनिष्ठायामिण् न स्यात् सामोप्ये । अभ्यर्णम् । अभ्य-
र्दितमन्यत् ।

६०४. णेरध्ययने वृत्तम् [७।२।२६]

ण्यन्ताद्दर्तेतृत्तमिति निपात्यतेऽध्ययनेऽर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण ।
वर्तितमन्यत् ।

९०५. शृतं पाके [६।१।२७]

आ इत्यस्य शृभात्रो निपात्यते निष्ठायां क्षीरहविषोः पाके । शृतं क्षीरम् ।
श्राणमन्यत् ।

अभेषचाविदूर्ध्वे । विशेषेण दूरं विदूर ततोऽन्यद्विदूर तत्पुनर्यदासन्न नाविदूरं
वा तदुभय विवक्षितम् ।

एवं च सामोप्य इति व्याख्यानमुपलक्षणां वेदितव्यं नातिदूरस्यार्ण । अन्यथा
लाघवाय सामाप्य इत्येव वदेत् । अविदूरस्य भाव आविदूर्ध्वं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।
अस्मादेव निर्देशात् "नञ् पूर्वात् तत्पुरुषात्" (५।१।२१) निषेधोऽस्य न भवति ।

लेरध्ययने । निपात्यते इति । अध्ययनेऽर्थे इति । अघोयते इत्यध्ययनम् ।
बहुलवचनात् कर्मणि ल्युट् । एव च कर्णार्थे क इत्युक्तं भवति । तथा चोदाहरति । वृत्तं
छन्दश्छात्रेण । संपादितमधीतमिति यावत् ।

यद्यपि वृत्तेरन्तर्भावितण्यर्थस्य क्त्वायां विकल्पितेत्क्त्वात् "यस्य विभाषा"
(७।१।१५) इतोऽनिषेवाद् वृत्तमिति सिद्धयति, तथापि यदा णिच्चेवार्थोऽभिघोयते,
तदा वर्तितमित्यध्ययने मा भूदित्येवमर्थमिदम् । ये तु वर्तितं छन्दः छात्रेत्यपो-
च्यन्ति, तेषामेतदनर्थकम् । वर्तितमन्यदपि रज्ज्वादिकम् ।

शृतमिति । आ इत्यस्येति । आ पाके इत्यदादौ पठ्यते । चुरादावपि । घटादि-
ष्वपि पठ्यते मित्त्वार्थम्^१ । अत्र पाके इति च घटादौ । तस्यापि कृतास्त्वस्येह ग्रहणम् ।
निपातनसामर्थ्याच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते इत्याहुः ।

एवं च कृत्वा ण्यन्ततयापि श्रातेरेतन्निपातनं भवति । शृतं चोरं देवदत्तेनेति ।
अत एव प्रकृतं संप्रसारणमेव न विहितम् । आपेरपि शृतमेव यथा स्यादिति । पाक
इति वचनात् । आपयतेः स्वेदनार्थस्य न भवति ।

१. तार्यवान् र्या इति क० पु० ।

१०६. वा दान्तशान्तपर्णदस्तस्यष्टच्छन्नज्ञप्ताः [७।२।२७]
एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे दमितः । शमितः । पूरितः ।
दासितः । स्वाशितः । छादितः । ज्ञापितः ।

१०७. हृद्यमत्वरसंघषास्वनाम् [७।२।२८]
एभ्यो निर्दृष्टायामिण् न स्याद्वा । रुष्टः । रुषितः । आन्डः । अमितः ।
तूर्णः । त्वरितः । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः ।

तथा च वाक्तिकम्—आध्याप्योः शुभावो निपात्यते ('इति निष्ठायां क एव ।
अत्र विभापेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता । अतः क्षीरहृद्विषोरेव शुभावो नित्यश्च ।)
अन्यत्र तु नेप भवतोऽस्याशयेनाह—क्षीरहृद्विषोः पाके इति । शत क्षीरमिति । स्वयमेव
विकल्पनमित्यर्थः ।

आतिरथं यद्यापि पाके इत्यविशेषेण पठ्यते, तथापि कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे
वर्तते । स च ष्यन्तोऽपि णिज्जरहितपचि वाच्यम् पचतेरथमाह—सोऽपि पच्यर्थत्वात्
पाक एवेत्युभयप्रापि शुभावो भवति । यदा पुनः आपेर्द्वितीयो णिज्जुत्पद्यते, तदा
पाचयितुव्यापारः पाचनालक्षणः प्राधान्येनाभिधीयते । न तु पच्यर्थं पाक इति निपा-
तनाभावः भ्रमणमन्यदिति । शाकादि । तत्र श्रपितमिति ष्यन्तस्य प्रत्युदाहाय्यम् ।

वा दान्त । एते इति । दमु शमु उपशमे । पूरो आध्यायने । दिवादिश्वरादिश्च ।
दमु उपक्षेपे । स्वश वाधने । छद्म अपवारणे । जप् मारणतोषणनिशामनेषु मिश्रज्ञः ।
निपात्यते इति । णिलुक् इडभावश्च निपात्यते । दान्तः अन्त इति । "अनुनासिकस्य
विवर्द्धनोः" (६।४।१५) इति दीर्घः । दस्तस्यष्टच्छन्नेषु ह्रस्वोऽपि निपात्य इति
हरदत्तः । दमितः । शमित इति । मितं ह्रस्वः । जपित इति । "जप् मिच्च" (ग०)
इति ह्रस्वः ।

हृद्यमत्वरः रुप रोपे । अस्य "तीपसह" (७।२।४८) इति विकल्पिते-
त्वाद् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अम
गत्यादिषु । आम रोपे । इति चौरादिकस्तु न गृह्यते, एकाच इत्यधिकारात् । अन्तः
इति । "अनुनासिकस्य" (६।४।१५) इति दीर्घः । तूर्णं इति । त्रित्वरा संभ्रमे ।
"ज्वरत्वर" (६।४।२०) इत्यूह । निष्ठान्त्वम् । अस्य "आदितश्च" (७।२।१६)
इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । एवं चास्याऽस्त्वमात्मनेपदमात्रकनकमित्याहुः ।

संघुष्ट इति । सपूर्वाद्दुषेरविशब्दने इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अविशब्दनेऽपि
संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव । संघुष्टो दम्यो । संघुषितो दम्याविति । आस्वान्त
इत्यादि । देवदत्त इति शेषः । आहपूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽप्ययमेव विकल्पः ।
परत्वाच्च । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मन इति ।

१. इति निष्ठायां क एव () रेखाद्भूतो नास्ति क० पु० ।

६०८. हृषेल्लोमसु [७।२।२६]

हृषेर्निष्ठायामिड वा स्यात् लोमस्वर्थे । हृष्टं हृषितं लोम । “विस्मित-
प्रतिघातयोश्च” (वा०) हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः ।

६०९. अपचितश्च [७।२।३०]

चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः ।

६१०. प्यायः पी [६।१।२८]

प्यायतेर्निष्ठायां पीभावः स्यात् । पीनं मुखम् । स्वाङ्गादन्यत्र वा ।
प्यानः पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्धृन्धसोः
स्यादेव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ।

६११. ह्लादो निष्ठायाम् [६।४।६५]

ह्लादो ह्रस्वः स्यान्निष्ठायाम् । प्रह्लन्नः ।

६१२. द्यतिस्यतिमास्थामिति किति [७।४।४०]

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति परे । दितः । सितः । मितः । स्थितः ।

हृषेल्लोमसु । हृषू अलीके । उदित्त्वान्निष्ठायामिड् । हृषु तुष्टौ इति सेट् ।
द्वयोर्ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् । लोमानि अङ्गजानि मूर्धजानि च । ‘तद्विषये हृषे
वर्तमानो हृषिल्लोमसु वर्तते इत्याह—लोमस्वर्थे इति ।

प्यायः पी । पीनमिति । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । इह
विभाषेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । अस्वाङ्गे तु वेत्याह-
स्वाङ्गादन्यत्र वेति । प्यान इति । ‘स्वीदितो निष्ठायाम्’ (७।२।२४) इतीडभावे
यलोपः । नत्वम् । व्यवस्थान्तरमाह—सोपसर्गस्य नेत्यादि । अन्धुः कूपः ।

ह्लादो निष्ठायाम् । ह्लादो सुखे च । प्रह्लन्न इति । ईदित्वादिडभावे “रदाभ्या
निष्ठात” (८।२।४२) इति नत्वम् ।

द्यतिस्यति । दो खण्डने । पोऽन्तकर्मणि । मा माने । माङ्माने । मेङ् प्रसि-
दाने । घा गतिनिवृत्तौ । दङ्गावः ‘ईत्वं च वाच्यते । स्तिपानिर्देशो धातुविशेषणार्थः ।
यत्तु प्राचोक्तम् । स्तिपानिर्देशो यङ्लुक्व्यावृत्त्यर्थः । दादितः । दाघित इति ।
तत्र ‘ति च किति’ (७।४।८९) इति वचनात् नास्ति प्रसङ्ग इति ।

१. मूर्धजानि च । इह विभाषेत्यनुवर्तते इति क० पु० ।

२. इत्वं चेति नास्ति क० पु० ।

३. शिष्या इति क० पु० ।

६१३. शाछोरन्धतरस्याम् [७।४।४१]

शितः । शावः । छितः । छातः । “श्यतेर्नित्यमिच्चं व्रत” (वा०)
संशितं व्रतम् ।

६१४. दघातेर्हिः [७।४।४२]

घाजो हिः स्यात्तादौ किति । हितः ।

६१५. दो द्घोः [७।४।४६]

घुर्ञ्जस्य दा इत्यस्य दत् स्यात्तादौ किति । आदेशस्य तान्त्रत्वे “दस्ति”
(६।३।१२४) इति दीर्घत्वं दोषः । दान्त्रत्वे निष्ठानत्वम् । घान्त्रत्वे भप्भावः
स्यात् । तस्मात् धान्तः । चर्चम् । दत्तः । घोः किम् ? दातः ।

शाछोरन्धतरस्याम् । शो तनूकरणे । छो छेदने । शात इति । “आदेश”
(६।१।४५) इत्यात्वम् । ‘इयमपि व्यवस्थितविभाषेति दशयति—श्यते’व्रते
नित्यमेवेष्यते यत्नवानित्यर्थः । संशितं व्रतमिति । सम्यक् संपादितमित्यर्थः ।

दघातेर्हिः । दघातेः स्तिपा निर्देशे घेटो निवृत्त्यर्थः । तीत्य’नुवृत्तेयंङ्लुकि
न । दाधितः । हितमिति । हिनातेरेव सिद्धे दघाते’र्धेति इति निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

दो द्घोः । जश्त्वे संहितायास्तुल्यत्वात्पक्षान्तराणि प्रतिक्षिप्य घान्त्रत्वं
व्यवस्थापयितुमाह—आदेशस्य तान्त्रत्वे इत्यादि । दीर्घत्वं दोष इति । विदस्तमित्या-
दावुपसर्गस्येत्यर्थः ।

दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ । दा इत्यस्य य आदेशरतकारान्तस्तकारादिर्वेति । तत्राद्ये
पक्षे दोषो नान्त्ये इति बोध्यम् ।

दान्त्रत्वे निष्ठानत्वमिति । “रदाभ्याम्” (८।२।४२) इत्यनेन । भप्भाव
इति । ‘भयस्तथोर्धोऽघः” (८।२।४०) इति घकारः स्यादिति विवक्षितम् । स हि
वस्तुतो भप्संज्ञकः । “एकाचो वशो भप्” (८।२।३७) इति तु नास्ति । स्व्वोः
पदान्तस्य चाभावात् ।

यद्यपि तकारादिप्रत्ययसन्निपातेन भवन् दद्भावो न नत्वघत्वयोनिमित्तं
भवितुमर्हति सन्निपातपरिभाषयेति दान्त्रघान्त्रपक्षयोरप्यस्ति परिहारः, तथापि
परिभाषाया अनित्यत्वशङ्कया स नादृतः । दात इति । दापृ लवने । आदापृ इति
निषेधात्प्र घुत्वम् ।

१. इहाप्य इति क० पु० । २. व्रतनित्यमेवेति क० पु० । ३. नोऽप्यनुवृत्ते इति क० पु० ।

४. घेत इति नास्ति क० पु० ।

५. इयपक्षयोरिति क० पु० ।

११६. अव उपसर्गात् । [७।४।४७]

अजन्तादुपसर्गात् परस्य दा इत्यस्य घोस्तः स्यात्तादौ किति । प्रत्तम् । अवत्तः ।

“अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते” ॥ इति

६१७. दस्ति [६।३।१२४]

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्याद् दादेशे तकारे परे । नोत्तम् । सूत्तम् । “धुमास्था” (६।४।६६) इतीच्चम् । धेद् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । “जन-सनखनामिति” (६।३।४२) आत्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ।

अव उपसर्गात् । द्वितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्वात् सवदिशो भवति । एकतकारे तु “अलोऽन्त्यस्य” (१।१।५२) इति बाधित्वा “आदेः परस्य” (१।१।५४) स्यात् अच इति पञ्चमोनिर्देशात् । यद्येवम् “अपो भि” (७।४।४८) इत्यत्रापि ‘द्वितकारक एव स्याद् । अस्तु पञ्चम्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तेः परस्यैव भविष्यति न सर्वस्य तत्रान्त्यस्य संयोगान्तलोपः पूर्वस्य जश्त्वेन सिद्धमिष्टम् ।

अन्ये त्वाहुः—अच इति ‘द्विरावर्तते । तेनैकेनोपसर्गो विशिष्यते, परेण स्थानी निदिश्यते । तेनाकारस्यैव तकारो दकारस्यापि चत्वेन तकारे रूपसिद्धि-रिति । आदेशे अकार उच्चारणार्थः । अवदत्त इत्यादि तादेशवाधनायै निपात्यते । आदिकर्मणोत्येतन् प्रदत्तस्यैव विशेषण नेतरेषामसंभवात् । इति चेप्यते इति । चशब्दाद् यथा प्राप्तम् ।

अवत्त वीत्तं प्रतमित्याद्यपि यथा भवतीत्याह—अन्ये त्वाहुः । अवगत दत्तमवदत्तमित्यादिविचारायामवादीनां गमिना योगो न ददातिनेति तं प्रत्यनुपसर्ग-त्वाच्च तत्प्रसङ्गः । उपसर्गप्रतिरूपका एते निपात्ता एवेति ।

दस्ति । दादेशे तकारे परे इति । दाघातोः सम्बन्धी य आदेशस्तकार-स्तस्मिन् । उत्तरपदे इत्यधिकारात् तस्य तीत्यनेन विशेषणम् “यास्मिन् विधिः” (प०) इति तदादिविधेस्तकारादावुत्तरपदे इत्यर्थो ग्राह्यः । नोत्तम् । सूत्तमिति । यदा द्वि-तकारक आदेशस्तदा तावत्सिद्धमिष्टम् ।

१. द्वितकारको एव स स्यादिति क० पु० ।

२. पकारस्यैवेति क० पु० ।

३. द्वितकारावर्तते इति क० पु० ।

४. उत्तरपदाधिकारादिति क० पु० ।

६१८. अदो जग्धिल्योऽपि किति [२।४।३६]

अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार इन् । घत्वम् । “ज्ञो झरि सवर्णे” (८।४।६५) जग्धः । “आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च” (३।४।७१) प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । “निष्ठायामण्यदर्थे” (६।४।६०) प्रक्षीणः सः ।

६१९. वाक्रोशदैन्ययोः [६।४।६१]

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्याद् आक्रोशे दैन्ये च गम्ये । क्षीणायुर्भवान् क्षितायुर्वा । क्षोणोऽयं तरस्वी क्षिता वा । भावे दीर्घो वेति केचिन् । प्रक्षितं प्रक्षीणं तेन ।

६२०. निनदीभ्यां स्नातेः कौशले [८।३।८९]

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्याद् कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नदीष्णः । “सुषि च” (७।३।१०२) इति कः ।

यदा त्वन्त्यस्य तकार इति 'पक्षस्तदापि चत्वंभूतस्तकारो दादेशो शेषः । न चास्यामिद्धत्वं तकारादावुत्तरपदे इत्याश्रयणसामर्थ्यान् । यथा रोस्तवम् । “दधातेहि” (७।४।४२) इत्यत्र श्लुविकरणस्य निर्देशो घेट् पाने इति भ्वादेर्व्यावृत्त्यर्थः इति ददाति—घेट् धोत्रमिति । ‘द्यतिस्यति’ (७।४।४०) इतीत्वस्य प्रत्युदाहरति—गीतम्, पीतमिति ।

अदो जग्धिरिति । जग्धेरिकार उच्चरणाद्यर्थः । तेन न नुम् । त्यदिति पृथक् पदम् । लुप्तसप्तमीकम् । लीति वर्यानिर्देशे सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरिति व्याचष्टे—ल्यपि तादौ किति च । घत्वमिति । “नपस्तयोर्घोऽधः” (८।२।४८) इत्यनेन ।

इदानीं चार्थं प्रपञ्चयति । आदिकर्मणोति । व्याख्यातम् । प्रकृतः कटं सः । कटं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मणोत्तनाद्यर्थः । तेनोक्तत्वात् कर्तरि प्रपन्ना । कर्मण्यनुक्तत्वाद् द्वितीया । प्रकृतः कटस्तेनेति । कर्मणि क्ते तु विपर्ययः । निष्ठाया मण्यदर्थे इति घनेन दीर्घे इति शेषः । प्रक्षीणः स इति । “क्षियो दीर्घान्” (८।२।४६) इति निष्ठानत्वम् ।

निनदीभ्यां स्नातेः । नदीष्ण इति । नद्यां स्नातो नदीष्णः इति । “सुषि स्यः” (३।२।४) इति योगविनागात् कः । नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः । कवयस्तु कुशन्ता-मात्रे प्रयुज्यते ।

६२१. गत्यर्थाकर्मकशिलप्शीङ्स्थासवसजनरुहजी-
र्यतिभ्यश्च [३।४।७२]

एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । प्राप्तः । ग्लानः
सः । लक्ष्मीमारुह्यो हरिः । शपमधिशयितो विष्णुः । वैकुण्ठमधिष्ठितः ।
शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातोऽच्युतः । गरुडमारूढो
गोविन्दः । विश्वमनुजीर्णोऽनन्तः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि । शीङादे-
रकर्मकत्वेऽपि उपसृष्टस्य सकर्मकत्वान् पृथगुक्तिः ।

६२२. क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः
[३।४।७६]

निरचलार्थाद् गत्यर्थाद् भोजनार्थाच्चाधिकरणे क्तः स्याद् यथा प्राप्तं च ।

गत्यर्थाकर्मक । तयोरेवेति नियमस्यापवादः । गत इति । “अनुदात्तोपदेश”
(६।४।३७) इति नलोपः । प्राप्त इति । प्रपूर्वं आप्लु व्याप्तौ । गत्यर्थोऽयम्, ग्लान
इति । ग्लै हर्षंक्षये । “आदेव” (६।१।४५) इत्याद्वम् । “संयोगादेरात्”
(८।२।४३) इति नत्वम् । अकर्मकोऽयम् । शिल्पिः सकर्मकः । शेषमधिशयित इति ।
“अविशीङ्स्थासां कर्म” (१।४।४६) इति शेषः । (उपासितः । प्राप्त उपवेशने ।
उपोषित इति । वस निवासे । उपपूर्वं : “वसतिचुधोरिट्” (७।२।५२) । “शासिवसि-
घसीनाम्” (८।३।०।६६) इति घः । अनुजात इति । “जनसनखन” (६।४।४२) ।
इत्यात्वम् । आरूढ इति । रुह जननि प्रादुर्भावे च । “हो ङः” (८।२।३१) घत्व-
ष्टुत्वङलोपदीर्घाः । अनुजीर्णं इति । जृप्त्वयोहानौ । “ऋत् इद्वातोः” (७।१।१००)
नत्वं णात्वम् । पक्षे इति । भावकर्मणोरित्यर्थः ।

ननु शीङादिभ्योऽकर्मकादित्येव सिद्धं तत् किं पृथगुपात्ता इत्यत आह—
शीङादेरित्यादि ।

क्तोऽधिकरणे । ध्रौव्यम्, स्थैर्यम् । गतिर्गमनम् । प्रत्यवसानं भोजनम् । इति
व्याचष्टे निरचलार्थादित्यादि । निश्चलनशब्दो भाववचनः नैश्चल्यार्थादिति यावत् ।
यथा—प्राप्तं चेति । प्रोव्यार्थेभ्योऽकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च । आसितो देवदत्ता ।
आसितं देवदत्तेनेति । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि भावे च । गतश्चेन्नो ग्रामं गतश्चेन्नेण
ग्रामः । गतं चेत्रेण । सकर्मकादपि कर्माविबन्धापामकर्मकत्वाद्भावे क्तो भवति ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यस्तु भावे कर्मणि च कर्तरि विधायकाभावात् । भुक्तं चेत्रेण । भुक्त
भोदनश्चेन्नेण ।

१. उपासित इत्यारभ्य—जनसन इत्यात्वमित्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति ६० पु० ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदक्षवः ॥ १ ।

भुक्तमेवामस्तीति मत्वर्थीयाकारेण भुक्ताः पीता इत्यादि स्यात् ।

६२३. जीता का [३।२।१८७]

जीतो धोर्वतमाने क्तः स्यात् । जिद्विचदा । दिवणः । जि इन्धी । इद्धः ।

६२४. मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च [३।२।१८८]

एतदर्थेभ्यो वर्तमाने क्तः स्यात् । राज्ञां मतः इष्टः बुद्धः विदितः । पूजितः । अर्चितः । चादनुक्तमपि । शीलितो रक्षितः शान्तः आकृष्टो जुष्ट इत्यपि । सुप्तः । शयितः । लुप्तः इत्याद्या वर्तमाने ज्ञेयाः ।

सर्वेभ्योऽधिकरणे क्रमेण कारिकयोदाहरति मुकुन्दस्येत्यादि । आस्यतेऽस्मिन्निति । इत्यासितमासनमित्यर्थः । यापतेऽस्मिन् यातं मार्गं इत्यर्थः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनमित्यर्थः । जिद्वपि “अधिकरणवाचिनश्च” (२।१।६८) इति कर्तरि पठो ।

नन्वेवं प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि कस्याभावाद् भुक्ता आह्वाना इत्यादि न सिद्धयेदत आह—भुक्तमेवामस्तीत्यादि । भोजनं भुक्तम् भावस्कान्तात् “शर्मं प्रादिभ्योऽञ्” (५।२।१२७) व्याख्येय इत्यर्थः ।

श्रोतः क्तः । जि इद् यस्य श्रोत् तस्य श्रीदः । वर्तमाने इति । तेन चास्य कस्य वर्तमानविषयतया भूतविषयता “येन नाप्राप्ति” न्यायेन बाध्यते । एव गतिबुद्धीत्यत्रापि । ज्ञातमित्येतत् भूतेऽपि भवति । तेनेत्यधिकारे “उपज्ञाते” (४।३।११५) इत्यधिकारे कृत्तद्धितविधानात् । वर्तमाने हि “क्तस्य च वर्तमाने” (२।३।६७) इति पठ्या भाव्यम् । एवं च कृत्वा “पूजितो यः सुरैर” पीत्यचिकित्स्योऽपशब्दः इत्याहुः । दिवण इति । “आदितश्च” (७।२।११६) इति नेट् । इद्ध इति । “श्वीदितो निष्ठायाम्” (७।२।१४) इति नेट् । नलोपः ।

मतिबुद्धि । मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथग् ग्रहणात् । राज्ञां मत इति । मन ज्ञाने । आस्थानेकार्थत्वादिच्छायां वृत्तिः । “अनुदात्तोपदेश” (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः । इष्ट इति । इषु इच्छायाम् । “तोपसह” (७।२।४८) इति वेदत्वाद् “यस्य विभाया” (७।२।१५) इति नेट् । शीलित इत्यादि । शील समाधौ । रक्त पालने । क्षम् सहने । मृश आह्वाने । जुप् प्रीतिसेवनयोः । जिद्वप् शये । शीद् स्वप्ने । तुप् प्राणने इत्याद्याः इत्यनेन “शीलितो रक्षितः शान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि । इष्टश्च रुषितश्चोभावमिव्याहृत इत्यपि ॥ हृष्टुष्टौ तया कान्तस्तयोभौ संयतोऽती । कर्ष भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः” ॥ इति । इत्येते चार्तिकोक्ताः संगृहीताः ।

६२५. नपुंसके भावे क्तः [३।३।११४]

धातोः क्तः स्याद् भावेऽर्थे स च क्लीबे । हमितं जलितं शयितम् ।

६२६. लिटः कानज्वा [३।२।१०६]

लिटः कानजादेशो वा स्याच्छन्दसि । प्रयोगवशान् लोकेऽपि इति केचिद् । “तडानावात्मने पदम्” (१।४।१००) । द्वित्वादि । चक्राणः ।

६२७. क्वसुश्च [३।२।१०७]

लिटः क्वसुरादेशो वा स्यात् । बभज्वान् । “जाग्रोऽविच्चि” इयत्र इकार उच्चारणार्थः । तेन क्वसावपि न गुणः । जजागृवान् । येषां नोच्चारणार्थस्तेषां क्वसौ गुणः जजागृवान् ।

नपुंसके । ‘तयोरेव’ (३।४।७०) इति सिद्धेऽपि नपुंसके भावे कालसामान्येन कविधानार्थं विशेषविहितेन व्युटा मा ‘वाघोत्येवमर्थं’ चेदम् । स च क्लीबे इति । एतेन घञादिवाच्यो भावो लिङ्गान्तरेऽपीत्युक्तम् । शयितं द्यात्रस्येति । नपुंसके भावे कस्य योगे शेषविवक्षायां कर्तरि पथौ ।

लिटः कानज्वा । कित्करणं ‘तिस्तिराण इत्यत्र “श्चच्छत्यृताम्” (७।४।११) इति गुणस्य निषेधार्थम् । स हि प्रतिषेधविषये आरम्यते । चक्राण इत्यत्र तु “असं-योपाल्लिट्कित्” (१।२।५) इत्येव सिद्धम् । ‘विद्यम् भाषायामपीति केचित् । भाष्ये तु छान्दस एवेति स्थितम् ।

क्वसुरश्च । बभज्वानिति । भञ्जो आमर्द्धने । द्वित्वादि । कित्वान्नलोपः । उदित्वान्नुम् । “सान्तमहतः” (६।४।१०) इति दीर्घः । “सयोगान्तस्य लोपः” (८।२।२७) । भाष्ये तु छान्दस्यः क्वसुरिति स्थितम् । तथा चोत्तरत्र भाषायामित्युच्यते । तत्र कित्त्व तित्वावित्यत्र पूर्ववद्गुणाभावाय बभज्वानित्यादौ तु संयोगान्तत्वात् लिटः कित्वं नास्ति, तथापि छन्दसि “सावंधातुकमपित्” (१।२।४) इति द्वित्वेनापि नलोपो भविष्यति । “जाग्रोऽविच्चिण्णलुडित्” इति । ‘वकारेणाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणाद्वकारादौ क्वसावपि निषेधः सिद्ध्यतीत्यर्थः । शसादौ च संप्रसारणे “जजागृप इति भाव्यम् ।

१. भाष्यादि इति क० पु० ।

२. विचारण इति क० पु० ।

३. कित् चेति क० पु० ।

४. तकारेणेति क० पु० ।

५. जजागृप इति क० पु० ।

६२८. वस्वेकाजाद्धसाम् [७।२।६७]

कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च क्वसोरिट् स्थान्नात्येषाम् ।
 आदिवान् । आरिवान् । ददिवान् । दरिद्रातेरशिति नित्याल्लोपित्वेनादन्त्वत्वा-
 भावान्नेट् । ददरिद्रान् । जक्षिवान् । एषां किम् ? वभूवान् । “वसोः सम्प्र-
 सारणम्” (६।४।१३१) बुगागमः । वभूवुषः । वभूवुषी । “वहुस्तु”
 (८।२।७२) इति दः । वभूवत् । वकाराद्दौ ङितिच्छवोः शूठौ वेतं केचिन् ।
 दुद्युवान् । दिदिवान् । दिदिवुषः । विविरवान् । विविच्छ्वान् ।

एवं च क्वावपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन तु गुणनिषेधात्किं जागृदिति भवति ।
 वर्णोऽत्र प्रत्ययविशेषत्वेनाश्रीयते न प्राधान्येनेति । तेन वादौ प्रत्यये लुगिति ।
 वर्णाश्रये इत्यपि नास्ति । अतृणेट् इतोमागमत् ।

मतान्तरमाह—येषामित्यादि । ते हि जागृविरित्यत्र निषेधमिच्छन्ति ।
 “जूदृसृजागृभ्यः क्वन्” (७०) इति क्वन्नन्तः । दविरित्यत्र तु विनीणादिको
 द्रष्टव्यः ।

नेड्व्-शकृति (७।२।८) इतोऽणनिषेधः । ङादिनियमात् प्राप्तस्य ‘वस्वेका-
 जाद्धसाम्’ (७।२।६७) इति नियमात् भवति । न च क्वसोः कित्त्वेन गुणनिषेधः ।
 प्रतिषेधविषय एव जागृति गुणस्यारम्भात् ।

एव च शसादावपि जजागरु इति । (‘भवितव्यम् । तथा क्वावपि गुणे स्परत्वे
 जागरिति । “उपविद्” (३।१।३८) इत्यामभावपक्षे चेदमुदाहृतम् । ग्रामितु
 जागरात्कृवान् इति भाव्यम्) । ‘एकाजित्यविभक्तिको निर्देशः । तथा च व्यास्था-
 स्यति ।

वस्वेकात्वादिति । कृतद्विबंचानामेकाचामिति । ये कृतेऽपि द्वित्वे एकाच
 एवावशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । “न्यायलक्ष्यं चैतत् । नित्यत्वादितः पूर्वं द्विबंचनेनैव
 भाव्यम् । कृते तु तस्मिन् इटः प्रवृत्तिकाले एकचकृतदित्वः संभवतीति “नेड्व्-
 कृति” (७।२।८) इति निषेध बाधित्वा ऋदिनियमात् सर्वत्रैतः प्रसक्तस्य
 नियमोऽयम् । एषामेव क्वसोरिट्भवतीत्याह—नान्देवामिति । अद् भक्षणे ।

१. तेन स्वामी च संप्रतन्त्रेणेति क० पु० ।

२. इति विभक्तिः निर्देश इति क० पु० । ३. भविष्यन्तिवारभ्य—भाव्यमिष्यन्ती ()
 रेस्ताद्विभो नास्ति क० पु० । ४. क्वकावेतत् इति क० पु० ।

५. प्राप्तस्य इति ख० पु० ।

६. रिवतीत्याहेति क० पु० ।

६२६. विभाषा गमहनविदविशाम् [७।२।६८]

एभ्यो वसोरिड वा स्यात् । जग्मिधान् । जगन्वान् । जग्निधान् ।
जघन्वान् । तौदादिको विदविशी । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् ।
विश्रवान् । “दृशेरचेति वाच्यम्” (वा०) दृश्रवान् । दृशिवान् ।

द्वित्वह्लादिः शेषाभ्यासदीर्घसवरणदीर्घेषु कृतद्वित्वोऽप्ययमेकाजेवेति इड् भवति ।
आरिवानिति । ऋ गतो । “ऋच्छत्युताम्” (७।४।११) इति गुणे कृते द्वित्वादिपु
च पूर्ववदयमप्येकाच् । ददिवान् इति । दुदाद् दाने । नित्यत्वात् कृते द्वित्वे नायमे-
काच् इति नमित्तश्चालोपो नास्ति तस्मिन् भवेत्तीत्यनेकाजथंमादग्रहणम् ।

यद्येवं दरिद्रातेरपि स्यादत आह—दरिद्राते । अशित्यार्धघातुके नित्या-
ल्लोपित्वेनेति । “दरिद्रातेरार्धघातुके आ'तो लोपो वाच्यः” (वा०) इति विवक्षिते
एव क्वसौ पूर्वमातो लोपविधानादित्यर्थः । ददरि'द्वानिति ।

यद्य“प्यनेकाच् आम् वक्तव्य” (वा०) इत्यामि सति रारिद्रांचक्रिवानिति
भवति, तथाऽपि “आत औ णलः” (७।१।३४) इत्योकारविधानेन ज्ञापितं दरिद्रा-
तेराम् नेति पूर्वमुक्तम् । तेन मभावपक्षे रूपमिदम् । जनिवानिति । वस्रू अदाने ।
अदेर्घसादेशो वा “लिट्चन्यतरस्याम्” (२।४।४०) इति । तस्य द्वित्वात्पूर्वं परत्वात्
“घसिभसोह्लि च” (६।४।१००) इत्युपघालोपः स्यात् । तत्र च कृतेऽनक्तत्वात् इति
द्वित्वमेव न स्यात् ।

न चास्य द्वित्वे स्थानिवद्भावे ।^१ हल्निमित्तत्वात् इति नायं कृतद्विवंचन
एकाच् भवतीति घसिग्रहणम् । तत्सामर्थ्यात् तु परत्वादुपघालोपमिडागमो बाधते ।
तत्र कृते “गमहन” (६।४।६८) इत्युपघालोपः । तस्माज् निमित्तकत्वेन स्थानिव-
त्त्वात् द्वित्वम् । “शासिवसि” (८।३।६०) इति पत्वं कुत्वं चतः । “वसोः संप्रसारणम्”
(६।४।३०) इति । द्व्यनुबन्धकोऽपि क्वसुरिह गृह्यते । यत्रादेशस्य वसोरुदित्कर-
णस्य सामान्यग्रहणार्थत्वात् तस्य ह्ये तदेव प्रयोजनं द्व्यनुबन्धकोऽपि क्वसुः सामान्येन
यथा गृह्यतेति । उगित्त्वात् कार्यस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति भावः । क्वसोरुगि-
त्त्वेन तर्हि किं प्रयोजनमत आह—वभूवपीति । “उगितश्च” (४।१।६) इति
डोप् । वभूवदिति । क्लीबे स्वमोर्नपुंसकात् इति लुका लुप्तत्वाच्च नुमादिः । दुधूवा-
निति । ऊठि कृते द्वित्वम् । दिदिवानिति । “वस्वेकाजादघसाम्” (७।२।६७) इति
नियमादिड भावे बलि लोपः । भाष्ये तु वलोपः प्रत्य.रुपातस्तन्मते क्वसोः छान्दसत्वाद्
वलोपो ज्ञेयः । येषां तु लोकेऽपि क्वसुर्वलोपश्च नारभ्य इति मत्तं तेषां ‘हलि च’
(८।२।७७) इति दोर्घे दिदीवानिति भवितव्यम् । विनिश्वानिति । विच्छ गतो ।

विभाषा गम० । ‘वस्वेकाजाद्’ (७।२।६७) इति नियमादप्राप्ते विभाषेयम् ।
जग्मिवानिति । ‘गमहन’ (६।४।६८) इत्युपघालोपः । जगन्वानिति । ‘मोनो

१. नास्ति तस्मिन्नसतीति क० पु० ।

२. के आनुलोपो इति क० पु० ।

३. दरिद्रातेरिति क० पु० ।

४. चाच् निमित्तत्वादिति क० पु० ।

६३०. दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च [६।१।१२]

एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते ।

६३१. उपेधिवानाश्वाननृचानश्च [३।२।१०६]

एते निपात्यन्ते । नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् । समीयिवान् । ईयिवान् । जाग्रः
कानचि गुणो वेति केचित् जजाग्राणः, जजागाराणः ।

घातोः" (८।१।६४) 'म्बोश्च" (८।१।६५) इति नत्वम् । जघ्नवानित्यादि ।
'अभ्यासाच्च" (७।१।५५) इति कुत्वम् । तौदादिकविशिना साहचर्याद्विदिरपि
तौदादिक एव लाभार्थो गृह्यते ।

यद्यप्यादादिकेन हनापि साहचर्यमस्ति, तथापि शब्दपरविप्रतिषेधात्
परसाहचर्यमेव नियामकम् । तेन ज्ञानार्थकोऽदादिर्न गृह्यते । विविद्धानित्येवास्य
भवति । सत्ताविचारणार्थोस्तु दिवादितुदाद्योरात्मनेपदित्वात् क्वसोरसंभव
एवेति भावः ।

दाश्वान् । दाशू दाने । छन्दसि विभाषायां वा विशेषेण क्वसावद्वित्वमनि-
दत्त्वं च पिपात्यते । एवं च सर्वत्र । पह मर्पणे । भ्वादिरनुदातेत् । अस्य परस्मैपद-
मुपधादीर्घश्चाधिकम् । मिह सेचने । अस्य ढत्वमुपधादीर्घश्च ।

उपेधिवाननृचम् । उपपूर्वादिणो भाषायां क्वसुनिपात्यते । स च लिट् आदेशः
लिट् इत्यनुवृत्तेः । अनेकञ्जादप्राप्त इडागमश्च निपात्यते । तत्र द्वित्वमभ्यासस्य
"दीर्घं इणः किति" (७।४।६६) इति दीर्घो सवर्णादीर्घं बाधित्वा आङ्गत्वात्
"इणो यण्" (६।४।८१) परत्वात् परत्वादनुवृत्ते रयं लङ्लुङ्विषयेऽपि भवति ।

नमु भूतसामान्यं तद्विषयः । न च तत्र लिङ्गस्ति "परोक्षे लिट्" (३।२।११५)
इति वचनाद् । मैवम् । "छन्दसि लिट्" (३।२।१०५) इति भूतसामान्येऽपि
लिङ्गिषधानात् । एवमपि भाषायामसौ दुर्लभः । भाषायां च क्वसुस्तस्य विधीयते ।
एव तर्हि आदेशसामर्थ्यात् भूतमात्रे भाषायामपि लिङ्गुमीमते । स च वानुवृत्त-
विकल्पते । तेन भूते भाषायामभ्ये वा लिङ् भवति । तस्य नित्यं क्वसुरादेशः ।
वाऽनुवृत्तेः पक्षे लुङादयो यथाप्राप्ता अपि ।

उपागात् । उपैत् । उपेयायेति । अत्र च बलादिलक्षण एव इत् "नेह्वशि-
कृति" (७।२।८) इति निषिद्धः क्रादिनियमात् पुनः प्राप्तो "क्वस्वेकाजाद्धसाम्"
(७।२।६७) इति प्रतिषिद्धः पुनः प्रतिप्रसूयते नापूर्वो विधीयते । तेनोपेयुषः । उपेयुषा

१. यद्यप्यादादिकेनेत्यादिभ्य—गृह्यते इत्यन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

२. अयिकमित्यादिभ्य—भवतोऽन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

६३२. लटः शतृशानवावप्रथमासमानाधिकरणे
[३।२।१२४]

लटः स्थाने शतृशानचौ स्तः प्रथमया चेदेकार्थता न स्यात् । शवादि ।
पचन्तं चैत्रं पश्य । पचता चैत्रेण कृतम् । “तडानावात्मनेपदम्”
(१।४।१००) इत्यात्मनेपदसंज्ञा । कर्तृगे फले शानच् ।

६३३. आने मुक् [७।२।८२]

आने परे अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यात् । पचमानं चैत्रं पश्य । पचमानेन
चैत्रेण कृतम् । लडुक्तेः प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित् । सन् द्विजः ।
“माङ्घ्राक्रोश” (वा०) मा पचन् । मा पचमानः । मा पचत्वित्यर्थः ।

इत्यश्वदौ इट् न भवति । नात्रेति । न तन्त्र विवक्षित इत्यर्थः । आचार्योपदेश
एवात्र प्रमाणम् । अनाश्वानिति । नञ्पूर्वस्याश्नोतेः । वयसुरिडभावश्च निपात्यते ।
पचे नाशीत् । नाशनात् । नाशा । अनूचान इति । वचेर्ब्रूत्रो वचेर्वा । अनुपूर्वात्कर्तरि
कानजिनपात्यते न भावकर्मणोः । पचे अन्वचोचत् । अन्वब्रवात् । अनूवाच ।

लटः शतृशान । प्रथमाया अन्या अग्रथमा । द्वितीयादिरिति । पर्युदासोऽयम् ।
तया समान साधारणमधिकरणमभिधेय यस्येति बहुव्रीहेः । सति सप्तमी चैत्रं
पश्यथे वा सप्तमोत्पाह । अग्रथमया चेदिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधे-
रग्रथमान्तेनेत्यर्थे द्रष्टव्यः ।

नहि कर्मत्वादिशक्तिवाचिनो द्वितीयादेः कर्त्वादिवाचिना लटकार्थता संभव-
तीति । (शवादिदिति । शित्वेन सार्वधानुकत्वाद् इत्यर्थः । पचन्तं चैत्रं पश्येति ।
शतृरुगित्वान्तुम्) ।

यद्यपि लटो प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं न क्वचिदुपलब्धं तथापि तदादेशयोः
शुब्धानचोदंशनात् स्थानिनो लकारस्यापि तद्योग्यत्वमनुमीयते इति काल्पनिकं
तदाश्रीयते । यद्यपि पचत्वोदनमित्यादौ क्रियाप्रधानत्वादास्याः तस्य न पश्येत्यादि
क्रियान्तरयोगः सम्भवति, तथापि शत्रादिविषयस्य क्रियोपसर्जनकर्त्ताद्यभिधायित्वात्
तस्य क्रियान्तरयोगनिमित्तं कर्मत्वादि न विरुध्यते । कर्तृगे फले शानजिति । पचेः
प्रकृतत्वात् तदभिप्रायमेतत् । अनुदात्तस्त्वविशेषेण भवति । पचमानः स्मयमान इति ।

आने मुक् । “अतो येय” इत्यतोऽनुवृत्तं पञ्चम्यन्तमप्यदग्रहणमान इति
सप्तम्या पृथया विदिरिः स्यते । तेन चाङ्गस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—
अदन्ताङ्गस्येति ।

१. नञ्पूर्वस्याश्नोतेरिति क० पु० ।

२. शवादीत्यारम्भ— उगित्वान्तुम् इत्यन्तो () रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

ननु यद्यङ्गभक्तो मुक्त् ततस्तदेव न व्यवदध्यात् तदवयवभक्तस्तु व्यवदध्यादेवेति पञ्चमान इत्यादावदुपदेशाल्लसावर्धातुकमनुदात्तमिति न प्राप्नोति । अकारमात्र-भक्तत्वे तु तदवयवत्वान्नास्ति व्यवधानमित्यदोष इति यथाकरं व्याख्यानमुचितं न त्वदन्ताङ्गस्येति ।

यत्तु [प्राचोक्तम् । “स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्” इति मुकोर्गविद्य-मानत्वेन व्यवधानाभावात् स्यादेवानुदात्तत्वम् ।

काशिकाकारस्तु परिभाषेयं नास्तीति मन्यमान उक्तवान् इति । तदस्वी-कुर्वता ‘समासस्य’ (६।१।१२३) इत्यश्रेयं परिभाषा भाष्ये पठिता किं तु एषैव हल्स्वरप्राप्ती व्यञ्जनमविद्यमानवदिति ।

न चात्र हल. स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृतेनोपयुज्यते । यदि तु सापि पठ्येत ततो मरुत्वानित्यत्र “ह्रस्वनुङ्भ्यां भतुप्” (६।१।१७६) इत्युदात्तं स्यात् । इदमेवाभिसंघाय तत्र वृत्तिकृतोक्तम्—अत्र “स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्” इत्येषा परिभाषा नाश्रो-यते (इति लभ्यते इत्याहुः । तदेतद् हरदत्तनानूय द्रूयितम् । तस्मादिष्टरेवेयमिति व्यवस्थापितम् । अस्यापोष्ठेरयं शेषो जागर्ति तस्मादत एव मुग्विधेयः । अत् चासौ अन्तश्चादन्तः स चासावाङ्गश्च । अङ्गे भव आङ्गः तस्यानित्यत्वात् विशेषणस्यापि न पूर्वनिपातः तेनाङ्गसंबन्धिनोऽन्तस्यात् इत्यर्थः कथंचिद् योज्यः) । तेन मरुत्वानि-त्यत्र न भवति ।

लङुक्तेरिति । ‘वर्तमाने लट्’ (३।२।१२३) इति वर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणादित्यर्थः ।

यद्यपि वर्तमाने लङिति प्रथमान्तं प्रकृत तथापि तत् स्वरयिष्यते । तस्य चेहा-नुवृत्तिसामर्थ्यात् पृषथा विपरिणानेन तस्यैवादेशो भविष्यतः, अत एव न प्रत्ययान्त-राशङ्काऽपीति भावः ।

पुनर्लङुक्तेरिति । एवं हि पुनर्विधिः संपद्यते । स च निधिद्वेषि विषये विधानार्थो भवतीत्यर्थः ।

अप्रथमान्तेनाधिकरणेऽपि क्वचिदिति । उपलक्षणमेतत् । अप्रथमान्तेन सामानाधि-करण्याभावेऽपि भवतीत्यर्थः । तेन कुर्वतोऽपत्यं कीर्ततः । पाचतः । कुर्वतो भक्तिः । कुर्वद् भक्तिः । कुर्वाणा भक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिद्धयति । अन्यथा कुर्वतो देव-दत्तस्यापत्यमित्यादि पदान्तरापेक्षत्वेन तद्धितसमासो न स्याताम् । पदान्तरानपेक्षत्वे तु अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावः इति शतृशानचो न स्याताम् । तथा पुनर्लङ्-ग्रहणाद् यो भूते लट् “ननो पृष्टप्रतिवचने” (३।२।१२०) इति तस्यापि भवतः ।

ननु मां कुर्वन्तं कुर्वाण वा पश्येति । अत्र वैचित् “नन्वोविभ.पा” (३।२।१२१) इत्यतो विभाषेत्यनुसंयन्ति । व्यवस्थिता चेय तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये विकल्पः पचन्तं पश्येत्यादौ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च नित्यम् । पचतितरामित्यादावन्ते तु नैव भवतः ।

९३४. संबोधने च [३।२।१२५]

हे पचन् । हे पचमान ।

९३५. लक्षणहेत्वोः क्रियाया [३।२।१२६]

क्रियायाः लक्षणे हेतौ चार्थे सतो धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते । अर्जयन् वसति ।

९३६. कृत्यचः [८।४।२६]

प्रतीयमाणः ।

९३७. ईदासः [७।२।८३]

आसः परस्य ईत् स्यात् । “आदेः परस्य” (१।१।) इत्यादेरेव । आत्मीनः ।

एवं च विभाषयैवेष्टिसिद्धावप्रथमासमानाधिकरणे इति स्पष्टार्थम् । एतेनोत्तर-सूत्रद्वयमपि व्याख्यातमित्याहुः ।

माङ्गाक्रोश इति । लुङि न प्राप्नोति । अस्मादेवादेशविधानाल्लडनुमीयते इति कैयटः । मा पचतु इत्यर्थं इति । नायं माङ् किं तु मा शब्द इत्युक्तेर्माङ्पर्यायेणार्थ-कथनमेतत् ।

संबोधने च । हे पचन्निति । अत्रादेशः प्रथमा चोभौ संबोधनं द्योतयतः ।

लक्षणहेत्वोः । लक्षणेऽनेनेति लक्षणं परिचायकम् । हेतुस्तु योग्यतामात्रेण विवक्षितो नाश्रितव्यापारो निमित्तं स च क्रियाविषयत्वे प्रयोजनमुच्यते । सत् इति । वर्तमानादित्यर्थः ।

शयाना इति । अत्र शयनं लक्षणं भोजनम् । अर्जयन्नित्यर्थः । अर्जं प्रतिपत्ते । चुरादिः ।

अर्जनाथो वासः इत्यर्थः । तदुक्तम्—हेत्वर्था तु क्रिया तस्मात् न स प्रतिनिधीयते इति ।

लक्षणहेत्वोः किम् ? किं पचति च पचति च । क्रियायाः किम् ? सः कम्पते सोऽर्जवत्यः । यत्प्लवते तल्लघु । द्रव्यगुणयोल्लक्षणे मा भूत् ।

१. यत् इति क० पु० ।

२. वर्तमानमेत्यर्थं इति क० पु० ।

९३८. विदोः शतुर्वसुः [७।१।३६]

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ।

९३९. तौ सत् [३।२।१२७]

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

९४०. लृटः सद् वा [३।३।१४]

लृटः सत्संज्ञावादेशौ स्तो वा । व्यवस्थितविकल्पेनाप्रथमैकार्थादिपु
नित्यमन्वत्र वा । करिष्यन्तम् । करिष्यमाणम् । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्
वसति । प्रथमैकार्थत्वे करिष्यति । करिष्यन् ।

इह तु हन्तीति पलायते । वपंतीति घावति इत्यनेतिशब्देनैव हेतुत्वस्य द्योति-
तत्वात् व्यवस्थितविभाषया च न भवतः ।

विदेः शतुर्वसुः । विद ज्ञाने । स्यानिवत्त्वादेव सिद्धे वसोरुगित्करणं 'वसोः सप्र-
सारणम्' इत्यत्र ववसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । तत्सामर्थ्यात्वेकानुबन्धग्रहणम् इत्येत-
दपि न प्रवर्तते । विद्वानिति । उगित्त्वान्नुम् । विदुषीति । "उगितश्च" (४।१।६) इति
द्वीप् । वसोः संप्रसारणम् । पत्वम् ।

तौ सत् । स्वरितत्वादिपि शतृशानचोरनुवृत्तिलाभे तौग्रहणं वर्तमानकाल-
स्वरूपोपाध्यसंसर्गेण शतृशानच्मात्रपरिग्रहार्थम् । तं न लृडादेशयोरपि ब्राह्मणस्य
करिष्यन् इत्यत्र "पूरणगुणसुहितार्थं" (२।२।११) इति पद्यो समासनिषेधो भवति । तथा
"ननो पृष्ठप्रतिवचने" (३।२।१२०) इति भूते लृट्, तदादेशयोरपि तयोः संज्ञा भवति ।

ननु मां ब्राह्मणस्य कुर्वन्तं कुर्वाणं वा पश्येति पूर्ववत् समासनिषेध इति मनसि
कृत्य व्याचष्टे—तौ शतृशानचाविति । तौग्रहणेन शतृशानच्मात्रं परामुश्यते न प्रकृत
उपाधिरूपोत्तर्यः ।

सुदः सद् । प्रप्रथमैकार्थादिष्विति । आदिशब्दात् प्रत्ययोत्तरपदयोश्च संबोधने
च लक्षणहेत्वोः क्रियायाः इत्यस्मिन् विषये च नित्यमेव । यथा' करिष्यतोऽपर्यं कारि-
ष्यतः । करिष्यदभक्तिः । संबोधनमुदाहरति । हे करिष्यन्मिति । अर्जयिष्यन् वस-
तीति हेती ।

६४१. पङ्क्यजोः शानन् [३।२।१२८]

आभ्यां शानन् प्रत्ययः स्यात् । पवमानः । यजमानः ।

६४२. ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् [३।२।१२९]

एषु गम्येषु धातोश्चानश् स्यात् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभ्राणः ।
शत्रुं निघ्नानः ।

६४३. इङ्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि [३।२।१३०]

अधीयन् । धारयन् ।

६४४. द्विषोऽमित्रे [३।२।१३१]

द्विषन् ।

६४५. अर्हः प्रशंसायाम् [३।२।१३३]

अर्हन् ।

पङ्क्यजोः शानन् । शानन् प्रत्ययः स्यादिति । एतेन शत्रादेशवल्लडादेशत्वं निर-
स्यति । तथा हि सति वेति वक्तव्यं पचते यजते इति तिङोऽपि यथा स्युरिति । लादे-
शेषु च वाऽसहपत्रिविनास्तीत्याकरे स्थितत्वात् । “लः कर्मणि” इति वचनात् भाव-
कर्मणोरपि स्यात् । कर्तर्येव चेप्यते । लः सार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । एवं चाशदावपि
स्यात् । शकारः सार्वधातुकत्वार्थः । नकारः स्वार्थः ।

ताच्छील्यवयोवचन । ताच्छील्यं तत्त्वभावता । वयः शरीरावस्या यौवनादि ।
वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । शक्ति. सामर्थ्यम् । एषु क्रमेणोदाहरणानि । निघ्नान इति ।
“गमहन” इत्युपधालोपः । चानशोऽनादेशत्वेन नादेशत्वनात्मनेपदित्वात्परस्मैपदि-
भ्योऽविधानम् ।

इङ्धार्योः । इङ् आत्मनेपदित्वाद् धारयतेश्च कर्त्रभिप्राये शता न सिध्यति ।
लसार्वधातुकानुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्यारम्भः । अकृच्छ्रः सुखसाध्यो धात्वर्थः सोऽस्या-
स्तीत्यकृद्धी कर्तृविशेषणं चैतत् इत्याह—अकृच्छ्रिणि कर्तरि इति ।

द्विषोऽमित्रे । अमयतीत्यामित्रः शत्रुः । “अमे द्विषति चित्” (उ०) इति षक्-
प्रत्ययः । चित्स्वरो हीप्यते । नञ्समासे तु परवल्लिङ्गताऽपि स्यात् । द्विषेः स्वरिते-
त्वात् कर्त्रभिप्राये शता न प्राप्नोतीत्यारम्भः ।

अर्हः प्रशंसायाम् । प्रयमासमानाधिकरणत्वात् पूर्वेण न प्राप्नोति सति वा तस्य
लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्ययमारम्भः । प्रशंसायां किम् ? अर्हति चौरौ वचम् ।

१. शकारः सार्वधातुकत्वार्थ इति नास्ति क० पु० ।

२. चानशोऽनादेशत्वेन नात्मनेपदित्वात्परस्मैपदिभ्यो विधानमिति क० पु० ।

६४६. आन्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु [३।२।१३४]

इतः परं क्विपमभिव्याप्य ये प्रत्ययास्ते तच्छीलादिषु ज्ञेयाः ।

६३७. तृन् [३।२।१३५]

घातोस्त्वं स्यात्तच्छीलादिषु । कर्ता कटान् ।

६४८. अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्य-

पन्नपवृत्तुवृधुसहचर इष्णुच् [३।२।१३६]

एषु इष्णुच् स्यात् तच्छीलादीं । अलंकरिष्णुः, चरिष्णुः इत्यादि ।

ताच्छीलिकेषु वाऽस्वरूपन्यायो न । तेन अलंकरेति न ।

आन्वेस्तच्छील । अन्निविधावयमाङ्गित्याह—क्विपमभिव्याप्येति । तत्र घात्वर्धः शीलं यस्येति तच्छीलः । यः स्वभावतः फलनिरपेक्षः प्रवर्तते सः । घात्वर्धो घर्मो यस्य तद्धर्मः । यो विनापि शीलेन स्वधर्मो ममायमिति प्रवर्तते तस्य । घात्वर्धस्य साधुकारो यो घात्वर्धं साधुकरोतीति विनापि शीलेन । तेषु कर्तृष्वित्यर्थः ।

तृन् । नकारः आद्युदात्तार्थः । कर्ता कटमिति । "न लोकाव्यय" (२।३।६६) इति पठोनिषेधः ।

अलंकृञ् । अलंपूर्वो ङुञ् करणे । निराङ्पूर्वोऽपि स एव । प्रपूर्वो जनी प्रादु- भवि । उत्पूर्वो डुपचप् पाके । पत्नू गतौ । मदी हर्षे इत्येके । रुच दौप्तौ । अपपूर्वस्त्रपूर्प् लज्जायाम् । वृत्तु वर्तने । वृधु वृद्धौ । पह मपंगे । चर गतौ इत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे न व्यवस्थावाची । तेन निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुरित्यादि मध्यवर्तिनामप्युदाहार्यम् ।

यत्र सोपपदा उपात्ता ('स्तत्रोपात्तादेव रूपाद्भवति । अन्ययोदः पक्षतपमद इत्येवावददत् । किं प्रत्येकमुत्पूर्वपाठेन ? तेन समुत्पतिष्णुरिति न भवति । ये तु निरप- पदा उपात्तास्तेभ्यो यथा दर्शनं भवतोत्पद्यह् । ताच्छीलिकेष्वित्यादि । निन्दको हिसक इत्यादी "प्लुलुत्तुचो" (३।१।१३३) इत्येव सिद्धौ तृन् दाधनार्थम् । ' निन्दहिंसकिञ्च- स्वादविनाशपरित्तपपरिरटपरिवादिभ्याभायासूत्रो वुञ् " (३।२।१४६) इति वुञो द्विघानमन्यार्थस्य ज्ञापकमन्यया 'वाऽस्वरूप' (३।१।६४) इत्येव पक्षे ष्वुलपि सिद्ध इति भावः । तेनान्वर्तते नेति । ताच्छीलिकसामान्यापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य सूनादयो न भवन्तोत्यर्थः ।

१. तत्रोपात्तादेवेत्यारभ्य—इत्याहुरित्यन्तो () रेसाद्धितो नास्ति क० पु० ।

२. ष्वुनेव सिद्धौ इति क० पु० ।

१४६. णेश्छन्दसि [३।२।१३७]

एयन्तादिष्णुच् स्याच्छन्दसि । लोकेऽपीति केचित् । कारयिष्णुः ।

१५० भुवश्च [३।२।१३८]

भविष्णुः । चादनुक्तेऽपि । भ्राजिष्णुः ।

१५१. ग्लाजिस्थश्च स्नुः [३।२।१३९]

एभ्यो स्नुः स्यात्तच्छीलादौ । चाद्भुवश्च । ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः ।

जिष्णुः । स्थास्नुः । “श्युकः किति” (७।२।११) इत्यत्र गकारप्रश्लेषा-
न्नेट् । भूष्णुः ।

शेखरन्दसि । यदि छन्दसि तत्किमत्रोपन्यस्तमत आह—लोकेऽपीति । केचिदिति । कारयिष्णुरिति । हेतुमणिषि “अयामन्ताल्वाप्य” (६।१।५५) इत्ययादेशः ।

ग्लाजिस्थः स्नुः । एभ्यो ण्णुः स्यादिति । गकारादित्वाद् “हशि च” (६।४।११४) इति रोस्त्वं कृतं विसर्जनीयस्तु न^१ कृतः । यदि ह्ययं कादिः क्रियेत तदा स्यास्नुरित्यत्र “धुमास्था” (६।४।६६) इतीत्वं स्यादिति भावः ।

यद्येवं जिष्णुरित्यत्र “किति च” (१।१।५) इति गुरणनिषेधो न स्यात्,^२ अत आह—गित्वान्न गुणः । “ङ्ङिति च” (१।१।५) इत्यत्र गकारोऽपि चत्वेन सः प्रश्लिष्यते । तथा च व्याख्यातम् । गित्किन्ङिन्निमित्ते गुरणबुद्धौ न स्त इति भावः ।

एवमपि भूष्णुरितोऽनिषेधो न स्यात् । किं कित्तीति वचनादत आह—“श्युकः ङ्ङिति” (७।२।११) इत्यत्र गकारप्रश्लेषादिति । तेन गिति किति ङिति चैग्नियथ इत्यर्थः ।

यदि गकारः प्रश्लिष्यते, तर्हि तस्य चत्वंस्यासिद्धत्वाद् “हशि च” (६।१।११४) इत्युत्वेन भाव्यम् ततश्च “श्युकः किति” (६।१।११४) इति निर्देशो नोपपद्येत । मैवम् । असहितया निर्देशो भविष्यति । सौधो वेत्याहुः ।

अन्ये तु कित्त्वमेवाश्रित्य स्था आस्था इत्याकारप्रश्लेषेणोत्वाभावं वरयन्ति । तदसत् । “दशेश्छन्दस्युपसङ्ख्याता” दय विधीयते दङ्चणव पशव इत्यत्र कित्त्वात् “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति नलापः स्यात् । छान्दसत्वात्तदभाव इति तु ब्रह्मा-
स्त्रम् । तस्माद् गिदेवायमित्याचार्याणामाशयः ।

तथा च काशिका—“स्नोगित्वान्नस्य ईकारः ङ्ङितोरोत्त्वशासनात् । गुणाभाव स्त्रिषु स्मार्यः श्युकोरिट्त्वं गकोरितोः” ॥ १ ॥ इति ।

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. न स्यात् श्युकः ङ्ङित्तीति वचनादत आह—श्युकः कित्तीति गकारप्रश्लेषात् इति क० पु० ।

१५२. त्रसिगृध्रिषिक्षिपेः क्तुः [३।२।१४०]

एभ्यः क्तुः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रस्तुरित्यादि । म्लाक्षिपचपरिमृजः मस्तुरिति केचिन् । ग्लास्तुः । क्षेष्णुः । पक्षुः । परिमास्तुः ।

६५३. चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् [३।२।१४०]

चलनार्थाच्छब्दार्थादकर्मकाद्युच् स्यादुक्तेऽर्थे । चलनः । कम्पनः । शब्दनः । खणः । अकर्मकात् किम् ? पठिता विद्याम् ।

१५४. अनुदात्तेतश्च हलादेः [३।२।१४०]

हलादेरनुदात्तेतो युच् स्यात् । वर्तनः ।

प्रसिगृधि । त्रस्तुरिति । "नेड्वशि" (७।२।०) इति नेट् । कित्त्वं गृष्णुरित्यत्र गुणाभावाद्यम् । परिमास्तुरिति । "मृजेवृद्धि" (७।२।११४) क्तवपस्वक्तवानि ।

चलनशब्दार्थः । चलनं देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रियाविशेषः शब्दः श्रोत्रग्राह्योऽर्थः । उदाहरणेषु चल कम्पने । कपि चलने । शब्द शब्दने चुरादिः । 'तत्करोति' (वा०) इति एिजन्तो वा नामशतुः । रु शब्दे । चलन इति । "युवोरनाको" (७।१।१) ।

मनुशासोक्तश्च । वर्तन इति । वृत्तु वर्तने । अनुदात्तेतः किम् ? भविता । हलादेः किम् ? एषिता ।

ननु सर्वोऽपि अनुदात्तेत् ह्रन्त एवेति तदन्तविधि बाधित्वा सामर्थ्याद्वृत्तादिव ग्रहीष्यते तत्किमादिग्रहणेन । नैतदस्ति । जुगुप्सादिः सन्नन्तोऽनुदात्तेदस्ति । अथयवेऽन्तरित्तायं निर्द्ध्यं समुदायस्य विशेषकमित्युक्तत्वात् । अतस्तद्व्यावृत्तये तदन्तविधिः स्यादित्यादिग्रहणम् ।

यत्तु प्राचोक्तम् । गुपादेः सन्नन्तस्याजन्तस्य "पूर्ववत्सनः" (५।२।०६) इति निमित्तातिदेशेनानुदात्तेतो व्यावृत्तिर्मा भूदित । तदन्तत् । न हि तत्र निमित्तर्भाति-दिश्यते, किं तु पूर्वसिम्न् घातो यन्निमित्तं तत्तना व्यवधानेऽप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीति स्थितम् । नैतावता सन्नन्तो घातुरनुदात्तेत् भवितुमर्हति ।

तत्राहुः । एतदेवातो लोप इत्याद्यंघातुके इत्यस्य परसप्तमोत्वे ज्ञापकं परसप्तमां तु प्रागेव प्रत्ययोत्तरेतो लोपे गति जुगुप्सते इत्यादौ ह्रन्तत्वादेव भविष्यतीत्यादि-ग्रहणमनर्थकं स्यात् । विषयसप्तमो पत्ते र्वादिग्रहणं स्पष्टार्थम् । "मचो यत्" (३।१।६७) इत्यत्राच्ग्रहणं च विषयसप्तमीपक्षस्य ज्ञापकमित्युक्तम् । तदेतत्सद्वयं यथा त्थं भवचित् किञ्चिदाप्रीयते ।

६५५. लषपतपदस्थाभूवृपहनकमगमशृभ्य उकञ्
[३।२।१५४]

एभ्य उकञ् स्यादुक्तेऽर्थे । लापुकः । पातुकः । स्थायुकः । घातुकः ।
शालकः । श्यादि ।

६५६. जलभिक्षकुट्टुलुण्टवृडः पाकन् [३।२।१५५]

एभ्यः पाकन् स्याद् उक्तेऽर्थे । जल्पाकः । जल्पाकी । वराकः ।
वराको इत्यादि ।

६५७. स्पृहगृहपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् [३।२।१५८]

एभ्य आलुच् स्यात् उक्तेऽर्थे । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । एते
त्रयश्चुराद्यन्ताः । दयालुः । निर्वृषो द्रातिः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा तदो
नान्तता निपात्यते । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । “शीडो वाच्यः” (वा०) श्यालुः ।

जल्पभिक्ष । पत्वं डीपयमित्युदाहरति—जल्पाकीति । जल्पे ‘श्चलन् शब्दार्था-
दिति’ (३।२।१४८) भिन्नेरपि “अनुदात्तेतश्च हलादेः” (३।२।१४०) इति युचि प्राप्ते
कुट द्वेदने । लुण्ट स्तेये इत्येतयोश्चौरादिकयोः “श्लेच्छन्दसि” (३।२।१३७) इतीष्णुवि
वृद्धस्तु “आदृगमहन” (३।२।१७१) इति किङ्किनोः प्राप्तयोरयं विधीयते । स्पृहि ।
स्पृहयालुरिति । स्पृह ईप्सायाम् । “अयामन्ताल्वाच्य” (६।४।५५) इति ऐरयादेशः ।
पतयालुरिति । ‘पल्तू गतो । एते त्रयश्चुरादय इति । तेन ऐरयादेशेन रूपसिद्धिरिति’ ।

यथेवं सिच्युपधाया गुणवृद्धौ स्यातामत आह—अदन्त इति । ततश्चातो
लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तदभाव इति भावः ।

दयालुरिति । दय दानगतिर्हिंसादानेषु । भ्वादिः । सूत्रे त्विका निर्दिष्टः । निद्रा-
लुरिति । निर्वृषो द्रा कुरसायां गतो । श्रद्धालुरिति । अत्र पूर्वो डुघाञ् घारणपोपणयोः,
न तु घेद् तस्य अत्पूर्वस्याप्रयोगात् ।

अथ लुशेव किं नोच्यते ? शपि कृते “अतो दीर्घो यञि” (७।१।३) इति दीर्घेण
स्पृहयालुरित्यादि सिद्धेः । भवम् । तिङोत्पन्नवृत्तिपक्षे दीर्घस्यासिद्धेः । श्रद्धालुश्च न
सिच्येत् । शपः श्नो द्वित्वादिषु श्रद्धलुरिति स्यात् ।

१. पत्न् यताविति नास्ति क० पु० ।
२. तिद्धिरिति क० पु० ।

६५८. दाघेटसिशदसदो रुः [३।२।१५६]

एभ्यो रुः स्यादुक्तेऽर्थे । दारुः । धारुः । शद्रुः । सद्रुः ।

६५९. सघस्यदा कमरच् [३।२।१६०]

एभ्यः कमरच् स्यादुक्तेऽर्थे । सुमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

६६०. भञ्जभासमिदो घुरच् [३।२।१६१]

एभ्यो घुरच् स्यात् । भञ्जेः कर्मकर्तरि । धिच्चात् कुत्वम् । भञ्जुरः ।
भासुरः । मेदुरः ।

६६१. विदिभिदिच्छिदो कुरच् [३।२।१६२]

एभ्यः कुरच् स्यात् । वेत्तेरत्र ग्रहणम् । विदुरः । भिदिच्छिदोः कर्म-
कर्तरि । भिदुरः । छिदुरः ।

६६२. इण्णशजिसतिभ्यः क्वरप् [३।२।१६३]

एभ्यः क्वरप् स्यादुक्तेऽर्थे । पित्वात्तुक् । इत्वरः । नश्वरः । नित्वरः ।
सुत्वरः । सुत्वरी ।

६६३. गत्वरश्च [३।२।१६४]

अयं निपात्यते । गत्वरी ।

६६४. जागुरूकः [३।२।१६४]

जागतेरुकः स्यात् । जागरुकः ।

दाघेटसिगव । डुदात्र्दोदेडां त्रयाणां प्रहणमभिधानादित्याहुः । भञ्ज्वा भञ्जेः
कर्मकर्तरि इति । अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः । एवमुत्तरमूत्रेऽपि ।

विदिभिदि । वेत्तेरिति । विद ज्ञाने इत्यादादिकस्येव वेत्यर्थः । कर्मकर्तरीति । माघस्तु
शुद्धे कर्तारि प्रायुङ्क्त—“प्रियं तमाय वपुर्गुहमत्सरच्छिद्रुरया दुरयाचितमङ्गनाः” इति ।

इण्णश । पित्वाल्तुक् इति । “ह्रस्वस्य पिति कृति” (६।१।०१) इति । पित्वा-
दनुदात्तश्च ।

सुत्वरिति । “टिड्डाणत्र्” (४।१।१५) इति झोप् । गत्वरीति । क्वरयनुनासिक-
लोपश्च निपातनात् । झोप् प्राग्वत् ।

जागरुकः । पञ्चम्यन्तपाठमाश्रित्य व्याचष्टे—जागतेरिति । अन्ये तु जागरुक
इति सिद्धरूपपाठेन निपातनमेतदित्याहुः । तेषामुत्तरमूत्रे उको नानुवर्तते ।

१६५. यजजपदशां यङः [३।२।१६६]

एभ्यो यङन्तेभ्यो ऊकः स्यात् । यस्य हलः । यायजूकः । जञ्जपूकः ।
दन्दशूकः । “वदेश्च” (वा०) वावदूकः ।

१६६. नमिकम्पिस्म्यजसकर्महिसदीपो रः [३।२।१६७]

एभ्यो रः स्यात् । नम्रः । कन्नः । स्मेरः । जसु मोक्षणे नञ्पूर्वः ।
अजलम् । सततमित्यर्थः । कन्नः । हिल्लः । दीप्तः ।

१६७. सनाशंसभिक्ष उः [३।२।१६८]

सन्नन्तादाशंसिभिक्षिभ्यां च उः स्यात् । रिरंसुः । आशंसेरिच्छार्थस्य
ग्रहणम् । आशंसुः । भिक्षुः ।

१६८. विन्दुरिच्छुः [३।२।१६९]

एतौ निपात्यौ । वैदनशीलो विन्दुः । एपणशील इच्छुः । “भापायां
धाञ्कृसृजनिनमिगमिभ्यः किकिनौ वाच्यौ” (वा०) । तौ च लिङ्वात् ।
द्वित्वादि । दधिः । चक्रिः । सस्तिः । जज्ञिः । नेमिः । जग्मिः । सहिवहि-
चलिगतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वाच्यौ” (वा०) सासहिः । वावहिः ।
चाचलिः । पापतिः ।

यजजप । दशैर्यङि कृतनलोपस्यानुकरणं दशेति । यायजूक इति । यजेर्यङि
द्वित्वादि । “दीर्घोऽङितः” (७।४।८३) अतो लोपे “यस्य हलः” (६।४।४९) इति
यलोपः । जपदंशोस्तु “जपजभदहदशभङ्गपशां च” (७।४।८६) इति नुक् ।

सनाशंसभिक्ष । सनिति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणमित्याह—सन्नन्तादिति । परा
दाने च परा संभक्तौ इति घातोस्तु ग्रहणं न भवति । गर्हादिषु जिगीपुशब्दस्य पाठात् ।
इच्छार्थस्येति । आङ्पूर्वस्य शसेस्तत्रैव रूढेः । तेन स्तुत्यर्थस्य न भवतीत्याशयः ।

विन्दुरिच्छुः । वेत्तेर्ज्ञानार्थस्य नुमागमः । इपेरिच्छार्थस्य छ्रवमुप्रत्ययश्च निपात्यते ।
भापायामिति । दधिरिति । आतो लोपः । जज्ञिरिति । “गमहन” (६।४।९८)
इत्युपघालोपः । नेमिरिति । एस्वाभ्यासलोपो । सासहिरित्यादि । यङि अतो लोपे
यलोपः । पापतिरिति । “नीरवञ्जु” (७।४।८४) इति नीक् तु न भवति “सासहि-
वावहिचाचलिपापतोनाम्” इति वार्तिकेन नोगभावस्य निपातनात् ।

१. नोमघित्तौ तु न भवति ।

६६९. स्वपितृपोर्नजिङ् [३।२।१७२]

आभ्यां नजिङ् स्यादुक्तेऽर्थे । स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । घृषोऽपीति केचित् । घृष्णक् ।

९७०. श्वन्धयोराहः [३।२।७३]

आभ्यामारुः स्यात् । शरारुः । वन्दारुः ।

६७१. भिया क्रुक्लुकनौ [३।२।१७४]

भीरुः । भीलुकः । “क्रुकन्नपि वाच्यः” (वा०) भीरुकः ।

९७२. स्थेशमासपिसकसो वरच् [३।२।१७५]

एभ्यो वरच् स्यात् । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । प्रमद्भरोऽपीति केचित् ।

६७३. यश्च यङः [३।२।१७६]

यातेर्यङन्तान् वरच् स्यात् । अतो लोपः । तस्य “न पदान्ते” (१।१-५८) इति यलोपे प्रति स्थानिवच्चाभावात् “लोपो व्योर्वालि” (६।१।६६) इति यलोपः । पुनर्यङोऽकारलोपस्य स्थानिवच्चात् अतो लोपे प्राप्ते “न पदान्त” (१।१।५८) इति वरचि यङ्वर्णनिमित्त आतो लोपो न । यायावरः

६७४. भ्राजभासधुर्विद्युतोऽजिपजुग्रावस्तुवः क्विप्
[३।२।१७७]

एभ्यस्तच्छीलादौ क्विप् स्यात् । विभ्राट् । भाः । धुः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । ज्वतेर्दायैश्च । जूः । ग्रावस्तुत् ।

स्वपितृपोर्नजिङ् । तृष्णक् इति । इत्त्वान्न गुणः । इकार उच्चारणार्थः । घृषोऽपीति केचित् । घृषेश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकत्वात् । केचिदिति परमतम् ।

स्थेशमास । ईश्वर इति । “नेङ्वशि” (७।१।८) इतोऽभावः । पेस्वर इति । पिशु गती ।

यरच् यङः । यायावर इति । या प्रापणे । यङि द्वित्वम् । वरेऽतो लोपः । यलोपः । अतो लोपे प्राप्ते इदमेव वरे विधौ प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं यदो यकारलोपे कृत्रे तदवयवस्याकारस्याप्यस्ति प्रत्ययत्वम् इति ।

भ्राजभास । भ्राज दीप्तौ । भान् दीप्तौ । धुर्वो हिंसायाम् । द्युत दीप्तौ । ऊर्क् बलप्राप्तनयोः । पू पालनपूरणयोः । जु गती सौत्रः । ग्रावपूर्वः । घृष् स्तुती । “क्विप् व”

६७५. अन्येभ्योऽपि दृश्यते [३।२।१७=]

अन्येभ्योऽपि क्विप् दृश्यते तच्छीलादाँ । भिन । छिन । क्विक्वचि-
 प्रच्छपायतस्तु कटप्रुजुश्रोणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च" (वा०) । वक्त्यनया
 वाक् । पृच्छति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तुः । कटं प्रवते कटप्रूः ।
 जवति ज्वः । अयन्त्येतां श्रीः । "द्यु तिगमिजुहोतीनां द्वे" । (वा०) द्योतेते
 द्युत् । गच्छति जगन् । "जुहोतेदीर्घश्च" (वा०) जुहोत्यनया जुहूः ।
 "ध्यायतेः संप्रसारणं च" (वा०) धीः । दृ. मये । अस्य ह्रस्वद्वित्वे च । दीर्य-
 तीति ददृत् । सुदुपरिव्रजां दीर्घश्चेति केचिन् । स्रवति स्रुः । ड्रवति द्रुः ।
 परिव्रजति परिव्राट् । दृशिग्रहणान् मित्रं ह्वयति मित्रह्वः । वयति ऊः ।
 आप्यायते आपीः इत्यादि ।

(३।२।३६) इत्येव सिद्धेऽपि तस्यैवायं प्रपञ्चः । विभ्राडिति । "वश्च" (३।२।३६)
 इति पत्वम् । जरत्वचत्वे ।

ध्रिति । "राल्लोपः" (६।४।२६) इति वलोपः । "बोष्वावाया." (३।२।३६)
 इति दीर्घः । ऊक् इति । चोः कुः । "रात्सस्य" (३।२।२४) इति नियमान्न संयो-
 गान्तलोपः । पूरिति "उदोद्ययपूर्वस्य" (७।१।१०२) इत्युत्त्वम् । "बोष्वावायाः" (८।२-
 ७६) इति दीर्घः । "जवतेदीर्घश्चे" इति वार्त्ताकाद् दीर्घः । मूत्रे जूरिति पठित्वा दीर्घ-
 निपातनमाश्रयणोयमित्यर्थः ।

अन्ये तु वक्ष्यमाणदृशिग्रहणस्येहाप्यपत्रर्षाद् दीर्घः इत्याहुः^१ ।

तथा च दृशिग्रहणप्रपञ्चे "क्विक्वची" (वा०) इत्यत्र दीर्घप्रदर्शनार्थं पुनर्जु-
 ग्रहणम् । श्रवाणां स्तौतीति प्रावस्तुन् । "ह्रस्वस्य" (६।१।७१) इति तुक् । श्रव-
 शब्दस्य सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्युत्पदसंज्ञेष्यते ।

अन्ये तु मूत्रं दीर्घोच्चारणान्नातिरिच्यते इत्युक्तं प्राक् । अयन्त्येतां । धीरिति ।
 वस्तुकयनमेतत् । विग्रहस्तु श्रोयते जनैरिति श्रौरिति ।

द्विजगमि । दिद्युदिति । "द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्" (७।४।६७) । जगदिति ।
 "गमः वी" (६।४।४०) इति मलोपे तुक् । अत्र द्वे च इति चकारेश दीर्घः समुच्चोय-
 मानो द्युतिगम्यो न भवति । दीर्घश्रुत्याऽचरत्वेत्युनस्यानःदशा च तदन्तविधेर्गश्रयणाज्जु-
 होतेरेवाजन्तस्य भवतीत्याशयेनाह—जुहोतेर्दीर्घ इति । न त्वेतद्वक्तव्यान्तरम् । जुहोत्य-
 नयेति करणस्य कर्तृत्वविवक्षया । एवं धीरित्यत्रापि । पुरषो ध्यायति अनया धीरिति

१७६. भुवः संज्ञान्तरयोः [३।२।१७९]

भुवः क्विप् स्यात् संज्ञायामन्तरे च । मित्रभूः । धनिकाधमर्णयोरन्तरेऽ-
स्तोति प्रतिभूः ।

१७७. विप्रसंभ्यो डवसंज्ञायाम् [३।२।१८०]

एभ्यः पराङ्मुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुः । प्रभुः । संभुः ।
“मितद्रवादेश्च” (वा०) मितद्रुः । शंभुः । स्वयंभुः ।

१७८. दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः
करणे [३।२।१८२]

दावादेप्स्त्वं स्यात् करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् ।
योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेट्रम् । पत्रम् ।
दंष्ट्रा । नद्घ्री ।

हरदत्तः । घोरिति । “हनः” (६।४।२) इति दीर्घः । परिव्राडिति । परो “व्रजेः पः
पदान्ते” (वा०) इति पत्वम् । वचनादनन्त्यस्यापि दीर्घः । मित्रहूरिति । उरिति ।
दीर्घस्त्वस्यापाणिनीयः । यथोक्तम्—“पत्वतुकोः” (६।१।८६) इति भाष्ये वेप्रो
प्रत्यये उरिति प्राप्नोति उदिति चेप्यते इति । हरदत्तमाधवोऽप्येवम् । यद्वा ताच्छ्री-
निके वक्रो दृशिग्रहणाद्दीर्घ एव । अन्यत्र तुगिति व्यवस्थायम् । यजादिन्वात् संप्रसारणे
दीर्घः । आपारिति । दृशिग्रहणादेव संप्रसारणम् । यलोपः ।

भुवः संज्ञान्तरयोः । मित्रं भवति मित्रं भवते वा । संज्ञेयं कस्यचित् । अन्तरो
मध्यवर्ती उच्यते । स चेह दृशिग्रहणानुवृत्तेर्विशिष्टविषयो गृह्यते न ग्रामाद्यन्तर्वर्ती-
त्याह—धनिकाधमर्णयोरिति । धनिको नाम यदीयं वनं धारयति । यो धारयति सोऽध-
मर्णः । तयोरन्तरेऽस्तोति विश्वासार्यम् । न चात्रापि संज्ञात्वादेव सिद्धिः । यावद्द्रव्य-
भाविनी हि संज्ञा । इयं तु सत्यपि अणप्रयोगे निवर्तते इति ।

विप्रसंभ्यो । अमंज्ञायां क्विप् ? विभूर्नाम कश्चित् । “मितद्रवादिभ्यः” (वा०)
मितादिर्बुध्भ्य द्रवत्यादिभ्य इत्ययं । मितद्रूरिति । मितं द्रवति । शंभुरिति । अन्त-
र्भावितरणयोऽत्र भवतिः । मुस्तं भावयतोत्यर्थः शं सुयस्त्वो वा भवतीति । शंभुः । शं
भवत्वस्मादिति व्युत्पत्तिस्त्वपादाने द्रुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्येति माधवः ।

दाम्नीशस । दाप् स्वने । देप् शोघने इत्यस्य त्वग्रहणमनभिधानात् । एषं युज
समाधावित्यस्यापि । मेट्रमिति । “हा ढ.” (८।२।३१) षत्वष्ट्वडलोपाः । दंष्ट्रेति ।

१७९. अतिलघसखनसहवर इत्रः [३।२।१८४]

एभ्यः करणे इत्रः स्यान् । अरित्रम् । लत्रित्रम् । इत्यादि ।

६६०. पुवः संज्ञायाम् [३।२।१८५]

अस्मान् करणे इत्रः स्यान्नाम्नि । पवित्रं दर्भः ।

६८१. उणादयो बहुलम् [३।३।१]

उणादयः प्रत्यया वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । ते च केचिद् विहिताः केचिन् प्रयोगादुन्नोयन्ते ।

“संज्ञासु घातुरूपाणि प्रत्ययारच ततः परे ।

कार्याद् विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

“कृवापाजिमिस्वदिसाप्यशूभ्य उण्” । कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वायुः । सायुः । आयुः । “गमेडोः” गौः । “ग्लानुदिभ्यां डौः” । ग्लौः । नौः ।

पित्वेऽपि झेष् न भवति । अनित्यः पितां डीपित्युक्त्वान् । अन्ये त्वजादित्वाट्टाप-
मित्याहुः । नदघ्नोति । “नहो घः” (८।१।३४) इति घत्वम् । “अस्तयोर्घोऽघ्” (८।१।४०)
इति । श्चुत्वम् । सूत्रे दशनहेति निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदतिक्रम्यपि दर्शनेर्लोपो भवति
इति । तेन दशने इति ल्युट्यपि नलोपो न भवति । [ष्ट्रन्थं] तु निजातनं न भवति ।
“शुनो दन्त दंष्ट्रा” इति निर्देशात् । येऽत्र सेटस्तेषां “तितुत्रतय” ७।२।६ इति नियमः ।
अतिलूष् । अरित्रमिति । अत्र गतौ । गुर्यः । आदिपदाद् धू विघ्नने इति कुटादे-
ङित्त्वाद् उवङि घवित्रम् ।

अन्ये त्वाहुः । विदिभिदिद्धिर्देङिदिति प्रकृतस्य घुरचोङित्यतिदेशेनैव सिद्धे
प्रत्ययान्तरकरणमातिदेशिकं ङित्त्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थम् । तेनास्यापि गुणो भवति ।
घवित्रमिति । तथा च प्रयोगे प्राणाः वै घवित्राणि इति ।

न चाकुटादेरयं प्रयोगः । यत् इत्र विधौ कुटादेरेव ग्रहणं स्थितम्, निरनुबन्ध-
कत्वात् ।

तथा च न्यासः—धूञ् कम्पने । पूङ् प्राणिसंभविमोचने । पूङ् प्राणिस्रसे ।
इत्येतेषां निरनुबन्धकपरिभाषया ग्रहणं न भवतीति ।

पुवः संज्ञायाम् । पवित्रं दर्भ इति । येनाज्यमुत्सृज्यते यच्चानामिकायां यज्ञादौ
वेष्टयते तदुच्यते ।

उणादयो बहुलम् । उण् वक्ष्यमाण आदिष्वेपान्ते उणादयः । ननुणादयः “कृवा-
पाजि” इत्यादिशास्त्रान्तरेणैव विहितास्तत्किमनेनेत्याह—वर्तमाने संज्ञायां चेति ।

१. सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (उ०)

सेतुः । तन्तुः । क्रोष्टा इत्यादि ।

किमयं तर्हि बहुलग्रहणमत आह—ते चेति । जगादयो हि पञ्चपाद्यां केचिदेव कुतश्चिदेव विहिताः, न सर्वेषामपि प्रकृत्यन्तराद् बहुलग्रहणात्स्वनुपात्ता अपि कल्पन्ते यतो बहून्पाद्यान् लातीति बहुलम् । यदुक्तम्— । क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादि ।

ननु किमनुकोन्यनेन यावता पञ्चपाद्यां यावतो यावद्भयो यथा विहितास्तैरे-
वालमत आह—प्रयोगाद्गुणोपेत इति । लोके वेदे च निरुद्धाः संज्ञाशब्दाः उपलभ्यन्ते
ते चानादित्वात् साधुत्वेनानुगन्तव्याः । न चैतद् बहुलग्रहणमन्तरेण शक्यमित्याशयः ।

अथ किमसिद्धं यद्ब्रूयते तद्दृश्यति संज्ञास्त्रिति । अनादिप्रयुक्तास्येव न सर्वासु
तत्र प्रकृत्यादिविधेयोरानेनाद्युन्मादितासु शङ्कुलादिषु यत्र परभागः सिद्धेन
प्रत्ययेन केनचित् सदृशः अतः तत्र तं भागं प्रत्ययं कल्पयित्वा परिशिष्टो भागः
प्रकृतिवातुत्वेनोह्यः । ह्येवञ्जिति प्रत्ययं दृष्ट्वा शङ्कः प्रकृतिरुह्यते तेन शङ्कुलेति
सिद्धम् ।

यत्र च पूर्वो भागो घातुना केनचित् प्रसिद्धेन सिद्धस्तत्र तं भागं प्रकृतिं कल्प-
यित्वा परिशिष्टो भागः प्रत्ययत्वेनोह्यः । यथा ऋक्किडः ऋक्किड इति । ऋघातोः
किडकिडौ प्रत्ययौ ।

कयं तर्हि गुणाद्यभावोऽत आह—कार्याद्विद्यादिति । कार्यं गुणाभावादित्येव
दृष्ट्वाऽनुबन्धं ककारादिलक्षणं तिघाद्गृहेत । तेन किडकिडौ किडौ द्रष्टव्यौ इत्यर्थः ।
उपलक्षणञ्चेतत् । आगमादेशनिकाराणामपि । एतद्गृहात्मकं शास्त्रमुणादिष्वनुक्त-
लक्षणेषु ज्ञेयमित्यर्थः । केचिद्विहिता इत्युक्तम्, तानुदाहरति—

हृवापानि । कारुरिति । करोतेरीण णित्वाद् वृद्धिः शिल्पिनि कारके । वायुः ।
वा गत्यर्थः । ये श्रोत्रेशोपणो इति वा । आतो युक् वात उच्यते । निवन्त्यनेनोपधमिति
पायुगुंदम् । जयति रोगानिति जायुरोपधम् । वृद्ध्यापौ । मिनोति प्रसिपति देहे
उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वदते इति स्वादु मिष्टम् । साध्नोति परकार्यमिति
साधुः । मन्तुते इत्याशुः श्रोहिमेदः शोभ्रार्थश्च । एवमप्येऽप्यनुगन्तव्यम् । गौरिति ।
“गोतो णिन्” (७।१।६०) इति णित्वाद् वृद्धिः ।

सितनिगमि । सितोति जलं सेतुः । तनोति तन्यते वा तन्तुः । “तितुप्रतय”
(७।१।६) इति नेट् । गच्छति गन्तुः । मसोपरिणामे । मस्यति मस्तुः दधिद्रवः । पच
समवाये स च ते सक्तुः । धवति श्रोतुः । “ज्वरत्वर” (६।१।२०) इत्यट् । बाहुलकाद्
गुराः । घत्ते घातुः । क्रोशति क्रोष्टा ।

२. अवित्तस्ततन्त्रिभ्या ई। (उ०)

अवीः । तरीः । स्तरीः । तन्त्रीः ।

३. लक्षेर्मुट् च (उ०)

लक्ष्मीः ।

४. संस्त्याने स्त्यायतेर्डट् (उ०)

संस्त्यानं स्त्रीत्वम् । टित्त्वान् डीप् । स्त्री ।

५. जृविशिभ्यो झच् (उ०)

“श्रोऽन्तः” (७।१।३) जरन्तः । वेशन्तः ।

६. गण्डिमण्डोजनिनन्दिभ्यश्च (उ०)

गरुडयन्तः । मण्डयन्तः । जनयन्तः । नन्दयन्तः ।

७. श्रुदक्षिस्पृहिगृहिद्विजिभ्यः आप्य। (उ०)

श्रवाप्यः । दक्षाप्यः । स्पृहयाप्यः । गृहयाप्यः । दराप्यः । जयाप्यः ।

अवित् । अवति' गर्भमवीः । अवी स्त्रीधर्मिणी विदुः । तरीर्नीः । स्तरीः शयनम् । तन्त्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रीः स्नायुः ।

लक्षेर्मुट् च । चादीश्च । लक्ष्यते इति लक्ष्मीः ।

संस्त्याने । संस्त्यानं शुक्रशोणितयोः सन्धीभावः । स्त्ये ष्यै शब्दसंघातयोरित्यतो ल्युटि निष्पन्नत्वात् । तच्च स्त्रियामेव सम्भवतीति फलमतो व्यापवष्टे-संस्त्यानं स्त्रीत्वमिति । षीविति । टित्त्वात् । स्त्रीति । संस्त्यायतेऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री द्वित्वा-द्विलोपः । वलि लोपः ।

वित्तविश । जीर्यति जरन्तः । महिपो भूतग्रामो वेति उणादिवृत्तिः । विशत्य-स्मिन् वेशन्तः पन्वलम् ।

गण्डिमण्डि । गडि वदनैकदेशे । मडि भूप्यायाम् । इदितो । ष्यन्तयोस्तयोर्ग्रहणम् । गरुडयन्तः । मेघः । “ग्रयामन्ता” (६।४।५५) इति णेरयादेशः । “मण्डयन्तः भूपणम्” जनयन्तः । उणादिवृत्तिषु जनिर्न दृश्यते जिरेव पठ्यते । जयन्तः पाकशासनिः । इत्यमरः । नन्दयन्तो नन्दकः ।

श्रुदक्षि । श्रवाप्यो यज्ञपशुः । दक्ष वृद्धो । दक्षाप्यः । गडो गृध्रश्च । स्पृहिगृहो ग्रदन्तो चुरादिष्यन्तो तत्र णारयादेशः । स्पृहयाप्यः । गृहयाप्यः । गृहस्वामो । दीर्यति दराप्यः । विदीर्षांभूः । जयति जयाप्यः ।

१. भवतेर्गंभमवोरिति क० पु० ।

८. स्तनिद्रुषिपुषिगदिमदिहृदिभ्यो णेरित्नुच् (उ०)

एभ्यो एपन्तेभ्य इत्नुच् स्यात् । अदन्तत्वान्न वृद्ध्यादि । स्तनपित्तुः ।
द्रुपित्तुः । पोषपित्तुः । गदपित्तुः । मदपित्तुः । हृदपित्तुः ।

९. कृगृस्तृजागृभ्यः किवन् (उ०)

कीर्विः । गीर्विः । स्तृविः । अविचिएणलित्युक्तेर्न गुणः । जामृविः ।
असुनादयः प्रागुक्ताः ।

इति पूर्वकृत्वन्तम्

अधोत्तरकृदन्तम्

६८२. तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् [३।३।१०]

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे धातोर्भविष्यति तुमुन्ण्वुलौ स्तः । मान्त-
त्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । पुनएवुंक्तेर्ज्ञायते
नात्र वाऽऽसरूपन्यायेन तृजादय इति ।

कृगृसु । कीर्तिरिति । "ऋत इद्धातोः" (७।१।१००) कृगृभ्यां भावे । स्तृवि-
रध्वयुः । दीर्घान्तस्य स्तीविरित्यपीच्छन्ति । जागृविर्वह्निः । प्रबुद्धश्च । असुनादयः
प्रागुक्ताः इति । तेऽप्यौणादिका एवेत्यर्थः ।

एवं दिङ्मात्रेणोणादोन् प्रदर्श्य कृत एव प्रकृतानाह—

तुमुन्ण्वुलौ । क्रिया अर्थः प्रयोजनमुद्देश्यं यस्याः सा क्रियार्था क्रिया तस्याम् ।
मान्तत्वादिति । 'कृन्मेजन्तः' (१।१।३६) इति वचनात् । कृष्णं द्रष्टुमुपयातीति
भविष्यद्दर्शनार्थमित्यर्थः । कृष्णदर्शनार्थोपगमनक्रियात्रोपपदम्, तुमुन्तन्तस्याव्ययत्वात्
'न लोकाव्ययखलर्थं' इति कर्मणि पष्ठे न । कृष्णं दर्शक इति । द्रष्टव्यमित्यर्थः ।
'प्रकेनोः' इति न पष्ठे । तत्र एवुल् कर्तरि विधीयते । "कर्तरि कृन्" इति । तुमुन्
पुनर्भावे । कुन एतत् "तुमर्थो सेतन्" इत्यत्र तुमर्थग्रहणात् ।

यदि तुमुन्पि कर्तव्येव स्यात् तदा सेतेनादयोऽपि "कर्तरि (कृत्)" इत्येव
कर्तरि भवन्ति, किं तुमर्थे इत्यनेन । अतस्तुमर्थग्रहणात् कर्तुंस्तावदपकृष्यते न
चान्योऽन्योऽर्थो) निदिश्यते । "अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति" (प०, धाताश्च
स्वार्थो नाम भाव एवेति ।

अथ किमर्थं एवुल् विधीयते यावता "एवुल्लुचो" इति सामान्येन विहित
एव । सरथम् । क्रियार्थोपपदेन भविष्यदर्थे लुटा परत्वात् ण्वुल् मा बाधि इति पुन-
विधीयते ।

६८३. समानकर्तृकेषु तुमुन् [३।३।१५८]

अक्रियार्थोपपदार्यमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु घातोस्तुमुन् स्यात् ।
इच्छति भोक्तुं वष्टि वाञ्छति वा । इच्छन् करोतीत्यादावप्रयोगान्न ।

६८४. शकधूपजागलाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु
तुमुन् [३।४।६५]

एषूपपदेषु घातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णातीत्यादौ
अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

तुमुना न बाधः शङ्कनीयो भिन्नार्थत्वान् कर्तरि शक्यत् तुमुन् तु भावे इत्युक्तम् ।
एवमपि न विधेयः, यतो वाऽसरूपविधिना तुमुन्विषये ष्वुलपि सिध्येत् इत्याद्यङ्गव्य
ज्ञापनार्थं ह्रीदमित्याह—पुनरर्गुसुक्तेर्ज्ञायते इति ।

किं तदाह—नात्रेति । अत्र क्रियार्थायां क्रियाया भविष्यति च वाऽसरूपविधि-
नास्तीति ज्ञाप्यते । तेन कर्ता व्रजति वित्तिको व्रजतोत्यादि न भवतात्यर्थः ।

क्रियायां किम् ? भित्तिष्ये इत्यस्य जटा । क्रियार्थायां किम् ? धावतस्ते पति-
ष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावनक्रियोपपदं न स्वसौ दण्डपातनार्थं धावति उद्देश्ये तादर्थ्यं
विवक्ष्यते न हेतुमात्रेण ।

समानकर्तृकेषु । अक्रियार्थोपपदार्यमेतदिति । इच्छति भोक्तुमित्यादौ हि नेच्छाया
भुञ्जि प्रति तादर्थ्यं प्रतीयते इच्छायाः प्रवृत्तिसामान्ये हेतुत्वस्यावधारितत्वेनाप्रतिपाद्य-
मानत्वान् । इच्छाविषयत्व चोद्देश्यत्वं उद्देश्यसाधनत्व च तादर्थ्यं न चेच्छापि इष्य-
माणविषयिणी अभेदेन नात्माश्रयात्, भेदे वाऽनवस्थानादतस्तुमुन्ष्वुलावित्यनेन न
सिध्यतीत्ययमारम्भ इत्यर्थः । अस्तु वा तादर्थ्यं तदाऽप्युपलक्षणमेतत् प्रयोजनान्तर-
स्यापि । समानकर्तृकेषु वक्ष्यामीति पुनस्तुमुन् विधीयते । 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ'
(३।३।५७) च परत्वात् प्राप्नुतस्तौ च मा भूतामिति । ष्वुलपि मा भूदिति च ।
एककर्तृकेष्विति । तुमुन् प्रकृत्यर्थेष्वेच्छायाश्च यद्येकः कर्तृत्पर्यः । तेन देवदत्तस्य भोजन-
मिच्छन्तीत्यत्र न भवति । इच्छन् करोतीत्यादाविति ।

ननु भावे तुमुन् विधीयते स कथं कर्तरि स्यात् ? एवं तर्हि उपनक्षणेमेतत् ।
इच्छना क्रियते इत्यत्र (कर्माविवक्षायां भावे प्रमङ्गः । प्रयोगान्नेति । प्रयुक्तानां हि
इह अनुशासनम्, न चेच्छन्) कर्तृमिति क्वचित् प्रयोगो दृश्यते इत्यर्थः ।

शकधूप । अयप्यक्रियार्थोपपदार्य आरम्भः । न हि शक्नोति भोक्तुमित्यादौ

१. मानवद्विषययो इति क० पु० ।

२. कर्माविवक्षामित्यारम्भ—न चेच्छन् इत्यन्तो () देवाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

९८५. कालसमयवेलासु तुमुन् [३।३।१६७]

एषु धातोस्तुमुन् स्याद् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । . .

९८६. भाववचनाश्च [३।३।११]

क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति घञादयः स्युः । जयाय याति । पाकाय व्रजति ।

९८७. पदरुजविशस्पृशो घञ् [३।३।१६]

एभ्यो घञ् स्यात् कालत्रये । पचाद्यजादेरपवादः । पद्यतेऽसौ पादः । रोगः । वेशः । स्पर्शः ।

क्रियार्थोपपदता गम्यते किं तर्ह्यर्थान्तरम् । यतः शक्नोति भोक्तुम् । घृष्णोति । जानाति इति प्रावीर्यं गम्यते । ग्लायतीति तदशक्तिः । घटते अर्हतीति योग्यता । प्रारभते क्रमते भोक्तुम् इति भुजेराद्यावस्था । लभते इत्यप्रत्याख्यानम् । अस्तीत्यादौ संभवमाश्रमिति । अर्थग्रहणं त्वनन्तत्वादस्तिनेव संवध्यते, न शकादिभिरित्याद्येनो-
दाहरति—अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

कालसमयवेलासु । पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । तेनानेहायोगेऽप्युदाहार्यम् । प्रेयादिग्रहणं चेहानुवर्तते । तेन यत्र ते गम्यन्ते तत्र भवति । भूतानि कालः पचतीति । वाऽऽसुरपविधेरधिकार इति वचनाल्लुप्युडपि भवति कालो भोजनस्येति । गम्यते ह्यत्र प्रेयः । तस्माद् भवान् भुङ्क्तामिति वाक्यार्थान् ।

भाववचनारच । “स्वरितेनाधिकारः” (१।३।११) इति वचनाद् भावे इत्यधि-
कृत्य विहिता एव गृह्यन्ते इत्याह—घञादय इति । आदिपदेनाजपावर्ति ।

यद्यपि विहिता एव ते स्वलक्षणैस्तथापि क्रियार्थोपपदेन तुमुनाऽस्मिन् विषये घञादयो धाद्येरेग्नित्ययमारम्भः । लृट् तु भविष्यद्विषयोऽप्यत्र न भवति । स हि शूढे धात्वर्थे विधीयते । धात्वर्थस्य च सिद्धतायां घञादय इति । यागाय यातीति । यष्टं यातीत्यर्थः ।

“तुमर्थोच्च भाववचनात्” (२।३।१५) इति चतुर्थी । वचनग्रहणं याभ्यः प्रकृतिभ्यः येन विशेषेण घञादयो विहितास्ते तत्रैव विषये साधवो नान्यत्रेत्येवमर्थम् । यथोच् । ऋदोरप् । हस्तादाने चेरस्तेये इति न वृणान्तिरान्न वा विशेषान्तरे भवति ।

पदरुज । कालत्रये इति । भविष्यतीति निवृत्तामिति भावः । पचाद्यजादेरिति । उत्सर्गस्य पचाद्यचस्तदपवादानां एबुलादीनां चेत्यर्थः । पद्यतेऽसाविति । करण-
स्यात्र कर्तृत्वं विवक्ष्यते । कथं तर्हि पदम् “पादस्य पदाज्याति” (६।३।५२) इति

६८८. सू स्थिरे [६।३।१७]

सतः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् । सारः । “व्याधिमत्स्वत्रलेषु च” (वा०)
“उपसर्गस्य घञ्यब्रह्मलम्” । अतीमारः । विसारः । प्रसारः ।

६८९. भावे [३।३।१८]

धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः ।

निर्देशात् । “खनो घञ् च” (३।३।१२५) इत्यत्र घिस्त्वसामर्थ्यादित्यतोऽपि घञ् इत्याहुः ।
रुजति विशति स्पृशतीति विग्रहः । इगुपधलक्षणै के प्राप्ते अत्र वार्तिकम् । “स्पृश
उपतापे इति वक्तव्यम्” । उपतापो रोगः । तत्र घञि “ञ्जित्यादेर्नित्यम्” (६।१।१६७)
इत्याद्युदात्तः स्पर्शशब्दो भवति । अन्यत्र पचाद्यचि चित्त्वादन्तोदात्त एव ।

सु स्थिरे । “सू इत्यविभक्तिको निर्देशः” इति हरदत्तोक्तेः सुरित्यनाकरः पाठः ।
सर्तरिति । भ्वादेश्चिदिश्च ग्रहणमिहेति स्थितम् । स्थिर इति कालान्तरस्यापिपदार्थं
इत्युच्यते । स हि चिर तिष्ठन् कालान्तरं सरति स्पृशतीति सार उच्यते खदिरादेः ।
स्थिर इति च सतः कर्तुर्विशेषणं नोऽपदम् ।

अर्थर्चादिषु सारशब्दस्य पाठादित्यभिप्रेत्याहु—स्थिरे कर्तरीति । व्याधीत्यादि
अस्थिरार्थम् । अतोसार इति । शरीरान्तरवस्थितं रुधिरादिव्यमतिशयेन सारयतीति
व्याधिरुच्यते । अन्तर्भावितरणयोऽत्र सरतिः । एवं एवुलेऽपि ज्ञेयम् । सारयति चेष्टय-
तीति कृत्वा वनवान् हि चेष्टने । विसारो मत्स्यः । विविधं सरतीति कृत्वा । बहुल-
वचनाच्च दोषाभावः ।

भावे । भवनं भावः । क्रियासामान्यमुच्यते न भवतेरेवायं इति व्याचष्टे—
धात्वर्थे वाच्ये इति । यद्यपि धातुरेव धात्वर्थमाह, तथापि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्म-
स घञादिभिरुच्यते । अत एव द्रव्यधर्मलिङ्ग सख्याकारकशक्तिसंबन्धमुपादत्ते । न
त्वाख्याताभिहितः । तदुक्तम्—

“क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता ।

सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्बिधम् ॥ १ ॥

यद्यप्येकवचनेन पुलिङ्गेन निर्देशः क्रियते तथापि न तदुभय विवक्षित तेन
पाको पाकाः, पचनं पक्तिरिति संख्यान्तरे लिङ्गान्तरे च भवन्ति । पाक इति ।
त्रिस्वादुपधाबुद्धिः । “चजोः” (७।३।५२) इति कृत्वम् ।

१. घ चेति क० पु० ।

२. क्तियेति क० पु० ।

३. धितोत्याद्यु इति क० पु० ।

४. चलेऽपि इति क० पु० ।

६६०. इका काशे [६।३।१२३]

काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेदीर्घः स्यात् । नोकाशः । अमूकाशः ।
इकः किम् ? प्रकाशः ।

६६१. अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् [२।३।१६]

धातोर्घञ् स्यात् कर्मादौ वाच्ये संज्ञायाम् । प्रास्यति प्रासः । चाद-
मंज्ञायामपि । कस्यया दायो दत्तः । “दारजारौ कर्तरि णिलुक् च” (वा०) ।

६६२. एरच् [३।३।५६]

इवर्णान्तादश्च स्यात् । घञोऽपवादः । चयः । जयः ।

इकः काशे । कासु दीप्तावस्य घञन्तत्वात् “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये” (६।३।१२२)
इत्येव मिद्रे नियमार्थमेतत् इत्याह—इगन्तस्यैव प्रादेदीर्घं इति ।

यदा तु पचाद्यजन्तः कासश्चन्दस्तत्राय विधिरेव न नियम इति ज्ञेयम् । तेन
प्रांकाशायाः पञ्चयंघे ददातोत्यादौ घञन्तत्वात् “उपसर्गस्य” (६।३।१२२) इति दीर्घो
न विरुध्यते ।

अकर्तरि च । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । पर्युदासे हि कारक इत्यनर्थकम् ‘नप्रिव युक्त-
न्यायात् इत्यभिप्रोत्याह—कर्मादौ वाच्ये इति । प्रास्यतीति । अमुत्परे । चादिति ।
चकारोऽयं भिन्नक्रमः । संज्ञायां चेति । तेनामज्ञायामपि भवतीत्यथः ।

यद्येवम् अकर्तरि कारके इत्येतावदस्तु मा भूसंज्ञायां ग्रहणं मा चकार इति चेत्
सन्धम् । बाहुल्येन संज्ञायां भवति । क्वचिदेवासंज्ञायामिति सूचयितुं तदुभयम् । दा
इति । दीयमानं सर्वमुच्यते इति नेयं संज्ञा । अकर्तरीति किम् ? विभर्तीति भर्ता ।

दारजारौ । अकर्तरीत्युक्तौ वचनम् । दारयन्ति दाराः । जरयति जारः । “जनो-
जूष” ग०) इति मित्र्वादुपवाहस्वे कृने घञ्निमित्तापधावृद्धिः । तत्र कर्तव्ये णितो
पस्य स्यानिवर्त्तनं व्यवधानं स्यादिति णिलुग्वचनम् । तत्र क्विलुगुपधात्वेति वा ।
घर्नेमिस्तिक्त्वाद्वा नास्ति स्थानिवचनम् । अन्य तु दीप्यंते येस्ते दाराः । जीमंतेऽनेन
जार इति । अथ्यन्ताभ्यामेव करणे घञि व्युत्पादयन्ता नैतदाश्रियन्ते ।

एरच् । इन. प्रभृति अकर्तरि च कारके इति द्वयमप्यनुवर्तते “कुरयत्वुटो
बहुलम्” । ३।३।११) इति यावदित्याशयेनाह—भावादाविति ।

१. प्रकाशायात्त्वपरिवेति क० पु० ।

६६३. ऋदोरप् [३।३।५७]

ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप् स्याद्भावाद्। करः। गरः। स्तवः। लवः।

६९४. इडश्च [३।३।२९]

अस्माद् घञ् स्याद् भावाद् नोच्। अध्यायः। उपेत्यस्माद्धीते
उपाध्यायः।

६९५. प्रथमे वावशब्दे [३।३।३३]

विपूर्वान् स्तत्रो घञ् स्याद् विस्तोर्णार्थे, न तु शब्दे। पदस्य विस्तारः।
शब्दे तु वाचो विस्तरः।

९९६. घञपोश्च [२।४।३८]

अदेर्घस्तु स्याद् घञि अपि च।

६९७. उपसर्गोऽवः [३।३।५६]

अदेः प्रादावप् स्याद्भावाद्। प्रघसः। प्रादौ किम् ? घासः।

ऋबोरप् । ऋञ्च उश्च तयोः समाहारे द्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्^१। दकारोऽय-
मुच्चारणार्थो निर्दिशे न तकार इति तत्काल उकारो न गृह्यते, तेन दीर्घादपि भव-
तीत्युदाहरति—लव^२ इति। लृञ् छेदने।

इडश्च । अकर्तरि चेत्येव सिद्धे अत्रपोरपवादार्थं पुनरिह प्रकरणे घञ् प्रति-
प्रसूयते। अत एव सौ प्रदर्श्यास्योपन्यासः। ग्रध्याय इति। अघीयते इति कर्मणि।
उपाध्याय इत्युपादाने। ऋयमुपाध्याया "घञ्जपाः पुंसि" (नि०) इत्युक्तेः। सत्यम्।
अपादाने स्त्रियामुपसख्यानाद् भविष्यति।

प्रयने वाव । न तु शब्दे इति। शब्दत्रिपये विस्तारे नेत्यर्थः।

घञपोश्च । घञ्घातुके इति विषय सप्तम्यधिकृता। तेनादौ घस्तादेशस्ततो
घञपो भवत इति मतेनादौ घञ् समुदाहृत्य चरम्मपमुदाहरति।

उपसर्गोऽवः । ये तु ग्राहूः—यद्यप्याघंघातुके इति विषयसप्तमी, तथापि यत्र
तद्विशेषो निर्दिश्यते सा परसप्तम्येवेति तन्मते विपरीतः। क्रम ऊहनीयः।

१. सौत्रो इति क० पु०।

२. लव इति नास्ति क० पु०।

६६८. समुदोरजा पशुषु [३।३।६९]

समुत्पूर्वादजतेरप् स्याद् भावादौ पशुविषये । अधञपोरित्युक्ते र्वाभावो न ।
समजः पशुसहः । उदजः पशुप्रेरणम् । अन्यत्र समाजः । उदाजः । “नो-
दात्तोपदेश” (७।३।३४) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु आचमः ।
कामः । वामः । अमादेस्तु आमः । अमः । चामः । चमः । विश्रामः ।
विश्रमः । विश्रामोऽपशब्द इति काशिकायाम् । “हनस्तौऽचिणालोः” ।
(७।३।३२) आघातः ।

९९९ हनश्च वधः [३।३।७६]

हन्तेरनुपसर्गाद्भावे अप् स्यात् हन्तेर्वधादेशश्च । वधः । धनोऽपीष्टिः ।
घातः । नीमिमीलियां स्वलचोराच्चनिषेधः । निमयः । मयः । विलयः ।
स्यः ।

समुदोरजः । अन्मत्र ब्राह्मणादिषु ।

आचामेस्तु । अनाचमिकमिदमोनामिति वक्तव्यमित्युक्तेः । अमादेस्तु इति । अम्-
चम्-विश्रमां चेति कंचिदित्युक्तेः । विश्रामोऽपशब्द इति काशिकायामिति ।

ननु यदि स्वलचोरोनासिद्धमित्यस्यापद्यब्दत्वमुच्यते, तदा अमश्चाम इत्यनयो-
रपि वाच्यम् ।

अथ परमतेऽप्यपशब्दत्वं तद्विश्रमो वेति कंचिदिति वाध्येत । मैवम् । अम्बमो-
वर्तुमैदोपपद्यते कथञ्चित् स्वमते विकल्पः । विश्रमेस्तु न कथञ्चिदुपद्यते । यत्तु
तत्रोक्त नञादिनिदिष्टस्यानित्यत्वात् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा निषेधाभाव इति
विश्रामप्रयोग उपपाद्य इति नैतत्काशिकाकारो मन्यते, आप्तवचनाभावात् । “सूर्य-
विश्रामभूमिः” “विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मदनु.” इत्यादिकवि-
प्रयोगाणां निरङ्कुशत्वेन विश्रान्तिपदप्रक्षेपेणाऽप्युपपत्तेः । यदाह वामनः—विश्राम-
भूमिश्चिदपिपदप्रयोगमन्यायमेव मर्यन्ते इति । एवेति दुश्चकित्स्त्वमुक्तमिति न
किञ्चित् सन्देहम् । घात इति । “हो हन्तेः” इति वृत्त्वम् । उपधावृद्धिः ।

हनश्च । अन्तोदात्तोऽयं निपात्यते । तत्राऽभ्यन्तो नोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणा-
द्युदात्तत्व भवति । इदमेवादेशस्यादन्तोपदेशप्रयोजनम् । धनोऽपीष्टिरिति । चकारो
धनः समुक्त्वार्थः ।

निमोति । “मिनातिमिनोतिदोढां स्यपि च” (६।१।५०) “विभाषा लीयतेः”
(६।१।५१) इति प्राप्तं नियिच्यते । नियम इत्यादि । “एरच्” (३।३।५२) ।

१००० कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् [३।३।४३]

क्रियाव्यतिहारे गम्ये धातोर्णच् स्याद् भावादौ स च स्त्रियाम् ।

१००१ णचः स्त्रियामञ् [५।४।१४]

स्त्रियां विहितणजन्तात् स्वार्थेऽञ् स्यात् । तद्धितत्वान्न "प्वाभ्याम्"
(७।३।३) इत्यैचि प्राप्तौ ।

१००२ न कर्मव्यतिहारे [७।३।६]

कर्मव्यतिहारेऽर्थे प्रत्यये परे नैच् स्यात् । आदिशुद्धिः । "दिङ्दानञ्"
(४।१।१५) इति ङोप् । व्यावहासी ।

कर्मव्यतिहारे । कर्मह क्रिया गृह्याने न साधनं कर्म । तत्र धातोर्वृत्यसंभवादित्या-
शयेनाह—क्रियाव्यतिहारे इति । व्यतिहारो विनिमयः भावादाविति । आदिशब्देन
न 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३।३।१६) अनभिधानादिति हरदत्तादिभिरुक्तेः।

तथा च काशिकायाम्—स्त्रीलिङ्गे भावे इत्येतावदुक्तम् । तस्मादादिग्रहणं
प्रवाहायातम् । "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इत्यस्याधिरारो विच्छिन्नो मा शक्नु
इति । भावश्चासादादिश्च प्रथमनिदिष्टोऽर्थस्तस्मिन्निति योज्यम् । एज्यम् "कृत्य-
ल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति वचनात् क्वचिद्वाधकविषयेऽपि भवति । व्याव-
चोति । अत्र हि "व्यासन्नयो युच्" (३।३।१०७) इति युञ्जस्त्वात् प्राप्तिः । व्यास्यु-
चोति च 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः प्राप्तः । क्वचिन्न भवत्येव व्यतोच्चा
प्रतीचेति ।

णचः स्त्रियामञ् । स्त्रियां विहितणजन्तादिति । स्त्रियां विहितो यो णिच्
तदन्तादित्यर्थः ।

ननु णच् स्त्रियामेव विवक्षितायां विधीयते, तर्हि स्त्रियामित्यनेन । एवं तर्हि
ज्ञापयत्येतत् 'स्वाधिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतितवर्तन्ते' (५०) । तेन देवता ।
"त्रैलोक्यमित्यादि सिद्धम् ।

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद् व्यवहासशब्दादञ् । आदिवृद्धिरिति
"तद्धितेऽवचामादे." (७।२।११०) इत्यनेन । "गतिकारकोपदानाम्" (५०) इत्य-

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. प्रथमनिदिष्टो स्वस्मिन्निति क० पु० ।

३. व्यावचोरोति क० पु० ।

४. प्रतीचेति नास्ति क० पु० ।

५. त्रैलोक्यमित्येव क० पु० ।

१००३ अभिविधौ भाव इनुण् [३।३।४४]

अभिव्याप्तौ गम्यायां भावे इनुण् स्यात् ।

१००४ अणितुणः [५।४।१५]

इनुणन्तात् स्वार्थेऽण् स्यात् । आदिवृद्धिः । “इण्यनपत्ये”
(६।४।१६४) साराविणं वर्तते ।

१००५ उपसर्गात् खलघञोः [७।१।६७]

उपसर्गान्त्वभेर्नुम् स्यात् खलि घञि च । प्रलम्भः ।

१००६ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् [७।१।६८]

सुदुर्भ्यां परस्य लभेर्नुम् न स्यात् । सुलाभः । दुर्लाभः । केवलाभ्यां
किम् ? सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः ।

सुबन्तेन हासशब्देन व्यवयोः समाने कृते ततोऽञ् । व्यवह्रासन व्यावह्रासौ । “स्त्रियां
किन्” (३।३।१५४) इति प्रकरणे तु णच् नोक्तः । वाऽसरूपविधियंथा स्यात् । तेन
व्यवक्रुष्टिरिति किन्नपि भवति ।

अभिविधौ । गुणक्रियाभ्यामभिव्याप्तिरभिविधिस्तदाह—अभिव्याप्ताविति । भाव
इति वर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वाऽसरूपनिरासार्थम् । तेन घञा किनः समावेशो न
भवति ल्युटां तु, भवति बहुलग्रहणात् ।

अणितुणः । तद्वितोऽयम् । तदाह—आदिवृद्धिरिति । “नस्तद्विते” (६।४।१६४)
इति टिलोपस्तहि तत्राह—इण्यनपत्ये इति । प्रकृतिभावादित्यर्थः । साराविणं वर्तते
इति । समन्ताद्रवणमिति । संशब्दोऽभिव्याप्यर्थः । “उपसर्गो तु ख्वः” (३।३।२२)
इति । घञ् तु अनभिविधौ उपसर्गान्तरे च सावकाशः ।

उपसर्गात् । “लभेस्व” (७।१।६४) इत्येव सिद्धे नियमार्थमेतत् । उपसर्गादेव
लभेर्नुम् स्वल्पज्ञानन्यस्येति । तेन ईपल्लभः । लाभः इत्यत्र न भवति ।

न सुदुर्भ्याम् । प्रतिदुर्लभ इति । यदा तु स्वतोऽन्यप्रचनीयसंज्ञे, तदाऽस्त्येव
केवलत्वमिति नुम् न भवत्येव । प्रतिमु-भोऽतिदुर्लभ इति । नय केवलशब्दोऽयं
संज्ञातीयमेव निवर्तयति, उपसर्गान्तरं न पुनर्विज्ञातीयकमप्रवचनोपपत्ति ।

१. प्राप्तिरिति ख० पु० ।

२. नेति अपिकः ख० पु० ।

३. खव इति ख० पु० ।

४. भास इति ख० पु० ।

१००७. स्फुरतिस्फुल्लत्योर्घञि [६।१।४७]

अनयोरेचि आच्चं स्याद् घञि । स्फारः । स्फालः ।

१००८. निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः

[३।३।४१]

एष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् स्यान्नाच् आदेश्च कः । निवासो निकायः । चितौ । आकायोऽग्निः । कायः शरीरम् । राशीकरणे गोमयनिकायः ।

१००९. घञि च भावकरणयोः [६।४।२७]

भावेऽर्थे करणार्थे च घञि रञ्जेर्नस्य लोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रजस्यस्मिन्निति रङ्गः ।

१०१०. स्यदो जवे [६।४।२८]

निपातो वेगे । स्यद्दः । अन्यत्र स्यन्दः ।

१०११. अवोदैधौद्वाप्रश्नथहिमश्रयाः [६।४।२९]

एते निपात्यन्ते । अवोदः अवक्लेदनम् । एधः इन्दनम् । ओधः । उन्दनम् । प्रश्नथः । हिमश्रयः ।

निवासचिति । नाजिति । एरजिति प्राप्तिः । निकाय इति निचोयतेऽस्मिन्मन्त्र-
पानादिक इति । आकाय इति । आचोयतेऽस्मिन्नष्टकाः । काय इति । चोयतेऽहूरह
इति । गोमयनिकाय इति । निचयनं राशीकरणम् । घञि राग इति रङ्गन राग इति ।
रज्यतेऽनेन वा ।

स्यदो जवे । स्यन्दू प्रस्रवणे । अस्य नलोपो वृद्धयभावश्च निपात्यते । अग्नि-
'बलक्षणात्वान्न "घातुलोप" (१।१।४) इत्यस्याप्राप्तिः ।

अवोदैधौ । एष नलोपो निपात्यते । अवोद इति । अपूर्वं उन्दो क्लेदने । नलोपो
"न घातुलोप" (१।१।४) इति गुणनिषेधः । एध इति । इन्देर्नलोपो गुणश्च निपा-
त्यते । ओधम् इति । उन्देरीणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च । प्रश्नथहिमश्रययोः
अन्येर्नलोपो वृद्धयभावश्च ।

१. अस्मिन्निति न्यपानादिति क० पु० ।

२. अग्निमित्तत्वादििति क० पु० ।

१०१२. ड्वितः क्विः [३।३।८८]

डु इत् यस्य ततो धातोर्भावादौ क्विः स्यात् । “क्वे मम् नित्यम्” (४।४।२०) । क्विप्रत्ययान्ताद् नित्यं मप् स्यान्नित्यं क्वेऽर्थे । करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ।

१०१३. ड्वितोऽथुच् [३।३।८९]

डु इत् यस्य ततो धातोर्धुच् स्यात् भावादौ । वेरथुः । श्वपथुः ।

१०१४. यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् [३।३।९०]

एभ्यो नङ् स्याद्भावादौ । चुत्वम् । यज्ञः । याच्ञा यत्नः । “च्छवोः शूठ्” विरनः । “प्रश्ने चासन्नकाले” (३।२।११७) इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । प्रश्नः । रक्षणः ।

ड्वितः क्विः । भावादाविति । अत्राप्यादिग्रहणमधिकाराविच्छेदप्रदर्शनाय । स्वभावास्वयं भाव एव भवति न कारके । तथा च करणेन निर्वृत्तमिति विग्रह्यते, न तु कृत्र्येति । पित्वमनुदात्ताद्यम् ।

क्वेमंम् नित्यम् । तद्धितोऽयम् । केचित् अत्रेति पठन्ति । तत्रापि त्रिशब्दः संख्यार्थो न गृह्यतेऽभिधानाद् नित्यमित्युक्तेः । क्विप्रत्ययान्तः केवलो न प्रयुज्यते । अत एव तेन न शक्यते विग्रहो दर्शयितुमित्याभिप्रेत्याह—करणेन निर्वृत्तमिति । इकृष् करणे किरवान् गुणः । पक्त्रिममिति । डुपवप् । काके । यदि तु तद्धितः क्विमवित्येक एव प्रत्ययः क्रियते, अभिधानाच्च कर्मणोऽत्युच्यते, ततः पक्त्रिममशब्दयोः पर्यायता स्यादिति प्रकारभेददृष्ट्यापनाथं प्रत्ययद्वयं कृतम् । कथं पाकमम् ? “भाष-प्रत्ययान्तान्नित्यं क्वेऽर्थे इमप् वाच्यः” (वा०) इति वचनात् ।

ड्वितोऽथुच् । अयमपि भाव एव पूर्ववत् । वेपथुरित्यादि । टुवेपु कम्पने । टुषोश्च गतिवृद्धयोः । वाऽसहपदिधिना घञादिरपि भवत्येवेति हरदत्तः । घञ् स्वनिमिधान्नेत्यन्ये ।

यज याच । अयं च यथाऽभिधानं कारकोऽपीष्यते । तथा च “यज्ञार्थात् कर्मणोऽ-न्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः” इत्यत्र । इज्यते” इति यज्ञो विष्णुरिति व्याख्यातम् ।

१. पित्वमनुदात्तार्थमिति भास्ति क० पु० ।

२. क्विमवित्येक एवेति क० पु० ।

३. अयं पाठो नार्हति क० पु० ।

१०१५. स्वपो नन् [३।३।६१]

स्वप्नः ।

१०१६. उपसर्गे घोः किः [३।३।९२]

प्रादाबुपपदे घुसंज्ञकात् किः स्याद्भावादौ । आतो लोपः । अन्तर्धिः । आदिः । आधिः ।

१०१७. कर्मण्यधिकरणे च [३।३।९३]

कर्मण्युपपदे अधिकरणे घोः किः स्यात् । उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः । पयोनिधिः ।

१०१८. स्त्रियां क्तिन् [३।३।९४]

धातोर्भावादौ क्तिन् स्यात् तदन्तरच स्त्रीलिङ्गः । कृतिः । बुद्धिः । स्मृतिः । ह्यद् इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रहृतिः । “ति च” (७।४।८९) चूर्तिः । फुल्लिः । चायते क्तिनि नित्यं चिभावः । अपचितिः । कण्डूयतेः क्तिन् । अतो लोपः । तस्य च लोपे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावाद्

नहो डित्त्वं’विश्व इत्यत्र गुणनिषेधार्थम् । न चान्तरङ्गत्वात् पूर्वं तुकि कृते छः शत्वोऽपि लघूपधत्वाभावाद् न गुणप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सतुक्कस्य छस्य शत्व-विधानात् । एवं च तुकोऽनित्यत्वज्ञापनार्थं डित्करणमिति प्राचोक्तमनादेयम् । तत्र हि सतुक्कस्य छस्येति व्याख्यात विरुध्यते । याच्नोति । यद्यपि नडन्ताः सर्वे पुल्लिङ्गास्तथाप्यत्र स्त्रीलिङ्गः स्वभावात् । रक्षण इति । “रवाभ्याम्” (८।१।१) इति शात्वम् । विध्यादिषु वाऽसहपविधिर्नेष्यतेऽनभिधानात् ।

उपसर्गे घोः किः । कित्त्वफलमाह—आतो लोप इति । अन्तर्दिशन्तर्धानम् । आदिरादानमादीयते वा । आधीयतेऽस्मिन् आधीयते चेत्याधिः ।

कर्मण्यधिकरणे च । कर्मणोऽप्युपपदमधिकरणा तु प्रत्ययार्थो विवक्षितो व्याख्या-नादित्याह—कर्मणोऽप्यादि । अधिकरणप्रहरणमर्थान्तरनिरासार्थम्, चकारस्तु प्रत्ययानु-कर्णार्थः । तेन भावे करणादौ च न भवति । उद्विचरिति । “पेप वासवाहनविषु च” (६।३।५८) इत्युदकस्योदादेशः ।

स्त्रियां क्तिन् । अयं च धत्र येन नाप्राप्तित्यायेन बाधते । अजेपो तु ‘विप्रतिपेधे परम्’ (१।५।२) भाष्ये तु अधिक. कारोऽधिकारः धत्रप्युदाहृतः ।

१. विष्णुर्ति क० पु० ।

२. विष्णुमाविषु इति क० पु० ।

यलोपः । कण्डूतिः । शान्तिः । दान्तिः । “तितुत्रतथ” (७।२।९) इति
 नेट् । दीप्तिः । “तितुत्रंतीन्निपेधोऽप्रहादीनामिति वाच्यम्” (वा०) । नेह
 निगृहोतिः । निकुचितिः । निषठितिः । उपस्निहितिः ।

१०१९. ग्लज्याहात्वरिभ्यो नि। [उ०]

ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । “ज्वरत्वरं” (६।४।२९) इत्युट् तूर्णिः ।
 “कृत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावञ् शेषः” (वा०) क्रीणिः । शीणिः । लूनिः ।
 धूनिः । “संपदादिभ्यः क्तिप्त्वा” (वा०) मंपत् । विपत् । पक्षे संपत्तिः ।
 विपत्तिः । आकृतिगणाऽयम् ।

ति चेति । तादौ प्रत्यये चरफलोरेत उन् स्यात् इति व्याख्यात प्राक् । चायते-
 रित्यादि^१ । वक्तव्यमिति शेषः । कण्डूयनेरिति । कण्डूवादि यगन्तादित्यर्थः ।

ननु तर्हि ततः क्तिनित्ययुक्तम् अत्रत्ययादित्यकारेण बाधितत्वात् । तथा च
 न पदान्तसूत्रे भाष्यम्—“इदं तर्हि कण्डूतिवल्गूत्तरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया
 वल्गूयेति भवितव्यम् । इदं तर्हि कण्डूयते क्तिच् वाह्यत्वात् कण्डूतिरिति । नैप दोषः,
 क्तिन्वादिभ्यः इति कण्डूयतेरपि क्तिनो वृत्त्यादिषु स्वोक्तत्वात् ।

नन्वाता लापस्य ‘अचः परस्मिन्’ (१।१।५७) इति वनि लोपं प्रति स्थानि-
 वत्त्वाद् य लोपो न प्राप्नोतीत्यत आह—नस्येति । स्थानिवत्त्वाभावादिति । ‘न
 पदान्त’ (१।१।५७) इति निषेधादित्यर्थः ।

नन्वेवमपि पुनः स्थानिवत्त्वादुच्यते स्यात् । अस्तु तस्यापि सिद्धं कण्डूतिरिति ।
 न च पुनरुच्यते प्रमत्तं, तस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात् । शान्तिः । दान्तिरिति ।
 “अनुनासिकस्य क्तिच्भक्तोः विडति” (६।४।१५) इति दीर्घः । दीप्तिरिति । आवादि-
 त्वात् क्तिन् विधिरिति माधवः ।

अन्ये^२ तु “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३) इत्यत्र निष्ठायां सेट् इत्युक्तेर्नाकार
 इत्याहः ।

निगृहोतिरिति । “अट्टिज्या” (६।४।१६) इति संप्रसारणम् । ‘ग्रहोऽलिति’
 (७।२।३७) इति दीर्घः । निकुचितिरिति । बुद्ध क्रुद्ध कीटिल्याल्पोभावयोः । “स्रनिदि-
 ताम्” (६।४।२४) इति नलोपः । उपस्निहितिरिति । षिण्ण प्रीतो ।

ग्लज्या । अत्र त्वरनेग्रहणमनाकरम् । “घटादय पिब” इति (ग०) प्राचोक्ते-
 रइव भाष्यम् । त्वरेति । तूर्णित्येतन्न धूपि वृष्टिण पाप्णिण भूष्णिणरित्युणादिषु
 णिञन्तस्य निर्गाननम् । गत्यम् । उणादिप्रत्ययान्तमिह प्रयोगप्राच्योदाचार्यैः
 संगृहोतमिति द्रष्टव्यम् ।

१. रित्यादि वस्तु टाप् इति क० पु० ।

२. अत्र चेति क० पु० ।

१०२०. ऊतियूतिजृत्तिसातिहेतिकात्तयश्च [३।३।६७]

एते निपात्याः । अत्र ऊतिः । यु यूतिः । जु जृतिः । पो पिञ् वा सातिः । हि हन्वा । हेतिः । कृत् कर्त्तिः ।

१०२१. व्रजयजोर्भावे क्यप् [३।३।६८]

आभ्यां भावे क्यप् स्यान् स्त्रियाम् । व्रज्या । इज्या । स्वधिकारत्वान्न वांसरूपविधिना पक्षे क्तिन् । भावे क्तिम् ? कर्मादौ न ।

१०२२. संज्ञायां समजनिपदनितमदनविदपुञ्शीङ् भृञिणः [३।३।९९]

एभ्यः क्यप् स्याद् संज्ञायां स्त्रियाम् । “अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्” (वा०) समज्या । निपद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुध्वा । “अयङ् पिक्किडति” शय्या । भृत्या । इत्या ।

ष्वरत्वरेत्युठ इति । नत्रानुनामिके चेत्यनुवर्तते इति भावः । ऋत्वादिभ्य इति । ऋकारान्तेभ्यः लूप्रभृतिभ्यस्चेत्यर्थः । कोऽणरिति । “ऋत इत्” (७।१।००) इतीत्वं स्वरः । ‘हलि च’ (८।२।७७) इति दीर्घः । रदाभ्यामिति । नत्वं णत्वम् । संपदादेरिति । यद्यपि वातिके वेति नोकम्, तथापि बहुवचनान् किन्नपीष्यते इति मत्वा वेति प्रसिद्धम् ।

ऊतिभूतिजृति । अत्रोदात्त इति वर्तते । किनो निस्वादाद्युदात्तत्वप्रसक्तेः । ऊतिरिति । ‘उवरत्वर’ (६।४।१०) इत्युठः । अत्रोदात्तार्थं वचनम् । युजुवो दीर्घोऽपि षो पिञ् वेति । षोऽन्तकर्मणि । अस्य ‘द्यतिम्यति’ (७।१।४०) इतीत्वाभावार्थं च । पिञ् वन्वने इत्यस्य वास्वार्थं च ।

काशिकायां तूकम्, सनातेर्वा “जनमनखनाम्” (६।४।४२) इत्यात्वे कृते स्वराथं निपातनमिति, हि ह्येति । हि गतौ इत्यस्य गुणार्थम् । हन्तेर्नस्येत्वार्यं चेत्यर्थः ।

कोत्तिरिति । “ण्यासप्रत्य” (३।३।१०७) इति युचि प्राप्ते क्तिन् अपि निपात्यते । उपधापारच । ऋत इत् स्वरः । ‘उाथायां च’ (८।२।७८) इति दीर्घः । गेलोपः । कानापास्तु युचमपीच्छन्ति कीर्तना इति ।

व्रजयजो । किनोऽपवाद इति । उदात्त इत्येव । पकार उत्तरत्र तुगर्थः । इत्येति । किस्वात् सप्रसारणम् ।

संज्ञायां । त्रिष्वोद्येषु अधिकरणे । समज्या सभा । निपद्या प्राणः । निपत्या पिच्छिञ् भाूमिः । मन्यतेऽनया मन्या गलपाश्वंसिरा । तथा हि क्रुद्धादिज्ञायते । विद्य-

१. हि हन्वेति क० पु० ।

२. प्राण इति नास्ति क० पु० ।

१०२३. कृञः शच [३।३।१००]

कृञो भावादौ शः स्यात् क्यप् च स्त्रियाम् । शिञ्चाद्भावे यक् । रिडा-
देशः । क्रिया । कृत्या । योगविभागात् क्तिन्नपि । कृतिः ।-

१०२४. इच्छा [३।३।१०१]

इप्तेः शे निपातोऽयम् । “परिचर्यापरिसर्यामृगयाअटाटद्यादयरच” (वा०)
परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाटद्या । “जागर्तैरकारो वा” (वा०)
जागर्या । जागरा । आस्या । चर्या इति कैचित् ।

तेऽनयाऽर्थं तन्त्वं विद्या । मूयतेऽभिमूयते सोमोऽथेति सुत्या । अभिपवदिवस । सुत्यमह-
रुक्म इति त्वार्थं वशोवत्वम् । शय्यतेऽस्यां शय्या खट्वादिः । भरणं भृत्या वेतनम् ।
ईष्यते गम्यतेऽनया इतीत्या शिदिकादिः । कथं भूतिः । मतिः । प्राप्नुति । कर्मणि भृतो
मति “रजःकृष्णामुतिपरिपद.” (५।२।१२) इति ज्ञापकात् ।

कृप्रः । भावे यगिति । कर्मण्यपीति ज्ञेयं यद्यभिधामस्ति । करणादौ च ‘अचि
शु’ घातु” (६।४।७७) इति इयङ् । कृत्येति । क्यपि तुक् ।

इच्छा । शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते इत्यर्थे द्रष्टव्यः^१ । शस्थाय भावे न
कारके स्वभावात् । परिचर्येति । सर्वत्र शो निपात्यते, यक् तु सिद्ध एव । परिसर्येति ।
सृ गतो घम्य गुणोऽपि निपात्यते । यक् तु सिद्ध एव । मृगयेति । मृग भ्रन्वेवणे चुरादा-
बदन्तः । अस्य णावतो लोपाभावो निपाप्यते । यकि णिलोपः ।

अन्ये तु ऐरयादेशो यगभावश्च निपातनादित्याहुः ।

अटाटयेति । अटे शे यकि कृते टद्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे मकारलोपोऽकारस्य
चाकारः । ह्लादिः शेषस्तु नास्ति ।^२ पण्डित्वे धातुद्वित्वे चाभ्याससंज्ञेत्युक्तेः । जाग-
र्येति, वापाहरणात् । पत्ते जागरा । अत्र यकि सति “जाग्रोऽविचिण्णत् द्वित्सु”
(७।३।८५) इति गुण । आस्येति । प्रास उपवेशने । ‘ष्यासथन्यो युच्’ (३।१।१०७)
इति युचि प्राप्ते श इष्यते । काशिकायां तूकं कथमास्येति । ‘अहलोऽयंत्’ (३।१।-
१२४) भविष्यति । वाऽमरूपविधिप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणाविषयस्येवोत्सर्गापवादस्येति ।
द्रयोरप्युत्सर्गापवादयोः स्पृधधिकारविहितत्वेऽस्त्रियामिति प्रतिषेधादित्यर्थः ।

एवं नयेत्यपि “गदमदचर” (३।१।१००) इति यति व्युत्पादनीयम् ।

१. नयार्थेचेति क० पु० ।

२. विधुर्धात्विति क० पु० ।

३. इष्य इति नास्ति क० पु० ।

४. पाये द्वित्वेऽभ्यासंज्ञा धातुद्वित्वे च स्युक्तेरिति क० पु० ।

१०२५. अप्रत्ययात् [३।३।१०२]

प्रत्ययान्ताद्भातोर्भावादौ स्त्रियामः स्यात् न क्तिन् । चिकीर्षा । अटाटा । लोलूया । कण्डूया । कण्डूतिरपि ।

१०२६. गुरोश्चहलः [३।३।१०३]

हलन्ताद् गुरुमतः अः स्याद्भावादौ स्त्रियां, न क्तिन् । ईहा । ऊहा । गुरोः कम् ? भक्तिः । हलः क्तिम् । नोतिः । “निष्ठायां सेट् इति वाच्यम्” (वा०) । तेनेह न । आप्तिः । राद्धिः । प्रशस्तिः । प्रशंसेत्यपि ।

१०२७. पिद्भिदादिभ्योऽङ् [३।३।१०४]

पितो भिदादेश्वाङ् स्यात् । स्त्रियां भावादौ । जृप् । “ऋटशोऽङि गुणः” (७।४।१६) जरा । त्रपा । क्षमृप् । क्षमा । क्षम इत्यस्य क्षान्तिः । भिदा । छिदा । गुहा । मेधा । गोधा । कारा । हारा । तारा । धारा । कृपा । पीडा । भूपा इत्यादि ।

अप्रत्ययात् । अ इत्यविभक्तिको निर्देशः । चिकीर्षेति । कृन्नः सन् द्वित्वादि । अटाटेति । अटेः “सूक्तिमूत्रि” (वा०) इति यद्दि ट्यशब्दस्य द्वित्वं हलादिः शेषाभ्यासदीर्घत्वयोरटाट्यशब्दादप्रत्ययः । अतो लोपः । “यस्य हलः” (६।४।१६) इति यलोपः । कण्डूयेति । कण्डूवादियगन्तात् वाऽसरूपविधेरस्त्रियामिति निषेधात् किना न भाव्यमिति शङ्कामपनयति कण्डूतिरपीति । किन्नावादिभ्य इत्यनेन किन्नपीत्यर्थः ।

गुरोश्च । हला घातोर्विशेषणान्तदन्तविधिरित्याह—हलन्तादिति ।

एव च स्थिते न हलन्तः समुदायो गुरुर्भवितुमर्हति तस्याज्जात्रघर्मत्वादतस्तद्बल्लक्षणाश्रीयते इत्याह—गुरुमत इति ।

विपर्ययस्तु न भवति । चेष्टायामिति निर्देशात् । प्रशंसेत्यपीति “प्रशंसायां रूपम्” (५।३।६६) इति निर्देशादिति भावः । निष्ठायामनिट्त्वादप्राप्तिः ।

विद्भिदादिभ्यो । भिदादेश्चेति । यद्यपि भिदा छिदा इत्यङन्ता एव पठ्यन्ते, तथापि घातोर्विधिकांरात् तत्प्रकृतय एव निष्कृष्येह भिदादिशब्देन निर्दिश्यन्ते । प्रत्ययान्तपाठस्तु लोके यत्र प्रयोगस्तत्रैव यथा स्यात् । कार्यान्तरनिपातनार्थं च क्वचित् । तद् यथा भिदा छिदेति विदारणे । अन्यत्र भित्तिः । छित्तिः । गुहा कन्दरीपद्मयोः । अन्यत्र गूढिः । मेधेति । मिधृ मेधृ हिंसाक्लेशनयोः । गोधेति । गुध् परिवेषटने । अत्र गुणः ।

१. अन्यत्रेति क० पु० ।

१०२८. चिन्तिपजिकथिकुम्बिचर्चश्च [३।३।१०५]
 एभ्योऽङ्स्याद्भावादौ स्त्रियाम् । वक्ष्यमाणयुचोऽपवादः । चिन्ता ।
 पूजा । कथा । कुम्भा । चर्चा ।

१०२९. आतश्चोपसर्गो [३।३।१०६]
 प्रादावुपपदे आदन्तेभ्योऽङ् स्यात् स्त्रियां भावादौ न क्तिन् । उपदा ।
 श्रद्धा । अन्तर्धा ।

१०३०. ण्यासश्रन्थो युच् [३।३।१०७]
 एयन्तादासिश्रन्थिभ्यां च युच् स्यात् स्त्रियां भावादौ । कारणा ।
 आसना । श्रन्थना । “घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च” (वा०) घट्टना । वन्दना ।
 वेदना । “इपेरनिच्छार्थात्” (वा०) अन्वेषणा । “परेर्वा” (वा०) पर्ये-
 षणा । परीष्टिः । एषणा ग्रन्थनेत्यपि केचित् ।

१०३१. रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् [३।३।१०८]
 धातोर्ण्वुल् स्यात् स्त्रियां भावादौ रागाख्यायाम् । प्रच्छदिका । विच-
 चिक्ता । बहुलाक्तेः शिरोऽक्तिः । “धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः” (वा०)

कारा, हारा, तारेति कृहृतृभ्याऽङि ‘ऋदृशोऽङि’ गुणो कृते दीर्घत्वं च निपात्यते ।
 लेखा, रेखेति । लिस् अन्तरावन्धासे । अस्य गुणो रेफश्च वा लस्य । कृपेति । कृप्
 कृपायाम् । अस्य संप्रसारणं च । ‘चूडेति । चुलेडंत्वं दीर्घश्च । धारा शस्त्रम् । धारा
 प्रपाते । एवमाद्यह्यम् । ‘कुम्बेति । कुम्बे छादनं । चर्चं अध्ययने । सर्वे चुरादिरयन्ताः ।

रयात्प्रण्यो । अप्रत्ययस्वापवादः । घट्टित्वादिवाक्तिवम् । घट्ट चलने भ्वादिः ।
 चुरादेर्ण्वन्तत्वादेव सिद्धेः । विदित्वाभाद्यर्थो गृह्यते । ज्ञाने तु वेदनेति प्रमोगो विद्
 चेतनाव्ययनिवासेऽङिति चुरादेर्ण्वन्तत्वेन सिद्धः ।

न च वेत्तेः कितो निवृत्त्यर्थं वचनम् । वित्तिरिति निर्देशान् । इपेरनिच्छार्थ-
 दिति । इप् गतो । इप आभोक्तव्ये इत्यस्य चेत्यर्थः ।

रोगाख्यायां । आस्याग्रहणं रोगस्य चेतु प्रत्ययान्तं संज्ञा स्यात् तदा इत्येव-
 मर्थम् । प्रच्छदिकेति । छदं वमने । विचचिकेति । चर्चं अध्ययने । प्रत्ययोपसर्गाभ्यां

१. घूडेति घुनेर्देशं दीर्घश्चेति अत्र नास्ति क० पु० । २. कुम्बिति क० पु० ।
 ३. इप गतो इति नास्ति क० पु० । ४. रोगस्यार्येत् इति क० पु० ।

आसिका । शायिका । “इक्षितौ धातुनिर्देशे” (वा०) पचिः । नन्दिः ।
अदिः । भवतिः । अतिः । जुहोतिः । दीव्यतिः । वर्णनिर्देशे “वर्णात्कारः”
(वा०) । अकारः । ककारः । “रादिफःङ्” रेफः । “मत्वर्थाच्छो मत्वं
च” (वा०) मत्वर्थायः । “इजजादिभ्यः” (वा०) आजिः । आतिः ।
“इक् कृष्णादिभ्यः” कृषिः । गिरिः । किरिः ।

रोगप्रतीतिः । पामा विचक्षिका । शिरोऽतिरिति । शिरः षोडा । अर्दं हिंसायाम् ।
“तिवृत्तय” (७।१।९) इतीडभावः । “भ्रूरो भ्रुरि” (वा०।६५) दलोपः । आसिका ।
शायिकेति । आसनं शयनमित्यर्थः । टापि “प्रत्ययस्यात्” (७।३।४४) इतोत्वम् ।
‘इक्षितौ धातुनिर्देशानुकरणे’ (वा०) बाहुलकात् क्वचिन्न । ‘पचिरित्यादि ।
‘प्रकृतिवदनुकरणम्” (१०) इत्यनुकरणस्यापि धातुत्वेन ततो विधानात् कृत्संज्ञेति
स्वादयः ।

भवतिरित्यादिः “उपसर्गात् सुनोति” (८।३।६५) इत्यादि ज्ञापकादकृतृवा-
चिन्यपि षितिपि शवाद्यो भवन्ति । शित्करणं तु घ्रायते ह्यतेरित्यादावात्त्वप्रतिषे-
धार्थं पिवाद्यादेशार्थं च स्यात् ।

एवं च शित्करणे सामर्थ्यादिकर्त्रर्थत्वेऽपि शवादिरिति प्राचोक्तभनादेयम् ।

एवं भावकर्मावाचिन्यपि क्वचिद् यगपि भवति । यया “विभाषा लीयते.”
(६।१।५१) इति तत्रैवोक्तम् ।

वर्णनिर्देश इति । अत्र ‘वर्णात्कारः’ इति यद्वातिहं तत्र निर्देशे इत्यनुवृत्ते-
रवसंनमेतदुपदर्शितम् । वर्णमात्रस्यानुकरणादित्यर्थो न तु वर्णादुच्चार्यमाणेदिति ।
तथा हि सति ककार इत्यादौ (‘समुदायस्योच्चारणात् न स्यात् वर्णमात्रानुकरण
इत्यर्थे तु भवति । अकारस्योच्चारणार्थत्वात् वर्णमात्रस्य चानुकार्यत्वात् बहुनग्रहणान्
गुण इत्यादौ न भवति) । अत्र एव क्वचिन् समुदायादपि भवति । एवकारो वपट्-
कार इति ।

अकार इति । प्रयोक्तृताभावात् न कस्येत्यज्ञा । अघानुविहितत्वेनार्थवातुकत्वात्
नेट् । तथा च इक् इकारादिविधीयते । एवमिकारस्यादौ गुणाभावोऽपि । कृत्संज्ञा
त्ववानुविहितत्वेऽपि अधिकार सामर्थ्येत् अस्यास्ति तेन प्रातिपदिकत्वात् स्वादिसिद्धिः ।

यद्यपि करणं कारः अस्य कारोऽकार इत्यादिभ्युत्पत्त्येदं सिद्धयति । तथाऽप्य-
कारकरणमिति न सिद्धयेन् । करोते पौनरुक्त्यादिति कारप्रत्ययो विधीयते इत्याहुः ।

१. भवन्ति शित्वाद्भ्य इति क० पु० ।

२. चानुकरणमामर्थ्यादिति क० पु० ।

३. सद्भाष्येत्पारभ्य-न भवतीत्यन्तो (

) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४. इत्याद्यतीति क० पु० ।

१०३२. विभाषाख्यातपरिप्रश्नघोरिञ् च [३।३।११०]

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये धातोरिञ् स्यात् स्त्रियां भावादौ, चात्
पञ्चुल् । वोक्ते र्यथास्वमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा
अकार्षीः । सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिमकार्षीम् । एवं गणिं
गणिकां गणनामित्यादि ।

१०३३. आक्रोशे नञ्यनि। [३।३।११२]

नञि उपपदे धातोरनिः स्यादाक्रोशे स्त्रियां भावादौ न क्तिन्नादि ।
अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः ।

रादिकः इति । वाऽसहृषपविधिना रकारोऽपि ववचिन्त् । "रकारादीनि नामानि
शृण्वतो' मम पार्वति" इति ।

भस्त्वं चेति । बहुलवचनादेतल्लभ्यते । अन्ये तु भ्रभत्वोऽपि तत् एव लोप इत्याहुः ।
मत्वर्थीय इति । मत्तोरर्थं इवार्थो यस्य मत्वर्थं एव मत्वर्थीयः स्वार्थिकः छः ।
"मस्येति च" (१।४।१४८) इतीकारलोपः । बाहुलकात् ववचिच्छो न । "तसौ मत्वर्थे"
(१।४।१९) इति । अत एव मत्वर्थीय इत्याप ।

इज्जदिभ्य इति । वृत्तिपाठानुरोधेनैवमुक्तम् । भाष्ये दिवगुक्तः । तथा च "इज्ज
वपादिभ्यः" (वा०) इति पृथगिज्जं विहितः । ग्राजिरिति । बहुलवचनादजेर्वीभाषो न ।
उपधावृद्धिः । ग्रातिरिति । अत सातत्यगमने । भावे इज्ज् । कृपिरिति । कित्त्वान्त
गुणः । किरिगिरिरिति । अहत इत् स्वरः ।

विभाषाऽख्यान । अल्पाक्षरत्वादाख्यातशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपातः । आर्षेनुक्रमे
प्रश्नपूर्वकमाख्यातमित्याशयेन व्याचष्टे—परिप्रश्ने आख्याने चेति ।

क्रियामिति । "कृत्रः श च" (३।३।१००) इति शः । कृत्यामिति । चकारात्
व्यप् । कृतिमिति । कृत्र इति योगविभागात् क्तिन्पोत्वकम् । गणिमिति । गणसंख्याने ।
चुरादावदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवच्चात् नेञ्जिन्मित्तोऽपि वृद्धिः ।

गणिकामिति । श्वुल् । गणनामिति । युच् इत्यादीनि । कां याचि पचां पडिक्-
मित्याद्युत्पत्तिर्यथः ।

आक्रोश इति । आक्रोशः शपनम् । ल्युट् च । तदन्तश्च नपुंसक इति । भावे
यो ल्युट् तदन्त दृश्यः । तथा चामरः । क्ल्युट् नपुंसकं भाव इति । एवं करणांशस्य
ल्युटो विशेष्यति नृत्वमित्युक्तं भवति । तथा चैवोदाहरति । अत एव भाष्येऽपि प्रयोगः ।
कोऽसौ अनुमानो नाम इति ।

१०३४. ल्युट् च [३।३।११५]

धातोर्ल्युट् स्यात् भावे तदन्तश्च नपुंसकः । ज्ञानम् । मानम् । प्रमाणम् । प्रयाणम् । प्रयागमम् । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । प्रेषणम् । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रपवनम् ।

१०३५. करणाधिकरणयोश्च [३।३।११७]

करणेऽधिकरणे च धातोर्ल्युट् स्यात् । इहमप्रवरश्चनः । रजनः । गोदोहनी स्याली । शयनी ।

१०३६. वा यौ [२।४।५७]

ल्युटि परे अजेर्वाभावो वा स्यात् । प्रवयणम् । प्राजनम् । दरिद्राणम् । मिहयतदशेति नलोपिनो निर्देशात् अङ्के त्यपि नलोपः । दशनः । “ष्ठिवुषिवो-ल्युट्च्युपधादीर्षो वा” (वा०) ष्ठीवनम् । सोवनम् । पक्षे ष्ठेवनम् । सेवनम् । कुटादित्वान्न गुणः । स्फुरणम् । स्फुलनम् । “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३।३।१११) राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनं वासः ।

प्रमाणमिति । “कृत्यवः” (८।४।२९) इति एत्वम् । प्रयाणमिति । “ए-त्रिंभापा” (८।४।३०) इति एत्वत्रिकल्पः । प्रकोपणमिति । “हलश्चेजुपधात्” (८।४।३१) इति एः । प्रेङ्खणमिति । “इजादेः सनुमः” (८।४।३२) इति ।

प्रणिंसनमिति । “वा निसनिच्च” (८।४।३३) प्रवेपनमिति । “न भाभूपगमि” (८।४।३४) इति एत्वम् । निपेवः । करणाधिकरणयोश्च । इहमप्रवरश्चन इति । प्रवृश्चप्रतेज्जेन प्रवरश्चनः इहमस्य प्रवरश्चन इति कर्मणि पष्ठ्या समासः ।

रजन इति । रज्यतेऽनेन । “असिअकेऽनेधिनुणि च रज्जेर्नलोपो वाच्यः” (वा०) इति नलोपः । गोदोहनीति । गौर्दुह्यतेऽस्याम् । “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५) इति डीप् सर्वत्र विशेष्यलिङ्गता ।

वा यौ । यु इति ल्युडेवोत्सृष्टानुबन्धो निर्दिश्यतेऽन्यस्यासम्भवादित्यादि । ल्युटोति । प्रवयणमिति । “कृत्यवः” (८।४।२९) इति एत्वम् । दरिद्राणमिति । “सनिष्पुञ्जि ल्युटि च न” (वा०) इत्युक्ते “दरिद्रातेराध्वानुके” (वा०) आतो लोपो न ।

मिहय । एतच्च “दाम्नी शसयुज” (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् विधौ व्युत्पत्तात्म् । ष्ट्रिवुषिवोरिति । एतच्च पूर्वोदरादित्वात् साधुः । राजभोजना इति । कर्मणि ल्युट् । कर्तृपठ्यः समासः । राजाच्छादनमिति । करणे ल्युट् ।

१०३७' पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण [३।३।११८]
पुंल्लिङ्गे करणेऽधिकरणे चार्थे धातोर्घः क्वचित् संज्ञायाम् । णिलोपः ।

१०३८, छादेर्घेऽद्वयुपसर्गस्य [६।४।९६]
द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद् घे परे । उरश्छदः । प्रच्छदः ।
अद्भोति क्रिम् ? समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ।

१०३९, गोचरसंचरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च [३।३।११६]
एते निपात्याः । गावश्चरन्त्यत्र गोचरः । संचरन्ति तेन संचरः इत्यादि ।

१०४०, अवे तृस्त्रोर्घम् [३।३।१२०]
अवतारः । अवस्तारः ।

('पुंसि संज्ञायां । पुंसि करणेऽधिकरणे चार्थे इति । एतेनेतः प्रभृति करणाधि-
करणयोरित्येवानुवर्तते भावाधिकारो निवृत्त इति सूचयति । आकुर्वन्त्यस्मिन् । इति)
व्यवहारानिति शेषः । आकरः ।

गोचरसंचर । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञं वक्ष्यति, तदपवादाथं पुनरर्थो
विद्योपडे । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति निर्वचनमाश्रमेतत् । रुडिशब्दस्त्वयं विषयपर्यायः ।
ज्ञानगोचर इत्यादि प्रयोगात् । संचरन्तेऽनेनेति । परस्मैपदपाठस्तु न युक्तः "समस्तु-
त्तोयायुक्ताद्" (१।३।५४) इत्यात्मनेपदविधानात् । संचरो मार्गं इत्यादिग्रहणात् ।
वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजन्त्यनेन व्रजः गोष्ठः, व्यजन्त्यनेन व्यजस्तालवृन्तः । आप-
तेऽस्मिन्नापणः । पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यस्मिन् निगमश्छन्दः । चोऽनुक्तसमुच्च-
यार्थः । निकपन्त्यस्मिन् निकपः । कपः ।

अवेतृस्त्रोर्घम् । अवतारः । अवतरन्त्यस्मिन् अवतारः कृपादिः । अवतरन्त्यने-
नेति । अवतरणमार्गोऽपि । अवतरणमवतार इति त्वयुक्तम् । भावाधिकारस्य निवृत्त-
त्वात् । भावे च "ऋदोरप्" (३।३।५७) इति—अवतर इत्येव भवति । घञो घका-
रोऽपगतः मार्गः 'अपामार्गं विमार्गं' इत्यादौ कुत्वार्यः । "हलश्च" (३।३।१२१) इति
हलन्ताद् धातोः संज्ञायां घञो विधानात् ।

१. पुंसि संज्ञायामित्यस्य—आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्यन्तो () रेखाद्विहो नास्ति क० पु० ।
२. यद्धारोऽपि मार्गोऽपामार्गं इति क० पु० ।

१०४१. खनो घ च [३।३।१२५]

अस्माद् घः स्यात् चाद् घञ् । करणाधिकरणयोः पुंसि । आखनः ।
आखानः । “आखनोडङ्कडरङ्कवक्त्राः वाच्याः” (वा०) उक्तार्थे । आखः ।
आखनिकः । आखरः । आखनिकवक्त्रः ।

१०४२. ईपद्दुःसुषु कृच्छ्रकृच्छ्रार्थेषु खल् [३।३।१२६]

एष्वसुखसुखार्थेषूपपदेषु धातोः खल् स्यात् । “तयोरेवेति” (३।४.७०)
भावे कर्मणि चार्थे । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईपत्करः
सुकरो वा । “निमिमीलियामात्त्वाभावात्” । ईपन्निमयः । दुः प्रमयः ।
सुविलयः ।

१०४३. उपसर्गात् खल्घञोः [७।१।६७]

ईपत्प्रलम्भः । दुःप्रलम्भः । सुप्रलम्भः ।

१०४४. कर्तृकर्मणोश्च भृक्ञोः [३।३।१२७]

ईपदादिषूपपदेषु - कर्तृपूर्वाद्भ्रुवः कर्मपूर्वान् कृञश्च खल् स्यात् । “कर्तृ-
कर्मणोश्चार्थयोरिति वाच्यम्” (वा०) खिञ्चान्मुम् । कृच्छ्रे । अदुरादघेन
दुरादघेन भूयते दुरादघं भवम् । अकृच्छ्रे । ईपदादघम्भवम् । स्वादघम्भ-
वम् । ईपदादघङ्करः । दुरादघङ्करः । स्वादघङ्करश्चैत्रो भवता ।

खनो घ च । किमर्थं घित्करणं न हि खनक इत्यत्र कुत्वसम्भवोऽस्ति । एवं
तर्हि ज्ञापयत्येतन् अन्यतोऽप्ययं भवतीति भजे. भगः, पदेः पदः । खल् सच नने खल
इत्यादि सिद्धम् । आख इति । डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि टेलोपः । आखर इति डरः ।

ईपद्दुःसुषु । एष्वसुखसुखेऽर्थेति । यथा संभवमेतत् । दुर एव कृच्छ्रे संभवोऽ-
कृच्छ्रे एवेतरयोरिति । निवृत्तमिति । तयोरेवेत्यादि । दुष्करः कटो भवता । दुःशब्दो
रेफान्तोऽप्यस्ति । “सुदुरोरधिकरणे” (वा०) इति निर्देशात् । भवतेति । “न लोका-
व्यय” (२।३।६६) इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । आत्त्वाभावादिति । “निमि-
मीलिमां खलचोरात्त्वानिषेधः” (वा०) इत्युक्तेः । लभेनुंम स्मारयति । “उ।सर्गात् खल्-
घञोः” (७।१।६७) इति ।

कर्तृकर्मणोः । चकारः ईपदादीनामपि सन्निभोगार्थः । तेन यदा कर्तृकर्मणोरीप-
दादीनां च युगपदुपपदत्वं तदा खन् । तत्र कर्तृकर्मणी धातोरनन्तरे प्रयोज्ये ईपदाद-
यस्तु व्यवधानेन न तु व्यत्ययेन । कुतः खित्करणात् । तद्धि मुमर्थं क्रियते मुम्
चानव्ययस्य । ईपदादीनां तु धातोरानन्तर्ये तदनर्थकं स्यात् ।

१०४५. आतो युच् [३।३।१२८]

ईपदादिप्वादन्ताद् युच् स्यात् न खल् । ईपत्वानः सोमो भवता ।
दुष्पानः । मुपानः । दरिद्रातेनेति केचित् । “शासि युधि दशि धृषि मृषिभ्यो
युच् वाच्यः” (ना०) वेत्येके । दुःशासनः । दुःशासः । सुशासनः ।
सुशासः । युधेर्प्यन्तात् । दुर्योधनः । सुयोधनः । दुर्योधः । सुयोधः । सुद-
र्शनः । सुदर्शः । सुधर्षणः । सुधर्षः । ईपन्मर्षणः । ईपन्मर्षः ।

१०४६. अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा [३।४।१८]

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा स्यात् । “दोद्दधोः” अलं
दत्त्वा । अलं दानेन । “धुमास्था” (६।४।६६) पीत्वा खलु । पानेन खलु ।

न च कृदग्रहणपरिभाषया सगतिकेऽपि खिदन्ते मुम् भवेदिति वाच्यम् । एषा
हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणपरिभाषादिपया न चासावुत्तरपदाधिकारे प्रवर्तते इति लेख-
ग्रहणेन ज्ञापितम् । कथं तर्हि “खित्यनव्ययस्य” (६।३।६६) इत्यत्र खिदन्त इति तदन्त-
विधिभाव इति चेत् । अनव्ययस्येति निषेधसामर्थ्येति तत्रैवोक्तमिति स्थितम् ।

ययारारूपमभिप्रेत्याह—कृतपूर्वाद्भव इत्यादि । च्यर्थयोरित्यर्थः ।

अदुरादधेनेत्यादि । अनादधेन भवता दुःखेनादधेन भूयते इत्यर्थः । ईपदादधन्म-
वमिति । अनादधेनादधेन भूयते इत्यर्थः ।

एव च कृत्वर्थमात्रविशेषणस्य दुरः आदधशब्देनासमर्थेन समासश्चिन्त्यः । अत
एवाकारे अनादधेनायासेनादधेन भूयते दुरादधन्भवमित्याद्येव विगृह्यते, न त्वदुरादधेन
दुरादधेन भूयते इति । दुरादधन्भवमिति वृत्तौ तु दुःशब्दस्यादधन्भवशब्देन समासो
नादधशब्देन । अत्रोभयोरप्युपपदयोः पूर्वं परस्य समासस्ततः पूर्वस्य । ‘उपपदमतिङ्’
(२।२।१६) इत्यत्र सुप् सुपोति निरुतम् । तेनानैकस्यापि युगपत् समास इति न्यासादयः ।

(कथं पुनः सुदुराः व्यवहितयोः प्रयोगः । “ते प्राग्धातोः” (१।४८०) इति
नियमात् इति चेत् । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (३।३।११३) इति बहुलवचनानुवृत्तेः ।
दुरादधन्भवमित्यादि भाष्योदाहरणादिति भावः) ।

ईपदादधद्भूर इति । अनादधश्चेत् मुखेनादधः क्रियते इत्याद्युल्लम् ।

च्यर्थयोः किम् ? आदधेन सुभूयते । यत्तु स्वादधेन भूयते इति प्रत्युदाहरन्ति ।
तदसत् । अत्र हि खलोऽभावात् मूपसगस्य धातोः प्राक् प्रयोगेण भाव्यम् ।

युधेर्प्यन्तादिति । केवले कर्मणोऽसम्भवात् खनर्थेन भाव्यमिति भावः ।

अलंखल्वोः । तुमर्थ इत्यनुवृत्तेर्भविष्य विधिः । अत्र दत्त्वेति । “अमेवाव्ययेन” (२।२।
१०) इति नियमान्नोपपदसमासः । वाऽसरूपार्थाधिनोऽपि सिद्धे वा ग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

१. कथं पुनरित्यारम्भ—इति भावः इत्यन्तो भागः () रेखाद्भूतो नास्ति क० पु० ।

१०४७. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले [३।४।२१]

समानकर्तृकयोर्धात्वोः पूर्वकाले स्थिताद्धातोः क्त्वा स्यात् । “अनु-
दात्तोर्देश” (६।४।३७) इति मलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । द्वित्वमतन्त्रम् ।
नत्वा स्तुत्वा व्रजति । स्वरत्यादेः “श्रुक्; किति” (७।२।११) इति नित्य-
मिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । श्रुत्वा । स्तुत्वा । धृत्वा ।

१०४८. क्त्वि स्कन्दस्पन्दोः [६।४।३१]

एतयोर्लोपो न स्यात् क्त्वे परे । स्कन्त्वा । स्पन्त्वा । ऊदित्वात् स्यादित्वा ।

वत्वः क्त्वे प्रयोजनमाह—“धुमास्येति” हत्वमिति शेषः । प्रतिषेधया. किम् ?
अलङ्कारः ।

समानकर्तृकेषु । समानशब्दः एकपर्यायः इत्याह—एककर्तृकयोरिति ।

यद्यपि शक्तिः कारकं सा च ‘प्रतिक्रियं भिद्यते । तथापि शक्तिशक्तिमतोरभे-
दादेककर्तृकत्वमुक्तम् । धात्वोरिति । क्रियापेक्षत्वात्कर्तृभावस्य धात्वर्थयोरित्यर्थो
ज्ञेयः । पूर्वकाले स्थितादिति । पूर्वकालभावाक्रियावचनादित्यर्थः ।

ननु समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्देशाद्गुणो न स्यादत आह—द्वित्वमतन्त्रम्
इति । अविवाचितमित्यर्थः ।

तेन बहूनामपि समानकर्तृकत्वे भवतीत्युदाहरति—नत्वा स्तुत्वा’ व्रजति ।

नन्वेवमपि सर्वपूर्वाया एव प्राप्नोति यथामीपां ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयता-
मित्युक्ते सर्वपूर्वं एवानीयते । तत्राहुः । नेह स्तुत्यपेक्षं पूर्वकाल्यं यत् आख्यातवाच्या
क्रिया विशेषत्वात् प्रधानम् । तेन सां प्रति सर्वासा विशेषणत्वात् परस्परेणासबन्धः
“गुणानां च परार्थत्वादसबन्धः समत्वात् स्यादिति” न्यायात् ।

एव च कृत्वा प्रयोगोऽप्यनियते भवति । स्नात्वा भुक्त्वा पोत्वा व्रजति । पोत्वा
स्नात्वा भुक्त्वा व्रजति इति । इह तु पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजति इत्यत्र स्वशब्देन पूर्व-
कालस्योक्तत्वात् क्त्वा न भवति । आस्यते भोक्तुम् इति वासरूपविधिना लडपि
भवति । यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजो लडादय एव भवन्ति । आसित्वा भुङ्क्ते
इति तुमुनत्र न भवति । आसित्वा भोक्तुम् इति अनभिधानादित्याहुः ।

स्वरव्यादेरिति । “स्वरतिमूति” (७।२।४४) इति विकल्पपरमपि वाधित्वा
पूर्वविप्रतिषेधेन निषेध एव भवतीत्यर्थः ।

क्त्वि स्कन्दि । स्कन्त्वेति । “एकाच” (२।२।१० इति.नेट् ।

१. समन्वियमिति क० पु० । २. स्तुत्वेति नास्ति क० पु० ।

३. पोत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति नास्ति क० पु० । ४. तुमुनतीति क० पु० ।

५. नि स्नातेति क० पु० ।

१०४९. न क्त्वा सेट् [१।२।१२]

सेट् क्त्वा किल्ल स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् ? कृत्वा ।

१०५०. मृडमृदगुधकुपकिलशवदवशः क्त्वा [१।२।१७]

एभ्यः सेट् क्त्वा किन् स्यात् । मृडित्वा इत्यादि । "किलशः क्त्वा" (७।२।५०) इति वेद् । किलशित्वा । किलम्बित्वा । उदित्वा । उपित्वा । "रुद-विद्" (१।२।८) इति किञ्चम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुपित्वा । गृहोत्वा ।

१०५१. नोपघात् थफान्ताद्वा [१।२।२३]

नकारोपघात् थफान्तात् परः सेट् क्त्वा किन् स्याद्वा । श्रयित्वा । श्रन्यित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपघात् किम् ? कोयित्वा । रोकित्वा ।

१०५२. वञ्चिलुञ्च्युतश्च [१।२।२४]

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा ।

न क्त्वा सेट् । शयित्वेति प्रकित्वाद्गुणः ।

मृड्मृद । मृड मुखने मृद चोदे । गुध रोषे । कुप निष्कर्षे । किलश हिंसायाम् दिवा-दिरात्मनेपदो । किलशु विवाधने क्रमादिः । द्वावपि । वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे । "न क्त्वा सेट्" (१।२।१२) इति निषेधस्यापवादः । उदित्वेति । यजादित्वात् संप्रसारणम् । उपित्वेति । "वमतिक्षुधोरिट्" (७।२।५२) इतीट् संप्रसारणम् । "शसि-वशि" (८।१।६०) इति पत्वम् । गृहोत्वेति । "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । "ग्रहोऽलिटि" (७।२।३७) इति दोषः ।

नोपघात् थफान्ताद्वा । अन्तग्रहणं सुखार्थम् । श्रयित्वेति । श्रन्य ग्रन्थ सन्दर्भे । "मर्तिदताम्" (६।४।२४) इति नलोपः । गुफित्वेति । गुफ ग्रन्थे । कोयित्वा । रोकित्वेति बुध पूतीभावे । रिक कल्पनपुद्गलनिन्दाहिंसादानेषु । "रलो व्नुपघात्" (१।२।२६) इत्यपि विकल्पोऽयं न भवति । नोपघग्रहणसामर्थ्यादिति स्थितम् ।

वञ्चिलुञ्च्युतश्च । वञ्चु गतो । भ्वादिः । वञ्चु प्रलोभने । चुरादिः । लुञ्च अपनयने । श्रतिः सोत्रो घातुर्मुग्धार्थः घातुसाहचर्यात् । तस्याधंघातुके इयदो विकल्पनात् तदभाव-पक्षे कित्त्वं विकल्प्यते ।

१. कल्पनपुद्गलनिन्दाहिंसादानेषु इति क.० पु० ।

१०५३. तृपिमृषिकृशेः काश्यपस्य [१।२।२५]

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् । तृपित्वा । तर्पित्वा । मृपित्वा । मर्पित्वा । कृशित्वा । कर्शित्वा । “रलो व्युपधाद्” (१।२।२६) इति क्त्वा वा । घृपित्वा । घोपित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । व्युपधाद् किम् ? वर्तित्वा । रलः किम् ? सेवित्वा । हलादेः किम् । एपित्वा । सेट् किम् ? भुक्त्वा । “वसतिभुधोरिट्” (७।२।५२) धुषित्वा । धोषित्वा । “अञ्चेः पूजायाम्” (७।२।५३) इतीट् । अञ्चित्वा । गतौ तु अक्त्वा । लुषित्वा । लोषित्वा । विमोहने तु लुञ्च्वा ।

१०५४. जङ्गश्च्योः क्त्वा [७।२।५५]

आभ्यां परस्य क्त्वा इट् नित्यं स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ।

१०५५. उदितो वा [७।२।५६]

उदितो घातोः क्त्वा इड् वा स्यात् । शमित्वा । “अनुनासिकस्य क्त्वा” (६।४।१५) इति दीर्घः । शान्त्वा । धृत्वा । देवित्वा ।

१०५६. क्रमश्च क्त्वा [६।४।१८]

क्रम उपधाया दीर्घो वा स्यात् हलादौ क्त्वा परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् ? क्रमित्वा । “पूङ्गश्च” इति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ।

तृपिमृषि । त्रितृया विपासायाम् । मृष त्रितृयायाम् । कृश तनूकरणे । काश्यप-प्रहृष्टं पूजार्यम् । वेति हि वर्तते । अञ्चित्वेति । पूजायाम् “उदितो वा” (७।२।५६) इति विकल्पं बाधित्वा “अञ्चेः पूजायाम्” (७।२।५३) इति नित्यमिट् । “न क्त्वा सेट्” (१।२।१८) इत्यक्त्वान्नलोपाप्रसङ्गः ।

एवं च “नाञ्चेः पूजायाम्” (६।४।३०) इति नलोपाभावः इति प्राचोक्तं निविपयम् । अक्त्विति गत्यर्थस्यापि “दितो वा” (७।२।५६) इतीट्पक्षे नलोपाप्रसङ्गात् । अञ्चित्वेतत् पूर्ववत् । लुषित्वेति । लोषित्वा । ‘लुभो विमोहने’ (७।२।५४) इतीट् । “रलो घुपधात्” (१।२।२६) इति वा क्त्वा ।

जङ्गश्च्योः । इट् नित्यमिति जृ इत्यस्य “ऋमुकः किति” (७।२।११) इति निषेधे प्राप्ते व्रश्चेस्तूदित्वाद् विकल्पे प्राप्ते इट् विधीयते इत्यर्थः । जरोत्विति । “वृतो वा” इति वा दीर्घः । धृत्विति । “ञ्च्योः शूड” (६।४।१६) इत्यूट् । यष् ।

१. लोषित्वेति नास्ति क० पु० ।

१०५७. जान्तनशां विभाषा [६।४।३२]

जहारान्तानां नशेच लोपो वा स्यान् कित्त्व परे। भक्त्वा। भङ्क्त्वा।
रक्त्वा। रङ्क्त्वा। नङ्क्त्वा। नङ्क्त्वा। “झलादौ वाच्यम्” (वा०) नेह—
अञ्जित्वा। “जनसन” (६।४।४२) इत्याचवम्। खात्वा। खनित्वा।
“घतिस्पति” (७।४।४०) इतीचवम्। दिच्वा। सित्वा। स्थित्वा। “दधाते-
हिः” (७।४।४२) हित्वा।

१०५८. जहातिष्व कित्त्व [७।४।४३]

अस्य हिः स्यान् कित्त्वः। हित्वा। हाडस्तु हात्वा। “अदा जग्धिः”
(२।४।३६) जग्ध्वा।

१०५९. समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् [७।१।३७]

अनञ्पूर्वे समासे सति क्त्वो ल्यवादेशः स्यात्। तुक्। प्रकर्षेण कृत्वा
प्रकृत्य। अनञ्जिति किम् ? अकृत्वा।

जान्त। वरांप्रहणादेव तदन्तविधिलभेऽप्यन्तप्रहण स्पष्टार्थम्। नङ्क्त्वेत।
“मस्जिनशोर्भक्ति” (७।१।६०) इति तुम्। तस्य पक्षे लोपः। ‘रवादिभ्यश्च’
(७।२।६५) इतोत्पक्षे नशित्वा। अञ्जित्वेति। ऊदित्वादिङ्वा। इडभावपक्षे त्वक्त्वा
प्रङ्क्त्वा इत्युभयं भवति।

जहातेष्व कित्त्व। हात्वेति। ओहाङ् गतौ। “अदो जग्धिः” (२।४।३६) जग्ध्वेति।
अद् भक्षणे। “भपस्तयोः” (८।२।५०) इति घत्वम्। “भरो भरि सवरो” (८।४।६५)।

समासेऽनञ्पूर्वे। अनञ्जिति पर्युदासोऽप्यम्। स च “नञ्चि युक्त्यायेन नदृशं गृह-
णाति। (नञ्भिन्नं नञ्सदृशमव्ययं गृह्यते पूर्वशब्दस्यावयववचनः। तेनाव्ययपूर्व-
पक्षसमासे इह गृह्यतेःतः परमकृत्वेत्यादौ न भवतीति व्याचष्टे—अनञ्पूर्वं इत्यादि।
लकारो) “लिति” (६।१।६३) इति स्वरार्थः।

पित्तस्य फलमाह—तुगिति। प्रकर्षेण कृत्वेति। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया।
प्रकृत्यं करणमिति यावत्। प्रशब्दोऽत्र धात्वर्थगतं प्रकर्षं द्योतयन् “कुभतिप्रोदयः”
(२।१।८) इति क्त्वान्तेन नित्यं समस्यते। क्त्वो ल्यप्ः स्यानिवत्त्वात् “ह्रस्वस्य पिति”
(६।१।७१) इति तुक्। स्नात्वा कालकः। पीत्वा स्थिरकः इत्यादौ तु मयूरव्यसकादिपु
निपातनात् ल्यवभावः।

१. अन्तप्रहणं स्पष्टार्थम् इत्यादिभ्यः—अडक्त्वेत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

२. नञ्भिन्नमित्यादिभ्यः—अपरपृष्ठे मकार इत्यन्तो () रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

१०६०. पत्वतुकोरसिद्धः [६।१।८६]

पत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धः स्यात् । कोऽसिचत् । कोऽसि ।
अत्र "एङः पदान्तादिति" एकादेशस्यासिद्धत्वात् न पत्वम् । अधीत्य । प्रेत्य ।
अत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् "ह्रस्वस्य" (६।१।७१) इति तुक् ।

१०६१. वा ल्यपि [६।४।३८]

अनुदात्तोऽदेशसूक्तानां न्यपि परे धानुनासिकलोपः स्यात् । व्यव-
स्थितविकल्पत्वात् मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनतनादीनां च नित्यम् ।

पत्वतुकोरसिद्धः । एकादेश इत्यर्थः । एक आदिश्यतेऽनेनेत्येकादेशः । एकादेश-
शास्त्रम्—आद्गुणादीत्यर्थः ।

कार्यासिद्धत्वे हि यद्यपि पत्वे न दोषः । कोऽसिचदित्यादावोकारस्यासिद्धत्वेने-
णोऽभावेन तन्निमित्तस्य पत्वस्याप्रसङ्गात् । तथापि तुकि दोषः स्यात् । प्रधोत्वेत्या-
दावेकादेशेन दीर्घेण स्यानिनो ह्रस्वस्य निर्वातितत्वात् ।

न चैकादेशस्यासिद्धत्वेऽपि स्यानिनः पुनरुन्मज्जनमस्ति । कोऽसिचदिति ।
पिच चारणे । "लिपिसिचिह्वरव" (३।१।५३) इति च्लेरङि "किमः क" (७।१।१०३)
सौरत्वम् "अतो रोरप्लुतात्" (६।१।११३) इत्युत्त्वम् । "एङः पदान्तादिति" (६।१।१०६)
इति पूर्वरूपमेकादेशः । तस्यान्तादिवत्वेति । परादिवद्भावात् ओऽसिचत् इति पदं तेन
सकारः परादिर्न भवतीति "सात्पदाद्योः" (८।३।१११) इति निषेधाभावादेकादेश-
मोकारमाश्रित्य भत्वम् "आदेशप्रत्यययोः" (८।३।११६) इति प्राप्त तदसिद्धत्वान्न
भवति ।

असिद्धत्वे हि पत्वशास्त्रं प्रति को असिचदित्येवमवतिष्ठते पद तत्र चाकारेण
व्यवधानात् पत्वाप्राप्तिरिति ।

एवं कोऽस्य-इत्यत्र प्रत्ययसकार इति प्राप्तम् । अस्येतीदमः पद्येकवचनस्य
"टाङ्.सिद्ध्याम्" (७।१।११२) इति स्यः ।

सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति अत्रेत्यादि ।

उक्तार्थं प्रासङ्गिकं पत्वमुदाहृत्य तुकमुदाहरति अर्धत्वेति । अधिपूर्वं इङ्
अध्ययने । क्त्वो ल्यपि सर्वसंदीर्घेण ह्रस्वस्य निर्वातितत्वात् तुक् न प्राप्नोति ।

असिद्धत्वे तु तुक् प्रति अधि इय इत्येवमवस्थित पदरूपमिति ह्रस्वाश्रयः समि-
ध्यतीत्युपदर्शयति—एकादेशस्यासिद्धत्वादित्यादि ।

वृत्ते छत्रम् अमजे छत्रमित्यत्र डे इट् प्रत्ययस्य च "आद्गुणः" (६।१।८७)
तस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वत्वलक्षणः "छे च" (६।१।७३) इति नित्यस्तुक् स्यात् । "दीर्घात्

आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य ।
 “अज्ञेयैर्त्यपि वाभावा नेति केचिन् । उदज्य । अदो जग्धिर्ल्योति किति । प्रजग्ध्य ।
 अन्तरङ्गत्वाद् प्रागेव जग्धौ सिद्धेऽपि ल्यबुक्तेर्ज्ञायते हित्-दत्-आत्-इत्-
 दोर्धत्-श-ऊङ्-इद्-विधयो ल्यपि न स्युरिति ।

१०६२. न ल्यपि [६।४।६९]

ल्यपि परे ध्रुमात्वादेरीत्वं न स्यात् । विधाय । प्रदाय । प्रसून्य ।
 प्रस्राय । प्रक्रम्य । आबृच्छय । प्रदीप्य । प्रपठय । एषु हित्वाद्यभावः ।
 प्रमाय । प्रमाय । प्रमाय । प्रहाय । प्रसाय । दो प्रदाय । प्रशाय ।
 प्रच्छाय । “मीनातिमिनोति” (६।१।५०) इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय ।
 उपदाय । “विभाषा लीयतेः” (६।१।५१) विलाय । विलीय । पिलीमः ।
 उत्तार्य । विचार्य ।

पदान्ताद्वा” (६। १६६) इति विकल्प इष्यते इति चेत्, सत्यम् । प्रतिपिष्यतेऽजा-
 त्तिद्धत्वम् “सप्तमारण्योऽनु प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वा०) इति । सप्तमारण्यं तु न
 प्रयाजयति शक्यं परिबीषु । अत्र ह्येतो वेतरश्च क्विपि सप्तमारण्ये परपूर्वत्वे च कृते
 तस्य “हल.” (६।४।२) इति दोर्धेण निवर्तितत्वात् एकादेश एव नास्ति कस्यासिद्धत्वं
 प्रसङ्गं येन पत्वाभावः शङ्क्येत । न वा स्यान्निवृत्तम् अन्विविधत्वात् ।

प्राग्वर्तेति । प्रागम्येत्यादि । गम्-हृन्-नम्-भन्-बन्-त्तनो हपाणि ।

पद्ये इति । ननु प्रजग्ध्येत्यत्र नमासापेक्षत्वेन बहिरङ्गात् ल्यपः पूर्वनिवृत्तपदा-
 श्रयत्वात्पदान्तेऽन्तःप्रान्तरङ्गत्वेन जग्धिः क्त्वावस्थापामेव प्राप्नोति तत्र द्वितीयेव
 निष्ठं ना-र्ना न्वद्ग्रहणेनेत्याद्यङ्ग-अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् वाधते इति
 नापनाथं ल्यद्ग्रहणमित्याह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि ।

नापनस्य फल्माह—हित्वेत्यादि ।

तद् यथा विधाय दधातेहि न । प्रदाय “दोददधोः” (७।४।४६) इति दद् ।
 प्रसून्य । “जनसत्तनाम्” (६।४।४२) इत्यात्वं न । प्रस्राय । “घटित्त्वति” (७।४।४०)
 इतीत्थं न । प्रक्रम्य । “क्रमश्च क्त्वा” (६।४।२) इति दोर्धो न । आबृच्छय ।
 प्रदीप्य । च्युञ्चो शूडो न । प्रपठय । बलादेरित्यो न ।

“ध्रुमात्वा” (६।४।१६) इतीत्त्वस्याप्यभावमुदाहरति—प्रमायेत्यादि ।
 प्रशाय प्रदायेति । “शाङ्गोरन्तरत्वात्” (७।४।४१) इति प्राग्वत्त्वस्याभावः ।
 उत्तार्यं । विचार्येति । तृ प्नवनतरणयोः । चर गतिभक्षणयोः । ली वृद्धिः ।

१०६३. त्यपि लघुपूर्वात् [६।४।५६]

लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्यात् व्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य ।
लघुपूर्वात् किम् ? संप्रधार्य ।

१०६४. विभाषाऽः [६।४।५७]

आन्तोतेणेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ।

१०६५. क्षियः [६।४।५९]

क्षियो व्यपि दीर्घः स्यात् । वेत्येव । प्रक्षीय । प्रक्षिप्य ।

१०६६. मयतेरिदन्यतरस्याम् [६।४।७०]

मेड इकारोऽन्तादेशः स्यात् वा व्यपि । अगमित्य । अपमार्य ।

१०६७. त्यपि च [६।१।४१]

वेओ व्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

१०६८. ज्यश्च [६।१।४२]

ज्या इत्यस्य तथा । प्रज्याय ।

१०६९. व्यश्च [६।१।४३]

व्येओ व्यपि प्राग्वात् । उपव्याय ।

त्यपि लघुपूर्वात् । लघुरक्षपूर्वो यस्मात्स लघुपूर्वोऽर्थाद्वलेव तस्मात् परस्येत्यर्थः ।
'णोरनिटि' (६।४।५१) इति लोपापवादः । विगणय्येति । 'णावतो लोपस्य स्थानि-
वत्त्वान्नोपधावृद्धिः । प्रणमय्येति । मितं ह्रस्वः । प्रवेभिदय्येति । भिदेयंन्ताणो'
अतो लोपे "यस्य ह्रस्वः" (६।४।४६) इति यलोपः ।

न च "असिद्धवदत्राभात्" इति ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् लघुपूर्वात्
परो णिर्नास्तीति वाच्यम्, 'व्याश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि णौ व्यपि गुणे । णेरया-
देश इति ।

संप्रधार्येति । घृञ् घारणे णौ वृद्धिः णिलोपः ।

१. णावतो लोपस्येति नास्ति क० पु० ।

२. स्य अहलोपे इति क० पु० ।

३. व्याश्रयत्वादिति नास्ति क० पु० ।

१०७०. विभाषा परे [६।१।४४]

परेः व्येजो वा संप्रसारणं स्याल्लपि । तुकं वाधित्वा परत्वात् "हलः" (६।४।२) इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । समो वेत्येके । संवीय । तत्कालेऽपि क्त्वा क्वचित् । आस्यं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमोल्य हसति ।

१०७१. आभीक्ष्ये णमुल् च [३।४।२२]

धातोः पूर्वकाले णमुल् स्यात् पौनःपुन्ये क्त्वा च । "नित्यवीप्सयोः" (८।१।४) स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा वा । पायं पापम् । भोजं भोजम् । "चिण्णमुलोर्दीर्घः" (६।४।६३) इति णिचि वां दीर्घः । गामं गामम् । गमं गमं वा । "विभाषा चिण्णमुलोः" (७।१।६९) इति नुम् वा । लम्भं लम्भम् । लाभं लाभम् । प्रादौ तु प्रलम्भं प्रलम्भम् । एषन्तजागुस्तु जागरं जागरम् । जागार जागारमित्यादि शेषम् ।

विभाषा पः । प्राप्नोतेरिति । आप्तृ व्याप्तावित्यस्य । न त्विडादेशस्य तात्पर्यक-
कत्वादिति भावः ।

तुकं वाधित्वेति । व्येज् संप्रसारणे कृते ह्रस्वाश्रयस्तुक् प्राप्नोति तं वाधित्वा
परत्वात् 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घे कृते ह्रस्वाभावान्न तुगित्यर्थः ।

तत्कालेऽपीति । पूर्वकालत्वाभावादप्राप्तो वचनम् ।

मुख व्यादायेति । पूर्व' ह्यसौ सपिति पश्चाद् व्यादत्ते । यदेव हसति तदेव
संमोलयति इति पूर्वकालत्वाभावः ।

अन्ये त्वाहुः । अत्रश्यं ह्यसौ व्यादाय मुहुतं स्वपिति संमोल्य च हसति । तत्रश्चो-
त्तरकालभावि स्वापहासतत्तापेत्त' पूर्वकाल्यमप्यस्ति । तदाश्रयः क्त्वा सूत्रेणैव सिद्धः
नायोऽनेनेति ।

पामोक्ष्ये । पौनःपुन्ये इति । पौनःपुन्यविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्स्त्वर्थः ।

नित्यवीप्सयोरिति । अनेन द्वित्वमिति शेषः । द्विवचनसाहतावेव क्त्वाणमुला-
वाभीक्ष्ये चोत्तयतः इति भावः ।

स्मारं स्मारमिति । स्मृ चिन्तायाम् । णमुलि णित्वाद् वृद्धिः । "कृन्मेजन्तः" (१।१।३६) इत्यव्ययं द्विवचनम् । "विभाषाश्च प्रथमपूर्वेषु" (३।४।२४) इत्यत्र
विभाषाग्रहणं क्त्वाणमुल्भ्यां मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्फुरिति क्रियमाणां जापक यत्र
क्त्वाणमुली विधीयते तत्र वाऽमरूपविधिर्नास्तीति । तेनाभीक्ष्ये लडादयो न भवन्तीति
स्थितम् ।

१०७२. कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् [३।४।२५]

कर्मण्युपपदे कृञः खमुञ् स्यात् आक्रोशे गन्थे । चौरः क्रोशमाक्रोशति ।
चौरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः ।

१०७३. स्वादुमि णमुल् [३।४।२६]

शाब्दार्थेषु कृञो णमुल् स्यात् । एककर्तृकयोः पूर्वकाले । स्वादुंकारं भुङ्क्ते
मान्तत्वमधिकारार्थम् । अस्वादीं स्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ।
मान्तत्वमधिकारार्थम् । अस्वादीं स्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ।
सम्पन्नंकारम् । लवणंकारम् । वाऽऽरूपेण क्त्वाऽपि स्वादुंकृत्वा भुङ्क्ते ।

१०७४. अन्यथैवंकथमित्यंसु मिद्धाप्रयोगश्चेत् कृञ्
[३।४।२७]

एतदुपपदेषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगो यस्य स तथा चेत् । कृञो-
व्यर्थस्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारं एवङ्कारं कथंकारं इत्यङ्कारं
भुङ्क्ते । इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । अन्यथा शिरः कृत्वा भुङ्क्ते । क्त्वाऽपि ।
एवं कृत्वाचि ।

पायम् पायमिति । “आतो युक् चिण्कृतोः” (७।३।३३) इति युक् । गामं
गाममिति । गमेष्पन्ताणामुल् । मित्तां ह्रस्वे वा दीर्घः । णिलोपः । प्रादौ तु प्रनम्भ
इति । तदुक्तं काशिकायाम्—“विभाषा चिण्णमुलोः” (७।१।६९) इत्यत्र इयं व्यवस्थित-
विभाषा तेनानुपसृष्टस्य विकल्पः प्रादेनित्यं भवतीति “चिण्णमुलोऽनुपसर्गस्य” इति च
वातिकम् । प्यन्तजागुस्त्विति । प्यन्यजागर्ताश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति केचिदित्युक्तेः ।
कुवलस्य तु “जाग्रोऽविचिण्णलुडित्नु” (७।३।६५) इति गुरा एवेति भावः ।

कर्मणाक्रोशे । चौरङ्कारमाक्रोशति—इति चौरादयः शब्दाः इह शब्दप्रधानाः
करोतिश्चोच्चारणार्थः । चौरस्त्वमित्युच्चार्याक्रोशतीत्यर्थः । इति विवृणोति ।
चौरोऽमि—इत्युच्चार्येति शेषः । नात्र करोतिर्निष्पादनार्थः । न ह्यनेन चौरः क्रियते,
अपि त्वाक्रोशसंपादनार्थमचौरोऽपि चौर इत्युच्यते इति भावः ।

स्वादुमि णमुल् । स्वादुमीत्यर्थप्रहरणम् व्याख्यानादित्याह—स्वादुर्थेऽपि । तेन
तत्पर्यायाणामपि मान्तत्वं सिद्धयतीति भावः । पूर्वकाले इति । पूर्वकाले वर्तमानान्
कृञ इत्यन्वयः । स्वादुंकारमिति । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपातनान् ।

१. चौरादय आक्रोशार्थं शब्दप्रधाना इति ५० पु० ।

१०७५. यावति विन्दजीवोः [३।४।३०]

यावत्युपदे आभ्यां णमुल् स्यात् । विद्ल् लामे । यावद्वेदं भुङ्क्ते ।
यावज्जीवमधीते ।

अथ किमर्थं णमुल् विधीयते न प्रकृतः खमुञ्जेव विधीयते । तत्र खित्वादेव मुम् सिद्धयति इति मान्तत्वमपि न निपात्यमित्याशङ्क्याह—मान्तत्वमविकारार्थमिति ।

अयमर्थः खमुञ्ज्यपि कृते च्छन्तस्य मुम् न स्यादनव्ययस्येति वचनात् । ततश्च स्वादुमिति । “व्वौ च” (७।४।२६) इति दीर्घः स्यात् । स्त्रियां च ‘ वीतो गुणवचनात् ’ (४।१।४४) इति डीप् स्यात् । अतः स्वादुमिति रूप निपात्यते । तत्सामर्थ्यात् भावप्रत्ययविषये रूपान्तरं व्यावर्तयद्विकारनिवृत्त्यर्थः सपद्यते । तत्तत्र मान्तत्वेनान्दन्तत्वात् डीपभावः । अनजन्तत्वात्तु नेत्त्वदीर्घा इति । अस्वाद्धीमित्यादि । च्छर्धविवक्षायांमपि न स्वादो डीप् न वा दीघादिकार्यं किं तु स्वादुकारमित्येव भवतीत्यर्थः । सपन्नलवणशब्दाऽपि स्वादुपर्यायी । स्वादुकृत्वैति । भावप्रत्ययमात्रे स्वादुमो मान्तत्वनिपातनमिति भावः ।

अन्याद्यथंत्वात् निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । तदेव विवृणोति । इच्छन् भुङ्क्ते इत्यर्थं इति ।

नह्यत्र करोतिनार्ये कश्चिद्विशेषः क्रियते इत्येतावत् । न तु सर्वथाऽघंशून्यत्वमुच्यते । अन्यथा भेदनिबन्धनस्य पूर्वकालस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावात् क्त्वाणमुलावेव न स्याताम् । अथापि णमुल्वचनसामर्थ्यादुभयाभावेऽपि स्यात्, तथापि वाऽस्वरूपविधिना तदुभयलक्षणः क्त्वा तु न स्यात् । तस्मादिहापि—अस्ति क्रियाद्वयं तस्य सामान्यविशेषभावेनान्वयः । तथा हि क्रियासामान्यविषयः कर्गेतिस्तद्विषयः प्रकारोऽन्यथादिशब्दैरुच्यते । तत्र सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे भोजनादौ पर्यवसानात्तद्विषय एव प्रकार उक्तो भवति । ततश्चान्यथा भुङ्क्ते इत्युक्ते यावानर्थस्तावानेव सत्यपि करोती विशेषेणैव सामान्यापेक्षाया उपलयादित्येतावता प्रयोगानर्हत्वंमुच्यते । न पुनरभिधेयासत्त्वात् ।

एवं च क्रियाभेदनिबन्धनः क्त्वाप्युपपद्यते इति सूचयति । क्त्वापीति । वाऽस्वरूपविधिनेत्यर्थः ।

यावति षिऽन्तोः । पूर्वकाले इतोह नास्ति । यावद्वेदं भुङ्क्ते इति । यावत्लभते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

अमाकल्पार्थमेतत् । साकल्ये तु “कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये” (३।४।२६) इत्येव सिद्धम् । यथा ग्राह्यणवेदं भोजयति । यं यं लभते तं तं भोजयतीत्यर्थः ।

१०७६. निर्मूलममूनयोः कपः [३।४।४३]

एतयोः कर्मणोः कपो णमुल् स्यात् ।

१०७७. कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः [३।४।४६]

कषादिषु मध्ये यस्मात्तुल्यः स एव अनुप्रयोज्यः । धातुसम्बन्धे सिद्धेऽपि नियमार्थमुक्तिः । निर्मूलकापं कपति । समूलकापं कपति । समूलं कपतीत्यर्थः ।

१०७८. श्लुक्चूर्णरूक्षेषु पिपः [३।४।३५]

एषु कर्मसु पिपो णमुल् स्यात् । शुष्कपेपं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । इत्यादि ।

१०७९. परिविलस्यमाने च [३।४।५५]

स्वाङ्गे द्वितीयान्ते । शिरः पेपं बुध्यते ।

निर्मूल । कप हिंसायाम् ।

कषादिषु यथा । "निर्मूलसमूलयोः कपः" (३।४।३४) इत्यारभ्य श्रेष्ठो णमुल् विहितस्ते कषादयः । 'धातुसम्बन्धे इति । क्रियान्तरसम्बन्धे इत्यर्थः

नियमार्थमिति । प्रकृतिधातुयोग एव कषादेणामुल् स्यादन्ययोगे मा भूदिव्येवमित्यर्थः ।

निर्मूलकाप कपतीति । निर्गतं मूलमस्य निर्मूलं कपणं करोतीत्यर्थः ।

एकस्यापि धात्वर्थस्य निर्मूलादि विशेषणसम्बन्धाद् भेदे सति सामान्याविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः । एवमुत्तरत्रापि ।

समूलाकृतजीवेषु । सजीवं गृह्णातीत्यर्थः इति । जीवतीति जीवः "इगुपघ" (३।१।२५) इति कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः इति हरदत्तः । करणे "हिंसार्थानां च समानकर्तृकारणम्" (३।४।४८) इति णमुलं बध्पति । अहिंसार्थमिदम् । यथाविध्यनुप्रयोगार्थं तत्रैव नित्यसमासार्थं च हन्तेहिंसार्थस्यापि प्रत्ययोजनेनैवेष्यते पूर्वविप्रतिषेधेन । हिंसार्थानामित्यनेन तु कृते "तृतायाप्रभृतीन्यतरस्याम्" (२।२।२१) इति विकल्पितः समासः स्यात् इति ।

१. धातुसम्बन्धे इति क० पु० ।

२. समानकारकारणमिति क० पु० ।

१०८०. विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः
[३।४।५६]

द्वितीयान्ते । गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यादि ।

१०८१. समूलाकृतजीवेषु हनकृत्रप्रहः [३।४।३६]

एषु कर्मसु क्रमेण हन्त्यादेर्णमुल् स्यात् । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवं गृह्णातीत्यर्थः ।

१०८२. करणे हनः [३।४।३७]

करणे उपपदे हन्तेर्णमुल् स्यात् । पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ।

१०८३ स्नेहने पिषः [३।४।३८]

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिपेर्णमुल् स्यात् । तैलपेपं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ।

१०८४. हस्ते वर्तिग्रहोः [३।४।३९]

हस्तार्थे करणे आभ्यां णमुल् स्यात् । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । करेण गृह्णातीत्यर्थः ।

स्नेहने पिषः । व्याख्यानादर्थग्रहणमित्याह—स्निह्यतेऽनेनेति । द्रवद्रव्यमुच्यते । तेनोदपेपं पिनष्टात्याद्यपि । 'पेपं वासवाहनधिपु च' (६।३।५८) इत्युदकस्योदभावः । स्वेपुपः । स्व इत्यर्थग्रहणमित्याह—स्ववाचिनोति । घनं स्वस्य पर्यायः । गौविशेषः । कथं पुनः स्वं रूपमिति सति पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं इत्यादि स्वोक्तेऽर्थवार्तिकप्रमाणमिति वृत्तादाविति । विभाषा "वृत्तमृग" (२।४।१२) इत्यत्र वृत्तविशेषाणामेव ग्रहणं न स्वरूपपर्याययोः । 'स्वेपुपः' (३।४।१०) इत्यत्र पर्यायाणां विशेषाणां ग्रहणम् स्वरूपस्यापि इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तथा च स्वपोपमित्युदाह्रियेत "सभाराजा" (२।४।२३) इत्यत्र तु राजपर्यायाणामेव ग्रहणम् न स्वरूपविशेषयोः । "पक्षिमत्स्यमृगान्" । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्तीत्यत्र स्वरूपस्य विशेषस्य च ग्रहणं न पर्यायस्य मीनस्योष्टिरिति सूक्तम् । एतत् सर्वं तत्रैवोपपादितमस्माभिः । उपदेशस्तुतोपापाम् । मूलकोपदशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदशं भुङ्क्ते इत्यर्थः । अत्र मूलकस्य भुज्यपेक्षया करणत्वं शाब्दं मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा उपदशं किम् ? यथात् मूलकमित्येतदेव कर्म गम्यते । यद्येवं मूलकेनेति करणस्योपदेशिना सामर्थ्याभावात् प्रत्ययो न स्यात् उपपदसंज्ञासमासश्च न प्राप्नोति । तत्राहः । यद्यपि भुजिना शब्दोऽन्वयः उपदेशिना तु कर्मापेक्षायां सन्निधानादयोग्यत्वाच्च वस्तुतः सम्बन्धोऽस्त्येव भुजिप्रति हि करणमन्यथा नोपपद्यते ।

१०८५. स्वेषुषः [३।४।४०]

स्ववाचिनि करणे पुषेर्णमुल् स्यात् । स्वपोषं पुष्णाति । स्वेन पुष्णाती-
त्यर्थः । पर्यायाणां विशेषाणां चात्र ग्रहणमिष्यते । धनपोषम् । गापोषम् ।

धृक्षादौ तद्विशेषाणां स्वे पर्यायविशेषयोः ।

पर्यायस्यैव राजादौ मत्स्यादौ तद्विशेषयोः ॥

१०८६. उपमाने कर्मणि च [३।४।४५]

येन कर्म कर्ता चोपमीयते तत्रोपपदे णमुल् स्यात् । रत्ननिधायं निधत्ते ।
रत्नमिव निधत्ते इत्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः ।

१०८७. उपदंशस्तृतीयायाम् [३।४।४७]

तृतीयान्तोपपदात् उपदंशेर्णमुल् स्यात् । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूल-
केनोपदंशं भुङ्क्ते । “तृतीयाप्रभृतीनि” () इति वा समासः ।

१०८८. अपादाने परीप्सायाम् [३।४।५२]

त्वरायामपादानोपपदात् धातोर्णमुल् स्यात् । कपादित्वाभावात् यथा
विध्यनुप्रयोगो न । शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थाय धावतीत्यर्थः ।

१०८९. द्वितीयायां च [३।४।५३]

द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् त्वरायाम् । यष्टिग्राहं युध्यन्ते ।
यष्टीर्गृहीत्वा युध्यन्ते इत्यर्थः ।

अत्राथऽभिसम्बन्धे वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययादि भविष्यतीति तदभिप्रेत्याह—
तृतीयाप्रभृतीति । वाऽसरूपविधिना क्त्वाऽपि । मूलकेनोपदशय भुङ्क्ते ।

अपादाने परी । शय्याया उत्थायेति । एव नाम त्वरते । यदवश्यकर्तव्यमप्यत्ति-
प्रक्षालनादि'नापेक्षते शय्योत्थानमात्रमेवाद्विद्यते इति विवक्षायां त्वरा गम्यते ।
एवं यष्टीर्गृहीत्वेत्यत्रापि । एवं नाम युद्धाय त्वरे यदासन्नं यष्ट्यादिकमपि
गृहीत्वा धावति नायुधं प्रतीक्षते इति विवक्षया त्वरा ज्ञेया ।

१०९०. अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञ्। क्त्वाणमुलौ

[३।४।५९]

अव्यये उपपदे कृञ्ः एतौ स्तः । अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथने उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा उच्चैःकारं वा अप्रियं ब्रूते । नीचैःकृत्य प्रियं ब्रूते । इत्यादयः कृतो ज्ञेयाः दिङ् मात्रमेतदुक्तम् ।

अव्ययेऽप्यया । असन्देहाय यथाभिप्रेतारख्यानेऽव्यये इति वाच्येऽप्यया निर्देशान्नञः प्रस्तेपो गम्यते । अयथाभिप्रेतशब्द आख्यानक्रियाविशेषण यथाभिप्रेतं न भवति तथा ख्याति इत्यर्थः । तदेव विवृणोति । अप्रियस्योच्चैरिति । नीचैर्नामाप्रियं वाच्यं मरणादि उच्चैर्नाम पुत्रजननादि वाच्यम् । यत्तु तयोर्विपर्ययेण कथनं भवति तदयथाभिप्रेतमित्यर्थः ।

प्रियं ब्रूते इति । प्रियाख्यान यद्यप्यभिप्रेतं तथापि तत्प्रकारस्य नीचैस्त्वस्यानभिप्रेतत्वमत्र विवक्षितम् ।

इत्यादय इति । इह विशिष्यगुक्ता अपि मूलशास्त्रादवगन्तव्या इत्यर्थः । दिङ्मात्र मार्गव्युत्पादनमात्रमिह कृतं न साकल्येन व्याकरणं संगृहीतम् । विस्तरभोग्वाव्युत्पादनार्थमेवेतद् ग्रन्थकरणात् यद्वक्ष्यति ।

ग्रानन्त्यात् सर्वशः शब्दा इत्यादि । अत एवोपेक्षितसूत्रव्याख्यानाय सोऽप्यनर्थकः । परेषां पूर्वश्रुतिमात्रसंग्रहे तेनैव गतार्थत्वात् । अतिरिक्तार्थसंग्रहे चातिविस्तारापत्तेरिति भावः ।

दुष्प्रीमएडतमौलिमएडनमणियः शेषयंशामलो-
त्तसः धोनरसिहसूनुत्भवत् प्रत्यक्षवाचस्वतिः ।
तरसूनीः कृतगूढभावविधृतौ सरप्रक्रियाव्याकृती
योऽप्यस्य कृती समाप्तिमगमत् कृत्वाप्रया प्रक्रिया ॥

इति कृदन्त प्रक्रिया ।

अथ वैदिकी प्रक्रिया

वैदिकशब्देष्वप्येव प्रक्रिया । य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायात् । क्वचित्प्रयोगवशादन्यथात्वम् ।

१०६१. प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे [६।१।११५]

ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अतिपरे न तु वकारयकारपरे अति । उप प्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनुते । अन्तः पादमिति किम् ? य एतेऽर्चयन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् । तेऽयस्मयम् ।

यथेयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाह्यातेषु वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते तच्चवेदमप्रयोजनं "रत्तोहागमनध्वसंदेहाः प्रयोजनमिति" 'वदता भाष्यकारेण वेद-रक्षाया व्याकरणारम्भप्रयोजनत्वेन मुख्यतयाऽभिधानान् । ब्राह्मणेन निष्कारणं पङ्क्तौ वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्यज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव 'व्याकरणारम्भ-प्रयोजकाध्ययनविधानात् । तमनुपकुर्वंतश्च तदङ्गत्वासम्भवात् । तत्कथं वैदिकानु-पेक्ष्य लौकिका एवेह व्युत्पादिता इत्याशङ्क्य परिहरति-वैदिकशब्देष्वपीत्यादि । एषैव लौकिकोक्तैव प्रक्रिया साधारणत्वादगृह्यमाणविशेषत्वादित्यर्थः ।

ननु गृह्यते एवविशेषः । व्यपदेशतोऽर्थतो रूपतश्च भेदात् । तथा च भाष्य-कारो लौकिकेभ्यो वैदिकान् भेदेन व्यपदिशति । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति । अर्थभेदोऽपि दृश्यतो वेदे श्रूयते उत्ताना वै दिवं गता वहन्तीति । एतद्वै देव्य मधूयत् घृतमिति ।

न च लोके गवादिशब्दानामेवंभूतोऽर्थः प्रसिद्धः । रूपभेदश्चापि श्रूयते । वंशेऽष्टाकपालोऽग्निष्टोमो गृह्णाति । एव च यत्रापि गवादिशब्देषु रूपभेदो नावगम्यते तत्राप्यर्थभेदादेव शब्दभेदादुच्यते इत्यन्वयश्चैकत्वाध्यवसाय इति । तत्रैतत् प्रति-क्षिपन्नाह—य एव लौकिकास्ते एव वैदिका इति न्यायादिति । तथा चाकृत्यधिकरणे जैमिनेः सूत्रे प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविधानादिति । अत्र ह्येव सिद्धान्तितं लौकिकेभ्यो गवादिशब्देभ्यो न वैदिकास्ते भिद्यन्ते तच्चेन प्रत्यभिज्ञानात् । सोऽयं देवदत्त इतिवत् । न चेदं बाध्यते । भेदे च वेदे पृथक् व्युत्पद्यभावादबोधकतया घर्मप्रमाणत्वं व्याह्रन्येत । यदुक्तम्—'लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः' इति ।

१. इत्यादिना भाष्यकारेणेति क० पु० ।

२. वेदाङ्गत्वेन व्याकरणध्ययनविधानात् इति क० पु०

यूपाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदमभिव्याहाराद् व्युत्पत्तिः सिध्यति । व्यपदेश'भेदस्तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात् प्राधान्यव्यापनार्थतया न भेदे प्रमाणम् । यत्तूत्तानवहनादिकमुपदिश्यते सोऽर्थावादः । लोकप्रसिद्धस्य गौपदार्य-स्योत्तानवहनरूपक्रियाविशेषप्रतिपादनस्य प्रशंसार्थत्वान् । यदपि रूपान्धत्वमुक्तम् न तदपि भेदकमेकदेशविकृतस्मानन्यत्वात् । अत एवोदाहृतेषु विकृताविकृतेष्वर्थकत्वमुप-लभ्यते । एवं च शब्दवेषे सिद्धे तदर्थक्यमप्यर्थतः सिद्धम् । तदाह—शबरस्वामी—य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चाभीषामर्था इति । सूत्रार्थस्तु लोकवेदयोः शब्दरूपस्य चार्थरूपस्य चैकत्वं प्रत्यभिज्ञारूपप्रत्यक्षाविभागात् । एवं च सति दर्शपूर्ण-मास्यादिप्रयोगचोदनाया अभावः स्यादिति ।

ननु यदि दिक्शब्देष्वप्येवैव प्रक्रिया ततस्तद्विरुद्धाः देवासः कर्त्तृभिः तना गृह्णामीत्येवमादयः प्रामादिकाः सम्भाष्येरन्नत ग्राह—वचिदिति । यथा लौकिकेषु सामान्यलक्षणे सत्यपि विशेषलक्षणमप्यस्ति गण्डभावपक्षे "कमेश्वरश्चङ् दाचरः" इति । एवं वैदिकेष्वप्युक्तसामान्यलक्षणे स्थितेऽपि "आज्जतेरसुक्" (७।१।५०) इत्यादिविशेषलक्षणस्य तत्त्वान्नापशब्दत्वं शङ्क्यमित्यर्थः । उक्तं च भाष्ये—तोषागम-वर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यतीति ।

प्रयोगवशादिति । प्रयोगविशेष एव न तु तत्त्वलक्षणदर्शनान् सर्वत्र तथा प्रयोग ऊहनीय इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्येदृष्टानुविशिरुन्दसोति । तदेवान्यथात्वमुदाहरति— प्रकृत्यान्तरिति । पादस्य मध्ये इत्यन्तः पादमित्यव्ययीभावः । अन्तरित्यव्ययमित्य धिकरणशक्तिप्रधानं मध्यमाचष्टे पादश्चेह न श्लोकस्य गृह्यते । पादशब्देन ऋचादस्य ग्रहणमिष्यते इतोष्टेः ।

अन्ये तु "वा छन्दसि" इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन छन्दसोत्यनुवर्तयन्ति । तेनास्य वैदिकत्वं संपद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे ऋकृपादमध्यस्य इति । "एष्टः पदान्तादति" (६।१।१०६) इत्यतोऽनुवर्तमानमेष्ट इति पञ्चम्यन्तमप्यर्थात् प्रथमया द्विपरिणम्यतेऽ-स्य कार्ष्णिणोऽसम्भवान् इत्याशयेनाह—एष्टिति । प्रकृत्येति । सन्धिरूपं विकारं न यातोत्यर्थः । अन्तःपादमिति किमिति । ऋचोत्येव किं नोक्तमित्यर्थः । एतेऽर्चन्ति इति । कया मतो एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो 'वमूया इति । अत्र च एते इति पादस्यान्ते एरुस्ति । धकारश्च परस्य पादस्यादाविति न निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्यत्वमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावाभावः । अत्र च पदान्तादित्यनुवर्तनीयम् । तेनाथ र्थं सुबहस्य प्रणोती । वायोरिव सूनृतानामुदकः "इत्यादो ऽसिद्धसोश्च" (६।१।१०७) इति यत्पूर्वरूपं न तदाच्यते ।

१. व्यपदेशो मदस्तु इति क० पु० ।

२. प्रपानमर्षमाचष्टे इति क० पु० ।

३. वृषणेन युवा इति क० पु० ।

१०९२. अव्यादवद्यादवक्रमुरज्जतायमवन्त्यवस्युपु च
[६।१।११६]

एषु सप्तसु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । पशुभिर्नो अव्यान् मित्रमहो
अवद्यान् । उपप्रयन्तो अघ्वरम् । सुजाते अरवध्वनूने । अन्तःपादमिति किम् ?
य एवेऽर्चयन्ति । अव्यपरे किम् ? तेष्वदन् । ते अयस्मयम् ।

१०९३. यजुष्युरा [६।१।११७]

उरःशब्द एङन्तोऽतिपरं प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् ।

१०९४. आङोऽनुनासिकश्छन्दसि [६।१।१२६]

आङोऽनुनासिकादेशोऽचि प्रकृत्या । अत्र आ अपः ।

१०९५. पठद्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोपेषु

[८।३।५३]

पृष्ठीविसर्गस्य सः स्याद् बहुलं छन्दसि पत्यादौ परे । वाचस्पतिः दिव-
स्पुत्रः इत्यादि ।

अव्याद् । एषामनुकरणत्वात् सुब्रन्तेन समासः । अव्यादिनि । अव रत्तयो इत्य-
स्मादाशिपि लिङ् । अवद्यादिति पञ्चम्यन्तम् । अवक्रमुरिति । अदपूर्वस्य क्रमेलिट्युसि
“छन्दसि वा वक्तव्यम्” (वा०) इति द्वित्वनिषेधः । ववचिदवचक्रमुरिति पठ्यते
तत्त्वयूक्तम् । तथा लक्ष्यदर्शनात् । अत्रतेति । वृङ् वृजो. “मन्त्रे घसह्वर” (२।४।८०)
इति च्लेर्लुकि भस्पादादेशे यण् अयमिति । इदमः सी । अवन्त्वित्यवतेलोट् । अवस्यव
इति । अघ्वरसुन् औणादिकः । ततः वयच् । “वयाच्छन्दसि” (३।२।१७०) इत्युः ।
तेनो अवन्तिवति । बहुचास्तु पूर्वरूपमेवाधोयते इति हरदत्तः ।

यजुष्युरा । यजुषि पादाभावादनन्तः पादायं वचनम् ।

आङोऽनुना । आङिति द्विद्विशिष्ट आकारो गृह्यते य ईपदर्थं इत्यादिना लक्षितः ।
यद्यपि अत्र आ अपः इत्यत्राकारो नेपथ्यादित्यनुपपत्तिः सप्तम्यर्थानुवादित्वात्,
तथापि वाक्यस्मरणयोरङिन् इत्यत्रैव तात्पर्यमन्यत्र, सर्वत्रैव आङ् द्विद्वेदितव्य इति
भाष्ये स्थितत्वादस्याङ्त्व एष्टव्यम् ।

१०९६. स्यश्छन्दसि बहुलम् [६।१।१३३]

स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्दलि बहुलम् । एष स्य वाजी । बहुलं किम् । यत्र स्यो निपतेत् ।

१०९७. अयस्मयादीनि छन्दसि [१।४।२०]

अयस्मयादीनि छन्दसि भपदसंज्ञानि स्युः । अयस्मयम् । भाषायां तु पदसंज्ञा । अयोमयम् । तन्वादीनां विकल्पेनेयडुवडौ । तन्वं पुपेम् । तनुवम् । विपुं विपुवं पश्य । स्वर्गो लोकरः । सुवर्गो वा । ज्यम्बकम् । त्रैयम्बकम् । वरेण्यम् । वरेणियम् ।

१०९८. छन्दस्युभयथा [६।४।८६]

भृशुधियोर्षण् स्यादियडुवडौ च । वनेषु चित्रं विश्वम् । विश्वम् वा । सुधयो नव्यमग्रो । सुधिपो वा ।

१०९९. आज्जसेरसुक् [७।१।५०]

अकाराज्जसेरमुगागमः स्याच्छन्दसि । ब्राह्मणासः ।

११००. बहुलं छन्दसि [७।१।१०]

अतो भिम ऐस् बहुलं स्याच्छन्दसि । एत्तम् । देवेभिः । कर्णेभिः ।

स्यश्छन्दसि । स्यदः प्रथमान्तस्यानुकरणं लुप्तपञ्चोक्तम् । एषस्य वाजी । एष एतदः स्म'स्त्यदः । स्यदाद्यत्वम् । "तत्रोः सः स्यान्नन्त्योः" (७।१।१०६) इति सत्वम् । मुलोपः ।

अयस्मयादीनि । निपातनमेतत् न तु संज्ञाविधानम् । तेन "बुद्धिरादेन्" (१।१।१) "श्रदेद् गुण्" (१।१।२) इत्यत्र भपदसंज्ञयोः समावेशः सिद्धयतीति स्थितम् । एवं च भसंज्ञानि स्मुरिति निपातने द्वारमात्रमुच्यते । अयस्मयमिति । अयतो विकारः । "आज्जसेरसुक्" (७।१।५०) इति पूर्वाचार्यानिरोधेन निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । ब्राह्मणास इति । अमुकः पूर्वन्तित्वाज्जमः सकारस्य न सत्वम् । पूर्वोः उभ'शानः इत्याशौ तु परत्वात् पूर्वमसुक्ति कृते सकृद्गतिन्यायात् पुनर्जसः शो न भवति ।

१. एतदन्तश्चोति स्थितम् एवं च भसंज्ञानि स्मुरिति निपातने द्वारमुच्यते इति क० पु० ।

२. ज्यम्ब इति ७० पु० ।

११०१. मन्त्रेष्व्वाड्यादेरात्मनः [६।४।१४१]

आडिति टा । तस्मिन् परे आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यात् मन्त्रेषु ।
त्मना देवेभ्यः । अन्यत्रापि लोपः । त्मन्यासमञ्जन् ।

११०२. सुपा सुल्क्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाळः
[७।१।३६]

एषामेते आदेशाः स्युः । ऋजवः पन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते
जसः सुः । आर्दे चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते लुक् । “न डिसंबुद्धयोः”
(८।२।८) इति नलोपो न । मर्ता । मत्या इति प्राप्ते पूर्वसवर्णः । सखाया ।
सखार्या इति प्राप्ते औकारस्य आ । नताद् ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते अम
आम् । अस्मे इन्द्रावृहसर्ता । न गुप्तेवाजवन्धवः । वयं यूयमिति प्राप्ते
जसं से । यूयवयादेशाभावश्च छान्दसत्वान् । उरुया । उरुणेति प्राप्ते या ।
नामा पृथिन्याः नाभाविति प्राप्ते डा । अनुष्ठया यजामसि । अनुष्टुभा
इति प्राप्ते ड्या । साधुया । साधु इति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते
इति प्राप्ते आल् । सुां सुपो भवन्ति । धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ।
तिडां तिडो भवन्ति । ये यूषाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । इयाच् डियाच्
इकारश्च । उर्विया । दार्विया । उरुणा । दारुणेति प्राप्ते इयाच् । सुक्षेत्रिया ।
सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । सरसी शयानम् । सरसि इति प्राप्ते ईकारः ।
आड्याचयारश्च । प्रवाह्या । प्रवाहुनेति प्राप्ते आड् । स्वप्नया । स्वप्नेनेति
प्राप्ते । नावया । नावेति प्राप्ते ।

मन्त्रेष्व्वाड्यादेः । अन्यत्रापि । सप्तम्यामपीत्यर्थः । एतच्च बाहुलकात् ।

सुपां सुलगिति । सप्तम्या डेरित्यर्थः । अत्राहुः पूर्वसवर्णोनाप्येतत् सिद्धम् कथं
चर्मन् इ इति स्थिते पूर्वसवर्णो निरनुनासिकस्य डेरान्तरतम्यान्निरनुनासिको दकारः ।
तत्र परतः “स्वादिपु” (१।४।७) इति पदत्वात् प्राप्तंऽपि नत्रापे “न डिसंबुद्धयोः”
(८।२।८) इति प्रतिषिद्धे सयोगान्तलोपेन सिद्धयति चर्मन्नि । तस्मादुपलक्षण-
मेतत् । ह्रस्वानियोर्यन्मुन्दन्तीत्युदाहार्यम् । अत्र हि यद् डि इति स्थिते पूर्वसवर्णो
दकारे कृते त्यदाद्यत्वे सति स्यान्नवद्भावात् डे त्स्मिन् स्यात् । भ्यामादिपु “चाल्लोऽ-
न्त्यस्य” पूर्वसवर्णो कृते पूर्वभागस्य श्वणप्रपङ्गस्तस्माल्लुगेपित्यव्यः इति । मतो

११०३. प्रसमुपोदः पादपूरणे [८।१।६]

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्र प्रायमग्निः । ससमिद् युवसे । उपोप मे परामृश ।
कि नोदुदुर्हसे ।

११०४. अमो मश् [७।१।४७]

मिवादेशस्यामो मश् स्यात् । वर्धी वृत्रम् । अवधिपमिति प्राप्ते ।

इति । टापा इकारे पूर्वसवर्णे कृने सवर्णदीर्घः । ओकारस्य आ इति । अनेन आदित्यत्र
आ आदित्यकारोऽपि प्रश्लिष्यते इति दर्शितम् । अम आदिति । आकारे तु नतात्
ब्राह्मणात् इति पठित्वा तच्छब्दात् ब्राह्मणशब्दाच्च आत् आदेश इत्युक्तं “न
विभक्तौ” (१।३।४) इति तकारस्य नेत्वम् । यूय वर्धमिति । जस शे इति । शकारः
सर्वादेशार्थः । अत्र र्दत्तः प्रमादपाठोऽयम् । तथाहि न युष्मे वाजवन्धवो विनिन्युश्च
न मत्यं अद्य मधिदोधरत् इति । ऋत्ताश्वमेघनाम्नो रातो दानं श्रूयते । व्यत्ययेन
वह्वचनम् । वाजमित्यन्नाम । अन्नदानेन ये सर्वेषा बन्धवस्तेषां सर्वोघनं हे वाज-
वन्धवः । युष्मासु ध्वोत्यस्यानेन सवन्धः स च सप्तम्यपानुवादे । विनिन्युश्च न
निन्दनशालापि मत्यं अद्य न धारयति अवद्याभावादित्यर्थः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती
रधिपत्त शताश्विनमित्यत्रापि मन्त्रे रधि रत्तमिति क्रिया दधातिश्च दानार्थः तेनास्मभ्यं
रधि दत्तमित्यर्थः । तस्मात् युष्मासु अस्मभ्यम् इति प्राप्ते सुप्रभ्यसोः शे इति युक्तः
पाठः । यूयत्रयादेशाभावंश्च छान्दसत्वादित्यपि न वाच्यम् । प्राचार्यन्तु काशिकानु-
सारात् तथा विमृश्य लिखितम् । उरयेति । परत्वाद्दृपो नादेशे कृते यादेशः । नामा
इति । ङित्वाद्दिलोपः । साधु इति प्राप्ते इति । सौर्लुकि प्राप्ते इत्यर्थः । वसन्ते इति
प्राप्ते आत् । पूर्वसवर्णे तु “अतो गुरोः” (६।१।२७) इति स्यात् । सुपां सुपो भवन्ति
इति । सूत्रे सुप्रहणमर्पनाय सुप्रहण कार्यमित्यर्थः । व्यत्यया वह्वत्मित्यस्यार्थं प्रपञ्चः ।
एवं तिटा तिष्ठ इत्यपि । प्रवाहयेति । आङो ङित्करणसामर्थ्यादन्त्यङित्स्वपि गुरोः ।
स्वप्नयेति । एवं चाकारः सुतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । “अतो गुरो” (६।१।२७) इति
परस्वम् ।

प्रसमुपोदः । समाहारे द्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् “द्वन्द्वाच्चुदपहान्ता-
त्समाहारे” (४।१।१०६) इति टच् न भवति । प्रमायमग्निरिति । नात्र द्विवचनस्य
किञ्चिद्घोत्य केवल पादपूरणमेव कार्यम् । न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति
सामर्थ्यात् छन्दस्येवेदं विधानमित्याहः । पादपूरणे किं प्रदेवन्देव्याधिया ।

अमो मश् । मिवादेशस्याम इति । द्वितीयेकवचनं तु गृह्यते । छन्दसि दृष्टानु-
विधानात् परत्र तिङ्शाहचर्यां च । वर्धमिति । “हन्तेर्लुङि च” (२।४।४३) इति

११०५. ध्वमो ध्वात् [७।१।४२]

ध्वस्थाने ध्वान् स्यात् । धारयध्वान् । धारयध्वमिति प्राप्ते ।

११०६. यजध्यैनमिति च [७।१।४३]

एनमिध्वमोऽन्तलोपः वक्र इत्यस्य च यकारः । यजध्यैनं प्रियमेधाः ॥

११०७. तस्य तात् [७।१।४४]

लोड्मध्यमबहुवचनस्य तस्य तात् । गमयतात् । गमयतति प्राप्ते ।

११०८. तपन्नपनतथनाश्व [७।१।४५]

एते च तस्यादेशाः स्युः । तप-शृणोत प्रावागः । तनप्-दधातन । तन-जुहुतन । थन-ये जुहुथन । शृणुत घत्त जुहुत इति प्राप्ते ।

११०९. इदन्तो मसि [७।१।४६]

मसुशब्दे अन्त इकारः स्यात् । पुरस्ताद्दीर्घामसि । दीपयाम इति प्राप्ते ।

वधादेशः च्चेः निच् इत् मिषोऽम्भावः । तस्य मश् । अकार उच्चारणार्थः । शिस्वात् सवदिशः । तस्य "अस्तिसिचः" (७।३।६६) इतोत् । "इट ईटि" इति सिचो लोपे सवसां दीर्घः । शित्करणम् अलोऽन्त्यस्य माभूदिति । अन्यथा मकारस्यापि मकार-वचनं विकारनिवृत्त्यर्थं स्यात् "मा राजि" (८।३।२५) इतिवत् ।

यजध्यैनमिति । वकारस्य च यकार इति । बहुवास्तु वकारमेवाधीयते । तत्र यलोपमात्रं निपात्यम् यजध्वमेनमिति प्राप्ते । तस्य लोड्मध्यमबहुवचनस्येति । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । पूर्वतिराभ्या बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च प्रथमपुरुषैकवचनं न गृह्यते इति भावः । तप् शृणोत इति । पित्त्वेनाङ्ङित्त्वाद्गुणः । अत एव दधातनेत्यत्र "शनाभ्यस्तयोरात्" (६।४।११२) इत्यालोपाभावः । यदिष्टनेति । इपेस्तु-दादित्वाच्च । तस्य "बहुलं छन्दसि" (७।३।६७) इति लुकि कृते "इपुगमियमाम्" (७।३।७७) इति छत्त्वाभावः । घृत्वम् ।

इदन्तो मसि । मसः सकारान्तस्य सप्तमी । अन्तशब्दोऽवयववाचो तेन कित्वा-भावेऽपि इकार आगमः संपद्यते इति व्याचष्टे—मसु' शब्द इति । हरदत्तस्वाह—मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः इत् अन्तो यस्य स इदन्तः स्थित एव सकारे इकार उपसञ्जनोपः । अन्तप्रक्षणाच्चेत् मसप्रहणेन गृह्यते इति ।

१. मसराव इति क० पु० ।

२. चेत् प्रहणेन ।

१११०. स्नात्व्यादयश्च [७।१।४९]

एते निपात्याः । स्नात्वी मलादिव । स्नात्वेति प्राप्ते । वीत्वी ।

११११. छन्दसि शायजपि [३।१।८४]

हलः श्नः शायजपि स्यात् हौ छन्दसि । “हृग्रहोर्भश्छन्दसि” (वा०)

एतयोर्हस्य भः स्यात् छन्दसि । गृभाय । गृहाणेति प्राप्ते । जभार ।
जहारेत्यर्थः ।

१११२. व्यत्ययो बहुलम् [३।१।८५]

शवादिविकरणानां छन्दसि बहुलं व्यत्ययः स्यात् । भेदतीति ।
भिनत्तीति प्राप्ते । मरते । त्रियते इत्यर्थः । बहुलोक्तिः सर्वविधिव्यभिचारार्था ।

सुपुतिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेयां सोऽपि च सिद्धयति बाहुलकेन ॥१॥

उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपद । नरः प्रथमपुरुषादिः ।

हृग्रहोरिति । गृभायेति । ग्रह उपादाने । लाट् सेहिः । “त्रयादिभ्यः श्ना”
(३।१।८२) ‘ग्रहिज्या’ (६।१।१६ इति संप्रसारणम् । जभारेति । हृजो लोटो एलि
वृद्धौ हस्य भः ।

‘व्यत्ययो बहुलम् । भेदतीति । श्नमि प्राप्ते शप् । मरतीति । श्यनि प्राप्ते शप् ।
परस्मैपदं व्यत्ययेनैव । ननु पूर्वं भूनादपि—इत्यनुवर्त्य छन्दसि व्यत्ययो भवति प्राप
शब्दाद् यथाप्राप्त चेत्युक्तेऽपि सर्वेष्टसिद्धिः, किं बहुलवचनेनेत्यत आह—बहुलोक्तिः
सर्वस्य प्रकृतस्माप्रकृतस्य च विधेर्व्यभिचारे व्यत्ययो यथा स्नादित्येवमर्थम् । तमेव
व्यत्ययं श्लोकेन प्रपञ्चयति सुप्तिङित्यादि । तत्र सुप्तां वरत्ययः धुरि दक्षिणायाः दक्षिण-
स्यामिति प्राप्ते । तिङामिति । तत्ततीति तत्तन्तीति प्राप्ते इति ग्रन्थकृतंबोद्धतः ।
उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इति । यद्यपि लादेशव्यतिपङ्गात् क्रियासाधनयोर्थो विशेषः
स्वार्थपरायत्वादिकः मुत्स्य उपग्रहः । यथोक्तम्—

यः घ्रात्मनेपदाद् भेदः भवतिदस्य नान्यते ।

ग्रन्थतत्त्वादि लादेशान्मन्यते तमुपग्रहम् इति ॥

घ्रात्मनेपदाद्धेतोरित्यर्थः । एवमन्यतरचापि लादेशादिति । इह नु तदव्यतिरिक्त-
निमित्तत्वात् परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्तते इति भावः । यथा ग्रह्यचारिण-

१. व्यत्ययेवतीति इति क० पु० ।

२. त्रियासाधनो विशेष इति क० पु० ।

१११३. लिङ्याशिष्यङ् [३।१।८६]

आशीर्लिङि धातोरङ्स्याच्छन्दसि । यामुटि कृते “अतो येयः”
(७।२।८०) स्येयम् । गेयम् । गमेम । वच उम् । वंचेम । विदेयम् । शक्रेयम् ।
रुहेयम् । दृशेयम् ।

१११४. छन्दस्युभयथा [३।४।११७]

धात्वधिकारोक्तः सर्वोऽपि प्रत्ययः सार्वधातुकार्यधातुकसंज्ञः स्याच्छन्दसि ।
वर्धन्त । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्थधातुकत्वाणिलोपः । विश्रुण्विधरे सुन्विरे ।

मिच्छन्ते । इच्छतीति प्राप्ते । लिङ्गस्य मघोस्तृप्ता इवासते । मघुन इति प्राप्ते । नरः
पुरुषः । अयास वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । आशीर्लिङ् । कालः काल-
वाची प्रत्ययः । इवोऽन्तीनावास्थ्यमानेन । लुटो विषये लृट् । हञामिति । नृबोरः
क्षुभितमुग्रबोरम् इति । क्षुभितमिति प्राप्ते भकारस्य षकारः । अचामिति । उरगायन्तु
मा मातरो गर्भिणोयः । गर्भिरय इति प्राप्ते । दीर्घस्य ह्रस्वः । स्वरस्य । अशवावतीः ।
अन्तोदात्तत्वे आद्युदात्तत्वम् । कर्तृशब्दकारकमात्रोपलक्षणम् तद्वाचिनीनां विभक्तीना-
मित्यर्थः । मादयद्भिः संप्रदानस्य करणत्वम् । यङिति । यङो यशब्दादारभ्य “लिङ्या-
शिष्यङ्” (३।१।८६) इति इकारेण प्रत्याहारस्तेषां व्यत्ययो भवतोत्यत्र मूले एवो-
दाहृतम् । एषां च व्यत्ययं शास्त्रकृत् पाणिनिरिच्छति । चक्षत्रो हेतो यस्माद्वाहुल-
केन सिद्धयति । तस्माद्वाहुलकग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । बहुलस्य भावो वाहुलक मनो-
जादित्वाद् बुज् । तन् पुनर्बहुलग्रहणस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वयंत्वम् ।

लिङ्याशिष्यङ् । स्थानागमिविदिशकिह्नीनेवोवाहरति । प्रायेण तत्रैवाङो
दर्शनात् । स्येयमिति । मितोऽम् भवति । यामुट् तस्य छन्दसि सार्वधातुकत्वात्
“लिङ्ः सतोपोऽनन्त्यस्य” (७।२।७९) इति सलोपः । ततः शपोऽपवादेशङि सति
“मातो लोप इति च” (६।४।६४) इत्यालोपः प्राग्वत् । “अतो येयः” (७।२।८०)
इतीयादेशे “आद्गुणः । गेयमिति । गे शब्दे । यात्वं शेषं प्राग्वत् । गमेमिति । यास्
इयादेशे “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) इति यलोपः । अनङोति नियेधात् “गमहन”
(६।४।६८) इत्युपबान्धोपेन । अङो ङित्त्वान्न गुणः । शक्रेयम् इति । अत्र “स्वादिभ्यः
श्नोरपवादोऽङ् । दृशेयमिति । नन्वङि सति ‘भृद्दृशोऽङि गुणः’ इति गुणेन भाव्यम् ।
अत एव “दृशेरक् वक्तव्यः” (वा०) इत्याकरः । सत्यम् । वाहुलकात् अङ्यपि
गुणाभावं मन्यते ।

छन्दस्युभयथा । व्यत्ययो बहुलमित्यस्येवयं प्रपञ्चः । धात्वधिकारोक्तः सर्वोऽपि
प्रत्ययः इति । नावश्यमनन्तरो लिङ्वापेक्ष्यतेऽपि तु लिङ् शिदादिरपीत्यर्थः । णिलोप

१११५. लिङ्ग्ये लेट् [३।४।७]

लिङ्ग्ये विध्यादौ धातोर्लेट् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि ।

१११६. सिव् बहुल लेटि [३।१।३४]

धातोः सिप्प्रत्ययो बहुलं स्याल्लेटि ।

१११७. इतश्च लोपः परस्मैपदेषु [३।४।९७]

लेटस्तिङ्गामितो लोपः स्याद्वा परस्मैपदेषु ।

१११८. लेटोऽडाटी [३।४।९४]

लेटः अट् आट् इत्येतावगमौ स्तः तौ च पितौ । जोपिपन् । तारिपत्
मन्दिपत् । पक्षे पताति विद्युत् । उदधि व्यावयाति ।

इति । "लोरनिटि" (६।४।५१) इत्यनेन । विश्वशिवरे इति । शृणोते "लिटस्तभयोरे-
शिवेच्" (३।४।८१) इतीरेच् । छान्दसत्वात् न द्वित्वम् । सार्वधातुकत्वात् "श्रुवः
शृ च" (३।१।७४) इति श्रुभावश्च । "असंयोगाल्लिट् कित्" इति कित्त्वाद्गुणाभावे
'ह्रस्नुवो' (६।४।८७) इति मण् । सुन्निरे इति । "स्वादिभ्यः श्नुः" (३।१।७३)
लिङ्ग्ये विध्यादाविति । "हेतुहेतुमतोलिट्" (३।३।१५४) इत्यादाविति । लेटोऽडाटी
च न योगपद्येन अड्विधिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदोर्धे कृते विशेषाभावात् । तौ
च पिताविति । "आडुत्तमस्य पिच्च" (३।४।६२) इत्यतोऽनुवृत्तरेवमुक्तम् । तत्
प्रयोजनं तु करवाव करवेने करवेधे इति द्विवचनादौ विकरणस्य गुणः । अन्यथा
यथा सार्वधातुकत्वात् विकरणो भवत्येव "सार्वधातुकमपित्" (३।१।४) इति द्वित्वाद्
गुणो न स्यात् । आकरे तु पित्वं नास्त्यतम् । यदाह हरदत्तः । करवेने इति 'छन्द-
स्युभायथा' (३।४।११७) इति सार्वधातुकत्वादिकरणः । आर्धधातुकत्वात् द्वित्वा-
भावाद् विकरणस्य गुणः । करोनेश्वोत्त्वाभावः । जोपिपदिति । जुपी प्रीतिसेवनयोः ।
अनुदात्तेत् व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप् इकारलोपः । अडागमः । सिप् इकार उच्चार-
णार्थः । प् इत् । सिप इट् । उपधागुणः । पत्वम् । तारिपदिति । त् इत्यस्य "सिव्
बहुलं लेटि" (३।१।३४) "छन्दसि एणद्वक्तव्यः" (वा०) इति वृद्धिः । शेषं प्राग्वत् ।
मन्दिपत् इति । मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । इदितो नुम् । पक्षे इति ।
सिप इत् लोपस्य चाभावः । पताताति । आट् । व्यावयाताति । च्युट् गतोऽन्तः ।

१११९. स उत्तमस्य [३।४।९८]

लेट् उत्तमस्य सकारस्य लोपो वा स्यात् । करवाव । पक्षे करवावः ।
टेरेचम् ।

११२०. आत ऐ [३।४।९५]

लेट् आकास्य ऐ स्यात् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । विधिसामर्थ्यादित्
ऐचं न । मन्त्रयाते ।

११२१. वैवोऽन्यत्र [३।४।९६]

आत ऐ विषयं विना लेट् एकारस्य ऐ स्याद्रा । पशूनामीशे । गृह्यान्ते ।
पक्षे दधसे । एतोऽन्यत्र किम् ? मन्त्रयैते ।

११२२. उपसवादाशङ्कयोश्च [३।४।९८]

उपसवादे शङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशे । नेज्जिह्वायन्तो
नरकं पताम ।

११२३. कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि [३।१।५९]

एभ्यश्छलेरङ् वा स्याच्छन्दसि । अकरत् । अमरत् । अदरत् । अरुहन् ।

स उत्तमस्य । करवावेति । कृत्रो लटो वस् । "तनादिकृञ्भ्यः उः" (१।१।७६)
गुणो रपरः । आट् । अङ्गित्वाद्धिकरणस्य गुणः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे इति । मन्त्र
गुप्तभाषणे । इदित्वात् । ष्यन्ताल्लेटः स्थाने आते आते आथे शब्दपोराकारस्यैकारः ।
शपि लोगुं गायदेशो । विधिसामर्थ्यादिति । अन्यथा लाघवाय ऐटमेव विदध्यात् ।

वैतोऽन्यत्र । ईशो इति । ईश ऐश्वर्ये । उत्तमैकवचनमित् परस्मैपदेषु इति
वचनात्—'इत्तश्च' (३।१।१००) लोपो नास्ति । टेरेचवम्, तस्य ऐ । गृह्यान्ते
इति । ग्रहेः कर्मणि लेट् । आट् । यक् सम्प्रसारणम् । ऋजन्तः ।

उपसवादाशङ्कयोश्च । पणबन्ध इति । यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं
दास्यामीति त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम् । पशवोऽत्र द्विपादः
चतुष्पादश्च नेदिति । इच्छब्द. आशङ्कां द्योतयति । जिह्वाचरणेन नरकपातः
संभाव्यते स मा भूदित्यर्थः ।

कृमुदृ० । 'अमरदिति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

११२४. श्रुशृणुपुपुकृवृभ्यश्छन्दसि [६।४।१०२]

एभ्यो हेर्धिः स्यात् छन्दसि । श्रुधीह्रस्वम् । शृणुधी गिरः । “अन्वेषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इति दीर्घः । पृधि । पूधि । उरुणस्कृधि । अपावृधि ।

११२५. वा छन्दसि [३।४।८८]

हिरपिद्वा स्यात् छन्दसि ।

११२६. अङ्कितश्च [६।४।१०३]

पित्वेनाङ्कितो हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । प्रयन्धि । युयोधि । पित्वाभावे प्रीणीहि ।

११२७. आद्गमहनजनः किकिर्ना लिट् च [३।२।१७१]

आदन्ताद् ऋवर्णान्तान् गमादेश्च किकिर्नौ स्तः छन्दसि । तौ च लिङ्-वत् । द्वित्वादि । पपिः । कित्त्वम् । “ऋच्छत्यताम्” (७।४।११) इति गुणवाधार्थम् । “बहुलं छन्दसि” (७।१।१०३) इत्युत्त्वम् । जगुरिः जग्मिः । जग्निः । जज्ञिः ।

युगृणु । शृणु इति रूपानुकरणम् शृणुवोत्यत्र विभावविधानसामर्थ्यात् “उतश्च प्रत्ययात्” (६।४।१०६) इति लुक् न भवति । अन्येषु ध्यस्ययेन शप् । तस्य “बहुलं छन्दसि” (२।४।७३) इति लुक् । पूधि इति । “उदोष्ठघपूर्वस्य” (७।१।१०२) इति उत् स्परः । “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । उरुणस्कृधि इति । “नश्च घातुस्थोत्पुभ्यः” (८।४।२७) इति एत्वम् । “कः कर्त्तकरीति” (८।२।५०) इति विसर्जनीयस्य सः । अपावृधोति । घनपूर्वो वृङ् वृञ् वा “अन्वेषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इत्यपस्य दीर्घः ।

अङ्कितश्च । ननु हिङिदेव “सेह्यपित्च” (३।४।८७) इति वचनादत आह— पित्वेनाङ्कित इति । रारन्धोति । रमेव्यंत्ययेन परस्मैपदं छान्दसत्वाच्च शपः श्लुः द्वित्वेऽभ्यासदीर्घश्च । अङ्कित्वादेव नलोपाभावः । प्रयन्धीति । शपो लुक् छान्दसः । युयोधोति । योते शपः श्लुश्छान्दसः । प्राणीहीति । प्रीञ् तपरो व्रमादिः ।

आद्गमहन० । पपिरीति । पा पाने । “लिटि घातोः” (६।१।८) इति द्वित्वम् । ह्रस्वः । आतो लोपः । ननु लिङ्-वद्भावे मति “असंयोगाल्लिट् किञ्” (१।२।५) इत्येव सिद्धे कित्कारणमनर्थकमित्पाशङ्क्याह— कित्त्वमित्वादि । “ऋच्छत्यताम्” (७।४।११)

११२८. तुमर्थे सेमेनसेअसेनक्मेकसेनध्यैअध्यैन्-
कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्त्वेतवेइत्वेनः
[४।४।६]

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः छन्दसि तुमुनोऽर्थे । से वक्षे रायः । सेन् ताव-
मिपे । असे असेन् जीवसे । कसे प्रेपे । कसेन् श्रियसे । अध्यै अध्यैन् ।
आचरध्यै । कध्यै कध्यैन् । आहवध्यै । शध्यै शिष्यै । शध्यैन् मादयध्यै ।
तवै पातवै । तवेङ् सूतवे । तवेन् कर्तवे कर्तुमित्यर्थः ।

११२९. प्रयै रोहिण्यै अव्ययिष्यै [३।४।१०]
एते निपात्याः । प्रयातुम् । रोढुम् । अव्ययितुमित्यर्थः ।

इति गुणः । प्रतिषेधविषय आरभ्यते तस्यापि बाधनार्थमित्यर्थः । जगुरिति ।
गृ निगारणे । “बहुल छन्दसि” (७।१।१०३) परत्वात् उक्त्वे कृते तस्य “द्विवचनेऽचि”
(१।१।५९) स्थानिवत्त्वात् गृ इत्यस्य द्वित्वम् । अत्रादिति दकारस्तकारो वा मुख-
मुखार्थ इति । तादरस्तपर इत्यत्र तत्कालग्रहणाभावाद्दोषदिष्यकारात् किकिना-
बुदाह्नियेने । जगिरिति । ‘गमहन” (६।४।६८) इत्युपधानोपः । जग्धिरिति । “हो
हन्तेः” (७।३।४४) इति कुत्वम् । जजिरिति । श्नुत्वम् । जज्रोर्जः । लिङ्बुदित्यर्थ
कार्यातिदेशः । स्वल्पाभावेन च कार्यमतिदिश्यते इति किकिनोः स्थाने तिवाच्यः
वचमुक्तानचौ न भवतः । अनभिवानाच्च नेती भावकर्मणोर्भवतः । वर्तमानादि-
काराच्च न भूतकालेऽप्यतिदिश्यते । लादेशत्वाभावाच्च न परस्मैपदसंज्ञामि ।

तुमर्थे से । तुमर्थो भाव इति व्याख्यातं प्राक् । वक्षे इति । वक्षेः से कुत्वम्
पत्वं क्षत्व एपे इति । इणो गुणः । नकारो “ञिनरादिनित्यम्” (६।१।१६७)
इत्याद्युदात्तार्थः । प्रेपे इति । इणः कमे । कित्वाद् गुणे । आद्गुणः । श्रियसे इति ।
इयङ् । आचरध्यै इति । ‘चर गतिभक्षणयोः । मादप्रथ्ये इति । मदो हर्षे । प्यन्ताद्
यकः पूर्ववल्लुक् । व्यत्ययेन श् च गुणायादेशो । पातवै इति । पित्वेः । सूतवे
इति । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । ङित्वान्न गुणः । कर्तवे इति । गुणः । कर्तुमित्यर्थः ।
सप्रादीनामप्यर्थविवरणोपलक्षणमेतत् । प्रयै । प्रपूर्वाद् यात्तेः कै प्रत्ययः रोहिष्ये ।
गुणः । नञ् पूर्वान् व्ययैरिष्ये । एतेऽपि तुमर्थे इति दर्शयति । प्रयातुमित्यादि ।

११३०. दृशे त्रिल्ये च [३।४।११]

एतौ निपातयौ । द्रष्टुं विख्यातमित्यर्थः ।

११३१. ईश्वरे तोसुन्कसुनौ [३।४।१३]

ईश्वरे उपपदे धातोरेतौ स्तस्तुमुनर्थे । ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो
त्रिलिखः ।

११३२. कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः [३।४।१४]

धातोरेते स्युः कृत्यानामर्थे भावकर्मणोः । तवै । अन्वैतवै । केन् अव-
गाहे । केन्यः । दिदृक्षेण्यः । त्वन् कर्त्तव्यम् ।

११३३. सृपितृदोः कसुन् [३।४।१७]

आभ्यां कसुन् स्यात् भावलक्षणे तुमर्थे । पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्तिन् ।
पुरा जतुभ्यः आतृद्ः । कृञः सन्नन्तात् ण्वुल् । अतो लोपः । तस्य स्वरं प्रति
स्थानिवत्त्वाभावात् ।

द्वो । के प्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । विष्य इति आतो लोपः ।

ईश्वरे । विचरितोरिति । चर गती । इट् । वितिख इति । लिख विलेखने ।
कित्त्वान्न गुणः । वत्वातासुन्कसुन । इत्यव्ययत्वाद्भिभक्तुंक् । 'न लुमत्ता'
(१।१।६२) इति निषेधात् "अत्त्वसन्तस्य आधातोः" (६।४।१४) इति कसुनौ दीर्घः ।

कृत्या । भावकर्मणोरिति । "तयोरेव कृत्यकललार्थाः" (३।४।१०) इति
कृत्याना भावकर्मणोरेव विधानादिति भावः । यथाप भव्यगेयादिषु कर्ताऽप्यर्थः ।
बह्य स्नानीय चूर्णमित्यादौ करणादिराप । तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्तादिषु
विधानं किं तर्हि स्वरूपेण । कृत्यतया विधानन्तु भावकर्मणोरित्येव युक्तः । अन्वैतवै
इति । अनुपूर्वादिणः । अवगाहे इति । गाहू विलोडने । दिदृक्षेण्य इति । दृशेः
सन्नन्तात् । अतो लोपः । कर्त्तव्यमिति । कृञो गुणः सारभादेशः । अन्वैतव्यमित्याद्यर्थः ।
तुमर्थे तवै विहित एव । कर्मणि कारकेऽप्यनेन पुर्नावधीयते ।

सृपितृदोः । सृप गती । सृत्दिर् हिंसानादरयोः । विसृप इत्यादि । विसृपितुं
आतदितुमित्यर्थः । "न पदान्त" (१।१।१८) इति सूत्रस्यावशिष्टं विषयं व्युत्पादय-
न्नाह—कृञ् इत्यादि । चिकीर्ष इति स्थिते "खुल्लुचौ" (३।१।१३३) इति ण्वुल् ।
तस्याकादेशे अतो लोपे परत्वात् कृते "लिति" (६।१।१६३) इति स्वरे कर्त्तव्ये
"अचः परस्मिन्" (१।१।१७) इत्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारस्य स्वरो न

११३४. लिति [६।१।१९३]

लिति परे पूर्वमुदात्तं स्यात् । इति ईकारस्योदात्तता । चिकीर्षकः ।
अदेः क्तिनि कृते “बहुलं छन्दसि” (२।४।३९) इति घस्य । “घसिभसो-
र्हलि च” (६।४।१००) इत्युपधालोपः । “झलो झलि” (८।२।२६)
इति सलोपः । धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् घस्य जरत्वम् ।
समाना ग्धिः सग्धिः इत्यादिप्रयोगमनुसृत्याख्यातव्यम् ।

॥ इति वैदिकी प्रक्रिया समाप्ता ॥

स्यात् । ‘न पदान्त’ (१।१।५८) इति निषेधात् भवति । ईकारस्येति । ककारात्
परस्य । “स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्” इति रषयोरव्यवधायकत्वादि इति भावः ।
तत्रादौ कृञ् घातोरित्यन्तोदात्तः । ततः सन् “आद्युदात्तश्च” (३।।।३) इति
प्रत्ययस्वरे प्राप्ते ‘ञिनित्यादिर्नित्यम्’ (६।१।१६७) इति सन्नन्तस्यादिश्चि’ शब्देकार
उदात्तः “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (६।१।१५८) इति परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन
परो द्वावनुदात्तौ । ततो ष्वलोऽपि प्रत्ययादुपुदात्तत्वे प्राप्ते लित्स्वरेण सति शिष्टेन
कीशब्देकारस्योदात्तत्वम् । ततः शेषनिघातेन ‘चिशब्दोऽप्यनुदात्तः । ततः “उदात्ताद-
नुदात्तस्य स्वरितः” (८।४।६६) इत्यकारः स्वरितः तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाच्चेपनिघा-
तेन कीशब्दो नानुदात्तः । ततः ‘स्वरितात् सहितायामनुदात्तानाम्’ (१।२।३६)
इत्यन्तस्यैकश्रुतिः प्रचयरूपेति प्रक्रिया द्रष्टव्या । प्राचार्येऽस्तु स्वरविधौ स्थानिवत्त्व-
निषेधमुदाहर्तुं लित्स्वरमात्रमुपदर्शितम् । अत एव स्वरप्रक्रियोदाहरणार्थमस्यो-
पन्यास इत्यपि न मन्तव्यम् । स्वरश्चलो लवेदसाधारणत्वान्न वैदिकप्रक्रियामेव
प्रदर्शनीय इत्यत्रापि नियामकमस्तीति । जश्चिधौ उदाहरति । अदेरित्यादि ।
“भ्रलो भ्रलि” (८।२।२६) इति सलोप इति । तत्र सित्च इति नाश्रीयते इत्यर्थः ।
तदाश्रयणे तु छान्दसो लोपो द्रष्टव्यः । धत्वमिति । “भ्रयस्तथोधोऽधः” (८।२।४०)
इत्यनेन । अस्थानिवत्त्वादिति । जश्चिधौ “न पदान्त” (१।१।५८) इति निषेधादि-
त्यर्थः । सनि तु स्थानिवत्त्वेऽकारेण व्यवधानाज्झलूपरो नास्ताति जश् न स्यात् इति
भावः । सग्धिरिति । समानस्य, सभावः । प्रयोगमनुसृत्येति । प्रयोगं दृष्ट्वा तत्,
सिद्धयनुराधेनेहानुक्तापि विशेषप्रक्रियोहनीयेत्यर्थः ।

१. आदिश्चिकार उदात्त इति क० पु० ।

२. निशब्दोऽपीति क० पु० ।

मानन्त्यात् सर्वशब्दा हि न शब्दन्ते ननु गतिस्तुम् ।
 बालमुस्वतयेऽस्मानिः संक्षिप्तोक्तं यथामति ॥ १ ।
 प्रक्रियाकौमुदी सेयं रामचन्द्रप्रकाशिता ।
 वसुदेवस्यो वक्ष्यात् सच्चकोरप्रिया चित्म् ॥ २ ।

कुतस्तर्हि सारिनोच्यत अत आह—मानन्त्यादिति । 'पतोऽनन्तः शब्दाः चत्वारि वाङ्मरिणिता पदानि' इत्यादि श्रुतेः । न चैते सर्वशः साकल्पेनानुशास्त्रिणुं प्रकृत्यादिविशेषेण व्युत्पादयितुं शक्नुवन्ते । अत्र बालानां शब्दापशब्दज्ञानशून्यानामल्पमेघसा व्युत्पत्तये मार्गप्रदर्शनेन मूलशास्त्रेऽधिकारसिद्धयर्थं संक्षिप्तं प्रचरदवस्था-प्रयोगज्ञानोपयिक्तं लक्षणप्रदर्शनेनोक्ताः प्रदर्शिताः यथानतात्यनेनासर्वशेन तेषामशेष-विशेषाणां ज्ञातुमशक्यता दर्शयति । यथोक्तम्—

यान्पुञ्जहार माहेशाद् व्यासा व्याकरणाणांदात् ।
 तानि किं शब्दरत्नानि सन्ति पारिनिगोप्यदे ॥ इति ।

प्रक्रियाकौमुदी कुर्म. इति पूर्वं प्रतिज्ञातम् । तदिदानीमुपसंहारं ग्रन्थनान्तोऽन्वर्थतां रूपकेण नमर्थयते—प्रक्रियेत्यादिना । सेति । पूर्वं प्रतिज्ञातं यं समाप्तिं नीयमान-त्वेनेदानीं प्रत्यभिज्ञायमाना रामचन्द्रनान्नाचापेण प्रकाशिता । नूत्रवार्तिकभाष्यादि-प्रमाणोपदर्शनेनामूनकत्वादिशङ्काकलङ्कानवस्फन्दिता प्रक्रियानु शब्दानुशास्त्रेषु कौमुदीतुल्या इय कृतिः । अस्ति अत्र शब्दानि वचसा असाधुशब्दरूपाणि तानि इव मलिनत्वादश्रेयस्करत्वाच्छास्त्रग्रन्थतो नोदयनिवर्त्तत्वाच्च चिरं दध्यात् नाशयतु इत्याशया । एतेन प्रक्रियापद ('सूचितसाधुशब्दव्युत्पादनस्यापि असाधुशब्दप्रयोग-निवृत्तिः फलमित्युक्तम् । "न न्तेच्छ्रुतवै० दुष्यति चापशब्दरित्वाद्युक्तेः ।) । तत् किम-पशब्दानेव प्रतिपाठेन लक्षणो न चोपदिश्य नते प्रयाजव्या इति 'वचरनि ? नेत्याह—सच्चकोरप्रियेति । सन्तः साधवो ये शब्दास्ते चकोराः एव चकोराः कौमुद्वपजीवि-त्वात् अनन्यशरणत्वाच्च तेषां प्रिया उज्जीवकत्वात् । ते वा प्रिया उपजीवकत्वात् परियालनीयत्वेन यस्याः सा । प्रियस्यापूर्वत्वमिति । प्रियस्य विशेषणत्वेऽपि पर-निपातः । अशब्दानां प्रतिदेश प्रतिभाषं प्रत्ययस्यं च भेदेनानन्तत्वात् । प्रतिपदपाठो लक्षणं वा कर्तुमशक्यमिति लघुत्वात् साधव एव लक्षणोपादिष्यन्ते । तथा चापशब्दा निवर्त्तता भवन्ति । उपादेयोपदेशे ह्यथैदनुपादेयानिवृत्तिर्गम्यते । यथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इति भक्ष्यनियमादन्पेऽभक्ष्या इति गम्यते । अथवा सन्तः शिष्टास्ते चकोरा इव साधवसाधुविवेकत्वात् तेषां प्रिया । एतेन शिष्टादरणीयतयाऽन्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं समर्थयते ।

१. सूचिन इत्याख्य—इत्याद्युक्तेरित्यन्तो () रेणादितो नास्ति ख० पु० ।

२. परवतीति ख० पु० । ३. ते वा प्रिया उपजीवकत्वात् इति पाठः ख० पु० ।

जयति सुभगमूर्त्तिमुग्धाहातावलोक-
प्रशमितजनतापो विद्वलः स्वात्मवीपः ।
सचरितमिव लक्ष्मोः सेवते पृथपदाट्जं
तलिततरकराभ्यां साधु संवाहयन्ते ॥ ३ ॥ इति ।

इति श्रीरामचन्द्राचार्यविरचितायां प्रक्रियाकौमुद्यां
कृदन्तः समाप्ता ।

॥ समाप्ता चेरं प्रक्रियाकौमुदी ॥

अथ' चाप्रकृष्टक्रियार्थाभिव्यक्तितापोपशमाह्लादवन्त्वादिर्यस्याः सा कौमुदी ।
कुमुदानां जीवानुभूता चन्द्रज्योत्स्ना रमयत्यानन्दयति इति रामो रतिहेतुश्चन्द्रः, तेन
प्रकाशिता सती असद्वचोऽपशब्दतुल्यं संबंध्यवहारोपरोधकत्वात् असमीचीनमिति—
आलोकाभावरूपत्वाद्वा असदिति वचो यस्मिन् अभिसारादिप्रवर्तकत्वादियमसतीत्यभि-
शापवचो यस्मादिति वा "पुमान् स्त्रिया" इत्येक शेषः । तादृशं तमोऽन्वकारं वध्यात्
चिरमित्यप्याशास्यम् । सा च—सतामुत्तमानाम् अयाचितोपस्थितमम्बुकेवलं
रसात्मकस्योद्भुपतेरिव रश्मयः । 'बभूव तस्याः किंन पारणाविविभंत्रत्यवृत्तिर्व्यति-
रिक्तसाधनं." इत्युक्तदिशाहागन्तरपराङ्मुखतया चन्द्रोदय एव किरणपानेन शरोर-
वृत्तेष्विधानात्तपोनिष्ठमेव सता मुनिव्रताना चकोराणा प्रिया भवतीति रूपकं
समासोक्तिश्च ।

अत्र चिरत्वस्यैव विधेयत्वान्न समासपुनरात्तत्वं दोषः । तदेतेनैव वाक्यार्थ-
समाप्तेरिति ।

इदानीं मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते
वीरपुरुषकारिण भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकारिण चेत्याशयाद् ग्रन्थान्ते कृतमिष्टदेवतास्तुति-
रूपं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै निबध्नाति—जयतीति । सर्वोत्कर्षस्तदाक्षितः प्रणामो वा
जयतेरर्थः । विद्वलो व्याख्यातः । तद्विशेषणं सुभगमूर्त्तिरिति । सुभगा सर्वेष्टदेवाद्
मङ्गलरूपा मूर्त्तिर्यस्य सः, मङ्गलं भगवान् विष्णुरित्युक्तेः ।

अथवा—

ऐश्वर्यस्य सप्तप्रस्य धर्मस्य यशसः शिषः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ इति ।

तेन शोभनो भगो यस्या यस्यां वा । एतदेव प्रपञ्चयति । मुग्धेत्यादिना ।
मुग्धः कोमलः सुन्दरो वा हासो यस्मिन् स चासाववलोकः सानुग्रहत्वात् । स एवेह स्मेरा'

दृष्टिस्तया प्रकर्षेण शमितो जनानां जीवमात्रस्य वा तापः आधिदैविकाधिभौतिका-
 घ्पातिभक्तस्त्रिविधो येन । एतेन साधनपारतन्त्र्याभावाद् ऐश्वर्यादित्रयमुक्तम् ।
 विद्वल इति च ज्ञानम् । स्वात्मप्रदीप इति च स्वप्रकाशः । "अत्रायं पुरुषः स्वयं
 ज्योतिः । तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः । सचकितमिवेत्यादि वरान्यम् ।
 लक्ष्मीः सर्वाभिलषणोभापि यस्य पदाब्ज चरणकमलमतिमुन्दराभ्यां कराम्भ्यां
 सम्पक् संवाहयन्ती तद्दासोत्वमाचरन्ती । सचकितमिव अतङ्गोदासोनतया निरोहत्या
 च कदाचिन्मां परित्यजेदिति शङ्कया सेवते । एतेन विषयवैमुक्त्यं लक्ष्मीप्रदत्वं च
 ध्वनितम् ।

१ श्रीमत्कलमौलिमण्डनमण्डनः शेषंशामलो-
 त्ततः धीनृत्तिहस्तनुरभवत् प्रत्युत्वावतरति ।
 तदनुतोः कृतगूढभावदिव्यतौ सप्तप्रक्रियाः प्राकृतौ
 श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तमगमत् सा वैदिकी प्रक्रिया ॥ १ ॥
 यत्कृपालेरातोऽस्तोऽपि जग्मते मयि वाङ्मयम् ।
 नृत्तिहं नौमि शेषाङ्कं देवतं पितरं गुरुम् ॥ २ ॥

इति विद्वाननुदशकियाशोडशावा कृतिरियमिह दोषस्पर्शाङ्को बहोः ।
 यदि विविधनिबन्धाः साक्षिण्यः सन्ति सन्तो यदि च हृदि ममास्ते सग्नः धीनृत्तिहः ॥ ३ ॥

इत्येवं समाप्तमसप्तपुरषश्लोका वृत्तित्रयस्वरूपा प्रक्रियाको नुदीवृत्तिः ।

॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने नमः ॥

सूत्रानुक्रमिका

सूत्राङ्कः	अ	सूत्राङ्कः	अ	पृष्ठाङ्कः	
१९१.	अकवेरि च कारके संज्ञायाम्	२।३।१९	११७.	अत उपधायाः	७।२।११७
५५०.	अकर्मकाच्च	१।३।२६	१२०.	अत एकहलमध्येऽन्वा- देशादेशलिटि	६।४।१०
५६५.	अकर्मकाच्च	१।३।३५	२९.	अतो येयः	७।२।८०
५७५.	अकर्मकाच्च	१।३।४५	११६.	अतो हनादिलघो.	७।२।७
१४४.	अकृत्यासाधुकयोः	७।४।२५	२०.	अतो दीर्घो यत्रि	७।३।१०१
१६२.	अतोऽन्वतरस्याम्	३।१।७५	१४९.	अतो लोपः	६।४।८८
५४१.	अन्तो वेः	३।२।९१	१५८.	अतो लान्त्वस्य	७।१।२
७०६.	अन्तो परिचामोऽचाय्य- समूह्याः	३।१।१३१	४२.	अतो हे	६।४।१०५
११२६.	अङितश्च	६।४।१०३	४६९.	अत्र लोपोऽभ्यासस्य	७।४।५८
९१६.	अच उपमर्गात्.	७।४।४७	४१९.	अस्त्वृत्त्वरप्रथमदस्तस्यसाम्	७।४।९५
६१५.	अचः कर्मकर्तारि	३।१।६२	२७२.	सहः सर्वेषाम्	७।३।१००
१४२.	अचन्तास्त्रवृत्त्यनितो नित्यम्	७।२।६१	२०४.	अदभ्यस्तात्	७।१।४
३८५.	अचि विभाषा	५।२।२१	२७०.	अदिप्रभृतिभ्यः	१।४।७२
६७८.	अचो यत्	३।१।९७	८१९.	अद्योऽन्ते	३।२।६८
६८९.	अजयो संगतः	३।१।१०५	९१८.	अयो जगिषल्यसि किति	२।४।३६
३२९.	अजादेऽद्वितीयाभ्यम्	६।१।२	७६७.	अधिकरणे शेते	३।२।१५
६९३.	अजिप्रव्योच्च	७।३।६०	५६३.	अधे. प्रहसने	१।३।३३
१३९.	अजेर्द्वेषत्रयोः	२।४।५६	५०.	अनद्यतने लङ्	३।२।१.१
८८४.	अज्जेः पूजयाम्	७।२।५३	७८.	अनद्यतने लुङ्	३।३।१५
८६१.	अञ्चोऽनपादाने	८।२।४८	७०२.	अनाद्योऽनित्ये	३।१।११७
३९१.	अञ्जेः सिचि	७।२।७६	३०३.	अनितेः	५।४।१९
३८३.	अहम्यातव्यवायेऽपि	६।१।१३६	९.	अनुदात्तहित आत्मनेपदम्	१।३।११२
१०१.	अहं गार्ग्यालवयोः	७।३।९९	१६६.	अनुदात्तस्य चतुर्पद्यस्यान्वत- रस्याम्	६।१।२५
५३४.	अणवकर्मकाच्चिसवत्कृत्वात्	१।३।८८	९५४.	अनुदात्तोत्तरश्च हलादेः	३।२।१४०
१००४.	अपिनुणः	५।४।१५	२७६.	अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या- द्योनमानुनासिकलोपो भ्रूलि विडिति	६।४।२७
७७२.	अत कृत्सिक्त्सकुम्भपात्र- कुर्यात्	८।३।४६	७१०.	अनुनासिकास्य विवन्भ्रूलोः विडिति	६।४।१५६
१२४.	अत आदेः	७।४।७०			
६९१.	अत ऊन् माव्यभानुके	६।४।११०			

सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	
५२१.	अनुसराम्या हृज्	११३।७९	१३४ अन्वामन्वामवर्णे	६।४।७८
५९९	अनुसरगाद् ज्ञ	११३।७६	२८१ अन्वामान्त्व	७।३।१५
८७४	अनुसरगाद् पुञ्जसोबहुतोन्वामा		७५ अन्वामे चर्च	८।४।१४
		८।२।१५	८०७ अमनुष्यवृत्ते च	३।२।१३७
७३६.	अनुपसर्गात्स्विन्पविन्दघान्पिन्-		७०८ अमावस्यदन्वतन्वाम्	३।१।१२२
	वेजुदे०	३।१।१३८	११०४ अमा मद्	७।१।४
५७३	अनुपसर्गाद्वा	११३।४३	७५७ अम्बाम्भोगोन्मिसल्ल्यापदि-	
२३७	अनुपसर्गमिनिन्म स्पन्दने-		त्रिकुशेकुनाडुवक्त्रमञ्जि०	८।३।९७
	रप्रानिप्	८।२।७२	४९७ अयद् पि विडिति	७।४।२२
५७९	अनोरधर्मकात्	१।३।४९	१०९७ अधमयादीनि ह्यन्दि	१।४।२०
८२६.	अन्	८।४।२०	१४८ अयादय जाघंषानुरे वा	३।१।३१
८०३.	अन्तात्पन्नावङ्गुः पारम्वा-		६२३ अयामन्तात्वाध्यात्तुपु	६।४।२५
	नन्तेषु ङः	३।२।४८	७८० अयद्विन्दजन्तम्य मुम्	६।३।६७
१०७४	अन्वयेवैवमिदंमनु		३४० अतिमिपत्पौर्य	७।१।७७
	मिद्धाप्रयोगत्वेत् हृज्	३।४।२७	९७९ अतिलुप्तुसूखनमहृषर इत्रः	३।२।१८४
९७५	अन्वेन्योऽपि हृष्यने	३।२।१७८	४११ अतिह्योऽधीरीवतूयोऽनाम्पार्थ	
८४८	अन्वेवपि हृष्यने	३।२।१०१	पुङ् ली	७।३।३६
९०९	अपवितश्च	७।२।३०	९० अर्धः ननिविन्त्व	७।२।१४
६२६	अपरोक्षे च	३।२।११९	६८७ अर्धः म्वामिवाऽप्याः	३।१।१०३
५७४.	अपहृष्ये ज्ञ	१।३।४४	७६५ अर्धः	३।२।१२
५४५.	अप्राच्यपुण्यत्पुत्रुत्पदा-		९४५ अर्धः प्रन्तानाम्	३।२।३३
	तपने	६।१।१४२	६५८ अर्धे हृष्यवृष्य	३।७।१६९
१०८८.	अप्रादाने पगीष्णाम्	३।१।५२	७२७ अर्धे हृष्यवृष्य	३।३।१६९
५९७.	अप्राददः	१।३।७३	९४८ अर्धहृज् निराहृज् प्रजनोऽप-	
८०५.	अपस्तेत्यनमोः	३।२।५०	चोत्पनोऽनदरव्य०	६।३।२।१३६
१०२५.	अप्रपमात्	३।३।१०२	१०४६ अर्धवत्सो प्रतिषेधयोः	
६१६	अभिजातचने णट्	३।२।११२	प्राचा वत्वा	३।१।१०१
५२६	अभिष्टत्येतिन्मः शिषः	१।३।८०	६८२ अन्वयप्रपन्नागह्यपणि-	
९०३	अमेःप्रावदूरे	७।२।२५	तव्यानिरोधेषु	३।४।१८
१००३	अभिनिषी नाव इतृ	३।३।४४	१०७ अनाच्चात्तन्वतानिदूरेयोः	८।३।६८
२६५	अन्वामन्म च	६।१।३३	५८१ अनादय.	१।५।१३

सूत्राङ्कः		सूत्राङ्कः	
२	अवितन्तुतन्निन्म्यः ईः	(८०)	१०९९ आग्यतेः मुक्
१०४०	अत्रे तृम्बोधं	३३३१२०	४५८ आग्नतगमा मनि
८२२	अत्रे यजः	३२१७२	१२६ आडजः दीनाम्
१०११	अवांसैषोऽप्रधयद्दिमध्रयाः	६४४२९	४४ आहुतमम्य विच
१०९२	अब्बादवद्याद्रवमुरवनाय- मवत्पवस्सुपु च	६११११६	= १० आट्टमुभगम्यलपलिततगान्धप्रियेपु चचयैष्वचचो वृत्र करणे ग्युन् ३१:१५६
१०९०	अथ्येऽप्रयानिप्रेतात्पाने कुत्रः क्त्वाणमुलो	३४४९९	१८० आन
५०८	अज्ञनायोदन्यवनाया वुमु- धापिनामामघैपु	७४४३४	७३४ आनश्चोपमर्गे
३७८	अशनोनेश्च	७४४७०	७५५ आनोऽनुपमर्गे कः
५०९	अश्वसोरवृषलवर्णानामात्माप्रीतौ वयचि	३११५१	११२० आन ऐ
९७	असंयोगान्निट् क्त्वि	११२५	१७२ आन औ णल
२७९	अमिद्वदनामान्	६४४२२	२३ आनो डिन
७८९	अमूर्धलनाट्टोः दृशितपो.	३२१३६	८२३ आनो मनिन् वनिड्वनिपश्च
९३	अस्त्रिनिचोऽट्टो	७३१९६	६-७ आनो युक् चिण्ठो
१९५	अस्तेभूः	२४४५२	१०४५ आनो मुच्
१५	असमद्युत्तमः	१४४१०७	१७३ आनो लोप इटि च
२८७	अस्यनिवक्तिस्वातिम्बोऽ	३११५२	६३ आत्मनेपदेष्वनतः
३६१	अस्यतेऽयुक्	७४४१७	२६४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्
	आ		५५४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्
१०३३	आक्रोशे नञ्जनिः	३३३११२	८३३ आत्ममाने लश्च
९४९	आक्रेस्तच्छीलतद्वर्मतत्सा- चिकारिपु	३२११३४	८९१ आदिकर्मणि लः कर्तरि च
७६४	आडि ताच्छील्ये	३३३११	८७५ आदितश्च
१०९४	आडोऽनुनामिकश्छन्दसि	६१११२६	१५९ आदित्रिटुडवः
५४३	आटो दोऽनाम्यविहरणे	१३३२०	११२७ आट्टुगमहनजनः किकिनो लिट् च
५५२	आडो यमहनः	१३३२८	१७१ आदेव उपदेनप्रशिति
६८१	आडो वि	७.११६५	४६ आनि लोट्
५७०	आङ् उद्गमने	१३३४०	९३३ आने मुक्
३४५	आ च ही	६४५११७	४६८ आप्नाप्युधामोन्
			१०७१ आमोक्षणे णमुन् च
			१२८ आमः
			४७ आमेत
			७३१ आदेव उपदेनप्रशिति
			८१४५५
			३४४२२
			२४४८१
			३४४९०

सूत्राङ्कः

२१२	आम्प्रत्ययवन् वृजोऽनु- प्रयोगस्य	१।३।६३
६१	आर्घपातुक शेषः	३।४।११४
६२	आर्घपातुकस्येड् वलादे-	७।२।३५
६३६	आर्घसायां भूतवच्च	३।३।१३२
६३८	आर्घसावचने लिङ्	३।३।१३४
८००	आशितेभुवः करणभावयोः	३।२।४५
७४७	आशियि च	३।१।१५०
३७	आशियि लिङ्लोटो	३।३।१७३
८०४	आशियि हन.	६।२।४९
७०१	आसुमुवपिपिलिपित्र- सिधमश्च	३।१।१२६
३३४	आहृष्य.	८।२।३५

इ

९९०	इक. काशो	६।३।१२३
४५७	इको भल्	१।२।९
७३३	इगुपयज्ञाप्तीकिर. कः	३।१।१३५
४९६	इघ्राघ्नोः	७।४।३१
४६१	इडश्च	२।४।४८
९९४	इडश्च	३।३।२९
९४३	इङ्घापो. शत्रुवृद्धिणि	३।२।१३०
८३४	इच एकाबोऽम्प्रत्ययवच्च	६।३।६८
१०२४	इच्चा	३।३।१०१
६।६	इच्छायेभ्यो विभाषा वर्तमाने	३।३।१६०
६५४	इच्छायेषु लिङ्लोटो	३।३।१५७
६७५	इजादे. मनुमः	८।४।३२
१२७	इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्यः	३।१।३६
९५	इट ईटि	८।२।२८
३५	इटोऽन्	३।४।१०६
४५६	इट् मनि यः	७।४।४१
१८९	इहृत्गोऽप्यमतीनाम्	७।२।६६

सूत्राङ्कः

२१३	इणः षोष्च लुङ्लिटौ	
	घोऽङ्गात्	८।३।७८
२८५	इणो गा लुङि	२।१।४५
२८४	इणो यण्	६।४।८१
९६२	इण्प्रतिनिमित्तम् कवरप्	३।२।१६३
८८३	इण् निष्ठायाम्	७।१।४०
५३९	इतरेतरान्योपपदाच्च	१।३।१६
२८	इतश्च	३।४।१००
१११७	इतश्च तोपः परस्मैपदेषु	३।४।९७
३०७	इद्वरिद्धस्य	६।४।११४
११०९	इदन्तो मसि	७।१।४६
१०१	इदितो नुम् घातोः	७।१।५८
७०	इन्धिभवतिभ्यां च	६।१।५
९८	इरितो वा	३।१।५७
१५६	इपुगमियमं छः	७.३।७७
८२७	इस्मन्मनक्विपु च	६।४।९७

ई

७१५	ई च खनः	३।१।१११
४१०	ई च गणः	७।४।९७
३१५	ईटजतोर्ध्वे च	७।२।७८
५३७	ईटजतोर्ध्वे च	७।२।७८
९३७	ईदामः	७।२।८३
११३१	ईश्वरे तोसुनुवसुनौ	३।४।१३
६७९	ईशति	६।४।६५
३१६	ईशः से	७।२।७७
१०४२	ईषद्दुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल्	३।३।१२६
३४३	ई हृल्यघोः	६।४।११३

उ

७९०	उग्रम्प्रश्वेरम्भद्रपाणिपमश्च	३।२।३७
९८१	उणादयो बहुलम्	३।३।१

सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः		
५०३ ऋतश्च	७।४।९२	७७४ कर्मणि नृत्तौ	३।२।२२
ए		८३७ कर्मणि हनः	३।२।८६
१४० एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्	७।२।१०	५१७ कर्मणो रोमन्वतपोभ्यां वनिचरोः	
७७ एकाचो द्वे प्रथमस्य	६।१।१		३।१।१५
७७९ एजे खम्	३।२।२८	६१२ कर्मवत्कर्मणां तुल्यत्रिभ्यः	३।१।८७
६९ एत ऐ	३।४।९३	१००० कर्मव्यतिहारे षच् स्त्रियाम्	३।३।४३
७१२ एतिस्तु शान्द्वृद्धञ्जुषः वयन्	३।२।१०९	५१६ कष्टाय क्रमणे	३।१।१४
२८७ (अ) एतेऽिडि	७।४।२४	६५० कामप्रवेदनेऽकञ्चिति	३।३।५३
९९२ एश्च्	३।३।५६	५१० काम्यश्च	३।१।९
३८ एष्.	३।४।८६	६८५ गलसमपवेनासु तुमुन्	३।३।६०
१७५ एत्तिडि	६।४।६७	१५० कः प्रत्ययादाभमन्त्रे लिटि	३।१।३५
थो		६३२ किवृत्ते लिप्तायाम्	३।३।६
४६५ ओ. पुषण्जपरे	७।४।७०	६४३ निवृत्ते लुङ्मुटी	३।३।१४४
३५३ ओतः इमनि		८७६ जिति च	७।४।८९
८५६ ओदिभश्च	८।२।६५	८५ कृदातिपि	३।४।१०४
७०० ओरावश्यके	३।१।१२५	३८२ किरतो रुचने	६।१।४०
क		४६५ किञ्श्च पञ्चम्यः	७।२।७५
५२४ कण्ड्वादिभ्यो यक्	३।१।१७	६१४ कुपिरजोः प्राचा यन् परस्मैपद- च	१।३।६०
२१७ कर्मेगिड्	३।१।३०		
१०३५ करणाधिकरणयोश्च	३।१।११७	१०२ कुशीश्चुः	७।४।६२
८३६ करणे यत्रः	३।२।८५	१०३३ कृत्रः शच	३।३।१००
१०८२ करणे हनः	३।४।३७	७७१ कृत्रो हेतुनाच्चात्पानुलोभ्येषु	३।२।२०
५३६ कर्तरि कर्मव्यतिहारे	१।३।१४	१०६ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि	३।१।४०
६६९ कर्तरि कृन्	३।४।६७	६०० कृञ्जुगहनयोः कपः	७।२।२२
८११ कर्तरि भुजः लिप्पुन् लुक्त्रो	३।२।५७	६७२ कृत्यचः	८।४।२३
१७ कर्तरि राप्	३।१।६८	६३६ कृत्यचः	८।४।२९
५१२ कर्तुः कम्ड् सलोपश्च	३।१।११	६७७ कृत्यत्पुटो बहुलम्	३।३।११३
१०४४ कर्तृकर्मणाश्च भूङ्गोः	३।३।१२७	६६८ कृत्याः प्राङ्गुण्यः	३।१।९५
५६७ कर्तृभ्ये चाणरोरे कर्मणि	१।३।३७	११३२ कृत्यार्थे तरेकेन्यस्त्रयः	३।४।१४
७५३ कर्मण्य	३।२।१	६६६ कृत्विङ्	३।१।९३
१०१७ कर्मण्यधिकरणे च	३।३।९३	२३८ कृपो रो ल.	८।२।१८
१०७७ कर्मण्यभोगे कृत्रः एमुन्	३।४।२५		

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

११२३ - कृमृदुरहिम्यषद्वन्दसि	३।१।५९	ख	
१३२ कृमृद्वृस्तुद्रुमृश्रुधो लिटि	७।२।१३	७९३ खचि ह्रस्व	६।४।९४
९ कृगृस्तृगागृम्यः क्तिवन्	(७०)	१०४१ खनो घ च	३।३।१२५
५९ विडिति च	१।१।५	ग	
८५१ क्तक्तवृ निष्ठा	१।१।२६	६ गण्डिमण्डोजनिनन्दिम्यषच (उ०)	
७५८ क्तिच् क्तौ च मज्ञायाम्	३।३।१७४	९२१ गत्यर्थिकर्मकदिनपञ्जीङ्म्यास०	३।४।७२
९२२ क्तौघिकरणे च ध्रोव्यगति प्रत्ययमा-		९६३ गत्वरश्च	३।२।१६४
नार्येभ्यः	३।४।७६	६८४ गदमदधरयमश्चानुपसर्गे	३।१।१००
५०५ क्यचि च	७।४।४४	५६२ गन्धनावशेषणसेधनमाहमित्यप्रति	१।३।३२
५०७ क्यस्य विभाषा	६।४।३०	८३० गम ववौ	६।४।४०
७०५ क्री कुण्डपाय्यसंचायौ	३।१।१३०	८०२ गमदच्च	३।२।४७
१५४ क्रमः परस्मैपदेषु	७।३।७६	१९७ गमेरिट् परस्मैपदेषु	७।२।५८
१०५६ क्रमश्च क्तिव	६।४।१८	६४६ गह्वर्या च	३।३।१४९
३९८ क्रयादिभ्यः श्नाः	३।१।८१	६४१ गह्वर्यां लडपि जात्वो	३।३।१४२
६६० क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हित्वौ		७४३ गन्यकन्	३।१।१४६
वा च तध्वमो.	३।४।२	३२० गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिण्डिन्	१।२।१
४४० क्रीड्जीना णौ	६।१।४८	३२२ गाङ् लिटि	२।४।४९
५४४ क्रीडोऽनुसपरिम्यषच	१।३।३१	५७ गान्ध्यापुषाम्भूम्य गिरः परस्मै-	
९२७ क्वमुच	३।२।१०७	पदेषु	२।४।७७
२।२ क्वसत्याचि	७।३।७७	७६१ गापोष्टक्	३।२।८
८-७ क्लिप्तः क्तवानिष्ठयोः	७।२।५०	३-६ गुणोऽनुक्ते	७।३।९०
८८५ क्लिप् च	३।२।७६	४७९ गुणो यङ्लुकोः	७।४।८२
१०४८ क्लृप् क्लिन्दम्पन्दो	६।४।३१	१८३ गुणोऽतिसंयोगाद्यो.	७।४।२६
८७१ क्लामो मः	८।२।५३	२०८ गुण्निजकिद्व्यः सन्	३।१।५
६३७ क्लिप्रवचने लृट्	३।३।१३३	१४६ गुण्घुपविच्छिद्यपिपनिभ्य आयः	३।१।१८
१०६५ क्लियः	६।४।५९	१०२६ गुणोश्च ह्रलः	३।३।१०३
८५४ क्लियो दीर्घान्	८।२।४५	५९५ गुणिवञ्च्योःप्रलम्भने	१।३।६९
८९६ क्लृप्तस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिष्व०	७।२।१८	७४१ गेहे कः	३।१।१४४
	७।२।१८	१०३९ गोचरसंचरवह्रजव्य०	३।३।११९
४९२ क्लृप्तादिषु च	८।४।३९	२५९ ग्रहियमात्रविध्यविधिविधिवि०	६।१।१६
७९९ क्षेमप्रियभद्रेण्	३।२।४४	४०३ ग्रहोऽल्लिटि दीर्घः	७।२।३७

सूत्राङ्कः

४८४ षो षडि
१०१९ ग्लान्याहातवरिभ्यो ङि०
९५१ ग्लानिभ्यश्च० म्नु

८१२१०

(७०)

३१२,१३९

घ

९९६ घञमोश्च
१००९ घञि च भावकरणयो
३२१ घुमाभ्यानायाजहातिमा हाँस
९०१ घुपिग्विशब्देन
२९४ ध्वमोरेद्धावन्प्रामत्योपश्च

२१४३८

६१४१७

६११६६

७१२१३

६१११११

च

३१३ चक्षिण. ख्याज्
१७८ चडि
६९१ चञो कु घिष्णयतो
४८९ चरफलोश्च
७६८ चरेष्ट
९५३ चरुतगच्छापाद् कर्मकाद् मुञ्
१९५ चाय को
६०८ चिष्णमुञ्चो दीर्घोऽप्यनरसाम्
३६९ चिष् ने पदः
६०३ चिष् भावकर्मणो
२९७ चिष्णो लुक्
७०७ चिर्याग्निचित्ते च
६४७ चिन्नीकरणे च
१०२८ चिन्निभ्रिजिचिन्निभ्रिचचंश्च
४४३ चिष्णुरोर्णो
५४ चिष् लुटि
५६ चोः षिच्
४६७ च्छोः घृष्टुनामिजे च

२१४२५

६११११

७३५८

७१४१७

३१२१६

३११११८

६११२१

६११९३

३११६०

३११६६

६११०४

३१११३२

३१११५०

३१११५४

३१११५४

३१११५४

३१११५३

३१११५४

३१११५९

छ

११११ छन्दसि गायत्रिचि
८१४ छन्दसि मद्.

३१११५४

३१११५३

सूत्राङ्कः

१११४ छन्दस्युभयपदा
१०९८ छन्दस्युभयपदा
१०३८ छन्दोर्ध्वपुपसर्गस्य

३१४११

६१४१६

६१४१९

ज

८३६ जनसनखनङ्गमगमो विट्
३१८ जनसनखता सद्भलीः
३६८ जनिवधोश्च
४८८ जपजमदहदमानञ्जपगा च
९५६ जल्पमिश्रकृद्कृष्टवृद्धः पावन्
३४२ जज्ञानेश्च
१०१८ जज्ञानेश्च क्तिव
९६४ जागृकः
३०६ जापोऽत्रिविष्णुलडित्तु
६४४ जातुपदोचिद्
१०५७ जाननशा विनाया
४८८ जिघ्रन्तेर्वा
८५० ज्योतिरवृत्
३०५ जृप्ति च
३३६ जृहोत्यादिभ्य. षुः
१०१४ जृहश्च्योः स्त्रिव
५ जृप्तिभ्यो भच्
१३६ जृम्भन्मुञ्चुमुत्कुपुचुन्तु०
३६७ ज्ञानोर्जा
५८८ ज्ञाथुन्मृहणा मनः
१०६८ ज्यश्च
८२८ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमदामुपधापाम्ब
६१४२०
७३८ ज्वलित्त्रिवन्नेभ्योः पाः

३१२१७

६१४४२

७३३३५

७१४१८

३१२१५५

६१४१११

७१४१४

३१२१६४

७३१२५

३३११४७

६१४३२

७१४१६

३१२१०४

७३१८२

२१४७५

७२१५५

(७०)

३११५८

७३१७८

१३१५७

६११५२

झ

११११ छन्दसि गायत्रिचि
८१४ छन्दसि मद्.

३१११५४

३१११५३

११४ भयो भ्नि
११५ भाम्बोधोर्णोऽ

८१२२६

८१२४०

सूत्राङ्कः		सूत्राङ्कः	
३४	भस्य रन्	२।४।१०५	७४४ ष्युट् च
३१	भोजुंस्	३।४।१०८	त
१९	भोऽन्तः	७।१।३	७ तडानावारमनेपदम्
	ब		१।४।१००
९२३	ब्रीतः कः	३।२।१८७	६६५ तत्रोपपदन्तमीन्धम्
	ट		३।१।९७
२१	टिन व्यात्मनेपदाना टेरे	३।४।७९	२९० तनादिकृञ्भ्य उ
१०१३	ट्वितोऽयुच्	३।३।८९	३९० तनादिकृञ्भ्य उः
	ड		३९३ तनादिभ्यस्तथामो
१०१२	ड्वितः चित्रः	३।३।८८	६०५ तनोतेयकि
	ढ		४७१ तनोतेविभाया
१७०	ढो ढे लोपः	८।३।३	६१३ तपन्तपःवर्मेवयैव
	ण		६०६ तपोऽनूदापे च
१००१	णचः स्त्रियामञ्	५।४।१४	११०८ तपूतनपनतपनाश्च
११८	णन्ततो वा	७।१।९१	६७० तपोरेव कुर्यक्त्तल्लर्था.
७३०	णञ्त्तुचौ	३।१।१३३	६७१ तश्चत्तव्यातीश्वर.
४०८	णिचश्च	१।३।७४	३० तन्धस्यमिषा तान्तन्तामः
१९५	णिधिद्रुश्च भ्य. कर्तरि चङ्	३।१।४८	१२५ तस्मान्मुद् द्विहलः
५९४	णेरणी यत्कर्मणौ चेन् सकर्मान्नाध्याने	१।३।६७	११०७ तस्य तात्
			९५२ त्रिमिगुधिवृषिणिषे क्नु
९०४	णेरध्वयने वृत्तम्	७।२।२६	९४२ ताच्छ्रौल्पवयोवचनशक्तिषु चानरा
२२२	णेरनिटि	६।४।५१	३।२।१२९
६७३	णैविभाया	८।४।३०	१२ ताग्येकत्रचनद्विवचनबह्वचनान्येकराः
६४९	णेश्चन्दसि	३।२।१३७	१।४।१०२
१२२	णो नः	६।१।६५	८२ तामस्त्वयोर्नोपः
४५०	णो गमिरबोधने	२।४।४६	२४१ तासि च क्नुपः
२१८	णो षड्मुपधाया ह्रस्वः	७।४।१	११ निडस्त्रोणि शीणि प्रथममध्यमोत्तमाः
४१४	णो ष संघडो	६।१।३१	१।४।१०१
४४१	णो ष सं घडोः	२।४।५१	१६ निड् गित् सार्वधानुक्तम्
६९५	ण्य आबध्यते	७।३।६५	७४९ तितुत्रतथसिसुस्तरकमेपु च
१०३०	णनामथन्यो युच्	३।३।१०७	५ तिपूतस्त्रिमिपृथरथमिष्वग्मस्ताताम्क०

सूत्राङ्कः		सूत्राङ्कः			
४२७	तिष्ठनेरित्	७।४।५	९७८	दाम्नीशमपुजस्तुदसिसिच०	३।२।१८२
१६८	तीपमत्रुमरपग्नि	७।२।४८	९३०	दावान्साह्वान्मीद्वश्च	६।१०।१२
३७९	तुदादिभ्यः ङ.	३।१।७७	३५१	दिवादिभ्यः ष्यन्	३।१।६९
७५८	तुन्दशोचयोः परिमृजापनुदो	३।२।५	७७३	दिवाविभानिशाप्रभाभास्करा-	
९८२	तुमुन् बुनी क्रियाया		नन्तादिवहनाद्दो०	३।२।२१	
	क्रियायायाम्	३।३।१०	८६६	दिवो विजिगीषायाम्	८।२।४९
११ ८	तुमर्थे मेनेनसेअसेत्स्नेकसेनध्वै०	४।४।९	३६६	दोष्टो मुदचि विडति	६।४।६३
३६	तुभ्याम्नाहडामिध्वन्यगम्याम्	७।१।३५	९४	दोषोवेद्रीटाम्	१०।१।६
३३१	तुहस्तुगम्यमः सार्वपातुके	७।३।९५	२२६	दोषजनबुधपूरितामिप्याभ्योऽ-	
१८९	तृगह इम्	७।२।९२	न्यतरस्याम्	३।३।६१	
९४७	तृप्	३।२।१३५	२८६	दोषंः इणः किति	७।४।६९
१०५३	तृपिमृषिकृशोः काश्यपस्य	१।२।२५	४८१	दोषोऽकिति	७।४।८२
१६०	तृफलमजत्रपश्च	६।४।१२२	२२१	दोषो लपोः	७।४।९४
४५	ते प्राग्धातोः	१।४।८०	८२०	दुहः कण्ठश्च	३।२।७०
९३९	ते सत्	३।२।१२७	६१६	दुहश्च	३।१।६३
	घ		८९८	दुष्टः रथूनवल्पोः	७।२।२०
१२१	घनि च सेटि	६।४।२१	८४२	दुशे ष्विप्	३।२।९४
२४	घामः मे	३।४।८०	११३०	दुशोः विश्वे च	३।४।११
	द		९१५	दो ददधोः	७।४।४६
२०४	दशमदज्जलपत्रां घनि	६।४।२५	४७७	दोपो णी	६।४।९०
७३७	ददानिदधान्योविभागा	३।१।१३९	९१२	घनिन्यतिमास्थामिति किति	७।४।४०
३४९	दपस्तधोश्च	८।२।३८	२३४	घुतिस्वाप्योः संप्रसारणम्	७।४।६७
९१४	दधानेहि	७।४।४२	२३३	घुदस्यो लुडि	१।३।९१
४७०	दम्भ इन्च	७।४।५६	८६१	द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः	६।१।२४
२३१	दघनेदिमि ङिति	७।४।९	१०८९	द्वितीयाया च	३।४।५३]
२२५	दघायागश्च	३।१।३१७	१३१	द्विर्वचनेऽपि	१।१।५९]
५९२	दन्च	८।२।७५	७९२	द्विपत्ययोस्तापेः	३।२।३९
९१७	दग्नि	६।३।१२४	३२४	द्विपत्य	३।४।११२
५८४	दाणश्च मा नेचनुष्णंघे	१।३।५५	९४४	द्विषोऽमिने	३।२।१३१
१७६	दाधाश्चदाप्	१।१।२०			
९५८	दापेट्मिणदमदो यः	३।१।१५९			

सूत्राङ्कः	घ	सूत्राङ्कः	
१	घातोः	३।१।९।	६६ न माङ्गयोमे ३।४।७।४
६६४	घातोः	३।१।९।	९६६ नमिकम्पिस्मजमकमहिपदीपा ः ३।२।१६७
४५२	घातोः कर्मणः समानकर्तृ- कादिच्छायां वा	३।१।७	५२१ नमो वग्विश्चत्रड वयच् ३।१।१६
४७६	घानेरेकाचो ह्लादेः क्रिया- मममिहारे यङ्	३।१।२२	६२० न यदि ३।२।११३
१०३	घात्वादेः प, मः	६।१।६४	६१७ न रुवः ३।१।६४
६४	घि च	८।२।२५	२०२ न लिङि ७।२।३६
३७७	घिन्विकृण्योरच	३।१।८०	१०६२ न ल्यपि ६।४।६६
८९७	घुपिनासो वैयात्ये	७।२।१९	४६४ न वत्तः ६।१।२०
११०५	घ्वमो घ्वात्	७।१।४२	२३६ न वृद्धग्यश्चनुभ्यः ७।२।५६
	न		२६२ न व्यो लिटि ६।१।४६
५०६	नः वये	१।४।१५	७७५ न शब्दश्लोककलहापायादैर० ३।२।२३
४८५	न व्रतेर्यंति	७।४।६३	१३८ न शशददवादिगुणानाम् ६।४।१२६
१००२	न कर्मव्यविहारे	७।३।६	३५८ नदोः वान्तस्य ८।४।३६
७५१	न क्तिचि दीर्घश्च	६।४।३९	१००६ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ७।१।६८
३६२	न क्वादेः	७।३।५९	४१३ नाग्लोपिशास्वुदिताम् ७।४।२
१०४९	न क्वा सेट्	१।२।१८	१३५ नाञ्चेः पूजायाम् ६।४।३०
५३८	न गनिहिंसार्थेभ्यः	१।३।१५	७८३ नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३०
२०५	न दृशः	३।१।४७	५८६ नानोत्तः १।३।५८
८७९	न ध्याख्यान्मूर्च्छिमदाम्	८।२।५७	२४७ नाम्यस्तस्याचि पिति सार्वधानुके ७।३।८७
५०१	न घातुलोप आर्यघातुके	१।१।४	७८२ नामिकास्तनयोऽमपिठो ३।२।२९
६२७	ननो पृष्टप्रतिवचने	३।२।१२०	५३३ निगरणाचरुभाष्येभ्यश्च १।३।८७
७३१	नन्दिप्रहिषद्यादिभ्यो ल्युटिन्वचः	३।१।१३४	३४६ निजा त्रयाणा गुणः श्ली ७।४।७५
३३०	न न्द्राः संयोगादयः	६।१।३	३९४ नित्यं करोतेः ७।४।१०८
६२८	नन्वोविमापा	३।२।१२१	४७७ नित्यं कौटिन्वे गती ३।१।२३
५३५	न पादभ्याङ् यमाङ् पमपरि०	१।३।८६	३२ नित्यं डिङः ३।४।६६
६२५	ननु सके मावे क्तः	३।३।११४	४३६ नित्यं मयनेः ६।१।५७
६७६	न भामूपूर्वमिगमिप्यापीत्रेयाम्	८।४।३४	६२० निनदीभ्या स्नातेः कौशले ८।३।८९
			१०७६ निमूलसमूलयोः वपः ३।४।४३
			४०६ निरः कुपः ७।२।४६

सूत्राङ्क		सूत्राङ्कः	
८६८ निर्वाणोऽवाने	८२१५०	१०९ परनिविन्मः सेवन्तिमय-	
१००८ निवामचित्तगरीरोममाधानेऽप्यार्षेय व.		निवृत्तहृत्मुद्वृत्तुम्बजाम्	८२१७०
	३३१४१	६९ परस्मैपदाना फलनुमुम्बलधुम-	
८५० निष्ठा	३२११०२	फल्बमाः	३१४८२
८९५ निष्ठाया सेटि	६१४५०	१०७९ परिक्रिष्यमाने च	३१४५५
८५३ निष्ठायामप्यदर्थे	६१४६०	७८६ परिमाणे पचः	३२२३३
८९० निष्ठागोड्त्विदिमिदिदिदिदि ध्रुवः	१२११६	५४१ परित्वेन्मः क्रियः	११३१८
४८६ निगञ्जुनंमुचंमुभ मुकुसपत-		५८८ परेर्मुप	११३८२
पदन्तन्दान्	७१४८४	१९९ परेरच	८२१७४
५५९ निममुपविभ्यो द्व.	१३३३०	६७ परोक्षे निट्	३२१११५
४८७ नृगतोऽनुनामि रान्तम्	७१४८५	६२२ परोक्षे निट्	३२१११५
८७७ नुदिनिदोन्दनाघ्राहीन्योऽ जन्-		१८१ पाघ्राब्दान्पाग्नाशाणू-	
स्याम्	८२१५६	दृग्भक्तिमतिरादमदाः	७१३७८
६१८ नुदुहन्नुनमा यञ्चिणो	३११८९	८०९ पाणिघताटथो शिल्पिनि	३२१५५
९० नेटि	७२१४	७३५ पाघ्राप्ताघेद् ह्यः	३१११३७
३५७ नेट्यलिटि र्षे	७११६२	७०४ पान्यसान्नाब्धनिषाब्धघाब्ध्या०	३१११२९
८२४ नेट्वानि वृत्ति	७२१८	९० पुगन्तनधूपधस्य च	७१३८६
११९ नेर्गदनदवतपदधुमान्ध्याग्यतिहृत्ति०		५२२ पुच्छनाण्डचकिराणिङ्	३११२०
	८१४१७	६२९ पुरिलुङ् चारभे	३२११२२
५४० नेर्निः	११११७	७७० पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सत्तेः	३२११८
६०६ नोदात्तापदेशेऽय मान्तत्वानानामेः		९८० पुनः संज्ञायाम्	३२११८५
	७१३३४	१९६ पुषादिद्य तादिलूदितः	
१०५१ नोरयात् षफान्ताज्ञा	११११३	परस्मैपदेषु	३११५५
४१८ नो नयतिघ्ननयरेलपर्यर्षयन्तिन्मः		७२० पुष्यमिद्धयो नभात्रे	३११११६
	४११५१	१०३७ पुनि संज्ञाया घः प्रायेण	३३१११८
(५)		७९६ पूः सर्वपोर्दारिमहोः	३१११११
८७० पचो वः	८२१५२	८८९ पूङ्गः क्त्वा च	११०२२
८४६ पञ्चम्यामजानो	३२१९७	८८८ पूङ्गश्च	७२१५१
६४३ पनः पुम	७१४१९	९४१ पूङ्गजोः शानन्	३२११२८
९८७ पदरजसिगपृमां पन्	३३११६	२१० पूर्ववत्स्मनः	१३१६२
७२३ पदान्बेरिवाह्यापश्येषु च	३११११९	७३ पूर्वोऽन्यामः	६११४

सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	व	
६८०	पोरदुपधान्	३।१।९८	
९१०	प्यायः पी	६।१।२८	७८५ बहन्ने निहः ३।२।३२
५४७	प्रकाशनम्येयाख्ययोश्च	१।६।२३	११०० बहुलं छन्दसि ७।१।१०
१०९१	प्रकृत्यान्तःपादमव्ययरे	६।१ १।१५	५१८ वाष्पोष्णान्यामुद्भवे ३।१।१६
४४४	प्रजने वीयते:	६।१।५५	५३२ बुधयुघनशजनेङ्प्रद्रुसुम्यो णे १।३।८६
७०३	प्रणाध्योऽर्ममती	३।१।१२८	१०२१ ब्रजयोमवि क्यप् ३।३।९८
८६३	प्रनेश्च	६।१।२५	८३६ ब्रह्मभूणवृत्रेषु त्रिवप् ३।१।८७
७२२	प्रत्यनिम्यां प्रहेष्यन्दसि	३।१।११८	३३३ वुवः पञ्चानामादित आहो वुव
५९०	प्रत्याङ्म्या श्रुवः	१।३।५९	
९९५	प्रथमे वाक्यशब्दे	३।३।३३	३३२ वुव ईट ७।३।६३
८९९	प्रमौ परिवृडः	७।२।२१	३३५ व्रुवो वचिः ३।४।५३
११२९	प्रमै रोहिण्यै अव्ययिष्यै	३।४।१०	
६९८	प्रयोज्यन्तियोज्यौ शक्यार्थे	७।६।६८	
६२४	प्रज्ञे चामन्नकाले	३।२।१७	
११०३	प्रसमुभोदः पादपूरणे	८।१।६	
८७२	प्रस्त्वोऽन्यतरस्याम्	८।२।५४	
११०	प्रार्त्सितादड्व्यवायेऽपि	८।३।६३	
५२७	प्रारब्धः	१।३।८१	
७९१	प्रियवसो वदः खच्च	३।२।३८	
७४६	प्रुमृत्वः समनिहोर वुप्	३।१।१४९	
७५९	प्रेदाज.	३ २।६	
६२६	प्रंपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च	३।३।१६३	
६५७	प्रंपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च	३।३।१६३	
५७२	प्रोषाम्यां समर्थाम्याम्	१।३।४२	
५९१	प्रोषाम्या युजेयज्जपाशेषु	१।३।६४	
४०१	प्रादोना ह्रस्वः	७।३।८०	
	फ		
२४८	फगा च सप्तानाम्	६।४।१२५	
७७८	फलेग्रहिरत्नम्भरिश्च	३।२. २६	
			(म)
			८१३ मजो ष्विः ३।२।६२
			९६० मञ्जभामनिदो धुरच् ३।२।१६१
			६१० मञ्जेऽश्च चिणि ६।४।३३
			७६ भवतेरः ७।४।७३
			७२८ मव्येयप्रवचनीयोरीम्धानीयजन्वाप्ला- व्यापात्या वा ३।४।६
			६०१ भावकर्मणोः १।३।१३
			९८६ भाववचनाश्च ३।३।११
			९८९ भावे ३।३।१८
			५७७ भासनोपसर्गमापाज्ञानयत्नवित्युप- मन्नेषु वदः १।३।४७
			८८१ मित्तं शकलम् ८।२।५९
			७१९ मिद्योद्धयी नदे ३।१।११५
			९७१ मिनः क्रन्तुकनी ३।२।१७४
			३३९ मिषोऽन्यतरस्याम् ६।४।११
			७६९ मिश्राशेनादयोषु च ३।२।१७
			४३५ मियो हेतुमये पुक् ७।३।४०
			३३८ मोह्लामृदुवा ष्लुक्च ३।१।३९
			४३४ मीरगमोहीतुभये १।३।६८

सूनाङ्कः		सूनाङ्कः	
५९३	मुजोऽनवने	१३३६६	३६४ मिदेगुणः
९७६	मुवः संज्ञान्तरयो-	३२३१७९	३६५ मीनातिमिनोतिदीडां त्यति च
९५०	मुवश्च	३२३१२८	४७३ मुचोऽकमंन्व्य गुवो वा
७१०	मुवो भावे	३१११०७	५२३ मुण्डमिध्रन्वदनागवणधन०
६०	मुवो वुग् लुङ्लिटोः	६४४८८	२९७ मृजेरुंष्टिः
८३५	मुने	३२३१८४	७१७ मृजोऽनाया
६३९	मुने च	३३३१४०	१०५० मृष्टमृष्टगुधमुपनिनावदवराः क्त्वा
५८	मसुबोन्तिष्टि	७३३८८	
३५०	मसामित्	७४४७६	८९३ मृपस्तिनिशामाम्
७१६	मसोऽमत्रायाम्	३११११२	७९८ मेपनिभयेषु ह्रजः
५१३	मसादिभ्यो मुव्यच्चेलांपश्च हल.	३११११२	४३ मेनि.
६९९	मस्ये नदये	७३३६९	३८७ म्रिपनेलुंङ् लुङोश्च
३८०	भ्रतजो रोपघयोर्मन्यतरस्याः	६४४४७	य
९७४	भ्राजभ्रामर्षुवित्तुतोजिप्पुषां वस्तु-		
	वः चिप्	३२३१७७	४८२ यङि च
४२१	भ्राजनामनापदीपजोवमीलपीडा-		
	मन्यतरस्याम्	७४४३	४९८ यङोऽचि
५००	भ्योश्च	८२३६५	४९९ यङो वा
	म		
९२४	भिवुडिपूजायैन्वश्च	३२३१८८	६४५ यच्चयनयोः
८३२	भनः	३२३१८२	९६५ यजचपदनापो यङः
८२१	भन्ने श्वेतग्रहोत्थनमपुराडातो षिवन्		११०६ यजयैमिति च
		३२३१७१	१=१४ यजयानयतनिच्छप्रच्छरक्षो नङ्
११०१	भन्नेऽवाङ्गनादेरात्मनः	६४४१४१	६९६ यजयाचरचप्रवचचर्चश्च
१०६६	भयनेरिदन्त्यतरस्याम्	६४४७०	१०९३ यजुगुर.
३५९	भञ्जिनगोभोति	७४१६०	६६२ ययानिध्ननुप्रयोगः पूर्वस्मिन्
५३	भाङि लुट्	३३३१७५	१५७ यममनमातां रक् च
६३२	मानवधदानुगानुभ्यो दीर्घश्चान्यासस्य		५५५ यमो गन्धने
		३११६	९७३ यश्च यङः
७८७	मितनरं च	३२३३४	८६७ यस्य विभावा
५९६	मिष्यापपदान् ह्रजोऽन्यामे	१३३१०१	४८० यस्य हल
४४९	मिवा ह्रस्वः	६४४९२	३६२ मसोऽनुपगर्गान्
			६३० मानत्पुरानिषानपोनङ्
			१०७५ यावति विन्दजोवोः

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

२६	यामुट् परस्मैपदेपुदात्तो ङि च	६।४।१०३	४३९	रुः वोऽन्यत-स्याम्	७।३।४३
३२३	वीवर्गयोर्दोः शोवे-योः	७।४।५३	१०३१	रोगास्याया ष्वल् बहुलम्	३।३।१०८
७२५	युग्मं च पत्रे	३।१।२१		ल	
१४	युष्मद्युपदे ममानाधिकरणे		२	लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः	३।४।६९
	स्यानिन्यपि मध्यमः	१।४।९०५	६	लः परस्मैपदम्	१।४।९९
३९५	ये च	६।४।१०९	९३५	लक्षणहेत्वोः क्रियायः	३।२।१२६
२४९	ये विभाषा	६४९	८०६	लक्षणे जायापत्योष्टक्	३।२।५२
	र		३	लक्षेमुट् च (उ०)	
२५४	रञ्जेष्व	६।४।२६	२७५	लङ् शाकटाद्यतन्मैव	३।४।१११
८५६	रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वम्		६२५	लटः स्मे	३।२।१८
	न दः	८।२।४२	९३२	लटः शतृदानिषावप्रथमा-	
३५६	रधादिभ्यश्च	७।२।४५		समानाधिकरणे	३।२।१२४
२१६	रधिजमोरनि	७।१।६१	४१७	लभेष्व	७।१।६४
४१६	रभेरशब्दलिटोः	७।१।६३	९५५	लपपतपदस्याभूवृपहन-	
४५३	रलो व्युपघाद्वलादेः संश्च	१।२।२६		कमगमशुभ्यः उक्ताञ्	३।२।१५४
८४३	राजनि युधिष्ठिरः	३।२।९५	४	लस्य	३।४।७७
७१८	राजसूपमूर्धमृपोऽरुच्य	३।१।११४	६५५	लिङ् च	३।३।१५९
३५४	राघो हिंसायाम्	६।४।१२३	८८	लिङ् निमित्तो लृङ्	
८२९	गन्तोपः	६।४।२१		क्रियातिपत्तौ	३।३।१३९
७३२	रान्ने कृत्रिभिभाषा	६।३।७२	२३९	लिङ् सिचावात्मनेपदेपु	१।२।११
१८७	रिङ्शयन्निङ्क्षु	७।४।२८	२७	लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्य	७।२।७९
८१	रि च	७।४।५१	३३	लिङ्ः मिपुट्	३।४।१०२
७८१	रिवहनव्ययस्य	६।३।६६	३७४	लिङ् सिचोरात्मनेपदेपु	७।२।४२
४९१	रोगुदुपघाय च	७।४।९०	१११५	लिङर्थे लेट्	३।४।७
५०२	रुर्गिकौ च लुकि	७।४।६१	१११३	निङ्गाशिष्यङ्	३।१।८६
३००	रुदश्च पञ्चम्यः	७।३।९८	८४	निङाशिषि	३।४।११६
४६३	रदादिमुपग्रहिन्वपिप्रच्छः		९२६	लिटः कानज्वा	३।२।१०६
	संश्च	१।२।८	६८	लिट् च	३।४।११५
२९९	रदादिभ्यः सार्वधानुक्ते	७।२।७६	२७४	निट्यन्यतरम्याम्	२।४।४०
३८८	(व) रदादिभ्यः षनम्	३।१।७८	२५५	निट्यम्यामस्योभयेषाम्	६।१।१७
९०७	रुप्यमत्वरर्मधुषास्वनाम्	७।२।२८	७७	लिट्यतभयोर्गेशरेच्	३।४।८१

सूत्राङ्कः		सूत्राङ्कः	
१३३	वा निसंनिधानिन्दाम्	५४३३	६११ विभाषा चिण्णमुलोः
१५३	वा भ्रासम्नासभ्रमुद्रमु०	३१११०	३७२ विभाषा वेः
२७७	वामोर्वा	५४३३	६५२ विभाषा घानौ सम्भावनवचने
१०३६	वा यौ	२४४५७	मदि
३१४	वा लिटि	२४४५५	१७७ विभाषा घेट्श्व्योः
०६१	वा ल्यपि	६४३३८	१०३० विभाषा परैः
३८८	(अ) विज इट्	११२१२	८९२ विभाषा भावादिकर्मणोः
८१७	विह्वनोरनुभासिकस्यान्	६४४४१	३१९ विभाषा लुङ्लुडो.
८८०	वित्तो भागप्रत्ययोः	८१२५८	४३० विभाषा लियतेः
२८९	विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्	३११५१	५८० विभाषा विप्रलापे
९६१	विदिमिदिच्छिदेः कृञ्च्	३१११६२	४२० विभाषा वेष्टिचेष्टयोः
९३८	विदेः शतुर्वंसु	७११३६	२६९ विभाषा इवेः
२८८	विदो लटो वा	३४४८३	६२१ विभाषा साक्काङ्क्षे
२५	विधिनिमन्त्रणामन्त्रणा- घोष्ट०	३३११६१	२०७ विभाषा मृजिदुशोः
७८८	विध्वत्पोरतुदः	३१२३५	६५ विभाषेटः
९६३	विन्दरिच्छु-	३१२१६९	३२८ विभाषोर्णोः
९७७	विप्रसंभ्यो इवमंज्ञायाम्	३१२१८०	६०० विभाषोपपदेन प्रनीयमाने
५४२	विपराम्यां जेः	११३१९	४३३ विभेतेर्हेतुभये
७२१	विपूषवितोषजित्यामुञ्जकल्क- हलिषु	३११११७	१०८० विशिपतिपदिम्कन्दां व्याप्यमाना- सेव्यमानयोः
५३१	विभाषाऽऽर्कमकान्	११३१५५	५६८ वृत्तिसर्गतापनेषु क्रमः
१०६४	विभाषाऽयः	६४४५७	२३५ वृद्धम्यः स्पसनोः
८६४	विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य	६१११६	२०० वृत्तो वा
६४२	विभाषा कथमि निङ् च	३३११४३	५७१ वेः पादविहरणे
३२	विभाषा धारुथानपरिष्- योगिञ् च	३३१११०	५६४ वेः शब्दकर्मणः
९२९	विभाषा गमहनविद्विषाम्	७१२१६८	१९८ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्
६३१	विभाषा कदाकह्योः	३३३१५	४०० वेः स्कन्नातेर्नित्यम्
७२४	विभाषा कृत्रुषोः	३१११२०	२५७ वेजः
७४०	विभाषा प्रहः	३१११४३	२५८ वेजो वयिः
१७९	विभाषा घ्राघेट्साचक्षासः	२४४७८	५५८ वेरोविभाषा
			१०८ वेश्च स्वनो भोजने
			११२१ वैजोऽन्यत्र

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

६४०	बोताप्यो	३।३।१४१	३८१	रो मुचादीनाम्	७।१।४९
४२९	बो विवृणने जुक्	७।३।३८	८	रोपात्कर्तरि परस्मैपदम्	१।३।७८
५७८	व्यक्तवाचा समुच्चारणे	१।३।४८	१३	शेपेप्रथमः	१।४।१०८
१११२	व्यत्ययो बहुलम्	३।१।८५	६४८	शेपे लुङ्यदौ ३।३।१५१	
२४२	व्ययो लिटि	७।४।६८	८९	शेपे विभाषाऽकृतादावपान्त उपदेशे	८।४।१८
१०६९	व्यञ्च	६।१।४३	२९३	शनमोरन्लोपः	६।४।१११
५२९	व्याङ्परिभ्यो रमः श	१।३।८५	३९०	शनाप्नलोप.	६।४।२३
९८४	शक्युपशान्त घट्टरमलमक्रम०	३।४।६५	३०८	शनाभ्यस्तयोरान्तः	६।४।११२
६५९	शक्ति लिङ् च	३।३।१७२	७३९	शनाद्व्यवास्तुसंज्ञतोणवसा०	३।१।१४१
७२६	शक्ति लिङ् च	३।३।१७२	८६२	शयोऽम्पशौ ८।२।४३	
६८३	शक्तिसहोश्च	३।१।९९	७	श्रुदक्षिसृष्टिगृहिद्विजिम्बः आप्यः उ०)	
८०८	शक्तौ हस्तिपाप्योः	३।२।५४	१९०	श्रुव शृ च	३।१।७४
४३८	शदेरगतौ ७।३।४७		११२४	श्रुगुणुक्कुबुम्बश्छन्दमि	६।४।१०२
५१९	शब्दवैरकलहायवपदमेपेभ्यः करणे	३।१।१७	८५५	श्रुकः किति	७।२।११
१००	शर्पूर्वा खयः	७।४।६१	३५५	श्रिलप आलिङ्गने	३।१।४६
३६०	शमामटा षा दीर्घः शमनि	७।३।७४	३३७	श्रौ	६।१।१०
१६७	शाल इगुधादगिटः वसः	३।१।४५	२६८	श्रवयनेर	७।४।१८
९१३	शाद्योरन्यतरस्याम्	७।४।४१	८७८	शवीदितो निष्ठावाम्	७।२।१४
३११	शाम इदङ् ह्रौ	६।४।३४		ष	
२६७	शामिवमिधसोना च	८।३।६०	१६४	शडोः कः मि	८।२।४१
३१२	शा ही	६।४।३५	१०६०	शतवतुकोरसिद्धः	६।१।८६
४२४	शाच्छामाहाश्यावेपां युक्	७।३।३७	१०९५	शच्छाः पतिपुत्रपृच्छारपद०	८।३।५३
७४२	शक्तिपति घन्	३।१।१४५	१०२७	शच्छिन्दादिम्बोऽङ्	३।३।१०४
३१७	शोचः शार्वाणानुक्ते गुणः	७।४।२१	१५२	शच्छिबुलमुचमां गिति	७।३।३५
३१८	शाटो रट्	७।१।६		स	
८६९	शुगः कः	८।२।५१	२६६	सः स्यार्धवानुक्ते	७।४।४९
१०७८	शुष्कानुर्गक्षेपु विपः	३।४।३५	४७५	सः स्विदिग्गदिमहीनां च	८।३।७२
९०५	शृत पाठे	६।१।९७	३९६	सपुत्र्येभ्यः करोनेभ्योपणे	६।१।१३७
४०४	शृङ्गानां ह्रस्वो वा	७।४।१२	५७६	संप्रतिभ्यामनाद्यन्ते	१।३।६४
९७०	शुष्कानुर्गक्षेपु विपः	३।२।७३	९३४	संबोधने च	३।२।१२५
			३६३	संयसश्च	३।१।७२

श्रुतार्थः	सूत्राङ्कः	श्रुतार्थः	सूत्राङ्कः
८५७ संयोगादेशतो घातीयंभतः	८२।४३	५८४ ममन्तुतोषाद्युक्तार्	१।३।५४
४ संस्रयाने स्त्रयानेडंडं (उ०)		१०४७ गमानकृत्कयो पूरंराने	३।४।२१
८०१ संज्ञायां भूतु वजिधाग्निहितनिदम		९८३ ममानकृत्वेणु तुमुन्	३।३।१५८
	३।२।४६	१०१९ समामेज्जन्पूर्वो वसो न्यु	७।१।३७
१०२२ संज्ञायां समजनपदनिवमदनविदपुत्र-		५६६ सम्मानतोश्च क्षनाचार्यैरुपज्ञाने	
सोड् मृत्रिणः	३।३।९९		१।३।३६
१११९ स उत्तमस्य	३।४।९८	६५१ सम्भाक्तेऽगमिनि चेत् गिद्धाप्रयोगे	
४०७ रत्नपत्रापरुनदीणात्तुल्यलोकोत्तैः			३।३।१५४
	३।१।२५	७६० मनिव्य	३।२।७
८१२ सत्पुत्रिपुत्रुद्रुद्रुजविद्विद्वद	३।२।३१	६६१ समुच्चयेऽन्यत्रग्याम्	३।४।३
१०५ मदिरप्रतेः ८।३।३६		६६३ समुच्चये सामान्यवचनस्य	३।४।५
२१५ मदिरस्वप्नयोः परस्य विटि	८।३।११८	५९८ समुदायङ्गुणो यमोऽन्ये	१।३।७५
२४७ सदेः सितः	१।३।६०	९९८ समुदोरज पणुषु	१।३।६९
७५२ सनः क्तिवि दीर्घंश्चाम्बान्यतरस्याम्		१०८१ समूनाट्टतजोवेषु हन्तृन्प्रह	३।४।३६
	६।४।४५	५५६ समो गम्बुच्छिप्रच्छिम्बरत्यत्तित्तु विदिभ्यः	
१४७ सनाद्यन्ता धात्वः	३।२।३२		१।३।२९
९६७ सनाथांसमिस उः	३।२।१६८	१८४ मनिगात्त्यतिभ्यश्च	३।१।५६
४६२ सनि षहगुहोश्च	७।२।१२	७९७ सर्वकूलाभ्रहरोद्यु कपः	३।२।४२
४६० सनि च	३।४।४७	४२३ सवपेक्षडि	६।१।१८
४७२ सनि मीमाधुरभलशकपतपदामच इस्		४८ सवान्या वामो	३।५।९१
	७।४।५४	२४५ सहिवहोरोदवणंस्य	६।३।११२
४६६ सनिवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्ववृष्णंमर-		८४४ सहं च	३।२।६६
जपिसनाम्	७।२।४९	२२ सार्धघातुकमपित्	१।२।४
८१८ सतोनेनः	८।३।१०८	१८ सार्धघातुकार्यघातुकयोः	७।३।८४
२०९ सन्पडोः	६।१।९	६०२ सार्धघातुके यक्	३।१।६७
२२० सन्पतः	७।४।७९	२०१ सिचि च परस्मैपदेषु	७।२।४०
१६१ सन्पितोर्जेः	७।३।५७	१४१ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु	७।२।१
४५९ सन्पिलोर्जेः	७।३।५७	४८३ सिचो यद्धि	८।३।११२
२१९ सन्पलघुनि चङ्परैऽगलोपे	७।४।९३	९६ सिगम्यस्ताविदिभ्यश्च	३।४।१०९
८४५ सप्तम्यां जनेर्डः	३।२।९७	१ सितनिगमिमासिमच्यविधाञ्कृति-	
५८२ समः प्रतिज्ञाने	१।३।५२	न्यस्तुन्	(उ०)
५९२ समः दणुवः	१।३।६५	४४२ सिध्यतेरपारलौकिके	६।१।४६
४४६ समवप्रविभ्यः स्यः	१।३।२२		

सूत्राङ्कः	सूत्रम्	सूत्राङ्कः	सूत्रम्
३१०	सिपि घातोर्वा	१६४	स्तुसुवज्जम्: परस्मैपदेषु
१११६	सिद् बहुलं लेटि	४७४	स्तोतिस्मारेव पप्यन्भासात्
२१४	सिवादोना वाङ् व्यावाऽपेपि	८७३	स्त्यः प्रपूर्वस्य
८३९	सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः	४६४	स्निषूद् रञ्ज्वता ननि
५२०	सुखादिभ्यः कतृवेदनायाम्	१०१८	स्त्रियां स्तिन्
८६	सुट् तिथोः	१११	स्थादिष्वग्यासेन चान्यासस्य
३७१	सुनोते: स्वसनीः	२२९	स्थाघ्योरिच
५०४	सुप आत्मनः ववच्	९७२	स्थेसामासपिसकमो वरच्
११०२	सूपां सुलुकपूर्वसवर्णाच्छेमाडाड्यायाजालः	१११०	स्नात्प्यादयश्च
७५६	सुपिस्थः	१५५	स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तो
८३१	सुप्यजातो गिनिस्ताच्छील्ये	१०८३	स्नेहने नियः
८४९	सुप्यजोड्बन्निप्	५६१	स्पर्शानाडा
३०२	सुविनिर्दुर्म्यः सुपिसूतिममाः	९५७	स्पृह्गुह्पिठिदिमिनिद्रातन्द्राश्रद्धाम्य
९५९	सुपस्यदः कमरच्		आलुच्
२०६	सृजिदृयोभल्यकिति	८६०	स्फायः स्की संज्ञायाम्
११३३	सृपितृदोः कसुन्	४३७	स्फायो वः
९८८	सृ स्थिरे	१००७	स्फुरतिस्फुलरयोषंजि
३१२	सेजसिचि कृतचूतद्दनुतः	३८६	स्फुरतिस्फुलरयोर्निनिविन्म्यः
११२	सेषतेगौ	५४	स्मोत्तरे लङ् च
४१	सेह्यपिच्च	७९	स्मतासो लुटोः
२४६	सोडः	१०१०	स्यटो जवे
८४०	सोमि सुजः	१०९६	स्यस्यदसि बहुलम्
१०६	ससभेः	६०४	स्यसिचूसोमुट्तासिपु भावकर्मणो
८	सतनिदुपिपुपिगदिमदिहृदिभ्यो णेरिलुच्		
	(७०)	९६६	स्वपितृपोर्नंजिद्
७६६	स्ताम्बकरणयोः रमिजपोः	४६३	स्वपिस्यमिब्येजां यटि
७७६	स्ताम्बसकृतोरिन्	१०१५	स्वपो ण्
३९६	स्तम्भुरनुम्भुस्क्रम्भुम्भुस्सुज्जम्भ्यः	११३	स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जदितो वा
	इनुश्च	१०	स्वरितत्रितः षत्रमिप्राये श्रियाफले
४१५	स्तम्भुमिदुसहां षटि		
		३७०	स्वादिभ्यः इनुः

सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	
१०७३	स्वादुमि ञमुल्	३।४।२६	९९ ह्लादिः शैषः	७।४।६०
१०८५	स्वेषुषः	३।४।४०	७४५ हृश्च श्रीहीकालयोः	३।१।१४८
४४६	स्रद्धतिगृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवति- ञ्चवतीनां वा	७.४।८६	६२३ ह्यश्वतोर्लङ् च	३।२।११६
	ह		१०८४ हस्ते वर्तिग्रहोः	३।४।३९
			३७५ हिनुमीना	८।४।१५
			३८४ हिंसामां प्रतेष्व	६।१।४१
८३	ह एति	७।४।५२	२७१ हुभन्म्यो हेघिः	६।४।१००
५५३	हनः सिच्	१।२।१४	१९१ हुश्रुवोः सार्वधातुके	६।४।८७
९९९	हनश्च वघः	३।३।७६	९०८ हृषेर्लोमसु	७।२।२९
७११	हनस्त च	३।१।१०८	४१२ हेतुमति च	३।१।२३
४५१	हनस्तोऽचिण्णलोः	७।३।३२	६५३ हेतुहेतुमतोर्लिङ्	३।३।१५६
२८२	हनो वघ लिङि	२।४।४२	३७६ हेरचडि ७।३।५६	
२७८	हन्तेर्जः	६।४।३६	१४५ ह्यचन्तक्षणश्वसजागुनिष्येदिताम्	७।२।५
७६२	हरतेरनुयमनेऽच्	३।२।९	७४ ह्रस्वः	७।४।५९
७७७	हरतेर्हृतिनाययोः पशौ	३।२।२५	७१३ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्	६।१।७१
४०५	हलः	६।४।२	२३० ह्रस्वादङ्गात्	८।२।२७
४०२	हलः शनः भानञ्भौ	३।१।८३	९११ ह्लादो निष्ठायाम्	६।४।९५
४५५	हलन्ताश्च	७।२।५९	४२५ ह्रः संप्रसारणम्	६।१।३२
६७४	हलश्चेजुपघात्	८।४।३१	७५४ ह्रावामश्च	३।२।२

— — —